

प्रस्तावना.

अस्यप्रपस्याकननम -प्रथमं स्थूलाक्षरान्कस्वरा । ततोच किंचित्स्वल्पाक्षरस्तस्या
ऋच पदपाठ । ततोघस्तेभ्योपिलघ्वक्षर सायणाचार्यविरचितभाष्यम् । एवम्वत्त्रयम् ॥ प्रतिपृष्ठ-
मधोभागेभाष्येअन्यप्रथेभ्योगृहीतप्रमाणाना तत्रतत्रागताना तत्तच्छास्त्रातगताना ब्राह्मणादिवाक्या
नामकन्यास टिप्पण्याकृतोष्टकवर्गोदीना । किंच भाष्येप्रत्रियायाभागताना पाणिन्युणादिकेड्मूलाणा
शीघ्रोपस्थानार्थे वर्णानुक्रमेणसूचीचदताद्वितीयाष्टकाते । तथाप्रतिपृष्ठोपरिभागे अध्यायवर्गमङ्क
अनुशासकसूक्तानामकावि यस्ता । एवमुचोधीकरणार्थमत्रपुस्तकेनमोगीकृत ।

ऋक्संहिता

सभाष्या, प्रदपाठसंहिताच.

उपोद्धातप्रकरणम्

श्रीगणेशायनमः । श्रीसरस्वत्यैनमः । वागीशाद्याः सुमनसः सर्वायानामुपक्रमे । यन्त्रत्वाकृतकृत्याः स्यु-
स्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥ यस्यनिःश्रसितं वेदाद्यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममेतमहं वन्दे विधाती-
र्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥ यत्कदाश्चेतद्रूपं दधद्भुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने
॥ ३ ॥ ये पूर्वोत्तरमीमांसेतव्याख्यायाति सङ्ग्रहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्याकृतः पुरा । यजुर्वेदो यज्ञोऽथ मृगवेदोऽप्याकरिष्यते ॥ ५ ॥ एतस्मिन्प्र-
थमाध्यायः श्रोतव्यः सम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावता सर्वभोक्षुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥ अत्र केचिदाहुः—
ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वश्रान्नातत्वात् अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात् तद्याख्यानामादौ युक्तम्
प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टम्—तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतऋचः सामानि गजिरे । छन्दांसि गजिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायतेति । सहस्रशीर्षोऽपुरुष इत्युक्तत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यननीयात्पूननीयात्सर्वहुतः सर्वैर्हयमा-
नात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र ब्रूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणावस्थानादाविरोधः । तथाच मन्त्र-
वर्णः—इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमहुरथो दिव्यः स सुपणो गुरुमान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वा-

१ सप्राहृत्पतिराजन् सायणार्थोऽस्मानुजः । सर्ववैत्प्येयवेदानां व्याख्यातृत्वेनियुज्यताम् (५) इत्युक्तो-
माधवस्यैणवैरसुकमहीपतिः । अन्वगात्सायणाचार्यवेदार्थस्य प्रकाशने (६) इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।
२ ऋक्संहिता अष्टमाष्टकः (८) चतुर्थोऽध्यायः (४) अष्टादशोऽवर्गः (१८) । ३ ऋक्सं-
हितायाम् अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायस्य सप्तदशोऽवर्गो (८. ४. १७.) । ४ ऋ. सं. २. ३. २२. ।

नमाहुरिति । वानसनेयिनश्चामनन्ति-तद्यदिदमाहुरमुं यजामुंयेत्येकैकं देवमेतत्स्यैव सावित्रीष्टिरेयउ-
होवसर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्ययते न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वम् किन्तु
यज्ञाद्गर्वाद्बहेतुत्वादपि । तथा च तैत्तिरीयाजामनन्ति-यद्वै यज्ञस्य साम्राज्यजुपाक्रियते शिथिलं तद्यद्वातदृ-
ढमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदेतद्वचाम्युक्तमित्यूचमेवोदा-
हरन्ति । मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आघ्राताः । साम्नां तु सर्वेषा-
मृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आपर्वणि कैरपि स्वकीयसंहिताया मृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते अतोऽन्यैः सर्व-
वेदैराहतत्वात् अभ्यर्हितत्वम् । छन्दोगास्तु प्रापम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेव मामनन्ति-ऋग्वे-
दं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति । मुण्डकोपनिषद्येव माम्नायते-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवे-
दोऽथर्वण इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु त्रमेणाध्ययनमेव मामनन्ति-ऋग्यजुःसामाथर्वणश्च-
त्वारो वेदाः साङ्गा सशाखाश्चत्वारः पादामवन्तीति । एवं सर्वत्रोदाहरणीयम् । तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्य-
र्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति । तान् प्रत्येतदुच्यते-अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्परायणब्रह्मयज्ञजपादौ
ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यम् अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् तद्व्याख्यान-
मेवादौ युक्तम् । तत्प्राधान्यं च काचिद्वेगो गह-ऋचां त्वपोपमास्तेषु पुष्पान् गायत्रं वेगो गायति शकरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्राविमिमीत उत्व इति । एतस्या ऋचस्तत्पार्थनिरुक्तकारो यास्कः सं-
क्षिप्य दर्शयति-इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे इति पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति-ऋचामेकपोप-
मास्तेषु पुष्पान् होतारं चर्चनीति । अस्यायमर्थ-स्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणम् होतृनामक एक
ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिर्कुर्वन्नास्ते' मित्रप्रदेशेष्वाघ्रातानामृचां संघमेकत्र सन्पादैताव-
दिदं शस्त्रमिति कृत्तिकरोति सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देववि-
शेष क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्तृशब्दव्युत्पत्तेरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति-गायत्रमेको ग-
यति शकरीषुद्गाता गायत्रं गायते स्तुतिकर्मण शक्ये ऋच शक्नोते तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्वन्तुं च्छकरीणा
शकरीत्वमिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थ-उद्गातृनामक एक ऋत्विगायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शकरीश-
ब्दाभिधेयास्त्वृक्षु गायति धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायति धातो रूपाय नो गायत्रशब्द शकरी-
शब्दस्तु शक्नोति धातोरुत्पन्न वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येवाव्युत्पत्ति कस्मिंश्चिद्वाङ्मणे विज्ञायते-
इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति-ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्म सर्वविदिति । अस्यायमर्थ-ब्रह्म-

नामक एकऋत्विग्नाते जाते तदा तदोत्पन्ने प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति ब्रह्मत्रयप्रणेष्ट्यामीत्येवं सम्बोधितं सन् ओम्प्रणयेत्यनुजानाति सच ब्रह्मावेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे स माधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति—एष एव यज्ञस्तस्य मनश्चावाकूचवर्तनीतयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मावाचा होता च्वर्युरुद्रा तान्यतरा मिति । कृत्स्नो यज्ञ प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसन्धेयः वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्रा पठनीयाः तत्र होत्रादयश्च योमिलित्वा वाग्भूयं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति ब्रह्मात्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थपादं विवृणोति—यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्त्व इति । एको ध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युन कत्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः—अध्वर्युनामक एकऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति मीयते निर्मीयते इति मात्राः स्वरूपं तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम निर्देशनादवगम्यते अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम सम्पादनीयम् अध्वर्युन क्तौ त्यन्यवार्थः अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्कौ दर्शयति—मन्त्रामननात् छन्दां सिद्धादनात् स्तोमं कृत्वा यजुर्न्यजेरिति । एवं सत्यध्वर्युसम्बन्धिनियजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्या नं युक्तम् तत ऊर्ध्वं सामान्नामृगाश्रितत्वात् उभयोर्मध्ये प्रथमतः कन्याख्या नं युक्तमित्युवेदद्वन्द्वानां व्याख्यायते । ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेषऋग्वेदः तथा हि—कोपं वेदो नाम न हितब्रह्मक्षेत्रं प्रमाणं चास्ति न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरितिन्यायविदामतम् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्ति मोवेद इति तल्लक्षणमिति चेत् न मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः सम्यक्बलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्व्यपिसद्भावात् अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणददोष इति चेत् न वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारि जीवपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् न सहस्रशीर्षपुरुष इत्यादि श्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात् कर्मक रूपशरीरधारि जीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरश्रिवाग्वादिभ्यैर्दाना मुत्पादितत्वात् ऋग्वेद एवाग्नेरनायतयजुर्वेदो वायो सामवेद आदित्यादिति श्रुते । ईश्वरस्यान्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम् । मन्त्रा लक्षणतमक शब्दराशिर्वेद इति चेत् न ईदृशो मन्त्र ईदृश्या लक्षणमित्यनयोरप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणम् नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्याम ऋग्वेदं मगवो ज्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् न तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपाति त्वेनात्माश्रयत्वप्रस

ज्ञात् नखलुनिपुणोपिस्वस्कंधमारोहुंप्रभवेदिति । वेदेष्वद्विजातीनानिःश्रेयसकर-परइत्यादिस्मृतिवाक्यं-
 प्रमाणमिति चेत् न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययोग्यम् । वेद-
 विषयालोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं न इत्यादिवद्भ्रान्ता । तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भा-
 वो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टलक्षणम् अतएवापस्त-
 श्वेयज्ञपरिभाषायामेवमाह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठानिर्णयेते अपौरु-
 षेयवाक्यत्वमिदमपियादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीमविष्यति प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुति-
 स्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावेद्वेदलक्ष्यानि यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्यच-
 न्द्रादीनां स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् तथामनुष्यादीनां स्वस्कन्धारोहासंभवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरव-
 स्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएव संप्रदायविदेऽकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति—चो-
 देनाहिभूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मव्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थशक्त्योत्पन्नमिति । तथासति
 वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलायालोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यदुर्वारम् तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धेर्वेदो न केनापि-
 चार्वाकादिनाऽप्योदुं शक्य इति स्थितम् । ननु अस्तु नाम वेदाख्यं कथित्पदार्थः तथापि नासौ व्याख्या-
 मर्हति अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् नहि वेदः प्रमाणम् तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् तथाहि सभ्यगनुभ-
 वसाधनं प्रमाणमिति केचिद्लक्षणमाहुः अपरे त्वनधिगता र्थगन्तृप्रमाणमित्याचक्षते न चैतदुभयं वेदसंभवति
 मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः अन्ये कसात इन्द्रऋषिरित्येको मन्त्रः । यादृशिम-
 न्धायितमपस्ययाविददित्यन्यः । सृण्वेवर्जभरीतुर्करीतूत्यपरः । एवं आपान्तं मनुस्तृपलप्रमर्त्यादय
 उदाहर्षाः । न ह्येतैर्मन्त्रैः कथिदप्यर्थो विद्युच्यते एतेष्वनुभवएव यदानास्ति तदा तत्सम्भवं तदी-
 यसाधनत्वं च दूरापेतम् । अर्धः स्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ दिति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा
 पुरुषेवेत्यादिवाक्यवत्सन्दिग्धार्थबोधकत्वात् नास्ति प्रामाण्यम् । ओषधेनायस्वैनमिति मन्त्रोदर्थविषयः । स्व-
 धिते मैनर्हि सारितिरिधुरविषयः । शृणोतम्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्पेश्वरपाषाणानां चेत-
 नवत्सम्बोधनं श्रूयते ततो द्वौ चन्द्रमसाविति वाक्यवद्विपरितार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् एकएव रुद्रो न द्विती-
 यो वतस्ये । सहस्रैः गिणसहस्रशो ये रुद्रा अधिमूयामित्येतयोस्तु मन्त्रयो र्यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्भा-
 षातबोधकत्वाद् अप्रामाण्यम् आप्तैर्नन्दन्ति मन्त्रोय न मानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसि क्लेदं नूते ।

१ याज्ञपल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये लो. (४०) । २ आपस्तंबसूत्रे प्रथमाध्याये । ३ शाब-
 रभाष्ये चोदनालक्षणो धर्म इति सू० १।१।२.।४ ऋ० सं. २.४.८.।५ ऋ० सं. ४-२-२४।६ ऋ. सं.
 ८-६-२.। ७ ऋ. सं. ८-४.१४.। ८ ऋ. सं. ८.७.१७। ९ तैत्तिरीयस. प्र. का. द्वि. प्रपा. प्रथमा
 'नुवाके (१-२-१-) । १० तै. सं. १-३.१३.। ११ तै. सं. ४-६-११.। १२ तै. सं. १-२-१.।

शुभिकेशिरारोहशोभयन्तीमुखंममेतितमञ्जोविवाहकाले मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकायावर-
वध्नोः शिरस्यवस्थानंब्रूते । तयोश्चमन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति
तस्मान्मन्त्रमागोनप्रमाणम् । अत्रोच्यते—अभ्यगादिमन्त्राणामर्थोयास्केन निरुक्तमन्येऽवबोधितः तत्प-
रिचयरहितानामबोधेन मन्त्राणां दोषमावहति । अतएवात्रलौकिकन्यायमुदाहरन्ति—नैषस्थाणोरपराधो-
यदेनमन्धोनपश्यति पुरुषापराधः समवतीति । अथःस्विदासीदिति मन्त्रश्चनसन्देहबोधनाय प्रवृत्तः किं तर्हि ज-
गत्कारणस्य परवस्तुनोति गभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः तदर्थमेव हि गुह्यशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमथःस्वि-
दित्यनयावचोमङ्गलोपन्यस्यति स एवामिप्राय उपरितनेषु को भेदो वेदेत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः । ओष-
ध्यादिमन्त्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानि देवतास्तेन तेनानासास्योच्यन्ते ताश्च देवता भगवता बादरायणे-
नाभिमानिन्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एकस्यापिरुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्तीक्ष्णकारात् नास्ति पर-
स्परव्याघातः । जलादिद्रव्येणाशिरःकृदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानि देवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्
तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ततो लक्षणसद्भावादस्ति मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । एतदेवामिप्रेत्य भग-
वान्जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः
तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—तदर्थशास्त्रादिति १ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मन्त्रः स एवामिधेयो यस्य शास्त्रस्य-
ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम् तस्माच्छास्त्रादिविवक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते तथाहि उरुप्रय-
स्वेति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवामिधीयते तथा सति मन्त्रेणै-
व प्रतीतत्वात् तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणवाक्यमनर्थकं स्यात् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधना-
य ब्राह्मणमुपयुक्तम् तस्मान्मन्त्रा उच्चारणे नैवानुष्ठानमुपकुर्वन्ति । ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिक-
ल्प्येत अर्थोभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादत्वमप्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वे मेवे-
त्याशंक्य उत्तरं सूत्रयति—वाक्यनियमादिति २ अग्निर्धूर्धो दिवः कतुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति
मन्त्रे नियम उपलभ्यते अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि मन्त्रत्वेव तस्मान्नियतपाठक्रमसाफ-
ल्याय उच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनम् । ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधनार्थ एवेत्या-
शंक्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति—बुद्धशास्त्रादिति ३ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैमन्त्रप्रयोगकाले पठ्यते तच्चा-
ग्निविहरणादिकर्मोग्नीध्रेणाव्ययनकाले एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धम् तस्य च बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शा-
सनमनर्थकम् न हि सोपानत्केपादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुच्यन्ति । ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरि-

१ वैधायनसूत्रे । २ ऋ० सं० ८.७.१७. । ३ ब्रह्मसूत्रवृत्तीया ० । ४ जैमिनिमूत्रे
प्रथमाध्याये । ५ तै० सं० १. १.८.१६ ऋ० सं० ६.१.१९. । ७ तै० सं० ६.१.१ ।

हारायमन्त्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्यान्यंदोषं सूत्रयति—अविद्यमानवचनादिति ४ चत्वारिंशद्वात्रयोम-
स्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्येतिमन्त्रआघ्रायने नखलुचतुःशृङ्गत्वाद्युपेतंकिञ्चिद्वज्रसाधनंविद्यते यन्म-
न्त्रपोठेनानुस्मर्यते । नन्वीदृशी काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यंदोषं सूत्रयति—अचेतनेअर्धव्रन्धनादिति
५ ओषधेज्जायस्वैनं शृणोतग्रावाणइत्यादावचेतनेद्रव्येचेतनोचितंरक्षणश्रवणाद्यर्थवद्भाति सचायुक्तः
नन्वभिमानिउपपदेशइतिवैयासिकशास्त्रेमूत्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्रविवक्षतामित्याश-
ङ्क्य च दोषान्तरं सूत्रयति—अर्धविप्रतिपेधादिति ६ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिमन्त्रआघ्रायते । यदे-
वद्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थोविप्रतिपिद्धः एकएवरुद्रः सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राइत्यादिकमप्युदाहर्त-
व्यम् । ननुत्वमेवमाताचपितात्वमेवेत्यादिवदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितिःस्तूयते एवमेकस्यापिरुद्रस्ययो-
गसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारोऽस्तु ततो नार्धविप्रतिपेधइत्याशङ्क्यचदोषान्तरं सूत्रयति—स्वाध्यायवदवचना-
दिति ७ पूर्णिकानामकाचिद्योपिदवघातं करोति तत्समीपेमाणवकःस्वाध्यायग्रहणार्थंकदाचिदवघात-
मन्त्रमधीते नचतस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुसलप्रहारंतस्य मन्त्रस्यापक्वमानत्वात् अक्षरम-
हणाथैवंतमन्त्रमन्यांश्चमन्त्रानभ्यस्यति तत्रस्वाध्यायकालेपठितोऽप्यवघातमन्त्रोपधापूर्णिकांप्रतिस्वार्थ-
नद्रूते तथाकर्मकालेऽपिस्वार्थंनवक्ष्यति । ननुतत्रमाणवकस्यार्थविवक्षनास्ति पूर्णिकाप्यवबो-
द्धमश्रमाकर्मणित्वव्ययोर्यर्थविवक्षाविद्यते येषश्चसंभवतीत्याशङ्क्यचदोषान्तरं सूत्रयति—अविज्ञेयादिति
८ केणाचिन्मन्त्राणांअर्थोविज्ञातुंनशक्यते तद्यथा अभ्यक्तसातइन्द्रमृष्टिरस्मेइत्येकोमन्त्रः । सृण्ये-
वजर्भरीतुर्फीरतूइत्यपरोमन्त्रः । ननु ईदृशमन्त्रार्थबोधायैवानिगमनिचण्डनिरुक्तव्याकरणानिप्रवृत्तानी-
त्याशङ्क्यचदोषान्तरं सूत्रयति—अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति ९ किन्तेकृण्वन्तिकीकटोथिति-
मप्येकीकृत्योनामजनपदआघ्रातः । तथानैवाशासं नामनगरं प्रमगच्छोरानेत्सेनेअर्थाअनि-
त्याआघ्राताः । तथासतिप्राक्प्रमगच्छाज्जायंमन्त्रोमूतपूर्वइति गम्यते । तदेवेमेनैस्तदर्ध-
शास्त्रादिभिर्हंतुमिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वंनास्ति किन्तुधारणाददृष्टार्थोपवेतिपूर्वपक्षः । तत्सिद्धान्त-
सूत्रयनि—अविशिष्टस्तुवाच्यार्थेदिति १० तुशब्देनमन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रंवारयति क्रियाकारक-
संबन्धेनप्रतीयमानोवाक्यार्थोल्लेखवेदयोर्विशिष्टः । तथासति यगलोकेऽर्थप्रत्यायनायैववाक्यमुच्चा-
र्यते तथापैदिकेयागप्रयोगेऽपिदृष्टव्यम् मन्त्रेणप्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानुशक्यते नत्वप्रकाशितः तस्मा-
न्मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेवप्रयोजनम् । ननु अग्निरेसिनारिरसीत्यारभ्यत्रैरुमेनत्वात्तन्माद-

१ ऋ० सं० ३.८. १० । २ ऋ० सं० १.६. १६ । ३ ऋ० सं० ३.२. २१ ।

४ किंतेऽप्यन्तीनिमन्त्रेद्वय । ५ तै० सं० ४.१. १ ।

इतिमन्त्रआघ्रातः तेनैवमन्त्रेणप्रतीतेष्वध्यादाने पुनर्ब्राह्मणेनतां चतुर्भिरग्निमादत्ते इतिविधीयते । तदेतद्विधानंत्वत्पक्षेव्यर्थस्यात् इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—गुणार्थेनपुनःश्रुतिरिति ११ मन्त्रेणप्रतीतस्यैवार्थस्यब्राह्मणेनपुनःश्रवणंतदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्यविधानस्याभावे

१ तै० सं० ५. १. १. तैत्तिरीयशाखायांसंहिताकतिपयब्राह्मणभागमिश्रिता ब्राह्मणमपिकतिपयमंत्रभागमिश्रितं तत्सारस्वतपाठानुसारेणेतिज्ञातव्यम् । अमिश्रितपाठस्तुसंहिताब्राह्मणयोः सत्यापादगृह्योक्तफांडानुरुमानुसारेणबोद्धव्यः । तदुक्तं संस्काररत्नमालायाम्कांडानांसंकीर्णत्वेनयथाकांडमिदानीमध्ययनासंभवात्कांडानुक्रमणिकायांसारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च सारस्वतपाठेनैवेदानीमध्ययनमस्ति सारस्वतकथाचेतिहासपुराणादौप्रसिद्धा साकांडनिरूपणावसरेसंस्काररत्नमालायामुपन्यस्ता—यथाब्रह्मसभायांदुर्वासाःसामगायन्नास । तंखलुतेजसाक्रूरंदृष्ट्वासभामध्येसरस्वत्यस्मयत् । ततःकुक्षो-मुनिःसरस्वतींशशाप मर्ययोनौप्रजायस्वेति । ततस्तदेवीप्रसादयामास भगवन्चिप्रगृहेप्रजायेयमिति । ततःसमुनिस्तथेत्युक्त्वाजगाम । ततोदेव्यात्रेयगृहेजायत । ततोवेदविदंभर्तारंप्राप्यविद्यानिधिपुत्रं कृतोपनयनंपितासारस्वतवेदमध्यापयामासयथावृद्धक्रमेण ॥ ततस्तं बालत्वादल्पमेवसंपिताताडयामासपुष्टेवे-णुदलेन । ततःसोरोदीत् सापितंदृष्ट्वापुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखितावभूव । अश्रुपूर्णतंवागीशानिवार्यचपुनः ततःसाचितयामासयस्याकस्याःमृतो नहि । प्राप्यमां ताड्यतेबालोममप्राणप्रियःसुतः । संतश्चतुःपथि-कलाः सर्वान्वेदान्तंसागान्ब्रह्मविद्यापर्यन्तान्सारस्वतायसरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासानिवर्त्यवायुधारणचोपा-दिशत् । ततःसंपूर्णविद्योसौकुरुक्षेत्रेवसन्मुनिः । तपस्तेपेमहाभागोदेवैरपिसुदुष्करम् ॥ ततःकालेनमह-ताह्वनावृष्टिभूत्किल । कुरुक्षेत्रेसारस्वतंदृष्ट्वापुष्टमर्वायुधार्यमाणतमृषिर्ददृशुः । तमूचुर्मुनयःसर्वेशा-कंदेहीतिनःप्रभो । अलंशाकेनमोविप्रायदिशाकंभवेदुवि । सारस्वतोमुनिःप्राहतेम्योदेहीतिचडिकाम् । सुतशाकंप्रदास्यामिदिशाकेनतेह्यलं । शाकंभरीतिमुनिनाप्रसन्नाकारिवैतदा । शाकाहारास्ततःसर्वेमुनयः कृतजीविताः । दुर्भिक्षेविनिवृत्तेष्वध्ययनंनान्स्मरंस्तदा । अन्योन्यमभिजगमुस्तुल्यचरन्तो न कंचन । ततो-विस्मृतवेदास्तेबभूवुर्मुनयोवृशाम् । ततोतिदुःखितेषुमुनिषुनारदेनोक्तम् । सारस्वतंकृतसर्ववेदाध्ययनं गत्वा अध्ययनंकुरुष्वमिति । ततस्तेसारस्वतप्रार्थयामासुः । अध्यापनंकुरुष्वभगवन्निति । ततःसारस्वतः प्रार्थितश्चतुःपथिमुनिगणसहस्रेष्वध्वतःपथिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदांस्तच्छाखिनःसाकल्ये-नाधीतवतः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनंकृत्वासर्ववेदविलक्षणं तैत्तिरीयशाखादृष्टान्योन्यमूचुः अहो अतीवधिस्योस्माकंसर्वविलक्षणाशाखामध्यापयतिस्मास्मान्मूढान्कृत्वानिर्मिताम् ततःसर्वेतैत्तिरीय-शाखिनःसंभूयसारस्वतमूचुः नाववेदस्त्वयाध्यापितःसर्ववेदविलक्षणस्यादिति । ततःसारस्वतःसर्वान्श्रेष्ठा-न्मुनीन्प्राहवचःपययनमभेदेदःप्रतिज्ञांतुकोम्यहम् । अग्निप्रवेशनंकुर्यामवतोवाचमोरिताम् । तमूचुर्मुनयः सर्वेचरन्त्ययोदितम् । यदिवेदक्रमविप्रप्रतिज्ञां कुर्महेवयम् । ततःसारस्वतेनसंहिताःसर्वेमुनयःतत्रतत्र-

चतुर्णाम्ब्राणामध्येयेनकेनाप्येकेनाभिरादीयेत । ननु इमामगृष्णव्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त-
इत्यत्रमन्त्रसामर्थ्यदेवप्राप्तस्यरशनादानस्यपुनर्ब्राह्मणवाक्यंविनियोजकमाम्नायते तदेतत्कन्मतेव्यर्थमि-
त्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-परिसंख्येति १२ गर्दमाभिधानीनादत्तइतिनिषेधःपरिसंख्या तदर्धमिदंब्राह्मण-
वाक्यम् । ननुपरिसंख्यायांत्रयोदोषाःप्राप्नुयुः आदत्तइतिशब्दः रशनादानलक्षणंस्वार्थनह्यात् तन्निषे-
धलक्षणःपरार्योस्यशब्दस्यकल्प्येत रशनात्वसामान्येनचप्राप्तंगर्दमरशनायाआदानंवाच्येतेतित्रयोदोषाः।
मैवं गर्दमरशनायाअप्राप्तत्वात् तथाहि स्वल्पेप्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्यामन्त्रेणानेनादानंकुर्यादिति
वाक्यंपरिकल्प्यते तेनचवाक्येनमन्त्रादानयोःसम्बन्धेसिद्धेसति पश्चार्त्तिकविषयमादानमितिबीक्षायांलि-
ङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्यगर्दमरशनायाःप्राप्तिर्वक्तव्या साचविलम्ब्यते इत्यश्वाभिधानीमितिप्रत्यक्षे-
णवाक्येनमन्त्रादानयोःसंबन्धेसतिलिङ्गाद्रशनामात्रेप्राप्तमादानमश्वाभिधानीमितिश्रुत्याविशेषेव्यवस्थाप्यते
ततोमन्त्रस्यनिराकाङ्क्षात् गर्दमरशनायाअप्राप्तत्वान्नास्तिप्राप्तबाधः अतएवनिषेधार्थोनकल्प्यते
विध्यर्थश्चनत्यज्यते तत्रकुतोदोषत्रयम् ईदृशमप्राप्तिरूपमेवगर्दमरशनायानिवारणमभिप्रेत्यपरिसंख्ये-
तिसूत्रितम् । ननु उरुप्रथस्वेतिप्रथयतीतिब्राह्मणवैयर्थ्यतदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-अर्धवादो
वेति १३ वाशब्देवैयर्थ्यं वारयति अस्यत्रार्धवादः यज्ञपतिमेवतत्प्रथयतीति तेनार्धवादेनसंबन्धाय
ब्राह्मणेविधिःपठ्यते । ननु प्रथयतीत्यनेनैवाविधिशब्देनप्रथनमनूययज्ञपतिमेवेत्यादिनार्धवादेनस्तोत-
व्यंतदेवतुप्रथनंकुतःप्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति-मन्त्राभिधानादिति १४ अभ्वर्युःपुरोडाशमुद्दिश्य
मन्त्रेप्रथस्वेत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादभ्वर्युकर्तृकंप्रथनंप्राप्तम् यथालोकेयःकुर्वितब्रूतेसकारयत्येव
तथात्रापियःप्रथस्वेतिब्रूतेप्रथयत्येव यदुक्तम् आग्निर्मूर्धादिवइतिपाठक्रमनियमाद् अदृष्टार्थोमन्त्रइति
तत्रोत्तरंसूत्रयति-अविरुद्धंपरमिति १५ परंद्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् नहिवयंपाठक्रम-
नियमाददृष्टंनिवारयामः किंतहिमन्त्रोच्चारणेनजायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमि-

मुनीन्गत्वा निर्णेष्टुंनशक्नुमइतितैरुक्ताब्रह्माणंजरमुर्यथाययंप्रतिज्ञानिवेदिता । ब्रह्मापिमुनिसारस्वतामाह-
सत्यंप्रतिज्ञातंतत्रभवतासारस्वतेन सारस्वतोवेदपाठःसारस्वतोक्तक्रमेणैवाच्येतव्यः अन्यथाध्ययनफलंना-
स्तीति ततइतरामुनीन्प्राह सत्यंनपाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमोभवतीति तस्मात्सर्वैर्जितं नाग्निप्रवेशनंकर्तव्य-
मितीतिहासः ।

१ तै० सं० ४.१.२. इमामगृष्णव्रशनामृतस्येत्यादिचतुर्थकाण्डेप्रथमाध्यायेद्वितीयानुवाके-
मन्त्रः पठितःतस्यैवइमामगृष्णव्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेइतिपंचमकाण्डेप्रथमप्रपाठकेद्वितीयानुवाके-
ब्राह्मणम् । २ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

त्येतावदेवब्रूमः । ननुप्रोक्षणीरासादयेतिमन्त्रोबुद्धमेवार्थशास्ति तदयुक्तम् सोपानत्कस्यपादस्योपानद-
न्तरासंभवादियुक्तमितिचेत् तस्यपरिहारंसूत्रयति—सम्यैपकर्मणोगर्हानुपलम्भःसंस्कारत्वादिति १६
सम्यैपकर्मणोगर्हान्वदुक्तदोषोनोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्यमन्त्रेणैवानुस्मरणेसतिनियमात् दृष्टलक्षणस्य
संस्कारस्यसद्भावात् । यद्योक्तम् चैत्वारिशृङ्गेतिमन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिधत्तइति तस्योत्तरंसूत्रयति—
अभिधानेऽर्थवादइति १७ असतोऽर्थस्याभिधायकेवाक्येगौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या तद्यथा चत्वारो
होत्रध्वर्षूद्गातृब्रह्मणोस्यकर्मण शृङ्गाणि प्रातःसवनादयस्त्रयःपादाः पत्नीयजमानौद्वेशीर्षे गाय-
त्र्यादीनि ससंखन्दासिहस्ताः ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैर्ब्रह्मचर्यन कामान्वर्षतीतिवृषमः रोरवीतिस्तो-
त्रशस्त्रादिशब्दानुपुन पुनःकरोति महोदेव.सोयंप्रौढोयजुरुपोदेवोमर्त्यानाविवेशेति । मनुष्याएवात्रा-
धिकारिणः । लोकेत्येवंगौणप्रयोगादृश्यन्ते चक्रत्राकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्ये-
वंनद्या स्तूयमानत्वात् । एवमोपधेयत्रायस्व शृणोतप्रावाणइत्याद्येननसम्बोधनानिस्तुतिपरत्वेनयोजनी-
यानि यस्मिन्वपनेओषधिरपित्रायतेतत्रवपनकर्तात्रापतइतिकिमुक्तव्यम् । तथा प्रावाणोपिप्रातरनुवा-
कंशृण्वन्ति किमुतविद्वांसोब्राह्मणाइत्यादिमन्त्राणामभिप्रायः । योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिप्रति-
षेधउक्तः तस्योत्तरंसूत्रयति—गुणादविप्रतिषेध.स्यादिति १८ यथात्वमेवपितात्वमेवमातेत्यत्रगौण-
प्रयोगादविरोधः तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्येकर्मण्येकोरुद्रः शतरुद्रदेवत्येशतरुद्राइत्यविरोधः । यदप्यु-
क्तम् स्वाध्यायमधीयानोमाणवक पूर्णिकायाअवहति नम्रकाशयितुमिच्छति । तत्रोत्तरंसूत्रयति—विद्या-
वचनमसंयोगादिति १९ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्ययदवचनंतदयज्ञसंयोगादुपपद्यते नहिपूर्णिकाया
अवघातोयज्ञसंयुक्त. नाभिमाणवकोयज्ञमनुतिष्ठति अतोयज्ञानुपकारान्नतत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम्
अन्यक्सातइन्द्र सृण्वेवजर्मरीतुर्फरीतूइत्यादौअर्थस्यज्ञातुमशक्यत्वाच्चास्येवार्थइति तत्रोत्तरंसूत्रयति-
सतःपरमविज्ञानमिति २० विद्यमानएवार्थःप्रमादालस्यादिभिर्निज्ञायतेतेषानिगमनिरुक्तस्याकरणवशे-
नधातुतोऽर्थ परिकल्पयितव्यः तद्यथा जर्मरीतुर्फरीतूइत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि तेषुहिद्विवचना-
न्तत्वंलक्ष्यते आश्विनंचेदसूक्तम् अश्विनोःकाममप्राइतिदर्शनात् एतदेवामिप्रेत्यनिरुक्तकारोव्याचष्टे—
जर्मरीमर्तारारवित्यर्थः तुर्फरीतूहन्तारारवित्यर्थइति एवमन्यक्सातइत्यादावप्युच्येयम् । यदप्युक्तम्
प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वनस्यादिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—उक्तश्चानित्यसंयोगइति २१,
प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोयमनित्यसंयोगदोषउक्त परिहृत तथाहि तत्र पूर्वपदेवेदानापौरुषेय-

त्वंवक्तुं काठकंकालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धमिषानहेतूकृत्यानित्यदर्शनाच्चेतिहेत्वन्तरं सूत्रितम् । तस्या-
यमर्थः—बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानांबवरादीनामर्थानांदर्शनान् ततः पूर्वमसत्वात्पौल्येयोवेदइति
तस्योत्तरमेवं सूत्रितम्—परंतुश्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थ—यत्काठकादिसमाख्यानंतत्प्रवचननि-
मित्तम् यत्परंबवराद्यनित्यदर्शने तच्छब्दसामान्यमात्रं नतुतत्रानित्योबवराख्यः कश्चित्पुरुषोविवक्षितः
किंतु बबरइतिशब्दानुकृति तथासतिबबरइतिशब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते सचप्रावाहणि प्रकर्षेणवह-
नशीलः । एवमन्यत्राप्यहनीयम् । तदेवंकस्याचिदपिदोषस्यासंभवात् विवक्षितार्थामन्त्रास्वार्थप्रकाशना-
यैवप्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वेसतिदृष्टंप्रयोजनंलभ्यतइतियुक्तिमात्रमिदमुच्यते नत्वेतदुपोद्ब-
लकंकिंचित्श्रौतंलिङ्गं पस्यामइत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—छिन्नोपदेशश्चतदर्धवदिति २२ आग्नेय्याग्नीध्रमु-
पतिष्ठेतिश्रूयते । तस्यायमर्थः—अग्निदेवतायस्यामन्त्रस्य सेयमाग्नेयी तथाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेनेति
अत्रह्युपस्थानमुपदिशद्वाक्षणं अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेतेतिमन्त्रप्रतीकंपठित्वानोपदिशति किंत्वाग्नेयीत्व-
लिङ्गेनोपदिशति । यदातस्यामृच्यग्निः प्राधान्येनप्रतिपाद्यते तदातस्यामृचोअग्निदेवतामवति तथासत्याग्ने-
र्येतिदेवतावाधितद्वितान्तनिर्देशोपपद्यते तस्मादयमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदितिबोधयति अतो
विवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थंप्रयोगकालेमन्त्रोच्चारणम् । तस्मिन्नेवविवक्षितार्थत्वेछिन्नान्तरं सूत्रयति—
ऊहइति २३ प्रकृतावाहनात्तस्यमन्त्रस्यविकृतौसमवेतार्थत्वायतदुचितपदान्तरस्यप्रक्षेपेणपाठऊह । तद्यथा
अन्वेनमातामन्यतामनुपितानुभ्रातेति प्राकृतपशुविषयोमन्त्रपाठः तस्यमन्त्रस्यविकृतौपशुद्वयेसति
अन्वेनौमातामन्यतामित्यूहः पशुबहुत्वेसति अन्वेनान्मातामन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रस्याख्यान-
रूपब्राह्मणमेवमाह्नायतेनमातावर्धनेनपितेति । तत्रेदंचिन्तनीयम् । किमत्रशरीरवृद्धिर्निषिध्यतेआहोस्वि
च्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनान्तस्यमातृशब्दस्य मातरावितिद्विवचनान्तत्वेनवा मातरइतिबहुवचनान्त
त्वेनवाप्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्रनतावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धंशक्यते आख्यकौमारयौवनादिवयोनसरेणतद्वृ-
द्धे प्रत्यक्षत्वात् अतः शब्दवृद्धिर्निषेधएवपरिशिष्यते मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेणवृद्धिर्निषेधात्
इतरस्यैवमितिशब्दस्यार्थानुसारिणीवृद्धि सूचितामवति तत्रयद्यर्थो नविवक्ष्येत तदापशुद्वित्वेद्विवचनम् प-
शुबहुत्वेयद्बहुवचनंचकथमूह्येत तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्रा । तस्मिन्नेवार्थेछिन्नान्तरं सूत्रयति—विधिशब्दाद्येति
२४ मन्त्रस्याख्यानरूपोब्राह्मणगतःशब्दोविधिशब्दइत्युच्यते सचैवमाह्नायते—शतंहिमा, शतंवर्षाणिग्नी-
ध्या, स्मेत्यवैतदाहेति । तत्रशतंहिमाइत्येतस्याख्येयमन्त्रस्यप्रतीकम् अवशिष्टंतुतस्यतात्पर्यंज्याख्यानम्
मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुकिन्नामतात्पर्यमन्त्रेख्याख्यायते तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्रा प्रयोगकालेस्वार्थप्रका-

शनायैवोच्चारयितव्याः । तत्रसङ्ग्रहश्लोकौ—मन्त्राउरूप्यस्वेति किमदृष्टैकहेतवः । यागेपुत्रपुरोडाश-
प्रथनादेश्चमासकाः । ब्राह्मणेनापिनद्धानान्मन्त्राःपुण्यैकहेतवः । नतद्धानस्यदृष्टत्वादृष्टंवरमदृष्टतः
२ । ननु अस्तुमन्त्रमागस्यप्रामाण्यम् ब्राह्मणमागस्यतुनतद्युज्यते । तथाहि । द्विविधंब्राह्मणम् विधिरर्थ-
वादश्चेति । तथाचापस्तम्भः—कर्मचोदनाब्राह्मणानिब्राह्मणशेषोर्येवादइति । विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्त-
प्रवर्तनमज्ञातज्ञापनंचेति आत्मावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपन्तिदीक्षणीयायामित्याद्याःकर्मकाण्डगताविधयोऽ-
प्रवृत्तप्रवर्तकाः आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादयोब्रह्मकाण्डगताविधयोज्ञातज्ञापकाः तत्रकर्म-
काण्डगतानां र्जतिंलयवाग्वावाजुहुयाद्वीधुकयवाग्वावेत्यादिविधीनानांस्तिप्रामाण्यम् प्रवृत्त्ययोग्यद्र-
व्यविधानेनसम्यगनुमवसाधनत्वाभावात् अयोग्यत्वंचवाक्यशेषेसमाम्नातेम्—अनाहुतिर्वैर्जतिंलाभ्यगवी-
धुकाश्चेति । तत्रह्यारण्यतिलानांआरण्यगोधूमनांचाहुतिद्रव्यत्वंनिषिद्धम् तस्माद्वाधितोर्जतिंलादि-
विधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेपुततन्त्रादृष्टं तत्तथानकार्यमितिवाक्याभ्यांबहवोवि-
धयोनिषिद्धाः अपिचैतरेयब्राह्मणेअनुदितहोमंबहुवानिन्दित्वातस्मादुदितेहोतन्यमित्यसकृच्चिगमितम्
तैत्तिरीयाश्चतपैवामनन्ति—यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयंस्यात् । उदितेसूर्येप्रातर्जुहोतीति ।
पुनरपितएवोदितहोमेदोषमामनन्ति—यदुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात् यथातिपयेप्रद्वृतायशून्यायावसथाया-
हार्यंहरन्तितादृगेवतदिति । तपैवातिरात्रेपोडशिनंगृह्णातीतिविधिः नातिरात्रेपोडशिनंगृह्णातीतिनिषे-
धेनवाध्यते ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेवस्वर्गादिफलं लोपलभ्यते नहिभोमनानन्तरंतुसरेनुपल-
भ्योस्ति तस्मात्कर्मविधियुप्रामाण्यंदुःसंपादनीयम् । अज्ञातज्ञापकेषुब्रह्मविधिष्वपिपरस्परविरोधान्ना-
स्तिप्रामाण्यम् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्येतरेयिणआमनन्ति । असद्वाइदमग्रआसीदिति तैत्ति-
रीयाः । सोयंविरोधः । तस्माद्वेदेविधिमागः सर्वोप्यप्रमाणमितिप्राप्तेभूमः—अस्त्वेवंजतिंलादिविधेरप्रा-
माण्यम् तदर्पस्याननुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयस्त्वर्थउपरितनेऽनाक्षरेणजुहोतिइतिवाक्येविधीयते तस्यशंसा-
धमत्रजतिंलादिकमनूद्यनिन्द्यते यथागवामश्वानांचप्रशंसार्थमपशवोवाग्न्येगोअश्वेभ्यइतिवाक्येनार्पवा-
दरूपेणामादीनांपशुत्वंनिन्द्यते तद्वत् एवंतर्हिअमादेर्यथावस्तुतःपशुत्वमस्ति तथानर्तिलादिविधिरत्र
निन्दयमानोपि क्वचिच्छास्तान्तरेमनेदितिचेत् भवतुनाम प्रामाण्यमपितच्छास्ताध्यायिनंप्रतिमाविष्यति

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रे । २ ऐतरेयब्राह्मणेप्रथमपथिकायाःप्रथमखण्डे १. १. । ३. ऐतरे-
योपनिषदिप्रथमाध्याये । ४ तै० सं० ५. ४. १. । ५ तै० सं० ५. ४. ३. । ६ ऐ०
ब्रा० २. २१. । ७ तै. ब्रा. १-१-८. । ८ ऐ. ब्रा. ५-२१. । ९ तै. ब्रा. २-१-२. ।
१० तै. ब्रा. २-१-३. । ११ ऐ० आरण्यके. ।

यथा गृहस्थाश्रमेनिषिद्धमपि पराश्रमो जनाश्रमान्तरेषु प्रामाणिकम् तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्पर-
विरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषमेदेन व्यवस्थापनीयौ ययामन्त्रेषु पाठमेदःशाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात् । तैत्तिरीयाः-
वायवस्योपायवस्थेति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्थेत्येनं मागं नामनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे
सभागो नूद्यनिराकृतः । तथा सूक्तवाक्यमन्त्रेशाखान्तरपाठानिराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीया आमनन्ति यद्व्या-
त्सूपावसानाचस्वव्यवसानाचेति प्रमायुक्तो यजमानः स्याद् इति निराकरणं सूत्रपरणाचस्वविचरणाचेत्येव
मूल्यादिति पाठान्तर्गोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषमेदेन व्यवस्था तद्विधिषु दृष्टव्या । षोडशिमहणादिदूषणं तु
अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्य तवैव शोभते पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादेषोडशिनो ग्रहणाग्रहण-
विकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालान्तरमाविकलसिद्धचर्चमपूर्वनिर्णीतम् तद्वदुत्तर-
मीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिपुण्यान्यपदिष्टोक्तैरेत्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे प-
रमात्मनि श्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे आरम्भणाधिकरणत्वं सप्तमपादेषोडशिनो
चेत् न धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वम् किन्तु व्यवक्ता-
वस्थापरत्वमिति निर्णीतम् तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं चर्मप्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रा-
माण्यं समर्थयामास । न्यासोपि शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तुल्यमव्या-
दिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्थानेष्वेवं विधन्यायोदुष्परिहरः । अतो विधिमगस्य-
प्रामाण्यं सुस्थितम् । अर्थवादमागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्या-
स्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—आम्नायस्य त्रिव्यार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनात् तस्मादनित्यमुच्यत इति १ आ-
म्नायस्य सर्वस्य त्रिव्यप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात् अत्रिव्यप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्तिक्यं द्विवक्षितः
स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमात्रायन्ते—सोरोदीर्घदोदीत्तद्वद्रस्य रुद्रत्वम् । स आत्मनो वषा मुदविक्षतद् ।
देवैर्वैदेव्यजनमध्यवसायदिशोनप्रामाण्यमिति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति
तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात् स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति । तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य
नित्यकार्यस्याभावान् अनित्यैः काव्यालौपिकसमानत्वाद् प्रमाणमित्यर्थः । न नृदाहृतानामर्थवादानाम-
नुष्ठेयचर्मप्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वाद्
इत्याशङ्क्यान्येषु चेदेषु चार्थेषु मागान्तरविरोधदर्शनाद् प्रामाण्ये मतिरदृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रा-
माण्यमित्यभिप्रेत्य मूत्रयति—शास्त्रदृष्टविरोधाचेति २ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति

१ जैमिनि सूत्रे प्रथमाध्यायस्याद्वितीयपादे एतदादि अष्टदशसूत्राणि । २ ते. स. १.९.१. ।

३ ते. सं. २-१-१. । ४ ते. सं. ६-१-९. ।

त्रिविधो विरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनो नृतवादिनी वा गित्यत्र श्रूयमाणमानसंचौर्यवाचिकम-
नृतवदनंच प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् । तस्माद्भूमएवाग्नेर्दिवादहशो नाचिस्तस्मादाचिरेवाग्नेर्नक्तं दहशेन धूम इत्य-
त्र द्वयविरोधः । तथापि चैतद्विद्वो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हितद्वेदयदमु-
ष्मिंल्लोकोस्तिवानवेत्यत्र शास्त्रदृष्टेन विरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यमुष्मि कंकणं दहश्यते । तस्मा-
द्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् । ननु सोरोदीत्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् स्तेनं मन इत्यादीनांच विरो-
धात् अप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तु भयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमिति या शङ्क्योत्तरं सूत्रयति-
तथा फलभावादिति ३ यथामानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तम् तथा फलमप्यविद्यमानमेवैतदुच्यते । तथा हि ।
गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते—शोमतेत्यमुं च य एवं वेदेति दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते—अस्य-
प्रजायां वाजीमायते य एवं वेदेति न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे । ननु वैहिकफलवाक्यानां विस्वादा-
दप्रामाण्येऽपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अन्यानर्थक्यादिति ४
एवं हि श्रूयते पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्ध्यानी सर्वान् लोकानभिजयति तरति मृत्युं तरति
पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उचै न मेधं वेदेति । तत्राश्वमेधेन यतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्ते-
रन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानि स्युः । तथानिरुद्धपशुबन्धानुष्ठानेन सर्वलोकानभिजयति
ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम् । अज्ययनकालीनेनैवाश्वमेधेन ब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानं च व्यर्थं
स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् । ननु मामूलफलवाक्यानां प्रामाण्यम् तथापि निषेध-
वाक्येषु विरोधानुपलभ्याद् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अमागिप्रतिषेधादिति ५ नृधि-
व्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यत्रान्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र च यनप्रसङ्गस्यैवा-
भावात् । मामूलहिं निषेधानां प्रामाण्यम् बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायि-
ना विरोधानुपलभ्याद् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—अनित्यसंयोगादिति ६ बबरादिस्व-
रूपेणानित्येनार्थसंयोगेऽस्यैवाक्यस्य ततः पूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत ।
किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तं सूत्रयति—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ७ तु शब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति वायुर्वैश्वेदेति येषां वादीनामर्थवादानां
वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादीनां विधिना सहैकवाक्यत्वाद् अस्ति चर्मप्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्यार्थ-
वादनेरपेक्षेण पदान्वयसम्पूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमा-
कांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः स्तुत्याच प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते । ननु अर्थवादानां-

प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह-तुल्यंचसाम्प्रदायिकमिति ८
 अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरंगुरुसम्प्रदायादध्ययनंयत्तत्साम्प्रदायिकम् । तच्चविधीनामर्थवादानांचसमा-
 नम् । तस्माद्विधिबेदेतेषामपिप्रमादपाठो नभवति । ननुशास्त्रद्वयविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्या-
 शङ्क्याह-अप्राप्ताचानुपपत्तिःप्रयोगेहि विरोधःस्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यतेइति ९ तत्र-
 वार्तिकेत्वेतत्सूत्रमध्याहृत्यत्रिधाव्याख्यातम्-अप्राप्तांचानुपपत्तिम् अप्राप्तांचानुपपत्तिः अप्राप्तंचानुपपत्ति-
 मिति । स्तेनंमनइत्यादौशास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगेहिस्तेयादीनामुच्य-
 मानेशास्त्रविरोधःस्यात् । नचात्रस्तेयंकर्तव्यमितिप्रयोगउच्यते किन्तु स्तेयशब्दार्थउच्यते । नचस्ते-
 यशब्दार्थःप्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेणशास्त्रविरोधाभावाद् अयमर्थवादउपपन्नएव । ननु
 स्तुत्यर्थेनविधीनांस्त्युरितियदुक्तम् तदसत् वैयधिकरण्यात् वेतंसशाखयाचावकामिश्रविकर्षत्यापोवैशा-
 न्ताइत्यत्रवेतसावकेविधीयते आपश्चस्तूयन्ते इतिवैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह-गुणवादोऽस्त्विति १०
 तुशब्दोवैयधिकरण्यदोषंवारयति । गुणवादोऽह्यत्रविवक्षितः । यथालोकेकाश्मीरामिनोदेवदत्तः काश्मी-
 रदेशेषुस्तूयमानेषुस्तुतमात्मानंमन्यते एवमत्रापि अज्ज्ञोजातेवेतसावकेअप्सुस्तुतासु तेएवस्तुतेभवतः
 शान्ताभ्योऽज्ञोजातत्वात् वेतसावकेस्त्वयमपिशान्तेसत्यौयममानस्यानिष्टंमयतइत्येतादृशस्यगुणस्य
 वादोत्रामिप्रेतः । सोरोदीदित्यत्रापिरजतस्यपतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने गृहेऽपिरोदनप्रसङ्गात् बहि-
 पिरजतंनदेयमितितन्निषेधेनविधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् तत्ररजतदानाभावोरोदनाभावरूपोगुणोऽत्रवि-
 वक्षितः तेनचगुणेनरजतदानानिवारणरूपोविधिःस्तूयते । यद्यपिरजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत् । तथा-
 पियथोक्तरीत्याविधेःस्तुतिःसम्पद्यते । यैःप्रजाकामः पशुकामःस्यात् सएतंप्रानापत्यमनंतूपरमालभेते-
 त्यगंविधिः प्रजापतिवपोत्सेदेनस्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्विचाग्नौप्रहृत्यततोऽजातंतूपरमज-
 मात्मार्यमालभ्यप्रजाःपशूंश्चलब्धवान् । तस्मात्प्रजादिसंपादकोयंतूपरइतितूपरगुणस्यवादोऽत्रविवक्षितः ।
 ओदित्यःप्रायणीयश्चरुरित्येवविधिर्दिशोर्नंप्रानान्नित्येनेनदिब्योहेनस्तूयते यथेयमदितिर्देवतादिब्योह-
 मप्यपनीयदिग्विशेषंज्ञापयति तथाबहुविषयकर्मसमुदायरूपे सोमयागे अनुष्ठानविषयंभ्रममपनयतीति-
 मुक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्यगुणस्यवादोऽत्रविवक्षितः । स्वकीयवपोत्सेदोदेवयजनाध्यवसानमात्रेण-
 दिब्योहश्चेत्युभयमस्तुवामावाःसर्वथापिस्तुतिपरत्वमभ्युपगतवतामस्माकंनकिञ्चिद्दीयते । शिसातेवर्षतेव-

त्सगुह्यचौश्रद्धयापिवेत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेनलोकेस्तुतिदर्शनात् । अथपूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधदर्शयि-
तुंयदुदाहृतं स्तेनमनोनृतवादिनीवागिति तत्रोत्तरं सूत्रयति—रूपात्प्रायादिति ११ हिरण्यं हस्ते भवत्यथगृ-
ह्णातीत्येतं विधिस्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोकेपि किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्त-
पूजांस्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम् एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं
मनसः स्तेनरूपत्वं वाचो नृतवादित्वं चोपन्यस्यते तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरू-
पा एव मनोपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः प्रायेण वागनृतवक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः हस्तस्तुनप्रच्छन्नः
नाप्यनृतबहुलः अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूमपवाग्नेर्दिवादृशो-
इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्रोत्तरं सूत्रयति—दूरभूयस्त्वादिति १२ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेतिसायं-
जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति एतौ विधीस्तोतुंसोऽर्थवादः यस्मादग्निर्दिवानदृश्यते
तस्मात्सूर्यमग्न एव प्रातः प्रयोक्तव्यः यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमग्नोरात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमग्नश्च
दिवा इत्येवं तयोर्मग्नयोः स्तुतिः धूमावर्चिरेव दर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वता-
ग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते किंतु तृणसादृश्येन ते पाददर्शनाभास एव तद्वदत्रापि । यदन्यन्यदृष्टविरोधा-
यैवोदाहृतम् न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—छयपराधात्कर्तुं श्रुपन्नदर्शना-
दिति १३ प्रवरे प्राग्निगमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः यदि यजमानो देवा पितर इ-
त्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो मवेदित्यनुमन्त्रस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्म इत्येतद-
ज्ञानवचनं दर्शनत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते यत्र स्त्रिया अपराधो भवति । तत्र कर्तुं कृत्वा दयितुं नार्हस्यापि पुत्रो दृश्य-
ते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयं नन्मकीदृशमिति दर्शनम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात्
नास्ति तत्र दृष्टविरोधः न हितत्र दृश्यमानं स्वं ब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तम् । यदपि शास्त्रीयद-
र्शनविरोधा योदाहृतम् कोहितद्वेदयद्यमुष्मिं लोकेऽस्ति वानवेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—आकालिकेप्तेति १४
दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः तस्य शेषोऽयं कोहितद्वेदेति घृमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्य-
क्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकम् विप्रकृष्टकालि-
कं न त्विदानीं तनमित्यर्थः तस्येप्सा तस्य प्राप्तुमिच्छा सा च कोहितद्वेदेत्यानिश्चयोपन्यासे कारणम् यथा-
भाविकालीनः पौत्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालिकीति गुणयोगादनिश्चयो-
पन्यासः घृमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वा निश्चित इत्यभिप्रायः । यदन्यन्यदृष्टविरोधा योदाहृतम् शोभतेऽ-

स्यमुख्यएवंवेदेति तत्रोत्तरं सूत्रयति—विद्याप्रशंसेति १५ सोऽयं गार्गी त्रिरात्रविधेशेषः तद्विषयं वेदनम-
 पिमुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमितिस्तूयते यथाकर्णाभरणादिनामुखंशोभितंभवति एवंवेदितुरुत्सा-
 हेनविकसितं वदनंशोशितमिवशिष्यैरुद्धीक्ष्यते अतःशोभासादृश्यगुणयोगाच्छोभतइत्युच्यते । यदपि
 अन्याद्विरोधायोदाहृतम् आस्यप्रजायांवाजीजायते यएवंवेदेति सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेशेषः । अत्रापि
 कैमुतिकन्यायेनस्तुतिःपूर्ववद्योजनीया वेदितुःपुत्रःपितृशिष्यास्वयमपिविद्वान्भवति । ततःप्रतिग्रहेणार्त्तं
 प्राप्नोति तस्मादौदृशगुणमभिप्रेत्यवाजीजायतइत्युक्तम् । यदप्यन्यानर्थक्यायोदाहृतम् पूर्णाहुत्यासर्वा-
 न्कामानप्राप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—सर्वत्वमाधिकारिकमिति १६ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्यविधेशे-
 पोऽयम् सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरितिस्तूयते यथा सर्वेधाक्षणाभोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं
 स्वगृहागतव्याक्षणाविषयम् एवंपूर्णहुत्याकर्मसाङ्गत्वं यत्फलं तस्मिन् अधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव
 सर्वत्वं द्रष्टव्यम् पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्माङ्गनिरुद्धं भवति तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः
 कामः तस्मिन् समाहिते सति आहवनीयाद्यग्नयोग्निहोत्रादिकर्ममुयोग्याभवन्तीत्ययमन्यः कामः तैश्च कर्मभि-
 स्तत्तत्फलं प्राप्यते इति कामान्तरम् ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतानाम् किञ्च-
 ञ्छिन्नम् न सत्येतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्वानिरस्ति । ननु पूर्णाहुतेरङ्गस्वभावत्वात् तदीय फलश्रुतेरर्थ-
 वादत्वेन स्तावत्कर्मं भवतु द्रव्यसंस्कारकर्ममुपपत्त्यत्वाद् फलश्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् पशुब-
 न्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात् सर्वलोकाभिजनस्य मुख्यफलत्वाद् अन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्योत्तरं
 सूत्रयति—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकावत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति १७ पृथिव्यन्तरि-
 क्षुद्रलोकेष्वन्यतमलोकाभिनयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणानिष्पद्यते तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण प-
 रिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः—य-
 धालोके निष्केण सारी परिमितान् ग्रीहीन् विध्रीय निष्कान्तरेण पुन प्रत्येकं सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा
 निष्केण वरप्रमाणं लभ्यते निष्कद्वयेन नुसारमृतं दुर्बलम् तथा योगाधिक्यं योगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् ।
 ब्रह्महत्याया अपि मानस्या स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणम् कायिक्यास्तु महत्या अक्षयमेवेति नास्त्यानर्थ-
 क्यम् । योऽपि नान्तरिक्षेन दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेधदाहृतः तथा वरः प्राकारगिरित्यनित्यसंयोगदा-
 हृतः तत्रोभयत्रोत्तरं सूत्रयति—अन्ययोर्यथोक्तमिति १८ अन्ययोरनयोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्णोक्तमेव द-
 र्ष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ च यननिन्दारूपोऽर्थवादो हिरण्यनिधायकत्वात् नित्यमित्यस्य विधेशेषः । अतोऽस्तुत्यर्थेन
 विधीनां स्तुरित्युक्तमेषोत्तरम् । अन्तरिक्षे च यनप्रसक्त्यभावात् तन्निन्दानित्यानुवादोऽस्तु तेनापि विधि-
 स्तोत्रं ऋषये नित्यसिद्धार्थानुवादिनावायोऽपि स्थेनानुवादिषेः स्तुतव्यान् । वरः प्राकारगिरिकामयने-

त्यत्रापि वरनामकं कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः किन्तु बरन्वनि युक्तः प्रकर्षेण बहन्शीलो-
वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येतदुत्तरप्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तम् ॥ तस्मात्सं-
भावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यम् । तत्र सङ्गो ह्युक्तो वायुर्वा इत्येवमादिरर्थवाद-
स्य मानता । न विधेये स्ति धर्मै किं किं वासौ तत्र विद्यते ? विध्यर्थवादशब्दो नृमिथोपेक्षापरिहृयात् ।
न्रास्त्येकवाक्यतां धर्मप्रामाण्यसंभवे कुतः ३ । विध्यर्थवादो साकांक्षो प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवा-
क्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ३ इति । तदेवं वेदो विद्यमानानां त्रयाणामश्रविष्यर्थवादभागानामप्रामाण्ये-
कारणाभावात् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकाराच्च छेदस्यापि वेदस्य प्रामाण्यसिद्धम् ।
नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यस्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन-
जैमिनिः सूत्रयामास-वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषारूपेण १ । एकेनादिनो वेदान्प्रतिसंनिकर्षमन्यन्ते कालि-
दासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानाम् । समुच्चयार्थश्चकारः ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चयन्ते यथारघुवं-
शादय इदानीं तनास्तथा वेदा अपि ननु वेदा अनादय अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भा-
रतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथाभारतादिकर्तृत्वेन अयासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं
तैत्तिरीयमित्येव तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कडादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः । ननु नित्यानामेव सतां-
वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्यायादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति-अनित्य-
दर्शनाच्चेति २ । अनित्या मननमरणवन्तो बरवादयो वेदार्थे श्रूयन्ते बरः प्राबोहणिरकामयत कुंसुरुबिन्द-
औहालकिरकामयतेति । तथा सति बरवादित्यः पूर्वमपावाद नित्यावेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः । सिद्धान्तं सूत्रयति-उक्तं तु शब्द-
पूर्वत्वमिति ३ । तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति शब्दस्य वेदरूपस्य रूढादिपुरुषेभ्य पूर्वत्वमनादित्वं-
प्राचीनैरेव सवैरुक्तम् औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धहत्यास्मिन् सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वे-
दानां तदर्धानां तदुभयसंबन्धानां अनित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादित-
त्वात् । कातर्हिकाठकाद्याख्यायिकायागातिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यते इत्युत्तरं सूत्रय-
ति-आख्याप्रवचनादिति ४ । अस्त्वियमाख्यायिकायागाति ततः परं बराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य-
किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति-परं श्रुतिसामान्यं माश्रमिति ५ । यत्परं बरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव
ननु मनुष्यो बरनामकोऽत्र विवक्षितः बरन्वनि युक्तस्य प्रवहणस्यार्थं यथायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । ननु वे-
देकचिदेवं श्रूयते वनसरतयः सत्रमासत-सर्पा सत्रमासतेति-सत्रवन्स्पृशो नाम चेत्तन्वात् । सर्पाणां-

चेतनत्वेपिविवारहितत्वात् नतदनुष्ठानं संभवति अतोमर्द्दयोगायतिमद्रकाणीत्याद्युन्मत्तवाच्या-
 क्यसदृशत्वात् केनचित्कृतोवेदइत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—कृतेचाविनियोगः स्यात्कर्मण समत्वादिति
 ६ । यदिज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत तदानीं कृतं तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वेन ज्योतिष्टोम-
 स्याविनियोगो न स्यात् साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् श्रूयते तु विनियोगः ज्योतिष्टोमेन-
 स्वर्गकामोपनेतेति न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भाष्यकरणेति कर्तव्यत्वात्पैशिभिः शै-
 रूपेतायाभावनाया अकगमात् लोके हि व्याख्यानं भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुद्दि-
 श्यौदनेन द्रव्येण शारुमूषादिवारिवेपणप्रकारेणेति योच्यते ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन-
 द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति । वनस्पत्यादिसत्रवाक्य-
 मपिन तत्सदृशम् तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् यत्परोहिशब्दः सशब्दार्थइति न्यायविद-
 आहु । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वाद् अनुष्ठानेतात्पर्यम् । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थ-
 वादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यम् । साचाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनु-
 ष्ठितवन्त किंपुनश्चेतनाविद्वांसो व्याख्यानं इति स्रस्तुतिः । चकार पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतो कर्त्रनुप-
 लब्धेन पराहति स मुद्दिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्रैतौ संहस्तोक्तौ—पौरुषेयं न वा वेद-
 वाक्यं स्यात्पौरुषेयता । काठकादिसमारूपानां द्वैक्यत्वाच्चाग्यवाक्यवत् । समारूपानां प्रवचनाद्वा
 क्यत्वमुपपत्तम् । तत्कर्त्रनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता २ । ननु भगवता वा दरायणेन वेदस्य ब्रह्म
 कार्यत्वं सूत्रितम्—शास्त्रयो नित्वादिति । ऋग्येदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वशक्तिगुणार्थः ।
 वादम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशा-
 यामाकाशादित्रयित्वं वा दरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्—अतएव च नित्यत्वमिति । श्रुतिस्मृती-
 चात्र भवतः—वैचाविरूपनित्यमेति श्रुतिः । अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयम्भुवेति स्मृतिः ।
 तस्मात्कर्तृदोषशङ्काया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् । ननु मन्त्रब्राह्म-
 णात्मकत्वं वेदस्य न युक्तम् तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । भैवम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे-
 सप्तमाष्टमयोः अधिकरणो निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति—अहेबुध्नियमन्त्रं इति मन्त्रस्य लक्ष-
 णम् । नास्त्यस्ति शस्यनास्येतदव्याप्त्या देवधारणात् । याज्ञिकानां समारूपानां लक्षणं दोषवर्जि-
 तम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्जते २ । आधानइदमाध्यायने—अहेबुध्नियमन्त्रं मे गोपागेति ।
 तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अन्यास्यातिव्याप्त्योर्वा रयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थविधायको मन्त्रइत्यु-

१ जरद्वर, कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थितो गायति मद्रकाणि । तत्र ह्यणीपृच्छति पुत्रकामा राजन्त्वाभ्या-
 लशुनस्य कोर्यः । २ तै. सं. २.६.११ । ३ तै. भा. १.२१ ।

क्तवसन्तायकपिञ्जलानालभतेइत्यस्यमन्त्रस्यविधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्रइत्युक्तेब्राह्मणेअति-
व्याप्तिः । एवमसिपदान्तोमन्त्रउत्तमपुरुषान्तोमन्त्रइत्यादिलक्षणानांपरस्परमन्यासिरितिचेत् । मैवम् ।
याज्ञिकसमाख्यानस्यनिर्दोषलक्षणत्वात् तच्चसमाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनामन्त्रत्वंगमयति उरुप्र-
थत्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळेपुरोहितमित्यादयस्तुतिरूपाः इषेत्वेत्यादयस्त्वान्ताः अग्न-
आषांहिर्वीतपइत्यादयआमन्त्रणोपेताः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयःप्रेयरूपाः अर्धंस्विदासीदुपरिस्विदा-
सीदित्यादयोविचाररूपाः ओम्बेअम्बाल्याम्बिकेनमानयतिकथनेत्यादयः परिदेवनरूपाः पृच्छामि-
त्वापरमन्तं पृथिव्याइत्यादयःप्रश्नरूपाः वेदिर्माहुःपरमन्तं पृथिव्याइत्यादयउत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदा-
हार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातोयेषुसमाख्यानमन्तरेणान्यःकश्चिदनुगतोऽधर्मोऽस्ति यस्यलक्षणत्व-
मुच्येत । लक्षणस्यचोपयोगःपूर्वाचार्यैर्दर्शितः—अपयोऽपिपदार्थानानान्तंयान्तिपृथक्त्वशः । १ । लक्षणेन-
तुसिद्धानामन्तंयान्तिविप्रश्नितइति । तस्मादभियुक्तानामन्त्रोऽयमिति समाख्यानंलक्षणम् । अष्टमा-
धिकरणमारचयति—नास्त्येतद्ब्राह्मण्यत्रलक्षणंविद्यतेयवा । नास्तीयन्तोवेदभागाइतिकृत्स्नभावनः
१ । मन्त्रध्वजब्राह्मणंचेतिद्वौभागौतेनमन्त्रतः । अन्यद्ब्राह्मणमिष्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् २ । चातुर्मास्येऽपिद-
मास्त्रायते—एतद्ब्राह्मणान्येवपञ्चहवींशीति । तत्रब्राह्मणस्यलक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानव-
धारणेनब्राह्मणभागेऽवश्यमागेषुचलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योःशोधयितुमशक्यत्वात् पूर्वोक्तोमन्त्रभाग-
एकः भागान्तराणिचक्रानिचित्पूर्वेरुदाहृतसंगृहीतानि—हेतुर्निर्वचनंनिन्दाप्रशंसासंशयोविधिः । पर-
क्रियापुराकल्पोऽव्यवधारणकल्पनेति । तेनह्यत्रांक्रियतइतिहेतुः । तेद्वद्भोदधित्वमितिनिर्वचनम् । अमे-
ज्यैवैमापाइतिनिन्दा । मायुर्वैश्विषादेवतेतिप्रशंसा । तद्वच्चिकित्सर्जुहवानी३माहौषा३मितिसंशयः ।
यमेमानेनसंभितौदुग्धरीभवतीतिविधिः । मापानेवमह्यंपत्नीतिपरकृतिः । पुरीब्राह्मणाभैषुरिति पुरा-
कल्पः । यौवतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वेषादितिविशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दप्युदाहार्यम् । नचहेत्वादीनामन्यतमब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपिहेत्वादिसद्भावात् । इन्द्रोवा-
मुशेतिहीतिहेतुः । उदौनिषुर्महीरितितस्मादुदकमुच्यतइतिनिर्वचनम् । मोषमन्त्रं विन्देतेअप्रचेता-

१ तै. सं. १.१.८ । २ तै. ब्रा. ३.५.२ । ३ तै. स. ६.३.१ । ४ तै. ब्रा.
२.८.९ । ५ तै. सं. ७.४.१८ । ६ तै. स. ७.४.१७ । ७ तै. सं. ७.४.१७. इयं-
वेदिःपरोअन्तःपृथिव्याःइत्यपिपाठः । ८ तै. ब्रा. १.७.१ । ९ तै. स. २.५.३ । १० तै. सं.
५.१.८ । ११ तै. ब्रा. २.१.२ । १२ तै. स. ६.२.१० । १३ तै. स. १.५.७ ।
१४ तै. स. २. ३. १२ । १५ ऋ. स. १. १. ३ । १६ तै. स. ५. ६. १ ।
१७ ऋ. स. ८. ६. २३.।

एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि । नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थाज्ञानं ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । नाहम् । अतएव गुप्तमन्तानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिमाणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन सम्पादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादोध्ययनात्मागेव सन्ध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्योध्ययनविधिज्ञानवर्णयन्ति । यद्यप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः यद्वा स्वाविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतैरर्घ्ये तन्मन्त्रेणैव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरमहणान्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—तानि सूत्राणि तद्वृत्तिचोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति—अदृष्टार्थात्प्राप्तिर्विहितत्वादिति १ । दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगन्तव्यम् । अदृष्टविशेषेण श्रुत इति चेत् तत्राह—घृतकुल्याद्यतिदेश स्वर्गकल्पनं वेति २ । ब्रह्मयज्ञजपोध्ययनार्थवादेनैत्याध्ययनेति दिश्यतत्र यत्पूतकुल्यादिकं रात्रिसत्रं न्यायेन फलत्वेन कल्पनीयम् । ये त्वर्थवादातिदेशेच्छन्ति तैर्विश्वजिह्वयोर्येन स्वर्गः कल्पनीयः । दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः सम्भवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह—अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ३ । संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्ते स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः । स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विधानिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमवदध्ययनाङ्गतया विनियुक्तानां योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्राप्ताप्यमित्याह—अन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति ४ । अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह—अध्ययनवाक्यमनन्याङ्गमिति ५ । नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावाद्व्येत्येव इति कर्मवाचीत्यप्रत्ययो विरुध्यते इत्यत आह सक्तुवत्करणपरिणाम इति ६ । सक्तुं जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुं हि द्रव्यहोमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां मस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यं हि त्वासक्तुमिजुहोतीति करणपरिणाम कृत एवमत्रापि कर्मगतयो संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामकर्तव्यः । इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलनकल्पमिति सिद्धान्तयति—दृष्टेतुना दृष्टमिति ७ । किंतु दृष्टफलमिति तदाह—दृष्टो प्राप्ति संस्काराविति ८ । अक्षरप्राप्ते परंपरया पुरुषार्थत्वमाह प्राप्त्यर्थेनोप इति ९ । जायत इति शेष । न च भोजनादिवद्व्ययन्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । अत्रातादिवानियमादृष्टाय विध्युपपत्तिरित्याह—विधि-

१ यत्र विधिवाक्ये फलं श्रूयते तत्रार्थवादवाक्योक्तफलमिति दिश्यते इत्यर्थेनादतिदेश । अयमेव तत्रात्रिन्यायस्य विषयः । २ यत्रार्थवादवाक्ये फलं श्रूयते तत्र स्वर्गः कल्प्यते यथा विश्वजिति (तत्रात्रि-विधिवाक्येऽर्थवादवाक्ये फलं श्रूयते तस्मात्तत्र प्रकृतावुक्तसाधारणस्वर्गफलकल्प्यते) । अयमेव विश्वजिन्यायः ।

निष्पत्त्याइति १० । यत्कंसंस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनात् न संस्कारइति तत्राह-संस्कारसिद्धिः
 क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ११ । क्रतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियु-
 ज्यते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिभ्यां वृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
 नात्तत्तत्सिद्धिः । ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः सचनस्वाध्यायगतः तज्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभू-
 ताध्ययनोपरक्तायामवनाया अपूर्वाभिधानात् । ततः कयं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमितितत्राह-तज्यः कर्म-
 गादृष्टवाचीति १२ । अत्र तज्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तज्यप्रत्ययं प्रतिप्र-
 कृत्यर्थो दध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तज्यप्रत्ययो वक्ति अ पूर्वस्य चात्वर्थमन्यत्वनिय-
 मेऽपि तदुपरक्तवानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्याङ्गनार्थप्रमापकमित्यदृष्टान्तर-सदसत् । यतो मन्त्राणां-
 स्वत आदृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं तस्य च स्वाध्यायगताश्वरसामर्थ्यसिद्धार्थाव-
 बोधे फले सति फलान्तरकल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं ननु प्रतिशब्दकमित्याह-स्वत आदृ-
 ष्टाशेषत्वाज्जस्य प्रमाप्रतिबध्यतइति १३ । सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वत आदृष्टमेवात्रा-
 पिस्यादित्यत आह-यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायइति १४ । सक्तुपुगल्यभावात् श्रुतं परित्यज्याश्रुतं-
 कल्पयतां नाम नेहतद्युक्तप्रदर्शितत्वादित्यर्थः । इत्यमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायार्थावबोधपर्यन्तानि-
 राकर्तुं पूर्वपक्षयति-वैधर्म्यनिर्णयमद्वैतगुरुविधेः पुमर्थावसानादिति १ । सर्वत्रविधेः पुरपार्थपर्यवसायित्व-
 नियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं मद्वैतगुरुमन्येते । ननु सकृदध्ययनादश्रु-
 त्सिंहिताद्वैधर्म्यनिश्चयानोपलभ्यतइत्याशङ्क्य तथासतितत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचार-
 कल्पयिष्यतीत्याह-सविचारमाक्षिपेदिति २ । ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेवविधिः प्रयोजकइतिसर्वत्र-
 नियमः तथासत्येतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्यतीत्यत आह-अविधेयानुपकार्याक्षेपो वचातावृत्ति-
 यदिति ३ । ग्रीहीनवहन्तीत्यत्रावचातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः तस्या अचात्वर्थत्वात् नापि साविधेयोप-
 कारिणी अन्तरेणावृत्तिसकृन्मुशलात्तमात्रादवचातसिद्धे । तथापि तदुल्लिख्य सति फलसिद्धये साविधि-
 रावृत्तिर्यद्वदाक्षेपः तद्वत्प्रकृतेष्ववगन्तव्यम् । ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यङ्-
 गसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तत्प्रतिन्यर्थविचारविधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारा-
 योपेक्षित एव विचारइत्याह-साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारोऽर्थविरोधापनुदिति ४ । सिद्धान्तयति-प्राप्ते-
 स्तु गवादिबन्धुपुमर्थत्वादिधिस्तदन्तइति ५ । यथाफलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवोगवाद्योऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते तथा-

फलवदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वाद् अध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोवगन्तव्यः । नन्वक्षर-
प्राप्ते पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात् बोधान्तएवविधि किंनस्यादि-
त्यत आह—फलवद्वोधान्तत्वे अध्ययनाकास्त्र्यमिति ६ । बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं तथासतियस्या-
ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् नतुराजसूयादिवाक्याध्ययनं
तत्र प्रवृत्त्यादि फलाभावात् । स्वपक्षेतुनायं दोष इत्याह—कृत्स्नप्राप्तिर्नपार्येति ७ । नचाबोधकत्वेऽर्थवबो-
धएव न मध्येदिति शङ्कनीयम् प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वामात्र्यात् लौकिकासवाक्यानामन्तरेणैव विधि-
बोधकत्वदर्शनादित्याह—लोकवज्रैर्नो बोध इति ८ । ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं श-
क्यत्वात् सुलभोधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सुल-
भ एवेति परिहारं स्पष्टत्वात् उपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानामानयोरिति ९ ।
बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात् प्राक्सन्ध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादे-
व सोऽर्थबोधो न काम्यः अमाने कामयितुमशक्य ज्ञातएव विषये कामनानियमात् । ननु सामान्यतो ज्ञाति-
विशेषतो बुभुत्सा संभवति यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्ण-
याय पुनर्बोधकामना युक्तैवेत्याशङ्क्यैव मध्यमार्थवबोधमुद्दिश्य अध्ययनविधानं न सम्भवतीत्याह—उद्देशायोगा-
दिति १० । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति अनन्तत्वात्सा-
मान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेष ततो नोद्देशो युक्तः । नन्वर्थवबोधमुद्दिश्यो-
च्चारणामिवेदस्य स्वार्थेतात्पर्यनस्यादित्याशङ्क्य उपक्रममिच्छिन्नगम्यतात्पर्यं शब्दद्वयादेव सिद्धयती-
त्याह—तात्पर्यं शब्दादिति ११ । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोकेऽप्यर्थस्यादिति चेत् । पुरुषसम्बन्ध-
कृतदोषाख्यप्रतिषेधपरिहारार्थत्वादित्याह—उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोक इति १२ । नन्वध्ययनविधेर्बो-
धान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोजकामावादित्याशङ्क्याह—विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत-
इति १३ । क्रतुबोधविषयः साङ्गवेदाध्ययनादापाततः प्रतिपत्ताः विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञान-
मन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्तुर्वन्तस्तर्हि निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं-
विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविषयप्रयोजकत्वं न तु विधीनां च विषयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यने-
तराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिमयेतु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गासिद्धिपर्यन्तत्वात् त्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्र-
युक्तौ न तु विधिवैयर्थ्यमापद्यते । नन्वध्ययनविधेर्लैर्गणिकमात्रं प्रतिनित्यत्वात् तत्र युक्तौ विचारस्यापि तद्वि-
धेत्तनान्ययेति चेत्—क्रतुविचारस्यैव गणिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धे किंवा ब्रह्मविचारस्य तत्रा-

द्योऽस्मन्मतेऽपि सप्तमइत्याह—अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति १४ यतोऽकरणे मत्प-
 वायश्रवणात् क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः । द्वितीयोऽनिष्टइत्याह—ब्रह्मविचारः पुनः
 परमहंसस्यैवेति १५ नित्यो नुपद्बदति न नूतनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वेऽर्थ-
 ज्ञानमविहितं स्यात् मैवम् वाक्यान्तरेण तद्विधानात् ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो-
 वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते अर्थज्ञाने
 पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखान्तरगतं निरुक्तकारो यास्क एव मुदा जहार—अथापि ज्ञानमशंसा भव-
 त्यज्ञाननिन्दा च स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थस्तद्वत्सक-
 लं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा । यद्ब्रूहीतमविज्ञातं निगदेनैव शान्द्यते । अनन्नाविव
 शुष्कधोनतज्वलतिका हिं चिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थस्तद्वत्पुनर्नैवार्धेन वेदार्थज्ञानमश-
 स्यते इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते यो वेदार्थज्ञानाति सोऽयमिह लोके सकलं भ्रमः प्राप्नो-
 ति तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति श्रुतः स्वर्गप्राप्नोति तदेतद्वैदिकमामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीयाम-
 द्योदाहरणेन तदीयात्पर्याभिधायि ब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः—तदेर्षां श्रुत्वा ये अर्वाङ्गुतवापुराणे वे-
 दं विद्वांससमभितो वेदन्त्यादित्यमेव तेषां परिवदन्ति सर्वे अग्निद्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावत्तीर्त्त-
 वेदतास्ताः सवविदविदि ब्राह्मणेव सन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवेन मस्कुर्यान्नाऽलीलं की-
 र्त्तयेद्देता एव देवताः प्रीणातीति । वेदं विद्वानर्थभिन्नः पुरुषः स च द्विविधः अर्वाचीनकाले समुत्प-
 न्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नोऽप्युपासादिश्च तमेतमुभय-
 विधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोषेताः पण्डितं मन्याये पुरुषा अभितो विद्यादिपुद्गलपयन्ति ते सर्वे-
 प्यादित्यमेव मथमब्रूयन्ति आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूयन्ति तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूय-
 यन्ति हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आर्जुनतम—अग्नेर्वायोरादित्यस्य
 सामुज्यं गच्छतीति । न केवलमेतदेव तावत् किन्तु सर्वा अपि देवता वेदविदिव सन्ति ब्राह्मणां वेद-
 विदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रातिदिनं नमस्कुर्यात् ननु तस्मिन् विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् एवं सति तत्र मन्त्रार्थ-
 भूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदये वस्थिता अयं नमस्कृतो तोषयति न चै-
 तदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयम् विद्वांसमित्याज्जातत्वात् अन्यथा वेदमधीयानमित्याज्जायेत ।
 तस्मात्सर्वदेवता बुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोके हृदयेऽपि भ्रमः प्राप्तिरुपपद्यते यस्तु वेदमधी-
 त्पार्थन विजानाति सोऽर्थपुमान्भारमेव हरति धारयति स्थाणुरिति विद्वान्तः छिन्नशाखं शुक्लं कृ-
 क्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते स च यथेन्द्रनार्थमेवोपयुज्यते ननु पुष्पफलार्थम् तथा केवलपाठक-

स्यवात्यत्वंनभवतीत्येतावदेव नवनुष्ठानंस्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति किलेत्यनेनलोकप्रसिद्धिर्घो-
 त्यते लोकेपिपाठकस्ययावतीधनादिपूजाततोऽप्यधिकाविदुषिदृश्यते किञ्च यदेद्देवाक्यमाचार्या-
 द्ब्रहीतमर्थज्ञानरहितंपाठरूपेणैवपुनःपुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपिनज्वलतिस्वार्थेनप्रकाशयति य-
 थाग्निरहितप्रदेशोपक्षिप्तंशुष्ककाष्ठंनज्वलतितद्वत् तथासति तस्यवाक्यस्यवेदत्वमेवमुख्यंनस्याद
 अलौकिकपुरुषार्थोपायंवेत्यनेनेतिवेदशब्दनिर्वचनम्। तथाचोक्तम्—प्रत्यक्षेणानुमित्यावायस्तूपा-
 योनबुद्धयते । एनंविदन्तिवेदेनतस्माद्देदस्यवेदेतेति १ अतोमुख्यवेदत्वसिद्धयेज्ञातव्यमेवतदर्थः ।
 किञ्चात्रयास्केनकाचिदन्याप्यगुदाहता—उत्तत्त्वःपश्यन्नददर्शवाचमुत्तत्त्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
 उतोत्वस्मैतन्वं० विसस्तेजायेवपत्यउशतीसुवासाइति । तत्रपूर्वार्धस्यतात्पर्यंसएवदर्शयति—अप्येकः
 पश्यन्नपश्यतिवाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्यायमर्थः—यःपुमान-
 र्थेनवेत्तितंप्रतिपूर्वार्धेनमन्त्रोन्नेते एकःपुरुषःपाठमात्रपर्यवसितोवेदरूपांवाचंपश्यन्नपिनसम्यक्पश्य-
 ति एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावेपाठशुद्धेरपिकर्तुमशक्यत्वात् वायुमेवस्वेनभागधेयेनोप-
 धावतिसएवैनंभूर्तिगमयति । औदित्यानेवस्वेनभागधेयेनोपधावति तएवैनंभूर्तिगमयन्तीत्यादाव-
 व्युत्पन्नःकथंपाठंनिश्चिनूयात् अन्यःकश्चिदर्थज्ञानायव्याकरणाद्यज्ञानिशृण्वन्नपिमीमांसाराहि-
 त्यादेनंवेदरूपांवाचंनसम्यक्शृणोति यावतोश्वान्प्रतिगृहीयाच्चावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व-
 पेदिति । अत्रव्याकरणमात्रेणप्रतिग्रहीतुरितिःप्रतीयते मीमांसायांतुन्यायेनदातुरितिनिर्णीतम् ।
 तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसंप्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यंदर्शयति—अप्येकस्मैतन्वंविसस्ते-
 तस्त्वमात्मानंविबृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचाइति । अस्यायमर्थः—अपिशब्दपर्या-
 यउतोशब्दः सचपूर्वोक्तानभिज्ञपेक्षपण्यामात्रप्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् यःपुमान्याक-
 रणाद्यज्ञैःस्वशब्दार्थमीमांसमातात्पर्यंचशोधयितुंप्रवृत्तस्तस्मादेकस्मैवेदःस्वकीयांतनुंविसस्तेस्व-
 मित्यादिकंपदव्याख्यानंज्ञानमित्यादिकंवात्यर्थव्याख्यानम् वेदार्थप्रकाशनक्षमंसम्प्रज्ञान-
 मनमातृतीमपादरूपयावाचांमधआहेति । चतुर्थपादतात्पर्यंदर्शयति—उपमोत्तमयावाचा-
 जायेवपत्येकामयमानाशुवासाऋतुकाटेपुशुवासाःकल्याणवासाःकामयमानाऋतुकाटेपुयथास-
 एनांपश्यतिसशृणोतीत्यर्थतत्प्रशंसैर्वि । अस्यायमर्थः—उत्तमयाचतुर्थपादरूपयावाचातृतीयपा-
 दार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्यव्याख्यानंकामयमानेति यद्यप्यद्विगृह्यत्वेटापांमलिनवासा-
 स्तथापिसंभोगकाटेपुकल्याणवासाभवति तत्रहेतुः कामयमानाऋतुकाटेऽप्यिति यथासप्ततिरे-
 नांजायांसाकल्येनादरयुक्तःपश्यति किञ्च तयोक्तमर्थंहितवृत्त्याशृणोति तथाऽयंचतुर्दशविद्या-

स्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थहितबुद्ध्या रधीक-
 रोति सेयमुक्तावेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति पुनरप्युगन्तरयास्क उदाजहार—तस्योत्तराभूयसे निर्वच-
 नाय—उत त्वंसख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि बाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ-
 अफलामपुष्पामिति । अयमर्थः पूर्वोदाहृताया उतत्वः पश्यन्नित्यादिकाया क्रचोऽनन्तरमेवाप्रा-
 ताकाचिदुक्तस्तत्पूर्वोक्तमध्वस्यार्थस्य भूयसे निर्वचनाय सम्प्रद्यते तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्र-
 भवति कथमिति चेत्तदुच्यते—अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषवेदरूपाया वाचः सख्ये
 स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थावृत्तपानयुक्तमाहुः अभिज्ञा कथयन्ति सखिर्विदं सखायमिति मन्त्रे वे-
 दस्य सखित्वमुदाहृतम् यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वा अतिशयेन पीतामृतमाहुः वाचा-
 मिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भावा बाजिनाः ते पुमध्येष्वेवेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति न के-
 पि मामुवन्ति तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहिता वाचं शुश्रुवा-
 न्भवति पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मज्ञानं फलम् यथा लोके
 पुष्पफलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादि धर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छाजनयति त-
 मेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतु-
 स्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः यत्पूर्णा नन्दैकबोधः तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः ।
 तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमानधेन्वा मायया सह चरति नवमस्तिकाक्षीरस्पदो-
 ग्भीगौः प्रीतिहेतुत्वादि नोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते पाठमात्रपरं निवेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञा-
 नरूपक्षीरं नदोग्भीत्यधेनुः अतएवासीमाया कपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदंशगोरूपत्वात्
 तयामायाया सह चरन्त्यं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरण-
 स्य प्रपञ्चितत्वात् यच्च स्तूयते तद्विधीयते इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगन्तव्यः ।
 किञ्च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टिकवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाप्राप्यते—यथा हवा अग्निदेवानाम-
 आदः एवं हवा एषमनुप्याणां भवति यस्तेन हविषायजते यजचैनदेववेदेति । अतो यागवत्फलाय
 स्य वेदनमपि विधीयते अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्यामशंसेति
 सूत्रे वेदनफलानामशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन मशंसितुं
 शक्यत्वात् दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चाविपाते सति मायश्चित्तरूपा वैश्वानरोऽष्टविधातुं विद्यमा-
 नेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते—सुवर्गार्थं हिलोकाय दर्शपूर्णमासा विज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञा-
 नफलवाक्यस्य स्वार्थोऽपि तात्पर्यदर्शयितुमुदाहृतम्—इच्छाम्येवार्थवादत्वं च सोऽन्यपरत्वतः । य-

थावस्त्वभिधासित्वानत्वभूतार्थवादता १ इज्येतेस्वर्गलोकायदशां दर्शयथा तथा । नत्वभूतार्थ-
 वादत्वं पापश्लोकाश्रुतिर्यथेति २ नचवेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् फ-
 लभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रम्—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः
 सारतो वा फलविशेषः स्यादिति एतच्चास्माभिः तरेति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते यजचैनमेवेवेदे-
 त्युदाहरणेन व्याख्यातम् । छन्दोगाश्वमेधेन यजते नुष्ठानाद्विद्यासहितेन नुष्ठाने फलतिशयमाप्नोति ने-
 नो भौकुरुतो यश्चैतदेवेदयश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदाव-
 देववीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यङ्गावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्व-
 पिविद्यास्तु सत्तामः । कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् कुतो वा तवैयोऽत्र मद्देवः । प्रशस्तास्त्वस्माभि-
 र्भूमसीर्दिशता निन्दानुक्ताप्युपलभामहे किन्तु कर्मजन्यमपूर्वयथामरणान्धर्वाजीवेन सह गच्छति
 तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वगच्छति तथा च वाजसनेयिन आप्नोति—तं विद्याकर्मणी स मन्यारभेते पूर्व-
 प्रज्ञाचेति तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वात् अर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः विषय-
 मयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण भोतृमवृत्त्यभावात् विषयादयो निरूप्यन्ते—व्याख्यान-
 स्पव्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् व्याख्यानव्याख्येयभावः सम्बन्धः ज्ञानार्थी
 चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धम् तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादि-
 कं न स्यात् अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते—वेदपूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः तयोरन-
 न्यत्वमप्यत्वात् तथा च पुरुषार्थानुशासने सन्नितम्—धर्मब्रह्मणी वेदकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीय-
 सूत्रे चोदनैव धर्मप्रमाणम् चोदनाप्रमाणमेवेति नियमद्वयसंमदाय विद्विरभिहितम् चोदनैवेत्यमु-
 मर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ-
 नत्वादिति अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तर-
 काण्डेऽपिरुपादिराहित्यानेन्द्रियैरवगम्यते अतएवाहृष्टमिति सर्वैरभिधीयते लिङ्गराहित्यान्ना-
 नुमानविषयत्वमप्यस्ति सुखदुःखधर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत् वादम् अयमपि लिङ्गलिङ्गिभा-
 वो वेदेनैव गम्यते ततश्चोदनैव धर्मप्रमाणम् वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णकेन लक्षण-
 सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्—शास्त्रादेव प्रमाणाजगतो जन्मापिकारणं ब्र-
 ह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति—नो वेदविन्मनुतेतृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वा-
 चायैरेवमुदीरिता रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्यमानान्तरयोग्यतेति तस्मादन्यत्वमप्यत्वात् अ-
 स्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् तदुभयज्ञानवेदस्य साक्षात्प्रयोजनम् न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपावस्तु-
 मदीराजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयम् धर्ममयुक्तस्य पुरुषार्थस्य

स्तूयमानत्वात् धर्मोविश्वस्यजगतःप्रतिष्ठात्रोकेधर्मिष्ठमजाउपसर्पन्ति धर्मेणपापमपनुदतिधर्मं
 सर्वप्रतिष्ठितम् तस्माद्धर्मपरमंवदन्तीति उद्गण्डस्यराज्ञोनियामकत्वात् विवदमानयोःपुरुषयोर्म-
 ध्मेदुर्बलस्यापिराजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्चधर्मःपुरुषार्थः तथाचवाजसनेयिनःसृष्टिप्रकरणे
 समामनन्ति—तच्छ्रेयोरूपमयस्मृजतधर्मतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परंतास्त्यथोअबली-
 यान्बलीयांसमाशंसते धर्मेणयथैवराज्ञैवमिति । ब्रह्मविदामोतिपरं । ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तरति-
 शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिपुत्रलज्ञानप्रयुक्तःपुरुषार्थःप्रसिद्धः तदुभयज्ञानार्थोवेदेऽधिकारी स-
 चत्रैवर्णिकःपुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तुसत्यामपिज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्यात् वेदेधि-
 कारःप्रतिषिद्धः धर्मब्रह्मज्ञानंतुपुराणादिमुखेनोत्पाद्यते तस्मात्रैवर्णिकपुरुषाणांवेदमुखेनार्थज्ञानेऽ-
 धिकारः । सम्यग्धस्तुवेदस्यधर्मब्रह्मज्ञानसहप्रविषाद्यप्रतिषादकभावः तदीयज्ञानेनसहजन्यजन-
 कभावः त्रैवर्णिकपुरुषैःसहोपकार्योपकारकभावः । तदेवंविषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्यसमा-
 हितधियःश्रोतारोवेदव्याख्यानमेप्रवर्तन्ताम् ॥ अतिगम्भीरस्यवेदस्यार्थमवबोधयितुंशिक्षादीनि
 षडङ्गानिप्रवृत्तानि अतएवतेषामपरविद्यारूपत्वंमुण्डकोपनिषदार्थवर्णिकाआमनन्ति—द्वेविद्येवे-
 दितव्येइतिहस्मयद्रह्यविदोवदन्तिपराचैवापराच तत्रापराक्रमवेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्ववेदःशिक्षा-
 कल्पोव्याकरणनिरुक्तंछन्दोज्योतिषमिति । अथपरा मयातदक्षरमधिगम्यतइति साधनभूतधर्म-
 ज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानांकर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-
 निषदांपरविद्यात्वम् वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारोयत्रोपदिश्यतेसाशिक्षा । तथाचतैस्त्रिराजपनिष-
 दारम्भेसमामनन्ति—शिक्षांव्याख्यास्यामः वर्णःस्वरः मात्राबलं सामसन्तानः इत्युक्तःशिक्षा-
 ध्यायइति । वर्णोऽकारादिः सचाङ्गभूतशिक्षामन्थेस्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्रुतःषष्टिर्वावर्णाःसं-
 भवतोमताः । प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंमोकाःस्वयंभुवेत्यादिना । स्वरजडात्तादिः सोऽपितत्रोक्तः—
 जडात्तन्मृदानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयइति । मात्राह्रस्वादिःसापितत्रोक्ता—ह्रस्वोदीर्घःहुतइतिकालो-
 लतोऽनियमाअचीति । बलंस्थानप्रयत्नौ तत्रअष्टौस्थानानिवर्णानामित्यादिनास्थानमुक्तम् । अ-
 चोऽस्पृष्टायणस्वीपदित्यादिनाप्रयत्नजकः । सामशब्देनसाम्यमुक्तम् अतिद्रुतातिविलम्बितगी-
 त्यादिदोषराहित्येनमाधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणसाम्यम् गीतीशीघ्रीशिरःकम्पीत्यादिना-
 उपशान्तदुष्टंस्वरितमित्यादिनाचदोषाजकाः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिनामुणाजकाः । स-
 न्तानःसंहिता वांयवायाहीत्यत्रावादेशः । इन्द्राग्नीआगतमित्यत्रप्रकृतिभावः । एतच्चव्याकरणे

१ तै० आ० दशमप्रपाठके । २ तै० आ० अष्टमप्रपाठके । ३ तै० आ० समम-
 प्रपाठके । ४ ॥ शंभुमतेमता., अयमेवप्रचुर पाठः । ५ ऋ सं० १. १. ३. । ६ ऋ० सं०
 ३. १. १०. ।

ऽभिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितम् शिक्ष्यमाणवर्णादिवेकल्येवाधस्तत्रोदाहृतः—मन्त्रोद्गीतः
स्वरतोवर्णतोवामिध्याप्रयुक्तोऽनन्तरमर्थमाह । सवाग्वज्जोयजमानंहिनस्तिर्यथेन्द्रशत्रुःस्वरतो-
ऽपराधादिति । इन्द्रशत्रुर्वधस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्यशत्रुर्धातकइत्यस्मिन्निवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमा-
सेसमासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः तथा-
सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वात् इन्द्रोधातको यस्येत्यर्थः सम्पन्नः तस्मात्स्वरवर्णाद्यप-
राधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोपेक्षितः । कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बवौधायनादिसूत्रम् कल्प्यते सम-
र्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः नन्वाश्वलायनः किंमन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः किंवा ब्राह्मणमनु-
सृत्य । नाद्यः दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वव्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीळ इत्यादयो-
मन्त्रादर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व-
पन्ति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टे ब्राह्मणे उपक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञा-
दिजपक्रमेण प्रवृत्तो ननु यागानुष्ठानक्रमेण ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः यत्त्वाभ्यायमधीयीते कामप्युचं
यजुःसामवातब्रह्मयज्ञ इति सोयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ इत्याग्रायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा सर्वाङ्ग-
चः सर्वाणि यजुं पिसर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिवृवंशं सतीति विधीयन्ते तथाभ्यने संपत्स्य-
माने सूर्यो नोदियादपि सर्वादाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते तथारिच्येत इव वा एष मे वरिच्यते यो-
याजयति प्रतिवागृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्णवानश्रुचिः स्याभ्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिपुरुत्सु मन्त्रकाण्डविनियोगे पुस्तप्रदायपारम्पर्यागत ए-
यक्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्पुज्यव्या-
श्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषेत्योर्जेत्यादिमन्त्रास्तु
कृत्वानुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैवक्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आग्नातत्वादेव ज-
पादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टे दर्शपूर्णमासवि-
कृतित्वेन तदपेक्षत्वात् आश्वलायनस्यादौ तद्वाक्यान् प्रयुक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनि-
योगेन कृत्वानुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि प्रवोवाँ जा इत्यादीनां सामिधेनीनामष्टचामेव विनियोग-
माश्वलायनो ब्रवीतु नमः प्रवक्त्र इत्यादयस्त्वन्नाग्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते इति चेत् नायं दोषः शा-
खान्तरसमाग्रातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धेस्म विनियोगस्य च गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्व-
शाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः तस्माच्छिक्षेव कल्पोपेक्षितः । व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युप-
देशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते तथाचैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समार्चायते—वाग्वैपराच्यव्या-

योगविदुष्यतिचापशब्दैः । कः वाग्योगविदेव योहिशब्दाज्ञानातिअपशब्दानप्यसौजानाति
यथैवशब्दानेधर्मएवमपशब्दानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति अथवाभूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसो-
त्यपशब्दाअत्पीयांसःशब्दाएकैकस्यहिशब्दस्यबहवोपभ्रंशायथागौरित्येतस्यशब्दस्यगावीगो-
णीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथयःअवाग्योगविद्व अज्ञानंतस्यशरणम् विषमउप-
न्यासः नात्यन्ताज्ञानंशरणंभवितुमर्हति योऽज्ञानन्वालाणंहन्यात् सुरांवापिष्वेव सोऽपिमन्ये
पतितः स्यात् एवंतर्हिकः अवाग्योगविदेव अथयः वाग्योगविद्व ज्ञानंतस्यशरणं । अविद्वांसः
अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनात्रोयेनश्रुतंविदुः । कामंतेपुतुविमोष्यस्त्रीध्विवायमहंवदेदिति । स्त्रीव-
न्माभूमेत्यध्येयंव्याकरणं विभक्तिकुर्वन्ति याज्ञिकाःपठन्ति प्रयाजाःसविभक्तिकाःकर्तव्याइति
नचान्तरेणव्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याःकर्तुम् तस्मादध्येयंव्याकरणम् । योऽाहमां
योवाहमांपदशःस्वरशोवर्णशोऽक्षरशोवावाचंविदधाति सआत्विजीनोभवति आत्विजीनाः
स्यामेत्यध्येयंव्याकरणम् । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिशृङ्गात्रयोअस्यपादादेशीर्षंसप्तहस्तासो-
अस्य । त्रिधावज्जोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेश । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिपदजातामि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोअस्यपादाः त्रयःकालाः देशीर्षंसुपस्तिङ्ङश्च सप्तहस्तासःसप्तवि-
भक्तयः त्रिधावज्जः त्रिपुस्थानेषुवज्जः उरसिकण्ठेशिरसि वृषभोवर्षणात्कामानांरोरवीति रैतिः
शब्दकर्मा महोदेवोमर्त्याआविवेश महतादेवेननस्तादात्म्यंयथास्यादित्यप्येयंव्याकरणम् । अथ-
वा चत्वारि चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिबिदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः । गुहात्रीणिनिहितानेब्रह्म-
न्तिजुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति येमनीषिणः मनसईषिणोमनीषिणःगुहायांत्रीणिनिहितानिनेब्रह्म-
न्ति नचेष्टन्ते ननिमिषन्तिजुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति तुरीयंहवाएतद्वाचोयन्मनुष्येषुवर्तते । उत्तमं
पश्यन्तददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् । उत्तोत्वस्मैतन्वं १ विससेजायेवपत्यउशतीसुवा-
साः । अपित्वस्त्वैरुःपश्यन्नपिनपश्यति शृण्वन्नपिनशृणोत्येनां विद्वांसमाहार्थत्वस्मैअन्यस्मैतन्वं
विससेतनुंविबृणुते जायेवपत्यउशतीसुवासाःयथाजायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंवि-
बृणुते एवंवाक्विदेस्वमात्मानंविबृणुते वाक्स्वंनोविबृणुयादित्यध्येयंव्याकरणम् । सक्तुमिवति-
स्तउनापुनन्तोपत्रधीरामनसावाचमकृत । अत्रासत्वायःसत्त्व्यानिजानतेभद्रैर्पालक्ष्मीर्निहिताधिवा-
चि सक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकसतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवति तितउपरिपचनंभवति त-
त्तद्वातुलवद्वाधीराःप्रज्ञावन्तोऽध्यानवन्तोमनसाप्रज्ञानेनवाचमकृत वाचमरूपत सत्त्व्यानिसंजान-
ते कएवदुर्गमोमार्गः एकमन्योवाग्विषयः केपुनस्तेवैयाकरणाः कुतएतव भद्रात्येर्पालक्ष्मीर्निहि-

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयं हे विश्वेदेवाः यूयं मा मां शास्त्रेन अनुज्ञां दत्त यथेह यत्ते होता
देवानामाह्वाता सन् वृतोहोवृत्वेन वृतोहं मनवै स्तौमि भवतः । यद्यस्मात् निषद्य स्तौमि तस्मात्
शास्त्रेन मे मम भागधेयं प्रब्रूत यथावोयूयं भागं कल्पितवन्तः तथा तं भागं प्रब्रूत पथा वोह्व्यं
आवहानि वहनं करोमि ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

अहं होता न्यसीदं यजीयान्विश्वेदेवामरुतोमाजुनन्ति ।
अहरहरश्विनाध्वर्यवं वां ब्रह्मासमिद्धवतिसाहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असिदिम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः ।
मरुतः । मा । जुनन्ति । अहः६अहः । अश्विना । आध्वर्यवम् ।
वाम् । ब्रह्मा । सम६इत् । भवति । सा । आ६हुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यद्गतमोहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि निषदने तं निषण्णं मा मां विश्वे
व्याप्तामरुतोदेवाजुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोराध्वर्यवं अ-
हरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति भवतु
कः समिदं समिद्धश्व-द्रमाः चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किञ्च साससोम इत्यर्थः सचा समिदं समिद्ध-
श्वन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वायुवाग्ना क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः ।
सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते । एष वै सोमराजेत्युपक्रम्य तदेवोभयन्तीति हिच्छन्दोगब्राह्मणं ।
अथैवं योजना या आहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सां वां युवयोर्युवाग्ना भवति
भवतु आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

अयं यो होता किरुसयमस्य कमप्यूह्येयत्समं जान्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथ दिवादधिरेह व्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम् ।
 अपि । ऊहे । यत् । सम् । अजान्ति । देवाः । अहः । अहः । जायते ।
 मासि मासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

योयं होता सकिः कोभवति । कीदृशोभवति तस्य कोव्यापारइत्यर्थः तस्योत्तरमुच्यते य-
 मस्य घृतेर्भीतः सन्निति शेषः कमपि हुतं ऊहे वहति यद्वा सर्वं भृतिगजातं नियमयतीति यमो यज-
 मानः तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान् प्रति यत्तमजान्ति यद्धविः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचा-
 ग्निरहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं जायते मादुर्भवति तथा मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं
 एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासपण्माससंवत्सरादीनां । अपरे तु पुनरेवमाहुः अहरहः सूर्या-
 त्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां घोढारं
 एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

मां देवा दधिरे हव्यवाहम् अपम्लुक्तं बहु कृच्छ्राचरन्तम् ।
 अग्निर्विद्वान्यज्ञानं कल्पयाति पञ्चयामं त्रिष्टुतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु ।
 कृच्छ्रा । चरन्तम् । अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति ।
 पञ्चयामम् । त्रिष्टुतम् । सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

ममग्निं देवा हव्यवाहं हविर्घोढारं दधिरे । कृतवन्तः कीदृशं मां अपम्लुक्तं अपक्रम्पागतं
 बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तं कया मनीषया दधिरे इत्युच्यते अ-
 यमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन्नोस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञं पंचयामं पंचवि-
 धगमनं पांकोहिपज्ञः त्रिष्टुतं सवनत्रयभेदेन त्रिपकारं सप्ततन्तुं सप्तभिः छंदोमयैः स्तुति-
 भिर्यिष्टुतं ॥ ४ ॥

अथ पंचमी-

आवो॑यक्ष्यमृत॒त्वं सु॒वीरं॑ यथा॒ वो दे॒वा वरि॑वः करा॒णि ।

आवा॒होर्व॒ज्रमिन्द्र॑स्य धेया॒मथे॒मा विश्वाः॑ पृत॒ना जया॑ति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृत॒त॒त्त्वम् । सु॒वीरम् । यथा । वः । दे॒वाः ।

व॒रि॒वः । क॒रा॒णि । आ । वा॒होः । व॒ज्रम् । इन्द्र॑स्य । धे॒याम् ।

अथ । इ॒माः । वि॒श्वाः । पृ॒त॒नाः । ज॒या॒ति ॥ ५ ॥

हे देवावोयुष्मानायक्षि आयाचे किं अमृतत्वं अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च हे देवा-
वोयुष्माकं वरिवः परिचर्या हवीरूपधनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंचे-
न्दस्य वाहोर्वज्रं आधेयां ग्राहयामीत्यर्थः । अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावाद्बलत्वेन व-
ज्रधारणं नोपपद्यते अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः । अथैवं सतीमाविश्वाः सर्वाःपृतनाः
शत्रुसेनाः जयाति जयति जयतु वा ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी-

त्रीणि॑ श॒ता त्री॑ सह॒स्रा ण्य॒ग्निं त्रि॑ं श॒च्च दे॒वानव॑चा स॒पर्यन् ।

औक्ष॑न् धृतै॒रस्तृ॑णन् व॒र्हि रस्मा॒ आदि॑द्दो॒ता र्न्प॑सादयन्त ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्रीणि॑ । श॒ता । त्री॑ । सह॒स्राणि । अ॒ग्निम् । त्रि॑ं श॒त् । च॒ ।

दे॒वाः । न॒व । च॒ । अ॒स॒प॒र्यन् । औक्ष॑न् । धृ॒तैः । अ॒स्तृ॒णन् ।

व॒र्हिः । अ॒स्मै । आ॒त् । इ॒त् । हो॒ता र्म् । नि । अ॒सा॒द॒यन्त॒ ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्रीणि शता शतानि त्री सहस्रा त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संरपाकादेवाज-
ग्निं मां सपर्यन् पर्यचरन् । परिचारप्रकारउच्यते-धृतैः क्षरद्गिराज्यैः औक्षन् सिकवंतः अस्मै
अग्नये मह्यं च वर्हिरस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदित आस्तरणानन्तुरं होतारं आह्वातारं न्य-
सादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ६ ॥

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

यमैच्छामि ते कादशर्चमेकादशं सूक्तं देवानां वाक्यत्वाद्देवाऋषयः तदधेति ह्यस्य सौ-
चीकोऽग्निर्ऋषिः तन्तुतन्वन्निष्याद्याः अष्टमीवर्जिताजगत्यः अष्टमीशिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथाचा-
नुक्रान्तं—तन्तुमायाजमत्योष्टमीवर्जमिति । शिष्टमुक्तं । गतःसूक्तविनियोगः ।

तत्र पथमा—

यमैच्छाममनसासोऽयमागाद्यज्ञस्यविद्वान्परुपश्चिकित्वान् ।
स नोयक्षद्देवतातायर्जीयान्निहिपत्सदन्तरःपूर्वोअस्मत् ॥ १ ॥
यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य ।
विद्वान् । परुपः । चिकित्वान् । सः । नः । यक्षत् । देवताता ।
यर्जीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

यमग्निं ऐच्छाम अन्विष्टवंतोऽवयं मनसा हविः प्रापणबुद्ध्या महं हविः प्रापयत्विति बु-
द्ध्येत्यर्थः सौयमग्निरागात् आजगाम कीदृशोऽग्निः यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानन् तथा परुपः प-
रुपि सन्धातव्यान्पंगानि चिकित्वान् अभिगच्छन् सोमिर्गर्जीयान् यष्टुतमः नोस्मान्देवताता
देवताता यज्ञे यक्षत् यजतु निषत्सद्धिं न्यसीदत् खलु वेद्यामितिशेषः । कीदृशः सन् अन्तरः
प्रातिवर्जं यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत्पूर्वः अस्मत्तोदेवेभ्यः पूर्वभावी सन् अग्निं
समिधय पश्चाद्धि देवाभाहूयते ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा अराधीत्वेपा जप्या । सूत्रमुदाहृतं ।

सैषा द्वितीया—

अराधिहोतानिपदायर्जीयान्भिप्रयांसिसुधितानिहिर्यत् ।
यजामहैयज्ञियान्हन्तदेवाँर्द्विष्महाईड्योँआज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निहसदा । यर्जीयान् । अभि । प्रयांसि ।
सुधितानि । हि । र्यत् । यजामहै । यज्ञियान् । हन्त ।
देवान् । द्विष्महै । द्विष्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकोयजीयान् यष्टतमश्च सन् निपदा वेद्यां निपदनेन अ-
रावि सिद्धोभूत् आहुतियोग्योभूदित्यर्थः तथाभूतोयं सुधितानि सुष्टुनिहितानि प्रयांसि चरु-
पुरोडाशाद्यन्नानि अभिहित्वत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति होतिपूरणः कया बुध्येति यज्ञियान्
यष्टव्यान् आहुतिभाजोदेवान् हन्त शीघ्रं आज्येन यजामहे इति तथा ईदृचांश्च स्तुतिभाजो-
देवान् स्तुत्याईलामहाइति बुध्येतिशेषः ॥ २ ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति सति मृतशब्दोजायते तस्य सुरभिमतवीटिः कर्तव्या साध्वीमक-
रित्येषा तत्रयाज्या । सूत्रितंच—अग्निर्होतान्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीर्तिनोअद्येति ।

तैषा तृतीया—

साध्वीमकर्देववीर्तिनोअद्ययज्ञस्यजिह्वामविदामगुह्याम् ।

सआयुरागात्सुरभिर्वसानोभद्रामकर्देवहूर्तिनोअद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अक्रः । देवध्वीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् ।

अविदाम् । गुह्याम् । सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः ।

वसानः । भद्राम् । अक्रः । देवहूर्तिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निरय नोस्माकं देववीर्तिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं सा-
ध्वीमकः माधुमकरोत् वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वां अविदाम लब्धवन्तः अग्निर्हि य-
ज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानात् जिह्वात्वोपचारः । सत्वाद्दशोग्निः सुरभिः सुगन्धः आयुर्दे-
वैर्दत्तमायुष्यं वसानआच्छादयन् आगादागच्छति । आगत्य च नोस्मदर्थं देवहूर्तिं देवानामा-
ह्वानवन्तं यज्ञं भद्रामकः कल्याणं कृतवान् अघेदानीं ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेय्यर्थं प्रेषितेन होत्रा तदद्यवाचइत्येषा जप्या सुगादापनात्पूर्व-
मपि जप्या । सूत्रितंच—तदद्यवाचःप्रथममसीयेति समाप्येति ।

तैषा चतुर्थी—

तदद्यवाचःप्रथममसीयेनासुराँअग्निदेवाअसाम् ।

ऊर्जादितयज्ञियासःपञ्चजनाममहोत्रंजुपध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अ॒द्य । वा॒चः । प्र॒थ॒मम् । म॒सी॒य । ये॒न । अ॒सुरा॑न् ।
अ॒ग्नि॒ । दे॒वाः । अ॒सा॒म । ऊ॒र्जा॑दः । उ॒त । य॒ज्ञि॒या॒सः ।
प॒ञ्च । ज॒नाः । म॒म । हो॒त्रम् । जु॒ष॒ध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तं अघेदानीं प्रथमं मुख्यनामैतत् वाचां मुख्यं तद्वाचोवचोऽचनं मसीय उच्चारयामि येन वचसा अहं देवाश्च वयं असुरानप्यसाम अभिभवेम किं तत् प्रथमं वचनमित्युच्यते हे ऊर्जादः अनादः उतापिच यज्ञियासः यज्ञार्हाः हे पंचजनाः देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं हवमाह्वानं जुषध्वं सेवध्वमिति एवंबहूच्यमाने अग्निमनूयन्ति सर्वदेवाह्यभिप्रायः । अत्र तदद्यवाचः परममसीयेत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ४ ॥

अथ पंचमी-

प॒ञ्च॒ज॒ना॒म॒म॒हो॒त्रं॒जु॒ष॒न्तां॒गो॒जा॒ता॒उ॒त॒ये॒य॒ज्ञि॒या॒सः ।
पृ॒थि॒वी॒नः॒पा॒र्थि॒वा॒त्पा॒त्वं॒हंसो॒न्तरि॑क्षं॒दिव्या॑त्पा॒त्स्मान् ॥ ५ ॥ १३ ॥
प॒ञ्च । ज॒नाः । म॒म । हो॒त्रम् । जु॒ष॒न्ता॒म् । गो॒जा॒ताः । उ॒त ।
ये । य॒ज्ञि॒या॒सः । पृ॒थि॒वी । नः । पा॒र्थि॒वा॒त् । पा॒तु । अ॒हंसः ।
अ॒न्तरि॑क्षम् । दि॒व्या॒त् । पा॒तु । अ॒स्मान् ॥ ५ ॥ १३ ॥

पंचजनादेवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । अपिच गोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः यद्वा गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते हविरर्थं प्रादुर्भूताइत्यर्थः । तादृशापे सन्ति उतापिच येयज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः सन्ति ते मम होत्रं जुषन्तां । किंच पृथिवीदेवता पार्थिवात् पृथिवीसंयत्तात् नोस्मान् अंहसः पापात्पातु रक्षतु । तथा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्षात् अंहसः पापात् सकाशात् अस्मान्पातु ॥ ५ ॥

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्य आहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणानि तन्तुमित्यनया । सूत्रितं च-अवि-
धुन्वन्मन्ततंस्तृणन्तस्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेव तन्तुन्तन्त्रजसोभानुपन्विहीनि । अग्नि-

होषहोमेप्पनया उदकधारासावणीया । सूत्रित्वं—गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तनुं
तन्वन्नजसोभानुमन्विहीति । अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणे अनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं उद-
केन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रित्वं—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्याच सन्त-
नुयादिति । आशिमारुतेष्वेषा धाम्या । सूत्रित्वं—तनुं तन्वन्नजसोभानुमन्विसेवानइन्द्रोमघवा-
विरप्सीति ।

अथ षष्ठी—

तन्तुं तन्वन्नजसोभानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथोरक्षधिया कृतान् ।
अनुल्वणं वयत जोगुवामपोमनुर्भवजनयदैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनुं । इहि । ज्योतिष्मतः ।
पथः । रक्ष । धिया । कृतान् । अनुल्वणम् । वयत । जोगुवाम् ।
अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने तनुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसः रजनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमा-
दित्यं अन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किञ्च ज्योतिष्मतः प्रकाशवतोऽ-
ग्नस्य पथोगमनमार्गान् अथवा ज्योतिष्मतोदीप्तिमतः स्वर्गस्य पथोमार्गान् देवयानान् रक्ष पा-
लय । कीदृशान् मार्गान् धिया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किञ्च सोमि जोगुवा स्तोतृणा अपः
कर्मनामैतत् क्रियया व्याप्यं कर्म अनुल्वणं अनतिरिक्तं वयत करोतु । देवयत्तुल्यं क्रियते
तस्यैवैषा शान्तिरिति हिवासेण । सत्त्वं मनुर्भव मन्तव्योभव स्तुत्योभवेत्यर्थः । किञ्च दैव्यं जनं
देवसंघं जनय उत्पादय यज्ञाभिगमनवत्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

अक्षानर्हो न स्यत नो तसोम्या इष्टं गुधं रशना ओत पिशत ।
अष्टावन्धुरं वहुतामि तोरथं येन दिवा सो अनयन्नमिप्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षानहः । नद्यतन । उत । सोम्याः । इष्कणुध्वम् । रशनाः ।
 आ । उत । पिशत । अष्टाध्वन्धुस्म । वहत । अभितः । रथम् ।
 येन । देवासः । अनयन् । अग्नि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञे जिगमिषवोदेवाः परस्परं ब्रुवते हे रोम्याः सोमार्हादेवाः यूयं अक्षानहः अक्षेपु
 नहान् बन्धनीयान् अश्वान् नसतन नसत बध्नीत रथे । उतापिच रशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान्
 इष्कणुध्वं निष्कुरुत सम्पक् संस्कुरुत नकारलोपश्छान्दसः । उतापिच आपिशत पिशभवयवे
 अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टाध्वरं बन्धुरं सारथिनिवामस्थानं अष्टसंख्याकवंधुरोपेतं रथं
 सूर्यसंबन्धिनं अभितः सर्वतोवहत सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान् रथान् यज्ञं प्रतिगमयतेत्यर्थः
 येन देवास्तोदेवाः प्रियं आत्मानं अनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितोरहतेति संबन्धः । यद्वा
 तं यज्ञं प्रति वहतेति योग्यं ॥ ७ ॥

वैवाहिके प्रयागे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीमश्वन्वतीत्यर्धर्चेन यधूं नाव-
 मारोहयेत् उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रामयेत् । सूत्रितं—अश्वन्वतीरीयतेसंरभध्वमित्यर्धर्चेन
 नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेदिति ।

सैषा अष्टमी—

अश्वन्वतीरीयतेसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रतरतासखायः ।
 अत्राजहामयेअसन्नशैवाःशिवान्वयमुत्तरेमाग्निवाजान् ॥ ८ ॥
 अश्वन्वती । रीयते । सम । रभध्वम् । उत । तिष्ठत । प्र ।
 तरत । सखायः । अत्र । जहाम् । ये । असन् । अशैवाः ।
 शिवान् । वयम् । उत । तरेम् । अग्नि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देशायज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते अश्वन्वती नाम नदी रीयते गच्छति री
 गतिरेषणयोः तां यज्ञगमनायोत्तरीतुं उत्तिष्ठत उद्गच्छत तथाकृत्वा प्रतरत तां नदीमुलंघयत हे
 सखायोयजमानस्य सखिभूताइतिदेवानां संबोधनं अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम का-

निति उच्यते ये अशेवाः शेवमिति सुखनाम ये असुखभूताः असुखभूतान् अस्मानाश्रित्यव-
र्तन्ते तान् जहाम । तथाकृत्वा शिवान् सुखकरान् वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्राप्नुमुत्तरेम
उत्तीर्णाभवेम वयं ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

त्वष्टा मायावैदपसां मपन्तमो विभ्रत्पात्रदिवपानानि शतं मा ।
शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतं शो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसां । अपःस्तमः । विभ्रत् । पात्रा ।
देवद्वपानानि । शमस्तमा । शिशिति । नूनम् । परशुम् । सुहृत्स्वम् ।
येन । वृश्वात् । एतंशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः कर्मनामैतत् कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् वेत्ति जानाति
सच त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्त्वमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः
पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि विभ्रत् धारयन् वर्धते इति शेषः सत्वष्टा नूनमिदानीं
अग्नौ हविर्वहनायां गीकृते सति स्वायसं शोभनायः सारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति त्वष्टा
पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणोमध्वस्य पात्रादिसंपादनरूपस्य
कर्मणः पतिः स्वामी वृश्वात् वृश्वति पात्राणि ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

सतो नूनं कवयः संशिशीतवाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।
विद्वांसः पदागुह्यानि कर्तन् येन दिवा सोऽमृतत्वमानशुः ॥ १० ॥

सतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । याभिः ।
अमृताय । तक्षथ । विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन् । येन ।
देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ॥ १० ॥

हे कवयो मेधाविनः त्वष्टुर्मम शिष्याः ऋभवः सतः सन्त इत्यर्थः प्रशस्तायूयं नूनमिदानीं संशिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः याभिर्वाशीभिः पात्राण्यमृताय सोमाय तत्पानायेत्यर्थः यद्वा युष्माकममृताय तदर्थं तक्षथ संपादयथ हे कवयो विद्वांसोयूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि वासस्थानानि कर्तन कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासो देवायूयममृतात्वं आनशुः प्राप्ताः । एवं स्वशिष्यानाह ॥ १० ॥

अथैकादशी—

गर्भे योषाम् अदधुर्वत्सम् अपीच्येन मनसा तजिह्वया ।

सविश्वाहा सुमना योग्या अभिसिपासनिर्वनते कारइजितिम् ॥ ११ ॥ १४ ॥

गर्भे । योषाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा ।

उत । जिह्वया । सः । विश्वाहा । सुमनाः । योग्याः । अभि ।

सिपासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥ १४ ॥

ते ऋभवोगर्भे मृतायागोर्मध्ये ब्राह्मे चर्मणि वा मृताजागोः संबन्धिनि योषां कांचिद्वा अदधुः धारितवन्तः । निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिरितिर्देकं । तथा आसनि मृताया आस्ये वत्समदधुः । केन साधनेन अपीच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षता । उतापिच जिह्वया सादृश्यमधानोर्यं निर्देशः जिह्वावदायतया वाशयेत्यर्थः यद्वा मनसापिच जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः सिपासनिः संभजनशीलः स ऋभुसन्धः विश्वाहा सर्वेष्वप्यहः सु सर्वदा योग्याः स्वीचिताः सुमनाः । स्तुतीरभिवनते आभिमुख्येन संभजते । सच संघोजितिं शत्रुजयं कारइद कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ ११ ॥

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

तां सुत इति पल्लवं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्थं वैष्टुभिर्मेन्द्रं । तथा चानुक्रान्तं—तां सुपद्वृहदुक्थो वामदेव्य इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे एतत्सूक्तं सूत्रितं च—अपूर्व्यां पुस्तमानि तां सुते कीर्तिमहांश्चेति । महावते निष्कवत्ये एतत्सूक्तं । सवि-
सच—तां सुते कीर्तिं च वनमहित्वा भूय इद्वा वृधे वीर्यापेति ।

तत्र प्रथमा—

तांसुतेकीर्तिमंघवन्महित्वायत्त्वाभीतेरोदसीअहयेताम् ।
प्रावेदेवाँआतिरोदासमोजःप्रजायैत्वस्यैयदशिक्षइन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । म॒घ॒व॒न् । म॒हि॒त्वा । यत् । त्वा ।
भी॒ते इति । रो॒द॒सी इति । अ॒ह॒येताम् । प्र । आ॒वः । दे॒वान् ।
आ । अ॒ति॒रः । दा॒सम् । ओजः । प्र॒ज॒ायै । त्व॒स्यै । यत् ।
अ॒शि॒क्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ते तव संग्रन्धिनीं महित्वा महत्वेनागतां कीर्तिं सुसुप्त कीर्तयामी-
ति शेषः । किञ्च यद्यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यो अहयेतां
आगच्छेत्यभूतां तदानीं देवान् प्रावः प्रारक्षः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारं असुरं आतिरः
व्यनाशयः असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योभारं पर्यहरः इति यदस्ति किञ्चिद्
त्वस्यै एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै ओजः तद्वलं अशिक्षः प्रायच्छः तांतां कीर्तिं कीर्तयामी-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

यदचरस्तन्वावावृधानोवलीनीन्द्रप्रब्रुवाणोजनेषु ।
मायेत्सातेयानियुद्धान्याहुर्नायशत्रुं ननुपुराविवित्से ॥ २ ॥

यत् । अ॒च॒रः । त॒न्वा । व॒वृ॒धा॒नः । व॒ली॒नि । इन्द्र । प्र॒ब्रु॒वा॒णः ।
ज॒ने॒षु । मा॒या । इत् । सा । ते । या॒नि । यु॒द्धानि । आ॒हुः ।
न । अ॒य । श॒त्रुम् । न॒नु । पु॒रा । वि॒वि॒त्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानो रघमानोजनेषु पाणिषु बन्धेनि प्रब्रुवाणः
वृत्रधादित्पाणि सामर्थ्यानि प्ररूपेण कथयन् अचरः संग्रामं एतवानिति यदस्ति ते तव

सागतिः मायेव मायैव वृथेत्यर्थः । किंच यानियुद्धानि शत्रुविषयाणि आहुः ब्रुवते पुराविद ऋ-
षयः तान्यपि मायैव । कुतइत्याह अद्य इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विवित्ते न लभते अद्यमाभूत्पूर्वं
हतवानस्मीति ब्रूये तदपि नेत्याह नन्विति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुं अलभथाः तदपि नेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

क॒उ॒नु॒ते॒म॒हि॒म॒नः॒स॒म॒स्य॒स्म॒त्पूर्व॑क॒प॒यो॒न्त॑मा॒पुः ।
य॒न्मा॒तरं॑च॒पि॒तरं॑च॒सा॒कम॑ज॒नय॑थास्त॒न्वः॑ स्वा॒याः ॥ ३ ॥
के । ऊँ इति । नु । ते । म॒हि॒म॒नः । स॒म॒स्य । अ॒स्मत् । पूर्वे ।
क॒प॒यः । अ॒न्तम् । आ॒पुः । यत् । मा॒तरम् । च । पि॒तरम् ।
च । सा॒कम् । अ॒ज॒नय॑थाः । त॒न्वः । स्वा॒याः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र ते तव महिमनः महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारं अस्मत् अस्मत्तः पूर्वं ऋषयः
के आपुः प्रामुख्येन केपीत्यर्थः । यद्यपि महत्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कास्त्वेनेति । तत्र
कारणमाह—यद्यस्मात् मातरं च पितरं च । यौर्वः पितापृथ्वीमावेति हि श्रुतं । अतोऽप्यावापृथि-
व्यावित्यर्थः ते उभे अपि साकं सहैव स्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अजनयथाः उद्पादयः
अतोऽनापुरितिसंबन्धः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

च॒त्वारि॑ते॒अ॒सुर्या॑णि॒नामा॑दांभ्यानिम॒हि॒पस्य॑सन्ति ।
त्वम॒ङ्ग॒न्तानि॒वि॒श्वानि॒वि॒त्से॒येभिः॑ कर्मा॑णिमघवञ्च॒कथं॑ ॥ ४ ॥
च॒त्वारि॑ । ते । अ॒सुर्या॑णि । नाम । अ॒दांभ्या॑नि । म॒हि॒पस्य॑ ।
स॒न्ति । त्वम् । अ॒ङ्ग । तानि॑ । वि॒श्वानि॑ । वि॒त्से । येभिः॑ ।
कर्मा॑णि । म॒घव॑न् । च॒कथं॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदा-
न्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूकेऽपान्त्यवर्जितेषु दूरेतन्नामेत्यादिषु चतुर्मन्त्रेषु प्रतिपादिता-
नि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति हे अंग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से
वेत्सि जानासि येभिर्नामभिः कर्माणि वृत्रवघादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि
वेत्सीति ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

त्वं विश्वा दधिपे केवलानि यान्या विर्या च गुहा वसूनि ।
काममिन्मे मघवन्मावितारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥
त्वम् । विश्वा । दधिपे । केवलानि । यानि । आवि । या । च ।
गुहा । वसूनि । कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि ।
तारी । त्वम् । आज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्व विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिपे धा-
रयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विवत्त्वमित्यत आह यान्यावि आविर्भूतानि सर्वे, प्रसिद्धानि
वसूनि निवासयोग्यानि धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढप्रदेशे वर्तमानानि वसूनि सन्ति
तानि विश्वानि दधिपइति । यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं काक्षित्वं हे मघवन् धनवन्निन्द्र
मावितारीः माहिंसीः इव पूरणे । अपितु वर्धयेति शेषः । हे इन्द्र त्वं आज्ञातासि प्रापयितास्य-
भिलषितं धन । तथा हे इन्द्र त्व दातासि ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

यो अर्द्धाज्योतिरपि ज्योतिरन्तर्यो अस्तजन्मधुना संमधूनि ।
अधप्रियं शूपमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥
यः । अर्द्धात् । ज्योतिरपि । ज्योति । अन्तः । य-गे अस्तजत् ।
मधुना । सम् । मधूनि । अध । प्रियम् । शूपम् । इन्द्राय ।
मन्म । ब्रह्मकृतः । बृहत् उक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥

यद्इन्द्रो ज्योतिषि ज्योतिष्मति आदित्यादिके तेजस्पन्तः ज्योतिस्तेजः अदधाद्धारितवान् यदा-
दित्यादिषु तेजोस्ति तदिन्द्ररुतमित्यर्थः यश्च मधुना मधुरेण रसेन निमित्तेन मधूनि सोमानि
मधुरद्रव्याणि समसृजत् समयोजयत् । यद्वा मधुनाअत्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमानआदित्यउच्यते
तेन सह मधून्युदकानि समसृजत् । अथ संप्रति तस्माद्इन्द्राय प्रियं प्रियजनकं शूपं वलं श-
ब्रूणां शोषकत्वात् बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मरुतोमघ्ररुतोबृहदुक्त्वात् प्रभूतशस्त्रयुक्ता-
देतन्नामकादपेर्मत्तोवाचि उक्तमभूत् ॥ ६ ॥

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

दूरेतदित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । दूरइत्यनुक्रान्तं । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र मथना—

दूरेतन्नामगुह्यंपराचैर्यत्त्वांभीतेअह्वयेतांवयोधै ।

उदस्तन्नाः पृथिवीं धामभीकेभ्रातुः पुत्रान्मघवन्ति त्विपाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति ।

अह्वयेताम् । वयः इधै । उत् । अस्तन्नाः । पृथिवीम् । धाम् ।

अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघवन् । त्विपाणः ॥ १ ॥

अनया चत्वारितेअसुर्याणि नामेत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूपते हे इन्द्र ते तव तद्दक्षमाणं
नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्याणामित्यर्थः गुह्यं गोपनीयं अपकागितं सत्
दूरे इतोविमलष्टे दूरदेशे वर्तते इतिशेषः यद्यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते राक्ष्यौ
अह्वयेतां । किमर्थं वयोधै अन्नस्य निधानार्थं जगत्तान्नसाधनायेत्यर्थः तदानीं तेन शरीरेण
अभीके अन्तिकनाभितत् तव समीपएव पृथिवीं धां च उद् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति
तथा अस्तन्नाः संभ्रितवानसि । किं कुर्वन् हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्था-
नीयान् उदं कुरांस्यामान् त्विपाणः दीपयन्ति विद्युद्रूपमिन्द्रमाह विद्युद्रूपेन्द्र इति पाण्यने-
यकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह तदानीं वायुरत्येन्द्रस्य भ्रातावर्गवत्प्यः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

महत्तन्नामगुह्यं पुरुस्पृग्येन स्रुतं जनयो येन भव्यम् ।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः ।
येन । भव्यम् । प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य ।
प्रियम् । प्रियाः । सम । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव तदुह्यं गोपनीयं अन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्ट्यार्थिभिः स्पृहणीयं आ-
काशात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यंतं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च सर्वं जनयः उत्पादित-
वानसि भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपाद् भूतभ-
व्यात्मकं जगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिभूतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यज्योतिः
द्योतमानं आदित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्मेन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं जातमुत्पन्नं तत्तत्त्वं प्रियाः
प्रीयमाणाः पञ्च पञ्चजनादतिशेषः भीम इति वदेकदेशलक्षणा । निपादपञ्चमाध्वत्वारोवर्णाः सम-
विशन्त संविशन्ते स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

आरोदसी अपृणा दोत मध्यं पञ्चदिवौ ऋतुशः सप्तसप्त ।
चतुर्स्त्रिंशता पुरुधा विचष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी । दति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् ।
ऋतुशः । सप्तसप्त । चतुर्ः । त्रिंशता । पुरुधा । वि ।
चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः सूर्यात्मकः आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी यावापृथिव्यौ आ सर्व-
तः अपृणात् पूरयति उतापिच मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यमभूत अन्तरिक्षं आपृणादिति
पठेते तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पञ्चदेवान् देवमनुष्यपित्रगुरुरक्ष.संतकान्

तथासत द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते कानि तान्-
नीति सप्तमरुद्रणान् सप्तादित्यरशीन् सप्तलोकान् अन्यानापि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले-
काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकदेवगणेन पुरुषा बहुप्रकारं विचष्टे विप्रश्यति सर्वदे-
क्षते अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्चवषट्कारश्च विराट्चेति चतुस्त्रिंशदेवाः ।
केनेति तदुच्यते—सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विवर्तेन विविधेन कर्मणा ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

यदुपौच्छः प्रथमा विभाना मज्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्तेजामित्वमवरं परंस्यामहन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उपः । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अज्जनयः । येन ।

पुष्टस्य । पुष्टम् । यत् । ते । जामित्वम् । अवरम् । परंस्याः ।

महत् । महत्याः । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

अप्रसंगात् सूर्यात्मकेन्द्रसंघातिनी उपाः स्तूपते हे उपः उपोद्देश्यते विभानां विभातका-
नां महनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभातमकरोः अग्रेत्युपसः प्रादुर्भवन्ति प-
श्चात् अन्यानि तेजांसि येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य मध्ये पुष्टं अतिशये-
न पोषयुक्तमादित्यं अज्जनयः उदपादयः । यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवं अवरं अबाहुत्वं
अस्मदभिमुखमित्यर्थः कीदृश्यास्ते तवेतिपरस्याः उपरि स्थिताया इत्यर्थः तदिदं महत्यास्तव
महत् अतिप्रवृद्धं एकं असाधारणं एकमेव वा असुरत्वं प्रकृष्टप्रलयत्वं तव घलेन कृतमि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

महावते निष्केवल्ये विधुंदद्राणमित्येषा । स्रित्वंच—आयाहर्वाडुपचन्धुरेवाविधुंदद्राण-
मिति ।

सेषा पञ्चमी—

विधुंदद्राणंसमनेव हूनां युवानंसन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पशुकान्यमहित्वाद्याममारुतस्यः समान ॥ ५ ॥ १६ ॥

शेषेस्तोत्रफलमेवात्रातम् इन्द्रियावन्तोवनेमहिभक्षीमहिप्रजामिषमिति ननुदेवताप्रयुक्तंफल-
मात्रातम् अतो न देवतासंस्कारः किन्तु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयो-
जनविरुद्धिपूहाभावः । संस्कारपक्षेतु यस्यां विरुद्धौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात्
तन्माभूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितम्—ग्रहाणां देवतान्यत्वेस्तु तश-
स्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति । अवसद्गृहश्लोकौ—प्रउगंशं सतीत्यादौ गुणतो न प्रधान-
ता । दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणतास्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १ ॥ स्मृत्यर्थत्वे तौ तिशस्योर्धात्वोः श्रौ-
तार्थबाधनम् । तेनादृष्टमुपेत्यापि बाधान्यं श्रुतये पतमिति ॥ २ ॥ अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूयो दयात्-
वैमपितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितम्—देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतारनु-
ब्रूहीत्याहाभ्युपेत्यादिब्राह्मणम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकेऽग्निमीळइत्यादि सूक्तमन्तर्भूतम् तच्च-
व्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वप्रउगशस्त्रं होत्रांशं सनीयम् तच्च शस्त्रं वायवा-
हीत्यादिसप्ततृचात्मकम् एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादित्वेण प्रपञ्चितम् । तथा पञ्चमाध्याये स्तो-
त्रमग्रे शस्त्रादित्यादित्वेण प्रपञ्चितं । अत्रेयमनुक्रमणिका—वायो वायव्येन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचाः
अश्विनाद्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सवैता प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः—
वायवायाहीत्यादिकं नवर्चसूक्तम् अग्निं वेत्यतो न वशन्वस्यानुवृत्तेः तत्राद्यस्तृचो वायुदेवता-
कः द्वितीयेन्द्रवायवदेवताकः तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चसूक्तम्
तत्राद्यस्तृचा अश्विनः द्वितीयेन्द्रः तृतीयो वैश्वदेवः चतुर्थः सारस्वतः तेषु तृचेषु प्रतिपाद्यावा-
य्वादयः सारस्वत्यन्ताः सप्त सत्त्वाका प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तन्तास्तत्पव-
कापि तथैवानुवृत्त्या गायत्र्यच्छन्दः वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्येन्द्रवायवस्यैकापुरोनुवाक्या एतच्च
ब्राह्मणे समात्रातम्—वायव्या पूर्वापुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरेति । तथा सूत्रितं—वायवापाहिदश-
नेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति ।

वायव्यतृचे प्रथमाष्टकमाह—

वायवापाहिदशनेमे सोमा अरंरुताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंरुताः ।

तेषां । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीयवायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि आगच्छ त्वदर्थमिमे सोमा अरंरुताः अरं-

१ जैमिनीयसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादेष्वध्यायिकरणे (२. १. ५.) ।

२ ऐ० ब्रा० २. १५ । ३ ऐ० ब्रा० ३. १ । ४ ऐ० ब्रा० २. २६ ।

कृताः अभिपवादिसंस्कारोऽलङ्कारस्तेषां तान्सोमान् यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः पाहिस्व-
कीयं भागं पिबेत्यर्थः तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधिश्च ॥ अत्र यास्कः—वायवायाहिद-
शीनीये मे सोमा अरड्भूता अलङ्भूतास्तेषां श्रुधिश्च नो ह्वानमिति ॥ दर्शतेत्यत्र भृष्टदृशीत्यादिसूत्रे-
णातच्च प्रत्यय औणादिकः चित्त्वादन्तोदात्तस्यामश्चितानुदात्तत्वम् । अर्तिस्तु सुइत्यादिनामन्प्रत्य-
यान्तस्य सोमशब्दस्य नित्त्वरः । अलभित्यत्र छान्दसोरेफादेशः अरड्भूतशब्दे समासान्तोदात्तत्वं
बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदमलुतिस्वरप्राप्तौ भूषणेऽलभित्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायांगतिकारकेत्यादिनाल-
दुत्तरपदमलुतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनन्तर इति पूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् निपातत्वादलं-
शब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र श्रुधृण्वित्यादिना हेर्धिभावः
विदन्तादुत्तरस्य निपातो नास्ति सेहं पिबेति पित्वनिषेधात् अनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः ।
हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छन्दसीति संप्रसारणे सत्युकारान्तत्वात् ऋदोरचित्यप्रत्ययः तस्य पि-
त्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधि इत्यस्यान्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छां जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छां । जरितारः ।

सुतसोमाः । अहः ऽविदः ॥ २ ॥

हे वायोजरितारः स्तोतारः ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छत्वा मभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यमङ्ग-
गादिशस्त्रैर्जरन्ते स्तुवन्ति कीदृशाः सुतसोमाः अभिषुते न सोमेनोपेताः अहर्विदः अहःशब्द-
एकेनाह्वानिष्पाद्ये मिष्टोमादिकृतौ वैदिकव्यवहारेण मसिद्धः ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः अर्चंति गायत्री-
त्यादिपुचतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चविकर्मसु धातुषु जरते ह्वयतीति पठितम् । स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचि-
त्येनात्र स्तुत्यर्थो जरति धातुः ॥ अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहु-
व्रीहित्वात् पूर्वपदमलुतिस्वरः । अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं बाधित्वा तत्पुरुषेणुत्पत्यर्थेति द्वितीया पूर्वप-
दमलुतिस्वरप्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकेति रुदुत्तरपदमलुतिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वायो तव प्रपृच्छती धेना जिगाति दाशुपे । उरूची सोमं पीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृच्छती । धेना । जिगाति । दाशुपे । उरूची ।

सोमं पीतये ॥ ३ ॥

हेवायोतवधेनावक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषेदांश्वासं दत्तवन्तं यजमानं जिगातिगच्छति
 हेयजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः कीदृशी धेना प्रपृथ्वती प्रकर्षेण सोमसं-
 पर्कं कुर्वन्ती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः उरूची उरूच्यहून् यजमानान् गच्छन्ती ये ये सोमयाजिन-
 स्तान्सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृथ्वतीत्यत्र शतुरनुमदिति डीबुदात्तः श्लोकः धारेत्यादिपुसप्तपञ्चा-
 शत्सु बाह्यामसु गणः धेना ग्राह्यतिष्ठति । वर्तते अयदेत्यादिपुद्गारविंशधिकशतसंख्येयुगतिक-
 र्मेसु गातिजिगातीतिष्ठति । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । उरूची इत्यत्र गौरादित्वेन डी-
 पिकृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेष्टचेप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रवायू इमे सुता उपप्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयः ऽभिः । आ । गतम् ।

इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

एतस्याऋच ऐन्द्रवायवग्रहे द्वितीयापुरोऽनुवाक्यात्त्वेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः हे-
 इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुता अभिपुताः तस्माद्युवांपयोभिरनैरस्मभ्यं दातव्यै सहज-
 पागतम् अस्मात्समीपं प्रत्यागच्छतम् हियस्मादिन्द्रवः सोमावांपुवामुशन्ति कामयन्ते
 तस्मादागमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भो कृनि तिम-
 यांस्पन्नानि प्रीञ्धातो रन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुष-
 द्विवचने बहुलं छन्दसीति शपोलुकि सत्यनुदाचोपदेशे त्यादिनामकारलोपः तदोगतमिति भवति ।
 उन्दीक्रेदने इति धातोरुन्द्रेतिच्चादेरित्युन्प्रत्ययः आद्याक्षरस्येकारादेशः तत इन्द्रशब्दस्य नित्स्वरः
 सोमरसस्य द्रवत्वात्क्रेदने संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य अनुदात्तसंभवाद्वादादित्यनु-
 दात्तः । उशन्तीत्यस्य निधावे हिचेति सूत्रेण प्रतिपिद्वे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥ ४ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

वाय्विन्द्रश्चेतथ सुतानां वाजिनीवसू । तावायांतमुपद्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथ । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति

वाजिनीवसू । तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

अत्र चकारेणान्यसमुच्चीयते सन्निहितत्वाद्वापुरेव हेवायो त्वमिन्द्रश्च पुषामुभौ सुताना-
 मभिपुतान्सोमान् चेतयोजानीयः यद्वा अभिपुतानां सोमानां विशेषमित्यभ्याहारः की-
 दृशी युवां वाजिनीवसू वाजिनीशब्दो यद्यप्युपोनाममुपठितः तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते वाजोऽ-

अंतर्धस्यांहविःसन्तवावस्तिसावाजिनी तस्यांवसतइतितौवाजिनीवस् आमद्वितत्वादनु-
दात्तः सौतथाविधौयुवांदवत्क्षिप्रमुपसमीपेआयातमागच्छतम् ॥ पद्विंशतिसंख्याकेपुक्षिप्रनाम-
स्तुक्षिप्रमंध्रुद्रवदितिपठितम्, तत्रफिदस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचेतृतीयाष्टचमाह—

वायुचिन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् । मृद्विषुत्थाधियानरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप ।

निःस्कृतम् । मृक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतःसोमाभिपवंकुर्वतोयजमानस्यनिष्कृतंसंस्कर्तारं सौमंउपा-
यातंआगच्छतम् नराहेनरौपुरुषौ पौरुषेणसामर्थ्येनोपेतौयुवयोरगतयोश्चसतोरधियाअमुनाक-
र्मणामक्षुत्तरपासंस्कारःसंपत्स्यते इत्थासत्यम् ॥ वायोइत्यस्यामन्त्रितस्येतिपाठिकमाद्युदा-
त्तत्वम् । इन्द्रशब्दोक्तेन्द्रेत्यादिनारन्मत्ययान्तत्वेननिपातितोन्त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः ।
चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सुन्वतइत्यत्रशतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
निरित्येपसमित्येतस्यस्थानइतियास्केः । कृतशब्देआदिकर्मणिकर्तारिकः संस्कर्तुमवृत्तइत्यर्थः कु-
गतिमादयइतिसमासे अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वेप्राप्ते थायघञ्काजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तः
गतिरनन्तरइतितुनिसउदात्तत्वंनभवति तद्विकर्मणिक्तेविहितम् निष्करोतीतिनिष्कृदिति
क्विबन्तव्याख्यानेतु गतिकारकोपपदात्कृदितिक्रकारउदात्तःस्पाव । धिया सावेकाचस्तृतीया-
दिरितिविभक्तिरुदात्ता । नरा सुपांसुदुमित्यादिनासंबोधनद्विवचनस्पडादेशः पदात्परत्वादाम-
न्त्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ॥ ६ ॥

मित्रंहुवेइतिमैत्रावरुणस्तृचोगवामयनेआरंभणीयेचतुर्विंशेहनिपातःसवर्गमैत्रावरुणस्यस्तो-
त्रियः तत्रैवाभिष्टवपठहेऽपिविनियुक्तः तथाचाश्वत्थायनेनचतुर्विंशेहोवाजनिष्टेत्यादिस्रष्टे
मित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिसृत्रितम् तथाचाभिष्टवपृष्ठचाहानीतिरष्टे—परिशिष्टा-
नावापानुद्धृत्यमित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमितिच ।

तस्यमैत्रावरुणतृचस्यप्रथमाष्टचमाह—

मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशार्दसम् । धियंघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशार्दसम् । धियम् ।

घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षंपवित्रवल्मंत्रंहुवे तथारिशदसंरिशानांहिसका-
नामदसमत्तारंवरुणंचहुवे आह्वयापि कीदृशौमित्रावरुणौ घृतमुदकमञ्चतिभूमिमापयतियाधी-
वैर्षणकर्मतां घृताचींभियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिस्तित्त्वःसंपसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछ-
न्दसीतिसंपसारणेउवडादेशः तिडुतिडइतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-
धीहौपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः लृटृवृदारिभ्यउमन्तिपुनन्प्रत्ययान्तोनिच्वादाद्युदात्तः ।
रिशन्तिहंसन्तीतिरिशःशत्रवः इगुपधज्ञामीकिरःरुइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ताननीतिरि-
शादाः तं सर्वधातुभ्योस्तुभित्यस्तुभ्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् लुदुत्तरपदमलुतिस्वरेण
सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिपकदेशउदात्तेनोदात्तइतिसर्वणदीर्घोप्युदात्तएव । धीरितिअ-
यइत्यादिपद्विंशतिकर्मनामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीतिघृताची कलि-
गदधृगित्यादिना किनि अनिदितामितिनकारलोपः अञ्चतेधोपसंख्यानमितिडीप अचइत्यकार-
लोपेचावितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोन्ध्विपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाघृतादीनांचेत्य-
न्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदानस्यापवादकं तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदमलुतिस्वरंबाधित्वा गतिका-
रकोपपदादित्युत्तरपदमलुतिस्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलो-
पइतिडीपउदात्तत्वेप्राप्ते चाविनिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसत्सिद्धादित्यस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थाद्भटःशत्रादेशे भ्रुंबाधित्वाव्यत्ययेनराए अडुपदेशत्वादुपरिशतृप्रत्ययस्यलसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विचनस्यशपश्चानुदात्तौसुप्तिवारित्यनुदात्तत्वेधातोेरितिधानुस्वरएव-
शिष्यते सुप्तांस्तुलित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऋतेनमित्रावरुणावृतावृताहृतस्पृशा । ऋतुंवृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुंवृहन्तौ । ऋतुंस्पृशा । ऋतुम् ।

वृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांऋतुंप्रवर्तमानमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्यातवन्तौ केननिमि-
त्तेनऋतेनअवश्यंभावितयासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवांऋतावृधौ ऋतमिगु-
दकनाम सांख्येयापह्नवेतिपास्कः । उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारी अतएवऋतस्पृशाउदकादी-
स्पृशान्तौकीदृशंऋतुंवृहन्तंअङ्गेरुपाङ्गेभ्यानिमौडम् ॥ ऋतशब्दोयुगादित्वादनन्तोदात्तः मित्रावरुणा-
वित्यत्रमित्रावरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेनिपूर्वपदस्यानडादेशः । ऋतस्ववर्धयितारा-

वित्यर्थेन्तर्भाविण्यथाद्वेष्टेः किं न हि वृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा सुपांसुगिति
 डादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामञ्चितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामञ्चितस्येत्याष्टमिको निघातः ।
 ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामञ्चिते पराङ्गवत्स्वरे इति पराङ्गवद्भावेनामञ्चितानुपवेशात्पादादित्वेन पदादपर-
 त्वेन वाष्टमिकनिघाताभावात् आमञ्चितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् न पराङ्गवद्भाव-
 स्य सुवामञ्चिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिरिति नियमात् इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्ये-
 तयोराशाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं त-
 त्र पराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथामरुतां पितस्तदहं शुणामीति मृशोरुतिरित्यु-
 त्तिप्रत्ययान्तत्वेन पृथ्रियैषैषयसो मरुतो जाता इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हिमरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र
 सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्या सामर्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति
 ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामञ्चितस्य निघाते कर्तव्ये आमञ्चितं पूर्वमविद्यमानवदिति प्रथमामञ्चितेना-
 विद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् भवतु अतएव तस्याव्यवधायकत्वाद्देनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वि-
 तीयामञ्चितं निह निष्यते यथा हर्ममेगङ्गे यमुने इत्यादौ गङ्गे शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्य-
 वधायकत्वादेव भेदेत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुने शब्दस्य निघातः किञ्च प्रकृते मित्रावरुणावित्याम-
 ञ्चितं सामान्यवचनम् तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति अतो नामञ्चिते समानाधि-
 करणे सामान्यवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्वरायो द्वितीयस्य निघातः ।
 मन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन अतएव
 हीर्ममेगङ्गे इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामञ्चितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातम्
 तद्वदत्रापि भवितव्यम् वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्य सुवामञ्चित इति पराङ्ग-
 वद्भावेन परानुपवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वम् शुतुद्रिपदमपि तत्संबन्धमेव पूर्वस्य सरस्वतिपद-
 स्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येतेति चेत् पराङ्गवद्भावस्तावत्सु चन्तमामञ्चितं चाश्रित्य मवृत्तेः
 पदविधिः अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यम् । समर्थः पदविधिरिति
 नियमात् शुतुद्रि सरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः किन्तु स च तेनेत्यसामर्थ्यान् परा-
 ङ्गवद्भावः प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधा इति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सा-
 मर्थ्यमिति भवितव्यं पराङ्गवद्भावेन यथामरुतां पितरित्यत्रेति विशेषः । नन्वनएव तर्हि मित्रा-
 वरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पूर्वमुदात्तादामञ्चितनिघातो न स्यादिति चेत् न
 पूर्वसुचन्तं परं चामञ्चितमाश्रित्यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुवामञ्चित इति पराङ्गवद्भावः भवति चेवं स-
 तावृधपदनिघात इति तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
 पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामञ्चितमिति न पराङ्गवद्भावः । ननु पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदवि-

धिरितिक्रतेनेत्येनासामध्यात् तत्तत्पदात्तरस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवा-
क्येनिघातयुष्मदस्मादेशावकव्यादिति निघातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न परा-
ङ्गवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । कर्तुं कृजःकर्तुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आ-
नशाथे छन्दसिलुङ्लट्ठिडितिवर्तमानेल्ङि नुडभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कवीनोमित्रावरुणातुविजाताउरुक्षया । दक्षेदधातेअपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविज्जातौ । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

मित्रावरुणावेतौदेवौनोऽस्माकंदक्षंबलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः कीदृशौ कवी मेधा-
विनौ तुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयाबहुनिवासौ विप्रोधीरइत्यादिपुचतुर्विंशति-
संख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुतुवीत्येतौशब्दौद्वादशसुबहुनामसुपठितौ ओजः
पाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीद्वितिपठितम् अपसशब्दः पञ्चविंशतिसंख्याके-
षुकर्मनामसुपठितः ॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोऽनित्स्वरेणा-
द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ बहूनामुपकारकतयातत्संबन्धित्वेनजा-
तावितिपृथीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् उरुक्षां
बहूनांक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरितिधातो क्षियंत्यस्मिञ्चितिक्षयः इत्यधिकरणेपरजित्यच्
प्रत्ययान्तस्यचितइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेक्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वंबाधित्वाऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिथायादिस्वरेणान्तोदात्ते-
नबाध्यते तथापिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंदृष्टव्यम् । दक्षोदक्षतेरुत्साहक-
र्मणः घञ् निच्चादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपः कर्म आपः कर्मात्पायांहस्वोनुदूचेत्यनुजन्त-
स्पापसस्योरेइत्यादौनिच्चादाद्युदात्तस्याप्यपसूशब्दस्यात्रव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेकतौविनियुक्तः तथाचसज्जितम्—अथाश्विनपु-
षोऽप्रातर्भुजेतिचतस्रोऽश्विनायन्वरीरिपइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अश्विनायज्वरीरियोद्रवत्पाणीशुभंस्पती । पुरुमुजाचनस्यतेम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इयः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्क्षपाणी । शुभः ।
पती इति । पुरुक्षुजा । चनुस्यतम् ॥ १ ॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिपोहविलक्षणान्यन्नानिचनस्यतंहच्छतम् भुआधामित्य-
र्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्नवाची तथापि इयइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं
प्रयुक्तत्वाद् वक्तव्यमुवाच समूलकापंकपतीत्यादीयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वद् कीदृशीरियःयज्वरीः
यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्महणायद्रवद्र्यांधावद्र्यांषाणिभ्यामुपेतौ
शुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकी पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौवहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आम-
तस्येतियाधिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्नानांअसिञ्छनतीतिवत्स्वव्यापा-
रेकद्वैत्वविवक्षया ह्ययजोर्द्विनिबिबिडुनिष्पत्ययः बनोरचेतिडीप् तत्तन्निषेगेनरेफादेशः प्रत्ययद्र-
यस्यानुदात्तौष्ठ्यतावित्यनुदात्तत्वाद् धातुस्वरएवावशिष्यते । इयशब्देशतोऽनुदात्तत्वात्मातिप-
दिकस्वरएवावशिष्यते । द्रयन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंबोधनद्रवत्पाणीइति तस्यामध्विता-
द्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादावितिप्रतिषेधाद् इयइतिपूर्वपदस्यसुधामध्विते-
तिपराङ्मवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधारिवितियदपादादित्वमितिचेद् न तत्रसामानाधिकरण्येनपर-
स्परान्वयाद् इहत्वियोद्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपद्वदत्तामर्थ्येनमयुक्तत्वाद् । शुभ-
इति शुभशुभ्रदीमावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेक्रियन्तस्यपष्ठचेकयचनम् पठथाःपतिपुत्रेतिवित्त-
र्णनीयस्यसत्त्वम् तस्यपतीइत्यामध्वितेपरतःपराङ्मवद्भावादामध्विताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनि-
घातः तस्मिन्कर्तव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामध्वितस्यामध्वितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानपद्भावे-
नपादादित्वादपादादावितिप्रतिषेधाद् । ननुमित्रावरुणावृतावृधारिवितियन्नामध्वितेतसामानाधिकरणे-
इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेद् न मित्रावरुणपदंहिरामान्यवचनमितिपुक्त-
स्याविद्यमानवत्त्वमितिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनवथेतिवेषम्याद् । पुत्स्विस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आम-
ध्विताद्युदात्तत्वम् सुषांसुलुगितिहादेशः पुरुवहुभुआतेइतिवा । चनुस्यतमित्यत्र चायतेरन्नेहस्य-
भेति चायुजानिशामनयोरित्यस्यासुप्त्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुरुष्टेनुडागमेचटोपोव्योवंलीवि
यकारलोपेचनसूगब्धोन्ननामसुपदितः तदात्पनइच्छतीतिषुपजात्पनःस्यच् सनाद्यन्तेनिघातुत्वा-
होष्मभ्यमद्विवचनम् । क्यचःप्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेऽटोएकादेशउदात्तेनो-
दात्तह्रस्वुदात्तः उपयांरग्यावस्यट्कार्वाणुक्रानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचनिहृतिह्रिनिघातःपूर्व-
स्यामध्वितस्याविद्यमानवद्भावेनपदापरत्वान्पादादित्वाद्दानदमात्रे ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया । धिण्यावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिण्या ।
वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाःस्तुतीर्धियाआदरयुकयानुभ्यावनतंसंभजतम्स्वी-
कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ पर्द्धिशतिसंख्याकेपुर्कर्मनामसुदंसइतिपठितम् नराने-
सारी धिण्याधाष्टर्चयुक्तौपुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामश्वितचतुष्टयस्यपाष्टिकमामश्विताद्युदात्तत्वादादित्वान्नाष्टमिकोनिघातः
पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमश्वितपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवच्चात् नामश्वितेसमाना-
धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवच्चमित्येव न अश्विशब्दवत्पुरुदंसस्यशब्द-
स्याप्यश्विनोरेवरुद्ध्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
अथात्परस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोः सामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यादसहाय-
योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
नसप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंसस्यशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
ऽपिपर्यायत्वादेवमवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवच्चप्रतिषेधः भिन्न-
मवृत्तिनिमित्तानामेवसैकस्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंप्रयोगेनिमित्तम्
पुरुदंसस्यशब्दस्यनुबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्विद्वयंन्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
नमवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेनवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
पितथात्वप्रसङ्गः अतएवहीडेरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेमेयसिमहिबिश्रुत्येतानितेऽध्येनामानीत्यत्र स-
हस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअध्येनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकदि-
शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविषयाया-
मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामश्वितइतिनिषेधाभावादामश्वितपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
र्वस्याविद्यमानवच्चात्सर्वपांष्टिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्प्रकृतेऽपि । वृक्षपूकटिपटिशोदिभ्यईर-
न्नि यतईरन्तित्यनुवृत्तौबहुवचनादन्यत्रापीत्यनेनशुभ्रगताविनिधानोरीरन्त्ययैरुवेसतिनिष्वा-
च्छवीरयाशब्दआद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिप्रभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपःपित्तातो-
ष्मभ्यमद्विवचनस्यट्सावंधातुक्ताच्चवनपणसंभक्ताविविधावुदात्तत्वमेवशिष्यते नचविद्विनि-

इदितिनिघातः पूर्वामध्वितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥
तृतीयाष्टमाह—

दत्तायुवाकवःसुतानासंत्यावृक्तवर्हिपः । आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दत्ता । युवाकवः । सुताः । नासंत्या । वृक्तवर्हिपः । आ । यातम् ।

रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनोऽनुवर्तते हेअश्विनोआयातं अस्मिन्कर्णयागच्छतम् किमर्थमितिदुच्यते सुताः युष्मदर्थसोमाः अभिपुताः तावत्स्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनोदत्ताशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनोर्वेदेवानांभिषजावितिश्रुतेः । नासत्या असत्यंअनृतभाषणंतद्गहितौ अत्रयास्कः—संत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यमणेतारोवित्याग्रायणइति । रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंमृत्तिनिमित्तम् यदंरोदोत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितेत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयन्तितस्माद्रुद्रादितिवाजसनेयिनः । रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनीर्मागोघाटीरुद्रोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराधादीमुत्तेनशत्रूरोदयन्ति वद्वेदेतावित्यर्थः युवाकवइत्यभिपुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकघनाभिश्चाङ्घ्रिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलेर्षजितानिबर्हीष्यास्तरणरूपाणियेषां सोमानांतेवृक्तवर्हिपः यद्वा भरताइत्यादिष्वष्टवृत्तिङ्गामयुवृक्तवर्हिपइति तदानींतृतीयार्थप्रथमा ऋत्विग्भिरभिपुताइत्यन्वयः ॥ दत्ता आमध्वितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः युविश्रणेयुवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीषभृतिभिःश्रयणद्रव्यैरितियुवाकवःकटिकप्यादिष्वगणितस्यापिपौतेर्हुत्प्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्वेनगुणाभावाद्युवडादेशः प्रत्ययस्वरेणआकारज्जदात्तः नञिद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नघ्राणपान्यवेदानासत्येत्यादिनामकृतिष्वद्वावाञ्ओनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामध्विताद्युदात्तत्वम् । वृक्तवर्हिपः वृक्तंमूलेर्षजितंचहिरास्तीर्षिषांसोमानांतेवृक्तवर्हिपः पूर्वपदप्रकृतस्वरेणतत्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते । आइत्यश्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तः । रुद्रवर्तनी आमध्वितस्यचेत्यामध्वितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेतृचेप्रथमाष्टमाह—

इन्द्रायांहिचित्रमानोसुताइमेत्वायवः । अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रमानो इति चित्रमानो । सुताः । इमे ।

त्वाइयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ भुतावभिपुताइमेसोमाः त्वायवः
 त्वां कामयमानावर्तन्ते अप्वीभिःअग्रुवइत्यादिपुद्गर्विशविसंख्याकेष्वद्भुलिनामसुअण्यइतिप-
 ठितम् ऋत्विजामद्भुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यंपूतासःपूताःशुद्धाःदशाप-
 वित्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दंयास्कोबहुधानिर्वकि—इन्द्रइरांष्टणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधाती-
 तिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्देवेद्रवतइति वेन्दौरमवइति वेन्धेभूतानोतिवातद्येदेनंप्राणैः
 समेन्यंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याध्यायणइदं दर्शनादित्योपमन्यवइन्द्रतेर्वै-
 श्वर्यैकर्मणइच्छन्नूणांदारयितावाद्रावयितावाद्रयितावाचयज्वनामिति । अस्यायमर्थः—इवि-
 दारणेइतिधातुः इरामन्मुद्दिश्यतग्निष्पादकजलसिद्धार्थेष्टणातिमेधंविदीर्णकरोतीतीन्द्रः । इ-
 दाज्दानेइतिधातुः इरामन्बृष्टिनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धाजूपोषणार्थः इरामन्तृप्तिका-
 रणंसंस्तं दधातिजलप्रदानेनपुष्पातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्पकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः ।
 पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्द्रु.सोमोवल्लीरसः तदर्थं
 यागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोकेसोमेरमतेकीडतीतीन्द्रः । जिहन्धीदीप्ताविति
 धातुः । भूतानिमाणिदेहान्इन्धेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदे-
 वाभिमेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्धोहवेनामैपयोऽयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमि-
 न्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षादिपइति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्य-
 म् । तत्तत्रेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रं देवं
 प्राणैर्वर्णक्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःध्यानेनसम्यक्प्रकाशि-
 तवन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइध्यतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः ।
 आघ्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनंमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति
 औपमन्यवनामकोमुनिरिदं दर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेनहिपर-
 मात्मानमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाग्निप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाग्रायते—सएवमेवपुरुषं ब्रह्मतमप-
 श्यदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिन्द्रोनामेन्द्रोहवैनामतमिदं द्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्ष-
 मियाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यतद्योगादिन्द्रः अ-
 नेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमैयाभिःपुरुषइति । इनशब्दस्येश्वरत्वाच्चकस्याकारणोपेक्षति
 नकारान्तमितिपदंभवति इत्येइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीपयितेतीन्द्रःद्रुगता-
 वितिधातुः शत्रूणांद्रावयितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठापिनामाद्रयिता
 भपस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामञ्जिताधुदात्तत्वम् ।

आइत्यत्रनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो षडात्परत्वादामधितनिघातः । त्वामि-
च्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः क्वा-
च्छन्दसीतिक्पजन्तादुप्रत्ययः त्वत् यवइतिषासौयुष्मदस्मदोरनादेशोदत्यविभक्तावपिह्लादौष्य-
त्ययेनात्वम् उकारःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्परुतेभद्रुद्धी-
पुवर्तते वोतोगुणवचनादितिद्वीपिषाभेव्यत्ययेनडीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपा-
तो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूवासः आज्ञसेरसुगित्यसुक् ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहिधिप्येपितोविप्रंजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । आ । याहि । धिया । इपितः । विप्रंजूतः । सुतश्चतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघवक्त्रविजोब्रह्माणिवेदत्त्वाणिस्तो-
त्राण्युपेतुं कीदृशत्वं धियास्मदीयमाप्रतयाइपितःप्रातःअस्मद्भक्त्यामेरितइत्यर्थः विप्रजूतः
यथायजमानभक्त्यामेरितस्तथान्यैरपिर्विर्मैर्षाविभिर्कृत्विग्भिःमेरितः कीदृशस्यवाघतःसुतावतः
अभिपुतसोममुक्तस्य केतइत्यादिपुणकादशसुमहानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषुमे-
धादिनामसुविमोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टसृत्विङ्गामसुवाघतइतिपठितम् ॥ इपितइत्य-
त्रेपगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीदोनुदात्तत्वात् कस्वरःशिष्यते ।
विप्रजूतः इषब्बीजतन्तुसन्तानेइतिधातोः ऋजेन्द्रामवज्जविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिपा-
तितः निपातनादुपध्यायाइकारोलघूपधगुणाभावश्च निच्वादाद्युदात्तः वैर्जुतःप्रातःशूइतितीव्रोवा-
तुर्गत्यर्थः श्र्युकःकिवीतीदृप्रविषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसंदी-
र्घत्वम् मनुषोऽनुदात्तत्वात् कप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नक्षिपयस्यानिस्तन्तस्येत्पाद्यु-
दात्तः । वाघवशब्दकृत्विङ्गामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहितुंजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेर्दधिष्वनुचनः ॥ ६ ॥

इन्द्रं । आ । याहि । तनुंजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिश्चः । सुते ।

दधिष्व् । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरीइन्द्रस्पर्शोहिवोऽग्नेरितितदी याश्वनामत्वेनप-
ठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वंतूतुजानः त्वरमाणः आग-
त्यचास्मिन्सुतेसोमाभिपवयुक्तेकर्मणिनोस्मदीयंचनोऽन्हर्विलक्षणं दधिष्वधारय स्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ सुतुजानःतुजेलिटि लिटःकानज्वेतिकानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदी-
र्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवइत्यत्रहरयोऽस्यसन्तीतिमत्तुपिछन्दसीरद-
तिमकारस्यवत्वम् संबुद्धौउगिदचामितिनुम् संयोगान्तलोपेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसी-
तिरुत्वम् आष्टमिकोनिघातः । ब्रह्माणीत्यस्यहरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिनिय-
मात्सुबामन्त्रितेतिपराङ्मवद्भावाभावेनामन्त्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वेसत्युपेत्यकारस्यसन्नतरः ।
दधिष्वेत्यत्रदधातेर्लोऽट्थिास् थासःसे सवाभ्यांवामावित्येकारस्यवादेशः छन्दस्युभयधेति सा-
र्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोःसत्योः सार्वधातुकत्वेनशपितस्यऽलोचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेहाग-
मश्च आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरनेहस्वश्चेत्यसुन्नतःचकारान्नुडागमेयलो-
पः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषाध्रमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवतृचेप्रथमाष्टकमाह-

ओमांसश्चर्पणीधृतोविश्वेदेवासआगत । दाश्वांसोदाशुर्पःसुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्पणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वांसः । दाशुर्पः । सुतम् ॥ ७ ॥

हेविश्वेदेवासः एतन्नामकादेवविशेषाः दाशुर्पोहविर्दत्तववोयजमानस्यसुतमभिपुतंसोर्मां
प्रतिआगत आगच्छत तेचदेवा ओमांसोरक्षकाः चर्पणीधृतोमनुष्याणांधारकाः दाश्वांसः
फलस्यदातारः मनुष्याइत्यादिपुण्यश्रविंशतिसंख्याकेपुमनुष्यनामसु चर्पणिशब्दःपठितः अश्वि-
नावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषुदेवविशेषनामसु विश्वेदेवाःसाभ्याइतिपठितम् एतादृचंया-
स्कएवंब्याख्यातवान्-अविचारोवावनीयावामनुष्यधृतःसर्वचदेवाइहागच्छतइत्तवन्तोदत्तवतः-
सुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतुचंदशतमीषुविद्यतेयच्चुर्किंचिद्दृष्टुंदेवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयु-
ज्यतेयदेवविश्वलिङ्गमितिशाकपूणिरिति ॥ अत्रविश्वशब्दःसर्वशब्दपर्यायइतियास्कस्यमतम्
देवविशेषस्यैवासाधारणंलिङ्गमितिशाकपूणेर्मतम् अयन्तीत्योभासोदेवाः मन्त्रित्यनुवृत्तौ अवि-
सिविशुपिच्यःकिदितिमन्त्रत्ययः ज्वरत्वरसिन्वयिमवामुपधायाश्चेत्पूर मनःकित्वेपियाहुत्कादु-

णः आज्ञसेरसुगितिजसेरसुगागमः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः तानृष्टिदा-
नादिनाधारयन्तीतिचर्षणीभृतोदेवाः पूर्वस्यामन्त्रितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितंविशेषवचनेव-
हुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वमितिपेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रिते-
इतिपराङ्मवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेत् न वत्करणंस्वाश्रयमपियथास्या-
दितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तपदमेकवर्जमिति
सुतरामेवनिघातोभविष्यति इत्थमेवतर्हिद्रवत्पाणीशुभ्रस्पतीइत्यत्रापिपराङ्मवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-
स्पर्शोपनिघातप्रसङ्गइतिचेत् न तत्रपराङ्मवत्त्वावस्थपरेणामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
वद्भावेनबाधितंवा इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्या-
प्यामन्त्रितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्मवत्त्वंस्वीकृतमितिवैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तः
गणदेवतावचनश्चात्रविश्वशब्दोऽनसर्वशब्दपर्यायइतिविशेष्यपरतयासामान्यवचनत्वादोमासइत्य-
नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहिपूर्वस्यपादस्यपराङ्मवत्त्वावेतिमित्रावरुणावृतावृ-
धावित्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्ततानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणंदेवासइति दीव्यन्तीतिदेवाः
प्रकाशवन्तः नन्ववयवमसिद्धेःसमुदायमसिद्धिर्चलीयसीतिरूढपदार्थोदेवशब्दस्यग्राहोऽनयौगिकः
यौगिकत्वेऽवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेनप्रतिपत्तिर्विक्षिप्तास्यात् समुदायमसिद्धौतुनविक्षेपइति
चेत् न समुदायमसिद्धौहिदेवशब्दस्यसामान्यपरतयाविशेषवचनत्वाभावाद्भिभाषितंविशेषव-
चनेबहुवचनं इत्यनेनानिषिद्धत्वाद्भिष्वेइत्यस्याविद्यमानवत्त्वेनशुभ्रस्पतीइतिपदयेदेवासइत्य-
स्याप्युदात्तत्वंस्यात् स्वराऽनुसारेणचरुडित्यागेनापिदेवशब्दस्ययोगस्वीकारोपुक्तएव । आगत
आगच्छत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सितिअनुदात्तोपदेशेत्मादिनामकारलोपः आडः पदात्परत्वे-
ननिघातः । दाश्वांसः दाशुदानेइत्यस्यकसौ दाश्वान्ताह्वान्मीह्वांश्चेतिनिपातनात्कादिनियम-
प्राप्तइहागमोद्विचर्चनंनभवति प्रत्ययस्वरेणकसोरुदात्तत्वम् । दाशुपइत्यत्रवसोःसंसारणमि-
तिसंसारणम् संसारणाच्चेतिपूर्वत्वम् शासिवसिषसीनांचेतिप्रत्वम् ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

विश्वेदेवासोअमुरं सुतमागन्तुर्णयः । उस्त्राईवस्वसंराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्सुतुरः । सुतम् । आ । गन्तु । नूर्णयः ।

उस्त्राः ईव । स्वसंराणि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामकागणरूपादेवविशेषाः सुतंसोमयागन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु
कीदृशाः अमुरः तत्तत्कालेवृष्टिपदाइत्यर्थः नूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुमहीतुमालस्यर-

हिताइत्यर्थः विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उल्ला इत्यादिर्दृष्टान्तः उल्लाः सूर्यरश्मयः स्वसरा-
ण्यहानिप्रत्यालस्यरहितायथासमागच्छन्ति तद्वत् स्वेदय इत्यादिपुष्यदशसुरभिनामसु उल्लाः
वसव इति पठितम् वस्तोरित्यादिपुद्गादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसः घर्म इति पठितम् तच्च पदं
यास्केन व्याख्यातम्—स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वात्सरादित्यो भवति स एनानि सारय-
ति उल्ला इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः । अगुरः
सुरत्वरणे शुभिकरणीतुतुरतिस्वरयन्तीत्यर्थे किप्चेति किप् गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
तस्य तत्तममनथनाश्वेतित्वादेशे अपिदिति प्रतिषेधादङित्वादनुनासिकलोपाभावः तिङ् तिङ् इति
निघातः । अित्वरासं भ्रमे इति घातोस्वरन्ते इति पूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ बहिश्चिश्च्युद्वग्लहात्वरि-
भ्यो निदिति निप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः उल्ला इवेत्यत्र इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यं सरतीति सरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-
पातानि स्वसराणि अहानि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥ < ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विश्वे देवासी अस्त्रिध एहिमायासो अद्गुहः । मेधं जुपन्तु बह्वयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्गुहः । मेधम् ।

जुपन्तु । बह्वयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हविर्ब्रह्मसंन्धिजुपन्तु सेवन्ताम् कीदृशाः अ-
स्त्रिधः क्षयरहिताः शोपरहितावा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्सुम-
विष्टमेहिमायासीरित्यदबोचन्तदनुकरणहेतुकोयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्गु-
होद्गोहरहिताः बहुयोवोढारः धनानां प्रापयितारः सिधेः क्षयार्थं स्पृशोपणार्थं स्ववासं पदादिभ्यो-
भावे किपिनाञ्च बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाचित्वानञ्चुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ए-
हिमायासः ईह चेष्टायां आसमन्तादीह ते इत्येहिः इजितिसर्वधातुसाधारण इत्यप्ययोनित्वादा-
द्युदात्तः एहिमायाप्रज्ञायेषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथवा आङउदात्तादुत्तर-
स्य ईहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङ् तिङ् इति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ए-
हीत्येतत्पदमुक्तं मायासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येपाते एहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्गुहः

द्रुहजिघांसायां संपदादित्वाद्भावेकिपिवहुव्रीहौनञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेघं मेघृत्-
ङ्गमेच मेध्यतेदेवैः संगम्यते इति मेघंहविः कर्मणिषञ् जिच्चादाद्युदात्तः । जुपन्तसेवन्तामित्य-
र्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबन्धेऽलङ् यतउक्तरूपाविश्वेदेवाः अतोऽनुपन्तेतिद्रुहादिधा-
त्वर्थैःसंबन्धात् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङागमाभावः । बह्वयः निरित्यनुवृत्तौबहिर्वाह्रीत्या-
दिनाविहितस्यनिप्रत्ययस्यनिच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

सारस्वतेतृचेयापथमासाऽन्वारंभणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुवाक्या तथादर्शपूर्णमासावा-
रप्यमानइत्यस्मिन्खण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीतिसूत्रितम् ।

तामेतामृचमाह—

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञवंष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञम् ।

वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्हविलक्षणैरजैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्यांदातव्यैरजैर्निमित्तभूतै-
र्नोऽस्मदीयंयज्ञंष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेभ्रुत्यैवव्याख्या-
तम्—यज्ञंष्टुधितिपदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति । कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीव-
तीअन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधंधननिमित्तत्व-
भारण्यककाण्डेभ्रुत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुरिति । श्वेनःसोमइत्या-
दिपुंश्चर्त्रिंशत्तंत्र्याकेपुदेवताविशेषवाचिपुपदेपुसरमासरस्वतीविपठितम् । एतामृचंयास्कएवं
व्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यजैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति । पवनंपावःशुद्धिः पावं
कामयतिइतिपावका कैरैरेशश्चे आतोऽनुपसर्गकः छुत्तरपदमठनिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा
पुनातीत्यर्थेणुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्थातइदाप्यसुपइतीत्वंस्याभावाऽन्वोदात्तत्वंछान्दसंष्टदृष्य-
म् । सरःशब्दःसर्वैरसुजन्तत्वादाद्युदात्तः मनुष्यीडोःपित्वाऽदनुदात्तत्वम् । वाजेभिः वाजशब्दोवृ-
त्पादिवादाद्युदात्तः सप्तवृत्ततत्वादाद्युतिगणः बाजोन्नमास्वितिवाजिन्यःक्रियाः अंतइतिठाना-
तिइतिप्रत्ययः ताःक्रियायस्याः सन्तिस्मासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमनुषोवच्यंमनुष्यीडो-
पोःपित्वेनानुदात्तत्वात् इनेःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते । यत्तं यजयाचेत्यादिनानङ् प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः । षष्टुवशकान्तौ कान्तिरभिष्टापः अदिप्रभविभ्यःशपइतिशपोऽङ् निवातः वि-

याकर्मणावसुयस्याः सकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमिति विभक्तिस्वरणवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

चोदयित्रीसूनुतानांचेतन्तीसुमतीनाम् । यज्ञंदधेसरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनुतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् ।

दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयज्ञंदधेधारितवती कीदृशीसूनुतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्री-
प्रेरयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोद-
यित्री चोदप्रेरणेण्यन्तानुष्ठानांचित्त्वादनोदात्तः ऋन्नेऽयोडीवितिडीप् तस्योदात्तयणोहत्पूर्वादित्यु-
दात्तत्वम् । सूनुतानां ऊनपरिहाणेइत्यतः किप्चेविकिप् सुतरामूनयत्यप्रियमितिसूनइतिप्रिय-
मुच्यते तच्चतद्वत्सत्यंचेतिसूनृतम् परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चि-
तीसंज्ञाने अत्रशपोडीपश्चित्त्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चादुपदेशाच्चसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धा-
त्वन्तस्वरणवशिष्यते । सुमतिशब्दस्यमतुपिहस्वत्वान्नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना । धियोविश्वाविराजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः ।

विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवदेवतानदीरूपाश्च तत्रपूर्वाभ्यामृग्भ्यांविग्रहवतीप्रतिपादिता अ-
न्यातुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेत-
यतिप्रकर्षेणज्ञापयति किञ्च स्वकीयेनदेवतारूपेणविश्वाधियः सर्वाण्यनुठातृमज्ञानानि वि-
राजतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयानुद्धीः सर्वदोषादयतीत्यर्थः सरस्वत्याद्विरूपत्वया-
स्कोदर्शयति—तत्रसरस्वतीत्येतस्म्यनदीवदेवतावच्चनिगमाभयन्तीति । एकशतसंख्याकेषूदक-
नामस्वर्णःक्षोदइतिपठितम् । एतामृचंयास्कोव्याचष्टे—महदणःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोर्गः महदितितकारस्य
व्यत्ययेनसकारः तस्यरुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः षडः षदान्तादतीतिपूर्वरूपेमा-
मेप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः अतीत्यर्णः उदकेनुद्चेत्यनुप्रत्ययोनुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दःकन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपद्योवर्गः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाकेचत्वारिस्तूकानि तेषुसुखरूपेत्यादिकं दशर्चस्तूकम् । सुखरूपकृन्मुदशेत्यनुकान्त-
त्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्यचानुवृत्तेः तेष्वपिच्छन्दसी इन्द्रं पृच्छेतिचतुर्थ्याधु-
चिलिङ्गदर्शनादिन्द्रोदेवता अभिष्टवपडहेब्राह्मणाच्छंसिनःपातःसवनेस्तोमवृद्धावावापार्थानि
सुखरूपकृन्मूतयेइत्यादीनिषट्स्तूकानि सूत्रितंचअभिष्टवपृष्ट्याहानीतिखण्डे—ब्राह्मणाच्छंसि-
नःसुखरूपकृन्मूतयइतिषट्स्तूकानीति आद्यानित्रीणिस्तूकानिमहावतेनिष्केवत्येऔष्णिहवृत्ता-
शीतौशस्तव्यानि उक्तंचशौनकेन—सुखरूपकृन्मूतयइतित्रीण्येन्मृत्तानसिंरयिमितिसूकेइति
चतुर्विंशोहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःसुखरूपकृन्मूतयइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः हो-
मकाणामितिखण्डेभदेमदेहिनोददिःसुखरूपकृन्मूतयइतिसूत्रितत्वात् अभिष्टोमैवैश्वदेवशस्ते सुख-
रूपकृन्मूतयइतिधाप्या सुखरूपकृन्मूतयेतक्षत्रथमितिसूत्रितत्वात् ।

तामेतांस्तूकगतांमथमाष्टचमाह—

सुखरूपकृन्मूतयेसुदुधामिवगोदुहं । जुहुमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुखरूपकृन्मूतये । ऊतये । सुदुधामिव । गोदुहं । जुहुमसि ।

द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुखरूपकृन्मूतयेशोभनरूपोपेतस्यकर्मणःकर्तारमिन्द्रंऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जु-
हुमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहेगोधुगर्थसुदुधामिव सुदुदोर्ध्वागामिव यथातो-
के गोयोर्दोर्धातदर्थं तस्याभिमुख्येनदोहनीयांगामाह्वयवितद्वत् वस्तोरिन्यादिपुद्गादशस्वह-
नामसु द्यविद्यवीतिपठितम् ॥ सुखरूपकृन्मूतये करोतीतिरुद्रःरुहनिभ्यांक्लुःकिच्चादुणाभावः तका-
रोपजनमृच्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धावोरुदात्तइत्यनुवृत्तावृत्तिपूतिजृत्ताति-
हेतिकीर्तयश्चेतिकिन्मुदात्तोनिपातितः । सुदुदुग्धइतिसुदुधा दुहःकृष्णश्चेतिकम्पत्यमोहकारस्य

चवकारः कित्त्वाद्गुणाभावः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतीवस-
मासेसएव । गांदाग्धीविगोधुक् सत्सूद्विपेत्यादिनाकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहू-
म-
सि ह्यपेतर्लङुचमपुरुषवहुवचनेचहुल्लंछन्दसीतिशपःशुः अश्वस्तस्यचेत्याश्वस्तकारणस्यह्यपतेः
मागेवद्विवचनात्संप्रसारणंसंप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लावितिद्विवचन-
म् अश्यासस्यह्रस्वः श्रुत्वजश्चे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
त्वम् । घविघवि घोशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्वोदात्तः नित्यपीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाधे-
दित्वं अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उप॑नः॒सव॑नाग॒हि॒सोम॑स्यसोमपाः॒पिब॑ । गो॒दाद॑द्रेवतो॒मदः॑ ॥ २ ॥

उप॑ । नः॒ । सव॑ना । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॒इपाः॒ । पिब॑ ।

गो॒इदाः । इत् । रेवतः॑ । मदः॑ ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना श्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे
आगहिआगच्छआगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्तवमदोहर्षोगोदाइव गोपदपय त्वमिह-
ष्टेसत्यस्माभिर्गवोल्भयन्तइत्यर्थः ॥ उप निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना सूयतेसोमपिबितिसवनानि
सुपोडादेशल्लोपश्च द्वितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । गहि गमेर्लोङ् तस्यतेर्हिः बहु-
ल्लंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्पादिनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्तीयेलु-
किकर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्तीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमधि-
तरपचेतिनिपातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयानिहृदिहइतिपिबेत्यस्यनिपातः नचपूर्वस्या-
पिपराङ्गवेनाविद्यमानवत्त्वम् अतामर्घ्येनतदभावात् । गांदादातीतिगोदाः किप्पेतिक्लि-
पंरमपिसत्त्वंवाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिनकनिघनिपभेतिविच् किमिहियुगस्येत्यादि-
नाधागोराकारस्यईत्वंस्मात् । रेवान् रविर्धनमस्यास्तीनिमनुष्य ह्रस्वगुह्यामनुषिनिमनुषु-
दानः छन्दसीतिशपोलुक् रमेर्लोङ्छन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च । मदः मदो-
नुपमोऽइत्यप् पित्त्वादनुदात्तः ॥ २ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अ॒पा॒ते॒अ॒न्त॒मा॒नां॒वि॒द्यामं॑सुम॒तीनाम् । मा॒नो॒अ॒ति॒त्य॒आ॒ग॒हि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सु॒म॒ती॒नाम् । मा । नः ।
अति । ख्यः । आ । गृहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र तेतवान्तमानांअन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनांसुमती-
नांशोभनमतियुक्तानांपुरुषाणांमध्येस्थित्वाविद्याम वयंत्वांजानीयाम यद्वा सुमतीनांशोभनंबुद्धी-
नांकर्मानुष्ठानविषयाणांलाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोतिमाख्यः
अस्यानतिक्रम्यान्येषांत्वत्स्वरूपमाकथय किंत्वागहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेतिनिपातआद्यु-
दात्तः निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिकाइत्यतिशायिनेतमप तमेतादे-
धेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकःसमीपः अतइनिठनावितिठन् निच्वादाद्युदात्तः दूरो-
त्कर्षस्यसबसानंनास्ति सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्योयस्यसमीपःसएवतस्यान्तइत्यन्तवत्त्वात्समीपम-
न्तिकमुच्यते । विद्याम वेत्तेर्लिङि यासुदूपरस्मैपदेपूदात्तोङिच्चेतियासुइउदात्तः पादादित्वात्ति-
ङ्ङितिङ्ङतिननिघातः । सुमतीनां मतिशब्देकिञ्चन्तेपि मन्त्रेवृषेपचमनविदभूषीराउदात्तइती-
कारउदात्तः शोभनामतिर्येषति सुमतयइतिचहुवीहौपूर्वपदमरुतिस्वरापवादोनभूत्सुंयामितिउ-
त्तरपदान्तोदात्तः शोभनामेतयःसुमतयइतिकर्मधारेप्यव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरापवादः छुत्तर-
पदमरुतिस्वरेणान्तोदात्तत्वेव अतोमनुपिहत्वादान्तोदात्ताच्चसुमतिशब्दात्परस्यनामोनामन्यतर-
स्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथनेइत्यस्यलुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिज्योडितिच्चेरडा-
देशः आतोलोपइडिचेत्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाइयोगेइत्यडभावः ।
गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिर्हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेविमकारलोपस्यासिद्धवद्वाभादत्य-
सिद्धत्वादतोहेरितिदुग्गभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीध्रुवमाह—

परे॑हिविग्र॒मस्तृ॑त॒मिन्द्रं॑पृ॒च्छावि॑प्श्चित॒म् । यस्ते॑सखि॒भ्य॒आवर॑म् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विप्ःइचितम् ।
यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अथयजमानमतिहोताब्रूते हेयजमान त्वंइन्द्रंपरेहि इन्द्रस्यसमीपेगच्छ गत्वाचावपश्चि-
त्तेमधाविनं होतारमांपृच्छ असौहोतासम्यक्स्तुतवान्ब्रूयेत्येवंप्रश्नकुरु यइन्द्रस्तेतवयजमानस्यस-
त्विम्यकृत्विगभ्योवरंश्रेष्ठधनपुत्रादिकमासमन्तात्ययच्छतीतिशेषः तादृशमिन्द्रमितिपूर्वब्रान्वयः

पुनरपिकीदृशं विग्रमेधाविनं अस्तृतं अर्हिसितं विप्रइत्यादिपुचतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनाम-
सु विग्रविपश्चिच्छन्दौपठितौ ॥ विग्रं वृषादिवादाद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । इन्द्रशब्दे ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारम्भं निच्चादौद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेभ्यश्चोदात्तइ-
तिसमाने उपपदेत्यातेरिण् ङित्यनुवृत्तेः तस्यङित्त्वाट्टिलोपश्च तत्सन्निभयोगेन यलोपः उपप-
दस्योदात्तत्वम् समानस्य छन्दस्य मूर्धमभ्युदकैर्वितिसभावः अतः सखिशब्दोदात्तः ।
विपते इतिवरः ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वाद्धातुस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रे । इत् । इवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽश्माकंसंबन्धिनः ऋत्विज इतिशेषः ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु उत अपि च हे निदः निन्दिषा-
रः पुरुषाः निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत कीदृशाः ऋ-
त्विजः इन्द्रे इवः परिचर्यादधानाः कुर्वाणाः इच्छन् दोषधारणे सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव ति-
ष्ठन्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः णिदिकृत्सायां किप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाद्धा-
तुस्वरः आमश्चित्त्वे पिवाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्निघातइत्याद्युदात्तत्वमेव । अ-
न्यतः लीतिपिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेन न केवलमितः इतो निर्गत्यान्य-
तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते स एष धात्वर्थयोः संबन्ध आरतेति लुङाद्योत्पत्ते सहिधातुसंबन्धाधि-
कारे विधीयते । आरत अर्तं छन्दसि लुङ् लुङ् लुङ् इति लोडर्थे लुङ् मध्यम बहुवचनस्य तादेशः स-
तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्चैरडादेशः ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्त्वा-
त्पाप्तमनोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । इवः नक्षिपयस्यानिस-
न्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इति मथमस्य मथमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सुहृत्पेति सूक्ते पठौष्टकमाह—

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्मकृष्टयः । स्यामेदिन्द्रं स्युश्शर्मणि ॥ ६ ॥

१ नव्योयलोपइति पूर्वसूत्रादनुवृत्ति ।

उ॒त । नः । सु॒ष्टभगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः ।
स्या॑म । इ॒त् । इ॒न्द्र॑स्य । श॒र्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्मशब्दोऽस्मिन्नुपपत्तिरिति तदनुग्रहात् अरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान् सुभगान् शोभनध-
नोपेतान् वोचेयुः उच्यते सुष्टयो मनुष्याः अस्मिन् भ्रूतावदन्तीति किमुक्तं न्यमितिशेषः ततो-
धनसंपन्नावयमिन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रमसादत्तं धेनुस्तेत्यामेव भवेमेव मघमिन्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषु धननामसु रयिः क्षत्रं भग इति पठितम् मनुष्या इत्यादिषुष्षड्विंशतिसंख्याकेषु मनु-
ष्यनामसु कृष्टय इति पठितम् ॥ उ॒त ए॒वादी॑नामन्तश्चान्तोदात्तः । सुभगान् भगशब्दस्य कृत्वा-
दिषु पाठात् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा नत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहिता-
यां दीर्घादिति सप्तमानपादे इति नकारस्य कृत्वम् भो भगो इति यत्वं लोपः शाकल्यस्येत्यलोपः त-
स्यासिद्धत्वात् न पुनः सन्धिकार्यम् आतोऽिति नित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः वचनव्य-
त्ययः अच इति इमत्ययान्तः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्यते वचपरिभाषणे इ-
त्यस्मादाशीर्लिङि श्लेर्गुसादेशो लिङ्वाशिष्यङित्यङ्प्रत्यये वचउमित्युमागमः गुणः किदा-
शिपीति यासुद् छन्दस्युभयपथेति लिङ्देशस्य सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सका-
रलोपः अतोयेयः आहुणः अङोऽनुपदेशत्वात् सार्वधातुकस्थरेण लिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्य-
यस्वरणवशिष्यते तेन सह इकारस्य गुणः एकादेशादुदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तः । दस्म दशु उपसर्ग-
स्येत्स्यादन्तर्भावितव्यर्थोऽपि युर्धाधिदसिभ्याधूस्तुभ्यो मक् पदात्परत्वादापचितमिधातः । कृ-
ष्टयः किचूकौ च संज्ञायामिति किचिमनुष्यनामत्वाच्चित इत्यन्तोदात्तः । स्याम अस्मभुवि अतो-
रलोपः यासुदुदात्तत्वम् यादादित्वादिनिधातः । शर्मणि शूर्हेतायां हिनस्तिदुःखमिति शर्म अ-
न्येभ्योऽपि ह्यन्ते इति मनिन् नेङ्गुशिल्लीतीदृशविषेधः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीधृचमाह—

ए॒मा॒शु॒मा॒शवे॑ म॒रय॑न्न॒श्रियं॑ नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒य॒न्म॑न्द्र॒यत्स॑खम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । म॒र । य॒ज्ञऽश्रियं॑म् । नृ॒मा॒र्दन॑म् ।

प॒त॒य॒त् । म॒न्द्र॒यत्स॑खम् ॥ ७ ॥

इमिति निपात इदं शब्दार्थवत्तत्वे हेयजमान आशवेकत्सन् सोमयागव्यासायेन्द्राय ईसाभर-
मं सोममाहर कीदृशं सोमं आशुं सवनत्रयव्याप्तम् यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वत् नृमादनं नृणां मृति-

यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणि प्राप्नुवन्तं मन्दयत्सखं यद्भो मन्दयति यजमाना-
 न्दुर्षयति तस्मिन्निन्दे सखिभूतोऽयं सोमः वत्सीति हेतुत्वात् रुषिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं रुवापाजिपि-
 स्वदिसाप्यशूष्यउणितिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियं समासस्येत्यन्तोदात्तः ।
 माघन्ते अनेनेति मादनः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् तस्य लिच्चात्पूर्व आकारउदात्तः गतिकार-
 कोपपदात्कृदितिस एव शिष्यते । पतयत् पतेरदन्वस्य चौरादिकोणिच् अतो लोपः तस्य स्था-
 निवत्त्वाद्गुपथायावृद्धचभावः लटः शत्रादेशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शत्रुभावाददु-
 पदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वविधयश्छन्दसि वि-
 कल्पन्ते इति णेरनिटीति णि लोपाभावः सुपांसु लुगित्यमोलुक् न लुभतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्-
 गिदचामिति ननुम् । एवं मन्दयच्छन्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्दे सखा सप्तमीति योगविभागात्स-
 मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थेति सप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजें पुवाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । घनः । वृत्राणाम् ।

अभवः । प्र । आवः । वाजें पु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुकेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुर-
 प्रमुखानां शत्रूणां घनो भवः हन्ताभूः ततो वाजे पुसङ्ग्रामे पुवाजिनं सङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षे-
 ण रक्षितवानसि ॥ अत्येतीदमशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते ननु पूर्वप्रकृतः सोमः
 परामृश्यते अतोऽनन्वादेशत्वात् नान्वेदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्त्वृतीयादावित्यशो देशः अतो न सर्वा-
 नुदात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वे हलिलोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-
 दित्यनुवृत्तावृद्धिपदाद्यप्पुत्रैद्युष्यइति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेः क्त्वा प्रत्यये घुयास्थादिना
 ईत्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असा मर्त्यान् परामृष्ट्वा ब्रह्मद्भावः । घनः मूर्तौ घन इति हन्तेर्धा-
 तोः काठिन्ये अप्रत्ययः तदस्यास्तीत्यर्थ आदित्वादजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजे पु वृषादि-
 त्वादाद्युदात्तः । वाजिनं इति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

तंत्वा वाजें पुवाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धर्नानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजें पु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति

शतः क्रतो । धर्नानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभ्रजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवन्तं तं त्वा पूर्वमघ्नोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः रणइत्यादिषु पट्टचत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजे अगमन्ति ति पठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु अन्यः वाजः प्राज इति पठितम् उरुतुवीत्यादिपुद्गादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितम् अपः अमइत्यादिषु पट्टिंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्मक्रतुरिति पठितम् केतः केतुरित्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुः असुरिति पठितम् ॥ त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामो द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज्रजगतौ वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्वा ण्यन्तात्करणे घञ् तत्र जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादे त्वेन वृषादीनां चित्याद्युदात्तः । वाजयामः याजोऽस्यास्तीति वाजवान् तं कुर्मइत्यर्थे तत्करोति तदा चष्टे इति णिच् इष्टवणौ प्रातिपदिकस्येति तस्मिन्परत इष्टवद्वा द्विन्मतोर्लुगिति णिपो लुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चित्वा दन्तोदात्तत्वम् शपः पित्वेनानुदात्तत्वम् लसावधातुकस्थरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तिङ्तिङ् इति निनिघातः । शतक्रतो आमघ्नितनिघातः । धनानां नक्षिपयस्यानि सन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातये उदात्तइत्यनुवृत्तौ कृतियूक्त्विति सातिहेति कीर्तयथेति किञ्चुदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीसूत्रमाह—

योरायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सरवा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः ॥ सरवा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यइन्द्रोरायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामीवा तस्मा इन्द्राय गायत हे कविजस्तत्तीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सरवा सखिवत्पियः ॥ रायः ऊडिदं पदाद्यप्नुन्नेद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिमीति तृप्त्यवगमपवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीस्य वास्यालिंगनाहिंसादानभागवृद्धिषु इत्यस्मादतिस्मृभृषृधम्यमिपश्मवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः पूषालनपूरणयोरित्यस्माणिजन्तात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ पचाद्यच् चित् इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शतुरनुमोनघजादी इति विभक्तिरुदात्ता । सरवा समानेख्यश्चोदात्तइतीप्प्रत्ययान्तस्तत्सन्निभोगेन यलोपः सशब्दस्य चोदात्तः डिच्वाटिलोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्योऽडिदितितनोतेरदिप्रत्ययः डिच्वाटिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः सावेकाचस्त्वतीपादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वान्नगोभन्साववर्णेति निषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्प्रत्ययान्तो निपातितः निच्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमित्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मितिवचनाद्दानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिसूक्तं दशर्चम् सुरूपकृतुं दशेत्थनुवृत्तावातुयुञ्जन्तीत्येवमनुक्रान्तत्वात् ऋषिच्छ-
न्दो देवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्यायैवावरुणशस्त्रे स्तोत्रियो-
ऽयं तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामितिवरण्डे—आत्वेतानि पीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

आत्वेतानि पीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सर्वायुः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गा॒य॒त ।

सर्वायः । स्तोम॑वाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः द्वाभ्यामाङ्गभ्यामन्वेतुमितिशब्दोऽभ्यसनीयः हे सखाय ऋत्विजः
क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इत्तेव आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्य च निपीदतोपदिशत उप-
विश्य चेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्पंचदशैकविं-
शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि बहन्ति प्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत इण्गत्वौ
अचोवस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदव पाषाभेत्यादिना सदेः सी-
दादेशः सदिप्रतेरितिसंहितायां पत्वम् । अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वम् । स्तोमवाहसः अतिस्तु सुहुष्टृक्षिभुभायावापदियक्षिणीभ्यो मञ्जिति स्तोत्रेर्मन्त्रत्यया-
न्तः स्तोमशब्दो निच्वादाद्युदात्तः स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः बहिहाभाभ्यश्छन्दसीत्यनुमत्य-
यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधायावृद्धिः रुद्रुत्तरपदमरुतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं चेत्योणादिकसूत्रात्समासआद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

पुरुषं पुरुषामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचां सुते ॥ २ ॥

पुरु॑ष्टमम् । पुरु॒षा॒म् । ई॒शा॒नम् । वा॒र्या॒णा॒म् । इन्द्र॑म् ।

सो॒मे । स॒चां । सु॒ते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते हेसखायऋक्विजः मूर्धसचा सर्वे.सह यद्वा सचापरस्परसमवायेनसुते अभिपुतेसोमेमवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रायत कीदृशमिन्द्रं पुरुतमं पुरुत्स्न-
हृञ्छन्नून् तामयतिग्लापयतीतिपुरुतमः पुरुष्णां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिन-
म् ॥ पुरुतमं तमुग्लानावितिधातोर्न्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचिच्चित्वादन्तोदात्तेऽपिठुत्तरपदमठ-
तिस्वरं बाधित्वा परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुष्णां भूपालनपूरणयोरित्यस्मा-
त्कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिषृपिदृशिष्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वाटुणनिषेधे उदोष्ठचपूर्वस्ये-
त्युकारः उरण्रपरः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त.पुरुशब्दः अतोमत्पिह्रस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दा-
त्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशपेश्वर्येतिधातोर्नुदात्तेत्वात् परस्य
शानचोत्तरावधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृङ्संभक्तावित्यस्मादृह्लोपर्यव क्यबिधौहि
वृजपवग्रहणं वृङः कित्त्वरितमितिप्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईड्वंद्वृशंसदुहाण्यतइतिण्यद-
न्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावइत्यवतुण्यतोग्रहणं भवति तस्यद्वानुबन्धकत्वात् एकानुब-
न्धकग्रहणेनद्वानुबन्धकस्येतिनियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादे.ष.सः संपदादित्वान्धावे
किंवितिकिप् तृतीयिकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वेविधयश्छन्दसिक्कल्प्यन्तेइतिन्या-
येनसावेकाचइतिसूत्रं न प्रवर्तते सचेत्यस्यनिपातत्वपक्षेष्टमद्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमहाह—

सर्धानोयोगुआभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमहाजैभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं मध्यमम् ।

गमत् । वाजैभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थोनिपातः सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते सघ सएवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणयिशिष्टो-
नोऽस्माकंयोगेपूर्वमप्राप्तस्यपुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवत् पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स-
एवरायेधनार्थआभुवत्आभवत् सएवपुरंध्यांयोषित्वाभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्ध्यावाभुवत् पुर-
न्धिर्बहुधीरितियास्कं । सएववाजैर्भिर्देयैरनै.सहनोऽस्मान्आगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुचमक्षुतइकुबोरुष्याणामितिदीर्घः । योगे घञोऽजित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवतेराशीर्लिङिपरतोऽलिङाशिष्यडित्यइमत्ययः तस्यडित्त्वेनगु-
णाभावादुवडदेशः किदाशिपीतियासुण्णभवति अनित्यमागमरासनमितिवचनात्तिङ्तिङ् इ-
तिनिघातः ऊडिर्वपदाद्यपुष्यैद्युज्यइविरायेइत्येतस्याविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः पु-

रुधीः पृषोदरादित्वाङ्कारस्य अमादेशः इकारस्य ह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्द-
स्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरं धीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणे चेति किः प्रत्ययः
अलुक्छान्दसः न द्विपयस्यानिसन्तस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः दांसीभारादित्वात्पूर्वपदमरुतिस्वर-
त्वम् । गमत् गमेर्लेटस्तिप् इतश्चलोपः परस्मैपदे धितोकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
छेदोडादावित्यङागमः आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । बाजेभिः
वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यस्य संस्थेन वृण्वते हरीं समस्तु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ २ ॥

यस्य । समऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समस्तु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समस्तु युद्धे पुयस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्कौहरीद्वावश्वौ शत्रवोन वृण्वते न संभजन्ते रथम-
श्वौ च दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हे ऋत्विजो गायत स्तुतिं कुरुत रणइत्या-
दिपुषट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामस्तु समस्तु समरण इति पठितम् ॥ संस्थे सम्पत्तिवृत्तीति संस्थोरथः
आवश्वोपसर्गे इति प्रत्ययः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः
सति शिषस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः तिङ्तिङ् इति निघातो न भवति यद्वा नान्यमित्यमि-
ति पेधात् पञ्चमीनिर्देशोऽप्यत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हस्तोरथमिति हरीश्वौ इन्नित्य-
नुवृत्तौ हपिपिरुहिवृत्तिविदिछिदि कीर्तिष्यश्चेतीत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शतिः
सौत्रोधातुर्हिसार्थः रुशतिष्यां कुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य
नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वर एव ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

सुतपात्रे सुता इमे शुचं यो यन्निवीतये । सोमा सो दध्याशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

सुतपात्रे । सुताः । इमे । शुचं यः । यन्ति । वीतये । सोमासः ।

दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ कुरुगार्हपतेति सूत्रे (पा० ६ २ ४२) । २ सम्पूर्वादने किप् रुदुत्तरपदमरु-
तिस्वरत्वं संभक्षयन्ति योऽङ्गणामा यूपितसमद ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणिसंपादिताः सोमाः सुतपात्तेजसिपुतस्यसोमस्यपानकर्त्रे षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तस्यपानतुर्वीतयेभक्षणार्थयन्तितमेवमामुवन्ति कीदृशाः सोमाः सुताः अभिपुताः शुचयः दशापवित्रेणशोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानंदधिआशीर्दोषघातकंयेषांसोमानाति दध्याशिरः ॥ सुतपात्ते सुतंपिबतीतिसुतपावा वनिपः पिच्चाद्धातुस्वरएवशिष्यते समासेद्वितीयापूर्वपदमरुतिस्वरंवाधित्वारुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इन्नित्यनुवृत्तौ इगुपधात्किद्वितीनः किच्चाद्धूपधगुणाभावः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिमजनकान्त्यसनत्वाद्नेष्वित्यस्यान्मध्वेवृपेपचमनविदभूवीराजदात्तइतिकिन्नुदात्तः सोमासः पुञ्अभिषवे अर्तिस्तुसुहृत्सुवृक्षीत्यादिनामन्, निच्चादाद्युदात्तः आज्ञसेरसुगित्यसुगागमः । दध्याशिरः दधातिपुष्पातीतिदधि हुधाञ्धारणपोषणयोः आहृगमहनजनः किकिनौलिट्चेतिकिन् लिङ्गन्नावाद्धिर्भावः किच्चादाकारलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् शूर्हिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमेअवनीयमानंसद् सोमस्यस्वाभाविकरंसं ऋजीपत्वमयुक्तं नीरसंदोषादित्याशीः किपि ऋतइद्धातोरीतीत्वम् रपरत्वंच दध्वेवआशीर्येषांसोमानातिदध्याशिरः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

आत्वेतिसूक्तेष्वष्टौचमाह—

त्वंसुतस्यपीतयेसद्योवृद्धोअजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।

ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतोशोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञवाहेन्द्र त्वंसुतस्याभिपुतस्यसोमस्यपीतयेपानार्थज्यैष्ठ्यायदेवेपुज्येष्ठत्वार्यं चतस्रस्तस्मिन्नेवक्षणेवृद्धः अजायथाः अभिवृद्धाजत्ताहेनपुक्रोभूः ॥ पीतये पापानेइत्यस्मात्स्थागापापचोभावइतिकिन् घुमास्येत्यादिनार्हत्वम् तस्यनित्तेपित्यत्ययेनप्रत्ययोदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापिवायोजनीयम् । सद्यः सद्यः परुत्परारीतिस्त्रेणसमानेहनीत्यर्थेसमानस्यसभावोद्यश्मत्ययोनिपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ ऊदितोयेतिकस्वाप्रत्ययेइदोविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामित्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठस्यभावोज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणिचेतिष्यञ् जित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवः सोमांस इन्द्रगिर्वणः । शन्ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वासोमांसः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशा.सोमाः आ-
शवः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्वाव्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिः.स्तुतिभिः संभजनीय
देवविशेष गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरनंबनयन्तीतियास्कः । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्र-
कृष्टज्ञानाय शंसुत्वरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गृशब्दे किपि ऋतव-
द्वातोरीतीत्वरपरत्वंच गीर्भिवन्त्येतेसेव्यवेइतिगिर्वणाः वनवणसंभक्तौ संभक्ति.सेवा सर्वधातुभ्यो-
ऽस्तुनित्यसुप्त्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वांस्तोमांअवीवृधन्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्धन्तुनो गिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति श-
तःक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्र त्वांस्तोमाः सायगानांस्तोत्राणि अवीवृधन्
वर्धितवन्ति तथाबहुचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादि-
दानीमपिनोऽस्माकंगिर स्तुतयस्त्वांवर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनिष्वादा-
द्युदात्तः । अवीवृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्तालुडिचडिउर्कदिति वृधेरुपधायाक्रकारस्यक्रकारवि-
धानादन्तरङ्गोऽपिगुणोवाध्यते द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्था उक्थानि
पाठुदिवचिरिचित्सिचिष्यस्थमिति वचेः थक्प्रत्ययः तस्यकिच्चात्संप्रसारणम् शोऽउन्दिचिबहुल-
मिति शिषोप.नलोपश्च प्रत्ययस्यरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामधितपरस्यापिनपराद्भवद्भावे-
ति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाद्विधेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अक्षितोति.सनेदिमंवाज्मिन्द्रः सहस्रिणं मायस्मिन्विशोनिपौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितः कृतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमेवाजं सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृशइन्द्रः अक्षितोतिः अहिंसितरक्षणः
कदाचिदपिरक्षानमुञ्चतीत्यर्थः कीदृशंवाजं सहस्रिणं प्रकृतौविकृतिषुचमवर्तमानत्वेनसह-
स्रसंख्यायुक्तम् यस्मिन्वाजेविश्वानिसर्वाणिपौंस्या पौंस्यानि पुंस्त्वानिवलानिवर्तन्तेतादृशंवा-
जमितिपूर्वज्ञानवयः ॥ अक्षितोतिः ननु शिक्षयेइत्ययंघातुरकर्मकः तस्यचकर्माभावादधिकर-
णेभावेकर्तरिवाक्तप्रत्ययेनभवितव्यम् तदिहयदिकर्तर्यधिकरणेवास्यात्तदातयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्य-
यस्याविधानात् क्षियइत्यनुवृत्तौनिष्ठायामण्यदर्थेइतिदीर्घेणभवितव्यम् तथाचक्षियोदीर्घादि-
तिनिष्ठानत्वेअक्षीणेतिस्पात् नत्वक्षितेति अथनपुंसकेभावेक्तइतिभावपरःक्षितशब्दोगृह्यते
तदातस्यण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थइतिनिषेधादीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिद्ध्यति तदातुनञ्प्रत्यु-
रुपः प्रकृतेनान्वेतीति नविद्यतेक्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैवभवितव्यम् तथाचनञ्प्रत्युत्पत्त्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वंस्यात् पुनरुक्तिशब्देनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसप्तस्वरस्तिष्ठेदित्यभिमत-
माद्युदात्तत्वंनसिद्ध्येदिति । सत्यं अतएवात्रक्षिधातुरन्तर्भावितव्यर्थोगृह्यते तेनसकर्मकत्वात्क-
र्मण्येवाग्निष्ठा ततश्चाण्यदर्थइतिनिषेधादीर्घोनिष्ठानत्वंचनभविष्यति तथाचनञ्प्रत्युत्पत्तयेनक्षिता-
अक्षिताअक्षयितेत्यर्थः तत्रचाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञ्उदात्तत्वम् पुनरुक्तिपदेनबहुव्री-
हौसप्तस्वरःस्थास्यतीतिनकोपिदोषः रिक्षिचिरिजिरिदाशदहिंसायांइतिक्षिणोतेहिंसार्थ-
स्यवाकर्मणिनिष्ठा तथाचाहिंसितोतिरित्यर्थेउक्तक्रमेणस्वरःसिद्ध्यतीतिनदोषः । सनेत् वनप-
णसंभक्तौ भौयादिकः । वाजं वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनोनिच्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सह-
स्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः । विश्वा विशेः कन् निच्वादाद्युदात्तः । पुंसःकर्माणिपौं-
स्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिव्यञ्ज् निच्वादाद्युदात्तः
प्रथमाबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाडादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यामञ्जलजौभवनादित्यनेनधा-
न्यानांभवनेक्षेत्रेखजित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषुनञ्जलजौर्विधानाद्यथापुंसोपत्येपौंसः पुंसआगवः
पौंसइत्यादि तद्वत्पुंसोभावःकर्मवेत्यस्मिन्नर्थेव्यञ्जंवाधित्वा पौंसानीत्येवभवितव्यम् कथमु-
च्यतेपौंस्यानीति । उच्यते—आचत्वादितिसूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्रह्मणस्त्वइत्येतत्पर्य-
न्तेरिमनिजादिभिःप्रत्ययैःसह त्वतलोःसमावेगः एवमेवचशब्दान्नञ्जलजोरपिप्यजादिभिःस-
मावेशएवमप्याधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः। ईशानोयवयावधम् ॥ १० ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधि नोमनुष्याः नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन् अ-
भितोद्रोहं माकुर्युः ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवयास्मत्तः पृथक्कुरु मनुष्याइ-
त्यादिपञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्तावाताइविपठितम् ॥ मर्ताः असिहस्तिष्ठप्रिण्वामिद-
मिलूपधुर्विज्यस्तन्निमित्तम् निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अभि एवमादीनामन्तः । द्रुहन् द्रुह-
गिर्षासायां लिङ्गर्थे लिङ्गिप्रार्थनायां लोट् तस्यसि श्रोन्तः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितीकारलो-
पः शपोलुक् सार्वधातुकमपिदितितिडोडित्वाल्लघूपधगुणाभावः । तनूनां अस्सामर्थ्यान्प-
रावन्द्भावः । इन्द्र गिर्वणः गतम् । ईशानः घातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुकि लसार्वधातुक-
त्वानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वकोविचिरमित्यइतिवृद्धिर्नकि-
यते अथवा यौतीतियवः पचाद्यच् यवंकरोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टेइतिणिच् इषवन्द्भावा-
दिलोपः तस्यस्थानिवन्द्भावाद्भावाभावः । वधं हनश्चवधइतिभावेअच् तत्तन्नियोगशिष्टस्थानि-
वन्द्भावेनान्तोदात्तोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिपुपट्सूकेषु तृतीयस्य युजन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्याकपिच्छन्दोदैवतानि विनियो-
गश्चेत्येते पूर्ववदवगन्तव्याः दशचं एतस्मिन्सूके आद्यास्तिस्रोन्तिमाचेत्येताश्च तस्येन्द्रचः आद-
हेत्येतांचतुर्थीमारज्यपल्लवोमारुत्यः तासु मध्ये वीलुचिदिन्द्रेणेत्येते द्वे कौमारुत्यौ सत्यवैन्द्र्याव-
पिभवतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तम्—सुरूपल्लुदं दशैन्द्रमातुयुजन्त्याइहेत्येताः षण्मारुत्यो-
पीलुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्रयौचेति एतस्मिन्सूके युजन्तीत्यसौ तृचस्तृतीयेरात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंति-
नोऽनुरूपः तथा चात्रिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे योगे योगे ववस्वरं पुजन्ति ब्रह्ममरुपमिति सूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

युजन्ति ब्रह्ममरुपं चरन्तं परितः स्थुपः । रोचन्ते रोचनादिवि ॥ १ ॥

युजन्ति । ब्रह्मम् । अरुपम् । चरन्तम् । परि । तस्थुपः । रोचन्ते ।

रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यचाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रह्म-
मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुपेहिंसकरहितामिरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेणसर्वतःप्रस-
रन्तमिन्द्रं परितस्थुषःपरितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुजन्ति स्वकीयेकर्मणिदेवतात्वे-
नसंबद्धंकुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्यमूर्तिविशेषभूतारोचनानक्षत्राणिदिविद्युलोकैरोचन्ते प्रकाशन्ते ।
अस्यमन्त्रस्योक्तार्थपरत्वंवात्सल्यान्तरेव्याख्यातम्—युञ्जन्तिब्रह्ममित्याह । असौवाआदित्योव-
भ्रः । आदित्यमेवास्यैयुनक्ति । अरुपमित्याह । अग्निर्वाअरुपः । अग्निमेवास्यैयुनक्ति । चरन्त-
मित्याह । वायुर्यैचरन् । वायुमेवास्यैयुनक्ति । परितस्थुषइत्याह । इमेवैलोकाःपरितस्थुषः ।
इमानेवास्यैलोकान्युनक्ति । रोचन्तेरोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणिवैरोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्यै-
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रह्मइतिपठितम् आदित्यस्यापिमहत्त्वा-
देवब्रह्मत्वम् ॥ युजन्ति अन्तेःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रह्मं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अ-
रुपं रुपरिपहिंसार्थाः रोचयन्तीतिरुपाहिंसकाः इगुपधत्तापीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तः नसन्तिरुपायस्यासावरुपः नञ्सुभ्यामित्युचरपदान्तोदात्तत्वम् अमिपूर्वइतिपूर्वरूपे
एकादेशजडात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपःषित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु-
कस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतोर्लिटःकसुरादेशः वस्वेकाजाद्वसामितिटमन्त-
रंगमपिबाधित्वा संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयइतिशसिपरतोभ्रत्वाद्वसोःसंप्रसारणंपरपूर्व-
त्वम् आदेशप्रत्यययोरितिपत्वं वसोःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिडोलसार्वधातु-
कानुदात्तत्वम् शपःषित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । रोचना अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच्
मुवोरनाकावित्यनादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे । शोणाधृष्णून्नुवाहसा ॥ २ ॥

युजन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्णू इति । नृश्वाहसा ॥ २ ॥

अस्यब्रह्मादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्रतत्रावस्थितस्येन्द्रस्वरयेहरीएतन्नामानौ
द्वौअश्वौसारथयोयुजन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्रेरितिपठि-
तत्वात् कीदृशौहरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसाविविधेषपक्षसीरथस्यपाश्वर्ययोरश्वयोस्तौ
विपक्षसौरथस्थद्वयोःपाश्वर्ययोर्गजिवावित्यर्थः शोणारक्षवर्णौ धृष्णू पगल्भौ नृवाहसानृणां

पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानांबोढारौ ॥ अस्य ब्रह्ममित्युक्तस्यपरामर्शादिदमोन्वादेशोऽश-
नुदात्तसूत्रतोयादावित्यश्रु शिच्वात्सर्वान्देशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का-
म्या कमुकान्तौ कमेर्णिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेनयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-
पांसुलुगितिद्विवचनस्पडादेशः । हर्तोरथमितिहरी हृषीत्यादिनाइन् निच्वादाद्युदात्तः ।
विपक्षसा पचिवचिभ्यांसुट्चेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपाश्वर्ययोस्तौ विशब्दोनि-
पातत्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते द्विवचनस्पडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिनिति
रथः रमुक्तीडायां हनिकुपिनीरमिकाशिष्यःकथन्नितिवकथन् किच्वादननुदात्तोपदेशोत्यादिना
मकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणवर्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेघञ् जिच्वादा-
द्युदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । धृष्णू जिघृषामागल्भ्ये ऋसिगृधिघृषिपिपेःक्लुः किच्वाद्गुणा-
भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृबृहत्इतिवहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्द्वि-
धिः निच्वादाद्युदात्तः छुदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

केतुं कृण्वन्नकेतवेपेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।

उपत्सृङ्भिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यपश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-
न्द्रउपद्भिर्दाहकैः रश्मिभिःप्रतिदिनमुपकलैर्वासंभूयाजायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा-
स्तमयेमरणमुपचर्यव्यत्ययेनबहुवचनंरुत्वासंबोधनंक्रियते हेमर्यं प्रतिदिनंत्वमजायथाइतिपो-
ज्यम् किंकुर्वन् अकेतवे रात्रौनिदाभिभूतत्वेनप्रज्ञानरहितायप्राणिनेकेतुं कृण्वन्मातृप्रज्ञानं कु-
र्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृत्तत्वेनानभिष्यक्तत्वाद्भूतपरहितायपदार्थोपमातरन्धकारनिवारणे-
नपेशोरूपमभिष्यज्यमानं कुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः । अकेतवेऽपेशसेइतिचतु-
र्थोपपठ्यर्थेद्वयौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् छविर्हिंसाकरणयोश्च दृढःशत्रुदेशः इदि-
तोनुमधातोरीतिनुमागमः कर्तरिशपिमाते धिन्विकृण्वोरचेतिउपप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनवकारस्य
चाकारः अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्यलघूपधगुणोन्नतवति अकारस्यप्र-
त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौनञ्मुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नद्धि-
पयस्यानिसन्तस्पेत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसिनिष्टक्येत्यादौघ्रियतेर्निपातितः आमधितनिपा-

तः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराद्वद्भावः । अपेशसे नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सम्-
निपातआद्युदात्तः । उपद्भिः उपद्वुपदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशेश्मिमात्रेण्यत्येन-
शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्त्वाल्लघुपधगुणोन्भवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिश-
गुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेपु-
रुष्यत्ययेनिपातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधानानामयुज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भत्वम् । आहर्इरिरे ।

दधानाः । नाम । युज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशेहनिपातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधा-
मन्वितिद्वेभौइन्द्रेणसंहिदक्षसइत्येका अयंतृचःपळहस्तोत्रियसंज्ञकः तथाचसूत्रितंचतुर्विं-
शेहोताजनिष्ठेतिखण्डे—इन्द्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । यद्यप्येतदैन्यंतृक-
म् तथाप्यादहेत्यादिपुषद्वुसुमरुतोवर्णयन्ते मायेजैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वाद् आ-
दित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षर्तोऽनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनि-
ष्यमाणमन्नमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भोकारंमेरितवन्तः ज-
लस्यकर्तारंपर्जन्यंमेरितवन्तः यतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः कीदृशामरु-
तः यज्ञियंयज्ञाहंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेपुमरुतामीदृञ्चान्माहृचेत्यादीनिमत्तमो-
ग्यानिनामान्यन्यत्राज्ञातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअन्ननामसुऊर्करसःस्वधेति
पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषुदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आद
अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वलोकेदधाविपुष्पावीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः छन्दोत्तरप-
दमरुतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दोनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोगर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः ।
एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्यलिटोऽस्यइरेच् चित्त्वादन्तोदात्तः
सहस्रपेत्यवसुपेतियोगविभागादाडासहविद्विस्मासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेश्वगुरुम-
तोनुच्छइत्याग्नभवति मन्त्रत्वाद् अहशब्दयोगान्निधावाभावः तुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-
धाद् । दधानाःशानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमहं ति
यज्ञियम् यज्ञाविग्न्यांचखन्नावितिघप्रत्ययः आयनेयीनीमियःफळखलधामप्रत्ययादीनामिती-
यादेशः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

वी॒लुचि॑दारुज॒लुभिर्गु॑हाचिदिन्द्र॒वह्नि॑भिः । अवि॒न्दउ॒सिया॑अनु॥५॥

वी॒लु । चि॒त् । आ॒रुज॒लुभिः । गु॒हा । चि॒त् । इन्द्र ।

वह्नि॑भिः । अवि॒न्दः । उ॒सियाः । अनु॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्वावोपहताअन्धकारेप्रक्षिताः ताश्चेन्द्रोमरु-
द्भिःसहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायां सूत्रितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुं तमदिवशु-
नीमिन्द्रेणप्रहितामयुग्मिभःपणयोमित्रीयन्तःप्रोचुरिति । मच्चान्तरेचदृष्टान्ततयासूचितम्—निरु-
द्धाआपःपणिनेवगावइति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हेइन्द्र वीलुचिद्व दृढमपिदुर्गमस्था-
नं आरुजलुभिर्भञ्जिर्वह्निभिर्वोदूभिरन्यत्रनेतुंसमर्थैर्मरुद्भिःसहितसर्वं गुहाचिद्व गुहाया-
मपिस्थापिताः उसियागाअन्वविन्दः अन्विष्यलब्धवानसि ओजःपाजइत्यादिष्वष्टाविंशतिसं-
ख्याकेषुबलनामसु दक्षःवीलुच्योत्तमितिपठितम्, नवसंख्याकेपुगोनामस्वध्याजस्ताउसियाइति
पठितम् ॥ वीलु प्रातिपदिकस्वरः । चिद्व चादिरनुदात्तः । आरुजलुभिः रुजोभञ्जेइत्यौ-
णादिकःकलुच्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः कित्वादन्तोदात्तत्वम्, समासेरुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्व-
म् । गुहा सप्तम्याडादेशः ग्रामादीनचित्पाद्युदात्तः । वह्निभिर्वह्निभिरभ्युद्गुग्लाहात्वरिभ्यो-
निदितिवहेर्मिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अविन्दः शेमुचादीनामितिनुमागमः लुङ्लङ्लक्ष-
वुदात्तः । वसन्तीत्युसियाः वसेःकर्तरिरियक्प्रत्ययः यत्वाभावश्चबाहुलकादूहनीयः उक्तं
हि—यन्नपदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययत, प्रकृतेश्चतदूहमिति इकारःप्रत्ययस्वरैणोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

युञ्जन्तीति सूक्तेपष्ठीष्टकमाह—

दे॒व॒यन्तो॒यथा॑म॒तिम॑च्छा॒विद॑हंसु॒गिरः॑ । म॒हाम॑नूपतश्रुतम् ॥ ६ ॥

दे॒व॒इ॒धन्तः॑ । यथा॑ । म॒तिम् । अ॒च्छ । वि॒दत्स्व॑सुम् ।

गिरः॑ । म॒हाम् । अ॒नूप॑त् । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्त, मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरःस्तोतारकत्वजः महामौढं मरुद्गणमच्छप्रामुमनूपत
स्तुतवन्तः कीदृशं मरुद्गणं विदद्वयं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैः वसुभिर्धनैर्युक्ताम्, श्रुतं विख्यातं

मरुद्गणस्य दृष्टान्तः यथामतिं मन्तारमिदं यथास्तु वन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः
 सुषमात्मनः क्यच् क्यचिचेतीत्वम् अरुत्सार्धधातुकयोर्दीर्घइति दीर्घत्वं च न भवति न च्छन्द-
 स्पुत्रस्येत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथा-
 पिव्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य प्रतिषेध इति विज्ञायते अन्वायन्त इत्यादावन्वाघस्येत्यात्वविधाना-
 दिति युक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्वाच्चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् शपः पित्त्वेन शतुश्चलसा-
 र्धधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा प्रकारवचनेनात् लृतीति प्र-
 त्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मघेवृपेपचमनेत्यादिना किन्मुदात्तः मतिशब्दो ज्ञानपरोप्युपचारात्
 ज्ञातरीन्द्रे वर्तते अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषा संज्ञा ततश्च किञ्चौचसंज्ञाया-
 मिति मन्यतेः कर्तरि कित् तस्योपदेशेऽनुदात्तात्तादिदृष्टप्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अध्या-
 हतगच्छत्यर्थयोगाच्च गच्छत्यर्थवदेऽप्यिति गतिसंज्ञाया राहनिपातसंज्ञाया अपिसमावेशान्निपाता आ-
 धुदात्ता इत्याधुदात्तत्वम् । विदद्वहं विदज्ञाने इत्यस्मादन्तर्भावित्यर्थोच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदा-
 यांति शयवत्तयाज्ञापयन्ति वस्त्रनिधनानियंसविदद्वहः विदेशतृप्रत्यये अदिप्रभृतिभ्यः शप इति श-
 पोलुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् बह्व्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्तिस्तु व-
 न्नीति गिरः गृणातेः क्विपि ऋतइद्धातो रितौत्वं परत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महं महान्तं नकारत-
 कारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूपत णुस्तुतौ ग्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि
 झस्य अदादेशः सिचि कुटादित्वेन डित्त्वाद्गुणाभावः इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसं निघातः ।
 श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीसृचमाह—

इन्द्रेण संहि दक्षसे संजग्मानो अविभ्युपा । मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम् । जग्मानः । अविभ्युपा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वं इन्द्रेण सजग्मानः संगच्छमानः संहि दक्षसे हि सम्यग्दृश्येथाः खलु अवश्यम-
 स्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अविभ्युपाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नि-
 त्यप्रमुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्तौ पुरा कदाचिद्ब्रह्मवधदशायां इन्द्रस्य सखायः सर्वदेवावृत्र-
 सेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंघनिवसकलसेनाजयार्थमरुद्भिः संमयो भूत् सोऽयमर्थो वृत्र-
 स्यत्वात्सखादिति मन्त्रे संयुहीतः । इन्द्रवैवृत्रं हनिष्यन्ति मातृगणैर्मपञ्चिजश्च । इन्द्रशब्दपरमे-

श्वयैवन्तं मरुद्वर्णं चाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरैवाध्याहर्तव्यम् तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता—इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽविष्णुपागणेन मन्दमदिष्णुयुवांस्थोऽपि वामन्दुनातेनेति स्यात्समानवर्चस्येतेन व्याख्यातमिति ॥ संदृक्षसे संपश्येथाः दृशेऽश्वेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं दृशे-
ल्लिङ्गं थेल्लेडिति प्रार्थनायां लेट् थासः से लेटोडाटा वित्यङागमः सिद्धहुल्लेटीति सिप् संज्ञापूर्वकोवि-
धिरनित्यइति गुणाभावः ब्रश्चादिनापत्वम् प्रदोः कः सीति कत्वम् आदेशप्रत्यययोरिति सिप्
षत्वम् बहुलग्रहणात् सिप् परस्ताच्छवपि भवति सिपाव्यवधानात्पश्यादेशो न भवति शपः पिच्चाद-
नुदात्तत्वं उत्तरस्य लसाधे धातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरणवशिष्यते हि शब्दयोगात्तिङ्गितिङ् इति नि-
घातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेः संपूर्वाच्छन्दसि लुङ्लट् इति वर्तमाने लिट्
समोगम्युच्चीत्यात्मनेपदविधानात् लिट् कानजादेशः द्विर्भावे होलादिशेषोऽभ्यासस्य चुत्वं गमहने-
त्युपश्लोषः कानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं गतिसमासे लुङ् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविष्णुपा जि-
भीभये पूर्वबल्लिट् शोपात्कर्तरि परस्मैपदमिति परस्मैपदम् कसुश्चेति लिट् कसुरादेशः तस्य कित्वाहु-
णाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजस्त्वे कादिनियमात्प्रातइद् वस्वेकाजादसामिति नियमान्निव-
र्तते नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्द्वयोः संप्रसारणमिति वकारस्य वकारः संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्वरत्वं
शास्तिवसीति पत्वं इयडादेशं बाधित्वा परनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण
सहसंहितायामोकारस्य षडः पदान्तादतीति परपूर्वरूपत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरेइति प्रकृति-
भावः । मन्द्रमदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदितोनुमधातोरिति नुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ
स्वरशंकुपीयुनीलंगुलिग्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्धन्तोर्हि गुरितिवद्धात्वन्तरादपिकुरित्युक्तम् प्रत्य-
यस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः तृतीयैकवचने चैव सुपांस्तु गित्यादिना पूर्वस-
वर्णो दीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानवर्चोऽययोरिति वामस्येति वाचहुवीहिः द्विवचने सुपांस्तु गि-
त्यादिना आकारादेशः समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
सदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥ अष्टमीशृचमाह—

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गुणैः ।

इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः घुलोकमभिगतैः काम्यैः फलपद-
त्वेन कामयितव्यैर्गुणैः परुत्समूहेः सहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवति तथा चंति पूज-

यति अयंयज्ञोमरुतइन्द्रं चातिगयेनपीणयतीत्यर्थः यज्ञइत्यादिपुषश्चदशसुयज्ञनामसु मखः वि-
ष्णुरितिपठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसुअर्चतिगायतीतिपठितम् ॥ नविद्यतेअवद्यंयेषांते-
अनवद्याः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौर्यस्तेअभिद्यवः तैः अभियुभिः
अभिश्चन्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । मखः प्राति-
पदिकस्वरः । सहोबलमस्मिञ्चर्चनकर्मण्यस्तीतिसहस्वत् तसौमत्वयैदतिभसंज्ञयापदसंज्ञाया-
बाधितत्वात्सकारस्यरुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमनुषोमस्यवत्त्वं सहस्रंशे-
नक्षिपयस्यानित्तन्तस्येत्याद्युदात्तः मनुषःपित्वात्सएवशिष्यते । कायैः कमेर्णिङ् अतउपधा-
याइतिवृद्धिः जनोजृप्स्तुहुरओमन्ताश्चेत्यमन्तत्वेनप्राप्तस्यमित्त्वस्य नकम्यमिचमामितिप्रतिषेधा-
न्मिनाह्रस्वइत्युपधायाह्रस्वत्वंनभवति ण्यन्तादचोयत् णिलोपःतित्त्वरितमितिप्राप्तेयतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि । समस्मिञ्जतेगिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हेपरिज्मनपरितोव्यापिन् मरुद्गण अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागहिअस्मिन्कर्म-
ण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अ-
स्मदीयकर्मकालेयत्रयव्रतिष्ठसि ततःसर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितितदुच्यते अस्मि-
न्कर्मणिबर्तमानक्रविगिरःस्तुवीः सष्टजतेसम्पक्वसाधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः ।
एताः स्तुवीःश्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्युत्विजामध्वस्यप्रयुज्यमानत्वावक्रजतिधातोरुत्तमपुरुषेणप्र-
वितव्यम् तथापिपरोक्षरुतत्वेननिर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षरुतलक्षणंचयास्कआह—तासि-
विधाक्चःपरोक्षरुताःप्रत्यक्षरुताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षरुताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्यु-
ज्यन्तेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति ॥ अतः पञ्चम्यास्तसिह् एतदोऽश् शिच्चात्सर्वदेशः लि-
तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन्
अकारलोपश्छान्दसः आमच्चितनिघातः । गहि ममेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्दिच्चादनुदा-
चोपदेशेत्यादिनामलोपः अतोहेरिविहिलोपोनभवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादिविमलो-
पस्यासिद्धत्वेनअनकारान्तत्वात् । दिवःऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ता-

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरित्युच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिदित्य-
न्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशासन्निपा-
ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मन्तित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तु-
तीयादावित्यश्नुदात्तः शित्वात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौमुष्पितावित्यनुदात्तेतिसर्वांनु-
दात्तत्वम् । ऋज्वे ऋजिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधनेवर्तते निघातः । गिरः
मातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

इतोवासातिमीमहेद्विवोवापार्थिवादधि । इन्द्रमहोवरजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । द्विवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रदेवमिति सार्तिधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यते इतोऽ-
स्मादभिदश्यमानापार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहवःप्रौढाद्रजसोवापदयादी-
नारजकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यंचनंपयच्छत्वित्यर्थः समदशसुया-
व्याकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम् ॥ इतः इदमशब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् इदमइतितीश शित्वात्सर्वादेशः
अत्रऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांएभिःलितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उभावपिनित्यौ तत्र-
परत्वाद्धिमतिपेधेपरंकार्यमितिन्नितीतिइकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेःपाग्दिशोविभक्तिरिति विभक्ति-
संज्ञकत्वाद्ऊडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सल्लुद्रतौविप्रतिपेधे-
यद्वाधितंतद्वाधितमेवेत्पूडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेतिचेत् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति
स्वीकारात् नन्वेवंयतस्ततइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिन्नुदात्तत्वंस्यादितिचेत्
न यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तत्वेन नगोऽथन्साववर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्ता-
र्वचिकं लक्ष्यानुरोधेनकचिदेवतदाश्रयणादिति । सार्ति षण्णुदाने धात्वादेःपःसः भावेकिन् जनस्व-
नसर्नासन्सल्लोरितिनकारस्यात्वं तितुव्रतथसिन्सुरकसेपुचेतिनिषेधादिपुनभवति नित्स्वरेभाते
उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूसित्वातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गती
२यनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्यधातोर्ङित्वात्तास्यनुदात्तेङिदुपदेशादिनिर्लसार्वाधातुकस्या-
नुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचतिङ् तिङइतिनिघातः चवायोगेप्रथमेतिनिषेधादुत्तरवाक्ययो-
रपिहिषाशब्दयोगादन्यथावाक्यापरिपूर्वेस्तिङ्विभक्तेरव्ययमध्याहारात्तदपेक्षेयमापथमातिह्वि-

भक्तिरिति । दिवः ऊडिमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् प्रथमख्याने पथेतेइति पृथिवी
प्रथेऽपि वन्तं प्रसारणं चेति पिवन्प्रत्ययः पिद्वीरादिभ्यश्चेति डीप् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघाते-
नानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति-
चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् अित्यादिर्नित्ममित्याद्युदात्तः । अधि
निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महत्इत्यस्य अकारतकारयोर्लोप-
श्छान्दसः सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चयत्सूक्तं तत्सूक्तं कृत्वा इन्द्रमित्यादिपुचतुर्थम् ऋषिच्छन्दो देवता विनियोगश्च
पूर्ववत् विशेष विनियोगस्तूच्यते—महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रमिन्द्राथिन इति सूक्तम् तथा च पञ्च-
मारण्यके सूत्रितम्—शिरो गायत्रमिन्द्रमिन्द्राथिन इति । तथा चतुर्विंशे हनिब्राह्मणाच्छंसिनः श-
स्त्रे इन्द्रमिन्द्राथिन इति पञ्चहस्तोत्रियस्तूचः चतुर्विंशे होता जनिष्टेत्युपक्रम्या याहि सुपुमाहित इन्द्र-
मिन्द्राथिनो बृहदिति सूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः सूत्रि-
तंच— इन्द्राय मन्त्रने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रं अर्केभिर्ऋक्भिः । इन्द्रं वाणीरनूपत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनूपत ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्या-
धृचिउत्पत्त्येन बृहन्नामकेन साम्ना अनूपतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमद्योपेता होतारः अर्केभिः
ऋग्यजुर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूपतस्तुतवन्तः ये त्ववशिष्टा अध्वर्यादयस्ते वाणीर्वाग्भिर्ऋग्यजुर्लूपाभिरिन्द्रम-
नूपत अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्—अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्च्यतीति । श्लोक इत्यादिषु स-
प्तपञ्चाशत्सु बाङ्गमस्य वाशीवाणीति पठितम् ॥ गाथिनः उपकुपिगार्विभ्यस्थजितिगायते स्थ-
नप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः गाथा एषां सन्तीति गाथिनः व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेण इका-
र उदात्तः सच सति शिष्टः । बृहत् बृहत्वा वृत्तायैकवचनस्य सुपां सुदुगिति लुक् षष्ठदहन्महजग-
च्छत्वच्चेत्यन्तोदात्तो निपातवः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्ते ऋषिरित्येकामन्त्राः पुंसि सं-

ज्ञायां वः प्रायेणेति वः च जोः कुधिण्यतोरिति कुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलं छन्दसीति भित्त-
 ऐसादेशेन भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्राणां सन्तीत्यर्किणः । वाणीः वृषादीनां चित्याद्युदात्तः
 दीर्घाजसिचेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा छन्दसीति विकल्पितत्वादीर्घत्वम् तृतीयार्थे मध्यमा ।
 अनूपत णुस्तुवौ णो न इति नत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अस्य अदादेशः सिचइडभावः उकार-
 स्य दीर्घत्वं च छान्दसं धातोः कुटादित्वात्सिचोडि त्वेन गुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रो वृज्जीर्हिरण्ययः ॥ २ ॥
 इन्द्रो वृज्जीर्हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिथलः । आ । वृज्जः इयुजा ।

इन्द्रः । वृज्जी । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्र इव इन्द्र एव हर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपद आसंमिथलः सर्वतः स-
 म्यक् मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरि-
 त्यर्थः अयमिन्द्रो यज्जीवज्जंयुक्तः हिरण्ययः हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
 ति हरी इन् निच्वादाद्युदात्तः । सचासहेत्युक्तम् । मिश्रणं मिश्रः मिश्रयते धञ् सम्पक्मिश्रोय-
 स्यात्सौतं मिश्रः छत्वं छान्दसम् सम्पक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । वचसा
 युज्यते इति वचोयुजा तयोः पृथीद्विवचनस्य सुपांश्च लुगित्याकारोदेशः युज्शब्दो धातुस्वरेणान्तो-
 दात्तः छुत्तरपदमकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वृज्जी वज्रमस्यास्ति अत इति ठनौ प्रत्ययस्वरः ।
 हिरण्ययः ऋत्पयास्त्वयवास्त्वमाध्वी हिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो नि-
 पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वणानुदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आसूर्यरोहयद्विवि । विगोभिरद्रिमेरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । द्विवि । वि ।

गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयं इन्द्रो दीर्घाय पौत्राय निरन्तराय चक्षसे दर्शनाय दिविष्टोके सूर्यमारोहयत् पुरावृता-
 शुरेण जनयिषदापादितं नमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टित्यर्थ आदित्यंष्टोके स्यात्पितृनि-

त्यर्थः सचसूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरिन्द्रिपर्वतप्रमुखं सर्वजगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थमे-
रितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्रएव गोभिर्जैर्निमित्तभूतेरिन्द्रिमेघं व्यैरयत् विशेषेण-
मेरितवान् पञ्चदशसंख्यके पुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः गाव इति पठितम् त्रिंशत्संख्याके पुमेघ-
नामसु अदिः ग्रावेति पठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे चक्षेः सर्वधातुभ्यो-
मुनित्यसुन् बहुलमहणात् ख्याजादेशाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । सूर्यं सुवतिमेरयतीति सूर्यः
धूमरेणे धात्वादेः पः सः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यप्प्रत्ययः तस्य रुडागमश्च निपात्यते क्यपः
किच्चादुणाभावः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते । रोहयत् रुहेर्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छ-
न्दस्पमाहयोगेपीत्यडभावो निघातश्च । दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अदिं अ-
दिशदिभूगुभिभ्यः किञ्चित्किन्प्रत्ययः अदन्तिपशवस्तृणादिकमन्त्रेत्यदिः नित्त्वादाद्युदात्त-
त्वम् । ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

इन्द्रवाजे पुनोव सहस्रं प्रधने पुच । उग्रउग्रभिर्ऋतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्र । वाजे पु । नुः । अव । सहस्रं प्रधने पु । च । उग्रः । उग्र-
भिः । ऊतिभिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उग्रः शत्रुभिरमधृष्यस्त्वं उग्रभिर्मधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजे पुपु-
क्षे पुनोऽस्मानवरक्ष तथा सहस्रं प्रधने पुच सहस्रसंख्याकगजाश्वादिनाभयुक्तपुमहापुक्षेऽपि
रक्षावाजे पु वृषादीनां चेत्पाद्युदात्तत्वम् । नसः सकारस्य रुत्वोत्पत्त्युपपन्नत्वात् पादमिति प्रकृतिभा-
वो न भवति अव्यपरे इति निषेधात् । अव अवरक्षणे तिङ्-विड् इति निघातः यद्यपि सहस्र-
धने पुच वेत्यध्याहतां क्रियामपेक्ष्य मथमायाः भूयमाणायाः अवेति क्रियायाश्च वायोगे मथमेति नि-
घातनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेऽप्यित्यत्र चकारस्य तुभत्वाच्चादिलोपे विभाषेति निषेधस्य विकल्पित-
त्वाद्ब्रूनिघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां चेति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधने पुवाजे पु बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः उच्चसमवाये चस्यगः ऋज्रेन्द्रेतिरन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊ-
तिभिः ऊतिपूर्वीत्यादिना किन्नुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

इन्द्रं वयं महाधुन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रे पुं वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधुने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् ।

वृत्रे पुं । वज्रिणम् । ५ ॥ १३ ॥

वयमनुष्ठातारः महाधनेप्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्व-
 त्पेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहित्वा वृत्रेपुशन्पुध-
 नलाभविरोधिपुमान्नेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुप-
 ठितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुवीहित्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नात्रतद्गृहीतम् ॥
 महाधने महच्चतुर्दशचेतिसमासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे आर्तिगृह्यांभन् निच्वादाद्युदात्तः । हवा-
 महे ह्वेज्स्पर्धायांशब्देच जित्त्वात्कर्त्रेभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिद् टितआत्मनेपदानामि-
 तिरेत्वम् कर्तरिशप् ह्रःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्पञ्कारः
 परपूर्वत्वं गुणावादेशौ अतोदीर्घोयत्रोतिदीर्घत्वम् तिड्तिडइतिनिवातः । युजं युजसमाधा-
 वित्यस्यक्किप् युजेरसमासेइतिनुमनभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनि-
 त्यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुमनभवति । वृत्रेषु वृत्तुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तने-
 इतिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः ।
 वज्रिणं अतद्वनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रमिन्द्राधिनइतिसूक्तेपष्ठीष्टचमाह—

सनोवृषन्नमुचरुंसत्रादावन्नपांरुधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रांदावन् । अप । रुधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहमदातः अतोवीक्षादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन्
 इष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थं अमुंदृश्यमानं चरुमेघमपावृषित्पादम् तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कृतः
 प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्पाच्यतेतत्रसर्वत्रनेतिप्रतिशब्दोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदा-
 चिदप्यप्रतिस्त्वलितः एतदेवाभिप्रेययास्कआह—अप्रतिष्कृतोपतिष्ठतोपतिस्त्वलितोवेति ॥
 वृषन् आमघ्नितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरतीतिचरु । भृष्टशीतृचरित्ता-
 रितनिधनिमिमस्तिज्ज्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थं
 अभिमतफलजातंसकलंसहृददातीतिसत्रादावा आतोमनिवृत्तनिवृत्तिनिष्येतिप्रतिष्कृतं आमघ्नित-
 स्पचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । अप निघातस्यचेतिदीर्घः निघातआद्युदात्तः ।

वृद्धि वृज्वरणे लोटःसिप् तस्यसेर्हपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःश्रुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् श्रुशृणु-
 पृकृवृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्मादित्वात्पूर्वस्वगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस्म-
 च्छब्दाद्भ्यसोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेऽल्येदित्येत्वंनभवति अ-
 ऋवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् मातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति
 भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादे-
 रकारस्पोदात्तत्वम् । अपतिष्कृतः केनचिदप्रविशब्दितः कुड्शब्दे निष्ठेतिर्कर्मणिक्तमत्ययः प्र-
 वेःप्राक्प्रयोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुपामादेराकृतिगणत्वात्पत्वम् नञ्समासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तुजेतुजेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणः । नविन्धेअस्यसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुजेऽतुजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न ।

विन्धे । अस्य । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

. तुजेतुजेतस्मिन्तस्मिन्फटदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्निवैःस्तो-
 मैः सर्वैरपिवज्रिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यसुष्टुर्विद्योग्यांशोभनस्तुतिंनविन्धेनविंदांमि इन्द्रस्यात्य
 न्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेपूज्यत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचंयास्कपर्वव्या-
 चष्टे—तुजस्तुजतेर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणोनास्पतैर्विंदांमिसमातिस्तुते-
 रिति॥ तुजेतुजे तुजतिर्दानकर्मत्युक्तम् ततःकर्तारिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयो-
 रितिद्विर्भावः तस्यपरमाधेडितमितिद्वितीयापस्याधेडितसंज्ञा अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरी-
 त्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थवोव्याख्यानम् । उत्तरे वृष्टवनतरणयोः भावेऋदोरप् उच्छब्दउ-
 त्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तोत्रेयस्येतिबहुवीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अतिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमन्न्तोनिच्चादाद्युदात्तः । विन्धे वि-
 द्वाभे लट् स्वरितेच्चादात्यनेपदं उत्तमैकवचनमिट् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामितिनुम् दकारस्य
 व्यत्ययेनघकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशोद्दमोऽश् शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सु-
 ष्टुतिं ष्टुस्तुतौ धात्वादेःपसइतिसत्वं स्त्रियांकिञ्चित्तिभावेकिञ् सुहृत्पुदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमा-
 सःउपसर्गात्सुनोतोत्यादिनापत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्रातमुदात्तत्वंवाधित्वा ग-

तिकारकोपपदात्कदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेमात्रेणतदपवादेनतादौचनितिरुत्पत्त्या-
वित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभविष्यत् तत्तुमनकिन्व्याख्यानाशयनासनस्थान-
याजकादिक्रीतादित्युत्तरपदान्तोदात्तेनबाध्यते तथाचसुहृवांसुष्टुतोहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिं यास्ते-
राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमनकिन्वित्यादौवृत्तावुक्तंथैवतन्घटतइतिउ-
क्ष्यते तत्रहिकारकादृचश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिरुतिरित्यादावेवमनकि-
न्वित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिः प्रहतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअ-
नयेतिस्तुतिरितिकिनाकरणभूताङ्गभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
सुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकपरएवभविष्यति प्रकृतिः प्रहतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
मेवेतितत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसविसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाः क्रियायो-
गेइत्युकाउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गास्तुनोतिस्त्वतीत्यादिनापत्वंनस्यात् ननुकिनाकर-
णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रिया-
योगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यत्क्रियायुकास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव
प्रतिसौरुपसर्गता नतुस्तुधात्वर्थमतीत्यस्यपत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारेणतत्करणस्यसुश-
ब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
त्तं प्रत्युपसर्गत्वेनपत्यमपिभविष्यति तद्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमनकिन्वादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिः प्रहतिरित्यत्रभा-
वेकिन्प्रत्युदाहृतेतिमत्प्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेकिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणते-
षविवक्षितानतद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः
किन्भिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणैवमप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
श्रुत्येवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्येकंविशिनाष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
परत्वंतदापिकियोगपद्येनउत्क्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिमसंगः द्वितीये
निरस्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणाविरम्यव्यापारः कथंचिदृष्टदोषाव अतोऽनश्रुत्योभय-
परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वार्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्याधिकत्वेपत्वासिद्धिः
प्रत्ययार्थसंबन्धस्याधिकत्वेमनकिन्वित्यादित्स्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
त्वाभिधानेप्रकृतिः प्रहतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
र्थात्करणसंबन्धः केनवारयितुंशक्यतइत्येपादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
णस्वरः सिद्ध्यतु पत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामिनिबहुव्रीहिवोभवतु एवंचनञ्सु-

स्यामित्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति अथवासुप्तुस्तुवन्तीति सुप्तुतयइति करणभृताऋचः स्तुतिशब्दे-
नोच्यन्ते किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चप्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति नच करणीभू-
तानाष्टकां कर्तृप्रत्ययेन किञ्चाकथमभिधानमिति वाच्यम्. काष्ठानिपचन्तीति वत्ता सामपि स्वव्या-
पारे प्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टवमाह—

वृषांयूथेव वंसंगः कृष्टीरियुर्त्योर्जसा । ईशानोऽप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूथाइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयुर्ति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानां वर्पितेन्द्रो जसास्वको यवलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मुन्युप्यानिपतिप्रामोति कीदृश-
इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य
दृष्टान्तः— वंसगो वननीयगतिर्बृषभो यूथेव गोयूथानियथाप्रामोतितद्वत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित-
क्षिधन्विराजिद्युमतिदिबइति वर्षतेः कनिन्यतयः किञ्चाद्युणाभावः निच्चादाद्युदात्तः । यूथाइव
युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि युमिश्रणमिश्रणयोः विधपृष्ठगूथयूथमोथाइति धवप्रत्ययान्तो-
निपातितः निपातनादौर्ध्वत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेषश्चन्द्रसिबहुलमिति लुक् इवेन नि-
त्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं च पक्तव्यमिति समासे पितृएवस्वरः । वंसंगः पृषोदरा-
दित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीति लृष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च चित्त्वादन्तोदात्तः ।
इयुर्ति क्रतुगती तिप् शपःभुः श्चापिति द्विर्भावः अस्यासत्स्वरदत्वहलादिशेषो अतिपिपत्यो-
श्चेत्यकारस्य इकारः अस्यासत्स्यासवर्णेऽतीमडादेशः अद्वस्यगुणोरपरत्वम् । ओजसा उज्जे-
र्ध्वलेपलोपश्चेत्यमुन् तत्सन्निभयोगेन चकारलोपः लघूपधगुणः निच्चादाद्युदात्तः । ईशानः ईशपे-
श्वर्ये लटः शानच् अङिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक् चित्त्वान्तोदात्तं वाधित्वा अनुदात्तेत्याह्लाता-
वंधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरणवशिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः कुशब्दे कर्मणितः पारस्क-
रादेशादतिगणत्वात्सुहागमः सुप्रापादित्वात्पञ्चम. नञ्समासः अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टवमाह—

यएकंश्चर्पणीनां वसूनामिरज्याति । इन्द्रपञ्चक्षिणीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्पणीनाम् । वसूनाम् । इरज्याति । इन्द्रः । पञ्च ।

क्षिणीनाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनामनुष्ण्याणां इरज्यति ईष्टे तथावसूनां धनानां इरज्यति सइन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासाह्णाणां वर्णानां अनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः इण्गत्तौ इण्-भीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कञ्चित्कन् बाहुलकात्कलोपाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनामनिदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्त्रिह्रस्वसिह्रिनिङ्किदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युपपत्त्ययः निच्वादाद्युदात्तः । इरज्यति कण्डादिषु ईरजईर्ण्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्डादिभ्यो यक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पञ्च पचिभ्यस्कीकरणे पचेश्चेति कनिन् निच्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुह्यात् संस्थितेष्वाम्बिनायस्तुवत इति खण्डे-वण्महां असीति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् चतुर्विंशे हनिपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसि-नइन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीवीनो वरुणइन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् ।

तामेतां दशमीं च माह—

इन्द्रं वो विश्वतस्परीह्वामहे जनेभ्यः । अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ ११ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । ह्वामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् ।

अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ ११ ॥

हेऽस्मिन्मन्त्रे जनेभ्यः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परिउपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं ह्वामहे आह्वयामः अतः सइन्द्रोस्माकं केवलो साधारणोस्तु इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मात्सु करो-वित्यर्थः ॥ इन्द्रं रम्यत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । वः अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वल्लसा-विति वस् । विश्वतः स्त्रितीति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावभ्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ह्वामहे हेजः शपि बहुलं इन्द्रसीति संसारणपरपूर्-वत्वे गुणावादेशौ । जनेभ्यः जन्यन्ते इति जनाः जनयते कर्मणि घञ् जनिवद्योश्चेत्युपधाया वृद्ध-भावः जित्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकं अस्मच्छब्दोन्तोदात्तः शेषेलोप इत्यन्तलोपपक्षे साम-आकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशोऽवर्गः ॥ १४ ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वितीयोऽनुपाकः ॥ २ ॥

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकं दशर्चसूक्तम् सुरुपकृन्मु-
 त्यादिपुष्टसुपञ्चमम् ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृत्-
 चाशीतवेन्द्रसानसिरयिमित्यादिके द्वे सूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहृत्चाशीतिरिति त्रण्डे शौन-
 केन सूत्रितम्—सुरुपकृन्मूतय इति त्रीण्येन्द्रसानसिरयिमिति द्वे इति । अतिरात्रे प्रथमपर्याये-
 च्छावकाशे एन्द्रसानसिमिति सूक्तम् सूत्रितं च—इन्द्रमिद्धाधि नो बृहदेन्द्रसानसिमिति दर्श-
 यागे इन्द्रयाजिनः सान्नाय्यस्यानुवाक्या एन्द्रसानसिमिति उक्ता देवता इत्यस्मिन् ऋण्डे एन्द्रसान-
 सिं प्रससाहि पे पुरुहूतशत्रूनि तिसूत्रितम् ॥

तस्मिन् सूक्ते तामेतां मथमाष्टचमाह—

एन्द्रसानसिरयिंसुजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सुजित्वानम् । सुदासहम् ।

वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऊतये अस्मदक्षार्थं रयिं धनमा भर आहर कीदृशं रयिं सानसिं संभ्रजनीयं सं-
 जित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेन हि शूरान्धृत्यान्तं पादशत्रवो जीयन्ते सदासहं सर्वदा शत्रू-
 णामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेन बृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं वनपणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्य-
 यो बृद्धिरन्तोदात्तत्वं सानसिधर्षं सीत्यादिना निपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
 सजित्वानं समानानरीकृते तु शीलमस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कनिष् उपपदसमाप्तः समान-
 स्थछन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदकं प्वितिसमानस्य सभातः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरणवशिष्यते ।
 वर्षिष्ठं बृद्धशब्दादतिशायनेतमविष्ठनावितिष्ठन् प्रियस्थिरेत्यादिना बृद्धशब्दस्य वर्षादेशः इष्ठ-
 नो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तत्वनुवृत्तावृत्तिभूतिसातीत्यादिना किन्नुदात्तो निषा-
 तितः । भर ह्यग्रहोर्भञ्जन्दसीति हकारस्य भकारः तेषां धातोरिति धातोः भाक्प्रयोक्तव्यस्याङो-
 व्यवहिताश्रेति छन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

नियेनं मुष्टिहृत्यया निवृत्रारुणधामहै । त्वोतांसो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येनं । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाङ्क-

तासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

हेइन्द्रत्वोतासस्त्वयापालितावयंघनाघनंशत्रुपहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी-
कुर्मः तेनचयजेणयुधियुद्धेस्पृष्टः स्पर्धमानान्शत्रून्संजयेयसम्बृजयेम ॥ त्वोतासः उक्तम् । वज्रं
वज्रव्रजगतौ ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनावज्रशब्दोरन्यत्ययान्तोनिपातितः । घना घनःकाठिन्यंवदस्या-
स्तीति अर्शआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । ददीमहि इडाज्दाने प्रार्थ-
नायांलिङ् क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितजितवत्स्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजु-
होत्यादित्वाच्छपःश्लुः श्वावितिद्विर्भावः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसलोपः श्राभ्यस्तयोरावङ्-
त्याकारलोपः । जयेम जिजये शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वराद् धातुस्वर-
एवशिष्यते छन्दसिपरेपीतिसमःपरमयोगः । युधि युधसंप्रहारे संपदादित्वाद्भावेकिप् सावेका-
चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्तवतिस्पृष्टः स्पर्धसंघर्षे किप्चेतिकिप् बहुलंछन्दसीतिरेकस्य
संसारणप्रकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थमृचमाह—

वयंशूरैर्भिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम् । सासृह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरैर्भिः । अस्तृभ्यः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।
सासृह्याम् । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरैर्भिःशौर्यैर्युक्तैः अस्तृभिरायुधानांप्रक्षेप्तृभिर्भटैःसंयुज्येमहीतिशेषः
हेइन्द्र तादृशाभटसहितावयंयुजासहायभूतेनत्वयापृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासृह्याम् अ-
तिशयेनाभिभवेम ॥ शूरैर्भिः शुभ्रगवौ कनित्यनुवृत्तौशुपिचिञ्मीनांदीर्घश्चेतिक्त् किच्चाहु-
णाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीत्येसोनिपिद्धत्वाद्वहुवचनेऽत्येदित्येत्वं सहयोगेदृ-
तीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिन्वाहाराच्चवयंसंयुज्येमहीतिगम्यम् विनापिसहशब्देनवृद्धोपूने-
तिनिपातनादित्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असृक्षे-
पणे तृन्निविताच्छील्मादिपुत्रं नित्त्वादाद्युदात्तः रथादिभ्यश्चेतिविकल्पविधानादयं इदभावः
यस्तुतस्तु रथादायभावात्तृत्तौशंसिस्त्रिदादिभ्यइत्यनेनअनिट्त्वं । त्वया युष्मत्सिन्ध्यामदिक्
कित्त्वाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचनेइतिमप-
र्यन्तस्पत्वादेशः अवोगुणेइतिपरस्परत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अश्वपुत्रि-
क्रुश्चांचेतिक्त् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सासृह्याम् भृशंपुनःपुनःसहमहि पहमपणे

धात्वादे.प.सः धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारेयङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरिति द्वि-
 भावः हलादिशेषः दीर्घोक्तिरिति दीर्घः प्रार्थनायां लिङ् चर्करीतपरस्मैपदमादिबच्चदृष्टव्यमि-
 ति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनम् कर्त्तरिशप् अदादिबद्धावास्तुक् नित्यङितइत्यन्यसकारलोपः
 यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोडिच्चेति यासुट् लिङः सलोपोऽनन्यस्येति सकारलोपः सतिशिष्टत्वाद्या-
 सुट्पवोदात्तत्वं शिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुं पृतनाभात्मनश्छतः सुपआत्म-
 न.क्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातवइति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपोलुक् क्य-
 चिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चिच्चादन्तोदात्तः उपरिल-
 ट.शब्दादेशः कर्त्तरिशप् पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उदात्तेन सहैकादेशजदा-
 तेनोदात्तइति पृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसः सुपस्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो-
 नघजादीइत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

म॒होँइन्द्रः॑ प॒रश्च॒नुम॑हि॒त्वम॑स्तुव॒ज्जिणे॑ । द्यौर्न॑प्र॒थिना॑शर्वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒त्वम् । अस्तु । व॒ज्जिणे॑ ।

द्यौः । न । प्र॒थिना॑ । शर्वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण मौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि नु किञ्च वज्जिणे वज्रयुक्ता येन्द्राय महि-
 त्वपूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न धुनोक्तइ-
 व शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिनाप्रथिन्नापृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः यथा धुलोक मभूतः एव-
 मस्य सेनामभूता नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामस्तु नुमक्षितिपठितः तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपात-
 त्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च स मुञ्चयार्थोऽत्र गृहीतः न शब्दोलोके प्रतिषेधार्थ एव स्वाध्याये तु म-
 तिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उप-
 रिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमानार्थः तथा च यास्क उदाहरति—उभयमन्वध्यायेनेन्द्रदेवममं सतेति प्रति-
 षेधार्थीय.पुरस्तादुपचारः तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मंदा सो न मुरारायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपा-
 चारस्तस्य येनोपमिमीतइति । अत्रोपमेयवाचिनोद्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थ.स्वीकृतः अ-
 षाविंशतिसंख्याके पुनलनामस्वो ज.पाज.शब्द इति पठितम् ॥ महानि विनकारस्य संहितायां दी-
 र्घादित्समानपादे इति रत्नम् आतोऽतिनित्यमिति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भो भगो अघो अपूर्व-
 स्य पोशीतियकार. तस्य लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरमधिर्न भवति महेरि न्निर्योणादिक इन् महेर्भा-

घोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः घोः घो-
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गेतोणिदितिविभक्तेर्णिच्चादचोऽङ्गितीतिवृद्धिरान्तरतम्या-
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिन्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रक्तोह्ला-
देर्लघोरिविक्रकारस्वरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तोऽरेरितिटिलोपः प्रथिमनशब्दश्चिच्चाद-
न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादलोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यचय-
त्रोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

एन्द्रसानसिमितिसूक्तेपष्ठीष्टचमाह—

समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनिता । विप्रासोवाधियायवः ॥ ६ ॥

समुद्रओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता ।

विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनितावालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्द्रं
स्तुत्वैतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशततेसर्वेऽभन्तइत्य-
ध्याहारः रणइत्यादिपुपद्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिधःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम-
सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः ।
आशत अशूष्मासौ छान्दसः चेल्लोपः आडागमबदाचः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा-
तिपदिकस्वरः । सनिता स्त्रियांकिन् तितुत्रेण्वग्रहादीनामितिवचनाच्चिगृहीतिर्निपठितिरिति-
वदिडागमः । विप्रासः ऋज्रेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्त्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थंजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामात्मनइच्छन्तीतिक्यच् कया-
च्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रःइव । पिन्वते । उर्वीः ।

आर्पः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्य उदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता सकुक्षिः समुद्र-
इव पिन्वते वर्धते सेचनार्थं धातुरौचित्येन वृद्धिं न क्षयति काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वा बह्वचः आ-
पो न जलानीव जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो-
न शुष्यतीत्यर्थः यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु बाह्यामसु काकुजिह्वेति पठितम् तथाप्युदक-
संबन्धसिद्ध्यर्थं मत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्विस्तृत्यान्छान्दसोलोपोद्ग-
म्यः ॥ सोमपातमः सोमं पिबतीति सोमपाः आकारो धातुस्वरेणोदात्तः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरेण स-
एव शिष्यते तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वाद्न्तोदात्तः इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं चेति । पिन्वते पिविसेचने इदितो नुमधातोरिति नुमागमः शपः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वं तिङ्श्रद्धसावधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वाः उरुशब्दोऽन्तोदात्तः षोडशगुणव-
चनादिति ङीप् यणादेशः उदात्तयणो हत्पूर्वादितीकार उदात्तः जसा सह एकादेश उदात्तेनोदात्त-
त्येकादेश उदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिप्लवपट्टहगतेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवाहस्यसूनुतेत्यनुरूपस्तु चः एषु पु-
त्रवाणिव इति खण्डे—अथ ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवाहसि वीरपुरे वाहस्यसूनुतेति सूत्रितम् ।

तस्मिंस्तु चेप्रथमां सूक्तेऽष्टमीं च वाह—

एवाहस्यसूनुता विरप्शी गोमती मही । पृक्काशाखानदाशुपे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्व । सूनुता । विरप्शी । गोमती । मही । पृक्का ।
शाखा । न । दाशुपे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनुतामियसत्यरूपा वाक्काशपेह विदिसवतेयजमानाय तदर्थं एवाहिपं त्वत्तु अ-
न्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः कीदृशी निरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुवि-
धोपचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिर्रुपेता गोप्रदेत्यर्थः अत एव महीमहती पूज्या यथोक्त-
वाचोद्वेष्टान्तः—पृक्काशाखान यथा बहुभिः पृक्कैः फलेरुपेतापनसवृक्षादिशाखामीति हेतुस्तद्वत् यद्य-
पि महन्नामसुबाधं विरप्शीति पठितम् तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव
एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि निपात आद्युदात्तः । अस्य मट-
तस्येन्द्रस्य परामर्शादिदमोन्वादेशे हत्यादिना अशादेगोनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सु-
तरामूनमत्यपि यमिनि सूनु सावासावृतासत्याचेति सूनुतामियसत्यावाक् परादिच्छन्दसि च हुत्तमि-
ति नकार उदात्तः । विरप्शी विविधरपणं निरप् रपत्पञ्चकायां वाचि संपदादित्वाद्गुणेति नान्तः

इन्द्रएहि योसुभयोःस्थानेनभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आइमाडोरेकादेशस्याइव्यपदेशा-
 दोमाडोश्चेतिपररूपम् । मत्ति माद्य मदीहर्पंगटेपनयोः लोटःसिप् सर्वविधयश्छन्दसि-
 विकल्प्यन्तइतिसेर्हिरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यन्नितिश्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक्
 नलुमताद्वस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामटानां दीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घो नभवति सिप्.पि-
 त्वाद्धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् नित्वादाद्यु-
 दात्तः । विश्वेभिः अशूमुपीत्यादिनाकन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति।
 सोमपर्वभिः लतारूपंसोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपक्षाणः सोमरसाः पूषालनपूरणयोः अन्ये-
 ष्योऽपिदृश्यन्तेइतिवनिष्पुणोरपरत्वम् वनिपःपित्वाद्धातुस्वरएव उपपदसमासे छुत्तरपदमङ्-
 तिस्वरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इपगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाकिन्नुदात्तः सहाभावपरो-
 ऽपिभवितारंलक्षयति किच्चाल्लघूपधगुणाभावः कितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-
 ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिपुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे छुत्तरपदमङ्-
 तिस्वरत्वम् । ओजसा उन्नेर्वलोपश्चेत्यसुन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिं विश्वानिचक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।

चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिपुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्रा-
 य इन्द्रार्थआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तवेनोक्तम् होर्ष-
 काणांचमसाध्वर्यवःसरुत्सकन्दुत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दि हर्षहे-
 तुं चक्रिसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतवते
 सर्वकर्मनिष्पादनशीलयेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थायस्कआह—अथयेमवृत्तेऽर्थमिताक्षरेषु
 ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
 अन्यैरेवपदैर्विदक्षितेऽर्थेसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुवाक्-
 णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्रष्टव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
 मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्थानार्थक्यायैतामृचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतेनं

सुतइति । एनंइदमोद्वितीयायां द्वितीयाद्यौस्वेनइति एनादेशोऽनुदात्तत्वं नुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु इदि-
तोनुमधातोरिति नुम् मन्दमानं प्रयुक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेति णिच् ण्यन्तस्य अजन्तत्वादचइरिति इ-
कारप्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देः पूर्ववच्चतुर्थ्यैकवचने-
अनपुंसकस्यापि व्यत्ययेन नुमागमः । चर्किं हुळुञ्करणे आद्यममहनजनः किकिनौलिट्चेति त-
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपुक्त्तुपुक्त्तिप्रत्ययः तस्य किच्चादुणाभावः यणादेशः लिङ्गद्वावाद्धिर्वचनं
द्विर्वचनेचीति यणदेशस्य स्थानिवद्भावात्क्षब्दोद्धिरुच्यते अस्यास्य उरत्वरपरत्वश्चुत्वहला-
दिशेषाः किनोनिच्चादाद्युदात्तः । विश्वानि विशोःक्कच् निच्चादाद्युदात्तः । अस्य चक्रमयेइति छद-
न्तेनयोगेऽपि कर्तृकर्मणोः छतीति पठनीयमवति किकिनौलिट्चेति किकिनौलिङ्गद्वावेन नलोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतृणामिति निषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्पणे । सचैपुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्वं । सु० शिप्र । मन्दिभिः । स्तोमेभिः । विश्वचर्पणे । सचा ।

एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिपेहनूनासिकेवेवित्यास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
इन्द्र मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्पणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्य-
जमानैः पूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंपुयागगतेषु त्रिपुसवनेषु सचादेवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि-
स्तुतीत्यस्य लोटि अनित्यमागमशासनमितिलुत्वाइदितोनुमधातोरिति नुमप्रभवति अनुदात्तेत्वा-
त्तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशादितिलसर्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायां चोक्तस्ति-
इति दीर्घत्वम् । सुशिमेत्यामन्निनिघातः । मन्दिभिः गतमध्वेभ्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्प्रत्य-
यस्य निच्चादाद्युदात्तत्वम् बहुलं छन्दसीति भिसपेसादेशो न भवति । विश्वचर्पणे निघातः । सचा
उक्तः । एषु ऊडिदिमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

असृग्रग्निन्द्रतेगिरः प्रतित्वा मुदहासत । अजोपाष्टपुमंपतिम् ॥ ४ ॥

देशमस्तीविविप्रशानिवाक्पानितानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरपशिनी अवतइनिठनाविती-
निः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋनेभ्योङीवितिङीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोप-
श्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्-
ङीपापित्वादनुदात्तौमातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिङीप् तस्यपित्वादनु-
दात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यब्रह्महतोरुपसंख्यानमित्युदात्तत्वं अच्छन्दलोपश्छान्दसः ।
पक्वा हुपचप्पाके निष्ठेतिक्तप्रत्ययः पचोवइतिवत्त्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
दापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । शाखा शाखृष्टाखृव्यासौ पचाद्यच् चित्वाद-
न्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाहुषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुपे दाशुदाने दाभ्वान्ताह्वान्मी-
वृंश्चेतिनिपातनात्कसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभ्रमितिभ्रसंज्ञायांवसोःसं-
प्रसारणमितिसंप्रसारणवकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिधसीनचेतिपत्वम् प्रत्ययस्वरे-
णोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

एवाहितेविभूतयऊतयंहन्द्रमावर्ते । सद्यश्चिन्तसन्तिदाशुपे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विडभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माइवर्ते । सद्यः ।
चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेवविभूतयेश्वर्यविशेषाः एवाहिर्एवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते
मत्सदृशायदाशुपेहविदन्तयतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षात्पाः सद्यश्चिन्तसन्ति यदाकर्मानु-
ष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुष्मकरणेषुष्यदस्मभ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
त्यस्मच्छन्दान्मतुप् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशब्देनसहजतोमुणेइतिपर-
रूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाम्नइतिद्विकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुपःपित्वात्मा-
तिपदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेयवीत्यर्थेसद्यःपरस्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चिद्य चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति असम्भुवि लटःस्थानेसि स्रोऽन्तः
अदिमभ्रविष्मःशपइतिशफोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शब्दा-
रमाभित्यलसावेधानुक्तानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनस्तीतिनिषेधात् । दा-
शुपे मतमघेगतम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

एवाहस्यकाम्यास्तोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ।
इन्द्राय । सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

अस्येन्द्रस्यस्तोमः सामसाध्यस्तोत्रं उक्थं च ऋक्सामसाध्यं शस्त्रमपि एवाहि एते उभे एवं विधे
तलु किं विधे इति तदुच्यते काम्या कामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये किमर्थं शंसनमिति तदु-
च्यते इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवाहस्यव्यवहितमघेगतम् । काम्या कमे-
र्णिङन्तादचोयत् णेरनिटीति णिष्ठोपः तित्त्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपो-
डादेशः । स्तोमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः । उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचि-
सिचिभ्यस्थगिति धक् कित्वात्सप्तसारणं परपूर्वत्वगुणाभावो । शंस्या शंसुस्तुतो ण्यन्तादचोय-
त् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोडादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः छन्दोत्तरपदमकृतिस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौ मकृत्वा पूर्व-
पदमिति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमोऽष्टावर्गः ॥ १६ ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चं सुरुपकृत्नुमित्यादिपुपठं ऋष्यादयस्त्वस्य पूर्ववत् विशेषस्तु अति-
रात्रे द्वितीयपर्याये अच्चावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति त्वण्डे—इदं व-
सोऽमुतमन्धइन्द्रेहिमत्स्यन्धस इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्स्तेप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अग्निष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।
महान् । अग्निष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इन्द्र एहि अस्मिन्कर्मणि आगच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः
अन्धसः अन्धोभिरनैः मत्सिमाद्यहोभ्य तत ऊर्ध्वमोजसा वटेन महान्भूत्वा अग्निष्टिः शशूणा-
मग्निभविताभवेति शेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽज इति पठितम् ॥ आ इहि आदृणः

इन्द्रएहि योऽसुभयोःस्थानेनभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमितिआद्माडोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-
दोमाडोश्चेतिपररूपम् । मत्ति माद्य मदीहर्षग्लेपनयोः टोटःसिप् सर्वेविधयश्छन्दसि-
विकल्प्यन्तइतिसेहिंरादेशोऽनभवति दिवादिभ्यःश्यन्तिभ्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक्
नलुमताद्वस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमाभट्टानांदीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घोऽनभवति सिप्.पि-
त्वादातुस्वरएव । अन्वसः अदेर्नुमद्यश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् नित्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः अशूपीत्यादिनाक्कन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति
सोमपर्वभिः सतारूपंसोमंपृणन्तिपूरयन्तीतिसोमपर्वाणः सोमरसाः पूपालनपूरणयोः अन्ये-
भ्योऽपिट्भ्यन्तेइतिवनिपृग्णोरपरत्वम् वनिपःपित्वादातुस्वरएव उपपदसमासे रुदुत्तरपदमृ-
तिस्त्वेरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इपगतौ मध्वेवृषेत्यादिनाकिन्नुदात्तः सहिभावपरो-
ऽपिभवितारंलक्षयति कित्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुत्रतथसिसुसरकतेपुचेति इडागमोनभव-
ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिपुपररूपत्वंषक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे रुदुत्तरपदमृ-
तिस्वरत्वम् । ओजसा उज्ज्वलोपश्चेत्यसुन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । ए॒नम् । सृ॒ज॒त । सु॒ते । म॒न्दि॒म् । इन्द्राय । म॒न्दि॒ने ।

चक्रि॑म् । विश्वानि॑ । चक्र॑ये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाद्यप्रयुक्तः हेअध्वयवः सुतेअभिपुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्रा-
य इन्द्रार्थआसृजत पुनरभ्युन्नयतल्लक्ष्मणमन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तंवेनोक्तम् होष-
काणांचमसाध्वयवःसलुत्सलुद्धुत्वालुक्स्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दि हर्षरे-
तुं चक्रिंसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिक्माणिचक्रयेकुरगते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थयास्कआह—अथयेमवृत्तेऽर्थमिताक्षरेपु
ग्रन्थेपुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
अन्येरेवपदैर्निवक्षितेऽर्थसमासेसतियेगव्दाअमिताक्षरेपुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेपुप्रास-
णादिवाक्येपुप्रास्यपूरणार्थाद्रष्टव्याः मिताक्षरेपुछन्दोयुक्तेपुग्रन्थेपुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायेतामृचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजनेनं

सुवइति । एनंइदमोद्वितीयायां द्वितीयाटौस्वेनइति एनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतितु इदि-
वोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्य अजन्तत्वादचइरितिङ्-
कारप्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देः पूर्ववच्चतुर्थ्येकवचने-
अनपुंसकस्यापि व्यत्ययेननुमागमः । चर्कि इळुञ्करणे आद्यगमहनजनः किकिनौलिद्चेति त-
च्छीलतद्धर्मतत्ताधुकारिपुक्तपुक्तिव्यत्ययः तस्य किच्चाटुणाभावः यणादेशः लिङ्गद्भावाद्भिर्वचनं
द्विवचनेचीलियणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कण्योद्विरुध्यते अभ्यासस्य उरत्वरपरत्वश्रुत्वहला-
दिशेषाः किनोनिस्त्वादाद्युदात्तः । विश्वानि विशोः कञ् निच्चादाद्युदात्तः । अस्य चक्रमेइति कृद-
न्तेनयोगेऽपि कर्तृकर्मणोः कृतीतिपठनीयमभवति किकिनौलिद्चेति किकिनौलिङ्गद्भावेन नलोका-
व्ययनिष्ठात्त्वर्थवृत्तामिति निषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मत्त्वा सुशिप्रमुन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्पणे । सचैपुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्त्वं । सु॒शि॒प्र॒ । मु॒न्दि॒भिः । स्तोमे॒भिः । विश्व॑च॒र्प॒णे । सचा॑ ।

ए॒षु । सर्व॑नेषु । आ ॥ ३ ॥

सुशिम हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिमेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
इन्द्र मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोमैः मत्स्वहृद्योभव हेविश्वचर्पणे सर्वमनुष्यसुक्त सर्वैर्य-
जमानैः पूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वं एषु यागगतेषु त्रिपुसवनेषु सचादेवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि-
स्तुतीत्यस्य लोटि अनित्यमागमशासनमितिकृत्वा इदितोनुम् धावोरितिनुम् भवति अनुदात्तेत्वा-
त्तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरणं संहितायां चोक्तस्ति-
इति दीर्घत्वम् । सुशिप्रेत्यागमधितनिषादः । मन्दिभिः गतमध्वे व्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्प्रत्य-
यस्य निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलं छन्दसीति भिसरेसादेशो न भवति । विश्वचर्पणे निषादः । सचा
उक्तः । एषु ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

असृग्रमिन्द्रतेगिरप्रतित्वामुदंहासत । अजोपाटपृभंपतिम् ॥ ४ ॥

अस्त्यम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ।

अजोपाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृग्मंसृष्टवानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउद्हासत उद्वयमाभुवन तादृशीर्गिरस्त्वं अजोपाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांविदितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेतियास्केनोक्तंत्वाद् । असृग्मं असृजं सृजवित्तर्गे लडोमिप् तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अवविकरणस्यरुडागमः जकारस्यगकारः लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासत ओहाङ्गतौ लुङ् सस्यअदादेशः च्वेःसिच्भडागमःनिघातश्च । अजोपाःजुपीपीतिसेवनयोः लडस्थास् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनडित्वाभावाल्लघूपधगुणः यासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं पृषुपृषुपुतेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋपिवृषिभ्याकिदित्यभच्प्रत्ययः किच्चाङ्गुणाभावः चित्वादन्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्ङितिः ङित्वाङ्लोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीशृचमाह—

संचोदयचित्रमर्वापार्धइन्द्रवरेण्यम् । असदितेविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् ।

इत् । ते । विभु । प्रभु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागत्सदभिमुखंयथाभवतितयासंचोदय सम्यक्प्रेरय भोगाययावत्पर्याप्तंतावद्ब्रिहिशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंमभुरान्देन तादृशंयनंतेतवैवअसादित्वअस्त्येव तस्मादस्मभ्यंमयञ्चेत्यर्थः मधमित्पादिपुअष्टाविंशतिधननामसु राय.राधइतिपठितम् ॥चोदय च्दप्रेरणे ण्यन्ताङोऽत् तिङ्.तिङ् इतिनिघातः । राधः राध्वन्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृजण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असद असृजवि लेट् विप् इत्वलोपइतीकारलोपः लेटोऽहारावित्यडागमः अदिमधृतिभ्यःशप् इतिशपोलुक् आगमाअनुदात्ताइतिअटोऽनुदात्तत्वादानुस्वरएव । विभु विभ्रवतीतिविभुभ्रवइत्यनुवृत्तौ विभ्रसंभ्योद्भुसंज्ञायामिविडुप्रत्ययः ङित्वाङ्लोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंभु ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यमथनेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

इन्द्रेहीविसूकेषष्ठीष्टवमाह—

अस्मान्सुतत्रचोदयेन्द्ररायेरभस्वतः । तुविद्युम्रयशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्र ।
यशस्वतः ॥ ६ ॥

हेतुविद्युन्न प्रभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्रकर्मणि सुचोदयसुष्टुमेरय कीदृशा-
नस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तितः ॥ तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यासङ्गं लितीति मर्यादापूर्व-
स्योदात्तत्वम् । इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाजनिघातः । राये ऊडिदमित्यादिना विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रभस्वतः रभराभस्ये राभस्यं कार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तः म-
तुपः पिच्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति न पदत्वम् तसौमत्वर्थे इति भसंज्ञाया बाधित-
त्वात् आकङ्क्षादेकासंज्ञेति नियमात् । तुविबहुद्युन्नं धनं यस्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यश-
स्वतः यशोऽस्यास्तीति मतुप अस्मायामेधासजो विनिरिविनिनानवाभ्यते मतुपः सर्वत्र सप्त-
म्यात् यशस्य शब्देन विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपः पिच्वात्सप्तम्यश्लिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वार्पुर्धेह्यक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।
विश्वऽर्पायुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवो धनं अस्मे संधेहि अस्मभ्यं सप्तम्यक्प्रमच्छ कीदृशं श्रवः गोमत् बृहद्भिर्गो-
भिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनानेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वार्पुः एत्स्नायु-
प्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् वाजवत् उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्व-
रएव वाजशब्दो वृपादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थविभुवचनस्य सुपांसुलुगित्यादि-
नाशे आदेशः शिच्वात्सर्वादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपटितोपइति पक्षे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षे अतो गुणे इति परस्मै एकादेश उदात्तेनोदा-
त्त इति उदात्तत्वम् । पृथु प्रथमस्थाने प्रथिभ्रदिभ्रस्तांसं प्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः रेफस्य सं-

प्रसारणश्रुकारः परपूर्वत्वं को.किच्चात्तलघुपधगुणः । श्रूयतइतिश्रवोर्धनं असुन्प्रत्ययः नि-
च्चादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्धने विश्वशब्द.कन्य-
त्ययान्तः तस्यबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिच्छन्दसिबहुलमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
सकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अक्षितं शिक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन
ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इतिनदीर्घत्वम् अतएवक्षियोदीर्घादितिननिष्ठानत्वम् नञ्समासे
अध्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

अस्मेधेहिश्रवोबृहद्युन्नंसंहस्रसातमम् । इन्द्रतारथिनीरिपः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युन्नम् । सहस्रंसातमम् ।
इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिपः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रबृहदश्रवः महतीकीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मभ्यंप्रयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिश-
येनसहस्रसंख्यादानोपेतं युन्नंघनमस्मेधेहि तथा ताः ग्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्ब-
हुरधोपेताः इयोनान्यस्मेधेहि ॥ अस्मे शुषांस्तुलुगित्यादिनाशेआदेशः । धेहि ध्वसोरेडावभ्या-
सलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपो । श्रूयतइतिश्रवः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् सहस्रंसनुतेददाती-
तिसहस्रताः षण्णुदाने जनतनखनक्रमगयोविद् विद्वानोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातु-
स्वरेणान्तोदात्तः पुनःकृदुत्तरपदमकृतिस्वरेणसप्तवशिष्यते । रथाआसांसन्तीतिरथिन्यह-
तिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् क्रनेभ्योडीप् सचपित्वादानुदात्तः । रिपः यौगिकत्वेधातुस्वरः कृ-
त्वेमातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्तं ऋग्मियम् । होमगन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुंरपतिम् । गी.इजि. । गृणन्तः । ऋग्मियम् ।
होम । गन्तारम् । मूतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्यघनस्योत्प्रेरसार्थं इन्द्रंहोमं वयमाहुयाम. किं कुर्वन्तः गीर्भिस्तुति-
भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिंघनपाटकं ऋग्मियं ऋचामातारंगन्तारंयामदेशेयमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृस्त्वृस्त्रिहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । व-
सुपतिं समासान्तोदात्तत्वेमाप्ते पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सायेकाचइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः गृशब्दे उटःशतृ कृयादिभ्यःश्चा शतुः सार्वधातुकमपिदितिडित्त्वा-
त् श्राभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियं ऋचोमिमी-
तइतिऋग्मीः तंऋग्मियं माङ्मानेशब्देच क्तिप्चेतिक्तिप् घुमास्येत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः
कुः झलांजशोन्तेइतिजश्वंगकारः द्वितीयैकवचनेअचिभ्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः एरनेका-
चइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकार-
उदात्तः । होम आह्वयामः ह्वेव्स्पर्धायांशब्देच लट् तस्यअस्मदोयहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इ-
कारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोचहुलंछन्दसीविलुक् बहुलंछन्दसीविह्वसंपसारणं परपूर्वत्वं गुणः
धातोरित्योकारउदात्तः मिप.पित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गमूगतौ वाच्छील्येतृन् निच्वा-
दाद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोनिपातितः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

सुतेसुतेन्योऽकसेबृहद्बृहत्एदरिः । इन्द्रायशूपमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओऽकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूपम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारइच्छब्दश्चपादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईपदार्थेभिर्व्याप्तावित्यभिधा-
नात् इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयतिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्नोवीत्यरियंजमान.एदरि.सर्वोपियजमानः ।
इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तोमेशूपंबलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंमशंसतीत्यर्थः की-
दृशंशूपं बृहत्पौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानापबृहत्वेपौढाय ॥ सुतेसुते पुञ्अभि-
षवे कर्मप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिबीप्तायांद्विभावं तस्यपरमाप्रेडितमिति
द्वितीयस्याप्रेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्यै निशब्दोनिपाता-
आद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यण.स्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्व-
रितः । बृहते बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमितिअजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिइ-
कारप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकार-
उदात्तः । शूपं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चनि निघातस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषश्चैवमनुकम्पते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभंन्विति

तुहिहवाइत्यादिपरिभाषायां तु शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-
द्भुतत्वं द्रष्टव्यम् ऋषिदेवते पूर्ववत् अभिप्लवपडहस्योक्त्ये तृतीयसवने च्छावाकस्य गायन्ती तिस्रो-
नियस्तुचः एहूष्विति खण्डे—गायन्ति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरो रथीरिवेति सूत्रितम् ।

अस्मिंस्तु चेप्रथमा मृचमाह—

गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक
त उहंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्मा
णः । त्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रसवेन्द्रत्वा त्वां गायत्रिणः उद्गातारो गायन्ति स्तुवन्ति अर्किणो-
र्चन्ते तु मन्त्रयुक्ता होतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मघैः प्रशंसन्ति ब्रह्माणो ब्रह्मभ-
क्त्यद्वयतरे ब्राह्मणास्त्वात्मा मुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशमेतत्पुनः
शिल्पिनः प्रौढवंशं उन्नतं कुर्वन्ति यथा वासन्धार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् एता-
मृचं यास्क एव व्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वाशतक्रतो उद्येमिरे-
वंशमिव वंशोद्भवः शयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति ॥ अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—अर्कं दिवो-
भवति यदेनमर्चन्त्यर्कमर्चो भवति यदेनार्चन्त्यर्कमर्चन्त्यर्कमर्चन्त्यर्कमर्चन्त्यर्कमर्चन्त्यर्कमर्चन्त्यर्क-
मुक्तिमेति ॥ गायन्ति शप्तिपौषि त्वा लसावंधातु कत्वा चानुदात्तो धातुरुदात्तः । गायत्रिणः
गायत्रं सामये पा मुद्रा नृणामस्ति ते अत इनिठनौ प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति अर्चं पूजा-
यां भोवादिकः शप्तिपावनुदात्तो धातुस्वर एव पादादित्वा न निघातः । अर्कं अर्चन्त्ये-
भिरित्येकामघ्राः तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि तदक्षय्या अर्कः पुंसि संज्ञायामघ्रायेणेति क-
ण्ठे घः च जोः कुषिण्यतो रिति चकारस्य कुल्वंकारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कामघ्राये पांसन्ती-
त्यर्किणो होतारः एकाक्षरा लृतो जातेः सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति लृदन्तादिनिठनीयघपिपतिपि-
द्धीतथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूषदमलृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे
यमउमरमे तिङ् तिङ् इति निघातः ॥ १ ॥

१ नि० ५ ५ । २ नि० ५ ४ । ३ शप्तिपावनुदात्तो इत्यत्र “शप् अग्नि”
अनुदात्तोऽतिपाठः । अयेमेव युक्तः अर्चन्तीति बहुवचनेति प्रत्वाभावात् ।

द्वितीयाष्टकमाह—

यत्सानो॒सानु॒मारु॒हद्भूर्य॑स्पष्ट॒कर्त्त॑व्यम् । तदिन्द्रोऽअर्थ॑चेतति॒यूथेन॑
वृष्णिरे॑जति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तव्यम् ।
तत् । इन्द्रं । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानो, सानुमारुहयजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाय एकस्मात्पर्वतभागादपरंपर-
वर्तभागमारुढवान् तथाभूरिमभूतं कर्त्तव्यकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः
तत्तदानीमिन्द्रः अर्थयजमानस्यमयोजनचेतविजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानां वरपितासन् यूथे
नमरुद्गणेन सह एजति कपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः पणुदाने सनोति-
ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः दूतनिजनिचरिचरिदिरहिभ्योऽनुष्णिः णित्वादुपधावृद्धिः
अित्वादाद्युदात्तत्वच । अरुहत् रुहेर्लङिति पिशपिस्तप्तापूर्वकोविधिरनित्यइति लघूपधगुणोन-
भवति लुङ्लङ्लङ्क्षुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातेर्यद्यदिहन्तेति निषेधान्निघातो-
नभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यः, किन् कित्वादुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट
स्पर्शबाधनस्पर्शनयोः स्वरितञित्वात्तन्नेपदं लङ्, प्रथमपुरुषैक्यचनम्, बहुलं छन्दसीति शपो-
लुक् वक्षादिपत्वंपुत्वं लुङ्लङ्लङ्क्षुदात्तइत्यङागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुपह्नेण्यच्छ-
ब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्तव्यं डुलञ्करणे अन्येभ्योऽपि ह्यन्तइति विच् गुणोरपरत्वम्
विच्, सर्वापहारीलोपः, करोभाव कर्त्तव्यम् । अर्थं अर्ते, उपिकुपिगार्तिभ्यस्थम्, नित्वादाद्युदात्तः ।
यूथेन तियपृष्ठगूथयूथमोधादिति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्णि, निरित्यनुवृत्तो सवृषिभ्यां
किदिति निप्रत्ययान्तः कित्वादुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने
तिङ्तिङइति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यु॒क्ष्वाहि॑के॒शिना॒हरी॑वृ॒षणा॑कक्ष्य॒प्रा । अ॒यान॑इन्द्र॒सोम॑पा
गिरामु॒पश्रु॑तिचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीदति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अयं ।
नः । इन्द्रः । सोमप्राः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुकेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्त्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्म
दीयानांगिरांस्तुतीनांउपश्रुतिसमीपेश्रवणमुद्दिश्यचर तत्पदेशंगच्छ कीदृशोहरी केशिनास्क-
न्धप्रदेशेऽलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यमा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः
कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाद्वावित्यर्थः ॥ युक्त्व श्रमोन्नेपञ्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्यय-
स्वरःशिष्यते अचोतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घत्वम् । केशिना मशस्ताःकेशाःअनयो.सन्ती-
तिमत्वर्थीयइतिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुमित्यादिनाद्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा वृषुवृषु-
सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युमतिदिवइतिकनिन्त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वापपूर्व-
स्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यमा कक्षयोर्भवंकक्ष्यंसूत्रं तत्पातः
पूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यमौ प्रापूर्णे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः अनुदात्तंसर्वमपा-
दादावित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवस्त्वसावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाइत्युभौआमद्वि-
तस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दोनि-
पातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनपादिसमासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेप्राप्ते तादौचनितिरुत्पत्ताविति
तुवर्जिततादिपरत्वाद्भोतेःमरुतिस्वरः । चर निघातेः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तुयज्ञश्रौतोनसूत्रितः स्मार्तैतवविजानीयादग्निधानादिसूत्रतः ॥ एहिस्तो-
मानित्युगेषास्त्रेविशेषाकारेणनविनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मपज्ञादौसर्वानुसंधेयः ।

तामेतांसूक्तगतांचतुर्थीष्टचमाह—

एहिस्तोमोअभिस्वराभिगृणीह्यारुव । ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञंचवर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अ॒भि । स्वर । अ॒भि । गृणी॒हि । आ । रु॒व ।

ब्र॒ह्म । च॒ । नः । व॒सो॒दति॑ । स॒र्चा । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च । व॒र्धय॑ ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुद्गातृमयुक्तानि
स्तोत्राणि अभिस्वरअभिष्टक्ष्यप्रशंसारूपंशन्दंकुरु तथाध्वयंवमभिष्टक्ष्यगृणीहिगन्धंकुरु
तथाहोतृमयुक्तानिशस्त्राण्यादक्ष्य रुव शन्दंकुरु परितोषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः तत ऊ-
र्ध्वनोऽस्माकं ब्रह्मचान्चयज्ञं चानुष्ठीयमानंकर्म च सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञवर्धयित्वात-
त्कष्टमन्नंचमवृद्धंकुरु अन्वइत्यादिध्वष्टाविंशत्यननामसुत्रसहवर्धनविधितम् ॥ इहि इण्गती
सेहिः हेरपिच्येनडिच्चाट्टणाभावः निघातः आज्ञासहगुणेऽकोदेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ।

स्तोमान् अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायां नकारस्य दीर्घादितिसमा-
नपादेइतिरुत्वं आतोऽतिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअधोअपूर्वस्ययोशीतियत्वम्
तस्यलोपः शाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अग्नि एवमादीनामन्तइत्य-
न्तोदात्तः । स्वर स्तृशब्दोपतापयोः निघातः । अग्नि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्हपिच्चे-
तिहिः ऋयादिभ्यश्चा ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनांह्रस्वइति ऋकारस्यऋकारः ऋवर्णाच्चेतिव-
क्तव्यमितिणत्वम् तिङ् तिङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्हपिच्चे शपिमाप्ते व्यत्ययेनशः तस्य
डित्वेनगुणाभावादुवडादेशः अतोहेरितिहेलुंक् तिङ् तिङइतिनिघातः । ब्रस तृहिवृहिवृद्धौ मनि-
नित्यनुबृत्तौ बृहेरमन्लोपश्चेतिमनिन् तत्तन्निघोभेननलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिक्-
कारात्परः यणादेशः मनिनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमघ्नितनिघातः । यज्ञं यजयाच्चेत्या-
दिनामन् प्रत्ययस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ् विभक्तिः पूर्ववाक्ये-
ष्वनुपज्यते अतः अनुपकैवमथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोभवति ॥ ४ ॥

अग्निष्वपडहगतोक्त्येपुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्त्यमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरूपस्तृचः
एसूष्वितिरण्डे—इन्द्रं विश्वाअवीवृधन्नुक्त्यमिन्द्रायशंस्यमितिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांस्त्केपश्चमीष्टचमाह—

उक्त्यमिन्द्रायशंस्यं वर्धनं पुरुनिप्पिधे । शक्रो यथा सुते पुणो
रारणत्सुर्येपुच ॥ ५ ॥

उक्त्यम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःसिधे । शक्रः ।
यथा । सुतेपु । नः । रारणत् । सुर्येपु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्त्यं शंस्यं शंस्यमस्माभिः शंसन्तीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनि
प्पिधेयहूनांशत्रूणां निषेधकारिणे शक्रः शक्रइन्द्रो नोऽस्मदीयेपुसुतेपुपुत्रेपुसुर्येपुचसत्त्वित्वेप्यपि
यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशन्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वब्रान्वयः अस्मदीयेनशसेण
परितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुधामशंसत्त्वित्यर्थः ॥ उक्त्यं वचेस्थकृत्ययउक्तः
प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् जेरनिटीविणिलोपः तित्स्वरितिमाप्ते यतोनावड-
त्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेत्पुट् डितोतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् ।
पुरुनिप्पिधे बहूनांशत्रूणां निषेधकाय पिधगत्यां घात्वादेः प.सः अत्रनिरित्युपसर्गस्यनिशब्द-
समानार्थस्यमाक्रमयोगः क्तिप्चेतिक्तिप् क्तिप्.सर्वापहारीलोपः कुगतिमादयइतिसमासः निसः

सकारेणङ्गोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्यउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् नितः
 सकारस्यष्टुनादुरितिषत्वम् पुरुशन्देनकर्मणिपष्ठचन्तेनसमासः विधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम् नि
 षिषइतिमादिसमासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् रुद्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिमहणात्पुनःकारक-
 समासेऽपिसएवस्वरः । शक्रोतीतिशक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । यथा
 प्रकारवचनेथाङ् लित्त्वरेणप्रत्ययात्पूर्वकारजदात्तः । सुतेषु कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः न-
 सोनकारस्यनश्चधातुस्थोरुपुभ्यइतिसंहितायाणत्वम् । रारणत् रणशब्दार्थः धातोरेकाचइति
 यङ् यङोचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावोहटादिशेषः दीर्घोक्तिइतिदीर्घः प्रत्ययलक्षणे-
 नसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङ् येल्लेडि विहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङ्गयेल्लेड् अवहीन्द्रकर्तृ-
 कंरारणनमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इत्यल्लोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोडादा-
 वित्यङागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंपरस्मैपदमादिवच्चदृष्टव्यमित्यदादिवद्भावाद्विपश्चिन्त्यः
 शपइतिमाभोलुम्बहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाद्धातोरन्वोदात्तएवशिष्यते शपोलसार्व-
 धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरतोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति नचतिङ्तिङ-
 इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवारयोगेयमेतिवात्रनिघातो-
 नभविष्यति अत्रसुत्तरवाक्येपुसरूपेपुचेतिचानुरुष्टविभक्त्यपेक्षयेयंप्रथमातिङ्गिभक्तिः । सत्ये-
 पु सत्युःकर्माणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सत्युर्यइतिसत्त्विशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञायां
 यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

पठिषुचमाह-

तमित्सांखित्वईमहेतरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशक्रदिन्द्रो
 वसुदर्यमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये । सः ।
 शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दर्यमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सत्त्वित्वेनिमित्तभूवेसत्ति तमिव तमेवेन्द्रमीमहे मामुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा
 सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्इन्द्रोनोऽस्म्यर्थवसुधनं
 दयमानः मयच्छन् शक्रव अस्यदीयरक्षणेऽशक्रोऽभूत् सप्तदशमाव्याकर्मस्वीमहेयामीतिपठि-
 तम् तदनुसारेणेन्द्रंयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सरयुर्भावंसत्त्वित्वं तस्यभावस्तत्तत्तादिवित्तः

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गौ डिच्चादात्मनेपदं दिवादिभ्यःभ्यन् बहुलंछन्दसीतिश्य-
नोलुक् तिङ्तिङइतिनिघातः । राये ऊडिदमितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्यं शोभनंवीर्ययस्या-
सौसुवीर्यः भवितृवाचिनानेनभावोऽक्षयते सुवीर्यत्वेइत्यर्थः बहुवीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौचे-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीतिशक्ः स्फाषितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । श-
क्य शकृशक्तौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लटिडइतिलुङ् यतःशक्नोति अवस्तमीमहइ-
तिधातुसंबन्धः सुडस्तिष् पुषादिद्युदाद्युदित्परस्मैपदेष्वितिचुरडादेशः बहुलंछन्दसीत्यङा-
गमाभावः तिङ्तिङइतिनिघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । दय-
मानःदयदानगतिरक्षणार्हिसादानेषु अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् लटःशानजादेशः शपः पिच्चादनुदा-
त्तत्वम् शानचश्चितइत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वा अदुपदेशाच्छपञ्चरत्वेनपरत्वात्तत्सर्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेऽकोनविंशोवर्गः ॥ ११ ॥

गायन्तीतिसूक्तेसप्तमीष्टकमाह—

सुविष्टं सुनिर्जुमिन्द्रत्वादात्तमिद्यशः । गवामर्षं व्रजं वृधि
कृणुष्वराधोऽदिवः ॥ ७ ॥

सुविष्टं । सुनिः६अजम् । इन्द्रं । त्वाऽदात्तम् । इत् । यशः । गवाम् ।
अर्षं । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिदिवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यशोजंकरंफलभूतं सुविष्टं सुसुसर्ववप्रसृतं सुनिर्जं सुत्वेननिःशेषं प्राप्नुं शक्यं
त्वादावमिदं त्वयाशोधितं च संपन्नमिति शेषः इत् परंक्षीरादिरसत्वाभार्थं गवाम्रजं निवासस्था-
नं अपवृधि अपवृत्तमुद्गाटितद्वारं कुरु हेअदिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व
संपादय ॥ सुविष्टं वृज्वरणे कर्मणिकप्रत्ययः विशब्देन प्रादिसमासः विष्टमित्यत्र रुदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनिकात्ते परतोगतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणावे परादिच्छन्द-
सिबहुलमिति ककारउदात्तः पुनः सुशब्देन समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सप्तपञ्चकारउदात्तः ।
ननु वृत्तमित्येव रुदन्तं ननु विष्टमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्वदादेस्वदन्तस्य ग्रहणमिति वच-
नाव सुविष्टमित्यत्र च समासे वृत्तमित्येतान्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विष्टमिति वक्तव्यं रुदन्त-
पदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन रुद्रग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि-

ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि रुदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननु विवृतमित्यस्य यथा रुदन्तव्य-
पदेशः एवं क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया तथाच कर्मणिकान्ते उत्तरपदे परतोगतिरन-
न्तरइति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति नचात्रापि परादिश्चन्दसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तरः
तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमितितदादिरिकारणवोदात्तः स्याद विवृतमि-
तिसमासे यद्यपि ककारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमितिसमासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्त-
त्रत्येवोत्तरपदादौ इकारेण वोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति उच्यते—गतिरनन्तरइत्यत्र क्तानुवृत्तेः कर्म-
हणे रुदन्तग्रहणपरिभाषानाश्रीयते तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थ-
कं स्यात् अनेनैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशाब्दस्य
माभूदिति प्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमितिककारणवोदात्तः इति स्थितम् । सुनिरजं अनायासेन
निरवशेषमाप्यम् अजगति क्षेपणयोः सुनिसौरुपसर्गयोः माकर्मयोगः ईषद्दुःसुपुच्छ्छ्राच्छ्राथै-
षु त्वल् नचात्र सुशब्दस्य निसाव्यवधानं शङ्कनीयम् सुशब्दस्य सुपपदमात्रं त्वलो निमिचनानन्तर्यं
अतएव हि सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति पूर्ववद्वृत्तिसमासे लिपिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्त-
मिति धात्वकारउदात्तः निसासमासे रुदन्तपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते पुनः सुशब्देन समासे
रुदन्तग्रहे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया रुदन्तपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं
त्वयाशोधनेन विशदीकृतं दैप्रशोधने आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं सत्यपि हि पकारेनानुबन्धकृत-
मनेजन्तत्वमित्येजन्तएवायं निष्ठेति कर्मणिकः दाधाध्वदावित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया-
अभावाद्दोदढोरिति ददादेशो न भवति ननु दाप्लवने इति प्रतिपदोक्तस्यैव दाप्लवत्वादाविति
निषेधः न पुनर्लक्षणिकस्यैदेषः लक्षणमतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं ननु लक्ष-
णिकस्येति नियमादिति चेन्न गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति प्रतिपत्तत्वात् युष्मच्छब्दानुवृत्तेः क-
चनस्य सुपां सुलुगिति दादेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अतो गुणे इति परत्वात्
भ्रंशं ज्ञायते रित्युदात्तस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः कर्तृकरणे कृता बहुल-
मिति तृतीयायाः समासः तत्पुरुषे कृतिचहुलमिति तृतीयाया अप्यलृक् रुदन्तपदप्रकृतिस्वरवे
प्राप्ते तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यथाः अश्व्याप्तौ अश्रेयुर्दत्तेत्यस्य तत्तन्नियो-
गेन धातोर्युङागमः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं मासं न गोश्वन्त्सावर्णेति निषिध्यते । वृधि वृज्वरणे श्रृणुपूरुवृष्यश्चन्दसी-
ति हेर्धिरादेशः बहुलं चन्दसीति श्रोत्रपिलुक् निघातः । रुणुष्व रुविर्हिंसाकरणयोश्च इदितो-
नुम् व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्ते सवाभ्यां वायी कर्तरिश्रिप्ताप्ते धिचिहण्योर-
चेति उपत्ययः तत्तन्नियोगेन वकारस्य च अकारः तस्य जवो लोप इति लोपः अच. परस्मिन् पूर्वनिधा-

वित्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोन्भवति अत्रसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविक-
रणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरंवाधित्वातिङएवप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्नन्तो-
निच्चादाद्युदात्तः । अद्विर्वज्रंतदस्यास्तीतिमतुष् छन्दसीरइतिवत्वम् । संबुद्धौ उगिदचामितिनुम्,
हल्ङचादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसिदितिरुत्वं विसर्जनीयः आमच्चितस्यच
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नृह्रित्वा॒रोद॑सी॒उभे॑ऋ॒घाय॑माण॒मिन्व॑तः । जेपः॒स्वर्व॑तीरपः
संगा॒अ॒स्मभ्य॑धूनुहि ॥ ८ ॥

नृहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ।
जेपः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणंशत्रुवधंकुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावापृथिव्यावपि त्वदीयंमहिमानंन-
हिइन्वतः व्याप्तुंनत्तमर्थेइत्यर्थः तादृशस्त्वस्वर्वतीः स्वर्लोकेयुक्ताअपोवृष्टिरूपाः जेपः जयेः प्रे-
रयेत्यर्थः अपांस्वर्गसंबन्धव्यान्यत्रादिवोवृष्टिर्व्यावयतीतिश्रुत्वं किञ्च वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्ते-
रूर्ध्वंअस्मभ्यंक्षीरादिरत्नप्रदागाः संधूनुहि सम्पक्परेम ॥ नहि नञोहिशब्देनसह सुप्रसुपेतिस-
माप्तः समासत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशः ।
रोदसी रुदेरसुन् निच्चादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः शपासहै-
कादेशउदात्तः । ऋघायमाणं नृहन्तीतिःऋघा अन्येभ्योऽपिट्श्यन्तइतिविच् इतिग्रहणस्य-
विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात्कारलोपोहकारस्यचघकारः अनृषाऋषाभवतीत्यभूततद्भावेलो-
हितादिडाजृभ्यःक्यपितिक्यप्प्रत्ययोभवति सहालुतिगणः लोपश्चहल्इत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-
श्च वाक्यपइत्यात्मनेपदं लटःशानच् शपःअदुषदेशान्तराच्छानचोत्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-
पः पिच्चादनुदात्तत्वम् क्यपःप्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इविव्याप्तौ इदि-
तोनुम्धातोरितिनुम् शपःपिच्चादनुदात्तत्वम् लडादेशस्यतसश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरए-
वशिष्यते हिचेतिनिषेधात् तिङ्तिङ्इतिनिघातोन्भवति । जेपः जयेः प्रार्थनायांलिट्थेलेट् त-
स्यमध्यमपुरुषैकवचनंसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेऽप्यितिकारलोपः कर्तरिरापिमाते तदपवादः
सिबहुलंलेटीतिसिप् अडागमस्यानुदात्तत्वाद् धातुस्वरएवशिष्यते । स्वरआतामस्तीतिस्व-

वत्यः न्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वरश्चःस्वरितः मनुमङ्गीपौपित्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरिता-
त्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते । अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । धूञ्कणने ओट् सेसपिच स्वादिभ्यःश्रुः उतश्चमत्ययादसंयोगपूर्वादितिप्राप्तस्यलुक् छा-
न्दसत्वादभावः ॥ ८ ॥

अभिप्लवपडहस्योक्थ्येपुट्तीयसवनेच्छावाकस्यपट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्नु-
गलेआश्रुत्कर्णेतिदुचोनुरूपः एहूष्वितिखण्डे-श्रुधीहवंतिरश्र्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिसूचितम् ।
तस्मिंस्तुचेमयमांसूक्तेनवमीष्टचमाह-

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिदधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोर्ममिमं
महृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोर्मम् । इमम् । मर्म । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्मत्तादगिन्द्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिप्रं श्रुधिश्रुधे म-
भहोनुगिरश्चित्तुवीरपिदधिष्वचित्तेधारम किञ्चमममदीयमिपंस्तोर्मस्तोवर्तुषवाक्समूहंयुजधिव
स्वकीयसत्तयुरपिअन्तरंरुष्वआसक्तंकुरु यथावचनंत्वस्मत्वंमिमंन्यसेतद्दस्मदीयस्तुविज्वि
मीतिर्कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् किं हस्वस्यनुक् तादशौकर्णौय-
स्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुअवणे ओटोहिः श्रुवःश्रुचेतिविहितश्रोत्रंहुलं-
छन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वावश्रुभावोपनिवर्तते श्रुश्रुणुपुरुषस्यछन्दसीतिहेर्धिरादेशः
सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात्तिङ्निङ्-
तिनिघातोन्भवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । हवं हेज्जसर्थायांश्रदेच बहुलंछन्द-
सीत्यनैमिज्जिकेसंप्रसारणेऽतेपश्चादुकारान्तत्वेनकदोरेवित्यम्प्रत्ययः अपःपित्वाच्चागुस्वरः ।
नु संहितायां ऋचिनुनुपमक्षतङ्कुरोरुप्याणामितिदीर्घः । चित् चादिरनुदात्तः । दधिष्व दधा-
तेर्लोट् धासस्ते सवाभ्यांवाभौ शपःलुः अश्यासस्यहस्त्वत्वम् यदि छन्दस्युग्रयथेत्यार्ध-
धातुकस्यापिस्वीकारादिङागमः आकारलोपः निघातः । मम तवममोडसीत्यनेनमपयन्त्यस्यम-
मादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेनाभे युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व कुरुञ्कारणे
ओट् धासःसे सवाभ्यांवाभौ शपोवहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वा-
न्निघातः । युजः सवेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टवमाह—

विद्याहित्वाष्टपन्तमंवाजेपुहवनश्रुतम् । षपन्तमस्यहूमहृतिं
सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्य । हि । त्वा । षपन्तमम् । वाजेपु । हवनश्रुतम् । षपन्तमस्य ।
हूमहे । ऋतिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वात्वां विद्याजानीमः हि. पूरणः कीदृशत्वांवृषन्तमं कामानामतिशयेनवर्षितारं वा-
जेपुसंग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्यश्रोतारं वृषन्तमस्यअतिशयेनकामादीनावर्षितुस्त-
वऊर्तिरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्यहूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीभूर्विं सहस्रसातमां अतिशयेनधनस-
हस्राणांदात्रीम् ॥ विद्य विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्व्यचोतस्तिङ्इतिसंहि-
वापांदीर्घः । वृषन्तमं षपुवृषुषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युपतिदिवइतिकदिम् निष्वा-
दाद्युदात्तः तमप.पित्वात्सएवशिष्यते अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभत्वेनपदत्वाभावानलोपाभा-
वः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेपु वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्रस्वतनुवृत्तौ बहु-
लंछन्दसीतित्युटिसंपसारणं हवनंशृणोतीति क्तिप् तुगागमः । वृषन्तमस्यउक्तम् । हूमहे बहुलं
छन्दसीतिसंपसारणं शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ऋतिं ऋतियूतिषूतीत्यादिनान्तो-
दाचोनिपातितः । सहस्रंसनोतीतिसहससाः षण्णुदाने जनसनखनकमगमोविद् विद्वनोरनुना-
सिकस्यादित्याकारादेश.कृदुत्तरपदप्रछतिस्वरत्वं तमप.पित्वात्तदेवशिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीष्टवमाह—

आतूनंइन्द्रकौशिकमन्दसानःसुतंपिब । नव्यमायुःप्रसू
तिरकृधीसहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् । ११ ॥

हेइन्द्र तु क्षिप्रंनोऽस्मा प्रत्यागच्छेतिशेषः हेकौशिककुशिकस्यपुत्रेन्द्र मन्दसानः ह्योभू-
त्वासुतमभिपुतंसोमंपिब यद्यपिविध्वामित्रः कुशिकस्यपुत्रः तथापितद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कु-
शिकपुत्रत्वमविरुद्धम् अयंवृत्तान्तोनुक्रमणिकायामुक्त कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैः देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरं आयुर्जीवि-
तम् प्रस्तुतिप्रकर्षेण सुप्रवर्धय ततो मांसहससांसहससंख्याकलाभोपेतं ऋषिं अतीन्द्रियदृष्टारं रुधि
कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुधमक्षुतदुत्रोरुप्याणामिति दीर्घः । नः संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितइति स्वरितत्वम् । इन्द्र आमन्त्रितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः ह्य्यन्-
मदिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिपु असानजित्यनुवृत्तौ ऋजि वृधिमन्दितहिष्यः किदित्यसा-
नचूपत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः । नव्यं णुस्तुतौ अचोयव गुणः वान्तोऽपि प्रत्यये
इत्यवादेशः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उसि निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिञ्चेत्युत्तिप्रत्ययः
णित्त्वाद्वाह्यादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । तिर तत्वे-
व्यत्ययेन शः ऋतइद्धातोरिति त्वं अतो हेरिति हेतुं कृ । रुधि रुञ्करणे बहुलं छन्दसीति शपो-
क् श्रुशृणुपृकृवृत्त्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । सहससां उक्तम् । ऋषिं ऋषीगवौ इन्नित्यनुवृत्तौ-
इगुपधात्किञ्च कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येपरित्वेत्यभिष्टयाव स्पृष्टोदकमितित्वण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाज्वयं
धचइतिसूत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयं परिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीति त्वण्डे—परित्वागि-
र्वणइति परिद्ध्यादितिसूत्रितम् तथा ब्राह्मणं च—परित्वागिर्वणोगिरइत्युत्तमया परिद्धातीति ॥

तामेतां द्वादशीष्टचमाह—

परित्वागिर्वणोगिरिद्मा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनुवृद्धयो जु
ष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धः आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

हे गिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभाणिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरः अस्मदीयाः
स्तुतयस्त्वात्वां परिभवन्तु सर्वतः प्रामुवन्तु कीदृशयोगिरः वृद्धायुमनु वृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वाम-
नुस्त्यवृद्धयो वर्धमानाः किंचेता गिरः जुष्टास्त्वयासे निवा सत्योऽनुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भव-
न्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वन्यतइति गिर्वणः वनपणसंभक्तौ सर्वबाहुष्योऽश्वान् गिरजपथापादीयां-
भावश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः स्तितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृष्ट-
क्षौ क्रमत्ययः उदितो वेतीट् स्त्वाप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषे निनिष्ठाया मिद्धाभावः प्रत्यय-
स्वरः इण्गवौ छन्दसीणइति जण् णित्त्वाद्वाह्यः आपादेशश्च वृद्धमायुयंस्य बहुमीहि पूर्वापदन-

कृतिस्वरत्वम् । वृद्धयः वृधे किनि तितुत्रतथसिहससरकसेपुचेतिइडभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम्
जुष्टाः श्वीदितोनिष्ठापामितीडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तो नित्यमच्चेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
जुपोप्रीतिसेवनयोः किन् तितुत्रेतीडभावः नित्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमोर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रंविश्वाइत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यमधुच्छन्दसःपुत्रोजेतुनामकऋषिः तथाचानुकान्तम्—इन्द्रम-
ष्टौजेतामाधुच्छन्दसइति छन्दस्त्वानुष्टुभमितिपूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रोदेवतानुवर्तते विनियोगस्तुमहा-
प्रतेनिष्केचल्येकृत्संसूक्तंशंसनीयम् उत्कृष्टतिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्तित्या-
नुष्टुभम् तस्यप्रथमायाः पूर्वमर्धर्चंशस्त्वोत्तरेणार्धर्चनोत्तरस्या पूर्वमर्धर्चव्यतिपजतिपादैः पादाननुष्टुप्
कारं प्रागुक्तमायाइति ब्राह्मणं चमथमारण्यकेपठ्यते प्रवोमहइतिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्ति-
तिपादानुपद्वाइति तथापृष्ठयस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येशस्तेइन्द्रविश्वाअवीवृधन्तित्यनुरूपस्तृचः
स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—उपनोहरिभिः सुतमिन्द्रविश्वाअवीवृधन्ति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्तसमुद्रव्यचसंगिरः । रथीतमंरथीनांवा
जानांसत्पतिपतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वा । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथिः । रथीनाम् ।
रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वा सर्वागिरोऽस्मदीया स्तुतय इन्द्रमवीवृधन् बर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रव्यचसवन्त रथीनारथयुक्तानामोद्गुणामप्येरथीतमं अतिशयेनरथयुक्त वाजानामन्नानाप-
तिंस्वामिन सत्पतिसत्तासन्मार्गवर्तिनापालकम् ॥ विश्वाः विशो कन् नित्स्वरः । अवीवृधन् वृधेर्णि-
चिचडि उर्कैदित्यनुवृत्तो नित्यच्छन्दसीतिक्कारस्यक्कारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः ।
समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डिदितिप्राप्तस्पडित्वस्यव्यचेः कुटादित्वमनसीतिअ-
सिनिपेधात् महिज्येत्यादिनाडिविविधीयमानसंप्रसारणनभवति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-
होपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीना रथशब्दादुत्पन्नस्येनछान्दसदीर्घत्वं प्रययस्वरेणोदा-
त्तत्वच । वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिं पत्यावैश्वर्येणैवतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रचमाह—

सख्येतद्वन्द्रवाजिनोभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो
जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम् । शवसुः । पते । त्वाम् ।
अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्पपात्केन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयवाजि-
नोऽनवन्तोभूत्वाभाभेमशत्रुभ्योभीतिं प्राप्तामाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः
प्रकर्षेणस्तुमः कीदृशंत्वां जेतारं युद्धेयुजयशीलं अपराजितं कापिपराजयराहितम् ॥ स-
ख्ये सख्युःकर्मसत्त्वं सख्युः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्र-
त्ययस्वरः । भेम अभिभीभये लुङ् उत्तमबहुवचनमस्निःयंडितइतिलोपः बहुलंछन्दसीतिष्वेर्लुक्
छन्दस्युभयथेतिविड आर्धधातुकत्वेनङित्वाभावादुणः नमादचोगइत्यङागमप्रतिषेधः । शवसः
षडचाःषतिपुनवृद्धपारपदपयस्योपेष्बिवितिसर्जनीयस्पसंहितायांसत्त्वं सुवामध्वितइतिपराङ्म-
न्नावेनपदद्वयनिधातः । नोनुमः णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं यडोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्त्यङोरिति
द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यङ्वासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भा-
वाच्छपोलुक् उपसर्गादिसमासेऽपिणोपदेशस्येतिसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताञ्जील्यादि-
षुतुत् त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनमञ्जडात्तल-
म् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनिविदस्यन्यूतयः । यदीवाजस्यगोमं
तःस्तोतृभ्योमंहतिमधम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यद्दि ।
वाजस्य । गोमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहति । मधम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूतावाअस्येद्रस्यग-
र्वदायद्रुभ्योधनदानमेवस्वभावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यःकृत्विग्भ्यो-
गोमतोगोसहिवस्ववाजस्यान्त्यपयातिमधंघनंयदिमंहते दक्षिणारूपेणइदाति तदानींकृतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणांनिविदस्यन्ति विशेषेणनोपक्षीयन्ते मघं रे-
क्णइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु मघशब्दःपठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दा-
नकर्मसु मंहतइतिपठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्यवोवोगुणवचनादितिडीप् आद्यस्योकारस्यदीर्घ-
श्छान्दसः जसि दीर्घाञ्जसिचेतिनिषेधंवाधित्वा वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीषःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रेवृषेपचमनविदभूवीराजदात्तइतिकिनउदात्तत्वम् । दस्यन्ति द-
स्तुउपक्षये दिवादिभ्यःश्यन् निघातः । ऊतयः ऊतिधूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः । यदि निपातत्वा-
दाद्युदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ण्वञ्स्तुतौ धात्वादेःपःसः वृचधि-
त्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणतिङ् तिङ्इतिनि-
घातोऽनभवति निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधात् ॥ ३ ॥

अभिष्ववषडहस्योक्थ्येपुवृतीयसवनेच्छावाकस्यपुरांभिन्दुर्युवाकविरितिस्तोत्रियस्तृचः त-
थाचसूत्रितम्—एषूष्वित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविवृषाससिराधसइति ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांस्तुकेचतुर्थीष्टचमाह—

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत । इन्द्रोविश्वस्यक
र्मणोधर्तावृज्जीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितःओजाः । अजायत । इन्द्रः ।
विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वृज्जी । पुरुःस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रउच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतितदुच्यते पुरामस्तुरपुराणां
भिन्दुर्येता युवाकदाचिदपिवलीपल्लितादिवार्धकरहितः कविर्मधावी अमितौजाः प्रभूतवल्दः
विश्वस्यकर्मणः कृत्स्नस्यज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वृज्जी यजमानरक्षणार्थसर्वदावज्रयुक्तः
पुरुष्टुतः बहुविधेतत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ वृभिदिभ्यधिरृधि-
धृषिदृशिभ्यइतिकुप्रत्ययः तस्यछन्दस्पुत्रयथेविसार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यःश्रम मित्त्वाद-
न्त्यादचःपरोभवति श्रसोरलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचःपरस्मिन्पूर्वविधाविनिमाप्तस्यस्था-
निवद्भावस्यनपदान्तेत्यादिनानिषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि-
द्युपतिदिवइतिकनिन् निच्चादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिङ् प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः
अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् बहुवीहोर्पूर्वपदमरुतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । विश्वस्य
अशुमुषीत्यादिनाकन् निच्चादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिप्रनिन् नित्स्वरः ।

धर्वा वृश् चित्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयदिनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः स्तुवस्तोमयोश्छ-
न्दसीतिपत्वम् बहुषुपदेशोपुस्तुतः थाथघञ्काजनिवकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि
थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमरुतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

त्वं वृलस्य गोमतोपावरद्विवो विलम् । त्वदिवा अविभ्युपस्तु
ज्यमानास आविपुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वृलस्य । गोऽमृतः । अप । अवः । अद्रिः । विलम् । त्वाम् ।
देवाः । अविभ्युपः । तुज्यमानासः । आविपुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहत्य कस्मिंश्चिद्विलेगोपितवान् तदानीमिन्द्र-
स्त्वद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास तदिदमुपाख्यायानं—इन्द्रो वलस्य विलमा-
पौर्णोदित्यादिब्राह्मणे युमन्वान्तरेषु चमसिद्धम् । तदेतद्धृदिनिधायायं मघः प्रयतंते हे अद्रिवः वज्र-
मुक्तेन्द्र त्वंगोमतो वलस्य गोभिर्भुक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धिविलं अपावः स्वसैन्यमुखेना-
पावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्पमाना देवा अविभ्युपः त्वदीयरक्षया बलादभीताः
सन्तः त्वामाविपुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृञ्वरणे लङ्सिप् इवश्चलोपः
स्वादिभ्यः भ्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लृक् गुणोत्तरत्वं हलृङ्चादिलोपः विसर्जनीयः अडाग-
मः । अद्रिवः अद्रिरस्मास्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वम् संबोधने उगिदचामिति नुम् ह-
ल्ङ्चादिसंयोगान्नलोपो भनुवसोरुत्संबुद्धौ छन्दसीति लृत्वम् । विलं न द्विषयस्यानिसन्तस्ये-
त्पाद्युदात्तत्वम् । अविभ्युपः मिथीभये लिट् द्विर्भावः अस्मारास्य ह्रस्वजस्त्वे क्तुश्चेति लि-
टः क्तसुरादेशः क्रादिनियमात्प्राप्त इह वस्वेकाजाद्वसामिति नियमाच्चिर्वर्ते जसि सर्वनामस्था-
ने पिष्यत्ययेन भत्वाद्दसोऽसंभारणं परपूर्वत्वं शासि वसिषसीनांचेतिषत्वम् अचिभ्रुधात्वित्यादि-
नामाप्तमिष्यद्देशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः तुजे हिंसा र्थात्परस्य कर्मणि लट् स्थानेशानच् सार्वधातुके यगिति यक् तस्मादुपदे-
शादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् यक् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविपुः अवरक्षणादिषु
अस्मान्नपत्यार्थो लुङोक्तिः तस्य सिजस्यस्त्वविदिभ्यश्चेति जुस् सिच् इडागमः आडजादीनामित्या-
डागमः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

पथीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगि
र्वणोविदुष्टेतस्य कारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् ।
आवदन् । उप । अतिष्ठन् । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य ।
कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संप्रामेशौर्ययुकेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहं होता प्रत्या-
यं त्वां पुनरागतोऽस्मि पुरा बहुपुं कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते
किं कुर्वन् सिन्धुं स्पन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदान-
कीर्तिमकटयन् नित्यर्थः हे गिर्वणः गीर्भिवर्ननीयेन्द्र कारवः कर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठ-
न्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः उपस्थाय च तस्य तादृशस्योदायोंपेतस्य तैव धनदानं विदु-
र्जानन्ति गिर्वणसु शब्दं यास्क इत्थं निर्ब्रूते— गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति रेभोजरितेत्या-
दिपुत्रयोदशस्तोत्रनामसु कारुशब्दः पठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः
मन्त्रे वृषेत्यादिना किन्नुदात्तः । आयं इणो लङ् तस्थस्थमिषामित्ययादेशः अदिमभृतिभ्यः शपइ-
विशपो लुक् आडागमः वृत्त्यायादेशौ तिङ् तिङ् इति निघातः । सिन्धुं स्पन्दू मस्रवणे निदित्यनु-
वृत्तौ स्पन्देः संप्रसारणं ध्वेत्युपत्ययो धकारभ्रान्तादेशः नित्वादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्य-
कार्यावाचि लटः शट् शपः पित्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुस्त्वेण धातुस्वरएव शिष्यते
आडासहकुगतिमादय इति समासः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपान्मन्त्रकरणे इ-
त्यात्मनेपदम् । गिर्वणः वनपणसंभक्तौ असुन् आमन्त्रितस्य चेति निघातः । विदुः विदज्ञाने लङ्
अदिमभृतिभ्यः शपइति शपो लुक् विदो लटो वेति श्लेषः पादादित्वाच्च निघातः संहितायां युष्मत्त-
त्तवक्षुष्वन्तः पादमिति पत्वम् पुनाष्टुरित्युत्तरस्य तकारस्य पुल्लिङ्गत्वम् तस्य सप्तैकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं प्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः रुवापाजीत्यादिना उण् मत्वस्य स्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनृत्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्य मेधि
रास्तेपांश्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मा॒याभिः । इन्द्र॑ । मा॒यिन॑म् । त्वम् । शु॒ष्णम् । अव॑ । अ॒तिरः ।
वि॒दुः । ते । तस्य॑ । मे॒धिराः । तेषा॑म् । श्रवा॑सि । उ॒त् । ति॒र । ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंमायिनंनानाविधकपटोपेतंशुष्णंभूतानांशोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः त-
त्पतिकूलैःकपटविशेषैः यद्वा तद्बोधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्चया-
स्केनोक्तम्—इन्द्रःशुष्णंजघानेति । शुष्णंषिर्भूमित्यादिमन्त्रेचायमर्थोविस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधाव-
न्तोनुठातारः तस्यतादृशस्यते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषांजानतामनुग्राहृणां श्रवांस्यन्ता-
नि उत्तिर वर्धय केतः केनुरित्यादिष्वेकादशसुप्रज्ञानामसु मायावयुनमितिपठितम् श्रवःशब्दं
यास्कोनिर्वक्ति—श्रवश्च्यवननामश्रूयतइतिसतइति ॥ मायाभिः भाइमाने माछायाससिस्-
श्योमइतियप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं मायाअस्यास्तीतिमायी व्रीहादित्वादिनिप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितव्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ वृषिशुषिरसिभ्यः
किञ्चेतिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङित्यत्येनशः तस्यद्वित्वेनगुणाभावात्
ऋतइद्वातोःरितिइत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गतमध्वगतम् । मेधिराः मिधृमेधृमेधाहिंसनयोः
औणादिकहरन् निच्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्र॑मीशा॒न॒मो॒ज॒सा॒मि॒स्तोमा॑अ॒नूप॑त । स॒हस्रं॑यस्य॒रा॒त
य॒उ॒तवा॑स॒न्ति॒भूय॑सीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

इन्द्र॑म् । ईशा॑नम् । ओज॑सा । अ॒जि । स्तोमाः । अ॒नूप॑त । स॒हस्रं॑म् ।
यस्य॑ । रा॒तयः॑ । उ॒त । वा । स॒न्ति । भूय॑सीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसावलेनईशानंजगवोनियामकमिन्द्रं अभ्यनूपत सर्वत्र
स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्पररातयोधनदानानि सहस्रंसहस्रसंख्योपेवानसिन्ति उतवा अथवा भू-
यसीः सहस्रसंख्यापाअप्यधिकाःसन्ति तमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रं कञ्जेन्द्रेत्यादिनारन्
निच्वादाद्युदात्तः । ईशानं छटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेच्चाव
तास्यनुदात्तेदित्यादिनाशानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्ति-
स्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अनूपत णस्तुतौ णोः लुङ् व्यत्ययेनसस्य

अदादेशः चेतुःसिच अस्पघातोः कुटादित्वेनसिचोडित्वाद्गुणाभावः इडभावश्छान्दसः दीर्घ-
त्वं च अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मबेवृषेन्यादिनाकिन्नु-
दात्तः । उत प्रातिपदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ् तिङ् इति
निघातोन्भवति यद्वृत्तान्तित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम् । भूयसीः स-
हसादतिशयेनबह्वचःभूयस्यः अत्रविभक्तव्यस्यसहस्रस्यसंनिधिवलादुपपदत्वप्रतीतिः द्वि-
वचनविभज्योपपदेतरवीयस्युनावितिबहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
र्भूरादेशश्च ईयसुनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

इतिचृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथसूक्तपट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निद्रुतमित्यादिकस्यद्वादशर्वस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रो-
मेधातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्धिरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेवछन्दः अग्निदेव-
ताकत्वंविस्पष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोद्गमिदेवतो-
निर्मण्ड्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाकेआग्नेयेकतौगायत्रेछन्दस्यग्निद्रुतमिति
सूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालेइतिखण्डे—अग्निमीळेभिद्रुतमितिस्त्रितम् तथापृष्ठचपडह-
स्य द्वितीयेहनिइदमेवसूक्तमाज्यशर्लं पृष्ठचस्याभिष्टवेनोकेअहनीइतिखण्डेस्त्रितम्—अग्निद्रु-
तमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निद्रुतमित्येका नय.मवक्तेइतिखण्डेस्त्रितम्—ईळे-
न्योनमस्यस्तिरोभिद्रुतंवृणीमहइति ।

अस्मिन्सूक्तेमथमाष्टचमाह—

अग्निद्रुतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् । अस्ययज्ञस्यसुक्ततुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । द्रुतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य ।
यज्ञस्य । सुक्ततुम् ॥ १ ॥

अग्नेद्रुतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमाग्रायते—अग्निर्देवानांद्रुतआसीदुशनाःका-
व्योऽसुराणामिति । माहशदेवद्रुतमग्निं अस्मिन्कर्मगिवृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

नामाद्वादारं विन्ववेदत्तं सर्ववनेष्वेवं अत्यन्तवर्तमानस्य यजत्पनिष्ठाऋक्षेन दुर्दुग्धेऽश्व-
मांशं शोभनमजं वा मवमित्यादिष्वष्टाविंशवित्त्याकेषु घननामनु वेदस्य ऋषिभिः ॥ हे-
वारं हेज्जस्वर्षायां शब्दे च वाच्चीत्यादिषु वृत् बहुलं छन्दसीवित्तं सारण्यरूपं ते गुणः निता-
दाद्युदाचः । विन्ववेदत्तं बहुवीहौ विन्वत्तं जायामिति पूर्वसदान्नोदात्तत्वम् । अत्य उद्विग्न-
दिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुक्तं क्त्वा दयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिनोपाश्रयमाह—

अग्निमाग्निहवीमभिः सदा हवन्त विशर्पतिम् । हव्यवाहं पुरुषप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमग्निः । सदा । हवन्त । विशर्पतिम् ।
हव्यवाहम् । पुरुषप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वत्वेणैक एव — तथापि पयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्तावकादिविरे-
षणभेदाद्वा बहुविवक्तमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति विप्ला- तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हव-
न्त निरन्तरमनुष्ठानात् आह्वयन्ति कीदृशं विशर्पति विशर्पति जानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं
यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्यतिवोढारं अतएव पुरुषमयं बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमाग्नि-
त्यविप्लास्योरिति विप्लासायां द्विर्भावः तस्य परमाग्नेरित्युत्तरस्याग्नेरित्यसंज्ञायां अनुदात्तत्वेऽनु-
दात्तत्वम् । हवीमभिः हेज्जस्वर्षायां शब्दे च आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारत्वात् कृपात्कृ-
त्वविवक्षाया अन्येष्व्योऽपि दृश्यन्त इति कर्त्तरि मनिन् तस्य छान्दस्य ईडागमः बहुलं छन्दसीविधायोः
संसारणं परपूर्वत्वम् गुणावादेशौ निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तदा सर्वैकान्येत्यादिना सर्वशब्दात् दा-
प्रत्ययः सर्वस्य तोन्यतरस्यादीति संभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त हेज्जोन् इत्यान्वादेश-
देरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलं छन्दसीनितसंसारणं विह्वलिङ्ग इति निधातः । विशर्पति पन्था-
वेऽव्ययं इति पूर्वपदमकृतिस्वरेणाग्रे परादिः छन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं
वह्मपापणे वहश्चेति णिव मत्प्रत्ययः कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । पुरुषांमियं समासान्नोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रयमाह—

अग्ने देवाँ इहा वंहजज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होतान ईडयः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वृह । ज्ञानः । वृक्तवर्हिषे । असि ।
होता । नः । ईडयः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्षवर्हिषे आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषायुक्तापतं यज-
मानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमीदृयः स्तु-
त्योऽस्ति ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटिसमानपादे इति रत्वम् आतोदि नित्यमित्यनुनासिक-
भावः । जज्ञानः जनीमादुर्भावे लटः कानच् गमहनेत्युपधा लोपः दिवंचने चीति तस्य स्थानिव-
द्भावाद्दिवंचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्षवर्हिषे ओवश्चूछेदने निष्ठेति कप्रत्ययः यस्य विभाषे-
त्तोऽप्रतिषेधः वृक्षवर्हिष्यजमानाय येन वाक्प्रतिज्ञा बहुमीहो पूर्वपदमरुतिस्वरः । असि अस्तेः
सिप् अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपो लुक् तासस्त्योर्लोपइति सकारस्य लोपः पादादित्वा न निघातः ।
होता ह्ययतेस्ताच्छीत्यादिपुट् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् निच्वादाद्युदात्तः । ईदृयः ईद-
स्तुतो ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरिते मासे ईडबंदबृशंसदुहान्यत इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ताँउशतोविधो धपयदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरासंस्ति वर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः ।

आ । सस्ति । वर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्ने यद्यस्मात्कारणात् दूत्यं यासि देवानां दूतकर्मप्रामोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः
कामयमानान् तान् देवान् हविः स्वीकारार्थं विधो धय विनोष्येच वर्हिष्यस्मिन्कर्मणि ते देवैः सह-
आसस्ति आसीद आगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादे इति संहितायां रत्वम् आतोदि-
नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपो लुक्
ग्रहियेत्यादिनां संप्रसारणम् शतुरनुमो न घजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्वृत्तान्ति-
त्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्मवाङ्मयं दूतस्य भागकर्मणी इति यद् तस्य तित्स्वरि-
तापवादत्वेन यतोनाव इति प्राममाद्युदात्तत्वम् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते अत-
स्ति त्स्वरितमित्येव भवति शेषनिघातः । सस्ति सीदसि पङ्क्तिशरणगत्य वसादनेषु लटः सिपि
शपो बहुलं छन्दसीति लुक् नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाप्मेत्यादिना सीदादेशो न भव-
ति । वर्हिषि बृहबृहिवृद्धौ बृहेर्नलोपश्चेति ङि सप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

घृताहवनदीदिवः प्रतिष्मरिपंतोदह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतंऽआहवन । दीदिवः । प्रति । स्म । रिपतः । दह । अग्ने ।
त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवन घृतेनाह्वयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वंरक्षस्विनोरक्षोयुक्तान् रिपतोर्हंसका-
नशत्रून्प्रतिअस्माकंप्रतिकूलान् दहस्म सर्वथाभस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्नितिकरणाधि-
करणयोश्चेत्यधिकरणेऽप्युद् अत्रजुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद् घृतस्यकरणत्वमेव न-
तुकर्मत्वम् अतोनेया तृतीयाचहोऽछन्दसीतिकर्मणितृतीया किंनु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकरण-
वाचिन्येव अतः कर्तृकरणेरुक्तावहुलमितिसमासः तत्रपूर्वपदमृतिस्वरापवादे रुदुत्तरपदमृ-
तिस्वरेमातिपदिकावस्थायामेवकृतेतसि पश्चाद्विभक्त्युत्पन्नानामाधित्वस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् ।
दीदिवः दीव्यतेर्लिङःकसुः तस्य वस्वेकाणाद्धसामितिनियमादिङभावः द्विर्वचनं हलादि-
शेषः उत्तरवकारस्य छोपोव्योर्बलीतिलोपः कसुः कित्वाट्टणाभावः तुजादीनांदीर्घोभ्या-
सस्येतिदीर्घत्वमभ्यासस्यासंबुद्धौउगिदंचामितिनुम् संयोगान्तस्यंलोपइतिसकारलोपे न-
कारस्यमनुवसोरुत्तंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादांमधित्वनिघातः ननुपूर्वांमधित-
स्याविद्यमानत्वाद् पादादित्वेनननिघातोपपत्तिः नचनामधित्वेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमि-
त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेनविशेषवचनेत्वाद् अतएवपरस्परमनन्वयेना-
सामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिचनियमात्पूर्वस्यनपराद्वद्भावः येनैकपद्येननिघातःस्यादतएवही-
देरन्तेद्वितेसरस्वतीत्यादौपृथक्पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्रदीदिवइतिनाग्निपदस्य
विशेषणं किन्नु घृताहवनपदस्येवद्योतनार्थं घृताहवनइतिनिरोप्यत्वेननिवक्षितत्वाद् विशिष्टस्य
तु पश्चादग्निविशेषणता तत्रदीदिवःपदमतिघृताहवनपदस्यविशेष्यत्वान्नामधित्वेसमानाधिक-
रणेइत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधानिघातोपपत्तिः अतएवपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनसामर्थ्या-
त्तुभामधित्वेइतिपराद्वद्भाववेशेपनिघातेनापिस्वरोपपत्तिरिति ईदेरन्तइत्यादौतुर्नवंपरस्परान्वय-
इतिवैषम्यम् । रिपतः रुपरिपहिंसायांइतिभौवादिकस्यलटःशत्रोदेशे शपि छान्दसोगुणाभावः
तौदादिकस्यवारुशरिशहिंसायामित्यस्यछान्दसंपत्वम् विकरणस्यशस्यडित्वाट्टणाभावः । र-
क्षशान्दादस्मायामेवासजोविनिरितिप्रत्यययोनिनिः तस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अग्निमन्यने अग्निनाग्निःसपिप्यतइत्येपानुवचनीया प्रार्थनैवधेन्यपिपितइतिसंज्ञेय-
वितम्—अग्निनाग्निःसपिप्यतेत्वंसमेअग्निनेति एवंपाग्निमतइत्यस्यानुशास्यता अपामेव्यवशित-
ण्ड अमापमिपणयनइत्युपक्रम्यसंज्ञितम्—यदोरपममिनानमयतामग्निनाग्निःसपिप्यतइति ।

तामेतांषधीष्टवमाह—

अग्निनाग्निःसमिध्यतेकविर्गृहपतिर्धुवा । हव्यवाहजुह्वास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम । इध्यते । कविः । गृहपतिः । धुवा ।

हव्यवाह । जुह्वस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यः स्वस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निनानिर्मध्येनप्रणीतेनवासहसमिध्यते स-
म्यदीप्यते कीदृशोग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः ह-
व्यवाह हविषोबोधा जुह्वास्यः जुह्वरूपेणमुखेनयुक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्यैरहितपूर्व-
पदमरुतिस्वरत्वम् । युव युमिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् निस्त्वा-
दाद्युदात्तः । हव्यं बहतीतिहव्यवाह बहध्वेतिष्विप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोप-
दात्तदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः हूयतेऽनयेतिजुह्वः हुवः श्लुवच्चेतिक्विप् तत्सजियो-
गादीर्धश्च श्लुवद्भावाद्भिर्भावः श्रुत्वजस्त्वे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुह्वरास्यंयस्येतिब-
हुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वेनसप्तशिष्यते शेषनिघातः यणादेशजदात्तस्वरितयोर्धणःस्वरितोऽ-
नुदात्तस्येत्याकारःस्वरितः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टवमाह—

कविमग्निमुपस्तुहिसत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवचातनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोतृसंघ अध्वरेऋतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्यस्तुर्विकुरु कीदृशं कविमेधाविनं सत्यधर्मा-
णंसत्यवदनरूपेणधर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनं अमीवानांहंसकानांशत्रूणां रोगाणां
वाधातकम् ॥ सत्यधर्मायस्येतिसत्यधर्मा धर्मादनिच्छेदलादित्यनिष्प्रसासान्तः अन्तःपदेनत-
स्यसमासत्वाभिधानाद् बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वेणनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः
अमरोगेइत्यस्मादशेषयह्जिह्वाग्रीवाअपाग्रीवाइति वन्प्रत्ययेईडागमेचनिपातोनित्त्वादाद्युदात्तः
चतेचदेयाचनेचेत्यस्माद्विसाथार्थाणिजन्तानन्यादित्वात्त्युः योरनादेशः णेरनिटीतिणेलोपः
लित्तीतिधातोरकारस्योदात्तत्वम् नचस्वरेकर्तव्येणिलोपस्यस्थानिवद्भावः नपदान्तद्विर्वचनेत्या-
दिनाप्रतिषेधाद् अमीवानांचातनइतिसमासे रुदुत्तरपदमरुतिस्वरेणसप्तशिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतं देवसपर्यति । तस्यस्मप्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःस्पतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रष्टुःप्रविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतं त्वं सपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता भवस्म अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः अर्चिशुचीत्यादिना इतिः प्रत्ययस्वरेण इकार-
उदात्तः हविःस्पतिः हविष्पतिः नित्यं स मासे नुत्तरपदस्थस्येति पत्वम् पत्यावैश्वर्ये इति पूर्व-
पदमकृतिस्वरत्वम् । सपर्यशब्दात्कण्डादिभ्यो योगित्यक् धातुमकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थ-
थकः कित्वाच्च सपर्यशब्दस्य धातुत्वाच्चो विहितस्य यकार्धधातुत्वे सति अगोलोप इत्यलोपः
सनाद्यन्ताधातव इति धातुसंज्ञायां विप्रकर्तृरिति यत् तस्मिन्पूर्वस्यातो गुणे इति परपूर्वत्वम् यकः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं शपासहृदकदेशस्य एकदेशज्जदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम् विट् विट् इति निधावो-
न भवति यद्वृत्तान्तिप्रतिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निदेववीतय इत्येषा
अथामेप्यइष्टय इति खण्डे स्तुवितम्—यो अग्निदेववीतये कुर्वितु नो गविष्टय इति ।

तामेवां याज्यां सत्कृत्वा न वमीशृचमाह—

यो अग्निदेववीतये हविष्मँ आविवांसति । तस्मै पावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवध्वीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवांस-
ति अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकामे तस्मै मृळय तं यजमानं द्रुतप ॥ देववी-
तये वीगतिप्रजनकान्त्पसनत्वाद्नेषु इत्यस्मादसनार्थावकिन् देवानां वीतिर्यस्मिन् याने स देववीतिः
बहुवीहो पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । नक्षिपयस्यानिसन्त्वस्येति पर्युदासाद् विष्मन्नेन्द्रोदात्तः म-
नुषः सर्वानुदात्तत्वात्सप्तशिष्यते । आविवांसति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भावितप्य-
र्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् आह्वानेच्छापरिचर्यापार्ययस्यो विनिवासति शब्दः परिष-

यार्थेनिधंतौपठितः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् अत्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्
तिङ्तिडइतिनिघातोऽनभवति यद्धृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङिचोदात्तवतीत्याडोनिघातः
सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाडस्तिडासहसमासे समासान्तोदात्तत्वेभाषे परादिश्छन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संपदानेचतुर्थी ॥ ९ ॥

पवमानेष्टावमेः पावकस्यानुवाक्या सनः पावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा-
इतिखण्डेऽस्मिन्नित्यम—सनः पावकदीदिवोमेपावकरोचिपेति ।

तामेतामनुवाक्यां सूक्तगवां दशमीमृचमाह—

सनः पावकदीदिवोमेदेवाँ इहावह । उपयज्ञं हविश्वनः ॥ १० ॥

सः । नः । पावकः । दीदिइवः । अमे । देवान् । इह । आ ।

वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्रेस्तत्त्वं नोऽस्मदर्थे इह देवयजनदेशे देवानावह ततो नोऽ-
स्मदीर्य यज्ञं तत्रत्यं हविश्व उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः दिवुक्तीडादौ छन्दसिलुइलइ-
लिटइति वर्तमाने लिट् क्तसुः द्विर्भावः हन्नादिशेषः तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्व-
म् यस्वेकाजाद्वसामिति नियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वलीविषकारलोपः
कित्त्वाद्गुणाभायः संबुद्धौ उगिदच्चापिति नुम् हल्च्चादिलोपः संयोगान्तलोपः मनुवसोरिवि-
रुत्वं विसर्गः । अमे पादादित्वान्निघातः । देवान् इहेत्यत्र दीर्घादित्समानपादे इतिरुत्त्वम् आतो-
दिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभ्रगोअघोअपूर्वस्य योशीतिरोर्यकारः लोपः शाकल्पस्ये-
वियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोऽनभवति । इह इदमोहइतिसप्तम्यन्वाद्यप्रत्ययः इदमइश् तद्धि-
वान्त्वत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरेतिसप्तम्यालुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइत्युत्तरस्याप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सनः स्तवान् आसं रगायत्रेण नवीयसा । रयिर्वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । अर । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्त्वानः
 स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रमभ्यपत्ययुक्तां इषमन्नंच आभर संपा-
 दय ॥ स्त्वानः दृञ्स्तुतौ धात्वादेःपःसः स्वरितञितइत्यात्यनेपदम् छटःशानच् कर्तरिशाप् व-
 हुलंछन्दसीतिदुग्भावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुग्रभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानु-
 शासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादनोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः पर-
 त्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यत्वे । भर ह्यहोर्भश्छन्दसीतिभावम् । गायत्रे-
 ण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशायनिकई-
 यस्तुप्रत्ययः निच्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुम्डीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारःमातिपदिक-
 स्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अग्नेशुक्लेणशोचिपाविश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमंस्तोमं

जुपस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्लेण । शोचिपा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् ।

स्तोमम् । जुपस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्लेणशोचिपात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेववाहानसा-
 धनस्तोत्रैश्चयुक्तसत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुपस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशोःकृन्नन्तो-
 निच्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादनोदात्तः देवानांहूतयआहाना-
 न्यास्तुतिष्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽग्नेनेतिस्तोमः अति-
 स्तुस्वित्यादिनामन् निच्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्पमथमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशार्चमामीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्कपिः गायत्रंछन्दः प्रत्यु-
 चंपदीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायाष्टकसंख्याश्रित्यछ-
 न्दश्चानुवृत्तिबलात्तिद्धवत्त्वम् देवताउदाहताः सुसमिद्धइतीप्थः समिद्धोवाग्निस्वनूनपात्तरार्थ-
 सइत्योर्हर्दिदेवीद्वारउपासानकादैव्यौहोतारौप्रचेतसौविस्नेदोद्व्यःस्वरस्ववीळाभारत्यस्त्वष्टावन-
 स्पतिःस्वाहारुतयइतिप्रत्युचंदेवताएतदामीसूक्तमिति । विनियोगस्तु—प्रशौसुसमिद्धो न आव-
 हेतिकाण्वमामीसूक्तम् एकदशमयाजाइतिसण्डेस्तुतिवत्—समिद्धोअद्येविसर्वेषांयथपिषेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

सुसंमिद्धो न आवहदेवाँ अग्ने हविष्मते । होत॑ पावक॒ यक्षि॑च ॥ १ ॥

सु॒संमिद्धः । नः । आ । वह॑ । दे॒वान् । अ॒ग्ने । ह॒विष्म॑ते ।

होत॑रिति । पा॒व॒क॒ । यक्षि॑ । च ॥ १ ॥

हेअग्ने सुसमिद्धोनामकस्त्वंनोऽस्मदीयायहविष्मतेयजमानायतदनुग्रहार्थं देवानावह हे-
पावकशोधक होत॑, होमनिष्पादकाग्ने यक्षि॑च यज॑वा॥ सुसमिद्धः सम क्रियाविशेषणत्वेन गतिसं-
ज्ञकत्वात्पादिसमासः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणविशेष्येण बहुलमिति समिद्धपदेन
कर्मधारयः समासः सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारयेनिष्ठेति पूर्वपदमलुतिस्वरत्वम्
क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्पादिसमासे गविरनन्तरइतिसमोऽप्युदात्तत्वम् तदेव कङ्कु-
त्तरपदमलुतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्त स्यात् । देवान् अग्ने पूर्ववद्गुत्वानुनासिके ।
हविष्मते हविरस्यास्तीति मतुप् तस्मीत्यर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाच्चरुत्वम् । होत॑ पा-
वकशब्दयोरामङ्गितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात्पराङ्मवद्वाद्वाञ्छतञ्जिवन्धनमै-
कस्वर्यम् नच द्वितीयस्यामङ्गितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमङ्गितं पूर्वमविद्यमानवदि-
ति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य
विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि पराङ्मवद्वाद्वाइति नै-
कस्वर्यसिद्धिः अतो होतरिति विशेष्यम् अत पुनातीति पावक इत्यवयवमसिद्धिस्वीकारेण
विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति नामङ्गिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानव-
त्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वाद्पादादित्वाच्च द्वितीयामङ्गितस्याष्टमिकनिघातेनया पराङ्मवद्वाद्वावेसति
शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि॑ यजे॒लौ स॑ सि॒पि बहु॑ल॒च्छन्द॑सीति शपोलु॒रु॒म॒श्वादि॑नाप-
त्वम् पठो क॒सीति॑कत्वम् सोर्हि॒रादेश॑श्छान्दसत्वान्न भवति सि॒पि पित्त्वे॑नानुदात्तत्वाद्वा तु स्वरएव
शिष्यते नच तिङ् तिङ् इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्यामङ्गितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् अत-
एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष इति निघात स्यादिति चेत् न यक्षि॑पदापेक्षया होतरित्यस्या-
पि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वाद् ननु नामङ्गिते समानाधिकरणे इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वम् नच पा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षि॑पदस्यैव हि कार्यमिति पावकपदं पूर्व-
त्वादविद्यमानवत्त्वात् होत॑ पदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रतिपुनरत्वाद् द्विद्यमानवदेवेति भवत्ये-

बहोवस्त्वस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातः प्रा-
मोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिपुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञं देवे पुनः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधु॑मन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पात् । य॒ज्ञम् । दे॒वेपुं॑ । नः । क॒वे । अ॒द्य ।

कृ॒णु॒हि । वी॒तये॑ ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्नेतनूनपादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयमधुमन्तरसवन्तं
यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपाटिनमि-
मनिजनांगुक्षपटिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्यय-
स्यनिष्त्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः । तनूनपाद् आमन्त्रितनिघातः । अद्य सद्यःपरुत्परारीत्यादिना
अस्मिन्काले इत्यर्थेद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यावादव्ययादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् कृणुहि कृ-
विर्हिंसाकरणयोश्च इदितोनुमधातोरिति नुम् लोटः तोर्हिरादेशः धिन्वि कृण्वोरचेति शपोपवा-
दोधिकरणउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन च वकारस्य अकारः तस्यावोलोपइति लोपः तस्य स्थानि-
षद्वावाहृधूपधगुणो न भवति उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुग्न भवति उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-
वाचनमिति वचनात् तिङ्तिङ् इति निघातः । वीतये मन्त्रे वृषेपचमनविद्भूवीराउदात्तइति
किन्मुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नरा॒शंस॑म् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उ॒प॒ । ह॒व्ये ।

मधु॑जिह्वम् । ह॒विः॒ऽकृत॑म् ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि की-
दृशं पिपं देवानां पीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषि जिह्वोपेतं माधुर्यं रसास्वादक जिह्वोपेतं वा हविष्कृतं
हविषो निष्पादकम् ॥ नराशब्दो नूनये इत्यस्मादन्तः प्रत्ययस्य पित्वाद्वा तु स्वरएव शिष्यते शं-
सत्यस्मिन्निति शंसः हृत्त्वश्चेत्यधिकरणे घञ् नराणां शंस इति समासे छुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेभागे

उभेवनस्पत्यादिपुगुगपेदितिपूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिपुपाढान्नरशब्द-
 स्पदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहमत्ययः इदमइतितीशदेशः प्रत्ययस्वरः । मियम् मीणातीति-
 भियः इगुपधज्ञापीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । ह्ये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्य-
 ते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृत् किपिह्रस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिपत्वम्
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीध्रुवमाह—

अग्नेसुखतमेरथेदेवाँईळितआवंह । असिहोतामनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वंह । असि
 होता । मनुःइहितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मि-
 न्धिदये देवान्स्थापयित्वाकर्मभूमावावह इदंशब्दाभिधेयत्वमत्रसूचयितुंईडितइतिविशेषणम्
 मनुर्हितः मनुनामध्वेणमनुष्येणवायजमानादिल्लेणेहितोत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाह्वातासि
 सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमत्पु तस्यगुणवचनेभ्योमनुषोर्लुग्वक्तव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-
 खतमः तमपोनुदात्तत्वात्मातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्तीडायां रमन्तेऽस्मिन्नितिरथः हनिकुपिनी-
 रमिकाशिष्यः कथन्नितिकथन् एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् इतीदमतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
 नामकारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिकः इडागमः तस्य आगमाअनुदा-
 ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादतिसमानपदेइतिरुत्वम् आतो-
 दिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्धत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति
 यलोपः तस्यासिद्धत्वादाद्गुणोन्नतभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असुभुवि लटःसिप्
 अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येतृन् सौ
 ऋदुशनइत्यादिनाअनङ् डित्वादान्तादेशः अपृन्तित्यादिनाउपधादीर्घः ह्रस्वादिलोपो निच्वा-
 दाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शूस्वृसिहिनप्यसिहनिहितिद्विचन्धिमनि-
 ष्यश्चेत्युप्रत्ययः तत्रनिदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्घातोर्निष्ठेतिकर्मणिकः दधाते-
 र्हिरितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायास्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य
 रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रवमाह—

स्तृणीतवर्हिर्नानुपघृतपृष्ठंमनीपिणः । यत्रामृतस्यचक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । वर्हिः । आनुपक् । घृतपृष्ठम् । मनीपिणः । यत्र ।
अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमनीपिणोबुद्धिमन्तऋत्विजः वर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापिबर्हिर्नाम-
कोऽग्निःस्तृप्यते कीदृशं बर्हिस्तास्तरणीयम् आनुपक् अनुक्रमेणसक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृ-
ष्ठं घृतपूर्णानालुचांबर्हिष्यासादितत्वावधृतं पृष्ठे उपरिभागेयस्यवर्हिषः तवधृतपृष्ठं यवयस्मि-
न्वर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्यघृतस्यचक्षणं दर्शनंभवति यद्वा मरणरहितस्यदेवस्य बर्हिर्ना-
मकस्याग्नेर्दर्शनंभवति तद्वर्हिःस्तृणीतेतिपूर्वब्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ्आच्छादने लोणमध्य-
मपुरुषस्यबहुवचनं लोटोलङ्ङवत् तस्थस्थमिषामितिथस्यतादेशः क्प्यादिभ्यःश्च ईहल्यघोरि-
तीत्वम् ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्यम्प्लादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वम्सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व-
भ्यन्यत्रविकरणेभ्यः अतस्तिङ्एवप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतीत्यप्रत्ययनलोपौ
प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुपजतीत्यानुपक् पञ्जसंगे धात्वादेशःपःसः क्तिप्चेतिक्तिप् अनिदिता-
मितिनलोपः आङन्वोरुपसर्गयोःभाक्प्रयोगः गतिसभासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् । घृत-
पृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतपुक्तं पृष्ठमस्येतिबहुमीहौ पूर्वपदमकृ-
तिस्वरत्वम् । मनीपिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य नविद्यतेघृतमरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहु-
मीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्त्वोदात्तत्वेमात्रे नञोर्जरमरमित्रमृता-
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि वागभिव्यक्तिवाचीधातुरिहाभिव्य-
क्तिमात्रंलक्षयतित्युच्चेतिभावेत्युद् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङःभ्याजिति त्वा-
आदेशोप्राप्ते अनसोश्चेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

पष्ठीश्रवमाह—

विश्रयन्तामृतावृधोद्वारोदेवीरसश्चतः । अद्यानूनंचयष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतुद्वयः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारोपज्ञस्यशालाद्वाराणि विश्रयन्तां कषाटोद्घाटनेनविधियन्तां कीदृशः कृतावृधः ऋत-
स्यसत्तयस्य यज्ञस्यवा वर्धयिष्यः देवीद्योतमानाः असश्चतः असश्चन्त्यजद्घाटनेनमवेष्टूपुरुषसंगर-

हिताः यद्वा असश्चतः पविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशायद्वाराभिमानिन्यएतत्संज्ञकाअ-
मिविशेषमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषेणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषप्रवेशेनवार्किप्रयोजनमितित-
दुच्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीतिदृष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं
वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्लिप् उपपदसमासः अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्व-
पदस्यदीर्घत्वम् वृधिर्थातुस्वरेणोदात्तः समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । देवीः
वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिडीप् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः विभक्त्यासंहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुंचुपस्जगतौ जकारस्यव्यत्य-
येनचकारः लट्, शत्रादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सश्चन्तोगच्छन्तोयेषुपार्ग्वशादिपुतान् असश्चतः ।
अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिषावितः लङितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-
स्याविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिटृश्यतइतिदीर्घत्वम् । नूनं एवमा-
दीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थेसेनेत्यादिनातवेन्प्रत्ययः व्रश्चादिनापत्वम्
नित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टचमाह—

नक्तोपासांसुपेशांस्मिन्यज्ञउपह्वये । इदंनोवर्हिःरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोपसा । सुपेशांसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् ।

नः । वर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउप.शब्दश्चलोकेकालविशेषवाचिनौ इहतुत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वयेपयु-
ज्येते नक्तोपासा नक्तोपोनामिकेवह्निमूर्ती अस्मिन्भवर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णवर्हिर्दग्धं आसदे आसचुंप्राप्तुं कीदृश्यो सुपेशसा
शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तंचउपाश्चनक्तोपासा द्वितीयादिवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः मलोपउप-
धादीर्घश्चछान्दसौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्यकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनंशो-
रूपंययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेश.शब्देनद्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहीनञ्मुख्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तंछान्दसीत्युत्तरपदाद्युदानत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमि-
त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे यद्विशारणगत्यवसादनेषु धात्वादेःपःसः आइपूर्वाद-
स्मात्संपदादिःभावेक्लिप् प्रादिसमासः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टमाह—

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारुदैव्यांकवी । यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतार । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नुः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामन्वात्मसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यजतामनुविष्टताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वौ-
पेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालोवेत्यर्थः होतार होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ
अतएवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य सुपांसुलुगित्याकारः
एकादेशजडात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वायस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतार जुहो-
तेस्त्व द्विवचनेऋतोऽङीतिगुणः अमृन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः निच्वादाद्युदात्तः । दैव्या
देवानामभिधौ देवाद्यञ्जावितियञ् यस्येतिचेत्यकारलोपः श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्वव-
दाकारः । यक्षतां यजता लोटिशपिपरतः सिबहुलं लेडीतिबहुलमहणात्सिप् कुवचत्वं-
यत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीष्टमाह—

इळासरस्वतीमहीतिलोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिलः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः ।

सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्वगुणयुक्तांभारतीमाचष्टे अन्येष्वामीसूक्तेषु सदृशेष्विळासरस्वतीभा-
रतीत्याभ्रातृत्वादिलादिशब्दाभिधेयावह्निमूर्तयस्तिलोदेवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीद-
न्तुमामुवन्तु कीदृशयः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्त्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळा
ईडस्तुतौ छान्दसंहस्त्वत्वम् किप् धातुस्वरः टापंचैवहलन्तानां यथावाचानिशादिशेति दाप् ।
सरस्वती सरः असुन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तोविमनुष्य अदुपधत्वाद्धत्वं तसौमत्यर्थे-
तिभवेनपदत्वस्याधितत्वाच्च रुत्वाद्यभावः उगितथेतिडीप्य मनुष्यीडीपौपित्वाद्नुदात्तौ । मही
महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणीडीपउदात्तत्वम्

तिस्रः विशब्दाजसि त्रिचतुरोःसिपांतिसृचतसृइतितिसादेशः अचिरकृतइतिरेफादेशः । तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम् । देवीः देवानांपन्थोदेव्यः पुंयोगादाख्यायामितिडीप् यस्येति-
चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणडीपउदात्तत्वम् जसि दीर्घाजसिचेतिनिषिद्धं दीर्घत्वं वाछ-
न्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः भीष्महिंसायां हिनस्तिदुःखमितिमुखंमयस्तद्भावयन्ती-
तिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यथाद्भुवःकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतिइसि-
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु पद्विशरणादौ पाभेत्यादिनासीदादेशः । अस्मिधः स्मिधेर्हिं-
सार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेकिपिनञाचहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वानञसु-
भ्यामिगुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयाजेत्वद्भुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुयाकायसंभेपितइतिखण्डेस्त्रित-
म्—सन्तेपयांतिसमुपन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति ।

तामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीधृचमाह—

इहत्वष्टारमग्रियंविश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टारनामकमग्निइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं
सोऽस्माकंकेवलोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं तक्ष-
त्वक्षतनूकरणे तुन् स्वरतिसृतिसृयतिधुञ्जितोवेतीडभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक्कार-
लोपः द्वुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोडिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अमृञित्यादिनाउपधायादीर्घः
तुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छोचेतिघञ् आपनेयीत्यादिनाघका-
रस्यइमादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयचादिपददेशिवचनंस्वरसिद्धार्थमितिउपदेशिवद्भावान्न प्र-
त्ययाद्युदात्तत्वात् घञश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्टृत्वेनयस्य त्व-
ष्टावैपशूनांमिथुनानांरूपरुदितिश्रुतेः ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते
बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यामदिक् प्र-
त्ययस्वरेणान्तोदात्तः पष्ठीबहुवचनमात्रम् अत्रपरमपियोऽचीवित्यत्वं बाधित्वानित्यत्वात्प्रतिपदवि-
धित्वाच्च सामआकमादेशेरुते अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेपेलोपइतिदकारलोपेअकरा-

न्तत्वेनपश्चात्प्राप्तस्यापिसुदः सामइतिनिर्देशोस्थानिन्यन्तर्भावेननिवृत्तिः एवमर्थएवसामइतिसु-
दकनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीसूचमाह—

अवसृजावनस्पतेदेवदेवेभ्योहविः । प्रदातुर्स्तुचेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज् । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः ।

अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकामेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्मदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र-
दातुर्यजमानस्यचेतनंपरलोकविषयंविज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनिघातः ॥ देव
पादादित्वान्निघातः पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इतःप्रत्ययस्वरः । दातुः ददाते
स्त्वच् चितइत्यन्तोदात्तः ङसि ऋतउदित्युत्वम् रपरत्वंच रात्तस्येविसलोपः एकादेशस्वरेणो-
कारउदात्तः । चेतनं चित्तीसंज्ञाने करणेत्युद् योरनादेशः षधूपधगुणः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीसूचमाह—

स्वाहायज्ञं कृणोतुनेन्द्राय यज्वनोगृहे । तत्र देवाँ उपह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतुन् । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषंलक्षयति तदग्निसेपादितंयज्ञं इन्द्रा-
यइन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः कृणोतन् कुरुत तत्रयज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन्
कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्वानुम् लोणमध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामितितादेशः तप्तनव-
नथनाश्वेतितनवादेशः शपिप्राप्तेधिविकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनवकारस्यचअका-
रस्तस्यान्तोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्निविस्थानिवद्भावादकारस्यलघूपधगुणोन्भवति त-
नपःपित्वेनङित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिनारन् निच्चादाद्युदात्तः । यज्वनः
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्निष् इति भ्रसंज्ञायामलोपेप्राप्ते नसंयोगादमन्तादिति
निषेधः वनिपःपित्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिक्प्रत्ययः ग्रहिज्येत्या-
दिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्रवल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ

उपेत्यत्रसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोदिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भो-
भगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति लोपः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋपिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तंबहुदेवतार्कं अत-
एधानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्पृशमेछन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेव-
शस्त्रे—ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूत्रितम्—अथछन्दोमाःसमुद्राद्भूमिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने-
दुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमाष्टकमाह—

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमंपीतये । देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमंपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेऐभिरस्मिन्यज्ञेसंभाषितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽ-
स्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्वरप्रति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥ एभिःपूर्व-
निर्दिष्टानादिवानामिदमापरमर्शादिदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृतीयादावित्यनुदात्तः शिश्वात्सर्वा-
देशः नेदमदत्तोरकोरितिभिसप्तेसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नक्षिपयस्यानिसन्तस्पेत्याद्युदात्तत्वम् । वि-
श्वेभिः विश्वशब्दोविशेःकनन्तोनिच्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसप्तेसुनभवति बहुवचनेज्ञ-
ल्येदित्येत्यम् । सोमपीतये सोमशब्दः अतिस्तुस्वित्यादिनामनन्तोनिच्वादाद्युदात्तः सोमस्य
पीतिर्वस्मिन्यागेससोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्यंचतुर्थी । देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसप्तेसादेशाभावः
बहुवचनेज्ञल्येदित्येत्यम् । यक्षि यजेतेऽंतिःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वश्वादिनापत्वम्
पदोःकःसीतिकत्वं सेर्हिरदेशाच्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्दातुस्वरएव ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आत्वाकण्वाअहूपतगृणन्तिविप्रतेधियः । देवेभिरग्न्याग्ने ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूपत् । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।

देवेभिः । अग्ने । अ । गृहि ॥ २ ॥

हेविम मेधाविन्नग्रे कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूपत आह्वयन्ति
 तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततो हे अग्रे देवेभिर्देवेः सह आगहि आगच्छ
 विम इत्यादिपुचतुर्विंशतिसंख्याके पुमेधाविनामसुकण्वऋभुरिति पठितम् ॥ त्वा त्वामौ द्वितीयाया-
 इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिष्टलटिकणीपीत्यादिना कन् नित्वादा-
 द्युदात्तः । अहूपत हेतूस्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्निटि इति वर्तमाने लुङ् डित्वादात्मनेपदं
 तस्य आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः ३ सिच् एकाच इतीदमितिषेधः बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं
 परपूर्वत्वं हल् इति दीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरिति पठ्याः छान्दसत्वाद् कारस्य न गुणः अडागमः । गृ-
 णन्ति गृशब्दे लृट् शि श्नोन्तः ऋयादिभ्यः आ प्यादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं श्माभ्यस्तयोर-
 त इत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं तिङ्स्वर एव शिष्यते । विम आमन्त्रितनिधा-
 तः । ते अनुदात्तमित्यनुबृत्तौ तेमयावेकवचनस्येति पठ्याः ते इत्यादेशः । देवेभिः छान्दस एसो-
 भावः । गहि गमृस्तृपृगतौ लोटः सिप् सेर्हपि च कर्त्तरि शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अनुदा-
 चोपदेशोऽप्यदिनामकारलोपः तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुम्भवति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रवायू बृहस्पतिमित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गृणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।
 आदित्यान् । मारुतम् । गृणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान् मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अग्रे यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-
 श्च वायुश्च इन्द्रवायू देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोऽपि तिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधः दे-
 वताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदमलुतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-
 व । बृहस्पतिं तद्बृहवोऽकरपत्योश्चोरे देवतयोरभिधेययोः सुट् लोपो वक्तव्य इति तलोपः सुडाग-
 मश्च बृहच्छन्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयन्तीति वामनः पारक्षणे पातीति पतिः पातेर्दतिः प्रत्ययस्वरेणा-
 द्युदात्तः समासे उभेन तस्यत्यादिपुगुणपदिति उभयपदमलुतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाः सुर्पा-
 सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानि आदित्याः दित्यदित्यादित्यप-
 त्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतां विकारः अनुदात्तादेरञ् जित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

प्रवोश्रियन्त इन्द्रवो मत्सुरामादधिष्णवः । इप्सामध्वंश्च भूपदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः ।
मध्वः । चमूदसदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वीर्युष्मदर्थमिन्दवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्स-
रास्तृषिकराः मत्सरः सोमोमन्दतेस्तृषिकर्मणइतियास्कः । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः बिन्दु-
रूपाः मध्वः मधुराः चमूपदः चमूप चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयो-
गः । भ्रियन्ते भ्रिओयकि रिदृशयग्लिङ्मुइतिरिडादेशः इओवा इग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभ-
कारः । इन्दवः उन्दीक्रेदने उन्दन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउपत्ययः आदेरि-
कारश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदवृत्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ लुधूमादिभ्यः किदितिसर-
प्रत्ययः तितुव्रतथसिमुसरकसेषुचेतीदृप्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपन-
योः मदेण्यन्तात् णेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिजोपेप्राप्ते अयामन्ताल्याप्येन्विष्णुष्विति
अमादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तजक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुङ्गित्व-
मसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिचेतिगुणोपभवति । चमूपदः चमुलमुजमुल्लमुअदने चम्यते
भक्षयतेयेषुचमसेषु ते चम्वः लुपिचमीत्यादिनाउः तत्रसीदन्तीतिचमूपदः सत्सद्विपेत्यादिनाकि-
प् सुप्रामादिरालुतिगणत्वात्पत्वम् लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

ईळन्ति त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिपः । हविष्मन्तो अरंरुतः ॥ ५ ॥

ईळन्ते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तवर्हिपः ।

हविष्मन्तः । अरंरुतः ॥ ५ ॥

हेअग्रे त्वां ईळते ऋत्विजस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनरक्षणं तज्जेतून् देवानि-
च्छन्तः कण्वासोमेधाविनः वृक्तवर्हिपः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अ-
रंरुतः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतो अनुदात्तेत्वाल्लोक्ष अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक्
क्षस्यान्तादेशः, टेरेत्वं तास्यनुदात्तेत्यादिनात्सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते ।
अवस्यवः अवन्तीत्यवादेवा तानविशयेनेच्छन्ति सुप्रआत्पन क्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति
नछन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वप्रानिपदिकेभ्योऽल्लोक्षसायासुग्नकव्यइतिसुक् कयाच्छन्दसीत्युप-

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोत्रा-
दिपठनेतिकण्वाक्कृतिजः असिपृषीत्यादिनाक्क् नित्वादाद्युदात्तः आज्ञसेरसृगित्यसृक् । वृ-
क्तवर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्तः
तसौमत्वर्थेइतिभवेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंरुतः अलंकुर्वन्तीति अरंरुतः क्तिप्चेतिक्तिप्
ह्रस्वस्यनुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोस्त्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

पथीमृचमाह—

घृतपृष्ठामनोभुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्तसोमपीतये ॥ ६ ॥ २६

घृतऽपृष्ठाः । मनुऽभुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।

देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वात्वां ये अन्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पृष्ठान्त्येनदीतपृष्ठाः मनोभुजःम-
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः वैरन्वैः सोमपानहेतुपागार्थदेवानावहेतिशे-
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतंदीप्तंपृष्ठं येपांतेघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । मनसायुंजतइतिमनोभुजः कृत्विग्वभृगित्यादिनाक्क् कृ-
दुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तत्वादेशः । वहन्ति शस्तिपोरनुदात्त-
त्वाद्वातुस्वरः यद्वत्तयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृचौ वहिभिभृयुवृग्लाहात्वरिभ्यो-
निदिति निप्रत्ययः तस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोनकारस्य संहि-
यां नभ्येतिधुडागमः स्वरिचेतिचर्त्यं चयोद्वितीयाःशरिषौष्करसादेरिविद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषर्द्धिशोवर्गः ॥ २६ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तान्यजंत्राँक्तारुधोप्रेपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वायय ॥ ७ ॥

तान् । यजंत्रान् । ऋतुऽरुधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि ।

मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतारुधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् प-
त्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्वोमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय-

य ॥ यजत्रान् अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योत्रन्धितियजेरन्मत्ययः । कतावृधः वृधुवृद्धौ अन्त-
र्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्किप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेक-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्रे पादादित्वान्नामध्वितनिघातः पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पन्नीवतः प-
त्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिडीप् इकारस्यचनकारः ताएषांसन्वीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्त्वं पतिश-
ब्देइतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः डीव्मतुपोरनुदात्तत्वात्सएवशिष्येव । रुधि रुओलोटःसिपःसे-
रूपिच्चेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृश्यञ्छन्दसीतिहोर्धरादेशः त्रिच्चाद्गु-
णाभावः । मध्वक्तः । सुजिह्व आमध्वितनिघातः । पायय पापाने पिबन्तमयुंकेइति हेतुम-
तिचेतिणिच् शाब्दासाहान्यावेपांयुगिति युक् पूर्वस्यामध्वितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्यव-
धायकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्तिङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

येयजत्रा॒यई॒ड्या॒स्तेने॑पिबन्तुजिह्वा॑ । मधो॑रभेवपट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वा ।

मधोः । अग्रे । वपट्कृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वपट्कृतिवपट्कारकालेवपट्कार-
युक्ते यागेवा हेअग्रे तेत्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् ।
ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेमात्रे ईडबंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्य
तेराशदस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यमित्रत्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्रे आम-
ध्वितनिघातः । वपट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेकिप् वपडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुवी-
हिः वपडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुवीहोर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

आर्की॑सूर्य॑स्यरोचना॒दि॒श्वान्दे॒वाँउ॒प॒वुधः॑ । विप्रो॑होतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आर्कीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उपःश्वुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उपवुधःउपःकाटेयागगमनायमनुध्यमानान्वि-
श्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्सर्वलोकादिहकर्मणि आर्की वक्षति आवहन् ॥ आर्की

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोरजस्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यप्पिच्चाद्यानुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः कन्न्तोनिच्चादाद्युदात्तः । उपबुधः उपबुध्यन्तइत्युपबुधः क्तिप्चेतिक्तिप् धातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेरुदुत्तरपदमृत्तिस्वरत्वम् । विप्रः ऋज्जेन्द्रेत्यादिना रन् निच्चादाद्युदात्तः । होवा ह्रयवेस्ताच्छील्येतन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्णं गुणः निच्चादाद्युदात्तः । इह इवमोहइतिहमत्ययः इदमइशितिइश् शित्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः । वक्षति वहेःपार्थनायांलिङर्थेलिट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिद्धहुलंल्लेटीतिसिप् ढत्वकत्वयत्वानि तिङ् तिङइतिनिपातः ॥ ९ ॥

अग्निष्टोमेपजगशस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यमध्विति स्तोत्रमग्नेशस्वादितित्पण्डेस्तमितम्-विश्वेभिःसोम्यमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

विश्वेभिःसोम्यमध्वग्रन्द्रेणवायुना । पियामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधुं । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब ।

मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदेवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसर्वन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंवन्धिमधुमधुरंभार्गपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिभिसपेसादेशाभावः । सोम्यं सोममर्हति यइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलोपः प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । वायुना रुवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुकृचिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोट्.से-हिरादेशः शपिपाघेत्यादिनापिबदेशः अवोहेरितिहेलृक् शप्.पित्वाद्यानुस्वरः पादादिवाञ्निपातः । अचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाञ्आतोमनिनितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

त्वंहोतामनुर्हितोभ्येयज्ञेषुसीदसि । सेमनोअध्वर्यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःइहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज्ञ् ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुषाहोत्रादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोय-
स्त्वंयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्त्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति
मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् अर्विपूर्वपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ नित्वा-
दाद्युदात्तः । हितः धात्रोनिष्ठेतिरूपप्रत्ययः दधातोर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृ-
करणेकृतावहुलमितिसमासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि
षट्शिविशरणगत्यवसादनेषु छटःशप् शपिपात्राभ्येत्यादिनासीदादेशः निवातः । सेममित्यत्र
संहितायां सोचिलोपेचेत्तादपूरणमितिसोलोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्तोध्वरः
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेडःपदान्तादतीतिपूर्वरूपं प्राप्तं प्र-
कृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावानिवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

युक्ष्वाक्षरुपीरथेहरितोदेवरोहितः । ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७॥

युक्ष्व । हि । अरुपीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः ।

देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवामे रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व युज योजयहिशब्दः पाद-
पूरणार्थः कीदृशीः अरुपीः गतिमतीः हरितः हर्तृथारूढान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरि-
हास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिद्योगे लोट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवामौ
रुधादिभ्यःभ्रम् तस्यबाहुलकात्तुक् कृतपत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांअचोवस्तिड-
इतिदीर्घः । अरुपीः ऋगती रन्तिमच्छन्तीत्यरूप्योवडवाः अहनिभ्यामुपन् धातोर्गुणोरपरत्वम्
निच्वादाद्युदात्तोरुपशब्दः तस्मात्सिपांछान्दसोडोप् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः ।
रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । हरितः हस्तरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरिति-
प्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवस्त्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभक्तेःप्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यत्रपू-
र्ववद्व्यानुनासिकौ ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्वस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्न-
श्रुतदेवताकंतथापि प्रत्युचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोमपृतव्यं

तत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्रचाग्नेय्यैन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोदविणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्रेति ।
विनियोगस्तुस्मार्तोद्गृह्यः ।

तस्मिन्सूक्तेमथमाष्ट्रचमाह—

इन्द्रसोमं पिवं ऋतुना त्वा विशन्ति वन्दवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिवं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः ।

मत्सरासः । तत्तदोक्तसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिव इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु कीदृशाः मत्सरासः
वृत्तिकराः तदोक्तसस्तन्निवासाः सर्वदा त्वद्दुरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र पाष्ठिकमामद्विताद्यु-
दात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्यादिनामम् निश्वादाद्युदात्तः । पिव पिवामित्रस्येत्यत्रोक्तम्
आत्वा विशन्ति तु उत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सहसमुच्चयार्थश्च शब्दोल्लसः अतश्चादिलोपेविभाषेती-
यं मथमातिद्विभक्तिर्न निहन्यते । विशन्ति त्विलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्निहन्यत एव संहिताया-
माद्गुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यक इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः प्रबोध्रियन्त इत्यत्रो-
क्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्ञासरसुगित्यसुक् । तदेव ओक्तः स्थानं ये पतितवधोक्ताः बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्ट्रचमाह—

मरुतः पिवन्त ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि घ्रासुं दानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिवन्त । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् ।

हि । स्थ । सुददानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिवन्त नोऽस्मदीयं यत् पुनी-
तनशोधयत हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः हियस्माद्युयं स्थ युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धम्
तस्माज्जोधयतेत्यर्थः ॥ पिवन् अन्नतिष्ठोदुपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पू-
र्यामन्धितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् पोतुः संबन्धिपात्रं
पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरिति प्राप्ता वृद्धिः सर्वविधयश्छान्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति
नन्वेवमन्त्यस्य क्रकारस्याचोऽङ्गितीति वृद्धिः प्रामोति त्वाष्ट्रो जागव इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्य-
मिति परया आदि वृद्ध्या अन्त्योपधन्क्षणा वृद्धिर्वाच्यते इत्युक्तं इहतु परस्या आदि वृद्धेऽछान्द-

ह्रस्वः तिङ् तिङ् इति निघातः । आ अस्य सन्तीति मतुप् व्यत्ययेन वत्वम् संयुद्धौ मतुवसोरु रितिरु-
त्वं विसर्गः पादादित्वेनामघ्नित निघाताभावात्पाठिकामघ्नितानुदात्तत्वम् आब्रह्मस्य विशेषण-
तया विशेषवचनत्वान्नामघ्निते समानाधिकरणे इति निषेधाभावाद् विद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्द-
स्य पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । पिव शपः पित्वाद्वा तुस्वरः पूर्वयोरामघ्नितयोरविद्यमानवत्त्वे-
न निघाताभावः । रत्नानिदधातीति रत्नधाः क्पिचेति क्पि धातुस्वरः समासेरुदुत्तरपदमरु-
तिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि सिपः पित्वाद्वा तुस्वरः तिङ् तिङ् इति निघातोनभवति हि-
चेति मतिपेधात् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अग्ने देवाँ इहा वं हसादया योनिपुत्रिषु । परिभूपपिवं ऋतुनां ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । ब्रह्म । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूप । पिवं । ऋतुनां ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानि हारिर्मन्त्रमर्णयावह ततो योनिपुस्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय त-
तस्तान् परिभूष अन्नं कुरु ऋतुना सह त्वंसोमं पिय ॥ अग्ने देवानित्ययं पादोगतः । योनिषु यमिश्रणे
यहि श्रीत्यादिनानि मत्स्यः निष्वादाद्युदात्तः । त्रिषु पद्मिचतुर्ग्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूप भूपअलङ्कारे तिङ् तिङ् इति निघातः । पिव ऋतुना गतो ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्राधंसः पिव सोमं मृतूर्नु ॥ तवेद्विसृज्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधंसः । पिवं । सोमम् । ऋतून् । अनु ।

तवं । इत् । हि । सृज्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसि संवज्जात् राधसोधनभूतावपात्रात् सोमं पिय किं कृत्वा ऋतून्
अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोऽपि पिवन्त्वित्यर्थः हियस्मात्तवेत् तव सख्यं अस्तृतमृतूनामविच्छि-
न्नं तस्माद्भुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसीकथ्यते
सच पुँल्लिङ्गेशेऽपि निघातेनानुदात्तादिः तस्य संबन्धी उच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयववन्नियत इत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरन् वेन निष्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः राधसः सर्वधानुग्यो-
मुन् निष्वादाद्युदात्तः । पिव पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् आचोतस्तिङ् इति दीर्घत्वम् ऋतून्त्वित्यत्र

दीर्घादितिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्युकारस्यानुनासिकत्वम् । तव युष्मदस्मद्भांडसोश् शित्वात्सर्वादेशः तवममौडसीवितवादेशः युष्मदस्मदोर्डसीत्याद्युदात्तत्वम् । सख्यं सख्युः कर्मसख्यं सख्युर्यः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । अस्तुवं स्तुणोवेर्हिसार्थस्यकः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

युवंदक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभंम् । ऋतुनायज्ञमांशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दूःदक्षम् । ऋतुना ।

यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेधृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ युवंतभौयुवां ऋतुनासह अस्मदीयंयज्ञमांशाथेव्यामथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूडभंदुर्दहंशत्रुभिर्दग्धुंविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं प्रथमाद्विवचनस्यडेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विवचनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवसात्वं टिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेएकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् । दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षंत्यनेनेतिकरणेघञ् एवंहिपुंलिङ्गनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम् । धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिधृतानियाज्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्ववरुणधर्मित्रावरुणौ उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानडादेशः प्रथमस्यामधितनिघातः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । दूडभं दहभस्मीकरणे दुःखेन दसतइतिदुर्दहं ईपदुःसुधित्यादिनाडुरित्युपपदेदग्धेःखल् व्यत्ययोचहुलमितिउशब्दस्यऊकारोरेफस्यलोपः दकारस्यडकारोहकारस्यचभकारः लिटीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं छुदुत्तरपदत्वेनसपवशिष्यते । आशाथे अशूव्यासौ छन्दसिलुङ्लइलिटइतिवर्तमानेलिट् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वं अतआदेरित्यज्यासस्यदीर्घः अश्रोतेथेतिप्राज्ञेनुडागमः अनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टत्रमाह—

द्रविणोदाद्रविणसोप्रावंहस्तासोअध्वरे । यज्ञेपुंदेवर्मीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः६दाः । द्रविणसः । ग्रावंहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेष्टिष्टोपेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषुविकृतिरूपेषु उक्थादिपुचदेवमग्निमीळतेऋक्विजः स्तु-
वन्ति कीदृशाऋक्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिपवसाधनपापाणधारिणः की-
दृशंदेवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमंपिवत्वितिशेषः । तमेतमघ्नंयास्कएवंनि-
र्वक्ति—द्रविणोदाःकस्माद्धनंद्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्तिचलंवाद्रविणंयदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
वाताद्रविणोदास्तस्यैवाभवति द्रविणोदाद्रविणसइत्यादि । सोमंयास्कोकोनिर्वचनप्रपञ्चः तस्मि-
न्नेवग्रन्थेवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिण्यामिनन् निच्वादाद्युदात्तोद्रविणशब्दः तद्वादीति
द्रविणोदाः किप्चेतिकिप् पूर्वपदस्यसकारोपजनञ्छान्दसः रुत्वोत्वे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षेद्वितीयायाःसुआदेशः अथवाद्रविणमात्मनइच्छन्तिद्रविणस्य-
न्ति सुप्रआत्मनःक्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्योलाजसायांसुगवत्कव्यइतिक्यचिपरतःसुगागमः द्रवि-
णस्यतेः संपदादित्वाद्भावेकिप् अतोत्तोपः कौलुर्भनस्थानिवद्भवतीतितस्यस्थानिवत्त्वमति-
षेधाद्यलोपः एवंद्रविणस्यशब्दोवनेच्छावचनः द्रविणेच्छांदस्यतियथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्य-
र्थे दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेतिकिप् एवंद्रविणोदःशब्दःसकारान्तोभवति
तथाच—द्राविणोदसाःप्रवादाभवन्तीति नैरुक्तोव्यवहारउपपद्यते अतोद्रविणोदसुशब्दः भिन्न-
वाक्यत्वेस्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वेतुव्यत्ययेनद्वितीयाथोभवति द्रविणसइत्यत्रापिवाक्यभेदपक्षे
द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनञ्छान्दसः आद्युदात्तत्वंतुनियमेनस्थितम् ऋक्विजिशेषण-
त्वेनैकवाक्यत्वपक्षेतुक्यजन्तात्किप् अतोत्तोपादिपूर्ववत् अत्रतुपक्षेक्यचभित्त्वेनान्तोदात्तत्वेमा-
नेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेपांतेग्रावहस्तासः आग्नसेरसृक् ग्रावशब्दोवृषा-
दित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहोर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेच्चादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोऽरु ऋस्य
अदादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

द्रविणोदार्ददानुनोवसूनि यानि शृण्वरे । देवेपुतावनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः६दाः । ददानु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु ।
ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदादेवोनोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रू-
यन्ते ता तानि सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे संभजामः धनैर्देवान्यद्दं तानि स्वीकु-
र्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शूस्त्रस्त्रिहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
शृण्विरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लिट् स इरेच् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुक-
त्वे व्यत्ययेन श्रुः वत्सन्नियोगेन शृभावश्च उवडिप्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुकइति यणादेशः चितइ-
त्यन्तोदात्तत्वं यद्दृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः शोश्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः नलोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपः । वनामहे वनपणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥ *

नवमीष्टकमाह—

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोतु प्रचंतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुमि रिय्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ददाः । पिपीपति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् ।

ऋतुक्षितिः । इय्यत ॥ ९ ॥

* द्रविणोदाः देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रात् संबन्धिपात्रात् पिपीपति सोमं पातुमिच्छति त-
तो हे ऋत्विजः इय्यत होमस्थाने गच्छत गत्वा च जुहोत होमं कुरुत इत्यामतिष्ठत च होमस्था-
नात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीपति पापाने पातुमिच्छतीति सन्
छान्दसईकारः तिङ् तिङ् इति निघातः । जुहोत लोपमध्यमबहुवचनं तस्य लङ् वद्धावाचादेशः तस्य
वसनवनथनाश्चेति तवादेशः तस्य पित्वाट्टणः अग्नयस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्ते चेत्पनु-
दात्तत्वे प्राप्ते भीहीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजगिरां प्रत्ययात्पूर्वपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत छान्-
दिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्य लङ् वद्धावाचादेशः शपिपामाभ्येत्यादिना तिष्ठादेशः
समवप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदं न भवति तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्र च श-
ब्देन व्यवधानात् तेषाम्पातो रित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छ-
न्दसि व्यवहितप्रयोगः अत्र च शब्दो जुहोतेति पूर्वेषु सहसमुच्चयार्थः न पुनरिय्यतेत्युत्तरेण वे-
नापथ भवाच्च बायोगे मथमेति निषेधाभावात् तिङ् तिङ् इति निघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यं पुनीतनेत्य-
त्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र दृष्टव्यम् । इय्यत इपगतौ लोपमध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

यत्त्वातुरीयं मृतुमिर्द्रविणोदो यजामहे । अर्धस्मानोदुर्दिम्व ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽग्निः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।

अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदेदेव यद्यस्मात्कारणादनुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अध्येत्यं निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुरीयं चतुर्णांपूरणं चतुरश्र्यतावाद्यक्षरलोपश्चेतिछप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तात्मागेव आयने-
मीनीत्यादिनाईयादेशः आयन्नादिपूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्धार्थमितिवचनात् छतेआदेशे प्रत्य-
यस्वरेणइकारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्रशपः
पित्वेनतिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् यद्वत्तयोगा-
द्धाननिघातः व्यवहितयोगेऽपिहिसनिपेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्तः
संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः हुदाश्रुदाने आह्वगमहनजनःकिंकिनौलिट्चेतिविप्रत्ययः
लिट्ङ्गावाह्रिवचनादि आवोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

अश्विनापिवर्तन्मधुदीद्यग्नीशुचित्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिवर्तम् । मधुं । दीद्यग्नी इति दीर्घऽअग्नी ।

शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमंपिवर्तं कीदृशौदीद्यग्नी योतमानाहंवनीयाघामिमुक्ती शु-
चित्रताशुद्धकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संयोधनदि-
वचनस्यसुषांसुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिवर्तं शपःपित्वादानुदात्तत्वम्, तिङ्श्चल-
सार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्वाश-
द्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्तीडादौ अन्येभ्योऽपिटस्यन्तइतिविच् वेरपृक्तलोपाद्वल्लोपोवल्लीयानि-
तिप्रथमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेहिबर्णाश्रयविधौप्रत्ययटक्षणंनस्तीतिनिपेधाद्वल्लो-
पोनस्यात् छान्दसंद्विवचनं तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् यइत्तुमन्वाद्वासांतापूर्वकोविधिरनित्य-
इत्यभ्यासास्यगुणाभावः दीदिरमिर्ग्योस्तौदीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाननिघातः ।
शुचित्रता शुचित्रवंतयोस्तौसुषांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेननामधितइ-
त्यविद्यमानवत्त्वप्रतिपेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्यपराह्वद्वावात् ऐकस्वयंम् । यज्ञवाह-
सा महमापणे यज्ञंवहतइवियज्ञवाहसौ बहिहाषाभ्यश्छन्दसीत्यनु सत्रहिविकारकयो-

रपिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वंचेतिवचनात्तोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेराकार. आमञ्चितनिघात. असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपरान्नवद्भावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टवमाह—

गार्हपत्येनसन्त्यक्तुनायज्ञनीरंसि । देवान्देवयतेयंज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञनीः । असि । देवान् ।

देवयते । यज्ञ ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाम्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनात्वेणयुक्त. सन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह
यज्ञनी. यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्य-
ज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेभ्य. यस्येतिलोप जित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहप-
तित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव पणुदाने
किञ्चकौचेतिकिञ्च नकिञ्चिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेच्छन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवा-
निघातः । यज्ञनयतीतियज्ञनी. सास्तद्विपेत्यादिनाकिप् ऋतुत्तरपदमरुतिस्वर । देवयते दे-
वानात्मनश्च्यतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वनभवति नच्छन्दस्पुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाच-
स्येत्यात्वविधानादात्तनिषेधेमाप्तस्यदीर्घस्याप्येपनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनघजादीइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं शप पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभ-
यो क्यचासहैकादेशेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्त तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्ते. शतुर-
नुमोनघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेणकोनर्जिशोवर्ग ॥ २९ ॥

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्यतिनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते विशेषादेशा-
भावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातः सवनेमैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहस्य-
इति तथाच द्विदेवतैश्वरन्तीतिखण्डेसंज्ञितम्—उनीयमानेभ्योन्नाहत्वावहन्त्यति तथापोड-
शिनिशस्त्रेआत्वावहन्तुहरयइतितिस तथाचसंज्ञितम् अथपोडशीतित्खण्डे—आत्वावहन्तुहर-
यइतितिसोर्गायत्र्यइति ।

तस्मि सूक्तेप्रथमाष्टवमाह—

आत्वावहन्तुहरयोष्टपणंसोमपीतये । इन्द्रंत्वासूरंचक्षत. ॥ १ ॥

आ । त्वा । वृहन्तु । हरयः । दर्पणम् । सोमं क्षीतये । इन्द्र ।
त्वा । सूर्यं चक्षसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वृषणंकामानां वर्धितारं त्वात्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वावहन्तु
अस्मिन्कर्मण्यनयन्तु तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋविजस्रत्वांश्चैः प्रकाशय-
न्त्विति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः अचक्षुः इत्यसर्वधातुभ्य इतीन् निच्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनि-
न्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् किच्वाल्लघूपधगुणाभावः वाचपूर्वस्य निगमे इति विकल्पि-
तमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिड्व्यक्तायां वाचि सर्व-
धातुभ्योऽस्तुन् चक्षिडः ख्याञ् इति न भवति अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधाद् घूमेरण् सु-
षवीति सूरः सुसूधावृधिभ्यः कञ्जितिकन् किच्वाद्गुणाभावः निच्वादाद्युदात्तः सूरवच् चक्षः
ख्यान् प्रकाशोपेयां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इमा धाना घृतं स्तुवो हरीं इहोपवक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतं स्तुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इन्द्रस्य बोद्धारं अश्वावाचते तथा च श्रुत्यन्तरम्—हयोः रथावेति^१ हरिर्ह्येते-
न्द्रो देवतांगमयत्विति च एतदेवाभिप्रेत्य निषण्डुकार आह हरी इन्द्रस्येति तादृशौ हरी इमायागार्थं
वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धानाः भृष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमवस्थाम्य इहा-
स्मिन्कर्मणि उपवक्षतः वेदिसमीपे यद्वा क्रीडशीर्षानाः घृतं स्तुवः अलंकरणोपस्तरणाभिषारणे-
न घृतं स्तुविणीः ॥ धीमन्त इति वानाः धातुवस्य ज्यतिभ्यो न इति नः प्रत्ययस्वरः । घृतं स्तुवः घृतं
स्तुवन्तीति घृतं स्तुवः किपि तु गभावञ्छान्दसः धातुस्वरः समासे लुट्त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्तोः सं-
योगपूर्वत्वेन यणभावादुक्छादेयाः । हरी इन्द्रेण सर्वधातुभ्य इन् निच्वादाद्युदात्तः प्रगृह्य-
त्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः प्रार्थनारज्ये लिङर्थे लिट् तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्मै लोकादा-
वित्यङागमः शपिप्राप्ते ॥ सिद्धहुल्लेटीति सिप् ढत्वकल्पत्वानि तिङ् तिङ् इति निघातः । सुखव-
मे गतम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रं प्रातर्ह्वामह इन्द्रं प्रयन्त्यध्वरे । इन्द्रं सोमं स्पपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रथ्यति । अध्वरे । इन्द्रम् ।
सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रंहवामहे आह्वयामः तथैवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति
प्रारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रंहवामहे तथायज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य
पीतयेसोमपानार्थंहवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे हेजोलटिशपिपर-
तोङ्घःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण्
गतौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्दिंत्वाहुणाभावः प्रादिसमासः कृद्ग्रहणेभ-
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शतुरनुमोनद्यजादीइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य
स्वरितत्वम् । पीतये पापाने किनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

उपनःसुतमार्गहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाह्वामहे ॥ ४ ॥
उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिभिरिन्द्र । केशिभिः । सुन्द्र । केशिभिः ।
सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेसरयुकैर्हरिभिरध्वैस्त्वंनोऽस्मदीयंसुतमभिपुतंसोमप्रतिउपसमीपेआग-
हि आगच्छ सुते अभिपुतेसोमेनिमित्तभूतेसति ह्रियस्मात्कारणात्त्वाह्वामहेत्वामाह्वयामः तस्मा-
दागच्छेतिपूर्वब्रान्वयः ॥ गहि गमेर्लोटिःसोहिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इण्ग-
मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुपमांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशोत्पादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदनाभादित्यसिद्धत्वाद्वोहेरितिहेलुंभवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोयोपश्चेतिअन्
मत्वर्थीयइतिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ऋइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपित्वादनुदा-
त्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुस्वरेणधातुस्वरएव तिङ् तिङ्इतिननिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

सेमेनःस्तोममागह्युपेदंसर्वनंसुतम् । गौरोनतृपितःपिव ॥ ५ ॥ ३० ॥
सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गहि । उप । इदम् । सर्वनम् ।
सुतम् । गौरः । न । तृपितः । पिव ॥ ५ ॥ ३० ॥

टोलङ्गदितिलङ्ङावात् नित्यंङितइविसकारस्यलोपः आहुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-
त्वाद्नुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाडोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येष्वोऽ-
पिदृश्यन्तइतिक्लिप् द्विशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणेसतिपरपूर्वत्वं ह्रस्वइति
दीर्घः जसिपरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्कदित्युत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्येतित्स्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवचंसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-
वरुणयुधाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋपिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते अयंतुविशेषः युषा-
कुहीत्यादिकेद्वेकचौपादनिचृतामकच्छन्दोयुक्ते विनियोगस्तुस्मार्तेलिंगिकोवाक्यधिवगन्तव्यः ।

तस्मिन्स्तुकेप्रथमाष्टमाह—

इन्द्रावरुणयोर्हंसम्राजोरवआर्हणे । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समूहराजोः । अवः । आ । दृणे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योःसंबन्धि अव्योरक्षणंआवृणेतसंबतःप्रार्थये ता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-
तिमृळातः अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दजनन्प्रत्ययान्तः उभौनिस्वादा-
द्युदात्तौ समासे देयताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतियुगपदुभ-
यपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सद्विषेत्यादिनाक्लिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारिमा-
ते मोराजिसमःक्तावितिमकारादेशः रुदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं कर्तृकर्मणोःरुतीतिकर्तरिपठौ । अ-
वरक्षणादिपुभावेअसुन् निच्चादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः टिलोपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तित्स्वरः । मृळातः मृडसुखने प्रार्थनायांलिङ्थेलेट् द्विवचनं तस्य तस् लेटो-
डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः डित्त्वात्तृष्णगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिपुदृशोनालोचने-
कश्चेतिइदमशब्देउपपदेदृशोःकञ् उपपदसमासे ईदृकिपोरीश्वकीइतीदमर्श शिच्चात्सर्वदेशः
कञः किच्चाट्टणाभावः निच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्ये-
मतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गन्ताराहस्थोर्वसेहवंप्रस्यमावतः । धर्तारचर्पणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्पणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठारं रक्षितुं भावतोमद्विधस्यविमस्य ब्राह्मणत्विजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि मातशीलौभवथःखलु कीदृशौ चर्पणीनामनुष्ठ्याणां धर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कारादेशः ऋदशोङिगुणः अमृन्तित्यादिनोपधादीर्घत्वं तनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस्
भुवि लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनंधस् अदिप्रभृतिभ्यःशपदतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
से अघरक्षणे तुमर्थेसेतेनित्यसेन् निच्वादाद्युदात्तः । हवं हेओवहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विमस्य दुव-
पबीजसंताने अस्यऋजेन्द्रेत्यादिनारननिपातितोनिच्वादाद्युदात्तः । भावतः वतुप्प्रकरणे मु-
प्मदस्मज्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्ग-
नान्नइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः वतुपःपित्वादनुदात्तत्वम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
सएवशिष्यते । धर्तारा धृञ्धारणे ण्वुल्लुत्वावितिहृच् एकाचउपदेशेइतीदृप्रतिषेधः गुणोत्तर-
त्वं अमृन्तित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः हृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्पणीनां
छपेरादेश्चइतिअनिप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वेवाश्रित्वा छा-
न्दसमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मनुपि योह्रस्वान्तः
अन्तोदान्तःततउत्तरस्यनाम्रउदात्तत्वमितिब्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ । तावानेदिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेदिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीपाभित्तापमनुरायोधनस्यमदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं वयंयदापदाधनंकामयाभहेवदावदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता यां

हेइन्द्र सत्वनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते उप
 देवयजनसमीपे सुतमभिपुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानंसवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मवर्त-
 ते तस्माद्गौरोन गौरमृगइव वृषितः सन्निमंसोमं पिव ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोचिलोपेचेत्तादृश-
 रणमिति सुलोपः । गहि गतम् । सवनं स्रयतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेत्युद् द्वितीया अभिपुतसोम-
 स्योदात्तत्वं ल्युङन्तात्सप्तम्याः सुपांसुपोभवन्तीति वक्तव्यमिति वचनात् द्वितीया अभिपुतसोम-
 युक्तमिदंसवनमितिकर्मण्येववाद्वितीया तदासुतशब्दादर्शादित्वादच् । वृषितः निवृषापि-
 पासायां निष्ठा निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरणोदात्तः पश्चादिद् आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेर्जिशोवर्गः ॥ ३० ॥

सूक्तेपष्ठीष्टचमाह—

इमेसोमांसुइन्द्रवःसुतासोअधिबर्हिषि । ताँइन्द्रसहसेपिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।

इन्द्र । सहसे । पिव ॥ ५ ॥

इन्द्रशब्दः उन्दीक्रेदनेइतिधातोरुत्पन्नः इन्द्रवः क्रेदनयुक्ताइमेवेद्यामवस्थिताः सोमांसः
 तत्तत्प्राव्रगताःसोमाबर्हिषियज्ञे अधिआधिव्येनसुतासः अभिपुताः हेइन्द्र सहसे वस्तार्थं ता-
 न्तोमांस पिव ॥ सोमांसः आज्ञासेरसुगिति जसोऽमुगागमः । इन्द्रवः उक्तम् । सुतासः पूर्ववद-
 युक् संहितायांमकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावात्परपूर्वत्वंनभवति । बर्हिषि बृहेर्नलोप-
 श्चेतिइस् प्रत्ययस्वरः । ताँइन्द्रेत्यत्रदीर्घादटितमानपादेइतिरुत्वं यत्पयलोपी अनुनासिकः । सह-
 से पहमर्पणे असुजन्तोनित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगंस्तुशन्तमः । अथासोमंसुतंपिव ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शम्भन्तमः ।

अयम् । सोमम् । सुतम् । पिव ॥ ६ ॥

हेइन्द्रअयमस्माभिःक्रियमाणःस्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठःसुतं वेव ह-
 दिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शन्तमः सुवनमोऽस्तु अथस्तुवेरनन्तरं सुतमभिपुतंसोमंपिव ॥ अ-
 ग्रियः अघ्रादित्यनुवृत्तौ षच्चीचेतिषच् चित्वादान्तादात्तः । हृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृक् स्पृशोनु-

दकेक्किन् तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् किन्त्ययस्यकुरितिशकारस्यकुत्वं रुदुत्तरपदमरुति-
स्वरत्वम् । शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽवशमशब्दः ततस्तमप् अवसुखप्रकर्षस्यगुणद्वारागु-
णनिष्ठद्रव्येसंक्रान्तत्वादद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधादकिमेतिहव्ययेत्यादिनाआमन्भवति द्रव्यस्यस्व-
तःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थएवहितनिषेधः । अथासोमं संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

विश्वमित्सर्वनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति । वृत्रहासोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमःपीतये ॥ ७ ॥

वृत्रहाशत्रुघातकइन्द्रः सोमपीतयेसोमपानायमदायतत्पानजन्यहर्षायच विश्वमित्सर्वम-
पिभुतमभिपुतसोमयुक्तंसर्वनं प्रातःसवन्नादिरूपंकर्मगच्छति ॥ विश्वं असिपृषीत्यादिनाकन-
निच्चादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतं पूर्ववत् । मदाय मदनोपसर्गोऽत्यप्रत्ययः पिच्चाद्भानुस्वरः । ग-
च्छति इपुगमियमांछः । वृत्रहा वृत्रंहतवान् षस्रभ्रूणवृत्रेपुकिष इन्हनूपनित्यादिनानिवृत्तं दीर्घ-
त्वं सौचेतिप्रतिप्रसवाद्भवति रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणबहुवीहिरि-
त्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वापूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

सेमन्त्रः काममापृणगोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवामत्वास्वाध्व्यः ॥ ९ ॥ ३ १ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतःक्रतो । स्तवाम् । त्वा । सुः आध्व्यः ॥ ८ ॥ ३ १ ॥

हेशतक्रतो सत्वंनोस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्चसह आपृणसर्वतः पूरय य-
यमपिस्वाध्व्यः सुष्टुसर्वतोऽप्यानयुक्ताः सन्तस्वात्मांस्त्ववाम् ॥ सेमं संहितायां सोचिलोपेचेत्तादपूर-
णमिति सुलोपः । कामं कर्मधञि कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वेपामे वृषादिपुषायादाद्युदा-
त्तत्वम् । पृण पृणमीणने लोटःसोर्हिः तुदादिभ्यःशः तस्यडित्वाद्गुणाभावः अवोहेरितिहेर्लुक् ।
गोभिः सावेकाचइमिप्राप्तंविभक्तेरुदात्तत्वंनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषिध्यते । अश्वैः कञन्तइ-
त्युक्तं असामर्थ्यान्नपराद्वद्भावः । स्तवाम् दुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः लोटुत्तमबहुवचनस्यलो-

टोलङ्घदितिलङ्घद्भावात् नित्यंङितइतिसकारस्यलोपः आहुत्तमस्यपिञ्चेत्याहागमः प्रत्ययस्यपि-
त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येष्योऽ-
पिदृश्यन्तइतिक्रिप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणेत्ततिपरपूर्वत्वं हलइति
दीर्घः जसिपरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्तदित्युत्तरपदमरुतिस्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरिन्द्रा-
वरुणयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋपिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते अयंतुविशेषः युवा-
कुहीत्यादिकेद्वेकचौपादनिचृत्तामकच्छन्दोयुक्ते विनियोगस्तुस्मार्तोल्लिङ्गिकोवाकश्चिद्वगन्तव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणो । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समृद्धराजोः । अवः । आ । वृणो ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्पददीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योःसंबन्धि अवोरक्षणआवृणोसर्वतःप्रार्थयेता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-
तिमृळातः अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दउनन्प्रत्ययान्तः उभौनित्वादा-
द्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः उभेभ्युपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतिभ्युपपद-
मरुतिस्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सद्विपेत्यादिनाकिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारमा-
त्रे मोराजिसभःक्वावितिमकारादेशः रुडुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःरुतौतिकर्तरिपठौ । अ-
वरक्षणादिपुत्रावेअसुनृत्त्वादाद्युदात्तः । ता सुषांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः हिलोपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः मृडसुखने प्रार्थनायांल्लिङ्ग्येल्लिङ् द्विवचनं तस्य तत् छेदो-
डाडावित्याडागमः तुदादिभ्यःशाः ङित्वाह्रिष्यगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिपुद्गलोनालोचने-
कञ्चेतिइदमशब्देउपपदेदृशोःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीशुकीइवीदमईशु शित्वात्सर्वदिशः
कञः किच्चादुणाभावः जिच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेरुडुत्तरपदमरुतिस्वरत्वे-
नतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गन्ताराहिस्थोर्वसेहवंप्रस्यमावतः । धर्ताराचर्पणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अर्वसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ।

धर्तारा । चर्पणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणर्विजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि ग्रामशीलोभवथःखलु कीदृशौ चर्पणीनामनुप्याणां धर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छीत्येतन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कारादेशः ऋदृशोडिगुणः अमृजित्यादिनोपधादीर्घत्वं तनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस्
भुवि लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिज्यशपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
से अवरक्षणे , मुमर्थेसेसेनित्यसेन् निच्चादाद्युदात्तः । हवं हेजोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य दुव-
प्वीजसंताने अस्यऋज्रेन्द्रेत्यादिनारननिपातितोनिच्चादाद्युदात्तः । मावतः वतुष्मकरणे यु-
ष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आत्तर्व-
नान्नइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मनुषःपित्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
सएवशिष्यते । धर्तारा धृञ्धारणे ण्वुस्त्वावितितृच् एकाचउपदेशेइतीदृप्रतिषेधः गुणोरपर-
त्वं अमृजित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः तृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्पणीनां
छपेरादेश्चइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंवावित्वा छा-
न्दसमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिबिभ्रकेत्तदात्तत्वम् तत्रहि मनुपि मोहस्यान्तः
अन्तोदान्तःततउत्तरस्यनाम्नउदात्तत्वमिव्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ । तावानेर्दिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेर्दिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरागोपधनस्यमदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मात्स्नान्कुरुतं वयंपदायदाधनं कामयामहेतदावदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

तादृशौयुवानेदिष्टंअतिशयेनसामीप्यंयथाभवतितथा ईमहेयाचामहेकालविलंबमन्तरेणधर्मंदात-
व्यमित्यर्थः सप्तदशसुयाञ्जाकर्मसु ईमहेद्विपठितम् ॥ अनुकामं कामस्यपश्चादनुकामं अथवा
कामंअनु अनुकामं अनुरिहपश्चादर्थे अथवावीप्सादक्षणेयथार्थे योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृ-
त्तिःसादृश्यंचेतितत्वारोहियथार्थागृहीताः अव्ययंविभक्त्यादिनाअव्ययीभावसमासः अव्य-
यीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिप्राप्तस्यलुकोपवादोनाव्ययीभावादतोम्बपञ्चम्याइ-
तिविभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां लुपेर्ण्यन्ताल्लोटोणिवश्चआत्मनेपदम्
मध्यमद्विवचनमाथां टेरत्वेआमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौआतोडितइत्याका-
रस्यइयादेशः आहृणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलिगिति द्विवचनस्यआकारः आमद्विता-
द्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्यह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपां-
सुलुगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्यवामादेशोऽनुदाचः । नेदिष्टं अतिशयेनात्ति-
कं अतिशायनेइष्टम् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावितिनेदादेशः यस्येतिलोपः इष्टनोनिच्चादाद्यु-
दात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गत्तौ डित्त्वादात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीविशयनोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

युवाकुहिशर्चीनांयुवाकुसुमतीनाम् । भूयाम्बाजुदान्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शर्चीनाम् । युवाकुं । सुसुमतीनाम् । भूयाम् ।

बाजुदान्नाम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शर्चीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसौरूपंहविर्युवाकुरसतीवर्येकधनात्म-
कैरुदकैःप्रयःसक्तत्वादिद्रव्यान्तरेष्वमिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानाष्टत्विजां स्तोत्र-
रूपंवचनमपि युवाकु नानाविधैःस्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधंहविः
स्वीकुर्वंतोर्युवयोःप्रसादाद्व्यंवाजदानांअन्नपदानांपुरुषाणांमध्येमुरग्याभूयामभवेम अपःअमर-
त्यादिपुषङ्गिरातिसंख्याकेपुकर्मनामसुशर्चीशामीइतिपठितम् ॥ युवाकु पुमिश्रणे कठिकुपिष्मां-
काकुरित्यत्रबाहुलकाद्यौतेरपिकाकुःप्रत्ययः किच्चेनगुणाभावादुकारस्योपडादेशः प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तत्वम् । शर्चीशब्दकेषांचिन्मतेषांईन्द्रादिःडीनन्तोनिच्चादाद्युदात्तइत्युभेनस्पत्या-
दिपुयुगपदित्यत्रवृत्तिरुक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम् पार्थनायां
लिट् उत्तमबहुवचनेनित्यंङित्तइतिसकारलोपः यासुदपरस्मैपदेपूडाचोडिच्चेत्युदात्तोपासुदागमः
लिट्ःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः बहुलंछन्दसीविशयोलुक् सतिशिष्टत्वात्पासुदात्तप

शिष्यते । वाजदानां वाजंददावीतिवाजदावानः आतोमनिजित्यादिनावनिप् तस्यपित्याद्धातु-
स्वरएवशिष्यते समासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअलोपोनइत्यकारलोपः
तस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावालोपोव्योर्वलीतिवकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् ॥ क्रतुर्मवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदानां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति ।
उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनमदानांमध्ये क्रतुः धनदानस्यकर्ताभवति प्रभूतं
ददातीत्यर्थः तथा वरुणः शंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्य स्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः ॥
वरुणः उनन्मत्यपोनिच्चादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिमात्रे ईद-
वंदवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तः । क्रतुः रुद्रः क्रतुरितिकतुः कित्त्वाद्रुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशस्त्रं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति
लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिववञ्चत्वात् यतोनावइतिमात्रमाद्यु-
दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिर्विकल्पन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्मागेवतित्स्वरितत्वमस्तु
नहिवदायतोनावइत्येतदस्ति अचत्वाभावात् अतएवसूर्म्यायचसूर्म्यायचेत्यादौस्वरितत्वं
दृश्यते नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाभ्रपाद-
हिरन्नाद्यस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राभ्रयतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राचल्यात् अतऊ-
र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वंभविष्यतीतिकिंछान्दस्येन यत्रहितोप-
मन्तरेणअचत्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनअचत्वप्रदेशेषुत्वं स्वरि-
तेनैवभवितव्यमिति एवंतर्हितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ अत्रतु
षार्णादाङ्गबलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्ववाधित्वालोपएवभविष्यति तस्युक्थ्येऊर्म्यायसूर्म्याये-
त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यान्मुच्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

१ वीरवीर्योचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वानित्स्वरितमितिस्वरित-
त्वम् । २ आदृत्य १ भृगवाण (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रेवदभाष्यम् ।

सूक्तेष्वमीष्टचमाह—

तयो॒रिद॒वसा॒वयं॒सने॒मनि॒चधी॒महि । स्यादु॒तप्र॒रेच॒नम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अव॒सा । व॒यम् । स॒नेम॑ । नि । च॒ । धी॒महि॑ ।

स्यात् । उ॒त । प्र॒रेच॒नम् ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धन-
मिति शेषः निधीमहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततो वशिष्टं धनं कचिन्निधित्वेण स्थाप-
यामश्च उत अपि च प्ररेचनं भुक्तानि हिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा अ-
स्तु न निष्वादाद्युदात्तः वयं यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम आशिपिलिङ् तस्य मत्-
नित्यं ङित इति सकारलोपः किदाशिपीतियासुद् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः स-
लोपो नन्त्यस्येति सकारलोपः अतो येय इति इयादेशः लोपो व्योर्वलीतियलोपः लिङ्चाशिप्यङि-
त्यङ् आहुणः पादादित्वान्निघातः । धीमहि इधाञ्धारणपोषणयोः आशिपि लिङो म-
हिङ् तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-
तिसकारलोपः सार्वधातुकमपि ङिति ङित्वम् शप्च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपिश-
पोलुक् आर्धधातुकत्वादातो लोप इटिच्चेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद्नचवा-
योगमथथेति न निषेधः । स्यात् अस्ते प्रार्थनायां लिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुद् इपरस्मिपदे-
षूदात्तो ङिच्चेति यासुद् ङित्वे अदिमभूतिः शप् इति शपोलुक् असोरलोप इभ्यकारलोपः पादा-
दित्वान्निघातः । उत एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनं रिचिर्बिरेचने भावेत्युद् योरनादेशः
स्मिन्तिविप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पादिसमासः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

इन्द्रा॒वरु॒णवा॒महं॒हुवे॒चित्रा॒यरा॒धसे । अ॒स्मान्तु॒जिग्यु॒र्प॒रु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॒वरु॒णा । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । चि॒त्राय॑ । रा॒धसे॑ । अ॒स्मात् ।

सु । जि॒ग्यु॒र्पः । रु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणो वांयुवामुजौ अहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्ता-
दित्त्वेण विविधायराधसे धनाय तदाहूतौ युवां अस्माननुष्ठातुन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुयुज्य-
मुक्ता रुतं कुरुनम् ॥ इन्द्रावरुणा शृणोत्युत्तुमित्यादिना संबोधनस्य आकारः देवताद्वयेऽपि

पूर्वपदस्यानङ् आमच्चित्ताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । हुवे ह्वयतेर्लङ् इत्तमैकवचनं इ-
ट् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि-
श्रुधात्वित्यादिनाउवङ् नचहुश्रुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिमतिपदोक्तस्यतत्पुनरस्य
लाक्षणिकत्वात् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्निधातः । राधसे अस्तुन् निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । अस्मान् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम् । जिग्युषः जिजये लिटः कसुश्चेति
कसुः द्विर्भावः सगलिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं कसोःकिच्वाद्गुणाभावः कादिनियमात्प्राप्त्येडो-
वस्वेकाजाद्वसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयायह्रवचनंशस् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति
संप्रसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिघसीनांचेतिपत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-
उदात्तः । कृतं कृञ्करणे लोप्मध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्
तिङ्तिङ्इतिनिधातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रावरुणनूनुवांसिपासन्तीपुधीप्वा । अस्मभ्यंशर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सितासन्तीपु । धीपु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयनुविपुवां युवां सिपासन्तीपु सनितुं संभक्तुं सम्य-
क् सेविषुमिच्छन्तीपुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नूनु अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतं दत्तं पङ्क्ति-
विसंख्याकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्षिपतिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोक्त्यते ॥ इन्द्रावरुणा
उक्तम् । नूनु अचित्तुनुधमक्षुतङ्ङोरुप्याणामिति पूर्वस्थदीर्घत्वम् । सिपासन्तीपु वनपणसंभक्तौ
धात्वदिःप.स. इच्छायांसन द्विर्भावोह्लादिशेषः सन्यतइतिवं आदेशमात्यययोरितिपत्वं
सनीवन्तेत्यादिनाविकल्पादिङ्भावः अनसनरवनांसनल्लोरितिनकारस्यआकारः उपरिलटः
शट् कर्तरिशप् उगितश्चेतिङीप् शक्थनोर्नित्यमितिनुम् डीपःशपश्चित्वाच्छतुश्चलसार्व-
धातुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोर्नित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते । धीपु सावेकाचइतिविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्यत्रोक्तम् । यच्छतं दाणूदाने शपि पाप्मेत्या-
दिनायच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

प्रवामश्नोतुसुष्टुतिरिन्द्रावरुणयांहुवे । यामृधार्थेसुधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुहस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । धाम् । हुवे ।
याम् । ऋधाये इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिं प्रति हुवेयुवामुभावाह्वयामि किञ्च
सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणयास्तव क्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलक्ष्य ऋ-
धाये युवावर्धाथे तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्समूहोवामश्रोतु युवां व्यामोतु ॥
अश्रोतु अश्व्यामौ लोरोव्यत्ययेन तिप् स्वादिभ्यः भुः । सुष्टुतिः नर्विधेअ-
स्पसुष्टुतिमित्यभोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्र तु यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋधाये ऋधुवृद्धौ
सह व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्रोर्बहुलं छन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेण आकारउदात्तः य-
च्छब्दयोगान्ननिघातः । सधस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदा-
र्थे स्तुतिशब्दस्य स्तुत्यते अनेयेतिकरणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे अर्थस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तव-
नक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरे अर्थकरणसाधनतया ऋक्परइतिसमस्य मानपदा-
र्थादन्यः सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः सहशब्दपवमादित्वादन्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेन पूर्व-
पदमलृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिपदसूक्तात् लकेपश्चमानुवाके सोमानमित्यादिकं नवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी
पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्चब्राह्मणस्य त्याधत्तुर्ध्यामिन्द्रश्च सोमश्च
पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्य त्यानारांसीवान्येति सूक्तगवाआद्याः पञ्चर्चब्रह्मणस्पति-
देवताकाः तासां मध्ये सवावीरइत्येतस्याश्चतुर्ध्यां ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः
स्वन्तमित्येतस्याः पञ्चम्यादक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः पृथीमारभ्य तिसृणां सदसस्पति-
देवता नारां समित्येतस्यानवम्याः सदसस्पतिर्नारां सोवाविकल्प्यते विनियोगस्तु पूर्वपक्षः ॥

तस्मिन्स्त्रके प्रथमामृचमाह—

सोमानं स्वरं ऋणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरं ऋणु । ऋणुहि । ब्रह्मणः । पुत्रे । कक्षीवंतम् ।

यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्यकर्तारमा अनुष्ठातारंस्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं
 रुणुहि कुरु अवदष्टान्तः—कक्षीवन्तं एतन्नामकमपि इव शब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवान् यथादे-
 वेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वव्रयोजना कक्षीवतोनु-
 ष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिः तैत्तिरीयैराध्यायते—एतवैपरआट्णारः कक्षीवाः औशिजो वीतहव्यः आर्यस-
 स्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽप्यृषित्वकथनेनुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्य
 ते—अहं कक्षीवाँ ऋपरिस्मि विप्र ईति । तस्मादस्यानुष्ठातारं पतिवदष्टान्तत्वं युक्तं सोयमत्रोया-
 स्केनैवं व्याख्यातः—सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरुब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव यौशिजः कक्षीवान्
 कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिजवष्टेः कान्तिकर्मणोऽपित्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं
 सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरुब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे रुणुहि ब्रह्मणस्प-
 त इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्ध इति ॥ सोमानं मुनोतीति पुत्राभिषवे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
 मनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थं त्वानिच्चेऽपि नाद्युदात्तत्वं किमु प्रत्ययस्वर एव उ-
 ञ्छादिषु वा सोमशब्दोद्वेष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिको वामनिर्द्वेष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्तु-
 शाब्दोपतापयोः कृत्यत्पुटोचहलमिति कर्मणि ल्युट् लीटि यकार उदात्तः । रुणुहि रुविर्हि साक-
 रणयोश्च इदितोनुम्धातो रितिनुम् लोटः सिपोहिः शपिषाभेधिन्वि कण्वोरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियो-
 गेन वकारस्य चाकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः हेर्दि-
 स्वात् उकारस्य न गुणः उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनमिति हेर्नलुक् सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्धरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वान्निघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्या पति-
 पुत्रेत्यादिनासंहितायां विसर्जनीयस्य सकारः शुभामघितपराद्भवद्वावात्पदद्वयस्यामघ्नितनिघातः ।
 कक्षीवन्तं कक्षेभ्याकक्ष्या अश्वोदरसं वन्धिनीरज्जुः भवेच्छन्दसीतियत्प्रत्ययः साअस्यास्ती-
 त्यर्थे आसं दीवदष्टीवञ्च क्रीवत्कक्षीवदिति ऋषिविशेषनामकक्षीवच्छन्दो निपातितः छन्दसीर-
 तिवत्वं यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातिवर्द्धकार उदात्तः मनुषसुपोषित्वादिनुदात्तो । औशिजः
 यशकान्तो इजीत्यनुवृत्तो वशेः किञ्चेति इजिप्रत्ययः तस्य किच्चाद्ब्रह्मिज्येत्यादिनासंसारणं परपू-
 र्वत्वे गुणाभावः सतस्यापत्यमिति प्रागद्व्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

योरेवान्योऽर्चमीव हार्वसु वित्पुष्टिर्वर्धनः । स नः सिपक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवइहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः ।

सः । नः । सिसृक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवानयश्चामीवहारोगाणां हन्ता वसुवित्धनस्य लब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिपकुसेवतां परिगृह्णा-
नुगृह्णात्वित्यर्थः अत्र सिपकुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह—सिपकुसचतइति सेवमानस्येति । म-
त्यायकौशब्दाविति शेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलमित्यकारस्य संप्रसारणं
परपूर्वत्वं छन्दसीरइति वत्त्वं आहुणः ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्हरिश्चत्वाच्चमागेवगुणेकृते इवर्णा-
भावान्नवत्वं नचान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् अन्य-
था खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेन अकारत्वाद्दोभिसंज्ञेति त्वैसादेशः स्यात् नच निर-
वकाशत्वेन च वत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदभस्तंभः । उपब्रह्माणि हरिवइत्यादाववकाश-
लाभात् सत्यं अत्रगुणमवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुपकदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादे-
शेन इवर्णाभावेऽपि भवति त्वमित्यिति छन्दसीरइतिसूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिव-
इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्तेष्टृत्तिरुक्ता आरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्र आदेशान्म-
तुपइत्पुदात्तत्वं कव्यमित्यत्र आदेशान्दोरेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएव हि रेवाँइन्द्रैत्यादौ मतुपजदा-
त्तत्वं दृष्टम् अथवा ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्रापिकदाचिदह्रस्वात्परस्य मतुपजदात्तत्वं कव्यमित्येव व्याख्येयं
एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोगुणात्वाक् ह्रस्वात्परोमतुषितिरेवानरेवानित्यादौ सर्वत्रोदा-
त्तत्वं सिद्ध्यति अयमेव सूत्रकृतोभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यातइति । अमीवहा अमरोगे इत्येत-
स्माद्वन्मत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः तंहन्तीति बहुलं छन्दसीति किप् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
वसुवित् वसुविन्दतीति वसुवित् किप्चेति किप् उत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्न-
न्यादित्वात्स्फुः लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइतिकर्मणि पष्ठचासमासः रुदुत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वम् । सिपकु पचसमवाये लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वे ह्लादिशेषे च
बहुलं छन्दसीत्यभ्यासाकारस्य इकारः । तुरः तुरत्वरणे इगुपघज्ञापीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

एतीयामृचमाह—

मानः शंसो अररुपो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुपः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।

नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अरुणोमर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुं मस्मत्समीपं प्राप्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंस-
नमधिक्षेप इत्यर्थः तादृशो वाग्बिशेषो नोऽस्मान्मापणकमासंपृणक्तु शत्रुणाप्रयुक्तो धिक्षेपः कदाचि-
दस्मान्मापामोत्वित्यर्थः तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपातय ॥ मा निघातः । शंसनं शंसः
भावे घञ् जित्वादाद्युदात्तः । अरुणः अर्ते ररुति त्यन्तर्भावित्पण्यर्थात् क्रगतावित्यस्मादरुस् गु-
णोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धुर्वीहिंसायां किञ्चकौचसंज्ञायामिति कि-
ञ् वितुञ्जतथसि सुस्रकसेपुचेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपवादीर्घत्वं वलिलोपवाधित्वा ऊटिमा-
प्ते राहोपइति वकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लङ्स्तिप् इत्थेतीकारलोपः हल्ङ्चादिलोपः कु-
त्वं रुधादिभ्यः भ्रम् तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वं वाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वम् चादिलोपे विभापेति निघाताभावः । मर्त्यस्य मृङ्प्राणत्यागे असिदसिमृङ्-
त्यादिना औणादिकस्तन्प्रत्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थे भवेत्तन् इति यत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
रक्ष रक्षपातने शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरणवशिष्यते पादादित्वान्निघातः । १५ रुक्षाणः
अचोतस्तिङ् इति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्प-
ते षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुबापद्वितपराद्ब्रवावात्पदद्वयस्यामद्वित-
निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

सर्वावीरो नरिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घृ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हि नोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हि नोति प्राप्नोति वधं यतिवा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हि नोति तथा सो-
मो हि नोति सघ स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् नरिष्यति न विनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः
संहितायां ऋचिनुधमक्षुतङ्गोरुप्याणामिति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हि नोति हि गतौ-
वृद्धौ च स्वादिभ्यः श्रुः तिपः पित्त्वाद्भ्रुप्रत्ययस्वरणवशिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणापात्वं हंसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हेमलणस्पते त्वंतमर्त्यं अनुष्ठातारंमनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोम.पातु इन्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्वादाद्युदात्तः । अंहसः नक्षिपयस्येत्यादिनाआद्युदात्तः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्लिंगशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमिसदसस्पतिमित्येपाविनियुक्ता तथाचगृहे मेखलामाबध्येतिस्वण्डे पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतांसूक्तेपृष्ठीष्टमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिमेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिपं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्यप्रियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिधनस्यदातारम् ॥ सदसः पद्विशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्इतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रियं इगुपधज्ञापीकिरःकः इयडादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरमिटीतिणिलोपः यतोनावहत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं पणुदाने धात्वादेशः.सः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकपिकस्यउयसिषिशिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिपं याम्रापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातांसूक्तेतिसिचडागमः धातोःसगागमः निधातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टमाह—

यस्माद्वृतेनसिध्यन्ति यज्ञोर्विपश्चितंश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यन्ति । यज्ञः । विपःश्चितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोपमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपि यजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवाद्वृतेनसिध्यति सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनांमनोनुष्ठानविपयाणांअस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंयन्धमिन्वति

व्यामोति यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् अन्यारादित्यादिना क्रतेयो-
गात्पञ्चमी सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते नगोश्वन्सावर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति पिधुसंसि-
द्धौ श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा चान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् । योगं युजिर्योगे घञो निच्चादाद्युदात्तत्वम् । इत्यति इविब्याप्तौ शप् इदितोनु-
भधातोरिति नुम् निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविः कृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आह्वनन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानं ऋध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति ह-
विर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा विधफलसिद्धये अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं
प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्ति युक्तं कृणोति करोति होत्रा ह्ययमाना देवता नुष्टा सती यज-
मानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वा कृदेवान् परितोपयितुं देवेषु गच्छति
श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मासु होत्रा गीरिति पठितम् ॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः
संपादनं यस्य यजमानस्य तोयं हविष्कृतिः यद्वा ह्रीमहोमकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चं अनिग-
न्तोश्चतौ वप्रत्यये इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । पञ्चादेकादेशास्वरः । अध्वरं न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन्
न श्रुत्या मित्र्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हूयते अस्यामिति होत्रा देवता हुयामाश्रुभक्षित्यस्रजि-
तिवन् निच्चादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

नराशंसं सुष्टुष्टममपश्यं सप्रथंस्तमम् । दिवोनसदमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुष्टुष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथंस्तमम् । दिवः ।

न । सदमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थं व्युत्पत्त्यामदसस्पतिदेवतापरोपशब्दः व्यु-
त्पत्तिचयास्को दर्शयति—नराशंसो यज्ञइति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसं त्यग्निरिति शाकपू-

मिर्नैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैः शस्यमानत्वाजराशंसत्वं एतमेवाभिप्रा-
यंहदिनिधाय ब्राह्मणमेवमात्रायते—प्रजावैनरो वाक्शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदस-
स्पतिर्योवानराशंसनामको देवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि कीदृशं सुधृष्टमं अत्याधिक्येन धा-
ष्ट्यं युक्तं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं सद्भ्रमखसं प्राप्ततेजस्कं तत्र दृष्टान्तः—दिवोन ध्रुलोकानिव
आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिताद्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयंनराशंसं तेजस्वीत्यर्थः ।
सुधृष्टं शोभनं धृष्योतीति सुधृक् कृष्चेति कृष् अतिशायनिकस्तमं प्रकारस्य जन्वाभाव-
श्छान्दसः ऊदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेन ऋकारउदात्तः । अपश्यं पाष्ठाभ्येत्यादिना पश्यादेशः लुङ्ल-
ङ्लङ्स्वहुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादिनिघातः । सप्रथस्तमं प्रथमख्याने प्रथमं प्रथः सर्व-
धातुभ्योऽस्तुन् निष्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्तवइति तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिसमासः
वोपसर्जनस्येति सादेशः पूर्वपदमरुतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमिति उच्चरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्भ्रमखसं सीदतीति सद्भ्रमखद्विशरणादौ
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् निष्वादाद्युदात्तः सद्भ्रमहोयस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन स-
कारः ॥ ९ ॥

इति मथमस्य प्रथमे पञ्चमिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमिति नवर्चसूक्तं ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमाकृतमिति
कारीरीक्षी प्रतित्यमेवाधाय्या तथा च सूत्रितम्—वर्षकामेष्टिः कारीरीतस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे-
आग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये इति ।

तामेवां सूक्तगतां प्रथमां च माह—

प्रतित्यं चारुमध्वरंगोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिर्गम्य आगहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।

मरुतूभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हे अग्ने यो यज्ञः चारुं गवैकल्प्यरहितः त्वं तथाविधं
चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मादस्मिन्ध्वरे त्वं म-
रुद्भिः देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—तं प्रति चारुमध्वरं सो-

मपानायमहूयसेसोमेमरुद्धिःसहागच्छेति ॥ प्रति निपातआद्युदात्तः । त्वं त्यदादीनामः प्रातिप-
दिकस्वरः । चारुं दसनिजनिचरीत्यादिनाभ्युण् अवउपधायाइतिवृद्धिः त्रिच्वादाद्युदात्तः ।
गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । प्र निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

नहिदेवोनमःत्योमहस्तवक्तुं परः । मरुद्धिरग्न आगंहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । कर्तुम् । परः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गृहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहस्तवसंबन्धिकर्तुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति
खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं कर्तुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदी-
येकताविज्यन्तेतएवोत्कृष्टादित्यर्थः मरुद्धिरित्यादिपूर्ववत् । नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः ।
देवः पचाद्यजन्तश्चिच्वादन्तोदात्तः । महः महस्तलोपश्छान्दसः बृहन्महोरुपसंख्यानमिति
विभक्तैरुदात्तत्वम् । तव युष्मदस्मद्गोडंसीत्याद्युदात्तत्वम् । कर्तुं लज्ज कर्तुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
गहि गमूस्प्रगती छोटः सेहिः बहुलछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशोत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्भवति निपातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्भुहः । मरुद्धिरग्न आगंहि ॥ ३ ॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गृहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणमकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणवैमरुतइतिश्रुतेः । देवासोद्योतमानाः अद्भु-
होद्गोहरहिताः वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात् तथश्चोपरिष्ठादाप्रापते—उदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोय्युपवृष्टिर्वर्षयथापुरीषिणइति । शाखातरेपि मध्यान्तरस्यब्राह्मणमेवमाप्रापते—मरुतांशुप-
तय स्थेत्याह । मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति । रज शब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेज्यो-

तीरजउच्यतउदकरंजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसृगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नद्वि-
पयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलटोवेतिज्ञेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्-
त्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशोःकन्नन्तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आज्ञसेरसुक्
देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्गुहः संपदादित्वाद्भवेकिपिसति बहुव्रीहौ नञ्सु-
श्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाकिप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वंस्याद् नचलुदुत्तरपद-
मकृतिस्वरत्वं यतो नञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यउग्राअर्कमानृचुरनाष्टृष्टासओजसा । मरुद्भिर्ग्राआगंहि ॥४॥

ये । उपाः । अर्कम् । आनृचुः । अनाष्टृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्रे । आ । गृहि ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रास्तीवाःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः यर्पणेन संपादितवन्त-
इत्यर्थः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसावलेन अनाष्टृष्टासः अतिरस्कृताः स-
र्वेभ्योऽपिमबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति
तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चनचरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-
त्वमिति । सजगरत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भउदकंसप्तमुद्युक्तअर्चन उदकसत्पसंकल्पत्वमहिमप्रत्याप-
नेन स्यात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतो-
मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपरस्पृधेयमित्या-
दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगान्निघातः । अनाष्टृष्टासः अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा उज्जेर्षलेवल्लोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

येशुभ्राघोरर्वर्षसःसुक्षत्रासोर्गिशार्दसः । मरुद्भिर्ग्राआगंहि ॥५॥३६॥

ये । शुभ्राः । घोरः । वर्षसः । सुक्षत्रासः । रिशार्दसः । मरुद्भिः ।

अग्रे । आ । गृहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरकमप्ययान्तः ऋजेर्ध्वेतिस्त्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरश्मत्ययाग्रात्कारकमप-
यान्ताभ्यनिपातिताः । २ अकारस्यस्यानेककारोनिपात्यते ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभनाः घोरवर्षतः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुक्षत्रं भगवति पठितम् ॥ शुभ्राः स्फायित्वञ्चीत्यादिना शुभ्रेणोणादिकोरक् प्रत्यमस्वरः । घोरवर्षतः घोरवर्षोपेतां बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुवीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तं च छन्दसीत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वाद् रिशंति हिंसन्तीति रिशाः तानदन्तीति रिशादसः सर्वधातुष्योऽनुप्रत्ययः निस्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमोऽंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्ते पष्ठी मृचमाह—

येनाकस्याधिरोचने दिवि देवासु आसते । मरुद्भिरग्राहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्क्षितिः । अग्रे । आ । गृहि ॥ ६ ॥

येमरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्पोपरि दिग्गुलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखं तद्यस्मिन्नास्ति अन्तायक इति बहुवीही हिंसा पञ्चानञ् न अको नाक इति नञ् तत्पुरुषः नलोपो नञ् इति नलोपो न भवति नञ्पाणिनादित्यादिना प्रकृतिभावात् तत्पुरुषे तु त्याज्येत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वं प्रथमतस्तत्पुरुषकृत्वा पश्चाद्बहुवीही उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊर्द्धमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्ञासेरनुगित्यसुक् । आसते आस उपवेशने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं क्षस्य अदादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपोलुक् अनुदात्तेत्वाद्धिसावधातुक्रानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्न निधातः ॥ ६ ॥

सप्तमी मृचमाह—

य ईरवयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्राहि ॥ ७ ॥

ये । ईरवयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्क्षितिः । अग्रे । आ । गृहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वताभ्येनानास्वयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति शेषः निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईरवयन्ति

उत्खणवेत्यादावीर्निर्गत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुमधातोरितिनुम् णिजन्तधातोश्चित्-
इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वादनुदात्तत्वं विडश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । पर्व-
तान् पुर्वपर्वमर्वपूरणे औणादिकोत्तच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आयेतुन्वन्तिरश्मिभिस्तिरुसमुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्राहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तुन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्रे । आ । गृहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आतन्वन्ति आग्रावन्ति आकाशमितिशेषः किंच
ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोऽन्तः तना-
दिङ्भ्यः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिविडएवाद्युदात्तत्वम् । रश्मिभिः
नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्रोतेरशचेतिभिः प्रत्ययस्वरः । समुद्रं उन्दीक्रेदने स्फापीतंपीतिरक्
समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीष्टचमाह—

अभित्वापूर्वपीतये सृजामि सोम्यमधु । मरुद्भिरग्राहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भिः । अग्रे । आ । गृहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

हेअग्रे पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यमधु सोमसंनग्निनमधुरसं अभि-
सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वमरुद्भिःसहाग्रागच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तो-
दात्तः । त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंस्त्वमधार-
येत्यादिनापुंवद्भावः । सृजामि सृजपिसर्गे मिपःपित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । सोम्यं
सोममर्हतियइतियः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृ-
त्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसो-
ममयंसोमेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयादिद्यावीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरपुङ्गवभूपालसाम्राज्यपुण्यधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीर्यवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये मथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो त्विलंजमत् ॥ निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथमथमाऽष्टके द्वितीयो ध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टचसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्
ऋभुदेवताकृत्यमनुक्रम्यते—अयमष्टावार्धवमिति । विनियोगस्तु सूक्तस्यैकिकः स्मार्तो वादृष्टव्यः ।
व्यूढस्य मध्ये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अयं देवाय जन्मन इत्यार्धवस्तु चः अथ छन्दोमा इति खण्डे स्तु-
त्रितम्—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवायं देवाय जन्मन इति ।

तस्मिन्सूक्ते मथमाष्टचमाह—

ॐ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासृया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसृया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

ऋभुबोहिमनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः ते चात्र सूक्ते देवताः तत्सङ्घो जायमानवाचिनाज-
न्मशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते जन्मने जायमानाय ऋभुर्तत्तत्स्वपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थं अयं
स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः
कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनपदः स्तोत्रेण जुष्टा ऋभ-
वोधर्मप्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया आस्यशब्दान्तुतीयैकवचनस्य सुपांस्तुलुगित्यादिनायाजा-
देशः व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः चित् इत्यन्वोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानि दधातीति रत्नधा-
तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

य इन्द्राय वचो युजात तक्षुर्मनसा हरीं ॥ शर्मीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । युजा । तत्तक्षुः । मनसा । हरी इति । शर्मीभिः ।

यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचोयुजातादनादिकं विनावाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशि-
क्षितौ हरी एतन्नामकाय श्वौमनसा तत्तक्षुः संपादितवन्तः ऋभूणां सत्यसङ्कल्पत्वात् तत्सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः वेक्रमवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः यज्ञमस्म-
दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपः अमइत्यादिपुषाद्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमीशिमीति पठितम् ॥
वचोयुजा वचसायुजाते सत्सूद्विपेत्यादिना क्रिप् सुषांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः रुदुत्तरप-
दमरुतिस्वरः । तत्तक्षुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ऋटि अेरुसादेशः पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः
शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि औणादिकदन् रुदिकारादक्तिनइति डीप् वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशात अशूव्यासौ लङि अस्य अदादेशः स्वादिभ्यः श्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अडागमः
विडुतिडइति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं ॥ तक्षन्धेनुं सवर्दुधाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्जमानम् । सुखम् । रथंम् । तक्षन् ।
धेनुम् । सवः षडुधाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यां अश्विदेवपीत्यर्थं रथं तक्षन् ऋभवो देवाः कंचिदथमतक्षन् तक्षणेन संपादि-
तवन्तः कीदृशं परिज्मानं परितो गन्तारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं किञ्च धेनुं कंचिद्वा तक्षन् धा-
तूनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरत्र संपादनवाची कीदृशी धेनुं सवर्दुधां सवरः क्षीरस्य दोग्धीम् ॥ तक्षन् व-
हुलं छन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ न भ्राण-
पादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्जमानं अजेः परिपूर्वस्य श्वश्रुक्षत्रित्यादिना मन्प्रत्यये अकारलो-
पआद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सवर्दुधां सवः पयोदोग्धीति सवर्दुधा दुहः कवृषधेतिकप् सवरि-
तिरेफान्तं प्रातिपदिके क्षीरवाचीति संप्रदायविदः कपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुत्वरएवशिष्यत्वे समा-
सेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीये छन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्या भवस्तु चः द्वितीयस्याभिवोदेवमिति
खण्डे सन्नितम्—महीधौः पृथिवीचनो युवाना पितरा पुनरिति वृत्ताविति ।

वस्मिंस्तु चेमथमांसुक्ते चतुर्थीष्टचमाह—

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ॥ ऋभवो विष्टचक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजूयवः ।
ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्ववृद्धावपि पुनर्युवानातरुणावक्रतकृतव-
न्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्येपिताः पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यत्फल-
मुद्दिश्यमन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्फलं तथैव संपद्यते तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वसंपादयितुं समर्थ इत्यर्थः
ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः अतएवैतेषामनुष्ठितामन्त्राः सिद्ध्यन्ति विष्टी
विष्टयो व्याप्तियुक्ताः सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यापत्तिघातोत्रव्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दं या-
स्कएवं निर्वर्कि-ऋभवउरुभान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति विवेति ॥ युवाना युवन्शब्दो यौतेः
कनिभन्तो निस्त्वादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा पूर्ववदाकारः । सत्यम-
न्त्राः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्यच् अकृत्सार्वधा-
तुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः । क्याच्छन्दसीत्युपत्ययः प्रत्ययस्वरः । विष्टी विष्णव्याप्ती किच् कोचसंज्ञा-
यामिति किच् तितुत्रेत्यादिना इदमतिषेधः तस्माज्जसदयाडियाजिकाराणां मुपसंख्या नमिति
तस्य ईकारादेशः सचालोत्पत्येति सकारस्य भयति वत आहुण इति गुणे कृते मध्यमयोः पूर्वसवर्ण इति
पूर्वसवर्णदीर्घः संबाधित्वा परत्वाद् जसिचेति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत् न संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद् । अकृत ऊजोलुङ् आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रे घसेत्यादिना चूर्लुक् यणादे-
शः अडागमः निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सं वो म दा सो अं ग्म ते न्द्रे ण च म रु त्व ता ॥ आ दि त्ये भि र्भ र्ज भिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदासः । अग्मतु । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजर्दभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च सममतस-
क्ताः ऋभूणां मिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेस्ति अतएवावाहननिगद आश्वलायनेनैवं पठितः-
इन्द्रमादित्यवन्तं ऋभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । कीदृशे न्दे-
ण मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन अतएव मन्त्रान्तरमेवमाश्रयते—मरुद्भिरिन्द्रसंस्थं ते अस्तिवति । कीदृशैरा-
दित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः माद्यन्ते एभि रिति मदाः सोमाः मदो नुपसर्गे इत्यप्त्तस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वं धातुस्वरणवशिष्यते । आज्ञसेरलुगिति जसोऽलुक् । अग्मत गमेः संपूर्वालुङ् समोगम्यु-
च्छीत्यादिना आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रे घसेत्यादिना चूर्लुक् गमहेत्यादिना उपधातोः व्यव-

हिवाधेतिसमोव्यवहितमयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतः अस्य सन्तीति मरुत्वान् तसौमत्वर्थे-
तिभसंज्ञपापदसंज्ञापावाधितत्वात् जशत्वाभावः क्षयइति मनुषोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलं छन्द-
सीति भिसरेसादेशाभावे बहुवचनेऽल्पेदित्येत्यम् । राजभिः राजनशब्दस्य कनिन्नन्तत्वेन निष्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयमथमोवर्गः ॥ १ ॥

सूक्तेष्वपि चमाह—

उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवंम् । त्वष्टुः । देवस्य । निष्कृतम् ।

अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य संबन्धितक्षणाव्यापारः नवं नूतनं त्यंचमसंतं सोमधा-
रणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः तक्षणाव्यापारकुशलस्य त्व-
ष्टुः शिष्याऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्त चतुर्धा विशिष्टां धमसान्कृतवन्तः एक-
स्य चतुर्विधत्वकरणरूपो यमर्थो मद्यान्तरेऽपि विस्पष्टः—एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥ नवं णुस्तुतौ
नूपतइति नवं कर्मणि अप्रत्ययः सहिधञोपवादत्वात् धञर्थे सर्वत्र भवति धञ्प्रत्ययश्च अकर्त-
रिचकारके संज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चका-
रस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यते इति संबन्धः कर्मणि धञित्युक्तम् ।
त्वष्टुः तक्षत्वभूतनूकरणे औणादिकस्तृत् ऊदिच्चात्पक्षेऽहभावः स्कोः संयोगाघोरन्तेऽपेति क-
कारलोपः । निष्कृतं कृञो निरुपसृष्टात्कर्मणि कः प्रादिसमासे नित्यं समासे नुत्तरपदस्थस्येति पर्व-
अत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तापठौ यद्यपि नलोकाव्ययेति निषिद्धा तथापि कर्तुः शेषत्वेन विव-
क्षितत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकीपठौ यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते मापाणा-
मश्रीयादिति गतिरनन्तरइति निःसृज्युदात्तत्वम् । अकर्त अकृत कृञोऽङि शस्य व्यत्ययेन तादे-
शः मध्वेऽस्येत्यादिना चूर्लुक् छन्दस्युभययेति तिङ् आर्षधातुकत्वात् डिच्चाभावेन गुणः । चतुरः
चतुःशसीत्युकारउदात्तः । पुनः स्वरादिष्वानुदात्तः पठितः ॥ ६ ॥

तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे तेनोरत्नानि धत्तनेति द्वेऋचावार्भ्यौ तृतीयस्याग्नमहेति
स्वण्डेऽस्त्रितम्—इन्द्रइवेददातुनस्तेनोरत्नानि धत्तनेत्येकाद्वेचेति ।

तपोराद्यांसकेसप्तमीष्टकमाह—

तेनोरत्नानिधत्तनत्रिरासाप्तानिसुन्वते ॥ एकमेकंसुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।
एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वांस्तृक्षु येमतिपादिताऋभवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-
नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिपर्वकुर्वन्तेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-
दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनामध्ये प्रतिद्वयंयावदपेक्षितं
तावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि उक्तमानिमध्य-
मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च साप्तानिसप्तसंख्यानिपञ्चवर्गरूपाणि कर्माणि
च धत्तन संपादयत कीदृशानिसाप्तानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अष्ट्याधेयदर्शपूर्णमासादी-
नांसप्तानांहविर्घत्तानामेकोवर्गः । औपांसनहोमोवैश्वदेवइत्यादीनांसप्तानांपाकयज्ञानांवर्गो-
द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्पमिष्टोमइत्यादीनांसप्तानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्ती-
डायां नित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनमकारस्पतकारः निच्वादाद्युदात्तः ।
धत्तन तप्तनप्तनथनाश्रेतितशब्दस्यतनादेशः । सप्तानांवर्गःसाप्तं सप्तनोञ्छन्दसीतिवर्गे
अञ्प्रत्ययः नस्तद्धितेइतिदिलोपः निच्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वंच अत्रवर्गवचनेनचा-
नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथासकएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते
शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिबोप्तायांदिर्भावं एकशब्दः इणः
कञन्तोनिच्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाधेडितमित्याधेडितसंज्ञायां अनुदात्त-
चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयऋचः शंसुस्तुतौ करणेकिञ् तस्य
किच्चाञलोपः शोभनाःशस्तयइतिमादिसमासे यद्यपिचकिनोनिच्वादाद्युदात्तत्वेनछदुत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वेन तदेवमात्रं तनुपरेणमन्त्रिकन्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनचाप्यते ॥७॥

१ अष्ट्याधेयदर्शपूर्णमासामिष्टोवाग्रयणचातुर्मास्यनिरुद्धपरुचम्यसौत्रामणीतिसप्तहविर्घ-
ज्ञासंस्थाः । २ पञ्चमहायाअष्टकाश्राद्धंषार्वणश्राद्धंश्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणंशूलगवः आश्व-
युजीकर्मतिसप्तपाकयज्ञासंस्थाः । औपासनहोमवैश्वदेवयोर्घणपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् ।
३ अग्निष्टोमोत्पमिष्टोमउच्यः षोडशीषाजपेयोत्रिरात्रोमोर्धामइतिसप्तसोमयज्ञासंस्थाः ।

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमस्पानमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणि इन्द्राग्नीदेवावुपह्वये आह्वयामि तयोरित् इन्द्राग्नोरिव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसिका-
मयामहे सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमोती द्वौ देवौ सोमं पिबतामि विशेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र
देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ्गमभवति तत्र हि द्वन्द्वइत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणात् लोकप्रसिद्धसाहचर्याणा-
मेव द्वन्द्वे आनङ्गित्युक्तं तस्माद्वाचग्रहे हस्वइन्द्रशब्दः समासस्थेत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वे चेत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वनुभवंति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्येनोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात् ।
उश्मसि वशकान्तौ लटोमस् इदन्तोमसिरिति इकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुकू मसोर्द्वित्वा-
द्ग्रह्ण्येत्यादिना संसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तायज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुभतानरः ॥ तागायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता ।
गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याः कविजस्तापूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नीयज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः तथा
शुभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौकुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीछन्दस्केषु म-
न्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुभत अस्य संहितायामग्न्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तामित्रस्य प्रशंस्तय इन्द्राग्नी ताह्वामहे ॥ सोमपासोमं पीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशंस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे । सोमस्पानमा ।
सोमं पीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहनिपयस्य ममानुष्ठानतुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्ता देवौ संपद्येतामिति गोपः यद्वा मित्र-
स्य मम संचिन्विनौ तामिन्द्राग्नीप्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः सोमपानक्षमो तापूर्वोक्ता विन्द्रा-

ग्रीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाञ्चभाववचनादितिचतुर्थी कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंवाधित्वातादौचनितिकृत्यत्वावितिगते.प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

उग्रासन्ताहवामहउपेदंसर्वनंसुतम् । इन्द्राग्नीहृगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतंअभिषधोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सर्वनंमात.सवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्ता
वैरिवधादिषु क्रूरोसन्तोदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्नीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता
अस्तेः शतरि श्रसोरहोपः । सर्वनं सुतमितिद्वयं सेमन.स्त्वोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्नीरक्षउज्जतम् ॥ अप्रजाःसन्तवृत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौपूर्वोकाविन्द्राग्नीरक्षोराक्षसजातिउज्जतं ऋजुकुरुतंकौर्यंपरित्याजयतमित्यर्थः कीदृ-
शौमहान्तामहान्तौ गुणेरधिको सदस्पती सभापालकौ तयो.प्रसादावअग्निगोभक्षकाराक्षसाः
अप्रजाअनुत्पन्ना.सन्तु ॥ महान्ता सान्तमहत.सयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति
समासे षष्ठ्यालुकिमातिपदिकसकारस्यरत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि
दृश्यतइतिजनेर्दंपत्ययः नप्रजाअप्रजा.प्रजाशब्दस्यबहुव्रीहौहि नित्यमसिचूप्रजामेधयोरित्यसि-
जादेश स्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसञ्छान्दसइनुडा-
गमः चितइति ऋकारउदात्त. तस्ययणादेगे उदात्तयणोहृत्पूर्वाद् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

तेनसत्येन जागृतमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्नीशर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

१ अदेस्तिनिश्चेतित्रिन्. मत्ययस्त्वेणान्तोदात्त ।

तेन । सत्येन । जाग्रतम् । आर्ध । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति ।
शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रक-
र्षणफलभागाप्राप्तये स्वर्गलोकादिस्थाने अधिजागृतं आधिक्येन सावधानो भवतं ततोऽस्मज्ज्यंश-
र्मयच्छतं सुखं गृहं वादत्तम् गयः रुद्र इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्मवर्मत्युक्तम् ॥
जाग्रतं जागृदिन्द्राक्षये अदिप्रभृतिष्यः शप इति शपोलुक् तिङ् विड इति निघातः । प्रचेतुने
चित्ती संज्ञाने इत्यस्मात्पण्यन्तात् शकेरुनोन्त इति विहितत्वाद्वाहुलकादौणादिक उन्नमत्ययः समासे
रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नी इत्यत्रोक्तम् आमश्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेष-
यः । शृणाति हि नस्ति दुःखमिति शर्म शूर्हि सायां अन्येषोऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । यच्छतं इपुग-
मियमांछ इति छः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽतृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युच्यते तस्यैकपिच्छन्दसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—
प्रातर्युजासैका च तस्य आश्विन्यस्तथा सा विष्वक् आग्नेयौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणी वरुणा न्यमाग्नीनां
द्यावापृथिव्ये पार्थिवी पट्विष्णव्यो तो देवा देवी वेति सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन् खण्डे—अनिरुक्ता
संख्याविंशतिरिति परिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्याविंशतिसं-
ख्याद्रष्टव्या सा च विंशतिः एकया अधिकया सह वर्तत इति सैका तत्रादौ च तस्यैकचोऽश्विदेवताकाः
पञ्चमीमारुत्यादभ्यन्ताश्च तस्य सवितुदेवताकाः नवमीदशमीचोभे अग्निदेवताके एकादश्याः चो-
देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः द्वादश्याः चन्द्रवरुणाग्निपट्व्यहन्द्राणी वरुणा न्यमाग्नेयो देवताः त्रयोदशी-
चतुर्दशी द्यावापृथिवी देवताके पञ्चदशी पार्थिवी षोडश्याद्याः षड्विष्णुदेवत्याः षोडशी देवदे-
वत्या वा ॥ अत्र सूक्ते विनियोगोऽत्रैकिकः प्रातरनुवाके आश्विनेऽतृतीया प्रातर्युजा विबोधयेति च तस्य-
ऋचः सूत्रितं—अथाश्विन एषोऽजाः प्रातर्युजेति च तस्य इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येकापुरो-
नुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितम्—आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रातर्युजा विबोधया श्विना वेहगच्छताम् ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

१ पृथिवी देवी देवताका षोडशी मार्ग्यैर्कविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः अतो देवा इत्यस्या-
षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ।

प्रातः३युजा । वि । बो॒ध॒य । अ॒श्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ताम् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुक्षियन्ते हे अध्वर्योमातृयुजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविवोध-
य विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिपवसंस्कारमुक्तस्यसोमस्यपी-
तयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥प्रातर्युजातेगृहमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सद्विपेत्या-
दिनाकिं सुपांसुलुगित्याकारः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तै-
दात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेनकिनउदात्तत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यासुरथार्थीतमोभादेवार्दिविस्पृशा । अश्विनाताह्वामहे ॥ २ ॥

या । सु॒र॒था । र॒थि॒त॒मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शा ।
अ॒श्विना । ता । ह॒वाम॒हे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्ती रथीतमारथिनामध्ये अ-
तिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताह्वामहे तादृशावश्विनापाह्वयामहे ॥ यत्या-
दिष्वष्टसुपदेषुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनोरथोपपोस्तौसुरथौ समासान्तो-
दात्तत्वापवादबहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरंवाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेमात्रे आद्यु-
दात्तंछच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदी-
र्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ क्तिप्चेविकिप् तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् ग-
तिकारकोपपदात्तदितिरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यावांकशामधुमत्यश्विनासूनुतावती । तयायज्ञांभिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । म॒धु॒म॒ती । अ॒श्विना । सू॒नु॒ता॒व॒ती । त॒या ।
य॒ज्ञम् । भि॒मि॒क्ष॒तम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांपुवयोःसंनश्विनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआ-
गत्य यज्ञमस्मदीयं भिमिक्षतं सोमरसेनसेकुमिच्छतं कशामावृण्वंवाडयित्वा सहसारा-

मागत्य भवद्विषयांसोमरसाहुर्विनिष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः
क्षोदमित्यादिपुष्पकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधुपुरीषमिति पठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अ-
श्वस्यशीघ्रगत्यायत्वे दोदकं सवतितेनेयंकशाक्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग्मुक्ता तीव्रे-
ण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य आकोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगम-
नहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं यद्वा श्लोकः धारेत्यादिपुष्पपञ्चाशद्वा द्वा मसुकशाधिपणेति पठितं अ-
श्विनोऽर्णवाकूमधुमतीमाधुर्योपेतापारूपरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेताफलप्रदानविषये-
त्यर्थः तया वाचा युक्तौ यत्तं मिमिक्षतमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगतिशासनयोः पचाद्यच् वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती ऊनपरिहाणे सुमुऊनयत्यप्रियमिति सून् तथा विधुमन्तं सत्यं यस्यां
वाचिसा सूनृता नञ्सुप्त्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा परादि श्छन्दसि बहुलं इति लकारउ-
दात्तः सायस्या अस्ति सा कशा सूनृतावती विकशायाः संज्ञा एवं नामाकशेत्यर्थः संज्ञायामिति मतु-
पोवत्वम् । मिमिक्षतं मिहेः सन् हलन्ताच्चेति किच्चादुणाभावः ढत्वकत्वपत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीप्रचमाह—

न॒हि॒वा॒मस्ति॑ दूर॒के॒यत्र॑ रथे॒न॒गच्छ॑थः ॥ अश्वि॒ना सो॒मिनो॑ गृह्ण॒म् ॥ ४॥

न॒हि॒ । वा॒म् । अस्ति॑ । दूर॒के॒ । यत्र॑ । रथे॒न॒ । गच्छ॑थः । अश्वि॒ना ।
सो॒मिनः॑ । गृह्ण॒म् ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनो देवौ युवांसोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः समा-
गोंवां युवयोर्दूरके दूरदेशेन सस्ति न वर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ न हि एवमा-
दीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति यु-
वांचरथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते च शब्दो न प्रयुज्यत इति च लोपे प्रथमातिद्विभक्तिर-
स्तीति । यत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति य-
द्वृत्तयोगान्न निघातः ॥ ४ ॥

व्यूढस्य द्वितीये छन्दोमेवैश्वदेवशस्ते हिरण्यपाणिभूतय इति सा विज्यश्च तप्तः द्वितीयस्येति स्व-
ण्डेस्तत्रितम्—हिरण्यपाणिभूतय इति च तसो महीधौ पृथिवोचन इति ।

तत्र प्रथमां सूक्ते पञ्चमी प्रचमाह—

हिरं॒ण्यपा॒णिभू॒तये॑ स॒वितार॑मु॒पहृ॒ये । स॒चेत्ता॑ दे॒वता॑ प॒दम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊनये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मदक्षणाथसवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सचसवितादेवएतन्मद्यप्रतिपाद्य-
देवताभूत्वापदंयजमानेनप्राप्यस्थानंचेत्ताज्ञापयिताभवति कोट्यं सवितारं हिरण्यपाणिंयजमा-
नायदातुहस्तेसुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृकेयागेसवितास्वयमृत्विग्भूत्वात्रसत्वेनावस्थितः
तदानीकस्यांचिदिष्टावध्ययवः तस्मैसवित्रेवल्लगे प्राशिञ्चनामकंपुरोडाशभागंदत्तवन्तः तच्च
प्राशिञ्चंहस्तेसवित्रागृहीतंसत्तदीयपाणिंचिच्छेद ततः प्राशिञ्चस्वदातारोध्ययवः सुवर्णमयं पाणिं
निर्मायमक्षितवन्तः सोपमर्थःकौपीतकिन्नाल्लगेसमाम्नातः—सवित्रेप्राशिञ्चमतिजहुस्तस्य पाणी प्र-
चिच्छेदतस्मैहिरण्यमयौपमिदधुस्तस्याद्विरण्यपाणिरितिश्रुतइति । पाणिशब्दंहिरण्यशब्दंचया-
स्कर्णवर्निर्वक्ति—हिरण्यकस्माद्विद्यतआयम्यमानमितिवाहियतेजनाजनमितिवाहितरमणंभवती-
तिबाहदयरमणंभवतीतिबाह्यतेवास्यात्मेप्ताकर्मणइति । तथापाणिः पणायतेःपूजाकर्मणइति ॥
हिरण्यशब्देनविपयत्वादाद्युदात्तः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । ऊतयेउदात्तइत्यनुवृत्तावृत्युति-
णूतिसातीत्यादिनाकिन्नन्तोन्तोदात्तोनिपातितः । सवितारं वृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ताचित्ता
संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्येतन् अनित्यमागमशास्त्रमितोहभावः निच्वादाद्युदा-
त्तः । देवता देवात्तलितित्स्वार्थेतल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पञ्चाद्यन्तः चित-
इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेपष्टीमृचमाह—

अपांनपातमवंसेसवितारमुपंस्तुहि । तस्यं व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवंसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्यं ।

व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्रहोतासामगमृत्विजमन्यंवाशस्त्रिणं ब्रूते अवसे अस्मान्नक्षितुंसवितारं उपस्तुहि
तस्यसवितुःसंयन्धीनिव्रतानिकर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं
सवितारं अपांनपातं जलस्यनपातकं सन्तापेनशोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिबमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं पारक्षणेअस्यशब्दःपाच्छब्दः तस्यनञासमासे नप्राप्नपादित्या-

दिनानलोपप्रतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोपकत्वात् तर्हि कथमपामितिपठौ
नलोकाव्ययनिष्ठाखलधैतिकर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्तर्हि एषाशोपलक्षणास्तु अग्न्या-
दित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्रेरापइति श्रुतेः । आदित्याज्जामतेवृष्टिरिति स्मृतेश्च । अ-
स्मिन्पक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेः क्विबन्तस्य तुग्वानिपातनात्
द्रष्टव्यः अथवानपातयतीतिनपात् पतृगतावितिधातोर्ण्यन्तावकिप् अग्न्यादित्यौ ह्यपांनमापकौ
प्रयुततच्छोपकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे तुमर्थेसेसेन इत्यादिनाअसेन् निष्वादा-
द्युदात्तः । उश्मसि यशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधंसः । सवितारंनृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

वि६भक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधंसः । सवितारम् ।

नृ६चक्षंसम् ॥ ७ ॥

वसो. निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुभिधस्यराधसोधनस्यविभक्तारंअस्य
यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षंसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणंसवितारंह-
वामहे कौपीतकिनएतस्याक्रचोऽन्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमाममन्ति—
यदेतद्वसुः चित्रंराधस्तदेपसविताविभक्ताम्य.प्रजाभ्योविभजतीति ॥ विभक्तारं नृचक्षित्वाद्-
न्तोदात्तत्वं छुदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् । व-
सोः वसनिवासेशृस्त्वृत्तिहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्निष्वादाद्युदात्तः । राधंसः असुन्नन्तोनिष्वा-
दाद्युदात्तः । नृचक्षंसं नृश्चइतिनृचक्षाः तंनृचक्षंसं चक्षेर्बहुलंशिञ्चेत्यसुन् शित्वादनार्धंवातुक-
त्वेनव्याजादेशाभावः छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सखायानिपीदतसवितास्तोम्योऽनुनः । दाताराधांसिशुंभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुंभति ॥ ८ ॥

सखिभूताहेकत्वजः आनिपीदत सर्वत्रोपविशतनोस्माकमयंसवितानुक्षिप्तंस्तोम्यःस्तुति-
योग्यः राधांसिधनानिदाताप्रदातुमुद्युक्तः एपसविता शुंभति शोभते ॥ समानाःसन्तःव्याप्ति

प्रकाशन्तइतिसत्वायः स्थाप्रकथने समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनहिच्चंयलोप-
श्च डित्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्त-
त्वं जसि सत्पुसंबुद्धैइतिणिच्चाहृद्विरापादेशश्च । निषीदत् सद्दिरमतेरितिपत्वम् । स्तोमे-
पुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः ता-
च्छीत्येष्टत्वं निच्चादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःरुतीविप्राप्तायाःपष्ठयाः नलोका-
व्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमेप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिव-
ण्डेस्तुत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टवमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुपं । त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । बह । देवानाम् । उशतीः । उपं । त्वष्टारम् ।
सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानापत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं
देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तःपत्युर्नोपह-
संयोगेइतिडीप् तत्संनियोगेनतकारश्च डीपःपित्वात् इतिस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ लटःशट्
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्डित्वात् ग्रहिज्यादिनासंपसारणं उगितश्चेतिडीप् शतुर-
नुमइतिडीपउदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टवमाह—

आग्राअंअग्रइहावसेहोत्रांयविष्ठभारतीम् ॥ वरून्त्रीधिपणांवह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ग्राः । अग्ने । इह । अवसे । होत्रांम् । यविष्ठ । भारतीम् ।
वरून्त्रीम् । धिपणांम् । बह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंआदेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्ठयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्ठाद-
कामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरून्त्रीविरणीयांधिपणांवाग्देवींचावह वाग्वेधि-
पणेतिवाजसनेयकम् । भरतआदित्यइतियांस्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तद-

वित्राः गमृसृपृगतौ औणादिकोद्गमत्ययः डित्वाटिलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-
 ष्यस्वन्निति व्रजन्तो निच्वादाद्युदात्तः अतिशयेन युवायविष्ठः अतिशयनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-
 त्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वावङ्गीनन्तो निच्वादाद्यु-
 दात्तः । वरूचीं असितस्कन्धितइत्यादौ यद्यपिवरूचशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरण-
 स्यमदर्शनार्थत्वाव वरूचशब्दस्तृजन्तोपिदृष्टव्यः तेन निच्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेन ककारस्या-
 नुदात्तत्वाव उदात्तयणोहल्पूर्वाव इत्यपि मङ्गीपञ्चदात्तत्वम् । विपणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौ षृपेर्धि-
 पचसंज्ञायामितिक्युः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेष्टमोऽवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेएकादशीष्टचमाह—

अभिनेदेवीरवतामहः शर्मणानृपत्नीः ॥ अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नृः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्यः अवसारक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोस्मान् अभिसचन्तां
 अभिमुख्येन सेवन्तां कीदृश्यो देव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयिष्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छि-
 न्नपक्षाः न हि पक्षिरूपाणामिव पत्नीनां पक्षाः केन चिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायां इति ङीप्
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घां भसिचेति प्रतिषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदी-
 र्घत्वम् । अवसा अपरक्षणे असुन् निच्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां क्तिप् सुपांसुषो भवन्ती-
 तिवृत्तीमिकवचनस्य ङसादेशः सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते
 परादि छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानि अच्छिन्नानि अव्य-
 यपूर्वपदमरुतिस्वरत्वं अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः बहुवीर्हौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमं पीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् स्वस्तये । अग्रायीम् ।

सोमं पीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
मीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणींवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेडीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं वृषाकप्यशिकुसितकुसिदानामुदात्तइतिडीप् तत्सन्नियोगेन इकार-
स्यैकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयेछन्दोमैवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविदानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निंवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ
महीद्यौरित्येपाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंवीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—ये-
केचज्जामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येपाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्या-
वितिरखण्डेसूत्रितम्—अग्नित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसान्नाप्यं अनयै-
वाहवनीयदेशेनिनयेद विध्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आग्निनशस्त्रेप्येपा संस्थितेष्वग्निनायेतिखण्डेसूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीष्टचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेकुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःषोषणैर्नोस्मान् पिपृता-
मुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छन्दात् उगितश्चेतिडीप् अतश्चन्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिडीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिततः
परस्यसोर्णिद्द्वावाद्भवन्तीवृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने प्रथेःपिवन्
संप्रसारणंचेतिपिवन्प्रत्ययः पिद्वौरादिभ्यश्चेतिडीप् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सनि
द्विर्भावंह्लादिशेषौ ढक्त्वपत्वानि । पिपृतां वृषात्पनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोद तसरताम्
शपःभुः अतिपिपत्यौश्चेत्यज्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः इभृश्या-
रणपोषणयोः हसृभृष्टृसृभ्यइमन्निवीमन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

तयो॒रिद्ध॒तव॒त्ययो॒विप्रा॑रिह॒न्ति॒धी॒तिभिः॑ । ग॒न्धर्व॑स्य॒ध्रुवे॑प॒दे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतवत् । पर्यः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवंपदंअन्तरिक्षं तथाचतापनीयशाखायांसमाम्नायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितमन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशेवर्षमानयोस्त्वोरिव द्यावापृथिव्योरेवसं-
बन्धिपयोजलंघृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनोधीतिभिःकर्मभिः रिहन्तिर्लिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतसारतेनोपेतंरिहन्तिर्लिहन्त्येत्येनरेफः ॥ गन्धर्वस्य ध्रुवधारणे गविधृजोगमचद-
तिवप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनगोशब्दस्यचगमादेशः ॥ १४ ॥

स्योनापृथिवीत्येषामहानाम्नीवृतेभूमिस्पर्शनेविनियुक्ता एतद्विदंमूलचारिणमितित्वण्डेस्त-
वितम्—स्योनापृथिविभवेतिसमाप्येति । स्मार्तहेमन्तप्रत्ययवरोहणेप्येषाङ्गुज्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्ययवरोहणमितित्वण्डेस्तवितम्—तस्मिन्पृथिव्यस्योनापृथिविभवेतिजपित्वेति ।

तामेतांसूक्तेष्वदशीष्टचमाह—

स्यो॒नापृ॒थिवि॒भवा॒नृक्ष॒रानि॒वेश॑नी । यच्छा॒नः॒शर्म॑सुप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षग । निवेशनी । यच्छ । नः ।

शर्म । सुप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ताभव स्योनशब्दोविस्तीर्णावाची तथाचवाजसनेयम्राक्षेण-
स्योनशब्दोपेतकंचिन्मधुमुदाहृत्यव्याख्यातम्—इन्द्रस्योत्माविशस्योनःस्योनमिति विस्तीर्णा-
विस्तीर्णमित्येवतदाहेति । यद्वास्योनगन्दः सुखराची तथाचयास्कवाक्यमुदाहरित्येते—अनृ-
क्षराकण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूतासमथोविस्तारभूतं शर्मग्ररणंनोस्मभ्यं यच्छ हेपृ-
थिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्ययास्कएवंव्याचष्टे—सुखानःपृथिविभवानृक्षरानिवेशन्यृक्षर-
कण्टकच्छतेर्यच्छन.शर्मयच्छन्तुशरणंसर्वतःपृथिवि ॥ स्योना पिवतन्नुसन्ताने तिवेष्टेयंचि-
तिनप्रत्ययः दृष्टयोदित्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीप्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
अतोसामर्घ्येनैवपराद्वदद्भावादोकारस्य नामगिन्यायुदानत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगती गच्छत्यन्त-

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
ग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्रार्णविरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेडीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं नृपाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदाचइतिडीप् तत्सन्नियोगेन इकार-
स्येकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयेछन्दोमैवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निंवइतिखण्डेस्तूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ
महीद्यौरित्येपाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंवीहिष्यामाकेतिखण्डेस्तूत्रितम्—ये-
केचज्जममहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येपाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्या-
वितिखण्डेस्तूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसान्नाप्यं अनये-
वाह्वनीयदेशेनिनयेत् विध्यपराधइतिखण्डेतथैवस्तूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेस्तूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविध्यशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेनयोदशीष्टचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता ० पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेकुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणे शेषणेनोस्मान् पिपृता-
मुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिडीप् अवशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिडीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिततः
परस्परसोर्णिद्वद्वावाद्भवन्तीवृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने मयेऽपिबन्
संपसारणंचेतिपिवन्प्रत्ययः । पिपृतादिभ्यश्चेतिडीप् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सनि
द्विर्भाविह्लादिशेषौ ढन्वकत्वपत्वानि । पिपृतां नृपात्नपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम्
शपःभुः अतिपिपृत्योश्चेत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः इभृशब्दा-
रणपोषणयोः हसृभृष्टृसृभ्यश्चमन्त्रितीमन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

तयो॒रिहू॒तव॒त्पयो॒विप्रा॑रिह॒न्तिधी॒तिभिः॑ । ग॒न्धर्व॑स्य॒ध्रुवे॑पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृत॒स्वत् । पयः । विप्राः । रिह॒न्ति । धी॒तिभिः ।

ग॒न्धर्व॑स्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवंपदंअन्तरिक्षं तथाचतापनीयशास्त्रायांसमाग्रायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितमन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशेवर्तमानयोस्तयोरिव धावापृथिव्योरेवसं-
बन्धिपयोजलंघृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनोधीतिभिःकर्मभिः रिहन्तिरिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतसारतेनोपेतंरिहन्तिरिहन्तिहेर्व्यत्येनरेफः ॥ गन्धर्वस्य ध्रुवधारणे गविध्रुवो गमच-
तियमत्ययः तत्सन्धियोगेनगोशब्दस्यचगमादेशः ॥ १४ ॥

स्योनापृथिवीत्येषामहानाम्नीमृतेभूमिस्पर्शनेविनिमुक्ता एतद्विद्वत्तत्त्वारिणमितिरखण्डेस्-
वितम्—स्योनापृथिविभवेतिसमाप्येति । स्मार्तहेमन्तप्रत्यवरोहणेप्येषाऋगूजप्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्यवरोहणमितिखण्डेस्ववितम्—तस्मिन्नुपविश्यस्योनापृथिविभवेतिजपित्वेति ।

तामेतांसूक्तेष्वदशीष्टचमाह—

स्यो॒नापृ॒थिवि॒विज॒मवा॒नृक्ष॒रानि॒वेश॑नी । यच्छा॒नःशर्म॑सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्यो॒ना । पु॒थि॒वि । भ॒व । अ॒नृ॒क्ष॒रा । नि॒श्चे॒शनी । यच्छ । नः ।

शर्म । स॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणमुक्ताभव स्योनशब्दोविस्तीर्णवाची तथाचवाजसनेपमालणे-
स्योनशब्दोपेतंकंचिन्मध्मुदाहृत्यव्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविशस्योनःस्योनमिति विस्तीर्णो-
विस्तीर्णमित्येवतदाहेति । यद्वास्योनशब्दः सुखनाची तथाचयास्कवाक्पमुदाहरिष्यते—अनृ-
क्षराकण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूतासप्रथोविस्तारभूतं शरंशरणंनोस्मर्यं यच्छ हेपृ-
थिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्ययास्कएवंव्याचष्टे—सुखानःपृथिविभवानृक्षरानिवेशन्युक्षरःक-
ण्टकनच्छनेर्यच्छनःशर्ममच्छन्तुशरणंसर्वतःपृथिवि ॥ स्योना पिवुतन्तुसल्लाने सिवेष्टेयंचि-
तिनप्रत्ययः टेभ्योइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीत्यनयोभक्त्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
अतोसामर्थ्येनैवपराद्वद्वादादोकारस्य नामधिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

रित्युक्षरः कण्टकः तन्यृपिभ्यां वसरन् पढोः कः सीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं नञोऽहुव्री-
हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्यामिति निवेशनी
करणाधिकरणयोश्चेदित्युद् द्वितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाणूदाने पाघेत्यादिना
यच्छादेशः इत्यचोतस्तिडइतिदीर्घः । सप्रथः प्रथमस्थाने अमुन् प्रथमासहवर्ततइति तेन सहे-
तितुल्ययोगे इति समासः वोपसर्जनस्येति सभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातः सवने सोमातिरेके एकं शस्त्रं शंसनीयं तत्र अतो देवा इत्याद्याः पल्लवः सोमातिरेक इ-
ति खण्डे सूत्रितम्—महोऽन्द्रो योजसा अतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । असौर्या-
मेच्छावाकातिरिक्तो बधे पि एताः पङ्क्तयः स्तोत्रियानुरूपार्थाः तथा च यस्य पशव इति खण्डे सू-
त्रितम्—अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपविति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये वि-
नियुक्ते तथैव वेदं पठ्या इति खण्डे सूत्रितम्—अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याप्येति भिश्चेति । या-
ज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे अतो देवा इत्येवाजप्या सूत्रितं हि—आपद्यतो देवा अवन्तु न इ-
ति जपेदिति ।

तामेवां सृक्तेपोऽशीशृचमाह—

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः यतः पृथि-
व्याः यस्माद्भूमदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान् देवा अव-
न्तु विष्णोः पृथिव्यादिलोके पुच्छन्दोभिः साधनैः जयन्तैः तिरिया आगमन्ति—विष्णुमुखायै देवाश्छ-
न्दोभिर्मिल्लोकाननपजप्यमभ्यजयन्ति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृ-
थिव्यपादानं पृथिवीप्रदेशादक्षणां नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-
ञ्चम्यास्तसिल् इति तसिल् एतदोशित्यशादेशः छित्स्वरेणाकारज्जात्तः । यतः तसिलः प्राग्दिशो-
विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं छित्स्वरः । विष्णुः विप्रेः किञ्चेति नुमत्ययः कित्वा-

नगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुप्रितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समा-
सान्तोदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक् । धामभिः दधातेरातोमनि-
न्नितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येवानुवाक्या उक्तादेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णु-
र्विचक्रमेविदंविष्णुर्विचक्रमेविदंविष्णुर्विचक्रमेविदंविष्णुर्विचक्रमेविदंविष्णुर्विचक्रमेविदंविष्णुर्विचक्रमे
स्मप्रक्षिपेत्विष्णुपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—अस्मनाशुनःपदंप्रतिवपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति । आ-
तिथ्यायांप्रधानस्यहविषपैवानुवाक्या अथातिथ्येळातेतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे
तदस्पृष्टमभिप्राथोअश्यामिति । उपसत्सुवैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—
गयस्कानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

तामेतांसूक्तेसप्तदशीष्टमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूहस्यपांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहस्य । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदंमतीयमानंसर्वजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेणपादक्रमणं
कृतवान् तदा त्रेधात्रिभिः प्रकारैः पदंनिदधेस्वकीयंपादंमक्षिप्तवान् अस्यविष्णोः पांसुरे धूलि-
युक्तेपादस्थाने समूहं इदंसर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृक्यास्केनैवंव्याख्याता—विष्णु-
र्विशतेर्वाग्यश्रोतेर्वायदिदंकिञ्चित्द्विक्रमतेविष्णुस्त्रेवानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवी-
तिशाकपूणिः समारोहणेविष्णुपदेगमशिरसीत्यौर्णवाभः समूहमस्यपांसुरेप्यायनेन्तरिक्षेपदं
नदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात् समूहमस्यपांसुरद्वयपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तेइतिवापन्नाः
शेरतइतिवापंसनीयाभवन्तीतिवेति ॥ त्रेधा एधाञ्च इत्येवाचप्रत्ययः चितोन्तोदात्तः । समू-
हं वह्मप्रापणे निष्ठेतिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं ढत्ववत्वद्युत्वङ्लोपदीर्घत्वानि गतिरन-
न्तरइतिगतेःपलुतिस्वरत्वम् । अस्य इदमोन्वादेशेत्यगनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्रस्वरेण । पांसुरे
नगपांसुपांसुभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिमतवर्तीयोरः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदिवैष्णवयागस्यप्रातःकालेयाज्या सायंकालेनुवाक्यात्रीणिपदेत्येपासवितंच—त्री-
णिपदाविचक्रमइति स्विष्टकृदादिसुप्यतइति ।

तामेतामष्टादशीष्टचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिहिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु
अतएतेपुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा ह्युपा-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेर्होत्रादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेमात्रे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणो-
दात्तत्वम् । गोपाः गोपास्यतस्येत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दधेर्भेहलोर्ण्यदितिण्यत् नञ्समासः अव्य-
यपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपःपित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणचिपवस्वरः
शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टचमाह—

विष्णोःकर्माणिपश्यत्यतोव्रतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत् । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य ।

युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतपैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि
पस्पशेसर्वोपजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः वाहभोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयो-
ग्योनुकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हि विष्णुरित्यादिना
प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशवाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विभावे शर्पूर्वाःस्वयइतिप-
कारःशिष्यते सकारोलुप्यते यदृत्तयोगादनिघातः । युज्यः युजेर्वाहुलकावत्क्यप् कित्त्वाट्टणाभावः
क्यपःपित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविदृष्ट्व । चक्षुः । आहंतंतम् ॥ २० ॥

सूरयोविद्वांसः ऋत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रमसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं
शास्त्रदृष्ट्या सर्वदापश्यन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवीव आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं च क्षुत्तिरो-
धाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा सर्वे कान्येति दामत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यादीति सर्वशब्दस्य
सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः नखिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेः कर्म-
णिक्तः यस्य विभापेतीदृशतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि ग-
तिरनन्तरइति गतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः ।

यत् । परम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति की-
दृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ वि-
प्रांसः आज्ञसेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुन्कादौणादिकोऽयुपत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटः कस्युः कादिनियमात्माप्त्येदोवस्वेकाजादसामिति नियमा-
न्निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्मः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्युचं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकेन्द्रवायव्या
मैत्रावरुणमरुत्वतीयैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टा आप्योन्थाध्यधाम्नेय्यप्स्वन्तः पुरउष्णिक्
परानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्या एकविंशीतिपिठेति । ऋषिश्चान्यस्यादिति परिभाषयानुवर्तमानान्मेधावि-
धिः काण्वः ऋषिः अप्स्वन्तरित्येषा पुरउष्णिक् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत्पुरउष्णिगि-
तिलक्षणस्य द्वावा अप्स्वमेसोमइत्येषानुष्टुप् इदमापइत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टा एकोनविंश-
तिसंख्याका ऋचो गायन्त्यः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताका ततो द्वे ऋचा-
विन्द्रवायुदेवताके ततः एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता
तत एकस्तृचो वैश्वदेवः तदनन्तरभावीपौष्णः शिष्टा ऋचो ब्देवताकाः पयस्वानमइत्यर्धचयुक्ता-
संमामइत्येषा त्वमिदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिष्टवपदइत्यद्वितीयेह निम्-

उगशस्त्रेवायव्यवृचस्यतीन्नाः सोमासइत्येपातृतीया द्वितीयस्यचतुर्विंशेनेतिखण्डेस्तृत्रितम्—तीन्नाः सोमासआगहीत्येकेति पृष्ठचषडहेपिद्वितीयेहनिप्रउगेएषा ।

तमेतांसूक्तेमथमाष्टचमाह—

तीन्नाः सोमांस आगं ह्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिव ॥ १ ॥

तीन्नाः सोमांसः । आ । गृहि । आशीः श्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिव ॥ १ ॥

हेवायो इमेसोमासः ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुताः अभिपुताः तेचतीन्नाः प्रभूतत्वात् तपयितुंसमर्थाः आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अवस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितान्—त्तरवेदिमत्पानीतान्सोमान् पिव ॥ सोमासः अविस्तुस्वित्यादिनामन् निच्चादाद्युदात्तः आन्तसेर-सुक् । गृहि मरुद्भिरग्नआगहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः त्रिज्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे आहपूर्वस्य किपिशिरादेशोनिपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षयाकर्तृकिंश्वनविरुध्यते आशीरेपासस्तोत्याशीर्वन्तः छन्दसीरइतिवत्वम् । वायो आमधिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे छुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वंबाधित्वा व्यत्ययेन अन्यपदपूर्वपद-मरुतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तपदशस्त्रे उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेऐन्द्रवायव्यवृचस्यमथमाद्वितीये । तथाचद्वितीयस्येतिखण्डेस्तृत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेइति ।

तयोः मथमांसूक्तेद्वितीयाष्टचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूह्वामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविस्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्वामहे । अस्य ।

सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिनिस्पृशाद्युलोकयतिनां उभादेवा द्वौदेवान्द्रवायूह्वामहे आद्रयामः किमयं अस्यसोमस्यपीतये अराट्छात्वात्वम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिनिस्पृशा ह्युपां डेरुपसंन्यानमितिसाम्भ्यामलृक् छुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रधवापुधेनिन्द्रः उभयप्रवायोः प्रतिषेधोचकव्यवस्थान्दोनिषेधः देवताद्वन्द्वेचेतिप्रामस्योभयपदमरुतिस्व-

रत्वस्यनोत्तरपदेनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते । हवामहे ह्येस्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंसारणं संपसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शष् गुणावदेशौ शपःषित्वादनु-
दात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुक्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ् तिङ्इतिआष्टमिकोनिघातः ।
अस्य ऊडिदमित्यादिनापष्ठचाउदात्तत्वम् । पीतये पापाने स्थागापापचइतिभावेकिन् घुमा-
स्थेवीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्त ऊतये । सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनः६जुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्र६अक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्रामेधाविनक्तत्विम्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनो-
जुवौ मनइववेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपीन्द्रवसहस्राक्षः तथापिछिन्नित्यायेन
वायुरपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ । मनोजुवा जवतिर्मतिकर्मा मनोवज्जवतइ-
तिमनोजुवा मनइववेगयुक्तौ रुद्रुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं सुप्रसृतुमित्याकारः । विप्राः औणादिको-
रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि
ययोस्तौ बहुव्रीहौसकथ्यक्ष्णोः इतिपञ्चसमासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते पच.समासान्तप्रत्यय-
स्यसतिशिष्टत्वाद् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः सावेकाचइतिङसउदात्तत्वं पष्ठचा.पतिपुत्रे-
तिसंहितायां विसर्जनीयस्यसकारः । पतीडत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशकेहनिपात.सवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतिवृत्.पलहस्तोत्रियः चतुर्विं-
शइतिखण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति । अभिष्टवपडहेपिमात सवनेमैत्राव-
रुणस्यायंतृचआवापार्थः अभिष्टवपृष्ठचाहानीतिखण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रंव-
यंहवामहइति । मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येपापात.सवनेप्रस्थितयाज्या प्रशस्ताव्राह्मणा-
च्छंसीत्युपक्रम्यइदंतैसोम्यंघुमित्रंवयंहवामहइतिसूत्रितम् ।

तामेतासूकेचतुर्थीष्टकमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमंपीतये । जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमं६पीतये । जज्ञाना ।

पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञा-
ना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसासुद्धबलौ ॥ वरुणं वृज्वरणे रुवृवृदारिभ्यउनन् नित्वादा-
द्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीप्रादुर्भावे छन्दसि
लिट् तस्यलिटः कानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचः परस्मिन्नि-
ति स्थानिवद्भावाज्जन्शब्दस्यद्विवचनं स्तोत्रुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चितइत्यन्तोदात्त-
त्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूज्वरुणे निष्ठेतिक्कः श्र्युक.किवीतीदृप्रतिषेधः पूतदक्षोययोस्तौ
बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

ऋतेन यावता वृधाद्युतस्य ज्योतिरुपस्पती । तामित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतुद्वयौ । ऋतस्य । ज्योतिरुपः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावि-
तयासत्यं कर्मफलं तस्यवर्धको ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिरुपः प्रकाशस्पती पालकौ श्रुत्य-
न्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं श्रुत्य-
न्तरेच अष्टौपुत्रास्तोदितेरित्युपक्रम्य मित्रावरुणश्चेत्यादिकमाज्जातम् । तामित्रावरुणा तथा-
पि यौ मित्रावरुणौ हुवे आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ किञ्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यत-
इति दीर्घः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिरुपः द्युतदीप्तौ द्युतेरितिनादेश्च जइतिइतिनप्रत्ययो-
नित्वादाद्युदात्तः पठ्या.पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्यसः पत्वम् । मित्रावरुणा देवता-
द्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे
ह्येञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संसाराणे परपूर्वत्वेचकृते बहुलं छन्दसीति शपोट्क् ढेरेत्वं गु-
णेप्राप्ते गिकृतिचेतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ् तिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

पठ्यीष्टचमाह—

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वामिरूतिभिः । करंतां सुसार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रह्वि.प्राविता । भुवत् । मित्रः । विश्वामिः । रूतिभिः ।

करंताम् । नः । सुसार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकं प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु मित्रश्च विश्वाभिरुतिभिः
 सर्वाभिरक्षाभिः प्राविता भुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां
 कुरुताम् ॥ अविता वृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
 न तदेव शिष्यते । भुवत् भूस्त्रायां छेदस्तिप् छेदोडाद्यौ इत्यङागमः इत्वलोपदतीकारलोपः
 बहुलं छन्दसीति शपोलुक् गुणेषां भूस्त्रायां छेदस्तिप् छेदोडाद्यौ इत्यङागमः इत्वलोपदतीकारलोपः
 विश्वाभिः अशुभोपेत्यादिना कन् नन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात् तदेव शिष्यते ।
 ऊतिभिः ऊतिपूतीत्यादिना किन्नुदात्तः । करतां कञ्करणे भौवादिकः लोटः तत् तसस्तां क-
 तैरिशप् गुणोरपरत्वं शपः पिच्चादनुदात्तत्वं विद्ध्य लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
 सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेति राधो धनं शोभनं राधो ये पाते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वे माते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप् सोमं नसी अलो मोपसी इत्युत्तरपदाद्यु-
 दात्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमासोमपीतये । सजूर्गुणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमं पीतये । सजूर्गुणः । गुणेन ।
 तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणे-
 न मरुत्समूहेन सजूर्सहर्षतृपतो भवतु ॥ मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् क्षयइति मनुषोवत्वं तसोमत्व-
 र्थे इति भस्त्रयापदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्त्वाभावः मनुषसुषोपिच्चादनुदात्तौ मनु ह्रस्वनुभ्यां
 मनुष इति मनुष उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदितिवत्कारस्याविद्यमानवत्त्वेन
 ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुभ्यामित्यत्र नुद्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयत इति वृ-
 चावुक्तं अतो मरुच्छन्दस्य स्वरएव शिष्यते । सजूर्गुणोऽपि तिसेवनयोः संपदादिलक्षणः कृष्
 समानाप्रोतिर्यस्येति बहुव्रीहिः समानस्य च्छन्दसीति सभावः ससजुपोरुतिरित्वं वोरुपधाया इत्यु-
 पधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरत्वे माते चिचकादीनां छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृपतु तृपतृपतृमौ
 तुदादिभ्यः शः शेतृपादीनामित्यनुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रं ज्येष्ठामरुद्गणादेवांसः पूर्णरातयः । विश्वेममं श्रुता हवाम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुत्क्षणाः । देवांसः । पूषं रातयः । विश्वे । मम ।
श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हे देवासः इन्द्रमरुद्रूपाविश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुतश्रुत कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-
ज्येष्ठो मुख्यो ये पुते तथा विधाः मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
येषामिन्द्रमरुतांते पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादित्यादनिघातः । मरु-
द्गणाः विभाषितं विशेषवचने बहवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः
पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोपमध्यमबहुवचनं थ तस्य स्थमिषामिति तादेशः व्यत्ययेन शप् बहु-
लं छन्दसीति शपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे मात्वेऽङिति चेति प्रतिषेधः ह्यचोत्-
स्तिङ् इति दीर्घः । हवं ह्येव स्पर्धायां शब्दे च भावेन उपसर्गस्येत्यप् संपसारणं परपूर्वत्वं गु-
णायादेशौ अपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

हृतवृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मानो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हृत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।

नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः सहसा बलवता युजायोगेनेन्द्रेण सहवृत्रं शत्रुं
हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो नोत्तमान् प्रतिमेशव समर्थो मा भूत् ॥ हत
हनहिंसागत्योः लोटस्थ तस्यत अदिप्रभृतिष्य. शप् इति शपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः हुदाञ्दाने दाभाभ्यां नृत्तियोणादिको नुप्रत्यय. प्रादि-
समासे आमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिना किन् सावेकचइति तृतीयक-
वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषट्. सुवृत्तिखल् लीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश-
ऐश्वर्यं माडिलुडिभास्ते छन्दसिलुड्लिट् इति व्यत्ययेन लट् तस्यतः बहुलं छन्दसीति शपो-
लुगभावः नमाद्योगे इत्याडागमाभावः तिङ् तिङ् इति निघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विश्वान् देवान् हवामहमरुने सोमं पीतये । उग्राहिष्मिमातर ॥ १० ॥ १॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमदपीतये । उपाः ।

हि । पृथ्विऽमातरः । ॥ १० ॥ १ ॥

मरुतोमरुतसंज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उपाः शत्रुभिरसस्यताः पृथ्विमातरः पृथ्वेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेःपुत्राः हिशब्दः प्र-
सिद्ध्यर्थः साचपसिद्धिः पृथ्वेःपुत्रादितिद्वान्तरादवगन्तव्या ॥ पृथ्विर्मातायेपाति पृथ्विशब्दो-
घृणिपृथ्विरित्युणादावाद्युदाचोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ १ ॥

एकादशीष्टचमाह—

जयतामिवतन्यतुर्मरुतामेतिधृष्णुया । यच्छुभंयाथनानरः ॥ ११ ॥

जयतामइद्व । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुइया । यत् ।

शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतादेवानां तन्यतुःशब्दः धृष्णुया धाष्टर्थयुक्तःसन्नेतिगच्छति केयामिव जयतांविज-
ययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोयुष्मं यद्यदा शुभंशोभनंदेवयजनं याथन
मामुथ तदात्वदीयःशन्दोगच्छतीतिपूर्वज्ञानव्ययः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे कृतन्यजीत्यादिना
धेतुचूपन्ययः । धृष्णुया निधृषापामात्मन्ये असिधृषिधृषिक्षिपेःकुरितिक्कः सुपांसुगिति
सोर्माजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । याथन तमनमनथनाधेतिथनादेशः यच्छब्दयोगा-
न्निघाताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतोजाताअवन्तुनः । मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तुः । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्कारादौमिकाराद्य विद्युदोविशेषेणदीप्यमानाव अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतड-
त्पन्नाः मरुतोऽनोस्मानवनुरक्षन्तु तथाविधामरुतोऽनोस्मानमृळयन्तुसुखयन्तु ॥ हस्कारात् हसे-
हसने अत्रतुप्रकाशमात्रेवर्तते अस्मात्संपदादितक्षण.किम् अस्मिन्नुपपदे इरुभ्रकरणेइत्यस्मा-

व कर्मण्यण् इत्यणप्रत्ययः तत्पुरुषेतुत्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेमाप्ते गतिकारकेत्यादि-
नारुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अतः ऋकमीत्यादिनाविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

आपूपञ्चित्रवर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आजानृष्टं यथा पशुम् ॥ २३ ॥

आ । पूप् । चित्रवर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज् । नृष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रवर्हिषं विचित्रैर्द्वैर्भेद्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ द्युलोकादाहरेति शेषः
पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीप्ति युक्त तत्र दृष्टान्तः हे अज गमनशील यथालोकेनष्टं पशुमहा-
रण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणादीन्पोरित्यस्माद्धृणिपृथीति निप्र-
त्ययो निपातितः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं धृ-
ञ्धारणे अस्मात्पण्यन्ताद्वातो रर्जेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दि-
वः ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अज अजगति क्षेपणयोः पचादित्वाद् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

पूपाराजानुमाघृणिरपंगूहं गुहां हितम् । अविन्दच्चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूपा । राजानम् । आघृणिः । अपंगूहम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूपाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपंगूहं अत्यन्तं गूढं तत्र हेतुः गु-
हाहितं गुहामदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं तथा चित्रवर्हिषम् ॥ अपंगूहं गूहसंवरणे निष्ठेति कर्मणि कः
होदइति ढत्वं सप्तस्तयोर्धोषइति धकारः दृत्वद्भ्योऽपीर्षाः समाप्ते गतिरनन्तरइति गतेः पर-
तिस्वरत्वम् । गुहा सुषांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायां दधोर्वाहिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

उतो समह्यमिन्दुमिः पठ्युक्तं अनृसेपिधत् । गोभिर्यवनचर्कपत् ॥ १५ ॥ १०

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुमिः । पठ् । युक्तान् ।

अनृसेसिधत् । गोभिः । यवम् । न । चर्कपत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सप्रपामहंस्यजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् पद्मसन्तादीन् ऋतू-
न् अनुसेपिधत् अनुक्रमेणपुनःपुनर्नयन् वर्ततइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गोभिर्वल्लीवैर्दैन्यं चर्कप-
त् नशब्दउपमार्थः यथायवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंबत्सरं पुनःपुनःरूपतितद्वत् ॥ महं डयिचेत्याद्यु-
दात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीक्लेदने उन्देरिच्चादेरितिउपत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वं आतोऽटिनि-
त्यमितिसानुनासिकआकारः । सेपिधत् पिधुगत्यां धातोरेकाचइतियद् यडोचिच इतित्यलृक्
प्रत्ययलक्षणेन सन्त्यडोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयड्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः इण्कोरि-
तियत्वं सनादित्वाद्भानुसंज्ञायां छटःशट् कर्तरिशप् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलृक् नाभ्यस्ता-
च्छतुः इतिनुम्रप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावे-
काचइतिभिसजडात्तत्वेप्राप्ते नमोऽन्वितिप्रतिषेधः । चर्कपत् रूपविलेखने यड्लुकिद्विर्भावह-
लादिशेषोऽस्त्वचत्वांनि रुमिकौचलुकि इत्यभ्यासस्यरुगागमः अस्माद्यड्लुगन्तावलेटस्तिप् इत-
श्चलोपः सेटोडाटावित्पडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलृक् लघूपधगुणेप्राप्ते नाभ्यस्तस्या-
चिपिनीतिनिषेधः तिडुतिडइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनत्रीयेकधनासूत्रानीतास्तुस्वयमन्वगच्छन्नंबयइतिद्वेअनुब्रूयात् तृतीयया अपोदे-
वीरित्यनयैकधनासुहविर्धानंप्रविष्टास्तु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवसूचितम्—अंबयोयन्त्यध्वभिरि-
वितिसज्जमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्त्वचेप्रथमांसूक्तेपोडशीष्टमाह—

अम्बयौयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् । पृश्नतीर्मधुनापयः ॥ १६ ॥

अम्बयः युन्ति । अध्वः६भिः । जामयः । अच्वरिइयताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मनइच्छतां अस्माकं अंबयोमातृस्थानीयाआपः सथाचकौपीतकि-
ब्राह्मणेसमान्नापते—अंबयोयन्त्यध्वभिरित्यापोवाअंबयइति । ताआपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्य-
न्ति गच्छन्ति कीदृश्यआपः जामयोहितकारिण्योबन्धवः यथामधुनामाधुर्यरसेनयुक्तंपयःपृ-
श्नतीः गवादिपुयोजयन्त्यः ॥ अंबयः रविलविअविशब्दे एतस्मात् अचइरितिप्रकरणेबाहुलका-
त् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेर्ध्वचेतिक्कनिष् पित्त्वावप्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं
अपुत्रादीनामितिवकव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वंनिषेधाभावः सर्वेविधयश्छन्दसि
विकल्पन्तेइतिकव्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिभभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः
पित्वादनुदात्तत्वं शतृभ्रलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशजडात्तेनोदात्तः
इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनघजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृथ्वीः पृथ्वीसंपर्के लटः शतृ
रुधादिभ्यःश्रम् श्रसोरलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ता ।

नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आप.सूर्यंसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथ-
वा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांपाधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्म-
दीपमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्चन्तावर्ण-
तिप्रतिषेधः । शेषापक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

अष्टदशीमृचमाह—

अपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुंभ्यःकर्त्तव्यंहविः॥१८॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुःभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्नुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपह्वये आहयामि सिन्धु-
भ्यः स्पन्दनशीलाभ्योद्भ्योदेवताभ्यः हविः कर्त्तव्यं अस्माभिः कर्त्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादि-
नाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाषेत्पादिनापिबोदेशः शप पित्वादनुदात्तत्वं तिडश्चलसार्वधा-
तुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निषतिर्पद्यदीत्यादिना निषावाभावः । कर्त्तव्यं दुरुक्करणे कृत्यार्थेत्वंकेन-
केन्यत्वनइतिकर्मणित्वनप्रत्ययः गुणः नित्यरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

अप्स्व१न्तरमृतमप्सुभेपजमपामुतप्रशस्तये । देवाभवतवाजिनः ॥१९॥

अप्स्व । अन्तः । अमृतम् । अप्स्व । भेपजम् । अपाम् ।

उत । प्रशस्तये । देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषं वर्तते तस्याधिकारत्वात् अमृतं वा आपदति-
श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सुभेपजमौषधं वर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्त्यापकार्यत्वात् उत अपि च
तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः कृतिजादयो ब्राह्मणाः एतैर्वै देवाः प्रत्यक्षं य-
द्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो वेगवन्तो भवत शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु ऊडिदमि-
त्यादिना सप्तम्या अनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितश्चिस्वरितत्वम् । अमृतं
नञोऽजरमरमिषवृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये वा दौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवत
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाद् निघातः ॥ १९ ॥

कारीयां मुत्तरस्याज्यभागस्य अप्सुमइत्येषानुवाक्या वर्षकामेति खण्डे—अप्स्वमेतदधिष्ठा-
प्सुमे सोमोऽब्रवीदिति सूत्रितम् ।

विंशीष्टकमाह—

अप्सुमे सोमोऽब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशं भुवमा
पश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्स्व । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् ।
च । विश्वश्च भुवम् । आपः । च । विश्वश्च भेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मेयसंमन्त्रदर्शिने मुनये
सोमो देवोऽब्रवीत् तथा विश्वशं भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमो-
ऽब्रवीत् तथा च तैत्तिरीया अग्नेस्त्रयोज्यायां स इत्यनुवाके—सोमः प्रविशदित्यग्नेरप्सु मवेशमामनन्ति
उता गुल्मवृक्षमूलादीनामौषधीनां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानि भे-
षजानि यासु तथा विधा आपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसुलुगित्याकारः । विश्वशं-

भुवं भषतेरन्तर्भावितण्यथावत्किप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेऽपि व्यापाराः
सुखकरायस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञामिति पूर्वपदान्नोदात्तत्वम् । आपः कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस् अमुन्वित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरिति वत् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टमाह—

आपः पृणीत भेपजं वरूथं तन्वे उममं । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेपजम् । वरूथम् । तन्वे । ममं । ज्योक् ।

च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपः ममतन्वेशरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत पूरयत किंच ज्योक् चिरं
सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगावयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत पृपालन पूरणयोः लोपमभ्यमबहुवचनं थ त-
स्य तस्थस्थमिषामिति तादेशः क्रयादिभ्यः श्राप्यादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः ईहत्यघोरितीत्यं ऋषणां-
च्चेति णोत्वं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ्स्वरः शिष्यते आप इत्यस्यामधि-
तं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं वृक्षवरणे जूवृक्ष्या ऊथन्
निष्वादाद्युदात्तः । तन्वे ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणो ह्रस्व-
पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वम् । दृशे दृशे विल्ये चेति
तुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

पशौ मार्जने इदमापः प्रवहतेत्येपाविनियुक्ता हुतायां वपायामिति त्वण्डे सूत्रितम्—इदमापः-
प्रवहतेति । एषे वा वभृथेऽष्टौ स्नाने विनियुक्ता पत्नीसंभाजे अरित्वेति त्वण्डे—इदमापः प्रवहतुमिष्या-
न आप ओषधयः सन्त्वितिसूत्रितम् ।

तामेतां सक्ते द्वाविंशीष्टमाह—

इदमापः प्रवहतु यत्किंच दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह्य दृशे प
उत्तानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहतु । यत् । किम् । च । दुः द्रुतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिः दुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत्त ।

अनृतम् ॥ २२ ॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानैः अभिद्रुद्रोहसर्वतोबु-
द्धिपूर्वकंद्रोहंरुतवानस्मि वा अथवा शेषेसाधुजनशमवानस्मीतियदस्ति उतअपिच अनृतमुक्तवा-
नितियदस्ति तदिदं सर्वमपराधजातं हे आपः प्रवहत मतोपनीयमवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि मपर्यन्त-
स्य त्वमावेकवचने इति मादेशोक्तते अतो गुणे इति पररूपे च सवियोचीति दकारस्य यकारादेशः एका-
देशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् । द्रुद्रोहं द्रुह जिघांसायां णठि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहला-
दिशेषाः लितोतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे शप आक्रोशे
लिटि व्यत्ययेन तद् उत्तमैकवचनमिदं देरेवं अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पशायाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा मनोवायैसंमेषित इति खण्डे सूत्रित-
म्—एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषमिति ।

तामेतां सूक्तेष्वयोर्विंशीष्टकमाह—

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन सप्तमगस्महि । पर्यस्वानग्नागर्हितं मांसं
सृजवर्चसा ॥ २३ ॥

आर्षः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गृहि । तम् । मा । सम् । सृज् ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन् दिने अवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनुपविष्टोस्मि प्रविश्य च रसेन जलसारे-
ण सप्तमगस्महि संगतास्मः हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वं आगर्हि अस्मि-
न्कर्मण्यागच्छ तं मां तादृशं स्नानं मां वर्चसा तेजसां समृज संयोजय ॥ आपः कर्मणि शसिमासे व्य-
त्ययेन जस् । अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्चेत्सिच् आर्षधातुकस्येडुल्लादेरितीद् नेदीति वृद्धि-
प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतया अतोऽत्रान्तस्येत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि समो गम्युच्छीत्या-
त्मनेपदं च्चेत्सिच् मन्त्रेषु सेत्यादिना च्चेर्लुगभावश्छान्दसः एकाच उपदेशेनुदात्तादित्प्रतिषेधः
वागम इति सिचः कित्वा दनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि लोटि गमः सिपोहिः अपित्वे-
न डित्वा दनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतो हेरिति लुग्न भवति असिद्धवदन्नाभाव इ-
ति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीत्यमाह—

संमार्गेवर्चसासृजसंप्रजयासमायुपा । विद्युर्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्या
सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्रे । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् ।
आयुपा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह ।
ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हे अग्रे वर्चसा प्रजायुर्भिर्मा संसृज संयोजय देवाः सोमपातारः अस्य मे यजमानस्य
विद्युः अनुष्ठानं जानीयुः किञ्च इन्द्रश्च ऋषिभिः ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यादजानीयात् ॥
विद्युः विद्वत्ताने लिङि भेजुंस् यासुद् लिङः सलोप इति सकारलोपः उत्स्यपदान्तादिति पररूप-
त्वं यासुद् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेश इत्युदात्तः विभक्तिरपि सु-
खेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमो नुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्य पष्ठे नुवाके सप्त सूक्तानि तत्र कस्य नूनमिति पञ्चदशैर्मथमं सूक्तं अजीगर्तपु-
त्रस्य शुनः शेषस्यापि त्रैष्टुभं अभित्वा देवेति तृचोगायत्रः आद्याया अनिरुक्त्वाद् प्रजापतिर्देवता अ-
ग्रे वैयमित्यस्य अग्निः अभित्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता भगभक्तस्येत्येषा भगदेवता कावा शेषा-
वारुण्यः तथा चानुक्रान्तम्—कस्य पञ्चो नाजीगर्ति. शुनः शेषः स रुचिगो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु-
त्रैष्टुभमादौ काप्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचोगायत्रो स्थान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिपेचनीये हनिम-
रुत्वतीये परिसमासे सति एतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृत्य स्पर्शः पुरस्ताद्धोत्रा-
आख्यातव्यं तथा च सूत्रेभिहितम्—संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावा-
सीनो भिषिका यपुत्राभात्यपरिवृता यराज्ञे शौनः शेषमाचक्षीवेति ब्राह्मणं च भवति—तदेतत्प्रकृश-
तगाथं शौनः शेषमाख्यानं तद्धोत्रासंज्ञे भिषिकाया चष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यक-
शिपावासीनः भविष्यामीति ।

तस्मिन्सूक्तेमथमावृचमाह—

कस्यनूनंकृतमस्यामृतानामनमामहेचारुदेवस्यनाम । कोनोमृह्याअदितये पुनर्दात्पितरंचदृशेयमातरंच ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कृतमस्य । अमृतानाम् । मनमामहे । चारु ।

देवस्य । नाम । कः । नः । मृह्यै । अदितये । पुनः । दातृ ।

पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशेषोऽपेचदःकांदिशीकः कंदेवमुपधावामीतिविचिकित्सति तथा चाज्जायते—हन्ताहंदेवताउपधावामीतिसप्रजापतिमेवमथमंदेवतानामुपससारेति । वयंशुनःशेषनामकाअमृतानां देवानामध्येकतमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चारयामः नूनमिति विचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्मांमुमुर्षुपुनरपिमहौमहृत्यैअदितयेपृथिव्येदादद्यात् तेनदानेनाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं परयेयं कोवैनामप्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येतिशब्दसामान्यादनयाप्रजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् बाबहूनांजातिपरिमभ्रे-इतमच्च चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेभावे नञोजरमर-मिन्नमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनमामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशष पादादिवादिनिघातः । मस्य उदात्तपणोहल्पूर्वात् इतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । दाव गातिस्थेति सित्तोल्लुक् बहुलंछन्दस्यमाह-योगेपीत्यडभावः । दृशेयं दृशिरपेक्षणे आशीर्लिङि मिषोश्च दृशेरग्वक्तव्यइतिअकृत्ययः श-पोपवादः कित्वाह्लघूपधगुणाभावः लिङचाशिष्यङित्यङिहिसति ऋदृशोऽङिगुणइतिगुणःस्यावयामुद् सुलोपः अतोयेयः आहुणः यासुटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दात् दृशेयमित्यनुपज्यते अतस्तदपेक्षेयातिङ्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयावृचमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामनमामहेचारुदेवस्यनाम । सनोमृह्याअदितये पुनर्दात्पितरंचदृशेयमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनमामहे । चारु ।

देवस्य । नाम । सः । नः । सृह्यै । अदितये । पुनः । दातृ । पितरम् ।

च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चाविक्रित्वा कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तदेवमाग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा-
च श्रूयते—तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सौमिमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्या-
मृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना दाव ददातु दशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं यो-
ज्यम् ॥ २ ॥

प्रथमेच्छन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे अभित्वा देवसवितरितिसावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः अथ च्छ-
न्दोमा इति खण्डे—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति सूत्रितम् । अभित्वेत्येपा अग्निमन्यनेपि-
विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खण्डे—अभित्वा देवसवितर्महीधौः पृथिवीचन इति सूत्रितम् श्रूयते
च—अभित्वा देवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति । तथा प्रवर्ग्यैष्यैव विनियुक्ता अथोत्तर इति खण्डे-
अभित्वा देवसवितः समीवत्संनमात्भिरिति सूत्रितं तथा ग्रावस्तोत्रेपि एतस्मिन्काले ग्रावस्तुदितित्व-
ण्डे—मध्यमस्वरेणेदं सवनमभित्वा देवसवितरितिसूत्रितम् ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अभित्वा देवसवितुरीशानं वार्याणाम् । सदा वन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।

अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्नसवितारमभित्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच स-
वित्वा वै प्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्येतेन तृचेनेति । हे सदा-
अवन् सदा सर्वदारक्षक हे सवितर्देव वार्याणां परणीयानां वनानामीशानं स्वामिनं त्वात्वां प्रतिभा-
गं भजनीयं धनं अभिसर्वत ईमहेयाचामहे ॥ ईशानं ईशेश्वर्ये लटः शानच् तास्यनुदात्तेदि-
तिलसावंधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां वृद्धसंभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईहवन्देत्यादिना आ-
धुदात्तत्वम् । अवन् आमक्षितनिघातः । भागं कर्पात्त्वत इति घञोन्तउदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थी मृचमाह—

याश्चिद्वितं इत्था भर्गः शशमानः पुरानिदः । अहेपोहस्तं पोदधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भर्गः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्वेयः । हस्तं योः । दधे ॥ ४ ॥

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्व-
 भ्रान्त्ययः चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं
 विशदयति—इत्याशशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति
 ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धनस्तुतिर्न निय-
 तेत्याशंक्याह निदः पुरा अद्वेषः निन्दायाः पूर्वस्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्विषरहितः त-
 स्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या प्रकारवचने इदमस्थमुः एतेतौ रथोरि-
 ति इदमइत् सुपांसुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेऽदिशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः ।
 शशमानः शशप्रुतमतौ इह तु स्तूत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् चि-
 तइत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः णिदिकृत्तायां संपदादि लक्षणः क्तिप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाच-
 इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः न विद्यते द्वेषोत्येति गृहीतौ न गृह्युत्पामित्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । दधे कर्मणि लिट् तस्य आर्धधातुकत्वेन अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति तेन प्रत्यय-
 स्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगाजिघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भग० भक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अ० रोम् । तवं । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आ० रभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवितः सैव दीयावयं शुनः शोपनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसारक्षणेन
 उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुमः किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धानं उत्कर्षमारभे मारब्धुं धनिकत्वप्रसिद्ध्या-
 व्याप्ताभूषामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादिवादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमलुक्तिस्वरत्वम् ।
 अशेम अश्रव्याहौ लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं राप् । रायः ऊडिमिति पष्ठचा उदात्तत्वम् । आरभे-
 कृत्यार्थे तर्क्येनेति तुमर्थे केन प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशोऽवर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

न हिते क्षत्रं न सहो न मुन्युवयं श्रुनामी पतयन्त आपुः । नेमा आपो अनि
 मिपंचरन्तीर्न पेवातं स्य प्रमिनन्त्य भ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । म॒न्युम् । वयः । च॒न । अ॒मी इति
 प॒तय॑न्तः । आ॒पुः । न । इ॒माः । आ॒र्यः । अ॒नि॒ष्टमि॒पम् ।
 च॒रन्तीः । न । ये । वा॒तस्य॑ । प्र॒ष्टमि॒नन्ति॑ । अ॒भ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्राप्रेरितः शुनः शेषपतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव तथा च श्रूय-
 ते-संसवितो वाचवरुणायैवराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरे-
 कत्रिंशतेति । हेवरुण पतयन्तः मौढेवियस्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाः वयश्च न श्येनादयः पक्षि-
 णोपितेक्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्रापुः नैवमाप्ताः त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः त-
 थासहः त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यं भपिनप्रापुः तथामन्युं त्वदीयं कोपमपिनप्रापुः त्वयिक्रुजेसति
 सोढुमशका इत्यर्थः अनिमिपंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य इमा आपः त्वदीयं बलं न प्रापुः
 धातस्य वायो र्ये गतिविशेषाः त्वदीयमभ्यवेगं न प्रमिनन्ति न हि सन्ति अतिक्रमं कुं न शका इत्यर्थः
 तेपिनप्रापुरिति पूर्वधान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतीचुरादिरदन्तः लटः शट् शप् गुणयादेशौ अदुप-
 देशाल्लसार्वाधानुक्तानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः आपूव्याप्तौ लिट्युसि द्विर्भावह्लादिशेषौ, अत-
 आदेरित्यात्वं अत्र न स होनमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबन्धात् तदपेक्षया मायम्याच्चादिलोपे
 विभापेति मथमातिङ् विभक्तिर्न निह्न्यते । चरन्तीः बाह्यन्दीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-
 ऋहिंसायां ऋयादिभ्यः आ आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः मीनातेर्निगमे इति ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः
 तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्तः यदृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अ॒बुध्रे॒राजा॒वरु॑णो॒वन॑स्यो॒र्ध्वस्तू॑पं॒दद॑ते॒पूत॑द॒क्षः । नी॒चीना॑स्थु॒रुपरि॑बु
 ध॒ए॒याम् अ॒स्मे अ॒न्तर्नि॑हिताः॒केत॑वः॒स्युः ॥ ७ ॥

अ॒बुध्रे॑ । राजा॑ । वरु॑णः । वन॑स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तू॑पम् । द॒द॒ते ।
 पू॒त॒द॒क्षः । नी॒चीनाः॑ । स्थुः । उ॒परि॑ । बु॒ध्नः । ए॒याम् । अ॒स्मे इति॑ ।
 अ॒न्तः । नि॒द॒हिताः॑ । के॒त॒वः । स्थु॒रिति॑ स्थुः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुक्ललोवरुणो राजा अबुध्रेमूलरहितेन तस्मिन्निष्ठः वनस्य वननीयस्य तेन स-
 प्संघं ऊर्ध्वमुपरिदेशे ददते धारयति नीचीनाः स्थुः ऊर्ध्वदेशेन त्वमानस्य वरुणस्य रथपाथ-

ध्याहार्यं तेषधोमुखास्तिष्ठन्ति एषांरश्मीनांबुधोमूलंउपरितिष्ठतीतिशेषः तथासतिकेतवः
प्रज्ञापकाःप्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अ-
बुधे नविद्यतेबुधोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्तयैशब्दसं-
घातयोः स्तयःसंप्रसारणमूच्चेतिप्रत्ययः तत्तन्निर्योगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारा-
देशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादश्चतेर्कस्विगि-
त्यादिनाक्किन् अनिदितामिति नलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाश्चेरदिकृत्स्वियामितिखः आ-
यन्तित्यादिनातत्स्पर्शनादेशः आयन्नादिपूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादीकारज्ज्ञातः
अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् । स्युः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिसेजुंसादेशः
उस्थपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावः । अस्मे सुषांसुलुगितिसप्तम्याःशे
आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तोर्लिङिभ्रसोरछोपः॥७॥

अष्टमीष्टकमाह—

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेक
रुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।

अनुंसृत्तवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः ।

उत । अपवक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थामार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणद-
क्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमिवंकृतवानितिवदुच्यते—अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोद-
यास्तममौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेप्तुं अकःमार्गंकृतवा-
न् पूर्ववत्प्रत्ययमार्गः अत्रपादयोरिति विशेषः यद्वा अपदेयूपेचक्षेदेनमयागंतुमशक्येभूपदेशे पा-
दौ प्रक्षेप्तुमुपायंवचविमोचनरूपंरुतवित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवक्ता
अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लिट्स्वरेणआकारज्ज्ञातः हिचेतिनिधातप्रतिषेधः ।
पन्थां पथिमध्यभुक्षामादितिद्वितीयायामपिब्यत्यपेनात्वं पथिनशब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्यया-
न्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमयोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वादिनेस्तुमर्थे
सेतेनसेनिति त्वेप्रत्ययःस्वैचान्तश्चयुगपद इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा सुषांसुलुगित्याकारः ।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेनप्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अकः करोतेच्छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिलोडर्थेऽलङ् तस्यतिष् मन्वेघसेत्यादिना च्लुङ् गु-
णोरपरत्वं हल्ङ्चान्म्यइतिविपोलोपः अडागमः । ह्रदयाविधः हज्जरणे वृहोःपुक्दुकोचेति
कयन् व्यधताडने क्तिप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शतंतेराजन्भिपजःसहस्रंमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋ-
तिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिपजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुष्टमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजनवरुण तेतवशतंभिपजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योपधा-
नि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुमहद्युधिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्येपेवास्थिरास्तु नि-
र्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखांत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितदेशे
स्थापयित्वा तांबाधस्य कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रमर्शेणमुक्तं
नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेभासे मन्क्किन्तित्यादिनोत्तरपदान्दोदात्तत्वं संहि-
तापां विसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्तत्क्षुष्यन्तःपादमितित्वम् । बाधस्व बाधृविडोडने शपःपित्वा-
दनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधानुकस्वरेणधातुस्वरणवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । मुमुग्धि मुचूमोक्षणे बहुलच्छन्दसीतिश्लुः हुम्ल्ङ्योहेर्धिः तस्यापिच्चेनडित्त्वादुणाभा-
वः चोःकुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अमीयक्रक्षानिर्हितासउच्चा नक्तं ददृश्रेकुहंचिदिव्युः । अर्दब्धानि
वरुणस्यवृत्तानि विचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ ११ ॥

अमी इति । ये । क्रक्षाः । निर्हितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे ।
कुहं । चित् । दिवा । इव्युः । अर्दब्धानि । वरुणस्य । वृत्तानि ।
विचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ ११ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षा-
इतिहस्मयैपुरासप्तऋषीणाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाः सर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाः स्तुर्भिरितिनक्ष-
त्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्नितेऋक्षाः नक्तं
रात्रौददृशे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचित्र ईयुःकापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुण-
स्यराज्ञोब्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणि भदब्धानिकेनाप्यर्हिसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञये-
वचन्द्रमा मर्कराशौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आजसेरसुकृ था-
थादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददृशे दृशोर्लिटि इरयो-
रे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यहृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिर्किंश-
न्दाद्युत्तरस्यब्रह्मोद्देशः कृतिहोः इतिर्किंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्वावाह्निस्वरेणाद्युदात्त-
त्वम् । विचाकशत् कशेर्दीप्त्यर्थाद्यलुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोहिदितिअसिप्रत्ययः
छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभौरादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वेषापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रित्वं—त-
त्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभाद्यामिति वरुणप्रधात्तेपुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वा-
यामीत्येषा पञ्चम्यापौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इममेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।
तामेतांस्के एकादशीष्टचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविभिः । अहेळ
मानोवरुणेहवोध्युरुशंसमानआयुः प्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।
यजमानः । हविः । भिः । अहेळमानः । वरुण । इह । वोधि ।
उरुं । शंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमुर्षुरहंत्वात्वांप्रतिवदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणाप्रीतेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तु-
यन् सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्तदायुराशास्तेपार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३ २ । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमान वेदेनाभिष्टवान् ।

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्करोः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः
सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः हे असुर अनिष्टक्षेपणशीलम-
चेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्तराजनदीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन्
कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनां सिपापानि शिश्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः अ-
सुनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलं छन्दसीत्येसभावः । ईमहे ईङ्गत्वौ विकरणस्य लुक् ।
क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटः शतृ व्यत्ययेन शप् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर असेरुन आम-
न्त्रितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्ये चुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिनुलुप्त्य इति त्रेष्वङ् द्विर्भा-
वह्लादिशेषौ अग्लोपित्वात्सन्वद्भावाभावेऽपि बहुलं छन्दसीत्यस्यासंस्पृष्टत्वं पूर्ववदभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

उत्तुत्तमं वरुणपाशं मस्मदवाधुमं विमध्यमं श्रथाय । अथावधमादिन्यव-
तेन वानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उत्तुत्तम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधुमम् ।
वि । मध्यमम् । श्रथय । अर्थ । वयम् । आदित्य । अते ।
तव । अनागसः । अदितये । स्याम् ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुण उत्तुत्तममुत्तुष्टं शिरसि बद्धं पाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्तुष्ट्य शि-
थिलं कुरु अधर्मनिरुद्धं पादे अवस्थितं पाशं अवश्रथाय अवज्ञाय अधस्तादवरुण्य शिथिलीकुरु
मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय विमुज्य शिथिलीकुरु अधानन्तरं हे आदित्य अदितेः
पुत्रवरुण वयं शुनः शेषाः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अदितये त्वच्छनराहित्याय अनागसः अपराध-
रहिताः स्याम भवेम ॥ उत्तमं तमपः पित्वा दनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वेनास्ते उत्तमशश्वत्तमौ स-
र्वत्रेत्युञ्छादिप्राठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवध्यावमाधमावरेफाः कुन्ति ते इति अवतेरमच् घस्य
घः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायां छान्दसोदीर्घः । तव सुप्पदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-
नागसः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं नञ्सुप्त्यामिति तु व्यत्ययेन नमवर्तते यद्वा आगसशब्दात्
अस्यायामेवेति मत्वर्थो विनिः तस्य विन्मत्वोर्लुङ् इति लुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदमकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकार्षिशतृचंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्तेकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयाशुन.शेषएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तुसादिपरिभाषमावरुणोदेवता विनियोगउक्त.शौनःशेषारुणान्ने विशेषविनियोगस्तु अभिष्टवपडहेइदंसूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिष्टवपृष्ठचाहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिद्वितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्वितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशाः । यथा । प्र । देव । वरुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविश.प्रजाः कदाचित्प्रमादंकुर्वन्तितथावयमपितेतवसंबन्धि यच्चिद्विद्यदेवकिच्चिद्व्रतंकर्म द्यविद्यविमितिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनहंसितवन्तः तदपिब्रतंप्रमादप्र-रिहारेण साङ्गंकुर्वितिशेषः ॥ यथा त्वित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्ते यथेतिपादान्तेइतिसर्वाजुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीञ्जहिसायां इदन्तोमसिः ऋयादिभ्य.आ मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहृत्यघो-रितीकारः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् विडएवस्वर.शिष्यते यद्वृत्त-योगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मानोवधायहृत्ववेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हृत्ववे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंरुतवत्. हृत्ववे हन्तु.प्रापिहननशीलस्य दवसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्माहारीरधः ससिद्धान् विषयभूतान्प्राकुरु हृणानस्य हणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेक्रोधापमाअस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्चवधइतिअदन्तोवधशब्दः उञ्छादिपु पाठादन्तोदात्त । हृत्ववेहनहिसागत्योः रुहनिभ्यांभूरितिमुप्रत्ययः धातोर्नकारस्यतकारः । जि-हीळानस्य हेडूअनादरे अस्माष्ठि कानच् द्विर्भावंहृत्पादिशेषह्रस्वचुत्वजभूतानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसावससिद्धौ चडि णिलोपेउपधायाह-

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितं बुध्यस्व हेउरुशंसचहुभिस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं
माकुरु सप्तदशसंख्याकेपुष्याज्वाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमा-
नः हेङ्गुअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्वादानुदात्तत्वेसतिधातुस्वर.शिष्यते
ततो नञ्समासेअव्ययपूर्वपदमृत्तिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोट.सोर्हिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् बाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनडित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुङ्लङ्गयोर्होर्धिरितिर्होधि-
रादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुपस्तेये लोटर्थेछान्दसोलुङ् यदवजेतिप्राप्तायावृ-
द्धेर्नेदीतिप्रतिपेक्षेसतिल्लघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यहभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तदिन्नक्तं तद्दिवा मस्य माहुस्तद्वयं केतो हृद आविचष्टे । शुन.शेषोय
महं गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमुक्षु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मस्यम् । आहुः । तत् । अयम् ।

केतं । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुन.शेषः । यम् । अहत् ।

गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमुक्षु ॥ १२ ॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयंस्तोत्रं नक्तंरात्रौमस्यंशुन.शेषायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञा कथ-
यन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनावि-
चष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतोयूपेबद्धः शुन.शेषएतन्नामकोज्जनः यंवरुणमहत्
आहूतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेषान् मुमुक्षु बन्धात् मुकान्करोतु ॥ मस्यं इयि-
चेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः मुक्पञ्चानामितिब्रूजोल्लिङ्गैरुदादेशः धातोराल्लोपश्छान्दसः । हृदः पद-
नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंषदादितिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । शुनं शेष.शुनइवशेभो-
यस्येतिप्रमासे शुन.शेषपुच्छलङ्गूलेपुसंज्ञायामपठ्याअलुक्कव्यइत्यलुक् पूर्वपदमृत्तिस्व-
रत्वेप्राप्ते अजेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अहत् हेङ्गोलुङि लिपिसि-
चिह्नश्चेतिचैरङ्गदेशः आवोलोपडित्चेत्याकारलोपः अङ्गागमउदात्तः यद्वचयोगादनिघात-
हिचेतिनिघातप्रतिपेक्षः । गृभीतः ह्यग्रहोर्भइविभ्रत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्त.पादमितिप्रकृतिभा-
वः । मुमुक्षु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ १२ ॥

१ श्वन्नुक्तान्तिकनिन्मत्पयामन्त श्वन्शब्द, वृङ्गोद्भूत्यारूपत्वागयी युद्धेतिअमुन्
न्तःशेष ।

त्रयोदशीष्टचमाह—

शुनःशेपोऽसहृद्भीतस्त्रिष्वदित्यष्टुपदेपुर्वद्धः । अवैतं राजावरुणः
ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो विमुमोक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अहंत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुष्टुपदेपु ।
वृद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् ।
अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बन्धनाय गृहीतः त्रिषु निःसंख्याकेषु द्रुष्टुपदेषु द्रोःकाष्ठस्य यूपस्य पदेपुपदेशविशेषेषु ब-
द्धः शुनःशेप आदित्यमदितेः पुञ्यं वरुणं अह्वत् आहूतवान् हियस्मादेयं तस्मात् सवरुणो राजा ए-
तं शुनःशेपमवसत्सृज्यात् अवसृष्टं बन्धनाविमुक्तं करोतु विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—विद्वान्
विमोक्तप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यर्हिसितो वरुणः पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमोक्तु वि-
च्छिद्यैतं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्व-
रितयोर्षण्डतिपर आकारः स्वयंते । ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायां लिङ् बहुलं छन्दसीति वि-
करणस्य श्रुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेः शतुर्वस्तुः उगिदचामिति नुम् हृङ् ह्यदिस्तं योगान्तलो-
पो संहितायां दीर्घाददिसमानपादे इति नकारस्य रुत्वं आतोऽदित्यमितिसानुनासिक आकारः ।
अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामिति नलोपेक्ष्यस्तथोर्धो धइति धत्वं अव्ययपूर्वपदमकृतिस्व-
त्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथे अवतेहेळ इति द्वे कचौ वरुणस्य हविषो याम्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे
सूत्रितम्—अवतेहेळो वरुण नमो भिरिति ।

तयोराद्यां सक्ते चतुर्दशीष्टचमाह—

अवतेहेळो वरुण नमो भिरवयुज्ञे भिरीमहे हविभिः । क्षयन् अस्मभ्यं मसु
रमचेत्त राजन्नेनां सिशिश्चयः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमः इभिः । अव । युज्ञेभिः । ईमहे ।
हविः इभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत् इति प्रश्न चेत् ।
राजन् । एनांसि । शिश्रयः । कृतानि ॥ १४ ॥

स्वत्वं द्विर्वचनहेलादिशेषह्रस्वत्वसन्द्वावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यङभावः । हणानस्य
हणीञ्लज्जायां अस्मात्प्रशानचि पृषोदरादित्वादभिमवत्स्वसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

विमृळीकार्यतेमनोरथीरश्वंनसंदितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकार्यं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समदितम् ।

गीःभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणयभीमः प्र-
सादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्त्वण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वं
अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं दासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः ।
सन्दितं दोअवत्वण्डने निष्ठेतिक्तः द्यतिस्पतिमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनंतरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्यम् । गीर्भिः सावेकाचइतिभिसजडात्तत्त्वम् । सीमहि विवृतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनाल-
नेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वस्तिलोपः यद्वा पिञ्जबन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दी-
र्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

पराहिमेविमन्यवपतन्तिवस्यइष्टये । वयोनवसुतीरुषं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यःइष्टये । वयः ।

न । वसुतीः । उषं ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनशेषस्यनिमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसुतिसोतिशेषेन
वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे-
सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामी-
प्येनाप्रामुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्गुणि-
तिमतुषोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

कदाक्षत्रश्रियंनरमारुणंकरामहे । मृळीकार्योरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकार्यं । उरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

मृलीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आक्रामहे अस्मिन्कर्मण्यागव
करवाम कीदृशंक्षत्रश्रीं बलसेविनं नरेनितारं उरुक्षसंबहुनांद्रधारम् ॥ क्षत्रश्रीं क्षत्रा-
णिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्षिप्रचेत्यादिनाक्षिप्रदीर्घश्च रुद्रुत्तरपदमलतिस्वरत्वम् । नरं ऋदोरविति
अबन्तआद्युदात्तः । क्रामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप् । उरुक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुब्र शिद्धद्वा-
बादख्यानादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

पथीष्टचमाह—

तदित्समानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः । धृतव्रंतायदाशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र ।

युच्छतः । धृतव्रंताय । दाशुपे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुपेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणा-
वितिशेषः तावुभौसमानंसाधारणं तद्विदअस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अभुवाते नम्र-
युच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्रोतेर्लिटिर्द्वाभावह्लाविशेषौ अतआदेरित्या-
त्वं अनित्यमागमशासनमितिबचनादश्रोतेश्चेतिगुडभावः । वेनन्ता वेनति.कान्तिकर्मौ । सुपां
सुलुगित्पाकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे । दाशुपे दाश्वदानेइत्यस्माव दाश्वान्साह्वानितिक्रुमुप-
त्ययोनिपातितः वसो सप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिपत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् । वेदनाव.समुद्रियं ॥ ७ ॥

वेदं । य. । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेदं ।

नाव. । समुद्रियं ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंपोवरुणोवेदं तथा समुद्रियः
समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्या.पदं वेदं जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशे-
षः ॥ वेदं विदज्ञाने विदोल्गोवेतिविषोणल् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं इच्चोवस्तिङइतिसहितायां
दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यांइतिनामउदात्तत्वम् । पतता शप् पिच्चादनुदात्तत्वं शतुश्चल्सा-

वंधातुकस्वरेणधातुस्वरः । नावः सावेकाचइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थेसमुद्राभा-
दइतिघप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वेदमासोधृतव्रततोद्वादशप्रजावतः । वेदायउपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद ।

यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषोयथोकमहिमोपेतः वरुणः प्रजावतः तदातदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्
द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेदजानाति यस्त्रयोदशोधिकमासउपजायते संवत्तरसमी-
पेस्वयमेवउत्पद्यतेतमपिवेद वाक्यशेषःपूर्ववद् ॥ मासः षट्त्रित्यादिनामासशब्दस्यमासित्यादे-
शः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । द्वादश द्वौचदशचेतिद्वन्द्वः इष्टनःसंख्यायामि-
त्यात्वं संख्येतिस्त्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः जनीप्रादुर्भावे प्रपूर्वाञ्जनसनवनक-
मगमोविद्प्रत्ययः विद्वनोरित्यात्वं लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजापत्तासन्तीति तदस्यास्त्य-
स्मिन्नितिमतुप् मादुपधायाइतिमतुषोवत्वम् । उपजायते जने.कर्मकर्तरिरिह कर्मवद्वावादा-
त्मनेपदं यक् जनादीनांउपदेशएवात्वंकन्यमितिबचनादचःकर्तृयक्कीत्याद्युदात्तत्वं तिडिचो-
दात्तवतीत्युपसर्गस्यनिघातः नचतिङ् तिङइतिनिघातः यदृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधाद् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

वेदवार्तस्यवर्तनिमुरोऋष्वस्यबृहतः । वेदायेअध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वार्तस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अधिआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्यऋष्वस्यदर्शनीयस्य बृहतोगुणैरधिकस्यवातस्य वायोर्वर्तनिर्निर्माणविदव-
रुणोजानाति वेदेवाः अध्यासते उपरितिष्ठन्तिवानपिवेदजानाति ॥ वानस्य अग्निहसीत्या-
दिनातन्प्रत्ययान्तोवातशब्दोनिच्चादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्ततेअनेनेतिवर्तनिःस्तोत्रवाचकस्यवर्त-
निराशब्दस्यअन्तोदात्तत्वसिन्धुर्थमुञ्छादिपुपाठादस्यप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वेपाठेव्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । बृहतः बृहन्महत्वरूपसंरूपानमितिङसउदात्तत्वम् । अध्यासते तत्सावेधातुक्रानु-
दात्तत्वेऽविवातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

निपसादधृतव्रंतोवरुणःपुस्त्याइस्वा । साम्राज्यायसुक्रतुः॥ १०॥ १७॥

नि । ससाद् । धृतव्रंतः । वरुणः । पुस्त्यासु । आ । साम्राज्याय ।

सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

धृतव्रतःपूर्वोक्तोवरुणः पुस्त्यासुदैवीयु यजासु आनिपसादआयत्यनिपण्वान्किमर्थं
प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुःशोभनकर्मा ॥ निपसाद् सतिरपतेरितिपत्वम् । साम्राज्या-
य साम्राजोभावःसाम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिप्यञ् भित्त्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ।
सुक्रतुः कत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वाँअभिपश्यति । कृतानिन्याचकत्वाँ॥ ११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कत्वाँ ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुतासर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यतिसर्वतोव-
लोकयति याकृतानिन्यान्वाश्चर्याणिपूर्ववरुणेनसंपादितानिचकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि क-
त्वाँ इत्त.परंकर्तव्यानिनितानिसर्वाण्यभिपश्यतीतिपूर्वब्रान्वयः ॥ अद्भुता शोच्छन्दसिषहुलमिति
शेर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्यसलचइतिनुम् नलोपः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः
कसुः अभ्यासह्लादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजादसामिनिनियमादिदभावः कृतानुनासिकाव-
कौसंहितायाम् । पश्यति पाथेत्यादिनादृशे पश्यादेशः । कत्वाँ कृत्यार्थैतैवेकेनितिकरोते-
स्त्वन् निच्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववत्शेर्लोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सनोविश्वाहांसुक्रतुरादित्यसृपथांकरात् । प्रणआर्यूंपितारित् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहां । सुक्रतुः । आदित्यः । सृपथां । करात् ।

प्र । नः । आर्यूंपि । तारिपत् ॥ १२ ॥

सुकतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायुं पिमतारिपत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेभावे परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लि-
त्त्वेरेणवाभ्यते ऋत्वादयश्चेत्येतन्नभवति अवहुव्रीहित्वाद् बहुव्रीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तश्छ-
न्दसीत्येतदपिनभवति पथिनशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपो-
वाल्कि सेटोद्वाटावित्यङागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि लृष्टदुरुहिष्यइतिचुरेह्
भ्रष्टशोडिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यङभावः । मणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् ।
सारिपत् तारयतेर्लेट्यङागमः सिद्धबहुलंलेटीतिसिप् आदेशपरम्ययोरितित्पत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

विभ्रद्वापिहिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम् । परिस्पशोनिपेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्वापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निः६निजम् ।

परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंमुयर्णमयंद्वापिकवचंविभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छा-
दयति स्पशः हिरण्यस्पर्शनोरश्मयः परिनिषेदिरेतसर्वतोनिपण्णाः ॥ विभ्रत् विभ्रतेः शतरि ना-
स्यस्ताच्छतुरितितनुमभावः अस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्वापिं द्वाकुत्सायांगतौ द्वापयती-
पून्कुस्तितांगतिंप्रापयतीतिद्वापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइत्ययेणिलोपः ।
हिरण्ययं ऋत्पवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहित-
स्पमयरोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्याच्छपोलुक्पूर्ववद्भावः ।
निर्णिजं णिजिदृशीचपोपणयोः । स्पशः स्पशवाघनस्पर्शनयोः क्लिप्चेतिक्रिप् । निपेदिरे प-
द्विविशरणगत्यवसादनेपु अस्माद्व्यर्थार्थकर्मणिजिटिण्त्वान्यासलोपो सदिरपतेरितित्पत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

नयंदिप्सन्तिदिसवोनद्बुह्वाणोजनानाम् । नदेवमभिमांतयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । बुह्वाणः । जनानाम् । न ।

देवम् । अभिइमांतयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिसितुमिच्छन्तवैरिणः यंवरुणं नदिप्सन्तिभीताः सन्तोर्हिसितुमिच्छांपरित्यज-
न्ति जनानां प्राणिनां द्रुह्याणोद्गोघारोपि यंवरुणं प्रति नद्रुहन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-
अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तवरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-
न्तर्धेत्यादिना इडभावः हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सन. कित्त्वात् दंभइच्चेति द-
कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामिति नलोपः भपूभावाभावश्छान्दसः अवलोपोभ्यास-
स्येत्यभ्यासलोपः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं विडश्चलसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वानित्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशंसंभिक्षडरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
द्रुह्याणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपि ह्यन्ते इति कनिष् प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

उतयोमानुपेष्वायशंश्चक्रे असांम्या । अस्माकं मुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुपेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुपेषु यशोऽन् आचक्रे सर्वतः कृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपि आसर्वतः
असामिसंपूर्णचक्रे ननु न्यूनकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषु आसर्वतश्चक्रे ॥ मानुपेषु मनोजा-
तावश्यतौपुक्चेत्यञ् भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असांमि अव्यये
नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अगोप्युदचेत्यञ् । उदरेषु
उदिदृणातिरजलौर्ध्वपदान्त्यलोपश्चेति अल् छित्स्वरः गतिकारकोपपदादिनिडसरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति मथमस्य मथमे अष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीष्टकमाह—

परमियन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षंसम् ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतर्यः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुचक्षंसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणं इच्छन्तीर्मेधीतयः सन् गोपस्य बुद्धयः परायतीपराङ्मुखानि-
वृत्तिरहिवागच्छन्ति सन्नद्वान्तः—गावो न यथा गावः गव्यूतीरनु गोघानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्-

य॥ गम्यतीः गावोत्रयूयन्तोइत्यधिकरणेकिन्गोयूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूरित्यवनं गवांयवनमत्रेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । इच्छन्तीः इप-
इच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इपुगमियमांछइतिछत्वं अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेवि-
करणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतैवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जःसत्वात्येकर्मणिसं-
पादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अभासि पुनर्हविःस्वीकाराद्-
र्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोट्ठर्थे
छान्दसेलुङि नुवोवधिः अस्पतिवक्त्रीतिचुरेडादेशः वचउमित्युभागमेगुणः व्यत्ययेनदरेत्वं य-
द्वा लोट्ठवत्तुडादेशः स्थानिवद्भावादित्त्वम् । आभृतं हमहोर्भः गनिरनन्तरइतिगतेः प्रकृति-
स्वरत्नम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

दर्शनुविश्वदर्शतंदर्शैरथमधिक्षमि । एताजुपतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः ।

जुपत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थंयवाविभूतंवरुणंदर्शनु अहंदृष्टवाचखलु क्षमिक्ष-
मायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः
स्तुतीःजुपत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरितितोवेतिचुरेडादेशः ऋट्शोडिगुणइतिगुणः ।
विश्वदर्शतं दृशेर्धृष्टदशीत्यादिनाअतच्चप्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्भादित्वात्पूर्वपदान्तोदा-
त्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
क्षमि आतोधातोरेत्यत्र आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणमधासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्पहृमिपोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णभास्यामितिलण्डेस्-
त्रितम्—इमंमेवरुणभुधिवत्त्वायामिन्नसणावन्दमानइति ।

तामेतांसुकेएकोनविंशीष्टचमाह—

इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्थुराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्थुः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिशृणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्मुख्य अवस्थुः रक्षणेच्छुरहंत्वावरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तीमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिःश्रुशृणुपृक्तवृष्यच्छन्दसीतिहोधिंरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्थुः अवस्तृशब्दात् सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । आचके कैगैशब्दे अस्मात्तिष्ठि आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुवे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः तिष्ठतिइतिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशत्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनापठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः गमेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोस्त्वत्वात्तदित्योगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिप्यत्ययेनाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि याप्रापणे आतोमनिनृक्कनिष्पन्धेतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टचमाह—

उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशंमध्यमंचृत । अवाधुमानिजीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चृत । अव । अधुमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धिव उत्कृष्यमोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विवृतवियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पारान् अवचतुतवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उज्छादिपुषाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुचुमोक्षणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
 श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुस्तल्लम्बोर्होर्धिरिति होर्धिरादेशः तिङ्ङितिङ् इति निघातः । चृत चृती-
 हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यः शः अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे जीवमाणधारणे तुमर्थे-
 सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशर्चतृतीयं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयं त्विति शुनः शेषः ऋषिः गाय-
 त्री छन्दः इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं पातरनुवाके आग्नेये क्तौ गायत्रे छन्दसि एतदादि सूक्तद्वयमनुव-
 क्तव्यं तथा च सूचितम्—वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमा मुद्धरेदिति ।

अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टवमाह—

वसिष्वाहिमियेध्ववस्त्राण्यूर्जापते । सेमनो अध्वर्यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्व । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

वरुणेन अभिस्तुतौ मेरितः शुनः शेषः एतदादि सूक्तद्वयेनाग्निमस्तौ व तथा चाभ्यायते—तंवरु-
 ण उवाचाग्निर्वैदेवानां मुखं हृदयं तमस्तन्नुस्तु ह्यथ त्वोत्सि क्ष्याम इति सोमं निगुधा वात उत्तराभिर्द्वाविंश-
 त्वेति । हेमियेध्व मेध्यस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जापते अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि
 तेजांसि वसिष्व आच्छादय प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सतादृशस्त्वं
 नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्व वस आच्छादने लोटिधात्तः सवाभ्यां वामौ
 छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्गुणादेरिति डागमः लसावर्धधातुकानुदात्तवेधा-
 तुस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्व मकारैकारयोर्मध्ये इयागमच्छान्दसः ।
 ऊर्जापते सुवामव्रित इति पराङ्गवद्वावात् षष्ठ्यामव्रितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं
 सोचिलोपेचेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टवमाह—

निनो होता वरेण्यः सदा यविष्ठमन्मभिः । अग्ने दिवित्मंता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने ।

दिवित्मंता । वचः ॥ २ ॥

सदायविष्ट सर्वदायुवतम् हेअग्रे वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्माःकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा
दिवित्मतादीमित्मतावचोवचसास्तूयमानः सन् निषीदितिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजो-
भिर्युक्तइतिशेषः ॥ यविष्ट युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघावः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनिप्रत्ययः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवृक्कीडादौ इक्षितपौधातुनिर्देशेइतिइकप्रत्ययः तेनच
धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीप्तिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मु-
पितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

आहिष्मासूनवेपितापिर्जत्यापये । सर्वासरव्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यर्जति । आपये ।

सर्वा । सरव्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्रेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअभीष्टदेही-
तिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपि-
र्धधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सर्वापियः सरव्येमियायअभीष्टंसर्वथा
यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसर्वासर्वव्यङ्ग्यत्रा-
प्यनुपगात्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभापेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिपातप्रतिषेधः ।
सरव्ये समानेव्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दइप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्वादनुदात्तत्वेत्तएव
शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रचमाह—

आनोवर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुपोयथा ॥ ४ ॥

आ । नुः । वर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुपः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्रे वरुणादयोदेवास्त्वद्धन्धवस्त्वयापेरिताः रिशादसः हिंसकान्अदन्तःनोस्मदीयंव-
हिर्यज्ञंआसीदन्तु तन्नदृष्टान्तः—यथामनुपः प्रजापतेर्व्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ वर्हीरिशादसः वित्त-

जनीयस्यरुत्वेकते रोरीतिरेफलोपः द्रूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिङकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः
रिशाहिंसायां रिशान्तिर्हिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधत्तापीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः
सर्वधातुभ्योऽसुन् रुदुत्तरप्ररुतिस्वरत्वम् । सीदन्तु पद्विशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिनासी-
दादेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वाधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने
मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निश्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकर्डासप्रत्ययः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउपुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः ।

ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकामे नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य
सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उपु स्तु-
तिरूपावाचोपिश्रुधिःश्रुणु ॥ पूर्व्य आमघ्निताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामघ्नितेसमानाधिकरणे
इतिपूर्वस्याविद्यमानवच्चात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमितिपष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वाधातुकस्वरेणधातुस्वरः
अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः
यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उपु सुञइतिपत्वम् । श्रुधि श्रुअवणे श्रुशृणुपूरुवृत्त्यञ्छन्दसीतिहे-
र्धिरादेशः बहुलछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतप्रथमस्यद्वितीयेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

पष्ठीष्टचमाह—

यच्चिद्विशश्वतातनादेवैद्वयजामहे । त्वेइहूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्इदेवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्विद्यद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवैद्वं अन्यमन्यं व-
रुणेन्द्रादिरूपनानाविधदेवताविशेषयजामहे तथापितद्धविः सर्वत्वेइत्यस्येवहूयते अतोदेवता-

न्तरविषयोयामोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे किपूचेति किपू यद्वा पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितितृतीयाया आकारः । देवं देवं नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः तस्य परमाग्नेडितमिति उत्तर-
स्याग्नेडितसंज्ञायां अनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निषातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपांसुलुगिति शेषादेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतो गुणे इति परपूर्वत्वं शेदिति प्रगृह्य संज्ञायां हुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः ।
हूयते अकृत्सार्धधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।

सुऽअग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशां पजानां पात्तको होता होमनिष्पादको मन्द्रो हृष्टः वरेण्यो वरणीयो मिर्नोऽस्माकं प्रि-
योस्तु वयमपि स्वग्रयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः पत्या वैश्वर्ये
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे परादिच्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृजण्यः वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । स्वग्रयः बहुव्रीहौ नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

स्वग्रयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः ।

मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमानाः कृत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविः हियस्मा-
दधिरे धृतवन्तः तस्माद्द्वयं स्वग्रयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तो मनामहेत्वां याचामहे ॥ वार्यं वृज्वरणे वृह-
संभक्तौ ऋहोऽर्ण्यं च ईडवन्त्यादिना आशुदात्तत्वम् । दधिरे इरे चश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेन्यत्ययेन शप् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

अथानुभयेषां ममृतमर्त्यानाम् । मिथ संन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अर्थ । नः । उ॒भये॑षाम् । अमृतं । म॒र्त्यानाम् । मि॒थः । स॒न्तु ।
प्र॒द॒शस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानामनुप्याणां नोस्माकमस्मत्स्वा-
मिनस्तवचोभयेषामिधःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाच.सन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविष-
यमशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । अमृत अपा-
दादावितिपर्युदासात्पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां मृद्माणत्यागे असिहसीत्यादिनातनमृत्य-
यान्तोमर्तशब्दः तस्मान्द्रवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु असोरहोपः । प्रश-
स्तयः तादौचेतिगतेःमलृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

वि॒श्वेभिर॒ग्नेअ॒ग्निभि॑रि॒मंय॒ज्ञमि॒दंवचः॑ । च॒नो॒धा.स॒हसो॒पहो॑ ॥ १० ॥ २१ ॥

वि॒श्वेभिः॑ । अ॒ग्ने । अ॒ग्निः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । वचः॑ । च॒नः ।

धाः । स॒हसः॑ । य॒हो॒ इति॑ ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोऽनलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वदमं अस्म-
दीर्ययज्ञं इदमस्मदीर्यवच.स्तोत्रंचसेवमानः चनोऽन् धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलं छन्दसीति
भिसपेसादेशाभावः । चनः चायूपूजानिशामनयोः चापेरन्नेहस्वधेत्यसुत्तत्तन्नियोगेनगुडागम-
श्च निष्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङिगातिस्थेतिचित्तोऽलुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्घ्रोगेपीत्यङ्भावः ।
सहसोपहोइतिह्रस्वामधितइतिपराङ्गवद्भावादामधितस्यचेतिषष्ठ्यामधितसमुदायोनिहन्यते ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशार्चचतुर्थसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदशयानमोमहर्षइत्यस्यास्त्रिष्टुछ-
न्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसतोनागायत्रेन्यादैवीत्रिष्टुष्टिविति । मातरनुवाका-
भिनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेमथमाष्टचमाह—

अश्वं॒नत्वा॒वारं॒वन्तं॒वन्द॒ध्याअ॒ग्निंनमो॑भिः । स॒म्राज॑न्तमध्व॒राणां॑ ॥ १ ॥

अश्वं॑ । न । त्वा । वारं॑ । वन्तं॑ । वन्द॒ध्या । अ॒ग्निम् । नमः॑ । भिः ।

स॒म्राज॑न्तम् । अध्व॒राणां॑ ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सप्ताजन्तं सप्तादृत्स्वरूपं स्वामिनं अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः वन्द्यैव-
न्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टान्तः—वारवन्तं वान्ययुक्तं अश्वं न अश्वमिव अश्वो यथा बालैः बाधका-
नमशकमशिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं
मनुष्यैः पिप्त्वा दनुदात्तत्वं घञो जिप्त्वा दाद्युदात्तोच्चारणशब्दः कर्पात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वं व्यययेन न प्रवर्त-
ते यद्वा वारयति दंशकानि ति वारः पचाद्यच् कर्पिलादित्वात्त्वविकल्पः वृषादिः । वन्द्यै वदि अ-
भिवादनस्तुत्योः इदितो नुम्धातो रिति नुम् तुमर्थे से से नित्यध्वै प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्ताजन्तं शपः
पिप्त्वा दनुदात्तत्वं शतुभ्यलसार्वधातु रुक्त्वेण घातुस्वरः शिष्यते समासे रुदुत्तरपठति त्वरेण स एव ।
अध्वराणां नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सधानः सुनुः शर्वसा पृथुप्रंगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं वभूयात् ॥ २ ॥

सः । घृ । नः । सुनुः । । शर्वसा । पृथुप्रंगामा । सुशेवः ।

मीढ्वान् । अस्माकम् । वभूयात् ॥ २ ॥

सद्य स एवाग्निर्नोत्पाकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः कीदृशः शर्वसा बलस्य सुनुः पुत्रः
पृथुप्रंगामाः पृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्धिता वभूयात् भवतु ॥ सधानः कश्चित्तनु-
घमक्षतङ्कुशो रूपाणामिति दीर्घः । शर्वसा सुषां सुषो भवन्तीति दसष्टादेशः । पृथुः प्रंगामा प्रकर्ष-
णमनं प्रंगामः हलश्चेति घञ् पृथुः प्रंगामो यस्यासौ पृथुप्रंगामा सुषां सुसुखमिति पूर्वसवर्णदीर्घाका-
रः बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । सुशेवः इणशीङ् श्यां वनिमिति शेषशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तञ्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्कसुप्रत्ययान्तोदात्तान्तान्ताह्वान्सीद्वांश्चेति निपातितः ।
वभूयात् भवतेच्छान्दस्य लटिः विडां विडो भवन्तीति लिङादेशः यासुद् स्थानिवद्भावादार्ध-
धातुकात्वाच्छवभावः द्विवचने भवतेरित्यत्वम् तिङ् विड इति निघातः यद्वा एतस्मादेव लिङि छा-
न्दसः श्रुः भवतेरिति लिटि विहितमस्यास्य सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सनोदूराच्चासाच्च निमत्यादिघायोः । पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघयोः ।
पाहि । सर्वम् । इत् । विश्वहआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्त्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघयोःअघं-
पमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्याव मनुष्याद्वैरिणो नोस्मान् सदमित् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अ-
घयोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्थादित्यात्वम् । पाहि पादादित्वादिनिघातः । विश्वायुः
इणगतावित्यस्मात् भावे एतेषिञ्चेत्युत्तिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहीविश्वं
संज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

इममूपुत्वमस्माकंसन्निगायन्ननव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सन्निम् । गायन्नम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूपु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सन्निहविदानंनव्यांसं
नवतरंगायन्नंस्तुवित्त्वंवचोपि देवेषुदेवानामग्नेप्रवोचः प्रबृहि ॥ ऊपु निपातस्यचेतिसंहितायां
दीर्घत्वं सुब्रह्मइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीपसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनोनिच्चादायु-
दात्तत्वम् । वोचः छन्दसितुड्लड्लिट्इतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्पतिवक्तीतिज्ञेयडादे-
शः वचउम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

आनोभजपरमेष्वावाजेपुमध्यमेपु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भज । परमेपुं । आ । वाजेपु । मध्यमेपुं । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअग्नेपरमेपूत्लघेपु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्नेपु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरि-
क्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनवस्योवसूनि शिक्षदे-
हि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्वादानुस्वरः इचोतस्तिडइविसंहितायांदीर्घः । अन्त-
मस्य अन्तिकतमस्यतमेतादेवेतितिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिमध्यमस्यद्वितीयद्विविशोवर्गः ॥ २२ ॥

पृथीष्टचमाह—

विभुक्तासिचित्रभानोसिन्धोरुर्माउपाकआ । सद्योदाशुपेक्षरसि ॥ ६ ॥

विभुक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः ।

ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुपे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तज-
प्यते—आकारजपमार्थः यथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकुल्यादित्कर्ष प्र-
वाहंविभजन्तितद्वत् दाशुपेहविदंत्ववतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिर्कर्मफलभूतांवृष्टिकरो-
पि ॥ सिन्धोः स्पन्दूमस्तवणे स्यन्देःसंपसारणंधश्चेत्युपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः
अर्वेरुद्धेतिमिः प्रत्ययस्वरः । दाशुपे धृतवतायदाशुपेक्षत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यमग्नेपृत्सुमर्त्यमवावाजेपुयंजुना । सयन्ताशश्वतीरिपः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेपु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । रिपः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्ययजमानमवाः अवतिरक्षसि यंपुरुषंवाजेपुसंमामेषुजुनाःमेरय-
सिसनरःयजमानः शश्वतीरिपः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्सु पदादिपुर्मा-
स्पृत्सूनानामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आबः
अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा छेत्चाडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यजोपः । जुनाः जूइतिगस्यर्थः
सौत्रोधातुः सङ्घःसिप् भयादिभ्यःश्चा बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपोत्यङ्भावाः यद्वत्तयोगादनि-
धातः । यन्ता हनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः उगितश्चेतिङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नकिरस्यसहन्त्यपर्येताकथंस्पचित् । वाजोअस्तिश्रुवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिहृता । कथंस्थ । चित् । वाजः ।

अस्ति । श्रुवाय्यः ॥ ८ ॥

हेतुहन्त्य शत्रूणामभिभवन्शीलाग्ने अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्ये-
तानकिः आकमितानास्ति किञ्चास्य यजमानस्य अवाय्यः अवणीयो वा जोस्ति बलविशेषोस्ति ॥
कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः । अवाय्यः शुद्धक्षिस्त्वहिर्ग्रहिभ्य आग्न्य इत्याग्न्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

सवाजं विश्वचर्पणिर्वाग्निस्तुतरुता । विप्रेजिरस्तुसर्निता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्पणिः । अर्वत्क्षितिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रेजिः । अस्तु । सर्निता ॥ ९ ॥

विश्वचर्पणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोमिर्वन्दिर्वाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु विप्रेभिः
मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितस्तुष्टोमिः सविताफलस्य दातास्तु ॥ विश्वे चर्पणयोपस्य बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वद्भिः ऋगौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् भित्तिज-
र्पणस्य सावनज इति नकारस्य दृश्यत्वमादेशः । तरुता वृष्टवनतरणयोः अस्मात् भस्मितस्कभि-
तेत्यादीदृशन्तो निपातितः निपातनादेवेकारस्योत्त्वम् ॥ ९ ॥

आतोयामि हेतुरतिरिक्तो कथेजरा बोधतद्विविद्धीति स्तोत्रियस्तद्वचः यस्य पशवो नोपधरेरजि-
ति खण्डेऽस्त्वितिम्—अतिरिक्तो कथानिजरा बोधतद्विविद्धीति ।

तामेतां सूक्ते दशमीष्टचमाह—

जराबोधतद्विविद्धि विशो विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥ २३

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशे विशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्या बोध्यमानाग्ने विशो विशे तत्तद्यजमानत्वे यजमानुग्रहार्थं यज्ञियाय य-
ज्ञसंबन्धनुष्ठानसिन्धुर्थं तद्देवयजनं निविद्धि प्रविश यजमानोऽपिरुद्राय क्रूरायामयेतुभ्यं दृशीकं दर्श-
मीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः अत्र यास्क एव व्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरेः स्तुतिक-
र्मणस्तांबोधतया बोधयितरिति वा तद्विविद्धित्कुरुमनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय दर्श-
मीयमिति ॥ जराबोध जृप्स्योहानौ अत्र स्तुत्यर्थः पिद्भिदादिभ्योऽदित्यङ्प्रत्ययः ततश्चात्र

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजरबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजरबोधः कर्मणिषञ् आमत्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविट्टि विशप्रवेशने ओटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःशुः अश्यासह्लादिशोपौ
हुल्लक्ष्योहेर्विरितिहेर्धिरादेशः पत्वष्टुत्वे यद्वा विपृव्याप्तावित्यस्मात्लोपमध्यमैकवचने अश्या-
सस्यगुणाभावः । विशेषिशो सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तचैत्याग्रेदितानुदात्तत्वम् ।
यज्ञियाय यज्ञात्विग्भ्याघखजावितिघः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेविकीकन्प्रत्ययः नित्वा
वाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

स॒नो॒म॒हौ॒अ॒नि॒मा॒नो॒धू॒म॒के॒तुः॒पु॒रु॒श्च॒न्द्रः । धि॒ये॒वा॒जा॒य॒हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

सः । नः । म॒हान् । अ॒नि॒श्मा॒नः । धू॒म॒श्के॒तुः । पु॒रु॒श्च॒न्द्रः । धि॒ये ।
वा॒जा॒य॒ । हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

सोमिनोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुपीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महौअनीत्यत्रसंहितायानकारस्यरुत्वानुनासिकावुकौ । अनिमानः नविद्यतेनिमा-
नोऽस्येत्यहुव्रीहौ नञ्मुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इपिमुधीन्धिदसिष्याधूस-
ज्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआदादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फापितध्वीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदमध्वे
इतिमुद् तस्यश्रुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविपीणनार्थः
इदितोनुमधातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

स॒रे॒वाँ॒इ॒व॒वि॒श॒प॒ति॒र्दै॒व्यः॒के॒तुः॒शृ॒णो॒तु॒नः । उ॒क्थै॒र॒ग्नि॒र्हृ॒द्भा॒नुः ॥ १२ ॥

सः । रे॒वान्॒इ॒व । वि॒श॒प॒तिः । दै॒व्यः । के॒तुः । शृ॒णो॒तु । नः ।
उ॒क्थैः । अ॒ग्निः । वृ॒हत्॒हृ॒द्भा॒नुः ॥ १२ ॥

सोमिःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तान्अस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवानराजा
वन्दिनांस्तोत्रंशृणोतितद्वत् कीदृशः विष्पनिःमजापादरुःदैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्वदेवानांस्त्रो-

तेतिश्रुत्यन्तरात् । केतुः दूतवदज्ञापकः अग्निर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥
 सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्भौवहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आहुणः छन्दसीरदिति मनुष्यो-
 वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वं कव्यमितुपउदात्तत्वम् । विषपतिः परादि छन्दसिवहुलमि-
 त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहज्य इत्येषा ब्रह्मोदनेमाशिष्यमाण इति
 खण्डे—सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महज्यो नमो अर्भकेभ्य इति स्मृतिम् ।

तामेतां त्रयोदशीं च माह—

नमो महज्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम दे-
 वान्यदि शक्रवाममाज्यायसः शंसमाहं क्षिदेवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
 आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः ।
 शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनः शेषो विश्वान् देवान् नयानुष्ठाप्य तथा चाम्नायेत—तमग्निरुवाच विश्वान्
 देवान् स्तुतुं सत्त्वोत्सृज्यामीतिसं विश्वान् देवान् स्तुतुं नमो महज्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति । महा-
 न्तोगुणैरधिकाः अर्भका गुणैर्नूना युवान् स्वरूपाः आशिना वयसा व्याप्ताः बृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-
 हयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोस्तु यदि शक्रवाम कथं चिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीं देवान् यजामहे देवाः
 ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवता विशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसंस्त्वोन्नं आवृक्षि अहं विच्छिन्नं याकार्पम् ॥ आ-
 शिनेभ्यः अश्रूयाही बहुलमन्त्रपापी त्र्यौणादिक इन् च प्रत्ययः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम शपः
 पिप्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम शकृशक्तौ आहुत्तमस्य पिचेति
 तिङ्ः पिद्बृद्धावाद्नुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः निपातेर्यद्यदि हन्तेति निधातप्रतिषेधः । ज्यायसः प्र-
 शस्यशब्दादीपसु निज्यचेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इति ईयसु न ईकारस्यात्वं नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 शंसं हलश्चेति घञ् । वृक्षि ओम्ब्रूछेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोच्मपुरुषैकवचनं इह त्रैः सिच् स्वर-
 वित्सीत्यादिना इडभावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः ब्रश्वादिनापत्वं पठोः कः सीतिकत्वं
 आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं नमाडचोग इत्यडभावः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्रग्रावेतिपञ्चमसूक्तंनवचं आदितःपल्लनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिसोगायत्र्यः आदि-
तश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्या-
याउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिपवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहद्देवतायामुक्तम्—
चर्माधिपवणीपंवासोमंवान्याप्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवपल्लनुष्टुवादियच्चिद्व्यो-
लूखल्योपरेमौसल्योचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्याचर्मप्रशंसतेति । आद्याश्चतस्रोऽऽःसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिपवे अन्याद्रोणकलशेसोभावनयने तथाचघ्राक्षणम्—अथहेतंशु-
नःशेषोऽऽःसवंददर्शतमेताभिश्चतसृभिरभिसुपावयचिद्विष्वं गृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यव-
निनायोच्छिष्टं चम्बोभिरत्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसत्वाहाकाराभिर्जुह्वांच-
कारेति ॥

तत्रपथपाष्टचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध ऊर्ध्वोभवंतिसोतवेउलूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः ॥१॥

यत्र । ग्रावा । पृथुःपुनः । ऊर्ध्वः । भवंति । सोतवे । उलूखलःसु
तानाम् । अवे । इत् । ऊम् दति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नऽऽःसवेकर्मणिसोतवेभिपवार्थग्रावापापाणः पृथुबुधः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिपुतानारसंभवेत् स्वकीयत्वेनापग-
त्येवजल्लुलोभक्षय ॥ पृथुबुधः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्र-
तिषेधः । सोतवे पुत्राभिपवे तुमर्थेसेसेनितिवेनप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्लुलः गलअदने अस्मा-
द्यडोलुकि लेप्मभ्यमेकवचने लेटोडाटावित्पडागमः इतश्चलोपहवीकारलोपः उपधापाउत्वंहृत्ता-
दिशेषाभावात्पठपोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यत्रद्वाधिवजघनाधिपवण्यारुता । उलूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः ॥२॥

यत्र । द्वौऽद्वं । जघना । अधिःसवण्या । रुता । उलूखलःसुता
नाम् । अवे । इत् । ऊम् दति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ २ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिपवण्याउभेअधिपवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशविव ज-
घनंजघन्यतइतियास्फुः । कृताविस्तीर्णेकलेसंपादिते अन्यतपूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-
यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिपवण्या
पुञ्अभिपवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्पुनोवीतिपत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः
नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचञ्जनादित्यस्यानुवृत्तेः अच्कस्यैवतदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उल्लूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः॥३॥

यत्र । नारी । अपच्यवम् । उपच्यवम् । च । शिक्षते । उल्लूख-
लइसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति इन्द्र । जल्लुलः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालापानिर्गमनं उपच्यवंच शालामार्गिचशिक्षते
अभ्यासं करोति अन्यतपूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्यङ्गत्तौ कदोरवित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनौ-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अङ्गुपदेशालसार्वधातुक्रानुदात्त-
त्वेधातुस्वरः निपातेर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

यत्रमन्थांविब्रध्नेरश्मीन्यमितवाइव।उल्लूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः॥४॥

यत्र । मन्थाम् । विब्रध्नेत् । रश्मीन् । यमितवैइव । उल्लूखलइसु-
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति इन्द्र । जल्लुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुमन्थानंविधध्नन्ति तत्रहृष्टान्तः—रश्मीन्अश्वबन्ध-
नार्थान्प्रमहाम् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यतपूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यभुक्षामादितिद्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् ह्रस्वश्चेतिकरणेघञ् ततश्चाप् जित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विब्रध्ने बन्धबन्धने क्रयादिभ्यःआ अनिदितामितिनलोपे आभ्यस्तयोरात्-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिडिचोदात्तवतीतिगोर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसंते-
नितितवैप्रत्ययः इडागमपञ्चान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपपञ्चान्दसः
अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनपदेशाविव ज-
घनंजह्न्यतइतियास्कः । कृताविस्तीर्णेऽल्लतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-
यवेदेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या
पुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीवियत् उपसर्गास्तुनोतीतिपत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः
नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचञ्जनादित्यस्यानुवृत्तेः अच्कस्यैवतदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उल्लूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः॥३॥

यत्रं । नारिं । अप॒इच्य॒वम् । उप॒इच्य॒वम् । च । शिक्ष॑ते । उ॒ल्लूख॑
ल॒इसु॑तानाम् । अव । इत् । ऊ॒म् इति॑ इन्द्र । ज॒ल्लुलः॑ ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शास्त्रायानिर्गमनं उपच्यवंच शास्त्रापार्तिचशिक्षते
अभ्यासं करोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गत्तौ ऋदोरन्त्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एषमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अङुपदेशाल्लसार्यधातुकानुदात्त-
त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

यत्रमन्थांविबुधन्तेरुशमीन्यमित्वाइवाउल्लूखलसुतानामवेहिन्द्रजल्लुलः॥४॥

यत्रं । मन्था॑म् । वि॒इबु॒धन्ते॑ । रु॒शमीन् । यमि॑त॒वैइ॒व । उ॒ल्लूख॑ल॒इसु॑
तानाम् । अव । इत् । ऊ॒म् इति॑ इन्द्र । ज॒ल्लुलः॑ ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुमन्थानंविबुधन्ति तत्रहृष्टान्तः—रुशमीन्अश्वबन्ध-
नार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइपनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथपृथुक्षामादिनिद्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथो.सर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् ततष्टाप् जित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विबुधन्ते बन्धबन्धने ऋयादिभ्यःआ अनिदितामितिनलोपे भ्राज्यस्तयोरात-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिडिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसंज्ञे-
नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः
अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांक्रव्येभिर्दर्शनीयेः सोऽतृभिःअभि-
पवहेतुभिः सहक्रव्योदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थमधुमत् माधुयेपितंसोमद्वयं नोस्मदीयंसुतंअ-
भिपुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्प-
ती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं पुत्रप्रगृह्याअपीतिप्रकृतिभावः । सु-
तं पुत्रंअभिपवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

उच्छिष्टं च चम्बोऽर्भोऽसोमं पवित्रं आसृज । निधेहि गोराधित्वं चि ॥ १ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । अर्भ । सोमम् । पवित्रं । आ । सृज । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वं चि ॥ १ ॥ २६ ॥

हेकृत्विविशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्बोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयो-
रधिपवणफलकयोः शिष्टं अभिपवराहित्येनावशिष्टं सोमं उद्धर शकटस्योपरिहर सोमंअभिपु-
तंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टं सोमं गोस्यचिआनडुहेच-
र्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्बोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेनेतिचमूः कृपिच-
मीत्यादिना औणादिकळःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सतमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरित-
इतिस्वरितत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । अर्भ ह्यग्रहोर्भः । धेहि ध्यसोरेद्धा-
यस्यासलोपश्चेत्येत्वाज्यासलोपो निघातः । त्वं चि तावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपद्विंशोऽवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्विसत्यसोमपाइतिपठंस्तु कंसर्वशुन.शेषस्यार्थं पाङ्कमेन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चि-
द्विसप्तपाङ्कमिति पृष्ठचपडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिदीतिसप्तर्वस्तु कंसंतीस्तृचा-
नकृत्वास्वशस्त्रेएकैकं तृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतितवण्डे—यच्चिद्विसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति
संवितम् । तत्रप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनं इन्द्रं शंसय गोप्यग्रेषु
शुभ्रिपुंसहस्रेषु नुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताः इव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोपु । अश्वेषु । शुभ्रिपु । सहस्रे

पु । तुविद्वम्य ॥ १ ॥

पातुंसोमंसुनु सोमाभिपवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्याद्युद् कार्येकारणशब्दः । पातवे पा-
पाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्ययः श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादितिहेलुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्यादनिघातः । उत्सूखल उर्ध्वस्त्व-
स्येत्युत्सूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह—

आयजीवाजसातमातायूँ१च्चाविजर्भृतः॥ हरीइवान्धांसिवप्सता॥७॥

आयजी इत्यांइयजी । वाजइसातमा । ता । हि । उच्चा ।

विइजर्भृतः । हरीइवेति हरीइइव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

येउत्सूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनाचप्रदे ताहि ते खलु
उच्चापौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विगेपेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतःतत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ता-
निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याभ्वाविव अवयास्कएवंव्याचर्यौ—
आयजीआयष्टव्येअजानांसंभक्तवमेतेसुचैर्विहितेतेहरीइवानानिभक्षयन्ताविति ॥ आय-
जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-
तिवाजसाः पणुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृ-
दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमम् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हज्हरणे
अस्माद्यह्लुकिअभ्यासहलादिशेषोरवजश्वेपुक्तेषु रुमिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-
यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेगिकृतिचेतिप्रति-
पेधः ह्यहोर्भञ्जन्दसीविभक्त्यं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिपेधः । वप्सता भक्षभक्षणदी-
प्त्योः लटःशठ जुहोत्यादिभ्यःशुः घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिपेधः
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टवमाह—

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वारुष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमत्सुतम् ॥८॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः ।

इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपी तोयुवांक्रष्वेभिर्दर्शनीयेः सोऽवृभिःअभि-
पवहेतुभिः सहक्रष्वोदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थमधुमत माधुषेपितंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअ-
भिपुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्प-
ती उभयपदप्रकृतिस्वरेषामे आमच्चित्तस्येविसर्वानुदात्तत्वं द्रुतप्रगृह्णाअचीतिप्रकृतिभावः । सु-
तं पुञ्अभिपवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

उच्छिष्टं च चम्बोर्भरसोमं पवित्र आसृज । निधेहि गोराधित्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज् । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

हेकातिग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापसेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्बोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयो-
रधिपवणफलकयोः शिष्ट अभिपवराहित्येनावशिष्टंसोमंउद्गर शकटस्योपरिहर सोमंअभिपु-
तंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनहुहेच-
र्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्बोः चमुअदने चम्पतेभक्ष्यतेनेतिचमूः कृपिच-
मीत्यादिना ओणादिकरु प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सतमीद्विबचनस्य उदात्तस्वरितयोर्ण, स्वरित-
इतिस्वरितत्वं उदात्तमणोहलपूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भर इमहोर्भः । धेहि ध्यसोरेद्धा-
यज्यासलोपश्चेत्येवाज्यासलोपो निघातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपद्विशोर्बर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिपठंसूक्तं सप्तर्चं शुनः शेषस्यार्थं पाङ्गमेन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चि-
द्धिसप्तपाङ्गमिति पृष्ठचपदहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चंसूक्तं त्रींस्तु वा-
नरुत्वास्वस्वशस्त्रेफेकरुतचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येकेकमेवमेवेति
सञ्चितम् । तत्रमथमाष्टचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनारास्ताइवस्मासि । आतूनंइन्द्रशंसयगोप्यग्रेषु
शुश्रिपुंसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनास्ताऽइव । स्मासि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अग्रेषु । शुश्रिपु । सहस्रे

षु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः मेरितः शुनः शेषः एवदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिर्द्रुतुष्टाव तथा-
चत्राहणम्—तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रे वैदेवानामो जिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारमिष्णुतमस्तं नुस्तुस-
थत्वं तोत्सक्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्विसत्यसोमपा इत्येतेन सूक्तेन उत्तरस्य पञ्चदशभिरिति ॥ हे
सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्र इन्द्र यच्चिद्वियद्यपि वयं अनाशस्ता इव स्मसि अपशस्ता इ-
व भवामः तथापि हेतुवीमघवद्बुधनेन्द्र त्वंगोपु अश्वेषु शुभिपुशोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च
निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु अस्मद्वेषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥
सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ता इव शंसुस्तुतौ निष्ठेति भावेकः यस्य विभाये-
तीदृशतिषेधः नत्रावद्बुद्धीहो नत्रसुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदन्तोपसिः । तूनः ऋ-
चितुनुषेत्यादिना दीर्घः । गोषु सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषे-
धः । अश्वेषु अश्वुतेष्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिना कन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभि-
पुशुभदीप्तौ अदिशदिभूशुभिज्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

शिप्रिन्वाजानां पतेश्चीवस्तवं दंसना । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभिपुंसहस्रेषु नुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तवं । दंसना । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिपु । सहस्रेषु ।
नुविदमघ ॥ २ ॥

हेशचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते अजानां पते तव दंसना कर्मनिशेपो-
नुग्रहरूपः सर्वदा वतन्ते अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिमेहनूनासि केवेति यास्कैः । अत इति नानि वि-
मत्यर्थीय इतिः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते सुवामचित इति पराङ्मवद्भावात् षष्ठ्यामि-
तसमुदायमनिघातः नचामन्त्रितपूर्वमविद्यमान इति शिपिजित्यस्या विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्
पादादित्वाच्च निघातः नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति अविद्यमान इत्यतिषेधात् ।
शचीवः छन्दसीर इति मनुष्यावत्वं मनुवसोरुरिति स्त्वे स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादा-
मन्त्रितनिघाताभासः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निष्वापयामिथूदृशांसस्तामबुध्यमाने । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
पुशुभिर्पुंसहस्त्रेषुतुबीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशां । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ ।

तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोपु । अश्वेषु । शुभिर्पु । सहस्त्रेषु ।

तुविदमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेयमदूत्यौनिष्वापय नितरांसुमेकुरुतेचास्मान्मारयितुम-
बुध्यमानेसत्यौसस्तांनिद्रांप्राप्तुं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुपामादित्वात्पूर्वं अन्येषामपिदृश्य-
तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा क्तिप्चेतिद्विशेःकर्तरिक्तिप्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः । सस्तां पसस्वमे लो-
टि तसस्तां अदिमभूतिभ्यःशपइतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वानिघाताभावः । अबुध्यमाने
नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

ससन्तुत्याअरांतयोबोधन्तुरशूरातयः । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
पुशुभिर्पुंसहस्त्रेषुतुबीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरांतयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु ।

नः । इन्द्र । शंसय । गोपु । अश्वेषु । शुभिर्पु । सहस्त्रेषु । तुविद

मघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्मान्निर्दृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरातयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे
शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयोदानशीलाः बन्धवोबोधन्तुअस्मान् बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससन्तु प्र-
त्ययस्वरः । अरातयः रादाने मचेवृषेत्यादिनाभावेकिन् नविद्यतेरातिरेज्वितिचहुग्रीहौपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं नञ्सुप्त्यामितितुसर्वविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभावति यद्वा किञ्चकौचसंज्ञा-
यामितिकर्तरिक्तिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वानिङ्ङितिङ्ङइति
निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणुवन्तं पापया मुया । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु शु
श्रिपुंसहस्रेषु तु वीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृणु । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुश्रिपु ।
सहस्रेषु । तु विमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुया अनयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अप-
कीर्तिप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशं गर्दभं गर्दभसमानरैरिणं संमृणुसम्यक्मारय यथा गर्दभः श्रोत्रम-
शक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कृगूशूलिगर्दि-
भ्यो भञ् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणाहिंसायां तौदादिकः शस्यडित्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुर्दिस्त्वाद्गुणाभावे उवडादेशः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पतातिकुण्डूणाच्या दूरं वानो वनादधि । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुश्रिपुंसहस्रेषु तु वीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वानः । वनात् । अधि । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुश्रिपु । सहस्रेषु ।
तु विमघ ॥ ६ ॥

वानोऽस्मत्पतिकूलो वायुः कुण्डूणाच्या कुटिलगत्या सत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्या-
दप्यधिकं दूरदेशं पताति पततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पतानि छेद्याडागमः । कुण्डूणाच्या कुडिदाहे
अस्मात् त्युडन्ते कुण्डनशब्दे इकारात्परस्याकारस्य सकारश्छान्दसः ऋणोद्येति सक्तस्य मि-
तिणत्वं तदश्च दीतिकुण्डूणाची ऋत्विगित्यादिना किञ् अनिदितामिति नटोपे अथ तेथेति डीए
अचइत्याकारलोपः चाधितिपूर्वपदस्य दीर्घत्वं चाधित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

सर्वपरिक्रोशं जहि जंभया रुक्कदाश्वम् । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परि॒क्रो॒शम् । ज॒हि । ज॒म्भ॒यम् । रु॒क्क॒दा॒श्वम् । आ ।
तु । नुः । इ॒न्द्र । शं॒स॒यम् । गो॒षु । अ॒श्वेषु । शु॒भ्रिषु । स॒हस्रेषु ।
तु॒वि॒म॒घ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वपुरुषं जहि मारय रुक्कदाश्वं अस्मद्वि-
षये हिंसा मर्दं शत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं क्रुश आह्वाने परितः क्रोशयतीति प-
रिक्रोशः पचाद्यच् छुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । जहि हन हिंसागत्योः हन्तेर्जइति जादेशः त-
स्यासिद्धबद्धाभादिति असिद्धत्वादोहेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वा-
त्स्वार्थिकोणिच् शपः पित्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । रुक्कदाश्वं रुक्कहिंसायां रु-
क्कदाधाराच्चिकलिभ्यः कन्निभिभावे कनप्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच रुक्कोहिंसा तां
दाशति प्रयच्छतीति रुक्कदाशुः बहुलग्रहणादाशतेरपि रुक्क उपपदे रुक्केवचः कश्चेत्युष् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायामभिपूर्वेप्रभाषे बाछन्दसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्व-
रितयोर्यणइति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमि शो वर्गः ॥ २७ ॥

‘आव इन्द्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमस्तुक्’ शुनः शेषस्याप्यर्गायत्रं अस्माकमित्येपापादनिचृद्वा-
यत्री प्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येपात्रिष्टुप् आदितः षोडशचर्चेन्द्रचः आ-
श्विनावश्ववत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः कस्तजपइत्याद्यास्त्रिस्तजपो देवताकाः तथा चानु-
क्रमणिका—आवोऽधिकास्माकं पादनिचृत् शश्वद्विष्टुप् परौतृचावाश्विनौयस्याविति ॥

प्रथमाष्टचमाह—

आव इन्द्रं किं विं यथा वा जयन्तः शतं कृतुम् । मंहिष्ठं सिञ्चे इन्द्रुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इ॒न्द्रम् । किं॒विम् । य॒था । वा॒ज॒इ॒यन्तः । श॒त॒इ॒क॒
तुम् । मंहि॒ष्ठम् । सि॒ञ्चे । इ॒न्द्रु॒भिः ॥ १ ॥

वाजयन्तौन्नमिच्छन्तौवर्यंशुनःशेषाः हेक्रत्विग्यजमानावोयुष्मार्कसंवन्धिनमिममिन्द्र-
इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्ववःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मं-
हिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण किविषवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् किंविश-
ब्दोवन्नःकाटइत्यादिपुचतुर्दशसुकूपनामसु किविःकूपःसुदइतिपठितम् ॥ किंविं रुतीछेदने
रुत्यतइतिकिविः रुमिघृष्विछविस्थवीत्यादौक्विन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छ-
न्तः सुप्रआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घवि-
धानावज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतिरुजन्तादिष्ठन्प्र-
त्ययः तुरिष्ठमेयःस्वितितृलोपः इष्ठनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे षिचिर्क्षरणे व्यत्ययेनक-
वचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुर्निम्रंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समुद्राशिराम् ।

आ । इत् । ऊम् इति । निम्रम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन
आशिरारब्धेन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आग-
च्छत्येव सोस्माननुगृह्णातिविशेषः सोममाषौदृष्टान्तः—निम्रं यथानिम्नप्रदेशं आपःआप्पु-
वन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिगृपाकेइत्यस्यसमाइपूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशो-
निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रलतिस्वरत्वम् । रीयते रोद्भवणे दिवादिभ्यःभ्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

संयन्मदायशुष्मिणंएनास्योदरे । समुद्रोन्नव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणं । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

१ दशपाद्यापंचपाद्यांश्चापिचक्रिविशब्दोक्त्तकारवान्माघनिकयाभनति यस्तुनस्तुहु-
रुज्जकरणेकिंनिडागमश्रुतिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

धानिवनानि सुवामधितइतिपरद्भवद्वावात्यष्ठचामधितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः वह्मपापणे
वहिहाधाञ्ज्यञ्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरमुनप्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदमकृतित्व-
रत्वंचेत्युक्तत्वाद् गितित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः पा-
ठिकमामधिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतित्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

पृथीष्टचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येपुं ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजै । शतक्रतो
इति शतक्रतो । सम् । अन्येपुं । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेव अस्मिन्प्रसक्तेवाजेसंग्राभेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वैऽ-
न्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येपुकार्यान्तरेषु संग्रवावहै सम्यक्पिचारयावः ॥ तिष्ठ
अचोतस्तिष्ठइतिसंहितायां दीर्घः । ऊतये ऊतिमूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिद-
मित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजैवाजेहवामहे । सर्वायइन्द्रंमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तव । इतरम् । वाजैऽवाजे । हवामहे । सर्वायः ।
इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविधातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन
बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थंसर्वायःसखित्वमियानयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे ह-
लश्चेतिघञ्चजोःकुचिण्यतोःरितिकुत्वं षञ्जोऽजिच्वादाद्युदात्तत्वं नित्यबोप्सयोरितिषीप्सायांदिर्भा-
वेसतिआध्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दाद् अस्मायामेधेतिगत्वर्थोयोनिः तत्पछा-
न्दसोऽलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आर्धागम्यद्विश्रवत्सहस्त्रिणींभिरूतिभिः । वाजैभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घृ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्त्रिणींभिः । ऊतिभिः ।

वाजैभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्यपमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिस्तृति-
भिः बहुभिः पालनैः वाजेभिरनैश्च उपसमीपे आघावश्यामागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचिस्तु नुघे-
त्यादिनासंहितायां दीर्घः । गमत् लिङ्गर्थे लिट् छेदोडादावित्यङागमः इत्थलोपइतीकारलोपः
यद्वा छान्दसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्चेरडादेशः बहुलं छन्दस्य माडचोगेपीत्यङ-
भावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेट्यङागमः । वाजेभिः बहुलं छन्दसीति भित्तरेऽसादेशाभावः ।
हवं भावे नुपसर्गस्येति ह्यपतेरप्सं प्रसारणं च अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुं प्रत्नस्यौकंसो हुवेतुं विप्रतिनरम् । यन्ते पूर्वपिता हुवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । ओकंसः । हुवे । तुविप्रतिम् । नरम् । यम् ।
ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकंसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य तत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमाना-
न्प्रतिगन्तारं नरं पुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि यं ते त्वामिन्द्रं पिता अस्म-
दीयोजनकः पूर्वं पुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् तं आह्वयामीति पूर्वब्रान्वयः ॥ ओ-
कंसः नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्येअस्पर्धायां शब्दे च इटि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणोप्राप्ते णिकृतिचेति प्रतिषेधः उवडादेशः प्रत्ययस्वरेणानुदात्तत्वं पादादित्वादिनि-
घातः । तुविप्रतिं तुर्वीनां बहूनां प्रतिगन्तारं अत्र प्रतिसादोभीपसेनोभीमइति वत् प्रतिगन्तृशब्दं
लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति वत् सत्त्वचनत्वेना-
निपातत्वादनव्ययत्वेन पूरणगुणे त्यादिना नपठीसमासनिषेधः । हुवे ह्येओलटिबहुलं छन्दसी-
ति पूर्ववत् संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः यद्वा तयो-
गादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

तं त्वां वयं विश्ववाराशां स्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्वे वार । आ । शास्महे । पुरुहूत ।
सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसो निवासहे-
तोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वांजरितृष्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे
आडःशासुदच्छायां अदिपभृविष्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामव्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराद्ध वज्रत्वेसतिशेषनिघातेनवाआमव्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् ।
जरितृष्यः जरतिःस्तुतिकर्मा वृचश्चित्त्वादनोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः॥ २९ ॥

एकादशीष्टममाह—

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपान्नाम् । सखेवज्जिन्तसर्वीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपान्नाम् ।

सखे । वज्जिन् । सर्वीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवज्जिन् वज्रयुकेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां
सोमपान्नांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यानांसिकाभ्यांवायुक्तानांगवासमूहः
त्यत्पसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योडीप्इतिडीप् तस्यपित्त्वादनोदात्तत्वेस
इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमव्रितस्यसतिशिष्टत्वादामव्रिवाद्युदात्तत्वम् । सोमपान्नां
आतोमनिनित्यादिनावनिष् अलोपोनइत्यनोकारस्पलौषः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टममाह—

तथातदस्नुसोमपाःसखेवज्जिन्तथारुणु । यथातउश्मसिष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्जिन् । तथा ।

रुणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्जिन् इष्टयेअग्निलपितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोष्मसिर्वयंकाम-
यामहे त्वंतथाकुरु त्वन्मसादात्तदग्नीष्टंतथास्तु । रुणु रुषिर्हिंसाकरणयोश्च इदिच्छान्नुम्-
धिन्यिरुण्व्योरेचेत्युप्रत्ययः तत्सन्निभोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलौपःतस्यस्थानि-
वद्भवाहधूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उष्मणि वशकान्तौ इदन्तो-
मसि.अदादिवाच्योलुक् ग्रहिज्यादिनासंपसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघानः । इष्टये
इष्टच्छायां किनि त्रिकुत्रेत्यादिनाइष्टप्रतिषेधः यद्वा यजतेःकिनि वचित्स्वपीत्यादिनासंप-
सारणं ब्रश्चादिनापत्वप्रत्यये पूर्वस्मिन्प्रक्षे मध्वेवृपेतिकिनउदात्तत्वं दिनीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टवमाह—

रेवतीर्नः सधमादुन्नेसन्तुविवाजाः । क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । उन्ने । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोऽन्वन्तोऽप्यभिर्गोभिः सहपदेमहप्येय इन्नेसधमादे अस्माभिः सहहर्षयुके सतिनो-
स्माकं तागावः रेवतीः क्षीराज्यादिधनवरयः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु ॥ रेवतीः रयिशाब्दान्मनुपि
रयेर्मती बह्वलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइति मनुषोवत्वं वा छन्दसोति पूर्वसवर्णदीर्घः
आरेशब्दाच्च मनुपउदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मद-
तृप्तियोगे चौरादिकः सहमादयतीति सधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोऽछन्दसोति सप्तहश-
ब्दस्य सधादेशः थाथादिनेत्तरपदान्तोदात्तत्वे मासे परादिऽछन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
तुविवाजाः तुदितिसौत्रोधातुर्बुद्ध्यर्थः अचइरितिङः संज्ञापूर्वकत्वादुणो न भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदमल-
तिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः दुक्षुशब्दे अस्मात्किपितुगभावऽछान्दसः ह्रस्वगुङ्ग्यां मनुविमि मनुपउदा-
त्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेन शप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्
ततोधातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टवमाह—

आघृत्वावान्त्सनात्सस्तोतृभ्योऽष्टविविधानः । ऋणोरक्षञ्चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घृ । त्वाङ्वाङ् । त्सना । आत्स । स्तोतृभ्यः । घृणो इति ।

इयानः । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे घृणो धार्ष्ट्ययुकेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्सनामः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवासः
सन् इयानोऽस्माभिर्गोच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणां अनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं घावश्रयं आक्रणोः
आनीय प्रक्षिपतु तत्र दृष्टान्तः—चक्रयोः रथस्य चक्रयोः अक्षं यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ त्वा-
वान् वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भाञ्छन्दसि सादृश्यउपसंस्थानमिति वतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति म-
पर्यन्तस्य त्वादेशः आसर्वनाम्न इति दकारस्यात्वम् वतुषः पित्त्वादनुदात्तत्वे मातिपदिकस्वरः शि-
ष्यते । न्मना मन्त्रेष्वाङ्चादेरात्मन इत्याकारलोपः । घृणो त्रिषृषामागल्भ्ये त्रसिगृविघृषि
क्षिपेः कुरुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गवौ छन्दसि लिट् तस्य लिटः कानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-
भ्यासो न क्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ लङि व्यत्ययेन तिप्ःसिप् इत्यश्वेतीकार-
लोपः तनादिरुन्ऋणः सार्वधातुरुगुणः बहुलं छन्दस्यमाडयोगेपीत्याडागमाभावः विक-
रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः अकारस्येकार-
च्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आयदुर्वःशतक्रतुवाकामंजरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥ ३०

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतक्रतो । आ । कामम् ।

जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यदुर्वो धनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिराप्तव्यमस्ति त्वं कामं जरितृणां स्तोतृ-
णां अनुग्रहाय आ ऋणोः आनीय प्रक्षिपसि तत्र दृष्टान्तः शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-
शेषैः अक्षं यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः शचीशब्दः शार्ङ्गवादिङीनन्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

षोडशीष्टचमाह—

शश्वदिन्द्रः पोषुयद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शश्वंसद्भिर्धनानि । स नो हिरण्य
रुयं दंसनावान्सनः सन्ति । स न ये स नो दात ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोषुयत् । भिः । जिगाय । नानदत् । भिः ।

शश्वत् । धनानि । सः । नः । हिरण्यम् । दंसनावान् ।

सः । नः । सन्ति । स न ये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं अनयापविजग्माह तथा च नाक्षणम्—तस्माद् इन्द्रः स्तूयमानः
प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददेत् तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति । इन्द्रः शश्वत्संदाधनानि त्रि-
संवन्धीनि जिगाय जितवान् अश्वैरिनिशेषः कीदृशैः पोषुयद्भिः घासभक्षानान्नरभाविनमो-
ष्ठशब्दं कुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतं हे पाशब्दं कुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनः पुनर्भयं शाश्व-
सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सन्ति दाता स इन्द्रो नोत्माकं स न ये संभ्रजनार्थं हिरण्यरथं दत्तार्थेन

निर्मितरथं अदावदत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्तिरादरार्थं । पोमुथद्भिः प्रोथृपर्याप्तौ अस्मा-
द्यद्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयद्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-
त्वंछान्दसं अस्माद्यद्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये
लिटोणन्ति वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवज्रावाजिइत्यस्यद्विर्वचनं सनलिटोर्जेरितिअभ्यासादु-
त्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यद्लुकि दीर्घोक्तिइतिअभ्यासस्यदी-
र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-
न्तोदात्तत्वम् । अदाव गातिस्थेतिचित्तिलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-
सुप्रठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुष दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइ-
तित्वण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूकेसप्तदशीमृचमाह—

आश्विनावश्वावत्येपायातंशवीरया । गोमदस्त्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वेवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोमदम् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणमेपितःशुनःशेषः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रजवाचाश्विनौनुस्तु-
ह्यथत्वोरत्सक्ष्यामइतिसौश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-
श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषाब्जेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदसाअश्वि-
नौ युवयोऽमसादावगोमव बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंग्रहमस्त्व-
दिशेषः ॥ अश्वावत्या मघ्रेतोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिदीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति
तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं यामापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया
शुगतौ कृगृशृपृकटिपटिशौटिभ्यर्हरन्निवीरन्प्रत्ययबहुलवचनादस्मादपिभवति निस्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

समानयोजनोहिवांरथोदस्त्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजनः । हि । वाम् । रथः । द्रुतौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईर्यते ॥ १८ ॥

हेदसावश्विनौ वांपुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकर-
थारूढत्वादुभयार्थसंलक्षदेवयुज्यते युक्त.सरथः अमर्त्योविनाशरहितः अमतिहतगतिरि-
त्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईर्यतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्र-
शब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमापःसंमोदन्तेस्मि-
न्भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनन्तीतिवेति ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्यते ईङ्गत्वा अदुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वेश्य-
नोनित्यादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीशृचमाह—

न्य१इयस्यमूर्धनिचक्ररथस्ययेमथुः । परिधामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अइयस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।

धाम् । अन्यत् । ईर्यते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युषां अइयस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्पष्टस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं
भवदीयरथसंबन्धिचक्रंनियेयमथुः नियमितवन्तौ अन्यतचक्रं परिधांशुलोकस्यपरितः ईर्य-
तेगच्छति ॥ अइयस्य अहननमग्नः वज्रर्थेकविधानं स्थाभापाव्यधिहनिपुण्यर्थमितिहन्तेःकः
प्रत्ययः अग्नमर्हतिअइयः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपर-
मे किति लिङिभ्रतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउपस्येकतौगायत्रेछन्दसिकस्तउपइतितृचः अथोपस्यइतितृ-
ण्डे—कस्तउपइतितिसइतिसूत्रितम् ।

वस्मिस्तृचेप्रथमांसूकेविंशीशृचमाह—

कस्तउप.कधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कर्नक्षसेविमावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उपः । कधप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।

नक्षसे । विमावरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यामैरितः शुनः शेषः उपसंतुष्टाव तथाच ब्राह्मणम्—तमश्विना ऊचतुरुपसंतुस्तु-
क्षथत्वोत्सक्षयावइतिस उपसंतुष्टावातउत्तरेण तृचेन तस्य हस्मर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचे कनीय ए-
क्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेव च्युक्तायां विपाशो मुमुचे गदपेक्ष्वाक आसेति । हे कधमिये स्तुति-
प्रिये अमर्त्यं मरणरहिते उपः एतच्छ्रद्धाभिधेये उपः कालाभिमानिनिदेवते भुजेतव भोगायमतो-
मनुष्यकोविद्यते हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्ते उपोदेवि कंपुरुषं नक्षसे आमोपि तवोचितं
भोगं दातुं न कोपि मनुष्यः समर्थः अतएव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षयान प्राप्तोपि ईदृशस्तव महिमे-
त्यर्थः ॥ ते तेमयावेकवचनस्येतियुष्मच्छ्रद्दस्यते आदेशः सर्वानुदात्तः । कधमिये कथवाक्यप्र-
बन्धे चुरादिरदन्तः णी अतो लोपस्य स्थानि वद्भावात् उपचावृद्धाभावः चिन्ति पूजिकधिकुं-
विचर्चंश्चेत्यङ्प्रत्ययः णेरनिरीति णिलोपः ततष्ठाप् पठ्योसमासे ङ्यापोऽसंज्ञा छन्दसोर्बहुलमि-
ति ह्रस्वत्वं थकारस्य थकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः
संपदादिनक्षणः क्तिप् सत्वेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्वः असिहसीत्यादिना तनप्रत्ययान्त आ-
द्युदात्तः । नक्षसे वृक्षप्लक्षणक्षगौ । विभावरि भादीप्ती विपूर्वादस्मादातोमनिनृक्कनिष्पत्तिपश्चेति
वनिष् वनोरचेति ङीप् तत्तन्मियोगेन नकारस्य रेफादेशः अवार्थनद्योर्ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

व्यंहिते अमन्मह्यान्तादापराकात् । अश्वेन चित्रे अरुपि ॥ २१ ॥

व्यम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुपि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले चित्रे चायनीये ये अरुपि आरोचमाने उपकालाभिमानिनिदेवते त-
वस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तं वयं मनुष्यानामन्महिनोद्युंसमर्थाः
हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मात्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि मनज्ञाने
बहुलछन्दसीति बहुलवचनात्स्थ नोलुक् लुङ्लृट् लृङ्क्ष्वडुदात्तः हिचेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे
अशूल्याप्तौ अशुषीत्यादिना कनप्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टकमाह—

तव्येभिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मेरधिनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७ १६ । २ अरुपि अतिपूवपी-यादिना अर्तैरुसिर्नित् आमन्त्रितनिघातः ।
३ अन्तात् अमघातो. हसिष्टमिणेति तन् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्येष्वपीतिङ् ।

त्वम् । त्येभिः । आ । गृहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदियोदुहितः शुदेवतायाः पुत्रि उपोदेवि त्येभिर्वाजिभिः तैरनैः सहत्वमागहि अत्राग-
च्छ अस्मे अस्मासुरार्षिधनं निधारयनितरांस्थापय ॥ त्येभिः बहुलं छन्दसीतित्यदशब्दात् भिस्त-
ऐसादेशाभावः । गृहि असल्लुक्कम् । दुहितर्दिवः परस्यापि दिवइत्यस्य दिवोदुहितरिति अन्वये स-
तिपूर्वत्वात् सुवामञ्चितइति पराङ्गवेन पष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्य-
कालं हिंसापरिभाषमिति न्यायेन सुवामञ्चितेइति अस्यामञ्चितस्य चेत्पाठमिकेन योगेनैकवा-
क्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं छतस्वरयोः पष्ठ्यामञ्चितयोः पश्चाद्वात्ययो-
बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसम्प्रयाशे आदेशः ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ ३१ ॥

इति प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसूक्तानि तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप-
क्रपिः अष्टमीपोष्ठ्यष्टादशस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः तपरिभाषया जगत्यः अग्निर्देवता तथा-
चानुक्रमणिका—त्वमग्नेऽनाहिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुभन्त्याष्टमीपोष्ठ्यौ चेति । प्रातरनुवाके आ-
ग्नेयेऽक्षतौ आश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं अथैतस्यारात्रेरिति त्वण्डे—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराक्-
विर्नूचित्सहो जा अमृतो नि तुन्दत इति सञ्चितम् अग्निष्टवपडहस्पृत्तीये हनि आग्निमारुते शस्त्रे इदं सू-
क्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तथा च तृतीयस्य न्ययमेति त्वण्डे सञ्चितम्—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेये आग्निमारुते एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तृतीयेनाग्निष्टविकेनो-
क्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानां ममवः शिवः सर्वा । तव मते कव
यो विद्मना प्रमोर्जायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानांम् ।

अमृवः । शिवः । सर्वा । तव । मते । कवयः । विद्मनाऽर्जपसः ।

अर्जायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आदिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोद्भिरोनामकक्रयिः
अभवः तथाचब्राह्मणम्—येद्भाराआसंस्तेर्द्धिरसोभवन्निवि । तथास्वयदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशि-
वःशोभनःसत्ताभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणिकवयोमेधाविनोविद्यनापसोज्ञानेनव्यामुवानाः ज्ञात-
कर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुतंसंज्ञकादेवाजजायन्त ॥ विद्यनापसः विदज्ञाने
विद्योवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमकप्रत्ययः तदस्यास्तीतिपामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं विद्यनान्येषांसियेषांतिविद्यनापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिट्भ्यतइतिदृशिग्रहणादवग्रह-
समयेपिदीर्घत्वम् । अजायन्त जनोप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञानोर्जेतिजादेशः । भ्राजदृष्टयः भ्राजृ-
दीतो व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वधातुक्रानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मादकिच्क्वौचसं-
ज्ञायामितिकिजन्तमपिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदमलृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रयमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअद्विरस्तमःकविर्देवानांपरिभूपसिब्रतम् । विभुर्विश्वं
स्मैभुवनायमेधिरोहिमाशयुःकतिधाचित् आयवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अद्विरःस्तमः । कविः । देवानाम् ।

परि । भूपसि । ब्रतम् । विभुः । विश्वंस्मै । भुवनाय ।

मेधिरेः । द्विःमाता । शयुः । कतिधा चित् । आयवे ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अद्विरस्तमः अतिशयेनाविरोभूत्वाकविर्मधावीसमूहवानामन्येषां
व्रतंकर्मपरिभूपसिपरितोलङ्करोपि कीदृशसर्वं विश्वस्मैभुवनायसप्तस्तोलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः
आह्वयनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिवोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लो-
कयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्ववशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेष्व-
स्थितस्यतवप्रकारादप्यन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूपसि भूपअलङ्कारेभौवादिकः । विभुः विप्र-
संख्योद्भुसंज्ञायामितिपूर्वाद्भवतेर्दुपत्ययःलुदुत्तरपदमलृतिस्वरत्वम् । भुवनाय भूस्तधूमस्त्रिभ्यश्छ-
न्दसीतिक्पुन्र्योरनादेशेनित्स्वरेणाण्युदात्तत्वम् । मेधिरेःमेधूसद्वमेव अस्माद्वाहुलकःइरन्त्ययः
नित्स्वरः । द्विमाताद्वेमातरीयस्यासौद्विमाता नगृतश्चेतिरूपप्रत्ययोनभवनि मातृमातृकयोर्भेदेनोपा-
दानात् नघृतश्चेतिकचपिविभाष्यतइवितस्यमातृगणद्विपयेपाक्षिरुत्तोकेः विचक्रादिवाहुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः गीङ्स्वमे भृष्टृशी-

त्यादिनाउप्रत्ययः । कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-
ख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः । आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरि॒श्वनआ॒विर्भ॒वसु॒क्रतु॒यावि॒वस्व॑न्ते । अ॒रेजे॒ता॒रोद॑
सी॒होतृ॒वूर्ये॑स॒घ्नोभ॑र॒मय॑जोम॒होव॑सो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरि॒श्वने । आ॒विः । भ॒व । सु॒क्रतु॒ऽया ।

वि॒वस्व॑न्ते । अ॒रेजे॒ताम् । रोद॑सी इति । होतृ॒वूर्ये॑ । अस॒घ्नोः ।

भार॑म् । अय॑जः । महः । वसो॑ इति ॥ ३ ॥

हेअग्नेत्वंमातरि॒श्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसेअग्निर्वायुरादित्यइतिवाग्भ्यपेक्षयासर्वत्रमुख्य-
त्वावगमात् तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मेच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव
तवसामर्ध्यदृष्टारोदसीधावापृथिव्या अरेजेतां अरुपेताम् ऋषसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितिया-
स्कः । होतृवूर्येहोतृवरेणयुकेकर्मणिभारंभरणं असघ्नोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवद्भेमहःपू-
ज्यान्देवानयजःइष्टवानसि मातरि॒श्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तवश्वसितिप्राणिनीतिमात-
रि॒श्वावायुः श्वन्नुक्षन्तित्यादौमातरि॒श्वनशब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः । सुक्रतूया सुक्रतुमात्म-
नइच्छतिसुप्रआत्मनःक्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-
यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्ठाप् सुषांसुलुगितितृतीयेकवचनस्यडादेशः टिल्लोपे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । विवस्वते नियास-
तिःपरिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणःक्लिप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमनुप्
मादुपधायाइतिमत्तोर्वत्वं तसौमत्तर्थेइतिभत्वेनपद्धत्वाभावादुत्वाभावः मनुपःपित्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरःशिष्यते । रोदसी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये होत्राभ्रियतइ-
तिहोतृवूर्योयज्ञः वृज्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उद्योष्ठचपूर्वस्येत्पुत्वं हलि-
चेतिदीर्घः यद्वा वृज्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-
मितिगुणभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववत्उत्त्वदीर्घो प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे
धातुस्वरः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असघ्नोः पर्वहिंसायां अग्रतुवहनार्थः
स्यादिभ्यःशुः पादादितादनिघातः । अयजः भारमिष्यत्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वाद्
तदपेक्षयास्यनिघातोन्भवति समानवाक्येनिघातपुष्पदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । महः

महपूजायां किप्चेति किप् सुपांसुषोभवन्तीति शसोऽसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा शसिमहच्छन्दस्य अच्छन्दलोपच्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः । श्वात्रेण यत्पित्रोर्मु-
च्यसे पर्यात्वा पूर्वमनघनापरंपुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।
सुकृतरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ ।
त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनवेमनोरनुग्रहार्थं धाद्युलोकं अवाशयः शान्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्योद्यु-
लोकइति मकटितवानसि सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवसे एतन्नामकस्य रासोऽनुग्रहार्थं सुकृतरः
अतिभायेन शोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेण क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे परितो मुक्तो-
भवसि उत्पद्यस इत्यर्थः तदानीत्वा अरण्योरुत्पन्नत्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशं आनयन् आहवनीयत्वेन
स्थापितवन्तः पुनः पश्चादपरं पश्चिमदिशं आनयन् मार्गपत्यरूपेण मापितवन्तः आहवनीयकर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वगार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ॥ अवाशयः वाश्रशब्दे पुरुरवसे पुरुरौतीति पुरुरवाः
रुशब्दे अस्मादीणादिकेऽस्तुनि पुरसि च पुरुरवा इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-
मघपुण्ये पुठञ्इति किप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणो हलपूर्वादिति रिभक्तेरुदात्तत्वम् । मु-
च्यसे अद्रुपदेशाह सार्वधानुकानुदात्तत्वं यद्यपि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति
वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि सार्वधानुकस्वरस्त्ववाधकोन भवति तथापि धानुस्वरं वाध-
एव धानुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् अतोयक एव स्वरेपाते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिर्वर्धन उद्यंतस्त्रुचे भवसि श्रवाय्यः । य आहुतिं परि-
वेदावर्षट्कृतिमेकायुरग्रे विशं आधिवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिर्वर्धनः । उद्यंतस्त्रुचे । भवसि ।
श्रवाय्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेदं । वर्षट्कृतिम् ।
एकं आयुः । अग्रे । विशं । आधिवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानां वर्पितापुष्टिवर्धनो यजमानस्य घनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुचे उद्धृतया सुचायुक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं श्रवार्थः मन्त्रैः श्रवणीयो भवसि यो यजमानो वपट्कृतिं वपट्कारयुक्तामाहुतिं परिवेदपरितोजानाति समर्पयतीत्यर्थः एकायुः मुख्यान्नः त्वमग्ने प्रथमं यजमानं विशः तदनुकूलः प्रजाः आविधाससि सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्मात् णिजन्तान् नद्यादित्वात्सुः छित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं रुदुत्तरपदमलुतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । उद्यतसुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वां निष्ठेति कप्रत्यये अनुदात्तोपदेशोत्पादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतासु क्येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । वेद इत्येतास्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेद्वाविंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

त्वमग्ने वृजिनवर्तनि नरंसकमन् पिपिर्षि विदथे विचर्षणे । यः शूरसाता प
रितक्म्ये धने दध्रेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपिर्षि ।
विदथे । विदधर्षणे । यः । शूरसाता । परितक्म्ये । धने ।
दध्रेभिः । चित् । समृक्ता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिं विस्तृतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सकमन् सचनीयेत समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपिर्षि पाठयसि पूरयसि वासत्कमानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः यत्स्वंपरितक्म्ये परितोगन्तव्ये धने धनवत्शूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दध्रेभिश्चिदल्पैरपिशौर्यरहितैः पुरुषैः दध्रेभिरभक्तमित्यल्पस्येत्यास्कः । समृता सम्यक् योद्धुं माते सति तदनुग्रहार्थं भूर्यसः प्रौढान् सति पक्षिणः शत्रून् हंसिमारयसि इदं शस्त्रवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिनावर्तनियेस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । सकमन् पक्षसमवाये अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन नेद्विशिरुतीति दृष्टमपि चः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यादुक् । पिपिर्षि पूषात्मपूरणयोः सिपि ष्टौ द्विर्भावाद्दस्वोरदत्त्वह्लादशेषाः अतिपिपिर्ष्यो धेत्यभ्यासस्येत्थम् । शूरसा-

१ वृषभः रुपिवृषभ्यां कित्थम् । २ सुचे सुत्र.क. चिकचइकारउच्चारणार्थः कइत चकारः अवशिष्यते । ३ श्रवार्थः श्रुदक्षीत्यादिना आश्रयः । ४ वृजिनवर्तनिं वृजे.किञ्चेति दन् च घृतेभ्येति यनिः । ५ विदथे रुदिविद्विभ्यां डिनइति अथमत्ययः । ६ नि० ३ २० ।

ता शुगतौ शुपिचिमीनां दीर्घश्चेति शूरशब्दोरन्त्ययान्त आद्युदात्तः वनपणसंभकावित्यस्मा-
 द् किञ्चन्तःसातिशब्दः जनसनखनांसनञ्जलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-
 णादिकोभावेमक् तदर्हतीति छन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । दध्रेभिः दंभुदंभे स्फायितञ्जीत्यादिनारक् बहुलं छन्दसीति भिसप्तेसादेशाभावः ।
 सप्तता गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्य झली-
 त्यनुस्वारः यद्धृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपो भूचबहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयमुनर्द-
 कारलोपः बहोर्भूभावश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमोष्टकमाह—

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्तं दधासि श्रवंसे दिवे दिवे । यस्तानृतपाण उभया
 यजन्मने मर्यः कृणोषि प्रय आचसूर्ये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि ।
 श्रवंसे । दिवे दिवे । यः । तृतपाणः । उभयाय । जन्मने ।
 मर्यः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूर्ये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तमर्तं तथा विधत्स्ते विनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसे चार्थं उत्तमे अमृ-
 तत्वे उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि धारयसि योजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
 पदां च तुष्पदां लाभायेत्यर्थः तृतपाणः अतिशयेन तृष्णा युक्तो भवति तस्मै सूर्ये अभिज्ञाय यजमा-
 नाय मयः कुत्वं यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषि सर्वतः करोषि ॥
 तृतपाणः त्रितृपापिपासायां लिटः कानच् चित्वादन्तोदात्तत्वं संहितायां दीर्घश्छान्दसः । कृणोषि
 कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्वोरचेत्युपत्ययः चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वं नो अग्ने सन्नये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः । क्रुध्यामकर्मपि
 सन्नवेन देवैर्यावापृथिवीं प्रावतनः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।

रुणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।

द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुं-
र्मणाकर्तारिपुर्वरुणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वदत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादित्पं ऋ-
ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्राप्तं प्रकपेणरक्षतम् ॥ यश-
सं अर्शआदित्वादचूपत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्लिब-
कव्यइति यशस्शब्दावक्लिप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्लिप्चेतिक्लिप् प्रत्य-
यान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । रुणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचन-
मितिहेलुगभावः । स्तवानः सम्पानचस्तुवइतिबहुत्ववचनात् केवलस्यापिस्तैतेरानचूपत्ययः
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् ।
द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमधितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीश्रमाह—

त्वनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूरुद्धोधि
प्रमतिश्वकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोषिपे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु ।

अनवद्य । जागृविः । तनूरुद्ध । वोधि । प्रमतिः । च ।

कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊषिपे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरुक्त्वं पित्रोर्मातृपितृस्वयोद्या-
वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूरुद्ध पुत्ररूपगरीरकारीभूत्वा यो-
धियुभ्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानायप्रमतिश्चअनुग्रहरूपमरुष्टमतिपु-
नश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमद्भुतरूपाग्नेत्वंविश्ववसुसर्वमपिधनं ओषिपे यजमानार्थमावपसि ॥
उपस्थे सुषिर्यइतिनिल्लेःक.प्रत्ययः आतोऽपोऽष्टिचेत्याकारान्तेभ्यः मरुट्ठपादीनांछन्दस्पुन-
स्तव्यानपितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जृशृस्तृजागृभ्य.क्लिन्नितिक्लिन्
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोधि चुषजवगमने बहुटंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरित्वस्य

विकल्पितत्वेनपितृत्वात् अडित्वेति अडितश्चेति हे विरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । प्रमतिः मनज्ञाने किं नि अनुदातोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊपिपे दुवपरीजसन्ताने छान्दसेलिटि थास.से वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावह्लादिशेषौ ऋादिनियमादिद् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृत्तवजामयोवयम् । संत्वारायः
शतिनसंसहस्रिणःसुवीरयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् ।
वयः । कृत् । तव । जामयः । वयम् । सम् । त्वा । रायः ।
शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् ।
अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहत्वात्प्रकृष्टमतिर्युकोति तथात्वंनोस्माकं पितापात्कोति तथात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोति वयमनुष्ठानारस्तवजामयोन्यवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाम्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मण.पाटकं त्वात्वां शतिन.शतसंख्यायुक्ताः रायोधनानि संयन्ति सम्यक्पामुवन्ति तथासहस्रिण. सहस्रसंख्याका.रायः संयन्ति ॥ सुवीरं बहुवीहीनश्रुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमाप्ते वीरवीर्यैचित्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । अदाभ्य दग्धि.प्रकृ यन्तरमस्तीतिकेचिदाहु. दग्धेतिवक्तव्यमितिष्यत् ॥१०॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयसिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

एकादशीष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुंपस्यविश्वर्तिम् । इळामकृ
ण्वन्मनुंपस्यशासनीपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवा । अकृण्वन् ।
नहुंपस्य । विश्वर्तिम् । इळाम् । अकृण्वन् । मनुंपस्य । शासनीम् ।
पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥११॥

हेअग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्य नहुपस्य एतन्नामकराजविशेषस्य आयुं मनुष्यरूपं विश्वतिसिनापतिं अरुणवन्धुवन्तः तथामनुष्यस्य मनोः ईळां एतन्नामधेयां पुर्वीं शासनीं यमोपदेशकर्त्रीं अरुणवन्धुवन्तः तथा च वैतिरिथिराग्रायते—इडावैमानवीयज्ञानुकाशिन्यासीदिति । वाजसनेयिनोप्येवामामनन्ति—प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानितिसामनुमन्वशादितियवशादिति । यत्पदाममकस्य मदीयस्य हिरण्यरूपसं बन्धिनो यः पिता द्विरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते तदानीं हेअग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवेपठचर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । नहुपस्य णहवन्धने नहिकलिहन्त्यर्तिलसिप्य उपचू वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वतिं परादिश्चन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुष्यस्य मनेर्निदित्युपचू निस्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्बुद्ध्यभावः । शासनीं शिष्यते अनयेति शासनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् टिड्ढाणञित्यादिना डीप् लित्त्वेरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदमित्यर्थे तस्येदमित्यणि त्वकममकावेकवचने इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तन्नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्षतन्वश्च वन्द्य । ज्ञातानो कस्य तन्न ये गवामस्य निमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नृः । अग्ने । तव । देव । पायुः । ऋजिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य । ज्ञाता । तोकस्य । तन्नये । गवाम् । असि । अनिदमेपम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्ने देव तव पायुभिस्त्वदीयेः पालनैर्मघोनो धनयुक्ताजोऽस्मात् रक्ष तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहान् पिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मन्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषं निरन्तरं रक्षमाणः सावधानो वर्तेतस्मिन् यामावः सन्नितासां गवां ज्ञातारक्ष कोसि ईदृशास्य तवास्पद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतद्धित इति सम्प्रसारणम् । तन्वः सुपांसुषो भवन्तीति शसोजसादेशः पूर्वे सवर्णदीर्घस्य दीर्घाञ्जसि चेति प्रविषेधः उदात्तस्वरितगोर्घण इति स्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरीनिपद्वायचतुरक्षइध्यसे । योरातहंव्यो
वृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनसावनोपितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिपद्वाय । चतुः
इअक्षः । इध्यसे । यः । रातइहंव्यः । अवृकाय । धायसे ।
कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोपि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योयंजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तिसन् अनिपद्वापरक्षो-
भिरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अंशुका-
याहंसकायधायसेषोषकायतुभ्यंरातहंव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोत्रुरेव सत-
स्तस्यसद्यन्धिनमंघ्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोपियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशु-
न्धीत्यादिनायजतेयुं प्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पायुः कृषापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोपुक्-
चिण्कृतोरितिगुणागमः । अनिपद्वाय पअसङ्गे नविद्यतेनिपद्भोऽस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्नोदात्तत्वम् । चतुरक्षः चत्वार्यक्षीणिज्वालारूपाणि यस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसकथ्यक्ष्णो-
रिति समासान्तःपञ्चप्रत्ययः चित्इत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे वहिहाधाज्ज्यभ्छन्दसीत्यनुगुणि-
दित्यनुवृत्तेरातोपुक्चिण्कृतोरितिगुणागमः । कीरेः कृतसंशब्देने अस्माण्यन्तादचइरितीप्रत्यये
णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रं मन्त्रिगुभ्रापणे पचाद्यचि वृषादिपुषाठादाद्युदात्तत्वम् ।
वनोपि वनुयाचने तनादिकृज्ज्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

त्वमग्नेउरुशंसायवाघतेस्पाहंयद्रेक्कां परमंवनोपितत् । आध्रस्य
चित्प्रमंतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्तिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पाहम् । यत् । रेक्कां ।
परमम् । वनोपि । तत् । आध्रस्य । चित् । प्रधमंतिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःष्टतरः ॥ १४ ॥

हेअग्नेत्वं उरुशंसाय बहुभिःस्तोतव्याय वाघते ऋत्विजेतदुपकारार्थं स्पर्हं स्पृहणीयं
 परममुत्तमं यदेव णो धनमस्ति तद्वन्नं वनोपि अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे तथात्वं आभ्रस्य चित् सर्व-
 तोधारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्वलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्ररुष्टबुद्धियुक्तः पितापालक इत्यभिज्ञै-
 रुच्यसे तथा विदुष्टोति शयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं पोतः पाकोर्भकोर्द्विभृदित्यभिधानात् यास्को-
 प्येवमाह—पाकः पक्तव्यो भवति । तथा विधं यजमानं प्रशास्ति । प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि तथा दिशः
 प्राच्यादिकाः प्रशास्ति त्वदीयशासनाभावेनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् तथा च भ्रूयते—देववैदेव यज-
 नमध्यवसायदिशो नमाजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणदिग्गतो भिन्नानि वत्येते तदपितत्रैवान्नान-
 म्—पथ्याश्च स्विनमयजन्नाचोमेव तथा दिशं प्राजानन्नभिना दक्षिणेति । ऐतरेयिणा पितथै-
 वान्नातम्—अथो एनं वरमवृणीतमयैव मार्चं दिशं प्राजानाथाभिना दक्षिणामिति ॥ उरुशं-
 साय शंसुस्तुतो शस्यत इति शंसः कर्मणि चञ् तित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं छुत्तरपदमल्लितस्वरे-
 न स एव शिष्यते । स्पर्हं स्पृहासंबन्धि तस्येदमित्यण् । रेक्णः रिचिर्रिचने रिचेर्वर्धने विच्चे-
 त्यसुन् चकारानुदागमः चजोः कुघिण्यतो रितिकुत्वम् । आभ्रस्य भ्रैवृत्तौ आदेच उपदेशे शिती-
 त्माच्चे आतश्चोपसर्गे इति कर्मत्वयः । शास्ति शासुअनुशिष्टौ अदादित्वाच्छपोलुक् पित्वादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति दिग्धप्रशास्तीति अत्र चार्थो गम्यते अतश्चादिलोपे विभाषे-
 ति प्रथमातिङ् विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टरः निद्वच्छब्दात्तरपि अयस्मयादीनि च्छन्दसीति भ्रसंज्ञा-
 यां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं शासि वसीति पत्वं तरपः पित्वादनुदात्तत्वे यसोः
 स्वरेणोकार उदात्तः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

त्वमग्ने प्रयंत दक्षिणं नरं वर्मवस्यूतं परिपासि विश्वतः । स्यादुक्षद्या यो व
 सुतौ स्यो नृक्षजां वया जंयजंते सोऽपमादिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयंत इति दक्षिणम् । नरम् । वर्म इति उव । स्यूतम् । परि ।
 पासि । विश्वतः । स्यादुक्षद्या । यः । सुतौ । स्यो नृक्षत् ।
 जीव इत्याजम् । यजंते । सः । उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

हेअग्ने त्वंप्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋग्मिण्यो दक्षिणादन्ना तादृशं नरं पुस्पं यजमानं
 विश्वतः सर्वतः परिपासि तस्य कृपालयमि तत्र दृष्टान्तः—स्यूतं निष्ठिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक्-

निष्पादितं वर्मेव यथाकवचं युद्धेऽपलप्यतितद्वत् स्वादुक्षद्वास्वाद्वजः वसतौ निवासभूतेस्वर्ग-
हे स्योनरुत्तमतिथीनां सुखकारी योजयमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनि-
ष्पाद्यं यजते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमादृष्टान्तो भवति यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृनुस्वख-
ति तथा त्वमपि कृत्वा दीनित्यर्थः ॥ स्यूतं पितृवन्तु सन्ताने निष्ठेति कः यस्य विभाषेतीदृशति पे-
धः द्योः शूडनुनासिके चेति वकारस्य ऊदादेशः । स्वादून्क्षदतीति स्वादुक्षद्वा क्षदतिरत्तिकर्मा अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वे रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जी-
वयाजं जीवाः कृत्वा जइज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्ते त्रेत्यधिकरणे षञ्कुत्वाभावश्छान्दसः यद्वा जी-
वैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः याजयेदर्थञ् णेरनिटीति णिलोपस्य अचः परस्मिन्नि ति स्थानि-
वद्भावाच्च जोः कुषिण्यतो रितिकृत्वाभावः थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा सो-
चिलोपेचेत्यादपूरणमितिसंहितायां सोल्लोपः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्त्विशो वर्गः ॥ ३४ ॥

इमामग्र इत्यनया अनाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुर्विजुहुयात् ऋत्विजो बृणीत इति स-
ण्डे—एवमनाहिताग्निर्गृह इमामग्रे शरणिमीमृषो न इति सञ्चितम् ।

तामेतां सूक्तेषोऽशीष्टचमाह—

इमामग्रेशरणिमीमृषो न इममध्वानं यमगांम दूरात् । आपिः पिता प्रम-
तिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिर्हन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्रे । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् ।

यम् । अगांम । दूरात् । आपिः । पिता । प्रहमतिः । सोम्यानाम् ।

भूमिः । अस्ति । ऋषिर्हन्तृ । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

हे अग्रे नोस्मत्संबन्धिनी इमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां वत्सेपरूपां मीमृषः क्षमस्व तथा
त्वदीयसेवां अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूरादूरदेशं यमिममध्वानं अगाम वयंगतवन्तः तमपि क्षम-
स्वेति शेषः सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातृणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणमुक्तेति आपिः प्रापणीयः पि-
ता पातकप्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः भूमिः भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः ऋषिर्हन्तृ दर्शनकारी अनुजि-
घृक्षयापत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं शूहिंसायामित्यस्मादीणादिकः अनिप्रत्ययः । मीमृषः

भृपस्तिक्षिप्तायां अस्माण्यौ चडि गुणेमात्रे नित्यं छन्दसीति उपधाक्कारस्य ऋकारादेशः णिलोप-
 द्विर्भावह्लादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ् तिङ् इति निघातः । अगाम इण्गतौ इणो-
 गालुङीति गदेशः गातिस्थेति सितो लुक् अडागमजडात्तः । ऋमिः भ्रमु अनवस्थाने भ्रमेः संप्रसा-
 रणं चेतीनप्रत्ययः संप्रसारणे परपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कृत्वाद्गुणप्रतिषेधः नित्वाद्वाद्युदा-
 तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्या
 ब्रह्मदैव्यं जनमासादय ब्रह्मि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने ।
 पूर्ववच्छुचे । शुचे । अच्छ । याहि । आ । ब्रह्म । दैव्यम् ।
 जनम् । आ । सादय । ब्रह्मि पि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हेशुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोद्धनशीलहविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने अच्छ आग्निमुख्येन
 सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ तत्र च त्वारोहृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशे गच्छति अङ्गि-
 रस्वत् यथा चाङ्गिरा गच्छति ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाय-
 था गच्छन्ति यथामन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् गत्वा-
 च्चदैव्यं देवतासमूहत्वं जनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीय च ब्रह्मि पि आस्तीर्णे दर्भे आसादय ता-
 न्देवानुपवेशय उपवेशय च प्रियमग्नीर्हविर्वियक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वातत्र
 तस्येवेति पठ्यर्थे वावतिः अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वत्वाद्यभावः मत्प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-
 पु । बह्व्यचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यक्षि लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ससं पि चेति हेर-
 भावश्छान्दसः पत्वकत्वे ॥ १७ ॥

साम्निचयने क्रतौ उपासंभरणीयायामिष्टावज्ञेर्बलण्वतः पुरोनुवाक्या एतेनाग्ने इत्येपा दर्शपूर्-
 णमासाभ्यामिष्टेति खण्डे—एतेनाग्ने बलणावावृधस्व बलचते जातवेदो नमश्चेति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्तेष्टादशीष्टचमाह—

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वा वृधस्व शर्त्तुवायत्तं च रुमा विदावा । उत प्रणेप्य
 भिवस्यो अस्मान्त्संनः सृजसु मत्प्रावार्जवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृद्धस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।

चक्रम । विदा । वा । उत । प्र । नेपि । अग्नि । वस्यः ।

अस्मान् । सम् । नः । सृज् । सुष्टमत्या । वाजं वत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्पुकेनब्रह्मणामग्नेणवृद्धस्वअग्निवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-
यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेतवयस्त्वोत्रचक्रम वयंरुतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वब्रह्मणः उतअपि
चअस्माननुष्टातृनवस्यःवसुमत्तरस्त्वलक्षणंश्रेयः प्रणेपिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्यामभूता-
नयुक्त्यासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय । वृद्धस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः
बहुलंछन्दसीतिशपःःलुः द्विर्भावहृदादिशेपोरदत्वानि अस्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः । श-
क्ती सुपांसुलुगितिदृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं किनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतिदृ-
तीयायाउदात्तत्वम् । नेपि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम् ।
सुमत्या मन्किनित्यादिनोत्तरपदान्त्वोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तपणोहत्पूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चमिशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशार्चद्वितीयंस्कृतं आद्विरत्तोहिरण्यस्तूपक्रपिस्त्रिदुष्टछन्दः इ-
न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवत्यशस्त्रे इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंस्कृतं निष्केवत्यस्येतित्वण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-
स्मिन्नेन्द्रीनिविदंद्ध्यवादिति । विपुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विपुवान्दिवाकीर्त्यइतित्वण्डे
सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नेन्द्रीनिविदंशस्त्रेति । महाव्रतेनिष्केवत्येपि एतदेवविनि-
युक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतित्वण्डे—चतसः सतीःपद्भ्युह्वीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रबोचमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रबोचंयानिचकारप्रथमानिवृज्यी । अहञ्जहिम
न्वपस्तर्तर्दप्रवृक्षणाअग्निनृत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-
मानि । वृज्यी । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्तर्द । प्र ।

वृक्षणाः । अग्निनृत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वजीवज्युक्तइन्द्रः पथमानिपूर्वसिद्धानिमुल्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-
कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रंवीर्यं कानिवीर्याणिइतितदुच्यते अहिमेघं अहनहृत-
वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्दं हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदंद्विती-
यंवीर्यं पर्वतानांसंवन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-
वाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ
प्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं
नभवति आद्युदात्तत्वेहिउशब्देनबहुवीहौ आद्युदात्तंअच्छन्दसीत्यननैषोत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्थात् अतोवगम्यते यतोनावइ-
त्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रयततइति अतःपरिशेषात्तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव ।
वोचं अस्मतिवक्तव्यमितिह्योडितिचेरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यडभाषः चकार ण-
लि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यदृत्तयोगादनिघातः । अहन लडि इतश्चेतीकारलोपेह
लृड्याङ्ग्यइतितकारलोपः । अहिं आड्पूर्वाद्धन्तेराडिं अहिनिष्पांह्रस्वश्चेतीणप्रत्ययः आडो-
ह्रस्वत्वंच चशब्देनवेओडिह्रस्वसमानेत्वमथोदात्तइतिडिस्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुक्रुष्यते तत-
द्विलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्दं उत्तदिर्हिसानादरयोः तिड्वितिडइतिनिघातः । वक्षणाः
वक्षरोपे क्रुधमण्डार्थेज्यश्चेतियुच् तित्स्वरंवाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अहनह्रिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टांस्मैवज्यंस्वर्यंततक्ष । वाश्राड्वधेन
वःस्यन्दमानाअर्जःसमुद्रमवजग्मुरारपः ॥ २ ॥

अहन । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।
वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राःइदं । धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अर्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिमेघंअहनहृतवान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंछुष्टुमेरणीयंपद्वाशब्दनी-
यंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतभूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतित्स्यन्दमानाः प्रसवणयु-
क्ताआपः समुद्रमर्जःसम्यगवजग्मुःपापाः तवदृष्टान्तः—वाभावत्सान्प्रतिहंभारवोपेताधेनवइव
यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तिवद्व ॥ शिश्रियाणं शिञ्जसेवायांलिटिःकानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयजोदेशाः चित्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्थं ऋग्वौ अस्मावसुपूर्वात्क्रुहलोर्ण्यदितित्ययत् संज्ञा-
पूर्वकोविधिरनित्यदितिवृद्धभावः यद्वा स्त्रशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्धभावः ति-
त्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाग्वाः वाश्शब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । जग्मुः उ-
सिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

वृषायमाणोवृणीतसोमंत्रिकंद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य । आसायकंमघ
वादत्तवज्रमहंनेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषइयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकंद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य । आ । सायकम् । मघश्वा । अदत्त । वज्रम् । अहंन् ।
एनम् । प्रथमइजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरापुरित्येत-
न्नामकास्त्रयोयागाल्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिपुवत्स्यसोमस्यांशमपिबत्पीतवान् मघवाधन-
वानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनांमेषानांमध्येमथमजांमथ-
मोत्सन्नमेषंअहनहतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यड्सलोपश्चेतिक्यड् अकृतसार्वधा-
तुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोर्न्तोदात्तत्वे क्यडन्ताद्धातोर्न्तोदात्तत्वम् । सायकं पिबूबन्धने
सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनस-
नत्वनक्रमगमोविद् विद्वनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यदिन्द्राहंन्प्रथमजामहीनामान्मायिनामर्मिनाःप्रोतमायाः ।
आत्सूर्यंजनयन्द्यामुपासंतादीत्ताशत्रुंनकिल्लाविवित्से ॥ ४ ॥
यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमइजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अर्मिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । द्याम् । उपसंम् । तादीत्ता । शत्रुम् । न । किल्ल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

उतअपिच हेइन्द्र यवयदाअहीनामिधानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नमेघंअहन् हतवानसि
 आवत्तदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीमांयाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि
 अनन्तरंसूर्यमुपसं उपःकालंघामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनमकाशयन्वर्त-
 से तादीनावदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंघातकंवैरिणंनविवित्तेकिल त्वंनलब्धवान्
 खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङच्चाभ्यइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्दृत्तयोगादनिघातः । मायि-
 नां मायाशब्दस्पधीसादिपुषाठावञीसादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । अमिनाः मीर्झहिंसायां कै-
 यादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् । तादीना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाङ्गणविपर्ययः । कि-
 ल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । विवित्ते विद्वत्क्षभे क्रादिनियमात्प्राप्तइद्व्यत्ययेननभवति ॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अहंन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसं मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसी
 वृकुलिशेनाविवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अहंन् । वृत्रम् । वृत्रतरंम् । विहंसंम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
 महता । वधेन । स्कंधांसिह्रस्व । कुलिशेन । विहृक्णा ।

अहिः । शयते । उपपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकम
 न्धकाररूपं यद्वा वृत्रेनावरणेः सर्वान्शत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछि-
 न्नाबाहुर्धथाभपतितथाअहन्हतवान् अंसञ्छेदेहहान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः
 छिन्नानिस्कंधांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत्तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिउप
 पृक्तामीप्येतसंपृक्ःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं वृत्रवर्तने स्फा-
 यितञ्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्य-
 च् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरपितुव्यत्ययेन । व्यंसां बहुव्रीहौपूर्वपदमरु-
 त्तिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगे-
 नधातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्र-
 त्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा ओन्नश्चूलेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभापेतीदृप्रतिपेधः ओदितश्चे-
 तिपरत्वाभिधानत्वं ततोवृत्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेभातेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विवृप्तिपुसिद्धोवक्तव्यइति
 नन्वस्यसिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुर्कृत्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुर्वं

देशाहसार्वधातुक्रानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिपे पिपृत्तं चूर्णेन व्यत्ययेन लिट् । दन्द्रशत्रुः
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अपादहस्तोऽपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोव
धिःप्रतिमानंबुभूपन्पुरुत्रावृत्रोअशयव्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।

अधि । सानौ । जघान् । वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।

बुभूपन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपात् बज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तः हस्तरहितो विमः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां
मुद्गमैच्छत् द्वेषाधिक्येन बहुधा निन्दोपियुद्धं परित्यक्तवानित्यर्थः अस्पृहस्तपादहीनस्य वृत्रस्य
सानौर्ध्वतः सानुसदृशो मोढस्कन्धेऽधिलपरिवर्जं आजघान इन्द्रबाभिमुरग्येन मक्षितवान् अश-
क्तस्यापियुद्धेच्छायां दृष्टान्तः—वधिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णोरेवः सेचनसमर्थस्य पुरुषान्तर-
स्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूपन् प्राप्नुमिच्छन् ययानशक्रो वितद्द्वयमिति शेषः सवृत्रः पुरु-
षा बहुष्ववयवे पुष्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूयैष तितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ
पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौ नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृ-
तन्यत् सुप्रआत्मनः क्वच क्वच्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूपन् सनिग्रहगृहोऽथेतीदमितिषेधः ।
पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । अशयत्
व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपोऽनुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्मणिकः
यस्य विभाषेतीदमितिषेधः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण-
तिपरस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नृदं नञ्चर्ममुयाशयानं मनोरुहाणा अति यन्त्यार्पः । याश्चिह्नूत्रो
महिनापर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्वभूव ॥ ८ ॥

नृदम् । न । नञ्चर्मम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आर्पः । याः । चित् । वृत्रः । महिना ।

परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । आहिः । पत्सुतः शीर्वः । वभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं धृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदनं सिन्धुमिव यथा वृष्टिकाले प्रभूता अपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् कीदृश्य आपः मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवतिसति तेन निरुद्धामेव स्थिता आपो भूमौ वृष्टान भवन्ति तदानीं नृणां मनः त्विद्यते धृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिभागेन मनुष्यास्तुप्यन्तीत्यर्थः तदेव उत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते—वृत्रो जीवनदशायां महिनास्त्वकीयेन महिन्नायाश्चित् पाएव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रमेघः तासामपां पतस्तुतः शीः पादस्याधः शयानो बभूव यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यङ्घ्रिवृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वम् । अमुया सुपांसु लुगितिसप्तम्यायाजदेशः । शयानं शीङ्. सार्वधातुके इति गुणः धातोर्ङि स्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः रुहन्ती जजन्मनि प्रादुर्भावे च व्यत्ययेन शानच् कर्तेरिशपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना महिन्ना महपूजायां इन्सर्वधातुस्य इतीन्द्रप्रत्ययः व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिन्ना महच्छब्दस्य पृथ्वादिपुपाठात् तस्य भावइत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिस्य इमनि ज्वेति इमनि च्प्रत्ययः टेरिति टिलोपः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पतस्तुतः शीः पादस्याधः शेव इति पतस्तुतः शीः किप्चेति किप् तसि पङ्क्तिर्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः शस्य भ्रतिष्विति प्रभृतिशब्दप्रकारवचने इति शलादोपगोत्यत्रापि दोषान्नादेशो भवतीत्युक्तत्वात् मध्ये तु इति शब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशे लुते इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सप्तम्यर्थे तसि लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

नीचावया अभवहुत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अववधर्जमार । उत्तेरासूरधरः
पुत्रासीद्दानुः शपेसहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचावयाः । अभवत् । हुत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।
वधः । जमार । उत्तेरा । सः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।
दानुः । शपे । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभवत्
 पुत्रं महाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव
 अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार मरुतवान् तदानीं सुर्माता उत्तराउपरिस्थि-
 तासीव पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीव साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये भृता शयनंरुतवती तत्र
 दृष्टान्तः—धेनुर्लोकमसिद्धागौः सहवन्तान् यथावत्तसहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः
 वेतिखादतीतिवयोवाहुः औणादिकोसिप्तयः न्यञ्चोवयस्योयस्याःसानोचावयाः न्यञ्च-
 शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुषांसुषोभवन्तीतिवृत्तयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचानिति
 दीर्घत्वं अञ्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ
 पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिरुष्टौ वयस्योयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः ह-
 न्यते अनेनेतिवधः अमुनिहन्तेर्वधादेशः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । जभार रमहोर्भइतिभत्वम् । सः
 पृङ्माणिगर्भविमोचने सृते गर्भविमुञ्चतीतिस्मृता क्तिप्चेतिक्लिप् । दानुः दोअवखण्डने दाभा-
 श्यानुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेऽप्यितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनि
 ण्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिश्चेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् ।

शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् ।

तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्गम-
 धेयं अन्तुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीर्यनामनकेनापित्तायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपामध्ये
 निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनर-
 हितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवज्जकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलम-
 ध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतित-
 वात् । अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनि-
 वेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुप्त्यामित्युत्त-
 रपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःपठ-
 तित्स्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावरणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरं मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वावृत्रस्य निष्पन्नं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्यापइति दीर्घं द्राघ-
तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयितावाशायितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रो मे-
घइति नैरुकास्वाष्ट्रोसुरइत्येतिहासिकां इति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयसप्तविंशोऽवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीष्टकमाह—

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेवगावः । अपां विलु-
प्तमिहितं यदासीत् वृत्रं जघन्वा अपतद्द्वार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।
पणिनां इव । गावः । अपाम् । विलम् । अपिहितम् । यत् ।
आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अर्धम् । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः दासो विभोपक्षयहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां वाः दासपत्नीः अतएवाहिगो-
पा अहिर्वृत्रो गोपारक्षको यासां ताः गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथानुभवहन्ति यथानिरोधनं एतदेव स्पष्टी-
क्रियते—आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निवितवृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गा अपहृत्य विले-
स्थापयित्वा तद्विलद्वारमाच्छाद्य यथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपां पद्विलं प्रवहणद्वारं अपिहितं वृत्रे-
ण निरुद्धमासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृ-
तमपां मिरोधं परित्यक्तवान् अत्र यास्कः—दासपत्नी दासाधिपत्न्यो दासो दस्यते रूपदासपतिकर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्निहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेव निर्हसितो पसर्ग आह-
न्तीति निरुद्धा आपः पणिनेवगावः पणिर्वणिगृध्रवतिपणिः पणनाद्वणिकूपण्यं नेनेति अपां विलम्पि-
हितं यदासीत् विलं भरं भवति विभ्रतं वृत्रं जघिबानपववारतद्द्वारो वृत्रो तेर्वावृत्रे तेषां वर्धते वायं ददृघ्णो-
सद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्तत तद्द्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद्द्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति-
विज्ञायत इति ॥ दासपत्नीः दस्युपक्षये दासपत्योति दासो वृत्रः पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
दासः पतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येति ङीप् तत्तन्नियोगेन इकारस्य नकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुति-
स्वरत्वं यद्वा दासस्य पालयिष्यः पत्या वैश्वर्ये इति पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे
गोपायतीति गोपाः आयादय आर्धधातुकेत्येत्यायः प्रत्ययः ततः कृष् अतोऽलोपः वेरपृक्तलोपाद्वि-
लोपोऽदीयानिति पूर्वयकारलोपः नचाचः परस्मिन्निति अतोऽलोपस्य स्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विवचने-

तिप्रतिषेधाद् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिरावरणे क्षयस्तथोर्ध्वेतिनिघात-
कारस्यधकारः गतिरनन्तरद्विगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः अफ्यासाच्चेत्यफ्या-
सादुत्तरस्यहकारस्यकुत्वम् । आदिनियमप्राप्त्येदोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानाद्भावः
संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकाबुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अश्व्योवारोअभवस्तादिन्द्रसृकेयत्त्वाप्रत्यहन्देवएकः । अजंयोगा
अजयःशूरसोममवांसजःसर्तवेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा ।

प्रतिअहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर ।

सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृकेवज्जे सृकःवृकइतिवज्जनामसुपठितत्वात् देवोदीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-
द्वितीयोवृषः यद्यदात्वात्वांपत्यहन् प्रतिकूलत्वेनप्रहतवान् तत्तदानींत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-
यन्धीवालोभवः यथाअश्वस्यवालोऽनायासेनमक्षिकादीनिवारयतितद्वृत्रमगणयित्वा नि-
राकृतवानित्यर्थः किंच गाःप्रणिनापहतास्त्वमजयः जितवान्हेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-
जितवान् तथाचतैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्यानेसमामनन्ति—सयज्ञवेशसंरुत्वापा-
सहासोममपिधिति । सप्तसिन्धून् इमंमेगैश्चइत्यस्याष्टच्यान्नातागङ्गाद्याःसप्तसंख्याकान्द्रीः
सर्तवेसर्तुप्रवाहरूपेणगन्तुं अवासृजःत्यक्तवान् वृत्ररुतंप्रवाहनिरोधंनिराकृतवानित्यर्थः । अ-
श्व्यः अश्वेभवः भवेच्छन्दसीवियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयतिदंशमशकानितिवारः
पचाद्यच् कपिलकादित्वावटविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तान्तित्य-
मितिनिघातप्रतिषेधः तिडिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाःइत्यस्यवाक्यान्तर-
गतत्वात् तदपेक्षयास्यतिङ् विडिइतिनिघातो न भवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक-
व्याइतिवचनात् । सर्तवे तुमयैस्तेसेनितिवेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिपेधनयांमिहमकिरद्धादुनिंच । इन्द्रश्चयद्युयु
धातेअहिश्चोलापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विद्ध्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।
 अकिरत् । ह्यादुर्निम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।
 अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघश्वा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् माययानिर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः सोऽयमर्थो-
 नेन मन्त्रेणोच्यते अस्मै इन्द्रार्थे निर्मिता विद्युदन्निषेध इन्द्रं न प्रामोक्त्वा तथा तन्यतुः गर्जनं यां मिहं
 'सेचनं' यां वृष्टिं अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिर्न निषेधः ह्यादुर्निच अशानि मपि यां वृत्रः मयुक्तवान्
 सापि निषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यद्युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ तदानीं विद्युदादयो न प्रा-
 ष्णा इति पूर्वब्रान्वयः उत अपि च मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मिता-
 नां मायानां सकाशाद्विजिग्ये विशेपेण जितवान् ॥ निषेधः पिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहति सिञ्च-
 तीति मिद्वृष्टिः क्लिप्तेति क्लिप् । अकिरत् कृषिक्षेपे बुदादिभ्यः शः ऋतइद्धातो रितीत्वं अडागम-
 उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंमहारे छिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन् छिटोर्जेरि-
 त्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

अहेर्पातारं कर्म पश्य इन्द्र हृदियत्ते जघ्रुपो भीरगच्छत् । नवचयन्नवतिं
 च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
 जघ्रुपः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
 स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्रुपो वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्रा-
 मुपात् तर्हि अहेर्बृत्रस्य यातारं हन्तारं कर्म पश्यः त्वचो न्येकं पुरुषं दृष्टवानसि वा दशस्य पुरुषान्तरस्या-
 भावात् माभूत्तव भयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वं नवच नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
 प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्र त्वत्पान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि तत्र दृष्टान्तः—श्येनो न श्येनेनाम-
 को बलवान् प्रक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते तद्भयं माभूदित्यभिप्रायः तच्च दूरगमनं बाल-
 णे समप्राप्तं—इन्द्रो वै वृत्रं हत्वानास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्वामनन्ति-
 इन्द्रो वृत्रं हत्वा पराः परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान इति ॥ हृदि षड्जित्यादिना हृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यञीत्यादिना ततो ते यंतुच् । २ श्येनः शास्त्यात्त्वविभ्य इनच् ।

३ ऐ० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जघुपः हन्तोर्लिटः क्तुः षष्ठ्येकवचनेवसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिपसीनांचेतिपत्वं नचपत्वतुकोरसिद्धइति एकादेशस्यासिद्धत्वात्पत्वं नप्राप्नुयादितिवाच्यं संप्रसारणडोऽसुपतिपेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यमतिपिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधाटोपः नचासिद्धवद्वाभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधाटोपस्तु वसावितिभिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः सुगतौ शप्श्यनोर्नित्यमितिनुमागमः शप्.पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः यद्धतयोगादनिधातः ॥ १४ ॥ षष्ठ्यदशीष्टचमाह—

इन्द्रोयातोवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रं वाहुः । से
दुराजा क्षयति चर्पणीनामुराजनेमिः परितो वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥
इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।
वज्रं वाहुः । सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । चर्पणीनाम् ।
अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रग्राहुरिन्द्रः शत्रो हते सति निःसप्तजो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्ग राहित्येन महरणादावपवृत्तस्याश्वगर्भादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषग्रीवदांदेश्वराजा भूव सेदुस एवेन्द्रः चर्पणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परितः भूव व्याप्तवान् तत्र दृष्टान्तः—अराजनेमिः यथार्थं चक्रस्मपरितो वर्तमानानेमिरराज्यौकीलितान्काष्ठविशेषानव्यामोतितद्वत् ॥ यातः याप्रापणे याति गच्छतीति यावत् लट्.शट् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिष्टोपेतेत्पादपूरणमितिसंहितायां तोर्लोपः । ता शेच्छन्दसि ब्रह्ममिति शेर्लोपः । वभूव भवतोर्लिटो लङ् भवतेरित्यभ्यासस्यार्त्वं कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्द्वेः पूर्ववुगागमः यद्वा इन्धि भवतिभ्यांचेति लिट्.कित्त्वाद्द्व्यभावः नचासिद्धवद्वाभादितिसिद्धत्वाद्दुवडादेशः शङ्कनीयः वुग्युटावुवइ यणो.सिद्धौ भवत इति तस्य सिद्धत्वात् तिङ् तिङ् इति निधातः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टविंशोऽर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादनिवारयन् ॥ पुमर्थोऽथ तुरोदेयादिघातीर्थमहेश्वरः ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
मात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योस्त्रिलजमत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्रेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेष्वसूक्तानि तत्रएतायामेति तृती-
यंसूक्तंपञ्चदशर्च ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया आंगिरसो हिरण्यस्तूपरुपिः अनुकत्वादिन्द्रोदे-
वता त्रिष्टुप्छन्दः एतद्व्यनुक्रमणिका गोसववीरधयोर्निष्केवल्ये एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं त-
थाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायद्वयमाणइति खण्डे—गोसववीरधोपशुकामइन्द्रसोममेतायामेति म-
ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमाष्टव्याह—

ॐ एताया मोषं गव्यन्त इन्द्रं मस्माकं सुप्रमर्तिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्यरायोगवांकेतं परमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उपं । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।

सु । प्रमर्तिम् । ववृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्थ ।

रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आहवर्जते । न् । ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेण अपहृता अस्मदीयाः गाः
प्राप्नुमिच्छन्त्ययं एतद्भागच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रं गवानयनक्षमं उपायामप्राप्नुम
चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितः सन् अस्माकं देवानां प्रमर्तिं मोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु-
ववृधाति सुप्रवर्धयति आत् अनन्तरं स इन्द्रः अस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य सन्ध्विपरं के-
तं उत्कृष्टं ज्ञानं नोस्माकं कुविदावर्जते अविक्लं प्राप्स्यति ॥ इत् इष्टगती अदादित्वाच्छपोत्कृ ।
अयाम् एते लोडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्य पिच्छेत्याडागमः पिद्वावात्सर्वधातुरुत्क्षणे गुणे
अयोदेशः नचेणो यणितियणादेशः मध्येपवादा-पूर्वाङ्गमिधीन्नाधन्त इति वचनात्स्येयडादे-
शापवादत्वाद् अतः परत्वाद् गुणेन यणादेशो वाच्यते पिद्वावात्स्यस्य आनुदात्तत्वे धातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गआत्मन इच्छन्तः सुपआत्मन ऋषिजिनिगोशब्दात्कर्मणः क्यच् वा-
न्तो यिप्रत्यये इत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्दातोर्लट् गन्तु तस्यानुपदेशाल्लसार्धधातुः कानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । प्रमर्तिं मन्यते किं नि अनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः तादौ चेति गते प्रकृतिस्वर-

त्वम् । ववृधाति वृधुवृद्धौ छेट्याडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः । अनामृणः मृणहिंसायां मृणन्विहिंसन्तीति मृणाः इगुष्वलक्षणः ऋः न सन्त्यामृणा अस्पे-
तिचहुमोहौ नञ्मुष्पामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयव्यभिचकैरुदात्त-
त्वम् । गवां सावेकाचइति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य नगोऽवन्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं कित-
ज्ञाने घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते वृजौ वर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलं छन्दसीति तद-
भावः शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति गतेरनु-
दात्तत्वम् कुविद्योगाभिप्रातेर्यद्यदि हन्तेत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपेदहं धनं दामप्रतीतं जुष्टानश्येनो वसति पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन् उपमेभिर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनं दाम् । अप्रतिदत्तम् । जुष्टाम् । न ।

श्येनः । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभिः ।

अकैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह मवृत्ते
मुद्धे हव्योस्ति तैराह्वातव्यो भवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाता उपेद पतामि उपामोम्येव किं कुर्व-
न् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां
धनमदं अमतीतं अप्रतिगतं बलिभिरतिरिक्तवृत्तमित्यर्थः इन्द्रमाप्तौ दृष्टान्तः—जुष्टापूर्वैः से-
वितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकी-
यस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिन्द्रं त्वरया पामोमि ॥ धनदां धनं ददातीति धनदाः आ-
तोमनिन्नित्यादिनाविच् । अप्रतीतं शत्रुभिर्न प्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् जु-
षीमीति सेवनयोः श्वीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः नित्यमन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि छेट्या-
डागमः । नमस्यन् नमस्तस्माद्वत्पूजार्थं नमो वरिव इति वयन् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तस्य एकादेशस्वेरणोदात्तत्वम् । उपमीयन्ते अभिरित्युपमाः मादमाने घञर्थकविधान-
मितिकः बहुलं छन्दसीति भिसोऽसादेशाभावः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः हेजो बहुलं
छन्दसीति सम्प्रसारणम् अचोयदित्येव गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवदेशः यतो नाव इत्या-
द्युदात्तत्वम् । यामन् यामापणे भिननो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुषां सुडुगिति सम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकाह—

निसर्वसेनइपुधीरसक्तसमर्थोगाअजतियस्यवष्टि ।

चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवाममापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इपुधीन् । असक्तः । सम । अर्थः । गाः ।

अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।

मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृतसेनायुक्तः इपुधीन् बाणानामाधारभूतान् निपन्नान्त्यपत्नितरां पृष्ठभा-
गे संयोजितवान् अर्थः स्वामिरूप इन्द्रः यस्य देवस्य वष्टि अक्षरेणापहताः गाः प्रदानुं कामयते तस्य
देवस्य गृहे तागाः समजतिसम्यक् प्रापयति हेमवृद्धमच्छुद्धियुक्त इन्द्र भूरिवामं भूतं गोरुपंधनं चो-
ष्कूयमाणः अस्मज्ज्यं प्रयच्छन् अस्मदधि अस्मात्पणिर्मांभूः व्यवहारी माभूयाः गवां मूल्यं माया च-
स्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेन सह वर्तत इति सेना योपसर्जनस्थेति सभावः सर्वासरणशीलात्सेनायस्ये-
ति बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यत इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य
सुपीतिसर्वशब्दाद्वाद्युदात्तः । इपुधीन् इष्वः ण्युधीयन्त इति इषुधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः संहितायां दीर्घादृतीत्यादिना नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोनुना-
सिकः । असक्त पचसमवाये बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । अर्थः अर्थः स्वामिवैश्ययो-
रित्यप्रत्ययान्तो निपातितः अर्थः स्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगतिक्षेप-
णयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् वश्वादिपलेष्टत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्जआ-
प्रवणे धातोरिकाच इति यद् अकृतसर्वधातुकयोर्दीर्घः द्विवचने शर्पूर्वात् खय इति ककारः शिष्यते
सकारोलुप्यते कुहोश्चरितिकुत्वे गुणो यद्दुकोरिति गुणः सुपामादित्वात्पत्यम् यङन्तात् लटः
शानच् अदुपदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः गातिस्थेति सित्पोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्याष्टकाह—

वधीर्हिंदस्युधनिनघनेनैकश्चरन्नुपशाकेति सिन्द्र ।

धनोरधिविपुणक्तेव्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वर्धीः । हि । दस्युम् । धनिर्नम् । घनेन । एकः । चरन् ।

उप॒६शा॒केभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । वि॒पुणक् । ते । वि ।

आ॒य॒न् । अय॑ज्वानः । स॒न॒काः । प्र॒६इतिम् । ई॒युः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिर्नबहुधनोपेतदस्युंचोरंवृत्रघनेनकठिनेनवज्रेणवधीर्हि त्वंहतवानस्वलु धनि-
त्वंवाजसनेपिनोपिस्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वेदेवाःसर्वाश्चविद्याःसर्वाणिहवीपिचासन्निति ।
उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्यरुद्धिः सहितोभूत्वाएकश्चरन्प्रहर्तुंस्वयमेकएवगच्छन्
यद्यपिमरुतः समीपेवर्तन्ते तथापितेप्रोत्साहयन्त्येव नतुवृत्रंहरन्ति प्रहर्तातुस्वयमेकएव तथा-
चब्राह्मणेसमाभ्रातम्—मरुतोहैनंनाजहु.प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवैनमेतावाचवदन्तउपातिष्ठ-
न्तेति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनोधनुपउपरि विपुणक् विविधंनाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक्तसर्वतः तेवृ-
त्रानुचराः व्यायन्विविधमागच्छन् आगत्यचअयज्वानः यज्ञविरोधिनःसन्तः सनकाएतन्नाम-
कावृत्रानुचराःप्रेतिमीयुः मरणंप्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हिंसागत्योः लुडिचेतिवधादेशः सचादन्तः
तस्यातोलोपइतिलोपेत्ततिस्थानिवद्भावादतोह्लादेरितिबृश्चभावः इटईदीतिसिचोलोपः आग-
मानुदात्तत्वेधात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनैकः ईयाअक्षादिपुण्ड्रसिपकृतिभावमाश्र्वकव्यमिति
संहितायांप्रकृतिभावः अनुनासिकगच्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तंकुर्वन्तीतिउपशाकाः शकृशक्तौ
अस्माद्धेतुमण्यन्तावपचाद्यच् थाथादिवरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विपुणक् विपुपूर्वादणशेः
सम्पदादिलक्षणः किप् नशेर्वैतिकृत्वम् यद्वा विपुपूर्वस्याञ्चतेर्नुडागमः । सनकाइत्यसुराणांनाम प-
णुदाने सनन्तिददतीतिसनाः दातारः पचाद्यच् सनाक्कायन्तिशब्दयन्तीतिसनकाः आतोनुपसर्गे
कः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः छुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तदौचनिवीतिगते.मकृति-
स्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणोयणितियणादेशोद्विचनेचीतिस्थानिवद्भावादिकारस्य
द्विचनम् दीर्घेणःकितीत्यग्यास्तत्पदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

परा॑चिच्छी॒र्पाव॑वृ॒जुस्त॑न्द्रा॒य॒ज्वानो॒य॒ज्वंभि॒ स्पर्ध॑मानाः ।

प्र॒य॒द्वि॒वो॒ह॒रि॒वः॒स्था॒तरु॒ग्र॒नि॒र॒म॒ताँ॒अ॒ध॒मो॒रो॒द॒स्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परा॑ । चि॒त् । शी॒र्पा । वृ॒जुः । ते । इन्द्र । अय॑ज्वानः । य॒ज्वं॒भिः ।

स्पर्ध॑मानाः । प्र । यत् । दि॒वः । हरि॑व् । स्था॒तः । उ॒ग्र । निः ।

अ॒ध॒म॒ताम् । अ॒ध॒मः । रो॒द॒स्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षांस्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः
 कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-
 हरिवःहरिनामकाश्चयुक्त स्थातःस्थितियुक्तयुद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्त-
 रिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअवतानन्वतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्पाधमः
 निःशेषेणधमनं कृतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्ववान्वयः ॥ शीर्षां
 शेषेच्छन्दसिवहुलमितिशेर्लोपः । ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाच्छिद्विकिदितिकित्त्वाद्गुणाभावः । अय-
 ज्वानः यजतेःसुयजोर्ङ्निबिति भूतेर्ङ्निष्प्रत्ययस्यपिस्वानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-
 समासेअव्ययपूर्वपदमकृत्स्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य
 स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संनुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । अवतान् बहुव्रीहौनञ्नु-
 ष्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायानकारस्थरुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसामुना-
 सिकआकारः । अधमः ध्याशब्दामिसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाप्मेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेमथमोवर्गः ॥ १ ॥

पृष्ठीमृचमाह—

अयुयुत्सन्ननवद्यस्पसेनामयांतयन्तक्षितयो नवग्वाः ।

हृषायुधोनवध्र्योनिरंष्टाः प्रवद्भिर्इन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयांतयन्त । क्षितयः ।

नवग्वाः । हृषयुधः । न । वध्र्यः । निःअंष्टाः । प्रवत्इतिः ।

इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोपरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृषस्यानुचरायोद्धुमैच्छन्
 तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा अद्विरसांसत्रमासीनामांमध्येनवभि-
 मांसैरवाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिपुतथा-
 भिहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अद्विरःप्रभृतयः क्षितयःकृष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त
 युद्धार्थमिन्द्रंनानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तःइन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिरंष्टाःतेनेन्द्रेणनिराकृताःवृत्रानुच-
 राक्षितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तःइन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैःपलायितुंसुशक्ते-
 मांसैरायन्तूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—हृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

यधयो न पुंसका इव निसर्गपण्डोवघ्निश्चेत्यादिस्पृतिपुप्रयोगात् तेयथामवलेनदूरेनिराकृता भ-
वन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनः किच्चाद्गुणाभावः एकाचउपदे-
शेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सेनाम् इनेन सहवर्तत इति सेना योपसर्जनस्ये-
तिसहशब्दस्य सभावः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति
णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः किच्क्वौचसंज्ञायामिति
किच् । नयग्याः नयभिर्मासैर्गच्छन्तीति नयग्याः गमेरौणादिकोऽङ्गप्रत्ययः यद्वा क्विप् गमः
क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ् चगमादीनामिति वक्तव्यमिति अकारस्य ऊकारः जसि ओः सुपीतिय-
णादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः क्विप्चेति क्विप् क्विप्चेत्यत्र सोपपदेश्यो निरुपपदेश्य इत्यु-
क्तत्वाद्त्रसोपपदेश्यः क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः अशूच्या-
स्तौ भायेनिष्ठा यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः ब्रह्मादीनामप्युत्त्वम् निसाच बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य पत्वञ्छान्दसं तदानीं अस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति ग-
तिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः यनपणसंभक्तौ अस्मात्पूर्वात्किप् गमादीनामि-
ति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चित्तीसंज्ञाने
अस्मात् एयन्तात् लटः शट् शप् अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघुपदगुणाभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

त्वमेतान् रुदतोजक्षतश्चायो धयो रजस इन्द्र पारे ।

अवा दहो दिव आ दस्युं मुच्चा प्रसुन्वतः स्तुवतः शंसं मावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयो धयः । रजसः । इन्द्र ।

पारे । अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः ।

स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतोरोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्च एतान् दिविधानं पिबृत्रानुचरा-
न रजसः पारे अन्तरिक्षस्य परभागे रजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकैरजांस्युच्यन्त इत्युक्त्वा अयो ध-
यः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीय उच्चा उत्क-
र्षेण अवा दहः दग्धवानसि वृत्रं सपरिवारं विनाशयत त ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिर्पवं कुर्वतः स्तुवतः रतो वं

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिं प्रावः प्रकपेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिरश्रुविमोचने लटः शतृ
अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसउदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-
भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयः षडिति अभ्यस्तसंज्ञा अवः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् । मुन्वतः मुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ह्रस्वोरित्यादिनामणादेशः शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः स्तुज्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवडादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

चक्राणासः परीणहंपृथिव्याहिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिंवानासं स्तितिरुस्त इन्द्रं परिस्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिह्रनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभं

मानाः । न । हिंवानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः ।

अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याः भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणाः हिरण्ये-
न हिरण्यमुक्तेन मणिना कण्ठबाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन शुभमानाः शोभमानाः हिंवानासः
वर्धमानाः सन्तो वर्तन्ते ते तथा विधावृत्रानुचरा इन्द्रं युद्धाद्योद्यन्तं न तितिरुः जेतुं स मर्था आसन्
तदानीं स इन्द्रः स्पशो वाधकान् वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात्परिहितान् व्यवहितान् करोव । त-
था च ब्राह्मणम्—आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्तादक्षां त्यपहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेऽछन्दसि लिङ्गिति
वर्तमाने लिङः कानच् ततो सुक् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परीणहनं परीणद् परिपूर्वात् न स-
तेर्भावे किपि न हि वृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः उदात्तमण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हिंवानासः हिमवतौ वृद्धौ च ताच्छीलिकश्चानश् । तितिरुः तिरतिर्मत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

परियादिन्द्रोदसी उमे अनुमोजीर्महिनाविष्वतः सीम् ।

अमन्यमानौ अभिमन्यमानौ निर्ब्रह्माभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अवुभोजीः । महिना ।
 विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अग्नि । मन्यमानैः । निः ।
 ब्रह्मर्षिः । अधुम् । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिन्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिशृङ्ख-
 र्यवुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्प्रद्यार्थमनुधातुंअशक्तानपिकेवलपा-
 ठकान्प्रयजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यग्निमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-
 भिमर्षैर्दस्युंचोरंबृषादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धर्मतिर्गतिकर्मैतियास्कः ॥ अनुभो-
 जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लडि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यभुः बहुलंछन्दसीतीहागमः
 अहुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिन्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावेइमनिच् टेरि-
 त्तिटिलोपः वृत्तीयैकवचने अलोपेसति उदात्तनिवृत्तित्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-
 न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनिच्चाद्वाद्युदात्तत्वम्
 समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुकौ ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

नयेद्विः पृथिव्या अन्तमा पुनमायाभिर्धनं दाम्यं भूवन् ।
 युजं वज्रं दृपन्नश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥
 न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।
 धनं दाम् । पृष्टिः । अज्भूवन् । युजंम् । वज्रम् । दृपन्नः । चक्रे ।
 इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गा । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्या अन्तंभूमेःस्थानंनापुःनपाप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-
 द्धत्वाव अतएवभूमिमाप्त्यभावात् धनं दामं प्रदां भूमिमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-
 भूवन्परितो नव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्धाद्युपकारंन चकुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-
 यवजंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततो ज्योतिषाघोतमानेनवज्रेणतमसं अन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-
 शीलान्मुदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघभित्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥ दिवः ऊडिदमितिप-
 च्छम्या उदात्तत्वम् । आपुः आपृव्यासौ लिट्चुसिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

यच्छब्दस्यानुपज्ञात् निघाताभावः । युजं युजिर्योगे ऋत्विमित्यादिनाकिन् अनित्यमागमशास-
नमितिवचनानुमभावः । अधुक्षत् दुहम्पूरणे लुडिशलइगुपधादनिटः क्सइतिच्चेः क्सादेशः दादे-
र्धातोर्धइतिघत्वम् एकाचोवशइत्यादिनाभप्भावः संहितायांभप्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यवृत्तीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अनु॑स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑अ॒स्याव॑र्धत॒मध्य॒आना॒व्याना॑म् ।

स॒ध्रीची॑नेन॒मन॑सा॒तमिन्द्र॒ओजि॑ष्ठेन॒हन्म॑नाह॒न्नि॒धून् ॥ ११ ॥

अनु॑ । स्व॒धाम् । अ॒क्षर॒न् । आपो॑ः । अ॒स्य । अव॑र्धत । म॒ध्ये ।

आ । ना॒व्याना॑म् । स॒ध्रीची॑नेन । मन॑सा । तम् । इन्द्रः॑ । ओजि॑ष्ठेन ।

हन्म॑ना । अ॒हन् । अ॒ग्नि । धून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्त्रीतीत्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरन्नेषादृष्टाअभवन् तदानी-
मयंवृत्रोनाव्यानानावातरणयोग्यानांयद्हीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिमात्रः प्रभूतज-
लेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसध्रीचीनेनसहमच्छतामनसायुक्तंवृत्रंओ-
जिष्ठेनअतिबलयुक्तेनहन्मनाहननसाधनेनषष्ठेणअग्निधून्कृतिचिदिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदि-
वसेपुहतवानजलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयन्त्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमभित्तायह-
तवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने । नाव्यानां नावातायाणाम् नौवयोधर्मत्यादिनायद्वान्तोपि-
प्रत्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम् । सध्रीचीनेन सह
अञ्चतीविसध्यद् सहस्यसधिरितिसध्यादेशः विभाषाञ्छेरदिकृत्स्न्यामितिस्वार्थेत्वप्रत्ययः त-
स्यआयन्तित्यादिनार्हनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वादेशस्योपदेशिवद्वचनादी-
कारउदात्तः । ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मापामेषेतिविनिः सतआतिशायनिक-
इष्टम्विन्मतोलुंगितिविनोलुकूटेरितिटिलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना हन्यतेअनेनेनिहन्म अ-
न्येष्योपिदृश्यन्तइतिदृशिमहणात् करणेपिनिन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् त्वीयेकवचनेअलोपेमात्रे
नसंयोगाद्वमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

न्याविध्यदिलीविशंस्यदृह्णाविशृङ्गिणमभिनुच्छुष्मिन्द्रः ।

यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशंस्य । दृह्णा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।

शुष्मम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघध्वन् । यावत् । ओजः ।

वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीविशस्यइलायाभूमेर्विलेशयानस्पवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलाविलशयस्येति यास्कः । दृह्णाईहितानिअसुरेणनिरुद्धानिमभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यत्नितरांविज्वान् यद्वा दृह्णानिमघलानिसैन्यानि नितरांविज्वान् तत्तऊर्ध्वंशृङ्गिणगोमहिपादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्मजगतः शोषकंवृत्रंव्यभिनवविविधंताडितवान् हेमघवन धनयुकेन्द्र तवयावत्तरः यावान्वेगोस्तिपावदोजः यावद्वलमस्ति तेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनांयुद्धंइच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधत्ताडने शयनि महिज्येत्यादिनासम्भसारणम् तिष्ठतिष्ठइतिनिघाते उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीविशस्य पृषोदरादित्वादभिमतत्पस्वरसिद्धिः । दृह्णा द्वेर्हेर्निष्ठायां दृढः स्थूलयलयोरितिनिपात्यतेशेऽच्छन्दसिबहुवचनितिशेर्लोपः । अभिनवभिदिर्विदारणे लङि रुधादिभ्यःभ्रम् इतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्याव्भ्यइतिति लोपः । शुष्मं शुषशोषणे शोषयतीतिशुष्मः वृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः लुङिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यभ्रपृतनस्येति अन्यलोपः कयाच्छन्दसीतिउपत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्निर्तिग्मेनवृषभेणापुरोमेत् ।

संवज्रेणारुजहृत्रमिन्द्रःप्रस्तांमतिमतिरच्छाशंदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।

वृषभेण । पुरः । अमेत् । सम् । वज्रेण । अरुजत् । हृत्रम् ।

इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशंदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिइन्द्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगा-
तिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्ममुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन
वज्रेण पुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेदविविधं भिन्नवान् ततः सइन्द्रोवज्रेण स्वकीयेन वृत्रं सप्तमसृजत् संयो-
जितवान् संयोज्य च शाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वामर्तिस्वकीयां हर्षेपितां बुद्धिमातिरत्यर्पेण वर्धि-
तवान् ॥ सिध्मः पिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् किच्चादगुणः प्रत्ययस्वरः शिष्यते । अजि-
गात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वात् श्लुः द्विर्भावे बहुलं छन्दसीत्यङ्यासस्येत्त्वम् । अ-
भेत् भिदिर्बिदारणे भ्रमिभाते व्यत्ययेन गप् तस्य बहुलं छन्दसीतिलुक् लघूपधगुणे हलङ्ग्यावृज्य-
इतितिलोपः यद्वा लुङि च्लेर्लुक् । अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः यद्वा तरतेऽर्थव्यत्ययेन शः ऋतइद्धा-
तोरितीत्यम् । शाशदानः शदृशातने अस्माद्यन्तावशानच् तस्य छन्दस्युभययेति आर्धधातुक-
त्वादतिलोपयलोपौ सार्धधातुकत्वादङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

आवःकुत्संभिन्द्रयस्मिन्चाकन्प्रावोयुध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतरेणुर्नक्षत् चामुद्यैत्रेयो नृपास्त्रायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम्
वृषभम् । दशद्युम् । । शफच्युतः । रेणुः । नक्षत् । चाम् । उत् ।
श्वैत्रेयः । नृसस्राय । तस्थौ । १४ ॥

हेइन्द्रकुत्सां एतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकृष्णि आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिकाम-
यमानोवर्तसे तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः तथा दशद्युं एतन्नामकं दशसुदिशुदीप्यमानं ष्षिमावः मक-
पेण रक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं वृषभगुणैः श्रेष्ठं शफच्युतः त्वदी-
याश्वस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्घाद्युलोकनक्षत्प्रामोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायापोषितः पुनः पुरा-
शत्रुभयात् जलेमग्नः सन् त्वदनुग्रहात् नृसस्राय नृभिः पुरुषैः सोढव्याय उत्तस्थौ जलादुत्थितवा-
न् ॥ चाकन् चकतमौ अस्माण्यन्तावशत् छन्दस्युभययेत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः शब्दभा-
वश्च प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लग्नत्वात् लङि सिप्तिअङ्यासस्यनु-
गभावश्छान्दसः दीर्घोक्तिरिति दीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोरिति मकारस्य नकारः धातुस्वरः य-
द्वा चतुर्गोदादिधातः । युध्यन्तं व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दशद्युं दीन्यतेऽप्रकाशार्थात् सम्पदादि-

क्षणःकिप् छ्योःश्रुडित्यूद् दशसुदिक्षुर्धूर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंहस्वत्वम् यद्वा द्युशन्दोर्हना-
मसुपठितः तेनमवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । शफच्युतः
शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । नक्षत्रणक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वे-
त्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृपसाय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
समासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिपत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवःशमंवृषभंतुग्यांसुक्षेत्रजेपेमघवन्द्भिर्व्यंगाम् ।

ज्योक्चिदत्रंतास्थिवांसोअक्रञ्चत्र्यूतामधरावेदनाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शमम् । वृषभम् । तुग्यांसु । क्षेत्रजेषे । मघवन् ।

द्भिर्व्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्रं । तस्थिवांसः । अक्रन् ।

शत्रूयताम् । अधरा । वेदना । अक्ररित्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्रश्चिर्व्यंश्वित्रायाःपुत्रपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजे-
षे शत्रुभिःसहयुद्धवेनायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शमं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्य-
शान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्यांसुगांजलेपुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्यावर्बुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अ-
त्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चिद् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् येवैरिणः
शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतातिपां अधरा वेदना निरुष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु ॥
तुग्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुधियाः तुमाद्भनितिघन घस्तेपादेशः इकारलोपश्छान्द-
सः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषुणेषूपेषुपेषुणेतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःकिप् क्षेत्रस्यजे-
दक्षेत्रजेद् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्विर्व्यं
श्वित्रायांभवः भवेच्छन्दीतिमत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःकसुः वस्वे-
काजादधसामितोडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङि मघेघसेत्यादिनात्वेर्लुङ् । शत्रूयतां शत्रूना-
त्मनइच्छन्तीतिशत्रूपत्यन्तः सुषआत्मनःक्यजित्क्यच्त्वइत्ताच्छट् तस्यलसार्वावातुकानुदात्तत्वे
एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्ववासिद्धत्वेनप्यतइत्सुकत्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति श-
त्रुनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेषुभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशेल्पः ।
अकः करोतेर्लुङि मघेघसेत्यादिनात्वेर्लुङ् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिंशन्नोअद्येतित्तुर्थसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादपेरितिपरिभाषयाआद्भिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अश्विनौदेवता कृत्रीचक्रेतिनवमीआनोश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः त्रिंशत्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभाविष्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेकृतौजागतेछन्दसिदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेस्त्रितम-त्रिंशन्नोअद्येत्तेछद्यावापृथिवीइतिजागतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रमथमाष्टचमाह—

त्रिंशन्नोअद्याभवतंनवेदसाविमुर्वीयामउतरातिरश्विना ।

युवोर्हिद्यन्नंहिम्येववासंसोभ्यायंसेन्याभवतंमनीपिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विष्टुः । वाम् ।

यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्नम् । हिम्याइदंवा

वासंसः । अग्निइआयंसेन्या । भवतम् । मनीपिभिः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम् नवेदाःकविःमनीपीतितन्नाम-सुपठितत्वात् तादृशौपुवांत्रिंशत्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभयतंआगतौभवतम् अत्रविरितिबचनंसवनत्रयापेक्षांआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिपत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात् वायुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्यासःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युयोर्मुवयो-रुभयोर्यन्नंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तद्वद्व्यासः—वासंसःसूर्यरभ्या-च्छादनयुक्तस्यवातरस्यहिम्येव हिमयुक्तयाराभ्येव यथाराभ्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिद-पिनपैतितद्वत् युवामुभौमनीपिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीपीतिमेधाविनाम् मनीपीम-न्वातेतितन्नामसुपठितत्वात् अन्यायंसेन्या अग्नितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घःनवेदसा विपरीतंनविचइतिनवेदसो विदज्ञानेइत्यस्मादौणा-दिकोसुन् नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-क्षितनिघातः । यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अतिस्त्वित्यादिनामन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्माद् भा-वेक्तिन्मन्त्रेवृषेत्यादिनातत्स्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिपट्टीदिवचनस्यपट्टीदिवचनादे-शः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतिपत्यंनभवति शेषेऽप्येतिटिप्पणेऽदात्तनिवृत्तिस्त्वेरणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊधःपयः हिमेतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तदउत्तरस्यतृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिङ्चादेशः तदष्टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरे-
णतस्योदात्तत्वम् । वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यर्हवासः । अभ्यायं-
सेन्या अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-
कारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इन्द्रिदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।

इत् । विदुः । त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः ।

नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊम् इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुद्रव्याणानां विधत्वाद्यादीनां वाहनेन मुक्ते अश्विनोः सन्वधि रथे पवयः
वज्रसमाना दृढाः चक्रविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः
सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्या अनुलक्ष्य यात्रायां विदुर्जानन्ति यदा सोमस्य वेनया सह विवाहः
तदानीं नानाविधत्वाद्युक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढरथमारुह्याभिनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः त-
स्य रथस्योपरि स्कंभासः स्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः किमर्थमारभे-
आरभुं अवलम्बितुं यदारथस्वरयायावितदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा इ-
त्यर्थः हे अश्विना युवांतादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिर्वाथः त्रिवारं गच्छथः तदा दिवा दिवसे पितृव्याथः
रात्रावहनचरथमारुस पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवासते अनेनेति मधुवाहनः
करणेत्युद् । विदुः वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति श्लेषादेशः । स्कंभासः स्तम्भस्काभिगतिप्रतिबन्धे स्क-
म्भान्ते प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कम्भाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुः सौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां
यस्य विभापेतीदृशप्रतिपेधेप्राप्ते ग्रसितस्व भितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-
स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणो भावे क्प् कृत्तरपदमल्विस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

समाने अहृच्चिरं वद्य गोहना त्रिर्द्ययुज्जं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवती रिपो अश्विना युवंदोपा अस्मभ्यं मुपसंश्रपिन्वतम् ॥ ३ ॥

स॒मा॒ने । अ॒ह॒न् । त्रिः । अ॒व॒द्य॒ऽगो॒ह॒ना । त्रिः । अ॒द्य । यु॒ज्ञम् ।
म॒धु॒ना । मि॒मि॒क्ष॒तम् । त्रिः । वा॒ज॒ऽव॒तीः । इ॒पः । अ॒श्वि॒ना । यु॒वम् ।
दो॒षाः । अ॒स्म॒भ्यम् । उ॒प॒सः । च । पि॒न्व॒तम् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवोयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिवद्यगोहना त्रि-
वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवत्तम् अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुर-
सेनविर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउपसथरात्रीर्दिवसांथरात्रिपुदिवसेपुचनैरन्तर्येणया-
जवतीःबलकारिणीरिपोनानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिस-
प्तम्यालुक् । अवद्यगोहनागृहसंवरणे अवद्यगृहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायगोहइति-
प्राप्तस्यऊच्यस्याभायश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिष्काचउपदेशेनुदात्तादित्वात्तद्विषय-
हलन्ताच्चेतिसनःकिञ्चालघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वपत्वानि । वाजवतीः
उगितश्चेतिडीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्वान्नुम् कर्तरिश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्रि॒र्वि॒र्ति॒र्या॒तंत्रि॒रनु॒व्र॒ते॒जने॒त्रिः॒भु॒प्रा॒व्ये॒त्रे॒धेव॑शि॒क्ष॒तम् । त्रि॒र्ना॒न्धं॑व॒ह-
त॒मश्वि॑नायु॒वंत्रिः॑पृ॒क्षो॒अ॒स्मेअ॒क्षरे॑वपि॒न्व॒तम् ॥ ४ ॥

त्रिः । व॒र्तिः । या॒त॒म् । त्रिः । अनु॒व्र॒ते । ज॒ने । त्रिः । भु॒प्रा॒व्ये॒अ॒व्ये ।
त्रे॒धा॒ऽइ॒ध । शि॒क्ष॒तम् । त्रिः । ना॒न्धम् । व॒ह॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।
यु॒वम् । त्रिः । पृ॒क्षः । अ॒स्मे इति॑ । अ॒क्षरा॑ऽइ॒ध । पि॒न्व॒तम् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहंत्रियार्तंत्रिवारंप्राप्तम् तथा अनुव्रतेअ-
स्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रियार्तंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिभुप्राव्येत्रिवारंतुष्टुप्रकरणंभय-
व्यांरक्षणीयेप्रवर्तमानानस्माद्येधेवत्रिभिरवपकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा
नांधंनन्दीपंसन्तोपकरंफलंत्रिर्वहंतंप्रापयतम् अस्मे अस्मात्पृक्षोन्त्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम्
तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः तृधिरितितन्नामसुपाठ्यात्तानिपर्जन्योपथा
प्रयच्छतितद्वत् । वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् हपिपिरुहिवृतीत्यादिनाइत्यप्यः सुपांसुलुगितिद्वि-
तीयेकवचनस्यमुआदेशः । सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवनेऽवर्गणिष्यत् संज्ञापूर्वकोपिधिरनित्य-
इतिवृद्धभावः तित्स्परितमितिस्वरितवम् । शिक्षतं शिक्षमिद्योषादने । नान्धं ण्यदन्तः । पृक्षः

पृचीसम्पके अमुनिमुडागमः । अस्मे सुपांसुदुगिनिशेआदेशः । अक्षराइव अश्रुवतेव्यामुवन्ती-
त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः कसरःप्रत्ययः शेर्तेपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

त्रिनो॑रयि॑वंह॒तम॒श्विना॒युव॑न्त्रि॒र्दे॒वता॒ता॒त्रिरु॒ताव॑तं॒धियः॑ । त्रिःसौ॑भ
ग॒त्वंत्रि॒रुतः॑श्र॒वांसि॑न॒स्त्रि॒ष्टंवा॑सू॒रेदु॒हिता॑रु॒हद्रथ॑म् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवताता ।

त्रिः । उत । अवुतम् । धियः । त्रिः । सौभगत्वम् । त्रिः । उत ।

श्रवांसि । नः । त्रिस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवयुयानोस्मान् रयिधनंत्रिवंहतंत्रिवारंप्रापयतदेवतातो देवैर्युक्तेकर्मणित्रिः
त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मद्बुद्धीःत्रिःत्रिवारंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंत्रिवंह-
तमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिवंहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिनंत्रिष्टंचक्रत्रयेव-
स्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेहितेतियार्स्कः । साआरुढवती ॥ देवतावा स-
यंदेवात्तातिलितित्वार्थिकस्तातिल्ल्प्रत्ययः तेनदेवतातिशयेनदेवसम्बन्धोयज्ञोत्पद्यते देवताना म-
त्तइतितन्नामसुपठितत्वात् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुदुगितिसप्तम्याडादेशः । त्रिष्टं
त्रिपुष्पकेपुतिष्ठतीतित्रिष्टः सुपिस्थइतिकः अम्याम्बेत्यादिनासकारस्यपत्वम् । सूरे पूषेरणे सु-
स्वागृधिर्यःक्न इतिकन् निर्यादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः । रुहत् रुष्टरुहिर्यच्छन्दसीति
त्रैरादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टमाह—

त्रिनो॑अश्विना॒दिव्यानि॑भे॒पजा॒त्रिःपार्थि॑वानि॒त्रिरु॒दत्त॑म॒भ्यः ।

ओ॒मानं॑शं॒योर्म॑म॒काय॑सून॒वेत्रि॒धातु॑शर्म॒वहतं॑शु॒मस्प॑ती ॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेपजा । त्रिः । पार्थिवानि ।

त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अत्रभ्यः । ओमानम् । शम्योः ।

मर्मकाय । सूनवै । त्रिधातु । शर्म । वहतम् । शुभ । पती इति ॥ ६ ॥ ४ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाओषधानि त्रिदत्तं तथापार्थि-
वानि पृथिव्यामुत्पन्नानि औषधानि त्रिदत्तं अद्ध्यज अन्तरिक्षसक्ताशादपि औषधानि त्रिदत्तं आपद्-
त्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीभूरितितन्नाम सुपाठात् शंयोरेतन्नाम कस्य बृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं
बार्हस्पत्यमवृध्निति ब्राह्मणान्तरात् तस्य सम्बन्धिनो मोमानं सुखविशेषं मम काय सूत्रवेमदी-
याय पुत्राय दत्तं हे शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रय-
शमनविषयं सुखं वहतं प्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्ध्यः ऊडिदमिरयादिना वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतरेन्येष्योपि दृश्यन्त इति मनिन् ज्वरत्वेरत्यादिना अकारवकार-
योः ऋ सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः यदि ज्वरत्वेरत्यत्रानुनासिके चेति नानुवर्तत तर्हि पूर्वेष्वेव
सूत्रेण वकारस्य ऋठोदेशो भविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्प्रदादित्वा लक्षणः क्तिप् पठ्याः पतिपुत्रे-
तिसंहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् सुवामञ्चिते इति पराङ्गवद्भावात् पठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमि-
कंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थोऽवर्गः ॥ ४ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीर्मशायतम् ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावर्त आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेदिवे । परि । त्रिधातु ।

पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । परावर्तः ।

आत्मा इदं । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसु पठितत्वात् यजता यष्ट्योयु-
वांनोऽस्मदीयां पृथिवीवेदित्वां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातुकस्यात्रयमुक्ते आस्तीर्णोऽर्हपि अ-
शायतं शयनं कुरुतम् हे रथ्यारथ्योरथस्वामिनो निस्रस्तिस्रस्याः कापेष्टिकपाशुकसौमिकरूपावे-
दीर्गच्छतम् तत्र दृष्टान्तः—स्वसराणि शरीराणि आत्मेव वातः ययामाणि नामात्मभूतः प्राण-
वायुः तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता यजते भृष्टशरीत्यादिना अतश्च चित्तवन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु वेधाधीयते निधीयत इति त्रिधातु सितनिगमीत्यादिना धात्रस्तुन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् समासेऽनुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेन वदेव शिष्यते सुपांसुलुगिनिमग्न्याः लुक् । अशा-
यतम् अदादित्वाच्छपोऽलुक् अशयावाभित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुताधूस-

त्पोनसत्यौ असत्यौ न असत्यौ सत्यायेवेनासत्यानित्योर्णवाज्जइतियास्कं । न भ्राण्नपादित्यादि-
 नानवः प्रकृतिभावः । रथ्या रथाहोस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियमत्ययः । स्वनराणि सरन्ति-
 छन्तीति सरा इन्द्रियाणि स्वकीयाः सरायेपांशरीराणाम्, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥
 अष्टमी सूचमाह—
 त्रिरंश्वेनासिन्धुः

अष्टमीवृचमाह—
त्रिराश्विनासिन्धुभिः सप्तमातृभिस्तय आहवाधेधाहविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकं रक्षेथेद्युभिस्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥
त्रिः । अश्विना । सिन्धुः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहवाः ।
धेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।
नाकम् । रक्षेथे इति । युभिः । अस्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥
हेअश्विना सप्तमातृभिः इमं मे गन्तव्य इत्यादिमन्त्रोक्तः सप्तमं वर्षम् ।
पेयांजलविशेषाणां तेषामप्यस्यैवैषां त्रिंशत्तुल्यं ।

हेअम्बिना सप्तमाष्टभिः इमं मेघघ्न इत्यादिमघोक्ताः सप्तसंख्याकाः गद्वाद्यानघोमातरः जल्पा-
'दिकायेपांजलविशेषाणां ते सप्तमातरः तेः सिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैः जलैः वसतीपरीनामभिः त्रिःसो-
माभिः पवः कृतइतिशेषः तथा चान्यत्रनालणे समाम्नातम्—अष्टौ कृत्योन्निपुणोत्पिकादशकृत्योद्वि-
तीयद्वादशकृत्यस्तृतीयमिति । आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपसदृशास्तपःत्रि-
संख्याकाद्रोणकलशाध्वनीयपूतभृदारव्यानिम्पन्नाइतिशेषः तेषु त्रिपुपात्रविशेषेषु त्रिधा त्रिभिः प-
कौरैः सवनत्रयगतेः हविष्कृतं सोमाख्यं हविः सम्पादितं द्रव्यं वर्ततइतिशेषः तिस्रः पृथिवीरूपरिन्वि-
न्यः पृथिव्यादिलोके ज्यऊर्ध्वमवाप्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवो नाकं द्युलोकसम्पन्निनादित्यं रक्षेथे-
कीदृशानां कं द्युभिरहोभिरकुभिरात्रिभिश्च हितं स्थापितं अहनि सूर्यं उदेति रात्रावस्तं गच्छति इत्ये-
वमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमाष्टभिः बहुम्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमा-
हावइति आहू पूर्वावह्वयवेरप्रत्ययः सम्प्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । मवा च्युइमुडगतो प्रवेते गच्छतइतिप्रबो पचाद्यच् घृषां सुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नम्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनामाप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य दिवोऽल्लितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह-
 क१त्रीचक्रात्रितोत्तरथस्यक१त्रयोवधुरोयेसनीवाः।
 क२दायोगोवाजिनोरासभस्यरोत्तमः।

कं । त्री । चक्रा । त्रिद्वयः । रथस्य । कं । त्रयः । वन्धुरः । ये ।
सदनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । द्यज्ञम् ।
नासत्या । उपद्वयः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ विवृतः त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईपाद्वयं पूर्वभागे-
संयुज्यतेतेस्यमेकाश्विः पृष्ठभागेविपुज्यतेतत्रकोणद्वयंसम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीच-
क्रा त्रीणिचक्राणि क कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्टविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसद-
शंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेषाष्टविशेषाः वन्धुरः नीडबन्धनाधारभू-
तास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईपेत्येवंत्रिसंख्याकाः ककुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोव-
ल्वतोरारासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्य-
स्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्टत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउप-
याथः युवांप्रामुथः तादृशस्यरथस्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयप्रापिशेच्छन्दसिबहुलमिति
शेर्लोपः । वन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः बल्वंछान्दसम् । सनीळाः घोषसर्जनस्ये-
तिसभावः ॥ ९ ॥

दशमीसूत्रमाह—

आनासत्यागच्छंतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वसंविनोपसोरथं मृतायं चित्रं घृतवन्तं मिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिवतम् ।
मधुपेभिः । आसभिः । युवोः । हि । पूर्वम् । संविता । उपसः ।
रथम् । मृतायं । चित्रम् । घृतवन्तम् । मिष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्नैर्निर्ह्यते युवांचमधुपेभिः मधु-
रद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवींषिपिचितं सवितासूर्यउपसःपू-
र्व उपःकालात्पुराप्रययोरश्विनोःसम्बन्धिनरथंननापास्मद्यत्तार्थइष्यतिहिमेरयदित्यलु कीदृशं
चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः निचित्रं घृतवन्तं अक्षाज्जनसाधनेनघृतनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदु-
पदेशाल्लसार्यधातुकानुदात्तत्वेषःपित्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपितंतेतिचार्थम्-

तीतेश्चादिलोपेविभापेतिप्रथमायास्तिङ् विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते उसार्वधातुकस्वरानुदात्त-
त्वे एकःस्वरः । मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिवन्तीतिमधु-
पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः पदन्नित्यादिनाआस्थशब्दस्यासन्नादेशः । युवोः
युवोर्ह्यघमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इष्यतौ श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

एकादशीष्टमाह—

आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टुनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेपोभवतंसचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् ।

मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि ।

मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेपः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवात्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये-
कादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितेस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमाम-
कमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यप्रता-
रिष्टुप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मुक्तंनिःशेषेणशोधयतं द्वेपद्वेपकर्तृन् सेधतंप्रतिषेधतं
सचाभुवा अस्माभिःसहापूरयितौभवतम् ॥ त्रिभिः पदत्रिचतुर्ष्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद-
शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिङ् । मधुपेयं पापानि अचोयदितिकर्मणियत् ईदृशीत्याका-
रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतपेयमितिसमासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ।
तारिष्टम् तृप्तवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङित्वे । सिच् इडागमः वृत्तोवेतिप्राप्तस्थेदोदीर्घस्य सि-
चिचपरस्मैपदेब्बितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाडचोगेपीत्यङभावः अत्रतारिष्टुमृक्षतंचेतिचराब्दा-
र्थप्रतीतिस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभापेतिनिघातप्रतिषेधः आदि । सिचोन्यतरस्यामित्याद्युदा-
त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लिट्इतिङर्थेऽलुङ् शलङ्गुपधादनिट् । क्साइति
क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः पत्यकुत्वे पूर्वपदङभावः । सेधतम् पिधुगत्याम्
अत्रकेवलोपिपिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शप् । पित्वादनुदात्तत्वम् लिङ्श्चउसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङ् । परत्वाद्धानिघाताभावः । द्वेपः अन्येभ्योपिट्श्यन्तेइतिक-
र्तरिविच् भवतंद्वेपइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्पनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघात-
युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्यर्थनिपातः सहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थ इति । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्तिप् ओः सुपीतियणादेशस्य नभू सुधियो-
रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगिति विभाकेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाचर्यिवहतंसुवीरम् ।

शृण्वन्तावाभवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाक्षम् । र्यिमम् ।

वहतम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि ।

वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृ तारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिपुलोकपुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाक्षं
अभिमुखंसुवीरंशोभनेर्वा रैः पुत्रभूम्यादिभिरुपेतार्यिधनंआवहतंआनीयमापयतम् शृण्वन्ता अ-
स्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मदक्षणार्थजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंघ्रा-
मेवाजसातौमहाधनइतिसंघामनामसुपाठाव वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरंशोभनावीरायस्येतिनहु-
व्रीहौवीरवीर्योच्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्रुःशृभावश्चहुश्रु-
वोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोहवीमि हेजस्पर्धापांश्वेच यइलुकि-
अभ्यस्तस्यचेतिरुतसम्पसारणादस्मात्तल्लुत्तमैकवचनेयडोवेतिद्वैदागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-
स्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्तिप् । वाजसातौ पणुदाने किनि तितुषेत्यादिनाइदमितिषेधः जनस-
नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्नितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

हयाम्यग्निमित्येकादशर्चपञ्चमंसूक्तम्, हिरण्यस्तूपऋषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के
शिष्टात्रिष्टुभः उत्सस्पसूक्तस्यसवितादेवता आद्याया हयाम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-
णरात्रिसवित्रारण्यात्त्रिष्टोकादेवताः तथाचानुक्तान्तम्—हयाम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-
चसात्त्रिष्टोकादेवतपादाइति । अग्निष्टवपटहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेदंसूक्तंसावित्रंनिविद्या-
नं तृतीयस्यन्यम्यमेतित्वण्डेसन्निवतम्—हयाम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रइति ।

तत्रपथमाष्टचमाह—

हयाम्यग्निप्रथमंस्वस्तयेहयामिमित्रावरुणाविहावसे ।

हयामिरात्रीजगतोनिवेशनीहयामिदेवंसवितारमूतये ॥ १ ॥

हयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । हयामि । मित्रावरुणौ ।

इह । अवसे । हयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । हयामि ।

देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेअस्माकंअविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः । प्रथममादौअग्निहयामि-
इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौहयामि जगतोजङ्गमस्यमाणिजातस्यनिवेशनींउप-
वेशनहेतुभूतारात्रीरात्रिदेवतांहयामि जङ्गमाःसर्वेप्राणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे
रात्रायुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् ऊतयेअस्मद्रक्षार्थं सवितारदेवंहयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे-
तिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसावितिद्वीप् । नि-
वेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतित्पुट् टिङ्गाणजित्यादिनाडीप् । ऊ-
तये अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चऊ ऊतियूतीत्यादिनाक्तिनउदात्त-
त्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आरुष्णेनुरजंसावर्तमानोनिवेश्यन्नमृतंमर्त्यं च ।

हिरण्ययेनसवितारयेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ २ ॥

आ । रुष्णेन । रजंसा । वर्तमानः । निवेश्यन् । अमृतम् ।

मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।

भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सवितासूर्यः रुष्णेनरजसारुष्णवर्णेनलोकेन रुष्णारुष्यतेर्निरुद्योवर्णइतियास्कः । लो-
कारजांस्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्यांगमनातुरारुष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्गे-

णआवर्तमान. पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यमनुप्य च निवेशयन् स्वस्वस्थानेव स्थापयन् यद्वा अ-
मृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् तथा चारण्यकाण्डे अमर्त्यो मर्त्येनास्यो नि-
रित्येतस्मिन् च भागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तार्थो विगम्यते - मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैषा-
देव तेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वाङ्गलोकान् प्रसूयन् अवैक्षमाणः प्रकाशयन्नि-
त्यर्थः हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतं मरणं
नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जर्मरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तं भवं भवेच्छन्द-
सीति यत् यतो माव इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्विग्वास्त्येत्यादिनामयटोमकारस्य लोपो नि-
पादितः यस्येपिलोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूसत्तायां भूभूस्रस्तिज्भ्यश्छन्दसीति क्युत्प्रत्य-
यः योरनादेशे उवडादेशः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आदेवो यातु सविता परावतो विश्वादुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उद्धता । याति । शुभ्राभ्याम् ।

यजतः । हरिभ्याम् । आ । देवः । याति । सविता । परावतः ।

अप । विश्वा । दुःइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

२८

देवो दीप्यमान. सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति तथा उद्धता उल्लेखेन ऊर्ध्वदेशयुक्ते-
न मार्गेण याति उदयानन्तरं आमध्याह्नं ऊर्ध्वमार्गः तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः तथा
यजतो यष्टव्य. स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामभ्यामायाति देवयजनदेशे गच्छति सवि-
ता देवो विश्वादुरिता सर्वाणि पापान्यपवाधमानो विनाशयन् परावत दूरदेशात् परावत इति दूरनाम सुप-
ठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात् आयाति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता वनपणसम्भक्तौ अस्मात्प्र-
पूर्वात्किम् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्ध-
ता उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रकिया । यजत. ऋष्टशीत्यादिनायजे. कर्मण्यतृप्प्रत्ययः । विश्वा दु-
रिता उभयत्र शोछन्दसि बहुलमि विशेषलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अभीष्टं कर्त्तुं नैर्विश्वरूपं हि रण्यशम्यं यजतो हन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानु. कृष्णारजौ सितविर्पादधानः ॥ ४ ॥

अभिद्वतम् । कशनैः । विश्वद्वरूपम् । हिरण्यद्वशम्यम् । यजतः ।
 बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः ।
 कृष्णा । रजांसि । तर्विपीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतं अभितोवर्तमानं त-
 थाकशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं कशनं लोहमिति सुवर्णनामसुपाठात् कचित्सुवर्णनिर्मितगज-
 पंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धे पुरथ-
 योजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः ताः सुवर्णमप्योरथे वर्तन्ते बृहन्तं मौढम् कीदृशः
 सविता यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णा-
 न्दलोकानुद्दिश्यतमो निवारणार्थं तर्विपीं च लंस्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं अभितोवर्तत इ-
 त्यभीवृत् बृत्तुवर्तने क्तिप् न हि बृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि य-
 स्यात्सौ विश्वरूपः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना संज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हि-
 रण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यते कन्यन् हिरचेतिकन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च निच्वादाद्युदात्त-
 त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गतिस्थितिसिचो लुक् । कृष्णा कृपेर्व-
 णे इति न क्प्रत्ययः शेच्छन्दसि बहुलमिति शेटोपः । तर्विपीं तर्विः सौत्रोधातुः तवतेर्णे द्वेति टिप् च-
 ट्तिच्वात् टिट्ठान्नित्यादिना डीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् बृपादिच्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः
 शानचि अन्त्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

विजनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्न रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
 शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिः पादः । अख्यन् । रथम् ।
 हिरण्यद्वप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य ।
 उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्यान्वाः श्यावाः सवितुरिति निषण्ठावुक्त्वात् ते च शितिपादः श्वेतैः
 पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगं रथस्य मुखमीपयोरग्रं युगवन्धनस्यानं प्रउगमित्युच्यते तच्चात्र सुवर्णमयं
 तद्युक्तं रथं वहन्तोजनान्माणि नो व्यत्यन् विशेषेण प्रकाशितवत्तदित्यर्थः शश्वत्सर्वं दविशः प्रजाः

दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्यः न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वाभुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादये पाते शितिपादा. सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फटिकादि. सद्वपादो येषां पादस्पलोपो हस्त्यादिभ्य इति समासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोप. उपमानादिति हितवानुवर्तते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्. तस्य बह्वृही होसमासे शितेर्नित्याचह्वचबहु-घ्रीहावभसत् इति प्रकृतिस्वरत्वम्. अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्यति वकीत्यादिना त्रैरडादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुघ्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहन्तः शप पित्वादनुदात्तत्वम्. शतुश्चलसार्वाधातुकस्य रेणधातुस्वरः रुनुतरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे देवाग्रज-आविति देवशब्दात्मागदीव्यतीयोञ् तद्धितेऽग्रजामादेरित्यादिवृद्धिः त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गे इति कः आतो लोप इति चेत्याकारलोपः मरुद्वादितात्पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् ॥ ५ ॥

पष्ठीपृचमाह—

तिस्रोऽद्यार्व सवितुर्द्वा उपस्थाँ एकां यमस्य भुवने विरापाद् ।
 आणि न रथ्यममृता धितस्थुरिह ब्रवीतु य उत चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥
 तिस्रः । द्यार्वः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एकां । यमस्य । भुवने ।
 विरापाद् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृतां । अधि । तस्थुः । इह ।
 ब्रवीतु । यः । ऊम् इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्याव. स्वर्गोपलक्षिता प्रकाशमाना लोकास्ति सस्त्रिसंख्याका. सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्थासमीपस्थाने वर्तन्ते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिरन्तरिक्षलोक. यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विरापाद् विराग्नं तु न सहते मेता पुरुषान्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः अमृता अमृतानि च द्रवक्षत्रादीनि ज्योतीषिजलानि वा अधितस्थुः सवितारमधिगम्य स्थिता. तत्र दृष्टान्त.—रथ्यमाणिन रथाद् हिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तं कीलविशेषाणि रित्युच्येतरथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तु मानव तत्सवितुरुपचिकेतत् तज्जा-नातिसमानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु केनापि वक्तुमशक्य. सवितुर्गृहिमेत्यर्थः ॥ तिस्र तिसृभ्योज-स इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ सहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था आ-इचाजयाराचोपसंख्यानमिति सप्तम्या आडादेशः आडो नुनासिकश्छन्दसीति प्रकृतिभावः । विरा-

पाद् वृज्वरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिः बहुलं छन्दसीतिद्वित्वम् तथासतिवूर्यन्तइतिविरा-
इत्युक्तंभवति तान्सहस्रइतिविरापाद् छन्दसिसहस्रइतिसहेर्णिवः सहेःसाडःसइतिपत्वम् अन्येषाम-
पिट्श्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । रथस्येदंरथ्यं रथाद्यदित्यय यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् अमृ-
ता शेषेछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने छेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
जुहोत्यादित्वाद्श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्तेचेत्यस्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः॥६॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेपष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

विसुपर्णोअन्तरिक्षायख्यद्गभीरवेपाअसुरःसुनीथः ।

केदानींसूर्यःकश्चिकेतकतमांद्यांरश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

वि । सुपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरवेपाः । असुरः ।

सुदनीथः । कं । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् ।

द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्परश्मिःसुपर्णइतिपञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नामसुपठितत्वाद्
अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानिलोऋत्रयस्थानानिव्यख्यत् विशेषेणख्यापितवान्प्रकाशित-
वान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनंचलनेकेनापिद्रुमशक्यमित्यर्थः
असुरः सर्वेषांमाणदः तथाचान्यत्राप्त्रायते—सर्वेषांभूतानांमाणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः
शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाग्नीष्टदेशंप्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्यइदानींरात्रौक्रु-
न्नवर्तते तदेतद्रहस्यंकश्चिकेत कोजानातिनकोपीत्यर्थः अस्यसूर्यस्परश्मिः कतमांद्यांआततान
कंदुलोकरात्रौव्याप्तवान्एतदपिकोजानाति ॥ सुपर्णः नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । गभीरवेपाः टुवेष्टकम्पने असुन्न गभीरवेपोयस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षे-
पणे अस्यतिशब्रूतित्यसुरः असेरुरन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असन्नप्राणान् रातिददाती
तिअसुरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुपिनीरमिकाशिष्यःऋथ-
न्इतिकथन् प्रादिसमासेयाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीं इदंशब्दात्समम्यर्थे दानींचे-
तिदानींप्रत्ययः इदमइतितीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः पूमेरणे सुवतीनि
सूर्यः रागस्यसूर्येत्यादिनारुडागमसहितःकथपप्रत्ययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने निट् । कतमां किंजातीयां वायहूनांजातिपरिप्रभेदतमच् इति
किमशब्दादुद्भूतमच् इत्त्वादिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अ॒ष्टौ॒व्य॒ख्यत्क॒कु॒भः॑ पृ॒थि॒व्या॒स्त्री॒धन्व॒योज॑ना॒सप्त॑सिन्धून् ।
हि॒र॒ण्य॒क्षः॑ स॒वि॒ता॒दे॒व आ॒गा॒द॒ध॒द्र॒त्ना॑दा॒शु॒पे॒वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कु॒भः । पृ॒थि॒व्याः । स्त्री । धन्व ।
यो॒ज॑ना । स॒प्त । सिन्धून् । हि॒र॒ण्य॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒व । आ ।
अ॒गा॒त् । द॒ध॒त् । र॒त्ना । दा॒शु॒पे । वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्वतसोदिशः आग्नेय्याद्याश्वतसोविदिशश्च-
त्येवमष्टौदिशः व्यख्यत सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितुं ध-
न्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीविसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा
सविताव्यख्यत हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्यमयाक्षोवासवितादेवआगादद्दहाग-
च्छतु किंकुर्वन् दाशुपेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत्॥अयत्
ख्यतेर्लुङि अस्पतिवकीत्यादिनात्रैरडादेशः । त्री शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिद्वि-
विधविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्पुटपितक्षिराजिधन्विद्युमतिदिवइतिकनिन्
सुपांसुलुगितिभिभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनञ-
पभागेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोल्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिर-
ण्यमयानिअक्षीणिमस्यासौहिरण्याक्षः बहुवीहौसक्थ्यदणोरितिसमासान्तः पञ्चप्रत्ययः । आगाद्
एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगदेशः गातिस्थेतिचित्तोऽलुक् । दधत् नाभ्यस्वाच्छतुरितिनुमागमप्रतिषे-
धः श्राभ्यस्त्वयोरावइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुपे दाश्वान्ताह्वान्
इत्यादिनाक्रसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं
शासिवसिचसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि वृड्सम्भक्तौ ऋहलोर्ण्यं ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

नवमीपृचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्पणिरुभेद्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां वार्धते वेति सूर्यम् अग्निरुष्णे न रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्पणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।
अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । वार्धते । वेति । सूर्यम् । अग्नि ।
रुष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यहस्तेभृतवान् विच-
र्पणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्पणिः परमतीत्यर्थः विचर्पणिः विश्वचर्पणिरितितन्नामस्तुपाठात्
सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादियाधां
अपवाधते सम्यक् निराकरोति तथा सूर्यवेति गच्छति यद्यपि सवितुः सूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि भू-
तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः कृष्णेन तमसः कर्पकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशं अग्न्यृणोति-
सर्वतो व्यामोति ॥ द्यावापृथिवी दिवसश्च पृथिव्यामिति च शब्दादिब्रह्मशब्दस्य द्यावादेशः देवता द्वन्द्वे-
चेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादाविति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपुष्पमन्थिष्विति पर्युदस्त-
त्वाद । ईयते ईङ्गतो तिङ् तिङ् इति निघातः वार्धते वेति चेति तमुच्चयार्थमतीति शब्दस्यामयोगा-
च्चादिलोपे निभापेति निघातमतिषेधः । वेति भीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु अदादित्वा-
च्छपोलुक् तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्यप्येपाद्वितीया तथापि तिङः परत्वान्निघाता-
भावः । ऋणोति ऋणुगत्वा तनादित्याहुः तनादिपुकरोतेरेव गुणो नान्येपामिति आपिशलिमते-
न गुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीपृचमाह—

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्वर्वायात्वा इ ।
अपसेधन् रक्षसो यातुधानान् अस्थादेवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्वर्वान् ।
यातु । अर्वाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् ।
देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः पाणपदाता सुनीथः सुधुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिम-
शस्यनामसुपाठात् सुमृलीकः सुधुसुखयिता स्ववान्धनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशगच्छतु
किञ्च अयं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किं कुर्वन् रक्षतः बा-
धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । यातुधानानसुरान् अपत्तेधन्
निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृलीकः सुधुमृलीकंसुखंयस्यासौतयोक्तः नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायांनका-
रस्यदीर्घादटित्तमानपादेइतिरुत्वम् आतोडितित्वमितित्तानुनासिकआकारः रोयत्वम् यलोपश्च ।
अपत्तेधन् पिधुगत्यां शपःपित्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसावर्धातुकस्वरेणरुदुत्तरपदमकृतिस्वर-
त्वम् । रक्षतः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोदलं
करणेअसुन् तदेवामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-
न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मावण्यन्तादौणादिकोभावेऽप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्त-
इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गतिस्थेतिस्ति-
चोल्बुक् । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति धीप्तालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-
णिलटःशानच् व्यत्ययेनभा प्वादीनांहस्यइतिह्रस्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोअद्यपृथिभिःसुगेभिरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥ ११ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।

अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पृथिभिः । सुगेभिः । रक्ष । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधृतिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः
सुधुसम्पादिताः सुगेभिः सुधुगन्धुंशक्यैः वेभिः पृथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-
स्मान् रक्ष च पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुशानुनअधिब्रूहि च देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय
च ॥ पन्थाः सुपांसुनुगितिजसःसुः पृथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःक-

ताः पूर्वाः पूर्वेःरुतमिनयौचेति यः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिकः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुष्टुगच्छन्त्ये-
ष्विति सुगाः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्दप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष इत्येतस्तिङ-
इतिसंहितायां दीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले सप्तमो नुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमे नुवाके अष्टौ सूक्तानि तत्र प्रबोयह्वमिति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं घोरपुत्रः कण्वः ऋषिः अ-
युजो बृहत्पः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् युजः सतो बृहत्पः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षर-
त्वात् अग्निदेवता ऊर्ध्वऊष्वित्यादिके यूपदेवत्ये तथा चानुक्रान्तम् प्रबो विंशतिः कण्वो घोरआ-
ग्नेयं प्रागाथमूर्ध्वऊषु यौष्याविति ननूर्ध्वऊष्वित्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेन भवितव्यं आग्नेये क्रता-
वनयोरनुद्धारात् तथा हि सूत्रे एनावो अग्निं प्रबोयह्वमिति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमा-
ग्नेयमिति गम्यते यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठाहीति सूक्तयोरुक्तमागुद्धरेदिति वदुद्धारं नूपाव न
च नूते अतः कथं यौष्याविति नैष दोषः यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूपमानत्वादनयोरप्यग्निदेवतेत्याग्ने-
ये क्रतावुद्धारो न कृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौष्यावित्येतदपि निरुध्यते प्रातरनुवाके आ-
ग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दसि प्रबोयह्वमिति सूक्तम् अथैतत्प्रातरे विवासकाल इति त्वण्डे सूत्रितम्—एना-
वो अग्निं प्रबोयह्वमिति ।

तत्र प्रथमा ऋचमाह—

प्रबोयह्वं पुरूणां विशादेवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ ११ ॥

प्र । वः । यह्वम् । पुरूणाम् । विशाम् । देवयतीनाम् । अग्निम् ।

सुऽउक्तेभिः । वचः ऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।

ईळते ॥ १ ॥

हे कविग्यजमाना देवयतीनां देवान् कामयमानानां पुरूणां बहूनां विशां मजारूपाणां वो-
युष्माकमनुग्रहाय यह्वं महान्तं यह्वः ववक्षिथ इति मह्यमा सुपाठात् अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सू-
क्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे प्रकर्षेण याचामहे ईमहे यामीति याव्याकर्म सुपाठात् अन्ये इव अन्ये

प्युपयः यमग्निंसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तिमग्निमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरुणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो- देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या- दितिपुनरात्वविधानावज्ञापकाव क्यजन्तालुटःशतृ कर्त्तरिशप् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् अ- नित्यमागमशासनमितिवचनानुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वेनैप्यतइतिवचनावश- तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः किञ्चकौचसंज्ञायामिति कः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोत्तुक् अनुदात्तेत्वाहसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

जनांसोअग्निंदधिरेसहोवृधं हविष्मन्तोविधेमते ।

सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेपुसन्त्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निम् । दधिरे । सहःइवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम ।

ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव ।

वाजेपु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनांसः अनुदातारोजनाः सहोवृधं वलस्यवर्धयितारमग्निं दधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्भु- क्तावर्यं हेअग्नेतेत्वांविधेमपरिचरेम विधति.परिचरणकर्मा विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि- तत्वाव वाजेष्वन्तेपुसन्त्यदानशीन्हेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो- भनमनस्कः अवितारक्षिताभव ॥ सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यथावकिञ्चलुत्तरपदम- लुतस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावावरुत्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोपोपसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् । भव पादादित्वात्तिङ् विटइतिनिघाताभावः अचोतस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घः । सन्त्य प- णुदाने किञ्च तितुन्तेत्यादिनाइत्प्रतिषेधः नकिञ्चिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स- न्तिदाता तत्रभवःसन्त्यः भवेच्छन्दसीतियत् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रत्वाद्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो विचरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । महः । ते ।

सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूतये मवृत्तं अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशत्वांमवृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः महो महत् सतो नित्यं सर्वमानस्य ते तव अर्चयो दीप्तयः विचरन्ति विविधं प्रचरन्ति भानवः त्वदीयारश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशन्ति तत्र तान् प्राणिमः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः असुन् मरुद्बुधादित्यात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेद इति धननाम विश्ववेदो धनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां किप्चेति किप् सावेकाच इति ङ स उदात्तत्वम् यद्वा महशब्दे अञ्ज्दलोपश्चान्दसः । सतः अस्ते शतरि शसोरलोप इत्यकारलोपः शतुरनुम इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सन्दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् ।

इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः ।

ते । ददार्शः । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयो देवासः देवाः प्रत्नं पुरा तनं दूतं त्वात्मांसमिन्धते सम्यक् दीपयन्ति योमर्त्यो मनुष्यो यजमानस्तु तृष्यं ददाशहविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहाय भूत्वेन विश्वसर्वधनं जयति ॥ अर्यमा अर्यो न मिमीत इत्यर्यमा श्वनुक्षन्तित्यादिना कनिष्पत्यमानो निपातितः । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ अस्माह्दृक्शस्यादादेशे श्रमश्चानलोपः शसोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश ददाशदाने लिटिणल्लि त्विस्त्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्दत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रचमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।

त्वेविश्वांसंगतानिब्रताध्रुवायानिदेवाअरुणवत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । अस्ति । त्वे इति ।

विश्वा । समङ्गतानि । ब्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अरुणवत ॥ ५॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिः गृहस्यपालकोदृतोदेवदूतोसि त्वेत्यविविश्वावता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्त्तव्यमितिकर्मनामसुव्रतशब्दः पठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणि अरुणवत कृतवन्तः पृथिवीधारयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यः प्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीति पूर्वज्ञान्वयः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्पर्शोऽदेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइविटिलोपपक्षेऽदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेतुएकदेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेः कर्मणि निष्ठायाभेकाच्चतुर्दशतिपेधः अनुदात्तोपदेशोऽप्यादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वताध्रुवेत्युभयत्र शेषोपः । अरुणवत कविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वानुगुणं चिन्विच्छण्डोरचेत्युपत्ययः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीश्रचमाह—

त्वेइदमेसुभगेयविष्टयविश्वमाहूयतेहविः ।

सत्वंनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुभगे । यविष्टय । विश्वम् । आ ।

हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । उत । अपरम् ।

यक्षि । देवान् । सुवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्टययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेदेवत्वप्येवविश्वंसर्वहविराहूयते सर्वतः प्रक्षिप्यते सत्वंनोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउत्तमपिच अपरंश्वइत्यादिकमुत्तरं सर्वस्मिन्नपिकात्तेनेरन्तर्येण सुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

गोयस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तं च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठच युवशब्दादिष्वन् स्थूलदूरेत्यादिनायणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः छान्दस्य कारोपजनः । यक्षि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । सुवीर्या शोभनं वीर्येषां वीरवीर्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ६ ॥

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिस्थानमस्विन इत्येपाविनियुक्ता अथोत्तरमिति खण्डे सूत्रितम्—प्रागार्थीपूर्वाह्निकाण्वीमपराह्ण इति ।

वामेतांसप्तमीष्टचमाह—

तं धेमिस्थानं मस्विन उपस्वराजमासते ।

होत्राभिर्ग्रामनुपःसमिन्धतेति तिर्वांसो अतिसिधः ॥ ७ ॥

तम् । घृ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्रिम् । मनुपः । सम् । इन्धते । तिर्वांसः ।

अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनः अन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सन्नुतेति अन्ननामसुपाठात् नमः—शब्दस्यानवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं धेम् तमेव पूर्वोक्तं सर्वगुणविशिष्टत्वा इत्था अनेन प्रकारेण हविः प्रदानादिरूपेणोपासते मनुपोमनुष्यायजमानाः होत्राभिः सप्तभिर्वपदकर्तुभिः सप्तहोत्राः प्राचीर्वपदकुर्वन्तीति श्रुत्यन्तरात् । अग्नित्वांसमिन्धते सम्पदीपयन्ति कीदृशामनुष्याः सिधः शत्रून् तितिर्वांसः अतिशयेन तरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेति मत्वर्थीयोविनिः । स्वराजं स्वभासाराजते इति स्वराट् सत्सु द्विपेति किप् छदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । आसते आस उपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । तितिर्वांसः तृष्टवनरणयोः छन्दसिलिङ्गिति वर्तमाने लिट् कसुश्चेति कसुः वस्वेकाजादसामिति नियमादिङभावः ऋतइद्धातो रीतिव्यम् ऋच्छत्पृतामिति गुणोहल्लिचेति दीर्घत्वं च न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् यद्वा तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । सिधः सिधुशोषणे किप्चेति किप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

घ्नन्तो वृत्रमतरत्रोदसी अपउरुक्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वेष्टपाद्युम्याहुतः क्रन्दुदश्वोगर्विष्टिषु ॥ ८ ॥

घनन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवन् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आह्वितः । क्रन्दन् ।
अश्वः । गोहृदिषु ॥ ८ ॥

हेअग्ने घनन्तः त्वत्तहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्वृषीण्वन्तः तदनन्तरंरोदसीद्या-
वापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंक्षयायपाणिनांनिवासायैरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अप्रश-
ब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामा-
नांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवन्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिपुगोविप-
येच्छायुकेपुसंग्रामेपुअश्वःक्रन्दन्शब्दंकुर्वन्त्यथाभीष्टमापकस्तथेतिशेषः ॥ घनन्तः हन्तेःशतरिग-
महन्त्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्जिन्नेष्वितिघत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसजदात्तत्वम् । क्षयाय
क्षिनिवाप्तगर्पोः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयोनिवाप्तस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः
क्षयोनिवाप्तेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवन् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछ-
न्दसीतिशोलुक् भूखुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः
आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दन्
कदिकृदिकृदिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ।
गविष्टिपु इपइच्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुवीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥
प्रवर्येमहावीरेत्वेरसंसाधमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा स्पृष्टोदकमितिरण्डेसूत्रितम्—सं-
सीदस्वमहाँअसीतिसंसाधमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टवमाह—

संसीदस्वमहाँअसि शोचस्व देववीतमः ।
विधूममग्ने अरुपंभिमेध्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः । वि ।
धूमम् । अग्ने । अरुपम् । मिमेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शितम् ॥ ९ ॥

हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्का-
मयमानः शोचस्वदीप्स्व हेमिमेध्य मेघार्हप्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुपंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विसृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षट्पञ्चशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां
 लोटि शपि पाभेत्यादिनासीदादेशः । महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकाबुक्तौ । शो-
 चस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङ्प्रत्ययान्निघाताभावः । देव-
 वीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः किप्चेतिक्लिप् अ-
 तिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःषित्वादनुदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुपम् अरो-
 पणम् रुपरिषहिंसायां धनर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुपोस्येतिबहुव्रीहौनञ्प्रत्यया-
 मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मिषेभ्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परइयागमश्छान्दसः ।
 सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादिनिघातः । दर्शतं भृष्टदृशीत्यादिना-
 दृशोः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

वृथामीष्टवमाह—

यंत्वादेवास्तोमनवेद्भुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।

यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवास्तः । मनवे । द्धुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यं वा

हन । यम् । कण्वः । मेध्यातिथिः । धनस्पृतम् । यम् ।

वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकामे मनवेमनोरनुग्रहायदेवास्तः सर्वदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपू-
 ज्यंयष्टतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः
 एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वाधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंरुत्वाद्भेदइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वाद्भेदतथा
 उपस्तुतः अम्योपिस्तोतायजमानोयंत्वाद्भेदसत्त्वंसीदस्वेतिपूर्वान्वयः ॥ दधुः लिट्युत्तिक्लिप्
 आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्या-
 तिशायनिकइष्टम् तुरिष्ठेमेयःस्वितितलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन हव्यंवहतीतिह-
 व्यवाहनः हव्येनन्तपादमितिबहतेर्ज्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मानस्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृतस्पृमीतिबलयोः किप्चे-
 तिकिप् ततस्तुक् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः किञ्चकौचसन्नायामितिकर्तरिकः थाथा-
 दिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टवमाह—

यमग्निमेध्यातिथिः कण्वईधऋतादधि ।

तस्य प्रेपो दीदियुस्तमिमाऋचस्तमग्निवर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यः अतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इपः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्यातिथयः ऋत्विग्गूपायस्यतादृशः कण्वऋषिः ऋतादधिआदि-
 त्वाद्ध्यौहृत्ययमग्निमीधेदीदिवान् तस्याग्नेरिपोगमनस्वभावारम्भयः प्रदीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते
 तथातमग्निमिमाऋस्माभिः प्रयुज्यमानाऋचोवर्धयन्तीति शेषः वयमपितमग्निवर्धयामसिस्तोत्रै-
 र्वर्धयामः ॥ ईधे अग्निमीदीधौ इन्धिभवतिभ्यां चेति लिट् कित्वादिनिदितामिति नकारलोपः द्वि-
 भावह्लादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्दृचयोगादनिघातः । इपः इपगतौ इ-
 व्यन्तिगच्छन्तीति इपोरभयः । दीदियुः दीदेति श्छान्दसो यानुर्दामिकर्मा लिट्चुसि इयडादेशः ए-
 रनेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरिति मसइकारागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टवमाह—

रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहितेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळमहान् असि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । आस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।

वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नुः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्नमे स्वधा अर्क इति वन्नामस्तुपाशत्र अस्पाकरायो धनानि पूर्धि पूरयदेहि
 वा पूर्धि पूरयदेहि तिवा इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेषु आप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि सिद्धते खलु
 त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि ईश्वरो भवसि सत्त्वं नोऽस्मान्मृळमुत्तमं महान्गणैर-
 धिकोसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि गूपात्पनपूरणयोः श्रुत्यणुपृष्ठवृज्य-
 श्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति शपोलुर् हेरपित्वेन डिच्चादुणाभावे उदोष्ठचपूर्वस्ये-

त्युत्त्वम् हलिचेतिदीर्घः । स्वधावः संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेपिव्यत्यये-
न पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसभाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्य-
स्य श्रुश्रवणे औणादिकः क्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेच्छन्दसीतियत् । षष्ठं षडसु-
खने शस्यडि च्वाहधूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऋपुणऋतयइतिद्वे पथाविष्टिरितिखण्डेऽस्त्रितम् । ऊर्ध्वऋपुणइतिद्वेइति
एतेऽवाभिष्टवेपिविनिमुक्ते अथोत्तरमितिखण्डेऽस्त्रितम्—सखेसत्वायमभ्यावधृत्त्वोर्ध्वऋपुण-
ऋतयइतिद्वेइति ।

तयोराधांसूक्तेनयोदशीष्टचमाह—

ऊर्ध्वऋपुणऋतयेतिष्ठादेवोनसंविता ।

ऊर्ध्वोवाजस्यसनितायदञ्जिभिर्वाचद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।

संविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः ।

वाचद्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा यूपामकदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमूतयेरक्षणाय ऊर्ध्वऋतयस्तित्थ तत्रदृष्टान्तः—संविता
देवोन यथासूर्योदेवऋतयस्तित्थतित्थत ऊर्ध्वऋतयः सन्वाजस्यान्त्यस्यसनितादाताभविष्यति यद्य-
स्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येनयूपमञ्जिभिः वाचद्भिर्नतवहद्भिर्कैल्विभिः सहविह्वयामहे अन्-
दानायत्वाविशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाताभवेतिपूर्वब्रान्वयः ॥ ऊपुणः इकः सुजीतिसंहितायां
दीर्घः सुञ्जइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुपुभ्यइतिणत्वम् । ऊतये अवतेः किनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् ऊति-
यूतीत्यादिना किन उदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पाघेत्यादिना तिष्ठादेशः इत्यचोतस्तिष्ठ इतिसंहितायां दीर्घः ।
वाजस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता यणुदाने लुटि दासि
बलादिलक्षणङ् तिपोडादेशः टिलोपः उदाचनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्योदाचत्वमाप्ते तास्यनुदात्ते-
दितितस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुटि विनिघातपतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्ज्यकिन्नक्षणकान्ति-
गतपि खनिकण्यजीत्यादिना इत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मने-
पदम् अदुपदेशाहसार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिडि चोदाचत्वतीतिगतेरनुदात्तत्वम् यद्वत्तयो-
गादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

ऊर्ध्वो न पाह्यं हंसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह ।

रुधीन ऊर्ध्वाश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहंसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।

अन्त्रिणम् । दह । रुधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।

विदाः । देवेषु । नः । दुर्वः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठामे ऊर्ध्वञ्चनवः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेन अंहंसः पापादनिपाहिनितरां
 पालय विश्वमन्त्रिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं सन्दहसम्यक् भस्मीकुरु नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान् रुधिकुरु
 किमर्थं चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुबोधनं च हविः स्वरूपं देवेषु विदाः संभ-
 य ॥ अन्त्रिणं अदभक्षणे अदेहि निश्चेति औणादिकस्तिनित्ययः यद्वा अदत्तस्त्रायन्त इत्यत्राः आ-
 सोनुपसर्गैक इति कः अतो मतवर्थीय इनिः रुधि श्रुशृणुपृच्छवृश्मश्चन्दसोतिहेर्धिरादेशः बहुलं छ-
 न्दसीदिविकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् उभयार्थार्थविवक्तिरूप-
 विधानान् शब्दव्यप्रशान्तिनकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय चरैरौणादिको भावेऽथ मत्पयः । जीव-
 से जीवमाणधारणे कुमर्थसे नित्यसे मत्पयः । विदाः विद्वत्भावे अस्मादन्तर्भावितप्यर्थात्
 सेदिति पि सेटोऽडादित्याडागमः तुदादित्वाच्चः श्रेमुचादीनामिति नुमन भति अनित्यमागमशा-
 सनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपश्लोकारलोपः आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

पाहिनो अग्रे रक्षसं पाहि धूर्ते ररां ग्यः ।

पाहि रीपत उत वा जिघासतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्रे । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरां ग्यः । पाहि ।

रिपतः । उत । वा । जिघासतः । बृहद्भानो इति बृहत्तद्भानो ।

यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेवृहद्रानो वृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयमिष्ठचयुवतमाग्ने नोस्मात्रक्षसः बाधकाद्रा-
क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातृत्वाद्भूर्तेर्हिंसकात्पाहि तथा रिपतोर्हिंसकाव
व्याघ्रादेः सकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-
र्वीर्हिंसार्थः क्विच्चौचसंज्ञायामितिकर्वरिक्विच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः राहोपइतिवकारलो-
पः हलिचेतिदीर्घत्वम् । अराव्णः रादाने आतोमनिजित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अहोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिपतः रिपहिंसायाम् लटःशतृ
बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राग्भ्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि
अञ्जनगमांसनीतिउपधादीर्घत्वम् अफ्यासाच्चेत्याफ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्त्यतइती-
त्वम् अनुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेसोनित्त्वानित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम् । वृह-द्रानो आ-
मञ्चितस्यचेतिपाठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाट्मिकनिघाताभावः । यमिष्ठच इत्यलदरेत्या-
दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनञ्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीष्टचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यराव्णस्तपुर्जम्भयोअस्मधुक् ।

योमर्त्यः शिशीति अत्यक्तुभिर्मानः सरिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाइद्व । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःइजम्भ । यः ।

अस्मधुक् । यः । मर्त्यः । शिशीति । अर्ति । अक्तुभिः । मा ।

नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जम्भ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातृत्वैरिणः विष्वक्त्त-
वतोविजहिविशेषेणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपापाणादिनाभाण्डादिभग्नं
करोतिवद्वत् योन्योपिरिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयथान्योमर्त्यः मनु-
ष्यः शत्रुरक्तुभिरायुधैरिति शिशीतेतनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुः भर्त्सनप्रहारकारीद्विवि-
धोविशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरः शक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगिति तृतीयायाडादेशः ।
जहि हन्तेलोटि हौहन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वावहेलुंगभावः । तपुर्जम्भ तपसंतापे औणादिकः क-
रणेऽसिद्धप्रत्ययान्तस्तपुश्शब्दोनिच्त्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवपभिरितिजंभान्यायु-
धानि करणेघञ् तपूष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जम्भः आमधित्वाद्युदात्तत्वम् । अस्मभ्यकुडुहजिघां-

सायां सत्सुद्विपेत्यादिनाकिप् बाहुहमुहष्णुहृष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् भृष्भावः । शिशिति
शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्रुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने
बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहृत्पघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
ईशात् लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाडचोगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अ॒ग्निर्व॒न्नेसु॒वीर्य॑म॒ग्निःक॒ण्वाय॑सौ॒भग॑म् ।

अ॒ग्निःप्रा॒वन्मि॒त्रोतमे॒ध्याति॑थिम॒ग्निःसा॒ताउ॑पस्तु॒तम् ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒न्ने । सु॒वीर्य॑म् । अ॒ग्निः । क॒ण्वाय॑ । सौ॒भग॑म् । अ॒ग्निः ।

प्रा॒ । आ॒वत् । मि॒त्रा । उ॒त । मे॒ध्यऽअ॒तिथि॑म् । अ॒ग्निः । सा॒ता ।

उ॒प॒स्तु॒तम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यशोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्यवन्नेयाचितः सोऽग्निः कण्वायमहर्षये सौभगं शो-
भनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदितिशेषः तथा मित्रा अस्मन्मित्राणि प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् उत
अपि च मेध्यातिथिमेधयोगैरतिथिभिरुपेतं कर्षिप्रावत् तथा उपस्तुतं अन्यमपि स्तोतारं यजमानं सा-
सौधनादिदाननिमित्तं प्रावदितिशेषः ॥ वन्ने वनुपाचने कर्मणि लिट् नशसदद्वादिगुणानामित्येत्वा-
भ्यासलोपयोः प्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान्मन्त्रे इत्युदात्तादिपुषाठात्तस्य भाव-
इत्येतस्मिन्नर्थे अञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेषश्छन्दसि बहुलमिति शेषः । उपस्तुतम् कि-
ञ्च कौचसंज्ञायामिति स्तौदेः कर्तरिकः थायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अ॒ग्निना॑तुर्व॒शं यदु॑प॒राव॑तं उ॒ग्रादे॑वं ह॒वाम॑हे ।

अ॒ग्निर्न॑य॒नव॑वास्त्व॒वृह॑द्रथं तुर्वी॒ति॒दस्य॑वे॒सहः॑ । १८ ॥

अ॒ग्निना॑ । तुर्व॒शम् । यदु॑म् । प॒रा॒व॒तः । उ॒ग्रऽदे॑वम् । ह॒वाम॑हे ।

अ॒ग्निः । न॒य॒त् । न॒व॒वास्त्व॑म् । वृ॒ह॒त् इ॒रथ॑म् । तुर्वी॒ति॒म् ।

द॒स्य॑वे । स॒हः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकं उग्रदेवनामकं च राजर्षीन् परावतो दूरदेशात्
हवामहे आह्वयामः सचामिः नववास्त्वनामकं बृहदथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् नयत् इहान-
यतु कीदृशोमिः दस्यवे सहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता ॥ नयत् णीञ् प्रापणे लेट्यडाग-
मः इतश्चलोपइतीकारलोपः । नववास्त्वं नववास्तुयस्यासौ नववास्तुः वा छन्दसीत्यनुवृत्तेरभिपूर्व-
त्वाभावेयणादेशः । बृहदथं बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टचमाह—

नि। वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति रुष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति ।

रुष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशस्त्वं त्वां शश्वते ब्रह्मविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे देवयजनदेशे स्था-
पितवान् हे अग्ने त्वं ऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितो हविर्भिस्तर्पितः सत्कण्वे एत-
न्नामके महर्षौ दीदेथ दीद्वानसि यमग्निं रुष्टयो मनुष्याः रुष्टयः चर्षणय इति मनुष्यनाम सुपठितत्वा-
त् नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति सत्वमिति पूर्वब्रान्वयः ॥ दीदेथ दीदेति श्रान्दसो दीप्तिकर्मा थतिद्वि-
र्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः अनित्यमागमशासनमिति वचनादिङ्भावः
लित्त्वेरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः ऋतेन जन्मत इति ऋतजातः श्वीदितो निष्ठाया मि-
तीदृशप्रतिषेधः जनसनेत्यादिना आत्वम् तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति नमो वरि-
इति पूजार्थे क्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः । रुष्टयः रुषविलेखने
किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ् ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

त्वेपासो अग्ने रमवन्तो अर्चयो भीमासो नमतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यां तु मावन्तो विश्वंसमृत्रिणं दह ॥ २० ॥ ११ ॥

त्वेपासः । अग्नेः । अमवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न ।

प्रतिद्विदये । रक्षस्विनः । सर्वम् । इत् । यातुः मावन्तः । विश्वम् ।

सम् । अत्रिणम् । दह ॥ २० ॥ ११ ॥

अमेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीवाः अमवन्तोबलवन्तः श्रीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीयेज-
स्माभिःप्रयेतुंनराक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरानस-
दमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वअत्रिणंभक्षकंअस्मदाधकंशत्रुंसन्दह ॥
त्वेषासः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यनोदात्तत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रुरूजतीत्य-
मोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीये तादौचिनीतिगतेःप-
ठतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोचलं करणेअसुन् अस्मापामेधेतिमत्वर्थोयोविनिः ।
यातुमावतः यातवोयातनास्ताम्निमतेनिर्मितेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः
तदेषामस्तीतिमतुप् मनौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामिविवत्वम् मनुष्यपित्वादनुदात्तत्वे कृदु-
त्तरपदमठतिस्वरत्वम् । अत्रिणं अदेस्तिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळंवइतिद्वितीयंस्तुक्तंपञ्चदशैव अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळंष्योनामारुतंहिगायत्रं
त्विति । ऋषिध्वान्यस्मादपेरवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वःऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्द-
स्के इदमादिस्तुक्तत्रयंमरुदेवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वाद् व्यूह्नेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुत-
शस्त्रेपदस्तुक्तंनिविद्धानीयं द्वितीयस्याग्निबोदेवमितिरवण्डेस्त्वितम्—क्रीळंवःशर्धोमिष्टलेत्पाग्नि-
मारुतमिति । ब्राह्मणंच—क्रीळंवःशर्धोमारुतमिति । मरुज्यःक्रीळिभ्यःपुरोळाशंसकपालमित्य-
स्यामिष्टौ क्रीळंवइत्येपाप्रधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेस्त्वितम्—क्रीळंवःशर्धोमारुतम-
त्पासोनयेमरुतःस्वचइति ।

तामेतांस्तुकेप्रथमाष्टचमाह—

क्रीळंवःशर्धोमारुतमनुर्वाणंरथेशुभम् । कण्वाअग्निप्रगायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनुर्वाणम् । रथेशुभम् ।

कण्वाः । अग्नि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनःकविजः वीर्युष्मदर्धमारुतंमरुतमूह-
त्प्राशर्धोबलंअग्निप्रगायतअभितप्रकर्षेणस्तुभ्यं कीदृशंशर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

व्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेत्राक्षणेनमध्वान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाप्रेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ-
र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभ्रंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीडुविहारे प-
चाद्यच् । शर्धः श्रुधुप्रसहने शर्धयत्यनेनशत्रूनितिशर्धोबलं असुन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् । मरुतं
मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरञितिअनुदा-
त्तादित्क्षणःअञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेनपुँल्लिङ्गता नञ्सुग्यामित्युत्तरपदानोदात्तत्वम् ।
रथेशुभ्रम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुष् क्पिचेतिकिप् तत्पुरुषेळतिबहुलमित्यत्तुक् छद्-
त्तरपदमळतिस्वरत्वम् । गायत कैशे शब्दे तिङ्तिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

येषृपंतीजिर्ऋष्टिभिःसाकंवाशीमिरञिभिः । अजायन्तस्वभानवः॥२॥

ये । पृपंतीजिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञिभिः ।

अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

येमरुतः पृपत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तिमुक्ताअजायन्तइतिसंपन्नाः पृष-
त्योविन्दुमुक्ताश्रमोरुद्धाहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्त्वात् ऋष्टयःआमुषानि
वाग्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्मसुपठितत्वात् अञ्योलङ्कार-
णानि सानस्तुमइतिशेषः ॥ अजायन्त जनीपादुभवि श्वमिज्ञानोर्जेतिजादेशः अडागमजडातः ।
स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदमळतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इहेवश्रृण्वएपांकशाहस्तेपुयद्वदन् । नियामञ्चित्रमृजते ॥ ३ ॥

इहइव । श्रृण्वे । एपाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदन् । नि ।

यामन् । चित्रम् । ऋजते ॥ ३ ॥

एषामरुतांहस्तेपुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदन् यद्वदन्ति यंध्वनिकुर्वन्ति
तंध्वनिइहेवअत्रैवस्थित्वाश्रृण्वेअणोमि सध्वनिविशेषोयामनसग्रापेचित्रविविधंशौर्यैर्नृजते
नितरामलङ्करोति ऋजतिप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ श्रृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपद श्रुव.श्रु-

चेतिश्रुः दुभ्रुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यक्तायांवाचि लेटचाडागमः इतश्चेती-
कारलोपे संयोगान्तस्पलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यदृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-
सुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिसम्बुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते ऋजिभृजीभर्जने अवप्रसा-
धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रवः शर्धाय घृष्वये त्वेपद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्मं गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेपद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् ।

ब्रह्मं । गायत ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः बौयुष्माकंसम्बन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेपद्युम्नाय
दीप्यमानयशसे द्युम्नोततेर्यशोवाऽर्जवेर्तियास्कः । शुष्मिणे बलवते शुष्मं शुष्ममिति बलनामसुपा-
ठात् ब्रह्महविलक्षणमन्नमुद्दिश्य एवंभूताय मरुद्गणाय मगायतस्तुष्वम् कीदृशं ब्रह्म देवत्तं देवैर्दत्तं देव-
तानुग्रहाल्लब्धम् ॥ शर्धाय शृधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीति शर्धेर्बलं पचाद्यच् वृषादिवादाद्युदा-
त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे छविघृष्वीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । त्वेपद्युम्नाय त्विपदीप्तौ
पचाद्यच् त्वेपदीप्तद्युम्नस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्दत्तं छान्दसो वर्णलोपः
उक्तं च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

प्रशंस गोष्वद्यं क्रीळं यच्छर्षो मारुतम् । जंभेरसं स्य वा वृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्षः । मारुतम् ।

जंभे । रसं स्य । वृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

गोपु मरुता वृधूतपृथिव्युत्पत्तिषु चेनुष्यवस्थितं पृथिव्यै वैषम्यसो मरुतो जाता इति श्रुत्यन्तरात् ।
अद्यं अहन्तव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्सम्बन्धि शर्षः प्रसहनशीलं तेजोपदस्ति तत्प्रशंस हे
ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्य गोक्षीररूपस्य सम्बन्धिततेजः जम्भे मुखे जदरे वा वृधे वृद्ध-
मभूत् ॥ शंस शंसस्तुतौ अचो वस्ति इति संहितायां दीर्घः । गोषु सावेका च इति मासस्य

विभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधः । अद्यं घोहननं घञर्थेकविधानमितिकः गमहने-
त्यादिनाउपधातोः होहन्तेरितिषत्वम् तदर्हतीतिद्यं छन्दसिचेतियः नद्यं अद्यं अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जंभ्यतेभक्ष्यतेनेनेतिजम्भमास्यं कर-
णेघञ् । ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

पृथीमृचमाह—

कोवोवर्षिष्ठुआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः । यत्सीमन्तंनधूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः ।
यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्चध्रुलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःमेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः
हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्तावर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मादकारणावर्षीत्तर्वतः
अन्तंन वृक्षामिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितृणांयुष्माकंमध्येकःभवत्इतिमश्रः ॥
वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि मियस्थितेत्यादिनावर्षादेशः निच्चादाद्युदात्तः । ग्मः ग्माशब्दादवृद्धये-
कवचनेआतोधातोरेत्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्त्वावआकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धूञ्कम्पने किञ्चकौचसंज्ञायामितिकिञ् तितुन्नेत्यादिनेदृश-
तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःभ्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-
विकरणेभ्यइतिवचनावस्यतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुक्स्वरंनबाधते अतस्तिङ्प्रवस्व-
रः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

निवोयामाप्मानुपोद्धउग्रायमन्यवे । जिहीतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुपः । द्धे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत ।
पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायमनार्थमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्ननुजः निदधेगृहदार्ढ्यार्थद्वं
स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिप्यपीतिभीत्यावन्निवारणायदृढस्तम्भमक्षेपः की-

दृशाय यामायउग्रायतीवाय मन्यवेचालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यतेहिभवद्रमनाद्गीतिः यतो-
 भवद्रत्याचालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीतुमच्छेत् ॥ मानुषः मनोजाताव-
 ज्यतौषुकचेतिमनुशब्दादपत्यार्थे अङ्गुष्ठागमश्च त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्ने धृङ्
 अवस्थाने इत्यस्य लिटिकित्त्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाच्च निघातः । जिही-
 त ओहाङ्गतौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् आभ्यस्तयो-
 रात् इत्याकारलोपे प्राप्ते ईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

येषामज्मेपु पृथिवी जुजुर्वा ईव विशपतिः । भिया यामेपुरेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेपु । पृथिवी । जुजुर्वा ईव । विशपतिः । भिया ।
 यामेपु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषां युष्मार्कं यामेषुगमनेषु अज्मेपुक्षेपकेपुसत्सु पृथिवीभूमिः भियारेजतेकम्प-
 ने तद्वद्वान्तः—जुजुर्वा ईव विशपतिः यथावयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभ-
 यात्कम्पतेतद्वत् ॥ अज्मेपु अजगतिक्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिकोमन् अजेर्न्यघञपोरिति वी-
 भावो न भवति घलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनात् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वा नृ-
 ष्वयोहानौ लिटः कसुः बहुलं छन्दसीति उक्तम् अभ्यासह्लादिशेषौ वस्वेकाज्जाद्वसामिति नि-
 यमादिङागमाभावः ऋच्छत्पृथामिति गुणो हलिचेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वच-
 नान्न भवति । विशापतिर्विशपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदमरुतिस्त्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुल-
 मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेका इति विशिष्टकेरुदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे भा-
 वे घञ् कर्षात्त्वतो घञ इत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिपुषाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृकम्पने अदुपदे-
 शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

स्थिरं हि जानमि पांवयो मातुर्निरंतवे । यत्समि नुहिता शर्वः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःस्रंतवे । यत् ।
 सीम् । अनु । हिता । शर्वः ॥ ९ ॥

एषामरुतांजानंजन्मस्थानमाकाशंस्थिरं हि चलनरहितं सत् मातुर्मरुतांजननीस्था-
नीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः तादृशादाकाशादभवज्जन्मेति
मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवः भवदीयं बलं अनुक्रमेण सीसर्वतः द्विताद्वित्वेन घावापृथिव्यो-
र्विभज्य वर्तते अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यते स्मिति जानमन्तरिक्षं
अधिकरणेन । एषां इदमोन्वदेशोऽत्यशादेशोऽनुदात्तः विभक्तिश्च सुत्वादानुदात्ता न चोडिदि-
त्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदं शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे इण्णतौ तुमर्थे संसे-
नितितयेन्मत्प्रत्ययः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीशृचमाह—

उदुत्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वन्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अन्नत ।

वाश्राः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वमरुतागिरःसूनवः पाचउत्पादकामरुतः वायवोहितात्बोष्ठादिपुसं चरन्तो वाचमुत्पा-
दयन्ति अज्मेपुस्वकीयेपुगमनेपुसत्सुकाष्ठा अपः आपोपिकाष्ठा उच्यन्ते कान्वास्थिता भवन्तीति^१-
यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अन्नत अतनिपतविस्तारितवन्तः उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्राः हंभा-
रवोपेतागाः अभिजुजान्वभिमुखं यथाभवतितथा मातवे गन्तुं पेरितवन्त इति शेषः । सूनवः घुमे-
रणे सुवः किदिति नुप्रत्ययः किच्चाट्टणाभावः । अन्नत तनुविस्तारे लङि श्रस्पादादेशे बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लृक् तनिपत्यो छन्दसीत्युपधा लोपः अडागमः । अभिजु अभिगते जानुनीय-
स्य तदभिजु प्रसंज्ञां जानुनोर्गुरितिव्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य मुशब्दादेशः समासान्तः ।
यातवे तुमर्थे संसेनितितयेन्मत्प्रत्ययः निच्चाट्टाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति मथमस्य तृतीये त्रयोदशोऽवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीशृचमाह—

त्यं चिद्वा दीर्घपृथुं मिहो नपातममृधम् । प्रच्यावयन्ति यामं मिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामं मिः ॥ ११ ॥

त्यंचिद्व प्रसिद्धोयोमेवः तमपिमेधंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षे-
णगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्धग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपात-
पितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृधं केनाप्यर्हिंस्यम् ॥ घ ऋचिनुघेत्यादिनादीर्घः । मिहः
मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिद्वृष्टिः क्लिप्चेविक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं
नपातयतीतिनपात् नप्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
मृधम् अमृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोत्तीतिमृधः बहुलवचनादौणादिकोरक्मत्ययः नञ्स-
मासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृधशब्देनर्हिंसात्क्षयते मत्वर्थीयोरः पूर्व-
वत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वञ्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्धवोबलंजनोअचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनात् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।

अचुच्यवीतन् ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्धयस्मादेवकारणात् वीयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः
अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुमेरयत तथा गिरीन् मेधान्अचुच्यवीतनमेरयत ॥ मरुतः आम-
धिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङ्गित्ययेनपरस्मैपदम् तमनमनधनाधेतितस्यतन-
वादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिर्विडागमः गुणावादेशौ विड्विड्वितिनिघातः ।
गिरीन् दीर्घादतिसमानपादेइतिसंहितायानकारस्वरत्वम् अत्रानुनासिकइतिङ्कारस्यानुना-
सिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्ययान्तिमरुतःसंहंभ्रुवतेध्वञ्चा । शृणोतिक्वश्चिदेपाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । भ्रुवते । अध्वन् । आ ।

शृणोति । कः । चित् । एपाम् ॥ १३ ॥

यद्धयदाखलुमरुतोयान्तिमच्छन्तिवदानीअध्वन्नामार्गंसर्वतः संभ्रुवतेह सम्भूयध्वनिमव-
श्यंकुर्वन्ति एषामरुतांसंबन्धिनंशब्दंक्वश्चित्क्वकोपिशृणोति ॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वा-
च्छपोलुक् शोन्तइतिज्ञादेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिघातः । भ्रुक्ते ब्रूज्यकायांवाचि अस्यादादेशोरुतेपरत्वात्माप्तस्यगुणस्यङित्वेन
बाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् सुपांसुलुगविसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्वानुदात्तत्वेविक-
रणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

प्रपात॒शीभ॑मा॒शुभिः॒ सन्ति॑ क॒ण्वेषु॑ दु॒वः । तत्रो॒पुमा॑दयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त । शी॒भम् । आ॒शु॒भिः । सन्ति॑ । क॒ण्वेषु॑ । वः । दु॒वः ।
तत्रो॒ इति॑ । सु । मा॒द्याध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयेर्वाहनैः शीभंशीभंशीभंतुपुनर्मितिक्षिप्रनामसुपाठा-
त् प्रयातमकपेणकर्मभूमिगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातुपुवोमुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानिस्त-
न्ति तत्रोपुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतुमाभवत् ॥ आशुभिः अशूष्यातौ कृवापाजीत्या-
दिनाडण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति असोरलोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदृप्प्रियोगे चुरादिराकु-
स्पीयआत्मनेपदी लेट्याडागमः टरेत्वम् वैतोन्त्येत्वेकारस्येकारादेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

अस्ति॑ हि॒प्मा॒मदा॑यवः॒ स्मसि॑ष्माव॒यमे॑पाम् । विश्वं॑ चि॒दायु॑र्जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥ १४

अस्ति॑ । हि । स्म । मदा॑य । वः । स्मसि॑ । स्म । व॒यम् । ए॒षाम् ।
वि॒श्वम् । चि॒त् । आ॒युः । जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वीयुष्माकंमदायवप्रयेअस्तिहिप्म अस्माभिःपयुज्यमानंहविर्वाविद्यतेखलु ए-
षांयुष्माकंभृत्यभूतावपंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रय-
च्छतेतिशेषः॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे नुमपेसितेनित्य-
सेमत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्पृत्तीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कञ्नुनमितिपञ्चदशर्चत्तीपंसूक्तम् घोरपुत्रःकण्वकपिःकपिश्चान्यस्मादितिपरिभाषित-
त्वात् पूर्वसूक्तेमारुवंहीत्युक्तत्वाददपिमिरुदेवनाकं गायत्रंतित्युक्तत्वाद्गायत्रीउन्दस्कम् कञ्चेत्य-
नुक्रमणिका विनियोगोत्तेजिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कं॒द्ध॒नूनं॑कं॒धप्रि॒यः॒पि॒ता॒पु॒त्रं॒नह॑स्तयोः । द॒धि॒ध्वे॒रु॒क्तव॑र्हिपः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । क॒ध॒प्रि॒यः । पि॒ता । पु॒त्रम् । न । हस्तयोः ।

द॒धि॒ध्वे । रु॒क्त॒व॒र्हि॒पः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदात्वनूनमवश्यं हस्तयोः दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ तत्र दृष्टान्तः—
पितापुत्रं न हस्तयोः यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः
स्तुतिमीताः वृक्तवर्हिपः वृक्तं छिन्नं वर्हिर्दधौ येषां मरुतां यजमाना यते मरुतस्तथा विधाः ॥ कत् क-
दा दधौ चापरौ वर्णविकारनाशा वित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयामीष्यन्तीति
कधप्रियः प्रीतिमीतौ किप् पूर्वपदस्य ङच्चापोः संज्ञा छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वम् धकारः छान्दसः
आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लिट् क्वादिनियमादिद् प्रत्य-
यस्वरः । वृक्तवर्हिपः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

कं॒नूनं॑कं॒होअ॒र्थग॑न्ता॒दिवो॑न॒पृथि॒व्याः । कं॒वो॒गावो॑न॒रण॑यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।

कं । वः । गावः । न । रणयन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानीं कयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावो युष्माकं अर्थं अरण्ये वयं जनदेशे ग-
मनं विलम्बं मां कुरुतेत्यर्थः दिवोगन्तं ध्रुवोकादगच्छतं पृथिव्यागन्तं भूलोकादगच्छतं वो-
युष्मान्कुरण्यन्ति देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति यजमानाः स्तुवन्ति तत्र दृष्टा-
न्तः—गावो न यथा गावो रणन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ कं किं शब्दात्सम्यन्त्वात् किमोदित्यप्रत्य-
यः क्वातीति किमः क्वादेशः वित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । अर्थं कयूयौ उपिकुपिगार्त्तम्यस्थनइति
भावे धन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं गमेर्लोपि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् थादेशस्य तस्य तप्तनसन-
धनाश्चेति तत्रादेशः अतएव ङिच्चाभावाद्नुदात्तोपदेशोत्पादिना अनुनासिकलोपो न भवति प्रत्यय-
स्यपित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः अचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रणयन्ति रणतिः शब्दार्थः
व्यत्ययेन श्यन् ॥ २ ॥

द्वतीयाष्टचमाह—

कंवःसुभ्रानव्यांसिमरुतःकंसुविता । कोऽविश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुभ्रा । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता ।

कोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुभ्राप्रजापयुरूपाणिधनानि प्रजवैपशवः
सुभ्रमितिभृत्यन्तराव । ककुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानिमाप्यानिमणिमुक्तादीनिभवदीया-
निककुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणिगजाश्वादीनिकोकुत्रवर्तन्ते भवदीयैः
सुभ्रादिभिःसर्वैःसहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुभ्रा शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । नव्यांसिनवशब्दा-
दीयसुनिर्देकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुषुइतानिसुवितानितन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-
नमित्युबडादेशः । सौभगा सुभगान्मघेइतितस्यभावइत्यर्थेअञ् पूर्ववच्छेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

यद्यूयंष्टृश्रिमातरमेमर्तासःस्यातन । स्तोतावोअमृतःस्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । ष्टृश्रिहमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।

अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हेष्टृश्रिनामकधेनुपुत्रामरुतोयूयंयद्यपिमर्तासोमनुष्याःस्यातनभवेत् तथापिवोयुष्माकं
स्तोतायजमानः अमृतःस्यात् देवोभवेत् ॥ ष्टृश्रिर्मातायेपति समासान्तदिधेरनित्यत्वात् न-
धृतश्चेतिक्रभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनाश्रियतेस्तनप्रत्ययः आमतोरसुक् । स्यातन
अस्तेर्लिङि तस्य तन्नननथनाश्चेतिवनादेशः मासुउडात्तत्त्वम् । अमृतः नञोर्जरमरमि-
श्रताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

मावोमृगोनयवंसेजरिताभूदजोप्यः । पथायमस्यंगादुपं ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवंसे । जरिता । भूत् । अजोप्यः । पथा ।

यमस्य । गात् । उपं ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूव तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथाव-
णेभक्षणीयेष्टग. कदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदावृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता
यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगात्मागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणमाभूदित्यर्थः॥जरि-
ता जृष्वयोहानौ स्तुतिकर्मैतियांस्कः । तृचीडागमः चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । भूव लुङिगातिस्थे-
तिसिचोऽलुक् नमाडचोमेइत्यडभावः । अजोष्यः जुपीपीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिष्यत्
नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । पथा तृतीयैकयचनेभस्पटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । गाव एतेर्लुङिइणोमाडुडीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोऽलुक्
पूर्ववदडभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टदशोवर्गः ॥ १५ ॥

पृष्ठीमृचमाह—

मोपुणः परांपरा निःक्रंतिर्दुर्हणावधीत् । पृदीष्टवृणया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःक्रंतिः । दुःहना । वधीत् ।

पृदीष्ट । वृणया । सह ॥ ६ ॥

हेमरुतः नोस्मान्निःक्रंतिःरक्षोजातिदेवतामोपवधीत्सर्वथावधंभाकार्पाव कीदृशी परापरा
उत्कृष्टादप्युत्कृष्टातिवलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिःक्रंति, वृणयास-
हपदीष्टपततु अस्मदीयावृण्णावाधिकानिःक्रंतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः ॥ योपुणः सुअइतिपत्यं नश्च-
धातुस्थोरुपभ्यइतिणत्वम् । दुर्हणा ईपहु.सुप्वित्यादिनाहन्ते.कर्मणित्वल् ङित्स्वरेणप्रत्यया-
त्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीव लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचिईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् ए-
काचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोनभवति अतोऽलोपेसति तस्यस्थानिनस्थादतोहलादेरिविबृचभानः
इटर्दंतीतिसिचोऽलोपः । पृदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभययैतिसावैधातुरुत्वात्सङ्गोपः आ-
र्धधातुकत्वालुडागमः प्रत्ययस्वरः । वृणया नितृपापिपांसायां वृषिष्टपिरसिभ्य.किञ्चेतिन-
प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सत्यंत्वेपाअमंवन्तोधन्वाश्चिदाकृत्रियांसः । मिहैरुण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमवन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।

रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्सरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायु-
रहितोमिहंवृष्टिं कृण्वन्ति कुर्वन्ति वेदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तो बलवन्तः
मरुतारुद्रपालनमाख्योनेपुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वानुम् कनिन्यु-
वृषितक्षीत्यादिना कनिच् नित्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्ये-
मेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेयः आज्ञासेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्तिप्चेतिक्तिप् । कृण्वन्ति कृ-
विहिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्य च अकारादेशः अतो-
लोपेन लुप्तस्य तस्य स्थानि वद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारीर्यामारुतंसप्तकपालमित्यस्य हविषोवाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरिति खण्डे
सूत्रितम्—वाश्रेव विद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिबृद्धो विभायेति ।

तामेतामष्टमीमृचमाह—

वाश्रेव विद्युन्मिमातिवत्सन्नमातासिपक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राइव । विद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिपक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्तामरुतस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेषस्थादृश्यमाना तती मिमातिशब्दक-
रोति विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं माताधेनुर्वत्सन्नं वत्समिव सिपक्ति इयं विद्युन्मरुतः
सेवते सिपक्तिः सेवनार्थः सिपक्तुसचवदिति सेवमानस्येति यास्कोकंत्वाद । यद्यस्मात्कारणा-
देषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिः असर्जिगर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुप-
पन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । मिमाति भाङ्मानेशब्दे च व्यत्ययेन प-
रस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात्प्लुः भ्रजामिदिति अभ्यासस्येवम् । सिपक्ति पचसमवाये लटिवहुलं छ-
न्दसीति शब्दः प्लुः बहुलं छन्दसीत्याभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणि लुङ् चिण् भा-
वकर्मणोरिति चिण् चिणोलुगितिव शब्दस्य लुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वत्तयोगादिनि-
घातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

दिवाचित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीव्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् ।
पृथिवीम् । व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः
कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिका-
स्ते तमः कुर्वन्तीति पूर्वान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानि बहतीत्युदवाहः कर्मण्यणू मेघविशेषस्येयं
संज्ञा उदकस्योदः संज्ञायामिति उदकशब्दस्योदभावः क्लृप्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति
उन्दीक्रेदने रुधादित्वाद्भ्रमः श्रान्नलोप इति नलोपः यद्दत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अधस्वनान्मरुतां विश्वमासन्नार्थिवम् । अरेजन्तप्रमानुपाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सन्न । पार्थिवम् ।

अरेजन्त । प्र । मानुपाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवीसम्बन्धिविश्वं स-
न्नसर्वगृहं आसन्नान्तात् अरेजन्तेति शेषः तथा मानुपाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि मारेजन्तप्रकर्षेण
कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सन्न षट्प्रविशरगणत्यवसादनेषु अन्येष्वपि दृश्यन्ते इति
मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि पृथिव्याज्जावातिप्राम्दीव्यतीयः अज्प्रत्ययः जित्वादाघु-
दात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयोऽष्टोवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीष्टकमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु । याते मखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । याते ।

ईम् । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूपवीळुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः सन्तः रोधस्ववीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य
अतिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् मच्छतैव ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणि-
भिः वीडुइतिचलनाम वीळुच्यौत्रमितितन्नाममुपाठात् तेनचतद्वानलक्ष्यते वीळवश्चेतिपाणय-
श्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिरावरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः
कूलंनिरुणद्धिस्रोतैइत्युक्तत्वात् । असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्कारोधस्वत्यः मादुपधाया-
इतिमतुषोवत्वम् उमितश्चेतिडीप् मतुब्डीपोऽपिच्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । यात
याप्रापणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकादेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तत्वम् । अतिद्रयामभिः त्विद्वैत्ये स्फायितश्चीत्यादिनारक् त्विद्वयान्तीतिस्विद्व-
यामानः नस्विद्वयामानः अतिद्रयामानः तेः अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टवमाह—

स्थिरावः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता

अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।

सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषां वीयुष्माकं नेमयो रथचक्रवत्याः स्थिराः सन्तु तथारथा अश्वासः अश्वा-
धस्थिराः सन्तु अभीशवोऽङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतिवन्नाममुपाठात् सुसंस्कृता अश्वच-
न्धनरज्जुपरिमहणे स्वलङ्घनाः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेः कर्मणिक् स-
ंपूर्वपेभ्यइतिसुद् पुन.सुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपू-
र्वादभ्रोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेन आकारस्यङ्कारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्ण-
विपर्ययश्चेति अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणीति निरुक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टवमाह—

अच्छावदातना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निमित्रं न दर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।

मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिमन्त्रस्य हवि-
र्लक्षणस्यान्नस्य वापात्कर्मरुद्धं अग्निदर्शितं दर्शनीयं मित्रं मित्रमपि जरायै स्तोतुं अच्छ आ-
भिमुख्येन वदन् ब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्य चेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । वद श्चोतस्तिङ् इति संहि-
तायां दीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना पचाद्यच् वृषादित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् तृतीयायाऽडादेशः । गिरा सावेकाच इति विभक्त्यैरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याः प-
तिपुत्रेति संहितायां सत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

मिमीहि श्लोकं मास्ये पर्जन्यं इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गायं ।

गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि निर्मितं कुरु त्वं च श्लोकं तत-
नः विस्तारय तत्र दृष्टान्तः—पर्जन्य इव यथामेषो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गा-
यत्रं गायत्री छन्दस्कसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् । आस्ये अनुक्षेपणे अस्म्यतेक्षिप्यते स्मिन्नित्यास्यं छ-
त्यत्युटो बहुलमिति अधिकरणेण यत् तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिति-
पि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्चु. लेटोडाटावित्यङागमः इतश्चलोपश्रीकारलोपः । गायत्रं
गायत्र्याः सम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेपं पनस्युर्माकिणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेपम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धा । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्समूह मारुतं मरुतं बन्धिनं गणं समूहं वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा कीदृशं गणं
त्वेपं दीपं पनस्युं स्तुति योग्यं अर्किणं अर्चनोपेत अस्मे अस्माकं इहास्मिन् कर्मणि वृद्धा असन्
मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व वदिभिवादनस्तुत्योः अनुपदेशाच्च सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनश्छतीतिपनस्युः सुपआ-
त्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्या-
स्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोपः
तिडुतिडइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिषथमस्पृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्येतिदशर्चचतुर्थसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुदेवताकम् अयुजोबृहत्यः यु-
जःसतोबृहत्यः मध्यदशमागार्थंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयदित्थापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ।

कस्यक्रत्वामरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् ।

ह । धूतयः ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्वलंपरावतोदूरात् आ-
रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् मास्थभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचि-
र्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्येतद्वत् तदानींयूपंकस्ययजमानस्यक्रत्वाक्रतु-
नासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्षसाः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदे-
वयजनदेशेगच्छथ कंह कंवल्लयजमानमनुगृहीथेत्येतिशेषः॥ इत्था थाहेतोचच्छन्दसीतिइदंशब्दा-
त्मकारयचनेथाल्प्रत्ययः यदित्येदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्यावि-
भक्त्येव्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्प-
थ असुक्षेपेण अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्चनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः ।
क्रत्वा जसादिपुण्डसिवावचनमिनिनाभायस्यविकल्पितत्वाद्भावः । वर्षसा वृद्संभक्ती वृद्-
शीङ्स्यांस्वरस्याङ्गो-पुट्चेत्यसुन् तत्सन्नियोगेनपुडागमश्च निच्चादाद्युदात्तत्वम् अवत्स्याभिभा-
यिनावर्षस्यगन्धेनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते ऋतुनासाहचर्यात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

स्थिरावः सन्वायुधापराणुदेवीलूउतप्रतिष्कभे ।

युष्मार्कमस्तुतर्विपीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराणुदे । वीलू । उत । प्रतिष्कभे ।

युष्मार्कम् । अस्तु । तर्विपी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हेमरुतः वः आयुधा युष्मार्कमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
णिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीलूसन्तुदृढानिसन्तु युष्मार्कंतविपीबलं
पनीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्माद्युद्धाचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्मावलं
माभवतु ॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेष्ठेन्दुसिबहुलमितिशेर्लोपः । पराणुदे णुदपरेणे संपदादि-
लक्षणःकिप् उपसर्गादसमासेपीविणत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीलू सुपांसुलुगितिबिभ्र-
केर्लुक् ईपाअक्षादित्वात्मकविभावः । प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावोकिप्
अनिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसु-
नि देरितिदिलोपः उगितध्वेतिङीप् ईयसुनोनिच्वादाधुदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
ब्रीह्यादिपुषाठाव ब्रीह्यादिभ्यध्वेतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पराहयस्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।

वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।

याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहवंभक्षंकुरुथ गुरु पाषाणादि-
कंगुरुत्वोपेतंवर्तयथप्रेरयथ तदानींपृथिव्याःसंवन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
न विमुज्यमभ्येगच्छथ अरण्यगतानांनिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वा-
दितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनमौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वेदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनर्हिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशोत्पादिनानुनासिकलोपः यद्वत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादासञ्चितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुपगान्निघाताभावः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

चतुर्थीष्टचमाह—

न॒हि॒वः॒शत्रु॑र्वि॒विदे॑अधि॒द्यवि॒नभू॑म्यांरि॒शाद॑सः ।

यु॒ष्माकं॑मस्तु॒तवि॒पी॒तना॑यु॒जारु॑द्रांसो॒नूचि॑दा॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

न॒हि । वः । शत्रुः । वि॒विदे । अधि॑ । द्यवि॑ । न । भू॒म्याम् ।

रि॒शाद॑सः । यु॒ष्माकम् । अस्तु॑ । तवि॒पी । तना॑ । यु॒जा । रु॒द्रासः ।

नु । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुर्हिसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रासोरुद्रपुत्रायरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोर्धर्पणायतविपीबलंनूचितक्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु ॥
विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थमती-
तेधादिलोपेविभाषेतिमथमायास्तिइविभक्तेर्निघातमतिषेधः प्राथम्यंचानुपकक्रियापेक्षया । रि-
शादसः रिशर्हिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपघलक्षणःकः वानदन्तीतिरिशादसः अछुन्न
आमञ्चितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाकिन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
रुद्रासः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्ञसेरसुक् । नूचिद ऋचितुनुधेत्यादिमादी-
र्घः । आधृषे जिघृषामागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेकिष् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रवे॑पयन्ति॒पर्व॑ता॒न्वि॒विञ्च॑न्ति॒वन॒स्पती॑न् ।

प्रो॒आ॒रत॑मरु॒तोदु॑र्म॒दाइ॒व॒देवा॑सुःसर्व॒यावि॑शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वे॒प॒य॒न्ति । पर्व॑तान् । वि । वि॒ञ्च॒न्ति । वन॒स्पती॑न् । प्रो इति ।

आ॒र॒त । म॒रु॒तः । दु॒र्म॒दाःइ॒व । दे॒वा॑सः । सर्व॒या । वि॑शा ॥५॥१८॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् वि-
विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति हेमरुतो देवासो देवाः सर्वया विशाप्रजया सहिता यूयं पौ आरतप्रक-
र्षणैव सर्वतो गच्छत तत्र दृष्टान्तः— दुर्मदा इव यथामदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपय-
न्ति दुवेपृकम्पने वेपमानान्प्रयुज्यते हेतुमणिञ्च । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वावभ्रम्
श्रुतोरलोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानां पतयो वनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-
वाद्युदात्तौ उभे वनस्पत्यादिपुयुगपदिनिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत ऋगती लुङि
मध्यमवहुवचने बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्त्यतिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीना-
मित्याडागमः आरतश्चेति वृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्वसुपीत्याद्युदात्त-
त्वम् । विशा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशोऽवर्गः ॥ १८ ॥

पृष्ठीष्टवमाह—

उपो रथे पुपृपतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आवो यामाय पृथिवी चिदश्रोदर्वी भयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथे पु । पृपतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । बहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अर्वी भयन्त ।

मानुषाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषु भवद्वये पुपृषतीः बिन्दुयुक्ता मृगीः उपोसामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्तः
प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितः धृगावान्तरजातिलोहितवर्णः बहति
रथं नयति बोयुष्माकं यामायममनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि अश्रोत् आभिमुख्येनाशृणोत् अ-
नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूः स्वयं भवितव्यतामसुपाठात् मानुषाः भूलोकव-
र्तिनः पुरुषा अर्वी भयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भ्रीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वय-
समुदायात्मकमन्यत्रिपातान्तरम् ओदिनिप्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि श्लोश्लोवित्सकारस्य
लोपः चोः कुरिति कुत्वम् । रोहितः रूहेरश्वलोवेति इत्यन्यथान्तो निच्वादाद्युदात्तः । यामाय
यमेर्भावे घञ् कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वे प्रोष्ठवृषादिपुषाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-
छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अर्वी भयन्त त्रिभीभये अस्मात्प्रयन्ता लुङि त्रीस्म्योर्हेतुभेदे इत्या-

त्मनेपदम् विभेतेहेतुभये इत्यात्वस्यविकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेपुगितिपुक्प्रामोति तन्
क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचडिउपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

आवोमक्षुतनायकंरुद्राअवोवृणीमहे ।

गन्तानूननोवसायथापुरेत्थाकण्वायविभ्युपे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्तं ।

नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । विभ्युपे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकं अस्मदीयपुत्रार्थमक्षुशीर्षवोयुष्मदीयमवोरक्षणं आवृणीमहे सर्वतः
प्रार्थयामः मक्षितिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्कालेकर्मन्तरेपुनोवसा अस्मदी-
यरक्षणेननिमित्तेनयूयंयथामावन्तः इत्याजनेनप्रकारेणविभ्युपेभीतिपुक्कायकण्वायमेधाविने
यजमानायतदनुग्रहार्थनूनंक्षिप्रं गन्तव्यम् ॥ मक्षु ऋचितुनुषमक्षुतइकुत्रोक्त्याणामितिदीर्घः । त-
नाय तनोतीतितनः पचाद्यच् वृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्देअयुइत्यस्यनोपस्थान्दसः
कमित्येतत्वादान्तेप्रयुज्यमानंपादपूरणं शिशिरंजीवनायकंमितिबत उक्तञ्च—अथापिपदपूरणाःक-
भीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीतिरुद्राः रोदेर्णिलुक्चेतिरक्मत्पयः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्पादा-
दित्वाच्चिचात्ताभावः । गन्तं लोटि बहुलंछन्दसीविशपोलुक् सप्तमवित्यादिनातयादेशः अतः
पित्वादानुनासिकलोपाभावः । विभ्युपे विभेतेर्लिटःकसुः वस्येकाजाद्वसामितिनियमादिद्विभावः
चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् शासिबसिषसीनांचेतिपत्यम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

युष्मोपितोमरुतोमर्त्येपितुआयोनोअभ्वईपते ।

चितंयुयोतशवंसाव्योर्जसाविद्युष्माकामिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माइदंपितः । मरुतः । मर्त्येइदंपितः । आ । यः । नः । अभ्वः ।

ईपते । वि । तम् । युयोत । शवंसा । वि । ओर्जसा । वि ।

युष्माकाभिः । ऊतिइभिः ॥ ८ ॥

हेमरुतः योयः कश्चिद्वचः शत्रुः युष्मेपितः युष्माभिः प्रेषितः मर्त्येपितः भारकैरन्यैर्वाप्रे-
 पितः सन् नोस्मान् प्रतिआईषते आभिमुख्येन प्रामोति वंशत्रुं शवसा अन्नेन वियुयोत विभक्तं कुरुत
 तथा ओजसा बलेन वियुयोत युष्माकाभिरुतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणे श्ववियुयोत॥ युष्मेपितः
 युष्माभिरिषितः सुच्छुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशोऽस्यात्वम् न च नलुमताङ्गस्येति प्रति-
 पेक्षः इकोचिविभक्तावित्यत्राचूग्रहणेन वस्यपाक्षिकत्वात्केः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम्
 ॥ मर्त्येपितः पूर्ववत् । अश्वः आभवतीत्यश्वः शत्रुः प्रणोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
 ईषते ईषगतिर्हिंसादर्शनेषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । युयोत युमिश्रणामिश्र-
 णयोः लोपमध्यमबहुवचनेषु हलं छन्दसीति शपः ॥ त्वनमनथनाश्चेति तवादेशः पिच्चाट्टणः ।
 युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्नणिच युष्माकास्माकाविति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः
 डीप्बृद्धीछान्दसत्वान्क्रियेते । ऊतिभिः अवतेः किनिज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् ऊतियूतीत्या-
 दिना किन उदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

असामिहि प्रयज्यवः कण्वं ददप्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुतानां ऊतिभिर्गन्तां वृष्टिं विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्तं । वृष्टिम् ।

न । विद्युतः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेव यथाभवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः प्रचेतसः प्ररुष्टहा-
 नमुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानं एतन्नामकर्षणं वा दधारायत हियस्माद्ययं क-
 ण्वनामकर्षणं धारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरुतिभिः संपूर्णैरक्षणेनोस्मान् प्र-
 त्यागन्त आगच्छत वज्रदण्डतः—वृष्टिं विद्युतः यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ असामि सा-
 म्यर्थं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः यजिमनि-
 शुन्धिदत्तजनिभ्यो युरितिकर्मणि युप्तयः आमन्त्रितनिघातः । दद इदाञ्जाने लोपमध्यम-
 बहुवचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति टडात्पनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः ॥ लौघिभावेति श्रा-
 म्यस्तपोरावइति आकारलोपः लोपस्त आत्मेनेपदेऽपि वितलोपः अवोगुणे इति परपूर्वत्वम्

छन्दस्युभयपथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्ररुष्टचेतोयेषां आमच्चितनिघातः । गन्त गमेर्लो-
पमध्यमबहुवचनस्य तस्य तवादेशः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः पादादित्वावनिघाताभावः अचोतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते
इति विद्युत् प्राजभासेत्यादिना किप् ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

असाम्योजोविभृथासुदानवोसामिधूतयः शवः ।

ऋपिद्विपेमरुतः परिमन्यव इपुंनसृजत द्विपम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋपिद्विपे । मरुतः । परिमन्यवे । इपुम् । न । सृजत ।

द्विपम् ॥ १० ॥ १९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलं विभृथधारयथ हेधूत-
यः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णशवोबलं परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋपिद्विपेऋषीणां
द्वेषं कुर्वते शत्रवेतद्दिनाशार्थं द्विपद्विपकारिणं हन्तारंसृजत तत्र दृष्टान्तः—इपुंन यथा शत्रोरुप-
रिषाणं मुञ्चन्ति तद्वत् अत्र निरुक्तम्—असामिसामिपतिपिदं सामिर्यतेः असाम्योजोविभृथासु-
दानवः असुसमार्गबलं विभृथकल्याणदानादिति ॥ विभृथ इभृज्धारणपोषणयोः जुहोत्या-
दित्वादश्नुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ऋपिद्विपे ऋषीन् द्वेष्टीति ऋपिद्विद्वि सत्त्वं द्विपेत्यादिना
किप् । परिमन्यवे मन्युना परिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभिर्तोभाविमण्डलमित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । इपुं इपगतौ इप्यतिगच्छतीति इपुः इपे. किञ्चेति उप्रत्ययः धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्नित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्य डित्वाद्गुणाभावः । द्विपं किप्चेति किप् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्पृष्टतीयेऽकोनविंशोऽवर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यर्धपञ्चमसूक्तं कण्वस्यार्धवार्हतम् युजःसतोवृहत्यः अयुजोवृहत्यः ब्रह्मण-
स्पतिदेवताकम् अनुकम्प्यते च—उत्तिष्ठाद्यो ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोऽतिद्विकः चतुर्विं-

शेहनिमरुत्वतीयेमाकृतावब्राह्मणस्पत्याव प्रमाथापूर्वउत्तिष्ठब्राह्मणस्पतइत्ययंप्रमाथः मरुत्व-
तीयइतिखण्डेसूत्रितम्—अतुब्राह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्राह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपतेपूर्वैर्नित्यादिति
आद्यातुमग्न्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्राह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उत्तिष्ठब्राह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वमहे ।

उपप्रयन्तुमरुतःसुदानंवइन्द्रप्राशूभवांसचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्राह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र ।
यन्तु । मरुतः । सुदानंवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्राह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासाद्गुत्थानंकुरु देवय-
न्तोदेवान्नामयमानावर्यं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्र-
यन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्राह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्प्राशकोभव य-
द्वा वृधस्पर्हितकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्राह्मणस्पते सुयामध्वितइति
पराववद्भावात् पठयामध्वितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइ-
च्छन्तः सुप्रआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति
पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादमोगताः । प्राशूः शूर्हिंसायां प्रकर्षेण आसमन्ता-
त् शृणोतिहिन्स्तीतिप्राशूः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् दौरुपधायदीर्घः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ।
भव अचोवस्तिइतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

त्वामिद्विसंहसस्पुत्रमर्त्युपब्रूतेधनेहिते ।

सुवीर्यमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोर्वआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।
सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सूश्वश्व्यम् । दधीत । यः । वः ।
आचके ॥ २ ॥

हेसहस्रसुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रः पुरुत्रायते निपरणाद्वेति निरुक्तम् ।
 मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुपुप्रक्षिते चने निमित्तभूते सति त्वामिव त्वामेवोपब्रूते हि समीपं माप्य-
 स्तौति खलु तद्धनसंपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थमर्त्यः वोयुष्मान् ब्रह्मणस्पति-
 सहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं द-
 धीतधारयेत् ॥ सहस्रसुत्र ब्रह्मणस्पते इति वक्ष्यपठ्याः पतिपुत्रेति विविजर्जनीयस्य सत्वम् । उप-
 ब्रूते हि चेति निघातप्रतिषेधः तिडिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । हिते निघायां दधाते-
 हि रिति हिरादेशः । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्व-
 श्व्यं अश्वानां समूहोऽश्वीयं केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यामिति समूहार्थे छप्रत्ययः छस्य
 ईयादेशः शोभनमश्वीयं यस्य तत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसि बहुलमिति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटः सकारस्य लोपे सति अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
 पादादित्वान्निघाताभावः । आचके कैर्गैरैशब्दे आदेच इत्यात्वम् लिटि द्विवचने अज्यास्यह-
 स्वध्रुवे आतोलोप इटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशोऽहनि मरुत्वतीये उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्र-
 गाथो विनियुक्तः सूत्रं वृत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादाय शालां प्रति गच्छतु
 प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् ह्येतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेदिति एषेवाग्नीषो-
 मीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता सूत्रवर्तच-प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवोऽमर्त्य इति ।

तामेतां सूक्ते वृत्तीमाश्रयमाह—

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्रदेव्ये तु सूनुता ।

अच्छां वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवाय ज्ञानं यन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुता । अच्छ ।

वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिः । राधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रेतु अस्मान्माप्नोतु सूनुता देवीमियसत्यत्पाराम् देवता प्रेतु अस्मान्माप्नोतु
 देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयो देवाः वीरं शत्रुनिःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु तेन र्यमनुष्येभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं बाल-
 पोक्तहविष्पङ्क्यादिभिः सशस्त्रैः यज्ञं पति नोस्मान् अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु ॥ प्रेतु एडिपरत्त-

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्सुददतिवृद्धिः । देव्येतित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदा-
त्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्थं नरेभ्योहितम् प्राक्कीर्तीयउगवादिलक्षणोयवप्रत्ययोदष्टव्यः । पङ्क्ति-
राधसं पङ्क्तिभीराधोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वंचेत्यनुपूर्वपदमकृति-
स्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

योवाधतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।

तस्माइळांसुवीरामायजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाधते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । तस्मै । इळांम् । सुवीराम् । आ । यजामहे ।

सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योजयमानोवाधतेऽक्विवेत्सूनरंसुधुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादा-
दक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्धत्तेधारयति तस्मेतादृशापयजमानायइळांपतन्नामधेयान्नोःपुर्वा
इडावैमानवीपज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात् । आयजामहे षयष्ट्विजःसर्वतोयजामः
कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैर्वीरेभ्यैर्युक्तां सुप्रतूर्तिंमुद्रप्रकर्षेणाहिंसाकारिणीम् अनेहसं के-
नाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः । सूनरं
सुवेननीयतइतिसूनरम् ईषदुःसुध्वितित्वत् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोना-
स्त्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वविधयश्छन्दसिदिकल्प्य-
न्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीरा-
म् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिं-
सार्थः प्रपूर्वाइस्माद्भावेक्तिम् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिंसनंयस्याःसा तां परादिछन्दसिबहुस-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ऋत्वादिर्वादष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नगिहनपहचेत्य-
सुनप्रत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञइतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिबहमगाथानन्तरंमनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिस-
ण्डेस्तुत्रितम्—मनूनंब्रह्मणस्पतिरिविब्राह्मणस्पत्यइति ।

प्रगाथेप्रथमांस्तुकेपञ्चमीष्टचमाह-

प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रोवरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।

इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवश्यं वदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते यस्मिन्-
वे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानानि चक्रिरे तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वब्रान्दयः ॥
मन्त्रं मन्त्रिगुणभाषणे पचाद्यच् वृषादिपुषाठाव् आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थाहं छन्दसि चेत्पर्हा-
र्थेयमत्ययः यद्वा भवे छन्दसीति यत् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्यतो नावद्व्याद्युदा-
त्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समययन्त्यत्रेत्यधिकर-
णे औणादिकोस्तु बहुलग्रहणात्कुलं दृष्टव्यमिति ओक् उचः क इत्यत्र वृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे
इरेच धित्वा दन्तो दासत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह-

तमिद्वोचेमाविदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेह सन् ।

इमांश्च वाचं प्रतिहर्यथानरो विश्वे द्वा मावो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम् । विदथेषु । शम्भुवं । मन्त्रम् । देवाः ।

अनेह सन् । इमांश्च । वाचं । प्रतिहर्यथ । नरः ।

विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा न ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमिदं तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु पुनरेवोचेमवय-
वश्रुत्वो ब्रह्मण कीदृशं शम्भुवं सुखस्य भावयितारं अनेह सन् अहिंसनीयं दोषरहितं हेनरो नेतारो देवाः
इमांस्माभिरुच्यमानानां मन्त्ररूपांश्च प्रतिहर्यथ यूपयं कामयथे चेत्तर्हि विश्वे वसवोऽपि वामा वतनी-
या वाक्वोऽप्युष्मानश्रवत्स्यामुयात् ॥ वोचेमवचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्चाशिष्यडित्यद-
वच उमित्युमागमः छन्दस्युभयथेति सार्वधातुत्वात् लिङः सलोपो नन्यस्येति पाठः सकारस्य

लोपः अतोऽप्येयइतीयादेशः आहुणः तिङ् तिड इति निघातः । विदथेषु विदज्ञाने विद्यते फलसाधनत्वे-
न ज्ञायते इति विदथो यज्ञः रुविदिक्ष्यां किदिष्यथपत्ययः । शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् कि-
प्चेति किप् ओः सुपीतियणादेशस्य नभसुधियो रिति प्रविषेधः । मन्त्रादयोगताः । प्रतिहर्यथ हर्य-
गतिकान्तयोः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमां चेत्यत्र चशब्द-
भेदार्थः । चणितिनिघातान्तरम् नच समुच्चयार्थश्चकारः तेन निघातेर्यद्यदि हन्तकुविनेच्चेच्चणइ-
ति निघातप्रविषेधः । अभवत् अशूल्यातो छेत्छडागमः व्यत्ययेन परस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-
लोपः इयड्वड्क्ष्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह—

कोदेव्यन्तमश्वज्जनं कोटुक्तवर्हिपम् ।

प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावृक्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः । देव्यन्तम् । अश्ववत् । जनम् । कः । वृक्तवर्हिपम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तः । वावृत् ।

क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तं देवान्कामयमानं जनकः अभवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः कोनामदेवो व्यामुष्यात् त-
थावृक्तवर्हिपं अनुष्ठानाय छिन्नवर्हिपं यजमानं कोनामान्यो देवो भवत् दाश्वान् हविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रसारित्य देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् अन्तर्वावृत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं
गृहंदधे धृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयोगताः । प्रप्र समुपोदः पादपूरणे इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः
अनुदात्तचेत्याप्रेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित प्रागतिनिवृत्तौ लुङि समयप्रविश्यः स्थ इत्यात्म-
नेपदम् स्थाप्योरिच्चेति धातुसिचोरित्त्वत्वे ह्रस्वादङ्गादितिसञ्चोपः । अन्तर्वावृत् यागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वागन्तिगच्छन्तीति अन्तर्वाः पुत्रपश्वादयः आतोमनिजित्यादिनाविच् तदस्या-
स्तीति मतुष् मतुषः पित्त्वादनुदात्तत्वे लुङुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् यद्वा वावृतीतेः किप् । क्षयं क्षि-
यन्ति निवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टवमाह—

उपक्षत्रं पृथ्वीतहन्ति राजंभिर्मयेचित्सुक्षित्तिंदधे ।

नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्मे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप । क्षत्रम् । पृथ्वीति । हन्ति । राज्ञभिः । भये । चित् ।
 सुक्षितिम् । दधे । न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने ।
 न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं वलं उपपृथ्वीव स्वात्मनिसंपृक्तं कुर्यात् ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह-
 हन्ति शत्रून्मारयति भये चित्भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिर्दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यथारयति न तु पलाय-
 ते वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्ब्रह्माधने प्रभूतधननिमित्तमुद्धेवर्ता प्रवर्तयिता अन्यः को-
 पि नास्ति स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः महाधन इति संग्रामनाम महाधने समीके इति तन्नाम सुपाठात् त-
 था तरुता तरणस्योद्ध्वनस्य कर्ता अन्यः कोऽपि नास्ति तथैवाभेस्त्वप्युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिताना-
 स्ति ॥ पृथ्वीति पृथ्वीसंपर्के लडि रूपादिवावक्ष्यम् असोरलोप इति अकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं
 पृथ्वीतराजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्ति इति-
 भक्तेर्मिषातमतिषेधः हन्तीत्येपा द्वितीयापि विडः परत्वाच्च निहन्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः
 सुक्षितिः मन्त्रिभित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्ततेर्बृणोतेर्वात् चिद्भागमानुशासनस्या-
 नित्यत्वादिद्विभावः । तरुता तृप्ठवनतरणयोः ग्रसितस्कन्धिवेत्यादिना तु च्युडागमो निपातितः चि-
 त इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महच्च धनं च महाधनम् आन्यहृत इत्यात्वम् तेन शब्देन तद्धेतुभूतः सं-
 ग्रामो लक्ष्यते । अर्भे ऋगतौ अर्दिगृह्याभिनितिभन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयैकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चसं सूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यं रक्षन्ति नववरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तु च आ-
 दित्येभ्यो गायत्रं हीति । धोरपुत्रः कण्वः ऋषिः इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-
 योर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः मध्यतृचस्य सुगः पन्था इत्यस्यादित्या देवताः गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नूचित्मदभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।
 चित् । सः । अभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जनो यजमानो नूचिदक्षिप्र-
मेव दक्ष्यते दध्नोति शत्रून् रहिन्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टचेतो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नूचिद ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः । दक्ष्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेन श्यन् आत्मेनेपदञ्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यं बाहुतेव पिप्रतिपान्तिमर्त्यैरिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽद्वयः । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः ।

सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रतिवरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति तत्र दृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयो बाहु-
वर्गोपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयन्ति तद्वत् तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिपोर्हिंसकात् पान्तिरक्ष-
न्ति स सर्वो यजमानः अरिष्टः केनाप्यर्हिंसितः स न एधते वर्धते ॥ बाहुतेव बाहुता बाहुत्वं भाववा-
चिनात्मेन शब्देन बाहवस्तदाश्रयालक्ष्यन्ते यद्वा समूहाद्यर्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः क्षितीति प्रत्ययात् पू-
र्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पूषालनपूरणयोः षष्ठ्येके जुहोत्यादिवाच्यः अतिपिप्रत्योभेत्यप्या-
सत्येत्यम् अयस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति विडः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः
रिषर्हिंसायाम् कृष्चेति कृष् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषर्हिंसायाम् एकाच इ-
तीदृशप्रतिषेधः प्रश्नादिनापत्वम् नञ्समाप्ते अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विदुर्गाविद्विषं पुरोन्नन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरितान्तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुः६गा । वि । द्विषः । पुरः । मन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुः६दुता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तादुर्गां गन्तुं दुःशकानि शत्रुनग-
राणि विघ्नन्ति विशेषेण शयन्ति तथा द्विषः शत्रून् पिबिघ्नन्ति तथा दुरिता यजमानसमन्धी-
निदुरितानि विरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेन गच्छन्त्यत्रेति दुर्गाणि सुदुरोरधिकर-
णे इति गमेर्दप्रत्ययः शेषेष्टन्दसिबहुलमिति शेषः । पुरः कालवाचिनः पूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वा-
धरावराणामिति असिप्रत्ययः कत्सन्निधोगेन पूर्वशब्दस्मपरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । मन्ति हन्तेर्ल-
टि अदादित्वाच्छपोलृक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिति घत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवच-
नादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीधृत्वमाह—

सुगः पन्थां अ॒नृ॒क्षर॒ आ॒दि॒त्यास॒ ऋतं॒ य॒ते । नात्रा॒व॒खादो॒ अ॒स्ति॒वः ॥ ४ ॥

सु॒गः । पन्थाः । अ॒नृ॒क्षरः । आ॒दि॒त्यासः । ऋतम् । य॒ते । न ।

अत्र । अ॒व॒खादः । अ॒स्ति॒ । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासो ऋतं यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पन्थामार्गः सुगः सुगुणानुशक्यः अ॒नृ॒क्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणि वीर्युष्माकं अवखादः अवमन्तव्यः खादोजुगुप्सितव॒ह॒विर्विशेषो नास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्हप्रत्ययः । पन्थाः पथिमधोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋपन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यु॒क्षराः कण्टकाः तनूपिप्प्यां कसरन् इति कसरन् प्रत्ययः कित्वाटुणाभावः कत्वपत्वे यास्कत्वा॒ह—ऋक्षरः कण्टकं गच्छते रिति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्रा आदित्याः दित्यदित्यादित्येत्पादिना ण्यप्रत्ययः आज॒सेरहृक् आमघ्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिनिघाताभावः । यते इण्गतौ लट्ः शट् अदादि॒त्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादभक्ष॒णे भावे घञ् अवमवः खादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीधृत्वमाह—

यं प॒ज्ञान॒यथान॒र॒ आ॒दि॒त्याः ऋ॒जुना॒ प॒था । प्र॒वः स॒धी॒तये॒न॒शत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

यम् । य॒ज्ञम् । न॒य॒थ । न॒रः । आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जुना॒ । प॒था ।

प्र । वः । सः । धी॒तये॒ । न॒शत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः यं यज्ञं ऋजुना पथा अविकलेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ सय॒ज्ञः बोधीतये युष्मत्पानाय उपमोगाय मणशब्दं प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः षष्ठ्यस्योदात्तनिघातः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवच॒ने प्रस्यतेर्लेप इति टिलोपः अनुदात्तस्थचयत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धे॒ट्पाने आदेच इत्यात्वम् किञ्च घुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गन्त्यर्थः लेटश्चङागमः इ॒तश्चलोप इतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इति मथमस्य तृतीयैकाविंशोऽवर्गः ॥ २२ ॥

पठमीष्टमाह—

सरत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत्तमनां । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसुं । विश्वम् । तोकम् । उत्त । तमनां ।

अच्छं । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्विरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यर्हिसि-
तःसन् रत्नंरमणीयं विश्वंवसु सर्वधनं अच्छाभिमुख्येनगच्छतिपामोति उत्तमपिच तम-
नास्वेनसदृशंतोकमपत्यंगच्छति ॥ तमना मध्येष्वाङ्चादेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ
निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्ङ्हिसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टमाह—

कथाराधामसखायस्तोममित्रस्यार्यम्णः । महिप्सरोवरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अतस्तदनु-
रूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा धाहेतौचच्छन्दसीतिकिशन्दा-
वप्रकारवचनेपुमाङ्दिशोविभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमकइविकादेशः प्रत्ययस्वरः ।
राधाम राधसाधसंसिद्धौ छेदिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् विड्विडइतिनिघातः । स्तो-
मं द्रुञ्स्तुतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अहो-
पोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिकइत्य-
यः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोदरमत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टमाह—

मावोघ्नन्तमाशपन्तंप्रतिवोचेदेव्यन्तम् । सुभैरिद्विआविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देव्यन्तम् ।

सुभैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयो देवाः देवयन्तं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुहन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वो युष्म-
भ्यं माप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि तथा यजमानं यः शत्रुः शपतितमपिशपन्तं
माप्रतिवोचे भवद्भिरेव विचार्यं शिक्षणीय इत्यर्थः अहं तु सुत्रैरिव धनैरेव वो युष्मानां विवासे सर्वतः प-
रिचरामि ॥ घ्नन्तं हन्तीति घ्नन् गमहनेत्यादिना उपधा लोपः होहन्ते रितिकृत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं
शप आक्रोशे अटुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि माङि
सुङि इडि जुबोदचिरिति वचिः अस्पतिवक्त्रीत्यादिना च्चेरडादेशः वचजमित्युमागमः नमाङ्योगे
इत्यङ्भावः । देवयन्तं सुप आत्मनः क्यच् नञ्छन्दस्य पुत्रस्येति ईत्वप्रतिषेधः । सुत्रैः प्राञ्ज्यासे
सुपुत्राय ते अङ्यस्य त इति सुन्नम् आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः आतोन्तोपइडिचेत्याकारलोपः ।
विवासे विवासतिः परिचरणकर्म ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

चतुरंश्चिददमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

चतुरं । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निधातोः ।
न । दूःख उक्ताय । स्पृहयेत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

घ्नन्तं शपन्तं च माप्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न का-
मयेत किन्तु दुरुक्ता विभीयात् तत्रावशिष्टो मध्यभागः सर्वोपि दृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थे वर्तते अक्ष-
धृतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरः चतुः संख्याकान् कर्पदकान् ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पु-
रुषादानिधातोः कर्पदकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्पजयो भविष्यति न भविष्यतीति अन्योभीतिं
प्राप्नुयात् अत्र यथाभावं सधा दुरुक्ता द्वे तस्य पितृभर्षरहस्पम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं माप्रतिवो-
चे इत्यभिप्रायः अत्र निरुक्तम्—चतुरोक्षानधारयत इति तद्यथा कित्वा द्विभीयादेव मेव दुरुक्ता द्विभी-
यान् दुरुक्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् दद-
शने अत्र धारणार्थः शपः पित्वा दनुदात्तत्वम् अटुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः
धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् विभीभये लिङि जुहोत्यादिस्त्वावशपः श्लुः यासु रज्ज्वात्त्वम् पा-
दादित्वान्निधाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्धातोः सितनिगमोत्यादिना भानेतु न प्रत्ययः व्यत्यये-
नायुदात्तत्वम् तादोचेति गतिस्वरान्भवति अताविति पयुं दस्त्वत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहेरीप्तिनद-

तिसम्पदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्पदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्तायां चुरादिरदन्तः अतोऽलोप-
स्यस्थानिवद्भावात्तल्लघुपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्निदिशर्चसमर्पेत्सूक्तम् काण्वंगायत्रंपूषदेवताकम् संपूषन्दशपौष्णमित्यनुकान्त-
म् । स्मार्तेमहान्तमध्वानमेध्यञ्जिदंसूक्तंजपेत्—संपूषन्नध्वनइतिमहान्तमध्वानमेध्यन्प्रतिभयंवेति
सञ्चितत्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तेते ।

तत्रमथमाह—

संपूषन्नध्वनस्तिरुष्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विष्मुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हेपूषन्जगतोपकृष्टिव्यभिर्मानिदेव अध्वनोमार्गादसंतिरअस्थानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रा-
प्य अंहोविष्मेहेतुंपाप्मानंविस्तिर विनाशाय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेषस्य
पुत्र नपादितिपुत्रनाम नपात्पजाइतितन्नामसुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अज्याःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः
श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वंपृथिव्याःश्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्त्यतसापृथिव्य-
भवदिति । मेषस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेषपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेषपुत्रत्वेपूष्णःकिमा-
यातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मध्यस्यब्राह्मणमेयमाज्जायते—पू-
षाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाज्जायते—इयंवैपूषेयंह्रीदंसर्वपुष्पतियदिदं-
किञ्चेति । हेदेवपूषन् न.पुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतोणच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो-
नपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुद्मेघः किंप्रचेतिकिम् नपातयतिकुलमितिनपात्पुत्रः नत्रपूर्वा-
त्पातयतेःकिम् नभ्राणनपादित्यादिनानजःप्रकृतिभावः शुभामञ्चितइतिपराङ्मवद्भावात् पक्ष्याम-
ञ्चितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व पचसेवने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलं-
छन्दसीतिशपोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमि-
तिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रुचमाह—

योःपूपन्नघोऽहकोदुःशेवआदिदेशति । अपस्मत्तपथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूपन् । अघः । रुकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूपन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति कीदृशः
अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकःदुष्टसुखोवा
तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कवइति
वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टशेवंयस्यासीदुःशेवः परादिश्छन्द-
सिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः
ईपद्दुःसुष्वितिवत् लृत्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति
दिशअतिसर्जने लेटचङागमः बहुलंछन्दसीतिशपःभुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिबचनान्ना-
भ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

अपत्यंपरिपन्थिनंमुपीवाणंहुरश्चितम् । दूरमधिस्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिपन्थिनम् । मुपीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूरम् ।

अधि । स्रुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तस्रुतेर्मार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंप-
रिपन्थिनंमार्गंप्रतिबन्धकं मुपीवाणं तस्कररूपम्,मुपीवाइतितस्करनाम मुपीवान् वनिष्पुचैइति-
न्नामसुपाठात् हुरश्चितंकोटित्यानांसञ्चेत्वारम्॥परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्था-
तरिइतिशत्रावभिधेयेइनिप्रत्ययान्नोनिपातितः । मुपीवाणं मुपस्तेये भोषणंमुषिः औणादिकोभा-
षेकिप्रत्ययः मुषिवनति सम्भजतइतिमुपीवा धनपणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्य-
यः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविनिदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हु-
र्छांकोटित्ये सम्पदादिलक्षणोभाषेकिप् राहोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीतिहुरश्चि चिनोतेः
किप् तुगागमः तत्पुरुषेठतिबहुलमित्यद्भुक् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः सुगती किच्की-
चसंज्ञायापितिकिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

न्वतस्यद्वयाविनोषशंसस्यकस्यचित् । पदाभितिष्ठतपुंषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अञ्जि । तिष्ठ । तपुंषिम् ॥ ४ ॥

हेपुपन् त्वं तस्यचौरस्यतपुंषिपरसन्तापकंदेहंपदाभितिष्ठभवदीयेनपादेनाक्रम्यतिष्ठ कीदृश-
स्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारःपरोक्षापहारश्चेतिवद्वयंतद्युक्तस्य अघशंसस्यअस्यास्वघमनिष्टंशं-
सतः अघशंसइवितस्करनाम मलिम्लुचःअघशंसः इवितन्नामसुपाठात् कस्यचित्अनिर्दिष्टवि-
शेषस्यकस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीतिद्वयावी बहुलंछन्दसीतिमत्वर्थीयोविनिः अन्येषा-
मपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघेपापेशंसोमनस्यभिलाषोयस्यसोयमघशंसः बहुवी-
होपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुंषिं तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउपनिषत्प्रत्ययः बहुलव-
चनादिकारस्यनेत्संज्ञा नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

आतत्तेदत्तमन्तुमःपूपन्नवोवृणीमहे । येनपितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दत्त । मन्तुमः । पूपन् । अवः । वृणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवनदत्तदर्शनीय यद्वा वेयुंपक्षयकारिन्पूपन् तेत्वदीयंतदवः तादृशंरक्षणं
आवृणीमहे सर्वतःप्रार्थयामहे येनरक्षणेनपितृनद्विरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवा-
नसि तद्रक्षणमितिपूर्वब्रान्वयः ॥ दत्त दत्तिर्दंसनदर्शनयोः स्फापितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः आग-
मानुशासमस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितपण्यार्थात्पूर्ववद्गृह् । मन्तुमः
मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावेतुप्रत्ययः मन्तुज्ञानमस्यास्तीतिमन्तुमान् सम्बुद्धौमनुवसो-
रुरितिरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

अधानोविश्वसौभगहिरण्यवाशीमत्तम । धनानिसुपणांरुधि ॥ ६ ॥

अर्ध । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि ।
सुदसना । रुधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभगरुत्सधनयुक्त यद्वा रुत्ससौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्ण-
मयायुधवन्पूषन् अध पूर्वोकास्मदीयमार्थनानन्तरं नोस्माकंधनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपणा
सुदुदानयुक्तानिरुधिकुरु ॥ अध अथ शब्दे धत्वं छान्दसं निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । वि-
श्वसौभग सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गादिपुषाठाव भावे अञ् ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उत्तरपदवृ-
द्धौ मासायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् विश्वा-
निसौभगानियस्यासौ विश्वसौभगः आमधितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयी वाशी
सदेपामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमधित-
निघातः । सुपणा वनपणसम्भक्तौ सुत्वेन सम्भज्यत इति सुपणानि ईषद्दुःसुप्वि तिरवल् शेच्छन्दसी-
ति शेषोऽपः लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रुधि रुक्नुकरणे शुभ्र-
णुपुरुवृभ्यच्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमोऽष्टमाह—

अतिनः सश्वतो नय सुगानः सुपथारुणु । पूर्पन्निह कर्तुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुदगा । नः । सुदपथा । रुणु ।
पूर्पन् । इह । कर्तुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्वतः अस्मदाधनाय प्रामुवतः शत्रून् लोति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यत्र मापय नोस्मात्
सुगानुगन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण रुणुगन्तुं कुरु हेपूषन् इहाभ्यनिकर्तुं ज्ञानं अस्मद्रक्षण-
त्वं विदो जानीहि ॥ सश्वतः ग्लुक्षुपस्जगतौ इत्यत्र सश्विभ्येकेष्वन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम्, अ-
स्मात्तदः शत्रु बहुलं छन्दसी निरापो लुक् प्रत्ययस्वरेण शत्रुरुदात्तत्वम् शत्रुर्नुम इति विभक्त्युदा-
त्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुगुगच्छन्त्यचेति सुगः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्द्विप्रत्ययः सुपां सुदु-
गिति वृत्तीपाया आकारः । सुपथा शोभनेन पथा नपूजनादिति समासान्तमतिपेधः परादिच्छन्द-
सिपहुत्तमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुमीहित्वात् तत्र हि
बहुमीहासित्यनुवर्तने । रुणु रुविहिंसाकरणयोः धिन्वि रुण्योरचेत्युपत्ययः उतश्च प्रत्ययादि-
विहेतुर् । विदः विदगाने हेतवहागमः इतश्च लोपद्विनीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अभिसूयवसंनयननवज्वारोअध्वने । पूर्पन्निहकृतुंविदः ॥ ८ ॥

अभि । सुध्यवसम् । नय । न । नवज्वारः । अध्वने । पूर्पन् ।
इह । कृतुम् । विदः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनवृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्व-
नेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्वितिशेषः मार्गेणच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि
माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-
तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिवर्गाद्विद्व्यः । नवज्वारः
रः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्वासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

शग्धिपूर्धिप्रयंसिचशिशीहिप्रास्पुदरम् । पूर्पन्निहकृतुंविदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्राप्ति । उदरम् ।
पूर्पन् । इह । कृतुम् । विदः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशकोभव पूर्धिअस्मदहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्य-
दप्यपेक्षितवस्तुप्रयच्छ शिशीहिअस्मान्सर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-
दीयंप्राप्तिमृष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकुशकौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् हुञल्ल्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्त्वावप्रत्ययस्वरणोदात्तत्वम् । पूर्धि पू-
षालनपूरणयोः श्रुशृणुपृलृवृल्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववद्विकरणस्यलुक् उदोष्टचपूर्व-
स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोटर्थेऽलटिपूर्ववद्विकर-
णस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यन्यासस्येत्यम् ईहत्यघोरिती-
त्वम् मत्ययस्वरः । प्राप्ति प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

नपूपणंमेथामसिसूक्तैरभिगृणीमसि । वसूनिवस्ममीमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पू॒षण॑म् । मे॒थाम॑सि । सु॒ष्टु॒उ॒क्तैः । अ॒ग्नि॒ । गृ॒णी॒म॒सि॒ । व॒सू॒नि॒ ।
द॒स्मम् । ई॒म॒हे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणदेवनमेथामसिवयनतुनिन्दामः किन्तुसूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दस्मं दर्शनीयंपूषणप्रतिवस्तुनिधनानिईमहेयाचामहे ॥ मेथामसि मेथृमेधाहिंसनयोः तटि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवतेदेवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्तरिकः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणिनिष्ठा सूपमानावक्तव्यत्पुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः । दस्म इषियुधीन्धिदसिभ्याधूसूक्ष्मयोगितिमकूपत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेतिनवर्चंअष्टमंसूक्तम् अत्रानुकम्पते—कद्रुद्रायनवरौद्रं तृतीयामैत्रायरुणीचान्त्य-
स्तुचःसौम्योन्त्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रःकण्वक्षपिः गायत्रीछन्दःयास्तेप्रजाइत्यन्त्यानुष्टुप् रुद्रो-
देवता यथानोमिन्नइत्येषामिषावरुणदेवताकाच अस्मेसोमेत्यादिरन्त्यतुचस्तुसौम्यएव सर्वेषुरु-
द्रदेवताकेषुकर्मसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थानं कर्तव्यम् तथाचसूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपित-
रिमारुद्रायस्थिरधन्वनेइतिसर्वरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

कद्रु॒द्राय॑ प्र॒चेत॑सेमी॒ह्रुष्ट॑माय॒तव्य॑से । वो॒चेम॑ श॒न्तम॑न्त॒महृ॑दे ॥ १ ॥

कत् । रु॒द्राय॑ । प्र॒चेत॑से । मी॒ह्रुष्ट॑माय । तव्य॑से । वो॒चेम॑ ।

श॒म॒हृ॒तम॑म् । हृ॒दे ॥ १ ॥

कवकदारुद्रायएतन्नामकाय देवायशंतमंअतिशयेनसुखंकरंस्तोत्रंवोचेमपठेम कीदृशा-
मपचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्तायमीह्रुष्टमायसेकृतमायअभीष्टकामवर्णयेत्यर्थः तव्यसेअतिशये-
नमवृद्धायहृदेअस्मदीयहृन्निष्ठाय ॥ कवकदाअन्त्यष्टोपछान्दसः । रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकाले-
इतिरुद्रः रोदेर्णिष्टुक्चेतिरूपत्ययः । प्रचेतसे चितीसंज्ञाने प्रकृष्टचेतवीतिप्रचेताः गतिकारकः-
घोरपिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदमरुतिस्वरत्वंच । मीह्रुष्टमाय अतिशयेनमीद्वानमीदृष्टमः
दाम्भान्साह्यान्मीद्वान्भेतिक्कसुप्रत्ययान्तोनिषानिवः तमपिअयस्मयादित्वेनभत्वाद्भसोःसम्प्रसा-
रणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिपत्वम् । तव्यसे तवतिर्बृद्धयर्थःसौत्रोच्चारुः अ-

विशयेन तवित्तातवीयान् तुच्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठेभ्यः स्वि तितृलोपः ईयसुनइकारलोप-
श्छान्दसः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधेभ्यश्च परिभाषणे लिङ्चाशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासु-
टः स्वरेण एकारउदात्तः । ह्रस्वपदान्तिना ह्रस्वशब्दस्य ह्रस्वदेशः ऊङिदमित्यादिना विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यथानोअदितिः करत्पश्वेनृभ्यो यथागवे । यथातोकार्यरुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकार्य । रुद्रियम् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियं रुद्रसम्बन्धिभेजं यथायेन प्रकारेण सिद्ध्यति करत् त-
थाकरोतु किञ्च यथायेन प्रकारेण पश्वे अस्मदीयाश्च महिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-
भ्यः विशेषेण गवे गोजातयेहितं रुद्रियं सिध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय
रुद्रियं यथा सिध्यति तथाकरोतु भेजस्य रुद्रसम्बन्धित्वं चान्तरे समाम्नातम्—यारुद्र-
शिवातनूः शिवाविश्वाहभेजो । शिवारुद्रस्य भेजोति । गवादिविषयभेजं चान्यत्र स्पष्ट-
माम्नातम्—भेजं गवेश्वाय पुरुषाय भेजमथो अस्मभ्यं भेजं मुभेजमिति ॥ करत् इच्छञ्करणे
लिङि व्यत्ययेन शष् यद्वा सेटचङागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः यद्वा लुङि कृष्टरुद्रिभ्यश्छन्द-
सीति चुरेडादेशः ऋदशोडिगुण इतिगुणः आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः तृतीये तु व्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिधातः । पश्वे संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् घेडिंती-
तिगुणाभावः यणदेशः । नृभ्यः नृचान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे सावे-
काच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-
त्यर्थेऽपत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यथानोमित्रोवरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोपसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा ।

विश्वे । सजोपसः ॥ ३ ॥

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोऽपि-
 थाचिकेतति सजोपसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्वितिशेषः य-
 द्वा यथाशब्दोपेतमध्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वज्ञान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने छेद-
 डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोऽभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् सार्वधातुक-
 त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोपसः जुषीपीतिसेवनयोः समानंजुपन्तीतिस-
 जोपसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनिच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवलदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

गाथपतिमेधपतिरुद्रंजलापभेशजम् । तच्छ्रयोःसुभ्रमीमहे ॥ ४ ॥

गाथपतिम् । मेधपतिम् । रुद्रम् । जलापभेषजम् । तत् ।

श्रयोः । सुभ्रम् । इमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्पसिद्धंसर्वमजाभ्योहितंसुभ्रं सुत्वमीम-
 हेपाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलापभेषजं सुत्वरूपौषधोपेतं
 यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकं हिरुद्रनामाभिभूयितं स दौषधं भवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्म-
 गाथागणइतितन्नाममुपठितत्वात् वामूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरेशब्दे आदेशइत्यात्वम्
 उपिकुपिर्गातिश्चस्थान्तिथिप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
 तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यवैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरभागे ऋद्धादीनांछन्दस्युपसंख्यामिति
 पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलापभेषजम् । जनीमादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिद-
 श्यतइतिदृशिग्रहणादकेवलादपिदप्रत्ययः । लापः लपकान्तौ कान्तिरभिलापः भावेऽञ् जानां
 लापोयस्मिन्नन्तजलापंसुखं जलापस्यभेषजंयस्मिन्नरुद्रेसजलापभेषजः बहुवीहोर्पूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रत्वम् । शंयोः कंशंज्यामितिमत्वर्थीयोयुस्मत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ
 प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःइव । सूर्यः । हिरण्यमइव । रोचते । श्रेष्ठः ।

देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुक्रः सूर्यइवदीप्तिमानहिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्री-
तिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि सच्चदेवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीपावभि-
प्रीत्यां च अदुषदेशाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रश-
स्यस्यश्च इति आदेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः वासयतिसर्वमिति वसुः वसनिवासे अन्तर्भावि-
तण्यधात्वं नदस्वृत्तिहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पार्द्विशोऽवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुते शन्नः करतीति धाप्या अथ यथेति मिति खण्डे सूत्रितम्— वैश्वानराय पृथुपाजसे
शन्नः करत्यर्बत इति ।

तामेतां सूक्ते पृष्ठीष्टचमाह—

शन्नः करत्यर्बते सुगं मेपाय मेप्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नृः । कर्त्तुः । अर्बते । सुगम् । मेपाय । मेप्ये । नृभ्यः ।
नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोत्साकंसन्मन्त्रिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्टुगम्यं शंसुत्स्वकरति देवः करोति अर्बते अश्वाय
अर्बन्शब्दोऽवनाम अर्वावाजीति तन्नाम सुपाठात् मेपाय मेपजाति पुरुषाय मेप्येतज्जातीयस्त्रिये नृ-
भ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजातये ॥ करति डुरुञ्जरणे व्यत्ययेन शप् । अर्बते अ-
र्त्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योऽपि इत्यन्त इति यनिप् चतुर्थ्येकवचने अर्बणस्त्वसावनञ् इति नकारस्य तु-
आदेशः यनिष्कृषौ पित्वाद् अनुदात्तो धातुस्वरः । मेपाय मिपस्पर्धायां पचाद्यच् देवसेन मेपादयः प-
चादिपुदष्टव्या इति वचनात् । मेप्ये जातेरस्त्रीविपयादयोऽपवादि तिङीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवच-
ने आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति त्व-
रितत्वम् उदात्तमणोहल्पूर्वादितुन भवति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनात् । नृभ्यः
सावेकाच् इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चे-
ति शार्ङ्गरवादिपुपाठाव्डीन् प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । गवे नगोऽश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य म-
तिषेधः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अस्मे सोमं श्रियमधिनिधै हि शतस्य नृणाम् । महि श्रवंस्तु विनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । अग्र्यम् । अधि । नि । वेहि । शतस्य ।
 नृणाम् । महि । श्रवः । तुविष्टृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिवेहिआधिक्येनस्था-
 पय तथामहिमहवतुविष्टृम्णंभूतबल्युकंश्रवोऽनंअधिनिवेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः
 शोआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घपतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वात् । महीत्यादयोगताः॥७॥

अष्टमीशृचमाह—

मानःसोमपरिबाधोमारांतयोजुहुरन्त । आनइन्दोवाजेभज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरांतयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
 इन्द्रो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःधाग्रहितानोस्मान्माजुहुरन्तमार्हितन्तु तथाअरा-
 यतः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्द्रोसोम वाजेबलविषयेन्विषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व सो-
 मपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः किप्चेतिकिप् लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरांतयः रादाने
 कृत्यत्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिक्तिन् यद्वा किच्कौचसंज्ञायामितिकिच् नञ्समासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्यसस्रकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङिजुहोत्यादित्वाद्
 भ्रुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाद् इकारस्याप्युत्वम् दिर्भावह्लादिशेषौ सर्वविधयश्छन्दसिदि-
 कल्पन्तइतिवचनाददक्ष्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिश्रोतइत्यन्तादेशः नमाड्योगइत्यडभावः॥८॥

नवमीशृचमाह—

यास्तैप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामंनृतस्य ।

मूर्धानाभांसोमवेनआभूपन्तीःसोमवेदः ॥ ९ ॥ २७॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूपन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योषाःप्रजाःसन्तिस्तोषंवाकुर्वन्तिताभ्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयस्त्वं
 नाभासन्नहनयुकेयज्ञगृहेवेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामनृतस्य

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्तामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-
पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइज्प्रत्ययः जित्वादाद्युदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनविःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ् तिङ् इतिनिघातः ।
आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शप.पित्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुक्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वम् समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदित्तिचतुर्दशैर्प्रथमं सूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-
पलूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुमागाथमाद्योद्वचोऽव्युपसांचेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वःकपिः अत्रद्वि-
तीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयं उत्तरं च आ-
द्योद्वेअश्विदेवताकेउपोदेयताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेऽत्रतौबार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदं सूक्तम्
अथैतस्यारात्रेरितित्वण्डेसूत्रितम्—अग्नेयिवस्वत्सखायस्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथो-
नुरूपः वाजपेयेनेतित्वण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीपुचेत्स्तुवीरन्त्वंनश्चिन्नकृत्याग्नेविवस्वदुपसइत्यग्नि-
ष्टोमसाजः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यापमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-
यानभिर्व्युच्छेदितित्वण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुपसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अग्नेविबस्वदुपसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आदाशुपेजातवेदोवहत्वमद्यादेवा उपर्बुध ॥ १ ॥

अग्ने । विबस्वत् । उपसं । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।

दाशुपे । जातवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उपः । बुधः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वं उपसः उपोदेवताया.सकाशात् राधोधर्मंदाशुपेहविदैतवतेयजमानायआवह
आनीयप्रापय सोमिर्विशेष्यते अमर्त्य मरणरहितजातवेदः जातानावेदितः तमेतंशब्दंयास्को-
व्याचष्टे—जातवेदा.कस्माज्जातानिवेदजातानिवैनैर्बिदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध-
नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशून्विन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

तत्सर्वानृतन्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीविचेति । कीदृशं राधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्राना-
विधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उपबुधः उपःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनं विवः
तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादित्क्षणोभावेकिप् तदस्यास्तीतिमतुप् मा-
दुपधायाइतिवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभवेनपदत्वाभावाद्बुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । रा-
धः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेतिराधोधनं करणेअसुन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुपे दा-
भृदाने दाभ्वान्साह्यानित्कमुप्रपयान्तोनिपातितः चतुर्थेकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्र-
सारणम् शासिवसीतिपत्वम् । जातवेदः जातानिवेचीतिजातवेदाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वंचेत्यसुन् यद्वा वेदइतिधननाम जातंधनंयस्यसतादृशः आमुचितनिघातः । बह इचो-
तस्तिडइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घादित्समानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो
टिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उपबुधः उपसिबुध्यन्तइत्युपबुधः बुधअवगमने किप्चेति-
किप् रोरुत्वाभावच्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

जुष्टोहिदूतोअसिहव्यवाहनोअग्नेरथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुपसांसुवीर्यमस्मेधेहिश्रवोबृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः ।

अध्वराणाम् । सजुः । अश्विभ्याम् । उपसां । सुवीर्यम् ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंजुष्टत्वादिविशेषणगुणयुकोसि जुष्टःसेवितःदूतःदेवानांवार्ताहारः हव्यवा-
हनः हविषोवोढा अध्वराणांक्रतूनांरथीःरथस्थानीयः तथाचमन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवंव्या-
ख्यातम्—रथीरध्वराणामित्याहैपहिदेवरथइति । ब्राह्मणान्तरं च—रथीरध्वराणामित्याह रथो-
हवापमभूतोदेवेभ्योहव्यंवहवीति । तादृशस्त्वमरिष्यमादेवताभ्यां उपसादेवतयाचसजूः
सहितोभूत्वासुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन् अस्मेधेहिअस्मासुप्रक्षिपे ॥ जुष्टः जु-
षीमोतिसेवनयोः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि वासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हिचेति
निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यंवहवीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिऽमुद् योरनादेशः

त्रित्वादाद्युदात्तत्वेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । अग्रे पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः
रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अंध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्वितिवहुवीहो नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुभित्ति
सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अद्यादुतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुषं प्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्कजीकं व्युष्टिपुत्रं यज्ञानां ध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुषं प्रियम् ।

धूमकेतुम् । भाः ईकजीकम् । विष्टुष्टिपु । यज्ञानाम् ।

अध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निवृणीमहे मारथयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुनिवासहेतुं पु-
रुषिणं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्कजीकं प्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाक्कजीकः
प्रसिद्धभाइतियास्कवचनेन । व्युष्टिपुत्रः कालेषु यज्ञानां यंजमानानां अध्वरश्रियं यागसेविन-
म् ॥ अद्य निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । पुरुषां प्रियः पुरुषियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ।
धूमकेतुम् इपियुधीन्धीत्यादिना धूमशब्दो मकप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वर-
त्वम् । भाक्कजीकम् कृजगतिस्थानार्जनेनोपार्जनेषु कृजे ध्वेतीकप्रत्ययः किञ्चित्स्यानुवर्तनाद-
गुणाभावः भासः प्रकाशस्य कृजगीकः प्रार्जयिता आद्युदात्तमकरणे द्विवोदासादीनां छन्दस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ।
व्युष्टिपु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेण उच्छ्रयन्ते तमसावर्ज्यन्त इति व्युष्टयः उपःका-
लाः कर्मणि क्तम् तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः वृश्वादिनापत्वेष्टत्वम् तादोचेति पूर्वपदमरुति-
स्वरत्वम् यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्व-
रं श्रयत इति अध्वरश्रीः क्षिप्चेत्यादिना क्षिप्प्रत्ययः तत्संनियोगेन सम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च
द्वितीयैकवचने अचिश्रुधात्वित्यादिना इयडादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

श्रेष्ठंयविष्ठमतिथिंस्वाहुतंजुष्टंजनायदाशुपे ।

देवाँअच्छायातवेजातवेदसमग्निमीळेव्युष्टिपु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुहआहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।

दाशुपे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।

विहउष्टिपु ॥ ४ ॥

व्युष्टिपु उपःकालेपुदेवान् इतरान्सर्वदेवान्अच्छआग्निमुख्येन यातवे मन्तु अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेनमशस्तं यविष्ठंयुवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुषुआसमन्ताद् होमाधिकरणं दाशुपेह विदंत्तवतेयजमानाय जुष्टंभीतं जातवेदसंजातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनामणादेःपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः अवादेशः निच्वावाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अवसातत्यगमने ऋतव्यञ्जीत्यादिनाइधिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिनित्याहुतः सुःपूजायामितिमुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांस्वतीपूजायामितिसमाप्तः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नचगतिकारकोपपदात्कदिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अस्मिमुशब्दस्यगतिसंज्ञायाबाधितत्वाद् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

स्तविष्यामित्वामहंविश्वस्यामृतभोजन । अग्नेत्रातारंममृ

तमियेध्ययजिष्ठंहव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् । अग्ने ।

त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्यम् । यजिष्ठम् । हव्यंवाहनम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेअमृतमरणरहितविश्वस्यभोजनं कृत्स्नस्यजगतःपालकं हव्यवाहनंहवियोबोद्धः मियेध्यं यज्ञार्हं एवंविधहेअग्ने विश्वस्यत्रातारंसर्वस्यजगतोरक्षकंअमृतमरणरहितंयजिष्ठंअतिशयेनपष्टारं त्वांअहमनुष्ठावास्तविष्यामिस्तुतिंकरिष्यामि ॥ दृञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजनं कर्मफलंभोजयतीतिभोजनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः । त्रातारं त्रैहपालने आदेचइत्यात्वम् एचिएकाचउपदेशोऽपीदृशप्रतिषेधः । अमृतं नजोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यद्गुशब्दात् तुश्छन्दसीतिष्ठन्नप्रत्ययः तु-
रिष्ठमेयःस्वितितृलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोऽवर्गः ॥ २८ ॥

पठिष्यचमाह—

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठयमधुजिह्वःस्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य
प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । । मधुजिह्वः । सुहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् ।
जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठययुवतमाग्ने त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थसुशंसः सुशुशंसनीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः
स्वाहुतः सुषुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य
कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कंवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-
मायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजनंनमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेद्यञ्
शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तञ्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-
मने लोटोहिः बहुलछन्दसीतिविकरणस्यलृक् हुसलृज्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-
त्वस्वविकल्पितत्वाह्युपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटःशतृ क्पादिभ्यः
आ आभ्यस्तयोरात्इत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय गतम् । प्रस्कण्व-
स्य प्रभूतिरुत्पत्तिःकण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी इतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चिन्तःक्यच्इ-
तिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यजजाविति
तस्येदमित्यर्थेमाग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

होतारंविश्ववेदसंसंहित्वाविशङ्कन्धते । सआवंहपुरुहूतप्रचे
तसोमेदेवोइहृद्वत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्ववेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।

आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति त्व-
लु हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने सत्त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवानि ह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रं आवह आ-
भिमुख्येन प्रापय द्रवदिति क्षिप्रनाम द्रवत् ओषमितितन्नाम सुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-
ति विश्ववेदाः असुन् मरुद्गधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्वानिवेदांसि य-
स्यासौ विश्ववेदाः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ भसोर-
होपइत्यकारलोपः श्रान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रवमाह—

सवितारमुपसंमश्विनामगमग्निं व्युष्टिपुक्षपः ।

कण्वांसस्त्वासुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उपसंम् । अश्विना । गमम् । अग्निम् । विष्टं व्युष्टिपु ।

क्षपः । कण्वांसः । त्वा । सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् ।

सुष्टु अश्वर ॥ ८ ॥

हेत्यश्वरशोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिपु उपः कालेषु श्रवोन्ममाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादी-
न् देवान् आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनं अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतान्तरं
उच्यते सुतसोमासः अभिपुतसोमाः कण्वांसो मेधाविनः क्रत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकं आह-
वनीयं त्वा इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिपु उच्छीविवासे विवासो वर्जनं व्युच्छद्यते तमसा वर्ज्यत इ-
ति व्युष्टिरुपः कालः कर्मणि क्तिनितादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-
र्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः क्षेपेति रात्रिनाम इति आवोधातो रित्यत्रातइति यो-
गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतः सोमोयैः निष्ठेति पूर्वनिघातः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । हव्यवाहं हव्यं यहतीति हव्यवाहं वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीश्रवमाह—

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतो विशामसि ।

उपवृध आवहसोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अ॒ध्व॒राणां । अ॒ग्ने । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि ।

उ॒पः॒ऽबु॒धः । आ । व॒ह । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒द्य ।

स्वः॒ऽदृ॒शः ॥ ९ ॥

‘ हेअग्ने विशांपजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपाळकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसित्वत्तु उपबुधः उपःकालेप्रबुद्धानस्वदृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसोमपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतयेपापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वम सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वदृशः सुष्ठुअतिगच्छतीतिस्वरादित्यः अतैरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वदृशः किप्चेतिक्किप् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒ग्ने॒पूर्वा॒ननु॒पसो॑विभावसो॒दी॒देथ॑वि॒श्वदर्श॑तः ।

अ॒सि॒ग्रामे॑ष्वि॒तापु॒रोहि॑तोसि॒प॒ज्ञेपू॒मानु॑पः ॥ १० ॥ २९ ॥

अ॒ग्ने । पूर्वाः । अनु॑ । उ॒पसः । वि॒भा॒व॒सो इति॑ वि॒भा॒व॒सो ।

दी॒देथ॑ । वि॒श्व॒दर्श॑तः । अ॒सि । ग्रामे॑षु । अ॒वि॒ता । पु॒रः॒ऽहि॑तः ।

अ॒सि । य॒ज्ञेयु॑ । मा॒नु॒पः ॥ १० ॥ २९ ॥

• हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वाउपसोनुअतीतानउपःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमानानामनुष्मणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्चान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विडभावः द्विर्वचनप्रकरणेच्छन्तिवेतिवक्तव्यमितिवचनावद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः भृष्टदृशीत्यादिनादृशेरेतच्च मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरस्यशब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वावपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांसत्यां गतिसमासेमविरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिमथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

एकादशीष्टुचमाह-
निर्वायज्ञस्यसार्धं नमस्तेहोतारमृत्विजम् ।
मनुष्वदेवधीमाहिषे चैव ॥ १ ॥

मनुष्यदेवधीमाहिप्रचेतसंजीरंदुतमर्मत्यम् ॥ ३३ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । सार्धनम् । अग्रे । होताम् । ऋत्विजम् । मनुष्वत् । देव ।
धीमहि । प्रश्चेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥
हेभग्रेदेव मनुष्वत्तयथागच्छामहे ॥

धीमहि । प्रश्चेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हेभग्रेदेव मनुष्वव्यथामनुयागदेशेनिदधातितद्वयत्वांनिधीमहिअन्नस्थापयामः की-
दृशं यत्तस्यसाधनयज्ञनिष्पादकं होतारंकात्विजंक्रतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंमृष्टज्ञानमुक्तंजी-
रंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यमरणरहितम् ॥ मनुष्वव औणादिकड-
सिप्रत्यपान्तोमनुसशब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वितिरितिवतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्बुत्वाद्य-
भावः । धीमहि दुधाञ्चधारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः
जोरीचेतिरूपप्रत्ययः कात्यायनस्वाह—रक्षिज्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोन्तरोयासिंदुत्यम् ।
सिन्धोर्विप्रस्त्वनितामर्षाः ॥ १ ॥

सिन्धोरिव प्रस्वनिता स ऊर्मयो ग्रेभ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रहमहः । पुरःहरितः । अन्तरः । यासि ।
दूर्यम् । सिन्धोः इव । प्रहस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्रेः । भ्राजन्ते ।
अर्चयः ॥ १२ ॥

दुर्त्यम् । सिन्धोःश्दव । प्रहर्षनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजन्ते ।
अर्चयः ॥ १२ ॥

अर्चयः ॥ १२ ॥

प्रस्वनितासः स्पमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितयेषतिप्रस्वनिताः सभसुगागमः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्ध्वयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

श्रुधिःश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः ।

आसीदन्तुर्बर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधिः । श्रुत्कर्ण । वह्निभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातः । यावानः ।

अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यामुक्ताग्ने श्रुधिअस्पदीप्रकचनंशृणु योमित्रोदेवः यश्चार्थ-
मायेचायेमातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनं गच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना
त्वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदग्नेआसीदन्तु उपविशन्तु ॥
श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृण्वित्यादिनाहोर्धरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्ण शृणो-
तीतिश्रुत् क्तिपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः वहमापणे वह्निश्रियुश्रुग्लाहा-
त्वरिभ्योनिवृत्तिनिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे
आतोमनिन्नितिवनिष् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभ-
क्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

शृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानवोअग्निजिह्वाऋतावृधः ।

पिबन्तुसोमंवरुणोधृतव्रतोअश्विभ्यामुपसांसजुः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः ।

ऋतवृधः । पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् ।

उपसा । सजुः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्पदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्नि-
जिह्वाः अग्निजिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुतसुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

याधृतवतः गृहीतकर्मावरुणोदेवः अश्विन्यादेवाभ्यां उपसादेवतयास्तजुः सहस्रोमंपिबतु ॥ सु-
दानवः इदामृदाने दाभाभ्यां नुरितिभावेन प्रत्ययः दानुशब्द आद्युदात्तः शोभनं दानुयेषां आद्युदा-
त्तं च्छन्दसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेव स्थिता हविर्भाज इत्यर्थः ता-
त्पर्यावताच्छन्द्यम् अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । कृतावृधः कृतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनि तद्वितीयं दशैतसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेदशानुष्टुभमर्धचोन्त्यो देव इ-
ति । प्रस्कण्वरुपिः आनुष्टुभं छन्दः इदं सूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् अयं सोम इत्य-
र्धचो देवदेवत्यः प्रातरनुवाके आग्नेयेऋतौ आश्विनशले चैव तसूक्तम् अथैतस्यारात्रेरिति खण्डे सूत्रि-
तम्—त्वमग्नेवसून्त्वं हि होतवदिति । तथा गर्गत्रिरात्रस्यान्ते हन्ये तत्सूक्तं आज्यशस्त्रम् आह्निरसं
स्वर्गकाम इति खण्डे सूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्नेवसूनि विचाज्यमिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

त्वमग्नेवसूनि रुद्रा आदित्या उत यजास्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुपम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । रुद्र । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यजं ।

सुध्वम् । जनम् । मनुजातम् । घृतमुपम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं इह कर्मणिवस्वादीन्यज उत अपि च जनं अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज कीदृशं
स्वध्वरं शोभनया गमुकं मनुजातं मनुना जापतिना उतादितं घृतमुपं उदकस्य सेकारम् ॥ यज इ-
चोतस्ति इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणिकः तृतीयाकर्षणीति पूर्वपदमण्डितस्वर-
त्वम् । घृतमुपं मुषष्ठुपलेहनसेचनपूरणेपु घृतेनोदकेन मुष्णाति पूरयतीति घृतमुद किप्चेति किप् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

श्रुष्टीवानो हि दाशुपे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नो हि दश्वगिर्वणस्त्रयं स्त्रिंशत्तु मावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीश्चानः । हि । दाशुपे । देवाः । अग्ने । विचेतसः । तान् ।

रोहिदश्च । गिर्वणः । त्रयः । स्त्रिंशत्तु । आ । वह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुपेहविर्दत्तवतेयंजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-
स्पदानंतद्भाजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामकैरश्वैरुपेतं गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-
णादेवोभवतिगीर्भैरेनंवनयन्तीवियास्कः । त्रयस्त्रिंशत्तंअनयासंख्ययासंख्यातान्तानदेवानावह
इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःपेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिंवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो
पिदशयन्तइतिविच्छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टचेतोयेषान्ति बहुमीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
गिर्वणः गीर्भिर्वननीयोगिर्वणाः वनतरेसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वच्छान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रिं-
शच्च त्रेक्षयइतित्रिंशदस्यत्रयस्यआदेशः संख्येतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रियमेधवदन्निवज्जातवेदोविरूपवत् ।

अद्भिरस्वन्महिषतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधवत् । अन्निवत् । जातव्वेदः । विरूपवत् । अद्भिरस्वत् ।

महिद्विषत् । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिषतप्रभूतकर्मन्जातवेदोमे प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्हवमाह्वानंश्रुधिभृणु तत्रच-
त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधान्निरूपोद्भिरानामकाएतेषामाह्वानंयथाशृणोपितइत् अन्ननिरुक्तम्—
प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वमभ-
वोयथाप्राप्तमिति विरूपोनागारूपोमहिषतोमहाव्रतइतिर्च । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-
तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमन्निवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

महिर्केरव ऊतयेप्रियमेधाअहूपत ।

राजन्तमध्वराणामग्निशुकेणशोचिषां ॥ ४ ॥

महिर्केरवः । ऊतये । प्रियमेधाः । अहूपत । राजन्तम् ।

अध्वराणाम् । अग्निम् । शुकेण । शोचिषां ॥ ४ ॥

महिर्केरवः मौढकमाणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूपत-
आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुकेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइत्यत्ययः इरुञ्करणे रुवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेषवितथोक्ताः आकारस्य एकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेषति । अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायां शब्दे च लुङि सित्वि बहुलं छन्दसीति संप्रसारण-
परपूर्वत्वे हलइति दीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरिति वक्तव्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउपुश्रुधीगिरः ।

याभिः कण्वस्सूनवो हवन्ते वसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतं ह आहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।
याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हे घृताहवन घृतेन हूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमा उ गिरः अस्माभिः प्रयुज्यमान अपि स्तोत्र-
रूपावानः सुश्रुधिसुश्रुणु कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्राः याभिर्गीर्गिरवसे स्वरक्षार्थं त्वाहवन्ते त्वा-
माह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाह्वयते स्मिति घृताहवनः अधिकरणेत्युद् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुश्रुणुपुरुषृण्य छन्दसि इति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकविंशोऽवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतो नुवाक्यत्वां चित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वान् कामान् आप्नुयन्ति-
ति त्वण्डेऽस्त्रितम—त्वां चित्रश्रवस्तमयदा हि षंत दग्नय इति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीष्टचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्ते विस्रजन्तवः ।

शोचिर्केशंपुरुषियाग्ने हव्याय वोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवः इतम् । हवन्ते । विस्र । जन्तवः । शोचिः इर्केशम् ।
पुरुष प्रिय । अग्ने । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

प्लेशं दीतिरूपकेशोपेतम् तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—शोचन्त इव सेतस्य सप्तभिर्द्वस्परश्मयः
केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तमः श्रव इत्यन्नाम चित्रं श्रवोयस्यासौ चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्तमः आमद्वितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं श्रुचदीप्तौ आर्चिरुचिहुसृपिछादिछादिर्ज्यङ्-
सिरितीतिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायां प्राप्यत्वात् कि-
याप्रहर्णकर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । बोद्धवे वह्मापणे तुमर्थे सेतेनितितवेत्ययः ढत्व-
धत्वद्युत्वढलोपेपुरुतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येति अकारस्य ओकारः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

नित्वा होतारं मृत्विजं दाधिरेवं सुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्रे दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तं ऽस्तमम् ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथः ऽस्तमम् । विप्राः । अग्रे । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्रे विप्रामेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वानि दधिरे स्थापितवन्तः कीदृशं होतारं आह्वाता-
रं ऋत्विजं ऋतुपुपयजशीलं वसुवित्तमं अतिशयेन धनस्य संप्रयितारं श्रुत्कर्णं श्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चित्वादतोदात्तत्वं पादादित्वा-
न्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयष्टणानि दिवः स्वर्गस्य षणानियेषु यागेषु ते दिविष्टयः सर्वे विष्टय-
ऽण्डसि विक्लप्यन्त इति वचनादिव उदित्युत्वं न क्रियते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आत्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभिप्रयः ।

बृहद्भाविभ्रंतो हविरग्नेमर्ताय दाशुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रंतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुपे ॥ ८ ॥

हे अग्रे सुतसोमाः अग्निपुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनः ऋत्विजः प्रयः अग्निं हविर्लक्षणमन्त्र-
मिदं क्षत्वा आचुच्यवुः श्रुत्वा मागमयन्ति कीदृशं त्वां बृहन्महान्तं भाः आसमानं कीदृशं विप्राः दा-

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइत्युत्पत्त्यः हुळुङ्करणे रुवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेपातितयोक्ताः आकारस्यकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदमळतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेपाति । अहूपत ह्येज्स्पर्धायांशब्देच लुङितिचिबहुलंछन्दसीतिसंसारण-
परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिपत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउपुश्रुधीगिरः ।

याभिःकण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतं आहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्ने इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-
रूपावाचःसुश्रुधिसुष्टुश्रुणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थंत्वाहवन्तेत्वा-
माह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्नितिघृताहवनः अधिकरणेत्युद् आमन्त्रितायुदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुश्रुणुपुरुषस्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकविंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वाङ्कामानाप्स्यन्ति-
तित्वण्डेस्त्विदम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठवदग्नयइति ।

तामेतांसूक्तेपठीष्टचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविश्वजन्तवः ।

शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवः इतम् । हवन्ते । विश्व । जन्तवः । शोचिः ईकेशम् ।

पुरुप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

प्लेशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—शोचन्त इव होतस्य समिद्धस्पर्शमयः
केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रव इत्यन्नाम चित्रश्रवोपसृगसौ चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्तमः आमघ्नितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुत्पिछादिछादिर्म्यइ-
तिरितीतिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायां प्राप्यत्वात् कि-
याग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । बोह्वे वहमापणे तुमर्थे सेतेनितितवेन प्रत्ययः दत्व-
धत्वद्रुत्वढलोपेपुरुतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येति विकारस्य ओकारः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

नित्वा होतारं मृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । मृत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथः स्तमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रामेधाविनो दिविष्टिषु यागे पुत्रानि दधिरे स्थापितवन्तः कीदृशं होतारं आहूता-
रं मृत्विजं ऋतुपुत्रजनशीलं वसुवित्तमं अतिशयेन धनस्य लभ्यपितारं श्रुत्कर्णं श्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्तम्यस्तमं अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचञ्चित्त्वादतोदात्तत्वं पादादित्वा-
निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयष्टणानि दिवः स्वर्गस्थष्टणानि ये पुत्रा योऽपुते दिविष्टयः सर्वे विधय-
छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनादिव उदित्युत्पन्नक्रियते बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

आत्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभिप्रयः ।

बृहन्नाविभ्रंतो हविरग्ने मर्ताय दाशुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रंतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुपे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमाः अभिपुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनः मृत्विजः प्रयः अभि हविर्लक्षणमन्त्रम-
भिलक्ष्यत्वा आचुच्यवुः स्वामागमयन्ति कीदृशं त्वा बृहन्मानं भाः प्राप्तमानं कीदृशा विप्राः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्विभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युद्गतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थोत्पलडिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपः०लुः सिज्ज्यस्तविदिज्य-
श्चेतिज्ञेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहद्भाः उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः दुभ्रज्धा-
रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दाशुषे उभयत्रपष्ठचर्थेचतुर्थीविकल्पेतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

प्रातर्याव्यःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।

इहाद्यदैव्यंजनं बर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातः३याव्रः । सहः३कृत । सोम३पेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।

दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्रे इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्यः प्रातरागच्छतोदेवानदैव्यंजनंअन्यमपिदेयताजनंबर्हिरा-
सादयमज्ञंपापय ॥ प्रातर्याव्यः शसिअहोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-
होपलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसर्होभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभाव०छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीश्रुचमाह—

अर्वाञ्चदैव्यंजनमग्रेयक्षंसहृतिभिः ।

अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्रे । यक्ष्वं । सहृतिभिः । अयम् ।

सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरः३अह्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्रे अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहृतिभिःसमानाह्वानिःदेवान्तरेःसह
यक्ष्वयज हेसुदानवः सुमुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमंपा-
त पियत कीदृशं तिरोअह्वयंपतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिपुतोयःसोमः उत्तरेहनिह्वयते तस्ये-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यजत्रावितिप्राग्दीव्यतीपोयज् । यक्ष्वलोटेरिबहुलंछन्दसीतिशपेर्लुक्
प्रत्ययस्वराभाव०छान्दसः अग्रेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामध्वितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्वाद् विडु विडइति निचाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानं येषां तिसहूतयः समान-
 स्पच्छन्दसीतिसाभावः बहुमीहौपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् । पाव पाषाणे बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ।
 तिरोअह्वयं अह्विभवमह्वयम् भवेच्छन्दसीति यत् न त्वच्छिवेइति टिलोपो न भवति अह्वयत्वेरेवेति
 नियमाद् भसंज्ञायामहोपो न इत्यकारलोपः येषां भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छ-
 न्दसि विकल्पितत्वात् न क्रियते तिरोहिहो अह्वयस्विरो अह्वयः मलुत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः
 अन्ययपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

एपोऽपाइति पञ्चदशर्चतृतीयं सूक्तम् पस्कण्वस्यार्थं इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्री छन्दस्कम्
 अत्रानुक्रमणिका—एपोपश्चोनाश्विनं तु गायत्रमिति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि आ-
 श्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । अथाश्विन एपोऽपाइति सूत्रितम् ।

तत्रमथमाश्रमाह—

एपोऽपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रियादिवः । स्तुपे वामं श्विना बृहत् ॥ १ ॥

एपो इति । उपाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुपे ।
 वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एपो एवैवास्माभिर्मरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां पीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषु मध्यरात्रादिकाले-
 पुविद्यमानान भवति किन्विदानीति नी उपा उपो देवता दिवोऽग्नौ लोकस्य सकाशात् आगत्य व्युच्छ-
 नितमो वर्जयति हे अश्विनौ वां युवां नृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुपे स्तोमि ॥ स्तुपे पुनस्तुतौ ति-
 डांति डाभो भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिद्धलुट् लेटी-
 टिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रमाह—

यादस्त्रासिन्धुमातरामनोतरार्यीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्त्रा । सिन्धुमातरा । मनोतरा । र्यीणाम् । धिया । देवा ।
 वसुविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुपेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दत्ता दर्शनीयौ
 सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसवेवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषां चिन्मतेतद्ग-
 पत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानां मनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य
 लम्भयितारौ ॥ मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तस्तेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्रुदोरमित्यप् पूर्वपदा-
 न्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । धिया सा-
 वेकाच्चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिबिन्दतइतिवसुविदौ क्तिप्चे-
 तिक्रिप् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वृच्यन्तेवांककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वा रथो विभिप्पतात् ॥ ३ ॥

वृच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् ।

वाम् । रथः । विष्टभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्यन्धीरथः जूर्णायानाशासैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके
 यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानीवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभि-
 रुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतेर्येकि ब्रुवोवचिरितिवच्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम्
 सम्प्रसारणाच्चेत्यत्राछान्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षित्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहा-
 सः ककुभंशृङेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तु-
 तयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जृप्वयोहानौ अत्रस्तुत्य-
 र्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इष्टप्रतिषेधः वरुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचे-
 तिदीर्घः रदाज्यामितितिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः
 औणादिकोऽडिप्रत्ययः । पतात् पतुगतौ डेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

हृविपाज्जरोअपांपिर्पतिपपुर्निरा । पिताकुटस्थचर्पणिः ॥ ४ ॥

हृविपा । जारः । अपाम् । पिर्पति । पपुर्निरा । पिता ।

कुटस्थ । चर्पणिः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मद्देतेन
 पिपतिं देवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानादसूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले
 युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कु-
 रस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपतिंपपुरिरितिपृष्णातिनिगमो
 वाप्रीणातिनिगमौवापितारुतस्यकर्मणश्चायितादित्यदिति ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः
 दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदिमि-
 तिबिभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपतिं पृषालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अतिपिपत्योश्चे-
 त्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आह्वगमहनइतिकिन्प्रत्ययः
 लिङ्गद्वावावकित्वेतिषेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतामितिगुणाभावः उदोद्वचपूर्वस्ये-
 त्युत्वम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

आदारोवांमतीनांनासत्यामतवचसा । पातंसोमस्यधृष्णुया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

आ॒दा॒रः । वां॒म् । म॒ती॒नाम् । ना॒स॒त्या । म॒त॒व॒च॒सा । पा॒त॒म् ।
 सोम॑स्य । धृ॒ष्णु॒या ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनी वांसुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः
 प्रेरकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिवतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलंमदक-
 रत्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्यादारः दारजारौ कर्तरिणिलुक्चेतिघञन्त-
 त्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीना नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा
 मतं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछ-
 न्दसीतिशपोलुकिंसति पाप्रेत्यादिनापिबादेशोनभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः
 सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठ्यते । धृष्णुया सुपांसुलुगितिविभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयसिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

भाउ सूर्यस्यदीतिस्तुअंशवेउपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थंअभूदुप्रादुर्भूतेव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति
स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यपवेशेनस्वयंरुष्णोभूत्वा
जिह्वास्वकीययाज्वालयाव्यख्यत्पकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकालइत्यर्थः ॥
अभूत् भूसुवोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंमति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
वचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिड्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षि-
डःख्यात्रितिख्यात्रादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्त्विशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अमृदुपारमेतवेपन्थाःकृतस्यसाधुया । अदर्शिविस्तुतिर्दिवः ॥११॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । कृतस्य । साधुया ।

अदर्शि । वि । स्तुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

कृतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयादिगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीविव्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनोर्यु-
वाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गती तुमर्थेसिक्तेनितितवेनप्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिबिभ्रके-
र्यांजादेशः । अदर्शि कर्मणि लुङि च्छ्विणादेशः चिणो लुगितितशब्दस्यलुक् । स्तुतिः सुगतौ कि-
चूकौचसंज्ञायामितिकिचू ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तत्तदिदश्विनोरवोऽज्रिताप्रतिभूपति । मदेसोमस्यपिप्रतोः ॥१२॥

तत्तइतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । अज्रिता । प्रति । भूपति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

ववसानाविवस्वतिसोमस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छंभूआगतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शमऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तं गिरास्तुतिनिमित्तं च आगतं आगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छीत्पवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानशू बहुलंछन्दसीतिशपःशुः
अन्वेषामपिद्वयतइतिसंहितायामग्यासस्यदीर्घत्यम् सुषांसुलुगितिविभक्तेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् धुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् तृतीयेकवचनेषणादेशोऽदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
तेजानातीतिमनुः बहुलध्वनादीणादिकउत्तिप्रत्ययः तत्रतस्मेवेतिसम्प्रत्ययेवतिःप्रत्ययस्वरः । गतं
गमेर्लोऽटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

युवोरुपाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत् । ऋतावनथोअक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगत्रोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसु-
त्यउपाउपाचरत् उपःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरागतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअक्तु-
भीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवीपिवनथःकामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छन्दात्पृष्ठीद्विवचन-
स्यसुषांसुपोभवन्तीतिपृष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीवियत्वाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजतोमच्छतइतिपरिज्मानौ श्वन्नुक्षन्तित्यादिनाअजतेर्मनित्रप्रत्ययान्तोनिपा-
तितः । ऋता शेषेछन्दसीतिरोर्लोपः । वनथः वनपणसम्भक्तौ तिङ् तिङ्इतिनिधातः ॥ १४ ॥

प्रवर्येषौर्वाहिकेधर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिवतमित्येषा अथोत्तरमितिरण्डेस्-
वितम्—उभापिवतमश्विनेतिचोभास्यामनवापमिति । आश्विनशसेप्येपाद्वितीयायाज्या सन्निधं
च—प्रवामन्धोसिमद्यान्यस्थुरुभापिवतमश्विनेदियाज्येति ।

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउपःकात्तीनरम्भिसिद्धयर्थेअभूदुमादुभूतैव सूर्यश्चहिरण्यंपति
 स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेगेनस्वयंकृष्णोभूत्वा
 जिह्वास्वकीययाज्वालयव्यख्यात्प्रकाशितवान् तस्मादयमग्निनोर्युवयोरागमनकालइत्यर्थः ॥
 अभूत् भूयुचोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंपति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
 वचनीयवम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अल्पत् चक्षिद्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षि-
 ःख्याजिनिरयाजदेशः ॥ १० ॥

अरित्रम् । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सि॒न्धूनाम् । रथः ।
धि॒या । यु॒यु॒ज्जे । इ॒न्द्रवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णारित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थेअवतरणपदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्द्रवःसोमाः धियाभव-
द्विपयेणयुयुज्जेयुक्तावभूवुः॥ अरित्रं ऋगतौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइवइतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवःऊडिदमितिविभक्तैरुदात्तत्वम् । तीर्थे नृपुवनतरणयोः प्राप्तुदिवचिरिचिसिचिचि-
रथगितिथक् ऋतइच्चातोःरितित्वम् हलिचेतिदीर्घः । युयुज्जे छिटिइरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः॥८॥

नवमीष्टकमाह—

दि॒वस्क॑ण्वा॒सइ॒न्द्रवो॑वसु॒सिन्धूना॑प॒दे । स्वं॒व्रि॒कुह॑धित्स॒थः ॥ ९ ॥

दि॒वः । क॒ण्वा॒सः । इ॒न्द्रवः । वसु॑ । सि॒न्धूनाम् । प॒दे । स्वम् ।
व॒म्रिम् । कु॒हं । धि॒त्स॒थः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावितर्थपृच्छतेतिशेषः कथमिति
तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्द्रवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूवाःसिन्धूनामपांशुदृष्टिस्थाणांस्यन्दनस्व-
भावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः
अस्मिन्नवसरेपुवांस्वंव्रिस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यमदर्शनी-
यमितितात्पर्यार्थः ॥ कुह बाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिक्रिमः
कुः । धित्सथः इधाम्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाषुरभलभशकपतपदामचइसितिआका-
रस्यइसादेशः अत्रलोपोऽप्यासत्पेतिअप्यासलोपः सःस्वार्थधातुकेइतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒मृ॒द्भा॒उ॒अं॒शवे॒हि॒रण्यं॑प्रति॒सूर्यः॑ । त्व॒रव्य॑ज्जि॒ह्यासि॑तः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अ॒मृ॒त् । ऊ॒म् इति॑ । भाः । ऊ॒म् इति॑ । अं॒शवे॑ । हि॒रण्यम् । प्रति॑ ।
सूर्यः । वि । अ॒रव्य॑त् । जि॒ह्या । अ॒सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

पठिष्यमाह—

यानुःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नुः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् ।
अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइदृअन्नं नोस्मान् पीपरत् पारमेव
वृत्तिमापयेत् किंरुत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंरुत्वा तामिषं तादृश-
मन्नं अस्मे अस्मर्ष्यं रासाथां युवांदत्तम् ॥ पीपरत् पृषालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि
णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यदभा-
वः चङचन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेभावे व्यत्ययेनाज्यासस्योदात्त-
त्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपासुलुगितिचतुर्थीरहुवचनस्यशेआदेशः ।
रासाथां रादाने छान्दसे मार्यनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं च्छेत्सिच् एकाचइतीदृमतिषेधः पूर्वव-
ददभावः तिङ्तिङ्इतिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीश्रुचमाह—

आनोनावामतीनांयातंपारायगन्तवे । युजाथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नुः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युजाथाम् ।
अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणयमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआ-
यातंसमुद्रमध्यादागच्छतभूमावागन्तुरथंभवदीयंयुजाथासाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेसिनितितवेन्मत्यय-निच्वादाद्युदात्तत्वम् । युजाथाम् । युजिर्योगे
लोटचायामि रुधादित्वावअम् असोरलोपइत्यकारलोपः मत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

अरित्रंवांदिवस्सृधुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुंयुञ्जइन्दवः ॥ ८ ॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।
धिया । युयुजे । इन्द्रवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णं अरित्रंगमनसाधनं नौरूपं सिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थे अवतरणपदेशो विद्यत इति शेषः रथश्च भूमौ गन्तुं विद्यते इन्द्रवः सोमाः धिया भव-
द्विपयेण युयुजे युक्तावभूवुः ॥ अरित्रं क्रगतौ अर्तिलघूस्त्वनसहचर इन्न इति कारणे इन्न प्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे तृष्ठवनतरणयोः पातृतुदिवचिरिचिसिचिस्थ-
स्थगितिथक् ऋतइद्वातोरिति त्वम् हलिचेति दीर्घः । युयुजे लिटि इरयोरे इति रेचोरे आदेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

दिवस्कण्वास इन्द्रवो वसुसिन्धूनां पदे । स्ववृत्रिकुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्द्रवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वम् ।
वृत्रिम् । कुहं । धित्सथः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनः कविजः अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः कथमिति
तदुच्यते दिवो द्युलोकसकाशात् इन्द्रवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः सिन्धूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यन्दनस्व-
भावानां पदे स्थाने अन्तरिक्षे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनं ज्योतिः आविर्भूतमिति शेषः
अस्मिन्नवसरे युवांस्ववृत्रिस्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्य प्रदर्शनी-
यमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं बाहवच्छन्दसीति किं शब्दात्सामान्यार्थे ह प्रत्ययः कुतिहोरिति किमः
कुः । धित्सथः इषाञ्छाणपोषणयोः सनि सनिमीमाधुरभलभशकपतपदामचइति विआका-
रस्य इसादेशः अत्रलोपोऽप्यासस्येति अश्यासलोपः सः स्यार्धधातुके इति सकारस्य तकारः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अमृदुभा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यरव्यजिह्वया सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अमृत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
सूर्यः । वि । अरव्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थंअभूदुप्रादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंमति
स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंरुष्णोभूत्वा
जिह्वयास्वकीययाज्वालाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकालइत्यर्थः ॥
अभूत् भूसुवोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंमति मतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
वचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिह्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षि-
ङःख्याजितिरूप्याज्जादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यवृत्तीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अभूदुपारमेतवेपन्थांऋतस्यसाधुया । अर्दशिंविस्नुनिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुया ।

अर्दशि । वि । स्नुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्विगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसूतादीप्तिर्व्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौपु-
बाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गतौ तुमर्थेसंसेनितितवेचप्रत्ययः । साधुयासुपांसुलुगितिबिभक्तै-
र्याज्जादेशः । अर्दशि कर्मणि लुङि च्छ्विणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्नुतिः स्नुतौ कि-
चकौचसंज्ञायामितिक्विच् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तत्तद्विदश्विनोरवोऽजरिताप्रतिभूपति । मदेसोमस्यपिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तद्वत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूपति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धिततत्तद्वत् पुनःपुनःरुतंसर्वमपिअवोस्मद्विपरंरक्षणंमतिभू-
पतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदामशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य
पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूपति भूपजलङ्कारे भोवादिकः । पिप्रतोः पूषालनपूरणयोः पृष्टत्येके
अस्माल्लटःशत्रु जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपत्योश्चेत्यज्या-
सस्येत्वम् शत्रुर्द्विच्चाटुणाभावेयणादेशः अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

ववसानाविवस्वतिसोमस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छंभूआगतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुवस्यभावधितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छीत्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःशुः
अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामस्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् धुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् तुतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
तेजानातीतिमनुः बहुल्वचनादीणादिकउत्तिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसमम्यर्थवतिःप्रत्ययस्वरः । गतं
गमेर्लोपि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

युवोरुपाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत् । ऋतावनथोअक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उप६आचरत् ।

ऋता । वनथ । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनो परितोगधौयुवो युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसृ-
त्यउपाउपाचरत् उप६कात्देवताइहागच्छतु युवयोरुगतयो सतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअकु-
भीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवीषिवनथः कामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्पृष्ठीद्विवचन-
स्ययुपासुपोभवन्तीतिपृष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीतित्यत्वाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजस्रोगच्छतइतिपरिज्मानो अश्विनसन्जित्यादिनाअजतेर्मनिद्रप्रत्ययान्तोनिपा-
तितः । ऋता शे०छन्दोतिशेर्लोपः । वनथः वनपणसम्भक्ती तिहृतिडइतिनिघातः ॥ १४ ॥

प्रवर्ग्येपोर्वाहिकेधर्मस्यहविषोद्वितीयायान्याउभापिचतमित्येषा अथोत्तरमितिस्रष्टेस्-
त्रितम्—उभापिचतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवापमिति । आश्विनशस्त्रेप्येपाद्वितीयायान्या सन्निधं
च—प्रवामन्वांसिमद्यान्मस्थुरुभापिचतमश्विनेनियाज्येति ।

तामेतांश्चदशीष्टचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।

अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् तत ऊर्ध्वमुभायुवामभौअविद्रियाभिः प्र-
शस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशापि पाप्मेत्यादिनापि-
यादेशः अङ्गन्तेपुनर्दृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनाल्लघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपि-
यादेशः तिङ् तिङ् इतिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशापि पाप्मेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्रि-
याभिः द्राकुत्तायांगतौ विपूर्वादस्माद्भावे औणादिकः किः आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः विद्रिर्नि-
न्दा तद्विरोधिनी अविद्रिःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्रियाः अन्येभ्योपिहभ्यन्तइतिविच् छुटुत्तरपदमल-
तित्स्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊर् ऊतियूतीत्यादिनाकिनजदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-
यणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्पनिःश्वसितंवेदापोवेदेक्ष्योखिलंजगत् । निर्भमेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायआरभ्यते अयंवामिति नवमानुवाकस्थचतुर्थस्तुक्तं दशचम अ-
ब्रानुकान्तम्—अयं दशप्रागाथंति । ऋषिश्चान्यस्मादपेरिति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व-
ऋषिः तथापूर्वत्राश्विनं त्विर्युक्तत्वात् तुसादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्विदेवताकम् अनघैव परि-
भाषया इदमुत्तरं च प्रागाथम् अतः प्रथमावृत्तीपाद्याअयुजोबृहस्पतः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यापुजः सतोबृह-
स्पतः प्रातरनुवाके आश्विने कतौवाहते छन्दसि एतत्सूक्तम् अथाश्विन इति खण्डे सूत्रितम्—इमाजवा-
मयंवामिति आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं वामधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृधा ।

तमश्विना पिवतंति रोअह्नं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । क्रतुः । वृधा । तम् ।

अश्विना । पिवतम् । तिरः । अह्नयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हेक्रतावृधा क्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारो अश्विना अश्विनौ वांयुवयोः अयं पुरोव-
र्त्तिसोमः सुतोऽभिपुतः कीदृशः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान् तिरोअह्नंति रोभूते पूर्वस्मिन्दि-
नेभिर्पुर्वतंसोमं पिवतम् दाशुषेह विदं च ववेयजमानाय रत्नानिरभणीयानि धनानि धत्तं मयच्छतम् ॥
षां युष्मदस्मदोऽपृष्टीचतुर्थ्याद्वितीयास्थयोर्वा नावाविति पृष्टीद्विवचनस्य वामादेशः सर्वानुदात्तः ।
मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यत इति मधु फलपिप्पलिनमीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ध-
कारश्चान्तादेशः अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः मनुष्यतमपोऽपित्वा दनुदात्तत्वेऽप्यस्वरपवशिष्यते ।
क्रतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यते इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ति-
रोअह्नं अह्निभयोह्नयः भवेच्छन्दसोतिर्यत् अह्नस्तोरेवेति नियमान्स्तद्धिते इति टिलोपाभावा-
त् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्येवाभावकर्मणोरिति मरुतिभावभावोऽहोपोन इत्यका-

रलोपः तिरोहितोऽह्वयस्तिरोऽह्वयः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । दाशुपे दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्रमुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसिषसोनांचेति पत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिदृता सुपेशं सारथेनायातमश्विना ।

कण्वा सोवा ब्रह्मं कृण्वन्त्यध्वरेतेषां शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिदृता । सुपेशं सा । रथेन । आ । यातम् ।

अश्विना । कण्वांसः । वाम् । ब्रह्मं । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् ।

सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण जनान्तरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुकेन त्रिवृता अभतिहतगतिर्या लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुकेन रथेन आयातं इहा गच्छतम् कण्वांसः कण्वपुत्राः मेधाविनस्तत्त्वजोवायुपयोरध्वरेयाग्रे ब्रह्मस्तोत्ररूपं ब्रह्म हविलक्षणमन्त्रवाक्यवन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं शृणुतं सुपु आदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण बध्नीति बन्धुराः बन्धुरौणादिकउरन्मत्पयः त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिवन्धुरः त्रिचक्रादिपुपाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंस्थानमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता त्रिपुलोके पुवर्तत इति त्रिवृत्किप्रचेति किप्र । सुपेशसा पेशातिहिरण्यनाम शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं ब्रह्म छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवः श्रुचेति श्रुः तत्तन्नियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हवं ह्ययते भावेन्युपसर्गस्येत्यप्रसम्प्रसारणं गुणावादेशौ प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अश्विनामधुमत्तमं पातंसोममृतावृधा ।

अथाद्यदस्त्रावसुविभ्रता रथे दाश्वान्समुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तम् । पातम् । सोमम् । ऋतुदृधा । अर्थ ।

अद्य । दस्त्रा । वसुं । विभ्रता । रथे । दाश्वान्सम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे मृतावृधा यत्तस्य वर्धकाय अश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पितव हे दस्त्रा अश्विनौ सोमपानार्थं अथ अस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसुविभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वान्-

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेप्राप्नुतम् ॥ विघ्नता इभृज्धारणपोषणयोः शतरिजुहोत्यादि-
त्वादशपःश्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्यम् शतुर्दिच्चाटुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिपधस्थेवर्हिर्पिंविश्ववेदसामध्वायुज्ञमिमिक्षतम् ।

कण्वांसोवासुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रि॒ष्ट॒ध॒स्थे । व॒र्हि॒र्पिं । वि॒श्व॒वे॒द॒सा । म॒ध्वा । यु॒ज्ञ॒म् । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ।

क॒ण्वांसः । वा॒म् । सु॒त॒सो॒माः । अ॒भि॒द्य॒वः । यु॒वा॒म् । ह॒व॒न्ते ।

अ॒श्वि॒ना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिपधस्थेकक्षात्रयत्वेणास्तीर्णवयात्रिपुस्थानेष्ववस्थितेव-
र्हिर्पिदग्नेरिथत्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञमिमिक्षतंसेकुमिच्छतं हेअश्विना यांयुष्मदर्थंसुतसोमाअ-
भिपुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिपधस्थे
त्रिपुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिपधस्थंवर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपट्टिचेत्याकारलोपः
सधमादस्थयोश्चन्द्रसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः
जसिचेत्यत्रजसादिपुच्छन्दिवावचनमितिवचनाच्चाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिष्का-
चइतीदमतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकिच्चाङ्गघूपधगुणाभावः अभ्यासहलादिशेषौ ङत्वकत्वप-
त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोमैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी
प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्यु अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीयेतिसमासः अव्ययपूर्वपदमकृति-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।

ताभिःष्व१स्माँअवतंशुमस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । क॒ण्व॒म् । अ॒भि॒ष्टि॒भिः । प्र । आ॒व॒त॒म् । यु॒व॒म् ।

अ॒श्वि॒ना । ताभिः । सु । अ॒स्मान् । अ॒व॒त॒म् । शु॒भ्रः । प॒ती इति ।

पा॒त॒म् । सोम॑म् । ऋ॒त॒वृ॒धा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना सुवंसुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिमावतरंक्षित-
वन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातृन्स्ववतंसुष्टुरक्षतम् स्प-
ष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तहत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्किनि तितुत्रे-
त्यादिनाइष्टमतिषेधः एमन्नादिपुछन्दसिपररूपवक्तव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःमल्लतिस्व-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ किप्चेतिकिप् पठ्याःप-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुवामन्त्रितेइतिपठ्यन्तस्यपराङ्मवात् पठ्यामन्त्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥ .

पष्ठीष्टचमाह—

सुदासेदस्त्रावसुविभ्रंतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।

रयिसंमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु॒दासे । द॒स्त्रा । वसुं । विभ्रं॑ता । रथे । पृक्षः । व॒हत॑म् । अ॒श्विना॒ ।

र॒यिम् । स॒मुद्रात् । उ॒त । वा । दि॒वः । परि॑ । अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्तम् ।

पु॒रु॒स्पृह॑म् ॥ ६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुविभ्रतायुवांष्ट-
क्षोर्भवहतंमापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधत्तं
अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुष्टुददातीतिमुद्राःअमुनि छदुत्तरपदमल्लतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृहत-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अवोलोपस्यस्थानिवच्चालघूपधगुणाभावः त्रित्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेछदुत्तरपदमल्लतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।

अतोरथेनसुष्टुतानआगतंसाकंमूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पुराह्वर्ति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अतः । रथेन । सुहृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिर्हृतिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्परहितावश्विनौ यद्यदिमुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअ-
धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूरावसमीपाद्वा सूर्यस्परस्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता
शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्यान्प्रतिआगतमागच्छत्वम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअसं-
त्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राणनषादित्यादिनानजःप्रकृतिभावः । स्थः असूभुविश्रसोरहोपइत्य-
कारलोपः यद्वातयोगादनिघातः । गतं गमेर्लोठिबहुलंछन्दसीविशपोलुक् अनुदात्तोपदेशोत्पादि-
नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

अर्वाश्वांसप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुर्ष ।
इर्षपृश्नन्तासुक्तेसुदानवआवर्हिःसीदतनरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्श्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उर्ष । इर्षम् । पृश्नन्ता । सुहृते । सुहृदानवे । आ । वर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुर्षअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
वोपलक्ष्यअर्वाश्वाअभिमुक्तावांयुवांवहन्तुमापयन्तु हेनराअश्विनौसुक्तेसुदुर्षकर्मकारिणोसुदान-
वेशोभनदानयुक्ताययजमानायेषमन्त्रंपृश्नन्तासंयोजयन्तौ युवांवर्हिःसीदतंदर्भमाप्नुवन् ॥ अ-
र्वाश्वा सुर्षासुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्विप्-
विपच्छीत्यादिनाक्लिपदीर्घश्च । वहन्तु बहुभाषणे शप पित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रुत्वसावंधातुकस्व-
रेणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना पुञ्जअभिषवे अभिपूयवेसोमपवितिसवना-
नि अधिकरणेऽप्युर् योऽनादेशः गुणावादेशौ ऋतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेच्छन्दसिबहुल-
मितिरोर्लोपः । पृश्नन्ता पृचीसम्पर्के शनरिरुधादित्वात्श्रम् श्रसोरहोपइत्यकारलोपः प्रत्य-
यस्वरः । सुक्ते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोवेर्भूतकालेकिप् ह्रस्वस्यपितीवितुक् । सुदानवे शोभ-

मंदानुर्दानंयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंश्चच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षट्त्विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

तेननासत्यागतंरथेनसूर्यत्वचा ।

येनशश्वदहृथुर्दाशुपेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्येऽत्वचा । येन । शश्वत् ।

ऊहृथुः । दाशुपे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेनसूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतंदा-
शुपे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वदसर्वदायेनरथेनऊहृथुः प्रापितवनौतेनरथेनेतिपूर्वत्रा-
न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-
चसंवरणे त्वचतिसंवृणोतीतिवग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनावहुव्रीहिरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःपूमेरणेत्यस्मात्क्यपि राजसूर्यसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊहृथुः बहुप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्किदितिलिटःकिच्चेवचित्स्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अग्न्या-
सह्लादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

उक्थेभिर्वागवसेपुरुवसूअर्कैश्चनिह्नयामहे ।

शश्वत्कण्वानांसदंसिप्रियेहिक्ंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कैः । च ।

नि । ह्नयामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदंसि । प्रिये । हि । कम् ।

सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुषस्य मभूतवनाश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुभयैःशस्त्रैः अर्कैश्च अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैश्चअर्वांगस्मदाभिमुख्येननिह्नयामहेनितरामाहुयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणामि-

धाविनांवाप्रियेसदसियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहु-
लंछन्दसोविभिसपेसादेशाभावः बहुवचनेशल्येदित्येत्यम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःमा-
येणेतिकरणेघः चर्जोःकुधिण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविभ्रमोहइत्यात्मनेपदम् । स-
दसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लटिआतोलोपइटिचे-
त्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिपोडशर्चपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वक्त्रपिः बार्हवत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः
उषादेवता सहषोडशोपस्यंत्वित्यनुक्रमणिका मातरनुवाकेउपस्येकतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अ-
थोपस्यइतिवण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं
मातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाश्रचमाह—

सहवामेननउपोष्युच्छादुहितर्दिवः ।

सहद्युन्नेनबृहतार्विभावरिरायदेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।

द्युन्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उपः उपःकालदेवते नोस्मदर्धवामेनधनेनसहव्युच्छमभातं
कुरुहेविभावरिउपोदेवतेबृहताप्रभूतेनद्युन्नेनानेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया
पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुबामधितेपराङ्मवत्स्वरेइत्यत्र
परमपिछन्दसीतिवचनादिवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमधितस्यचेतिपप्रधामधितसमुदायस्या-
ष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतीरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि
भादीप्तौ आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्भु-
द्धौहस्यत्वम् । दास्वती दुदाग्रदाने भावेअसुन्यत्ययः तदस्यास्वीतिदास्वती मादुपधायाइतिमकु-
पोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रचमाह—

अश्वावतर्गोमन्तीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्त्वस्तवि ।

उदीरयप्रतिमासून्तताउपश्चोदूराधोमधोनाम् ॥ २ ॥

अश्वेवतीः । गोऽमतीः । विश्वेऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनुताः । उपः । चोद ।
राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वावतीःबह्वश्वोपेताःगोमतीःबहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदःकृत्स्नस्यधनस्यसुष्ठुलम्भ-
यिन्यः उपोदेवताः वस्तवेमजानानिवासायभूरिप्रभूतंयथाभवतितथाच्यवन्तमाप्ताः हेउपोदेवते
माप्रतिमामुद्दिश्य सूनुताःप्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनांधनवतांसम्बन्धिराधोधनंचो-
दअस्मदर्धपेरय ॥ अश्वावतीः मघेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वाछ-
न्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्यपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युद्गतौ लङि बहुलं
छन्दस्यमाङयोगेपीत्यङभावः । वस्तवे वसनिवासेतुमर्थेसेनेतितवेन्प्रत्ययः निस्त्वादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगतौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेति
शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः पादादित्वान्निघाता-
भावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धितेदितिसम्पसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह-

उवाप्तोपाउच्छाच्चनुदेवीजीरारथानाम् ।
येअस्याआचरणेपुदधिरेसमुद्रेनश्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवाप्त । उपाः । उच्छात् । च् । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।
ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उपोदेवी उवाप्त पुरानिवासमकरोत् प्रभातंरुतवतीत्यर्थः चनुअद्यापिउच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातंकरोति कीदृशीदेवी रथानांजीसमेरयित्री उपःकान्तेहिरयाःप्रेर्यन्ते अस्याउपसः
आचरणेषुआगमनेपुमेरथादधिरेषुताःसज्जीरुताभवन्ति तेषांरथानामितिपूर्ववान्वयः र-
थमेरणेदृष्टान्तः-श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यथासमुद्रमध्येनावःसज्जीरुत्यमेरयन्तिवद्वय ॥
उवाप्त वसनिवासे णट्टि टिट्चभ्यासस्योभयेयामितिअभ्यासस्यसम्पसारणं टिट्त्वेरेण
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् टेट्चाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः तुदादित्वात् शप्-
प्रत्ययः आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययस्वरः । उपाःइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयाअस्य
निघातोऽनभवति समानवाक्येनिघान्मुष्मदस्मदादेशावकम्पादित्यचनात् । जीरा जु-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरोचेतिरूपत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशे इत्यशादेशोनुदात्तः विभक्ति-
रपिमुखादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेल्मुट् लित्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । छदुत्तरपदप्रलृप्तिस्वरत्वम् । दधिरे भृङ् अवस्थाने लिट्कि-
च्चादुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति
श्रवो धनं असुन् तदात्मनश्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

उपायेतेप्रयामेपुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः ।

अत्राहृतत्कण्वंएपाकण्वंतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उपः । ये । ते । प्र । यामेपु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एपाम् । कण्वंतमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउपः तेतवयामेपुगमनेपुसत्तुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थमनः
स्वकीयंयुञ्जतेप्रेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रादःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
पांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वंतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रत्राह—अत्रैवोपःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतियश्चनामग्रहणेनदातारंशंसतितानु-
भावप्युपःकालएवतथाकुरुतइत्युपस स्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे कैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिभिन्नेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

आघापोपेवसूनर्युपायातिप्रभुञ्जती ।

जरयन्तीवृज्जनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ । योपाइव । सूनरी । उपाः । याति । प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृज्जनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अश्व॑द्वतीः । गो॑द्वमतीः । विश्व॑सुविदः । भूरि॑ । च्यव॑न्त ।
वस्त॑वे । उत् । ईर॑य । प्रति॑ । मा । सू॒चताः । उपः॑ । चोद॑ ।
राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥ २ ॥

अश्वद्वतीः बहुश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुदुलभ-
पिण्यः उपोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरिभूतं यथा भवति तथा च्यवन्तमाप्ताः हे उपोदेवते
मापति मामुद्दिश्य सूचताः प्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनां धनवतां सम्बन्धिराधो धनं चो-
द अस्मदर्थं मेरय ॥ अश्वद्वतीः मघे सोमाश्वेन्द्रिय विश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वाछ-
न्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युद्गतौ लङि बहुलं
छन्दस्य माहयोगेपीत्यङ्भावः । वस्तवे वसनिवासे तु मर्थे से से नितितवे न्यत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगतौ कम्पने च हेतुमतिणिच् । चोद चुदसश्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेति
शप् आर्धधातुकत्वाद् णेरनिटीति णिष्ठाः शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वा निधावा-
भावः । मघोनां षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उ॒वा॒सोपा॒उ॒च्छा॒च॒नु॒दे॒वीजी॒रा॒रथाना॑म् ।

ये अ॒स्या आ॒चर॑णे पु॒दधि॑रे स॒मु॒द्रे न श्र॒व॒स्य॒वः ॥ ३ ॥

उ॒वा॒स । उ॒पाः । उ॒च्छा॒त् । च॒ । नु । दे॒वी । जी॒रा । रथाना॑म् ।

ये । अ॒स्याः । आ॒च॒र॑णे पु॒ । द॒धि॒रे । स॒मु॒द्रे । न । श्र॒व॒स्य॒वः ॥ ३ ॥

उपोदेवी उवास्त पुरानिवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः चनु अद्यापि उच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातं करोति कीदृशी देवी रथानां जीरामेरयित्री उपः काले हिरयाः प्रेर्यन्ते अस्या उपसः
आचरणेषु आगमने पुयेरथा दधिरेषु ताः सजीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः र-
थमेरणे दृष्टान्तः—श्रवस्य वोधनकामाः समुद्रेन यथा समुद्रमध्ये नावः सजीकृत्य मेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास्त वसनिवासे णल्लि छिट्यस्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं छित्स्येण
मत्पयात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् छेट्याडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः नुदादित्वात् शप्-
त्ययः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वाद् आदपेक्षया अस्य
निघातो न भवति समानवाक्ये निघातमुष्पदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् । जीरा जुह-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरोचेतिरूपमत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशोऽइत्यशादेशोऽनुदात्तः विभक्ति-
रपिसुत्वादानुदात्तेतिसर्वाऽनुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः स्युच्चेतिभावेत्युद् टित्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिरे षृङ्अवस्थाने टिटःकि-
च्चादुणाभावेयणादेशः चित्त्वादनोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति
श्रवोऽधनं असुम् तदात्मनश्छन्तीतिश्रवस्यवः सुषआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रवमाह—

उपोयेतेप्रयामेपुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः ।

अत्राहृतत्कण्वंएपाकण्वंतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उपः । ये । ते । प्र । यामेपु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एपाम् । कण्वंतमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउपः तेतवयामेपुगमनेपुसत्सुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थमनः
स्वकीयंपयुञ्जतेमेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
पांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वंतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रत्राह—अत्रैवोपःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतिपथनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावु-
भावप्युपःकालेएवतथाकुरुतइत्युपसत्सुविः ॥ गृणाति गृशब्दे क्रेयादिकः प्वादीनांह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घमतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिरिभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रवमाह—

आचायोपेवसूनर्युपायातिप्रमुञ्जती ।

जरयन्तीवृज्जनंपृहदीयतउत्पांतयतिपुक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ । योपाऽद्व । सूनरी । उपाः । याति । प्रमुञ्जती ।

जरयन्ती । वृज्जनम् । पृहवत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पुक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उपादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिघ प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टा-
न्तः—सूनरी सुधुगृहकृत्यस्यनेवी योषेवगृहिणीव कीदृशीउपाः वृजनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणि-
जातं जरयन्ती जरांपापयन्ती असकृदुपस्यावृत्तायांवयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति कि-
ञ्च उपःकाले पद्व पदयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति कि-
ञ्च इयमुपाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोत्थुपःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ ऋचितुनुघे-
त्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुधुनयतीतिसूनरी नूनये अचइरितिइत्ययः गतिसमासेरुद्ध-
हणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात् रुदिकारादकिनइतिङीप् परादिश्छन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहा-
रयोः लटःशतृ रुधादित्वावभ्रम् भ्रसोरलोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइतिन-
द्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीषर्जने वर्ज्येतेइतिवृजनंप्राणिजातं कृपुवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः-
क्युरितिक्युःप्रत्ययः कित्त्वाह्रघूपधगुणाभावः योरनादेशोपत्ययस्वरः । पद्व पदपादः त-
दस्यास्तीतिपद्व क्षयइतिमतुषोवत्वम् व्यत्ययेनमतुषउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमवि-
द्यमानवदितिर्व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेसतिह्रस्वनुङ्भ्यामनुवितिमतुषउदात्तत्वमितिवार्यं ह्रस्वा-
दित्येवसिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादिपापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वा-
नित्यप्रापिमनुषउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्मृतुर्थेवृत्तीयोवर्गः ॥ ३ ॥

पृष्ठीष्वचमाह—

विद्यात्तुजतिसमनंन्यार्थिनःपदनवेत्योदती ।

वयोनर्किष्टेपमिवांसंआसतेन्युष्टौवाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । तुजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।

ओदती । वयः । नर्किः । ते । पमिश्वांसः । आसते । विष्टौ ।

वाजिनीश्चवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषंविस्तृजतिपेरमति गृहारामादिषेष्टाकुशालान्पुरुषा-
मुपःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेपेरमतीतिप्रसिद्धं किञ्च उपाः अर्थिनोपाचकान्विस्तृज-
ति तेषित्युपःकालेसमुत्थायस्वकीपदात्तगृहेगच्छन्ति ओदतीउपोदेवतापदस्थानंनवेतिनकामय-
ते उपःकालःशीर्षंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीरतिउपोदेवते तेन्युष्टौवदीपेभभातकालेपमिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-
ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यडिच्चाहधूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापिच्चादनुदात्तत्वेविकरण-
स्वरः यद्वृत्तयोगादिनिघातः । ओदती उन्दीह्रिदने उन्तिसर्वनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्य-
त्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेष्ठधूपधगुणः उगितश्चेतिडीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुमभावः शपःपिच्चादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्थास्त्वद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्तत्त-
तधुष्वन्तःपादमितिपत्वम् । पतिवांसः पतृगवौ छिटःकसृः क्वादिनियमावभातइद् वस्वेका-
जाद्वसामितिनियमान्नामोतितक्थिते सर्वविधीनांछन्दसिबिकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छ-
न्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावावद्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजो-
नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः क्कनेभ्यइतिडीप् वादशी क्रियायस्याःसा
तदस्यास्तीतिमनुष संज्ञायाम्इतिमनुषोक्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

एपायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।

शतरथेभिःसुभगोपाइयंविद्यात्यभिमानुपान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उतइअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उपाः । इयम् । वि । याति ।

अभि । मानुपान् ॥ ७ ॥

एपाउपोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइय-
मुपाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुपानभि म-
नुष्यानुदिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तेरथैर्विद्याति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त छुडि झलो-
झलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेत्युदयनं इणगतौ अधिकरणेत्युद् छुदुत्तरपदम-
रुतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-
नुपात् मनोःपुत्रामानुषाः मनोर्जातावज्यतौषुक्चेत्यञ् पुगागमश्च निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

विश्वंमस्यानानामचक्षंसेजगज्ज्योतिष्कृणोतिसूनरी ।

अपहेपोमधोनींदुहितादिवउपाउच्छदपुत्तिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अर्प । द्वेपः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उपाः । उच्छत् ।
अर्प । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वजगत्तन्मप्राणिजातं अस्या उपसत् चक्षसे मकाशाय ननाम प्रह्वी भवति रात्रो तमसि
निमग्नः सर्वे जनाः तन्निवारयित्री मुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मा देपा सूनरीमुष्टु
नेत्री अभिमत्तफलस्य प्रापयित्री उपा ज्योतिष्कृणोति सर्वमकाशयति किञ्च मघोनी मघवती धनव-
ती दिवो दुहिता युलोकसकाशा इत्युत्पन्ना उपाः द्वेपः द्वेष्टुर् अपोच्छत् अपवर्जयति तथा सिधः शोष-
यितुं पोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता उपोदेवता विश्वं जगन्मस्करोती-
त्यर्थः ॥ अस्याः इदमोन्वादेश इत्यशोभो नुदात्तः विभक्तिश्च सुस्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । न-
नाम संहितायामन्येषामपि दृश्यते इत्यन्यासस्य दीर्घत्वम् तु जादित्वे हि तूजान इत्यादाविव पदका-
लेपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः इणः पठ्यनुवृत्तौ इसुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । द्वेपः द्वि-
पवतीतौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी मघं वनति संभजत इति मघोनी श्व-
न्नुक्षन्तित्यादिनाम घवन्शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीविति ङीप् भसज्ञायां
श्वयुवमघोनाम तद्धिते इति सम्प्रसारणम् । उच्छत् उच्छीविवासे विवासीयजनं छन्दसि लुङ् लङ्-
लिट् इति वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्य माङ् चोगेपीत्यङागमाभावः । सिधः सिधुशोपणे क्पिचेति
क्पि ॥ ८ ॥ नवमीष्टवमाह—

उप आभाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सोमं गव्यं च्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उपः । आ । आहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सोमं गम् । विष्टिषु च्छन्ती ।

दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः युलोकस्य पुत्रि उय उपोदेवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना मकाशकेन आस-
मन्ता आहि मकाशस्व किं कुर्वती दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि मभूतसो भगं अस्मभ्यमावहन्ती संपादयन्ती
तथा व्युच्छती तमसि वर्ययन्ती ॥ उप पादिकमाम धिता युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः परमपिछन्द-
सो विदिव इत्यस्य परस्परपठ्यन्तस्य पूर्वाम धिता द्वव द्रावे सति पठ्याम धितस्य मुदाय स्यादमिकं संपा-
नु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती डीपशपौपित्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशालसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम्
अतोधातुस्वरः शिष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरि अदिश-
दिभूशुभिः फः किञ्चित्किञ् निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावः सौभगं सुभगान्मवेदत्पुद्गाना-
दिपुपाठात् अन्त्ययः इन्द्रगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसि वि-
कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-
नं तौदादिकः अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनदिविष्ट-
आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्टयपणानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीश्रुचमाह—

विश्वस्य हि प्राणं न जीवं न त्वे विषदुच्छसिं सुनरि ।

सानोरथेन बृहता विभावरिश्रुधिचित्रामघे हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

विश्वस्य । हि । प्राणं नम् । जीवं नम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउपोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचत्वेहि
त्वम्येववर्तते यद्यस्मात्त्वम्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते सातादृशीत्वंनोस्मा-
न्प्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उपोदेवते अस्मदीयंहव-
माह्वानंश्रुधिशृणु ॥ प्राणनं अनचेष्टायां स्युट्चेतिभावेत्युद् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-
स्थानिमित्तादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरितिदृष्टानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम्
तर्हिजीवनस्यपृथगुपादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-
यामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्या.शेआदेशः । उच्छसि उच्छीवि-
वासे तौदादिकः सिपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातमतिषेधः । सून्-
रि सुपुनयतीतिसूनरी नूनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइत्ययः गतिसमासेरुद्ब्रह्मेगतिकारक-
पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादकिनइतिडीप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिच-
हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमचित्तस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपावित्यमर्थीयोन्यि वनोरचेतिडीप् तत्तन्नियोगेननकारस्यरेफोदेशश्च । श्रु-
धि श्रुशृणुपृक्तवृत्त्यञ्छन्दसीतिर्हिंसादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्वेनमत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तत्वेपादादित्वान्निधाताभावः । मघमितिधननाम चित्रमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्ये-
षामपिदृश्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हवं ह्वेव्स्पर्धायांशन्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप्रत्य-
यः तत्तन्नियोगेनसम्प्रसारणंच ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीपृष्ठमाह—

उपोवाजं हि वंस्वयश्चित्रो मानुपे जने ।

तेनावहसु कृतोऽध्वरा उपयेत्यागृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उपेः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुपे । जने । तेन ।

आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति ।

वह्नयः ॥ ११ ॥

हेउपः वाजं हि विलक्षणमर्चं हि श्रुतिपुत्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः उपोवाजश्चित्रश्चा-
यनीयः मानुपेमनुप्येजनेजातेयजमानेवर्ततेवंवाजमितिपूर्वज्ञान्वयः तेनकारणेनसुकृतःसुसुकृतव-
तोपजमानान्अध्वराचर्हिंसारहितान्पागानुपावहमापय येयजमानावह्नयोमज्ञनिर्वाहकाः त्वात्वां
गृणन्तिस्तुवन्तितान्सुकृतइतिपूर्वेणसम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैःमर्चंहविःस्वीकृत्यपुनरपिते-
षांप्रसंस्मादयन्ति ॥ वाजं वज्रवज्रगतौ कर्मणिघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वाववाजोवाज्यमित्यत्रापिकृत्वाभावइतिवृत्तावुक्तत्वात् कृत्वाभावः कर्षात्तदइत्यन्तोदात्तत्वेप्रा-
प्तेवृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनूयाचने अत्रयाचनवाचिनाधातुनातदुत्तरभावीस्वीकारोल-
स्पते बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनि-
धातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिनाकारोतेर्भूतार्थेकिप्रतुगागमः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ।
अध्वरान् ध्वरोहिंसानास्यस्मिन्नितिचहुवीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानि-
त्यस्पर्शस्मिततमत्वात् कर्तृरीप्सिततममितिकर्मसंज्ञा । सुकृतइत्यस्य अकथितंचेति नीवसोर्ह-
रतेधेतिदिक्कर्मकेपुयहतेःपरिमणितत्वात् । अध्वरानित्यत्रनकारस्यसंहितायांदीर्घादीतिरुत्वम्
आतोडितित्यमितिपूर्वपदस्याकारस्यसानुनासिकत्वा । गृणन्ति गृण्यध्वे क्रयादिभ्यःआ प्वादीनां
ह्रस्वइतिद्वस्त्वम् आभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः मद्भुत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीवृचमाह—

विश्वान्देवाँ आवह सोमपीतयेन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मासुधा गोमदश्वावदुक्थ्यं मुपोवाजंसुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमं पीतये । अन्तरिक्षात् ।

उपः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोमत् । अश्वं वत् । उक्थ्यम् ।

उपः । वाजम् । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउपः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकावविश्वान् सर्वान्आवहअस्मदी-
यंदेवयजनदेशंप्रापय हेउपः सातादशीत्वंगोमद गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउ-
क्थ्यंमशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्येपेतंवाजमन् अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेच्छ-
न्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेति सित्चोलुक् बहुलंछन्दस्पमाडयोगेपीत्यडभावः ।
गोमद अश्वावत् मधेसोमाश्वेन्द्रियेतिमनुषिदीर्घत्वम् उभयत्रमुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं
उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं प्रवेच्छन्दसीतियत् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइतियतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वाभावे तित्त्वरितिमित्स्वरितत्वम् । उपः आमघ्निताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निधाताभा-
वः । सुवीर्यं शोभनवीर्यस्य वीरवीर्येचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीवृचमाह—

यस्यारुशन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदक्षत ।

सानो रयिर्विश्ववारंसुपेशसमुपाददातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदक्षत । सा ।

नृः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उपाः । ददातु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उपसः अर्चयः प्रकाशाः रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः भद्राः कल्पाणाः प्रत्यदक्षतप्रतिदृश्य-
न्ते सा तथा भूता उपाः नोस्मभ्यं रयिं ददातु कीदृशं रयिं विश्ववारं विश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयं सु-
पेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपेपेतं सुगम्यं सुबुगन्तव्यम् यद्वा सुगम्यमिति सुतनाम तद्धेतुत्वा-
त्ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः रुशरिशर्हि सायां शत्रुनिर्मुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वाधानुकानुदात्त-
त्वे सति शिष्टत्वादिकरणस्वरप्राप्तेन्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदक्षत द्विशेः कर्मणि लुङि सस्यादादे-

शः त्रेःसिचु नदशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीप्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः
 किच्चाल्लघूपधगुणाभावः मृजिटशोर्झल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकिच्चादेव पत्वक्तव्यत्त्वानि
 अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादिनिघातः । विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृज्वरणे कर्म-
 ण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिनिश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्वादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुग्म्यं
 सुपुगन्त्वयःसुग्मः गमेर्धञर्थैकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्रभवंसुग्म्यं
 भवेच्छन्दसीतियक् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

येचिद्धित्वामृपयःपूर्वजुतयेजुहुरेवसेमहि ।

सानःस्तोमाँअभिगृणीहिराध्रसोपःशुक्लेणशोचिपा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋपयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवसे ।

महि । सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उपः ।

शुक्लेण । शोचिपा ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाजपोदेवते त्वांयेचिद्धियेखलुपसिद्धाः पूर्वंचिरन्तनाक्ययोमद्यद्वध-
 रः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यजनाम अवसेअजायचजुहुरेजुहुरेआहूतवन्तः सूक्तत्त्वैर्मन्त्रैःस्तु-
 तपन्तइत्यर्थः हेउपः सातादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविर्लक्षणेनधनेनशुक्लेणशोचिपादी-
 मेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीर-
 भिलक्ष्यगृणीहिराम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये
 अवतेःकिनि ज्वरत्वेरेत्यादिनावकारस्योपधायश्चोः ऊतियूतीत्यादिनाकिन्नुदात्तोनिपातितः ।
 जुहुरे हेज्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विवचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः
 सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिव्याख्यातत्वा-
 द परपूर्वत्वेहलङ्घ्येतिदीर्घत्वम् द्विवचनादीनि इरयोरेतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
 यद्वृत्तयोगादिनिघातः तत्रहिषश्चमीनिर्देशोपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम् । महि महपूजायाम्
 औणादिकइप्रत्ययः रुदिकारादकिनइतिङीप् संयुद्धावंचार्थेनद्योर्हस्वइतिह्रस्वत्वम् । स्तोमान्
 संहितायांनकारस्यरुत्याद्युक्तम् । गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकःशिति प्यादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ।
 राधसा राधोत्यनेनेतिराधः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । उपः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे
 पाठिकमामश्चिताद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

उपोयदद्यभानुनाविद्वारावृणवोदिवः ।

प्रनोयच्छतादवृकंपृथुच्छर्दिःप्रदेविगोमतीरिपः ॥१५॥

उपः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र ।

नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।

रिपः ॥ १५ ॥

हेउपः त्वंअद्यास्मिन्मभातसमयेयद्यस्मादभानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ
पूर्वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौवृणवःविश्लिष्यप्रामोषि तस्मात्त्वनोस्मभ्यंछर्दिस्तेज-
स्विगृहंपयच्छतावदेहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले
गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोचानिमेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुपज्यतेमयच्छतावदेहित्व-
दागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंपयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति
तन्नामसुपाठात्॥ ऋणवः ऋणस्तुतौ छान्दसेलङ्घिसिपि तनादित्वादुपत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगु-
णावादेशौशपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः लङ्घिदमित्या-
दिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छताव दा-
ण्डाने शपिपामेत्यादिमायच्छादेशः । अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्नित्यहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथमप्रत्ययाने प्रथिप्रदिभ्रस्त्रांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसार-
णंच । छर्दिरितिगृहनाम उच्छर्दिर्दीप्तिदेवनयोःअर्चिश्चिहुसृषिछादिछर्दिभ्यश्चिसिरीतीतिप्रत्ययः
लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

संनोरायावृहताविश्वपेशसामिमिक्ष्वासमिळांभिरा ।

संद्युम्नेनविश्वतुरोपोमहिसंवाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः । राया । वृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् ।

इळांभिः । आ । सम् । द्युम्नेन । विश्वतुरा । उपः । महि । सम् ।

वाजैः । वाजिनीवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउपः नोस्मान् रायाधनेन संमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेन धनेन बृह-
ता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिः आ गोभि-
श्चास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीवितन्नामसुपाठात् आकारः समुच्चये पादान्ते
वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किञ्च हेमहि महनी-
ये उपोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिक्ष्व द्युम्नं द्योतते र्यशोवाञ्जवेतियांस्कः । कीदृशेन द्युम्नेन वि-
श्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन तथा हेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नै-
रस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नं वैवाज इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्व-
म् । बृहता बृहन्महोरुपसंख्यानामिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानि पेशांसि यस्या-
सौ विश्वपेशाः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामित्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरु-
हृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहत्तेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् णोऽटि बहुलं छन्दसीति शपः श्रुः द्विर्भा-
वह्लादिशेषौ ढत्वकत्वपत्वानि प्रत्ययस्वरस्य सविशिष्टत्वात्तपवशिष्यते पादादित्वाद्निघातः
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थात्वात् तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्म-
दस्मदादेशावकन्या इति वचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीति तूः तूर्वीहिंसार्थः क्तिप्चेति क्तिप् रालो-
प इति वलोपः विश्वेषां तूर्विश्वतूः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्या अस्ती-
ति वाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याः सातथोका ॥ १६ ॥

॥ इति मथमस्य चतुर्थेऽप्यधमोवर्गः ॥ ५ ॥

उपोभद्रेभिरिति चतुर्कचपठं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उपध्वतुष्कमानुद्गमंतिविति । कण्वपुत्रः
प्रस्कण्वकपिः तुहादिपरिभाषया इदमुत्तरं चानुद्गमं पूर्वत्र उपस्यंतिवत्युक्तत्वात् इदमपि सूक्तमुपस्यम्
प्रातरनुवाकस्योपस्येकतौ आनुद्गमे छन्दस्येव तत्सूक्तम् सूच्यते हि—उपोभद्रेभिरित्यानुद्गममिति ।
आश्विनशसेष्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ।

तत्र मथमाष्टचमाह—

उपोभद्रेभिरागहिदिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्संव उपत्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उपः । भद्रेभिः । आ । गृहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्संवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हेउपःउपोदेवते भद्रेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकात्सोचनाद्रोचमाना-
 द्वीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् चिदितिपूजितार्थः पूजितादेवविधात् अन्तरिक्ष-
 लोकात् आगह्यागच्छ हेउपः अरुणस्तवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-
 स्यगृहदेवयजनरूपंयज्ञगृहंत्वात्प्राप्तुमप्यनु ॥ गहि गमेलेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
 हेरपित्वेनडित्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदन्ना-
 भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिसुच् योरनादे-
 शे वितित्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणस्तवः स्ताभक्षणे स्तान्तिभक्षयन्तिस्तनं पिबन्तीतिस्तवोवत्ताः
 औणादिकःकुप्रत्ययः आवोलोपइडित्वेत्याकारलोपः अरुणाःस्तवोयासांतास्तथोक्ताः अव-
 त्तानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वा अनुहरन्तेमातृकं गावो नुहरन्ती-
 तिगोनर्दीयः तासांचोपोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुणयोगावउपसामिति । अरुणशब्दःअतैश्चेति
 उमन्प्रत्ययान्तः ट्णाख्यामां चिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्व-
 रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयमध्यस्थाउपस्त्वम् ।

तेनासुश्रवंसंजनं प्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सु॒पेशा॑सम् । सु॒खम् । रथ॑म् । यम् । अ॒धि॒ऽअ॒स्थाः । उ॒पः ।

त्वम् । तेन॑ । सु॒श्रवं॑सम् । जन॑म् । प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः॑ ।

दि॒वः ॥ २ ॥

हेउपः त्वंयमध्यस्था अधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्त्वा पे-
 शइतिरूपनामेतिपास्कं । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं पेशःकृशानमितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-
 नत्वेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमिति क्रियाविशेषणं सुखंयथा-
 भवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उपोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवंसं
 शोभनहविर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादुसन्त्यत्ययः नित्वा-
 दाद्युदात्तःपेशसुशब्दः शोभनपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंअच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुइलइडिटइतिवर्चमानेलुडि गातिस्थेतिचोल्कु अडागमउदात्तः
 यद्वत्तयोगादनिघातः तिडि चोदात्तवतीविगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

घः । सुश्रवसं श्रवइत्यननाम श्रूयतइतिसतइतिर्यास्कः । सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव
अवरक्षणगतिपीतितृतीत्युक्तत्वाद्भावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पू-
र्वाभ्यन्ताद्भवद्भावेति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्ट्यमाह—

वयंश्चित्तेपतृत्रिणोद्विपचतुर्नुपदर्जुनि ।

उपःप्रारञ्जतूर्नुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित् । ते । पतृत्रिणः । द्विपत् । चतुःषत् । अर्जुनि ।

उपः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिष्टुप्रवर्णे उपः उपोदेवते तेतवञ्जतूर्नुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपवद्विपावसनुज्यादिकं
चतुष्पदगवादिकं तथापतृत्रिणःपतृत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाश-
प्रान्तेभ्यःपरिउपरिमारनप्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेमाणिनस्त्वदागमनान-
न्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः ॥ पतृत्रिणः पतृगणौ पतन्त्यनेनेविपवच्चं अमिनक्षीत्यादिनाअत्रन्प्र-
त्ययःततोमत्वर्थीयइनिः । द्विपव द्वौपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमासान्तः
अयस्मयादित्वेनभत्वात्पादःपदितिपद्भावःद्वित्रिण्यांपादन्मूर्धसुबहुवीहावितिउत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । चतुष्पाद चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तपूर्ववद् बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःपदत्य-
नुवृत्तौइदुवपधस्यचामत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यपत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात्कुप्चोऽकःपौचेति
उपध्मानीयादेशःशङ्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्वबाधत-
एवेतिवृत्तावुक्तम् । आरन् ऋगणौ छन्दसिउड्डिड्डिड्डित्ववर्तमानेनुडि सर्तिशास्त्यतिभ्यश्चेतिष्टे-
रडादेशः ऋहोदिगुणइतिगुणःआडागमः । ऋतून् ऋगणौ अस्मादौणादिकोभावेकुमत्ययः
लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदादीर्घादटिसमानपादेइ-
तिनकास्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम् । दिवः ऊडिड-
मितिविभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसन्त्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्ट्यमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वंमाभासिरोचनम् ।

तांत्वामुपर्वसूयवोर्गीर्भिःकण्वाअहूपत ॥४॥ ६ ॥

वि॒ऽउ॒च्छन्ती । हि । र॒श्मि॒ऽभिः । वि॒श्वम् । आ॒ऽभा॒सि । रो॒च॒नम् ।
ताम् । त्वाम् । उ॒पः । वसु॒ऽयवः । गीः॒ऽभिः । क॒ण्वाः । अ॒हू॒प॒त॥ ४ ॥ ६ ॥

हेउपः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वरश्मिभिः स्वर्ग्यैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वभूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथाभवतितथा आभासि आसमन्तात्मकाशसे हियस्मादेवं तस्मात्तादृशीं त्वां वसूयवः वसुकामाः कण्वमेधाविनः कृत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नानामहर्षयः गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः अहूषत स्तुतवन्त इत्यर्थः कण्व इति मेधाविनाम् कण्वः क्रभुरितितनाम सुपाठाद॥ आभासि भादीमौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः हि चेति निघातप्रतिषेधः तिङ्गि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीमौ अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनश्छन्तः सुप्रजात्मनः न्यच् अलुत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्पाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशमुषिलटिकणीत्यादिनाकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्येजोलुङ्गि ह्यः सम्प्रसारणमित्यनुबृत्तौ बहुलं छन्दसीति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हन् इति दीर्घत्वम् त्रुः सिच् एकाच इतीदमिति प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमिति त्रयोदशर्वसप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षसूर्यदेवत्यम् आदौ नवगायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुभङ्गयुक्तम् तथा चानुक्रान्तम्—उदुत्यं सन्नो नासौर्यं नवाद्यागायत्र्य इति आश्विनशक्ते सौर्यं क्रतौ उदुत्यमित्यादयो नवर्वः शंसनीयाः संस्थितेष्वाश्विनापेतिसखण्डे सूचितम्—सूर्यो नो दिवः उदुत्यं जातवेदसमिति न वेति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

उ॒दु॒त्यं॒ जा॒त॒वे॒द॒सं॒ दे॒वं॒ व॒ह॒न्ति॒ के॒त॒वः । दृ॒शे॒ वि॒श्वा॒य॒ सूर्य॑म् ॥ १ ॥

उ॒त् । ऊ॒म् इति॑ । त्यम् । जा॒त॒वे॒द॒सम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒त॒वः ।
दृ॒शे । वि॒श्वा॒य॒ । सूर्य॑म् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यसर्वस्य मेरकमादित्यं उदुवहन्ति ऊर्ध्ववहन्ति उ इति पदपूरणः उक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति किमर्थं विश्वाय विश्वस्मै भुवना-

यदशेदृष्टं यथासर्वेजनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः कीदृशं सूर्यं त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां माणि न विदितारं जातमज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् अत्र निरुक्तम्—उद्धहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवोरश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः गति-
कारकपोरपि पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं चेत्पुनः पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं च । दृशे दृशे विश्वे चेति तुमर्थे
निपातितः । सूर्यं राजस्य सूर्येत्यादिना पूषेरणे इत्यस्मात्त्रयपुरुडागमसहितो निपातितः अतः प्र-
त्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

अपत्येतायवो यथा नक्षत्रायन्त्यकुर्तिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । ता॒यवः । य॒था । नक्ष॒त्रा । य॒न्ति । अ॒क्तुर्क्षिः ।

सू॒राय । वि॒श्वच॑क्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्राणि देवगृहं रूपानि देवगृहा वै नक्षत्राणीति
श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठानाय ये स्वर्गमाप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते तथा च श्रूयते—यो-
षा इह यजते अमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुरुतीनां ज्योतीनां पि नक्षत्राण्यु-
च्यन्ते सुरुतां पातानि ज्योतीनां पि नक्षत्राणीत्यात्रानात् । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणि नक्षतेर्ग-
तिकर्मणेनेमानि नक्षत्राणीति च ब्राह्मणमिति । तथा विधानि नक्षत्राणि अकुभिः रात्रिभिः सह अपय-
न्ति अपगच्छन्ति विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्वप्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्टेति शेषः तस्क-
रानक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः तायुरिति स्तेननाम तायु-
स्तस्कर इति तन्नाम सुपाठात् अकुरितिरात्रिनाम शर्वरी अकुरितिवत्पाठात् ॥ यथा यथेति पादा-
न्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिनक्षियजिवन्निपति योजनित्यत्र न्यत्ययः नित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् न भ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयत इति वानक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा
नक्षत्रमिति निपात्यत इति शेषेऽन्तिसिचहुटमिति शेषः । यन्ति इण्गत्वौ इणो यणित्यपि पादशः ।
सूराय विश्वचक्षसे विश्वचक्षे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः चक्षेर्यहुलं शिचोत्यसु न्यत्ययः शित्वेन सार्य-
धातुत्वात् स्यात् आदेशाभावः उभयपष्ठार्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयोजनान् अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।
भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनान् अनुव्यदृश्रं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः— भ्राजन्तो दीप्यमानाः अग्रयो यथा अग्रय इव ॥ अदृश्रं दृश्रं प्रेक्षणे वर्तमाने लुडि इरितो वेति च्चेरडादेशः रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति रुडागमः अतएव बहुलवचनात् ऋदशोडिगुण इति गुणाभाव इत्युक्तं तिडातिडो भवन्तीति मथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः मथमपुरुष एव शास्त्रान्तरे श्रूयते—अदृश्रञ्च स्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रूत्वयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः शपः पित्वा दनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्येषु वर्षणि अस्ति सौर्य एककपालः तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या तथा च सूत्रितम्—तरणिर्विश्वदर्शताश्चिद्वेदेवानामुद्गादनीकमितियाज्यानुवाक्या इति तथा अतिपूर्तिनाम्न्येकाहेरुष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिपूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्—नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शत इति ।

तामेतां सूक्ते चतुर्थीष्टकमाह—

तरणिर्विश्वदर्शता ज्योतिष्कदंसि सूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिं । विश्वदर्शतः । ज्योति इकत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।
आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वत्तरणिं तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतो ध्वनोगन्तासि तथा च स्मर्यते—योजनानां सहस्रे द्वे देशे त्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाणनमोस्तु इति । यद्वा उपासकानां रोगात्तारयितासि आरोग्यं भास्करादिच्छेदितस्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथा चापस्तम्ब—दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयेन सतथोक्तः तथा ज्यो-

तिष्ठत्व ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता रात्रौ हि अम्येषु चन्द्रादिर्विषेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपातिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमोनिवारयन्ति तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचमानं रोचमानमन्तरिक्षं आसमन्ताद्भासि प्रकाशयति यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकपरमात्मनः तरणिः संसाराब्धेस्तारकोऽसि यस्मात्त्वं विश्वदर्शकः विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शितो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते ॥ ज्योतिष्कत्वं ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता तथा चान्नायते—चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्य-जातं रोचमानं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आभासि प्रकाशयति चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्भ्यते तथा चान्नायते—तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभातीति । तरणिः तृष्वन-तरणयोः अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् अस्मिन् सृष्ट्यर्थे विवृत्यो निरित्य निमित्त्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कत्वं किप्चेति किप् नित्यं समासे नुत्तरपदस्य स्येति विविजनीय-स्यत्वम् । भासि भादीप्तौ अन्तर्भावितव्यार्थात् छटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देविमानुपान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुपान् ।

प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुतामकां देवान् मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् देवि प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ते पादभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः तथा मानुपान् मन्युपान् प्रत्यङ् देवि ते पि यथा अस्मद्भिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लो-कं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ् देवि यथा स्वर्लोकासि नोजनाः स्वस्वाभिमुखेन पश्यन्ति तथा उदेपीत्यर्थः एतदुक्तं भवति—लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वे पि स्वस्वाभिमुखेन सूर्यं पश्यन्तीति तथा चान्नायते—तस्मात्सर्वे एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ् अश्रुगतिपूजनयोः ऋविमित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः उगिदचामिति नुम् हल्ङ्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो संयोगान्तलोपस्यासि-त्वात् उपधादीर्घान्तलोपयोरभावः किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वं अनिगन्तोऽन्ताविति अनिगन्तइति

पर्युदासात्पूर्वपदमकृतिस्वराभावेरुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । एपि इण्गवौ सिपि अदादित्वाच्छ-
पोलुक् आदेशमत्यययोरितिपत्वम् । स्वः सुपूर्वादूर्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यक्स्वरौस्वरितौचेतिस्व-
रितत्वम् । दृशे दृशिरूपेक्षणेइत्यस्मात्तदृशेविष्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

पृथीमृचमाह—

येनांपावकचक्षंसाभुरण्यन्तंजनानुंअनु । त्वंवरुणपश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षंसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनुं । त्वम् ।

वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्यं त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधार-
यन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइति-
शेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्यन्धः तेनचक्षसाव्येपीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइति-
वाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येपीति ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणफोषणयोः कण्ठादित्वा-
द्यक् तत्तत्शतरिकर्तेशिष्य अद्रुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरः शिष्टयते । वरुण वृ-
ज्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् रुवृदारभ्यउनज्रितिउननप्रत्ययः अन्नवरुणशब्देनआदित्य-
एवोच्यते तथाचान्यत्राभ्रातम्—तस्यैवमित्रश्ववरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्ववरुणश्चधाता-
चार्यमाचेति ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्यामेपिरजस्पृध्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यजन्मानिसूर्य ॥ ७ ॥

वि । ध्याम् । एपि । रजं । पृथु । अहां । मिमानः । अक्तुभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णरजोलोकं लोकारजांस्युच्य तद्वितियास्कः । कंलोकंघ्राअन्तरिक्ष-
लोकव्येपिविशेषेणमच्छसि किं कुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभि सहमिमानः उत्पादयन् आ-
दित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

रजस्पृष्टवत्यत्र छन्दसिवाप्राप्रेडितयोरिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहा शोछन्दसि बहुलमिति शो-
लोपः । मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिञ्चौद्विभावेभ्रजामिदित्यङ्ग्यासस्येत्वम् श्राफ्य-
स्तयोरातइत्याकारलोपः । अङ्यस्तानामादिरित्यङ्ग्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीमादु-
र्भावे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिञ् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

सप्तन्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिः । ष्केशम् ।
विचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रस-
हरणशीलारश्मयोवात्वात्वावहन्तिमापयन्ति कीदृशं रथेऽवस्थितमिति शेषः तथा शोचिष्केशं शो-
चीषितेजांस्तेवयस्मिन् केशाद्वदृश्यन्ते सत्वथोक्तः तम् । हरितइत्यादित्वाभ्वानां संज्ञा हरितआ-
दित्यस्येति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृषीत्यादिनाइतिप्रत्ययान्तो-
क्तोदात्तः स एष बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वेन शिष्यते नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनी-
यस्य सत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसुरोरथस्यनृप्यः । तार्भिर्यातिस्वयुक्तिभिः ॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सुरः । रथस्य । नृप्यः । तार्भिः ।
याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सुरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोषिकाः अश्वस्त्रियः तादृशी सप्तसप्तसंख्याकाः
अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृशः रथस्य नप्त्यनपातयिष्यः यार्भिर्युक्ताभिः रथोयातिनपत-
तितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे सम्बद्धाभिर्पा-
ति यत्तद्गृहं मागच्छति अतस्त्वस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-
त्कर्त्तृभिर्माये आत्मनेपदम् लुटि च्चे सिच् एकाचद्वीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः
किच्चाह्रूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचः सकारलोपः चो कुरितिकुत्वम् । शुन्ध्युवः शुन्ध-
विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योपुनरिति युप्रत्ययः शसि तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्या-

नमित्तिउवडादेशः । सूरः क्षुरेणे सुसूधागृधिभ्यः ऋजितिक्रम्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 नस्यः नपातयतीत्यर्थेनपृन्नेइत्यादिनाउष्णादिषुनमृशब्दस्तज्जन्तोनिपातितः ऋन्नेभ्योडीचिति
 ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीप्उदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः तवोय-
 णादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्रान्दसः उक्तंच द्वौचापरोवर्णविकारनाशा-
 विति । शाखान्तरेतुनर्घ्यइत्येवपठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाः सूर्यसम्बन्धिन्यः युक्तयोयोजना-
 नियासां बहुमीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलाजिष्कम्यउद्वयंतमसस्परीतिमघ्नयुः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरि-
 त्वेतिखण्डेस्तुत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति ।

तामेतांसूक्तेदशमीष्टवमाह—

उद्वयंतमसस्परीज्योतिष्पश्यन्तउत्तरम् ।

देवदेवत्रासूर्यमग्नमज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अग्नम् । ज्योतिः । उत्तमम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारः तमसस्परीतमसउपरिरात्रैरुर्ध्ववर्तमानंतमसः प्रापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहि-
 तमित्यर्थः तथाचान्नायवे—उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावेतम् । पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योति-
 स्तेजस्विनंउत्तरंउद्वततरंउत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवदानादिगुणमुक्तंसूर्यपश्यन्तः स्तुतिभिर्ह-
 विभिर्ध्वउपासीनाः सन्त उत्तमंउत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंअग्नमाप्नुवाम तथाचश्रूयते—अग्न-
 ज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति । युक्तंचैतत् तं
 यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तराव ॥ तमसस्परी पञ्चम्याः परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य
 सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यन्तः इत्युक्तोः सामध्येइतिविसर्जनीयस्यपत्वं व्यपेक्षालक्षणं सामध्येतत्राद्वीक्रियते ।
 देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अग्न-
 छन्दसितुङ्लड्लिटइतिप्रार्थनायालडिबहुलछन्दसोतिशपोलुक् श्वोश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः
 अडागमउदात्तः पादादित्वान्निधाताभावः । उत्तमं तमपः पितृत्वानुदात्तत्वेमातेउत्तमशश्वत्तमौसर्व-
 त्रेद्युञ्छादिपुपाठावन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

उद्यन्तित्यपंचोचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमणायमुक्तम्—अन्त्यस्तुचोरोगघ्नउपनिषदिति
युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वद्गोपशान्तयेप्रस्कण्व.सूर्यमस्तौव तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतदृषिरोगा-
निरगमयत्, तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयःतदुक्तंशौनकेन—उद्यन्धे-
तिमध्यायंसौर.पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चपिपघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांसूक्तेएकादशीष्टचमाह—

उद्यन्धमित्रमहआरोहन्तगन्दिवम् ।

हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणंचनाशय ॥ ११ ॥

उत्क्षयन् । अथ । मित्रहृमहः । आरोहन् । उत्क्षतराम । दिवम् ।

हृत्क्षरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हेत्सर्वसर्वस्यमेरकमित्रमहः सर्वपापनुकूलदीप्तिपुक् अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उद्यंगच्छन्उत्तरां
उद्रततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुत्पेनपामुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षणमा-
मुवन् एवंवि वस्त्यममहद्गोहृदयगतंअन्तरंगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं वासंरोगं यद्वा
शरीरगतंहरिद्वर्णरोगमाप्तवैषण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगाभौचयेत्य-
र्थः॥मित्रमहःमित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासी आमघितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेणस्वसं-
सृष्टधात्वर्थालक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप्पथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम्
नम्रवति द्वितीयेत्यारोहणक्रियायाः प्रकर्षोऽगम्यतइतिक्रमेत्तिडव्ययघादाम्बुद्रव्यप्रकर्षेइत्याम्पथ-
मपक्षेशहरपोऽपिच्चादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरणवशिष्यते द्वितीयेतुआमप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्यै-
वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्दृष्टव्यः सहालुतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकप्यज्ज्वरोगेज्वि-
तिहृदयशब्दस्महृददेशः । मम युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हज्ज्वरणे जनिहृष्या-
मिमनिनित्यौणादिकइमनिनप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व-
र्णदृढादिभ्य.प्यञ्चेतिचकारादिमनिनप्रत्ययः इष्टमेय.स्वित्यनुवृत्तौटेरितिदिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

शुक्लेपुमेहरिमाणंरोपणाकासुदध्मसि ।

अथौहारिद्रवेपुमेहरिमाणंनिर्दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेपु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि । अथो इति ।

हारिद्रवेपु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणा-
कासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्वेषुहरितालद्रुमेषुतादृशवर्णयत्सु
मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्त्वांअस्मान्मावाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-
ध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उदंगाद्यमादित्योविश्वेनसहसासह ।

द्विपन्तंमह्यंरन्धयन्मोअहंहिपतेरधम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विपन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विपते । रधम् ॥ १३ ॥ ८ ॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदिते.पुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगाद्यउदयंमाप्तवान्किं-
कुर्वन्मह्यंद्विपन्तंरन्धयन्ममोपदवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंहिपतेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-
धंमैवाहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोर्गाड्ङी-
तिगादेशःगातिस्थेतिचोल्ङ् । आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्पत्त्यर्थेमाग्दीव्यतीयोऽप्यप्रत्ययः ।
रन्धयन्रधंहिंसासंराध्योः ण्यन्ताल्लट.शत्व रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः । मो मा उ निपा-
तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेद्रुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । द्विपते शत्रुनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वावच्चैरडादेशः.रधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिता-
मित्यनुपपन्नलोपः नमाङ्च्योगेइत्यङभावः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राश्रित्यमितिषादशचैप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्घ्रि-
राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मन.कामयमानोदेवताउपासांचके तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंज-
ज्ञे जगतिमत्तुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्घ्रिरसोऽस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदशौत्रिष्टुभौ
त्रिष्टुबन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्योदशचौजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेत-
त्सर्वमनुक्रमण्यमुक्तम्—अभित्यंषश्चोनासव्योद्वित्रिष्टुबन्तमङ्घ्रिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नास्यध्याय-

वसव्यइतीन्द्रस्यास्यपुत्रो जायतेति । अतिरात्रेपथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदं सूक्तंशंसनीयं अतिरात्रे-
पर्यायाणामितिवृण्डेसूत्रितम्—अभित्यमेपमध्वर्यवे। भरतेन्द्रायसोममितियाज्येति गवामयनस्य
मध्यभूतेविपुवस्तंसकेहन्यपिनिष्केवल्येइदं सूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गोभित्यमेप-
मिन्द्रस्त्रुवीर्याणीत्येतस्मिन्नेन्द्रानिविदंशस्त्वेति ।

तत्रपथमाश्रयाह—

अभित्यमेपंपुरुहूतमृग्मिद्यमिन्द्रंगीभिर्मदतावस्वोअर्णवम् ।
यस्पद्यावोनविचरन्तिमानुपाभुजेमंहिष्ठमसिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेपम् । पुरुहूतम् । ऋग्मिद्यम् । इन्द्रम् । गीःइभिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुपा ।
भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यंप्रसिद्धमेवंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रमेधातिथियजमानमिन्द्रोमेघरूपेणागत्यत-
दीयंसोमंपौ सक्तपितृत्वंमेपइत्यवोचव अतइदानीमपिमेपइतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेर्मंपेतिसुन-
हणयामच्चैकदेशस्यव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमात्रायते—मेधातिथिहिकाण्वायनिमेपोभूत्वाजहा-
रेति आगत्यसोमंपहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्जयमानैराहूतम् ऋग्मिद्यं ऋग्भिर्विक्रि-
यमाणंस्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मयितेगच्छतेइतिऋग्मी.तं वस्वो-
अर्णवंधनानामावाप्तभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहेस्वोतारोगीभिःस्तुतिभिरभिमतदत्ताभिमुल्लेख-
र्षमापयत यस्येन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुव्याणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदद्यान्तः—द्या-
वोन यद्यासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजेभोगायमंहिष्ठमतिशयेनपशृङ्खंविप्रमेधाविनं तथावि-
धमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेपं मियस्पर्धायां इगुणधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेपादय.पचा-
दिपुद्गल्याइतिवचनादच्युप्तययः।ऋग्मिद्यं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिमय-
ट्यययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माह्मानेशन्देच ऋग्भिर्मयितेइतिऋग्मीः
किपिवल्लोपात्पूर्वमेवपरत्वावधुमास्थेतीत्वम् अचिभ्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः रुदुत्तरपदमृगि-
स्वरत्वम् । मदत मदीहर्षंहेतुमतिणिच् मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिपुषाठाव हर्षार्थंवर्तमानस्य घ-
टादयोमितइतिमिच्चेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् लोणमध्यमपुरुषबहुवचनेशपिछन्दस्युभयथे-
त्यावर्धातृकत्वाव णेरनिटीतिणिलोपः तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदिदिडिच्चेकचितुनुचमक्षुतइकु-

त्रोरुप्याणामिति दीर्घः । वस्वः इति आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुभवावः जसादिषु छन्दसि वा-
चनमिति वचनात् घेर्ङीति तिगुणाभावे यणादेशः । अर्णवं अर्णउदकमस्मिन् स्तीत्यर्णवः समुद्रः
अर्णसोलोपश्चेति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमात्रं लक्ष्यते
प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति चरगत्यर्थः अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवती-
ति गतिरनुदात्ताय दृत्तयोगादनिघातः । मानुषा शेच्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । भुजे भुजपालना-
श्रवणहारयोः संपदादिलक्षणोभावे किप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मंहिष्ठं महिवहिवृ-
द्धौ अतिशयेन मंहितो मंहिष्ठः तुच्छन्दसीति इष्टन्मत्ययः तुरिष्ठेभ्यः स्वितीतृलोपः निच्चादाद्युदा-
त्तत्वम् । अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूनयोन्तरिक्षप्रांतर्विपीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षांसः ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनीं सूनुतां रुरुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षेऽग्राम् ।

तविपीभिः । आऽवृतम् । इन्द्रम् । दक्षांसः । ऋभवः । मदऽच्युतम् ।

शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनुतां । आ । अरुरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अवितारो रक्षितारो दक्षांसो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभ्रान्तीति नै-
रुक्तमुत्तरया ऋभवोऽन्नमरुत उच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन् आभिमुख्येन तदनु अभजन्त
धृषेणसहयुधमानमिन्द्रं सर्वदेवाः पर्यत्यजन् मरुतस्तु तथानपर्यत्याक्षुः तथा चान्नापते—विश्वेदे-
षा अजहुर्यसत्तायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याज्जातम्—मरुतो हैनंनाजहुरिति ।
कौटशमिन्द्रं स्वभिष्टिं शोभनाश्रयेण वन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अन्तरिक्षमां अन्तरिक्षं दु-
ल्लोकं स्वतेजसा मातिपूरयतीत्यन्तरिक्षमाः द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्य विद्यमानत्वात् शास्त्रान्तरेऽपि श्रू-
यते—तस्या इन्द्रश्च विवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येतदिति च । तविपीभिरावृतम्
तविपीति वलनात् तविपीशुष्पमितितन्नामसुपाठात् बलैरावृतं अतिबलिनमित्यर्थः अतएव मदच्यु-
तम् शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्याययितारं किञ्च शतक्रतुं शतसंख्याकानां क्रतूनामाह्वारं बहुविधकर्मा-
णां वा पूर्वोक्तमिन्द्रं जवनीं वृत्रवधप्रतिप्रेरयित्रीं सूनुतां तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहरभगवोजहिपीरयस्वेति

ब्राह्मणोक्तरूपाभिर्यसत्यात्मिकावागपि आरुह्य आरुढयती वृत्रवधं प्रति सापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-
कारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् वनपणसंभक्तौ लडिशपिप्राप्तेव्यत्ययेन उपन्ययः । स्वभिष्टिं इपगतौ
भावे किन्प्रत्ययः तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभना अभिष्टयो यस्येति च-
हुमीहौ नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः अवतेः कृत्यत्पुटो बहुलमितिकर्तरि किन्प्रत्ययः
यद्वा किञ्चतौ चेति किञ्च ज्वरत्वरेत्यादिना ऊह चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षमां प्रापूरणे अ-
न्तरिक्षं माति पूरयतीत्यन्तरिक्षमाः आतोमनिचित्यत्र च शब्दाद्विच् । आवृतम् वृत्र्यरणे आत्रिय-
तइत्यावृतः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्तपभिरि-
ति दक्षाः करणे चञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसृक् । मदच्युतं च्युह गतौ अन्तर्भाषित्यर्थत्वं
किञ्चेति किञ् ह्रस्वस्य पितृकृतीति तुक् । शतक्रतुं शतं क्रतवो यस्य बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जवनी जुइति सौबोधातुः करणे ल्युट् टिड्ढाणित्यादिना ङीप् लित्स्वरेण जकारात्परस्योदा-
त्तत्वम् । अरुह्य रुहेर्लुङि रुष्टरुहिभ्यश्छन्दसीति चैरहादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्यो वृणो रपो तान्रये शतदुरे पुगातृवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्त्राज्जावर्द्रिवावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरः इभ्यः । अ॒वृ॒णोः । अप । उ॒त ।

अ॒त्र॒ये । श॒त॒दु॒रे॒पु । गा॒तृ॒वित् । स॒से॒नं । चि॒त् । वि॒द्धि॒म॒दा॒य ।

अ॒व॒हः । वस्त्रं । आ॒जौ । अ॒र्द्रि॒म् । व॒व॒सा॒न॒स्य॑ । न॒र्त॒यन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंगोत्रं अव्यक्तशब्दवन्तवृष्ट्युदकस्यावरकं मेघं अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसाभ्यपीणामर्थ-
यअपावृणोः अपावरणं रुतवानसि वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्धाट्य वर्षणं रुतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगो-
समूहं पणिभिरपहतं गुहासुनिहितं अङ्गिरोभ्यः अपिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्धाटनेन प्रकाशय उत अ-
पिच अत्र ये महर्षये कीदृशा यशतदुरेषु शतद्वारेषु यज्ञेषु असुरैः पीडार्थं प्रक्षिपाय गातृविदमार्गं स्वल्-
भ्यपिताभूः तथा विमदाय चित् विमदनाग्नेमहर्षये पिससेन अग्नेन युक्तं वसुधनं अवहः प्रापितवान्
तथा आजौसं ग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अर्द्रिर्वर्जनं तयन् रक्षणं
कृतवानसीति शेषः अतस्त्वमहिमा केन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रं गुड् अव्यक्तेशब्दे
औणादिकः प्रत्ययः यद्वा खलु गोरयादित्यनुवृत्तौ इति त्रकट्यचश्चेति समूहार्थे प्रत्ययः । शत-

दुरेषु शतदुराःद्वाराणि एषां दृष्ट्येके द्वयन्ते संवियन्त इति दुराः घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः छा-
न्दसं सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् तच्च योऽसुभयोः स्थाने भवति स भवे अन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण्-
रपरइतिरपरत्वं भवति यद्वा द्वारशब्दस्येव छान्दसं सम्प्रसारणं द्रष्टव्यम् । गातुविद् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिनिजनिभागापायाहिष्पथेति तु प्रत्ययः त्वेदयतिलं भयतीति गातुविद् विद्वलाभे अन्तर्भा-
वितण्यर्थादकिप् लुट् उत्तरपदमलुति स्वरत्वम् । ससेन ससमित्यन्नाम ससनंमः आयुरितित्वानामसुं
पाठाद् आजिरितिसंग्रामनाम आह्वे आज्जावितितत्रपाठाद् । अर्द्धि अत्तिभक्षयति वैरिणमित्यर्द्धि-
जः अदिशदिभूशुभिक्ष्यः क्रिन्निति क्रिन्नप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवं अदिशब्दं व्या-
चरव्यौ—अदिरादृणात्यनेनापि वाचेः स्यादिति ॥ ववसानस्य वसनिवासे कर्तरि ताच्छीलिकश्चानशु
बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

त्वमपामपिधानादृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृत्रयदिन्द्रशवसावंधीरहिमादित्सूर्यदिव्यारोहयोदशे ॥ ४ ॥

त्वम् । अपाम् । अपिधाना । अदृणोः । अप । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । वसु । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवंधीः ।

अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानां अपिधाना अपिधानानि आच्छादकान्मेघान् अपावृणोः अपावरीष्ठाः
तथा पर्वते पर्वतपूरयितव्यं प्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरमाता सैव दानुः तद्वतः तादृशस्य वृत्रादेर्वसुधनं आधारयः शत्रून् जित्वा तदीयं धनमपहत्य स्वगृ-
हेन्यचिक्षिप इत्यर्थः यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हे इन्द्र त्वय्यवदाश-
वसावलेन वृत्रत्रयाणां लोकानामावरीतारं तथा च शाखान्तरे समाघ्रातम्—यदि मौल्लोकानवृणोत्त-
द्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति । अहिमासमन्तावहन्तारं तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—सोम्यी सोमावभि-
संच भूव सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वा अयं स यत्स सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवं भूतम्
सुरं अवधीर्वधं प्रापितः आदिद्वयं अनन्तरमेव दिवि द्युलोके दशे दृष्टं सूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्मा-
त् वृत्रादमुमुच इत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेत्युद् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-
तएकादेशस्वरः छन्दुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधार्यः
पादादित्वाभिधाताभावः । पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृष्ठातेः प्रीणातेर्वेतियार्स्कः । दानुमद् दो
अवखण्डने इत्यस्माद्वा दाण्दाने इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगिति पठ्यालुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

त्वं मायाभिः रपं मायिनो धमः स्वधाभिः र्ये अधि शुभ्राव जुह्वत ।

त्वं पिप्रोः नृमणः प्रारुजः पुरः प्रज्जि श्वानं दस्यु हत्येष्वा विथ ॥ ५ ॥ १ ॥

त्वम् । मायाभिः । रपं । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।

अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृमणः । प्र ।

अरुजः । पुरः । प्र । ज्जि श्वानम् । दस्यु हत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेति ज्ञाननाम शचीमायेति तन्नाम सुपाठात् यद्वा
मायाभिः लोकप्रसिद्धैः कपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेता ब्रूवादीनमुरान् अपाधमः अपाजी-
गमः धमतिर्गतिकर्मैतियार्स्कः । ये असुराः स्वधाभिर्हविलंक्षणैरज्ञैः शुभावधि शोभमाने स्वकीये
मुखे एव अजुह्वत अहौपुः नाम्नौ तानमुरानिति पूर्वैण सम्बन्धः तथा च कौपीतकिभिराघ्रायते—अ-
सुरावा आत्मन्नुहवुरुद्धाते म्रैते पराभवञ्चि । वाजसनेयिभिरप्याघ्रातम्—देवाश्च हवा असुराश्चा-
स्पृधत ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेप्वे वास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते परावभूवुरिति । तथा
हे नृमणः नृपुयजमाने पुरक्षितव्येषु अनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वं पिप्रोः पूरयितुः एतन्नाम्नो मुरस्य पुरः पुराणि
निवासस्थानानि प्रारुजः प्राभांक्षीः एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतं ज्जि श्वानं ऋजुगमनं एतत्तं ज्ञकं स्तो-
तारं दस्यु हत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु संश्रामेषु यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु मावि-
थप्रकर्षेण रक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्य वीक्षादिपुष्पाठात् वीक्षादिभ्यश्चेति मतवर्थीय इति । शु-
भौ शुभदीप्तौ कर्मणि क्तिन् त्वितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः क्षपस्तथोरिति धत्वाभावश्छान्दसः स्वरिचेति
चत्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लङ्घित्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादिविश्वस्पादादेशः ह्युभयोः सार्वधातु-
क इति यणादेशः । पिप्रोः पृष्ठात्पलनपूरणयोः पूभिर्दिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः उदोष्ठ्य पूर्वस्येत्यत्र

बहुलंछन्दसीत्युक्तत्वादज्वाभावः छान्दसंद्भिर्वचनम् अस्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः आर्विपिप-
त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् यणादेशः । नृमणः नृपुमनोयस्य छन्दस्यृदवग्रहादिनिगत्वम् ।
अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्चानम् ऋजुअश्रुतेप्रामोतीत्यृजिश्वा षृषोदरा-
दिः । दस्युहत्येषु हनर्हिंसागत्योः हनस्त्वचेतिभावव्यपप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या
येपुसंभ्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षे तु ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीसूचमाह—

त्वंकुत्संशुष्णहृत्येष्वाविथारन्धयोतिथिग्वायशंवरम् ।
महान्तंचिदर्वुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहत्यायजज्ञिपे ॥६॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिग्वाय । शम्वरम् । महान्तम् । चित् । अर्वुदम् । नि ।
क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहत्याय । जज्ञिपे ॥ ६ ॥

हेन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिशुष्णहृत्येषु शुष्णःशोषयिताएतन्नाम्नोदुरस्यहननयुक्तेषुसं-
भ्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंवरंएतन्नामानमह-
रं अरन्धयः हिंसांप्रापितः तथा महान्तंचित्अतिप्रबृद्धमपिअर्वुदंएतत्संज्ञकमहुरंपदापादेननिक्र-
मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितृणांह-
ननायजज्ञिपे सर्वदात्वंदस्यहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधर्हिंसासंराध्योः रधिजभोर-
चीतिधातोरुन्म् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोडुप्रत्ययः । क्रमीः क्रमुपादविक्षेपेऽप्यन्तक्षणेतिवृ-
द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्गचोगेपीत्यङभावः । पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-
केरुदात्तत्वम् । जज्ञिपे जनीप्रादुर्भावे छिटिगमहनेत्यादिनोपबालोपः ॥६॥

सप्तमीसूचमाह—

त्वेविश्वातविंपीसृध्यग्घितातव्वारधःसोमपीथार्यहर्षते ।
तववज्रश्रिकितेबाहोर्हितोवृश्वाशात्रोरवविश्वानिदृण्य ॥७॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्यक् । हिता । तव । राधः ।
 सोमदधीथाय । हर्षते । तव । वज्रः । चिकित्ते । बाहोः ।
 हितः । दृश्वा । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेतिविश्वानिषीसर्वबलंसध्यक्सधीचीनंपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं
 तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाहोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-
 ज्रश्रिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्या-
 णिववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअश्वतीतिसध्यक् अश्वतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिन्अनिदितामितिनलो-
 पः समासेसहस्यसधिरितिसहशब्दस्यसध्यादेशः चोःकुरितिकुत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अ-
 दिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंछत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्यादेशोन्तोदात्तःतस्ययणादेशो उ-
 दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राधोति समृद्धोभवत्यनेन राधोव्रम-
 नञ्च्यते असुनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातुतुदिवचीत्यादिनाथक्प्रत्य-
 यः घुमास्थेतीत्यम् । हर्षते हर्षतुष्टौ श्यनिप्राप्तेन्यत्ययेनशष् आत्मनेपदंच । चिकित्ते कित-
 ज्ञाने छन्दसिलुङ्लिट्इतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । वश्च ओव्रश्चछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां इ-
 चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोनक्प्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवे-
 छन्दसीवियद यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेच्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीवृचमाह—

विजानीह्यार्यान्धेचदस्यवोवर्हिष्मतेरन्धयाशासदव्रतान् ।
 शाकीभवयजमानस्यचोदिताविश्वेत्तातैसधमादेपुचाकन ॥८॥
 वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । वर्हिष्मते ।
 रन्धय । शासन् । अव्रतान् । शाकी । भव । यजमानस्य ।
 चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधमादेपु । चाकन ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातृन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातृणा-
 मुपसृपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचवर्हिष्मतेर्गर्हिषायज्ञेनयुकाययजमाना-
 यावताञ् यत्रमितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यूरन्धयर्हिषांप्रापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रन्ध्रतिर्विशगमनेइतियाम्कः । किं कुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् अतः शाकी
शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिताप्रेरको भव यज्ञविधातकानसुरान्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः स-
म्यगनुष्ठापयेति भावः अहमपि स्तोता तेव तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेव सर्वाण्येव सधमादे-
पुसहमादनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन कामये ॥ जानीहि ज्ञा अवबोधने कैमादिकः ज्ञा जनोर्जेति जा-
देशः अवधीगतौ वृद्धिर्द्विचरणत्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं ते-
षां प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वेन भवितव्यं मेवं ज्ञा जनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीमादुर्भावेइ-
त्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घोऽयनीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति तस्मादीर्घोच्चारणवैयर्थ्य-
प्रसंगात् अवह्रस्वो न भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते तसौ मत्वर्थे इति भत्वात् रूत्वजश्च योरभावः ।
रन्ध्रय रर्धं हिंसा सं राध्मोः । शासत् शासु अनुशिष्टौ शवरि भदादित्वाच्छपो लुक् जक्षित्यादयः-
षडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
शाकी शकृशक्तौ भावे घञ् ततो मत्वर्थं यि इनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वृषादिर्दृष्टव्यः । वि-
श्वा ता उभयव्रशेऽछन्दसीति शोर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्येष्वितिसधमादायज्ञाः अधिकर-
णे घञ्प्रत्ययः ननु यदो नुपसर्गे इत्यप्रत्ययेन भवितव्यम् मेवं व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यत्रैव मदइति व-
क्तव्ये यन्मदो नुपसर्गे इति पृथगुपादानं तद्वधजपि पक्षेयथा स्यादित्यन्त्यासकारेण प्रत्ययादीत्यस्माभि-
र्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोऽछन्दसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्ति-
गतिषु अप्रकान्त्यर्थः छन्दसि लुङ् लिट् इति वर्तमाने लिट् णलुत्तमो वेति णिच्वस्य विकल्पनाह-
ञ्चाभावः तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुव्रताय रन्ध्रयन्त्रपव्रतानां भूभिः रिन्द्रः श्रथयन्त्रनाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामि नक्षतः स्तवानो वम्रो विजघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्ध्रयन् । अपव्रतान् । आह भूभिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।

अनाभुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इ नक्षतः । स्तवानः ।

वम्रः । वि । जघान् । समदिहः ॥ ९ ॥

यइन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान्, अपगतकर्मणः यजमानान् रन्ध्रयन्
हिंसयन् शीकुर्वन्वा तथा आभूभिः आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः तेः अनाभुवः तद्विप-

रीतान्श्रथयन् हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतःपूर्ववृद्धस्यापिपुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गप्रा-
 मुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिर्कुर्वाणोवप्रःस्तुत्युद्धिरणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः स-
 म्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपालक्ष-
 णंयज्ञसम्भारंआहापीदित्यर्थः तथाचशास्त्रान्तरेसमाध्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्ज-
 मेवरसंपृथिव्याअवरुन्धति ॥ अनुवताय अनुकूलंवंतंस्य बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
 श्रथयन् श्रथहिंसायां णिचिघटादित्वान्मित्वे मितान्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेनपरस्मै-
 पदम् । इनक्षतः नक्षगत्तौ इकारोपजनश्चान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थःप्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
 स्तवानः सम्पानचस्तुषडितिस्तौतेर्वहुलवचनान्निरुपपदादधानचप्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
 जघान अज्यासाच्चैत्यज्यासादुत्तरस्यहन्तेहंकारस्यकुत्वम् । सन्दिहःदिहउपचये कृत्यत्युटोव-
 हुलमितिबहुलवचनादकर्मणिक्लिप् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीश्रवमाह—

तक्षद्यत्तंउशनासहसासहोविरोदसीमज्मनाबाधतेशर्वः ।

आत्वावातस्यनृमणोमनोयुजआपूर्यमाणमवहन्अग्निश्रवः॥१०॥१०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना ।

बाधते । शर्वः । आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःइयुजः ।

आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अग्नि । श्रवः ॥१०॥१०॥

हे इन्द्र यद्यदाउशनाकाव्यः सहसाआत्मीयेनबलेन तेसहः त्वदीयंघलं तक्षत् तनूकृतवान्
 सम्पकृतीक्षणमकार्षीदित्यर्थः तदाश्रवःत्वदीयंघलं मज्मनासर्वस्पर्शोदधेकुस्त्वैर्क्षणेनरोदसी घा-
 वापृथिव्यैविबाधते तेविभीतइत्यर्थः तथाचान्यत्राप्रातम्—यस्यंयुष्मादोदसीअज्यसेतामिति ।
 यद्वा रोदसीपस्माद्वनादोर्विभीतस्त्वाधतइत्यर्थः हेनृमणः नृपुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबु-
 द्धियुकेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेनबलेनासमन्तावपूर्यमाणंत्वात्वां मनोयुजःमनोव्यापारमात्रेणयु-
 काः वातस्पवायोःसम्बन्धिनः तद्वेदेगेनगच्छन्तइत्यर्थः एवंभूताअश्वाःश्रवोअग्नि हविलक्षणमर्जं
 अभिलक्ष्यआवहन्आग्निमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षत्वश्रूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमा-
 रुयोगेपीत्यडभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । उशना वशकान्तौ वशःकनसिरिति
 कनस् ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणं ऋदुशनस्यरुदंसोनेहसचित्यनडादेशः सर्वनामस्थानेचेत्युप-

धादीर्घत्वम् ह्रस्व्यादिनलोपौ। मज्जना दुमस्त्रोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्द-
स्पृदवग्रहादितिगत्वम्। अवहन् छन्दसिदुइलइलिटइतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कूवङ्कुतराधितिष्ठति ।

उग्रोययिनिरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदृंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कू इति ।

वङ्कुतरा । अधि । तिष्ठति । उग्रः । ययिम् । निः । अपः ।

स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृंहिता । ऐरयत् । पुरः ॥११॥

यदयदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वङ्कूवङ्कुतराअतिश-
येनकुटिलंगच्छन्तावश्चौअधितिष्ठति रथेसंयोग्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वङ्कुतरा अतिशयेनव-
क्रंगच्छतिरथे वङ्कूवक्रगमनशीलावश्चौसंयोग्येतिवियोजनीयम् उग्रउदूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिगम-
नयुक्तान्मेधाद् स्रोतसाम्बाहुरूपेणअपोनिरसृजत् जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य
शोषयितुरसुरस्यदृंहिताःमवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिव्यैरयत्विधिर्धमेरितवान्॥मन्दिष्ट
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाडघागेपीत्यडभावः । उशने वशेरौणा-
दिकःक्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः । सचा पचसमवाये संपदादिलक्षणोभा-
वेकिप् आडचाजयारांचोपसंख्यानमितिबिभ्रकेराडादेशःसंहितायां आडोनुनासिकश्छन्दसीति
तस्यसानुनासिकत्वम् । वङ्कू वङ्कुगती औणादिकउप्रत्ययःबहुलवचनात्कुत्वम् । वङ्कुतरा अति-
शयेनवङ्कूवङ्कुतरा सुपांसुलुगितिविभ्रकेराकारःअत्रगतितामान्ववाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते । ययिं
यायाणोआह्वगमहनइतिकिञ्चित्प्रत्ययः लिङ्ङावाह्विवनहस्तत्वे आपोलोपइडितेत्वाकारलोपः द-
त्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः । दृंहिता दृहिवृद्धौ इदित्वानुम् । ऐरयत् ईर-
मेरणे चौरादिकःलङ्चाङागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

आस्मारथंरुपपाणेपुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतयेपुमन्दसे ।

इन्द्रयथासुतसोमेपुचाकनोर्वाणंश्लोकमारोहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषपाणेपु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।

प्रभृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतसोमेपु । चाकनः ।

अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्रकौपीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाजोराजर्षेःयस्तेभृगुगोत्रोत्पन्नऋयवनोमहर्षिः
आश्विनंमहमृह्णाव इन्द्रस्तंदृष्टाकुन्दोभूत् तमिन्द्रमनुनीयपुनःसोमंतस्यैमादादिति अयमर्थो-
स्याप्रतिपाद्यते हेइन्द्र त्वं वृषपाणेपु वृष्णःसेचनसमर्थस्यसोमस्यपानानिवृषपाणानि तेपुनि-
मित्तभूतेपुरथमातिष्ठसिस्म स्वयमेवरथमारुह्यगच्छसि नत्वन्यःकश्चित्प्रवर्तयितेतिभावः एवं
चक्षति येषुसोमेपुत्वंमन्दसेहर्षमामोपि सादृशाःसोमाः शार्यातस्यएतन्नाजोराजर्षेःसम्बन्धिनः
प्रभृताःप्रकर्षणसंपादिताः अभिपवादिसंस्कारैःसंस्कृताइत्यर्थः अतःसुतसोमेपुअभिपुत-
सोमयुक्तेष्वस्मदीयेपुयज्ञेषुयथाचाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्यसोमान्कामयस्व
तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितंस्थिरंश्लोकंस्तोत्रलक्षणंवचोयशोवा आरोहसे
मामोपि यद्वा इमंयजमानंदिविद्युलोके उक्तलक्षणंयशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् ।
वृषपाणेपु पापाने भावेत्वुद् वाभावकरणयोरितिपूर्वपदस्थाभिनितादुत्तरस्यपानशब्दस्य न-
कारस्मणत्वम् । प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिपु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । चाकनः
कनीदीप्तिकान्तिगतिपु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः सेदिसिप्पङ्गमः बहुलंछन्दसीति
शपःश्लुः तुजादित्वादङ्यासस्यदीर्घत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यङ्यस्तस्याद्युदात्त-
त्वाभावे धातोरितिधात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्वाण्येभ्योपिदृश्यन्तइतिहशिग्रहणा-
द्भावेवनिष् नञावहुव्रीहौ अयि अर्वाणस्त्रसावनञइतिपर्युदासाव आदेशाभावेसर्वनामस्था-
नेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोक्तसंघाते श्लोक्यतइति
श्लोकः कर्मणिघञ् अच्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे रुहेर्न्यत्येनात्पनेपदम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह-

अददाअभमिहतेवचस्यर्वेकसीवतेवचयामिन्द्रसुन्वते ।

मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोविश्वेत्तातेसर्वनेपुप्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्जाम् । मृहते । वचस्यर्वे । कक्षीर्वते । वचयाम् ।

इन्द्र । सुन्वते । मेना । अर्जवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति

सुशक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेपु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विसेस्वकीयाभिः योपिन्द्रिः सहगङ्गायां जलक्री-
डां चक्रे तस्मिन्समये दीर्घतमानामक्रपिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कुर्वन्
शक्नोतीति द्वेपेण गङ्गामध्ये मचिक्षिपे सचक्रपिः केनचित्त्वेन अङ्गराजस्य कीडादेशं प्रति समाज-
गाम सचराजा सर्वज्ञं तद्वृषिभगवत्पुत्रादवतार्यैवमवोचत् हे भर्गवन् मम पुत्रो नास्ति एषामहिषी
अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यब्रवीत् सामहिषी तुराजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं वृद्ध-
रो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामुशित्संज्ञां दासीं प्राहीषीत् तेन च सर्वज्ञेन क्रपिणाम-
ब्रूतेन वारिणाऽप्युक्षिता सती सैव क्रपिपत्नी बभूव तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानामक्रपिः स एव राज्ञः
पुत्रो भूत् सचबहुविधेन राजस्यादिना ईजेतस्मै राज्ञे तत्तत्तैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो बृचयाख्यां वरुणां यो-
पितं प्रादात् अयमर्थः पूर्वाधर्मपतिपाद्यते । हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं
वच आत्मनः इच्छते तु न्वते त्वदेवताके पुयज्ञे पुसोमाभिषपवं कुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे बृचपां बृच-
याख्यामर्भा अल्पां युवतिमित्यर्थः एवंभूतां स्त्रियमददाः तथा सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ
वाहे इन्द्र त्वं वृषणं स्वस्व एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवो मेना नाम कन्यकाभूः तथा च शाटचायज्ञिभिः
सुब्रह्मण्यामन्त्रे कदेशव्याख्यानत्त्वं ब्राह्मणमेवमाज्जायते—वृषणं स्वस्वमेन इति वृषणं स्वस्वमेना-
भूत्वामवधाकुलजवासेति तां च प्राप्तयौ वनां स्वयमयेन्द्रश्चक्रमे । तथा च ताण्डिभिरान्नातम्—वृष-
णं स्वस्वमेना नाम दुहितास तामिन्द्रश्चक्रमे इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते
ता त्वदीयानि तानि त्रिंशेव सर्वाण्येव सवने पुयज्ञे पुषवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि स्तुतिभिः स्तो-
तव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुप्रआत्मनः
वपच् वयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । कक्षीवते अव्यवन्धनहेतवोरव्यवः कक्षयाः कक्षीवान्कक्षया-
वानिति यास्कः । आसं दीवदधीवच्चकोवत्कक्षीवदिति सम्प्रसारणं मनुषो वत्वं संज्ञायां निपा-
त्यते । मेनेति स्त्रीनाम मेनाग्रा इति शाट्वा मनज्ञाने मन्यते गृहलृत्वं जानातीति मेना पचाद्यच्
नशिमन्योरलिट्चेन्यं कव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येना इति यास्कः । सवने पु सवन-
मित्यज्ञानाम स्रस्यते अभिपूयत एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति य-
जयाचरुचमवचर्चश्चेति कुन्वाभाजः तित्त्वरिति प्राप्तेऽप्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयतेरचोयदि-
ति यच् यतो नाप इत्याद्युदात्तत्वम् रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीप्रचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्योनिरेकेपञ्जेपुस्तोमोदुर्योन्यूपः ।

अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुपुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्यः । निरेके । पञ्जेपु । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यूपः । अश्वयुः । गव्युः । रथयुः । वसुयुः । इन्द्रः ।

इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवः सुध्यः शोभनकर्मणोयजमानान्शोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसतिता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविष्ट पञ्जेपुञ्जाइत्यद्विरसामारख्या तथाचशाट्यानिभिरान्नातम्—पञ्जावा-
अद्विरसः पशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येपुयजमानेप्वद्विरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योन्यू-
पः द्वारिनिखातास्थणेव तान्सुध्यइतिपूर्वणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यप्रदाताइ-
न्द्रइवइन्द्रपवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तिवदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि भिञ्सेवायाम् कर्त्तरिलुङि व्य-
त्ययेनञ्ज्ञेभिणादेशः । सुध्यः धीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्येषां नञ्सुश्रूयामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
शसि छन्दस्युभयधेतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरारिचनंनिरे-
कः रिचिरुविरेपने भावेचञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेछन्दसीतिपद
यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्नितियूपः कुयुश्रूयांचेतियप्रत्ययः
दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुश्रूयानिच्येत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरिच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वाघस्यादित्यात्वंतु छान्द-
सत्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-
त्ययेइत्यवादेराः । मास्कस्त्वेवंभ्याचष्ट—इदंयुरिदंकायममानोथापितद्वदर्थेभाष्यते यस्तपुरिन्द्रो-
वशुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुपुरित्यपिनिगमोभवतीति । क्षिप्तये भौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे वृषि एकाचइतीप्प्रतिषेधः चित्तइत्यन्तोदात्तत्वम् छन्दुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीप्रचमाह—

इदंनमोवृषभार्यस्त्रराजेसत्यशुष्मायतृवसेवाचि ।

अस्मिभिन्द्रहृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्त्स्याम ॥१५॥१११

इदम् । नमः । वृषभार्य । स्वहरोज । सत्यशुष्माय । त्वसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वहवीराः । स्मत् । सूरिर्भिः ।
तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदं पुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणं वचः हे इन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-
र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममित्यलनाम शत्रूणां शोषक-
त्वादवितथ बलपुक्ताय तवसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जनवर्तितसंग्रामे स-
र्ववीराः विशेषेण ईरयन्त्यमित्रानि तिवीराभ्यः तादृशैः सर्वैर्भेदरूपेतावयं स्मदिति निपातः सुशब्दा-
र्थः तव स्मत्शर्मन्त्वया दत्तेशोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेमनिवसेमेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभने यत्तद्गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मे-
ति पठितत्वात् ॥ स्वराजे राजद्वितीये सत्सु द्विपेति किम् । सत्यशुष्माय सत्यशुष्मं बलं यस्य बहुवीरौ पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवति । सौशोधातुः अस्मादौणादिको सितपत्ययः वृजने वृजीवर्जने कु-
पूवृजिमन्दिनिधाञ्ज्यः क्युरितिक्युः प्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तमालुक् नडि संबुध्यो-
रितिनलोपप्रतिषेधः । स्याम नञ्चेति संहितायां सकारस्य धुडागमः खरिचेति चर्त्तं च यो द्वितीयाः श-
रिपौष्करसादेरितितकारस्य थकारः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेणैकादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

त्यं सुमेपमिति पञ्चदशैर्द्वितीयं सूक्तं सव्यस्पर्धमैन्द्रं त्रयोदशी पञ्चदशी च त्रिदुभौ शिष्टा जगत्यः
तथा चानुक्रान्तम्—त्यं सुत्रयोदश्यन्त्ये त्रिदुभावि त्रि गवामयनस्य मध्यमेह निविपुत्तं त्रके मरुत्वती-
यशस्त्रे इदं सूक्तम् विपुवान् दिवा कीर्त्यं इति खण्डे सूत्रितम्—त्यं सुमेपं कया गृभेति च मरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाश्चपाह—

त्यं सुमेपं महया स्वविदं शतं यस्य सुभ्वं साकमीरते ।
अत्यं नवाजं हवनस्य दूरं यमेन्द्रं वरुत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेपम् । मह्यम् । स्व-हविर्दम् । शतम् । यस्य । सुभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवन-इत्यर्दम् । रयम् ।
आ । इन्द्रम् । वरुत्याम् । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

इन्द्रो॑अ॒श्रायि॑सु॒ध्यो॑नि॒रेके॑प॒ञ्चेपु॑स्तोमो॒दुर्यो॑नयू॒पः ।

अ॒श्व॒यु॒र्गव्य॑र॒थयु॑र्वसू॒पुरिन्द्र॑इ॒द्रायः॑क्षयतिप्र॒यन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अ॒श्रायि॑ । सु॒ध्यः । नि॒रेके॑ । प॒ञ्चेपु॑ । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यू॒पः । अ॒श्व॒युः । ग॒व्युः । र॒थ॒युः । वसु॑युः । इन्द्रः ।

इत् । रा॒यः । क्ष॒यति॑ । प्र॒यन्ता ॥१४॥

इन्द्रोवेवःसुध्यःशोभनकर्मणोयजमानानशोभनभक्तान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेततिता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविष्ट पञ्चेपुपञ्चाइत्यद्विरसामाख्या तथाचशाट्यानिभिराम्नातम्—पञ्चावा-
अद्विरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येपुयजमानेष्वद्विरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योनयू-
पःद्वारिनिखातास्थूणेव तान्सुध्यइतिपूर्वणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यप्रदाताइ-
न्द्रइवइन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि भिज्जेत्यायाम्कर्तरिलुङि व्य-
त्ययेनत्वेध्विणादेशः । सुध्यः धीरितिकर्मनामशोभनाधीर्येषां नञ्सुश्रूयामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
शसि छन्दस्युभयथेतियणादेशःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरारिचर्ननिरे-
कः रिविरिविरेचने भावेधञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवेदुर्यः भवेच्छन्दसीतियद्
यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुन्यतेस्मिन्नितियूपः कुयुश्रूयान्चेतियप्रत्ययः
धीर्धइत्यनुवृत्तेर्धित्वम् सुश्रूयानिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वघस्यादित्यात्वन्तु छान्द-
सत्त्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरवापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-
त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसुयुरिन्द्रो-
वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरित्यपिनिगमोभवतीति । शिक्षये भौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे वृचि एकाचइतीदमतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् छन्दुत्तरपदपठतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

इ॒दंनमो॑वृ॒षभार्य॑स्व॒राज॑स॒त्यशु॑ष्माय॒तवसे॑वाचि ।

अ॒स्मिन्निन्द्र॑ह॒जने॒सर्व॑वी॒रास्मत्सूरि॑भि॒स्तव॑शर्मन्त॒स्याम ॥१५॥११

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वर्धरोज । सत्यशुष्माय । त्वसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वध्वीराः । स्मत् । सूरिभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिक्षणवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-
र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेनवेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममितिबलनाम शत्रूणांशोषक-
त्वादवितथबलयुक्ताय तवसे अत्यन्तंप्रवृद्धाय यस्मादेवंतस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जनवतिसंग्रामे स-
र्वध्वीराः विशेषेण ईरयन्त्य मित्रानिति वीराभटाः तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदिति निपातः शुशब्दा-
र्थः तवस्मत्शर्मन्त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम प्रवेमनिवसे मेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभने यज्ञगृहे सूरिभिः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मे-
ति पठितत्वात् ॥ स्वराजे राजुदीप्तौ सत्सूद्विपेति किप् । सत्यशुष्माय सत्यं शुष्मं बलं यस्य बहुवीर्यो-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिः सौधोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने धृजीवर्जने कृ-
पृवृजिमन्दिनिधाञ्ज्यः क्युरितिक्युः प्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नडित्तुवृधो-
रिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेतिसंहितायां सकारस्य धुडागमः स्वरिचेति चत्वं चयोद्वितीयाः श-
रिषौष्करसादेरिति तत्कारस्य थकारः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टकादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

त्पंसुमेपमिदिपञ्चदशर्चद्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्पणमैन्द्र त्रयोदशीपञ्चदशीच त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्पः
तथा चानुक्रान्तम्—त्पंसुवयोदश्यन्त्ये त्रिष्टुभाविनि गवामयनस्य मध्यमेहनि विपुवत्संज्ञके मरुत्वती-
यशस्वे इदं सूक्तम् विपुवान् दिवा कीर्तयं इति खण्डे सूत्रितम्—त्पंसुमेपंकया शुभेति च मरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकाह—

त्पंसुमेपमंहयास्त्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।
अत्यं न वाजं हवन्स्यदं रथमेन्द्रं वट्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेपम् । मृह्यु । स्वः । इविदम् । शतम् । यस्य । सुभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवन्स्यदम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । वट्याम् । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यंतप्रसिद्धमेपंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्योद्यौर्वीतस्यवेदितारंलब्ध्वांवा यद्वा
 स्वः सुष्टुअरणीयंधनंतस्यलम्भयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहेअध्वर्योसुमह्यसम्यक्पूजय यस्ये-
 न्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुश्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा मस्येन्द्रस्य
 रथंशतंसुश्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृत्किभिः
 सुष्टुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्त्यां रथंपतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयार्गं
 यामतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ मह्य महपूजायां चु-
 रादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । सुश्वः सुष्टुभवन्तीति सुश्वः स्तोतारः किप्-
 चेति किप् छदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूस्तु धियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते
 छन्दस्युभयथेत्युभयधाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम् ।
 ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुकृशस्यादादेशः टेरत्वं अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्त-
 त्वेधातुस्वरः शिष्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिष्वबहिनेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्त-
 म् । अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः ह्यइतिपाठात् । वाजं वाज्यतेगम्यतेमेनेतिवाजः वज्रव्रजगतौ
 करणेघञ् अजिघ्रञ्चोश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकृत्वाभा-
 वइत्युक्तम् । हवनस्यदं स्पन्दूपसवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएव न-
 लोपोबृद्धचभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिबृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिरतत्रप्रतिषि-
 ष्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोजित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् छदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेनतदेवशि-
 ष्यते । यवृत्त्यां वृत्तवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विवचनादि यासुदो-
 ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावःतिङ्तिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकाह—

सपर्वतो न धरुणे अच्युतः सहस्रं मूर्तिस्तविषीपु वा वृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधी नदीवृत्तं मुञ्जन्तर्णांसि जहृ पाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं मूऽऽतिः । तविषीपु ।

वृधे । इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीवृत्तंम् । मुञ्जन् ।

अर्णांसि । जहृ पाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनानेनजहृपाणः अत्यर्थहृष्यन्निन्द्रः यद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानामा-
 वरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृत्तंनदनान्नद्यआपस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्नि-

न्द्रः अर्णांसि जटानि उन्नन् अधःपातयन् तदानीं सइन्द्रः पर्वतोऽन पर्ववानशिलोच्चयइव ध-
रुणेषु सर्वस्वधारकेषु दकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-
न् तविधीषु वलेषु ववृधेऽपवृद्धोऽबभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेत्यनुःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोऽस्यासौ लुगभावश्छान्दसः । ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-
द्वयते इति दीर्घत्वम् । नदीवृत्तं नदीवृणोतीति नदीवृत् क्रिप् तुगागमः । उन्नन् उन्नआर्जवे वि-
करणस्वरः । अर्णांसि उदकेऽनुच्चेत्यन्तरसुन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन नुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
जह्याणः ह्यपतुष्टौ यङ्लुगन्ताद्भ्यत्येन शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-
देव शानचि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभययेति शानचार्धधातुकत्वादतो लोपयलोपो स-
र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धंसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमो धकारान्तादेशश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहिद्वरोद्वरिपुं व्रज ऊधनि चन्द्रबुधो मर्ददृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमहे स्वप्स्यया धिया मंहिष्ठरातिं सहिपभिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिपुं । व्रजः । ऊधनि । चन्द्रः बुधः । मर्दः दृद्धः ।

मनीषिभिः । इन्द्रम् । तम् । अहे । सुः अप्स्यया । धिया ।

मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पतिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिपुः आवरीवृषात्रुपुद्वरो हि अतिशयेनावरीताखलुः शत्रुजयशील-
इत्यर्थः यस्मात् ऊधनि उद्धृतजलवत्यन्तरिक्षे व्रजः सम्भक्तः व्याप्य वर्तते अतएव चन्द्रबुधः सर्वसां
मजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् मर्ददृद्धः माद्यन्त्येभिरिति मदाः सोमाः जैर्वधितः
एवंभूतो यइन्द्रो मंहिष्ठरातिं वृद्धचनं वृद्धदानं वातमिन्द्रं मनीषिभिः मनसैर्पितृभिः मासैर्कृत्विग्भिः
सह स्वप्स्यया धिया शोभनकर्मयोग्ययानुद्धया अहे आह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रः अन्धसोऽनस्या-
स्मदपेक्षितस्य पतिः पूरयिता ॥ द्वरः दृढत्येके द्वरत्यावृणोतीति द्वरः पचाद्यच् चित्तवरेणान्तोदा-
त्तत्वम् द्वरिपुः अचरितिकर्तारिदप्रत्ययः । व्रजः वृङ्सम्भक्तौ त्रिपते संभ्रज्यत इति व्रजः धनार्थे कवि-
धानं स्थाभागापाव्य विहिनियुद्धचर्यमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-
श्छान्दसः । ऊधनि उवऊध्वं ध्रियते स्मिन्नजलमित्यूधः सप्तम्येकवचने अस्थिदधिसक्थयक्षणाम-
ननुदात्तः छन्दस्पिदृश्यत इति द्विशिष्टमहणात् ऊधस्य स्याद्दस्याप्यनडादेशः यद्वा ऊधसोऽनडितिसमा-

सेविधीयमानो नडादेशः छान्दसत्वात् केवलादभिभवति । चन्द्रबुधः चदिआह्लादनेदीमौच इदि-
 त्त्वान्नुम् स्फापितञ्जीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वेन तदेव
 शिष्यते । मद्वृद्धः मदीहर्षे मदीनुपसर्गे इति करणे अपत्यपित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः तृतीयाकर्म-
 णोति पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । अह्ने ह्येज्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि आत्म-
 नेपदेष्वात्यतरस्यामिति च्छेदादेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अपइति क-
 र्मनाम शोभनमपः स्वपः तद्दर्हतीति स्वपस्यः छन्दसि चेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं महिवृद्धौ अ-
 ति शयेन मंहिचीमंहिष्ठा तु छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेभ्यः स्वितीतलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् मं-
 हिष्ठरातिर्यस्य स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावाद्भ्रस्यत्वम् बहुव्रीहौ मरुत्येति पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ।
 पमिः पृथालनपूरणयोः आदृगमहनजन इति किञ्प्रत्ययः उदोष्ठयपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छन्दसीति
 वचनादभावेपणादेशः लिङ्गद्भावाद्भिर्वचने चीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावीरदत्वह्लादिशेषाः नि-
 च्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचपाह—

आयंपृणन्ति दिवि सद्बर्हिपः समुद्रं न सुभ्वः १ स्वा अभिष्टयः ।

तद्वृहत्ये अर्जुनस्थु रूतयः शुष्मा इन्द्रं मवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्बर्हिपः । समुद्रम् । न । सुभ्वः ।

स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृहत्ये । अर्जु । तस्थुः । ऊतयः ।

शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

सप्तसद्वर्हस्यानं बर्हिः शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां वेसोमाः दिवि स्वर्गलोके अवस्थितं
 यमिन्द्रं आपृणन्ति आसमन्तात् पूरयन्ति तत्र दृष्टान्तः—सुष्ठु भवन्तीति सुस्त्वो नद्यः समुद्रं यथा
 नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः कीदृशो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः तथा चान्नापते—समुद्राय-
 व पुनायसिन्धूनां पतयेनम इति । अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः ऊतयः अविता रोमरुतः
 वृहत्ये वृहन्ने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्थुः अनुदृश्य रिथतावभूतुः कीदृशामरुतः शुष्माः
 शत्रूणां शोषयितारः अवाताः वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः अहुतप्सवः
 अकुटिलरूपाः शोभना वयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृथालनपूरणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति
 ह्रस्वत्वम् आभ्यस्तपोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सद्बर्हिपः प-
 द्वे विशरणगत्य वसादनेषु सीदन्त्यसिन्धवित्सद्म औणादिको धिकरणेन निवप्रत्ययः निच्चादाद्यु-

दात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्यः भवतेः किप्चेति किप् लुदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओः सुपीति यणादेशस्य नभ्रुधियोरिति प्रतिषेधमात्रे छन्दस्युभयथेति यणा-
देशः उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टय एषणानि उपस-
र्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते एमन्ना-
दित्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेति हन्ते भविक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्त-
त्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः ह्रकौदित्ये अस्मान्निष्ठायां हुहरेश्छन्दसीति हुआदेशः प्सा
भक्षणे इत्यस्मादौणादिकोऽङ्गः प्रत्ययः नहुतप्सवः अहुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अभित्वष्टिंमदे अस्य युध्यन्तोरध्वीरिव प्रवृणो संस्रुतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृपमाणो अन्धसा भिनहलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अभि । त्वष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यन्तः । रध्वीः इद्व । प्रवृणे ।

संस्रुः । संस्रुतयः । इन्द्रः । यत् । वज्री । धृपमाणः । अन्धसा ।

भिनत् । बलस्य । परिधीन् इद्व । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयो मरुतः मदे सोमपानेन हर्षं सति अस्येन्द्रस्य युध्यन्तो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृ-
ष्टिस्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रं अभि आभिमुख्येन संस्रुः जग्मुः रध्वीरिव प्रवृणे यथा गमनस्वभावा आपः नि-
जदेशे गच्छन्ति यद्यदा अन्धसा सोमलक्षणेनानेन पीतेन धृपमाणः प्रगल्भः सन् वज्री वज्रवानिन्द्रः
बलस्य संवृणवतः एतत्संज्ञमसुरं भिनवव्यदारयदवबधीदित्यर्थः तत्र हृष्टान्तः—त्रितः परिधीनि व
देवानां हविर्लेपनि यर्पणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जतिरे तथा च तै-
त्तिरीयैः समान्नातम—सोऽङ्गारेणापः अज्यपातयत् तत् एकतो जायत स द्वितीयमज्यपातयत् त-
तो द्वितो जायत स तृतीयमज्यपातयत् तत् त्रितो जायतेति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पवि-
तस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्थाच्छादकाः स्थापिताः तान्यथा सो भिनत्तद्वत् ॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यन्तः युधसंग्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेन शत्रु अदुपदेशा-
ल्लसार्वा धातुकानुदात्तत्वेऽन्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रध्वीः रधिर्गत्यर्थः रधिचंसोर्नलोपश्चेति उ-
प्रत्ययः वोतो गुणवचनादिति ङीप् जसि वा छन्दसीति पूर्वसर्वर्णदीर्घत्वम् ङीप् स्वरः शिष्यते । धृप-
माणः निधृपामागल्भ्ये श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वा धातुकानुदात्तत्वे

विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् लडिबहुलं छन्दस्यमादयोगेपीत्यडभावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य बलसंवरणे बलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणं क-
र्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठि । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेघोः कि-
रितिदधातेः कर्मणि किप्रत्ययः आतोऽलोपइडित्याकारलोपः ऊतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

परिधृणाचरतितिविपेशवोपोवृत्वीरजसोवृध्रमाशयत् ।

वृत्रस्ययःप्रवणेदुर्गृभिश्वनोनिजघन्थहन्वोऽरिन्द्रतन्यतुम् ॥ ६ ॥

परि । ईम् । घृणा । चरति । तिविपे । शवः । अपः ।

वृत्वी । रजसः । वृध्रम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।

दुः६गृभिश्वनः । नि६जघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्त्यरजसोगुध्रंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्या-
शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिश्वनः दुर्गृहव्यापनस्यतस्यहिव्या-
पननकेनापिमहीतुंशक्यते सइमालोकानवृणोदितिश्रुतेः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्व-
योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वाशब्दकारिणंवज्रं वृत्वीयार्थेद्वितीयातन्यतुनावजे-
णनिजघन्थनितरांमजहर्थं तदानींईमेनंत्वाइन्द्रं घृणाशत्रुजयलक्षणादीतिः परिचरतिपरितोव्यामो-
ति त्वदीयंशवोबलंचतितिविपे प्रदिदीपे । तिविपे त्विपदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वान्निघाता-
भावः । वृत्वी वृत्रवरणे स्नात्मादयश्चेत्यादिग्रहणात्कृत्वाप्रत्ययस्यईकारः । रजसः रज्जरागे रज-
न्यस्मिन्नगन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षमअसुनि रजकरजनरजःसूपसंस्थानमितिनलोपः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । अशयत् शीङोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीविशपोलुगभावः । दुर्गृभिश्वनः ग्रहउ-
पादाने अशूव्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेष्टृपोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ ह-
नहिंसागत्योः लिटिथलिकादिनियमावप्राप्तस्येष्टः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अज्यासाच्चेतिअ-
ज्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्माव ऋतन्यज्जीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनशब्देइत्यस्माद्वहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

हृदं न हित्वा न्युपन्युर्मयो ब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।
त्वष्टा चित्ते युज्यं वा रुधेशवंस्ततस्तक्षवर्जं मभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । नि । दृ । ऋ । प । न्ति । ऊ । र्म । यः । ब्र । ह्मा । णि । इ । न्द्र । त । व । य । नि । वर्ध । ना । त्व । ष्टा । चि । त् । ते । यु । ज्यं । म् । व । रु । धे । श । वं । त । त । क्ष । व । र्जं । म । भि । भू । ति । दृ । ओ । ज । स । म् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितुं तानि त्वात्वा न्युप-
निति नितरां प्राप्नुवन्त्येव तत्र दृष्टान्तः—ऊर्मयोजलप्रवाहाहृदं यथा जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वष्टा
चित् सत्वष्टा देव एव ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वृधे मा वर्धयत् अपि च अभिभूत्योजसं शत्रूणामभि-
भूयितृणां ओजसा बलेन युक्तं वर्जं ततस्तक्षतीक्ष्णोचकार ॥ न्युपन्ति ऋषीगतौ तौ दादिकः अनुपदेशा-
ल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्ति गच्छन्ती-
त्यूर्मयः अर्तेरुचेति मिप्रत्ययः गुणोत्पत्त्यकारस्य ऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्ध-
तेऽभिरिति वर्धना करणे लुप् शोभच्छन्दसीति शैलोपः । ततस्तक्ष तक्षत्वक्षतनूकरणे लिटिणलितित्स्व-
रेण प्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वाभिधावाभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेत्यभि-
भूति करणे क्तिन् तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योऽजोऽस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

जघन्वाँउहरिभिः संभृतक्रतुविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयज्ञपः ।
अयच्छथावाहोर्वज्रं मायसमधारयो दिव्यासूर्यदृशे ॥ ८ ॥

ज । घ । न्वा । ँ । उ । ह । रि । भिः । सं । भृ । त । क्र । त । उ । वि । न्द्रं । वृ । त्रं । म । नु । षे । गा । तु । य । ज्ञ । पः ।
इ । न्द्रं । वृ । त्रम् । म । नु । षे । गा । तु । य । ज्ञ । पः । अ । यः । अ । य । च्छ । था । वा । हा । हो । र्व । ज्रं । मा । य । स । म । धा । र । यो । दि । वि । या । सूर्य । दृ । शे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवा इन्द्र मनुषेजनाय गातुयज्ञं गातुमार्गमिच्छन्
पृथं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्मुक्तस्त्वं जघन्वान उ हतवान् खलु तदनन्तरं अपो बृहद्युक्ता-

निमावर्तयइत्यध्याहारः बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोगमयवज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः
समुच्चयार्थः सूर्यचदिविद्युलोकेदृशेद्रुसर्वेषामस्माकंदर्शनायअधारयः स्थापयार्चरूपे ॥ जघ-
न्वान् हन्तेर्लिङःकस्तुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोकेरभावः । गातुयन् गातु-
मिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिकयच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधःकयजन्ताच्छतरिअनु-
पदेशालसार्वाधातुकानुदात्तत्वेक्यचण्वस्वरःशिष्यते । बाहोः उदात्तयणोहत्पूर्वादितिविभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वतभियसरोहणंदिवः ।
यन्मानुपप्रधनाइन्द्रमूतयस्वर्तृपाचोमरुतोमदञ्जनु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वश्चन्द्रम् । अमश्चत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा ।
रोहणम् । दिवः । यत् । मानुपप्रधना । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः ।
वृत्साचः । मरुतः । अमदन् । अन् ॥ ९ ॥

बृहद्वृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनपद्यदोक्थ्यमुक्थाहस्तोत्रयोग्यमकृण्व-
ताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अम-
तिशान्नरुजत्यनेनेत्यमोवर्तद्युक्तम् दिवःस्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणबृ-
हद्भ्रीताइन्द्रमस्तोपतेत्यर्थः यद्यदामानुपप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीतिनिरुक्तव्यु-
त्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयःस्वः शुलोकेस्परक्षितारोमरुतःनृपाचः
प्राणरूपेणनृन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षप्रापयन् तदानीं सहन्द्रः
वृत्रवधंप्रतिदद्युक्तोबभूवेतिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्वेइति सु-
दृश्वत्वेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदमलविस्वरत्वम् । भियसा श्रीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसो-
सुगागमः तस्योदात्तत्वं । नृपाचः पचसमवाये अयसेवनार्थेइतियास्कर्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्द-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिण्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षेणनयोरिति
घटादिपुषाठावमित्वेसति मिताह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छडि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धाधातुकत्वात्पणे-
रनिदीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँअहेःस्वनादयोयवीन्द्रियसावज्जइन्द्रते ।

वृत्रस्ययद्वद्वधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अर्मइवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् ।

भियसा । वज्जः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । बृहधानस्य ।

रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिन्नत् । शिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित्तुलोकोपिअस्याहेवृत्रस्यस्वनादशब्दात्प्रियसाभयेनअयोयवीत्
अत्यर्थंपृथग्भूतआसीदअकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेवसुतस्याभिपवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-
नमदेहर्षेजातेसतित्वदीयोवज्जःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्धधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा
शवसाबलेनाभिन्नत् अच्छिन्नत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलौबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत्
युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यद्भुगन्ताल्लडि यदोवेत्यपृक्तमत्ययस्पोढागमः अहागमउदा-
त्तः । बद्धधानस्य बाधुविलोडने ताच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ह्लादिशेषाभा-
वोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

यदिन्विन्द्रपृथिवीदशंभुजिरहानिर्विश्वांततनन्तकृष्टयः ।

अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशर्वसावर्हणांभुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशंभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त ।

कृष्टयः । अत्र । अह । ते । मघइवन् । विश्रुतम् । सहः । द्याम् ।

अनु । शर्वसा । वर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिनु यदास्तु पृथिवीदशभुजिःदशमुणिताभवेत् यदिवाकृष्टयःसर्वमनुष्याः विश्वा
सर्वाण्यहानिततनन्तविस्तारयेयुः हेमघवनघनवइन्द्रअत्राहअत्रैवपूर्वोक्त्येपुदेशकाटकट्टकेपु
तेवदीयंसहोवृत्रवादिकारणंबलंविश्रुतंविरप्यातंपसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनकृतावर्हणावृत्रादे-

वर्धरूपाक्रियाधामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्बहतीतथात्वत्तत्तद्वृत्रादेर्हिंसनमपिमहदितिभावः ॥
 ततनन्त तनुमिस्तारे स्वस्तित्त्वादात्मनेपदम् छिडर्थेछडिउपत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशप् छान्दसोद्विर्भा-
 वः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युपत्ययस्यलौसत्तिपुनरपिव्यत्ययेनशप् शप्.पित्त्वादनुदात्तत्वम् तिडश्च-
 लसार्वधातुक्स्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः।
 विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगते.प्रकृतिस्वरत्वम् । वर्हणा वर्हवह्लपरिभाषणाहिं-
 सादानेषु अस्मादौणादिक.क्युपत्ययः वययोरभेदइतिवकारस्यवत्वम् प्रत्ययस्वरः निवर्हमतो-
 तिवधकर्मसुषटितंच । भुवत् भूसत्तायां सेट्यडागमः इत्थलोपइतीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिश-
 पोल्ङ्क् भूसुवोस्तिडीतिगुणमतिपेधेउवडादेशः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनस्वभूत्योजावसेष्टपन्मनः।

चरूपेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजंसः । वि३ओमनः । स्वभूति३ओजाः ।

अवसे । ध्रुपत्३मनः । चरूपे । भूमिम् । प्रति३मानम् । ओजंसः ।

अपः । स्व३रिति स्वः । परि३भूः । एषि । आ । दिवम्॥ १२ ॥

हेष्टपन्मनःशत्रूणाधर्षकमनोयुकेन्द्र अस्यअस्माभि.परिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्त-
 स्यान्तरिक्षस्परजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशेवर्तमानः स्वभूत्योजा.स्वभूतबलत्त्वंअवसेअस्म-
 द्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचरूपेकृतवानसि किञ्च ओजसोऽनलवतांबलस्पमप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूः तथा
 स्वः सुष्टुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिव्यंलोकंचपरिभू.परिग्रहीता
 परिपूर्वोभवति.परिग्रहणार्थः एषिप्राप्तोपि॥अस्य ऊडिदमितिबिभर्केरुदात्तत्वम् । व्योमनः अव-
 तिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषेणगच्छतिव्याप्तोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिप्रदा-
 नेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिञ् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधा-
 मावकारस्यचरूङ् गुणः दासीभारादितावत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिञ् विविधमो-
 षरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-
 स्यस्वरितत्वम् । स्वः सुपूर्वादेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिबिञ् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोल्ङ्क् न्य-
 क्स्वरौस्वरिणावितिस्वरितत्वम् ॥ १२ ॥

भूनाम्नेकोहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयावसूक्तात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषांसनीया
तथैवासूत्रयद—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याइति ।

तामेतांसूक्तेययोदशीष्टचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहत्तःपतिर्भूः ।

विश्वमाप्राअन्तरिक्षंमहिंत्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहत्तः ।

पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिंत्वा ।

सत्यम् । अद्धान् । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लो-
कोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंत्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः
ऋष्यादर्शनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोवृंहितस्यप्रबृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयित्वाति
तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तंघावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहिंत्वामहित्वेनसत्य-
माप्राःनिश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वायानत्यत्सदृशोन्मः कश्चिकिरस्तिनास्तीतियदेतत्
तदद्धान् सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोदिसिष्यडागमः उवडादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहत्पूर्वादि-
तिविभक्तिरुदात्ता । बृहत्तः बृहन्महत्तोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेर्लु-
डि बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्यडागमः । महिंत्वा
सुपांस्तुलुगितिवृत्तीयायाडादेशः त्वावान्वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वाछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
विसादृशार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाजइत्यात्यम् प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वेमातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

नयस्पृद्यावांपृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजंसोअन्तमानशुः ।

नोतस्वर्हृष्टिमदेअस्यमुर्ध्यंतएकौअन्यच्चरुपेविश्वमानुपक् ॥१४॥

न । यस्य । द्यावांपृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।

रजंसः । अन्तम् । आनुशुः । न । उत । स्वर्हृष्टिम् । मदे । अस्य ।

मुर्ध्यंतः । एकः । अन्यत् । चरुपे । विश्वम् । आनुपक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः तथा
 रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्पन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनपा-
 पुःउतअपिच सोमपानेनमदेहर्पेसतिस्ववृष्टिंस्वीरुतवृष्टिंवृत्रादियुध्यतःयुद्धयमानस्यास्येन्द्रस्यव-
 ल्लस्यान्तंवृत्रादयोनपापुःअतः हेइन्द्र एकस्त्वंअन्यत्स्वव्यतिरिक्तंविश्वंसर्वंभूतजातंआनुषक्अ-
 नुषक्तंकरूपे सकलमपिभूतजातंवदधीनमभूदितिभावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवो-
 द्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः पिद्गौरादिभ्यश्चेतिडीपन्तोन्तोदात्तः देवताद्व-
 न्देचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूपमन्थिष्वितिपर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनि-
 षेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनादडिच्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अ-
 श्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यप्यासस्यात्वम् अश्रोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अ-
 नुपूर्वाव पञ्जसंगेइत्यस्माद्वकिप्यनिदितामितिनिलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आर्चन्नन्नमरुतःसस्मिन्नाजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।

वृत्रस्ययन्द्रष्टिमतावधेनित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

आर्चन् । अन्नं । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।

अमदन् । अनुत्वा । वृत्रस्य । यत् । वृष्टिश्मता । वधेन । नि ।

त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वामरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्षन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् स-
 स्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौसद्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्वात्त्वामन्वमद-
 न्अनुक्रमेणहर्षपापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंमाप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यदाभूष्टिमता भ्रंशयति
 शत्रूनिभिष्टिरिभिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाभ्रातम्—व-
 ज्रोवाप्यपयद्युपःसोष्टाभिःकर्तव्योष्टाभिवैवज्रइति । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंपति आननंमुत्तंमति यद्वा
 श्वासहेतुगार्णमति निजघन्थनितरांप्राहर्षीः॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकःआडागमउदात्तः ।
 सस्मिन्तदोःसःसावितिविधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्ण-
 लोपोद्रष्टव्यः देवासः आजसेरसुमित्यमुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

न्यतेनेनेत्यानघ्राणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदे-
शोत्वतइतीप्प्रतिषेधः अज्यासाच्चेत्यज्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लित्त्वेरेणप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशचैतृतीयसूक्तं दशम्येकादशयौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सध्यऋषिः इ-
न्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेब्राह्मणाच्छं-
सिनःशस्त्रेपतस्तूक्तम् तथाचास्तूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमधुधूतस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

न्यू३पुवाचं॑प्रम॒हेम॑रामहे॒गिर॒इन्द्रा॑य॒सद॑ने॒विव॑स्वतः ।

नू॒चि॒द्विरत्नं॑स॒सता॑मि॒वावि॑द॒न्नदु॑ष्टुतिर्द्र॒विणो॑दे॒पु॒शस्य॑ते ॥ १ ॥

नि । ऊ॒म् इति॑ । सु । वाचं॑म् । प्र । म॒हे । भ॒राम॑हे । गिरः ।

इन्द्रा॑य । सद॑ने । वि॒वस्व॑तः । नु । चि॒त् । हि । रत्नं॑म् । स॒सता॑म् इ॒द्व ।

अ॒वि॒दत् । न । दुः॒इस्तु॑तिः । द्र॒वि॒णः इ॒देपु॑ । श॒स्य॑ते ॥ १ ॥

महेमहेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांपर्युज्महे उइतिपदपूरणः यतः
विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नू-
चिचक्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणां धनंअविदत् बिन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरु-
षाणां धनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यं धनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेपुधनस्यदातृपुरुषे-
षु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंमभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-
पुइत्यस्यउदात्तस्वरितयोरेणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वावसंहितायांकम्प्यते इकःसुजोति
दीर्घत्वम् सुजइतिपत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्किपचेतिकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः । नूचिच्चक्रितुनुधेत्यादिनादीर्घः । ससतामिव प-
सस्वमे अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः । अविदत् विदूलाभे छन्दलिलुङ्लड् लिट्इतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्यु-
तादीतिच्चेरडादेशः अहागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददाती-
तिद्रविणोदाःत्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिज्यामिननितीनप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमञ्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते शं-
सुस्तुतौ यकि अनिदितामितिनलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

दुरोअश्वंस्यदुरइन्द्रगोरंसिदुरोयवंस्यवसुनइनस्पतिः ।

शिक्षानुरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वंस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवंस्य ।

वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षानुरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः ।

सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेइरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य
दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानुरःशिक्षतिर्दानकर्मा
शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्नसतथोकःअकामकर्शनः कामान्
कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्हवि-
र्दत्तवतांयजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यस्तत्खिभ्यः
सखासखिपदत्यन्तमियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्त्वोत्रलक्षणंयवः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-
अदाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिंभ्यउरजितिविधीयमानउरच्यत्ययोबहुलवचनादस्मादभिभ-
वति अतएवाकारलोपः । शिक्षानुरः शिक्षयिद्योपादाने गुरोर्ब्रह्मलक्ष्म्यकारप्रत्ययः कतथाय पठ्यीस-
मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्देकैयादिकः प्यादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-
दन्तोमसिरितिमत्सेरिकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

शचीवइन्द्रपुरुकुद्युमत्तमवेदिदमभितंश्चेकिनेवसुं ।

अतःसंगृभ्यांभिभूतआमंस्मात्वायतोर्जरितुःकाममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकुत् । युमतत्तम् । तवं । इत् । इदम् ।

अभितः । चेकिने । वसुं । अतः । समंगृभ्यं । अभिभूते । आ ।

भर । मा । त्वाद्यतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः शचीति प्रज्ञानाम् हेइन्द्र शचीवः प्रज्ञावान् पुरुषतत्प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः शुभतमः अवि-
 शयेन दीप्तिमान् अभितः सर्वत्र वर्तमानः सुधनं यदस्ति तदिदं तवैतदेव स्वभूतमिति चेकिते भृशमस्मा-
 भिर्ज्ञायते अतः कारणावधनं संगृह्य सम्यक् गृहीत्वा अभिभूतेशूणां भिभूतः आभर अस्मभ्यमा-
 हरदेहीत्यर्थः त्वायतः त्वामात्मन इच्छन् लोजरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मा ऊनयीः परिहीनं मा कार्पीः पू-
 रयेत्यर्थः ॥ शचीवः मनुवसोरुरितिरुत्वम् पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्त-
 त्वम् न चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति अविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति निषेधात् ।
 चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यदन्ताद्वर्तमाने लिटि अमच्चे इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे सति लिटि आ-
 र्धधातुकत्वादतो लोप्यलोपौ । संगृह्य आभरेत्युभयत्र ह्यमहोर्भञ्छन्दसीति भत्वम् । त्वायतः त्वा-
 मात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः छान्दसमात्वं क्यज-
 न्ताल्लटः शतृ तस्य अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्य एकदेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्व-
 रोन्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्तव्यमिति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुमङ्गयजादिविभक्तेरुदात्तत्व-
 म् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावे चञ् कर्पात्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिपुषादाद्युदात्तत्वम् ।
 ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिः लुङि णिश्चिद्रुसुभ्य इति च्चैश्वादेशस्य नोनयति ध्वनपतीत्यादिना
 प्रतिषेधः ह्यन्तक्षणे तिसिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्चमाह—

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्तिगोभिर्ऋविना ।
 इन्द्रेण दस्युं दूरयन्त इन्दुभिर्द्युतद्वेषसः समिपारभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः ।
 अमर्तिम् । गोभिः । ऋविना । इन्द्रेण । दस्युम् । दूरयन्तः ।
 इन्दुभिः । द्युतद्वेषसः । सम् । दुषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तेद्युभिर्दिविश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्ते सो
 भैश्च पीतस्त्वं अस्माकं अमर्तिदारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तेः पशुभिरिर्विनाश्वयुकेन धनेन च निरुन्धानो-
 निवर्तयन् सुमना शोभनमना भव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्ते सोमै पीतेनेन्द्रेण दस्युं उपक्षपितारं शत्रुं
 दूरयन्तो हिंसन्तः अतएव द्युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन संरभेमहि संरब्धा भवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनं मनो यस्य सोर्धनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिरावरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्रसोरलोप इत्यकारलोपः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिं मन्तव्यामति. ऐश्वर्यं न मतिः अमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नलोकाव्ययेति पक्षीपतिपेधः । अश्विना अश्वोऽस्यास्तीत्यश्विधनम् । मत्वर्थीयइनिः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

समिन्द्रायासमिपारंभेमहिसंवाजैमिःपुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयाश्वांवत्यारभेमहि ॥५॥१५॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेजिभिः ।
 परुषचन्द्रैः । अजिद्युंभिः । सम् । वेव्या । प्रहमत्या । वीरहशुम्भया ।
 गौर्अपया । अश्वहवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवयंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइपाअनेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैःसंर-
भेमहि कीदृशैर्वाजैःपुरुषैर्नैःपुरुषांबहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिःअभिभोदीप्यमानैःकिञ्चदेव्या
द्योतमानयाप्रमत्यात्वदीययाप्रकृष्टबुद्ध्यासंरभेमहि कीदृश्यावीरशुष्मया वीरंविशेषेणशत्रूणांक्षिप-
णसप्तमर्थंशुष्मंयलंयस्याःसातथोक्ता गोअग्रयास्तोत्प्योदानार्थमग्रे प्रमुखतएवगावोयस्याःसात-
थोक्ता अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभकेरुदात्तत्वम् । पुरुषैर्नैः हस्वा-
च्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिमुद् श्रुत्वेनशकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौर्दीप्तियेर्षां अत्रदि-
व्यशब्दोदीर्घिलक्षयतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयणइतिविभकेरुदात्तत्वम् । प्रम-
त्या तादीचनिर्दीप्तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोःबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्रविभा-
पागोरितिगोअग्रयेत्यत्रप्रकृतिभावः । अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमत्तुपिदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽपञ्चदशोऽवर्गः ॥ १५ ॥

पष्ठोमृचमाह—

नैत्वा॒मदा॑अमद॒न्तानि॑रु॒ण्यते॑सोमा॒सोवृ॒त्रहृ॒त्यैपु॑सत्पते ।
 यत्का॒रवे॑दश॒ष्टत्रा॑ण्य॒प्रति॑वर्हि॒ष्मते॑निस॒हसा॑णिव॒र्हयः॑ ॥६॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रहृत्येषु । सतृष्टपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
वर्हिर्मते । नि । सहस्राणि । वर्हयः । ॥ ६ ॥

हेसत्पतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहृत्येषुवृत्रहनेनेपुनिमित्तभूतेषुसहृतेपूर्वोक्तामदाः मादकाम-
रुतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षप्रापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णाःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धी-
निचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यव्यदा कारवेस्तु-
तिकर्त्रेवर्हिर्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि
अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतत्स्वन्निवर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेषसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेष्ठन्दसिब-
हुलमितिशेर्लोपः । वर्हयः वर्हयतिर्हिंसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्पमाडयोगेपीत्यडभावः शपःपि-
ष्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते महत्तयोगादनिषादः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

युधायुधमुपवेदैपिधृष्ण्यापुरापुरंसमिदंहंस्योजंसा ।
नम्यायदिन्द्रसख्यांपरावतिनिवर्हयो नमुचिं नाममायिनम् ॥ ७ ॥
युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एपि । धृष्णुः । युधा । पुरा । पुरम् ।
सम् । दुदम् । हंसि । ओजंसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्याम् ।
परावति । निवर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्ण्याशत्रूणांघर्षकस्त्वं युधायुधेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपवेदैपिउपैवगच्छसि सर्व-
दायुद्धशीलोभवसीत्यर्थः धेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापूरेणनगरेणसहइन्द्रपुरोवर्तिपुरंशत्रुन-
गरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुपुन-
मनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरेदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमाया-
विनमसुरंयद्यस्मान्निवर्हयः निवरायर्हिंसीः अवस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्पहारे सम्पदा-
दिलक्षणोभावेकिप् सविक्काचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एपि इण्गत्वा अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णु-
याजिधृषामागल्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःकुरितिक्रुःप्रत्ययः किच्चाटुणाभावः सुपांसुलुगितिसोर्पा-
च्चादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा शृपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञायभ्रिमयानीति किप्चेतिक्विप्

उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्तम सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लटितिपिअदादित्वाच्छपोलु-
किनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रहत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिवृती-
यायाडचादेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसस्वीतिविसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमु-
चिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुश्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृति-
भावः नञ्गनगतिर्नचकारकमितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मां-
यिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिपुषाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

त्वंकरंजमुत्पूर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्पर्ववर्तनी ।
त्वंशतावंगृदस्याभिन्नत्पुरोऽनानुदःपरिपूताऋजिष्वना ॥ ८ ॥

त्वम् । करंजम् । उ॒त् । पूर्णयंम् । व॒धीः । तेजिष्ठया । अ॒ति॒थि॒ग्वस्पर्व॑ ।
व॒र्तनी॑ । त्वम् । श॒ता । वंगृ॑दस्य । अ॒भि॒न्नत् । पुरो॑ । अ॒न॒नु॒दः ।
परि॑द॒सूताः । ऋ॒जि॒ष्वना॑ ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपर्णयंएतन्नामानमसुरं च अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञ-
स्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुपेरणकुशलयाशक्त्या वधीः
हववानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं
ऋजिष्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः बहूदस्यए-
तत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनव विभिदिपे ॥ वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिव-
धादेशः तस्यादन्तत्वाद्दृष्ट्यभावः अतएवानेकाच्चादिट्प्रतिषेधाभावः इदंलटितिपिचोलोपः । ते-
जिष्ठया तेजसश्चादस्मायामेधेविमत्वर्थीयोविनिः तस्मादाविशायनिकेइष्टनिविन्मतोर्लुङि-
तिविनोलुक् टेरितिटिलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्त्यन्तेर्भयन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेत्सुट्
टित्त्वावङीप् सुपांसुलुगितिभिन्नेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनव
भिदिर्विदारणे लङितिषिरुधादित्वावश्चम् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङचाभ्यइतिसकारलोपः ।
अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइविकप्रत्ययः नास्त्यनुदोऽस्येतिवहुनी-
हौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः । परिपूताः पूमेरणे कर्मणि
निष्ठा गविरनन्तरइतिगवेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्दिर्दशावन्धुनासुश्रवंसोपजग्मुर्पः ।

पट्टिसहस्रानवतिनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुना । सुश्रवंसा ।

उपजग्मुर्पः । पट्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।

चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अवन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुः उपगतवतः एतानेवं विधानं जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् पट्टिमित्यादिना ते पांराज्ञा मनुचरसंख्योच्यते पट्टिसहस्रा सहस्राणां पट्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरानवतिं तान्नाह्ने ईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्चरथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्पदनेन नशबुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक्त्यवर्जयः त्वांस्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्वविधेरनित्यत्वाद्दृश्यतयाभावः राजनशब्दो राजृदीप्तावित्यस्मात्कनिनप्रत्ययान्त आद्युदासः छदुत्तरपदमल्लतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अवन्धुना नञ्सुप्त्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनं श्रवोन्मयस्य आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुः गमेलिटिः कसुः शसिभसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहेनेत्यादिनोपधालोपः शासि वसि वसीनां चेति पत्वम् छदुत्तरपदमल्लतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या रथस्येदं रथं रथाद्यद्वितयव यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुधितित्वत्वं द्वितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्धिभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याज्यइतिसिचो लोपः चोः कुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

त्वमाविथ सुश्रवं संतवोतिभिस्तव चामाभिरिन्द्रतूर्वधाणम् ।

त्वमस्मै कुत्सं मतिथिग्वभायुं महेराज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवंसम् । तव । कुतिः । तव । चामं इति ।

इन्द्र । तूर्वधाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिः । आयुम् ।

महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनेः सुश्रवसंपूर्वोक्तराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-
तन्नामानंराजानं तववामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैराविथेतिशेषः किञ्च त्वमहेमहतेयूने
तरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रन्धतिर्वशगमनइतिघ्रास्कः ॥
वामभिः त्रैड्पालने ओदेचइत्यात्वम् आतोमनिज्जितिमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः
रन्धनंवशीकरणं करोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्टवण्णौपातिपदिकस्येतीष्टवन्द्वावात्-
लोपः लङितिपिदीर्घश्छान्दसः॥ १०॥

एकादशीष्टचमाह—

यउदृचीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।

त्वांस्तोपामुत्वयासुवीराद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ११॥ १६॥

ये । उदृच् । ऋचिं । इन्द्र । देवः । गोपाः । सखायः । ते । शिवः । तमाः ।

असाम । त्वाम् । तोपाम् । त्वया । सुवीराः । द्राधीयः । आयुः ।

प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उदृचिउदकैयज्ञसमाप्तोवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्य-
न्तमियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां
स्तोपामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राधीयोविशयेनदीर्घमायुर्जी-
वनंप्रकरंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म ॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौ-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम असुभूवि लुङर्थेलोटिआहुत्तमस्यपिञ्चेतिपिद्वद्वावात्सिञ्चडिञ्जे-
तिडिच्वाभावे श्रसोरलोपइत्यकारलोपाभावः पिच्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते । स्तो-
पाम स्तौतेलोटि सिञ्चहुल्लेटीतिबहुलग्रहणात् लोटचपिसिप् तस्यपिच्वाहुणः । सुवीराः वीरवीर्यौ-
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राधीयः दीर्घशब्दादीयसुनिमित्तस्थितरेत्यादिनाद्रावादेशः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽष्टोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

मानइत्येकादशचर्चतुर्थसूक्तम् पष्ठचष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्तजगत्यः सव्य-
ऋषिः इन्द्रो देवता तथा चानुक्तान्तम्—मानो न्यात्रिष्टुपपष्ठचष्टमीनवमीचेति अतिरात्रे मथमपयाये-
च्छावाकश्चेददं सूक्तं तथा च सूत्रितम्—मानो अस्मिन्मघवन्निन्द्रपित्रुभ्यं सुतो मदायेति याज्येति ।

तत्रमथमाष्टकमाह—

मानो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वं हंसि नृहिति अन्तः शर्वसः परीणशे ।
अक्रन्दयोन्यो रोरुवद्वना कथानक्षोणी भियसा समारत ॥ १ ॥

मा । नृः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्स्व । अंहसि । नृहि । ते । अन्तः ।
शर्वसः । परिणशे । अक्रन्दयः । न्यः । रोरुवत् । वना । कथा ।
न । क्षोणीः । भियसा । सम । आरत ॥ १ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमाने अंहसि पापेष्टुस्तृप्तनामुपापफलभूतेषु सङ्ग्रामेषु
चनोऽस्मान्मापक्षेप्सीरिति शेषः यस्मात्तेतवशवसो बलस्यान्तो वसानं परीणशे परितो न्यामुं न हि श-
क्यते सर्वोपि जनस्त्वदीयं नृत्वं अतिक्रमि तुं न शक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वं अन्तरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् अ-
त्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानि चाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणी क्षोण्यः क्षो-
णीति पृथिवीनाम तदुपलक्षितान् योलोकाः भियसा त्वद्वेयनकथा कथनसमारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-
यं बलमवलोकयन् योपिलोका निश्चयतीति भावः ॥ पृत्स्व पदादिपुमांसपृत्स्लूनामुपसंख्यानमिति पृ-
तनाशब्दस्य पृद्वायः । परीणशे नशतिर्व्याप्तिकमां कृत्यार्थे त्वेकेनितिकेन प्रत्ययः नित्यादाद्यु-
दात्तत्वम् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । मघः द्वितीयाथ प्रथमा । रोरुवत् रुशब्दे यङ्गु-
न्ताल्लट् शब्द अदादिवचेति वचनाच्छपोलृक् शबुर्दित्वाट्टणाभावेऽवडादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-
ति नुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसीति किमशब्दात्प्र-
कारवचनेथाप्रत्ययः तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमऋविकादेशः । आरत ऋग्वेदी सामोग्म्यच्छी-
त्यात्मेनेपदं छान्दोऽसंत्तमाने लङि अदादित्वाच्छपोलृक् मस्यादादेशः अडागमो वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अर्चाशक्रायशाकिने शर्चीव ते शृण्वन्तमिन्द्रं मृह्यन्तमिष्टुहि ।
योष्टृणुना शर्वसरोटसी उभेष्टपाष्टृत्वाष्टृमो न्युजते ॥ २ ॥

अर्च । शक्राय । शाकिने । शर्चीष्टवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन् ।
अग्नि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वृषा । वृषत्वा । वृषभः । निष्क्रज्जते ॥ २ ॥

हेअध्ययो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशकायेन्द्रायार्च एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च
स्तुतीः शृण्वन्तंसमीचीनेयंस्तुतिरितिजानन्तं तमिन्द्रं महयन् पूजयन् अभिष्टुहिआभिमुख्येन तस्य
स्तोत्रं कुरु यइन्द्रः धृष्णुनाशत्रूणां धर्षकेण शपसाधत्तेन उभे रोदसीद्यावापृथिव्यौ न्युजते नितरां प्र-
साधयति ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अनेनैव सेच-
नसामर्थ्येन वृषभोऽर्पिताकामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः इ-
चोतस्तिष्ठ इति दोषत्वम् । शाकिने शक्तिः शाकः शकृशक्नी भावेष्व मत्वर्थीय इतिः क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि सौतेरदादित्वाच्छपोलुक् उपसर्गास्तुनोती-
तिपत्वम् धुनाष्टुरितिष्टत्वम् । वृषत्वा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । न्युजते ऋजिभृजीभर्जने इ-
दित्वान्नुम् शपिप्राप्तेभ्यत्ययेनशः ॥ २ ॥

तृतीयाप्रचमाह—

अर्चादिवेद्वृहते शूष्यं वचः स्वर्क्षत्रं यस्य धृपतो धृपन्मनः ।

बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत पुरो हरिभ्यां वृषभोरथो हिपः ॥ ३ ॥

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वर्क्षत्रम् । यस्य । धृपतः ।

धृपत् । मनः । बृहत्स्वर्क्षवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।

हरीभ्याम् ॥ । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्ताय बृहतेमहवेद्वेन्द्राय शूष्यं शूपमिति मुखनाम तत्रसाधुशूष्यं तादृशं स्तुतिल-
क्षणं वचः अर्चं चारय यस्येन्द्रस्य धृपतः शत्रून धर्षयतः स्वर्क्षत्रं स्वभूतबलवत्पमनो धृपत् धृष्टं भवति
हिपः सहि सखत्विन्द्रः बृहच्छ्रवा अभूतयशाः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वात-
दान् रोमत्वर्थयिः अथवा असवः प्राणाः तेन चापोलक्ष्यन्ते प्राणावा आप इति श्रुतेः । तानरातिददा-
तीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्पिता र-
थोरहणशीलः ॥ शूष्यं तत्रसाधुरिति यत् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति यतो नाव इत्याद्युदा-

त्तत्त्वाभावेति त्वरितइति त्वरितत्वम् । धृपतः जिघृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेन शः शतुरनुमइति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । बृहच्छ्रुवाः बृहच्छ्रुवोऽस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे असे-
रुरभित्युरन्त्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बर्हणा सुषांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः पूर्वाधरे-
त्यादिना असिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वद्विवोदहतः सानुकोप्योवत्मानाद्यपताशं वरं भिनत् ।
 यन्मायिनो बन्दिनो मन्दिनाद्यपच्छितांगमस्ति मशानिपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । द्विः । बृहत्तः । सानु । कोपयः । अव । त्वना । धृपता ।
शन्वरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । वृन्दिनः । मन्दिना । धृपत् ।
शिताम् । गर्भस्तिम् । अशानिम् । पृतन्यासि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं बृहतो महतो दिचो घृलोकस्य सानुसमुच्छ्रितं उपरिप्रदेशं कोपयः अकम्पयः धृपताश-
वृणां धर्षयिन्नात्मना आत्मना स्वयमेव शरं णतत्संज्ञमसुरं अवाभिन्नव अयधीः यत्पदावन्दिनः
शत्रून् जेतुं षट्पदभावं प्राप्नान् यद्वा बृन्दं समूहः असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनो सुरान् मन्दिना हृष्टेन
धृपत् धृपता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवतामनसामुक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीरूतां गभस्तिहस्तेन गृहीतां यद्वा गभस्ति-
रिति रश्मिनाम तद्वतीं अशनिं वज्रं पृतन्यसितान् सुरान् जेतुं पृतनारूपेणेच्छसितान् प्रतिपेरयसीत्यर्थः
तदानीं बृहतो दिवः सानुकोपय इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताड्डि बहुलं छन्दस्य मा-
ड्योगीति त्यडभावः । त्मना मन्त्रेण्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृपत् सुपांसुत्पुगितिवृत्तीयाया-
लुक् । शितां शीतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः । पृतन्यसि पृतनाशब्दा-
त्सुपआत्मनः स्यच् कव्यच्चरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नियदृणक्षिंश्वसनस्यंमूर्धनिशुष्पस्यचिद्भन्दिनोरोरुवद्दना ।
प्राचीनेनमनसाब्रह्मणावतायदद्याचित्कृणवकस्त्वापरि॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुणस्य । चित् ।
 वृन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता ।
 यत् । अद्य । चित् । रुणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्मेघैरत्यर्थशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनोवायुः तस्य व-
 न्दिनः स्वकिरणैराश्रफलादीनमृद्भावं प्रापयतः शुष्णस्य चित्तरसानां शोषमितुरादित्यस्यापि मूर्धन्यु-
 परिप्रदेशे वनावनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि आवर्जयति प्रापयसीत्यर्थः वायुना सूर्यकिरणैश्च वृ-
 द्ध्या आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते प्राचीनेन प्रकर्षेण
 गच्छा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता नियहंयतीति यधकर्मगुपाठात् बर्हणाशब्दां हिंसा तद्वता एवं-
 भूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मात् अद्याचिद्वदद्यापि रुणवः धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमावस्थानवस्थाप-
 यति यर्षास्तु च वर्पयति यस्मादेतत्फुरुपेतस्मात्कारणात् त्वात्वाप्युपरिकोयते तेन कोपीत्यर्थः अ-
 तस्त्वमेयसर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि पृथिवर्जने रक्षादिकः शपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः
 यद्दत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वाद् अन्तेः ऋत्विगित्यादिना किनि अनिदितामिति नलोपः वि-
 भापाश्चैरदिकृत्स्नियामिति स्वार्थत्वः स्वस्वेनादेशः अचइत्यकारलोपे चातिदीर्घत्वम् स्वप्रत्ययस्य
 सति शिष्टत्वात्तद्देशस्योपदेशिवद्भावेन कारजदात्तः । अद्याचिद्वद निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । रुणवः
 रुषिर्हिंसाकरणयोश्च इदित्त्वानुम् छेदित्तिष्यडागमः धिन्वि रुणव्योरचेत्युपत्ययः यकारस्याका-
 रादेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्घुषधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वे विकर-
 णस्वरः । वृन्दिनः अन्ननिरुक्तम्-वृन्दीवृन्देते मृद्भावं कर्मणो निवृणक्षि च्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्द-
 कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य शोषमितुरोरूपमाणावनानीति वाधनानीति वेति । धनानीति प्रक्षे मेघ-
 स्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽसप्तदशोऽवर्गः ॥ १७ ॥

पथीश्वरमाह-

त्वमाविथ नर्यनुर्वशं यद्वत्तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।
 त्वं रथमेतं शंक्रत्येधने त्वं पुरो न वतिदं अयो नव ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्वश॑म् । य॒हुम् । त्वम् । तु॒र्वी॒तिम् ।
व॒य्यम् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒त॒क्र॒तो । त्वम् । र॒य्यम् । ए॒त॒शम् ।
क॒ल्ये । ध॒ने । त्वम् । पु॒रः । न॒व॒तिम् । द॒ंभ॒यः । न॒व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रीत्राज्ञःआविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञा त्वं
वय्यवप्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतत्संज्ञार्थं
एतशंप्रतत्संज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्ग्रामेकल्येकर्तव्येसतिआविथेतिशेषः यद्वा पूर्वोक्तानाराज्ञारथं
एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचररक्षिथेतिथोऽप्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवावर्तनव नवोत्तरनवतिसंख्या-
काः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गणौ इणस्तशन्तशसुनावि-
वितशन्प्रत्ययः गुणः । कल्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

स॒घा॒रा॒जा॒स॒त्प॒तिः॑ शू॒शु॒व॒ज्जनो॑रा॒त॒ह॒व्यः॑ प्र॒ति॒यः॑ शा॒स॒मि॒न्व॒ति ।
उ॒क्था॒वा॒योअ॒भि॒गृ॒णाति॑रा॒ध॒सा॒दानु॑स्मा॒उ॒प॒रा॒पि॒न्व॒ते॒दिवः॑ ॥ ७ ॥
सः । घ॒ । रा॒जा । स॒त्प॒तिः । शू॒शु॒व॒त् । ज॒नः । रा॒त॒ह॒व्यः ।
प्र॒ति॒ । यः । शा॒स॒म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था॒ । वा॒ । यः । अ॒भि॒गृ॒ण॒ति ।
रा॒ध॒सा॒ । दानुः॑ । अ॒स्मै । उ॒प॒रा । पि॒न्व॒ते । दि॒वः ॥ ७ ॥

सघसखदुज्जनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मा-
न्यवर्धयति यइन्द्रप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिइ-
न्वविव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविर्लक्षणेनानेनसहाभिगृणाति
मस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभितफलप्रदावेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति
मेघनाम सचमास्केनेर्ननिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेस्मिन्नप्राण्युपरदाआपइतिवेति ।
सान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतिपावत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिनादीर्घः । सत्प-
तिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । शूशुवत् दुओभिवगतिवृद्धयोः
प्यन्ताद्वर्तमानेदुडिन्नेरहादेशे संमसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरद्वमपिवृद्धादिकंचाधि-

त्वा णोचसंश्वडोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मचभावेद्विवचनादि उवडादेशः । रावहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्भाषेघञि कर्पात्त्वतइ-
त्यन्तोदात्तत्वेभाषे व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्ब्रह्मच्यः सप्तारुतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-
वित्यस्माद्ब्रजिव्यत्ययेननलोपः । इत्यति इविव्याप्नो शप.पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वा तयोगा-
दनिघातः । अभिगृणाति गृश दे कैयादिकः प्वादीनाह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदा-
त्तत्वेधिकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा सुषांसुत्तुगितिभस.पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पित्यते
पिपिमिधिणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

असंमंक्षत्रमसंमामनीपाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे ।
येतइन्द्रदुदुपोवर्धयन्तिमहिंक्षत्रंस्थविरंष्टुष्यं च ॥ ८ ॥

असंमम् । क्षत्रम् । असंमा । मनीपा । प्र । सोमपाः । अपसा ।
सन्तु । नेमे । ये । ते । इन्द्र । दुदुपः । वर्धयन्ति । महिं । क्षत्रम् ।
स्थविरम् । ष्टुष्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रंवलमसंमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीपाबुद्धिश्चासमा नक-
स्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविपयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छ्रुत्समानार्थः ने-
मेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुमब्रूद्धाभवन्तुहेइन्द्र तेतवदुदुपोहविर्द-
त्तवन्तोयेत्यदीयमहिमहृ क्षत्रंवलंस्थविरंस्थूलं प्रबृद्धंष्टुष्यंष्टुपत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रबृद्धंकुर्वन्ति
यद्वा दुदुपः यजमानेभ्योयामफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम् । नेमे सर्वनामत्वाजसःशीभावे
गुणः त्वसमसिमेमेत्यनुञ्जानीतिसर्वानुदात्तत्वेभाषे व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दुदुपः ददातोर्लिटः
कसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयंचवलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्र-
सारणं शासिवसिचसीनांचेतिपत्वम् प्रत्ययस्वरः । महिं महैरीणादिकइन्प्रत्ययः । स्थविरं
अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअग्निदुग्धाश्रमूपदंश्रमसाइन्द्रपानाः ।
व्यंश्रुहितर्पयाकाममेपामथामनोवसुदेयायरुष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अर्द्धिदुग्धाः । चमूऽसदः । चमूसाः ।
इन्द्रपानाः । वि । अश्रुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अर्थ । मनः ।
वसुदेयाय । कृष्व ॥ १ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाःएतेसोमास्त्वदर्थसम्पादिताः
कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अर्द्धिदुग्धाः अर्द्धिभिर्ग्रावभिरभिपुताः चमूपदः चमूपचमसेषुअव-
स्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वंतानव्यश्रुहिष्यामुहि व्याप्यचएपांत्वदी-
यानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषैस्तर्पयपुरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमत्-
धनप्रदानायत्वदीर्यमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमन्त्रोपः । अर्द्धिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा
तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूपदः चमूअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्या-
दिनाजणादिककर्मत्वम् । चमूपसीदन्तीतिचमूपदः सत्सृद्धिपेत्पादिनाकिप् पूर्वपदादितिपत्वम्
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिपचितेःकर्मणित्युद् । अश्रु-
हि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय इदामदाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईदृतीतीकारादेशः
गुणः यदोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व इकृञ्करणे बहुलछन्दसी-
तिविकरणस्पृक् ॥ १ ॥

दशमीष्टकमाह—

अपामंतिष्ठरुणंहरंतमोन्तर्द्धत्रस्यजठरेपुपर्वतः ।

अमीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणां हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणे पुं जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणंहरत् । तमः । अन्तः । दृत्रस्य । जठरेपु ।
पर्वतः । अग्नि । र्द्धम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणां । हिताः । विश्वाः ।

अनुस्थाः । प्रवणेपुं । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणहरंधरुणशब्दोच्चारणचनःधारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अय-
मेवार्थःस्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्यलोकत्रयावतितुरसुरस्यजठरेपूद्वरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मे-
घोभूत् अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेघस्यावृतत्वान्नृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ई इमाःपूर्वोक्तानद्योन-
दीः अपः नदनानद्यदिवित्युत्पत्त्यानदीशब्देनापञ्च्यन्ते वव्रिणांआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाः व्यापिनीः अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवं विधा अपः इन्द्रः प्रवणे पुनिन्नेषु भूमदेशेषु अभिजिघ्र-
ते अभिगमयति ॥ वविणा वृत्रवरणे इत्यस्मात् आद्यगमहनजन इति किप्रत्ययः लिङ्गद्वावाद्भिर्भावा-
दि यणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गे इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीति पत्व-
म् । जिघ्रते हन्तेर्गन्तृधातृप्रत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः अर्तिपितृयोश्च बहुलं छ-
न्दसीत्यस्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सशेष्टं धमधिधाद्युन्नमस्मे महिं क्षत्रं जनापां लिङ्गितव्यम् ।

रक्षाचनो मघोनः पाहि सूरिन् रायेचनः स्वपत्या इपेधाः ॥ ११ ॥ १८ ॥

सः । शेष्टं धम् । अधि । धाः । युन्नम् । अस्मे इति । महिं । क्षत्रम् ।

जनापाद् । इन्द्र । तव्यम् । रक्षं । च । नः । मघोनः । पाहि ।

सूरीन् । राये । च । नः । सुष्टु अपत्यै । इपे । धाः ॥ ११ ॥ १८ ॥

हे इन्द्र सत्त्वं अस्मे अस्मात्सुद्युम्नं यशः अधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेष्टं यशं शमनं रो-
गाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं तथा महिमहत् जनापाद्शत्रुजनानामभिभवितृत्वं प्रबुद्धं क्षत्रं ब-
लं च अधिधा इति शेषः किञ्च हे इन्द्र नोस्मान् मघो नो धनवतः कृत्वा रक्षपालय सूरिन् विदुषोऽज्ञान-
पिपाहि पालय तथा राये यनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय इपेऽन्नाय च नोस्मान् धाः धेहि स्थापय ॥
धाः छन्दसि लुङ् लृट् इति प्रार्थनायां लुङि गानिस्थेति सित् चोलुक् बहुलं छन्दस्य माह चोगेपीत्य-
ङ्भावाः । अस्मे सुपां सुलुमिति अस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शो आदेशः । जनापाद् जनान् सहत इति जना-
पाद् छन्दसि स ह इति ण्विः अत उपधाया इति वृद्धिः सहेः साढः स इति पत्वम् अन्ये पामपि ह भ्यतद्-
ति पूर्वपदस्य दीर्घः । तव्यं तवति वृद्धं चर्यः सौत्रो धातुः अचो यदिति पत्व गुणे धातोस्तन्मिति च-
स्येवेत्यवादेशः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपाटने शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः इयचो-
तस्तिङ् इति दीर्घत्वम् । मघोनः श्वयुवमघोनाम तद्धिते इति शसि सम्प्रसारणम् । पाहि अदादित्वा-
च्छपोलुक् हेरपित्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते मघोन इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् निघाताभावाः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याः सातथोक्ता नञ्सुम्भामित्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् जसादिपुच्छन्द-
सि वायचनमितियाडाप इति याडागमाभावे वृद्धिरेचीति वृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चपञ्चमसूक्तं सव्यस्यार्यैरेन्द्रजागतम् तथाचानुक्रान्तम् दिवश्चिदष्टौजागतं-
हीति हीत्यभिधानात् तुहादिपरिभाषया उत्तरे द्वे सूक्ते जागते अतिरात्रे मध्यमे पर्याये मैत्रावरुणश-
स्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितञ्च—दिवश्चिदस्येति पर्यासः सनोनव्येभिरिति चेति विपुवति निष्के वत्येप्ये-
तत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंस्ये देवोत्तराणि पदं दिवश्चिदस्येति समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दो मेपि
निष्के वत्ये एतत् सूत्रितम्—त्वं महा इन्द्रो ह दिवश्चिदस्य त्वं ह्येन्द्र तुभ्य मिति निष्के वत्यमिति ।

प्रथमाष्टकमाह—

दिवश्चिदस्य वरिमा विपं प्रथ इन्द्रं न म ह्ना पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तु विष्णोश्चर्पणिभ्यं आतपः शिशिति वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । प्रथे । इन्द्रम् । न ।

मह्ना । पृथिवी । चन । प्रति । भीमः । तुविष्मान् । चर्पणिभ्यः ।

आतपः । शिशिति । वज्रम् । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं भावं दिवश्चित्पुलोकादपि विपमथे विस्तीर्णं भूव पृथिवी च न पृ-
थिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्वेन इन्द्रं न प्रति भवति भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोऽपि सगरीया-
नित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान् चर्पणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः ते-
षामर्थाय शत्रूणां मातपः आसमन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसेनैक्ष्ण्य-
यशिशिते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति तत्र दृष्टान्तः—वंसगोत्रं वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे
युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः ऊर्ध्वमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात् पृथ्वादि-
क्षण इमं निच् प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे प्रथपख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलो-
पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने अहोपोन-
त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरणविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रति-
निधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुके इतीन्द्रशब्दात् द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा-
दिति पञ्चमी तु छान्दसत्वान् भवति । भीमः जिभीभये इत्यस्माद्भ्रिय-पुवेति मन्त्रप्रत्ययः भीमो वि-
भ्यत्यस्मादितियांस्कः । आतपः तपतीति तपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

शीति शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्रुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यास-
स्येत्वम् ईहत्यघोरितीत्वम् अनजादावपित्सर्वधातुके व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः व-
नपणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः वंसंवननीयंगच्छतीति वंसगः डोन्यत्रापि दृश्य-
तदिति गमेर्दप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रतिगृष्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषाय ते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृष्णाति ।

विश्रिताः । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषाय ते ।

सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

सइन्द्रः समुद्रियः समुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवः समुद्रिय एवं भूतः स न वरी-
मभिः स्वर्कायैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिताध्यासानद्योनदीः शब्दकारिणीर्बृजेणावृता अपः अर्ण-
वो न समुद्र इव प्रतिगृष्णाति स्वीकृत्य ववर्षेति भावः सचेन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषाय ते वृष इवाच-
रति हर्षं युक्तो वर्तत इत्यर्थः तथा सइन्द्रो युध्मो योद्धा सनात् विरादेव यद्वा सनातनः ओजसावलकृ-
तेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेति मत्वर्थी योष-
प्रत्ययः सलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नद अव्यक्ते शब्दे इत्यस्मात्कर्तरि प्रचाद्यच् चित इत्यन्तोदा-
त्तत्वम् नदडि विटिच्चेन पाठात् टिड्ढाणञि निडिप् यस्येति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्
जस्यि यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्मण इति स्वरितत्वम् द्वितीयां पथमा अनयान्पुत्पत्पानद्य इत्यापड-
च्यन्ते तथाच श्रूयते—अहावनदताहते तस्मादानद्योनामस्थतावोनामानि सिन्धव इनि ॥ समुद्रियः
समुद्राभ्रादइति भवार्थे षप्रत्ययः षस्येयादेशे तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृष्णाति ह्य-
होर्भइति भत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व-
रीमभिः वृज्वरणे इत्यस्मादौणादिकर्म्मनिनप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनि-
चिदीर्घः आद्युदात्तत्वं च छान्दसत्वात् । वृषाय ते कर्तुं ऋष्यसलोपश्चेत्याचारेणैक्यम् डिच्चा-
दात्मनेपदम् अकृत्सर्वधातुकयो रिति दीर्घः । युध्मः युधसम्पहारे इत्यस्मादिपि युधीन्धिदसि श्याधू-
सूयोमणिति मक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननं पनः तदिच्छति पनम्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वं तमिन्द्रपर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणा मिरज्यसि ।
 प्रवीर्येण देवताति चे किते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥
 त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
 धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चे किते ।
 विश्वस्मे । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववन्तमेधनाकार्षीः न हि हतो भुङ्के इन्द्रो हि वर्षणार्थमेधं व-
 ज्रेण हन्ति तर्धामहः महतः नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनां इरज्यसि ईशिपे इरज्यति-
 रेश्वर्यं कर्मां स इन्द्रो देयता वीर्येण अति अति शयितः प्रचे किते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव स चोग्र उ-
 दूर्ण इन्द्रः विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादित्पाय कर्मणे देवैः पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ्
 धारणे अन्येऽप्योपि दृश्यन्ति इति कर्तारि मनश्च निस्त्वाद्याद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरज ईर्ष्यायां ऐश्वर्ये
 इत्येके कण्ठ्वादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदित्यत्र णिलोपः बहुव्रीहौ
 वीरवीर्यौ चेत्पुनरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्व-
 रितत्वम् तस्मिन् दृष्टमिति आद्युदात्तं द्रष्टुं नृसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादि-
 त्युक्तम् । देवता देव एव देवता देवात्तलित्स्वार्थे तत्प्रत्यय- लित्तीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 चे किते कितज्ञाने अस्माद्यङ्वाच्चे कित्यतेः कर्मणि लिटि अतो लोपमलोपो । पुरोहितः पुरसूशब्द-
 स्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनन्त-
 रइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

स इह नेन मस्युभिर्वचस्य ते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।
 दृषा छन्दुर्भवति हर्यतो दृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिवन्ति ॥ ४ ॥
 सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
 प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् । दृषा । छन्दुः । भवति । हर्यते । दृषा ।
 क्षेमेण । धेनाम् । मघवा । यत् । इवन्ति ॥ ४ ॥

सइवसएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन्
 क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेपुजनेपुइन्द्रियंस्ववीर्यमनुवा-
 णः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता
 भवति यियक्षतांपुरुषाणांपागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहमिःप्रदातेत्यर्थः मघ-
 वाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्ररुतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्तदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइ-
 न्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्बृपेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांय-
 जमानैःरुतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्वतिव्याप्नोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थं
 क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तर्कुर्वन्तिमुनयः वचस्य-
 यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकि अतोलोपयजोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मन्त्रवाणः ब्रू-
 व्यक्यांवावि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोडित्वाट्टणाभावेउवइ चित्स्यरेणान्तो-
 दात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त-
 मितिषेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दावध्वच्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इत्यति इविव्या-
 षौ शपःपित्त्वाद्नुदात्तत्वेचातुस्वरः यद्वचयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सइन्महानिसमिथानिंमज्मनारुणोतियुध्मओजसाजनेभ्यः ।
 अधाचनश्रद्धधतित्विर्षीमतइन्द्रायवज्रंनिघनिघ्नतेवधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सः । इत् । महानि । समऽइथानि । मज्मना । रुणोति । युध्मः ।
 ओजसा । जनेभ्यः । अर्थ । चन । श्रत् । दधति । त्विर्षीमते ।
 इन्द्राय । वज्रम् । निघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सइव सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहवःसङ्ग्रामान्मज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाव-
 लेनरुणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधंमेधेषुनिघ-
 निघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्धधति श्रद्वितिसत्यना-
 म इन्द्रोवल्बानितिपदुच्यतेवत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्द-
 सः यद्वा महन्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि घञर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इ-
 ण्गत्वौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्ग्रामाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वाट्टणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्जना टुमस्जोशुद्धौ मनिन्प्रत्ययः स्रज्जस्रज्ञशीतिसकारस्य जश्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः । अध छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः । त्विपीमते त्विपदीतौ इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् मनुषः पित्त्वादनुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिट्श्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । निघनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अफ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्वाघत्यादावेवतद्वद्व्ययम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

पठौघचमाह—

सहि॒श्रव॒स्युःस॒दनानि॒कृत्रिमा॑क्ष्म॒यावृ॒धान॒ओज॑साविनाशयन् ।
ज्योती॑पि॒कृण्वन्वृ॒काणि॒यज्य॑वेवसु॒क्रतुःस॒र्ववा॒अपः॑सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रव॒स्युः । स॒दनानि । कृ॒त्रिमा॑ । क्ष्म॒या । वृ॒धानः ।
ओज॑सा । वि॒श्रुना॑शयन् । ज्योती॑पि । कृ॒ण्वन् । अ॒वृका॑णि ।
यज्य॑वे । अ॒व । सु॒क्रतुः । स॒र्ववै । अ॒पः । सृ॒जत् ॥ ६ ॥

श्रवस्पुरन्त्यशोवाआत्मनइच्छन्कृत्रिमाकृत्रिमाणिक्रिययानिर्वृत्तानिसदनानिअसुरपुराणि ओजसावलेनविनाशयन् क्षमयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं शत्रूणांभवित्रायत्रालेनेत्यर्थः ज्योतींपिसूर्यादीनिवृत्रेणावृत्तानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहिता-
निकृण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखस्त्विन्द्रोयज्यवेयष्टेयजमानायतदर्थंसर्ववेस-
रणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिरुतवानित्यर्थः॥कृत्रिमाडुरुक्रूरणेद्वितःक्रि-
रितिभावेद्विप्रत्ययः क्लेमंक्रित्यमितिनिर्वृत्तार्थेमष् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेक्रिमत्ययस्वरएवशिष्य-
ते शेच्छन्दसिघहुलपितिशोर्लोपः । क्षमया क्षमूपसहनेक्षमतेप्राणिजातरुतमुपद्रवमितिक्षमा पिंद्भि-
दादिभ्योडित्यप् ततप्राप् व्यत्ययेनघातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्तयुदात्तत्वम् यद्वा अयंघातुरभि-
भवार्थःपहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादीणादिहोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गत्वम-
नइतिडीपोनिपेधे हायुभाम्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः । वृधानः ताच्छ्रील्लिकश्चानश्चहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि वृत्रवरणसंवृभूशुषिमुपिभ्यःकक्इतिक्क्-
त्ययः यद्वहीहीनश्चुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्जये यजिमनिसुन्विदसिजनिभ्योयुतिरिति

युमत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्ववै सृगती कृत्यार्थेतवेकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लडिवहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यहभावः॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाश्वाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्टासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमपावन् । अस्तु । ते । अर्वाश्वा । हरी इति ।

वन्दनश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।

ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयमनः दानायअस्मदभिमत्फलप्रदाना-
यास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावधावर्वाश्वाअस्मद्यज्ञा-
भिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्टासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलादित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः
भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नहिंसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिष्ठितिवनिष् असंमुद्धावितिपर्युदात्तादीर्वाभावः । अर्वाश्वा सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वानुम् भावेत्युद् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे क्तिपितुगागमः । यमिष्टासः यन्तुःशब्दात्तुच्छन्दीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितिवृद्धोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञेसरसुमित्यसृक् । सारथयः सर्वेण्येतिघथिनप्रत्ययोणित्ठोपश्च
नित्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेतप्रतिकूलंजानन्तीतिवेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्ति दंभुदंभे स्वादित्वावश्रुः तस्यडित्वादिनिदितामितिनिष्ठोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्रुवोरितिय-
णादेशाभावे अचिभुधात्वित्यादिनोवडादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिघृभिरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यने ऋतुत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्पुटोचहुटमितिकर्तरिक्कि-
नि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हल्लिचेनिदीर्घः ऋकारत्वादिभ्यःत्तिञ्जिष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्वा-
चानत्वम् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तयो रपां हंसं हस्तं त्विं श्रुतो दधे ।

आवृता सो वृता सो न कर्तुं भिस्त न पुते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वसुं । विभर्षिं । हस्तयोः । अपां ह्म । सहं । त्विं ।

श्रुतः । दधे । आवृतासः । अवृतासः । न । कर्तुं भिः । तनूपुं ।

ते । कर्तवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वं अप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्विभर्षिं स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि
 तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अपाहं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारय-
 ति त्वदीयास्तनवः कर्तुं भिः वृत्रादेरसुरस्य बधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
 कृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरेमावृत्त्या वतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः— अवृता सो न अवत इति कूपना-
 म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः पाणिभिराव्रियन्ते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हेइन्द्र ते तव शरीरेषु
 कर्तवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिक्षेये इत्यस्माद्भावे निष्ठा यामप्यदर्शयति प-
 र्युदासादीर्घाभावः अतएव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृतं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं न प्र-
 क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरतम् । विभर्षिं दुभञ्जधारणपोषणयोः लिटि सिपिशपः
 श्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । अपाहं पृह अभिभवे इत्यस्मात् निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीप्सहे-
 तीटो विकल्पितत्वाद् यस्य विभापे तीट्प्रतिषेधः त्वधत्वद्वत्त्वद्वलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
 मांसा साढ्ये साढ्वासाढेति निगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं
 द्रष्टव्यम् । तन्वि जसादिपुच्छन्दसि वा वचनमिति अञ्च घेरित्यत्वोत्त्वयोर्भावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
 तयो र्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तपणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् प्रवर्तते ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

१ हेइन्द्रमाणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितं अनुग्रहितं भ्रमहीणं वावसु कर्मफलारूपं धनं
 हस्तयोः अधिदेव हस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्विभर्षिधारयसि अध्यात्मं च जीवनादिलक्षणं
 कर्मफलं हस्तसदृशयोः भाणापानयोर्धारयसि किञ्च सहो बलं त्वदीयमपाहं अन्यैरतिरस्कापैः अतः
 कर्मफलं धारयितुं समर्थोऽसि किञ्च नन्वितनो स्वात्मनः शरीरे श्रुतः श्रवणादिज्ञानानि दधे धारयसि
 अतो नुष्ठानमया स ज्ञात्वा तदनु रूपफलं ददासीत्यर्थं किञ्च कर्तुं भिर्भूमौ हिरण्यनिधिं भिक्षेपकारि-
 भिः अदत्ता सो न निधिस्थापनार्थं ताता अवययतां द्विवावृतासः दिशः सर्वा अभिवृत्तौ यत्र काशो-

युमत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्वेवै सृगतौ कृत्यार्थेतवेकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतैवयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजवल्डिबहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यडभावः॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाश्वाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्टासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमपावन् । अस्तु । ते । अर्वाश्वा । हरी वति ।

वन्दनश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।

ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयमनः दानायअस्मदभिमत्फलप्रदाना-
यास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानास्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाश्वाअस्मद्यज्ञा-
भिमुखीआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्टासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः
भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा प्रीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नहिंसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिज्जिनिबनिष् असंबुद्धावितिपर्युदासादीर्घाभावः । अर्वाश्वा सुपांसुत्तुगिति
विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वान्नुम् भावेत्युद् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे क्तिपितुगागमः । यमिष्टासः मन्तुःशब्दानुच्छन्दसीवीठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्वोर्णचेतिचथिन्प्रत्ययोणिछोपश्च
नित्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेवतिप्रतिकूलंज्ञानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् अित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्तिदंभुदंभे स्वादित्वावश्रुः तस्यडित्वादिनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्रुवोरितिय-
णादेशाभावे अविश्रुधात्स्वित्यादिनोवडादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृथिरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते ऋतुत्वंदीर्घश्च यद्वा भृञ्भरणे इत्यस्मात् कृत्यत्पुटोबहुलमितिकर्तरिक्कि-
नि उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्त्वम् हत्विचेनिदीर्घः ऋरारत्वादिभ्यःकिञ्चिद्भावद्भवतीतिनिष्ठावद्भा-
वान्तत्वम् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीष्टकाह—

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तयोः पाह्णं सहस्तं निश्चुतोदधे ।

आवृता सोवृता सोनकर्तृभिस्तनुपुतिः कर्तव इन्द्रभूर्यः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वसुं । विभर्षिं । हस्तयोः । अपाह्णम् । सहः । तन्विं ।

श्रुतः । दधे । आवृतासः । अवृतासः । न । कर्तृभिः । तनूपुं ।

ते । कर्तवः । इन्द्र । भूर्यः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वं अप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्विभर्षिं स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि
तथा श्रुतः परव्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अपाह्णं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारय-
ति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
कृतानि सर्वाणिकर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः—अवृतासो न अवत इति कूपना-
म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराश्रित्यन्ते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हेइन्द्र ते तव शरीरेषु
कर्तवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं क्षिक्षेये इत्यस्माद्वावे निष्ठाया मण्यदर्थे इति प-
र्युदासादौघाभावः अतएव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृतं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं नम-
क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विभर्षिं इष्टभूतधारणपोषणयोः लिटि सिपिशपः
श्रुतः भूजामिदित्यस्यास्येत्यम् । अपाह्णं पृह अभिभवे इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीपसहे-
तीदो विकल्पितत्वात् यस्मिन् विभापेतीदृशतिपेधः द्रव्यस्य पुरतल्लोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
प्राप्ते सादृश्ये सादृशादिति निगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं सादेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं
दृष्टव्यम् । तन्वि जसादिपुण्ड्रसिवावचनमिति अन्वये रित्यत्वात् तयोर्भावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
तयोर्पण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तपणो हत्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् न प्रवर्तते ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

१ हेइन्द्रभाणादित्यरूपपरमेष्ठिनः अप्रक्षितं अनुपहसितं भ्रष्टाणं वा असु कर्मफलारम्भधनं
हस्तयोः अभिदेव हस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्विभर्षिं पार्श्वयसि अर्ध्यात्मं च जीवनादित्यक्षणं
कर्मफलं हस्तसदृशयो भाणापानयोर्धारयमि क्रियं महो बलं त्वदीयमपाह्णं अन्ये रतिरस्कार्थं अतः
कर्मफलं धारयितुं समर्थोऽसि क्रियं नन्वितनो स्वात्मनः शरीरे श्रुतः अवृतादिताना निदधे धारयसि
अतो नुष्ठानमपास ज्ञान्वातदनु रूपकलदशसीत्यर्थं क्रियं कर्तृभिर्भूमौ हिरण्यनिधिनक्षेत्रकारि-
भिः अदृतासो न निषिध्यापनार्ग्यमाता अथ गतां दत्तं आवृतासः दिशः सर्वं अस्ति वदीयमकारो-

एषप्रपूर्वैरितिपल्लचंषष्ठं सूक्तम् सव्यस्यापैमैन्द्रं जागत्मित्युक्तम् अनुक्रान्तञ्च—एषप्रपडिति । विपुवतिनिष्केवल्ये एतत्सूक्तं शंसनीयं विपुवान्दिवाकीर्त्येदं तिस्रण्डेऽस्त्रितम्—एषप्रपूर्वैर्वृषामदः ममं हिष्ठायेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषप्रपूर्वैरिवृतस्य च भ्रिपोत्यो न योपा मुदं यस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथं मा दृत्या हरियोगमृभ्वंसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । च भ्रिपः । अत्यः । न । योपांम् ।

उत् । अयं स्त । भुर्वणिः । दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययम् ।

रथं । आ दृत्यं । हरिः योगम् । ऋभ्वंसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिर्नाएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चभ्रिपः चमूपुचमसेषु अवस्थिताः सोमलक्षणा-
इषः पावोदयंस्तमकर्षेणपानार्थमुन्दरति तत्रदृष्टान्तः—अत्यो न योपां यथाश्वोवडवांकीडार्थमुपय-
च्छति सचेन्द्रः हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तं ऋभ्वंसं उरुभासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य
महेमहेतेवृचवधः।दिरूपायकर्मणेदक्षं प्रवृद्धमात्मानं सेमं पाययते पानं कारयति ॥ पूर्वीः पूषालनपूरण-
योः पृथिवीव्यधीत्यादिनाकुमत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्तरम् पुरुशब्दाद्वेतो गुणवचनादिति डीप् य-
णादेशः हलिचेति दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः । चभ्रिपः चमुअदने इत्यस्मात्कृपिचमितनिधनीत्यादिनाक-
प्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यां प्रतमाना इषश्चभ्रिपः वकारस्य रेफश्छान्दसः छुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
अयं स्त छान्दसेतवर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाच इतीप् प्रतिषेधः । भुर्वणिः भवेति रत्तिकर्म-
तिर्यास्कः । धातुपाठे तु भर्वहिंसायामिति पठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्य उकारश्छान्द-
सः । पाययते पापाने शाच्छास्त्राह्वाव्यावेपां युक् इति हेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
हिरण्ययम् ऋत्त्यवास्वत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटोमशब्दलोपो निपात्यते । हरियो-
गम् हर्षोर्योगो योजनं यस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः स एव बह्व्रीहिस्वरेण शिष्यते ।
ऋभ्वंसं उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्भ्रुवसादेशः ॥ १ ॥

नाच्छादिना निधिस्थापकाहिनिधिगर्ते निक्षिप्यतर्गतं पृथिकादिभि आच्छादयन्ति एवत्वमपि
त्वदीयरदिमभि सर्वमाच्छादयसि नादृशस्य ते तत्रतनुपुशररेपुक्रतव सकल्पविशेषा फलमदाः
भूर्योवहो विद्यन्ते यो यत्फलमिच्छति तस्य तत्फलमास्त्वत्येव सकल्पमात्रेणैव ददासीत्यर्थः ।
इत्युपनिषद्भाष्ये ॥ १ नि० ९ २३ ।

द्वितीयाष्टकमाह—

तंगूर्तयेनेमन्निपःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिप्यवः ।
पतिदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिंवेनाअधिरोहतेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इषः । परीणसः । समुद्रम् । न । संचरणे ।
सनिप्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।
न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोत्रारः नेमन्निपःनमस्कारपूर्वगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोऽध्यामु-
बन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनि-
प्यवः सन्निधनमात्मनश्छन्तोवणिजः धनार्थसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसामुद्रं यथानावा
समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोत्रारोपित्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोत्रः त्वंचदक्षस्य
प्रबुद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिपादमिवारं सहःसहस्रं तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तो-
त्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिं यथापर्वतंस्वाभि-
मत्पुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयःगृशब्दे गृणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः किञ्चकौचेतिकर्तरिक्किञ्
बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निपः णमप्रहृत्वेइत्यस्माच्छत-
रिभ्यत्ययेनेत्वं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइप्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निपः इपगतावित्यस्मात्
क्लिप्चेतिक्लिप् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिनामनप्रत्ययः
बहुलवचनात् नकारस्येतसंज्ञाभावः नीताःप्रताःइषोयेषां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छ-
न्तीतिपरीणसः क्लिप्चेतिक्लिप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम्
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्किपिशकारस्यसकारः । सनिप्यवः
पणुदानेइत्यस्मादिनस्तर्षधातुश्चइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिमात्मनश्छन्तीतिक्किञ्च सर्वप्रातिप-
दिकेऽप्योलात्साधामसुग्वक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिमुक् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । नु
क्चितुनुवेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपश्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सतुर्वणिर्महँअरेणुपौंस्येगिरेभृष्टिर्नभ्राजतेतुजाशवः ।

येनशुष्णंमायिनंमायसोमदेदुधआभूपुरामयन्निदामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।

भ्राजते । तुजा । शवः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः ।

मदे । दुधः । आभूपु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । तूर्णसम्भजते-
इतितस्यार्थः महान्पवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोवत् पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु
अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिसकंसत्तव्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा
उन्नतंसत्तदीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्कदेहः दुधः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताभवस्थापयि-
ता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूपु
कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवसायत् तद्वलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी
हिसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वादेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ
नञ्स्तुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजहिसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिबिभक्ते-
राकारः । दुधः दुष्टान्ध्रियेतवस्थापयतीतिदुधः भृष्ट् अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्ययान्मूलवि-
भुजादित्वादकःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपच्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मि त्वे मितोह्रस्वइतिह्र-
स्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

देवीयदितविपीत्वाहंथोतयइन्द्रंसिपक्त्युपसंसूर्यः ।

योधृष्णुनाशवंसावाधतेतमइयंतिरेणुंवृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविपी । त्वाहंथं । उतये । इन्द्रम् । सिसंक्ति । उपसंम् ।

न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवंसा । वाधते । तमः । इयंति । रेणुम् ।

वृहत् । अहंरिष्वनिः ॥ ४ ॥

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्वकेणशवसाप्लेनतमस्तमोरूपंवृत्रादिमसुरंवाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्ष-
णायत्वावृधात्वयास्तोत्रवर्धितंतमिन्द्रदेवीतविषी द्योतमानंबलंयदियदासिपक्तिसमवैतिसेवतइति
यास्कः । सूर्यःउपसंतं यथाउपोदेवतासेवतेनित्यंतत्संबन्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हरिष्वणिःग-
च्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांव्यथोत्पादनेनस्वनयिता शन्दयिताइन्द्रःरेणुरेणुर्णिहंसनंवृहत्त-
भूतंइत्यतिशयवृत्तमयति॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् किप्चेतिकिप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः । सिपक्ति पचसम-
वाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यज्यासस्येत्वम् । इयति ऋसृगतौ जौहोत्यादिकः
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थास्तद् शपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अतिपिपत्योश्चेत्यज्यासस्येत्वम्
अज्यासस्यासवर्णेइतीमडादेशः अनुदात्तेचेतिअज्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्यवाक्यान्तर-
गतत्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं रीगतिरेपणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः । अर्हरिष्व-
णिः अर्तरन्येज्योपिदृश्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चेमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वन-
ध्वनशब्दे अस्माण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः घटादित्वान्मिच्चे मिताह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

वियन्तिरोध्रुणमच्युतंरजोतिंष्टिपोदिवआतांसुवर्हणा ।
स्वमीह्णेयन्मदंइन्द्रहृष्याहंनृत्रंनिरपामौजोअर्णवम् ॥५॥

वि । यत् । त्रि । ध्रुणम् । अच्युतम् । रज्ज । अतिस्थिप ।
दिवः । आतांसु । वर्हणा । स्वमीह्णे । यत् । मदे । इन्द्र । हृष्या ।
अहंन् । नृत्रम् । निः । अपाम् । ओज्ज । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं ध्रुण सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अच्युतंविनाशरहितं रजः
उदकंदिवोद्युलोकाव आतांसु आताइतिदिङ्गाम आतासुविस्त्वासुदिक्षु हेइन्द्र वर्हणाहन्तात्वं
व्यतिष्ठिपः विविधंस्थापयाञ्छरुपे तथा यद्यदास्वर्मीह्णेमीह्णइतिवननाम स्वसुद्युगन्तव्यंमी-
ह्णधनंयस्मिन्तस्मिन्साङ्गमे मदे तवसोमपानेनहर्षेसति हृष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन्
त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवमेधंनिरोजः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंवृ-

त्रंहत्वावृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्तात्तुडि त्वेरादेः णिलो-
पः तिष्ठतेरिति तु पधाया इत्यम् चडीति द्विवचने शर्पूर्वाः स्वयमिति थकारः शिष्यते चत्वेन तकारः
अडागम उदात्तः यद्दत्तयोगादनिघातः । बहणा सुप्राप्तुलुगितिसोराकारः । स्वर्मह्नि मिहसेचने
निष्ठा होढ इति द्वित्वम् क्षपस्तथोर्धोघ इति तकारस्य धत्वम् तस्य धृत्वे ढोढेलोप इति ढलोपः ढूलोपे पूर्व-
स्येति दीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यद्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्चाव्यय इति सेलोपः यद्दत्तयोगादनिघातः ।
औजः उज्जआर्जवे लङ्चाडागमो वृद्धिश्च ॥ ५ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

त्वं दिवो धरुणं धिप ओजं सा पृथिव्या इन्द्रसदने पुमाहि नः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो विवृत्रस्य समया पाप्या रुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिपे । ओजं सा । पृथिव्याः । इन्द्र ।

सदने पु । माहि नः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि ।

वृत्रस्य । समया । पाप्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र माहि नः प्रवृद्धस्त्वं दिवोऽष्टुलोकात् पृथिव्याः सदने पुप्रदेशेषु ओजसावलेन धरुणं
सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिपे दधिपे स्थापयसि यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति
अपोजलानि अरिणा मेघान्निरगमयः वृत्रस्य आवरकं वृत्रं च समया वृष्टया पाप्या शिलया यद्वा
शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिपे दधाते ष्छान्दसो वर्तमाने लिट् द्विवचनप्रकरणे छन्दसि चे-
ति वक्तव्यमिति वचनात् द्विवचनाभावः कादिनियमादिहागमे आतोलोप इति चेत्याकारलोपः ।
माहि नः महेरि नृचेति महपूजायामित्यस्मादौणादिक इ नृप्रत्ययः अत उपधाया इति वृद्धिः ।
अरिणाः रीगतिरेपणयोः क्रैयादिकः लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । समया पमष्टम-
वैक्लव्ये समतीति समा पचाद्यच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । पाप्या पिप्पसं चूर्णेनेत्यस्मादौणादिक इ नृ-
प्रत्ययः बहुलवचनात् उपधाया आकारः रुदिकारादकिन इति ङीप् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
तृतीयैकवचने यणादेशे सति उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । अरुजः रजोभक्ते तौदादिकः
शस्यङित्वाद्गुणाभावः ॥ ६ ॥

॥ इति मथमस्य चतुर्थेऽकविशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमं हिष्ठायेति पल्लवं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्पणमिन्द्रजागतं तथा चानुक्रान्तम्—प्रमं हिष्ठायेति वि-
पुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयं प्रमं हिष्ठायेत्यमृष्वितीह तार्क्ष्यमन्तव इति उक्थसंस्थेऋतौ
तृतीयसवनबाह्याणाच्छंसि शस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाः ककुभः प्रमं हिष्ठायोदप्रुत इति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

प्रमं हिष्ठायेद्बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिभरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायुशवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मं हिष्ठाये । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिभरे ।
अपामिव । प्रवणे । यस्य । दुर्धरम् । राधः । विश्वायुः । शवसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

मं हिष्ठाये मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः । दातृत्वमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशु-
ष्माय अवितथबलाय तवसे आकारतः प्रवृद्धाय एवं गुणविशिष्टायेन्द्राय मतिमननीयां स्तुतिं प्रभरे
प्रकर्षेण सम्पादयामि यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं अन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्र दृष्टान्तः—प्रवणे निम्न प्रदेशे अपामि-
व यथा जलानां विगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् तथा राधो धनं विश्वायुसर्वेषु व्याप्तं शवसे
स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते तस्येन्द्रस्येति पूर्वेषां सन्धः ॥ मं हिष्ठाये अ-
तिशयेन मंहितामं हिष्ठः तुच्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठे मेयः स्तितिवृत्तोलः । बृहते बृहन्महतोरुपसं-
ख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्च बहुव्रीहिस्वरः । मतिं मन्त्रे वृषेऽद्यादिना किन उदात्तत्वम् अ-
नुदात्तोपदेशेऽप्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषद्गुणितकर्मणि खल् । विश्वायु
विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् आयुगमनं यस्य तद्विश्वायु एतेच्छन्दसीण इत्युणप्रत्ययः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञा-
यामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणि निष्ठा मतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

अधत्ते विश्वमनुहासदिष्टय आपो निम्ने वसर्वनाह विष्मन्तः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्षत इन्द्रस्य वज्रः श्रयिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अर्ध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।

निम्नाऽइव । सर्वना । हविष्मन्तः । यत् । पर्वते । न । समुदरार्शति ।

हृतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रयिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतत्सम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत् अन्वभव-
त् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तत्प्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञजाता-
निनिम्नेव निम्नानिभूस्थलान्यापइवत्यांसम्भजन्तइतिशेषः हृतःशत्रुवधमेतत्तइन्द्रस्य हृतःप्रे-
प्ताकर्मेवित्यास्कः । यद्वा हृतःशोभनःहिरण्ययोहिरण्यमयःश्रयिताशत्रूणांहिसनशीलः वज्रः पर्व-
तेपर्वतेशिलोच्चयेवृक्षेयायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितः सन् अवधीदित्यर्थः य-
दाइन्द्रेणपेरितोवज्रः अपतिहतः सन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवतंयष्टुंसर्वंयजमाना प्रावर्तिपतेतिभा-
षः ॥ अथ छान्दसंधत्वम् । असत् अस्तोर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टये यजतेभाषे
किनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं ब्रह्मादिनापत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इयगतावि-
त्यस्माद्भावेकिनि मध्वेवृषेतिनित्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सम-
शीत शीइत्वमे लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीड सार्वानुकइतिगुणाभावः । हृतः
हृतगतिकान्त्योः भृष्टदशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । श्रयिता श्रयत्प्रत्ययः कथर्हिंसार्थाः ताच्छी-
लिकस्तृन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अस्मैभीमायनमस्तासमध्वरेउपोनशुभ्रआर्षरापनीयसे ।

यस्यधामश्रवसेनामेन्द्रियंज्योतिरकारिहरितोनायसे ॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमस्ता । सम् । अध्वरे । उपः । न । शुभ्रे । आ ।

भार । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।

अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउपः उपोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोतव्याय
अस्माइन्द्रायअध्वरोहिंसारहितेऽस्मिन्सागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्प-

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहवित्क्षणमन्त्रसमाभरसम्यक्सम्पादय
धामसर्वस्यधारकंनामस्तोत्रं नमनशीलंपसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य
एवंविधंज्योतिः श्रयसेन्नायहवित्क्षणान्नलाभार्थंअयसेइतस्ततोमनायअकारिक्रियते हरि-
तो न यथाअश्वानसादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्ति तद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविलाभायस्वकी-
यंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उपः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायित-
ञ्चीत्यादिनारकप्रत्ययः । भर ह्रस्वोर्भेदविभक्त्यम् अचोवस्तिडइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तु-
त्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसि-
लुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेकर्मणिस्तुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगता-
वित्यस्माद्भावेअसुन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीपृथग्माह—

इमेतइन्द्रतेवयंपुरुषुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभुवसो ।

नहिवदन्योर्गिर्वणोर्गिरसघर्त्क्षोणीरिवप्रतिनोहर्यतद्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुषस्तु । ये । त्वा । आरभ्य ।

चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः ।

गिरः । सघर्त् । क्षोणीर्द्व । प्रति । नः । हर्ष । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभुवसोप्रभूतघन अतएवपुरुषुतपुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्तुत येचवयंत्वात्वामारभ्या-
श्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तदमेवयं तेतवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीये-
न्द्र त्वदन्यस्त्वन्नोन्यकश्चिदपिगिरस्तुती नहिसघवल्लहिप्रामोति अतस्त्वेनोस्माकं तस्तु-
तिलक्षणंवचप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते
॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघर्त् पघर्हि-
सायां अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् छेदबडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादा-
दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्ङ्चान्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

भूरितन्द्रवीर्यं तवस्मस्यस्तोतुर्मघवन्काममापृण ।

अनुतेद्यौर्दृहतीवीर्यममइयंचतेपृथिवीनेमओजसे ॥५॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः ।

मघवन् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती ।

वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यं सामर्थ्यं भूरिबहु नकेनापि अवच्छेत्तुं शक्यते तादृशस्पतय वर्यं स्मसिस्त्वभू-
ताभावामः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्य काममभिलाषं आपृण आपूरय बृहती
द्यौर्महान्द्युलोकोपि तेतववीर्यं अनुममे अन्वमंस्त इन्द्रेण सहावस्थानात् इयंचइयमपि पृथिवीति
तवओजसे बलायनेमे प्रह्वीवभूव त्वद्वलाद्भीतासती अधएयवर्ततइतिभावः ॥ स्मसि अस्मभुवि ल-
टि असोरलोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणमीणने अत्रमीति हेतुतया पूरणं लक्ष्यते तुदा-
दिवाच्छप्रत्ययः तस्य डिच्चाटुणाभावः । ममे माङ्मानेशब्दे च डिच्चादात्मनेपदम् लिटि आतो-
लोपइटिचेत्याकारलोपः । नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहस्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ तिङु-
तिङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं बज्जेण वज्जिन् पर्वशश्च कर्तिथ ।

अवांसृजो निहंताः सतर्वा अपः सत्रा विश्वं दधिपे केवलं सहः ॥६॥ २२

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । बज्जेण । वज्जिन् ।

पर्वशः । चकर्तिथ । अव । असृजः । निहंताः । सतर्वा । अपः ।

सत्रा । विश्वम् । दधिपे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्जिन् वज्रवज्जिन्द्र त्वंप्रसिद्धम् मह्यं आयामतो महान्तं उरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववन्तं
मेघं वृत्रासुरं वा वज्जेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीचरूपे तेन मेघेन निवृता आ-
वृता अपः सतर्वाैराणायगमनाय अवांसृजः अवाङ्मुखमस्त्राक्षीः अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो-
बलं दधिपे धारयसि नान्यः कश्चिदित्येदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रे विसत्यनाम सत्रा इत्येतितन्वा-

मनुष्याणां ॥ महामहान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । चकर्त्तिथ कृतीछेदने लिटिं थल्लि अ-
भ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्वत्रे छत्वार्यर्थैतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-
व्यमत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्गुमपदुदात्तत्वम् । दधिषे
लिटिकादिनियमादिद् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यनोधसभार्य आ-
ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्तान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहि-
चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अग्निप्लवषडहस्यपञ्चमेहन्यामि-
मारुते इदंजातवेदस्यंनिविद्धानम् तृतीयस्येतिवण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धांयनूचि-
त्सहोजाइत्यामिमारुतमिति । मातरनुवाकस्याग्नेयेकतौआग्निवशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः
पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअद्विरानूचित्सहोजाअष्टतोनिबुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नूचि॑त्सहो॒जाअ॒मृतो॒नितु॑न्दते॒होता॒यद्भूतो॑अभ॒वद्वि॒वस्व॑तः ।

वि॒साधि॑ष्ठेभिः॒प॒थिभी॒रजो॑म॒मआ॒देवता॑ताह॒विपा॑वि॒वास॑ति ॥ १ ॥

नु । चि॒त् । स॒हः॒ऽजाः । अ॒मृतः । नि । तु॒न्दते । हो॒ता । यत् । द्भू॒तः ।
अभ॒वत् । वि॒वस्व॑तः । वि । साधि॑ष्ठेभिः । प॒थि॑ऽभिः । रजः । म॒मे ।
आ । दे॒व॒ऽता॑ता । ह॒वि॒पा । वि॒वा॒स॒ति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिवलेनमध्यमानोरण्योःसकारात्वाज्यायवे अष्टवोमरणरहि-
तः एवंभूतोभिःनूचिक्षिप्रमेवनिबुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्पष्टमशक्यत्वात् यद्वा
निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोवादेवानामाह्वावाहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-
स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवान्प्रतिहविर्वहनायदूतोभवदहविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-
ष्ठेभिःसमीचीनैःपथिभिःमार्गैःगच्छत्वरजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्गमे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस्त-

त्कल्पमभूत् इदानीं तस्य तेजसापकाशमानसं वज्रत्पन्नमिव दृश्यते किञ्च देवताता देवतातेति यज्ञनाम
 देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादित्क्षणेन देवानां निवासति परिचरति ॥ अमृतः मृतं-
 रणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जस्मरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते तुदव्यथने स्वरिते-
 च्चादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः । साविष्ठेभिः वादशब्दादातिशायनिके इष्टनि अन्तिकपा-
 द्योर्नेदसाधावितिसाधादेशः बहुलं छन्दसीति भित्तोऽसभावः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । देवताता सर्व-
 देवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेन च तत्सम्बन्धीयज्ञोऽदृश्यते यद्वा देवान् हविषा आ-
 विवासतीति योज्यम् सुपांसुलुगिति विभक्त्योऽर्थादेशः लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आत्स्वमद्र्ययुवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेपुतिष्ठति ।

अत्योनपृष्ठं प्रुपितस्य रोचते दिवो न सानुस्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । त्वम् । अद्य । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेपु ।

तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुपितस्य । रोचते । दिवः । न ।

सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरा रहितो यमग्निः स्वस्वकीयं अद्य अदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वा-
 लपातं मिश्रयन् तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयन् अविष्यन्नित्येतदक्षिकर्मसुपठितम् एवं भूतोमिः वृ-
 षुक्षिप्तमेव अतसेपुमभूतेपुकाष्ठेपु आतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाची अंतस्तनयुक्षमि-
 ति दर्शनात् प्रुपितस्य दग्धुमिव ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालं अत्योनरोचते यथा
 सन्ततगमनशीलो त्योश्च इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वतो गच्छन्ती शोभत इति भावः
 तदानीं दिवोऽलोकस्य सम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्द-
 मात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः युमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् अविष्यन्नेत्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छन्द-
 सीति लुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणन्वर एव शिष्यते । अजरः बहुव्रीहौ नञो-
 जस्मरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् कदिक्रदिक्रदि आह्वाने रोदने च अस्मात्पण्य-
 न्तावलुडिचडि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् अनुभावाः द्विर्वाहलादिशेषसन्वद्भावेत्यानि ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिपत्तोरयिपाळमर्त्यः ।
रथोनविक्ष्वञ्जसानआयुपुव्यानुपग्वार्यादेवक्रण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुंभिः । पुरःहितः । होता । निपत्तः ।
रयिपाद् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्ष्व । ऋजसानः । आयुषुं ।
वि । आनुपक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनं कुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रेः वसुभिश्चपुरोहितः पुरस्कृतोहोतादेवानामाहोतानिप-
त्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिपण्णः रयिपाद् रयीणां शत्रुधनानां अभिभविता अमर्त्योमरणर-
हितः एवंभूतोदेवः द्योतमानोग्निः विश्वप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइव आयुपुयजमानलक्षणेषु
मनुष्येषु ऋजसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानि आनुपक् आनुपक्तयथाभव-
ति तथाव्युण्वतिविशेषेणमापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्रामोति ॥ क्राणा करोतेः
शानचिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोङित्त्वादुणाभावेयणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निपत्तः पद्विशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा न-
सत्तनिपत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावोनिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिपाद् ष-
हअभिभवे छन्दसिसहइतिष्विः सहेःसाढःसइतिपत्वम् । ऋजसानः ऋजतिःस्तुतिकर्मा असान-
जित्यनुवृत्तौऋजिवृधिमन्दिसहिष्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । आयु-
षु आयवइतिमनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात्छन्दसीणइत्यण्प्रत्ययः वृद्धचायादेशौ । वार्या वृह-
संभक्नौ कृहलोर्ण्यत् तित्स्वरितिप्रामे ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेछन्दसीतिशेर्लो-
पः । ऋण्वति रिबिगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्त्वानुम् कर्वरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

विवार्तजूतोअतसेपुनिष्ठतेवृथांजुहूभिःसृण्यांतुविष्वणिः ।
तुपुयर्दमेवनिर्नोवपायसेरुण्णांतएमुरुशंदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वार्त॑ऽजूतः । अ॒त॒सेपु॑ । ति॒ष्ठ॒ते । यथा॑ । जुह॒भिः । सृ॒ण्या ।
तु॒वि॒द्वि॒त्स्व॒निः । तृ॒षु । यत् । अ॒ग्ने । व॒निनः॑ । वृ॒ष्ट॒य॒से । रु॒ष्णम् ।
ते । ए॒म । रु॒श॒त॒द॒ऊ॒र्मे । अ॒ज॒र ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनापेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोभिः जुहभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृ-
ण्यासरणशीलेनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यनायासवचनःवृथाअनायासेनैवअतसेपुडन्ते-
पुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्वृक्षान्दग्धुंवृषायसेवृषवदाचरति-
दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवएमगमनमार्गःरुष्णंरुष्णवर्णोभवति ॥
वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः एतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठ-
ते समवमविश्यइत्यात्मनेपदम् । जुहभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्वितिजुहःसुचःश्लुवच्चेतिक्लिप्-
चकारादीर्घःश्लुवद्भावादिर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्यासृगत्तौ सरतीतिसृणिःसृष्ट-
पिण्याकिदितिनिमित्त्ययः । एम एत्यनेनेत्येव मार्गः इण्गतावित्यस्मादकरणेऔणादिकोमनिन्
नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूत्रमाह—

त॒पु॒र्ज॒भो॒वन्॒आ॒वा॒र्त॒चो॒दि॒तो॒यू॒थे॒न॒सा॒ह्वौ॒अ॒व॒वा॒ति॒वं॒स॒गः॑ ।

अ॒भि॒व॒ज॒न्ना॒क्षि॒तं॒पा॒र्ज॒सा॒र॒जः॑ स्था॒तु॒श्च॒र॒थं॒भ॒य॒ते॒प॒त॒त्रि॒णः॑ ॥ ५ ॥ २३

त॒पुः॑ऽज॒म्भः । व॒ने । आ । वा॒र्त॑चो॒दि॒तः । यू॒थे । न । स॒ह्वान् ।

अ॒व । वा॒ति॒ । वं॒स॒गः । अ॒भि॒व॒ज॒न् । अ॒क्षि॒तम् । पा॒र्ज॒सा । र॒जः ।

स्था॒तुः । च॒र॒थम् । भ॒य॒ते । प॒त॒त्रि॒णः ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपुर्विज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसप्तथोकः वातचोदितःवायुनापेरितः
एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेराति अक्षितमक्षीर्णरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोचलेनअ-
भिवजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वानसर्वमभिभवत्आ आभिमुख्येनअववातिव्यामो-
ति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिर्वृष-गोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वद यस्मादेवंतस्मादपत-
त्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशावस्थातुः स्थावरं चरथंचरज्जंगमंच भयतेविभेति ॥ साह्वान् दाश्वान्-
साह्वानितिक्रुमत्यमान्तोनिपातितः दीर्घादृष्टिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्वरत्वम् आतो-

दिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः । स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनावि-
हितसुप्रत्ययोबहुलवचनातिष्ठतेरपि भवति यद्वा स्थातुरनन्तरं चरथं भयवे प्रथमं स्थातुः स्थावरं वि-
भेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोऽथ प्रत्ययः । भयते जिभी भये व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्रुतोरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेन योर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

दधुत्वा भृगवो मानुषे चारयिन चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधु । त्वा । भृगव । मानुषे । आ । रयिम् । न । चारुम् ।

सुहवम् । जनेभ्यः । होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् ।

मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वात्वा मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्याय जन्मने देवत्वमाप्तये
चारुरयिन शोभनधनमिव आदधुः आधानसंभारेषु मध्ये स्थापनेन समस्कुर्वन् कीदृशं त्वां जने-
भ्यः सुहवं यजमानार्थं आह्वानं मुशकं होतारदेवानामाह्वानं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवय-
जनदेशेषु सततं गन्तारं वरेण्यवरणीयं मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति तद्वा सुखकरमित्यर्थः ॥
दधुः लिट्युप्ति आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः गुष्मत्तत्तत्क्षुष्यन्तपादमिति विसर्जनीयस्य पत्व-
म् । सुहवं ह्यपतेरीपटु मुषितित्वञ् बहुलछन्दसीतिसप्तसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिटी-
ति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् छट्चरपदमृत्तिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीश्रुचमाह—

होतारं सप्त जुहोत यजिष्ठं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषाम अतिवसूनां सपर्यामि प्रयसा यामिरत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोत । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते ।

अध्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि ।

प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंरूपाकाः शुद्धः होतारः वाघतः ऋत्विजः अध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यद्भूतमं होतारं दे-
वानामाह्वतारं यमग्निं वृणते सम्भजन्ते विश्वेषां सर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं यमसाहविल्ल-
क्षणेनाग्नेन सपर्यामिपरिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि॥ वृणते वृहत्संभक्तौ क्रिया-
दिकः पत्ययस्वरः । अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिवस्य रतिं ज्यक्षिदित्यतिप्रत्ययः
चित्त्वादनोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मां सपरपूजामामिति धातुः कण्ठादिः अतो-
यकपवस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसोनो अयस्तोतृभ्यो मित्रमहुः शर्मयच्छ ।

अग्नें गृणन्तमंहस उरुष्यो जौ नपात्पूभिं रायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अय । स्तोतृभ्यः ।

मित्रमहुः । शर्म । यच्छ ॥ । अग्नें । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य ।

ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आर्यसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो वरस्य पुत्रवलेन हि मध्यमानो मिर्जायते मित्रमहुः अनुकूलदीप्तिमक्षमे नो-
स्मर्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणि अच्छिद्रा अच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि किञ्च
हे ऊर्जो नपात् अक्षस्य पुत्र भुक्तेनाग्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्तपुत्रत्वं एवं विधामे गृणन्तं त्वांस्तु व-
न्तं आयसीभिः व्याप्तिः यद्वा अयो बहवतरेः पूभिः पालनैः अंहसः पापात् उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षा-
कर्मैति यास्कः ॥ अच्छिद्रा शोचन्दसीति शैलेर्लोपः । सूनो सहसः परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्य-
न्तस्य पूर्वामधिताङ्गवद्भावे सति षष्ठ्यस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपांसुष्टुगिति विभक्तैर्लु-
क् । ऊर्जो नपात् नपातयतीति नपात् नप्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः सुवामधिते इति षष्ठ्य-
न्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे पाषाणिकामधिताद्युदात्तत्वम् । पूभिः पू-
पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे किं उत्वदीर्घौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

भवावहूथं गृणते विभावो भवामघवन्मघवञ्ज्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मधूधियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भवं । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भवं । मघऽवन् । मघवत्तुऽभ्यः ।
शर्म । उरुप्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तन् । प्रातः । मधु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्यांस्तुवते यजमानाय वरूथमिति गृहनाम वरूथं अ-
निष्टनिवारकं गृहं भव हेमघवन् धनवन् अग्ने मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म-
सुखं यथा भवति तथा भव हे अग्ने गृणन्तंस्तुवन्तं अंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुप्यरक्ष ॥ धियाव-
सुः कर्मणा बुद्ध्या वाप्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मधुशीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-
थम् वृज्वरणे जृबृज्यामूथनित्यूथनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शत्रुनुम इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाः विभाः आतोमनिश्चितिविष् तदस्यास्तीति मत्तुप् मादुपधाया-
इति मत्तुपोवत्वम् मत्तुवत्तोरुतिनकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवावहुलमिति मघवनशब्दस्य
वृत्तादेशः सचनानुबन्धकतमनेकास्त्वमिति वचनात् अलोन्यस्येत्यन्यस्य भवति । मधु ऋचि-
तुनुवमद्विविदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौ पूर्वपदमलृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्य सावेकाच् इति विभक्ति-
रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गच्छत्पुगवौ लङि बहुलं छान्दसीति शपः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

वया इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् नोधसर्चापि वैष्णवैर्गुणकोऽभिर्देवता तथा चानुक्रान्त-
म्—वया इत्समवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गाद्वगन्त्वम् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

वया इदमेअग्रयस्तेअन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानरनाभि रसि क्षितीनां स्थूणे वजनो उपमिद्यन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।

अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।

स्थूणा इव । जनान् । उपमिद् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायना भवन्तीति यास्कः । हे अग्ने येन्ये अग्रयः सन्ति ते सर्वे पिते वयमया इव
शाखा एव ततस्त्वत्तो न्येन सन्तीति भावः किञ्च त्वेत्वयि सति विश्वे सर्वे अमृता अमरणधर्माणो देवा-

मादयन्तेहृष्यन्ति नहित्वद्वातिरेकेणैर्जावितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषानराणांजाठररूपेणसम्बन्धिन्नमे क्षितीनामनुष्याणांनाभिः सन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमितउपस्थापयितासन् यद्वा उपमिदित्येतदृष्टान्तविशेषणम् जनानययन्यअधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमितउपनिखातास्थूणेव वंशधारणार्थंनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयवितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वेषेमेनराःविश्वानराः नरेरांज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धिवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इञ्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्योर्लोपइतिसलोपः । क्षितीनां क्षिनियासगत्योः अस्मात् किच्कौचसंज्ञायामितिकिच् अन्तोदात्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित इमिञ्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् यहुलवचनात्कर्मणिक्पितृगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिकादिनिषमादिटिमाशेउपदेशत्वतइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विपुवत्संज्ञेहन्याग्रिमालतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विपुवाद्यदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्यइतिवेति ।

तत्रमथमांसुक्तेद्वितीयाष्टचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदतीरोदस्योः ।

तत्त्वादेवासौजनयन्तदेववैश्वानरज्योतिरिदर्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अर्थ । अभवत् ।

अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।

वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःधावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वानर संतादृशंदेवदानादिगुणयुक्तत्वात्त्वादेवासःसर्वदेवाः आर्यायविदुषेभनवेयजमानायवा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्दीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्तित्यादौनिपातनाङ्गपसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः पिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीप्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजूप्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरोदधिरेभ्रावसूनि ।

यापर्वतेष्वोपधीष्वप्सुयामानुपेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा ।

वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रावैश्वानरोऽवसूनिधनान्यादधिरेआहिवाग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवाप्तो-
निश्चलरश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिपुमानिधनानिविद्यन्ते
तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि॥ अग्रा सुषांस्तुलुगितिबिभक्तेर्डादेशः । या शेषेच्छन्दसि-
बहुलमितिशेर्लोपः । ओषधीषु उपदाहेओषःपाकःभावेघञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीय-
तेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
सप्तमीबहुवचनेओषधेध्वविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सु ऊडिदमितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।

स्वर्वतेसत्यशुम्भायपूर्वीवैश्वानरायनृत्तमाययज्ञीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीइद्व । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःइवते । सत्यशुम्भाय । पूर्वी । वैश्वानराय ।

नृत्तमाय । यज्ञीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्या-
वापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उभापितरामहयन्त्रजायतामिर्द्यावापृथिवीभूरितसे-
ति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः
पूर्वाचदुविधाःयज्ञीर्महतीर्गिरःस्तुतीःवैश्वानरायामयेषामुक्ते तिशेषः कीदृशापस्वर्वतेशोभनगमनयु-

कायसात्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायाविशयेन सर्वेषां नेत्रे तत्र दृष्टान्तः—मनुष्यो न यथामनुष्यो-
लौकिको बन्दी दातारं पशुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोजाता वन्यतौ पुक्चेति जा-
तौ गम्यमानायां मनुशब्दात्पञ्चगुणगमश्च तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् यतो नावदत्पाद्युदात्तत्वं न-
भवति तत्र हि श्रुजित्यनुवर्तते । सर्वे ते सुपूर्वादर्थे भावे विच् ततो मतुप् मादुपधाया इति वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

दिवश्चित्ते बृहत्तो जातवेदो वैश्वानरं प्ररिचिरे महित्वम् ।

राजां रुष्टीनामं सिमानुपीणां युधादेवेभ्यो वरिषश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहत् । जातुश्चेदः । वैश्वानर । प्र । रिचिरे ।

महिःत्वम् । राजा । रुष्टीनाम् । असि । मानुपीणाम् । युधा ।

देवेभ्यः । वरिषः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः वैश्वानराम्ने ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतः दिवश्चित्पुलो-
कादपि प्ररिचिरे मवबृधे किञ्च त्वं मानुपीणां मनोजातानां रुष्टीनां प्रजानां राजासि अधिपतिर्भवसि
तथा वरिषः असुरैरपहतं धनं युधायुद्धे न देवेभ्यश्चकर्थं देवाधीनं मकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-
ष्टमिकनिघाताभावः । रिचिरे रिचिर्विरचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीते आधिक्ये वर्तते । रुष्टीनां
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । मानुपीणां मनुपशब्दो मनोजाता वित्पञ्चमत्पयान्तः जातिल-
क्षणे ङीषिमात्तेतदपवादतया शार्ङ्ग रवाद्यञ इति ङीन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् इत्याश्छन्दसि बहुलमिति ब-
हुलवचनात् नाम उदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारे इत्यस्मात्तत्पदादिलक्षणो भ्रावेकिप् वरिष इ-
ति धननाम नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीश्वरमाह—

प्रनूमहित्वं पृथग्भस्य वोचंयं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युर्मग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अवशं वरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिःत्वम् ॥ पृथग्भस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः ।

वृत्रहर्तम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् ।

अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते पूरवदिति मनुष्यनाम पूरयो मनु-
ष्याः नृब्रह्मणो आवरकस्य मेघस्य हन्तारं यवैश्वानरं स चन्ते वर्षाधिपः सेवन्ते तस्य वृषभस्य अपां वर्षि-
तुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नुक्षिपं प्रवोचं प्रब्रवीमि किं तदित्यत आह अयं वैश्वानरो भिर्दस्युरसा-
नां कर्मणां बोधक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् तथा काष्ठा अपो वृष्ट्युदकानि अधूनोत् अ-
धो मुखान्यपातयत् शम्भरं तन्निरोधकारिणं मेघं अवभेत् अवाभिनत् ॥ वोचं छन्दसि लुङ् लट् लिट् इति
वर्तमाने लुङि अस्य तिवक्तीत्यादिना च्चेरडादेशः वचउमित्युमागमः गुणः बहुलं छन्दस्य माड्योगेपी-
त्यङ् भावः । जघन्वान् हन्ते लिटः कसुः अज्यासा च्चेत्यज्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् विभायागम-
हनेति विकल्पनादिङ् भावः । भेत् भिदिरुविदारणे लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् हलङ् चा-
भ्यङ् इति तत्कारस्य लोपः पूर्ववदङ् भावः । अत्र निरुक्तम् — प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं वृषभस्य व-
र्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृब्रह्मणो मेघहन् स चन्ते सेवन्ते वर्षकामादस्पर्दस्यतेः क्षयार्थादुप-
स्यन्त्यस्मिन् रसाउपपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्वाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छन्बरं मेघमि-
ति । अवेदं चिन्तनीयं कोसौ वैश्वानर इति तत्र केचिदाहुः मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः
तस्य हि वर्षकर्मणां संस्तव उपपद्यते न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते द्युस्थान-सू-
र्यो वैश्वानर इति युक्तिं चाहुः — प्रातः स वनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि तत्र तृतीयसव-
नं प्रातो यजमानः स्वर्गं प्राप्नोति पृथिव्याः मध्युतो भवेत् तत्तच्च्युतिपरिहारायामिमारुते न्ति मे शस्त्रे
होता स्वर्गान्द्रुमिमत्यवरोहति कथमितितदुच्यते — इतरशस्त्रवदस्तोनियतृचेन प्रारंभं मुक्त्वा द्युस्थान-
सम्बन्धिनावेश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते ततो मध्यमस्थानसम्बन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रतितद्देवत्य-
सूक्तपाठेनावरोहति तत्र पृथिवीस्थानमग्निं यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते
तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुत वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां
नराणां लोकान्तरं प्रति नेतृ तया सम्बन्धी वैश्वानरः तथा चाज्जातम् — रे श्वानरः पुत्रः पित्रे लोकं कृज्जात-
वेदो वेहं मुं रुतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयन्तीति तत्सम्बन्धाद् वैश्वान-
रः यद्वा सर्वां प्राणिनः प्रतिक्रतो गच्छत इति वैश्वानरो मध्यमोत्तमौ । ऋगतावित्यस्मात्प्रचाद्यच्
लुगभावश्छान्दसः ताज्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोऽग्निर्हर्मध्यमसकाशाज्जायते अशनि-
पतनानन्तरं अयमेव पार्थिवोऽग्निः सम्पद्यते आदित्यसकाशादपि चर्मकाले सूर्यकान्तादिमणिषु अग्ने-
रुत्पत्तिः प्रसिद्धा तस्मान्नाम निर्वचनानुरोधेन अयमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि

वर्षकर्मणास्तुतिः सम्भवति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टे-
रन्ततः प्रजा इति स्मरणात्पत्यवरोहोपिन कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाकस्वर्गत्वात् एतत्सर्वयास्के-
न वैश्वानरः कस्यादित्यादिना बहुधा पप्रश्चितम् अवयदनुक्तं तत्सर्वतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह—

वैश्वानरो महिम्ना विश्वरुष्टिर्भरद्वाजे पुयजतो विभावा ।
शातवने ये शतिनीभिः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वरुष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः ।
विभावा । शातवने ये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुणीथे ।
जरते । सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वरुष्टिः रुष्टिरिति मनुष्यनाम विश्वे सर्वमनुष्याः यस्य स्वभूताः
सतथोकः भरद्वाजेषु पुष्टिकरहवित्तं क्षणान्नवस्तुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वापि पुयजतो यष्टव्यः विभावा वि-
शेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृताभ्यासाभ्यावाक् तद्युक्तः पृथग्भूतोऽग्निः शातवने ये शतसंख्याकान्
ऋतून् खनति सप्तभजत इति शतवनिः तस्य पुत्रः शातवने यः तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतरि एतत्संज्ञके रा-
ण निच शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिः जरते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः ता-
दृशावाजायेषु बहुव्रीहो पूर्वपदमलुति स्वरत्वे प्राप्ते मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः ऋग्व-
दशियजिष्विष्यमितमिनिर्मह्यैर्योतजितियजते रतचूपत्ययः । विभावाभादीनां आतोमनिजि-
तिवनिप् तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवने ये इन्सर्वधातुष्वितीति तस्य यः शातव-
निशब्दात् इतश्चानिञ् इति ठक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः क-
ञेच्य इति डीप् । पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगद्विणत्वम् । जरते व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽपश्चाद्विशोवर्गः ॥ २५ ॥

वह्निमिति पञ्चतृतीयं सूक्तम् नोधस अपर्षन्नेष्टुभमाश्रेयम्—अनुकान्तं च—वह्निं पश्येति । प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेये कर्तव्येष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च तथा च सूत्रितम्—वह्निं यशसमुपमजि-
न्वन्ति त्रीणीति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्रव्यदूतं सद्यो अर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरि स्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रव्यदूतम् । दूतम् ।

सद्यः अर्थम् । द्विजन्मानम् । रयिम इव । प्रशस्तम् । रातिम् ।

भरत् । भरद्गवे । मातरि स्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्रव्यदूतप्रकर्षेण रक्षितारं दूतदेवैर्हविषं हनलक्षणे इत्येनियुक्तम् सद्यो अर्थं यदाहर्वापि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारं यद्वा सद्यो अर्थं अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं एवं भूतमग्निं मातरि स्वावापुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरतमित्रमहरव अकरोदित्यर्थः रातिनां सम्भाष्येत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं रातिः पुत्र इत्येके एतदर्थं प्रतिपादकं मन्त्रान्तरञ्च भवति—रातिं भूमूणामुशिजं कविकृतुमिति ॥ वह्निं यहि श्रियुश्चुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहेतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्शब्दादुत्तरस्मिन्नो लुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अशं आदित्वादच् स्वरपूर्ववत् । सुप्रव्यं सुधुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीति सुपावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तुतद्धिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः वाछन्दसीति अमिपूर्व इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । सद्यो अर्थम् उपिकुपिणा ईर्यस्थानिति भर्तेः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्य एवाथो गन्ता सद्यो अर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेन अकुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेन व्रितयंगृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरि स्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसितिरन्नगतिकर्मा मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरि स्वा श्वचक्षुक्षन्त्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असति गच्छतीति मातरि स्वा असति दीप्त्यादाने प्वित्यस्मादौणादिको द्वुप्रत्ययः एतच्च यास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वेति ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्पशामुं रुमयांस स च न्नेह विष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यंसादिहोता पृच्छ्यो विष्पतिर्विंक्षुवेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
 ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
 आपृच्छयः । विश्वपतिः । विश्व । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयांसः उभयेपि देवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-
 यत्रैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं सचन्ते सेवन्ते देवाः उशिजः कामयमानाः देवा हविष्मन्तः
 हविषायुक्ताः ये च मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः यद्वा उशिज इति मेधाविनाम उशिजो मेधाविनः
 स्तोतारः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायं होना होमनिष्पादकोग्निः दिव-
 श्वित्वादिष्वपि पूर्वः उपः सुवर्तमानो भूत्वा अग्नि होत्र होमार्थं विष्णु यजमाने पुन्यसादिबन्धु-
 णा अभ्यायतनेन्यधाधिस्थाप्यते कोदशो होता आपृच्छयः आपृष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः विश्वपतिः
 विशां प्रजानां पालयिता वेधाः विधाता अभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः शासुः अनुशिष्टौ तृन्तृचां
 शंसि शसि शसि क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा विति तृन्तृङागमाभावश्च पष्ठचेकवचनेतकारलोपश्छा-
 न्दसः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः यशः किदिति वष्टेरिति प्रत्ययः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 मर्ता मृद्भाणत्यागे असि हसि मृगृष्णामीत्यादिना तन्मत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-
 पृच्छयः पृच्छङ्गीप्तायाम् आहूपूर्वादस्माच्छन्दसि निष्ठक्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः ग्रहि-
 ज्यादिना सम्प्रसारणम् क्यपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पू-
 र्वपदमरुतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदान्त्रोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया मृचमाह—

तन्व्यंसी हृद आजायमानम् स्मत्सु कीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
 यमृत्विजो वृजने मानुपासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यंसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुह कीर्तिः ।
 मधुजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुपासः ।
 प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

नव्यंसी नवतरासु कीर्तिः सुष्टु कीर्तयित्री अस्मद् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृदयस्थिताव मा-
 णाव जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हिवा योरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव यः प्राणः स वायुरित्यौघानाव ।

मधुजिह्वादादितृज्वालं एवंभूतं तमग्निमाशयाः आभिमुख्येन व्याप्नोतु वृजने सद्भागे प्राप्ते सति आ-
यवो मनुष्याः यमग्निं जीजनन्त्यज्ञार्थमुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः
मानुपासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यवईकारलोपश्छा-
न्दसः । हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणोलक्ष्यते षट् नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
जायमानं जनीमादुर्भावे श्यनिज्ञाजनेर्जेति जादेशः अदुपदेशात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नि-
त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगिति विभक्त्यर्त्तुः । अश्याः अशूय्यादौ लिङि बहुलं छन्दसीति
विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनीमादुर्भावे ण्यन्ताहुडिच्चेश्च षडादेशः
द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः अदुपदेशात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे च ङएवस्वरे प्राप्ते व्यत्य-
येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोष्टकमाह—

उ॒शिक् पा॒व॒को व॒सु॒र्मानु॒पेपु॒र्वेण्यो॒होता॑ धा॒यि वि॒क्षु ।

द॒मूना गृ॒ह॒र्पति॒र्दम॒ओं अ॒ग्निर्भुव॒द्रयि॒पती॑ रयी॒णाम् ॥ ४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । व॒सुः । मानु॒पेपु । व॒रेण्यः । हो॒ता । अ॒धा॒यि ।

वि॒क्षु । द॒मूनाः । गृ॒ह॒र्पतिः । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भुव॒त् । र॒यि॒र्पतिः ।

र॒यी॒णाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशील एवंभूतो होताग्निः
विक्षुयज्ञगृहपतिर्गृहमा नुपेपु यजमानेषु अधायि स्थाप्यते स चाग्निर्दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा
युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन् दमेयज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत् आत्तमन्तान्द्रव-
ति न केवलमेकस्परयेः अपितु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उत्कटं यजन्तस्य
पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसि लुङ्लट् लृटि इति वर्तमाने कर्मणि लुङिच्चेत्त्रैविण्यादेशो आतो युक्चि-
ण्कृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः दमउपशमे दमेस्त्नसिरिति औणादिकऊ-
नसिप्रत्ययः यास्कत्वाह—दमूना दममनावादानमनावादान्तमनावाअपि वा दमइति गृहनामतन्म-
नाः स्यादिति । दमओं अग्निः आडो नुनासिकश्छन्दसीनि आकारस्पर्शानुनासिकत्वम् प्रकृ-
तिभावश्च । भुवत् छेत्चङागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

तत्त्वाव्युपतिमग्नेरयीणांप्रशंसामोमृतिभिर्गोतमासः ।

आशुनवाजंभरंमर्जयन्तःप्रातर्मक्षुधियावमुर्जगम्यात् ॥५॥२६॥

तम् । त्वा । व्यम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः ।

मृतिभिः । गोतमासः । आशुम् । न । वाजम् । भरम् । मर्जयन्तः ।

प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थं बहुपचनम् हेअग्ने रयीणांधनानांपतिरक्षितारं तादृशंत्वात्वांमतिभिर्मनीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् याजस्यहविलक्षणान्नस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुन अश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति नद्वत्स्वयमप्यग्नेर्हविर्यहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेपिभिरात्रातम्—अथमध्येतूष्णीमेव त्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वापेहिचहेतित्रजेदेवमेतदग्निंयुक्त्वोपक्षिपतिपेहिदेवेभ्योर्हव्यं चहेति । धियावसुः कर्मणाबुध्यावाप्रातधनःस्तोमि.प्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्त्वा मथेवृषेपेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । वाजंभरं अग्नेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतृवृजीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेत्स्वप्त्ययः अरुर्द्विपदजन्तस्यमुमिति मुभागमः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेवृद्धिरितिबृहद्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसोतिशपःलुः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपद्विशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माद्दुप्रतवसइतिषोडशर्चचतुर्थसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रंनैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माद्दुयोदशेति । अस्मसूक्तस्यनोधाद्गृहेत्येतद्वाहणेसमाधायते—अस्माद्दुप्रतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेप्रातः सवनइति । पळहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेब्रह्मणतेब्रह्मयुजेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तंसंज्ञमेवच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

अस्माद्दुप्रवसेतुरायप्रयोनर्हमिस्तोमं माहिनाय । ब्राह्मणं च भवति—त एते प्रातः सवने पळहस्तो-
त्रियान्शस्त्वामाध्यं दिने हीनसूक्तानि शंसन्तीति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

अस्माद्दुप्रवसेतुरायप्रयोनर्हमिस्तोमं माहिनाय ।
ऋचीपमायाधिगवओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तुवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीपमाय । अधिगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

इदुइति निपातद्वयपदपूर्णे अथापि पदपूर्णाः कभीमिद्वितीयास्कः । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसे प्रवृद्धाय तुराय पत्वरमाणाय यद्वा तुर्वित्रेशूणां हिंसित्रे माहिनाय मुणैर्महते ऋचीपमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः अधिगवे अधृतगमनायापविहतगमनायेत्यर्थः तथा-
चास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यत इति । एवं भूतायास्मादन्द्राय स्तोमं स्तोमं-
हर्मि महरामिकरोमीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्ननाम यथानुभूक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं
प्रहरति कीदृशं स्तोमं ओहं वहनीयं प्रापणोऽयं वा अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः न केवलं स्तोमं किंतु ब्रह्मा-
णि हविर्लक्षणा न्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि इन्द्रस्तुत्याह विषाचपरि-
चरमेति भावः ॥ तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणः कः यद्वा तुर्वीर्हि सार्थं तुर्वीति तुरः पचाद्यचिच्छान्द-
सोऽवलोपः । हर्मि इन्द्राण्ये बहलं छन्दसीति शपोलुक् । माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरि नणूचे-
तीनणूपत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीपमाय ऋचीपमऋचासम इति यास्कः । तृतीयातत्कृते तिसमा-
सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वावपात्वम् केचिदा-
हुः ऋचस्तुतावित्यस्मादइगुपधात्किदिति इमत्ययः छदिकारादकिन इति डोप् ऋचीस्तुतिः त-
यासमः पूर्ववत्पत्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति डीपउदात्तत्वेन भवितव्यम् त-
थाच न दृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्दृष्टव्यः । अधिगवे अधृतो न्येनानिवा-
रितो गौर्गमनयस्य सतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वम् षष्ठोदरादित्वादधृतशब्दस्याभिभा-

वः । ओहम् बहतेः कर्मणि घञि छान्दसं सम्भसारणम् यद्वा तु हिरदुहिरुजहिरु अर्दने इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्बन् । राततमा रादाने इत्यस्मान्निष्ठान्तादातिशायनिकस्त्वम्प शेषछन्दसीति शेषोऽपः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रचमाह—

अस्माद्दुप्रयं डवप्रयं सिभरांम्याङ्गुपं वार्धे सुवृक्तिः ।

इन्द्राय हृदामनं सामनीपा प्रत्नायुपत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयः ऽडव । प्र । यंसि । भरांमि ।

आङ्गुपम् । वार्धे । सुवृक्तिः । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीपा ।

प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माद्दुप्रयं इन्द्राय प्रय इत्यन्नाम प्रय इव अन्नमिव प्रयं सिप्रयच्छामि तदेव स्पष्टीक्रियते वार्धेशब्दाद्वाधनाय समर्थं सुवृक्तिं सुष्ठु आवर्जकं आङ्गुपं स्तोत्ररूपमाधोपभ्रामि संपादयामि अन्येपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वाग्निने इन्द्राय हृदा हृदये न मनसा तदन्तर्धतिनान्तःकरणे न मनीषामनीषया तज्जन्त्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वामर्जयन्त मर्जयन्ति तं स्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि यमजपरमे इत्यस्मात् लटि पुरुषव्यात्ययः बहुलछन्दसीति शपोलुक् । आङ्गुपं आङ्गुपं स्तोम आधोप इति यास्कः । आङ्गुपूर्वाद्दुपेर्धञि षष्ठोदरादिवावधौ इत्यस्य गूआदेशः आङोङकारस्य लोपाभावश्च थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वावे बाधुविलोडने इत्यस्मात्वरुत्यार्थे तवे के नि ति भावे केन्प्रत्ययः णन्तत्वादव्ययत्वेन सुपोलुक् । मनीषा सुषां सुलुगिति वृत्तौ मायाडादेशः । पत्ये पतिः समास एवेति धिसंज्ञायाः समासविषयत्वाद् घेर्दितीति गुणाभावे यणादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्पांमरांम्याङ्गुपमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिर्वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वः ऽसाम् । भरांमि ।

आङ्गुपम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिः । मतीनाम् ।

सुवृक्तिभिः सूरिम् । वृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्माद्दुः अस्माएवेन्द्रायत्यंतं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्णसुवृद्धावरणीयस्य धनस्य दातारं स्मरि विपश्चितमिन्द्रं ववृधध्वैवर्धयितुं सुवृत्तिभिः सुवृत्ति आवर्जकैः समर्थैरित्यर्थः मतीनां स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं एवं लक्षणमांगुलं आघोषं आस्थेन मुखेन भ्रामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेत्युपमः घञर्थे कविधानमिति करणे कप्तपयः आतो लोप इति चेत्पाकारलोपः । स्वर्णं सुपूर्वादतोर्विजन्तः स्वर्शब्दः पणुदाने जनसनत्वनक्रमगोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरन इति पत्वम् । भ्रामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोरेपां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । ववृधध्वै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यथा तुमर्थे सेसेनितिकध्वैप्रत्ययः कित्वाहुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यये आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिकं अज्यासस्य दीर्घत्वम् प्रत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अस्माद्दुस्तोमं संहिनोमिरथं न त एव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मे धिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तटा इव । तत्सिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृत्ति । इन्द्राय ।

विश्वम् इन्वम् । मे धिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमिरेरयामि तत्र दृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्नाम सिनमन्त्रं भवति सिनातिभूतानीति यास्कैः । तेन रथेन सिनमन्त्रं यस्य स तथोक्तः तस्मै रथस्वामिने त एव तटा तक्षको रथनिर्मातारथं यथारथमेरयति तद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथा गिर्वाहसे गोभिः स्तुतिभिरुहमानायेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसम्बन्धिनीः केवलाक्रचश्च सुवृत्तिशोभनमावर्जनं यथा भवति तथा मेरयामि तथामे धिराय मेधाविने इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वं व्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमीत्यनुपद्वः ॥ हिनोमि हि गतौ वृद्धौ च स्वादित्वावक्षुः । त एव तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्वात्पक्षे इडभावः स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः नित्वाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः पिञ्चन्धने इत्यस्मात् इण् पिञ्जी इष्य विश्वो न गतिनक्रम-

त्ययान्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिहाधान्म्यञ्छन्दसीतिवहतेः केवला-
द्विहितोऽमुन्यत्ययोगतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ह्रस्विचेति दीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वं इविव्यामौ
विश्वमिन्वतिव्यामोतीति विश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खलु प्रत्ययबहुल-
वचनादस्मादपि धातोर्दृष्टव्यः । मेधिराय मेधा अस्यास्तीति मेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ
वक्तव्याविति मत्वर्थीयइत्तं निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

अस्माइवुससिमिवश्रवस्येन्द्रायार्कजुह्वा र्समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वै पुरांगूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । सप्तिम् इव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुह्वा । सम । अञ्जे । वीरम् । दानौकसम् । वन्दध्वै । पुराम् ।

गूर्तश्श्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मा एवेन्द्राय अर्कं स्तुतिरूपं सर्वं श्रवस्या श्रवस्य या अनेच्छया अनलाभायेत्यर्थः जुह्वा
आह्वानसाधनेन वाग्निद्रियेण समञ्जे समर्कं करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—सप्तिमिव य-
थानलाभाय गन्तुकामः पुमान् अश्वरथेनैकीकरोति तद्वत् एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दा-
नौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्त्यान् पुरां असुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं एवं गुणवि-
शिष्टमिन्द्रं वन्दध्वै यन्दि तुंस्तो तुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तिमिव पपसमवाये समवैति रथेनैकीभवतीति
सप्तिरश्वः वसस्ति विविधविधीयमानस्ति प्रत्ययोनुबलवचनादस्मादपि धातोर्भवति प्रत्ययस्य
पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः इवेन समास उक्तः । श्रवस्या श्रवस्य श्रवस्तुप आत्मनः क्वच् क्व-
जन्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययत्वादित्यकारप्रत्ययः ततश्चाप् सुपां सुलुगिनिवृत्तौ यायाडादेशः उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यते स्तुत्येनेनेत्यर्कोमिधः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे-
तिकरणे च प्रत्ययः चजोः कुविण्यतोरिति कुत्वम् लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः । जुह्वा बहुलं छन्दसीति
छतसम्प्रसारणस्य हेजोहुवः श्रुत्वञ्चेति कृष् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् वृत्तीयेकवचने
उदात्तस्वरितयोर्षण इति स्वरितत्वम् उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धात्वो-
रिति प्रतिषेधः । अञ्जे अञ्ज्व्यकिमक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्दध्वै यदि अभावा-
दनस्तुत्योः पुमर्थे सेनेति कच्ये प्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायां श्र्युकः किदीतीति प्रतिषेधः व-

हुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः नसत्तनिपत्तेत्यादौ निपातनाच्छिष्टानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य ब-
हुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेद्वुशिरुती-
तीटमतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोदृष्टव्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

पृथीशुचमाह—

अस्माइदुत्वष्टातक्षद्वज्रंस्वपंस्तमंस्वर्यंरणांय ।

वृत्रस्यचिद्विदयेनमर्मतुजन्नीशानस्तुजताक्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःस्तमम् ।

स्वर्यम् । रणांय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म ।

तुजन् । ईशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय वज्रंवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थंतक्षत्तीक्ष्णमकरोत्
कीदृशंवज्रं स्वपस्तमंअतिशयेनशोभनकर्माणंस्वर्यंमुष्टुशत्रुपुमेर्यंयद्वा स्तुत्यंतुजन्शत्रून्हिंसन्ईशा-
नःऐश्वर्यवान्क्रियेधाःबलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित्आवरकस्यअसुरस्यमर्ममर्मस्था-
नंतुजताहिंसतायेनवज्रेणविदत्प्राहार्पादित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनंअपःकर्मयस्यासौ अतिशये-
नस्वपाः स्वपस्तमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वम् सोर्मनसीअलोमोपसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं
स्वर्यंततक्षेत्यश्रोकम् । विदत् विदूलाभे लदिच्चावचुरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः
महत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजहिंसायाम् शपिमाभेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरः । ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शतुस्नुमइविविभक्तेरुदात्तत्वम् । क्रियेधाः अवनिरुक्तम्—कि-
येधाः कियद्वाइतिवाक्रममाणधाइतिविवर्ति । अस्यायमभिप्रायः—कियत्किंपरिमाणमित्यस्यबल-
स्यतादृशंवलंद्धातिधारयतीतिकियद्वाः यःकोप्यस्यबलस्यइयत्तानजानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममा-
णमाक्रममाणंपरेपांवलंधारयतिनिवारयतीतिक्रममाणधाः । उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य
क्रियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अ॒स्येदु॒मा॒तुःसर्व॑नेपुस॒द्योम॒हःपितु॑र्प॒पिवा॒श्चार्वा॑न्ना ।

मु॒पा॒यद्वि॒ष्णुःप॒च॒तंस॒हीया॒न्विध्य॑हरा॒हंति॒रोअ॒द्रिम॒स्ता ॥ ७ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊ॒म् इति॑ । मा॒तुः । सर्व॑नेपु । स॒द्यः । म॒हः । पि॒तुम् ।

प॒पि॒श्वा॒न् । चा॒रु॒ । अ॒न्ना । मु॒पा॒यत् । वि॒ष्णुः । प॒च॒तम् ।

स॒ही॒या॒न् । वि॒ध्य॑त् । व॒रा॒हम् । ति॒रः । अ॒द्रि॒म् । अ॒स्ता ॥ ७ ॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृद्धिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मा-
तुःमहो महतोस्य यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु मातःसवनादिपुत्रिपुसवनेषु पितुंसोमलक्षणमन्नंसद्यः
पपिवान् यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः तथा चार्वान्ना चारुणिशो भनानिधानाकरम्भा-
दिह विलक्षणा न्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसु-
राणां धनं यदस्ति तन्मुपायदपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणां मभिभविता अद्रिमस्ता अद्वैर्बज-
स्यक्षेपकः एव भूत इन्द्रः तिरःसत इति प्राप्तस्येत्यास्केः । तिरःप्राप्तः सन्वराहं मेघं विध्यव अताडयत्
यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मको यज्ञः यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णुरूपां कृत्वेत्याग्नानात् । सविष्णुः पचतं
परिपक्वमसुरधनं यदस्तन्मुपायत् अचूचुरत् तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गुरूपाणां समानां महां पर-
स्तादासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गां प्यतीत्य तिरःप्राप्तः सन्वराहं वत्कृष्टदिवसत्पुतं यज्ञं वि-
ध्यत् तथा तेतिरीयकम्—यराहोयं वाममोपःसमानां गिरीणां परस्ताद्विचित्रेद्यमसुराणां विभर्ती तिस-
वर्भं पिञ्जलमुद्धृत्य सप्तगिरीन् भित्वा तमहन्निनिचै ॥ महः महतः अच्छन्दोऽपच्छान्दसः यद्वा मह-
त्येतपितुविशेषणं महःप्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् पितृनेर्लिटः कसुः वस्वेकाजादसामितीडा-
गमः आतोलेष इटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । चारु सुषां सुलुगिति विभक्तेर्लुङ् । मुपायत् मुपस्ते-
ये घञर्थकविधानमिति भावेकप्रत्ययः मुपमान्यन इच्छतिसुप आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्वपुत्रस्येती-
त्ववहीर्षस्यापि पतिपेधेव्यत्ययेन दीर्घः अस्मात्प्रत्ययजन्ताल्लटः गृत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नु-
मभावः द्वितीयपक्षे तु क्यजन्ताल्लटि षट्छन्दस्वमाडचोगेपीत्यहभावः अवस्तेपेच्छपातदुत्तरभा-
विनीक्रियादृश्यते । पचतं ऋष्टृगीत्यादिना पचतेरत्प्रत्ययः चित्तादन्नोदात्तत्वम् । विध्यव्य-
धतादने लटि दिवादितादृश्यत् तस्य डित्ताग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणमर्थनो निष्पादाद्युदात्तत्वम्
पादादित्वानिवाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारो यस्य यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन्वृषोदरा-

दित्वाद्वराहइत्युच्यते । अन्ननिरुक्तम्—वराहोमेघोभवतिवराहारोवरमाहारमाहार्पिरितिचब्राह्मणं-
मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्यइतिसमासन्तष्टचूपत्ययः चित्त्वादन्तोदा-
त्तत्वम् । अस्ता असुक्षेपणेइत्यस्मादसाधुकारिणितृन् इडभावच्छान्दसः नलोकाव्ययेतिपष्ठीप-
तिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

अस्माइदुग्माश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायर्कमहिहृत्यऊबुः ।
परिद्यावापृथिवीजंअउर्वीनास्यतेमहिमानंपरिष्टः॥८॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । माः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय ।
अर्कम् । अहिहृत्ये । ऊबुस्तिर्युबुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे ।
उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । सइति स्तः॥८॥

अस्माएवेन्द्रायअहिहत्येअहेर्वृत्रस्यहननेनिमित्तभूतेसति माश्चिदगमनस्वभावाभ-
पिस्थिताः देवपत्नीः देवानांपालयिष्योगायत्र्याद्यादेवताअर्कमर्चनसाधनंस्तोत्रंऊबुः समत-
न्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रउर्वीविस्तृतेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौपरिजभ्रेस्वतेजसापरिजहार अ-
तिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊबुः वेजृतन्तुसन्ताने लिटि वेओवभिः लिटःकित्वाद्यजादित्वेनसम्पसारणे
क्रियमाणे यकारस्यलिटिवयोयइतिप्रतिषेधात् वकारस्यसम्पसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादिषध्या-
स्यान्यतरस्यांकितीतियकारस्यवकारादेशः । जभ्रे तदग्रहणे लिटि त्रित्वात्कर्षभिप्रायेआत्म-
नेपदम् ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्धेतोऽगुणवचनादितिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

अस्येदेवप्ररिरिचेमाहित्वंहिवस्पृथिव्याःपर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रोदमआविश्वर्गृतस्वरिमन्त्रोववक्षेरणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । मृहिःत्वम् । दिवः । पृथिव्याः ।
परि । अन्तरिक्षात् । स्वःराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वःगूर्तः ।
सुहृअरिः अमन्त्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव इदित्पदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचेअतिरिच्यतेअधिकंभवती-
त्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टेयथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् प्ररिरिचे
इत्यतआह दियोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-
न्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः चीनलोकानतीत्यउपरिमरिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वरा-
ट्स्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन्सर्वस्मिन् कार्येउदूर्णःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमा-
युधं गूर्तउद्यतंयस्यसतथोक्तः स्वरिःशोभनशत्रुकुः शोभनेशत्रौहन्तव्येसतिहन्तावीर्यवत्तमइति
गम्यतेयथा अंकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमितिहितस्यार्थः अमन्त्रः युद्धादिपुगम-
नकुशलःमात्रयाइयत्तमारहितोवा अमन्त्रोमान्नोमहान्भवत्यभ्यमितोवेतियास्कैः । एवंभूतइन्द्रोरणाय
रणंयुद्धंआवयक्षे आवहृतिमेघान्प्रापयति मेघैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिंचकारेतिभावः यद्वा यु-
द्धायस्वकीयान्भटान्गमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिर्विरेचनेछ-
न्दसिहुल्लल्लिटइतिवर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट्
राजृद्रीभावित्यस्मात् सत्सद्विपेतिक्लिप् ब्रश्वादिनापत्तेजश्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्म-
णिघञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिबुद्धिप्रतिषेधः घञोञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-
गूर्तः गुनिगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकःकितीवीट्प्रतिषेधः बहुलुच्छन्दसीत्युत्पत्त्यम् हलिचेतिदीर्घः
यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिपत्तेत्यादौनिपातनाभिष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षेपरुद्धधा-
दित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुघ्नोहिपक्षेत्तु बहुघ्नोहोविश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । अमन्त्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षिपयिबन्धीत्यादिनाउणादिकोत्रन्त्ययः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । ववक्षे बहेल्लेडि सिधहुल्लेटीतिसिप् बहुलुच्छन्दसीतिशपःशुःढत्वकल्पत्वानि लो-
पस्तआत्मनेपदैव्यितितलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा
गत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अस्येदेवशर्वसाशुपन्तंविष्टंश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः ।

गानवाणाअवनीरमुञ्चदभिश्रवोदावनेसचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुपन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।

वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । वाणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि ।

श्रवः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्येवेन्द्रस्यशर्वसावलेनशुपन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविवृश्चतव्यवच्छिनत् तथा गाःन
नौरैरपहतागानव इव वाणाः वृत्रेणावृताः अवनीः रक्षणहेतुभूताः अपः अमुञ्चत् अर्घ्यात् तथा दावने
हविर्दानेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तः सत् श्रवः कर्मफलभूतमन्नं अभिआभिमु-
ख्येनददातीतिशेषः ॥ शुपन्तं शुपशोपणे श्यनिप्राप्तेत्यप्येनशः अनुपदेशाल्लसार्वधातुक्रानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते । वाणाः वृत्ररणे कर्मणिन्दः शानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक्
शानचोडिच्चादुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवनेः करणे अर्तिस्तुसृष्टृधमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने आतोमनिन्नितिवनिष् चतुर्थ्येकवचनेअलोपाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अस्येदुत्वेपसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत् ।

ईशानरुद्राशुपेदशस्यन्तुर्वीतयेगाधन्तुर्वणिःकः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेपसां । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।

वज्रेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानरुद्रात् । दाशुपे । दशस्यन् ।

तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्येवेन्द्रस्यत्वेपसादीमेनचलेनसिन्धवःअमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःमत्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्या-
नेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसीएनान्सिन्धुनवज्रेणपरययच्छत् परितानियमितवान्
अपिच ईशानरुद्रा वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुपेहविर्दत्तयतेयजमानाय
फलंदशस्यनप्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसाम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवतिरित्यास्कः । यद्वा तुर्वीनाशत्रूणां

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेएतत्संज्ञायउदकेनिमग्नयन्पयेगाधमवस्थानयोग्यंधिष्यंयंपदे-
शंकः अकार्षीत् ॥ रन्त रमुकीडायां छान्दसेलुडिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलो-
पछान्दसः । अयच्छन् यमउपरमे इपुगमियमांछइतिछत्वम् । कः करोतेलुडि मघेघसह्ररणशो-
त्यादिनाचुल्लेक् गुणः हल्ड्यादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अस्माइदुप्रसंरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्नपर्वविरदातिरप्यन्नर्णास्यपांचरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।

ईशानः । कियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा ।

इप्यन् । अर्णासि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन्ईशानः ईश्वरः सर्वपां कियेधाः
कियतः अनवधृतपरिमाणस्यचलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुचलंदधात्यवस्थापयतीति कियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वं अस्मैवृत्रायवज्रंमभर इमंवृत्रं वज्रेणमहरेत्यर्थः प्रहृत्य च अर्णासि वृष्टिजलानि इप्य-
न्तस्माद्वृत्रावगमयंस्त्वं अपांचरध्यै तासामपांचरण्याभूपदेशंमतिगमनायतस्यवृचस्यमेघरूपस्य
पर्वपर्वाणि अवयवसन्धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदविलित्व छिन्वीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
गोर्न यथामांसस्य विकर्तारोलौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो रिभजन्ति तद्वद् । अन्ननिरु-
क्तम्—अस्मै प्रहरतूर्णस्त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा गो-
रिव पर्वपाणि विरदमेघस्येप्यन्नर्णास्यपांचरण्यायेति ॥ भर ह्यमहोर्भइति भत्वम् अचोतस्तिदइतिसां-
हितिकोदीर्घः । तूतुजानः तुजहिंसायां कानचित्तुजादीनां दीर्घोऽप्यासस्येत्पप्यासस्य दीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयथेति कानचः सार्वधातुकत्वे सति अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कियेधाः तुजतां कि-
येधा इत्यत्रोक्तम् । रद् रदविलेखने तिड् तिड् इति निघातः । तिरश्चा विरोधविविधतिर्यङ् ऋत्विगि-
त्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः वृत्तयैकवचने भसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्रुत्वेन सकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । इप्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावित्यप्यथाच्छ-
तरि दिवादिभ्यः श्यन् तस्य निस्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्यै तुमर्थे संसेनिति चरेतरधैपत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणि॑तुरस्य॑कर्माणि॑नव्य॑उक्थैः ।

युधेयदि॑ष्णानआयु॑धान्यृघा॑यमाणो॑निरिणा॑तिशत्रून् ॥१३॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।

नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।

निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्योयइन्द्रः अस्येदुअस्येवतुरस्ययुद्धार्थत्वरमाणस्येन्द्रस्यपूर्व्याणि पुरा-
णानिकर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहि प्रशंस यद्यदायुधेयोधनाय आयुधानि वज्रा-
दीनि इष्णानः आभीक्ष्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणो हिंसंश्च इन्द्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति त-
दानीं प्रब्रूहीति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्वमिति पुराणनाम पूर्व्यं अह्नायेति पुराणनाम सुपाठात् ॥ तुरस्य तुर-
स्वरणे इगुपधलक्षणः कः । नव्यः गुस्तुतौ अचोयदित्यतः गुणः घातोस्तन्मिचित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
इष्णानः इय आभीक्ष्ये कैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । ऋघाय-
माणः नहिवारोदसीउभेक ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः जयादि-
भ्यश्चा प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् तिपि पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरशिष्येते तिडिचोदात्त-
वतीति गतेर्निघातः यद्वृत्तयोगातिङ् तिडिइति निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

अस्येदुभ्रियागिर्यश्च॑दृह्याद्यावा॑चभूमा॑जनुप॑स्तुजेते ।

उपो॑वेनस्य॑जोगु॑वानओ॒णिंस॒द्योभु॑वद्दी॒र्या॑यनो॒धाः ॥१४॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भ्रिया । गिर्यः । च । दृह्याः । आवा ।

च । भूम । जनुपः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः ।

ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदह्नाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः
 प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रावभ्रीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोप्यत्रकम्पनेद्र-
 ष्व्यः कंषेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओर्णिदुःस्वस्यापनायकंरक्षणंउपोजोगुवानः अने-
 कैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दमन्त्रपञ्चोक्तमन्त्रित्यर्थः एवंभूवोनोधाःअपिः सद्यस्तदानीमेववीर्यायभु-
 दववीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्यपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदि-
 व्शब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्सु-
 भयपदमकृतिस्वरत्वम् पदद्वयमसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भवे जनेरुत्तिरि-
 त्पौणादिकउत्तिप्रत्ययः । जोगुवानः गुह्रअभ्यकेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अदा-
 दिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवडादेशः अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओर्णि ओणृअपनय-
 ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवश्च भवतेर्लेट्यहागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुबोत्तिङी-
 तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाःअपिभ्रवतिनवनंइधातीतिपार्स्कः । तस्माद्वाजोऽसुन् नवश-
 ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

अस्माइदृत्यदनुंदाय्येपामेकोयद्वन्नेभूरेरीशानः ।

प्रेतशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुस्विमावद्विन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अनुं । दायि । एपाम् । एकः ।

यत् । वन्ने । भूरैः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् ।

सौवश्व्ये । सुस्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रुन्नेतुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्पधनस्यईशानःस्वामीपवस्तोर्वन्नेयपाचेएपास्तो-
 तृणांसम्बन्धि मद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यवतत्यसिद्धंस्तोत्रमस्माइन्दायअनुदायिकाकारीत्यर्थः ।
 उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनामकश्चिदाजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चके सत्यचसूर्य-
 एवपुत्रोचभूव वेनसहएतशनाम्नोमहर्षेःपुच्छंजावमितिवदेवदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-
 पुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुस्वि सोमानामभिपोतारंएतशंएतसंज्ञार्थपाववप्रारक्षत् ॥ दायि बहुलं-
 छन्दस्पमाइयोगेपी यडभावः । वन्ने वनुयाचने लिटिव्यत्ययेनोपचात्रोपः । पस्पृधानं स्पर्धतंयर्षे

अस्माह्निःकानच् द्विवचने शर्पूर्वात्त्यइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसार-
णंचपृषोदरादित्वाच्चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । सौव०व्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते
वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसर्जाजादाज्यडितिअपत्यार्थेज्यइप्रत्ययः नव्याग्यापदान्ता-
भ्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च त्रित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुर्वि पुञ्अभिषवे उत्तर्गच्छन्दसी-
तिअस्मात्किन्मत्पयः निहुद्वावाद्धिर्भावः यणादेशः उवडादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

योइशीष्टचमाह—

ए॒वाते॑हारि॒योजना॑सु॒ष्टुक्तीन्द्र॑ब्र॒ह्माणि॒गोत॑मासोअ॒क्रन् ।

ऐ॒पु॒वि॒श्वपेश॑सं॒धिय॑न्धाः प्रा॒तर्म॑क्षु॒धिया॑वसु॒र्जग॑म्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

ए॒व । ते । हा॒रि॒श्यो॒जना॑ । सु॒ष्टु॒क्ति । इन्द्र॑ । ब्र॒ह्मा॒णि । गोत॑मासः ।

अ॒क्रन् । आ । ए॒पु । वि॒श्वपेश॑सम् । धि॒यम् । धाः । प्रा॒तः ।

म॒क्षु । धि॒याव॑सुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

हयोरेश्वयोर्जोनयस्मिन्नयेसतथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धीहारियोजनः हेहारियोज-
नेन्द्र गोतमासोगोतमगोघोत्पन्नाक्रपयः सुष्टुक्तिसुष्टुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिमह्ला-
णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतवेवाक्रन्अरूपत एपुस्तोतपुविश्वपेशसंबहुविधिरूपयुक्तंधियंधाः
धियालयत्वावधीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्वादिबहुविधिरूपधनममिष्टोमा-
दिकंबहुविधिरूपकर्मवाआधाः चेद्विस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेदुरपिप्रातःकालेधियावसुः बु-
द्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीर्षजगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव निपातस्यचेति
संहितायां दीर्घः । सुष्टुक्ति सुषासुलुगितिशासोलुक् । अक्रन् करोतेर्लुङि मध्येषसहरेत्यादिनाच्चेर्लुक्
अन्तादेशः तस्यडित्त्वाहुणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः । धाः छन्द-
सिलुङ्लट्ठित्इतिलोडर्थेलुङि गातिस्थेतिचोर्लुक् बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थोऽथतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरनुकभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऽथसंहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेश्योविलज्जगत् । निर्भमेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्यायारभ्यते प्रथमेमण्डलेएकादशानुवाकेचत्वारिंशत्तानिगतानि प्र-
महइत्येतच्चयोदशार्चपञ्चमंस्कृतं तत्रानुक्रम्यते—प्रसन्नोनेति । अनिरुक्तासंख्याविंशतिरित्युक्तत्वात्
समोनेत्युक्तेत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः । अनादेशपरिभाषया
विद्युच्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानार्थशूपमांगूपंगिर्वणसेअद्विरस्वत् ।

सुवृक्तिभिःस्तुवतःकर्मियायार्चामार्कनरेविश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानार्थ । शूपम् । आंगूपम् । गिर्वणसे ।

अद्विरस्वत् । सुवृक्तिभिः । तुवते । कर्मियाय । अर्चाम् ।

अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तद्विवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्ति तथाशत्रूणांहन्तेत्यर्थः । गि-
र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाम् गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनवनयन्तीति यास्कः ।
एवम्भूतापेन्द्राय शूपमितिस्तुतनाम शूपंस्तुवहेतुभूतम् आङ्गूपस्तोम आपोयइतियास्कः । आङ्-
पंस्तोत्रंअद्विरस्वत् अद्विरसहवप्रमन्महे वयंस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुवृक्ति-
भिः सुष्ठुआवर्जकेः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋषये यइन्द्रः कर्मियः
अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूपमानायेत्यर्थः । नरेत्तर्वेपानेने यद्वा नरे
यजमानेविश्रुताययष्ट्यन्तयाविशेषेणप्रख्यातायएवम्भूतायतस्मैअर्कमष्टरूपंस्तोत्रं अर्कमष्टो-
भवति यदनेनार्चनीयमास्कः । अर्चाम् पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे मनुअवबोवने तना-
दितादुप्रत्ययः स्तोमश्चास्यान्यतरस्यांभोरितिप्रकारादौपत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

रतिशवस्यते अस्माद्धः शानच् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् शानच् छन्दस्युभययेति आर्वधातुक-
त्वात् अतो लोपयलोपौ चित् इत्यन्तो दात्तत्वं ननु क्यडोडि त्वाच्चात्प्यनुदात्तेति शानचोनुदात्तेन भ-
वितव्यं एवंतर्हि ताच्छीलिकृद्धानश् तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि सार्वधातुकत्वाभावात् चित्त्वरएव शि-
ष्यते । आङ्पूर्वं आङ्पूर्वाद्धयेः पचाद्यचिघो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरादित्वादाडोडकारस्येत्संज्ञाभाव-
श्छान्दसः चित्त्वेरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेऽनुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथाथादिनोत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । गिर्वणसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेऽपि ऋवइश्वातो रितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भ-
ज्यते इति गिर्वणाः औणादिकः कर्मण्यसु न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् हलिचेति दीर्घाभावः गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः
न भौगिरोमनुपां वत्पुपसंख्या नमिति भसंज्ञायां रत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः । सुवृत्तिभिः वृजीवर्जने भा-
वेऽपि नितुन्नेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनं येषां नञ् सुश्रूयामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु किन्नन्तस्यो
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं च छन्दसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवंतर्हितत्पुरुषोस्तु
शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृत्तयः स्तोत्राणि करणेऽपि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते मन्त्रादिनाकारकादुत्तरस्य किनो विहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं अकारकादपि व्यत्ययेन
भवति । स्तुवते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अगमिषाय एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति क्र-
कृशब्दादिकारार्थे मयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां कुत्वजस्त्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा
ऋचस्तुतावित्यस्मावभावे मक् बहुलवचनात् कुत्वं जश्त्वं । अगमिषाय ऋग्मस्तुतिमर्हतीति अगमिषः
अर्हार्थवच्च चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अचाम् अचं पूजायां भौवादिकः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् ति-
हश्चल सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कः पुंसि संज्ञायां घः भायेणेति घः प्र-
त्ययः चजोः कुधिण्यसोरिति कुत्वम् । नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्छान्दसः । विश्रुताय
श्रुश्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टवमाह—

प्रवोमहेमहि नमो भरध्वमांगूष्यं शवसानाय सामं ।

येना नः पूर्वे पितरः पदङ्गा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आंगूष्यम् । शवसानाय ।
सामं । येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदङ्गाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः ।
अविन्दन् ॥ २ ॥

हेऋत्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायचलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येय-
च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माइन्द्रायमहिमहत्वमौढंनमःस्तोत्रंभरध्वं प्रक-
र्षेणसंपादयत किंतुस्तोत्रमित्याह आंगूष्मंसाम आधोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-
मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वसुयद्दानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिपुसामाख्येति । ये-
नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वपूर्वपुरुषाः अद्विरसः पणिनाम्नाशूरेणापहतानांगवाप-
इज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त ॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-
दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-
द्वलाभे शेमुषादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयावृचमाह—

इन्द्रस्याद्विरसांचेष्टौविदत्स्रमातनयायधासिम् ।

बृहस्पतिर्भिन्नदद्रिंविदद्गाःसमुस्त्रियाभिर्वावशन्तुनरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अद्विरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । स्रमा । तनयाय ।

धासिम् । बृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।

उस्त्रियाभिः । वावशन्तु । नरः ॥ ३ ॥

अवेदमात्मानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोव्वपहतासुवद्वेषणायतांसरमाइन्द्रःमाहौ-
षीत् मथालोकेष्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायन्धानंविस्तृतितद्वत् सासरमेवमवोचव हेइन्द्र अ-
स्पदीयापशिशवेतद्दोसबन्धिसीराद्यर्चयदिप्रयच्छसितर्विहंगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथावशा-
द्व्यापनकम्—अनादिनीतेसरमेप्रजांकरेमियानोगाअन्वविन्दइति । सतोगत्वागवास्थानमज्ञासी-
त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोपुतमसुरंहत्वातागा सहन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां
प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याद्विरसाष्टयीणांचइष्टैमेषणेतसिस्रमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमर्चवि-
दत् अविन्दत् धासिरित्यन्नाम धासि.इरेतितन्नामसुपाठात् तयागोपुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-
तादेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिअचारमसुरं भिन्नदवधीवसेनापहतागाविददत्तभत् सतो नरोनेता-
रोदेवा.उस्त्रियाभिःगोभि.सह उस्त्रियेतिगोनाम संवावशन्तुभ्रंरुहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभि.साध-
नभूताभि.तदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषमतावित्यस्मादभावेकिनि म-
धेष्टेतिकिनउदात्तत्वम् । विदत् विद्वलाभे रुद्रिन्द्रित्वाद्द् बहुलुच्छन्दस्वमाइन्द्रयोगेपीत्यहभावः

अङ्गवस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः। सरमा सरमासरणादितियास्कः। सत्तेरौणादिकोऽ
मप्रत्ययः। धासिं घेष्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकःसिप्रत्ययः यद्वा दधतेःपोषणार्था-
व सिप्रत्ययः। बृहस्पतिः तद्ब्रह्मोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुद्वन्त्रोपश्चेतिमुडागमःतलोपश्च बृह-
च्छब्दोन्तोदात्तः तस्यकेचिदाद्युदात्तत्वंवर्णयन्तीत्युक्तम् पतिशब्दोऽतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः
अतउभेवनस्पत्यादिपुङ्गवोत्तरपदयोर्गुणपत्यकृतिस्वरत्वम्। उलियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरा-
दिकमितिउल्लगौः वसनिवासेइत्यस्माव स्फायितंवीत्यादिनाअधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना
सम्प्रसारणम् उल्लाशब्दावस्वार्येपृषोदरादित्वेनघप्रत्ययइतिनिघण्डुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्यय-
स्वरः। वावशान्त वाशृशब्दे अस्माद्यहन्ताहडिसस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभययेतिआर्ध-
धातुकत्वाव असोलोपयलोपो व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशङ्-
विसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

ससुप्तासस्तृप्ताससविप्रैःस्वरेणाद्रिस्वर्योऽनवङ्गैः ।
सरण्युभिःफलिंगमिन्द्रशक्रवल्लरवेणदरयोदशङ्गैः ॥४॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तृभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् ।
स्वर्यः । नवङ्गैः । सरण्युद्भिः । फलिङ्गम् । इन्द्र । शक्र ।
वल्लम् । रवेण । दरयः । दशङ्गैः ॥ ४ ॥

अद्रिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मांसैःसमाप्यमत्तास्तेनवग्वाः नवग्वानव-
नीतगतयइतियास्कोऽन्याचल्यौ । येतुदशभिर्मांसैःसमाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः तादृशैरुभयविधिर्वि-
भेर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैःसप्तसत्रमेधातिधिमभूत-
योद्धिरसोदृश्यन्ते एवंभूतेरद्रिरोभिः सुप्ता शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिअव्यस्वरोपेतेन
यद्वा मन्द्रमभ्यमादिस्वरेणस्तृप्तास्तोत्रेणस्वर्यः सुप्ताप्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यइत्यर्थः हेराक श-
क्तिमन्निन्द्र एवम्भूतःसत्त्वं आद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेतव्यमित्यर्थः फलिङ्गं मतिकर्म्मतिपिबन्तद-
स्मिन्नस्तीतिफलित्यच्छमुदकं तद्वच्छत्याधारत्वेनेतिफलिङ्गः यद्वा धीसादिफलन्तदस्मिन्नसतिभ-
षतीतिफलिङ्गु डिङलं तद्वच्छतीतिफलिङ्गः एवम्भूतंवल्लमेधंरवेणआत्मीयेनरान्देनदरयःअभाययः

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोविभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः
फलिंगोमेघः फलिगः उपलङ्घितवन्नामसुपाठात् वल्लोसुरः देवावैवल्लेगाःपर्यपर्यन्तित्यादावसुरे
प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअविभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुहृ-
भा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेकिप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोवीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वाद्
स्तोभतिस्तौतीति किप्चेतिकर्तरिक्किप्सावेकाच्इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिसो-
लुक् । स्वयः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमित्स्वरित-
त्वम् नववैः नवशब्दउपपदेगमेभावेकिप् गमःक्तावितिअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-
क्तव्यमितिकारान्तादेशः नवभिर्गूगमनयेपातेनवग्वाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेर्भावे
द्वुपत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनश्छान्तःसरण्य-
वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः क्यच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगःडोन्य-
त्रापिदृश्यतइतिगमेर्ङः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादित्वालत्वम् । दरयः दृवि-
दारणे वृद्धौकृतायां दृभयेइतिघटादिपुषाठान्मिस्वे मिताह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृचमाह—

गृणानोअद्विरोभिर्दस्मविवरूपसासूर्येणगोभिरन्धः ।

विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

गृणानः अद्विःऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः ।

अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयगङ्गणामुपक्षपितर्वेन्द्र त्वंअद्विरोभिर्कपिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उपसासू-
र्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविबः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-
म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितपदेशंअप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विपमामिमांसमीकृतवानि-
त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उर्ध्वमूलपदेशंअस्तभायःअस्तभाः यथान्त-
रिक्षलोकस्यमूलंइदंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिऽलटःशानचिपक्रिप्प्रोत्प्रेत्ययेन

आ प्यादीनांहस्वइतिह्रस्वत्वम् चित्तवरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म दसुउपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्या-
दिनामक् । वः वृज्वरणे लुङ्सिपि मन्त्रेवसेत्यादिनाचैर्लुक् गुणेहलङ्ङ्याभ्यइतिसलोपः बहु-
लंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः । अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतिर्यास्कः । रजः
लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्त्वाव रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अस्तभा-
यः लङि स्तंभुस्तुंभित्यादिनाभ्राप्रत्ययः छन्दसिशायजपीतिअहावपिव्यत्ययेनभ्राप्रत्ययस्यशा-
यजादेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रवर्येअभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्रसूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्यकर्मा-
त्मन्वनभोदुसतेषुतंपयइति ।

तामेतांसूक्तेपष्टीष्टचमाह—

तदुप्रयक्षतममस्यकर्मदस्मस्यचारुतममस्तिदंसः ।

उपह्वरेयदुपराअपिन्वन्मध्वर्णसोनं१चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुतमम् ।
अस्ति । दंसः । उपह्वये । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः ।
नृधः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्यतदुतदेवकर्मप्रयक्षतमंअतिशयेनपूज्यं दंसइतिकर्मनाम दंस-
स्तदेवकर्मचारुतममतिशयेनशोभनंअस्ति किंतदित्यतआह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्त्येगन्तव्ये
पृथिव्याःसम्बन्धिनिसमीपदेशेउपराःउप्ताःस्थापिताः मध्वर्णसःमधुरोदकाः चतस्रोऽनघःप्रधान-
भूताः गङ्गादिनदीःअपिन्वत्असिश्चवइतिवदेतत्कर्मतद्व्येनकर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रय-
क्षतमं यक्षपूजाम् यक्ष्यतइतियक्षःअतिशयेनयक्षोयक्षतमः पुनःआदिसमासे अव्ययपूर्वपदमरु-
तिस्वरत्वम् । दंसः दसिदंसनदर्शनयोः चुरादिरात्पनेपदी दंस्यतेकर्तव्यतयादृश्यतइतिदंसःकर्म ओ-
णादिकःकर्मण्यसुन् । उपह्वरे ह्रकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्रगतिमात्रंउक्ष्यते उपह्व-
रन्तिगच्छन्त्यस्मिन्अनघइतिउपह्वरोभूमदेराः पुंसिसंज्ञापांघ्रमायेणेत्यधिकरणेयमात्ययः गुणः छ-

दुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिविसेचने भौवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्तु-
चतसृइतिचतुरशब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घमात्रेअचिरकृतइतिरेफादे-
शः चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनि-
पातनसामर्थ्यादयणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच
नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेपुलोपाजदेशएवमन्यस्थानिवत् अन्यन्तुस्थानि-
वदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

द्विताविवद्वेसुनजासनीळेअयास्यस्तवमानेभिरकैः ।

भगोनमेनेपरमेव्योमन्धारयद्रोदसीसुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वृद्धे । सुनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे । अयास्यः ।

स्तवमानेभिः । अकैः । भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् ।

अधारयत् । रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्ताभ्योयास्यः नयास्यःअयास्यःमुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुम-
शक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः
स्तूपमानःसन्निन्द्रः सुसाभ्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखाद-
यतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यद्विराः उपचाराद्यास्यउच्यते तथाच छन्दोगैरात्रातम्—तं-
हायास्यजद्वीयमुपासांचक्रे एतमुवायास्यमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमु-
खेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचु क्रनुसोभूद्योनइत्यमसकेत्ययमास्यान्तरिती-
तिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणास्तुतिंकुर्व-
द्भिरकैर्मन्त्रैःकरणभूतेस्तूयमानःसन् समजा सनेतिनिपातोनित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमान-
स्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसंचालक्ष्यते यथाऔत्प-
त्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति । औत्पत्तिकमितिनित्यंबूमइतिहितद्भाष्यं सनीळे समानंनीडं
ओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलग्नेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवद्वेविवृतेअकरोव
भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभस्तिवर्तमानोभगोनसूर्यइ-
व सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयद्रोपयय यद्वा मेनेविस्तीनाम तथाचपा-

स्कः—मेनाग्राइतिस्त्रीणांमेनामानयन्त्येनाइति । स्त्रीरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः ॥ द्विता
द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः । सनजा जनीपादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिट्ट-
शिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलदादपिजेनेर्दप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते
सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वमत्रदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-
गिति विभक्तेराकारः । अयास्यः यमुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेच्छन्दसीतियत् न-
यास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुष्टोदरादित्वा-
दभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा
मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरल्लिट्येत्वंवक्तव्यमित्येत्वम् ततष्ठाप् द्विवचने ईदूदेद्विवचनंम-
गृह्यमितिप्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुन्मत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्त-
श्चछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

सनादिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः ।

रूपेभिर्क्तोपारुशङ्घिर्वर्षुभिर्राचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपेइति विरूपे । पुनःपुनर्भुवा ।

युवती इति । स्वेभिः । एवैः । रूपेभिः । अक्ता । उपाः । रुशङ्घिः ।

वर्षुःइभिः । आ । चरतः । अन्याःअन्या ॥ ८ ॥

विरूपेष्टुक्रुष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौराभ्यु-
षसोःसर्वदैकरूप्यात् एवभूतेराभ्युषसौदिवंधुलोकंभूमाभूमिंचसनावचिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः
स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अकाराविःरूपेभिर्गन्धकाररूपे-
वर्णैरुपलक्षिताउपाश्वरुशङ्घिर्दीप्यमानैर्वर्षुभिःस्वशरीरभूतेस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-
व्यतिहारेणआचरतः आवर्तते हेइन्द्र एतत्सर्वव्यैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासादेवतानामित्यर्थः॥
भूमसुपांसुलुगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः । एवैः इण्मवौ इण्शीङ् श्यांवन्तिभिभावेव-
न्यत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता नकेतिराविनाम नलोपश्छान्दसः । वर्षुभिः अतिपूवपीत्या-

दिनाउस् निस्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वमाग्नोद्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-
बहुलमिति द्विर्भावे तस्य परमाग्नेडितमित्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तचेत्याग्नेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीशृचमाह—

सनेमिसख्यंस्वप्स्यमानःसूनुर्दाधारशवंसासुदंसाः ।

आमासुचिदधिपेपक्मन्तःपर्यःरुष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि । सख्यम् । सुऽअप्स्यमानः । सूनुः । दाधार । शवंसा ।

सुऽदंसाः । आमासु । चित् । दधिपे । पक्मम् । अन्तरिति । पर्यः ।

रुष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वप्स्यमानः स्वपःशोभनकर्मतदिवाचरनशवसाशवसोबलस्पसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्य-
र्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधा-
रधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचिद आर्द्रा-
स्वपरिपक्वासुगोपुचअन्तर्मध्येपक्कंपरिपक्कंपयोदधिपेधारयसि तथा रुष्णासुरुष्णवर्णासुरोहिणी-
षुलोहितवर्णासुचगोपुतद्विपरीतरुशवदीप्स्यमानंश्वेतवर्णपयोदधिपे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं स-
ख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः । दाधार धृञ्धारणे तुजादित्वाद्ग्यासस्पदीर्घत्वम् । पक्कंपचोवइतिनि-
ष्ठातकारस्ययत्वम् । रोहिणीषु रुह्यीजजन्मनिषादुर्भावेच रुहेश्चलोवेतीत्यप्रत्ययान्तोरोहितश-
ब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्ताचोपधात्तोऽनइतिटोप् तत्तन्नियोगेनवकारस्पनकारादेशश्च
ह्रीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेमातिषदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीशृचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः ।

पुरुसहस्राजनंयोऽनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअहंयाणम् ॥१०॥२॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।

सहोभिः । पुरु । सहस्रा । जनंयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।

स्वसारः । अहंयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीलाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातंगमनंवद्गहिताः एक-
पाण्यवस्थानात् अवनयइत्यद्भुलिनाम् एवम्भूताः अवनीरद्भुलयः पुरुषुस्त्रिणिवहूनि सहस्रा अं-
स्यातानि व्रतावतानि इन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताः पुनः पुनः करणेऽपि आलस्यरहिताः सत्यः सहो-
भिरात्मीयैर्वैलैरक्षन्ते पालयन्ति अपि च स्वसारः स्वयमेव सरत्योद्भुलयः पत्नीः पालयिष्यः अह्वया-
णं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइति देवानां पश्य-
न्त्यन्ते देवानां वैपत्नीर्जनयइति श्रुतेः । ता इव दुवस्पन्ति परिचरन्ति अञ्जलिघन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोद्भुलयो भवन्त्यवन्तिकर्माणीति यास्कः । सुपांसुलुगिति जसः पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वम् । अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसीत्यादिना भावे तन्मत्ययः बहुव्रीहौ नञ् सुस्पा-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रताशेच्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । दुवस्पन्ति दुवस्पतिः परिचरणकर्मा-
कण्ठादिः अतोपक एव स्वरः शिष्यते पादादित्वा निघाताभावः । अह्वयार्णं ह्रीलजायाम् बहुलं-
छन्दसीति श्लोरभावः व्यत्ययेन शानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदमकृतिस्वर-
त्वम् यद्वा बहुलं छन्दसीति शपोलुकि छन्दस्युभयथेति शानच् आर्धघातुकत्वेन ङिच्चाभावे गुणाया-
देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्येयम्—अह्वयाणो ह्रीतयान इति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशी मृचमाह—

सनायुवो नर्मसा नव्यो अर्केर्वसूयवो मतयो दस्मदद्भुः ।

पतिं न पत्नीं रुशती रुशन्तं स्पृशन्ति त्वाशवसावन्मनीपाः ॥ ११ ॥

सनायुवः । नर्मसा । नव्यः । अर्केः । वसूयवः । मतयः । दस्म ।

दद्भुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा ।

शवसावन् । मनीपाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्केः शस्त्ररूपैर्मर्चनं समानमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि सना-
युवः सनातनं अग्निहोत्रादिनित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः वसूयवो वसुधनमात्मन इच्छन्तो धनका-
माया मत्तयो मेधाविनस्त्यादद्भुः बहुना प्रयासेन जग्मुः हे शवसावनवलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषा-
स्तुतयः त्वात्वां स्पृशन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—उशतीः उशत्यः कामयमानाः पत्नीः पश्यः उशन्तं

कामयमानं पतिं यथापतिसम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे तेन च
सद्दानलक्ष्यते सनासनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः क्वाच्छन्दसीत्युपमत्ययः जसि वर्णव्य-
त्ययेनोत्वम् । मलयः मनज्ञाने मन्यन्त इति मतयः स्तोवारः किञ्चकौ च संज्ञायामिति किञ्च न कि-
चिदीर्घश्चेति निषेधे मासे बाहुलकात् अनुदात्तोपदेशो त्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्त-
त्वम् । ददुः द्राकुत्सामांगतौ लिट्युसि आतोलोप इटित्येत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ लटः
शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना सम्भसारणम् उगितश्चेति ङीप् शतुरनु-
मइति नद्याजदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मनुषि आकारोपजनच्छान्दसः
यद्वा मत्वर्थमिवावनिष् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

सनादेव तव राये गभस्तौ न क्षीयन्ते नोपदस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ अस्मि क्रतुमाँ इन्द्रधीरः शिक्षा शचीवस्तवं नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तवं । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप ।

दस्यन्ति । दस्म । द्युमान् । अस्मि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः ।

शिक्षा । शचीवः । तवं । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेवस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरिति ग्राहुनाम् तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थिता-
निरायोधनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्ते पितृव्यस्तगतं धनमुपक्षयं न प्रा-
प्नोत्यपितु वर्धते हेन्द्र धीरोनुद्धिमान् पृष्टोवात्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षण-
हेतुभूतकर्ममुक्तोसि हे शचीवः कर्मवनिन्द्र तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोस्मभ्यं धनं शिक्षदेहि
शिक्षातिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीञ्छिप्सायां क्वादिः अस्मात्कर्मकर्परिकर्मवद्वादाद्यगात्मनेपदे वाक्-
रणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादितिकर्तृवद्वावादवः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघा-
तप्रतिषेधः । शचीवः शची अस्यास्तीति शचीवान् छन्दसीर इति मतुपोवत्वम् सम्बुद्धौ मतुवसोरु-
रिति नकारस्परुत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

सनायुते गोतम इन्द्र न व्यमत अद्भ्य इरियोजनाय ।

सुनीथार्यनः शवसाननो धाः प्रातर्मक्षुधियावस्तुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥ १३ ॥

सना॒द्यते । गोत॑मः । इन्द्र॑ । नव्य॑म् । अत॑क्षत् । ब्रह्म॑ ।

हरि॑द्यो॒जनाय॑ । सु॒दनी॒थाय॑ । नः । श॒वसान॑ । ॥ नो॒धाः । प्रा॒तः ॥

म॒क्षु । धि॒या॒द्वसुः॑ । ज॒ग॒म्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्योभवति हे शवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-
रीअश्वौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुधुनेत्रेएवम्भूतायतस्मैतुभ्यंगोतमः गोतमस्यक-
पेःपुत्रोनोधाःअपिःनव्यंनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तत्वंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षतअकरोत् अतोस्माभिरनेन
स्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावामस्तवसुःइन्द्रःमातःकालेमक्षुशीर्षजगम्यादागच्छतु ॥
सनायते सनेतिनिपातो नित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यइत्ययः । सुनीथाय णी-
ष्मापणेइत्यस्मादाङादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंमहानितिनवर्षपंडंस्सूक्तंनौधसआर्षेष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंनवेति । समूहेदशरात्रे
द्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोभिन्नरइतिखण्डेस्तुत्रितम—तांसुतेकीर्तित्वं-
महोइन्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

त्वंम॒हो॑इन्द्र॒योह॒शु॒ष्मे॒र्या॒वा॒ज॒ज्ञानः॑ पृ॒थि॒वी॒अमे॑धाः ।

य॒द्व॒ते॒वि॒श्वा॒गिरि॑र्य॒श्चि॒द॒भ्वा॒भि॒या॒दृ॒ह्मा॒सः॑ किर॒णानै॑जन् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मेः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी

इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिर्यः । चित् । अश्वा ।

भिया । दृह्मासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योहयःखलुत्वंअमेअसुररुनेभ्येसतिजज्ञानस्तदानी-
मेवमाद्भुतःसन् शुष्मेःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्वेदेर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौघाः आधारयःतादृ-
शाद्भयादमुमुचइत्यर्थः किञ्च यद्वतेयस्यखलुत्वसम्बन्धिन्याभियाभीत्यानिश्वाविश्वानिव्याप्तानि
यानिभूतजातानिगिरयश्चिद्वेचशिष्टोच्चयाः अश्वा महानामैतवअन्यान्यपिमहान्निपातितन्तिवे

पिसर्वेदह्लासः दृढा अपि ऐजन् अकं पिपत तत्र दृष्टान्तः—किरणान यथा सूर्यरश्मयः इतस्ततो न भस्मि-
 क्मन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनीमादुभावे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्भिर्भा-
 वादि चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ धावापृथिवी इत्यस्य सप्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः ।
 यत् सुपांसुलुगिति पष्ठचालुक् । अश्वा आसमन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यभ्यामहान्तः आङ्पूर्-
 वाङ्भवतेरौणादिको द्वनन्प्रत्ययः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं यद्वा नञ्पूर्वाङ्भवतेः प्राप्त्यर्थान्निभुवोदि-
 दितिक्रनप्रत्ययः महान्तो हि प्राप्नुं शक्यन्ते शेषे च्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । किरणाः कीर्यन्ते वि-
 क्षिप्यन्ते इति किरणाः कृविशेषे कृपृवृजिमन्दिनिघञ्प्रत्ययः क्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशे प्रत्यया-
 घुदातः ऋतइदावोरितित्वम् । ऐजन् एजृकम्पने लउचाडागमः सचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

आयद्धरीं इन्द्रविब्रतावेरातेवर्जं जरिताबाह्वोधात् ।

येनाविहर्यत क्रतो अमित्रान् पुरं दृष्णासि पुरुहूतपूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विब्रता । वेः । आ । ते । वर्जम् ।

जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यत क्रतो इत्यविहर्यतः क्रतो ।

अमित्रान् । पुरः । दृष्णासि । पुरुहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वय यदा विब्रता विविधकर्माणौ हरीत्व दीयावश्चौ आवेः रथे आगमयति रथे योजयसी-
 त्यर्थः तदानीं ते वचाहोर्हस्तयोर्जरितास्तोतावज्रमाधावस्तोत्रेण स्थापयति स्तोत्रास्तु ते भयमन्त-
 रेण वर्जं त्वच्छस्ते दृश्यत इत्यर्थः हे अविहर्यत क्रतो मेऽसितकर्मन्दिन्द्र अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णा-
 सि अभिगच्छसि हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्मयजमानैराहूतस्त्वं पूर्वीं दृष्ट्वा पुरः असुरपुराणि भिन्नुमभिग-
 च्छसीत्यर्थः ॥ विब्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधव्रतं कर्म योस्तौ सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीगतिव्याप्तिपजनकान्यसनत्वादानेषु अन्तर्भावितप्रत्यया-
 वृत्तान्दसेलडि सिपि अदादिवाच्छपोलुक् बहुलं छन्दस्य माडचोगेपीत्यडभावः । धाव दधाते च्छा-
 न्दसेलुडिगातिरस्येति सिचोलुक् पूर्ववदडभावः । अविहर्यत क्रतो हर्यति मेप्ताकर्मैतियास्कः ।
 हर्यगतिकान्त्योः कान्तिरभिघापः विहर्यतो न भिलपितः अविहर्यतो भिलपित इत्यर्थः तादृशः
 क्रतुः कर्मयस्य सतथोक्तः । अमित्रान् न सन्ति मित्राण्येषु इति बहुव्रीहौ नञो जर्मरमिब्रता इत्युत्तर-

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अत्रगत्यर्थः क्रयादिभ्यःश्चा सिपःपित्वाद्नुदात्तत्वे
तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंपाद् ।

त्वंशुष्णं वृजनेपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः ।

त्वम् । पाद् । त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने ।

कुत्साय । युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्य.सत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतान्शत्रून्भगवत्.सन् धृष्णुः तेषां धर्मयिता
तिरस्कृतां किञ्च त्वष्टृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषु कृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्मवृद्धो-
सि नर्योऽनृष्योहितः तथा त्वं पाद् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणि स-
द्भामनामानि अत्र पूर्वविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सद्भामेहिवीरा.पुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंप-
र्चनीयेर्वर्षेयोऽंशुमात्रस्ये एवंविधेआणौसद्भामेयुमतेदीप्तिमतेयूनेतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभू-
त्वाशुष्णंशोषयितारयेत्तत्संज्ञमसुरंअहन्अवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेवाविनाम उरुविस्तीर्ण
भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभु. उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वास्तुगध्वाद्य-
ध्वेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यकभावश्चनिपात्यवे क्षमतिरेश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्पृभुक्षाः यद्वा क्षि-
निवासगत्योः तेषु निवसतीतिपतेर्यइतिविधीयमानइतिप्रत्ययोचहुलवचनादस्मादपिभवति दिलो-
पश्च सौपथिमध्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । पाद् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवल्लादपिष्विः
पत्वंछान्दसम् । युमते द्यौ.दीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां
दिउदित्युत्वं हस्यनुइत्यामतुचि विमगुपउदात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थाष्टकमाह—

त्वंहन्त्यदिन्द्रचोदी.सखावृत्रंपदंजिह्वपकर्मन्नुभ्राः ।

यद्धंशूररुपमण.पराचैर्विदस्यूर्योनावर्कतोवृथापाद् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वृजिन् ।
 वृषद्वर्कम् । उन्नाः । यत् । ह । शूर । वृषद्वर्कम् । पराचैः । वि ।
 दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथापाद् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वत्सुखाकुत्सस्यसहायः सन्त्यवतवपसिद्धधनं जयलक्षणं यशोवाचोदीः प्रेरित-
 चान् अकापीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकमेवित वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य धन-
 स्वावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यवदा उन्नाः अनुन्नाः अहिंसीः अपिच हे शूरशत्रूणां मिरक वृषमणः का-
 माभिर्वर्षकमनस्केन्द्र वृथापाद् अनायासेन शत्रूणां अभिप्रवितात् यद्ययदा त्वलुप्योनौ वीरैर्मिश्र-
 णीये संग्रामे दस्यून् कुत्सस्योपक्षयितुं अन्यान् शत्रून् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्मुखायथाभव-
 न्ति तथा व्यच्छिनः तदानीं कुत्ससर्वयशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः चुदमेरणे लुडि नेदीति सचिवृद्धि-
 प्रतिषेधः । उन्नाः णभुता हिंसायाम् क्रैयादिकः लडि सिपि तलोपच्छान्दसः बहुलं छन्दस्यमाङ्गो-
 गेपीत्यङ्भावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराश्वनैरि-
 तिनिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादसिमानपादे इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्पर्तुवेति उकार-
 स्यतानुनासिकता । अकृतः कृतीछेदने लडिसिपितुदादित्वाच्छमत्पयः आगमानुशासनस्यानि-
 त्यत्वाच्चेमुचादीनामिति नुमागमस्याभावः शस्यडि त्वादुणाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृचमाह—

त्वं हृत्य दिन्द्रारिपण्यन् दृह्यस्य चिन्मर्तानामर्जुष्टौ ।

व्यं १ स्मदाकाष्ठा अर्वते वर्धने ववज्रिच्छ्रथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिपण्यन् । दृह्यस्य । चित् । मर्तानाम् ।

अर्जुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनादिव ।

वृजिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वत्सुत्यवतस्य दृह्यस्य चिद्वदस्य कस्यचिदपि अरिपण्यन् रेपण्यनिच्छन् एवं स्वभावो भ-
 वसि देवतात्वेनानुगृहीतत्वात् तथापि मर्तानां स्तोतृणां मस्माकं शत्रुभिरजुष्टावमीतो सत्यां अस्मदर्वते
 अस्मदीयाभ्यापगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्ताद्विषः विवृताः कुरु यथा सर्वास्तु दिक्षु अस्मदीयाभ्याः

प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवज्जिन्वज्जवर्जिन्द्र घनेवघनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण श्रथिहि श्रथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिन्धि-
त्तवाभीतौ सत्यांतस्य शत्रोर्दृढस्यापि अरिपण्यन् रेपणां हिंसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिंस्तुकुत्सादौ प्रो-
तिरस्ति तस्य शत्रुवधं चरुपे अतस्तव प्रियाणामस्माकमवर्तइत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यक् सुपांसुमुगितिष-
ष्ठ्यालुक् । अरिपण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युर्द्विणस्युर्द्विपण्यतिरिपण्यतीतिरिपण्भावो निपा-
त्यते नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्पष्ठ्यालुक् । अवर्ते अवर्णस्त्रसावन-
अइति नकारस्य तकारदेशः वनिप्रसुपौषित्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरएव शिष्यते । घनेव मू-
तौ घनइति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेरप्पत्ययान्तो निपात्यते । श्रथिहि श्रथहिंसार्थः ण्यन्तालो टिबहु-
लंछन्दसीति शपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे चतुर्थोऽवर्गः ॥ ४ ॥

पठिष्टचमाह—

त्वांहन्यदिन्द्रार्णसातौस्वर्मीह्नेनरआजाह्वन्ते ।
तवस्वधावइयमांसमर्यऊतिर्वाजेष्वतसाय्याभूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । हु । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीह्ने । नरः । आजा ।
ह्वन्ते । तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु ।
अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौ अर्णानां गन्तृणां युद्धे मवृत्तानां पुरुषाणां साविर्त्ताभोयस्मिन्स्वर्मिह्नेमीह्नेमिति
घननाम सुदुराणीयं धनं यस्मिन् एव भूते आजा आजौ सङ्ग्रामे त्यक्तं ससिद्धत्वाभेवनरोपोऽयुक्तामाः
पुरुषाः सहापार्थं ह्वन्ते आह्वयन्ति यद्वा अर्णस उदकस्य साविर्त्ताभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धे तस्मिन् नित्य-
र्थः वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यत्तु यद्धं तव स्तोत्रारस्त्वांभोत्साहयन्तीति भावः यस्मादेवं त-
स्मात् हेस्वधावः हे अन्नवन्तवन्ता इन्द्र समर्ये सङ्ग्रामे तव सम्बन्धिनी इयमृतिः स्वदीयमिदं रक्षणं आ-
अस्मदाभिमुख्येन भूदभवतु वाजेषु सङ्ग्रामे पुष्ये पाकृतिः अतसाय्या योद्धृभिः प्राप्य भवति ॥ त्यक्-
सुपांसुमुगिति द्वितीयायालुक् । अर्णसातौ क्रमतौ बहुलवचनादौणादिकेन प्रत्ययः षण्डाने इत्यस्मा-
द्भावे किं निजन सनत्तनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदके नृ-
चेत्यर्त्तरसुन्मत्ययो नुदागमश्च पीवोपयसनादीनां छन्दसितोषोवचनव्यवृत्तिसंज्ञाः निच्वादाधुदात्तव-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्गीह्ये स्वर्गशब्देन्यङ्स्वरौस्वरितानितिस्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-
एवशिष्यते । आजा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मत्तुवसोरुरितिमतुपोरुत्वम् । अतसा-
य्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वम् । भूव छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यडभावः ॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

त्वंह॒त्यदि॒न्द्रस॒प्तयु॒ध्यन्पु॒रोव॒ज्जिन्पु॒रु॒कुत्सा॒यदर्दः ।

व॒र्हिर्न॑यत्सु॒दासे॒वृथा॒वर्ग॑हो॒राज॒न्वरि॑वः॒पूर्वे॑कः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्जिन् ।

पुरुङ्कुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा ।

वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूर्वे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्जिन्वज्वज्जिन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायकप्रत्ययेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त्व-
मेव त्यक्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः अपिच सुदा-
सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितववृथाअनायासेनवर्हिर्न बर्हिरि-
ववर्कं अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूर्वे त्वाहविपापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजनस्वामिनिन्द्र
वरिवोपनं कःअकार्षीः ॥ त्यव सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । दर्दः हविदारणे अस्माद्यद्भुगन्ताह-
डिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलराद्धलादिशेषाभावः हल्ङ्याङ्यङितिसलोपः ब-
हुलंछन्दस्यमाहयोगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंददावीतिसुदाः असुव सुदाःकल्पाणदानइत्या-
स्कं । वर्कं वृजीवर्जने लडि सिपिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपः अडभा-
वश्च चोःकरितिकुत्वम् । कः डुरुङ्करणे लुडि सिपिमधेघसेतिच्चेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावो ॥७॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्वंत्या॑नंइन्द्रदेवचि॒त्रामि॒पमा॒पोन॑र्षी॒पयः॑परि॒ज्मन् ।

यया॑शूर॒प्रत्य॒स्मभ्यं॑सि॒त्मन॒गूर्जन॑वि॒श्वध॒क्षरं॑धै ॥८॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न ।
पीपयः । परिंज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्याम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वधं । क्षरध्ये ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यांतामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ
पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभववितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन
यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वद यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाअपः प्रा-
पयसितद्वद चित्रामिषमपिपायथेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिमय-
च्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्येक्षरितुंऊर्जन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुल-
मुदकंप्रयच्छसितद्वःप्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः ॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस्
अमृत्नित्यादिनादीर्घं । पीपयः स्फायीओप्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुडि व्यापःपीतिव्यत्ययेन
पीभावः णिभिद्रुसुप्त्यइतिज्ञेयश्चडादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीड्पानेइत्यस्माद लुडि चडिपूर्ववत्
बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरि-
पूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षलित्यादौकनिनप्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपर-
मेवबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । न्यनं आडोम्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्व-
कस्वविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधेत्वंच
पृषोदरादित्वात् । क्षरध्ये क्षरमञ्चलने तुमर्थेसेतेनिग्यधेनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमसाहरिभ्याम् ।
सुपेशंसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षुधियावंसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आहउक्ता । नमसा ।
हरिभ्याम् । सुपेशंसम् । वाजम् । आ । म्र । नः । प्रातः । मक्षु ।
धियावंसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेववगोतमेभिर्गन्तुमैरेतत्सज्ञैर्कपिभि अकारिस्तोत्ररुनमित्यर्थः एतदेवस्पष्टीकरोति
महाणिमघजातानिनमसाहविलंक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामन्वाभ्यामुकायनुभ्यंओकाआभिमु-

स्थेनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रमयुक्तानि सत्त्वंसुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-
रूपयुक्तंवाजमन्त्रेनोस्मभ्यमाभरआहरदेहीतियावत् धियाबुद्ध्याकर्मणावामाधनइन्द्रः प्रातः
कालेअस्मद्रक्षणार्थंजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओक्ता शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सुपेशसं पि-
शअवयवे असुप्तबहुवीहावाद्युदात्तंश्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर ह्रमहोर्भइतिभत्वम्
अचोतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशधायित्तिपञ्चदशर्चसप्तमंसक्तं नोधसआर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-
त्यःसथाचानुक्रान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतंत्रिष्टुप्नन्तमिति । चातुर्विंशिकेहन्त्यामिमारुतेइदमारुतनि-
विद्धानीयंसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायज्ञेनवर्धतेत्यामिमारुतमिति । आभिहविकेपञ्चमे-
हन्यप्येतदामिमारुतेमारुतंनिविद्धानीयं सूत्रितंच—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धायनूचित्सहोजाइत्या-
मिमारुतमिति ।

तत्रमथमाष्टमाह—

वृष्णेशर्धायसुमर्खायवेधसेनोधःसुवृक्तिंप्रभंसामरुद्ध्यः ।

अपोनधीरोमनसासुहस्त्योगिरःसमञ्जेविदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुमर्खाय । वेधसे । नोधः । सुवृक्तिम् । प्र ।

भर । मरुद्ध्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः ।

सम् । अञ्जे । विदथेषु । आभुवः ॥ १ ॥

अत्रपूर्वार्धेनस्तुतोनोधाभेयते हेनोधः वृष्णोकामानांवर्षित्रेसुमर्खायशोभनयज्ञायवेधसेपु-
ष्पफलादीनांकर्त्रे यायौसतिहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायमरुद्ध्यः विभक्तिव्यत्ययः मरु-
तामितराविणांशर्धायसमूहायसुवृक्तिं सुमुआवर्जकं सुमुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरमेरयस्तुहीतियावत्
स्तुतौमेरितोनोधाआह धीरोधीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतोहं
मनसागिरःस्तुतिलक्षणावाचः समञ्जेसम्यग्व्यक्ताःकरोमि यागिरोविदथेपुयतेषु आभुवःआहमर्या-
दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ताभवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरण्यायसमर्थाः यज्ञयोग्ये स्तोत्रमनःपूर्वकंम-
रुद्ध्यं स्तोमीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथापर्जन्योयुग्मदेवयहुपुपदेशेषुचहुशोजलानिपर्षति

तद्वत् ॥ वृष्णे वृषसेचने कनिष्वृषितक्षीत्यादिनाकनिष्यत्ययः कित्वाद्युणाभावो नित्वादाद्युदात्त-
त्वम् चतुर्थ्येकवचने अलोपोन इत्यकारलोपः । शर्धाय शृधुमसहने शर्धतेप्रसहतेनेनपर्वतादिक-
मिति शर्धोमरुत्संघः करणे घञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमत्वाय शोभनोमत्त्वोयस्य नञ्सुभ्यामि-
ति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोषः पादादित्वात्प्राप्तिक्रममन्विताद्युदात्तत्वम् । सुह-
स्त्यः हस्तेभ्यो हस्त्यः भवेच्छन्दसीति यत् यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेज॑ज्ञिरे॒दिव॑ ऋ॒प्वासं॑ उ॒क्ष्णो॑ रु॒द्रस्य॑ म॒र्या॑ अ॒सुरा॑ अ॒रेप॑सः ।

पा॒व॒कासः॑ शु॒चंयः॑ सू॒र्या॑ इ॒व स॒त्वा॑नो न॒द्रप्सि॑नो घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

ते । ज॒ज्ञिरे॒ । दि॒वः । ऋ॒प्वासः॑ । उ॒क्ष्णः॑ । रु॒द्रस्य॑ । म॒र्याः॑ । अ॒सुराः॑ ।

अ॒रेप॑सः । पा॒व॒कासः॑ । शु॒चंयः॑ । सू॒र्याः॑ इ॒व । स॒त्वा॑नः । न ।

द्र॒प्सिनः॑ । घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षावज्ज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋप्वासः दर्शनीयाः उक्ष्णः सेकारो युवा-
न इत्यर्थः रुद्रस्य मर्याः मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्त्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्य-
ति मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तेरेपष्टम्—आतेपितर्मरुतां सुन्नमेत्विर्वि । असुराः शत्रूणां निरसिता-
रः अरेपसः रेप इति पापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वा-
नो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणाः अतिशयेन बलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः सत्त्वान इति भूतगणा-
उच्यन्ते—अधोयेऽप्यसत्त्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकचिन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-
सृष्टां नयन्तीति श्रुतेः । घोरवर्षसः वर्ष इति रूपनाम घोररूपाः यथा भूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणां
भयंकररूपा इत्यर्थः यद्वा सत्त्वानो घोरवर्षसः यथा भूतगणाभयंकररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥
ऋप्वासः ऋषीगतौ गत्यर्था गुद्गचर्था इति अवज्ञानार्थः सर्वे निवृत्तेत्यादौ वप्रत्ययान्तो निपातितः
आजसेरसुक् । उक्ष्णः वापपूर्वस्य निगमे इत्युपधादौर्धाभावः । अरेपसः बहुव्रीहीनञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदान्ताद्युदात्तत्वम् । सत्त्वानः षड्विंशरणगत्यवसादनेषु मेर्षे रसद्योस्तुच्चे निविधीयमानः

१ ऋ० सं० २. ७. १६. । २ तै० सं० ४. ५. १. । ३ तै० सं० २. ४. १. ०.

* मरुत सृष्टां वृष्टिनयन्तीति निरुक्तम् नि० ७. २४. ।

कनिष्पत्ययोवहुलवचनात्वेवलादपि भवति प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः शिष्यते । घो-
रवर्षसः हन्तेरच्पुरचेति हन्तेर्धुरादेशः अच् बृहधातोर्बृहशीङ्म्यामित्यसुत् पुडागमः बहुव्री-
हिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

युवानोरुद्राअजराअभोग्धनोववक्षुरधिगावःपर्वताइव ।

दृष्ट्वाचिद्विश्वाभुवनानिपार्थिवाप्रच्यावयन्तिदिव्यानिमज्मनाः ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्श्हर्नः । ववक्षुः । अधिऽगावः ।

पर्वताः इव । दृष्ट्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।

च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मनाः ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाः रुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्धनः येदेवान् हविर्भिन्नं भोज-
यन्ति ते पांहन्तारः अधिगावः अपृतगमनाः परेरनियारितगतयः पर्वताइव दृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतः
ववक्षुः स्तोतृणामभिमर्तमापयितुमिच्छन्ति अपिच विश्वासवांणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा-
पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वस्तुनि दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वा न्यपि मज्मनेति पलनाम मज्मना शो-
धकेन यत्नेन प्रच्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्धनः भोजनयन्तीति भोजः न भोजः अभोजः ते पां
हन्तारः बहुलं छन्दसीति हन्तेः कृष् अयोहो न्यतरस्यामिति हकारस्पर्शत्वम् इत्यहनूपार्यङ्गांशा-
विनिनियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः बह्वप्रापणे अस्मादिच्छासनि एकाच इतीदमिति पेधः द्विर्भावं द-
त्वकत्वपयानि सन्यत इतीत्वाभावश्छान्दसः छिट्शुति अमघे इति निषेधादानमपययाभावे जतो-
लोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाजिघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

चित्रैराजिभिर्नपुपेव्यजतेवक्षःसुरुक्ममाँअधिपोतिरेशुमे ।

अँसेप्वेपांनिमिमृक्षुर्कृष्टयःसाकंजंजिरेस्वधयादिवोनरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अजिऽभिः । नपुपे । वि । अज्जते । वक्षः इमु । रुक्मान् ।

अधि । येनिरे । शुमे । अँसेप् । एपांम् । नि । मिन्क्षुः । कृष्टयः ।

साकम् । ज्जिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरुपशयशोभार्थमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अजिभीरूपाभिव्यञ्जनस-
मर्थैराभरणैः स्वशरीराणिव्यञ्जने व्यक्तं कुर्वन्ति अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मात्रोचमा-
नानहारान् अधियेतिरेउपरिचक्रिरे किमर्थं शुभेशोभार्थम् अपिच येषां मरुतामसैपुः कष्टयः आयु-
धानिनिमिष्टक्षुः निमृष्टाः स्थिताः बभूवुः तैरायुधैः सहितानरोनेतारोमरुतः दिवोन्तरिक्षावस्वधया
स्वकीयेन बलेन साकं सहजसिरेषादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीपयत्ने लिटि अतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्या-
सलोपो । शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइतिचतुर्थ्या उदात्तत्वम् । निमृक्षुः
मृजुशुद्धौ सनि ऊदित्वादित्वाभावः हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सन्पतइतीत्व-
म् लिट्युसि अतो लोपइत्याकारलोपः । जसिरे जनीमादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥४॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातां न्विद्युतस्तविपीमिरक्त ।
दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धूतयो भूर्मिपि न्वन्ति पर्यसा परिंजयः ॥५॥६॥

ईशानकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविपीमिः ।
अकृत । दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूर्मिम् । पिन्वन्ति ।
पर्यसा । परिंजयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानंधनाधिपतिर्कुर्याणाः धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः रिशादसः
रिशानांहिसकानामत्तारः यद्वा रिशतांहिसतां अस्तितारो निरस्तितारः एवम्भूतामरुतः तविपी-
मिरात्मयिबलेवातान् पुरोवातादीन्विद्युतः विद्योतमानास्वडितश्चाकृतकुर्वन्ति कृत्वाचपरिंजयः
परितोगन्तारोधूतयः कम्पयितारोमरुतोदिव्यानिद्विभ्रवानि ऊधः ऊधः स्थानीयान्मग्नानिदुहन्ति
रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूर्मिपयसामेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति
सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशाहिंसायाम् इगुपधलक्षणः कः रिशन्तिहिंसन्तीति रिशाः शत्रवः
तानदन्तीति रिशादसः असुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दा-
वशावन्तादसु सपणे इत्यस्मावकिप् व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः अनेोदात्तत्वं च । अकृत
करोतेऽछान्दसो वर्तमानेन्दु मधेघसेतित्वेन्दुक् । ऊधः सुपांसुलुमिति विभक्तेन्दुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टकवर्गः ॥६॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्यपइत्येषाधाप्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमऋतुभिःपिन्वन्यपइ-
तिधाप्याइति ।

तामेवांसूक्तेष्वष्टीष्टचमाह—

पिन्वन्यपोमरुतःसुदानंवःपयोघृतवद्विदथेष्वभुवः ।

अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्संदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानंवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु ।

आभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।

उत्तम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुवः
आभुवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवदयथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिर्वृष्टिकुर्वन्तीति
भावःतनेहेतुमाह—अत्यंन यथाअर्थसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवंमरुतोवाजिनंवेगव-
न्तमेघंमिहेवर्यणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउ-
त्तंसुत्सवन्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवःनुमत्ययान्तोदानुशब्दा-
द्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तंइच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणो-
भावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दभ्रुरादिरदन्तः अतोऽलोप-
स्यस्थानिवद्भावाद्दृष्ट्याद्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

महिपासोमायिनंश्चित्रभानवोगिर्योनस्वतंवसोरघुप्यदः ।

मृगाइवहस्तिनःखादथावनायदारुणीपुतर्विपीरयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिपासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिर्यः । न । स्वतंवसः ।

रघुप्यदः । मृगाःइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।

आरुणीपु । तर्विपीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहन्नाम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभन-
दीप्तयःगिरयोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुक्तारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगु-
णविशिष्टायूयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथमभक्ष्ये-
तियावद यद्यस्मादआरुणीपुअरुणवर्णोसुवडवासुतविपीबलान्ययुग्म्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भ-
वतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वावतत्संयुक्ताभवन्तः सर्वभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्पन्दूमसवणे
रघुशीघ्रंस्पन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्षिप्चेतिक्षिप् अनिदितामिति नलोपः बालमूललघ्वल-
मितिलत्वविकल्पः रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । खादथ खादभक्षणे । अयुग्म्वं युजिर्योगे लुङि
क्वेःसिच् एकाचइतीदमतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अद्वागमउदात्तः यद्वत्तयो-
गादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीपृथमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।

क्षपोजिन्वन्तःपृपतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सवाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःइव । नानुदति । प्रचेतसः । पिशाःइव । सुपिशः ।

विश्ववेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृपतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् ।

इत् । सुष्वार्धः । शवसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःमरुतज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभी-
रशब्दंकुर्वन्ति एवमरुत्त्वप्यागतेषुगंभीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशो-
भनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतिःश्वेतविन्दुभिःअ-
लंकृतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतृन्मीणयन्तःशवसाबले-
नअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायेततस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा म-
ननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टपुद्गयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृपतीभिः पृपत्यइतिमरुतांवा-
हनस्याख्या पृपत्यःश्वेतविन्दुद्विजाः शृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णोभेद्यमात्राइतिनैरुक्ताः । ता-
भिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसवाधःशत्रुभिर्बाधितान्सजमानान्समित्समानमेवयुगपदेवर -
क्षितुमागच्छन्तीतिशेषः॥नानदति णदअव्यकेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिशाइव पिशअवय-
वे इगुपधलक्षणःकः । सुपिशः सुपूर्वापिशअवयवेइत्यस्माद क्षिप्चेतिक्षिप् । पृपतीभिः पृपुसेचने वत्त-
मानेपृपइहमहम्गच्छत्वचेतिराट्वाद्वाडुगितश्चेनिडीप् अतएवशत्रुनुमइतिनद्याउदात्तत्वेमा-
ते मृहन्महवोरुपसंत्प्यानमितिनिग्रमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीश्रवमाह—

रोदसी आवदतागणश्रियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।
आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शता विद्युन्नतस्थौ मरुतोरथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृसाचः । शूराः । शवसा ।
अहिमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् ।
न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृपाचः नृन्यजमानान् हविः-
स्वीकरणाय सेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसावलेन अहिमन्यवः आहन-
नस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत मुष्मदागमने स-
तिभवदीयशब्देनद्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुते ति भावः किञ्च हेमरुतः वीमुष्माकं तेजः वन्धुरेष्वन्धक-
काष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्ते पुरथेऽप्यावस्थौ आविष्ठति अवस्थितं सप्तसर्वैर्दृश्य-
ते तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरिति रूपनाम यथानिर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शता विद्युन्
यथावा दर्शनीया विद्युत्समेघस्था सर्वैर्दृश्यते एवमर्थेऽवस्थितानां मुष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः ॥
वदत ऋचितनुषेत्यादिना दीर्घः । नृपाचः पादादित्वादा मद्धिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः अमगत्यादिषु
अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता भृष्टदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः
चिच्चादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीश्रवमाह—

विश्वेदसोरयिभिः समोक्तसः सम्मिश्रासः स्तविपीभिर्विराप्तिनः ।
अस्तारिर्दुर्धरेर्गर्भस्त्योरनन्तशुष्मात्पृषत्वादयोनरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्वेदसः । रयिभिः । सम्मिश्रासः । तविपीभिः ।
विराप्तिनः । अस्तारः । दुर्धम् । दुर्धरे । गर्भस्त्योः । अनन्तशुष्माः ।
पृषत्वादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैः समोक्तसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतयइत्यर्थः
तविषीभिः बलैः संमिश्रासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरष्णिनः महन्नामैतत् महान्तः अ-
स्तारः शत्रूणां निरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषा इन्द्रः खादिरापु-
धस्थानीयोपेपातेतथोक्ताः यद्वा वृषासोमः खादिः खाद्यः पेयोपेपतिनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः
गभस्तिरिति बाहुना गभस्तयोः बाह्वोः इपुंदविरे शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकं आयुर्धधारम-
न्ति ॥ समोक्तसः उच्चसमवाये असुनिबहुलवचनात्कृत्यमिति ओक्तसः उच्चः कइत्यत्रोक्तम् बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्रासः कपिलकादिस्वास्त्यम् । विरष्णिनः रपलपम्यक्तामां
वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः विविधं शब्दं रपन्तीति विरष्णाः स्तोतारः तेषां स-
न्तीति विरष्णिनः यद्वा विविधं रपणं विरष्णं तदेषामस्तीति मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते इति प्रत्यय-
स्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः ना-
स्त्यन्तोऽप्येत्यनन्तः नञ्सुष्मामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तं शुष्मो बलं येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खाद्यभक्षणे उणादिकइत्यर्थः वृषणशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदा-
त्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

एकादशीष्टमाह—

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृधुः उज्जिघ्नन्त आपृथ्योऽनपर्वतान् ।
मृखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रुतौ मरुतो आजहृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आपृथ्यः । न । पर्वतान् । मृखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः ।
दुध्रुतः । मरुतः । आजहृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतः हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः यद्वा हिरण्यमणीयैः पविभिः रथानां चक्रेः पर्वतान् पर्वतमेघान्
यद्वा शिलोच्चयान् उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वगमयन्ति स्थानात् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—पट्योन यथा
पयि गच्छन्त्यः मार्गैः आस्थितं वृगवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वनयन्ति ममयति यद्वा यथासं पुनः गजाः
मार्गस्थितं वृक्षादिकं भ्रमं कुर्वन्ति कीदृशामरुतः पयोवृधः पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः यद्वा पृथ्वेः

पमसावर्धमानाः पृथिव्यैवैषमसोमरुतो जाता इति हि श्रूयते । मत्वाः मत्त इति यज्ञनाम तद्वन्तः अयासः
 देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चला-
 नां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुध्रदुष्टानां धारयितारं आत्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्ध-
 र्तुमशक्यं आत्मानं कुर्वाणाः प्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-
 लं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यप्यासस्येत्यम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिति घत्वम्
 व्यत्ययेनान्तादेशः । पथ्यः पथिभावः भवेच्छन्दसीति यत् नस्तद्धिते इति टिलोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वम्
 यद्वा छन्दसीव निपावि तित्वर्थ्या ईर्कारः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः
 अयपयगतौ अयन्त इत्ययाः पचाद्यच् आजसेरसुक् । दुध्रकृतः अत्र दुःशब्देन दुष्टाः लक्ष्यन्ते धृञ्धा-
 रणे दुष्टान् धारयतीति दुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईपट् सुप्पिति दुःशब्दे उपपदे कर्म-
 णि त्वल् गुणाभावश्छान्दसः तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः करोतेः क्तिप्चेति क्तिप् रेफलोपश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वाद्दशीष्टमहा-

धूपुं पावकं वनिनं विचर्पणिं रुद्रस्य सनुं हवसां गृणीमसि ।
 रजस्तुरं तव स मा रूतं गणमृजीपिणं त्वपणं सश्रनश्रिये ॥ १२ ॥

धूपुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्पणिम् । रुद्रस्य । सनुम् ।
 हवसा । गृणीमसि । रजःस्तुरम् । तवसम् । मारूतम् । गणम् ।
 ऋजीपिणम् । त्वपणम् । सश्रत । श्रिये ॥ १२ ॥

धूपुं शत्रूणां बलस्य धर्पकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उद-
 कवन्तं वृष्टिपदमित्यर्थः विचर्पणिं विशेषेण सर्वस्य दृष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सनुं पुत्रभूतं एवं विधेमरुतां
 समूहं हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयाम् । स्तुम इत्यर्थः हे कति गम्यमानाः यूयम-
 पि श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं मारूतं गणं मरुतां संघं सश्रतपामृत कोटिशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोः त्वरयि-
 तारं रैरकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धं ऋजीपिणं तृतीयसवने हिमरुतः स्तूयते सत्रचक्रजीपमभिपुण्वन्तीति
 ऋजीपसम्बन्धः श्रुतः अतस्तद्वन्तं त्वपणं कामानां वर्णिनारम् ॥ हवसा हे जोसि प्रत्यये बहुलं छन्दसी-
 तिसम्भसारणम् । गृणीमसि गृथयेद् इदन्तोमसिः प्यादीनां हस्व इति हस्वत्वम् । रजस्तुरं रजांसितु-

तोर्तीतिरजस्तूः तुरत्वरणे क्लृप्तेतिक्लिप् । वृषणं वापपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः । सश्चतुर्गुण-
स्त्वजगतावित्यत्रसश्चिन्म्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् । गतिकर्मसुचसश्चतीतिपठितम् । श्रिये सावेकाच-
इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकाह—

प्रनू॒स॒म॒र्तः॑ श॒व॒सा॒ ज॒नो॑ अ॒र्ति॒त॒स्थौ॒ व॒ञ्ज॒ती॒ म॒रु॒तो॒ य॒मा॒व॒न्त॑ ।

अ॒र्व॒न्नि॒र्वा॒जं॑ भ॒र॒ते॒ ध॒ना॒ नृ॒भि॒रा॒ पृ॒च्छ॒यं॑ क॒र्तु॒मा॒क्षे॒ति॒ पु॒ण्य॑ति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । म॒र्तः । श॒व॒सा । ज॒नान् । अ॒र्ति । त॒स्थौ । वः ।

ऊ॒ती । म॒रु॒तः । यम् । आ॒व॒न्त । अ॒र्व॒न्त॒ऽभिः । वा॒जम् । भ॒र॒ते ।

ध॒ना । नृ॒भिः । आ॒पृ॒च्छ॒यम् । क॒र्तु॒म् । आ । क्षे॒ति । पु॒ण्य॑ति ॥ १३ ॥

समर्तःमनुष्यः शवसात्रलेनजनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रंतस्थौमवि-
धितोभवति हेमरुतोवोयुष्माकंऊतीऊत्पारक्षणेनयंपुरुषंआवतअरक्षतअपिचसपुरुषः अर्वन्निर्वाज्यैः
साधनभूतैर्वाजमनंनृभिःस्वकीयेर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरतेसम्पादयति तथाआपृच्छयं
आपृच्छयंशोभनंक्रतुंअग्निष्टोमादिकर्मआक्षेतिआमोति पुण्यतिप्रजापशुभिःपुष्टोभवतिच ॥
ऊती तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वमतिषेधः ।
आपृच्छयं छन्दसिनिष्टक्यंत्यादौआइपूर्वात्पृच्छतेऽस्यचूपत्ययान्तोनिपात्यते ग्रहिन्यादिनास-
म्प्रसारणम् प्रत्ययस्यपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते छदुत्तरपदमृत्तिस्वरत्वम् । क्षेति
क्षिनिवासगतयोः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । पुण्यति पुण्यपुष्टौ दिवादित्वाच्छयन् नित्वादा-
द्युदात्तत्वम् तिङःपरत्वान्निधाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकाह—

च॒र्क॒त्यं॑ म॒रु॒तः॑ पृ॒त्सु॒ दु॒ष्ट॒रं॑ द्यु॒म॒न्तं॑ शु॒ष्मं॑ म॒घ॒वं॑ त्सु॒ध॒त्त॒न ।

ध॒न॒स्पृ॒तं॑ मु॒क॒थ्यं॑ वि॒श्व॒ च॒र्प॑ णि॒तो॒ क॑ पु॒ण्ये॒ म॒त॒न॒यं॑ श॒तं॑ हि॒माः॑ ॥ १४ ॥

च॒र्क॒त्यम् । म॒रु॒तः । पृ॒त्सु॒ । दु॒ष्ट॒रम् । द्यु॒म॒न्तम् । शु॒ष्मम् ।

म॒घ॒वं॒त्सु॒ । ध॒त्त॒न॒ । ध॒न॒स्पृ॒तम् । उ॒क॒थ्यम् । वि॒श्व॒ च॒र्प॑ णि॒म् ।

तो॒कम् । पु॒ण्ये॒म् । त॒न॒यम् । श॒तम् । हि॒माः॑ ॥ १४ ॥

हेमरुतः मघवत्सुहृद्विर्लक्षणधनयुकेषुयजमानेषुपुत्रं धत्तनस्थापयतदत्तेतियाव क्रीदशंपु-
त्रं चर्हृत्यंकार्येषुपुनःपुनःपुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंदुःखेनतरित-
व्यंअजेयमित्यर्थः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्मष्टारं धनैः
प्रीतं वा उक्थं उक्थं स्तोत्रं तदहं पशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं एवं विधत्ते कं पु-
त्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमन्तं तू पलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुण्ये मपोषधेम अत्र हिम-
शब्देन तद्युक्ता हेमन्तं तवोभिधीयन्ते तथा च ब्राह्मणमेवमाज्जायते—शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्ता-
नि धिपीयेति वा वैतदाहेति ॥ चर्हृत्यम् प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन करोतेत्य-
द्भुगन्तात् विभाषा कृत्वृपोरितिक्यप् तुगागमः प्रत्ययस्य पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु
पदादिषु मांस्पृत्स्नानामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टं नृपवनतरणयोः ईषद्भुः सुखि-
ति खल् सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वम् लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन् तन्नमनथना-
श्वेति तस्य तनावेशः । हिमाः हन्तेर्हि चेति मकप्रत्ययः अशं आद्यच् वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नूष्टिरमित्येषायाग्या सूत्रितं च—शुचीवो हव्याम-
रुतः शुचीनां नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमिति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीष्टमाह—

नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शशुवांसं प्रातर्मक्षुधिया वंसु जग्म्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिः सहम् । रयिम् ।

अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिनम् । शशुवांसम् । प्रातः ।

मक्षु । धिया वंसुः । जग्म्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हेमरुतः स्थिरं स्थासु वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्वधतं यद्वा वीर्ये पितृकृतीपाहं गन्तृणां शत्रूणामभि-
भवितां एवं विधत्तं रयिपुत्रलक्षणं वनं अस्मासु धत्तस्थापयत सहस्रिणं शतिनं एतत्संख्याकधनवन्तं
अतएव शशुवांसं प्रवृद्धं अपि चास्माकं रक्षणाय धिया वृद्धाकर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्वजः प्रातः काले
जग्म्यात् आगच्छतु ॥ नूष्टिरं ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः पूर्वपदादिति पत्वम् । कृतीपाहं ऋगसौ

कर्तरिक्किच् पृहअभिभवे छन्दसिसहइतिषिवप्रत्ययः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्
 गुपामादित्वावपत्वम् । शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्धयोः लिट्.कसुः विभाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम्
 द्विर्वचने तुजादित्वाद्भ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिङभावः प्रत्ययस्वरः॥ १५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपञ्चेत्यादीनि पदसूक्तानिद्वैपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेदेभ्यो
 चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वासमान्नायते अयुक्संख्यासुतुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवान्नायते प्राये-
 णार्थोपिद्वयोर्द्वैपदयोरेकएव ग्रयोगेतुताः पृथक्शंसनीयाः सूत्र्यतेहि पश्वानतायुमितिद्वैपदमिति ।
 तत्रपञ्चेतिदशार्चंप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वादशपराशरःशक्तयोर्द्वैपदंतदिति । शक्तिपुत्रः
 पराशरभ्रापिः तत्पुत्रत्वंचस्मर्यते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशकेःपुत्रःपराशरइति । द्विपदाविराड्छन्दः
 विंशतिकाद्विपदाविराजइतिहितलक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वान-
 तायुमित्यारभ्य इत्याहीत्यतःप्राक्यवसूक्तजातंतत्सर्वमाग्नेयमिवित्स्वार्थः द्वैपदंतदित्युक्तत्वा-
 दिदमादीनिपदसूक्तानितुसादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवैश्वदेवशस्त्रैवैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं
 एतद्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

पश्वानतायुंगुहाचतन्तंनमोयुजाननमोवर्हन्तम् । (१)

सजोपाधीरापदैरनुगमन्नुपत्वासीदन्विश्वेयजत्राः (२) ॥ १ ॥

पश्वा । न । ता॒युम् । गुहा॑ । च॒त॒न्त॒म् । न॒मः । यु॒जा॒न॒म् । न॒मः ।

व॒ह॒न्त॒म् । (१) स॒जो॒पाः । धी॒राः । प॒दैः । अ॒नु॒ । ग॒म॒न् । उ॒प॒ । त्वा॒ ।

सी॒द॒न् । वि॒श्वे॑ । य॒ज॒त्राः (२) ॥ १ ॥

धीरा. मेधाविनोदेवाः सजोपा समानपीतय.सन्तः हेअग्ने त्वापदैर्मां गै.पादकृतेर्लाञ्छनैः
 अनुगमन्अन्वगमन् कीदृशंपश्वाअपहतेनपशुनासहवर्तमानंतायुं तायुरितित्तेननाम यथास्ते-
 न.परकीयंपश्वादिधनमपहत्यदुष्प्रवेशोगिरिगह्वरेवर्ततेतद्वत् गुहाचतन्तंअब्रूपायांगुहायांगच्छन्तंव-

तमानं चततिर्गतिकंमां । तथाचतैत्तिरीयेःअग्नेरप्सुप्रवेशःसमाधायते—संनिलायत सोपःप्राविश-
दिति । यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तं वर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवैभ्यो निलायत । अश्वोरूपं कृत्वा सो-
श्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथानमोयुजानंहविर्लक्षणमन्त्रमात्मना संयुजानं नमोवहन्तं देवैभ्यः प्र-
संहविर्वहन्तं यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वदेवाः हे अग्ने त्वात्वां उपसीदन्समीपं प्राप्नुवन् ददृशुरित्य-
र्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावः उदात्तयण इति विभ-
केरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषु पाठादङ्मत्ययान्तः वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्त-
म्यालुक् । युजानं शानचि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । सजोपाः जुपीमीति सेवनयोः
समानं जुपन्त इति सजोपसः समानस्य छन्दसीति सभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् । गमन् गमेर्लुङि मबेधसेति चैर्लुङ् गमहनेत्यादिनोपधाजोपः बहुलं छन्दस्य माङ्यो-
गेपीत्यङभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्र नप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नभूमं । (३)

वर्धन्ती मापः पन्वा सुशिंश्चि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् (४) ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न ।
भूमं । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुशिंश्चिम् । ऋतस्य ।
योना । गर्भे । सुजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थः स्पष्टीक्रियते देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः व्रताव्रतानि कर्माणि गमनाव-
स्थानशयनादिरूपाणि अनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेपणं भुवदभवद् भू-
मभूमिरपि अग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् इन्द्रादयः सर्वदेवाः अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता-
इत्यर्थः आपः अन्वेष्टवताः ई एनं उदके मविष्टमग्निं वर्धन्ति मवर्धयन्ति यथा देवान पश्यन्ति तथा ऽरक्ष-
न्तित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेण सुशिंश्चि सुप्रमवर्धितं ऋतस्य योना योनिरिति पुदकनाम ऋतस्य
यज्ञस्थानस्य प्राकारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुप्रमादुर्भूतं एवमप्सु वर्तमानं अग्निं दे-
वैभ्यः मत्स्यः प्रावोचत् तदनन्तरं देवास्त्वमाज्ञासि पुरिति भावः तथाचतैत्तिरीयकम्—संनिलायत

सोपः प्राविशत्तदेवाः प्रैषमेच्छन्तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति ॥ व्रता शेच्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । गुः
इण्गत्तौ इणो गालुडी तिगादेशः गतिस्थेति सित्तोलुक् आतइति शेर्जुस्यपदान्तादिति पररूपत्वम् ।
परिष्टिः इषइच्छायाम् किनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्द्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचिनी-
तिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोडादेशः ह्रस्वच्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-
स्युभयथेति शपआर्धाधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् तिडश्चलसार्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेऽप्रत्ययः । सुशिष्वि दुओ-
श्विगतिवृद्धयोः आह्वगमहनजनइत्यत्र उत्सर्गच्छन्दसीति वचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-
दिना सम्प्रसारणम् लिङ्ङ्गावावद्धिर्भावे बहुलं छन्दसीत्युकारस्येत्वम् छान्दसोयणादेशः सुः पूजाया-
मितिसोः कर्मप्रवचनीयत्वम् स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पृष्टिर्नरुणवाक्षितिर्न पृथ्वीगिरिर्न भुज्मक्षोदो न शम्भु । (५)

अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्नक्षोदः कर्ह्वराते (६) ॥ ३ ॥

पृष्टिः । न । रुणवा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः ।

न । शम्भु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गप्रतक्तः । सिन्धुः ।

न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रुणवारमणीयासर्वेषां हृद्या पृष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निः सर्वेषां रमणीयः ऐ-
हिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पृष्टिरिव रुणवागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा
यथापृष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः पृथ्वीविस्तीर्णोक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-
पिविस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वत इव भुज्मसर्वेषां भोजयिता यथा गिरो वि-
द्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वेषु अजेतद्वद्ग्रावपिपचन्तः सर्वेषु अजे यद्वा अग्रावाहुतिं हुत्वा यज-
मानाः स्वर्गफलं भुज्जते अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेन पा-
त्यत इतद्वदपमपि पापादनुष्ठातृन्ममुञ्चति तथा चाग्रायते—अग्निर्मातृस्पादेन सः प्रमुञ्चति । श-
म्भु सुखकरं क्षोदो न उदकमिव यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-
द्भामनामेतत् अज्मनिसद्भामे अत्यो न सन्ततगमनशीलो जात्यश्वद्वसर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्र-

गमितः यथासादिनामेपितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितःस-
नश्चान्नहन्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदःस्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिश्रीघ्रगामी
यथानिम्नदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारःतद्वद्गन्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-
द्व ई एनमग्निंकोवरातेकोवारयेत् कोपिवारयितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा रविर्गत्यर्थः रण्यतेप्रा-
प्यतेइतिरण्वः कृत्यत्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिषचाद्यच् । भुञ्ज भुजपालनाभ्यवहार-
योः इपियुधीन्धीतिविधीयमानोमकूबहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अज्मन्
अजगविक्षेपणयोः मनिनि वस्त्रादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनाद्वीभावाभावःसुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतकः सृजविसर्गेइत्यस्माद्वचनन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तच्चुगतौअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थाद्वनिद्यायां यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः, सर्गेणप्रतकः तृती-
याकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वराते वृज्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटावित्या-
डागमः व्यत्ययेनशष् वैतोम्यत्रेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

जामिःसिन्धूनांभ्रातेवस्वस्त्रामिभ्याञ्चराजवनांन्यत्ति । (७)

यद्वातजूतोवनान्यस्थादग्निर्हृदातिरोमापृथिव्याः (८) ॥ ४॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताइद्व । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राजा ।

वनानि । अत्ति । (७) यत् । वातइजूतः । वना । वि । अस्थात् ।

अग्निः । हृ । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांअयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचाभ्रा-
तम्—अग्रेरापइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोप्सुवर्तमानःसन् तासामपांबन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिद-
र्शनम्—स्वस्त्रांस्वसृणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवत्तद्वत्तादशोभिः वनानिमहान्पर-
ण्यानिअतिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम्—राजाइभ्यान् भियंयन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइ-
भ्याःशषवः तान्यथासमूलंहिनस्तिवद्वद् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्राजाहिनस्ति
तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजूतो वातेनप्रेरितःसन्वनान्वनान्परण्यानिव्यस्थात् उक्तप्रकारेणवि-
विधमाविष्ठतिदग्धुंमवर्तते तदानींअग्निर्हृदअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बन्धीनिरोमाओषधिरूपाणिरो-

ते०आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदातिछिनत्ति भूम्यां ओषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्तां आमोनुडभा-
वश्छान्दसः । अस्थात् लुङि गातिस्थेति सितो लुक् । दाति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेति षो विशामु पशुत् । (९)

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः (१०) ॥ ५ ॥ ९ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेति षः । विशाम् ।

उपः पशुत् । (९) सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न ।

शिश्वा । विभुः । दूरेभाः (१०) ॥ ५ ॥ ९ ॥

अयमग्निर्देवस्यः पलायितः सन् अप्सु दकेषु श्वसिति माणिनि निगूढो वर्तते इत्यर्थः तत्र दृष्टा-
न्तः—हंसो न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव कीदृशोऽग्निः क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुना आत्मीयेन
प्रकाशेन विशामं जनानां चेति षः अतिशयेन चेतयित्वा ज्ञापयित्वा राज्ञो हि सत्सर्वे जनाः अन्धकारावृतं
सर्वं अग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति उपश्रुत् उपसि उपः काले अभिहोत्रादौ प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव वि-
धाता सृष्टा सोमो यथा सत्कलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति सोमो वा ओषधीनां शराजेति श्रुतेः ।
तथा सत्कलं भो कृजातं सृजति अग्नेरेव भो कृत्स्नेणावस्थानात् तथा च तैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादो ज-
पतिरिति । वाजसनेयके पि भो कृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमात्रातम्—एतावद्वा इदमन्त्रं चैवान्नाद-
श्च सोमपवान्नामग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्मादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा
उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः सङ्चितमात्रो भूत् ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभू-
तः सम्पन्नः यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूता वयवो जात इत्यर्थः दूरे-
भाः दूरे विप्रकृष्टदेशे पि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः एवं भूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण सम्बन्धः । श्व-
सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपो लुक् रुधादिभ्यः सार्वधातुक इतीडागमः तिपः पित्वादनुदात्त-
त्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा जसादिपुछन्दसि वाचचनमि विनाभावाभावः । उपसि बुद्धयत इति उ-
पश्रुत् बुध अवगमने किप्चेति किप् एकाचो वश इति भ्रूभावः अहरादीनां पत्यादिभ्योपसंख्यानमि-
तिसकारस्य रेफादेशः । शिश्वा शोतनूकरणे आदेच इत्यात्वम् शः कित्त्वन्वेति उप्रत्ययः सन्व-
द्भावाद्भिर्भावित्वे अतएव निच्वादाद्युदात्तत्वम् किद्भावादावो लोप इति चेत्पाकारलोपः प्रथमप-

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववचनाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुनी-
हावपिबहुलवचनादलुक् बहुवीहौपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चसूक्तद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्वितीयसूक्तंपराशरस्यार्पम् आग्नेयं अनु-
क्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः । (१)

तक्कानभूर्णिर्वनांसिपक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२) ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । समृद्धक् । आयुः । न । प्राणः ।

नित्यः । न । सूनुः । (१) तका । न । भूर्णिः । वना । सिपक्ति ।

पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दक्सन्दद्यासर्वे-
पांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणःआयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसन्वायुरिवप्रियतमःयद्वा यथाप्राण-
वायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचान्नायते—यावन्वास्मिञ्छरीरेमाणोवसतितावदायुरिति ।
एवमग्निरपिजाठरूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योभुवःपुत्रइवप्रियकारी यथा-
औरत्त.पुत्रः पितुर्हितमेवाचरतिवद्दयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचान्नायते—पुत्रःपित्रेलो-
कंज्जातवेदइति । तक्कान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंविभर्तिधारयतिपो-
पयतीतिवातवद्दयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवप्रीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाश-
युक्तःएवंगुणविशिष्टोऽग्निःवनावनान्यरण्यानिसिपक्तिदग्धुंसमवेति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगि-
तिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्धुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते ।
तका तक्हसने गनिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तक्तिगच्छतीति तका अन्येभ्योपिदृश्यन्तइ-
तिवनिप् । भूर्णिः घृणिपृथ्वीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकाह—

दा॒धा॒र॒क्षे॒म॒मो॒को॒न॒र॒ण्वो॒यवो॒न॒प॒क्को॒जे॒ता॒ज॒ना॒नाम् । (३)

ऋ॒षिर्न॒स्तु॒भ्वा॒वि॒क्षु॒प्र॒श॒स्तो॒वा॒जी॒न॒प्री॒तो॒वयो॑दधाति (४) ॥ २ ॥

दा॒धा॒र॒ । क्षे॒म॒म् । ओ॒कः । न । र॒ण्वः । यवः । न । प॒क्कः । जे॒ता ।

ज॒ना॒नाम् । (३) ऋ॒षिः । न । स्तु॒भ्वा । वि॒क्षु । प्र॒श॒स्तः । वा॒जी ।

न । प्री॒तः । वयोः । द॒धा॒ति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नो-
तीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्य-
र्थः यवोन यवइवपक्कः यथापक्कोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउप-
भोग्यइत्यर्थःजनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुभ्वादेवानांस्तो-
ता विक्षुयजमानलक्षणेपुमनुष्येपुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्ष-
युक्तोयुद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपिदेवानांहविर्वहेनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोर्नद-
धातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्नाम वयःक्षेत्रेति तन्नामसुपाठात् ॥ दाधारतुजादी-
नामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अतिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिविधविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्प्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता वृत्तन्त-
आद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेपृष्ठी नेयंकर्मणिपृष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति
पृष्ठीप्रतिपेधोभवति । स्तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकनिप् ॥२॥

तृतीयाष्टकाह—

दु॒रो॒क॒शो॒चिः॒ऋ॒तुर्न॒नित्यो॑जा॒येव॒योना॒वर॑विश्वस्मै । (५)

चि॒त्रो॒यद॒भ्रा॒द्श्वे॒तो॒न॒वि॒क्षुर॒थो॒न॒रु॒क्मी॒त्वेपः॑स॒मत्सु॑ (६) ॥ ३ ॥

दु॒रो॒क॒शो॒चिः । ऋ॒तुः । न । नित्यः । जा॒या॒इ॒व । यो॒नौ । अ॒रम् ।

वि॒श्वस्मै । (५) चि॒त्रः । यत् । अ॒भ्रा॒द् । श्वे॒तः । न । वि॒क्षु । रथः ।

न । रु॒क्मी । त्वे॒पः । स॒मत्सु॑ (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः ऋतुर्ननित्यः ऋतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः यथा सकर्मसु ध्रुवोऽप्र-
मत्तः स न जागर्ति तद्वदयमग्निः कर्मसुरक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः योनौ गृहे वर्तमाना जायेव
योषिदिव अग्निहोवादि गृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनाय अरं अलं भूषणं भवति यथा
जामया गृहमलङ्कृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं स दृश्यत इत्यर्थः चित्रशायनीयः विचि-
त्रदीप्तिर्वा यद्यदा अयमग्निरग्राह् भ्राजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति रात्रौ हि अह-
निसूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विशुभ्रजासुरथोन रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्ति युक्तः
समस्तसु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः एवं भूतो यदभ्राडिति पूर्वेषां न्वयः ॥ दुरोकशोचिः उच्चसमवाये ईषदुःसु-
ष्वितिरुच्छ्रार्थेत्वं बहुलवचनात्कुत्वम् लित्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकशोचिस्तेजोय-
स्य बहुमीहोर्ध्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं बालमूलेत्यादिनालकारस्य रेफादेशः । अभ्राह् भाजृदी-
प्तौ लङिव्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शेषोलुक् ब्रश्चादिपत्वेजत्वम् अडागमउदात्तः य-
ष्टृचयोगादनिघातः । समस्तसु समानं माद्यन्त्येष्विति समदः संग्रामाः औणादिको धिकरणे किप्
समानस्य छन्दसीति सभावाः यद्वा सम्यगतिभक्षयति वीरानिति समत् सम्पूर्वादत्तेः किप्चे-
ति किप् ॥ ३ ॥

चतुर्थमिचमाह—

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेपप्रतीका । (७)

यमोर्हजातो यमोर्जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेना इव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेपप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिद्वत्त्वम् । जारः ।

कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टापेरितासेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव अयमग्निः अमं शत्रूणां भयं दधाति
विदधाति करोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमं बलं दधाति सायथा बलवती तद्वदग्निरपि न बलवानित्यर्थः
निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदिति वज्रनाम तेन चात्रे पुल्लक्ष्यते त्वेपप्रतीकादीममुखा अस्तुर्न दिद्युत्क्षेपः
सम्बन्धिनीपुरिव सायथाभीपयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः अत्र निरुक्तम्—सेने-
व सृष्टाभयं वा बलं वा दधात्यस्तुतिरिव दिद्युत्वेपप्रतीकित्यादि । यच्छतिद्वानिस्तोतृभ्यः कामानित्य-

मोक्षिरुच्यते यद्वा इन्द्राग्नेर्युगपदुत्पन्नत्वाद्ग्रेयमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमन्त्रबालणेदर्शिते—
यमोहजातइन्द्रेणसहसद्वतः यमाविहेहमावरेत्यपिनिगमोभवतीति । योजातउत्पन्नः भूतसंघः
यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्त्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ-
हुतिद्वाराअश्मधीनत्वात् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्य-
होमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांरुतविवाहानांपतिर्भ-
तां तथाचाख्यायते—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सच सोमईषदुपजातभोगे-
च्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायमादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेमददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेध-
नपुत्रैःसहितामिमांमायच्छदिति । इममर्थकाचिद्वक्तृस्पष्टंनूते—सोमोददद्वन्धर्वायगंधर्वोदददग्नये ।
रयिंचपुत्रांश्वादादग्निर्महमथोइमामिति । यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवती-
ति । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे-
ना वोपसर्जनस्येतिसंभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीमादुभावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि
त्वन्प्रत्ययः इडागमः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तारिणिङ्कुचेतिनि-
पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्पष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणादसंप्रसारणम् परपू-
र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

तंवश्चराथाव्यवंसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (९)

सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीचरिनोन्नवन्तगावःस्वर्गदर्शिके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते ।

इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त ।

गावः । स्वः । दर्शिके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंत्वांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्पभवेःहृदयादिभिः
साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्यकारणशब्दः चराथा चरथयापशुमभवहृदया-
दिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिर्वसतिः पूर्ववदत्ताध्याहुतिर्लक्ष्यते

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंद्वंद्वं दीपमग्निं नक्षन्ते व्यामुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्र दृष्टान्तः—अ-
स्त्वनगावः अस्तमिति गृह्णाम यथा गावो गृहं मामुवन्ति तद्वत् अत्र यास्कः—तंवर्ध्वं राधाचरन्त्यापश्वा-
हुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गावामुवन्ति तथा मुयामेति । अयमग्निः सिन्धुर्न-
क्षोदः स्पन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरां अश्नतीः इवस्ततो नितरामुदच्छन्तीः ज्वालाः प्रैनोत्प्रेरय-
ति यथा जलमवाहः निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यं प्रतिगच्छन्तीति भावः स्वनं भसि
वर्तमाने दृशीके दर्शनं नीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारम्भयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गविकर्मा ॥
चराथा चरैरौणादिको यक्षप्रत्ययः दीर्घं चान्दसः सुपांस्तुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या वहि-
वस्यर्तिभ्यश्चिदिति अतिप्रत्ययः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्य तेस्मिन् सत्तर्कमि-
त्यस्तं गृहं असिहसीत्यादिना तत् तितुजेतीदृशतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षतिर्व्याप्ति-
कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः निपूर्वादश्च ते श्वोप-
संख्यानमिति ङीप् अच इत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनो-
त् इण्गतौ अन्तर्भावितण्यर्थात् षण्डसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः आडागमो वृ-
द्धिश्च । दृशीके दृशिर्मेक्षणे अनिदृशिभ्यां चेतिकीकन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चं अध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्पणं वनेष्वित्यनुका-
न्तमविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

वने पुजायुर्मर्ते पुमित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजे वाजुर्यम् । (१)

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्त्वाधीर्होता हव्यवाट् । (२) ॥ १ ॥

वने पु । जायुः । मर्ते पु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजांश्च ।

अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् ।

सुहृत् आधीः । होता । हव्यवाट् । (२) ॥ १ ॥

वनेपुजायुः अरण्येपुजायमानः गर्तेषुमनुष्येषुमित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिशुआशुअभ्रुते
कर्माणिज्याघोतीतिश्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेणकर्मणायमनुष्ठातेत्यर्थः तथाचयास्कः—श्रुष्टीतिक्षि-
प्रनामाशुअष्टीर्ति । एवंभूतंयजमानंवृणीतेसम्भजते अनेनप्रतंहविःस्वीकृत्यरक्षतीतिभावः
तत्रदृष्टान्तः—राजेवाजुर्यंअजुर्यंजरारहितंदृढाङ्गंसर्वकार्येषुशक्तमित्यर्थः एवंभूतंपुरुषंयथाराजावृ-
णीतेतद्वदक्षेमोन रक्षकइव साधुःसाधयिता क्रतुर्न क्रतुःकर्मणांकर्त्तासइवभद्रोभजनीयःकल्या-
णोवाहोतोदेवानामाह्वाता हव्यवाद्हव्यवाहोनामदेवानामग्निः तथाचाग्रायते—त्रयोवाअग्नयोह-
व्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितॄणांसहरक्षाअसुराणामिति । एवंभूतोग्निःस्वाधीःशोभनकर्मा
शोभनाध्यानोवाभुववभवतु ॥ जायुः जिजये रुवापाजीत्युण् । अजुर्यं जूष्वयोहानौ भावे
ण्यव वृद्धौरुतायामाकारस्यध्यत्ययेनउकारः । जुयं जरानास्त्यस्येतिबहुव्रीहोऽनञ्स्त्वामित्यु-
त्तरपदान्नोदात्तत्वम् । भुवव भवतेर्लेट्चडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूतुवोस्तिङी-
तिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकाह—

हस्तेदधानोनृम्णाविश्वान्यमेदेवान्धाहुहानिपीदन् । (३)

विदन्तीमन्नरोधियंधाहृदायत्तृष्टान्मन्त्राँअशंसन् (४) ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा ।
निःसीदन् । (३) विदन्ति । ईम् । अन्नं । नरः । धियमृद्धाः । हृदा ।
यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् (४) ॥ २ ॥

विश्वानिसर्वाणिनृम्णानृम्णानिहविलक्षणानि धनानिहस्तेस्वकीयेषाहौदधानोधारयन्नयमग्नि-
गुहागुहायांअप्समध्येअश्वत्थादौवासंतवृत्तप्रदेशेनिपीदन्निगूढोवर्तमानःसन्नअमेभयेदेवान्धावअ-
स्थापयव अग्नौहविर्भिःसहपलायितेसतिसर्वेदेवाअभेपुरित्यर्थः नरोनेतारःधियंधाःकर्मणांचुद्धी-
नांवाधारयितारोदेवाअत्रास्मिन्कालेईमेनमग्निंविदन्तिजानन्ति यद्यदाहृदाहृदयावस्थितयानुब्या-
तृष्टान्निर्मितान्अग्निस्तुतिपरान्सन्धानशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निपीदन् सदिग्ग-
तेरितिपत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गे-
कइतिक । तत्पुरुषेतिबहुलमितिबहुलवचनाद्वितीयायाअप्सलुक् । तृष्टान् तक्षुत्वक्षूतनूकरणे
निष्ठा यस्यविभाषेतीदमितिषेधः स्को.संयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अजोनक्षांदाधारं पृथिवीं तस्तम्भं द्यामर्चेत्रभिः सत्यैः । (५)

प्रियापदानि पश्वो निपाहि विश्वायुरग्रे गुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तस्तम्भं । द्याम् । मर्चेत्रभिः ।

सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वः । आयुः ।

अग्रे । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजः सूर्यः यद्वा नजायत इत्यजः जन्मरहित इत्यर्थः स इवक्षां क्षेति-
पृथिवीनामक्षां भूमिं दाधार अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीं अन्त-
रिक्षं च धारयतीत्येव द्यां द्युलोकं सत्यैरवितथार्थैः मर्चेत्रभिर्मर्चैः सत्त्वं भस्वभाति यथा अधोन पतति
उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः मर्चैर्दिवो धारणं ते तिरिये समाध्नावम्—देवावा आदित्यस्य स्वर्ग-
स्य लोकस्य पराचोति पातादविभ्रयुस्तं छन्दो गिरदृश्वरपृत्या इति । यद्वा सत्यैर्मर्चैः स्तूयमानोभिः द्यां
तस्तम्भेति हे अग्रे विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरज्यस्य सत्त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभन-
णोदकोपेतानि स्थानानि निपाहिनितरां पालय माधाक्षीरित्यर्थः तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह
गुहागुहाया अपि गुहं गुहां गवांसंचारायोग्यस्थानं गाः गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिपु-
च्छन्दसि वा वचनमिति चेर्द्वितीति गुणाभावे यणादेशः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
सुपांसुलुगिति पञ्चम्या आज्ञादेशः चित्वादनोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-
लुङ् इणो गालुङीति गादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

य ई चिकेत गुहा भवंन्तमायः ससाद धारां मृतस्य । (७)

विये चृतन्त पृता सपन्त आदिह्रसूनि प्रववाचास्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवंन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् ।

ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् ।

वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईषन् गुहाभवनं गुहायां सन्तं अग्निं चिकेत जानाति यश्चक्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वाधार-
यितारमेन मग्निं आससाद आसीदिति उपास्त इत्यर्थः ये चक्रता ऋतानि सत्यानि यज्ञान् वा सपन्तः स-
मवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषाः एतमग्निं विचूतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्गन्धन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः आदित् स्तु-
त्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच प्रकथयति ॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि
णल्लि लित्स्वरः । चूतन्ति चूतीर्हिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः उत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शि-
ष्यते । ववाच लिटिबुबोवचिः लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् सम्प्रसार-
णाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छन्दसीति विकल्पनाद्यणादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृचमाह—

वियोवीरुत्सुरोधं न्महित्वोत्प्रजाउत्प्रसूष्वन्तः । (९)

चित्तिरपादमे विश्वायुः सद्मेव धीराः सम्मार्थचक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत् । प्रऽजाः । उत् ।
प्रऽसूषु । अन्तरिति । (९) चित्तिः । अपात् । दमे । विश्वऽआयुः ।
सद्मेऽइव । धीराः । सम्मार्थ । चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

योऽग्निः वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि विरोधं विरुणद्धि विशेषे-
णावृणोति नावशेषयति उत्तमपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषुत्पादयि-
न्नीषुमावृत्स्थानीयास्तोषधीषु अन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीयउत्तराशब्दः पदपूरणः तथा चित्तिश्चे-
त्पिताज्ञापयिता अपादमेजलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः तमग्निं धीरा-
मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तत्र दृष्टान्तः—
सद्मेव यथा सदनं गृहं प्रथमतः सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्गोहृतेः
क्विप् न्यङ्कादिषु वीरुध इति पठितत्वाद्दुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः उक्तं च—वीरुध ओषधयो-
भवन्ति । रोधत् रुधिरावरणे छेद्यङागमः इत्यलोप इतीकारलोपः । संमाय माङ्मानेशब्दे-
च समासेन नूपूर्वत्वोत्पद्यन्त्यपीतीत्यपि विषयः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽष्टकादशोऽवर्गः ॥ ११ ॥

श्रीणनिदिद्वैपदं दशर्चचतुर्थसूक्तम् तत्राध्ययनतः पञ्चमम् ऋष्याद्या पूर्ववत् विनियो-
गोलेद्विकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

श्रीणन्नुपस्थादिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथं मत्तून्व्यूर्णोत् । (१)

परिधदेषामेकोविश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा (२) ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थातुः । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् ।

अत्तून् । वि । ऊर्णोत् । (१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।

भुवत् । देवः । देवानाम् । महित्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युः हविषां भर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाभयणद्रव्येण सोममिवैर्हविर्भिः श्रीणन्मिश्र-
यन् दिवमुपस्थादुपतिष्ठति मामोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरचरथं जगन्तदुभयात्मकं जगदत्तून् सर्वा-
रात्रीश्च व्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत्स्वभासाप्रकाशयति स्मे-
ति भावः विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये देवोद्योतमानः एक एवा-
यममिः एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वामहत्वानि माहाम्यानियद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति
परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते परिपूर्वो भवति परिग्रहार्थः यद्वा एषां विश्वेषां स्थावरादीनां म-
ध्ये वर्तमानोऽयं देवो मिर्देवानां महत्त्वानियद्यदा परिभुवत् परितो व्याप्नोति तदानीमिति पूर्वश्रान्वयः ॥
ऊर्णोत् ऊर्णुञ्ज आच्छादने ऊर्णोतिर्विभापेति वृद्धोर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आदित्ते विश्वेऋतुं जुपन्त शुष्काद्यद्देवजीवो जनिष्ठाः । (३)

भजन्त विश्वे देवत्वन्मार्मन्तं सपन्तो अमृतमेवैः (४) ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुम् । जुपन्त । शुष्कात् । यत् ।

देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम ।

मृतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवो जीवन्मज्ज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणिस्पात्काष्ठाद्यद्यजनिष्ठाः प्रादु-
र्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तु भ्यं क्रतुं कर्म जुषन्तसे वन्ते अनु-
तिष्ठन्ति तथानुष्टाय च विश्वे ते सर्वे नामनामकं क्रतुं अवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते प्रामुव-
न्ति किं कुर्वन्तः अमृतं अमरणं त्वां एवैः त्वां गन्तुभिः स्तोत्रैः सपन्तः सप्रवयन्तः प्रामुवन्त इत्यर्थः ॥
जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्यारख्यातानि छन्दसि लुङ् लट् लिट् इति वर्तमाना र्थानि । एवैः यन्ति स्तोतव्या-
भिमुख्येन गच्छन्तीति एवानि स्तोत्राणि इप्सुशीङ्ग्यावन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

ऋतस्य प्रेपां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः । (५)

यस्तु भ्यं दाराद्योवाते शिक्षात् तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेपाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वेऽयुः । विश्वे ।

अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दारात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।

तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेपाः प्रकर्षणेऽप्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सो-
मः पीयते स्मिन्निति धीतिर्यागः सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोमिर्विश्वायुः
विश्वं सर्वमायुरञ्जयत्यसत्तथाविधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमानाः अपांसि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाराश्चरुपुरोडाशादीनि हवीं पिददाति यो वापि योन्यो-
यजमानः ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नोम्यसमिति इच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकि-
त्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्नन्तरं रयिं दयस्व धनं देहि ॥ दारात् दामृदाने लेट्याडागमः । शिक्षात्
शकृशकौ इच्छार्थे सन् सनिमीमाधुरभलभशकेति अकारस्य इसादेशः अत्र लोपोऽप्यासत्येति अ-
भ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरितिसकारलोपः पूर्वबद्धे लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लि-
टः क्तसुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणा हिंसादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

होतानि पत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पतीर्यीणाम् । (७)

इच्छन्तरेतो मिथस्तनूपुसजानतस्वैर्दक्षैर्मूराः (८) ॥ ४ ॥

होता । निःसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः ।
रथीणाम् । (७) इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूपु । सम । जानत ।
स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वं मनोरपत्येयजमानस्वरूपायां प्रजायां होतदेवानामाह्वातासन् निपतो निपण्णः मानव्यो हिमजा इति हिवासेणम् । सचिन्नु स एव त्वं आसां प्रजानां रथीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्यामी अतस्ताः प्रजास्तनूपु आत्मीये पुशरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमिच्छन्त ऐच्छन्त्ववनुग्रहेण पुत्रमलभन्ते तियावत् लब्धपुत्रा भवताः प्रजाः अमूराः अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची प्राणो वै दक्षोपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैः दक्षैः स्वकीयैः प्राणैः अमूराः सद्गतास्त्वयैष सर्वजानन्ति ॥ इच्छन्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् इत्यादिदेशे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमूराः मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एव व्याचख्यौ—मूढा वयं स्मो अमूढस्त्वमसीति । अतोऽत्राप्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे किप् राहोपइति छलोपः रोमत्वर्थीयः नमूरा अमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊरन्त्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमी सूचमाह—

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुपन्त श्रोपन्त्ये अस्य शासं तुरासः । (९)

विरार्य और्णो दुरः पुरुक्षुः पिपेशना कंस्तृभिर्दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुपन्त । श्रोपन् । ये । अस्य ।

शासम् । तुरासः । (९) वि । रार्यः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश ।

नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनं तुरासस्त्वरमाणाः सन्तो ये यजमानाः श्रोपन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुकर्म जुपन्त सेवन्ते तत्र दृष्टान्तः—पितुर्न पुत्राः यथा पुत्राः पुरुबहुलं त्रायकाः पुन्नाघ्नो नरकाद्धारक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् पुत्रः पुरुत्रायते निपरणाद्वा पुंनरकं तव स्त्रायत इति वेतियास्कैः ।

पुरुषुः शुद्धत्यन्नाम बह्वलः सोमि. एषां यजमानानां दुरोद्वाराण्यज्ञस्य द्वारभूतानिरायोधनानिव्यौ-
र्णात् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपिच दमूनाः दमेयज्ञगृहे मनोयस्य सोमिः नास्मिन्-
कंदुः खमस्तीति नाकोद्युलोकः तं स्तुभिरिति नक्षत्रनाम स्तुभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रै-
र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोपन् श्रुत्रवणे छेटचडागमः सिद्धहुलंलेटीति सिप् बहुलं छन्दसीति विक-
रणस्य लुक् इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश पिश अवयवे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चं अभ्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्प आग्नेयं शुक्र इत्यनुक्रान्तं
विनियोगोलेद्विकः ।

तत्र प्रथमाष्टकाह—

शुक्रः शुशुक्राँ उपोनजारः प्रप्रासमीची दिवोनज्योतिः । (१)

परिप्रजातः कृत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उपः । न । जारः । प्रप्रा । समीची इति समृद्धीची ।

दिवः । न । ज्योतिः । परि । (१) प्रज्जातः । कृत्वा । बभूथ । भुवः ।

देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुश्रवणोऽयमग्निः उपोनजारः उपसोजरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्र-
काशयिता भवति तथा समीचीसंगवेद्यावापृथिव्यौ दिवोनज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव
प्रप्रा स्यते जसा पूरयिता हेअग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन्न कृत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना मकारो न
उक्तप्रकारेण सर्वजगत्परिवभूथ परितो व्याप्तोऽपि दीव्यन्तीति देवाः कृत्विजः तेषां पुत्रः सन् पुन्नामो-
नरकाच्चायकः सन् पिता भुवः पाटयिता भवति यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो-
भूत्वा पिता हविर्भि. पाटयिता भवति ॥ शुशुक्रान् शुचदीप्तौ छिटः क्रमुः व्यत्ययेन कुत्वम् । प्रप्रा
पृषालनपूरणयोरित्यस्मादाद्यमहजन इति किप्रत्ययः सुषांसुलङ्गितिसोडांदेशः । समीची तत्पूर्वा-
दञ्चतेः कृत्विगित्यादिना किन् समः समीतिसम्यादेशः अञ्चवेधेन विवकन्यमिति डीप् अच इत्य-
कारलोपेचाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वं सवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सत् ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदिति विधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापि दृष्ट-
व्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेति निपातनादिभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्मूर्धनगोनंस्वाद्भापितूनाम् । (३)

जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिर्पत्तोरण्वोदुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विजानन् । ऊर्धः । न । गोनंम् । स्वाद्यं ।
पितूनाम् । (३) जनैः । न । शेवः । आहूर्यः । सन् । मध्ये । निःसत्तः ।
रण्वः । दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाः वेधाविनामैतत् वेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितः विजानन्कर्तव्या-
कर्तव्यविभागजानन्अग्निः गोनं गवामूर्धनं गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतं स्थानमिव पितूनामन्नानां
स्वाद्यस्वादयितारसयिता यथागोरूधः पयः प्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्प-
क्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोऽग्निः जनेन शेवः जनपदेऽन्वोकेऽनुत्तरः
पुरुषइव मध्येयत्वे पुमध्वे आहूर्यः आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निपत्तोरण्वोरमयितास्तु-
त्योवाभवति ॥ गोनं गोपादान्ते इति अपादान्तेऽपि नृद् । स्वाद्य स्वाद आस्वादान्ते अन्तर्भावितण्य-
र्थादन्वेष्योपि दृश्यन्त इति मनिन्सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्त-
त्वम् । आहूर्यः आहूपूर्वात् ह्ययतेरचोयदित्यत् बहुलच्छन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइति दीर्घः
रेफोपजनश्छान्दसः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत् । (५)

विशोयदह्ने नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वाविश्वान्यश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशाः ।
वि । तारीत् । (५) विशाः । यत् । अह्ने । नृभिः । सनीळाः । अग्निः ।
देवत्वा । विश्वानि । अश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रोऽन पुत्रइव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निः दुरोणे गृहे रणवोरमयिता भवति वाजीन अश्वइव प्रीतो हर्ष-
युक्तः सन् विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः वितारीव विशेषेण तरति अतिक्रामति अपि च
नृभिः ऋत्विग् लक्षणेर्मनुष्यैः सहितो हं सनीळाः समाननिवासस्थानाः विशो देवीः प्रजायद्यदा ह्ये
आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विभ्वानि सर्वाणि देवत्वादेवत्वानि अश्याः अश्रुते प्राप्नोति मयमेव त-
त्तदेव तास्वो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमाघ्रास्यते—त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि य-
त्समिद्ध इत्यादि ॥ अश्याः अश्रूण्यास्तौ लिङ्गव्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ बहुलं छन्दसीति विकर-
णस्य लुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थोष्टकमाह—

न किं एता व्रतामिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकथं । (७)
तत्तु ते दंसो यदहन्तस्मानैर्नृभिर्नृभ्यो यत्तो विवे रपांसि (८) ॥ ४ ॥

न किं । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः ।
श्रुष्टिम् । चकथं (७) । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । स्मानैः ।
नृभिः । यत् । युक्तः । विवे । रपांसि (८) ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव सम्बन्धीनि एता व्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि न किं-
मिनन्ति राक्षसादयो बाधकानि हिंसन्ति यद्यस्मात्त्वं एभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यत्तस्य ने नृभ्यो-
यजमानेभ्यः श्रुष्टिं शुभाशु अश्रुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिः यत्तत्फलरूपं सुखं तच्च कथं वृत्तवानसि सति हि
सर्वव्रतानां बाधके एतन्मोपपद्यते अतो गम्यते तव व्रतानां हिंसकानसन्वीति हे अग्ने ते त्वदीयं तज्जु दंसः
तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् हन्ति नाशयति तदानीं स्मानैः समगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नृभिर्मरु-
द्भिर्युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानिराक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमय मपि पलायनं प्रापय सित तस्माच्च य-
व्रतानि न हिंसन्तीति योग्यम् ॥ मिनन्ति मीर्त्रा हिंसायां क्रयादिकः प्यादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ।
विवेः छन्दसि लुङ् लट् इति वर्तमाने लट् वीगत्यादिषु सिपि अदादित्वाच्छपो लुकिणामे बहुलं छ-
न्दसीति शपः लुः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

उपोनजारोविभावोऽसःसंज्ञांतरूपश्चिकेतदस्मै । (९)

त्मनावहन्तोदुरोऽव्यृण्वन्नवन्तविश्वेस्वर्दृशीकि (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उपः । न । जारः । विभाश्वा । उःसः । संज्ञांतरूपः । चिकेतत् ।

अस्मै । (९) त्मना । बहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।

स्वः । दृशीकि (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उपोनजारउपसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उलोनिवासयितासंज्ञा-
तरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदमत्पक्षोभवतीत्यर्थः एवम्भूतोऽग्निरस्मैयजमाना-
यचिकेतत् जानातु अभिमतफलददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मै इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चि-
केतत् जानातु तथा अत्यरमयः त्मना आत्मनैव स्वयमेव बहन्तो हविर्बहन् कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वारा-
णि व्यृण्वन् विशेषेण गच्छन्ति व्यामुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरं दृशीके दर्शनीयस्वः न भसि विश्वे सर्वे ते र-
श्मयो नवन्त गच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान् व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ उःसः वसनि वासे स्थापितश्चीत्या-
दिना रक् यजादित्वात्सम्भसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः छेदचङ्गागमः बहुलं छन्द-
सीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् इविरिविरिविधिविगत्यर्थाः इदित्वानुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेन रेफस्य
सम्भसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

यनेमेति द्वेपदमेकादशर्च अध्वयनतः पङ्कचं पष्ठं सूक्तम् ऋष्याद्या पूर्ववत् अनुक्रान्तं चै-
यनेमेकादशेति । विनियोगोऽद्वैतः ।

तत्रमथमाष्टचमाह—

वनेमपूर्वार्योर्मनीपाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः । (१)

आदैव्यानि वृताचिकित्वा नामानुपस्य जनं स्य जन्म (२) ॥ १ ॥

वनेर्म । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि ।
अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्निददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबु-
द्ध्याअर्योगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्थः स्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिः एवम्भूतोऽग्निः विश्वा-
निसर्वाणिकर्माणि अभ्याः अश्रुतेव्यामोति किं कुर्वन् दैव्यानि देवेषु भवानिव्रताव्रतानिकर्माणि चिकि-
त्वान् आसमन्तावजानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मजस्य तिरुपंकर्म चिकित्वान् आ-
भिमुख्येन जानन् द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनानिकर्माणि तानिसर्वाणि अवगच्छन् अवगत्य व्या-
मोतीत्यर्थः ॥ वनेर्म वनपणसम्भक्तौ शपिमाभेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदं च अनुपदेशाल्लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः पुरुशन्दाद्वोतो गुणवचनादिति दीप् हलिचेति दीर्घः । मनी-
षा ईषा अक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । सुशोकः शुचदीप्ति भावे घञ् चजोः कुघिण्यतो रिति कुत्वम् ।
शोभनः शोको यस्य आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तम् । अश्याः देवता विश्वान्यस्या-
इति वत् । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः कसुः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टवमाह—

गर्भो यो अपांगर्भो वनानांगर्भश्च स्थातांगर्भश्च रथाम् । (३)
अद्वौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशान् विश्वो अमृतः स्वाधीः (४) ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।
गर्भः । चरथाम् । (३) अद्वौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् ।
न । विश्वः । अमृतः । सुः आधीः (४) ॥ २ ॥

योऽग्निरपांगर्भो गभं वदन्तर्वर्ती अपाञ्चपासंस्तः यश्च वनानां अरण्यानां गर्भः दावाग्निरुपेण त-
न्मध्ये वर्तते यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोन्तरपस्थाता चरथां चरणवतां जघ्रमानां
गर्भो जाठररुपेण देहमध्ये व तिष्ठते एवम्भूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तयं गृहे अद्वौ चित्पयंते पि अन्तर्म-
ध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः सोयं अमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्म युक्तः शोभनध्या-
नोवा अस्माकं भवतिति शेषः त्वद्वद्वान्तः—विश्वः निवेशयिता सुखेनावस्थापयिताराजा विशान् प्र-

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभववितद्वत् ॥ स्थावां विष्टतेःकिपि छान्दसस्तुक् यद्वा
औणादिकस्तुप्रत्ययःआमिअन्यलोपश्छान्दसः। चरथां शीद्दशपिक्कगभीतिविधीयमानोथम-
त्ययोवहुलमचनाच्चेरेरपिदृष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः। विश्वः
विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यथादशूप्रपीत्यादिनाकनप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सहिक्षपावाँअग्नीरंयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः। (५)

एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्ताँश्चविद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सः। हि। क्षपाश्वाँ। अग्निः। रयीणाम्। दाशत्। यः। अस्मै।

अरंम। सु६उक्तैः। (५) एता। चिकित्वः। भूमं। नि। पाहि।

देवानाम्। जन्मं। मर्तान्। च। विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सहस्रिःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरिति श्रुतेः। रात्रेरमिसम्बन्धो-
पि अग्निर्ग्योतिर्ग्योतिरग्निःस्वाहेतिद्वयमानत्वात्। यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः
एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांवनानिदाशवदाशतिप्रयच्छति योजयमानःअस्माअग्नेये
सूक्तैः सुष्टूक्तैःयथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्मादित्यर्थः हेचिकित्वः चि-
कित्वाँश्चेतनावानितियास्कं। हेचेतनावनसर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्ता-
न्मनुष्याँश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्युपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहिनितरांपालय य-
तस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसदित्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाम्रहणंकर्तव्यमि-
तिकर्मणःसम्पदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपक्षी। दाशत् दाश्वदाने लेट्छडागमः। अरं वाल्मलेत्यादि-
मालत्वविकल्पः। सूक्तैः सूपमानावकइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। चिकित्वः मनुषसोरिति नकार-
स्परुत्वम्। भूम सुपांसुलुगितिभूमिश्चिदुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः षड्कालेहस्त्वश्छान्दसः॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

वर्धान्यपूर्वाःक्षपोविरूपाःस्थातुश्चरथंमृतप्रवीतम्। (७)

अराधिहोतास्वर्गनिर्णतःरुण्वन्विश्वान्यपींसिसत्या (८) ॥ ४ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विहृत्पाः । स्थातुः । च । रथम् ।
 ऋतप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निःसत्तः । कृण्वन् ।
 विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्ब्रह्मः उपसः क्षपो निशाश्च विहृत्पाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाः सत्यः यमग्निवर्धनवर्धय-
 न्ति तथा स्थातुः स्थावरंवृक्षादिकं रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेन सत्येन य-
 ज्ञेन वा प्रकर्षणवेष्टितं यमग्निवर्धयन्ति सोमिः स्वः सुष्टु अरणीये देवयजने निपत्तो निपण्णः उपविष्टः
 सन् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धो भून् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः किं कु-
 र्वन् विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ।
 वर्धन् वृधेर्णन्तात्वे टच्चाडागमः छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः इतश्च लोप इती-
 कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्यञ्जसंवरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा वचिस्वपीत्यादिना स-
 म्प्रसारणं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि
 राधसाधसंसिद्धौ कर्तरिलुडिव्यत्ययेन चेश्विण् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

गोपु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरन्त विश्वे वलिस्वर्णः । (९)
 वित्वानरं पुरुत्रासं पर्यन्पितुर्नजिमे विवेदो भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

गोपु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिपे । भरन्त । विश्वे ।
 वलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् ।
 पितुः । न । जिमे । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु मशस्ति । प्रशंसां धिपे दधिपे
 स्थापयसि अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्तित्यर्थः विश्वे सर्वे जनाः नोस्मभ्यं स्वः सुष्टु अ-
 रणीयं वलिं उपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु हे अग्ने त्वात्मानं रोमनुष्याः पुरुत्रानहुपुदेवयजने देशे-
 पु विसपर्यन् विविधं पूजयन्ति पूजयित्वा च वेदो धनं विभरन्त त्वत्तो विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः त-
 न्नष्टान्तः—जिमेर्जिणां द्विद्धात्पितुर्नपितुरिव यथा पुत्राः द्विद्धात्पितुः सकाशात् न हरन्ति तद्वत् ॥ धिपे
 छान्दसो वर्तमानेति ट् द्विर्वचनप्रकरणे छान्दसि ये निवक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावात् । भरन्त ह्यग्रहणे के-

वल्लोपिसोपसर्गाथोदष्टव्यः छान्दसोलङ् ह्यहोर्भइतिभत्वम् । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । जित्रेः जृप्त्वयोहानो जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन् ऋतइद्धातोरितीत्वम् उणा-
दयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिविः किर्योगिर्योरित्येवमादिपुदीर्घानभवतीत्युक्तत्वाद् हलि-
चेतिदीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तञ्च—वर्णागमोवर्णवपर्ययश्चेति निच्चादाद्युदात्तत्वम् ।
वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विदूताभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यामुयान्यातिरिच्यतेसावथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा ।

तामेतां पठीष्टचमाह—

साधुर्नगृध्रस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेपःसमतु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताइद्व । शूरः । याताइद्व । भीमः ।
त्वेपः । समतुइत्तु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्रःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्निर-
पिसर्वस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निःअस्तेवशूरोयथाइपूर्णाक्षेसाधानुष्कःशत्रून्घेरयतितद्वदग्निर-
पिदहन्सर्वप्राणिजातमेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति
तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेपोदीप्तःसन्
अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः गृधुअभिकाक्षायां त्रसिगृधिषुपिक्षिपेःकृत् । शूरः शुग-
तौ अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् शुपिचिमीनांदीर्घश्चेतिकन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपमेतिदशर्चसप्तमसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपप्रदशेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाश-
क्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयान्निष्ठुप् परमाग्रेयमेन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रा-
तरनुवाकस्याग्रेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैवस्याइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—
उपमजिन्यन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि
त्रीणिसूक्तानि तथैवसूच्यते—एतयाग्रेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावी मरुपी मजुप्रश्चित्रमुच्छन्तीमुपसंनगावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।

जनयः । सनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । मरुपीम् । अजुप्रन् ।

चित्रम् । उच्छन्तीम् । उपसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः नीलो निवासस्थानं समान निवासस्थानाः एकपाण्यवस्था-
नात् स्वसारः स्वसार इत्यङ्गुलिनाम् एवं भूता अङ्गुल्यः उशन्तं कामयमानमभिजनयोजायानित्यं अ-
साधारणं पतिं भर्तारमिव उपप्रजिन्वन् उप आगत्य हविः प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति प्रीणयित्वा च
चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निं अजलिबन्धनेनाजुमन् असेवन्त तत्र दृष्टान्तः—श्यावी श्याववर्णा रात्रि-
सम्बन्धात् कृष्णा तत उच्छन्ती सूर्यकिरणसम्बन्धात् तमोवर्जयन्ती अतएवारुपीं आरोचमानां यद्वा
शुभ्ररूपयुक्तां उपसंनजो देवतां गावोरभ्ययो यथा सेवन्ते तद्वदयथारभ्य उपसानित्यसम्बद्धाः एवं
सर्वे पुण्यक्षेपु अभिपरिचरणेन अद्भुतयोनित्यसम्बद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिवि प्रीणनार्थः इ-
दि स्वानुम्लेष्टे च डागमः । उशतीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्व-
म् । स्वसारः असुक्षेपणे इत्यस्मात् सुजि असेर्कञ्जि विक्त्वं न पट्त्वसादिभ्य इति ङीप्प्रतिषेधः नि-
स्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावी शुभ्रौ इण्शीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वा शार्द्धरवादित्वान्ङीन् । मरुपीं
अरुपमिति रूपनाम क्रमतो ऋहनिभ्यामुपन् छन्दसीव निपाविति मत्वर्थीय ईकारः व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वम् । अजुमन् जुपीपीति सेवनयोः तौदादिकः लङ्ङित्यप्येन परस्मैपदम् रुडित्यनुवृ-
त्तौ बहुलं छन्दसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

वीळुचिंद्रुह्मापितरो न उक्थैराद्रिं रुज्जङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो वृहत्तोगानुमस्मे अहस्ववि विदुः केतुमुखाः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृह्णा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् ।
 अद्विरसः । रवेण । चक्रुः । दिवः । बृहत्तः । गातुम् । अस्मे इति ।
 अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उसाः ॥ २ ॥

नेस्माकंपितरोद्विरसः एतत्संज्ञासपयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निंस्तुत्वा वीळुविदृह्णा वीळ्विति-
 बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपिअद्रिमत्तारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजन्अभञ्जन्
 तैःस्तुतोभिस्त्वमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगार्तुमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः
 कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्यअग्निनाहतत्वावमार्गंरुत्वाचस्वःसुष्टुअरणीयंअसुरराहित्येनसुखे-
 नमाम्यंहःदिवसंविचिदुरणानलब्धवन्तोया तथा केतुंअहंकेतपितरंज्ञापयितारमादित्यंउसाः
 पणिनापहतागाश्चविविदुरित्यनुपद्वः॥वीळु सुपांसुलुगितिबिभ्रकेर्लुक् । दृह्णा दृढःस्थूलबलयोरिति
 निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभा-
 वः । विविदुः विदज्ञाने विदृक्ताभेइतिवा लिटिउत्तिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

दधन्तुतंधनयन्त्रस्यधीतिमादिद्व्योदिधिष्वोर्ध्वविभृत्राः ।

अतृप्यन्तीरुपसोयन्त्यच्छदिवाज्जन्मप्रयसावृर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतम् । धनयन् । अस्थ । धीतिम् । आत् । इत् ।

अर्यः । दिधिष्वः । विभृत्राः । अतृप्यन्तीः । अपसः । यन्ति ।

अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

ऋतदेवयजनदेशंमात्रमग्निंअद्विरसोमहर्षयःदधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा
 चास्याग्नेर्धौतिकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाःधनसंपादयन्तिवद्वदग्निदे-
 वत्येकमोन्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित्अद्विरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यःअर्योःधनस्यस्वामिन्यःदि-
 धिष्वःतेनधनेनअग्नीनांधारणंकुर्वत्यःकृताग्न्याधाना इत्यर्थः विभृत्राःआहितानग्नीनग्निहोत्रादि-
 कर्मणिविहरन्त्यः अतृप्यन्तीःविषयान्तरतृप्णारहिताः अवप्रापसाः अपसाकर्मणायुक्ताः ए-
 वंभूतायजमानलक्षणाःप्रजाःप्रयसाहविलेक्षणेनाग्नेनदेवान्इन्द्रादीन्जन्मजातान्मनुष्यांश्चवर्धय-

न्तीःवर्धयन्त्यःसत्यः एनमग्निंअच्छआग्निमुत्थेनयन्तिप्रागुवन्तिपरिचरन्तीतिवाव ॥ दधन् द-
धधारणे लडिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यडभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्त-
रेतीतिणिच् इष्टवण्णौमातिपदिकस्येतीष्टवद्वावाहिलोपः लडिपूर्ववत् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्य-
योरिति निपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययौ अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वःडुवाञ्धा-
रणपोषणयोः पोत्तकर्मणीत्याभ्यांअद्दृष्टभूजम्बूकफेल्ककन्धूदिधिपूरितिकूप्रत्ययान्तोनिपातितः
प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्येणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभ्रवाः हन्हरणे विपूर्वादस्मादौणा-
दिकःवनप्रत्ययः ह्यमहोर्भइतिभत्वम् । अतृष्यन्तीः त्रितृपापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । अपसः अपसृशब्दादु-
त्पन्नस्यमतवर्धीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विञ्जन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननक्षिपयाभा-
वात्पातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिम-
निन् सुपांसुलुगितिशसोल्लुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

मथीद्यदीविभृतोमातृरिश्वांगृहेगृहेश्येतोजेन्योभूत् ।

आर्दीराज्ञेनसहीयसेसचासन्नादूत्यंभृगवाणोविवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विःभृतः । मातृरिश्वा । गृहेऽगृहे ।

श्येतः । जेन्यः । भूत् । आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे ।

सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यः प्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामधीत् अमन्नात्अग्नेर्म-
न्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अधयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगेरात्रातम—अ-
तोयान्यन्पानिर्वीर्यवन्तिकर्माणियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंदृष्टस्यधनुषआयमनमप्राणन्पानस्ता-
निकरोतीति मध्वान्तरंचभवति—आन्यंदिवामातरिश्वाजभारामन्नादयंपरिश्येनोअर्द्रंरिति । की-
दृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवा-
देतैरेवात्रातम्—तान्वरिष्टप्राणञ्वाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंपविभज्येतद्वाणमवष्ट-
भ्यविधारयामीति।मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोऽगृहेगृहेसर्वस्मिन्पृथग्गृहेयदाजेन्यः प्रादुर्भू-

तोभूय यद्वा रक्षासंजेन्योजेता अभिभविताभूय तथाचैतैत्तिरीयकम्—देवास्तुराः संयत्ता आसन्ते देवा-
विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरुथं कृत्वा सुरा अभ्यभवन्ति । ऐ-
तरेयिणोऽप्यामनन्ति—ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातः सवने पर्यौ हंस्तेऽग्निं नैव पुरस्तात्प्रातः सवने सुर-
रक्षां स्पृशन्तेति । आत् यज्ञगृहे मादुर्भावनन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणो भृगुर्कृपिः स इवाचरन्त्यजमानो-
दूष्यं दूतस्य कर्म आदिवाय शास्त्रमया दद्यामापयामास तत्र दृष्टान्तः—स चासन् सत्त्वा भवन्नन्यो राजा स-
हीयसे अभिभविष्ये मया लायराज्ञेन यथाराज्ञे स्वपुरुषः दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मधीत् मथे विलोडने
लुङि ह्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः जनीमादुर्भावे अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति
भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जिजयेत्यस्मात्कृत्यत्पुटो वहुलमिति बहुलवचनात्कर्तृर्धं चोपदिदित्यद
तत्पुनरागमश्च यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । दूष्यं दूतस्य कर्म दूष्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यद तित्स्य-
रितमिति स्वरितत्वम् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितम् । भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वमातिपदिकेभ्यः किञ्च कव्य इति किप् तदन्ताल्लोप्यत्ययेन शानच् अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तधातोरेन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय
वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावित्यर्थोऽलिट् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

महे यत्पित्रे ईं रसं दिवे करवत्सरत्पृशन् पृथिव्याः सारभूतं हविः ।

सृजदस्ता धृपता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरिति त्विषिं धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अर्ब । त्सरत् ।

पृशन्त्यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्ता । धृपता । दिद्युम् ।

अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवेद्योतमानाय देवगणाय ईं ईमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः यद्यदा-
यजमानः कः करोति तदानीं पृथग्न्यः स्पर्शनकुशलोराक्षसादिभ्यः कित्वान् हवीं पिवहन्तं हे अग्ने त्वां
जानन् अवत्सरत्पृशन् यथा वपलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृपता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलाय-
मानाय राक्षसाद्ये दिद्युं दीप्यमानं वाणं सृजत् विस्सृजति देवो दीप्यमानः उपः कालं प्राप्नोति स्वायां
स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यां उपसित्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धावत्स्थापयति उपः का-

लेहिसूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति तैः स्वकीयप्रकाशमेकीकरोति तथाचैतत्तिरीयकम्—उद्यन्तवा-
वाद्यित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृश्रद्वि । अतउपसिदीर्घिनिदधातीत्युच्यते ॥
कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिनाच्चेर्लुक् । त्सरत् त्सरच्छद्मगतौ सेट्यडागमः इतश्चेतीकारलोपः । घ-
शान्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपृवृजीतिविधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति स्पृशानं
स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपश्छान्दसः विन्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम
अन्तमलोपश्छान्दसः । धाव छान्दसो वर्तमानेर्लुङ् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्वदशो वर्गः ॥ १५ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभाति नमोवादाशादुशतो अनुधून् ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विवर्हायासं द्रायासरथंयं जुनासि ॥ ६ ॥
स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विद्भाति । नमः । वा ।
दाशात् । उशतः । अनु । धून् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य ।
द्विद्वर्हाः । यासत् । द्राया । सरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेषोपजमानः एकआकारोमर्यादायापथाशास्त्रंआ-
विभातिआसमन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति अनुधून् अनुदिवसंउशतःकामयमानाय
तुभ्यंनमोवादाशात् हविर्लक्षणमन्त्रवादद्यात् अत्यपजमानस्य हेअग्ने द्विवर्हाः द्वयोर्गध्यमोत्त-
मस्थानयोः बृंहितोवर्धितस्त्वं वयोर्नवर्धोवर्धयेव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे
मेरयसि सपुरुषः शपाधनेनयासवसंगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाश्टदाने सेट्याडागमः । उशतः शतुरनुमदिविभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-
र्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिपष्ठी । अनुधून् दुरित्यहर्नाम लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-
नीयमुक्तेइतिद्वितीया । वर्धो वर्ध उ बृधेर्ण्यन्ताल्लोटिछन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुफत्वात्णेरनिटी-
तिणिलोपः शपःषित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते उजासहेकादेशेउजइतिप्रत्ययत्वम् । यासत्
यापापणे सिद्धहुलंटेरीतिसिप् सेटोडाटानित्यडागमः । जुनासि जुइतिप्रत्ययःसौत्रोधातुःशपि
प्राप्तेव्यत्ययेनभा ॥ ३ ॥

सप्तमीश्रवणाह—

अ॒ग्निंवि॒श्वा॑अ॒ग्निपृ॒क्षःस॒चन्ते॑समु॒द्रंन॒स्र॒वतः॑स॒प्तय॒ह्नीः ।
न॒जामि॒भिर्वि॒चि॒किते॒वयो॑नोवि॒दादे॒वेपु॒प्रम॑तिचि॒कित्वा॑न् ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । वि॒श्वाः । अ॒ग्नि । पृ॒क्षः । स॒चन्ते॑ । समु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ ।
स॒प्त । य॒ह्नीः । न । जामि॒भिः । वि । चि॒किते॑ । वयः॑ । नः ।
वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्र॒म॒तिम् । चि॒कित्वा॑न् ॥ ७ ॥

विश्वाःपृक्षःचरुपुरोडाशादीनिसर्वाण्यन्वानिअग्निअंगनादिगुणयुक्तंएनं अभिवचन्ते आ-
भिमुख्येन समवयन्तिप्रामुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—स्रवतःसमुद्रं यथास्रवतो नद्यःसमुद्रमभिगच्छ-
न्तितद्वत् कीदृश्योनद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इममेगंगइत्यस्यामृचिसप्तहिनद्यःमाधान्येनश्रूयन्ते
यह्नीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रेसहभुजतइतिजामयोज्ञातयः तैर्नो-
स्मदीयंवयोनं नविचिकिते नज्ञायते तेभ्योदातुमस्माकंअन्नंप्रभूतंनास्तीतिभावः अतोहेअग्ने त्वदे-
वेषु दीव्यन्तीतिदेवाःधनपतयः तेषुप्रमतिप्रकर्षेणमननीयं धनंचिकित्वानवगच्छन्विदाःअस्म-
भ्यंलभ्य यद्वा प्रमतिप्रकृष्टंस्तोत्रंदेवेषुविदाःवेदयज्ञापय पृक्षःअन्ननामैतत् पृषीसंपर्कइत्यस्मा-
दौणादिकःकर्मणिक्पि धातोःपुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसुलुगितिजसोऽलुक् । स्रवतः स्रुग-
तो स्रवणंस्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वमातिपदिकेभ्यःक्लिष्टकव्यइतिक्लिप् एतदन्ताद्धातोःक्लिप्चेतिक्लिप्
ह्रस्वस्यपितीतिदुक् क्लिबन्ताद्धातोःसतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यह्नीः पिप्पल्यादि-
र्यथेतिगौरादिपुपठितत्वात् तस्यचारुतिगणत्वादत्रापिडीप् वा छन्दसीतिपूर्वसर्वणंदीर्घत्वम् । चि-
किते छान्दसोवर्तमानेकर्मणिङ् । विदाः विदृलाभे अन्तर्भावितण्यथाल्लेट्याडागमः तुदादित्वा-
च्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरःशिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य
लेटि व्यत्ययेनशः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रवणाह—

आय॒दिपे॒नृप॑ति॒तेज॒आन॒द्भु॒चिरे॒तोनि॑पि॒क्तं॒द्यौर॒भीकं॑ ।
अ॒ग्निःश॒र्धम॑नव॒द्यंयु॒वानं॑स्वा॒ध्यंज॑नयत्सू॒दयं॑ च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इपे । नृपतिम् । तेजः । आनट् । शुचिं । रेतः ।
निःसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुःआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्रेयत्तेजो नृपतिं तृणाश्रुतिजां पालकं यजमानं आनट् जाठररूपेण आसमन्ताद्ग्रामोति
किमर्थं इपे जाय कीदृशं शुचिं शुद्धं द्यौर्दीप्तं तेन तेजसा परिपक्वं अन्नरसरूपं रेतोवीर्यं अभीके अ-
भ्यर्च्य अभिगते अभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिकं नितरांसिक्तं अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण ज-
नयत् जनयतु शर्धं बलवन्तं अनवद्यं अवधरहितं युवानं तरुणं रारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-
भनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा उत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च यागादिकर्मसु मेरयतु च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषि-
क्तं मेघेन वृष्टमुदकं इपे जायत सस्यादि निष्पत्तये अग्रेयत्तेजः आनट् व्यामोदं वृष्टेनोदकेन भीमाग्नेः संयो-
गे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशं तेजः नृपतिं तृणां रक्षकं शुचिदीप्तं तादृक्तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तिभिः अ-
भीके आसन्नकाल एव शर्धाय गुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु च मेरयतु यद्वा द्यौः इपे सावेका च इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । नृपतिं परादिश्चन्द्रसिन्धुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनट् अशूल्यामौ लडि व्यत्यये-
न परस्मैपदभ्रमौ आडागमः वश्वादिपत्वेष्टत्वम् । निषिकं पिचिरक्षरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्त-
रइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीति पत्वम् । अभीके अभिपूर्वाद्भवेत्पचाद्यच्चि प्रयो-
दरादित्वाद्भूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कन्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाचइति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वम् ।
जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेट्यडागमः । सूदयत् पूदक्षरणे पूर्वबल्लेट्यडागमः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

मनो नयोर्ध्वनः सद्य एत्येकः सत्रासुरो वस्व ईशे ।
राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोपुं प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुःपाणी ।
गोपुं । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसुरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यान्मार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति अ-
सहायत्वंचभ्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति । शीघ्रगमनंचस्म-
र्येत—योजनानांसहस्रेद्वेदेशेदेवयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृ-
ष्टान्तः—मनोनयथापनः शीघ्रंगच्छति तद्वत्सचशूरःवस्वोधनस्थसत्रासहेवयुगपदेवईशोईष्टे योहि
शीघ्रंगच्छति सवहुपुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनवा-
हू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोपुमियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्ष-
माणारक्षन्तीवर्तेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवर्वर्तसइतिभावः ॥ यस्वः लिङ्गव्यत्ययः जप्तादिपुछन्द-
सिवावचनमित्तिचेडिंतीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशो ईशऐश्वर्यं लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः ।
मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसुरव्यापिष्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुष्कविःसन् ।
नमोनरूपंजरिमाभिनातिपुरातस्याअभिश्शस्तेरधीहि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सुरव्या । पिष्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अग्नि ।
बिदुः । कविः । सन् । नजः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।
पुरा । तस्याः । अग्निश्शस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पिष्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यगतानि सुरव्यासत्तित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय
अवमृष्टतेरुपसर्गवशावअर्थान्तरेरुत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शसन् अभिआभिमुख्येनविदुः
सर्वविद्वान्तमोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा
जराभिनातिमांसूक्तद्रष्टारंहिनस्ति अभिश्शस्तेर्हिंसाहेवोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांनुष्यस्व
सापधानमामोवितथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेदित्यावत् ॥ सस्यासत्पुंभावंसत्यं सत्पुंयैइतियः ।
पिष्याणि पितृभ्यआगतानि पितृभ्यंचेतियत्प्रत्ययः रीङ्कृतइतिरीडादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः
यवोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषणितिक्षायां मार्थेनायांछान्दसोलुङ् नमाडचोपेइत्यडभा-
वः । विदुः विदुस्तानि बहुलमन्यत्राप्रीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनादुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ते-

दितयोरिति विसर्जनीयस्यत्वम् । नभः नहर्दिविभञ्चेत्यसुन् । जरिमा जृष्वयोहानौ औणादिको-
भावेइमनिच्प्रत्ययः । मिनाति मीर्जहिंसायां प्वादीनांह्रस्वइविह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः अभि-
शस्यतेहिंस्यतेनयेत्यभिशस्तिः करणेकिन् तादौचेतिगतेःप्रलुतिस्वरत्वम् । अधीहि इक्स्मरणे
लोटिअदादित्वाच्छपोटुक् हेरपित्वेनडित्वाद्गुणाभावः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येतिदशर्वमष्टमंस्कृतं त्रैष्टुभमाग्नेयंपराशरस्यार्थं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

निकाव्यावेधसःशश्वतस्कुहस्तेदधानोनर्यापुगूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणांसत्राचक्राणोअमृतानिनिविश्वा ॥१॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कुः । हस्ते । दधानः ।

नर्या । पुगूणि । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् । सत्रा ।

चक्राणः । अमृतानि । निविश्वा ॥ १ ॥

शश्वतःशश्वतस्यनित्यस्यवेधसोविधातुःनखणःसम्बन्धीनिकाव्याकाव्यानिमध्वरूपाणिस्तो-
त्राणि अयमग्निर्निकःनियमेनस्वात्माभिमुखं करोति किंकुर्वन् नर्यापुगूणिहोतानि नृपुसाधूनिवापु-
गूणिनहूनिधनानिहस्तेदधानोहस्तेधारयन् ईदग्भूतमग्निमवलोक्यसर्वेजना स्तुवन्तीतिभावःस्तो-
त्रश्रयोधनेपुद् सेष्यपिअग्नेर्वर्जनक्षीयतइत्याह—अग्निरिति अयमग्निःरयीणांरयिपतिर्भुवत् धना-
नामप्येयानिधनानिउल्लष्टानितेपांस्वामीभवति किंकुर्वन् विश्वाविश्वानिसर्वाणिअमृतानि हिर-
ण्यनमेतत् अमृतं वैहिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणिहिरण्यानिस्तोत्रश्रयःसत्रासहैवचक्राणःसुर्वन्युग-
पत्यच्छन्तित्यर्थः ॥ कः करोतेच्छान्दसोऽटुद् मध्वेधसेतिचूर्लेक् हल्डचागम्यइतितकारलोपः ।
नर्या नरशब्दाद्विधत्तार्थेगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोदृष्टव्यः यद्वा तत्रसाधुरितिधत् । चक्राणः करो-
तेऽलट्.शानच् यहुलंउन्दसीतिविकरणस्यश्रुः नन्वेवंसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति
एवंतर्हिऽलट्.कानजस्तु तस्यार्थधातुरुत्वेनअभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेचित्स्वरणवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाश्वचमाह—

अ॒स्मेव॒त्संप॒रिप॒न्तं॒ न वि॒न्दन्नि॒च्छन्तो॒ विश्वे॑ अ॒मृता॒ अमू॒राः ।
अ॒म॒युवः॑ प॒दव्यो॑ धि॒युं धा॒स्त॒स्थुः प॒दे प॒रमे॑ चार्वा॒ग्रे ॥ २ ॥

अ॒स्मे इति॑ । व॒त्सम् । परि॑ । स॒न्तम् । न । वि॒न्दन् । इ॒च्छन्तः॑ । विश्वे॑ ।
अ॒नृताः॑ । अ॒मूराः॑ । अ॒म॒युवः॑ । प॒द॒व्यः । धि॒य॒म॒धाः । त॒स्थुः ।
प॒दे । प॒रमे॑ । चार्॒ग्रे ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्संवत्सवदत्यन्तंमियं यद्वा बलः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वा तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वा तया चान्नायते—ममेव सन्वहहव्यान्पुत्रे पुत्रः पित्रे लोकलुजातवेदइति। परिपन्तं परितः
सर्वप्रवर्तमानं देवेभ्यो निर्गत्य अथाथवेण्यादिपुनिलीनं सन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तो विश्वे
अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढाः मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त अलभमानाश्च
ते अमयुवः हव्यवाहनस्याभावे न हविषामभावात् तज्जन्येन श्रेणेण क्लेशेन एकीभूताः तस्याग्नेरन्वेप-
णाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियां अग्रेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः
एवंविधाः सन्तः चारुचारुणिशोभने अग्रेः परमे उत्तमे अन्ते पदे यत्र सन्निर्लीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः
तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेन अग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिपन्तं उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यप्परइति पत्वम् । अमयुवः युमिश्रणे श्रेणेण यूयं तदिति अमयुवः किञ्चिदपि च्छीत्यादिना
निर्धायमानो किन्दीर्घो अस्मादपि धातोर्भवतः तन्वादित्वा दुवह् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन
वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः क्विप्चेति क्विप् । धियन्धाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेति बहुल-
मितिवहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वा निधाताभावः । चारु सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाश्वचमाह—

ति॒स्रो य॒दग्रे॑ श॒रद॒स्त्वामि॒च्छुर्चि॑षृ॒ते न॒ शुचं॑ यः स॒प॒र्यान् ।
ना॒मा॒नि चि॒दधि॑रे॒य॒ज्ञिया॒न्यसू॑द॒यन् त॒र्न्वः॑ मु॒जा॒ताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
शुचयः । सपर्यान् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि ।
असूदयन्त । तन्वः । सुहजाताः ॥ ३ ॥

शुचयःशोधयितारोदीतावामरुतः हेअग्ने शुचिशुद्धं दीप्यमानं वा त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं
त्वामेवोद्दिश्य तिस्रःशरदःवीरसंवत्सरान्घृतेनाज्येनयद्यदासपर्यान् पूजांकुर्युः तदानीं त्वमाधिर-
भूः तदनन्तरं ते मरुतः त्वयानुगृहीताः सन्तो यज्ञियानियज्ञार्हाणियज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित्
नामान्यपि दधिरेअधारयन् नामानि चैतैस्तिरीयके समान्नायन्ते—ईदृचान्यादृचैतादृचप्रतिदृच्-
चमितश्चसंमितश्चसभराइत्यादीनि । एतैश्चामिचयने मरुताः सप्तकपालाहूयन्ते नामानि
धारयित्वा च सुजाताः पूर्वैरुपपत्तिरित्यज्यशोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि अ-
सूदयन्तस्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रःशसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ पूर्वसवर्णं दीर्घत्वे प्राप्ते अचिरक-
तद्विरेफादेशः विशब्दः फिपित्यन्तोदात्तः तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे उदात्त
यणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वम् । शरदः श्रृङ्गसायां शीर्यन्ते स्यामोपधयइति शरत्तं वत्सरः
शुद्धभस्मोद्दिश्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । सपर्यान्, सपरपूजा-
यां कण्ठादिः लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञार्तिग्यां घत्वञौ इत्यर्हार्थे
घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आरोदसी बृहती वेविदनाः प्ररुद्रियां जभ्रिरे यज्ञियांसः ।
विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान् ग्रिपदे परमेतं स्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदनाः । प्र । रुद्रियां ।
जभ्रिरे । यज्ञियांसः । चिदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् ।
अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

बृहतीमहत्पौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थंज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपर-
स्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानाइत्यर्थः यद्वा महत्पौर्द्यावापृथिव्योर्मध्येआवेविदानाः
अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोऽग्निर्देवानामसुरैःसहयुद्धसमये
तैर्देवैःस्थापितंधनंअपत्त्यगतवन्तमग्निदेवाआगत्यअग्निसकाशाद्वलेनतद्धनमगृह्णन् तदानींसो-
ग्निःअरोदीत् तस्माद्रुद्रइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—तदग्निर्यंकामयत तेनापाक्रामत् तद्दे-
वाविजित्यावरुरुत्समानाअन्वायन् तदस्यसहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीन्नद्रुद्रस्यरुद्रत्वमिति^१ ।
तत्स्यरुद्रस्यार्हाणिस्तोत्राणिप्रजग्निरेप्रजह्निरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्ध्वचनः तथाचया
स्कः—त्वोनेमइत्यर्थस्येति^२ । सर्वेषांदेवानामर्धभागेनधीयतेधार्धतेइतिनेमधितइन्द्रः सर्वेदेवाएकोर्धः
इन्द्रएकएवापरोर्धइतियावत् तथाचतैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रोदेवतानां-
भूयिष्ठभाक्तमइति^३ । तेनेन्द्रेणसहितोमर्तोमरुद्रणः परमेउत्तमेअन्येपदेस्थानेअश्वत्थादौतस्थिवां-
संस्थितवन्तं तमग्निंचिकित्वान् जानन् विदत्तअलभत ॥ वेविदानाः विदेज्ञानार्थांल्लाभार्थाद्वायड-
न्ताल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानच्आर्धवातुकत्वादतोलोपपलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । विदत् विद्वलाभे लुङिलदित्वात् च्छेरडादेशः । नेमधिता दधातेः
कर्मणिनिष्ठा मुधितवमुधितनेमधितेतिधिभावोनिपात्यते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
मुपांमुलुगितिदृतीयायाआकारः । तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः कसुः वस्वेकाजादसामितीडागमः ॥ ४ ॥

धर्माभिष्टवेसजानानाइत्येषा अथोत्तरमितित्खण्डेसूत्रितम्—तंजानानाउपसीदन्भिस्त्वा-
दशभिर्विवस्वतइति ।

तामेवांसूक्तेष्वग्नीष्ट्वमाह—

संजानानाउपसीदन्भिज्ञुपत्नीवन्तो नमस्यन् नमस्यन् ।

रिरिक्कांसंस्तन्वःरुण्वत्स्वाःसखासख्युर्निमिपिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७

समृज्जानानाः । उप । सीदन् । अग्निज्ञु । पत्नीवन्तः । नमस्यम् ।

नमस्यन्निति नमस्यन् । रिरिक्कांसः । तन्वः । रुण्वत् । स्वाः ।

सखा । सख्युः । निमिपि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्रे त्वांसआनानाःसम्पक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्रामुवन्ति उपसर्त्तिष्ठत्वाच
पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यनमस्कारार्हअभिज्जुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुकंत्वानम-
स्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसत्त्वमुर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिर-
क्ष्यमाणाः सत्त्वासत्त्वायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिकांसःअनशनादिरूपेणदी-
क्षानियमेनरिकीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन् देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन्
नमोवरिवधिव्रडइतिपूजार्थंयच्च सडिबहुलंछन्दस्यमाडयोगेपीत्यडभावः । रिरिकांसः रिचिर-
विरेचने लिटःकसुः । निमिषि मिपस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे
क्लिप् । रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलिटःशानच् यकिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

पञ्चीष्टचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानि त्वे इत् पदा विद्वन्निहिता यज्ञियासः ।
तेभीरक्षन्ते अमृतं सजोपाः पशूश्च स्थातृ चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविद्वन्
निहिता । यज्ञियासः । तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोपाः ।
पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिर्वेदेकसप्तविंशत्यानियवपानि पदापदानिपद्य-
तेगम्यतेस्वर्गएभिरितिच्युत्स्यापदशब्देनावयवज्ञातव्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः औपासनहो-
मवैश्वदेवादयःसप्तपारुयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहस्तिंज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमा-
दयःसप्तसोमयज्ञाःएवमेकविंशतिसंख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्रे त्वेइत्यन्वयेपनिहिता
स्थापितानि तेषांसर्वेषांनम्रधानत्वात् नसप्रिमन्त्रेणयागाअनुष्ठानुरास्यन्ते यत्तिपानोपज्ञाहः
अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्पुनाः तथाचोनम—अर्थीममर्थोविद्वानग्राप्तेणाप-

युंद्स्तःकर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभन्त लब्ध्वाच
 तेभिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतमरणधर्माणंत्वारक्षन्तेपालयन्तिवयजन्तीत्यर्थः सजोषास्तैर्यजमानैःस-
 मानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाभ्यादिपशून्चस्थातृन्स्त्रीसादिस्थावराणि चरथंपशुव्यतिरिक्तंअन्यद्य-
 त्माणिजातमस्तितच्चपाहिरक्ष तेषुहिरक्षितेषुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमु-
 च्यसदित्यर्थः ॥ यद् सुपांसुलुगितिभिक्तेर्लुग् गुह्यानि गुहायांभवानि भवेच्छन्दसीतिवद् यतो-
 नावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेमादेशः । अविदन् विदूलाभे लुडिह
 दित्वादङ् । पशून्स्थातृन् उभयत्रउभयथार्ध्वित्युभयथाभावान्नकारस्परुत्वाभावः ॥६॥

सप्तमीपृष्ठमाह—

विद्वाँअग्नेव्युनानिक्षितीनांव्यानुपक्शुरुधोजीवसेधाः ।

अन्तर्विद्वाँअध्वनोदेवयानान्तन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाद् ॥७॥

विद्वान् । अग्ने । व्युनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुपक् । शुरुधः ।

जीवसे । धाः । अन्तः६विद्वान् । अध्वनः देवयानान् । अतन्द्रः ।

दूतः । अभवः । हविः६वाद् ॥ ७ ॥

हेअग्नेव्युनानि ज्ञाननामैतद् इहनुज्ञातव्येवर्तते सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्ज्ञानंस्त्वं क्षितीनांय-
 जमानलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः क्षुद्रपस्यशोधकस्यरोधयित्रीरिपोन्नानिआनुपक्
 अनुपक् सततंयथाभवतितथापिधाः निधेहिर्कुर्वित्यर्थः एवंयजमानान्जसप्तपृष्ठान्छत्वाअन-
 त्तरंहनिर्वादेतदेवेत्यः प्रतंहविर्वहनदूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावा
 पृथिव्योर्मध्येजानन्किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःपैर्मोर्गेयन्तिगच्छन्तिता-
 जानन्तित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ व्युनानि अजगन्निक्षेपणयोः अजिग-
 मिशीङ्ग्यधेनिकर्मण्युनपययः अजेर्व्यचत्रपोरितिबीभावः । क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति
 क्षितयोमनुष्याः किञ्चौचसंज्ञायामिनिकर्तरिक्किप् अन्तोदात्तावह्रस्वान्तावक्षिशिग्यादुत्तर-
 स्यनामोनामन्यतरस्यामितिउदात्तत्वम् । शुरुधः शूर्चरुधन्तीतिशुरुधः किप्चेनिकिप् पूर्वपद-
 स्यान्पत्तोपः षपोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

स्वा॒ध्या॒यो॒ दि॒व आ॒स॒स॒य॒ह्री रा॒यो॒दु॒रो॒ व्य॒त॒ज्ञा अ॒जान॒न् ।
वि॒द॒द्व॒ज्यं॒स॒र॒मां॒ दृ॒ह्म॒भूर्व॒येना॒नु॒कं॒मा॒नु॒पी भो॒ज॒ते वि॒द् ॥८॥

सु॒६ आ॒ध्याः । दि॒वः । आ । स॒स॒ । य॒ह्रीः । रा॒यः । दु॒रः । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
अ॒जान॒न् । वि॒द॒त् । ग॒व्यं॒म् । स॒र॒मां । दृ॒ह्म॒म् । ऊ॒र्वम् । येन॑ । नु ।
क॒म् । मा॒नु॒पी । भो॒ज॒ते । वि॒द् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः यह्रीः यह्न्योमहृत्यः सप्त गङ्गाद्याः सप्तनद्यः दिवः द्युलोकाद आगत्य
भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः हे अग्ने ईदृग्विधानद्यः त्वया स्थापिताः अग्नौ होमे सति हितेन वृषः सूर्यो वृष्टिक-
रोति तस्मिन् अर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता अतो वृष्टिद्वारा अग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते तथा ऋतज्ञाः ऋतं य-
ज्ञं जानन्तो द्विरसः रायो वलनाम्नागुरेणापहृतस्य गोन्ये पणाय सरमां नाम देवशुनीमि पितवान् सा च सर-
न्वया ज्ञातयन्तः स्वत्साध्येन यागेन पीत इन्द्रो गवामन्ये पणाय सरमां नाम देवशुनीमि पितवान् सा च सर-
मा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् इन्द्रश्च तान द्विरसो गाः प्रापयत् अत एव तत्सर्वं त्वमेव कृतवान् अ-
द्विरोभ्यः सकाशात् गव्यं गवि भवं दृह्मं स्थूलं बहुलमित्यर्थः एवं विधं पयो लक्षणं ऊर्वं अनं सरमा देवशु-
नी विददलभत कमित्येतत्पदपूरणम् येन नु येन हि गव्येन मानुषी विदमनोः सम्बन्धिनी प्रजा भोजते इ-
दानीं भुङ्क्ते तद्रव्यमपि परम्परया अग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दादजसि परनेकाच-
इतियणादेशः । यह्रीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद्वक्त-
व्य इति भावार्थेयम् । ऊर्वं ऊर्वी हिंसार्थः ऊर्वं विशुद्धं हि नस्तीत्युपसर्गं पचाद्यच् । भोजते भुज-
पालनाभ्यवहारयोः श्रमिषाभ्येत्ययेन शस् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

आ॒ये॒ वि॒श्वा॒स्त॒प॒त्यानि॒त॒स्थुः॒ कृ॒ण्व॒ना॒सो॒ अ॒मृ॒त॒त्वा॒यं॒ गा॒तु॒म् ।
म॒ह्ना॒म॒ह॒द्भिः॒ पृ॒थि॒वी॒ वि॒तं॒ स्थे॒मा॒ता पु॒त्रैर॒दि॒ति॒र्धाय॑से॒वेः ॥९॥

आ । ये । वि॒श्वा । सु॒६ अ॒प॒त्यानि॑ । त॒स्थुः । कृ॒ण्व॒ना॒सः ।
अ॒मृ॒त॒त्वा॒यं॑ । गा॒तु॒म् । म॒ह्ना । म॒ह॒त॒द्भिः । पृ॒थि॒वी । वि । त॒स्थे ।
मा॒ता । पु॒त्रैः । अ॒दि॒तिः । धा॒य॑से । वे रि॒ति॒वेः ॥९॥

ये आदित्याः अमृतत्वाय अमरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तः विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रपट्विंशदात्रादित्यानामयनादी-
निकर्माण्यातस्थुः आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः तथा च तैत्तिरीयकम्—आदित्या अकामयन्त-
सुवर्गलोके मयामेतीति त एतः पट्विंशद्वात्रमपश्यन् तमाहरन्ततेनायजन्तेति च । महद्भिः अनुष्ठानेन
महानुभावैः तैः पुत्रैः संहितामाताजनयित्री अदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मह्ना-
स्वकीयेन महस्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति हे अग्ने यत्तत्सर्वेः आदित्यैरनुष्ठिते पुयागे पुचरु पुरोडाशा-
दीनि हवींषि अभक्षयः अत एव तत्सर्वजातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् विन्यिकृण्व्योरचेत्युपत्ययः तत्सन्निभयोगेन अकारान्तदेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिव
द्भावादगुणाभावः शानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् आजसेरसुक् । मह्ना महिन्नेत्यस्य वर्णलोपश्छान्द-
सः । धायसे वहिहा धाञ् ऋभ्यश्छन्दसीति दधातेर्भावेऽसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण् कृतोरिति युक् ।
वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनत्वादनेषु लङिसिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलं छन्दस्य माड्यो-
गेपीत्यद्वयभावः । धायसे इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अधि॒श्रियं॑ नि॒दधु॑श्चारुं॑ म॒स्मिन् दि॒वो यद॒क्षी अ॒मृता॒ अ॒रुण॑वन् ।

अध॑क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वो न॒ सृष्टाः प्र॒नीची॑ र॒ग्ने अ॒रुपी॑ र॒जान॑न् ॥ १० ॥ १८ ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।

अक्षी इति । अमृताः । अरुणवन् । अध । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुपीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

अस्मिन्नी चारुंगोभनां श्रियं परिस्तरणपरिपेचनादिरूपां यज्ञसम्पदं अधिनिदधुः यजमानाः
स्थापितवन्तः निधाय च यदा अक्षीयज्ञस्य आज्यभागलक्षणे चक्षुषी अरुण्यन्कुर्वन्ति चक्षुषीना ए-
ते यज्ञस्य पदाज्यभागाविति श्रुतेः तदानीं दिवः द्युलोकात् अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमयोजा-
त इत्यवगम्य आगच्छन्तीति शेषः अध अथ आज्यभागानन्तरं सृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः सिन्धवो न शीघ्रं-
च्छन्त्यो न यदय नीचीः निगरांसर्वा मुदिक्षुगच्छन्तीररूपी रारोचमानाः यद्वा निर्मलत्वाः हे अग्ने एवं भू-

तास्त्वदीयाज्वालाः उत्पन्नाः क्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वा सुदिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः आगता देवाश्च प्राजानन्-
अस्माकं होमाय ईदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी परत्वानुमंवा-
धित्वा ईचद्विवचने इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वे कृते सकृद्वत्परिभाषया पुनर्नु-
म् न भवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वाद् अत्वेः ऋत्विति पादिना क्तिन् अनिदितामिति नलोपः
अञ्चते श्रोतृसङ्ख्यानमिति डीप् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । अरुषीः अरुपमिति रूपनाम ऋहनिष्पामुपजिति अर्तेरुपच् छन्दसीव निपाविति मतवर्था-
यईकारः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमोऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशार्चनवमं सूक्तं पराशरस्यार्थवैद्युभं आग्नेयं अनुक्रान्तं च—रयिर्नेति मातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

रयिर्नयः पितृवित्तोर्वयोऽधाः सुप्रणीतिश्चिकितुपो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैर्वसद्विधत्तो विवारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयः । अधाः । सुप्रणीतिः ।

चिकितुर्पः । न । शासुः । स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।

होता । इव । सवर्णः । विधत्तः । वि । वारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात् लब्ध्वोरयिर्धनमिव योऽग्रिवं यो वाः अन्नस्य दाता यथापैतृकं धनं विलम्बेण
व्यवह्रियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विसम्भोगव्यवहृतः सन्न अन्नप्रदो भवतीत्य-
र्थः चिकितुपो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः न शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः यथाविद्व-
च्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते यश्च स्योनशीः सुख-
प्रदेगार्हपत्याय तनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितो घर्षपाद्यादिभिः सत्त्वतोतिथिरिव प्रीणा-
नो हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निरिव धत्तः परिचरतो यजमानस्य सद्गृहं विवारीत् प्रवर्धयति ददाति वा तत्र
दृष्टान्तः—होतेषु होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर् यजमानस्य गृहं यथावर्धयति तद्वत् । पितृ-
वित्तः विद्वत्कामो कर्मणि निष्ठा यस्य विभाषेतीदृशतिपेधः विभाषा गमहनविद्विशामिति कसावस्य-

धातोरिटोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविदिर्गुह्यतइत्युक्तम् वित्तोभोगम-
त्ययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातिवः । वयोधाः दुष्पाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिजितिविच् ।
सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्तिन् तादैचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमा-
से रुद्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुपः लिटःकसुः प-
ष्ठच्चेकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिषसीनांचेतिपत्वम् । शासुः शासुअनु-
शिष्टौ शृस्त्वस्लिहीत्यादिनाविधीयमानउपत्ययोबहुलवचनादस्मादपिद्वष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनशीः
क्विप्चेतिक्विप् । प्रीणानः प्रीजत्परणे कर्मणिशानचिव्यत्ययेनभ्रा । विधत्तः विधविधाने विधतिः
परिचरणकमेतिनेरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माक्रत्वांनिपातिंवृजनानिंविश्वां ।
पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिपाय्योभूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वां । निपातिं ।
वृजनानि । विश्वां । पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।
आत्माइव । शेवः । दिधिपाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्पमेरकः सूर्यइवसोमिः सत्यमन्यासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसो-
मिः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिंविभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनिवरां
पालयति वन्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्नितिवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोमिः
अमतिर्न रूपनामितत् रूपमिव सत्योवाधरहितः रूपात्तइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं
आगमापापिपुविशेषेपुसत्त्वपिस्त्वयमेकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेपुसर्वेपुकर्मसुस्व-
यंएकएवव्याप्यवर्तते सोमिः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परममेमास्पदतयानिरतिशया-
नन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वानसुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एषहे-
वानन्दयावीतिचश्रवणोव । तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयामुखयति एवंभूतोमिर्दिधिपाय्योभूत्
सर्वेयजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्याटक्षणोदोपोभवति तथाचैतत्तिरीयकम्—धीर-

हावाएषदेवानां योऽग्निमुद्रासयते इति ॥ सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनि-
न् सत्यमवितथं मन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः । पु-
रुपशस्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सहाकृ-
तिगण इत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिविषाम्यः दधातोर्दिविषाम्यइतिषाम्य-
प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

देवोनयः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो नराजा ।

पुरःसदः शर्मसदो नवीरा अनवद्या पतिजुष्टे वनारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति ।

हितमित्रः । न । राजा । पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः ।

अनवद्या । पतिजुष्टा इव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानः सूर्य इव योऽग्निः विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता यथा सूर्यो वृष्ट्यादिमदानेन
सर्वजगद्धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता सोऽग्निः पृथिवीपृथिव्यां उप-
क्षेति सर्वेषां मित्रः सन् यज्ञशृङ्गादौ निवसति तत्र दृष्टान्तः—हितमित्रो नराजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि
यस्य तादृशो राजायथासुखेन निवसति तद्वत् यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इ-
त्यर्थः न ह्यग्निकश्चनद्विष्टे यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तः उपविशन्त् पुरुषाः शर्मसदो नवीराः
पितृगृहे वर्तमाना पुत्रा इव वर्तन्ते पिता पुत्रानि वाग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः सोऽयमग्निः
अतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति तत्र दृष्टान्तः—अनवद्या अनिन्दिता पतिजुष्टे वनारी स्वपतिना से-
विता स्वीकृता योऽपि दिव सायथा पतिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्व-
धायाः गतिकारकयो रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् कारकपूर्वादिपदधातेः वहिहाधाऽन्य-
श्छन्दसीत्यस्य न णिदिप्पुनर्वचरातो युक्चिणूळोरिति युक् मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदानत्वम् । पतिजुष्टे तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी ननृरयोर्वृद्धिश्चे-
ति शार्ङ्गरवादिपुपाठात् डीनन्त आयुदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तन्त्वा॒नरो॒दम॒आ॒नित्यं॒मि॒द्धम॒ग्रे॒सच॑न्त॒क्षिति॑पुं॒ध्रुवा॑सुं ।

अधि॑द्यु॒घ्ननि॑दं॒धुर्मूर्ध॑स्मिन्मवा॒वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑र॒यीणा॑म् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्रे । सचन्त ।

क्षितिपुं । ध्रुवासुं । अधि । द्युघ्नम् । नि । दधुः । भूरिं ।

अस्मिन् । भवं । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्रे तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वानरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ध्रुवासुक्षितिपुनिश्चलासुचल-
नरहितासुभूमिपुनिरुपद्रवेपुत्राग्रेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्धिःप्रज्व-
लितंरुत्वाआसचन्तआभिमुख्येनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौद्युघ्नं हविर्लक्षणमन्त्रंभूरिचरुपुरोडा-
शादिरूपेण बहुविधंअधिनिदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टोयोमिःसत्त्वंविश्वायुःउक्तप्रकारे-
णसर्वान्नोभूत्वारयीणांधनानांधरुणोधारयिताभव अस्मभ्यंदातुंधनानिधारयेत्यर्थः ॥ सचन्त
यद्यसमवाये छान्दसोवर्तमानेनलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । भव इत्यचोतस्तिङइतिसं-
हितायांदीर्घः । धरुणः धारेणिट्कृत्त्युनमत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

वि॒पृक्षो॑अ॒ग्रेम॒घवा॑नोअ॒श्वुर्वि॒सूरयो॑द॒दंतो॑वि॒श्वमा॑युः ।

स॒नेम॒वार्ज॑स॒मिथे॒ष्वयो॑सा॒गंदे॒वेषु॑श्र॒वंसे॒दधा॑नाः ॥ ५ ॥ १ ॥

वि । पृक्षः । अग्रे । मघऽवानः । अश्वुः । वि । सूरयः । ददंतः ।

विश्वम् । आयुः । सनेम । वार्जम् । समऽइथेपुं । अर्यः । आगम् ।

देवेषुं । श्रवंसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअग्रे मघवानोहविर्लक्षणेनघनेनयुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्वुः व्याप्नुवन्तु त्वयानु-
गृहीताः सर्वाण्यन्नानिदधंतां येचसूरयोविद्वांसःत्वांस्तुवन्तिददवःयेचतुभ्यंहवींषिददतःप्रयच्छ-
न्तोवर्तन्ते तेसर्वेविश्वमायुः सर्वजीवितंव्यश्वुः व्याप्नुवन्तु वयंचसमिथेषुसङ्गमेषुअर्यःअरेःशत्रोः
सम्यग्धिनंवाजमन्तंसनेमत्वदनुमहाय संभजेमहि तदनन्तरंदेवेषुत्वममुतेपुइन्द्रादिपुश्रवसेयश-

सेतदर्थभागंहविभागंदधानाः स्थापयन्तोभूयास्मेतिशेषः ॥ अशयुः अशूच्यासौ व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सनेम वनपणसम्भक्तौ व्यत्ययेनशः । अर्यः अरिशब्दात्पठ्येकवच-
नेजसादिपुञ्जन्दसिवावचनमितिषेर्डीतीतिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दःअचइरितिइमत्ययान्तो-
न्तोदात्तः उदात्तपणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भागं कर्षात्त्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

पष्ठीसूचमाह—

ऋतस्यहिधेनवोवावशानाःस्मदूधीःपीपयन्तद्युभक्ताः ।
परावतःसुमतिभिक्षमाणाविसिन्धवसमयाससुरद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मदूधौ । पीपयन्त ।
द्युभक्ताः । परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः ।
समया । ससुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्यहिऋतदेवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेवधेनवः अग्निहोत्रादिहविषांदोग्ध्योगावःपीपयन्तक्षी-
रादिलक्षणंगव्यंअपाययन् कीदृशयोगावःवावशानाःअग्निपुनःपुनःकामयमानाःस्मदूधीः स्मच्छ-
ब्दोऽनित्यशब्दसमानार्थः नित्यऊधसायुक्ताः सर्वदापयसःप्रदान्यइत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन
सम्भक्ताःसंश्लिष्टास्तेजस्विन्यइत्यर्थः अपिचसिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यःसुमतिंअस्याग्नेःशोभ-
नामनुग्रहात्मिकांयुद्धिभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिसमयाअद्रेःपर्वतस्यसमीपेपरवतोदूर-
देशाद्विससुः विशेषेणगच्छन्तिप्रवहन्ति अग्नयेदातव्यानांहविषानिष्पत्तयेप्रवहन्तीत्यर्थः ॥
ऋतस्य क्रियामग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्येऽपष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ
यदन्ताच्छानच् नवशइतिसम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशान-
च्आर्धधातुकत्वात्अतोऽलोपयत्तोऽपौ अतएवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते । स्म
दूधीः स्मवन्तिपानिऊर्ध्वासियासांताः ऊधसोनडित्यनडादेशःसमासान्तः संख्याव्ययादेर्डी-
यितिडीप् भसंज्ञायामलोपोनइत्यलोपः डीपःपित्वादनुदात्तत्वेचङुवीहिस्वरएवशिष्यते । पीपय-
न्त पापानि अस्माद्धेतुमविणिच् शाच्छासाहेतियुक् ण्यन्ताहुडित्तेभ्रवादेशादि चङचन्यतर-

स्यामिति चङःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेति निघातप्रतिषेधः । परावतः परागतादूरं हि परागतं भवति अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमाने उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे इति वतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुः पसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च संधुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे ।

यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विरूपे ।

कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणाः याचमानाः यज्ञियासो यज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिवि घोषमाने त्वेत्वयि श्रवो हविर्लक्षणमनन्दधिरैरस्थापयन् अग्निर्देयानामन्नादिति श्रुतेः । तदनन्तरं तादृशे हविर्युक्ताय अनुष्ठानाय विरूपे उपसा उपः कालोपलक्षितमहः नक्ता च नक्तं चरार्त्रिचक्रुः अकुर्वन् एतदेव स्पष्टयति—कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारं अह्नि अरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसु लुगिति सप्तम्याः शो आदेशः । नक्ता तेनैव द्वितीयायाः आदेशः । उपसा तेनैव विभक्तेराकारः । धुः इध्नाञ्धारणपोषणयोः लुङि गतिस्थेति सितौ लुक् आतदिति सेरुसादेशः बहुलं छन्दस्य मादृचो गेपीत्यङ्भावः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

यात्राये मर्तान् सुपूदो अग्ने ते स्याम मृचवानो वयं च ।

छाये व विश्वं भुवनं सितक्षयापप्रिवाचो रदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुपूदः । अग्ने । ते । स्याम् । मृचवानः ।

वयम् । च । छाया इदं च । विश्वम् । भुवनम् । सितक्षि । आप-

प्रिष्वान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यान् मर्तान् नुप्यानस्मान् राये धनाय सुपूदः अग्निहोत्रादिपुनर्मसुमेरयति तेषां शावयन् वयं मृचवानो धनिनः स्थापयामहे रोदसी यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं चापमिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युद-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वजगत्सितक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वैरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
छायेव यथाछत्रादेः छायाआवपादिजनितं क्लेशं निवार्यरक्षतिबद्धम् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । सुपूदः पूदपेरणे लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अज्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् यद्वृत्तान्तिमित्तिनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि पचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-
दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यज्यासस्थेत्वम् । आपमिवान् प्रापूरणे लिटःकसुः वस्वेकाजाद्वत्ता-
मितीडागमः आतोलोपइटिचेन्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिव द्रावाद्धिर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अर्वन्निग्नेअर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामात्वोताः ।
ईशानासःपितृवित्तस्यरायोविसूरयःशतहिमानोअश्व्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्तुजिः । अग्ने । अर्वतः । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् ।
वनुयाम् । त्वाऽज्ज्ञाः । ईशानासः । पितृवित्तस्य । रायः ।
वि । सूरयः । शतहिमाः । नः । अश्व्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वमारक्षिताःसन्तोवयमर्वन्निग्नेअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसन्धन्विनोश्वान्पुत्रि-
स्मदीयैर्भटैर्नृनशत्रोर्भटान्धीयांश्चायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरान्शत्रुपुत्रांश्चवनुयामहन्त्याम वनुष्य-
तिहन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतिधास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य
ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतहिमाःशतंसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तःव्यश्व्युःवि-
शेषेणभुञ्जन्तांअस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयाऊताः मत्पयो-
त्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदमकृतस्वरत्वम् । शत-
हिमाः अत्रहिमशब्देनतद्धानहेमन्तोत्क्षयते ब्राम्हणंचभवति-शतहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिधि-
षीयेतिवावेतदाहेर्वि । शतहिमाःशतहेमन्तवोयेपतिशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्व्युः अश-
भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

एतातेअग्रउचथानिवेधोजुष्टानिसन्तुमनसेहृदेच ।

शकेमरायःसुधुरोयमंतेधिश्रवोदेवसक्तंदधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

एता । ते । अग्रे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे ।

हृदे । च । शकेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि ।

श्रवः । देवसक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधःमेधाविनामैतत् मेधाविन्नग्रे एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःप्रयुक्तानिस्तोत्रा-
णि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेतद्वृत्तिमतेनःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धि-
नः सुधुरः सुधुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंधूर्वतिदारित्र्यं हिनस्तीति सुधूः तादृशस्पर्शायोधनस्य यमं नि-
यमं कर्तुं शकेमशकाभूयास्म किंकुर्वन्तः देवभक्तं देवैः संभजनीयं श्रवो हविर्लक्षणमन्नं अधिदधानाः
अग्रेरुपरिधारयन्तः अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिष्यां
किदितिविधीयमानोऽथ प्रत्ययः किञ्च वहुल्यचनादस्मादपि भवति वृश्चादिनासंभसारणम् । जु-
ष्टानि जुष्टापिते च च्छन्दसि नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पदजित्पादिना हृदयशब्दस्य हृदादे-
शः । शकेम शकृशकौ लिङ्चाशिष्यद् । सुधुरः धूर्वाहिसार्थः किप्चेति किप् रालोप इति वकार-
लोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदमल्लुतिस्वरत्वम्
॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले द्वादशो नुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके एकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति न च प्रथमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रय-
न्तो न वगो तमो राहू गणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः—राहू गणनामा कश्चिद्वृषिः सस्यपुत्रो गतो तमो-
स्यसूक्तस्य ऋषिः गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्री छन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषित-
त्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऽतौ गायत्रे छन्दस्वेतदादिके द्वे सूक्ते सूत्रितं च—आपो देवताः
क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्त इति सूक्ते इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशा-
त् पृष्ठपदहस्यपयमेह न्येते देवसूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितं च—उपप्रयन्त इति तु प्रथमे हन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्रये । अरेअस्मेचशृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्रये । अरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षेणयन्तो गच्छन्तः प्रा-
प्त्यविच्छेदेनसम्पगनुतिष्ठन्त इत्यर्थः तादृशावयमग्रये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय मन्त्रं मनसा ध-
नं एतत्सूक्तत्वं स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्रये अरे अस्मे च शृण्वते च श-
ब्दोप्यर्थे आरेशब्दात्परोक्षेण्यः आरे च दूरे विस्थित्वा अस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मात्प्रीत्यदिशये-
न सर्वत्र वर्तमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम ब्रुवो वचिः लिङ्याशिष्यङ् द-
चउमित्युमागमः । शृण्वते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यः स्त्रीहितीपुपूर्यः सजग्मानासु कृष्टिपु । अरक्षद्वाशुपेगयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीपु । पूर्यः । समजग्मानासु । कृष्टिपु । अरक्षत् ॥

दाशुपे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरन्तनो योऽग्निः स्त्रीहितीपु वधकारिणीपु कृष्टिपु शत्रुभूतासु मजासु सजग्मानासु संगता-
सु सतीपु दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनं अरक्षद्वाशुपे गयम् ॥ तस्मै मन्त्रं वोचे मेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥
स्त्रीहितीपु पिण्डस्नेहेने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्ममुपठितं स्नेहन्ते हिंस्यन्ते मजा आभिरिति स्नेहि-
तयः करणे किन् तितुन्नेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचना निगृहीति निर्णयितिरिति वदितागमः
व्यत्ययेन एकारस्य ईकारादेशः किनो दीर्घश्च निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सजग्मानासु समो गम्यच्छी-
त्यात्मनेपदं लिटः कानच् गमहन्त्यादिनोपधात्पोः । अरक्षत् छन्दसि लृट् लृट् इति वर्तमा-
ने लृट् ॥ २ ॥

अग्निमन्थने जातायानुवृहीतिउक्ते उत्तुबन्त्यत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामिति त्र-
ण्डे सूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तव इति तथा सायमेवेष्टमरुद्वाः स्त्रीलिङ्ग्यः पुरोडाशमित्य-
स्यापिष्टौ एषेऽप्रथमाग्न्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—मरुद्वाः स्त्रीलिङ्ग्य उत्तरोत्तुबन्तु जन्तव इति ॥

तामेतांसूक्तेवृतीयाष्टचमाह—

उ॒त॒ब्रु॒वन्तु॒ज॒न्तव॒उ॒द॒भि॒र्दृ॒त्र॒हा॒ज॒नि । ध॒नं॒ज॒यो॒रणे॒रणे ॥३॥

उ॒त । ब्रु॒वन्तु । ज॒न्तवः । उ॒द । अ॒ग्निः । द॒त्र॒इ॒हा । अ॒ज॒नि ।

ध॒नम्॒इ॒ज॒यः । र॒णे॒इ॒रणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः उत्तमान्तरं जन्तवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवन्तु तमग्निं-
स्तुवन्तु कीदृशोऽग्निः वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणे रणे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनं जयः शत्रुधना-
नां जेता ॥ धनं जयः संज्ञायां भृतृवृजीति स्वच अरुर्द्विपदजन्तस्येति मुमु चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणे रणे रणशब्दार्थः रणन्ति दुन्दुभयोस्मिन्नितिरणः सङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् नि-
त्यवीप्सयोरिति द्विवचनं आघेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यस्य॑ दू॒तो अ॒सि॒क्षये॒वेपि॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ । द॒स्मत् कृ॒णो॒प्य॒ध्वर॑म् ॥४॥

यस्य॑ । दू॒तः । अ॒सि॑ । क्षये॑ । वेपि॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ । द॒स्मत् ।

कृ॒णो॒पि । अ॒ध्वर॑म् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वं असि भवसि यस्य च हव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेपिगमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्देवैर्दानी-
यं कृणोपि करोषि वमित्सु हव्यमित्युत्तरयासम्बन्धः ॥ वेपि वीगत्यादिषु अन्तर्भाषितव्यार्थाद्दृष्ट्वा अ-
दादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् दसि दंसन दर्शनयोः इषुपुधीन्धीत्यादि-
नामक् दस्ममित्यवमकारस्य वर्णव्यापत्त्यातकारः । कृणोपि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्वयो-
रचेत्युपत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात् ङूपधगुणाभावः
यस्येत्यनुपदान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तमि॒त्सु॒हव्य॑र्म॒द्भिः सु॒दे॒वं स॒हसो॑य॒हो । जना॑ आ॒हुः सु॒व॒र्हिष॑म् ॥५॥ २१

तम् । इ॒त् । सु॒ह॒व्यम् । अ॒द्भिः । सु॒दे॒वम् । स॒ह॒स॒ । य॒हो इति॑ ।

जना॑ । आ॒हुः । सु॒व॒र्हिष॑म् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोवत्स्यपुत्र अद्विरःअद्वनादिगुणयुक्ताग्ने योजयमानःपूर्वमुक्तः तमितंतमेव
यजमानंसुहव्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुवर्हिषं बर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः
सर्वेमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिपुनर्मुखाभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो
सुवामच्चितेइतिपराद्वद्वावावपठचामच्चितेसमुदायस्याष्टमिकमामच्चितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽष्टकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

पृथीमृचमाह—

आचवहासिताँइहदेवाँउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

हव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाम्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मात्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआव-
हासिचआवहमापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय
मापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहमापणे छेष्टघाडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेकिन्तितुत्रेतीदृमति-
षेधः अनदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र हत्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेइ-
तिसुद् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्धिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्धिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।

अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांइतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः
तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्धिःश्रवणाहंशब्दोऽनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअ-
स्माभिः शब्दोऽनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःरूपत्ययः बहुल-
वचनाद्विभावाभावः । उपब्धिः इत्येतदश्रोतुमर्हस्यशब्दस्यास्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशा-
ख्यम्—सशब्दमुपब्धिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्रुः शृभावश्च
लोपस्तआत्मनेपदेऽप्यितिलोपः हुश्रुवोःसार्वधातुकेइवियणादेशः ॥ ७ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणामध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुत्सो-
बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाशध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसदत्यर्थः कस्मिन्स्थानेभित्तआभि-
तोसिर्वर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचित्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाशध्वरः दाशृदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

त्वंजामिर्जनानामग्नेमित्रोअसिम्रियः । सरत्वास्त्विभ्यईड्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । जामिः । जनानाम् । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः ।

सरत्वा । सत्विभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथा मि-
यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीलेत्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसत्विभ्यः समा-
नरयानेभ्यस्त्विभ्यः सरत्वासत्विवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअग्ने जमन्तिस्वहैकस्मिन्ना-
ग्ने अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिषसिभ्यामितिबिधायमानोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः ।
ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांप्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

पञ्चमामृचमाह—

यजानोमित्रावरुणायजदिवोऋतंवृहत् । अग्नेयक्षिस्त्वंदमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

यजं । नः । मित्रावरुणा । यजं । देवान् । ऋतम् । वृहत् । अग्ने ।

यक्षि । स्वम् । दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय
ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंयजेत्येव तदर्थंवृहत्पौढंस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सदच्छस्व त्व-
यिअन्नविद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज झचोतस्तिडइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
दटिस्मानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुन्वम् आवोऽटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ ।
यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽथर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चसूक्तं तृतीयं कातइत्यनुकान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ वैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते सूत्रितं च—उपमजिन्वन्निति त्री-
णिकात उपेतिरिति सूक्ते इति आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

कात उपेतिर्मनसो वराय भुवन्तग्ने शान्तमा कामनीपा ।

कोवाय यज्ञैः परिदक्षन्त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उप॑द॒इतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑न् । अ॒ग्ने । शम्॑द॒न्त॒मा ।

का । म॒नी॒पा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते । आ॒प ।

केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शे॒म ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणाय अस्मात्स्वस्थापनाय का उपेति भुवन् कीदृशमुपगमनं
भवेत् न काप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः मनीपास्तुतिः शान्तमा तवातिश-
येन सुखरुरी का कीदृशी भवेत् तवोचितास्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः कोवाय जमानः यज्ञैः तव सम्ब-
न्धिभिर्यागैः दक्षं वृद्धिबलं वा पर्याप पर्याप्नोत् न कोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं
प्राप्य तद्वयेतदपि दुर्घटमेवेति भावः उपगमनादिकं ता उदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्मा-
कं दुर्लभमित्याह केनेति हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्यानुद्धादाशेम हवींषि प्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुत्पन्नमनोऽस्माकनोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेति तादौ चेति गते प्रकृतिस्वरत्नम् । वराय वृज्वरणे
अस्मादन्तर्भाषितव्यार्थात् ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्चेत्यपि तस्य पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवन्
सेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपोत्स्फु भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेऽकरणे
वाघञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

एक्षं मद्ग्रहोत्ता निषीदादं धमुपुर्णतामवानः ।

अवन्तां त्वारोदसी विशमिन्वेयजामहे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्वोतोवाज्यह्वयोभिपूर्वस्मादपरः । प्रदाश्वानाँअग्नेअस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्वयः । अग्नि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र ।
दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मादस्मादधिकारादपरो निरुद्यो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वानतुभ्यं हवीं पिदा-
ता च स न त्योतः त्वया ऊतो रक्षितः वाजी अन्नवान् अह्वयोलङ्गारहितः एवं भूतः स न अभिमास्था-
त् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्वयः ह्रीलङ्गायां जिह्वेतीति ह्वयः नह्वयः
अह्वयः अन्यमपूर्वपदमलुति स्वरत्वम् । दाश्वान् दाश्वदाने दाश्वानसाह्वानितिक्रमुपत्ययान्तो-
निपातितः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देवदाशुपे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः ।
देव । दाशुपे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि हवीं पिदत्तवते तस्मै यजमाना-
य बृहत्पौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि वागतिगन्धमयोः सनि-
द्धिर्भावे सन्यत इतीत्वम् । दाशुपे चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् । शासि वसि-
षसीनां चेति पत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

जुपस्वेति पञ्चद्वितीयं सूक्तं अनुक्रान्तं च—जुपस्वपञ्चेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् प्रातर-
नुवाकाश्चिनक्षत्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचने आद्याविनियुक्ता
सूत्रितं च—प्रेषितः स्तोकेभ्यो न्वाह जुपस्व सप्रथममिति ।

तामेतांसूक्तेमथमाष्टकमाह—

जुपस्वसप्रथंस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्याजुह्वानआसनि ॥ १ ॥
जुपस्व । सप्रथंःस्तमम् । वचः । देवप्सरःस्तमम् । हव्या । जुह्वानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्रे सप्रथंस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुपस्व सेवस्व कीदृशं
देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितुमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवी-
पिजुह्वानःपक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवीपिवृथामाभूवन् तत्तर्बत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ देवप्सरस्तमम् स्पृष्टीतिचलनयोः देवानस्पृणोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुह्वा-
नः जुहोतेव्यत्ययेनशानच् अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पद्विन्त्यादिनाआस्य-
शब्दस्यआसन्नादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अथातिअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥ २ ॥
अथ । ते । अंगिरःस्तमम् । अग्ने । वेधःस्तमम् । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधा-
विनाम अतिशयेनमेधाविन्अग्ने अथानन्तरितुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंदो-
चेमवकारोभूयास्म ॥ वोचेम लिङ्आशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । सानसि वनपणसंभक्तौ सान-
सिधर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः ॥ ३ ॥
कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुहअध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-
बन्धुनास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दचोर्ध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेभित्तआश्रि-
तोसिबर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचिवज्ञायवे अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशुदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

त्वंजा॒मिर्जना॑नाम॒ग्रेमि॒त्रोअ॑सि॒प्रियः । सखा॒सखि॑भ्य॒ईड्यः ॥४॥

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अ॒ग्रे । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः ।

सखा । सखि॑भ्यः । ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथा मि-
यः मीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-
नख्यानेभ्यःकृत्विभ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदने जमन्तिसहैकस्मिन्मा-
त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिधसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिदृष्टव्यः ।
ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

यजा॑नोमि॒त्रावरु॑णा॒यज॑दि॒वोऋ॑तं॒बृहत् । अ॒ग्रेय॑क्षि॒स्वंद॑मम्॥५॥२३॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अ॒ग्रे ।

य॒क्षि । स्वम् । द॒मम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संजोदेवोयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय
ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थं बृहत्पौष्टंस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सन्नच्छस्व त्व-
यिअन्नविद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज इत्योतस्तिडइनिमंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
ददिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्वरुत्वम् आतोडिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपो ।
यक्षि यजेर्यहुलंउन्दसीतिगोत्रम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोर्विगोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चसूक्तं तृतीयं कातइत्यनुकान्तम् राहूगणो गोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकवैत्रिष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रित्वं च—उपप्रजिन्वन्निवित्री-
णिकातउपेतिरितिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कात॒उपे॒ति॒र्मन॑सो॒वरा॑य॒भुव॑न्द॒ग्नेश॑न्त॒मा॒काम॑न्नी॒पा ।
कोवा॑य॒ज्ञैः परि॑दक्ष॑न्त॒आप॑केन॒वाने॑म॒नसा॑दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उप॑इतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । शम्॑इत॒मा ।
का । म॒नी॒पा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते । आ॒प ।
केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम॑ ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्वदस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं
भवेत् नकाप्यस्ति तयोचितमुपगमनं ययंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शन्तमा तवातिश-
येनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्ब-
न्धिभिर्यागैः दक्षंवृद्धिंयलंवा पर्याप पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं
प्राप्यतइत्येतदपिदुर्घटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वंस्पृशानभूतंमनएवास्मा-
कंदुर्लभमित्याह केनेतिहेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्यापुद्ग्यादाशेमहर्षीपिप्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ उपेति तादौचेतिगते प्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृजवरणे
अस्मादन्तर्भावितव्यथाव ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः । भुवत्
सेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूस्वोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे
वाघञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ए॒हं॒ग्र॒ह॒हो॒ता॒नि॒षी॒दा॒द॒ब्ध॒ सु॒पु॒र॒ए॒ता॒भ॒वानः॑ ।
अ॒वन्ता॑त्वा॒रोद॑सी॒विश॑मि॒न्वेय॑जां॒म॒हैसा॑म॒नसा॑यदे॒वान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरः६एता
भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्
इद्वन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निपीडउपविशउपविश्य नोस्मा-
कंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमि-
न्वेसर्वव्यापुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतारक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांर-
क्षितश्चसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन् यजहविवर्धिः पूज-
य ॥ निपीद सदिरमतेरितिपत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्ध-
सामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्यो-
गितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोद्भूतः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रसुविश्वान् रक्षसो धक्ष्यन्ते भवान् यज्ञानां भिशस्तिपावा ।
अथावहसोमं पतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रमासुदात्रे ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भवं । यज्ञानाम् ।
अभि शस्ति६पावा । अथ । आ । वह । सोमं६पतिम् । हरि६भ्याम् ।
आति६थ्यम् । अस्मै । चक्रम् । सु६दात्रे ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान् रक्षसो राक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेण दह दग्ध्वा च यज्ञानां अस्माभिरनुष्ठे-
यानां यागानां अभिशस्तिपावा अभिगस्तोहिंसायाः पावारक्षिताभव अथानन्तरं सोमपतिसर्वेषां
सोमानां पालकं इन्द्रं हरिभ्यां तदीयाभ्यां आवह अस्मद्यज्ञं पापय आगतायास्मै सुदात्रेशो भन-
स्प फलस्य दात्रे इन्द्राय आनिथ्यं अतिथ्यर्हसत्कारं च रुमकुर्मः ॥ धक्षि दह भस्मीकरणे बहुलं छन्द-
सीति शपो लुक् इत्यभपूभात् कत्वपत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुहिंसायां अस्मादभिपूर्वाद्वावे
क्तिन् अभिशसेत् । पातीत्यभि शस्तिपावा पारक्षणे आवोमनि निविनिष् । सोमपतिं पत्यावै-
श्वर्ये इति पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । सुदात्रे पूर्ववद्दातेर्वनिष् अलोपोन इत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रजावन्तावचसावह्निरासाचहुवेनिचसत्सिहदेवैः ।

वेपिहोत्रमुत्तपोत्रयंजत्रवोधिप्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावन्ता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।
सत्सि । इह । देवैः । वेपि । होत्रम् । उत्त । पोत्रम् । यजत्र । वोधि ।
प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातन्यापत्यादिकलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतः सन् योमिः आसा आ-
स्यस्थानीयमाज्वालावह्निः देवेभ्योहविषां वोढावमग्निं आचहुवे आह्वयामि आहूतः सन्त्वं इहा-
स्मिन्कर्मणिदेवैरन्यैः सह निपत्तिचनिपीदचनिपद्यच्च हेयजत्रयजनीमाग्ने होर्वहोत्राक्रियमाणं
कर्म उत्तमपिच पोत्रं पोत्राकृतं कर्म च वेपिकामयस्व वसूनां धनानां प्रयन्तः प्रकर्षणनियन्तः वसू-
नि अस्मदायत्तानि कुर्वन् जनितः आहुतिद्वारा सत्यं जन्मयितरग्ने वोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा
पद्विभक्त्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाद्वादेशः टिलोपेज्जदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे द्वेजोत्पिबहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
च वायो गेप्रथमेति निघातप्रतिषेधः । वोधि बुध अवगमने अस्मापण्यन्तात् छन्दस्पुत्रयथेति हे-
रार्धधातुत्वात् णेरनिटीति णिलोपः हुसल्लभ्योर्होर्धिः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्वात्तस्यै-
व स्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोः यथानिप्रस्येत्येपापयुपुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च प्रदानाना-
मितिसृष्टे—यथाविप्रस्यमनुपोहविर्भिः प्रकारवोमननावच्यमाना इति ।

तामेतांसूक्तेष्वमीष्टकमाह—

यथाविप्रस्यमनुपोहविर्भिर्देवाँ अयंजः कविभिः कविः सन् ।

एवाहोतः सत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयां जुह्वायजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुपः । हविः । भिः । देवान् । अयंजः । कविभिः ।
कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यं । तत् । त्वम् । अद्य । अग्ने ।
मन्द्रयां । जुह्वां । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः कान्तदर्शीसिन्कविभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सह विप्रस्यमेधाविनः मनुपोमनोर्यज्ञे
हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्रेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरतिश-
येनसत्युसाधोअग्रे त्वं अद्यास्मिन्यज्ञेमन्द्रयाहर्षयिन्याजुहोमसाधनभूतयास्तुचायजस्य देवान्
हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनोरुसिन्मत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चर्चचतुर्थसूक्तेनैषुभंगोवमस्पर्षाग्नेमप्यनुक्रान्तंच—कथेति । प्रातरनुवाका-
म्बिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोकोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कथादाशेमग्रयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।

योमर्त्येष्वमृतं कृतावाहोतायजिष्ठ इत्कृणोतिदेवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । कृतश्वा । होता । यजिष्ठः ।

इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्रयेकथादाशेम कथंहवींषिददाम अग्रेऽनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अ-
थवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्रयेदेवजुष्टासर्वैर्देवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्यच्यते तादृशीं
स्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः कृतावाकृतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादे-
वानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोनिः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मास्तुव-
र्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तानकरोत्येव तादृशयाग्रयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥
कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः ततोमत्व-
र्थयिदनिः । कृतावा छन्दसीवनिष्पावितिमत्वर्थीयोवनिष् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

योअध्वरेपुशंतमकृतावाहोतातमूनमोभिराकृणुध्वम् ।

अग्रियर्हेर्मर्त्यादेवान्त्सचावोर्वातिमनसायजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शमस्तमः । ऋतश्वा । होता । तम् । ऊम् इति ।
नमःशभिः । आ । ऋणुध्वम् । अग्निः । यत् । वेः । मर्त्य ।
देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योभिः अध्वरेषु यागे पुंशतमः अतिशयेन सुखकारीकृता वासत्यवान्यथार्थदर्शीत्यर्थः हो-
ता देवानामाह्वाता भवति हे ऋत्विग्यजमानायूयंतमुत्तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैः आ ऋणुध्वमभिमुखी-
कुरुत यद्यदायमग्निः मर्त्यामनुष्याय यजमानार्थं देवान्येः वेति गच्छति तदानीं सोमिः यष्टव्या-
न् सर्वान् देवान् बोधाति च जानाति च ज्ञात्वा च मनसानमसात्वात् यजाति च हविर्भिः पूजयति अ-
तस्तमेवाग्निमा ऋणुध्वमिति योज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लङ्
तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुध अवगमने
लिट्याहागमः शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते च वायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मन
सा मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहि ऋतुः समर्युः ससाधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
तमेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विशोर्पं ब्रुवते दस्मारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । ऋतुः । सः । मर्युः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् ।
अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवयन्तीः । विशः ।
उर्पं । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

ससग्निः ऋतुः कर्मणा कर्ता स एव मर्योऽपारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयिता उत्साद-
यिता पिस एव अद्भुतस्या भूतस्या लब्धस्य वनस्य रथी रंहयिता पापयिता भूद्भवति तत्र दृष्टान्तः—
मित्रो न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् एवं भूतो यो मित्रस्तेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो दे-
वानात्मनश्छन्दस्यो विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति कीदृशो वि-
शः दस्मं दर्शनीयं तमग्निं आरीं च्छन्दस्यः भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्युः दृष्टप्राणत्यागे अस्मादन्तर्भाषितण्य-
र्थादुद्भूतसि निष्ठक्येत्यादौ निषातनाघट रूपत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तृरिन्द्र इव्यः यतो-
नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋग्वी जनिवसि-

श्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपि इण्प्रत्ययः रुदिकारादकिनइतिङीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

सनो॒नृणां॑ नृ॒तमो॑रि॒शादा॑ अ॒ग्निर्गि॑रोव॒सावेतु॑धी॒तिम् ।
तना॑ च॒ये म॒घवा॑नः शवि॑ष्ठा वाजं प्र॒सूता इ॒पय॑न्त॒मन्मं ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः ।
वाजं प्रसूताः । इपयन्त । मन्मं ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य मे नृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेतारिशादाः रिशानां शत्रूणां अत्ताभक्षयिता यद्वा
रिशतां हिंसतां असितानिरसिता एवंविधः सोऽग्निः नोस्माकं गिरः स्तुतीः अवसाहविलक्षणो नान्नेन यु-
क्तां धीतिं कर्मचवेतुकामयतां अपि च ये यजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेन धनेन मघवानो धन-
वन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतं मे रितां वा जोहविलक्षणमन्मैः तादृ-
शाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रं इपयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति तेषामपिरनु-
तिं अग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामिति नाम उ-
दात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्पाकारः वृषादेराकृतिगण-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शबइति बलनाम अस्मायामेधेति मतवर्था यो विनिः तत आतिशयनि-
क इष्टन् विन्मतोर्लुगिति विनोलुक् टेरिति टिलोपः इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इपयन्त इपइच्छा-
यां अस्मापण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाण्यौ लघूपधमुणाभावः अदुपदे-
शालसार्वधानुकानुदात्तत्वेण च ण्वस्वरः शिष्यवे ॥ ४ ॥

षष्ठमीष्टचमाह—

ए॒वाग्नि॑र्गो॒तमे॑भिर्ऋ॒तावा॒विप्रे॑भिर॒स्तोष्ट॑जा॒तवे॑दाः ।
स ए॑पु॒द्युभ्रं॑ पी॒पय॑त्स॒वाजं॑ स॒पुष्टि॑याति॒जोप॑माचि॒कित्वा॑न् ॥ ५ ॥ २५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतश्वा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट ।

जातश्वेदाः । सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वार्जम् । सः ।

पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाऋतवान्यज्ञवान्जातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमे-
भिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनपकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोभिः एषुगोतमेषुद्युम्नद्योतमानंसोमं
पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृपोनपाययत् तथासोमिर्वाजं हविलक्षणमन्नं पीपयदित्येव एवंसोमल-
क्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोभिः जोषंअस्माभिः कृतसेवनंआचिकित्वान् आस-
मन्तात् जानन् पुष्टियातिषोषंमापोतु यद्वा अस्माकंधनानिषोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्ध-
कवृष्णिगुरुक्ष्यश्चेतिविहितस्याणः अग्निभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाद्विरोष्यश्चेतिबहुपुष्टिम् । अस्तो-
ष्ट स्तोतेःकर्मणि लुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पापाने पयन्तात् लुङि चैध्वादि । जोषं
जुषीम्रीतिसेवनयोः भावेचञ् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषश्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चमेषश्चमंसूक्तं गोतमस्यार्पमाणेयं गायत्रं तथाचानुक्तान्तम्—अभित्वागायत्रं-
त्विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रमथमाष्टकमाह—

अभित्वागोतमागिराजातवेदोविचर्पणे । द्युम्नैरग्निप्रणोनुमः ॥ १ ॥

अग्नि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातश्वेदः । विचर्पणे । द्युम्नैः ।

अग्नि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानांवेदितः विचर्पणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टः एवंभूताग्नेत्वात्वांगोतमाअस्यस्-
क्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुत्प्रेन
अस्तोदितिशेषः तद्द्रव्यमपित्वाद्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मधैः अभिमणोनुमः आभिमुत्प्रेनपु-
नःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः णुस्तुतौ अस्माद्यद्गुणन्वाहद् उपसर्गादुत्तमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तमु॒त्वा॒गो॒त॒मो॒गि॒रा॒य॒स्का॒मो॒दु॒व॒स्य॒ति । द्यु॒म्रै॒र॒भि॒प्र॒णो॒नु॒मः ॥ २ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । गो॒त॒मः । गि॒रा । रा॒यः॒॑स्का॒मः । दु॒व॒स्य॒ति॒ ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ २ ॥

रायस्का॒मो॒धन॒का॒मो॒गो॒त॒मो॒य॒मा॒ग्निं॒गि॒रा॒स्तु॒त्या॒दु॒व॒स्य॒ति॒परि॒चर॒ति॒ तमु॒ तमे॒वत्वां॒द्यु॒म्रै॒र्यो॒त॒मा॒-
नैः॒स्तो॒त्रैः॒ आ॒भि॒मु॒र॒ज्ये॒न॒पुनः॒पुनः॒स्तु॒मः ॥ रायस्का॒मः रा॒यो॒धना॒निका॒मय॒तइ॒ति॒रा॒य॒स्का॒मः कर्म॒-
ण्य॒ण् तत्पुरु॒षे॒कृ॒ति॒य॒हु॒लमि॒ति॒य॒हु॒ल॒य॒चना॒द॒लुक् ऊ॒डि॒दमि॒त्या॒दि॒ना॒पूर्व॒पद॒स्य॒भि॒भक्ते॒रु॒दा॒रा॒त्वम् दा॒-
सी॒भारा॒दित्वा॒त्पूर्व॒पद॒प्रकृ॒ति॒स्वर॒त्वम् अतः॒कृ॒कमि॒कंस॒कु॒म्भे॒ति॒वि॒सर्ज॒नी॒य॒स्य॒स॒त्यम् । दु॒व॒स्य॒ति॒
दु॒व॒स॒उ॒प॒ता॒पे परि॒चर॒णे॒क॒ण्डा॒दिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तमु॒त्वा॒वा॒ज॒सा॒त॒मम॒ङ्गि॒र॒स्व॒द्ध॒वाम॒हे । द्यु॒म्रै॒र॒भि॒प्र॒णो॒नु॒मः ॥ ३ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । वा॒ज॒सा॒त॒मम् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ह॒वाम॒हे ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ ३ ॥

हे॒अ॒ग्रे वा॒ज॒सा॒त॒मं॒या॒जा॒ना॒म॒ज्जाना॒म॒वि॒शये॒न॒स॒नि॒ता॒रं॒दा॒ता॒रं॒तमे॒वत्वां॒अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् अ॒ङ्गि॒र॒स॒इ॒-
व॒ह॒वाम॒हे॒आ॒हु॒यामः॑ शि॒ष्टं॒गत॒म् ॥ वा॒ज॒सा॒त॒मम् प॒णु॒दाने॑ जन॒स॒न॒खन॒क्रम॒गमो॒यिद् वि॒द्व॒नो॒रनु॒-
मा॒सि॒कस्या॒दित्वा॒त्वम् अ॒ति॒शये॒न॒वा॒ज॒सा॒वा॒ज॒सा॒त॒मः तम॒पः॒पित्वा॒दनु॒दा॒स॒त्ये॒क॒दु॒त्तर॒पद॒प्रकृ॒ति॒-
स्वर॒णव॒शिष्य॒ते । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् ते॒न॒तु॒ल्यमि॒ति॒व॒तिः न॒भो॒गि॒रो॒मनु॒पा॒व॒न्त्यु॒पसं॒ख्यानमि॒ति॒भ॒न्वे॒प॒दत्वा॒-
भा॒वा॒द्बु॒त्वाद्य॒भावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तमु॒त्वा॒वृ॒त्र॒ह॒न्त॒मं॒यो॒द॒स्यू॒रव॒धू॒नु॒पे । द्यु॒म्रै॒र॒भि॒प्र॒णो॒नु॒मः ॥ ४ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा॒ । वृ॒त्र॒ह॒न्त॒मम् । यः । द॒स्यू॒न् । अ॒व॒धू॒नु॒पे ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यूनउपक्षपयितृनराक्षसादीनयस्त्वम वधूनुपेअवचाळयसि स्थानात्पच्यावयसि
वृत्रहन्तमंवृत्राणांपापमनां अतिशयेनहन्तारंतमुत्वातमेवत्वांघुभैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अ-
तिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायानलोपेनाद्धस्येतिवमपोनुद् । दस्युन् दीर्घादटिसमानपादेइति
नकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिऊकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अवोचामरहूगणाअग्रयेमधुमद्वचः । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्रये । मधुमत् । वचः । द्युमैः ।

अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिः कृतस्तोत्रं अनयोपसंहरति रहूगणाः रहूगणस्यपुत्रावर्यगोतमाः अग्रये अङ्गनादिगु-
णयुक्ताय देवाय मधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनं अवोचाम प्रावादिष्य तद्वचनरूपेण द्युमैर्घोतमानैः स्तो-
त्रैः पुनः पुनरभिप्रययमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुभः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे पाद्विशोर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चपठं सूक्तं रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्चं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो-
द्वादशाद्यौ तृचौ त्रैष्टुभौ णिहो पूर्वोऽग्रे वेवामध्यमायेति पूर्ववगायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं ९-
तावांस्तु विशेषः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः द्वितीयस्त्री णिहः प्रथमतृचस्य मध्यमस्थाने वैद्युतोभिः शुद्धा-
मिवां देवता शिष्टानवर्चः केवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुनाकस्याग्नेये कर्तव्ये त्रैष्टुभे छन्दसि आग्निवशस्ते
चाद्यस्तृचः सूत्रितं च—हिरण्यकेश इति तिस्रोपश्यमस्य महत इति सूक्ते इति । कारीर्यामग्नेर्धामं पृच्छदः
हिरण्यकेश इति द्वेऽर्चौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—हिरण्यकेशोरजसो विसार इति द्वे त्वं त्याचिदध्यु-
ताधामन्ते निश्वं भुवनमविश्रितमिति वेति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

हिरण्यकेशोरजसो विसारिर्हिर्धुनिर्वान्त इव धर्जीमान् ।

शुचिर्भ्राजा उपसोनवेदायशस्वतीरपस्युवोनसत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विदसारे । अहिः । धुनिः ।

वार्तः इव । धर्जीमान् । शुचिर्भ्राजाः । उपसतः । नवेदाः ।

यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोकः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांरुम्पयिता वातइवचायुरिवध्रजीमानशीम्रगतियुक्तः एवं-
भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणेमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उपसः उपोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उपसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्यतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्पुवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-
जाइव अन्नोपसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्ध्यन्ते नहिनिंदानिन्ध्यनिन्दिदुंतुअपितुस्तुत्यंस्तो-
नुमितिन्यायाव ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्प्रत्ययः ततोमनुप् तस्यापित्वा-
दनुदात्तत्वेइनोनित्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्धेत्तेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्पादिनानन्नःप्रकृतिभावः । अपस्पुवः अपस्शब्दात्सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः
तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवह् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

आतेसुपर्णाअमिनन्तैरैवैःरुण्योर्नोनाववृषभोयदीदम् ।

शिवाभिर्नस्मर्यमानाभिरागत्पतन्तिमिहस्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॒ऽपर्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । ए॒वैः । रु॒ण्यः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः ।

यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वा॒भिः । न । स्म॒र्य॒मा॒ना॒भिः । आ । अ॒ग॒त् ।

प॒त॒न्ति॒ । मि॒हः । स्त॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपवनारश्मयः एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-
न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थंताडयन्ति प्रहृतश्च रुण्यः रुण्यवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावभृशंश-
ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मर्यमानाभिःहसनवतीभिः
कान्तिभिरिवशुप्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरिवाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्ववृष्टाभवन्ति अभ्राअभ्राणिअद्भिःपूर्णमिघाःस्त
नपन्ति इतस्ततःशब्दकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीर्झहिंसायां क्रियादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-
क्षादित्वात्प्रकृतिभावःअणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रसंहितायामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तावलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-
र्यमानाभिः प्मिड्ईपद्धसने शपःपित्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च नि-
धाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यदीमृतस्य पर्यसापियानोनयन्तृतस्य पथिभीरजिष्ठैः ।
अयमामित्रोवरुणः परिज्मा त्वचं पृश्नन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।
पथिभिः । रजिष्ठैः । अयमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।
त्वचम् । पृश्नन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीपदायमग्निः ऋतस्योदकस्य पयसापयोवत्सारभूतेनरसेन पियानोजगदाप्यायनं कुर्वन् आ-
प्यायितं च जगद् ऋतस्योदकस्य समन्धिभिः रजिष्ठैः ऋजुवमैः पथिभिर्मर्गैः स्नानपानादिभिः नयन्त्या-
पयन्वर्तते तदानीं अयमामित्रोवरुणश्च परिज्मा परितोगन्तामरुद्रणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्यु-
दकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृश्नन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयेरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्ती-
तियावद ॥ पियानः स्फायी ओप्यायी वृद्धौ बहुलं छन्दसीति शेषोलुक् धातोर्व्यत्ययेन पीभावः अ-
नुदात्तेत्वाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यदे । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्वनिविभाषणौ छन्दसी-
तिक्रकारस्परत्वम् देरिति टिलोपः । पृश्नन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋती ओष्णिहे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चामेवाजस्येत्पायास्तिस्रः स-
न्ति तत्र—अग्नेवाजस्येति तिस्रः पुरुत्वात्वामग्न इति ।

तृचेप्रथमांस्तुकेचतुर्थीष्टकमाह—

अग्नेवाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।
अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोकः सुवर्णवद्गोचमानज्वालो-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमान्शीघ्रगतिर्युक्तः एवं-
भूतोवेद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उपसः उपोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उपसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-
जाइव अत्रोपसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते ननुतानिन्ध्यन्ते नहिर्निदानिन्ध्यन्तिन्दितुंअपितुस्तुत्यंस्तो-
तुमितिन्म्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इत्यसर्वधातुगयइतिभावेइन्द्रप्रत्ययः ततोमतुप् तस्यापिच्वा-
दनुदात्तत्वेइनोनिच्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्वेत्तेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपस्शब्दात्तुपआत्मनःक्यच् क्यच्छन्दसीत्युपप्रत्ययः
तन्वादीनांछन्दसिउहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

आतेसुपर्णाःअमिनन्तँएवैःऋष्णोर्नोनावष्टपभोयदीदम् ।

शिवाभिर्नस्मर्यमानाभिरागात्पतन्तिमिहस्तनयन्त्युभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॒ऽपर्णाः । अ॒मि॒नन्त॒ । ए॒वैः । ऋ॒ष्णः । नो॒ना॒व । व॒ष्ट॒प॒भो॒य॒दी॒द॒म् ।

यदि॑ । इ॒द॒म् । शि॒वा॒भिः । न । स्म॒र्य॒मा॒ना॒भिः । आ । अ॒गा॒त् ।

प॒त॒न्ति । मि॒हः । स्त॒न॒य॒न्ति । उ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतयसुपर्णाः शोभनपतनारम्भयः एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-
न्मेवं हिंसन्ति वर्षणार्थात्डयन्ति प्रहृतश्च ऋष्णः ऋष्णवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावष्टपभोयदीदम्श-
ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मर्यमानाभिःहसनवतोभिः
कान्तिभिरिवरुद्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरियाद्विर्विद्युद्विर्वासहअगात् वेद्युत्ताग्निमेरितःपर्जन्यआ-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्मवृष्टाभवन्ति अत्राअप्राणिअद्रिःपूणांमेघाः स्त-
नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त भीष्महिंसायां क्रियादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईपाअ-
क्षादित्वात्मठनिभाभः अणोप्रगृह्यत्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रसंहितापामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेयंइत्युगन्तावलिटिअमत्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-
र्यमानाभिः मिहईपद्मसने शपःपित्तादनुदात्तत्वं शानचोदसार्वाधातुरुस्वरेणधातुस्वरःगिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च नि-
धाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यदीमृतस्यपयसापियानोनयन्मृतस्यपथिभीरजिष्टैः ।
अर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मात्वचंपृश्नन्त्युपरस्ययोनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।
पृथिभिः । रजिष्टैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।
त्वचम् । पृश्नन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनंकुर्वन् आ-
प्यायितंचजगदृक्तस्योदकस्यसम्बन्धिभिः रजिष्टैः ऋजुतमैः पृथिभिर्मर्गैः स्नानपानादिभिः नयन्मा-
पयन्वर्तते तदानीं अर्यमामित्रोवरुणश्चपरिज्मापरितोगन्तामरुद्रणश्चउपरस्यमेघस्ययोनौवृष्ट्यु-
दकोत्पत्तिस्थानेत्वचंपृश्नन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकंपदेशंस्वकीयिरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्ती-
तियावत् ॥ पियानः स्फायीओप्यायीवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्व्यत्ययेनपीभावः अ-
नुदात्तेत्यालसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः शिष्यते । रजिष्टैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषणैश्छन्दसी-
तिक्कारस्यरत्वम् डेरितिटिलोपः । पृश्नन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतोऽभीष्णिहेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचामेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रः सू-
त्रितंच—अग्नेवाजस्येतितिस्रः पुरुत्वात्ताममइति ।

तृत्वेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीष्टकमाह—

अग्नेवाजस्यगोमंतर्इशानःसहसोयहो ।
अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहस्रः । यहो इति ।
अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । माहि । श्रवः ॥ ४ ॥

हेतहसोयहो बलस्यपुत्राग्रे गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्वस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि
अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानविदितर्वाग्नि महिमभूतंअवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सह-
सोयहो पराङ्गवद्भावादामन्वितस्यचेतिपष्ठ्यामन्वितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुषांसुद्वुगितिस-
प्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पथमीष्टचमाह—

स इधानोवसुं कवि रग्निरीळेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोमिः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयिवासर्वेषांकविः कान्तदर्शनोमेधावी वा गिरास्तो-
त्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्थानीया-
भिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्रे अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः जि-
ह्वधीदीप्तौ ताच्छीलिकध्वानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळेन्यः ईडस्तुतौ औणादिकण्य-
प्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतीबहुलमिति सम्सारणम् छन्दसीरइति मतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्त-
त्वं वक्तव्यमिति मतुपउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदिति छान्दसोदीतिकर्मा ॥ ५ ॥

पथीष्टचमाह—

क्षपोराजन्तुतत्मनाग्रेवस्तोरुतोपसः ।

सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्रे । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्रे क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्वाधस्व उत अपिच त्मना न केवल-
मन्यैरेव आत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उतअपिच उपसः उपः
कालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्विबीया सर्वेष्वहस्तुसर्वासुराविषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ ती-
क्ष्णमुत्ताग्रे रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवावन् प्रतिदहप्रत्येकंदह न किंचिद्व्यमि-
त्सुदारयेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्यां लोटर्थेछान्दसोदह छन्दसुभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्

णेरनिटीतिणिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्वना मध्वेष्वाङ्चादेरात्मनइत्याकार-
लोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्य-
न्तादसिप्रत्ययेणिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव-
शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्रइत्याद्याः पल्लवः सन्नितं च-अवानोअ-
ग्रइतिपल्लमिमीळेभिंदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैता.शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

पदसुप्रथमांसूकेसप्तमीपृष्ठमाह-

अवानोअग्रऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीपुर्वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि ।

विश्वासु । धीपु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीपुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसप्तः गायत्रीछन्दस्करूपसू-
क्तस्यवामभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभि.त्वदीयेः पालनैः अवरक्ष॥ अव
ब्रूचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीपृष्ठमाह-

आनोअग्नेरयिभरसत्रासाह्वरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।

पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिधनंनोस्मभ्यंआभरपयच्छ कीदृशंसत्रासाहंसत्रासहयुगपदेयदारिद्र्यस्यनाशकं
वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंगवृष्टिस्तरोतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-
साहइतिण्विः । वरेण्यं वृजण्यम् । पृत्सु पदादिपुमांस्त्वृत्स्नानामुपसंरयानमितिपृत्तनाशब्दस्यपृ-
द्भावः सायेकाचइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्नइति सूत्रितं च—आयुष्कामेष्ट्यां—जीवातुमन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेऽप्येवमथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितं च—जीवातुमन्तौसव्योत्तर्युपस्थाइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीश्वरमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनार्यं विश्वायुं पोपसम् । मा॒र्हीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सु॒ष्टे॒तुना । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोपसम् ।
मा॒र्हीकम् । धे॒हि । जी॒वसे ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनं आधेहि आस्थापय कीदृशं मा॒र्हीकं ष्ट्रीकं सुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोपसंसर्वस्मिन् आयुषि देहादेः पोपकं यावज्जीवमस्मदुपभोगपयोमिति यथः ॥ सुचेतुना चित्ती संज्ञाने औणादिकउपत्ययः कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । विश्वामुपोपसं विश्वमायुरस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायुः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् तत्पुष्पातीति विश्वायुपोपाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं चेत्पुनः पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं च सकारलोपच्छान्दसः दीर्घायुत्वाय वर्षस इति यथा ॥ ९ ॥

दशमीश्वरमाह—

प्र॒पू॒तास्ति॒ग्म॒शो॒चिपे॒वाचो॑ गो॒त॒मा॒ग्रये॑ । भ॒र॒स्व सु॒म॒नु॒यु॒गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्म॒शो॒चिपे॑ । वा॒चः । गो॒त॒म् । अ॒ग्रये॑ ।
भ॒र॒स्व । सु॒म॒नु॒युः । गिरः॑ ॥ १० ॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुमनुयुः सुप्रंधनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिपेतीदृशज्वालायाग्रये पूताः शुद्धावाचः अग्नेर्गुणात्सम्पत्तिदधतीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेण सम्पादय ॥ तिग्मशोचिपे विजनिशने युजिरुजिति जां कुलं चेति मक् तिग्मानिशोचीं पिपस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । सुमनुः सुप्रशान्दात्त्ययचिच्छन्दस्य पुत्रस्येति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः क्वाच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

यो नो अग्नेभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्टसः । अस्माकमिदृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अग्निदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । दृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विपरुष्टदेशे स्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स शत्रुः पदीष्टपततु नश्यतु त्वंच अस्माकमिव अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति दशु उपक्षये अस्मा ण्यन्ताह रिछन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिदीति णि लोपः अन्तिकादिलोपो बहुलमिति यक् व्यमिति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादि-सक्षणोभावेऽपि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सहस्राक्षो विचर्षणि रक्षींस्ति सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षींस्ति । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टाय मग्निः रक्षींस्ति सेधति मतिपेधति यज्ञान्निर्गमयति स चाग्निरुक्थ्यः उक्थेः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुवीर्यवान् सक्थ्यक्ष्णोरिति यच्समासान्तः सति शिष्टत्वात् स्यैव स्व-रः शिष्यते । सेधति पिधुगत्यां अत्र केवलोपितोपसर्गाधौ द्रष्टव्यः । गृणीते गृणन्दे प्यादीनां ह-स्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टाविंशोऽवर्गः ॥ २८ ॥

इत्येति पोडशर्चसप्तमं सत्कं गीतमस्मार्य मेन्द्रपंक्ति छन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्यापोऽश्वेन्द्रं पा-ङ्गं हि हिशब्दमयोगानुसारिभाषया इदमुत्तरे च द्वे पङ्क्ति छन्दस्के पृथक् पठहस्य पञ्चमे हनिमरुत्व-सीये इदं सत्कं सन्ति तंच—अवितासीत्याहीन्द्रपितृभ्यमिति मरुत्ववीपमिति । चतुर्विंशे हन्यच्छावा-कस्याद्यस्तु चोवैकल्पिको नुरूपः होत्रकाणामिति सण्डे सूत्रितम्—इत्याहि सोम इन्द्रमद उभेयदि-

न्दरोदसीदति । महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्षे इत्याहीत्येका तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—इत्याहिसोम इन्मद इति पङ्क्तिरिति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमां वृचमाह—

इत्याहिसोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शर्विष्ठ वज्रिञ्जो जसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्नुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेन बलवान् वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र इत्याहि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदेमदकरे हर्षकरे सोमेत्यप्रीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धि करं स्तोत्रं चकार अनेन सूक्तेन कृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वं ओजसा वलेन पृथिव्याः सकाशादहिं आगत्य हन्तारं वृध्निः शशाः निःशेषेण अशाः भावाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान् निरगमय इत्यर्थः किं कुर्वन् स्वराज्यं स्वस्म्यराज्यं राजत्वं अनु अनुलक्ष्य अर्चन्पूजयन् स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शास्तु अनुशिष्टौ लङ्लुकिमाप्ते बहुलं छन्दसोतिशयः श्लुः । स्वराज्यं राज्ञो भावः कर्मवाराज्यम् पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिनि यक् तत्र हि राजा स इति पठ्यते स्वस्म्यराज्यं स्वराज्यम् अकर्मधारये राज्यं इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयां वृचमाह—

सत्त्वामदद्वपामदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरज्यो जघन्य वज्रिञ्जो जसार्चन्नुस्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वपा । मदः । सोमः । श्येन इति अभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अत इभ्यः । जघन्य । वज्रिन् । ओजसा ।

पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वाससोमःअमदत्तमदयत्त हर्षपापयत्त कीदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः
मदकरोहर्षकारीश्येनाभृतःश्येनस्वरूपमापन्नयापक्षयाकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आत्तवःसुतःअ-
भिपुतः हेइन्द्रवज्रिन्वज्रयन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्तृत्रंनिर्जघ-
न्यहतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत्तमदीहर्षेअस्माणिचिमदीहर्षम्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात्
मित्वेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वमलङ्कि छन्दस्युभययेशिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः।
अभ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्त्वम् । जघन्थ ऋादिनियमप्राप्तस्येष्टः उपदेशे-
त्वतइतिपतिषेधः अश्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वम् लिटीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रेक्ष्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रोनिर्यंसते ।

इन्द्रं नृम्णांहितेशवोहनोवृत्रंजयाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अ॒भि । इहि । धृ॒ष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते । इन्द्रं । नृ॒म्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृ॒त्रम् । जयाः ।

अपः । अर्चन् । अनु । स्व॒राज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्त्वमानशत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहि तान्श-
त्रूनाभिभव ते तववज्रोनिर्यंसतेशत्रुभिर्नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथतेशवःश्वदीयंबलं
नृम्णांनृणांपुरुषाणांनामकंअभिभावकहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरमेघं वा हनःजहि ततोन्तरिते-
ननिरुद्धापः उदकानि जयाः जय वृत्रंहत्वातेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्पत्तमानम् ॥ यं
सते यमेःकर्मणिसेतिसिबहुलमितिसिप् सेतोडाटातित्यडागमः । हनः लङर्थेछान्दसोत्तइ बहुलं
छन्दसीतिशपोलुगभावः शपःपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
न्निघाताभावः । जयाः जयतेलेंट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

निरिन्द्रभूम्याअधिदृत्रंजघन्यनिर्दिवः ।

सृजामरुत्यंतीस्वजीमधन्याइमाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवेः ।
 सृजा । मरुत्वन्तीः । अव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
 अनु । स्वःराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलो-
 कादनिर्जघन्थ हत्वाचइमाःअपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वन्तीः मरुद्भिः
 संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीधृचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुंवज्रेणहीळितः ।

अभिक्रम्यार्वाजिघ्रतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिःक्रम्य ।

अव । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।

स्वःराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः क्रुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं
 समुच्छितंहनुमदेशंवज्रेण अवजिघ्रतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमना-
 यचोदयन्प्रेरयन् ॥ दोधतः धूक्कम्पने अस्माद्यद्भुतगन्ताच्छतरिअन्यलोपञ्छान्दसः अक्ष्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेडूहोडूअनादरे हेळतइत्येतकुभ्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-
 निष्ठायांपर्णव्यापत्याईकारः । जिघ्रते हन्तेर्लटिज्यत्यमेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिश-
 पःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगती
 अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीधृचमाह—

अधिसानौनिजिघ्रतेवज्रेणशतपर्वणा ।

मन्द्रानइन्द्रोअन्धसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

मं०१अ०१३ सू०८०] प्रथमोष्टकः

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतस्रपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिदम्भ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वहराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्रते अधिःसप्तम्यर्था-
नुवादी समुद्भूतेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन्
सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसोन्धस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दा-
नः मदिस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनु-
दात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियक्एवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचित्स्यय-
कोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीश्रवणम्—

इन्द्रतुभ्यमिदंद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्धत्यंमायिनंमृगंतमृत्वमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिः । अर्चन् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् । इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वहराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमित्यष्टचर्थेचतु-
र्था त्वेववीर्यसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद्ध यस्माद्येनवीर्येणखट्वायिनंमायाविनंत्यं
तंप्रसिद्धवज्रयितारलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययेवावधीः
हतवानसि ॥ अनुत्तं नसन्नपत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेगः
सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्सचिवृद्धभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टवमाह—

वितेवज्जासोअस्थिरन्नवतिन्नाव्याऽनु ।

महत्तइन्द्रवीर्यवाहोस्तेवलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्जासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।

ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । वलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्जासोवज्जाः त्वत्सकाशान्निगंतान्यायुधानिनाव्याः नावातार्याः नवति नवतिस-
ङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् त्रिविधमस्थिपत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंह-
नुतंवयजः एकोपि अनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्तमभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते
बाहोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौवाहूअपि अविशयेनबलिनावित्यर्थः अन्य
पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिचेलुङ्क् स्था-
ध्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनज्ञस्परन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्यु-
वासात्तत्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाहोः उदात्तमणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टवमाह—

सहस्रंसाकमर्चन्तुपरिष्टोभतविंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चन्तु । परि । स्तोभन्तु । विंशतिः । शता ।

एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्ध्यतम् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चन्त एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः पो-
ष्टशक्तिजः यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिः सङ्ख्यापरि-
ष्टोभन्त परितः सर्वतोस्तौ च तथाचशवाशतसङ्ख्याकाऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुः पुनः पुनः
अस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविर्दक्षिणमन् उद्यतं दातुमर्थाधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्निज-
र्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभन्तु षोभतिःस्तुतिकर्मा उपगन्तुमीतीतिपठम् । अनोनवुः पुस्तुनौ

अस्माद्यद्गुगन्ताडडि सिज्जस्यस्तविदिष्यथेतिशेस्तादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मा-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशोत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीशृचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यतविपींनिरहन्तसहसासहः ।

महत्तदस्यपौस्यंवृत्रंजघन्वाँअसृजदर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्यं । तविपीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् ।

तत् । अस्य । पौस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविपींवलं स्वकीयेनचलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्मेन्द्रस्यतपौस्यंवलंमहतअ-
तिपौढंयस्मादर्थंवृत्रंजघन्वानहतवान् हत्वाच तन्निरुद्धाअपः असृजत् तस्माद्वृत्राभिरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौस्यं पुंसअभिवर्धनेचुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेऽडिट.कसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिइभावः अश्यासाच्चेत्यश्या-
सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः॥ ३० ॥

एकादशीशृचमाह—

इमेचित्तवमन्यवेवेपेतेभियसामही ।

यदिन्द्रवज्रिन्नोजंसावृत्रंमरुत्वाँअवंधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसां । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजंसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवंधीः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोषात् भियसाभीत्यावेपेते
कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तत्वं ओजसावलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

अष्टमीष्टचमाह—

वितेवज्जासोअस्थिरन्नवेतिन्नाव्या३अनु ।

महत्तइन्द्रवीर्यवाहोस्तेवलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्जासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।

ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्जासोवज्जाः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याः नावातार्याः नवतिं नवतिस-
ङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् प्रविधमस्थिपत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंह-
न्तुतववज्र एकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते
बाहोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौग्राहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्य
त्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघत्तेतिष्वेर्लुक् स्था-
घ्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनस्यस्वरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोर्धर्मेत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्यु-
दासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाहोः उदात्तमणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

सहस्रंसाकमर्चत्परिष्टोभतविंशतिः ।

शतैनृमन्वनोनवुस्त्रिन्द्रायब्रह्मोद्यत्तमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत् । परि । स्तोभत् । विंशतिः । शता ।

एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्दृश्यतम् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत् एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः पो-
द्धार्विजः यजमान पत्नी च सदस्य शमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविशति सङ्ख्यापापरि-
ष्टोभत परिवर्ततोस्त्वौ तथाचशताशतसङ्ख्याकाऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवु पुन पुनः
अस्तुनृ अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविर्दक्षणाग्न्यं उद्यतदानुमूर्ध्वभृतमवएवंविधइन्द्रः बृधमहन्तिय-
र्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभति स्तुतिकर्मा उपसर्गास्तुनोनीतिपत्वम् । अनोनवुः णस्तुनो

अस्माद्यद्भुगन्ताल्लङ्घि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिश्लेषादेशः । उद्यवं यमउपरमे उत्पूर्वाद्स्मा-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदातोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीशृचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्पृताविर्षीनिरहन्सहसासहः ।

महत्तदस्पृषीत्स्यंवृत्रंजघन्वाँअंसृजदर्वचननुस्वराज्यम् ॥ १०॥ ३०॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तर्विषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् ।

तत् । अस्य । षीत्स्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविर्षीबलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्मेन्द्रस्यतत्पौंस्यंबलंमहत्अ-
तिपौण्ड्रयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धापः असृजत् तस्माद्धृत्रानिरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ षीत्स्यं पुंसअभिवर्धनेचुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेर्लिङःकसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिङभावः अश्यासाच्चेत्यश्या-
सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः॥ ३० ॥

एकादशीशृचमाह—

इमेचित्तवमन्यवेवेपेतिभियसांमुही ।

यदिन्द्रवज्जिनोजंसावृत्रंमरुत्वाँअवंधीरर्वचननुस्वराज्यम् ॥ ११॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेति इति । भियसां । मुही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्जिन् । ओजंसा । वृत्रम् । मरुत्वाँ । अवंधीः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोषात् भियसाभीत्यावेपेते
कम्पेते हेवज्जिनवज्ज्वज्जिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्द्युक्त्वं ओजसावलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते दुवेषृकम्पने । भियसा जिभीभये औ-
णादिकःकसिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नवेपसा॒नत॑न्यतेन्द्र॒ष्टत्रोवि॑र्वीभयत् ।

अ॒भ्येन॑वज्र॒आय॑सःस॒हस्र॑भृष्टिरायु॒तार्च॑न्ननु॒स्वराज्य॑म् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । त॒न्यता । इन्द्र॑म् । दृ॒त्रः । वि । वी॒भय॑त् । अ॒भि ।

ए॒नम् । वज्रः । आ॒य॒सः । स॒हस्र॑भृष्टिः । आ॒य॒त । अ॒र्चन् । अनु॑ ।

स्व॒राज्य॑म् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंनाकरोत् तथातन्यतास्वकी-
येनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेका-
भिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअश्यायतहन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन-
शब्दे ऋतन्यजीत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयत्तुष्वहुल्वचनादस्मादपिभवति अतएवसलोप-
श्च सुषांसुलुगितिहृतीयामाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतत्सोदात्तत्वम् । बीभयत् जिभीभये
हेतुमतिणिच् अववेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्विभेतेहेतुभयइत्यात्वाभा-
वः ण्यन्तालुङिच्चेष्टादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

यद्वृ॒त्रंतव॑चा॒शानि॑वज्र॒णस॒मयो॑धयः ।

अहि॑मिन्द्र॒जिघा॑सतो॒दिवि॑तेवद्व॒धेशवो॑र्च॒न्ननु॒स्वराज्य॑म् ॥ १३ ॥

यत् । दृ॒त्रम् । तव॑ । च॒ । अ॒शानि॑म् । वज्र॑ण । स॒म॒अयो॑धयः ।

अहि॑म् । इन्द्र॑ । जिघा॑सतः । दि॒वि । ते॒ । वृ॒द्ध॒धे । शवः॑ । अ॒र्चन् ।

अनु॑ । स्व॒राज्य॑म् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र यद्वृत्रंतवहननार्थतेनसृष्टाशानिवज्रंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहर्षीः तदा-
नीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोवर्लंदिविचद्वधेयद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः हन्ते रिच्छार्थे सनि अञ्जनगमांसनीत्युपवादीर्घत्वम् । बद्धधे बध्व-
न्धने कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टमाह—

अभिष्टनेते अद्रिवो यत्स्थाजगच्चरेजते ।

त्वष्टा चित्तवमन्यव इन्द्रं वे विज्यते भिया अर्चन्नुत्तराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिष्टने । ते । अद्रिष्टवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्रं । वे विज्यते । भिया । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रिभिन्द्र ते तव अभिष्टने सिहनादेस्तविस्थाः स्थावरजगत् जगमंचयदस्ति तदु-
भयं रेजते कम्पते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वे विज्यते
भृशं कम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्था, तिष्ठते, किप्चेति किप् । वे विज्यते ओ विजीभयचलनयोः
अस्माकियास्तमभिहारे यद् सन्यडोरिति द्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वे यङ एव स्वरः
गिप्यते । इन्द्रे त्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पा-
दादित्वादपादादविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टमाह—

नृहिनुयादधीमसीन्द्रं को वीर्यां परः ।

तस्मिन् नृम्णमुत्क्रतुं देवा ओजांसि सन्दधु र्वचननुत्तराज्यम् ॥ १५ ॥

नृहि । नु । यात् । अधिऽङ्मसि । इन्द्रम् । कः । वीर्यां । परः ।

तस्मिन् । नृम्णम् । उत् । क्रतुम् । देवा । ओजांसि । सम् । दधुः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

यादयान्तं सर्वव्याप्यवर्तमानमिन्द्रं नृहन्वधीमसि वयं नृस्रवगच्छाम, यतो वयमत्पाः पर-
इत्येतत्सकारान्तमव्ययवैदूर्यमाचष्टे परो दिवा पर एनेति यथा पर, परस्तात् अतिदूरे मनुष्यैः अन-

वगाहेस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृष्णंधनं उत अपिचक्रतुंवीर्यंकर्म भोजांसिबलानिचसन्धुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्माल्लटःशतृ सुषांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गतौ इदन्तोमसिः । वीर्या सुषांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः ॥ १५ ॥

पोडशीष्टचमाह—

यामथर्वा॑मनु॑ष्पिता॒दध्य॑ङ् धिय॒मन्न॑त ।

तस्मिन्ब्र॒ह्मा॑णिपूर्व॒थेन्द्र॑उक्थासम॒गम॒तार्च॑न्नु॒त्तरा॑ज्यम् ॥ १६ ॥

याम् । अर्थर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अन्नत । तस्मिन् ।

ब्रह्माणि । पूर्व॒था । इन्द्रे । उक्था । सम् । अ॒गम॒त् । अर्चन् ।

अनु । स्व॒राज्य॑म् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथवापतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांमजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रपतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमन्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन्तस्मिन्कर्मणि यानिब्रह्माणिहविल्क्षणान्यन्मानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्देसमगमतसमगच्छन्त तत्रहृद्यान्तः—पूर्वथा पूर्वेयामन्येपावसिष्ठादीनांयज्ञेपुयथाहवींस्तिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसन्न च्छन्ते तद्वत्पइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् बृत्रवधादित्त्वेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वमकटयनित्यर्थः ॥ अन्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः । पूर्वथा मन्त्रपूर्वविश्वेमात्यालुछन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दादथात्प्रत्ययः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समगमत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्वेचसेतिचेर्लुक् गमहेनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरेदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणपिरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोऽध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्योऽस्ति लज्जितम् । निर्ममेतमहं वेदविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दाशतप्यापञ्चमोयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमतासायणार्येण पष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रथममण्डले त्रयोदशानुवाके सप्तसूक्तानि व्याकृतानि इन्द्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रो न वेति ऋषिश्चान्यस्मादपेरिति परिभाषयारहूगुणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य सप्तऋषिः पूर्वं सूक्ते पाङ्कहीत्युक्तत्वात् तु ह्यादि परिभाषया इदमुत्तरं च सूक्तं पाङ्क अनदेश परिभाषयेन्द्रो देवता पृष्ठयस्य पञ्चमेहनि निष्के वल्पशस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितं च-पेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय स त्राम दा स इति निष्के वल्पमिति आरंभणीये चानुवैशिकेह निमाध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रो मदायेति आद्यस्तु चो वैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामिति त्वण्डे सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वा वृधे मदे-मदे हि नोददिति । महाव्रते निष्के वल्पे उत्तरपक्षे इन्द्रो मदायेत्येकाशं सनीया तथैव पञ्चमारण्य-के सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वा वृध इति पङ्क्तिः सूददो हा इति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाध्वमाह-

ॐ इन्द्रो मदाय वा वृधे शर्वसे वृत्रहानृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूते मर्भे हवामहे स वाजे पुमनो विपत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शर्वसे । वृत्रह । वृत्रिः । तम् । इत् ।

महत्सु । आजिपुं । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेपु ।

प्र । नः । अविपत् ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेव स्यात्तुरस्य वाहन्त्वा यद्वा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः मदाय ह्यर्थं शर्वसे बलनीमत्तव बलार्थं च नृभिर्गन्तस्य नेतृभिरुत्तिग्भिः वृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव स्तुत्याहिदेवतापामत्रासती प्रवर्धते तमिन् तमेवेन्द्रं महत्सु प्रभूतेषु आजिपुसंग्रामेषु हवामहे अस्माकं रक्षणायान् हवामहे उत अपि च ईमेन मर्भेऽत्येसंग्रामे हवामहे अस्माभिराहूतः स चेन्द्रो वाजेपुसङ्ग्रामेषु नोऽस्मान्माविपत् प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वृधे वृधेः कर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपिट्शतइतिदीघत्वम् तुजादित्वेहितुजानइतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयते । नृभिः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः । हवामहे ह्यपतेर्लिट् इत्यनुवृत्तीबहुलं उन्दासीतिसंपसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविपत् अवरक्षणे लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धं वातुक्त्वाद्बलादिलक्षणइत् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

असिहिवीरसेन्योसिभूरिंपराददिः ।

असिदभ्रस्यचिद्वधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरित्वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः । असि ।

दभ्रस्य । चित् । वधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि ।

ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्यर्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूवंशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराक्खंयथाभवतितथाआदातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामेतत् अल्पस्यापितवस्तोतुः वृधोवर्धयितासि तथायजमानाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिपयंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानं कर्मा यस्मात्तेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माददासीतिभावः ॥ पराददिः दुदाञ्दाने आद्वगमहनजनइतिक्रिप्रत्ययः लिङ्गद्वावाद्धिर्यचनेह्रस्वत्वम् आतेलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणः । सुन्वते शत्रुनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यदुदीरंत आजयोधृष्णवेधीयतेधना ।

युक्ष्वामदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्माँइन्द्रवसौदधः ॥ ३ ॥

यत् । उतइरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व ।

मदइच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः ।

अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः स-
हयुद्धे सति स्रक्पिरनेन सृक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरो-
हितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभये पां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीदिति ।
यद्यदा आजयः सद्गुणाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धनाधनं धृष्णवे यो धृष्णुः धर्षयिता
शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते जयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इन्द्र त्वं तादृशोऽप्युद्धेऽपु
मवृत्तेऽपुमदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरीत्विदीयावश्वौ युक्ष्वरथे योजय योजयित्वा च
कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वां परिचरन्तं वसौ वसुनिधने दधःस्था-
पयति अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् स्मदीयान् राज्ञो वसौ धने
दधःस्थापय ॥ उदीरते ईरगता आदादिकः अनुदात्ते च्वाह्णसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरएव-
शिष्यते यद्गुणयोगादनिघातः । धना सुपांसुलुगिति ङादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावित-
ण्यर्थाद्भोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अचोतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेर्ले-
टिसिप्यङागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेति प्रथमायास्तिङ् विभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः वसौ लिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिभ्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

कृत्वा॑ म॒ह्यँ अ॒नु॒ष्व॒धं॒ ग्री॒म आ॒वा॒ह॒धे॒ शवः॑ ।

श्रि॒य॒ऋ॒ष्व॒उ॒पा॒क॒यो॒नि॒शि॒प्री॒ह॒रि॒वा॒न॒द॒धे॒ह॒स्त॒यो॒र्व॒ज्र॒मा॒य॒सम् ॥४॥

कृत्वा । म॒हान् । अ॒नु॒स्व॒धम् । ग्री॒मः । आ । व॒ह॒धे । शवः । श्रि॒ये ।

ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒क॒योः । नि । शि॒प्री । ह॒रि॒वान् । द॒धे । ह॒स्त॒योः ।

व॒ज्र॒म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

कृत्वा कर्मणा प्रज्ञाया वा महान्तर्वाधिकः ग्रीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्य-
जनाम् स्वधायाम् विभक्त्यर्थे व्ययीभावः सोमलक्षणस्यानस्यपाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं
आवृधे आभिमुख्येन प्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनूनासिके वा तद्युक्तः
हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र उपाकयोः अन्तिकनाभैतव समीपवर्तिनो हस्तयोर्बाह्वोः आयसं
अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नायहस्तेवजं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा जसादिपुच्छन्दसि वावचनमितीनाभायस्य विकल्पितत्वादभावः । आपसं तस्य विकारइत्यणप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पृथ्वीमृचमाह—

आपमौ पार्थिवं रजो बह्वधे रोचनादिवि ।

नत्वा वा इन्द्रकश्च न न जातो न रजनिप्युतेति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । पमौ । पार्थिवम् । रजः । बह्वधे । रोचना । दिवि । न ।

त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिप्युते । अति ।

विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संयन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोके च आपमौ आपूरयति तथादिविद्युलोके रोचनारोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधेयबन्धं स्थापितवान् अतो हे इन्द्र त्वान् त्वत्सदृशः कश्च न न जातो नोत्पन्नोऽस्ति न च जनिप्यते उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति तादृशस्तथैव विश्वं सर्वैरक्षितव्यं जगत् अतिववक्षिथ अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पमौ आपूरणे छिति आत औणल इत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्या ज्ञात्वा वित्यञ्प्रत्ययः निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्यस्मिन् गन्धर्वाद्यइति रजोऽन्तरिक्षं रज्जरागे अमुनिरजकरजनरजस्तूपसंख्यामिति नलोपः । बद्धधे बध्वन्धने निद्रिव्यत्ययेन हलादिशेषाभावः एकहल्प्रथमतया भावाद्वैत्वाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वान् वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भाष्ये छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् आसर्बनाग्रइत्यात्वम् । ववक्षिथ बहुमापणे अस्मादिच्छासनि संयतइतीत्यस्य सर्वविधयश्छन्दसि निकल्पन्तइत्यभावः सन्नन्ता छिति अमधे इति प्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठमथमोवर्गः ॥ १ ॥ .

पृथ्वीमृचमाह—

यो अर्यो मर्तुमोजनं पराददाति दाशुपे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु विमं जाभूरितिव सुं भक्षीयत नराधंसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मूर्तभोजनम् । पराददाति । दाशुपे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामीपालयिताय इन्द्रः मूर्तभोजनं सर्वैर्भनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि
दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु अवशिष्टपादद्वयं म-
त्पक्षकृतं हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज विभक्तं कुरु यतस्ते तव वसुधनं भूरि बहुलमसंख्यातं अतस्त-
वराधसो धनस्य एकदेशं भक्षीय भजेय मामुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
तिष्ठि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । दाशुपे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानिति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपात्य-
ते चतुर्थ्येकवचने वसो.संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसि वसोनां चेति पत्वम् । भक्षीय
भजसेवायां प्रार्थनायां तिष्ठि तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छब्दभावः सलोपाभावश्च एका-
चइतीदृशप्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरएव शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाता-
भावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदेमदेहि नोददिरिति वैकल्पिको नुक्त-
पट्टचः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—मदेमदेहि नोददिः स्वरूपकृद्बुभूतय इति ।

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीं च माह—

मदेमदेहि नोददिर्यूथा गवामृजुः क्रतुः ।
संगृभाय पुरुशानो मया हस्त्या वसुं शिशिहिराय आभर ॥ ७ ॥

मदेमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुः क्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभया हस्त्या । वसुं । शिशिहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुः क्रतुः ऋजुकर्मां स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथानि ददिः हि गो-
यूथानां दाता खलु हे इन्द्र सत्त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः
वसुवस्ति धनानि उभया हस्त्या उभ्याभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण शि-
शीहि अस्मां स्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तां कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयो.स्थितानि आभर

आहरमयच्छ ॥ ददिः इडाब्दाने आहृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेच्छन्दसिवहुलमि-
तिशेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्रामस्यमगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोटिहौ
छन्दसिशायाजपीतिश्राप्रत्ययस्यशायाजादेशः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त-
शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विचचनस्यसुपांसुलुगितिङ्चादेशः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदी-
र्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेशइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं-
छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यधोरितिधातोरीत्वं पादादित्वाभिघाताभावः । रायः ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशर्वसेशूरारधसे ।

विद्महि त्वापुरुषसुमुपकामान्ससृज्महेथानोविताभव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा ।
पुरुषसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । न । अविता ।
भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवचिन्द्र सुते सोमेअभिपुतेसतिआगत्य सचास्माकंसत्वासन्मादयस्व तेनसो-
मेनवृत्तोभव किमर्थं शवसेवत्पार्थराधसेस्पाकंभनार्थं च त्वात्वांपुरुषसुमुपहुधनंविद्महि विवर्णं
जानीमः खलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मानागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
खल्वेकीकुर्मः अद्यानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व
मदवृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुषदेशाछसार्वधावुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते । ससृज्म-
हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुपपन्ना छन्द-
स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

एतेतंइन्द्रजन्तवोविश्वंपुप्यन्तिवार्यम् ।

अन्तर्हित्योजनानामर्षोवेदोअदाशुपांतेपांनोवेदआमर ॥ ९ ॥ २ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् । अन्तः ।
हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः ।
वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः
पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातृणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वे-
पांस्वामीत्वंत्वयोहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आह-
रमयच्छेति यावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य
सार्थकत्वायतदीयंधनमपहत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंद-
र्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोऽलुङ् अस्पतिवक्त्रीत्यादिनाच्चेरडादेशः आतोऽलोपइटिचेत्याकारलोपः
बहुलंछान्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातमतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्वितिपल्लुचंनवमंसूक्तम् गोतमस्यापमेन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच-
उपोषुषङ्गगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशक्ते आद्यासुसंदशमित्यादिकेद्वेकचौ
चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेऽस्त्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदशंत्वावयंमघवन्नित्ये-
काद्वेचपङ्कीइति ।

तत्रप्रथमाशृचमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघंवन्मातथाइव ।

यदानःसूनुतावतःकरआदर्थयांसइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोऽइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघंश्चन् । मा । अतथाऽइव ।

यदा । नः । सूनुतांश्चतः । करः । आत् । अर्थयांसे । इत् । योज ।

नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवनधनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोऽपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अ-
तथाइवपूर्वपथाविधस्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वपथाअनुग्रहनुद्धियुक्तः तथाविधएवभवे-
त्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनुतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनुता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोपि आत्वनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्ते अस्माभिः
 प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिपंयोजरथेयोजय ॥
 शृणुहि उतश्चमत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनावउतश्चमत्ययादितिहेर्लुङ्गभावः । अतथाइव
 तथेवाचरतितथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्रिप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइव अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः इङ्ङञ्करणे लुङि लृष्टृरुहिभ्यश्छन्दसीतिचैरडादेशः ननुअङः
 सतिशिष्टत्वावृत्तिस्वरेणान्तोदात्तेनभावितव्यम् तर्हि लुङिच्यत्ययेनशप् ननुङञ्करणेइतिच्चादौ
 पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्माद्विद्यतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्थः तथाहिकः
 करत्करतीत्यवयवाहृतुर्न्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशविति तस्मादस्यधातोर्न्यादौपाठोनास्तीति
 गम्यते किंच यद्यप्यपठ्येत करदित्येवमादित्स्वसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्धयेकर्तव्य-
 मङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिटुडादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अने-
 नमकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाञ्चा-
 यां चुरादिरात्मनेपदी लेटद्याडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्ताहोति छन्दस्युभयधेतिशपआर्ध-
 धातुकत्वावणेरनिटीतिणिलोपः इचोतस्तिङइतिसहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्ममीमदन्तस्त्ववप्रियाअधूपत ।

अस्तोपतस्वभानवोविप्रा नविष्टयामतीयोजान्विन्द्रतेहरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूपत । अस्तोपत ।

स्वभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योज । नु । इन्द्र ।

ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यजानिअक्षन् यजमानाभुक्वन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तस्माश्चास्तन्
 प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूपत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरी-
 राण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्टयानवितृतमया म-
 तीनया स्तुत्या अस्तोपतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योग्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्त्वइतिषट्पा-
 देशः मध्येषत्तेत्यादिनाच्चेर्लृक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिषतिषसीनाचेतिप-
 तम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदृत्वियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्चेअडिणिलोपोपधाह-

स्वद्विर्भावसन्ध्यावेत्वदीर्घाः । अधूपत ध्रुक्पने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-
भयथेति सित्तः सार्वधातुकत्वेनडिच्चाद ग्ङ्कितचेतिप्रतिषेधः अथवा ध्रुविधूनने तौदादिकः कुरा-
दिः अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्यइति सित्तोडिच्चादगुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभू-
ताया अपिस्तुतेः स्वव्यापारेकर्तृत्वाच्चृ तदन्तात्तु छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेभेयः स्वि तित्लोपः ।
मती सुपांसुलुगितितृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेपचमनविदेति किन् उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे सुसंद्दशमित्येषा आहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता सन्वितं च—आहवनीर्यं सुसंद्दशं-
त्वेति पत्न्येति ।

नामेतां सूकेतृतीयाष्टकमाह—

सुसुन्दशीत्वावयं मघवन् वन्दिपीमहि ।
प्रनूनं पूर्णवन्धुरस्तुतोयां हि वशां अनुयोजान्विन्द्रते हरी ॥ ३ ॥

सुसुन्दशीम् । त्वा । वयम् । मघवन् । वन्दिपीमहि । प्र । नूनम् ।
पूर्णवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र ।
ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हेमघवन्निन्द्र सुसंद्दशं सुष्टु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टारं त्वात्वां वयं वन्दिपीमहि स्तवामहि स्तु-
तिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरः स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः पूरितेन
रथेन युक्तः सन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान् पति नूनं प्रयाहि अवशं प्रतिष्ठस्व
योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिपीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिपीति तस्यार्धधातु-
कत्वेन लसार्वाधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन् इत्यस्यापचित्पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

सघातं वृषणं रथमधितिष्ठाति गोविदम् ।
यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्रचिकेत त्रियोजान्विन्द्रते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठति । गोऽविदम् । यः ।
 पात्रम् । हारियोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।
 नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सद्य सत्त्वत्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकं गोविदंगवालं भयितारं तं रथं अधितिष्ठति ईदृशं रथं
 अधितिष्ठतु आरुढो भवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितपूर्णसोमेन पूर्णपा-
 त्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथं अधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौक्षिप्रं योजय ॥
 घ ऋचितुनुचेति दीर्घः । रथं अधिशीङ्गस्थां कर्मैत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठति तिष्ठतेर्ल-
 ट्याडागमः । चिकेतति कितज्ञाने लेटचडागमः जुहोत्यादित्वाऽऽपः श्चुः बहुलं छन्दसीति वक्तव्य-
 मिति वचनात् नाभ्यस्तस्याधिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुर्पप्रियामन्दानो यान्धसो योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति

शतक्रतो । तेन । जायाम् । उर्प । प्रियाम् । मन्दानः । यान्धि ।

अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्तदीभिरेतदक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वो युक्तोऽस्तु उत अपि च
 सव्यः यामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु तेन रथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्धस्य पानेन मन्दानो मत्तस्त्वं
 प्रियां पीणपित्रीं जायामुपयाहि सायत्र वतति तत्र गच्छेत्यर्थः तदर्थं हेइन्द्र त्वदीयावश्वौ रथेक्षिप्रं यो-
 जय अनयोत्तरमाचपीतसोमस्येन्द्रस्य स्वशृङ्गं प्रतिप्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदिस्तु विमोदमद-
 स्वमरुन्ति गतिषु लिटः कानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अन्धसः
 अदभक्षणे अदेर्नुमध्वेत्यसुन् धातोर्नुमागमो वकारान्तादिशब्द ॥ ५ ॥

अन्त्येष्वह-सुहारियोजनस्य युनं ज्ञात्येपायाज्या स्रविचं—युनग्मि तेन स्रज्जाके शिनाहरी-
 इति पाग्यानुवाक्ये अन्त्येष्वह-स्विनि ।

तामेतां सूक्तेषु चमाह—

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उपप्रयाहि दधिपे गभस्त्योः ।

उत्त्वा सुता सोरभसा अमन्दिपुः पूषण्वान्वञ्जिन्त्समुपत्न्यामदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिपे ।

गभस्त्योः । उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिपुः । पूषण्वान् ।

वञ्जिन् । सम् । ऊम् इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र केशिना केशयु कौशित्वावन्तौ ते हरीन्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनज्मि रथे संयोजयामि तेन रथेन उपप्रयाहि त्वद्ब्रह्ममुपगच्छ गभस्त्योः बाहुनामैतत् बाह्वोः अश्वबन्धकान् रश्मीन् दधिपेधारयस्व त्वात्वां सुता सोपत्नेऽभिपुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः तीव्राः क्षिप्रमदकारिण इत्यर्थः उदमन्दिपुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हे वञ्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् अत्र पूषण्शब्दः पुष्टौ वर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावरुन्धति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सत्पत्न्या स्वभार्यया सह समुपमदः सम्यगेव तृणो भव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्यया इतिः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः अर्थ आदित्वाद्भु । अमन्दिपुः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान् पुषपुष्टौ श्वन्नुन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते तच्चात्र भावसाधने द्रष्टव्यम् पूषा अस्यास्तीति पूषण्वान् मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् नलोपे अनोनुडिति नृद् ह्रस्वनुङ्ङ्यां मतुप उदात्तत्वम् । अमदः मदीहये छन्दसिलुङ् लङ्लिटइति प्रार्थनायां लङ् श्यनिप्राप्ते व्यत्ययेन शष् ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽतृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अश्वावतीति षड्चंदशर्मसूक्तम् गोतमस्यार्पमैन्द्रं जागतम् तथा चानुकान्तम्—अश्वावति-
जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंतिशस्त्रे इदं सूक्तम् सूचितं च—अश्वावतिमोघां-
पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्येति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अश्वावति प्रथमो गोपुं गच्छति सुभावी रिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमितृष्णस्त्रिवसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथा भितो विचेंतसः ॥ १ ॥

अश्वेदवति । प्रथमः । गोपुं । गच्छति । सुप्रहअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तवं । ऊतिभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विद्वेत्तसः ॥ १ ॥

हेदन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुदुपरक्षितोभवति समर्त्यः अ-
श्ववतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोपुप्राप्तव्येपुपथमोगच्छति सर्वेभ्योयजमानेभ्यः पूर्वमेवगो-
मान्भवतीत्यर्थः त्वं तमिदं तमेवपुरुषंभवीयसावहुतरेणभवितुमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन
वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा
अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रंपूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्ववति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सु-
प्रावीः भवितुस्तुतश्चिभ्यईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाकिनजडात्तत्त्वम् ।
पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचनहोरितिबहुशब्दस्य
भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुच्छान्तत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभ-
वितुशब्दात् तुच्छान्तसीतीयसुत्तुरिष्टमेयःस्वितित्वलोपः ॥ १ ॥

आपोनन्नीयेहोवृचमसेद्भिः पूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येपानुवक्तव्या सूत्रितं च—आपोनदेवीरु-
पयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणं च—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोवृचमसेत्समवनी-
यमानास्वन्वाहेति ।

तामेताद्वितीयाष्टमाह—

आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमव. पश्यन्तिवितंतंयथारजः ।
प्राचैर्देवासः प्रणयन्तिदेवयुं ब्रह्मप्रियंजोपयन्तेवराइव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उर्ष । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
विस्तृतम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवइयुम् ।
ब्रह्मप्रियम् । जोपयन्ते । वराः इव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेर्विद्व्योद्योतमाना आपो न यथा आपः उपयन्ति उपगच्छन्ति तद्दुपरिवर्तमानो देवाः देवाः एतमेव चमसं अवः अवस्तात्पश्यन्ति होतुचमसे अस्माकं सोमाभि-
षवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलज्जा भूत् तत्र दृष्टान्तः—विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सू-
र्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पतिततद्भवदेवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्राचनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्ष-
णेनान्नेन प्रीतं संतुमं पूरितमिन्त्यर्थः जोषयन्ते सर्वदेवास्तं चमसं सेवन्ते वराहवकन्यकां यथा वराम-
मेयं भविष्यति ममेयं भविष्यति इति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमः ममायं सोम इति अ-
स्य पार्श्वे वर्तन्ते इत्यर्थः एवमपो न म्लीयविनियोगानुसारेण योजितम् मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाश-
कत्वात् यदा तुरात्रिपर्याये स्याः विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयम्—हे इन्द्र देव्य आपो यथानिन्नदेशं
उपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुभ्रमाणाः होत्रियं होतुसंबन्धिष्यन्त्यं स्थानं उपगच्छन्ति
उपगत्य च अवस्तात्पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारं आगताः सर्वे
देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धारयन्ति ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥
होत्रियं होतुशब्दाच्च स्पेदमर्थे घप्रत्ययः । अवः पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैयामित्यसि प्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वादश्चेत्तर्षज्ञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिह-
नियुध्यर्थं मिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्वावेकप्रत्ययः अनिदितामिति नलोपः । जोषयन्ते
जुषीमिति सेवनयोः स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमिति णिच् ॥ २ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्टोदकमिति खण्डे सुत्रितम्—अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं व-
चः शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तने ज्येषा सुत्रितं च—यमेव यतमाने यदैतम-
धिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्थं च आरभेदिति ।

तामेतां सूकेतृतीयाध्वचमाह—

अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यत सुचा मिथुना यस्य र्तः ।
असंयत्तो व्रते ते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुव्रते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतः सुचा । मिथुना ।
या । सपर्यर्तः । असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा ।
शक्तिः । यजमानाय । सुव्रते ॥ ३ ॥

हेन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थ्यं उक्थं शस्त्रं तद्योग्यं वचः युजे धामित्यादिमन्त्ररूपं वचनं अध-
 दधाः निहितवानसि ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचो धिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं
 व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्लैतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदा-
 ह यज्ञियवैकर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वये एकमेव तृतीयं छदिरधि-
 निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तम् उक्थं नाम यज्ञसंबन्धिशस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म
 तस्यायत्तरूपयोर्हविर्धानयोरेकत्वसंपादनाया धिनिधानाद्यज्ञोपसमृद्धो भवति कीदृशयोर्हविर्धा-
 नयोः यत्तल्लुचा यताः संबद्धाः सुचः ग्रहचमसादिलक्षणानि पात्राण्ययोः ते मिथुनायुगलरूपेण-
 वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वांसपर्यतः पूजयतः तमोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानः
 असंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् तेव्रते त्वदीये कर्मणि क्षेति निवसति पुष्यति च प्र-
 जपापशुभिश्च पुष्टो भवति च सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिपर्वं कुर्वतो यजमानस्य भद्राकल्याणीश-
 क्तिः उत्कृष्टं यत्नं भवति एतत्सर्वहविर्धानयोः उक्थ्यस्य वचसो निधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यत्तल्लु-
 चा यमउपरमे निष्ठायां अनुदात्तोपदेशे त्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्-इद-
 मादिपुत्रिपुपदेपुसुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यत सपरपूजायां कण्ठादिभ्यो यक् अनुपदेशाह-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगतयोः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
 लुक् । सुन्वते यजमानाय पष्ठचर्चे चतुर्थीविकल्पेति चतुर्थी शतुरनुमद्विविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्याये सुकृत्यया ।

सर्वपणेः समं बिन्दन्त भोजनं मश्वावन्तं गोमन्तं मापशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इन्द्राग्रयः । शम्या ।

ये । सुकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम । अबिन्दन्त । भोजनम् ।

अश्वं वन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहतास्तदानीं अङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमं पूर्वं अग्रतः ययो हविर्लक्षण-
 मन्तं दधिरे इन्द्रार्थसंपादितवन्तः आदजनन्तरं तादृशार्थे गिरसः इन्द्राग्रयः मज्जतिवामियुक्ताः

सन्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्पाकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्तिशेषः तेनरो-
यत्तस्यनेतारोद्भिरसः पणेः एतज्जाग्रोहुरस्यसंपन्विसर्वभोजनंधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं
अश्वान्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-
शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अद्विराः सुर्पासुलुगितिजसःसुः । शम्पा शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया
क्रिययादोपजातमितिशमी करणेघञ् नोदातोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः गौ-
रादित्वावङ्गीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनंकृत्यंकरणंयस्यांसातथोक्ता नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह-

यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततेततःसूर्योव्रतपावेनआजनि ।
आगाआजदृशनाकाव्यःसचायमस्यजातममृतंयजाहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतःपथाः ।
वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजव । उशना । काव्यः ।
सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासुगोषु अथर्वाएतत्संज्ञकपिः यज्ञैरिन्द्रदेवतैःअनुष्ठितैर्यागैःपथःगोसंबन्धि-
नोमार्गान्प्रथमस्ततेतनुते सर्वेऽयक्रपिःपूर्वमेवकृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां
कर्मणांपालयितावेनःकान्तः सूर्यःसूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांप्रदर्शनायआविरभूव ततोऽथर्वाता-
गाआजवआभिमुख्येनप्रामोव तादृशस्येन्द्रस्यकाव्यःकवेःपुत्रउशनाभृगुःसचाअहुरनिरसनाय
सहायोऽभूव यमस्यअसुराणांनियमार्थंजातंमादुर्भूतंअमृतमंरणरहितंवमिन्द्रंयजामहे हविर्भिः
पूजयामः ॥ पथः शसिभस्येटेलोपद्वितेलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-
विस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः ॥ अजनि
जनीमादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तारिलुडि च्छेधिष्ण । आजव अजगतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टकमाह-

बर्हिर्वायत्स्वंपत्याथंरुज्यतेर्कोवाश्लोकमाघोपतेदिवि ।
ग्रावायन्नवदंतिकारुरुक्थ्यंस्तस्येदिन्द्रोअभिपित्वेपुंरण्यति ॥६॥४॥

वर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्यायं । वृज्यते । अर्कः । वा ।

श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि । ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः ।

उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अग्निऽपित्वेपु । रण्यति ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेवर्हिर्वायद्यद्वृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा-
ह्वियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-
च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिपवार्थमवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारुरु-
क्थ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थ्यस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोदायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये-
त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेपुअभिप्रासिपुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वांकानांयर्हिरादीनां अभि-
प्रासिपुसतीपुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ-
दुषदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । आ-
घोषते घुप्तिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुपदान्निघाताभावः । रण्यति
रमुक्तीडायां व्यत्ययेनश्यन्नपरस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-
नश्यत् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिविंशत्युच्यमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविर्विंशतिःपल्लनुष्टुभऔष्णिह-
पाङ्कगापञ्चैष्टुभास्तुचाःप्रगाथइति । आदितःपल्लनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्त्विस्रउष्णिहः दशम्याद्या-
स्त्विस्रपङ्कयः ऋषोदश्याद्यास्त्विलोगायम्यः षोडश्याद्यास्त्विस्रसिष्टुभः एकोनविंशोमृहती विं-
शीसतोमृहती अनुवर्तनाद्भोतमऋषिः अनदेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तनिनियोगोल्लिङ्गाद्व-
गन्तव्यः अविहृतपोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र-
तइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिष्टविकेपूर्वेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यइमावेवतृचैर्विकल्पिकौ
स्तोत्रियानुरूपौ एसूत्रितित्वण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतइममिन्द्रसुतंपिचेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

असाविसोमइन्द्रतेशविष्ठृष्टण्वार्गहि ।

आत्वापृणक्त्वित्त्रियंरजःसूर्योनरग्निभिः ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ ।
गहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिभिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेत्वंदर्थसोमःअसाविअभिपुतोऽभूत्तु हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो श-
त्रूणांधर्पयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंवत्त्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं
सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैः सूर्येन यथासूर्यःपूरयतितद्वत् ॥ श-
विष्ठ शवस्विन्नशब्दादिघनविन्मत्तोलुक् टेरितिदिलोपः पादादित्वान्निधाताभावः । गहि गमेर्लो-
टि बहुलच्छदन्तीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदनाभादित्यसि-
द्धवत्त्वाद्धेलुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रमिन्द्ररीवहतोप्रतिघृष्टशवसम् ।

ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुपाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहत । अप्रतिघृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुती । उप । यज्ञम् । च । मानुपाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिघृष्टशवसकेनाप्यप्रतिधर्पितवत्संहसितबलमित्यर्थः इन्द्रमिन्द्रमेवऋषीणां-
सिद्धादीनामानुपाणांअन्येषामनुप्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समोपप्रापयतः य-
ज्ञयज्ञस्तुवतियत्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः ॥ मानुपाणां मनोजांतावितिमनु-
शब्दादज्ञपुगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आतिष्ठत्रहृत्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।

अर्वाचीनंसुतेमनोग्रावारुणोतुवश्रुनां ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । हृत्रहृत् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मन । ग्रावा । रुणोतु । वश्रुनां ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ आशेह यस्मात्तेहरीत्वदीयावभौ बलणास्तोत्रलक्ष-
णेनमन्त्रेणयुक्तारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनश्चग्रावाअभिपवार्थंप्रवृ-
त्तःपापाणः वधुनावचनीयेनाभिपवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंसुलुणोतु सुलुकरोतु ॥ युक्ता
सुपांसुलुगित्याकारः । वधुना वचेर्गन्धेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

इममिन्द्रसुतंपिबज्येष्ठममर्त्यमदम् ।

शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धारांऋतस्यसादने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अजि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिपुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदंमदकरम् अमर्त्यअ-
मारकम् सोमपातजन्योमदोमदान्वरबन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसादने
गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वाप्ता-
भुवन्ति त्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसं-
चलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

इन्द्रायनूनमर्चतोक्थानिचब्रवीतन ।

सुताअमत्सुरिन्द्रवोज्येष्ठंनमस्यतासहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः ।

अमत्सुः । इन्द्रवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पर्ष्टीक्रियते—उक्थानिअप्रगीतम-
घसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिपुताइन्द्रयःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रमत्तंकु-
र्वन्तु अनन्तरंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवी-
तेर्लोडितमनमनयनाभेतितनवादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःप्रार्थनापांडुद् आगमानुशास-

नस्यानित्यत्वादिदभावः । नमस्तत नमोवरिवश्चिन्नदइतिव्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्वक-
व्याइतिमत्वर्थीयस्पलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

नकिङ्घ्रथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिङ्घ्रानुमज्मना नकिःस्वश्वआनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः ।
त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्वथी-
तरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना
बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नहस्ति स्वश्वशोभनाश्वोन्यश्वत्वांनकिरानशेनमाप इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववानलोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिङ्घ्रत् युष्म-
त्तत्तक्षुष्वन्तपादमितिषत्वम् । रथोतरः अतिशयेनरथी तरपि ईदृधिनइतीकारान्तादेशः अ-
वग्रहसमयेछान्दसंहस्त्वम् । यच्छसे यमेव्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंश्च-
छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्रोतेष्वेतिअज्यासादुत्तरस्यनुद् ॥ ६ ॥

आभिप्लविकेपूथ्येपुत्तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदपतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचःएहूप्वितिरण्डेस्त्रितम्—सखायआशिपामहियएकइद्विदपतइति । महाशतेऽपिनिष्केवल्ये
औष्णिहृत्चाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूच्यते—यएकइद्विदपतआपासद्भि-
भिःश्रुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूकेसप्तमीष्टचमाह—

यएकइद्विदपतेवसुमर्तायदाशुपे ।
ईशानोअप्रतिष्कुतइन्द्रोअद् ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाशुपे । ईशानः ।
अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइव एकएवदाशुपे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्माययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण
ददाति अङ्गेतिक्षिप्रनाम अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइ-
न्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणार्हसादानेषु शपःपि-
त्त्वाइनुदात्तत्वम् तिङ्श्रुत्सार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रति-
ष्कृतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूपतेशब्धतइतिप्रतिष्कृतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुपामादित्वा-
त्पत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग॥८॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पमइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविलक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तमनुष्यंइन्द्रः पदा-
पादेनक्षुंपमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रमण्डला-
कारेणशयानंकाश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्विधक-
र्मा स्फुरतिस्फुलतीतिवधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयदृणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः
कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवित्तर्क्यते अत्रनिरुक्तम्—क्षुंपमहिच्छत्रकंभवति-
यत्क्षुम्पते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गे-
तिक्षिप्रनामेति ॥ पदा पादशब्दस्यपटुनित्यादिनापदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
क्षुंपमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्त्याभकारस्यपका-
रः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिदुड्लड्लिट्इतिदुड्लर्थेदुड्ल बहुलंछन्दस्यमाइयोगेऽपीत्य-
ङभावः । शुश्रवत् शुश्रवणे लेट्यङागमः बहुलंछन्दसीतिशपःशुः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

यश्चिद्वित्वाबहुभ्यआमुतावाँआविवांसति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतश्चान् । आ॒द्विवा॑सति ।
उ॒ग्रम् । तत् । प॒त्य॒ते । शर्वः । इन्द्रः । अ॒ङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्विषयएवत्वलुप्यमानः सुतावान् अभिपुतसोमयुक्तः स-
न् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुदूर्णं
शवोबलंइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपातयतिप्रापयति ॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतूगत्तौ
अस्मादन्तर्भावितप्यर्थावव्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्वंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसन्नाहाविचर्पणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठचस्यपञ्च-
मेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—स्वादोरित्थाविषूवतउपनो-
हरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीपृचमाह—

त्वादोरि॒त्थावि॑षूवतोमध्वःपिब॑न्तिगौर्यैः ।

याइ॒न्द्रेण॑स॒याव॑री॒वृ॒ष्णा॒म॒द॑न्तिशो॒भ॒से॒वस्वी॑रनु॒स्व॒राज्य॑म् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः । इत्था । वि॒षू॒वतः । मध्वः । पि॒ब॒न्ति । गौर्यैः । याः ।

इ॒न्द्रेण॑ । स॒याव॑रीः । वृ॒ष्णा । म॒द॑न्ति । शो॒भ॒से । वस्वीः । अनु ।

स्व॒राज्य॑म् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्त-
स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठ्यै एवंवि-
धंसोमंगौर्यैर्गौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-
रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषंपिबन्तीत्यर्थः
वस्वीः पयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तामावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-
वस्थिताइतिशेषः ॥ विषूवतः विषूव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुङ्स्यामनु-
वितिमतुपउदान्तत्वम् अन्येषामपिट्भ्यवइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः ज-
सादिपुच्छन्सिवावचनमितिघोर्डीतीतिगुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः पिद्वैरादिभ्यश्चेतिडीपूजसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । सयावरीः याप्रापणे आतोमनिन्निति वनिप् वनोरचेतिडीव्रिफौ । मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । वस्वीः वसनिवासे शूस्वृस्ति-
हीत्यादिनावसेरुपत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वोतो गुणवचनादित्यत्र वसुशब्दादुणव-
चनावडौप् । आद्युदात्तार्थे इति वचनावसुशब्दावडौपियणादेशः । जसिवाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घ-
त्वम् । स्वस्वराज्यं स्वराज्यं अकर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपठेपष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीष्टचमाह—

ताअस्यपृशनायुवः सोमंश्रीणन्तिपृश्रयः ।

प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रं हिन्वन्ति सायंकं वस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशन् । युवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्रयः । प्रियाः ।

इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायंकम् । वस्वीः । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अत्येन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेण पातव्यं
सोमं वपसा श्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणां मन्त-
कारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति शत्रुपुंरयन्ति इन्द्रो यथा शत्रुपुं वज्रं मेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादय-
न्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति हि विः प्रीणनार्थः इदित्याहुम् । सायकं पोन्तकर्मणि ण्वु-
ल्लिआत्वे युगागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

ताअस्यनर्मसासहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

मृतान्यस्यसश्चिरेपुरुषि पूर्वचित्तये वस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नर्मसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः । मृतानि ।

अस्य । सश्चिरे । पुरुषि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावः अत्येन्द्रस्य सहोबलं नमसास्वकीयेन पयोः रूपेणाग्नेन सपर्य-
न्तिपरिचरन्ति पुरुषिण्यवहूनि अत्येन्द्रस्य वतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सन्धिरे सिषेवि-
रे ज्ञापयन्त इत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना वृत्रा-
दयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते इति तेषां बोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥
सन्धिरे सन्धगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चित्तीसंज्ञाने भावे किन् मरुद्वधादिवात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिके हनिप्रातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रोदधीच इति पल्लहस्तोत्रियसंज्ञक-
स्तृचः सूत्रितं च—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचो अस्थभिरिति ।

तृचे मथ मां सूक्ते त्रयोदशी पृथमाह—

इन्द्रोदधीचो अस्थभिर्दृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । दृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान ।
नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाट्यायनिन इति हासमाचक्षते—आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः पराबभूवुः
अथ तस्मिन् स्वर्गते असुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तपि मन्विच्छन्
स्वर्गगत इति श्रुत्वा अवपमच्छतत्रत्यान् नेह किमस्या किंचित्परिशिष्टमन्नमस्तीति तस्मै अवोच-
त् अत्येन्द्रोदधीचं येन शिरसा अन्विष्यामधुविद्यां प्राजवीत् तत्तु न विद्वामत्राभवदिति । पुनरि-
न्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहः शर्यणावद्धैव नाम कुरुक्षेत्र-
स्य जघनार्धे सरः स्यन्दते तस्य शिरसोऽस्थभिरिन्द्रोऽसुरान् जघानेति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दि-
तः प्रतिक्लृप्तशब्दरहितः इन्द्रः आथर्वणस्य दधीचः एतत्संज्ञकस्य ऋषेः अस्थभिः अश्वशिरः संव-
न्धिभिरस्थभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीः दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथा हि लोकत्रयवर्तिनो-
देवान् जेतुं आदावासुरीमाया त्रिधा संपद्यते त्रिविधा अतीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो-
देवान् जेतुं पुनरपि मृत्येकं त्रिगुणिता भवति एवं नवसंपद्यते पुनरपि उत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये
सति सप्तविंशतिः संपद्यते पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्रीतिः संपद्यते ए-
वं चतुर्विंशतिकैर्गुणिता मायायाः दशसुदिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नवनवतयः संपद्यन्ते एवं दि-
धानिमाया रूपाणि वृत्राणि आवरकाणि असुरजातानि जघान हतवान् ॥ दधीचः दधि अश्नीति

दध्यद् अश्वेतेऋत्विगित्यादिनाक्विन् अनिदितामिति नलोपः णञ्चेकवचने अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे माषेतदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं माप्तम् अश्वेच्छन्दस्य सर्वनामस्थानमिति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः छन्दस्पिदृश्यत इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्यानञ्जोदेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीशृचमाह—

इच्छन्नश्वस्य च्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तर्हिदच्छर्यणावन्ति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् ।

विदत् । शर्यणावन्ति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्य अश्वसंबन्धिदधीचो यच्छिरः इच्छन्नश्वो वतंते शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसितच्छिरो विदत् अज्ञासीव ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृषाणि जघानेति पूर्वस्याष्टुचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इषइच्छायां तुदादिस्वाच्छप्रत्ययः । विदत् वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चेरञ्जोदेशः । शर्यणावति शर्यणानामदेशः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिपुशर्यणाशब्दस्य पाठात् मध्वादिभ्यश्चेति चातुर्थिको मतुष् संज्ञायामिति मतुषो वात्वम् मतौ बह्वचो नजिरादीनामिति दीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिना न्येकाहेकर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सूर्याचन्द्रमसीभ्यामिति श्रियां यष्टव्यम् तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राह गोरितितस्यां प्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डेऽश्रितम्—अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमान इति ।

तामितां सुकेपञ्चदशीशृचमाह—

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचर्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्रं । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीचर्यम् ।

इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राह अतिमन्वेव गोरं तु अचन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुर्द्विषस्य संबन्धि अपीचर्यं रात्रावन्तार्हतस्य कीपं यन्नाम तेजः तदादित्यरश्मयः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमये स्वच्छे च-

न्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताः किरणाः सूर्येयादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशींच-
न्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्वात्रावन्तर्हितं सौरतेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अ-
तीव नैशान्तमोनिवार्य सर्वप्रकाशयति ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्या-
पि परिगणितत्वात् अतो होरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तु तेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदु-
पपन्नं भवति ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टो विनि-
योगोऽप्युपपद्यते अत्र निरुक्तं—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्रा-
ह गोरमन्वतेति । अत्र ह गोः सममं सत्वादित्यरश्मयः स्वचामापीच्यमपचितमपगतमपहतमनन्तर्हितवे-
ति ॥ अमन्वत मनु अवबोधने । अपीच्यम् अपि पूर्वाच्चिनोतेरर्घ्यादयश्चेति निपातनाद्यत् अतएवा-
भिमतरूपसिद्धिः यद्वा अपि पूर्वादश्चेत्तत्त्विति गित्यादिना क्तिन् अनिदिता मिति नलोपः अपि गते नि-
गते भवमपीच्यं भवेच्छन्दसीति यत् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् तिस्त्वरितः अपीच्यो प्रका-
श इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या इदमशब्दात्थाहेतौ चच्छन्दसीति प्रकाशवचने थाप्रत्ययः यदितत्रे-
दमशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरिति थमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सु पइति सुब्लु कं वा धित्वा लुपां-
स्तुलुमिति ङादेशः । चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादं नमिमोते निर्मिमोत इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोहिदित्यसिप्र-
त्ययः दासीभारादिपुपठितत्वात् पूर्वपदमकृतिस्त्वरत्वम् पूर्वपदं च स्फायितश्चोत्पादिनारक्प्रत्यया-
न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—कायं दशमं को-
अद्ययुक्ते धुरिगाक्नतस्येति द्वे इति ।

तत्र प्रथमां सूक्तेषोऽशीष्टचमाह—

को अद्य युक्ते धुरिगाक्नतस्य शिर्मावतो भामिनो दुर्हणा यून् ।

आसन्निपून् हृत्स्वसौमयो भून्यत्पां श्रुत्या श्रुणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः ।
 दुःहृणायून् । आसन्इदं पून् । हस्तुइअसः । मयःइभून् । यः ।
 एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छतइन्द्रसंबन्धिनोरथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमतो-
 ऽश्वान्कोयुक्ते कोनामनियोक्तुं शक्नोति नकोपीत्यर्थः कौटशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मोपेता-
 न्भामिनः तेजसायुक्तान् दुर्हृणायून् परैर्दुःसहेनकोधेनयुक्तान् हणीयतिः कुध्यतिकर्मा आसन्नि-
 पून् येषामासन्त्यास्येमुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थं मिषवोवाणाबद्धास्तान् हस्त्वसः हस्तुशत्रूणांहृद-
 येषु अस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हस्त्वसः मयोभून्मयसः सुखस्य भावयितृन् स्वकीयानां सुखप्रदा-
 नित्यर्थः यो यजमान एषामीदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियारथवाहनक्रियां ऋणधत्समर्थयति
 सौतीति यावत् स यजमानः जीवात् जीवनवान् भवेत् यद्वा कइति प्रजापतिरुच्यते कोह्वेनाम-
 मजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरिर्निर्वाह गाः वेदरूपां वाग्विशेषान् अद्य इदानीं युक्ते संयो-
 जयति कौटशानशिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुर्हृणायून् हणीयति-
 हानिकर्मा हातुं अशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् आसन्निपून् आसन्त्यास्ये इदं पुरेपणं गमनमुच्चा-
 रणं येषां तान् हस्त्वसः हस्तुहृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमानानित्यर्थः मयोभून्मयसः अध्ययन-
 प्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन्यो यजमानः एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियां ऋणधत् ऋ-
 क्षि मर्त्ता करोति स जीवात् स एव जीवेत् अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हृणायून् हणी इल्लज्जायां कण्ठ्वा-
 दित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुण्प्रत्ययः अतो लोपे सति वर्णव्यत्यये नाकारः घृग्यादिर्वा दृष्ट-
 व्यः । आसन्निपून् पदं नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः इयगतावित्यस्मादिपेः किञ्चेत्युप-
 त्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हस्त्वसः अशुक्षेपणे असगतिदीप्त्यादानेषु क्षिप्रचेति क्षिप्
 तत्पुरुषेति बहुलमित्यलुक् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेन हस्त्वत्वं यद्वा मित्वा-
 दिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ्भरणे संज्ञायां सप्तमजनिपदेति क्यप् उदात्तइत्यनुबृ-
 चेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् ऋधुवृद्धौ ऐटिव्यत्ययेन भ्रम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्च लो-
 पइतीकारलोपः । जीवात् जीवमाणधारणे पूर्ववहेट्याडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशोष्टचमाह—

कईपतेतुज्यतेकोविभायकोमंसतेसन्तुमिन्द्रकोअन्ति ।
 कस्तोकायकइमांयोतरायेधिब्रवत्तन्वेइकोजनाय ॥ १७ ॥

कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकार्य । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरीन्द्रे आगते सति क ईपते शत्रोर्भतिः सन्को निर्गच्छति नकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्य-
ते को हिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः को यजमानो विभाय विभेति इन्द्रेक्षके सति
भयमपिनोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा अन्ति अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमा-
नमिन्द्रं कः पुरुषो मंसते जानाति वयमेव जानीमोनान्य इत्यर्थः एकः कः पूरकः युद्धे सहायार्थमि-
न्द्रे आगते सति को यजमानः तोकाय पुत्राय अधिब्रवत् हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूपं अधि-
वचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयात् इति यथा एवं रूपमधि वचनं को यजमानः कुर्यात् स्व-
यमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः इभाय गजाय कोऽधिब्रवत् उत अपि चराये शत्रुभिरपहियमाणा यधना-
य कोऽधिब्रवत् अपहियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि वचनमपि को यजमानः कुर्यात् नकोपीत्यर्थः
अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्र-
स्याधि वचनं न पेक्षितम् स्तुत्यामीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजा-
पतेः संबन्धिनिकर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते
यथा ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदाचनेत्यस्याप्रतिविद्यमान इन्द्रो गार्हपत्य-
परतयानीयतेतद्वत् ॥ ईपते ईपगतिर्हिंसा दर्शनेषु भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते तुजर्हिंसा-
यां कर्मणियक् अत्रुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदासत्वेयक एव स्वरः शिष्यते अतिङीति पर्युदासान्नि-
घाताभावः । मंसते लेट्यडागमः सिद्धहुल्लेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलमिति
कलोपः । ब्रवत् ब्रवीते लेट्यडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिपुछन्दसि वा वचनमि-
ति धेर्ङीति गुणाभावे यणादेशः उदासस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टकमाह—

को अग्निर्मीद्रे हविषा घृतेन मधुचार्यजाताः सुतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आर्वहाना शुहोम कोमंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईद्रे । हविषां । धृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः ।
 ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः ।
 मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीद्रे इन्द्रार्थहविर्निरूप्य अग्निस्तौतिइन्द्रायहविर्निर्वापोऽपि सम्पत्कृतुं
 शक्यते इन्द्रस्यदुर्विज्ञानत्वात् कोवाइन्द्रयागार्थमग्निसुचाजुद्धाध्रुवेभिः ध्रुवेर्नित्यैः ऋतुभिः वस-
 न्तादिकालैः उपलक्षितेन धृतेन हविषायजाते यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवोवैम-
 याजाइति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः परुतावनुष्ठेयतयानि श्वलैर्ऋतुभिः सह अग्निं आज्यभागदेवताधृ-
 तेन हविषा कोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होमद्वातव्यं प्रशस्यं धनं आशुशीघ्रं देवाः
 आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्र एव धनस्य दातानान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूय-
 ते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः कोयजमानो मंसते इन्द्रं सम्पक्जानाति नको-
 पीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥
 ईद्रे ईद्वस्तुतौ अदादिवाच उपोलुक् । सुचा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेलै-
 ट्याडागमः वैतो न्यत्रेत्यैकारः । वहान् बहतेलेंट्याडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः संयोगान्त-
 स्येति तकारलोपः । होम ह्वयते, कृतात्वस्य आतोम निश्चितिमनिन् ह्वयत्यनुवृत्तौ न हुलं उन्दसीति
 संप्रसारणं यद्वा नाम न सीमन् इत्यादौ होमन् शब्दो मनिन् प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते मनज्ञाने
 लेट्याडागमः सिद्धहुललेटीति सिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना
 किन् सचोदात्तः होत्रं होमः हुयाभाश्रुभसिन्धुत्वं इति त्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्नो होमो येन बहु-
 व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीत्युच्यते—

त्वमद्भ्रशंसिपोदेवः शविष्टमर्त्यम् ।

न त्वदन्धोर्मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्रब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अद्भ्र । प्र । शंसिपः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् । न । त्वत् ।

अन्धः । मघवन् । अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेवलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यं प्रणधर्माणं त्वं
स्तुतवन्तं पुरुषं प्रशंसिषः सम्पगनेनस्तुतमिति प्रशंसं हेमधवन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः क-
श्चिन्मर्दितासुखपितानास्ति अतः करणात्तेतुज्यं इदंस्तुतिविक्षणं वचोब्रवीमि उच्चारयामि ॥ शं-
सिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिबहुलं लेटीति विकरणस्य सिप् तस्यार्धाधुतुक्त्वादिडाग-
गमः । शविष्ठ अतिशयेन शवस्वीशविष्ठः इष्टनिविन्मतोर्लुक् टेरिति टिलोपः । मर्दिता ष्टडसुखने
वृत्तडागमः ॥ १९ ॥

विंशीष्टवमाह—

मातेराधांसिमात ऊतयोवसोऽस्मान् कदाचनार्दभन् ।

विश्वाचन उपमिमीहि मानुषसूनि चर्पणिभ्य आ ॥ २० ॥ ८ ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा ।

चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपमिमिमीहि । मानुष । वसूनि ।

चर्पणिभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसो निवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धी निराधोत्येभिरिति राधांसिभूतानि अस्मान् कदाचन क-
दाचिदपि मादभन्माविनाशयन्तु तथा ऊतयोगन्तारः यद्वा धृतय इत्यत्र वर्णलोपः धृतयः कंपयिता-
रः तेत्वदीयामरुन्धमादभन् हेमानुपमनुप्यहितेन्द्र चर्पणिज्यः मध्वद्रष्टृज्यः नोऽस्मत्स्यं विश्वा
विश्वानिसर्वाणि वस्तुनिधनानि च आ उपमिमीहि सर्वत आहत्य अस्मत्समीपे कुरु सर्वत्र वर्तमानं धन-
मस्मत्स्यं प्रपच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकाग्र्यकियत्तदः काले देवि दाप्त्ययः किमः कइतिका-
देशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन् दंभुदभे लोडर्थे छान्दसेलडि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्
नमाड्योगेऽन्यडभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्दे च व्यत्ययेन परस्मैपदं जुहोत्यादित्वात् लुः भू-
जादित्यन्यासस्येत्वम् हेर्दि त्वात्पुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेष्टमोऽष्टकः ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेन वसूक्तानि तत्र प्रयइति द्वादशार्चमं सूक्तम् गोतमस्यार्चं पञ्चमी द्वादशौ
त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः मरुतो देवताः तथा चानुक्रान्तम्—प्रयेद्वादशमारुतं हपञ्चम्यन्ते त्रिष्टुभाविनि ।

ह्रस्वमयोगादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानिमरुदेवत्यानि । अग्निष्टवपदहस्यचतुर्थेहनिआग्निमास्-
तेऽतत्सूक्तंमास्तनिविद्वानीयम् । सूत्रितंच—प्रयेशुंभन्तेजनस्यगोपाइत्याग्निमास्तमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयेशुंभन्तेजनयोनिसप्तयोर्यामन्नुद्रस्यसूनवःसुदंससः ।
रोदसीहिमरुतश्चक्रिरेवृधेमदन्तिवीराविदथेपुघृष्वयः ॥१॥

प्र । ये । शुंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति ।
वीराः । विदथेपु । घृष्वयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमनेनिमित्तभूतेसति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेणस्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-
न्ति जनयोन जायाइव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्तितद्वद कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्पणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकालेदितिरुद्रः परमेश्वरः तस्यपुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतोरुदसीद्यावापृथिव्यौवृधेवृष्टिप्रदानादिनावर्धनायच-
क्रिरेवृत्तवन्तः अतःसुदंससइत्यर्थः वीराःविशेषेणशत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयःवर्षणशीलाः
महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जकाइत्यर्थः एवंभूतास्तेमरुतोविदथेषु विदन्त्येषुयष्टव्यतयादेवानिति वि-
दथायज्ञाः तेषुमदन्तिसोमपानेनहृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुंभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्यपत्यानीविजनयोजायाः इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः । यामन् यापापणे कृत्यत्सुदोवहु-
लमितिउल्लवचनादातोमनितिनिभावेमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंसइतिक-
र्मनाम शोभनदंसोपेपां सोमनसीअलोमोपसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेतिनिघा-
तप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति
मदीर्हपे श्यनिपातेभ्यत्ययेनशप् पादादित्वानिघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिष्यांकि-
दितिअथप्रत्ययः । घृष्वयः घृपुसंचर्षे लुविघृष्वीत्यादिनाविभ्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥१॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तउक्षितासोमहिमानंभाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कज्जनयन्तइन्द्रियमाधिश्रियोदधिरेष्टश्रिमातरः ॥२॥

ते । उ॒क्षिता॑सः । म॒हि॒मानं॑म् । आ॒शा॒त । दि॒वि । रु॒द्रा॑सः । अ॒धि ।
च॒क्रि॒रे । स॒र्दः । अ॒र्च॒न्तः । अ॒र्क॑म् । ज॒न॒र्य॑न्तः । इ॒न्द्रि॒य॑म् । अ॒धि ।
श्रि॒यः । द॒धि॒रे । पृ॒श्नि॑ऽमा॒तरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुतः उक्षितासो देवैरभिपिकाः सन्तो महिमानं महत्त्वं आशात
आमुवन् रुद्रासोरुद्रस्य पुत्राः उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः ते रुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेन भस्ति
सदः सदनं स्थानं अधिचक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः
इन्द्रियं इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यं जनयन्तः प्रहरभगवोजहि वीरयस्वेत्येवं रूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः पृश्नि-
मातरः पृश्नेनां नारूपाया भूमेः पुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणि अधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥
उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणि निष्ठा आज्ञासेरल्लुक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच्
देरिति टिलोपः । आशात अशूच्यासौ लडिचहुलंछन्दसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमिति घच्प्रत्ययान्तो निपात्यवे । पृश्निमातरः प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः
श्रूयते च—इयं वै पृश्निः । घृणि पृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतत्वात्सिद्धिः पृश्निर्मातायेपतिथोक्ताः
अतश्छन्दसीतिसमासान्तस्य कपः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

गो॒मा॒त॒रो॒य॒च्छु॒भ॒य॑न्ते अ॒जि॒भि॑स्त॒नू॒पुं॒शु॒ आ॒र्द॒धि॒रे वि॒रु॒क्म॑न्तः ।
वा॒र्ध॑न्ते वि॒श्वं॑ म॒भि॒मा॒ति॒न॒म॒प॒व॒र्त्मा॑न्ये॒पा॒म॒नु॒री॒य॑ते घृ॒त॑म् ॥ ३ ॥

गो॒ऽमा॒तरः । य॒त् । शु॒भ॒य॑न्ते । अ॒जि॒ऽभिः । त॒नू॒पुं॒ । शु॒भाः । द॒धि॒रे ।
वि॒रु॒क्म॑न्तः । वा॒र्ध॑न्ते । वि॒श्वं॑म् । अ॒भि॒ऽमा॒ति॒न॑म् । अ॒प॒ । व॒र्त्मा॑नि ।
ए॒पा॒म॒ । अ॒नु॒ । री॒य॑ते । घृ॒त॑म् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेपतिमरुतः अजिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभय-
न्ते स्वकीयान्यद्वा शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभ्रादीनामरुतः तनूपुस्वकीयेषु शरीरेषु विरु-
क्मतो विशेषेण रोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपि च विश्वं सर्वं अभिमातिनं शत्रुं अपवाधन्ते हिं-
सन्ति एषामरुतां वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते सवति यत्र मरुतोगच्छन्ति वृष्ट्यु-

दकमपितदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्तद्व्युत्पन्नगुणाभावः ।
 अञ्जिभिः अञ्ज्यन्ति प्रक्षणाकान्तिमतिषु खनिकप्यञ्जयसि वसिष्ठनिस्तनिवनिस्तनिग्रन्थिचरि-
 ष्यश्चेति द्रष्टव्यः । शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितश्चीत्यादिनारक् । विस्वमतः विशिष्टारुक् विस्क्
 तद्वन्तो विरुचन्तः मनुष्या अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्जश्वाभावः । रीयते रीदृशवणे देवा-
 दिकः ॥ ३ ॥ चतुर्थीष्टचमाह—

वियेभ्राजन्ते सुमखासऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोजसा ।
 मनोजुवो यन्मरुतोरथेष्वावपञ्चातासः पृपतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥
 वि । ये । भ्राजन्ते । सु॒मखासः । ऋ॒ष्टिभिः । प्र॒च्यव॒यन्तः ।
 अ॒च्युता । चि॒त् । ओज॑सा । म॒नः॒जुवः । यत् । म॒रुतः । रथे॑षु ।
 आ । व॒प॒ञ्चातासः । पृ॒पतीः । अ॒युग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः ये मरुतः ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतः अ-
 च्युता चिद् व्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपि ओजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यवयन्तः
 प्रकर्षेण व्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति उत्तरार्धः प्रत्यक्षरुतः हेमरुतः मनोजुवः मनोवद्देवगतयः
 वृषघातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः युग्मरथेषु आत्मीयेषु पृपतीः पृषत्यदिति मरुद्वा-
 हनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिः युक्ता मृगीः यद्यदाभयुग्ध्वं आभिमु-
 ख्येन नियुक्ता अरुद्ध्वम् तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुमखासः सर्वविधयश्छन्दसि विक-
 ल्यन्त इति नञ्समुह्यामित्युत्तरपदस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । अच्युता शेच्छ-
 न्दसि बहुलमिति शैलोपः । मनोजुवः जुहविसौवोधातुर्गन्त्यर्थः क्विबचीत्यादिना क्विब्दीर्घौ । अयु-
 ग्ध्वं युजिर्योगे लुङिविचेतिसकारलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रयद्रथेषु पृपतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिमरुतोरुह्यन्तः ।
 उतारुपस्य विप्यन्ति धाराश्चर्मवोदमिर्च्युन्दन्ति भूमं ॥ ५ ॥
 प्र । यत् । रथे॑षु । पृ॒पतीः । अ॒युग्ध्वम् । वा॒जे । अ॒द्रिम् ।
 म॒रुतः । रु॒ह्यन्तः । उ॒त । अ॒रुप॑स्य । वि । स्य॒न्ति । धा॒राः ।
 च॒र्म॒इ॒व । उ॒द॒मिः । वि । उ॒न्द॒न्ति । भू॒मं ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृथतोः यद्यथारथेपुष्यायुग्धं प्रायूयुजन् किं कुर्वन्तः वाजेअन्नेनिमित्तभूतेसति
अदिमेघंरंहयन्तः वर्षणार्थंमरयन्तः उततदानीं अरुपस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैशुताग्नेवासका-
शात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्चधाराः उदगिरुदकैश्चर्मवपरि-
मितमत्स्यं चर्मयथाअप्रयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वाभूमिव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्राकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः
रहिगतौ । विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणिदेवादिकः ओतःश्वनीत्योकारलोपः उपसर्गात्तुनोतीतिपत्वम् ।
उन्दन्ति पदन्तित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीकृदने । भूम सुषांसुलुगिति
भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवनेआवोवहन्त्वितिपोतु,मस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमे-
घनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

तामेतांसूक्तेपठौष्टचमाह—

आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोरघुपत्वानःप्रजिगातवाहुभिः ।

सीदतावर्हिःरुरुवःसदस्कृतंमादयध्वमरुतोमध्वोअन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वः । बहन्तु । सप्तयः । रघुष्यदः । रघुष्यदत्वानः । प्र ।

जिगात । वाहुभिः । सीदत । आ । वर्हिः । उरु । वः । सदः ।

कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेमरुतो वीर्युष्मान्स्रग्यः संप्रणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु क्रीडशाः
सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रपतन्तो-
गच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तेःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहत्यप्रजिगातप्रकरणमच्छत हेम-
रुतोवीर्युष्माकंसदःसदनंवेदित्क्षणस्थानंउरुविस्तीर्णकृतं तत्रयदास्तीर्णवर्हिस्तदासीदत त-
स्मिन्वर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वं त-
माभवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दप्रसवणे क्लिप्चेतिक्लिप् अनिदितामिति न-
लोपः छद्नुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतृगतौ अन्येभ्योऽपिट्भ्यन्तइतिवनिप् । जिगा-
त गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोणमध्यमबहुवचनस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशः तस्यपिच्चेनडित्वाभावादीहृत्यघोरितीत्वाभावः । सदः अतःकृक-
मीतिवित्तर्जनीयस्यसत्वम् । मादयध्वं मदतृप्त्रियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ ६ ॥

॥इतिप्रथमस्यपष्ठेनवभोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तेवर्धन्तस्वतंवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुचक्रिरेसदः ।

विष्णुर्यद्वावृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिर्ब्रह्मिर्पिप्रिये ॥७॥

ते । अवर्धन्त । स्वतंवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।

उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । हु । आवत् । वृषणम् ।

मदच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । ब्रह्मिर्पि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयबलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपे-
क्षन्ते वृद्धिप्राप्यच महित्वनामहिन्नामहत्त्वेननाकंस्वर्गात्तस्थुः आस्थितयन्तःसदःसदनंभोल-
क्षणंस्थानंवस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णचक्रिरे यद्येभ्योरुदयः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं
मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेकारंयज्ञंविष्णुर्वावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःयोनपक्षिणोयथा
शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यब्रह्मिष्यधि अस्मदीयेयज्ञेप्रियेभीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविश-
न्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावमत्ययादुत्तर-
स्याडोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वं यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः ना-
कमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णचक्रिरद्विचार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्नि-
घातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आवत् छान्दसोवर्तमानेत्तद् । वृषणंवापपूर्वस्य-
निगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्लिप्चेतिक्लिप् ।
सीदन् लिङर्थेलेटचडागमः ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

शूरांश्च्युयुधयो न जग्मयःश्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुतो राजान इव त्वेपसं नृशो नरः ॥८॥

शूराःश्द्वव । उत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।

पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुतश्भ्यः ।

राजानःश्द्वव । त्वेपसंनृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेव शौर्योपेतायुयुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयोन शत्रुभिर्युध्यमा-
नाः पुरुषाइवच जग्मयःशीघ्रंगच्छन्तोमरुतः श्रवस्यबोनश्रवोन्नमात्मनइच्छन्तःपुरुषाइव पृत-
नासु सद्गुमेपुयेतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धेभ्याप्रियन्ते तादृशेभ्योमरुद्भ्योविश्वामुवनासर्वाणिभू-
तजातानि भयन्ते विजयति येनरोवृष्ट्यादेर्नैतारोमरुतः राजानइव राजमानानृपतयइवत्वेपसंदृ-
शः दीप्तसंदर्शनाउग्ररूपतयाद्गुमशक्याभवन्तितेज्यइत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंप्रहारे आदृगमह-
नजनइत्यत्रोत्सर्गछन्दसीतिवचनात्किन्प्रत्ययः लिङ्ङावाह्निर्भावादि कित्वाद्गुणाभावः निच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैवसूत्रेणकिन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाह्नि-
र्भावादि । श्रवस्यवः श्रवइच्छतिश्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युपत्ययः । येतिरे पतीप्रयत्ने छन्द-
सिलुहलइलिटइतिवर्तमानेतिट् । भयन्ते जिभीभये बहुलंछन्दसीतिरापःश्लोरभावः । त्वेपसंदृ-
शः त्विपदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्मेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् बहुव्रीहौपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमोष्टकमाह—

त्वष्ट्रायद्वज्रंसुर्कृतं हिरण्ययंसहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।
धत्तइन्द्रो नर्यपांसि कर्तुं वेहन् वृत्रं निरपामौजदण्वम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुर्कृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रं भृष्टिम् ।
सुऽअपांसि । अवर्तयत् । धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तुं वे ।
अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औजत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टाविश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्य-
र्थः कीदृशंसुर्कृतंसम्पक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयंसहस्रं भृष्टिं अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं तद्व-
ज्रं इन्द्रो धत्ते धारयति किमर्थं नरि अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते संग्रामे अपांसि
शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तुं वेकर्तुं एवं वज्रं भृत्वा तेन वज्रेण वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं
अर्णसोदकेन युक्तं मेघं अहन् अवधीत् अपां वेन निरुद्धा अपश्च निरौजतः शेषेणाधोमुखं अपात-
यत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुर्कृतं सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटोमकारस्य लोपः ऋत्वास्त्वयास्त्वेत्यादिना निपात्यते ।

स्वपाः सोमं न सी अलो गोप सी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे नुमर्थे संसे नितिकरोते स्तवेन्द्रत्ययः । अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठौ ऊद्विमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । औन्नद उन्न आर्जवे । अर्णवं अर्णसो लोपश्चेति मतवर्था योवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीधृचमाह—

ऊर्ध्वं नु नुद्रेव तंत ओजं सादा दृहाणं चिद्विमिदुर्विपर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानं वोमदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नु नुद्रे । अचतम् । ते । ओजं सा । दृदृहाणम् । चिद्व ।

विभिदुः । वि । पर्वतम् । धर्मन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानं वः ।

मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अप्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिः पिपासया पीडितः स नम्ररुतः उदकं ययाचे तदनन्तरं मरुतो दूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र गोतमऋषिस्तित्तितां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहारं चकृत्वा तस्मिन्नाहारवे कूपमुत्तिष्ठ्य तत्रार्पिते नोदके न तर्पयांचक्रुः अयमर्थो न योत्तरयाच प्रविषाद्यते—ते मरुतः अवतं अवस्तावततो भवतीति अवतः कूपः कूपनाम सुच अवतः अवत इति पठितम् तमूर्ध्वं उपरि यथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन वस्त्रेण नु नुद्रे प्रेरितवन्तः उतवातवन्त इत्यर्थः एवं कूपमुत्तवाय कपेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये दृदृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चिद्व पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि विविभिदुः विशेषेण यभंजुः सुदानं वः शोभनदानास्ते मरुतः वाणं शतसंख्याभिस्तद्वीथिर्युक्तं वीणाविशेषं धर्मन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षं सति रण्यानि स्तुत्या निरमणीयानि धनानि चक्रिरे स्तोत्रं यः कुर्वन्ति ॥ नु नुद्रे णुद्रे रणे लिटि इरपोरे इतिरे—आदेशः । दृदृहाणं दृदृदृहि वृद्धौ लिट् कानच् । धर्मन्तः ध्वाशब्दाग्निसंयोगयोः पाश्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणि घञ् कर्पात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यायामित्यप् ततो भवेच्छन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीधृचमाह—

जिह्वं नु नुद्रेव तंत यां दिशा सिञ्चन्तु सं गोतं मायतृष्णजे ।

आगच्छन्ती मवसा चित्रमानवः कामं विप्रस्यतर्पयन्तु धामग्निः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
 गोतमाय । तृष्णजै । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
 चित्रज्ञानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामजिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंजद्धतंकूपंयस्यांदिशिकृपिर्वसतितयादिशाजिह्वं वकं तिर्यश्चनुनुदेमेरितवन्तः
 एवंकूपं नीत्वाक्रप्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृपितायगोतमायकृपयेतदर्थं उत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य
 असिञ्चन् आहावे अवानयन् एवंकृत्वा ईमेनंस्तोतारष्ट्रिपिचित्रज्ञानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः
 अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्राप्नुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाम-
 मभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्ततर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्त्साववर्णेति सावेकाचह-
 तिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यमतिपेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे जितृ-
 पापिप्राप्तायां स्वपितृपोर्नेजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्मत्वयमभिप्रायः अ-
 न्येष्वपिदृश्यतइतिदिशिग्रहणात् केवलादपिजनेर्दप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः हन्थापोःसं-
 ज्ञाछन्दोसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिमित्तिम-
 निन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मैतिहविषोयाग्या प्रदानानामितित्वण्डेस्तुवितम्—अराइवेदचरमाअहे-
 वयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीष्टचमाह—

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुपेयच्छताधि ।

अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तरथिनोपत्तदृपणःसुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुपे ।

यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रथिम् ।

नः । धत्त । दृपणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वीर्युष्माकंसंवन्धीनि या यानिशर्मशर्माणिसुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातू-
 निपृथिव्यादिपुत्रिपुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणियानि सन्ति यानि च दशगृहे हविर्दत्तवते यजमानाय अधियच्छत अधिकं प्र-
यच्छथ हेमरुतः तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियन्त विशेषेण प्रयच्छत किञ्च हे वृषणः कामानां व-
र्षितारो मरुतः नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युं कुर्याधनं दत्त दत्त ॥ या शोश्छन्दसि बहुल-
मिति शोर्लोपः । शर्मं सुपांसुलुगिति जसोलुक् । शशमानाय शशप्लुतगतौ वाच्छीलिकश्चानश् । यच्छत
छान्दसेलडि बहुलं छन्दस्य माडचोगेपीत्यडभावः । यन्त यमेलोडि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् तमन-
ममथनाश्चेति तस्य तवादेशः अवस्तस्य पित्वेनडि स्वाभावाद्नुदात्तोपदेशो त्यादिनानुनासिकलोपो-
न भवति । वृषणः वापपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं बहुवीहौवीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति मथमस्य पष्ठे दशभोवर्गः ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति दशर्चद्वितीयं सूक्तम् गोतमस्यार्पणाय त्रं मरुदेवताकं अनुक्रम्यते च-मरुतो द-
शगायत्रमिति । व्युल्लेख्यतीये छन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे एतत्सूक्तं तृतीयस्यागन्ममहेति खण्डे सूत्रित-
म्-मरुतो यस्य हि प्राग्येवाचमित्याग्निमारुतमिति । ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्ये-
षानुवाक्या सूत्रितं च-ऐन्द्रामारुती भेदकामामरुतो यस्य हि क्षयइति । एषैव वरुणप्रघासे मारुत्या-
आमिक्षाया अनुवाक्या सूत्रितं च-मरुतो यस्य हि क्षये राइवेदचरमा अहेवेति । तथा प्रातः सवने पोतु-
रेषामस्थितया ज्या सूत्रितं च-मरुतो यस्य हि क्षये मे प्रवीरिहावहेति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टकमाह-

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । सुगोपातमोजनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः ।

सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य त्वलुप्यजमानस्य
क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ सजनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भव-
ति ॥ पाथ पापाने लेटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः विशिष्टमह-
स्तेजोपेपाते तथोक्ताः । सुगोपातमः शोभनो गोपाः रक्षको यस्य स सुगोपाः अतिशयेन सुगोपाः सु-
गोपातमः तमपि पिच्छाद्नुदात्तत्वे सति बहुवीहौनञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताह्वम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञः । वाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।

शृणुत । ह्वम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसः यज्ञस्यबोढारोमरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दःसमुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तु-
तीनांसंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविन्ध्वहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागर-
हितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यबोढारः स्तुतिप्रियाश्चेतिभावः ॥
यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदमल्लतिस्वरत्वचेतिवचनात् वहिहाधाजूष्यश्छन्दसीतिकार-
कपूर्वाद्वहतेरस्तुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणेकिन् नामन्यतरस्या-
मितिनामउदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवःशृचेतिश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेऽप्यइतिव-
चनात्तिङएवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामश्रितस्यामश्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे-
नपदादपरत्वाच्चिदाताभावः । ह्वं भावेनपसर्गस्येतिह्यतेरप् संप्रसारणंच ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उतवायस्यंवाजिनोनुविप्रमर्तक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्यं । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतंक्षत । सः ।

गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविलक्षणाच्चोपेताऋत्विजः विप्रमेधाविर्नमरुद्ग-
णंअन्वतक्षत हविःप्रदानादिनावीक्षणीकुर्वन्ति सयजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे
गन्तागमनशीलोभवति ॥ अतक्षत तक्षत्वक्षूतनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनमध्यमः । गन्ता
गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्याष्टकमाह—

अस्यवीरस्यंवर्हिपिसुतःसोमोद्विर्विष्टिपु । उक्थंमर्दश्चशस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्यं । वर्हिपि । सुतः । सोमः । द्विर्विष्टिपु । उक्थम् ।

मर्दः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्थशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय
सोमःसुतः ऋत्विग्भिर्भरभिपुतोभवति उक्थंमरुदेवताकंशासं मदश्चमदिधातुनायुक्तामरुतो-
देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकाभारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-
स्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयएणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य
इष्टयोषेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुमीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अस्यश्रोपन्त्वामुवोविश्वायश्चर्पणीरभि । सूरंचित्सत्सुपीरिपः ॥ ५ ॥ ११

अस्य । श्रोपन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्पणीः । अभि ।

सूरम् । चित् । सत्सुपीः । रिपः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुर्विमरुतः आआभिमुख्येनश्रोपन्तु शृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्पणीः
सर्वान्शत्रुभूतान्मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः सूरंचित्
सूरं स्तुतेऽप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रचान्यन्नानि सत्सुपीः प्राप्नानिभवन्तु ॥ श्रोपन्तु श्रु-
श्रवणे लोटिसिद्धहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेलेंटि तिपस्तिडांतिडोभवन्तीतिसिप्
लेटोडादावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुयोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं प्रप्रेरणे
सुसुधागृधिभ्यःकन्नितिकन्त्यत्ययः । सत्सुपीः सृगतौ अस्माह्निडःकसुः उगितश्चेतिडीप्
भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतित्वम् जसि बाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पूर्वाभिर्हिदंदाशिमशरद्भिर्मरुतोव्यम् । अवोमिश्रर्पणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । दंदाशिम । शरत्द्भिः । मरुतः । व्यम् । अवःऽभिः ।

चर्पणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतःपूर्वाभिर्बह्वीभिः शरद्भिःसंवत्सरेः चर्पणीनांसर्वस्यद्रष्टृणां सर्वज्ञानांभवतांसंबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोषयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थे यस्मादेवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वेतोगुणवचनादितिडीप् यणादेशेहलिचेतिदोर्घत्वम् । ददाशिम दाशृदाने लिटिङ्हागमः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । चर्पणीनां नामन्यतरस्यामितिनामजडात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः । यस्यप्रयांसिपर्यथ ॥ ७ ॥

सु॒भ॒गः । सः । प्र॒य॒ज्य॒वः । म॒रु॒तः । अ॒स्तु । म॒र्त्यः । य॒स्य॑ ।
प्र॒या॑ंसि । प॒र्य॑थ ॥ ७ ॥

हेमयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्यामरुतः समर्त्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभवतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविर्लक्षणान्यजानिपर्यथ आत्मनिस्तिष्ठथ स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य कत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्यथ पृष्वृपुष्वुत्तेचने भौवादिकः यद्वृत्तान्त्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः । विदाकामस्यवेनतः ॥ ८ ॥

श॒श॒मा॒न॒स्य॑ । वा॒ । न॒रः । स्वे॒द॒स्य॑ । स॒त्य॒श॒व॒सः । वि॒द॒ ।
का॒म॒स्य॑ । वे॒न॒तः ॥ ८ ॥

हेसत्यशवसः अवितथचलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमानस्यस्वेदस्य स्तावकमद्योच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिरुर्मा कामयमानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोत्रं वा कामस्य काममभिलाषंविद लभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य शशश्रुगततो ताच्छीलिरुधानश् । स्वेदस्य त्रिविद्गात्रप्रक्षरणे भन्तर्भाषितप्यर्थात्कर्मणिघञ् त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् । विद विद्गुणो लोटिभ्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यव्यत्ययेन श्वादेशः बहुलंउन्दसीतिविकरणस्यलुक् शस्पादादेशः टोपस्तआत्मनेपदेव्यवितितलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वान्विधाताभावः द्योततस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घः । कामस्य वृषादिपुषा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियामग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थार्थे षष्ठी ॥ ८ ॥

नवमीश्रचमाह—

यूयंतस्त्यशवस आविष्कर्तमहित्वना । विध्यंता विद्युतारक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यश्शवसः । आविः । कर्त । महित्वना । विध्यंत ।
विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रभृष्यबलामरुतोयूयं तद्वत्प्रवधादिपुप्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-
त्म्यं आविष्कर्त आविष्कुरुतमकाशयत विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्तं करोते लोटि बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लुक् तत्तनमनयनाभेतित्तादेशः गुणः इदुदुषधस्य चापत्ययस्येति आविः शब्द-
विसर्जनीयस्य पत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-
पांस्तु गितितृतीयाया आजादेशः नकारोपजनश्च । विध्यत व्यधत्ताडने श्यनिग्रहिष्यादिना संप्रसा-
रणम्, तशब्दस्य सार्वधातुकमपि दिटि च्वेसति कचित्तु नु घमक्षुवडितिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीश्रचमाह—

गूहता गुह्यं तमो वियांत विश्वं मन्त्रिणम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गूहंत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अन्त्रिणम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोन्धकारं गूह्यं संवृतं कुरुत यथास्माभि-
र्न दृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वं सर्वं अन्त्रिणं अन्तराक्षसादिकं वियात वि-
विधं प्रापयत अस्मत्सकाशा निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्त कुरुत
यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतं गुहात् रूपे हृदये भवं तमोभाव रूपान्नान्तर्गूह्यं विनाशयत अन्त्रिणं पुरु-
षार्थं स्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयाम-
हे प्राणापानादिप्रश्नवृत्तिरूपा हेमरुतः तत्कर्त कुरुत ॥ गूहंत गुह्यं संवरणे शपितधूपधगुणे ऊदुपधा-
या गोहृदिति उपधाया ऊकारः । यात याप्रापणे अस्मादन्तर्भावितव्यार्था लोट् । अन्त्रिणं अदेखिनि-

चेति त्रिनिप्रत्ययः । उभयसि वशकान्तौ इदन्तोभसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिव्यादिनासं-
सारणम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पठेद्वादशोऽवर्गः ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति पङ्क्त्यन्तृतीयसूक्तम् गोतमस्यापि जागतं मारुतं तथा चानुकान्तम्—प्रत्वक्षस इति पङ्क्त्यन्तृ-
तमिति अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं अथ यथेतमिति खण्डे सूत्रितम्—प्रत्व-
क्षसः प्रतवसो यज्ञायज्ञावो अग्नय इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनो नानता अविथुरा ऋजीपिणः ।

जुष्टतमासो नृष्टतमासो अजिभिर्व्यान्त्रे केचिदुसा इव स्तृभिः ॥ १॥

प्रष्ट्वक्षसः । प्रष्टवसः । विष्टरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः ।

ऋजीपिणः । जुष्टतमासः । । नृष्टतमासः । अजिभिः । वि ।

आनज्जे । के । चित् । उसाः इव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः यतः प्रतवसः मरुद्वबलोपेताः अ-
तएव विरप्शिनः विविधेन जयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतव महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते
अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः अविथुराः अविपुकाः सप्तगणरूपेण संघी-
भूता इत्यर्थः ऋजीपिणः तृतीयसवने ऋजीपस्याभिपवाद् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति तेषां ऋजीपित्वम्
यद्वा ऋजीपिणः प्रार्जयितारो रसानां जुष्टतमासः अतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नृष्टतमासः अतिश-
येन मेघोदेनेतारः एवंभूता मरुतः स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैः अजिभिः रूपरूपेण व्यञ्जकैराभर-
णैः व्यान्त्रेण भसि व्यक्ता इत्यन्ते तत्र दृष्टान्तः—केचिदुसा इव ये केचन सूर्यरश्मयो यथान भसि दी-
प्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः तक्षूत्वध्वनूकरणे गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं चेत्पुनरुत्पूर्वपदमरुतिस्वरत्वं च । प्रतवसः तव इति चलनात् मरुद्वतवोपेतां
बहुवीही पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपटपव्यक्तायां वाचि निरणं विरप्शः औणादिकः
शक्प्रत्ययः तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः आनता अवनताः ग्रहीभूताः न आनताः अनानताः
अव्ययपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेः संसारणं भः किञ्चेत्युरच्य-

त्ययः अत्रतुनहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टवमासः नित्यंमघेइतिजुष्टशब्दआ-
द्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनञ्जे अञ्ज्व्य-
क्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लिट् इतिवर्तमानेऽलिट् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम्
तस्मान्नुङ्दिहलङ् इतिनुद् व्यत्ययेनउपघालोपः इरयोरे । स्तृभिः स्तृञ्आच्छादने किप् आगमा-
नुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपहरेपुथदचिंश्चययिंवयंइवमरुतःकेनचित्पथा ।

श्रोतन्तिकोशाउपवोरथेष्वाधुतमुक्षतामधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपहरेपु । यत् । अर्चिष्वम् । ययिम् । वयःइव । मरुतः । केन ।

चित् । पथा । श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वुः । रथेषु । आ ।

धृतम् । उक्षत । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपहरेपुउपहृतव्येपुगन्तव्येपुअस्माकंसजिलष्टेपु नभसःप्रदेशेपुपद्यदाययिगति-
मन्तमेघंअचिंश्चं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचि-
दाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रंवर्षणार्थमनर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः त-
दानींकोशाः मेघनामैतव वोयुष्माकर्तथेषु आसक्तमेघाश्रोतन्ति जलंमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे
मरुतः यूर्यमर्चतेयुष्मानहविर्भिःपूजयतेमहंयजमानायमधुवर्णमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्यु-
दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांबृष्टिकुस्तेत्यर्थः ॥ उपहरेपु ह्रौदित्ये उप-
हरन्तिह्रौदित्येननिर्यगच्छन्त्येवित्युपहरानभःप्रदेगाः पुंसितंज्ञापांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः ।
अचिंश्चं चिनोतेर्वर्तमानेऽलङ् बहुलछन्दसीतिविकरणस्यलुङ् । ययिं याप्रापणे आहगमहनजनइति
किमत्ययः । पथा आडि भस्पटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोत-
न्ति ऋपुतिरक्षरणे छान्दसोयलोपः । उक्षत उक्षसेचनेटोडितशब्दस्पडित्येसनिऋचितुनुधेत्यादि-
नासांहिविकोदीर्यः ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रेषामज्मेपुविधुरेवरजतेभूमिर्पामिंपुयद्धंयुजतेगुमे ।

तेकीलयोधुनपोभ्राजदृष्टयःस्त्रयंमदित्वंपनयन्धृतयः ॥३॥

प्र । ए॒षाम् । अ॒ज्मे॒षु । वि॒थुरा॑ऽई॒व । रे॒ज॒ते । भू॒मिः । या॒मे॒षु ।
यत् । ह । यु॒ज॒ते । शु॒भे । ते । क्री॒ळ्यः । धु॒नयः । आ॒ज॒त॑ऽऽक॒ष्टयः ।
स्व॒यम् । म॒हि॒ष्ट्वम् । प॒न॒य॒न्त । धू॒तयः ॥ ३ ॥

यद्ध यदास्त्व एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुजते मेघान्सजीकुर्वन्ति तदानीं
अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु एषामरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्रे-
जते प्रकर्षेण कम्पते यद्वा यदास्त्वमरुतः स्वकीयान्नथान्युजते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषां रथा-
नां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु पुगमनेषु सत्सु भूमिर्भित्त्वा कम्पते तत्र दृष्टान्तः—विथुरेव यथा भ-
र्त्रा विमुक्ता जायाराजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कम्पते वद्वत् तैतादृशाः क्रीळ्यः विहारशीलाः
धुनयः चलनस्वभावाः आजगृह्यः दीप्यमाना युधाः एवं भूतामरुतः धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः
सन्तः महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज-
गतिक्षेपणयोः अर्तिस्तु स्त्वित्यादिनाविधीयमानो मन्त्रबहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः बलादावार्ध-
धातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति विभावाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृ-
कम्पने ण्यसते रेजत इति भयवेपनयोरित्यार्षकः । यामेषु यमउपरमे भावे षञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तोदा-
त्तत्वे मासे वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा यामापणे इत्यस्मादर्तिस्तु स्त्वित्यादिनामन्त्ययः । शुभे
शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणः कर्मणि क्रिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे
गुणधूपविच्छीत्तायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

स॒हि॒स्व॒स्तृ॒प॒र्ष॒श्चो॒यु॒वा॒ग॒णो॒ऽया॒ई॒शान॑स्त॒वि॒पी॒भिरा॑र्हतः ।
अ॒सि॒स॒त्य॒ऋ॒ण॒या॒वा॒ने॒द्यो॒स्या॒धि॒यः॒प्रा॒वि॒ता॒था॒वृ॒षा॒ग॒णः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्व॒ऽस्तृत् । प॒र्ष॒त॑ऽअश्वः । यु॒वा । ग॒णः । अ॒या । ई॒शानः ।
ता॒वि॒पी॒भिः । आ॑ऽर्हतः । अ॒सि । स॒त्यः । ऋ॒ण॑ऽयावा । अ॒ने॒द्यः ।
अ॒स्याः । धि॒यः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । अर्थ । वृ॒षा । ग॒णः ॥ ४ ॥

तहि सखलुमरुद्रणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वस्त्यमेवसरन् नहान्यः कश्चिदस्यमरुद्रणस्यपेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यः श्वेतविन्दंकितामृग्यो-
श्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविपीभिरन्येपामसाधारणैर्वटैरावृतः परिवेष्टि-
तः सत्यः सत्कर्माहः ऋणयावास्तोतृणाभृणस्यापगमयितावहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्र-
शस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानां वार्षिता एवं भूतोमरुद्रणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य
कर्मणः अथानन्तरंप्रावितासिप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिपष्ठचायाजादेशः ह-
ल्लोपइतीदमइदृषस्यलोपः । ईशानः ईशपेश्वर्येइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्व-
धातुकत्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अ-
सि पुरुषन्यत्ययः । ऋणयावा याप्रापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिमित्तिवनिष् । अनेद्यः
णिदिकुत्सायां ऋहलोऽप्येदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावे लघूपधगुणः नञ्स-
मासेऽप्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमहा—

पितुः प्रत्नस्य जन्मनावदामसि सोमस्य जिह्वाप्रजिगातिचक्षसा ।
यदीमिन्द्रं शम्यृक्काण आशतादिन्नामानि युज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
जिगाति । चक्षसा । यत् । इम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः ।
आशत । आत् । इत् । नामानि । युज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यजन्मतेनवर्षं
यदामसिब्रूमः वक्ष्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवर्षं ब्रूयदित्यर्थः कोसौवृत्तान्त-
इतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेऽप्यभिपुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयाहुरयासहिताजिह्वा स्तु-
तिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्रणंप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेपुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्रःक्रियते यद्यस्मा-
दीमेनमिन्द्रं शमिवृत्रवधादित्येककर्मणि ऋक्काणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंस्वपयास्तुत्यापु-
क्ताः सन्तः आशतआमुवन नपर्यत्याक्षुः आदित् एवमिन्द्रमाभ्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञाहंणिर्दृष्ट-
चान्पादद्वेयेवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशालिङ्घ्या दधिरेधृतवन्तः तस्मादेपांयज्ञेसोमाहुतिःस्तु-
तिश्चक्रियते ॥ शमि शमीविकर्मनाम सप्तम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । ऋक्काणः ऋचस्तुतो संप-

दादित्तक्षणोभावेऽपि छन्दगीतनिरातिमन्त्रार्थविवरित् अन्यविवारोऽन्यदाः यद्वा अयस्म-
पादिपुरुषविदुष्यभरवोयुनचार गुरुभ्रासकनेयादाविवदत्तात्तुन्म भवान्भवाभा-
यः । आगत छन्ददृष्टंछन्दसीतिविवरणस्यदृष्ट् । यतिपानि यज्ञावगम्यांयसञ्चारितिअर्हा-
र्थयः ॥ ५ ॥

पञ्चमोऽष्टकः—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरुश्मिभिस्तत्क्रकंभिःसुखादयः ।
तेवार्शीमन्तद्विष्मिणोअर्शीरवोविद्रेभियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

श्रियसे । कम् । भानुक्षिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रुश्मिः ।
ते । क्रकंभिः । सुखादयः । ते । वार्शीमन्तः । विष्मिणः ।
अर्शीरवः । विद्रे । भियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्तमरुतः भानुभिःभानुशीष्टिर्दीप्पमानैःसर्वरश्मिभिःसह कंष्ट्रचुदकं श्रिय-
सेअपितुंप्राणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्पक्मेवमिच्छन्ति पृथिवीवृष्ट्युदकेन सम्पक्सेकुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः क्रकभिः स्तुतिमद्भिःकृत्विभिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विषोभक्षयितारोभवन्ति यागीमन्तः वार्शीतिवाङ्मय शोभनयास्तुतिदक्षणायाचोपेताः इ-
विष्मिणोगतिमन्तः अर्शीरवोभयरहितास्तेमरुतः भियस्यसर्वाभिमत्तस्यमारुतस्यमत्सर्वाबन्धि-
नोधाम्नःस्यानस्यसर्वाभिमत्तमरुतगर्बदंविशिष्टस्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे तुमर्थे-
सेतेनितिवसेनपत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताद्विद्रेअमग्रइतिपदिधा-
दामभायः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सुखादयः स्वाद्वक्षणो औणादिकइत्ययः शोभनात्वादिभक्ष-
णंयेषां नञ्सुखामित्युत्तरपदान्तोदत्तत्वम् । इविष्मिणः इत्यग्नौ इविपुधीन्धीत्यादिनामकृतोमत्व-
र्थयिइति । विद्रे विद्वत्ताभे लिटिद्विवचनपकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विवचनाभावः इरपोरे-
इतिइरेचोरेभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमोऽष्टकः ॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिपल्लवंचतुर्थसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेमस्तारपङ्की
पञ्चमीविराड्छेति पूर्ववद्विदेवते आद्यापङ्कीचद्वेप्रस्तारपङ्की आद्योपादौजागवौतृतीयचतुर्थो

तृतीयाष्टकमाह—

श्रियेकंवोअधितनूपुवाशीमेधावनानरुणवन्तऊर्ध्वा ।
 युष्मभ्यंकंमरुतःसुजातास्तुविद्युन्नासोधनयन्तेअद्रिम् ॥ ३ ॥
 श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूपु । वाशीः । मेधा । वना । न ।
 रुणवन्ते । ऊर्ध्वा । युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः ।
 तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं तनूपुशरीरेषु अंसप्रदेशोपुवाशीः शत्रूणामाक्रोशकमारात्यमायुधंअ-
 धिश्रिये कं ऐश्वर्यार्थंवर्ततइतिशेषः कमित्येतत्पदपूरणं तदुक्तम्—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वि-
 तीति । तादृशामरुतः यनान उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधायज्ञान ऊर्ध्वाऊर्ध्वान् एकाहाहीन-
 सत्ररूपेणोच्छ्रितान् रुणवन्तेयजमानैःकारयन्ति हेसुजाताः शोभनजननपुक्तामरुतः युष्मभ्यं
 युष्मदर्थं कंसुखकरं अद्रिसोमाभिषवेमवृत्तंघ्रावाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधनायजमानाः धनय-
 न्तेधनंकुर्वन्ति युष्माकंयागायघ्रावभिरभिपुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः शत्रूणांभयोत्सादनेनाक्रोश-
 शब्दकरणंवाशः तत्तच्छन्दसीवनिपावितिमतत्त्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा सुपांसु-
 लुगितिशसोडादेशः । वना शेच्छन्दसिबहुटमितिशेर्लोपः । रुणवन्ते रुविहिंसाकरणयोश्च सङि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं धिन्विष्योरचेत्युप्रत्ययः पुनरप्यव्यत्ययेनान्तादेशः छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
 धातुरुत्वेनसस्याङित्वाद्गुणेअवादेशः । ऊर्ध्वा पूर्ववत्डादेशः । धनयन्ते धनशब्दात् सत्करो-
 तीतिणिच् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

अहानिगृध्राःपर्यावआगुरिमांधियंवाकर्कार्याचंदेवीम् ।
 ब्रह्मरुणवन्तोऽगोतमासोअर्केरुर्ध्वानुनृदत्सधिपिवंध्यै ॥ ४ ॥
 अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । । आ । अगुः । इमाम् ।
 धियम् । वाकर्कार्याम् । च । देवीम् । ब्रह्म । रुणवन्तः । गोतमासः ।
 अर्केः । ऊर्ध्वम् । नुनृद्रे । उत्सधिम् । पिवंध्यै ॥ ४ ॥

वृषितैर्गोतमैः स्तुतामरुतस्तेज्योगोतमेज्योदेशान्तरेवर्तमानं कूपमुत्वायानीयमददुः एतद्व-
द्वाकश्चिदपिर्वृते हेगोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्वोयुष्मान्अहानिशोभनोदकोपेतानिदिना-
निपर्यागुः पर्यागतानिपरितः आभिमुख्येनप्राप्तानि प्राप्यच इमांवाकार्यावाभिर्दकैर्निष्पाद्यां धि-
यं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्मचदेवीद्योतमानंअकुर्वन् येष्वाहस्तुबलहविलक्षणं अन्नं अर्कैर्मन्त्रसा-
धैःस्तोत्रैःसहकृण्वन्तोमरुद्भ्यःकुर्वन्तोगोतमासोगोतमाःकथयः उत्सार्धंउत्सोजलप्रवाहोस्मिन्धीय-
तइतिउत्सधिःकूपः तंपिच धैस्वकोषधानाघऊर्ध्वनुनुद्रेनुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानंकूपंउत्खातवन्तः
एतदीयस्तोत्रैःस्तुतामरुतःकूपंउत्खातवन्तः इतिपदं तदेवतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषुउपचर्यते ॥
गृध्राः गृधुअभिकांक्षायां सुसूधागृध्रिभ्यःकन्नितिक्रम्यत्ययः सुपांसुषोभवन्तीतिशतोजस् नि-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः आतइतिशेर्जुस् । वाकार्याङ्कुलञ्कर-
णे ऋह्रलोप्येव पाभिःकार्यावाकार्या विचक्रादित्वादुत्तरपदान्वोदात्तत्वम् । नुनुदे णुदमेरणे इ-
रयोरेइतिरेआदेशः । उत्सार्धं कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेरधिकरणेकिमत्ययः । पिबध्वै पापाने
तुमर्थेसेसेनितिशध्वैन्प्रत्ययः पाप्मेत्यादिनापिबदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

एतत्पञ्चयोजनमचेतिसुखहृयन्मरुतो गोतमोवः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतोवराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सुखः । हृ । यत् । मरुतः ।

गोतमः । वः । पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् ।

विधावतः । वराहून् ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः एतद्योजनंयुज्यतेनेनदेवतेतियोजनमेतत्सूक्तसाध्यंस्त्वोत्रं त्यन्न त्यत्प्रसिद्धंअन्यदु-
त्कृष्टंस्तोत्रमिव अचेतिसर्वज्ञायते वोयुष्मदर्थं यद्यदेतत्सूक्तरूपंस्त्वोत्रंगोतमःकपिःसस्वहृजच्चारित-
वान्बलुकिंकुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वा अयोदंष्ट्रा-
नदशतीतिदंष्ट्राचक्रधारा अयोमपीभिः चक्रधाराभिर्युक्तान् यद्वा दंशनसाधनाऋषयोदंष्ट्राः
अयोमपाऋषयोपेपातान् विधावतःविधिधर्मितस्तत्प्रवर्तमानान्वराहून्वरस्योत्कृष्टस्यशत्रो-
र्हून् यद्वा उत्कृष्टस्यवृष्ट्युदकस्याहून् यद्वा उत्कृष्टानादिवानांआह्वातून् वरस्यहविषोभक्षयि-

गायत्रौयस्याः साप्तस्वारपङ्क्तिः सूत्रित्वं—मस्तारपङ्क्तिः पुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-
त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताद्द्वौजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्तस्वारपङ्क्तिरिति एतत्त्यदित्ये-
पापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्तयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

आविद्युन्माद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।

आवर्षिष्ठयानइपावयोनपत्ततासुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्तः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात ।

ऋष्टिमत्तः । अश्वऽपर्णैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इपा । वयः ।

न । पत्तत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-
कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितमेधंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति
मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समान्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-
स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः । गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-
त्कश्यपात्सहगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोजतिरइति । एवंभूताहेमरुतः रथेभिः आत्मी-
यैरथैः आयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्माद्भिः विद्योतनंविद्युव विशिष्टदीप्तिपुक्तैः
स्वर्कैःस्वर्चनेः शोभनगमनपुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-
पुक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्याधुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्भद्भिःअश्वपर्णैः अश्वानां
पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलमेघारथास्तेःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-
दृशैर्विद्युन्माद्भिः विद्युवतडित्तद्भद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अपर्णंगमनं त-
त्स्वभावनीरपुक्तैः अश्वपर्णैः अश्वंव्याप्तंपर्णपतनंगमनंयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः
हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनानामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-
यापवृद्धयाइषाअस्मदयंदातव्येनाज्ञेनसहानोऽस्मान्प्रतिपद्योनपक्षिणइव शीघ्रं आपन्नतआपत-
तआगच्छतेत्यर्थः अग्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यमस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वध्वनैरिति-
वास्यर्चनैरितिवास्यर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिर्श्वपणैरश्वपत्तनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-
पततसुमायाःकल्याणकर्मणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-
च्छन्दस्ययवाद्यन्तर्भावादयवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्क्षयइतिमतुपोवत्वनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह-
स्वनुङ्क्ष्यामनुविमिमतुपउदात्तत्वम् । अश्वपणैः अश्वव्याप्तौ अश्वमुपीत्यादिनाकन्त्ययः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशयनिकेइष्टानिप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षोदेशः ।
पतत पतुगती लुङि लटित्वाव च्चेरडादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेरुणेभिर्वरमापिशङ्खैःशुभेकयान्तिरथतूर्भिः ।

रुक्मोनचित्रःस्वधितिवाप्यव्यारथस्यजंघनन्भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्खैः । शुभे । कम् । यान्ति ।

रथतूर्भिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिइवा । पय्या ।

रथस्य । जंघनन्तु । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वांकामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्खैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य
प्रेरयितुभिः अश्वैः वरंदेवानां वरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-
मर्थं शुभेतस्यशोभाकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषामरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं
सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितिवाप्यस्वधितिरितिबज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-
पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपय्याचक्रधारयाभूमभूमिजंघनन्तअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोत्तरक्ष-
णार्थमागतानांतेषामरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडितावभूवेत्यर्थः ॥ वरं त्रियन्तेदेवाअनेने-
तिवचनं ग्रहवृद्धनिश्चीतिकरणेअप । कं कैमैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-
तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतित्वरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्तिप्चेतिक्तिप् भिसिहल्लिचेतिदीर्घत्वम् ।
पय्या पवीरधनेमिर्भवतीत्यास्कः । पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तपणइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-
लोपयलोपो । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

श्रियेकंवोअधितनूपुवार्शीमेधावनानकृणवन्तऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यंकंमरुतःसुजातास्तुविद्युन्नासोधनयन्तेअद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूपु । वार्शीः । मेधा । वना । न ।

कृणवन्ते । ऊर्ध्वा । युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः ।

तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं तनूपुशरीरेषु अंतप्रदेशेषुवार्शीः शत्रूणामाक्रोशकमारारव्यमायुधंअ-
धिश्रिये कं ऐश्वर्याथंवर्ततइतिशेषः कमित्येतत्पदपूरणं तदुक्तम्—अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वि-
तोर्वि । तादृशामरुतः वनान उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधायज्ञान् ऊर्ध्वाऊर्ध्वान् एकाहाहीन-
सत्ररूपेणोच्छ्रितान् कृणवन्तेयजमानैःकारयन्ति हेसुजाताः शोभनजननयुक्तामरुतः युष्मभ्यं
युष्मदर्थं कंसुखकरं अद्रिसोमाभिपवेमवृत्तंमावाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधनायजमानाः धनय-
न्तेधनंकुर्वन्ति युष्माकंयागायमावभिरभिपुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वार्शीः शत्रूणांभयोत्पादनेनाक्रोश-
शब्दकरणंवाशः ततश्छन्दसीवनिषावितिमत्वर्थीयईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा सुपांसु-
लुगितिशसोडादेशः । वना शेच्छन्दसिचङुलमितिशेर्लोपः । कृणवन्ते कृविहिंसाकरणयोश्च लटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं धिन्विहृण्वोरचेत्युप्रत्ययः पुनरपिव्यत्ययेनान्तादेशः छन्दस्युभयधेत्यार्थ-
धातुरुत्वेनस्रस्याडित्वाद्गुणेअवादेशः । ऊर्ध्वा पूर्ववत्डादेशः । धनयन्ते धनशब्दात् सत्करो-
तीतिणिच् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अहानिगृधाःपर्यावआगुरिमांधियंवाकार्यार्थचदेवीम् ।

ब्रह्मकृण्वन्तेगोतमासोअकैरूर्ध्वनुनुद्रउत्सधिपिवंध्यै ॥ ४ ॥

अहानि । गृधाः । परि । आ । वः । । आ । अगुः । इमाम् ।

धियम् । वाकार्यम् । च । देवीम् । ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः ।

अकैः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सधिम् । पिवंध्यै ॥ ४ ॥

वृषितैर्गोतमैः स्तुतामरुतस्तेभ्योगोतमेभ्योदेशान्तरेवर्तमानं कूपमुत्खायानीयमददुः एतद्-
 द्वाकाश्चिद्विब्रूते हेगोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुकान्वोयुष्मान्अहानिशोभनोदकोपेतानिदिना-
 निपर्यागुः पर्यागतानिपरितः आभिमुत्त्येनप्राप्तानि प्राप्यच इमांवाकार्यार्वाभिर्दुर्दैर्निष्पाद्यां वि-
 यं ज्योतिष्टोमादितिक्षणं कर्मचदेवींघोतमानंअकुर्वन् येष्वहस्तुवत्सहविलक्षणं अन्नं अर्कमंभ्रसा-
 ध्यैःस्तोत्रैःसहकृण्वन्तोमरुद्भ्यःकुर्वन्तोगोतमासोगोतमाकृषयः उत्सार्धंउत्सोजलपवाहोस्मिन्धीय-
 तइतिउत्सधिःकूपः तंषिवन्पैत्वकोपपानायऊर्ध्वंनुनुद्रेनुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानंकूपंउत्खातवन्तः
 एतदीयस्तोत्रैःस्तुतामरुतःकूपंउत्खातवन्तः इति यत् सदेवतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषुउपचर्यते ॥
 गृध्राः गृध्रुअभिकांक्षायां सुखाद्यविषयःकृजितिक्रमत्ययः सुषांसुषोभवन्तीतिशसोजस् नि-
 त्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः एतेर्लुङि इणोगालुङोतिगादेशः आतइतिज्ञेजुस् । वाकार्याहुकृञ्कर-
 णे ऋह्लोण्येव वाभिःकार्यावाकार्यां चिक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे णुदमेरणे इ-
 रयोरेइतिरेआदेशः । उत्सार्धं कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेरधिकरणेकिप्रत्ययः । षिवध्यै पापाने
 तुमर्थेसेनेतिशस्यैन्प्रत्ययः पाप्मेत्यादिनापिनादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

एतत्पञ्चयोजनमचेतिसुस्वर्ह्यन्मरुतो गोतमोवः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतोवराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सुस्वः । ह । यत् । मरुतः ।

गोतमः । वः । पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयः । दंष्ट्रान् ।

विधावन्तः । वराहून् ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः एतद्योजनंयुज्यतेनेनदेवतेतियोजनमेतत्सूक्तसाध्यंस्तोत्रं त्यन्न त्यत्यसिद्धंअन्यदु-
 त्कटंस्तोत्रमिव अचेतिसर्वज्ञायते वोयुष्मदर्थं यद्यदेतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंगोतमकृपिःसस्वर्हउच्चारित-
 यान्बलु किं कुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यमचक्ररधारुद्भान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वा अयोदंष्ट्रा-
 न्दशतीतिदंष्ट्राचक्रधारा अपोमयीभिः चक्रधाराभिर्युक्तान् यद्वा दंशानसाधनाकटयोदंष्ट्राः
 अपोमयाकटयोपेपांनान् निधानतःविविधमितस्तत्प्रवर्तमानान्वराहून्वरस्योत्कटस्यशत्रो-
 र्हतृन् यद्वा उत्कटस्यवृष्ट्युदकस्याहतृन् यद्वा उत्कटानादेवानांआह्नातृन् वरस्पहविषोभक्षायि-

तुन्वा एवंभूतान्मरुतः पश्यन्सम्यग्जानन् गोतमोयस्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः स-
र्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथाप्येते माध्मिकादेव गणावराहवज्रच्यन्ते पश्यन् हिरण्यच-
क्रानिति १ ॥ अचेति चित्तीसंज्ञाने छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सत्त्वः स्वशब्दोपतापयोः लङ्
तिपिबहुलं छन्दसीति शपः श्लुः गुणो हलङ्ग्याभ्य इति तलोपः घातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वराहम्
वरशब्दोपपदादा इ पूर्वाद्धन्तेर्वाहरतेर्वाह्यतेर्वाजुहोतेरदना र्थाद्वाहु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कन्दस्या
मीअस्य च षोदरादित्यादभिमतसिद्धिः ॥ ५ ॥

पृथीमृचमाह—

एपास्यावोमरुतोनुभर्त्रीप्रतिष्ठोभतिवाघतो नवाणी ।

अस्तोभयद्वथासामनुस्वधामगभस्तयोः ॥ ६ ॥ १४ ॥

एपा । स्या । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः ।
न । वाणी । अस्तोभयत् । द्वा । आसाम् । अनु । स्वधाम् ।
गभस्तयोः ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः स्या सैषा अस्मदीयास्तुतिः वोष्मन्माकमनुभर्त्री योष्माननुहरन्ती युष्मद्गणसदृशी
प्रतिष्ठोभति प्रत्येकं स्तौति स्तोभतिः स्तुतिकर्मा तथावाघतो नवाणी नशब्दः संप्रत्यर्थे तदुक्तं या-
स्केन—अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग ईति । इदानीं प्रत्येकं सन्धिनीवागपि वृथा अनायासेन
आसां आभिर्नाभिर्गभिरस्तोभयत् अस्तौव इदानीमित्युक्ते कदेत्याह गभस्तयोरस्मदीययोर्नाहोः स्य-
धामं अन्नमेतत् यदा बहुविधं अन्नं मरुतः स्थापयन्ति तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री हज्जहरणे वृच्
क्रन्नेभ्य इति ङीप् उदात्तयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

आनोभद्रा इति दशार्चपञ्चमसूक्तम् गोतमस्यार्चवैश्वदेवं आदितः पञ्चर्वः सप्तमी च जगत्यः
पृथीस्वस्ति न इन्द्र इत्येपाविराट्स्थाना नवकौवैराजस्रै एभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् अष्टम्याद्यास्तिस्र-
स्त्रिष्टुभः तथा चानुक्रान्तम्—आनोदशवैश्वदेवं तुष्टाद्याः सप्तमी च जगत्यः पृथीविराट्स्थानेति अ-
ग्निष्टोमवैश्वदेवशस्ते उक्तमावर्जमेतत् सूक्तवैश्वदेवनिविद्धानीयं सातुमरुतौ विरुतौ च वैश्वदेवशस्ते-

स्यपरिधानीया तथाचसूत्रितम्—आनोभद्राःऋतवोयन्तुविश्वतोदब्धासोअपरीतासउद्भिदः ।
गैरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्ववैश्वदेवइतिच । ब्राह्मणंचभवति—सदैवपञ्चजनीययापरि-
दध्यादिति । महाव्रतेनिष्केवल्येएतत्सूक्तम् तथापञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—आनोभदीयंचतस्य-
स्थानइति ।

तवप्रथमाष्टकमाह—

आनोभद्राःऋतवोयन्तुविश्वतोदब्धासोअपरीतासउद्भिदः ।
देवानोयथासदमिद्वृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नुः । भद्राः । ऋतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः ।
अपरिदइतासः । उतःभिदः । देवाः । नुः । यथा । सदम् । इत् ।
वृधे । असन् । अप्रदआयुवः । रक्षितारः । दिवेदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान्ऋतवोऽग्निष्टोमाद्योमहायज्ञाविश्वतः सर्वस्मादपिदिग्भागात् आयन्तुआगच्छ-
न्तु कीदृशाः ऋतवः भद्राःसमीचीनफलसाधनत्वेनकल्याणाः भजनीयावा अदब्धासः अहुरैर-
हिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धाइत्यर्थःउद्भिदः शत्रूणामुद्भेदारः कीदृशाः
ऋतवः अस्मांस्तथाआगच्छन्तु यथा अप्रायुवः अपगच्छन्तः स्वकीयैरक्षितैरप्यपरित्यजन्तः
अतएवदिवेदिवेप्रतिदिवसंरक्षितारोरक्षां कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टाःसर्वदेवानोऽस्माकंसदमिदं सदै-
व वृधे वर्धनायअसन्नभवन्तु ॥ अदब्धासः दंभुदंभे दंभोर्हिंसा निष्ठायांस्यविभाषेतीदृप्रतिपेधः
नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः इण्गतौ पूर्ववत्कर्मणिनिष्ठा उभयप्राज्जसेरसुकृ-
वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेकिप्सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । असन् अस्त्भुवि लेट्यडा-
गमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः तस्याडिच्वाप श्रुतोरलोपइत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः इण्-
गतौ अस्मात्पूर्वाच्छन्दसीणइविजण्प्रत्ययः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् जस्ति ज-
सादिपुछन्दसिवाचनमितिगुणस्यविकल्पितत्वात् अभावेतन्वादित्वादुबद् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतादेवानांरातिरभि नोनिवर्तताम् ।
देवानांसस्यमुपसेदिमावयदेवानआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥

देवानाम् । भद्रा । सुष्टमतिः । ऋजुष्टयताम् । देवानाम् । रातिः ।
अभि । नः । नि । वर्तताम् । देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम् ।
वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रासुखपित्रीभजनीयावा देवानांष्टमतिः शोभनामतिरनुग्रहात्मिकाबुद्धिरस्माकं अस्ति-
तिशेषः कीदृशानां ऋजूयतां ऋजुं आर्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानं आत्मनश्छतां तथा देवा
नारातिर्दानोऽस्मात् अभिमुख्येन नितरां वर्ततां तदभिमतफलप्रदानमपि अस्माकं भवत्वित्यर्थः
वयं च ते पां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्मवा उपसेदिममामुवाम तादृशदेवानोस्माकमायुर्जीवसे
जीवितुं प्रतिरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा भद्रिकल्याणे सुखे च ऋजेन्द्राग्नेत्यादीरक्षमत्ययान्तो निपातितः ।
ऋजूयतां ऋजुमात्मनश्छतिः ऋजूयति सुप्रआत्मनः क्यच् तदन्ताल्लटः शट् शतुरनुमइति अजादिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः रादाने मन्त्रेवृषेति किञ्जडात्त्वम् । सख्यं सख्युर्यइति भावे कर्मणि वायप्र-
त्ययः । सेदिम् पद्विशरणगत्यवसादनेषु छन्दसि सुल्लङ्घित इति वर्तमाने पार्थनायां लिट् सत्व-
स्यानेमिक्तित्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावात् अतएकह्रस्वमध्यह्रस्वेत्वाभ्यासलोपौ अन्येषा-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । प्रतिरन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः तथा च यास्को व्याचख्यौ—दे-
वानां सख्यमुपसादिमवर्धयेद्वान आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनापेति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तान् पूर्वयानि विदा हू महे वयं भर्गं मित्रमर्दिनि दक्षं अस्त्रिधम् ।
अर्यमणं वरुणं सोमं अश्विना सरस्वतीनः सुभगा मर्यस्करत् ॥ ३ ॥
तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भर्गम् । मित्रम् ।
अर्दिनिम् । दक्षम् । अस्त्रिधम् । अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् ।
अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगा । मर्यः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान् देवान् पूर्वपापूर्वकालीनयानित्ययानि विदा वेदात्मिकावाचा निविदिति वाङ्मय
यदा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकं यवैश्वदेव्यानि विदा वयं हूमहे आह्वयामः देवानि-
विपत्तामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते भर्गं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं मित्रं पमो ते स्वायकं अ-

हरभिमानिनंदेवं मेत्रं वा अहरिति श्रुतेः । अदितिं अखण्डनीयामदीनां वा देवमातरं दक्षं सर्वस्य जगते-
निर्माणे समर्थं प्रजापतिं यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं प्राणो वै दक्ष इति श्रु-
तेः । अस्त्रिधं शोषणरहितं सर्वदा ऐकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं अयं मणं अरीन्मन्देहादीन् सुरान्यच्छ-
तिनियच्छतीत्ययं मासूर्यः असौ वा आदित्योऽयं मेति श्रुतेः । तं वरुणं वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशै-
रावृणोतीति रात्र्यभिमानो देवो वरुणः श्रूयते च—वारुणी रात्रिरिति । सोमं द्वेधा आत्मानं विभज्य पृ-
थिव्यां लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं अश्विना अश्ववन्तौ यद्वा सर्वं व्यापु-
वन्तौ तथा च यास्कः—अश्विनौ यद्वा भ्रुवाते सर्वरसेना न्योज्योतिषान्योऽश्वैरश्विना वित्यौर्णवा भस्त-
त्कावश्विनौ घावा पृथिव्या वित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्या चन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्ये-
ति हासिका इति । एवं भूतान्सर्वान् देवान् अस्मद्वक्ष्यमाणार्थमाह्वयाम इति पूर्ववत्संबन्धः अस्माभिराहू-
तास्तु भगा शोभनधनोपेता सरस्वतीनोऽस्मभ्यं मयः सुखं करव करोतु ॥ हूमहे ह्वेओलटिह इत्यनुवृ-
त्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । अस्त्रिधं स्त्रि-
धुशोषणे संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तादोदात्तत्वम् । मयस्करव
करोतेर्लट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अतः कृकभोतिविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

तन्नो वातो मयो भुवतु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वा वाणः सोमसुतो मयो भुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥

तत् । नृः । वातः । मयःऽभु । । वातु । भेषजम् । तत् । माता ।

पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः । तत् । वावाणः । सोमसुतः ।

मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥ ४ ॥

• वातो वायुः तद्भेषजमोषधं नोऽस्मान् वातुमापयतु यद्भेषजं मयो भु मयसाः सुखस्य भावयितु
माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजं अस्मान्मापयतु पिता वृष्टिपदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्द्यु-
लोकोपि तद्भेषजं अस्मान्मापयतु सोमसुतः सोमाभिपर्वं कृतवन्तः मयो भुवः मयसोऽयागफलभूत-

पृषदश्वाः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्गुक्ताश्वान्येपतितथोक्ताः पृथिमातरः पृथिनानावर्णा
 गौः मातायेषां शुभ्रंयावानः शुभ्रंशोभनंयान्तिगच्छन्तीविसुभ्रंयावानः शोभनगतयद्वयर्थः विदथे-
 पुयस्तेपुजगमयोगन्तारः अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः सर्वेहिदेवाः हविःस्वीकरणाय अग्ने-
 र्जिह्वायां वर्तन्ते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं मनवः सर्वस्वमन्तारः सूर्यक्षसः सूर्यप्रकाशइव चक्षः प्रकाशो-
 येपांते एवंभूतापरुतः मरुसंज्ञकाविश्वेदेवाः सर्वदेवाः नोऽस्मान् इहास्मिन्काले अवसारक्षणे-
 न सह आगमन् आगच्छन्तु ॥ शुभ्रंयावानः यामाषणे आतोमनिन्नितिवनिम् तत्पुरुषेण त्रिबहुलमि-
 ति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् गमेः प्रार्थनायाल्लेख्यदागमः इतश्चलोपद्वीकारलोपः
 बहुलं उन्वसीति शपोलुक् ॥ ७ ॥

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने तेन चरुणा देवता इष्टा इष्टशेषे तस्मिन् बहुधृतमवनीय तस्मि-
 न्च पट्कर्वास्वकीयाऽयादृष्टव्या सायदिनदृश्येत तदानीं भद्रमित्येकापठितव्या त्वंसोम इति खण्डे
 तथैव सूत्रितम्—राज्ञा सोमेन तद्वयमस्माह्वारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति चेति । महाना-
 ग्रीवतेप्येषा भूमिस्त्रिनेत्र्या सूत्रितं च पठद्विदमित्खण्डे—भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शन्न इन्द्रा-
 ग्रीभवतामवोभिरिति ।

तामेतां सक्ते अष्टमीष्टवपाह—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं श्रुत्वा क्षमिष्यन्ति ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम् । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षदक्षिः ।

यजत्राः । स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । अरोम ।

देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवाः शनादिगुणयुक्ताः सर्वदेवाः कर्णेभिरस्मदीये अत्रिभद्रं भजनोप कन्याणवचनं शृणुयाम
 युष्मत्सदाशुभ्रं तु तमथाऽम्याम अस्माकं चार्थिकदाचिदपि मा भूत् हे पञ्चवाः यागेषु चत्पुतो-
 दाशादिभिर्गृह्येभ्यः देवाः अक्षभिः अविभिरान्नाप्यैश्वर्यभिः भद्रं शोभनं पश्येम द्रष्टुं तमथाऽस्या-
 म अन्माकद्विदमिच्छावोऽस्मिन्मा भूत् स्थिरैरङ्गैरङ्गैर्हस्तसादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता-
 वयं तुष्टुवांसः युष्मांस्तु वन्तः यदायुः षोडशाभिकशतममाणं विंशत्यविकशतममाणं वा देवहितं

प्रजापतिनास्थापितं तद्वशेममाप्नुयाम ॥ कर्णेभिः बहुलं छन्दसीति भित्तस्यैसभावः । अक्ष-
छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् सचोदात्तः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिना यजेरन्वयः । तुष्टुवां-
दुज्स्तुवौ लिटिः कृत्तुः शर्पूर्वाः खयइवितकारः शिष्यते । अशेम अशूच्यासौ लिङ्चाशिष्य-
पदितुतत्रपरिगणनं अन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन राप् । देवहिंवं तृतीयाकर्मणीति पू-
द्मकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

शतमिन्नुशरदो अन्ति देवा यत्रानश्चक्रा जरसंतनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्यारीरिपतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र ।
जरसम् । तनूनाम् । पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः ।
मध्या । रिपित । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हे देवाः अन्ति अन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः
शतमिन्नु शतं बहु यस्मात्सृष्टिकाळे मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरित्युष्माभिः परिकल्पितं
तस्मान्नोस्माकमायुर्गन्तोः कृतस्यायुपोगमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मारीरिपव माहिंसिष्ठ कीदृशान्
नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरायत्रयस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो मूर्यं यत्र च पुत्रासः पुत्राः
पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति अन्तिकशब्दस्य कादिलोपो बहु-
लमिति वक्तव्यमितिकलोपः । यत्र ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिसंहितायां दीर्घः ।
चक्र लिटि मध्यमबहुवचनस्य किच्वाटुणाभावे यणादेशः इत्योतस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घ-
त्वम् । जरसं जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । मध्या सुषां सुलुगितिसप्तम्याडादेशः ।
रीरिपत रुपरिपहिंसायां अस्माण्यन्तान्माडिलुडिमध्यमबहुवचने च्चेश्चडिणि लोपोपधाह्रस्वत्व-
द्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावदीर्घाः छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः भावत्तक्षणस्थेऽपि तिग-
मेस्तोऽनुपत्ययः ॥ ९ ॥

अदितिर्घौरित्येषा अदिति देवताकेपशौ हविषो याज्या सूत्रितं च—अदितिर्घौरिति रन्ति-
क्षन्ते विष्णो जायमानो न जात इति ।

तामेवांस्केदशमीष्टचमाह—

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदिनिर्मातासपितासपुत्रः ।

विश्वेदेवाअदितिः पञ्चजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः ।

पिता । सः । पुत्रः । विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिरदीनाअखण्डनीयावापृथिवीदेवमातावा सैवद्यौः द्योतनशीलोनाकः सैवान्तरिक्षं
अन्तराद्यावापृथिव्योर्मध्येइत्यमाण्व्योमसैवमातानिर्मात्रीजगतोजननी सैवपिताउत्पादकः ता-
तश्च सपुत्रःमातापित्रोर्जातःपुत्रोपिसैव विश्वेदेवाः सर्वेऽपिदेवाः अदितिरेव पञ्चजनानिपादपञ्चमा-
श्वत्वारोवर्णाः यद्वा गन्धर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसीति तदुक्तंयास्केन—गन्धर्वाःपितरोदेवाअ-
सुरारक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिपादःपञ्चमइत्यौपमन्यवइति । ब्राह्मणेत्वेवमात्रातम्—सर्वेपांवा-
एतत्पञ्चजनानामुक्त्यदेवमनुप्याणांगन्धर्वाप्सरसांसर्पाणांचपितृणांचेति । तत्रगन्धर्वाप्सरसामै-
क्यात्पञ्चजनत्वं एवंविधाःपञ्चजनाअप्यदितिरेव जातंजननमंजनानामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव ज-
नित्वं जन्माधिकरणतदप्यदितिरेव एवंसकलजगदात्मनाअदितिःस्तृषते उक्तंचयास्केन—इत्यदि-
तेर्विभूतिमाचष्टइति ॥ अदितिः दोअवखण्डने अस्मात्कर्मणिकिनि द्यतिस्यतिमास्थामितीत्वम्
यास्कपक्षे तु दीदक्षमेइत्यस्मावकिनि व्यत्ययेनह्रस्वत्वं नञ्समासेव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
सपिता निर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्तिसर्वनामानिपर्यायेणतल्लिङ्गतामुपाददतइत्युद्देश्यलिङ्ग-
तयापुल्लिङ्गत्वम् । जनित्वं जनैरीणादिकत्त्वान्त्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेपोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

ऋजुनीतीतिनवर्चंपष्ठंसूक्तम् गोतमस्यार्थं अत्रानुक्रम्यते—ऋजुनीतीतिनवगायत्रमन्त्रानुष्टुनि-
ति । पूर्वत्रैश्वदेवंतित्युक्तत्वात् तुहादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तंबहुदेवताकं सूक्तविनियोगोलैङ्गि-
कः चातुर्विंशिकेऽहनिप्रातःसवनेनैत्रावरुणस्यऋजुनीवीनइत्येपारंभणीया चतुर्विंशदितिखण्डेसू-

त्रितम्—ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रं बोविश्वतस्परिति । अहर्गणेपुद्वितीयादिष्वहःस्वपिपारंभणीया
शंसनीया सूत्रितंच—आरंभणीयाः पर्यासात्कद्रतोहरहःशस्यानीतिहोत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति ।

तामेवांसूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

ऋजुनीतीनोवरुणोमित्रोनयतुविद्वान् । अर्यमादेवैःसजोपाः ॥१॥

ऋजुनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा ।
देवैः । सजोपाः ॥ १ ॥

अहरभिमानीदेवोमित्रःवरुणोराज्यभिमानी मित्रश्चवरुणश्चविद्वान् नेतव्यमुत्तमंस्थानं
जानन्नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्याऋजुनयनेनकौटिल्यरहितेनगमनेनयतु अभिमतंफलंप्रा-
पयतु तथादेवरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोपाः समानमीतिर्यमा अहोरात्रस्यविभागकर्तासूर्यश्चा-
स्मानृजुगमनेनाभिमतंस्थानंप्रापयतु ॥ ऋजुनीती सुपांसुलुगितिवृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्व-
म् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेहिवस्वोवसंवानास्तेअप्रमूरामहोभिः । व्रतारक्षन्तेविश्वाहा ॥२॥

ते । हि । वस्वः । वसंवानाः । ते । अप्रमूराः । महःभिः । व्रता ।
रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

तेहिपूर्वोक्तमित्रादयः वस्वोवसुनोधनस्यवसवानावासकाः आच्छादयितारः सर्वजगद्ध-
नेन आच्छादयन्तीत्यर्थः अतस्तेमित्रादयः अप्रमूराः अप्रमूर्छिताः अप्रमूढाः प्राज्ञाःसन्तोमहोभि-
रात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहासर्वाण्यहानि अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वप्यहःसु व्रताव्रतानि जग-
न्निर्वाहरूपाणिस्वकीयानिकर्माणि रक्षन्तेपालयन्ति ॥ वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुम-
भावेजसादिपुच्छन्दसिवावचनमितिघेर्द्वितीतिगुणस्यविकल्पनादभावेयणादेशः । वसवानाः वस-
आच्छादने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाछटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः वर्णव्यापस्यामका-
रस्यवकारः । अप्रमूराः मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्संपदादिलक्षणोभावेकिप् राडोपइतिछ-
कारलोपः प्रकृष्टामूः प्रमूः ततोमात्वर्थीयोरः रोरीतिरेफलोपः नपमूराः अप्रमूराः अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते रक्षपालने व्यत्ययेनतड् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

ते अ॒स्मभ्यं॑ शर्म॒यंस॑ नृ॒मृता॑ म॒र्त्येभ्यः॑ । वा॒ध॒मा॒ना अप॒हिपः॑ ॥ ३ ॥

ते । अ॒स्मभ्यम् । शर्म॒ । यंस॒न् । अ॒मृताः । म॒र्त्येभ्यः । वा॒ध॒मा॒नाः ।
अप॑ । हिपः ॥ ३ ॥

अमृताः अमरणधर्माणः ते विभ्वे देवाः मर्त्येभ्यः मरणधर्मिन्योऽस्मभ्यमनुष्ठातव्यः शर्म-
मृतलक्षणं सुखं यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु किं कुर्वन्तः द्वियोऽस्मदीयान् पापलक्षणाञ्छूनपवा-
धमानाः विनाशोपापयन्तः ॥ यंसन् यमउपरमे लेट्यडागमः सिद्धहुल्लेटीतिसिप् । अमृताः मृतं
मरणं ये पानास्तीत्यमृताः नजोजरमरमिषमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वि॒नः प॒थः सु॒वि॒ताय॑ चि॒यन्ति॒न्द्रो म॒रुतः॑ । पू॒षा भ॒गो व॒न्द्यासः॑ ॥ ४ ॥

वि॒ । नः॒ । प॒थः । सु॒वि॒ताय॑ । चि॒यन्तु॑ । इ॒न्द्रः । म॒रुतः॑ । पू॒षा ।
भ॒गः । व॒न्द्यासः॑ ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीयाः स्तोतव्याः नमस्कृतव्यावा इन्द्रादयो देवानोऽस्माकं पथो मार्गान्
विचियन्तु विचिन्वन्तु अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पृथक् कुर्वन्तु किमर्थं सुविताय सुषुमास व्या-
य स्वर्गादिफलाय ॥ पथः शसिभस्यंटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेशस उदात्तत्वम् । सु-
विताय इण्गतावित्यस्मात्कर्मणिनिष्ठा वन्वादीनां छन्दसिवहुलमुपसंख्यानमिति जवङ् गतिर-
नन्तरहतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वमाप्ते सूषमानावक इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु चिञ्चयने
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् इयङ् पादादित्वानिघाताभावः । वन्द्यासः वदि अभिवादनस्तु-
त्योः ऋह्लोर्ण्यव ईडवन्दवृशंसदुहांण्यव इत्याद्युदात्तत्वम् आज्ञासेरसृक् ॥ ४ ॥

आशौर्याभिसन्ति च त्वार्यतिरिक्तोक्तानि तत्र चतुर्थे अच्छावाकातिरिक्तोक्थे उतनो धियद्-
त्पेपानुरूपवृत्तस्य वैकल्पिकी तृतीया सूत्रितं च—उतनो धियोगो अग्रा इति वानुरूपस्योत्तमेति ।

तामेवांसूकेष्वमीष्टचमाह—

उ॒तनो॑ धि॒यो गो॒ अंशः॑ पू॒षन्वि॒ष्णुवे॒वंधावः॑ । क॒र्ता नः॑ स्व॒स्ति म॒तः ॥ ५ ॥ १७

वर्णदीर्घः दासीभारादिपुपठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्चवञन्तमाद्युदात्तम् ॥ ६॥

सप्तमीष्टचमाह—

मधुनक्तंमुतोपसोमधुमत्पार्थिवंरजः । मधुद्यौरस्तुनःपिता ॥७॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुश्मत् । पार्थिवम् । रजः । मधु ।
द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

नक्तंरात्रिर्नोऽस्माकं मधुमधुमतीमाधुर्येपितफलप्रदाभवतु उतअपिच उपसःउपःकालोप-
लक्षितान्यहानिचमधुमन्तिभवन्तु पार्थिवंरजः पृथिव्याःसंवन्धीलोकः अस्माकंमधुमत् माधुर्य-
विशिष्टफलयुक्तोभवतु पितावृष्टिमदानेनसर्वेषांपालयिताद्यौर्द्युलोकोपिमधुमधुयुक्तोभवतु ॥ पार्थि-
वं पृथिव्याज्जावितिप्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । रजः रजःशब्दोलोकवाची लोकारजांस्युष्य-
न्तइतियास्कैः । रजनपस्मिज्जनाइतिरजः अगुनिरजकरजनरज.सूपसंख्यानमितिरजेर्नलोपः॥७॥

अष्टमीष्टचमाह—

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमौअस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥८॥

मधुश्मान् । नः । वनस्पतिः । मधुश्मान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकंवनस्पतिः वनानांपालयितायूपाभिमानीदेवः मधुमान्माधुर्येपितफल्वानस्तु ता-
दृशफलमस्मभ्यंप्रपच्छत्वित्यर्थः सूर्यःसर्वस्यपेरकःमनिताचमधुमानस्तु गावःअग्निहोत्राद्यर्धाधे-
नवध्नोऽस्माकंमाध्वीः माधुर्येपितेनपयसायुक्ताभवन्तु ॥ वनस्पतिः वनानांपतिर्वनस्पतिः पार-
स्करादित्वात्तुद् वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिपुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शंनोमित्रःशंवरुणःशंनोभवत्वयमा ।

शंनुद्न्द्रोवृहस्पतिःशंनोविष्णुरुहः ॥९॥१८॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुक्रमः॥९॥१८॥

अहरभिमानीमित्रोदेवोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु यद्वा अस्पदीयानामुपद्रवाणांशमयि-
ताभवतु राज्यभिमानोवरुणश्चशंसुखकरोभवतु अर्यमाअहोरात्रयोःख्यापयितासूर्यश्चनोऽ-
स्माकंशंसुखकरोभवतु बृहस्पतिः बृहदिवानांपालयिताइन्द्रश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु उ-
रुक्रमःउरुविस्तीर्णकामतिपादौविक्षिपतीत्युरुक्रमः विष्णुर्हवामनावतारेपृथिव्यादीन्लोकान्पद-
त्रयरूपेणाक्रान्तवान् अतउरुक्रमोविष्णुश्चनोऽस्माकंशंसुखकरः उपद्रवाणांशमयितावाभवतु ॥
उरुक्रमः क्रमुपादविक्षेपे पचाद्यच् यद्वा उरुत्वकामतीत्युरुक्रमः कर्मण्यण् नोदात्तोपदेशस्य-
मान्तस्येतिवृद्धिमतिपेधः ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेष्टादशोऽवर्गः ॥ १८ ॥

त्वंसोमेतित्रयोविंशत्यृचंसप्तमं सूक्तम्, गोतमस्यार्पणसोमदेवताकं पञ्चम्याद्याः षोडश्यन्याः
द्वादशर्चोगायत्र्यः सप्तदशीऽष्टाष्टिक् शिष्टादशत्रिष्टुभः तथा चानुक्रान्तम्—त्वंसोमत्र्यधिकासौम्य
पञ्चम्यादिगायत्र्योद्वादशोऽष्टिक्चेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः एकादशिनस्यसौम्यस्यपशो-
र्वपापुरोडाशयोस्त्वंसोमेतिद्वेऽङ्गचापनुवाक्ये सूत्रितं च—त्वंसोमप्रचिकितोमनीपेतिद्वेइति । महा-
पितृयज्ञैरेकैकस्यहविषोद्वेदेअनुवाक्ये तत्रसोमस्यपितृमतस्त्वंसोमेत्येपाप्रथमानुवाक्या दक्षि-
णान्नैरग्निमितिखण्डेसूत्रितम्—त्वंसोमप्रचिकितोमनीपासोमोधेनुमिति । एवैवमायणीयेष्टौसौम्य-
स्यानुवाक्या तदहःप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्—त्वंसोमप्रचिकितोमनीपायातेधामानिदिविया-
पृथिव्यामिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाभृचमाह—

त्वंसोमप्रचिकितोमनीपात्वरजिष्ठमनुनेपिपन्थाय् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो देवे पुरतन्मम जन्तुधीराः ॥१॥

त्वम् । सोमम् । प्र । चिकितः । मुनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु ।

नेपि । पन्थाम् । तव । प्रहर्षीती । पितरः । नः । इन्द्रो दत्ति । देवेषु ।

रत्नम् । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । धी॒राः ॥ १ ॥

हेसोम त्वं मनीषा मनीषया अस्मदीयया बुद्ध्या पचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुति-
भिरज्ञासि ज्ञेयार्थः अतस्त्वं रजिष्ठं ऋजुतममकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गं अनुने-
पि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि किञ्च हे इन्द्रोऽन्दनशील सर्वजगदसृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणी-
ती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो नोऽस्माकं पितरो देवेष्वि-
न्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजन्त असेवन्त प्राप्नुवन् अतोऽस्मान् पिता दृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ पचि-
कितः कितज्ञाने अस्मात्कर्मणि निष्ठा छान्दसं द्विर्वचनं यद्वा यद्भुगन्तान्निष्ठा संज्ञापूर्वकस्य वि-
धेरनित्यत्वाद्गुणोपङ्गुकोरित्यस्यास्य गुणाभावः यद्वा छन्दस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुक-
संज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात्तस्य श्लुः श्लोत्रिति द्विर्वचनं गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनीषा सुपां सुलुगिति तृतीयायाऽङादेशः । रजिष्ठं ऋजुशब्दादिष्ठनि विभापजोऽछन्दसीति रत्वम्
टेरिति टिलोपः । नेपि नयते लटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । पन्थां पथिमथ्यभृक्षामादित्यसावपि-
ष्यत्ययेनात्वम् पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वंसोम ऋतुभिरित्येपाधाय्या सूत्रित्वं च—अग्निर्नेता त्वंसोम ऋतुभिः पि-
न्यन्त्यप इति धाप्या इति ।

तामेतां सूके द्वितीया मृचमाह—

त्वं सोम ऋतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युम्न्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । ऋतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुऽदक्षः ।

विश्वऽवेदाः । त्वम् । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महित्वा । द्युम्नेभिः ।

द्युम्नी । अभवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

हेसोम त्वं ऋतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मैर्यज्ञैर्निर्वा सुक्रतुः शोभनक-
र्मशोभनमज्ञोवाभूर्भवसि तथा विश्ववेदाः सर्वचनस्त्वं दक्षैरात्मैर्यज्ञैः सुदक्षः शोभनच-
लोभवसि तथा त्वं वृषत्वेभिः वृषत्वेः कामाभिवर्षणेः महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषाकामानां
वर्षितामहां अभवसि तथा त्वं नृचक्षाः नृणां यज्ञस्य नेवृणां यज्ञमानानां अभिमतफलस्य द-
र्शयितासन् द्युम्नेभिर्द्युम्नेर्देदे हवित्क्षणे रन्नेर्द्युम्न्यभवः मभूतानोभवसि ॥ सुक्रतुः बहु-

मीहीकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मुदसः दसवृद्धौ दक्षपठेअनेनेतिदशोपलम् करणेपञ्च
नित्वादाद्युदात्तत्वम् मुराद्देनवदुमीहावाद्युदात्तंश्चछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्ववे-
दाः विश्वानिवेदांसिपस्यासौ बहुमीहोविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वृषपथेभिः वृ-
ष्योभावोवृष्वं बहुलंछन्दसीतिभिसपेसभावः । महित्वा महेरीणादिकङ्कन्त्ययः भावप्रत्यया-
न्ताल्लुपांसुहृदगिति विभक्तेराकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकाह—

राज्ञोऽनुतेवरुणस्यवृत्तानिऽहृद्भीरन्तवमोमधाम ।

शुचिपुमंसिप्रियोनमित्रोदक्षाय्योअर्यमेवासितोम ॥३॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गृभीरम् । तव । सोम ।

धामं । शुचिः । त्वम् । अ॒सि । प्रि॒यः । न । मि॒त्रः । द॒क्षा॒य्यः ।

अ॒र्य॒मा॒ह॒र्द्व॒ । अ॒सि॒ । सोम॒ ॥ ३ ॥

हेसोम राक्षः ब्राह्मणानां स्यामिनः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां श्राजेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थं-
माहतः क्रतोर्वलेणावृतः सोमो वरुणः वरुणोऽसि पृतवत इति मर्यादया जीवत्येतनुवत्संयन्धीनि
हिवनानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः अतस्तव
धाम त्वदीयतेजः बृहत्सहद्विस्तीर्णगभीरं गंभीरं पितृं यद्वा नुदत्येतदुपमार्थं तदुक्तं मास्केन—अ-
थाप्युपमार्थं भवति बृहत्स्य नुते पुरुहूतवया इति । राक्षो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हेसोम ते त-
व व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि शिष्टं समानम् हेसोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि तव दृष्टा-
न्तः—मियोन मित्रः यथा सर्वेषां अनुकूलोऽह रभिमानि मित्रो देवः शोधयित्वा भवति तद्दृष्टं तथा त्वं
अयमेव अस्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव दक्षाम्योऽसि सर्वेषां वर्धको भवसि यथा अहनि सूर्यः प्रकाशे-
न सर्वं वर्धयति एवं निशि अमृतमयैः सोमकिरणैः प्यायमानं सत्त्वावराजं मास्यकं सर्वजगद्धर्ध-
ते ॥ शुचिर्द्वं युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तः पादमिति विसर्जनीयस्य पत्वम् । दक्षाम्यः दक्षवृद्धौ श्रुदक्षिष्ट-
हिगृहिष्य आम्प इति आम्प्यप्रत्ययः ॥ ३ ॥

आग्रयणेष्टौसौम्यस्यहविषोयातेधामानीतियाज्या आग्रयणंवीहिश्यामाकयवानामिति खण्डेसूत्रितम्—सोमयास्वेमयोभ्रुवोयातेधामानिदिवियापृथिव्यामिति । एषैवैकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्वपायांयाज्या सूत्रितंच—यातेधामानिदिवियापृथिव्यामपाह्णंयुत्सुपृतनासुपमिमिति । प्रायणीयेष्टाप्येपैवसौम्यस्ययाज्या सूत्रितंच—त्वंसोमप्रचिकितोमनीपायातेधामानिदिवियापृथिव्यामिति ।

वामेवांसूकेचतुर्थीष्टचमाह—

यातेधामानिदिवियापृथिव्यांयापर्वतेष्वोपधीष्वत्सु ।

तेभिर्नोविश्वैःसुमनाअहेळन्नाजन्त्सोमप्रतिहव्यागृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हेसोम तेतदिविद्युलोकेयायानिधामानितेजांसिर्वर्तन्ते तथा पृथिव्यांभूमौयायानिर्वर्तन्ते तथापर्वतेषुपर्ववत्सुशिख्येषुयानिर्वर्तन्ते तथा व्रीह्याद्योपधीषुअप्सुचयानिर्वर्तन्ते तेभिर्दिव्यैस्तेः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाःशोभनमनाअहेळन्कुप्यन् हेराजन्सोम राजमानसोम एवंभूतस्त्वं नः हव्याअस्माभिःप्रत्तानिहवींषिप्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ या शेच्छन्दसिचहुळमितिशेर्लोपः । पृथिव्यां उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओपधीषु ओपधेश्वविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सुऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः सोमर्नसीअलोपोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गृभाय ग्रहउपादाने छन्दसिशायजपीतिहौआप्रत्ययस्यशायादेशः ॥ ४ ॥

पौर्णमासेष्टौसौम्यस्याज्यभागस्यत्वंसोमेत्येपानुवाक्या सूत्रितंच—अग्निर्वृत्राणिजघनदित्विष्वस्याज्यभागस्यानुवाक्यात्त्वंसोमासिसत्प्रतिरित्युत्तरस्येति । एवंयत्रयत्रवार्धवाज्यभागौतत्रसर्वत्रास्याविनियोगः प्रातःकाटीनायामुपसदिप्रधानस्यसौम्यस्येपानुवाक्या आपराह्निक्यामुपसदिसैवयाज्या सूत्रितंच—त्वंसोमासिसत्प्रतिर्गयस्कानोअमीवेहेति विषयांसोयाज्यानुवाक्यामामितिच ।

तामेतांसूकेपञ्चमीश्वरमाह—

त्वंसोमासिसृपतिस्त्वंराजोतृत्रहा । त्वंभद्रोअसिऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

त्वम् । सोम । असि । सतृपतिः । त्वम् । राजा । उत । तृत्रहा ।

त्वम् । भद्रः । असि । ऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेसोम त्वंसत्यतिरसि सतां कर्मसुवर्तमानानां ब्राह्मणानां अधिपतिर्भवसि तस्मात्सोमराजानो-
ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यद्वा सन्तः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि तथा चाभ्रा-
यते—स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्ति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा वृ-
त्रस्यासुरस्य शत्रोर्वाहन्तासि भद्रः शोभनः ऋतुः यो यमग्निष्ठो मादियामः त्वमेव तद्रूपो भवसि त्व-
त्साध्यत्वाद्यागानाम् ॥ सत्यतिः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् तत्पुरुषपक्षेणुपत्यै वैश्वर्ये इति पूर्व-
पदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽङ्को नविंशो वर्गः ॥ ११ ॥

साम्प्रित्येकतौ अग्नीपोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसु वा हवींषि निरूप्यन्ते तत्र सोम-
स्य वनस्पतेर्हविषः त्वंच सोमेत्येपानुवाक्या अथाग्नीपोमीयेणेति खण्डेति सूत्रितम्—त्वं च सोमनो-
वशो ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामिति ।

तामेतां षष्ठीश्वरमाह—

त्वं च सोमनोवशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे ।

प्रियः स्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हेसोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौपधं त्वंच त्वंचेदृशः कामयेथाः तदानीं वयं नम-
रामहे नम्रियामहे कीदृशस्त्वं प्रियस्तोत्रः प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स वथोकः बहुभिः स्तोतव्य इ-
त्यर्थः वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रु-
तेः ॥ वशः वशकान्तौ लेटिसिप्यडागमः आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिप्यते त्वंचेति चशब्दः च-
णितिनिपातान्तरं चेदर्थम् तद्योगाजिपातैर्यद्यदि हन्तेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं जीवमाणघा-
रणे जीवेरातुः । मरामहे मृद्भाणत्यागे व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोमहेभगमित्येषानुवाक्या अथकांम्या इति स्व-
ण्डे सूत्रितम्—आनो अग्रे सुचेतुना त्वंसोमहेभगमिति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

त्वं सोममहेभगं त्वं यून् ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम् । महे । भगम् । त्वम् । यूने । ऋतुदयते । दक्षम् ।
दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महेमहते बृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षं उपभो-
गसमर्थं भगं धनं ददासि विदधासि करोषि यथा त्वं यूनेतरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ म-
हे महते अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महत्पोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने श्वयुवमघो-
नामतद्धिते इति संप्रसारणम् । ऋतायते ऋतं आत्मन इच्छति सुप्रआत्मनः क्यच् नच्छन्दस्पुत्रस्येती-
त्वदीर्ययोर्निषेधः अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः क्यजन्ताल्लटः शतृ शतुरनुमोनघजादी-
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे जीवमाणधारणे तुमर्थे सेसे निति असेप्रत्ययः ॥ ७ ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितं च—स्वस्त्ययन्यारक्षि-
वन्तावभेरेक्षाणो अहंसस्त्वं सोम विश्वत इति ।

तामेतांसूक्ते अष्टमीमृचमाह—

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षाराजन्नघायतः । न रिप्येत्वा वतः सखा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम् । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघदयतः । न ।

रिप्येत् । त्वावतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वं अघायतः अघं पापं तद्देतुकंदुःखं त्वं अस्माकं कर्तुं पिच्छतः विश्व-
तः सर्वस्मादपि पुरुषान् जोऽस्मान्नक्षपालय त्वावतः त्वत्सदृशस्य सखासत्त्वं प्राप्तः पुरुषः न रिप्येत्
न हि विनश्येत् किमु यकव्यं त्वत्सखान्विनश्यतीति ॥ अघायतः अघं पापं परेणां इच्छतीति अघायन्
छन्दसि परेच्छायामपीति क्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । रिप्येत् रूपरिषा हिंसायाम् । त्वावतः
यतुष्पकरणे गुप्पदस्मद्वा छन्दसि सदृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्त-
स्त्वत्वादेशः आसर्वनाम्न इत्यात्वम् ॥ ८ ॥

सोमप्रवहणेसोमयास्तइतितृचोनुवकव्यः सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवइतितिसइति । आ-
ग्रयणेसौम्यस्यसोमयास्तइत्येपानुवाक्या सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवोयातेधामानिदिवियापृ-
थिव्यामिति । अश्वमेधेपिपौष्ण्यामिष्टौद्वितीयस्याज्यभागस्यैपानुवाक्या सूत्रितंच—त्वमग्नेसम-
थाअसिसोमयास्तेमयोभुवइतिसद्वन्ताविति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टकमाह—

सोमयास्तेमयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुपे । ताभिर्नो विता भव ॥ १ ॥

सोम । याः । ते । मय ६ भुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुपे । ताभिः ।
नः । अविता । भव ॥ १ ॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योदाशुपेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयोभुवः मयसः सुतस्य
भावयिन्योयाऊतयोरक्षाः सन्ति विद्यन्ते ताभीरक्षाभिर्नोऽस्माकं अवितारक्षिता भव ॥ मयोभुवः
अस्येति विशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे भुवश्चेति डीप्प्राप्तेति तद्वोतो गुणवचनादित्यस्मादुत इतितपरक-
रणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥ १ ॥

दशमीष्टकमाह—

इमं यज्ञमिदं वर्चो जुजुपाण उपगहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥ २०

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वर्चः । जुजुपाणः । उप ६ अगहि । सोम ।
त्वम् । नः । वृधे ॥ १० ॥ २० ॥

हेसोम त्वं इमं अस्माभिः क्रियमाणं यज्ञं इदं वर्चः इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वर्चनं जुजुपाणः
सेवमानः सन् उपगहि उपगच्छ प्राचीनवंशतक्षणं गृहं मामुहि प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्ध-
माय भव ॥ जुजुपाणः जुषोमीविसेवनयोः छन्दसिलिट् टिटः कानच् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । उ-
पागहि गमेर्लोडिषहलं छन्दसीति शपोलुक् अनुदाचोपदेशे त्यादिनामकारलोपः असिद्धवद्वाभा-
दित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुङ्गभावः गविर्गतामिति पूर्वस्य गतोर्निघातः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

१ गहोत्यस्य आज्ञसमासे उत्तरपदस्योदात्तत्व भू-यत्वेन आहुदात्तः पुनरपि उपेन समासे
गतिकारकोपपदादिति उत्तरपदपठित्वरेण सप्तवोदात्त ।

दर्शयागेसौम्यस्याज्यभागस्यसोमगीर्भिरित्येपानुवाक्या सूत्रितं च—अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोमगीर्भिर्वावमिति । अन्यत्रापि यत्र वृषन्वावाज्यभागौ तत्रैवा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ।

तामेतां सक्तेः कादशीष्टचमाह—

सोमगीर्भिर्वाव्यं वर्धयामो वचो विदः । सुमृळीको न आविश ॥ ११ ॥

सोम । गीः इजिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचः इविदः ।

सुमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वात्वां वचो विदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो यमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणै-
र्वचोभिः वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश
आगच्छ ॥ सुमृळीकः मृडसुखेन मृडेः कृत्स्नकननावितिभावे कीकन्प्रत्ययः शोभनं मृडकीक्यस्ये-
ति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

सन्ति पवमाने दृश्यस्तिष्ठः तत्र पृथ्वीयस्यामिष्टौ उत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येपानुवाक्या
सूत्रितं च—पुष्टिमन्तावग्निरायिमश्रवद्वयस्फानो अमीव हेति । एषैव पावः कालीनोपसदिसौम्यया-
गस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या सूत्रितं च अथोपसदिति खण्डे—त्वं सोमासितस्य तिर्गय-
स्फानो अमीव हेति ।

तामेतां द्वादशीष्टचमाह—

गयस्फानो अमीव हावसु वित्पुष्टिर्वधनः । सुमित्रः सोमनो भव ॥ १२ ॥

गयः स्फानः । अमीव इहा । वसु इवित् । पुष्टिः स्वधनः । सुमित्रः ।

सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः गय इति धननाम धनस्य वर्धयिता अमीव हा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवि-
त्स्तोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता पुष्टिर्वधनः पुष्टेः संपदे वर्धयिता सुमित्रः शोभनानि मित्रा-
णिसत्तायोपसत्तथयेकः हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवं गुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः स्फायीष्टद्वौ-
अन्तर्भावितप्रययाव ल्युष्टि व्यत्ययेन यलोपः इदमादिपुचतुर्पुषेः पुठुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
सुमित्रः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

अथोदशीष्टचमाह—

सोमंररन्धिर्नोहृदिगावोनयवसेष्वा । मर्यइवस्वओक्थे ॥१३॥

सोमं । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यःइव ।
स्वे । ओक्थे ॥ १३ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्माकं हृदिहृदयेररन्धिरमस्व तत्रनिदर्शनद्वयमुच्यते—गावोन यथागावः
यवसेषुशोभनदृणेपुआभिमुख्येनरमन्ते मर्यइव यथावामर्योमरणधर्मानुगुण्यस्वेओक्थेस्वकी-
येओकसिगृहेपुत्रादिभिःसहरमते तद्वदस्माभिर्दत्तेनहविषादृष्टःसत् अस्मास्वेवअवतिष्ठस्व ना-
न्यत्रगच्छेतिनिदर्शनद्वयस्यतात्पर्यार्थः ॥ ररन्धि रमुक्तीडायां व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसी-
तिशपःश्लुः छन्दस्युभयथेतिहेरार्धधातुक्त्वेनडित्वाभावादडितश्चेतिहेर्धिः अतएवडित्वादनु-
नासिकलोपाभावः सेर्हपिच्चेतिहेरपित्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते छान्दसमश्यासस्यदीर्घत्वम् आम-
न्त्रितपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्तादपरत्वेनननिधातः । मर्यइव छन्द-
सिनिष्ठकर्षेत्पादौमर्यशब्दोयत्पयान्तोनिपात्यते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ओक्थे उचसमवाये
उच्यतेसमवेयतेमाप्यतइत्योक्थं गृहं ऋहलोर्ण्यत् चजोःकुषिण्यतोरितिकुत्वं तित्स्वरितः॥१३॥

अथोदशीष्टचमाह—

यःसोमसरुध्येतवरांरणदेवमर्त्यः । तंदक्षःसचतेकविः ॥१४॥

यः । सोम । सरुध्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः ।
सचते । कविः ॥ १४ ॥

हेदेव द्योतमानसोम तवसरुध्येतवर्द्विभेदस्त्वित्वेनिमित्तभूतेसति योमर्त्योमरणधर्मायजमानः
रणवरणति एतत्सूकरूपेणस्तोत्रेणत्वांस्तौति तंयजमानंकवि कान्तदर्शदिक्षः सर्वकार्यसमर्थः
त्वंसचतेसेपसे अनुगृह्णासीन्यर्थः ॥ ररणत् रणशब्दार्थः डेटचदाममः बहुलंछन्दसीतिशपः
श्लुः इतश्चलोपइतीकारलोपः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वात् अप्यनिटीदिसार्धधातुकेविधी-
यमानस्याश्यास्ताद्युदात्तत्वस्याभावेधातुस्वरःशिष्यते । सचते षचसमवाये गुरुप्यत्ययः॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उरुप्याणोअभिशास्तेःसोमनिपाहंसः । सखासुशेर्वएधिनः ॥ १५ ॥ २१

उरुप्य । नः । अभिशास्तेः । सोम । नि । पाहि । अहंसः । सखा ।
सुशेर्वः । एधि । नः ॥ १५ ॥ २१ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्मान् अभिशास्तेःअभिशांसनात् अभिशापरूपानिन्दनात् उरुप्यरक्ष उरु-
प्यतीरसाकर्मेतियास्कः । तथा अहंसः अस्मत्कृतात्पापाच्चनिपाहि नितरांपालय एवंनः अस्मदीयं
पापंपरिहस्य सुशेर्वः अस्मभ्यंदातव्येनशोभनेनसुखेनयुक्तः सन् सखाएधिहितकारीभव ॥ अ-
भिशास्तेः शंसुस्तुतौ अस्मान्नावेकिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । एधि असूभुवि लोटिसोर्हिः
तस्यङित्वात् असोरलोपइत्यकारलोपः प्यसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेतिसकारस्यैत्वम् तस्यासिद्ध-
यदत्राभादित्यसिद्धत्वात् हुञलभ्योर्होर्धिरितिर्होर्धिरादेशः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आयस्तोत्रेआप्यायस्वसमेतुतइतिट्चोविनियुक्तः सूत्रितंच—आप्यायस्वसमेतुतइतिसो-
मृजन्तित्वाद्दक्षिपइति । पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येपानुवाक्या सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुतेसन्तेपर्यासिसमुयन्तुवाजाइति । चमसाप्यायनेप्येपाविनियुक्ता सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुतेसन्तेपर्यासिसमुयन्तुवाजाइतिचमसानाद्योपाद्यानिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम् । भवावाजस्यसंग्रथे ॥ १६

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव ।
वाजस्य । सम्ग्रथे ॥ १६ ॥

हेसोम त्वंआप्यायस्व वर्षस्व तेतववृष्ण्यंवृषत्ववीर्यंतामर्थ्यं विश्वतःसर्वतः समेतु सं-
गच्छतां त्वयासंयुक्तंभवतु एवंभूतस्त्वंवाजस्याजस्यसंग्रथेसंगमनेभव अस्माकंअन्नप्रदोभवेत्य-
र्थः ॥ वृष्ण्यं वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन वृष्णिभवंवृष्ण्यं भवेछन्दसीतिपठ अ-

होपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुव्यत्ययेननप्रवर्तते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । भव इत्योतस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । संगथे पातृतुदिवचीत्यादिनाविधीयमानस्थकप्रत्ययोबहुलवचनाद्गमेरपिभवति थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टकमाह—

आप्यायस्वमदिन्तमसोमविश्वेभिर्ऋशुभिः ।

भवानः सुश्रवस्तमः सर्वाद्युधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव ।

नः । सुश्रवःस्तमः । सर्वा । युधे ॥ १७ ॥

हेमदिन्तम अतिशयेनमदवन् सोम विश्वेभिःसर्वैरंशुभिः लतावयवैराप्यायस्व आसप्तन्ताद्वृद्धोभव सत्यंसुश्रवस्तमः अतिशयेनशोभनान्युकःसक्तोस्माकंवृधेवर्धनायसत्ताभव मित्रीभव ॥ मदिन्तम मदोहर्षस्तद्गान्मदी अतिशयेनमदीमदिन्तमः नादस्येदितमपोनुद् । सुश्रवस्तमः श्रवइत्यननाम श्रूयतइतिसतइतियात्कः । शोभनंश्रवोयस्यसतथोकः अतिशयेनसुश्रवाः सुश्रवस्तमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वे सोमनसीअलोपोपसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते ॥ १७ ॥

पत्नीसंयाजेपुसोमस्यसन्तेपयांसितमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति । चमसाप्यायनेप्येषा सूत्रितच—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइतिचमसानाद्योपायानिति ।

तामेवांसुक्तेष्टादशीष्टकमाह—

सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजासंवृष्ण्यान्यमिमातिपाहः ।

आप्यायमानोअमृतायसोमदिविश्रवांस्युत्तमानिधिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊम् इति । यन्तु । वाजाः । सम् ।

वृष्ण्यानि । अग्निमातिःसहः । आइप्यायमानः । अमृताय ।

सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हेसोम अभिमातिपाहः अभिमातीनांशूणांहन्तुस्तेतवएवंभूतंत्वांपयांसिश्रपणार्थानि
क्षीराणिसंयन्तु संगच्छन्तां तथा वाजाउ हविलेक्षणान्यन्नानिचत्वासंगच्छन्तां वृष्ण्यानिवीर्या-
णिचसंगच्छन्तां हेसोम त्वंअमृताय अस्माकंअमृतत्वाय अमरणत्वाय आप्यायमानः आस-
मन्ताद्वर्धमानःसन् दिविनभसि स्वर्गेउत्तमानिउद्गततमानि उत्तरानिश्रवांसिअन्नानि अस्मा-
भिर्भोक्तव्यानि हविलेक्षणानिवा धिष्व धारय ॥ते क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वा-
च्चतुर्थ्येपठौ । अभिमातिपाहः पहअभिभवे छन्दसिसहइतिष्विप्रत्ययः सुपामादित्वात्पत्वम् ।
अमृताय मञ्जोरमरमित्रसृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि उच्छन्दात्ससाधनक्रियाव-
चनादातिशायनिकस्तमप् उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युच्छादिपुषाठादन्तोदात्तत्वम् । धिष्व सु-
धितवस्तुधितनेमधितधिष्वधिपीयचेतिभिर्भाषोनिपात्यते ॥ १८ ॥

सोमप्रदहणेयातेधामानीत्येषा सूत्रितंच—यातेधामानिहविपायजन्तीमांधियंशिक्षमाणस्य-
देवेतिनिहितेपरिदध्यादिति । एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्हविषपैवयाग्या प्रदानानामितित्व-
ण्डेसूत्रितम्—अपाह्णंयुत्सुपृतनासुपमियातेधामानिहविपायजन्तीति ।

तामेतांसूक्तेएकोनविशीष्टचमाह—

यातेधामानिहविपायजन्तितातेविश्वापरिभूरस्तुयज्ञम् ।

गयस्फानःप्रतरणःसुवीरोवीरहाप्रचंरासोमदुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूः ।

अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा ।

प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हेसोम तेतदीयानि यानिधामानि द्युमभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषाचरुपुरोडाशा-
दिनायजन्ति यजमानाःपूजयन्ति तातेविश्वा त्वदीयानितानिसर्वाणिधामानियज्ञं
अस्मदीयं अप्वरंपरिभूरस्तु परितोभावयितृणिपरितःप्राप्तानिसन्तु यद्वा त्वदीयानातेषां स-
र्वेषांवात्रां अस्मदीयोयजमानः परिभूः यज्ञंप्रतिपरिग्रहीतायागेनस्वीकर्तास्तुभवतु परिपूर्वाभ-
वति.परिग्रहार्थः तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान्पाचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान्ग्रहान् ग्रहा-
वैदुर्याइतिश्रुतेः । प्रचर प्रर्कपणगच्छ कीदृशस्त्वं गयस्फानः गयस्यग्रहस्यधनस्यबावर्धयि-

ता प्रवरणः प्रकर्षेणदुरिताचारयिता सुवीरशोभनैर्वीरैः पुरुषैरुपेतः अवीरहावीर्याज्जायन्तइ-
तिवीरापुत्राः तेषामहन्ता ॥ परिभूः भूमासौ अस्मात्किप्चेतिक्किप् व्यत्ययोबहुलमिति लिङ्व-
चनव्यत्ययौ । अस्तु व्यत्ययेनैकवचनम् । गयस्फानः गयइति गृहस्पधनस्य चनामधेयं तेषां
स्फायितावर्धयिता कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्त्तरित्युटिष्ठान्दसोयलोपः । अवीरहा वीराणां ह-
न्तावीरहा नवीरहाअवीरहा ॥ १९ ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीया नुदाक्या तत्र ह्येकैकस्य हवि-
षो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते तथैव दक्षिणाग्निरितिवण्डे सूत्रितम्—सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमा-
शुं त्वं सोम पितृभिः संविदान इति ।

तामेतां सृजेर्विंशीष्टवमाह—

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विद्वथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् ।

कर्मण्यम् । ददाति । सादन्यम् । विद्वथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणम् ।

यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

यो यजमानः ददाशत् सोमाय हविलक्षणान्यभानि दद्यात्तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां
दोग्ध्रीणां ददाति तथा अर्वन्तं आशुं शीघ्रगामिनं अश्वं ददाति प्रयच्छति तथा वीरं पुत्रं अस्मै यज-
मानाय ददाति कीदृशं पुत्रं कर्मण्यलौकिककर्मसुकुशलं सदन्यं सदनं गृहं तदहं गृहकार्यकुशलमि-
त्यर्थः विद्वथ्यं विद्वत्पुद्गेवानिति विद्वथायज्ञाः तदहं दर्शपूर्णमासादियगानुष्ठानतत्परमित्यर्थः
सभेयं सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः पितृश्रवणं पिताश्रूयते परत्वाय ते येन पुत्रेण तादृश-
म् ॥ कर्मण्यं कर्मसुसाधु कर्मण्यः तत्र साधुरित्ययं येषां भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः तित्स्वरि-
तमिति स्वरितत्वं एवमुत्तरत्राप्यित्ययः । सभेयम् ढञ्छन्दसीति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददा-
शत् दाशृदाने णेटचडागमः बहुलं छन्दसीति शपञ्ठुः ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशोऽवर्गः ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्य अपाहं युत्स्वित्येषा पायान्या यदनानामिति त्रण्डे
सूत्रितम्—अपाहं युत्सुपृतनामुपार्पियाते धामानि हविषायजन्तीति ।

तामेतामेकविंशीष्टमाह—

अपाह्ण्युत्सुपृतनासुपर्षिस्वर्षामप्सां वृजनं स्थगोपां ।
भरेपुजां सुक्षितिं सुश्रवं संजयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २१ ॥

अपाह्णम् । युत्सु । पृतनासु । पर्षिम् । स्वः । ऽसाम् । अप्साम् ।
वृजनंस्थ । गोपां । भरेपुष्टजाम् । सुक्षितिम् । सुश्रवंसम् ।
जयन्तम् । त्वाम् । अनुम् । मदेम् । सोम ॥ २१ ॥

युत्सुपुष्टेषु अपाह्णं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथापृतनासुप्तेनासुपर्षिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां
स्वर्गस्य सनितारं दातारम् अप्सामपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् यद्वा अप्सां अप्सावृकं भक्षकर-
हितं सर्वेषामनुमाहकमित्यर्थः वृजनस्य गोपां वृज्यते अनेनेति वृजनं बलं तस्य गोपां गोपायितारं रक्षि-
तारं भरेपुजां त्रियन्तपुहर्षीणां भिरायागाः ते पुषादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं सुश्रव-
सं शोभनयशस्कं जयन्तं शत्रून् अभिवन्तं हे सोम ईदृग्भूतत्वां अनुलक्ष्य मदेम हर्षयुक्ता भवेम ॥ अपा-
ह्णं पृह अभिभवे साढ्यैसाद्वासादेति निगमे इति निपातनात्स हि वहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः सहेः सा-
हः स इति पत्वम् । पर्षिं पूषालन पूरणयोः आह गमहन जन इति किन्त्यत्ययः । स्वर्षा स्वः स्वर्गं सनोती-
ति स्वर्षाः पशुदाने जन सनत्तनेति विद् विदुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । अप्सां अप्रशब्दोपपदा-
त्सनोतेः पूर्ववद्विद् यद्वा प्साभक्षणे प्सातिभक्षयवीतिप्ताः क्षिप्चेति क्षिप् न विद्यते प्सा अस्येति
बहुव्रीहौ नञ्श्रुत्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भरेपुजां जनीमादुभवि पूर्ववद्विद् आत्वं च । मदे-
म मदीहर्षे व्यत्ययेन शषः ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टमाह—

त्वमिमाओपंधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्यंगाः ।
त्वमाततन्थोर्व१न्तरिक्षं त्वज्योतिं पावितमोववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओपंधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः ।
त्वम् । गाः । त्वम् । आ । तन्थ्य । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् ।
ज्योतिपा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हेसोम त्वंइमाःभूम्यांवर्तमानाविश्वाः सर्वाओपधीःअजनयः उत्पादितवानसि तथात्वं
अपः तासामोपधीनांकारणभूतानिवृष्टचुदकानिअजनयः तथात्वं गाःसर्वान्पशूनुदपादयः उरु
विस्तीर्णंअन्तरिक्षं त्वंआततन्थ विस्तारितवानसि तस्मिन्नन्तरिक्षेयत्तमः अस्मद्वृष्टिनिरोधकंअ-
न्धकारंतदपि त्वं ज्योतिषाआत्मीयेनप्रकाशेनविवर्धय विवृतंविश्लिष्टंविनष्टंरुतवानसि ॥ त-
न्थ तनुविस्तारे यवर्थं वृज्वरणे उभत्रलिटस्थलि बभूयाततन्थजगृह्मववर्थेतिनिगमेइति
निपात्यते ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीष्टकमाह—

देवेननोमनसादेवसोमरायोभागंसहसावन्नभियुध्य ।
मात्वातनदीशिपेवीर्यस्योभयेभ्यःप्रचिकित्सगविष्टौ ॥ २३ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन्नम् ।
अभि । युध्य । मा । त्वा । आ । तनव । ईशिपे । वीर्यस्य ।
उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोइष्टौ ॥ २३ ॥ २३ ॥

हेदेव द्योतमान सहसावनलवन सोम देवेनमनसाद्योतमानपात्वदीययावुद्धा रायोभा-
गंधनस्यांशंनोऽस्मानभिलक्ष्ययुध्यमेरय यद्वा नोस्माकं रायोधनस्यभागंभक्तारं अपहर्तारंशत्रुं
अभियुध्यअभिमुख्येनसम्यक्प्रहर त्वा तादृशंत्वांकश्चिदपिशत्रुः माआतनव क्लेशेनआततंमाका-
र्षीव माहिंसीदित्यर्थःउभयेभ्यःउभयेषां युध्यमानानांसंरन्ध्रिनीवीर्यस्यबलस्यत्यमीशिपे ईश्वरो-
भवसि सत्वंगविष्टौसंप्राप्तेप्रचिकित्सअस्मदीयमुपद्रवंपरिहर ॥ रायः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भागं भजतेःकर्मणिगञ् कृत्यत्पुटोबहुलमितिवहुलवचनात्कर्तृरिवा कर्पात्यतइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । सहसावन्नः सहःशब्दान्मतुषिछान्दसआकारोपजनः । युध्य युधसंप्रहारे व्यत्ययेनप-
रस्मैपदम् । तनव तनुविस्तारे व्यत्ययेनशष् नमाड्योगेइत्यङ्भाजः । ईशिपे ईशःसेहतीडागमः ।
चिकित्स कितज्ञाने गुप्ततिज्जिह्वःसन् । गविष्टौ गवांयाणानांइष्टम्.एषणानिगमनानियेष्विति
महुवीहौपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एताउत्पादित्यष्टादशर्चाअष्टमंस्तुतम् गोतमस्यार्प आदितश्चतस्रोजगत्यः त्रयोदश्याद्याः प-
ञ्चउज्जिहः शिष्टाअष्टोत्रिष्टुभः उपादेवताअश्विनावर्तिरित्यन्यस्तृचोश्विदेवत्यः तथाचानुका-

न्तम्—एताउत्याङ्गूनोपस्यंचतुर्जगत्यादिपल्लुष्णिगन्तं चोत्थ आश्विन इति । सूक्तविनियोगोले-
द्विकः प्रातरनुवाके उपस्येकतौ जागते छन्दसि आश्विनशस्त्रे च एताउत्या इति चतस्रो विनियुक्ताः स-
वितंच—एताउत्या इति चतस्रो जागते मिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

एताउत्याउपसः केतुमक्रतपूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रतिगावोरुपीर्यन्ति मात्ररः ॥ १ ॥

एताः । ऊम् इति । त्याः । उपसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे ।

रजसः । भानुम् । अञ्जते । निःकृण्वानाः । आयुधानि इव ।

धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुपीः । यन्ति । मात्ररः ॥ १ ॥

उदित्येतत्पदपूरणः त्याः ता एताउपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः केतुं अन्धकारावृ-
तस्य सर्वस्य जगदः प्रज्ञापकं प्रकाशं अक्रत अरुपव कृतवत्यः यस्मादेवं तस्यादुपसोरजसोन्त-
रिक्षलोकस्य पूर्वं अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशं अजते व्यक्तीकुर्वन्ति धृष्णवो धर्पणशीलायो-
द्धारः आयुधानीव यथा अस्ति प्रभृतीन्यामुधानि संस्कुर्वन्ति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्
संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुपीः आरोचमानाः मात्ररः सूर्यप्रकाशस्य निर्माय्यः
जगज्जनन्यो वा उपसः प्रतियन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति एवं विधा उपसोऽस्मान्नक्षत्रित्वार्थः । अत्र
निरुक्तम्—एतास्ताउपसः केतुमरुपतप्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात्पूर्वधन्तरिक्षलोकस्य
समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येपसमित्येतत्स्थाने एमीदिपां
निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भ्रंजति प्रतियन्ति गावो गमनादरुपीरारोचनान्मातरो भ्रासो निर्माय्य इ-
ति ॥ अत्र करोतेर्लुङि मध्येपसेति चेर्लुक् । निष्कृण्वानाः कृषिर्हिंसाकरणयोश्च अस्मात्ता-
च्छीलिकश्चानश्च धिक् निष्कृण्वोरचेत्युपप्रत्ययः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य पाठवत्
रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उदपसन्नरूपाभानवोदृथांस्वायुजोअरुपीर्गाअयुक्षत ।

अकंन्नुपासोवयुनानिपूर्वथारुशन्तंभानुमरुपीरशिअयुः ॥२॥

उत् । अ॒प॒स॒न् । अ॒रु॒णाः । भान॒वः । दृ॒थां । सु॒ह॒आ॒यु॒जः । अ॒रु॒पीः ।
गाः । अ॒यु॒क्ष॒त॒ । अ॒कं॒न् । उ॒प॒सः । व॒यु॒ना॒नि । पूर्॒व॒दृ॒थां । रु॒श॒न्त॒म् ।
भानु॒म् । अ॒रु॒पीः । अ॒शि॒अ॒युः ॥ २ ॥

अरुणाआरोचमानाभानवः औपस्योदीप्तयः वृथाअनायासेन स्वयमेवोदपसन् उदगमन्
तदनन्तरंउपसन् स्वायुजः सुखेनरथे आयोक्तुंशक्याः अरुपीः शुभ्रवर्णागाः पूर्वमुत्थितान्शमीन्
ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गाएववाअयुक्षत स्वरथे अयोजयन् उक्तंच—अरुणयोगावउप-
सामिति । एवंगोभिर्युक्तंरथमारुह्य उपसः पूर्वथापूर्वेपुअतीतेष्वहःस्विव वयुनानिसर्वेषांप्राणि-
नांज्ञानानिअकन्रअकार्युः उप०कालेजातेहिसर्वेप्राणिनोज्ञानयुक्ताभवन्ति तदनन्तरमरुपीरारो-
चमानास्ताउपसः रुशन्तं रुशदितिवर्णनामरोचतेज्ज्वलतिकर्मणइतिपास्कः । शुभ्रवर्णभानुं
सूर्यमशिअयुः असेवन् तेनसहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपसन् पतुगत्तौ लुडिलदिवाव च्चेरडादेशः
पतःपुमितिधातोःपुमागमः । अकन्र मन्त्रेयसेत्यादिनाचेल्लुक् । पूर्वथापन्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसी-
तीवार्थेथाल्प्रत्ययः । अशिअयुः भिअसेवापां बहुलंछन्दसीदिशपःभुः सिजग्यस्तविदिग्य-
धेतिज्ञेर्जुस् जुसिचेतिगुणः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अर्चन्तिनारीरूपसोनविष्टिभिःसमानेनयोजनेनापरावतः ।

इपंवहन्ती०सुकृतेसुदानविविश्वेदहयजमानायसुन्वते ॥३॥

अ॒र्च॒न्ति । ना॒रीः । अ॒प॒सः । न । वि॒ष्टि॒भिः । स॒मा॒नेन॑ । यो॒ज॒नेन॑ ।
आ । प॒रा॒व॒तः । इ॒प॒म् । व॒ह॒न्तीः । सु॒कृ॒ते । सु॒द॒ान॒वे । वि॒श्वा । इ॒त
अ॒हं । य॒ज॒मा॒नाय॑ । सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

नारीर्निव्यउपसः विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन एकेनैवोद्योगे-
न आपरावतः आदूरदेशात् आपश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति कृत्स्नजगद्युग-
पदेव व्यामुवन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—अपसो न युद्धकर्मणोपेताः पुरुषाः यथा स्वकीयैरायुधैर्धा-
टीमुखेन सर्वदेशं व्यामुवन्ति तद्वत् किं कुर्वन्त्यः सुखेशोभनस्य कर्मणः कर्त्रे सुन्वते सोमाभिपर्व-
कुर्वते सुदानवे कल्पाणीर्दक्षिणाकृत्विग्ज्योददत्ते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेव इषमन्त्रं वहन्ती-
रावहन्त्यः प्रयच्छन्त्येदमर्थः ॥ नारीः नृनयने ऋदोरप् नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गवादिषु पाठा-
त् ङीन् जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः अपस्शब्दादर्शादिज्योजित्यच् सु-
पांसुलुगिति जसः सुः व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः विशमवेशने विशन्ति प्रवि-
शन्तीति विष्टयः किरणाः किञ्चकोचसंज्ञायामिति किञ् । विश्वा सुपांसुलुगिति अमोहादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

अधिपेशांसि वपने नृत्तूरिवापोर्णुते वक्ष उस्नेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युपा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपने । नृत्तुः षड्व । अप । ऊर्णुते । वक्षः ।

उस्ना षड्व । बर्जहम् । ज्योति । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती ।

गावः । न । व्रजम् । वि । उपाः । आवर्तित्याव । तमः ॥ ४ ॥

उपापेशांसि जगत्त्वाऽऽच्छानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधिआधिक्येन वपते छिनत्ति तत्र दृ-
ष्टान्तः—नृत्तूरिव नृत्तूर्यतिक्रमो नरिकीकरोतीति नृत्तूर्नापितः स यथा केशान्निशेषेण छिनत्ति एव-
मुपा अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः यद्वा नृत्तूरिव तृण्यन्तीत्योपि दिव पेशास्तिरूपनामेव सर्वदेशं
शनीयानि रूपाणि उपा अधिवपते स्वात्मनि अधिकधारयति एवं प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्नि-
रस्य वक्षः स्वकीयमुरप्रदेश अपोर्णुते तमसा अनाच्छादितं करोति स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः बर्जहं प-
यस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उस्नेव उस्नागौर्यथा आविष्करोति तद्वत् किं कुर्वती गावो न व्रजं य-
था गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्यामुवन्ति एवं स्वयमेव प्राचीं दिग्भाष्य विश्वस्मै भुवनाय सर्व-
लोकाय ज्योतिः कृण्वती प्रकाशकुर्वती एवमुक्तेन प्रकारेण उपास्नोन्धकारं व्यावः निवृत्तमपश्चिद-
मरुरोत् ॥ नृत्तूरिव तूर्वाहिं सार्यं किञ्चेति किप् राहोष इति वलोपः बोरुषाया इति दीर्घत्वम् यद्वा
मृतीगावविनामे नृनिशृण्वो कूरिति कूपत्यपः । बर्जहं वृद्धसंज्ञको वृणीते स म्रजेतामिति च पयः

विच तज्जहातीतिवर्जहः ओहाकृत्यागे स्वशम्पकरणे वातशुनीतिलशर्धेज्वजघेदुदजहातिभ्यउप-
संव्यानमित्यशर्धशब्दोपपदादपिलृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्त्वश् तस्यसार्वधानुक्तत्वेनकर्त-
रिशपि जुहोत्यादित्वादश्लुः द्विर्वचनादि वययोरभेदइतिबलम् दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदानत्वम् ।
आवः वृज्वरणे लुडि मध्वेघसेतिचेर्लुक् गुणे हल्लङ्चाव्ययइतिविशेषः छन्दस्पिदृश्यतइत्या-
डागमः ॥ ४ ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्येकतौप्रत्यर्चिरित्यष्टावनुक्तव्या.आश्विनशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—प्र-
त्यर्चिरित्यष्टौ व्युपाआधोदिविजाइविपल्लितिवैष्टुभमिति ।

अष्टसुप्रथमांस्केपञ्चमीष्टचमाह—

प्रत्यर्चीरुशदस्याअदर्शि॥वितिष्ठतेवाधतेकृष्णमभ्वम् ।

स्वरुनपेशोविदथेपुअञ्चित्रंदिवोदुहिताभानुमंश्रेत् ॥५॥२४॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते ।

कृष्णम् । अभ्वम् । स्वरुम् । न । पेशः । विदथेपु । अञ् । चित्रम् ।

दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्रेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

अस्याउपसः रुशत् दीप्यमानंअर्चिः तेजः प्रत्यदर्शि सर्वेपूर्वस्यांदिशिप्रथमतोदृश्यते वि-
तिष्ठतेसर्वास्तुदिक्षुविविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः सर्वादिशोन्याप्यच अभ्वं महनामैतत् अतिश-
येनविपुलंकृष्ण कृष्णवर्णमन्धकार बाधते अपसारयति विदथेपु यत्तेषु स्वरुं स्वरुनाज्ञाश-
कलेनयुक्तंयूपययाआज्येनअध्वर्यव अञ्अञ्चित्रं तद्वन्नभसिस्वकीयपेशःरूपंउपाअनक्ति
संश्लिष्टंकरोति तदनन्तरचित्र चापनीय भानुसूर्य दिवोदुहिता धुलोकानुत्पन्नाउपाअश्रेत्
असेयत् ॥ वितिष्ठते समवप्रमिष्यइत्यात्मनेपदम् । अश्रेत् अश्रुसेवाया लुडि बहुलंछन्दसी-
तिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

अंतरिष्मत्तमंसस्पारमस्थोपाउच्छन्तीवृषुनारुणोति ।

श्रियेछन्दोनस्मयतेविभातीसुप्रतीकासौमनसायाजीगः ॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उपाः । उच्छन्ती । वयुना ।
 कृणोति । श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विद्भाती । सुप्रतीका ।
 सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्यनैशस्यतमसोन्धकारस्यपारंसमाप्तिपदेशं अतारिष्म उत्तीर्णाअभूम अनन्तरं उच्छ-
 न्तीनैशतमोवर्जयन्ती उपाः वयुनावयुनानि सर्वेषांप्राणिनांज्ञानानि कृणोति निर्मिमीते श्रिये सं-
 पदर्थछन्दोनेस्मयते यथाउपच्छन्दयिता वशीकरणेसमर्थःपुरुषः आढ्यसमीपंप्राप्य तत्प्रीत्यर्थं
 स्मयते हसति एवंविभातीविशिष्टप्रकाशंकुर्वन्तीउपाः स्वकीययानिर्मलदीप्त्याहसन्तीवद्दृश्यते
 एवंसुप्रतीकाविशिष्टप्रकाशरूपत्वेनशोभमानासती सौमनसायसर्वेषांसौमनस्यायअजीगः अ-
 न्धकारंभक्षितवती ॥ अतारिष्म तृष्टयनतरणयोः लुडिसिचिगृद्धिः । तमसः पृथ्याःपतिपुत्रेति
 विसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वम् । स्मयते प्लिङ्गपद्मसने भौवादिकः । अजीगः गृनिगरणे
 लडि बहुलछन्दसीतिशपःःस्तुः बहुलछन्दसीत्यभ्यासत्येत्वम् तुजादीत्यादिनादीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

भास्वतीनेत्रीसूतृतानां दिवस्तवेदुहितागोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुपोगोअग्रोऽपमासिवाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूतृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअग्रान् । उप ।

मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी सूतृतेतिवाङ्मासूतृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्रीमणेत्रीकारयित्री उ-
 पसिहिजातायामनुष्यप्रमुखाःप्राणिनः स्वस्वव्यापारायइतस्तवःशब्दंकुर्वन्ति एवंभूतादियोदुहिता
 द्युलोकात्सकाशादुत्पन्नाउपाः गोतमेभिर्कैपिभिरस्माभिः स्तवेस्तूपते हेउपः अस्माभिःस्तुतात्वं
 वाजान् अन्नानिउपमासि प्रयच्छ कीदृशान्वाजान्प्रजावतः प्रजाभिःपुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतः
 दासलक्षणेनृभिरुपेतान्अश्वबुध्यान्अश्वबुध्याविद्यमानत्वेनबोद्धव्यायेपुवाजेपुतान् यद्वा अश्व-
 बुध्यान् वर्णव्यापच्यायकारः अश्वमूलान् अश्वैर्हिराजानोधनान्यन्नानिचलभन्ते अतोन्नानांतन्मू-
 लत्वम् गोअग्रान् गायःअग्रेमुखेयेषांवाहसान्॥ भास्वती भादीप्ती असुन् वतोमनुष्यमादुपधाया-

इतिमतुपोवत्वं उगितश्चेतिडी। नेत्री क्नेभ्योडी। उदात्तयणोहत्पूर्वादितिडी। उदात्तत्वम्। स्तवे
 पुत्रस्तुतो कर्मणि लिङि बहुलं छन्दसीति बहुलग्रहणात् यकोपिलुक् लोपस्त आत्मनेपदेऽप्यितिलोपः
 छन्दस्युभयथेत्येकारस्यावैधातुकत्वेन डि त्वाभावाद्गुणावादेशौ। नृवतः व्यत्ययेन मतोर्वत्वं ह्रस्व-
 नुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वम्। मासि मामाने आदादिकः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

उपस्तमं श्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुधम् ।

सुदंसं साश्रवं साया विभासि वाजं प्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥ ८ ॥

उपः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुधीरम् । दासप्रवर्गम् । रयिम् ।

अश्वबुधम् । सुदंसं सा । श्रवं सा । या । विभासि । वाजं प्रसूता ।

सुभगे । बृहन्तम् ॥ ८ ॥

हेउपः उपोदेवते तंरयिधनमश्यांप्रामुयाम् कीदृशं यशसं यशसाकीर्त्यायुक्तं सर्वैः प्रशस्यमि-
 त्यर्थः सुवीरं शोभनेर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं मल्लोवर्गः संधः प्रवर्गः दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो-
 यस्मिन् न तस्मिन् सन् अनेकैर्भूयेत्येवमित्यर्थः अश्वबुधं अश्वानुब्याचोद्व्यायेन धनेन तादृशं हेसु-
 भगेशोभनधनेउपः सुदंसं साशोभनेन कर्मणायुक्तेन श्रवसाश्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीतात्वं वाजप्रसूता
 अस्मभ्यं दत्तान्नासती बृहन्तं प्रौढं या यां रयिं विभासि विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वैर्णसं-
 बन्धः ॥ अश्यां अशूच्यांश्च व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । यशसं अश-
 द्वादित्यान्मत्वर्योयोच् व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गं दासयत्युपक्षयति शत्रूनि ति
 दासोभ्यः दसु उपक्षये अस्माक्यन्तात्प्रचाद्यच्च चित्वा दन्तोदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्य-
 वे । सुदंसं सा सोमं नसी अलोमोपसीदति बहुव्रीहायुचरपदाद्युदात्तत्वम् । या सुपां सुलुगिति अमोढा-
 देशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

विश्वानि देवीभुवं नाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति ।

विश्वं जीवं च रसेवो धरन्ती विश्वं स्पृशार्चमविदन्मनाधोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अग्निश्चक्षुः । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया ।
 वि । भाति । विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य ।
 वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवीद्योतमानोपाः विश्वाविश्वानिसर्वाणिभुवनानि भूतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य
 प्रकाशवन्तिकृत्वा अनन्तरंप्रतीचीप्रत्यङ्मुखीसती चक्षुःप्रकाशकेनतेजसाउर्वियाउर्वीविस्तीर्णास-
 तीविभातिप्रकाशते अपिच विश्वंजीवंसर्वप्राणिजातंचरसेचरणायस्वस्वव्यापारेपुप्रवर्तनायबोध-
 यन्ती निदातःसकाशादुदबोधयन्तीउपाःविश्वस्यसर्वस्यमनायोः मनसायुक्तस्यवाग्व्यवहारसमर्थ-
 स्यप्राणिजातस्ययावागस्तितांयाचमविदत्अलभत अतएयोपसःसूनुतावतीतिसंज्ञोपपन्नाभवति ॥
 अभिचक्ष्य चक्षिद्व्यक्तायांवाचि अयंप्रकाशनार्थोऽपि समासेनअपूर्वेइतिक्त्वाप्रत्ययस्यत्यवा-
 देशः । प्रतीचीप्रतिपूर्वादश्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनदितामितिनलोपः अश्चतेर्धोपसंख्यान-
 मितिडीप् अचक्ष्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडीपउदात्तत्वम् । उर्विया उ-
 र्वीशब्दादुत्तरस्यसोः इयाडियाजीकाराणांचोपसंख्यानमितिडियाजादेशः आदेशसामर्थ्यात्तस्य
 लोपोनभवति । मनायोः मनआत्मनइच्छतिमनस्पति शुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युः षर्ण-
 व्यापत्त्यासकारेआकारः यद्वा कर्तुःक्यइत्सलोपश्चेतिक्यइत्सकारलोपश्च अकृत्सार्वधातुकयोरि-
 तिदीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीष्टषमाह—

पुनःपुनर्जायमानापुराणीसमानवर्णमभिभुञ्जमाना ।
 श्वघ्नीवृहत्तुर्विजआमिनानामर्तस्यदेवीजरयन्त्यायुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अग्नि ।
 भुञ्जमाना । श्वघ्नीइदं । वृहत्तुः । विजः । आमिनाना । मर्तस्य ।
 देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसंसृष्ट्येदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्तीपुराणीचिरन्तनीनित्येत्यर्थः यस्मा-
 त्समानवर्ण एकमेवरूपं अभिप्राप्यभुञ्जमानाशोभमाना भिन्नेष्वपिदिवसेषुअस्याएकरूपेणाव-
 स्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः एवंगुणविशिष्टादेवी देवनशीलोपाः मर्तस्यमर्तस्य मरणधर्मणःसर्व-

स्यप्राणिजातस्यायुर्जीवनंजरयन्तीऊनयन्तीवर्तते बह्वीपूपःस्वतीताम्रहिसर्वेषामायुर्हीयते उपाध
पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति तत्रदृष्टान्तः—रुनुः कर्त्तनशीलाश्वघ्नीव व्याधस्त्रीव
सायथाविजश्चलतःपक्षिणः आमिनाना पक्षादिच्छेदनेनाहिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पु-
राणी पुरेत्यस्मादव्ययात्सायंचिरं प्राहेइत्यादिनाभवार्येदृचुप्रत्ययः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेष्वि-
तिनिपातनानुडभावः मोरनादेशः टित्त्वावडीप् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । शुभमाना शुभदीप्तौ
शेषःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुरुस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । श्वघ्नी शुनामृगान्ह-
तवान्श्वहा बहुलंछन्दसीतिवचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदेहन्तेःकिप् क्त्वेज्योडीमितिडीप्
अहोपोनइत्यकारलोपः होहन्तेरितिषत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडीपउदात्तत्वम् । रुनुः रुतीछे-
दने औणादिकःक्षुप्रत्ययः । विजः ओविजीभयचलनयोः विजन्तिचलन्तीतिविजःपक्षिणः । आ-
मिनाना भीष्महिंसायां कैयादिकः प्यादीनांहस्वइतिह्रस्वत्वम् शानचश्चिस्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपठेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

एकादशीष्टचमाह—

व्यूर्ण्वतीदिवोअन्ताँअवोध्यपुस्वसारंसनुतयुयोति ।

प्रमिनतीमनुप्यांयुगानियोपांजारस्यचक्षंसाविभाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अवोधि । अपं । स्वसारम् । सनुतः ।

युयोति । प्रमिनती । मनुप्यां । युगानि । योपां । जारस्य

चक्षंसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवोनभसोऽन्तान्मान्तान्व्यूर्ण्वतीविवृतान् तमसावियुक्ताङ्कुर्वतीउपाः अयोधिसर्वैःप्राणि-
भिरज्ञापित्ज्ञानाभूत् तदनन्तरंस्वसारंउपसःप्रादुर्भावेति स्वयमेवसरन्तींनिशांसनुतः अन्तर्हित-
नामेतत् अन्तर्हितप्रदेशेअपयुयोति अपगमय्यपृथक्करोति मनुप्यामनुप्याणांसंबन्धीनियुगानिरु-
तन्नेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाज्यांप्रकर्षेणाहिंसन्ती जारस्यरात्रेर्जरयितुः सूर्यस्ययोपाजाया
उपाः चक्षसाआत्मीयेनप्रकाशेनविभाति विशेषेणप्रकाशते ॥ व्यूर्ण्वती ऊर्णुञ् आच्छादने दिपूर्वा-
दस्माहटःशट् उगितश्चेतिडीप् शतुरनुमद्विनद्याउदात्तत्वम् । सनुतः एतदन्तोदात्तत्वंस्वरादि-
पुनिपातितम् अतोऽयसंज्ञायां अव्ययादाप्पुपइतिसप्तम्यालुक् । युयोति युमिश्रणामिश्रणयोः
बहुलंछन्दसीतिशपःःलुः । मनुप्या सुषांसुलुगितिषष्ठ्याडदेशः । युगानि युजेःकरणेकर्मणिवा

घञ् चजोःकुधिण्यतोरिति कुत्वम् उञ्छादिपुत्रालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठादुपधगु-
णाभावः उञ्छादीनां चेत्यन्तोदात्तत्वम् । जारस्य दारजारौ कर्तरि णिट् कृचेति घञन्तो निपात्यते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

पशून् चित्रासुभगाप्रथानासिन्धुर्नक्षोर्दर्विष्याव्यश्वैत् ।

अमिनतीदैव्यानि ब्रूतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न । क्षोर्दः ।

उर्विष्या । वि । अश्वैत् । अमिनती । दैव्यानि । ब्रूतानि । सूर्यस्य ।

चेति । रश्मिभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

सुभगाशोभनधनाचित्राचायनीयापूजनीयोपाः पशून् यथापशून्सोपात्तकोरण्ये विस्तारय-
ति तथाप्रथानातेजांसि विस्तारयन्ती उर्विष्या उर्विषहती एवं भूतासाव्यश्वैत् सर्वजगद्भामोव तत्र दृ-
ष्टान्तः—सिन्धुर्नक्षोर्दः यथास्यन्दनशीलमुदकं निजदेशे अविरादेव व्यामोति तद्वत् सैवोपाः सूर्य-
स्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति प्रज्ञाता सती किं कुर्वती दैव्यानि देवसंयन्धीनि
ब्रूतानि दर्शपूर्णमासादीनिकर्माणि अमिनती अहिसती अनुष्ठाने यजमानान्मवर्तयन्तीत्यर्थः । उपसः
मादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणिकर्माण्यनुधीयन्ते नराश्च नसायमस्ति देवया अर्जुष्ट-
मिति श्रुतेः ॥ प्रथाना प्रथमख्याने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तात्कालिकश्चानश्च बहुलं छन्दसी-
ति शपोलुक् । सिन्धुः स्यन्दुप्रसवणे स्यन्दे, संप्रसारणं ध्वेत्युपस्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्व-
म् । अश्वैत् दुओश्विगतिवृद्धोः लुङि अङ्चडोर्विकल्पितत्वात् केः सिच् आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वादिङभावः सिचिवृद्धिः अनिडादित्वात् स्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः बहुलं छन्दसी-
तीडागमाभावः स्को, संयोगाद्योरितिसलोपः । चेति चित्तीसंज्ञाने कर्मणि लुङि बहुलं छन्दस्यमा-
ह्वये गेपीत्यङभावः । दृशाना दृशे, कर्मणि लट् शानच् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्येकतौ औष्णिह्ये छन्दसि उपस्तच्चित्रमिति तिस्रो विनियुक्ताः आन्वि-
नशस्ते च अथोपस्य इति खण्डे सञ्चितम्—उपस्तच्चित्रमाभरेति तिस्रो औष्णिह्यद्वयम् ।

तत्रप्रथमांस्तुकेत्रयोदशीष्टचमाह—

उपस्तच्चित्रमाभंरास्मभ्यंवाजिनीवति । येनतोकंचतनयंचधामहे ॥१३॥

उपः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ।

येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

हेवाजिनीवति वाजोहविल्क्षणमन्त्रं तद्युक्ताक्रियावाजिनी तयाक्रिययायुके उपःउपोदे-
वते अस्मभ्यं चित्रंचायनीयं तद्धनंआभर आहर प्रयच्छ येनधनेनतोकंपुत्रंचतनयं तत्पुत्रंच
धामहे दध्महे धारयामः अवनिरुक्तम्—उपस्तच्चित्रंचायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेनपु-
त्रांश्चपौत्रांश्चदधीमहीति ॥ धामहे दधातेर्लटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् व्यत्ययेनाद्युदात्त-
त्वम् यद्वा लोटि आहुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपिद्वन्नावश्च अतःप्रत्ययस्यपित्त्वादनु-
दात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते अस्मिन्पक्षे एतदे इतिऐत्वाभावोव्यत्ययेनद्रष्टव्यः यद्वृत्तयोगाद-
निधातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

उपोअद्येहगोमत्यश्वावतिविभावरि । रेवदस्मेव्यच्छसूनुतावति ॥१४॥

उपः । अद्य । इह । गोमति । अश्ववति । विभावरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनुतावति ॥ १४ ॥

हेगोमतिअस्मभ्यंदातव्यैर्गोभिर्भुंके तथा अश्वावति अश्वैर्युके विभावरिविशिष्टप्रका-
शोपेते सूनुतावति प्रियसत्यात्मिकायाक्सूनुता तादृश्यावाचायुके एवंभूतेहेउपःउपोदेवते अद्य
इदानींप्रभातसमये इहास्मिन्देशे अस्मे अस्माकरेवद्धनयुक्तंकर्मयथाभवतितथाव्युच्छ नैशंतमो-
निवारय ॥ अश्वावति मध्वेसोमाश्वेन्द्रियेतिमतौदीर्घत्वं पादादित्वादामध्वितस्याष्टमिकनिधा-
ताभावः । रेवत् स्येर्मतौबहुलमिति संप्रसारणं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं रेशब्दाच्चमतुपउदा-
त्तत्वंकव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । उच्छ उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

युक्ष्वाहिवाजिनीवत्स्यश्वाँअद्यारुणौउपः ।

अथानोविश्वासौभगान्यावह ॥ १५ ॥ २६ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीवृवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् ।

उपः । अर्थः । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजिनीवति हविलक्षणान्वति उपः उपोदेवते अरुणान् अरुणवर्णानश्वान् अश्व-
स्थानीयानशोविशेषान् अद्यास्मिन्कालेयुक्ष्वाहियोजयैव हिर्निर्धारणे अथानन्तरंरथमारुह्य
विश्वासर्वाणि सौभगानि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह आनय ॥ अश्वान् दीर्घाददिति-
मानपदेइतिसंहितायांनकारस्यरूपम् आतोदिनित्यमितिसानुनासिकआकारः । सौभगानि
सुभगान्मधे इत्युद्गात्रादिपुषाठ्ठाद्वायकर्मणोरर्थयोः प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽनित्यञ्
प्रत्ययः ह्रस्वगतिः श्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादत्रो-
त्तरपदवृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेपङ्क्तिशोवर्गः ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विनेकतौऔष्णिहेछन्दसि अश्विनावर्तिरित्ययंवृचः आश्विनशब्देच
तथाचसूत्रितम्—अश्विनावर्तिरस्मदा अश्विनावेहगच्छतमितिवृचाविति ।

तृचेप्रथमांस्केपोडशीष्टचमाह—

अश्विनावर्तिरस्मदागोमदस्त्राहिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथंसमनसानियच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्याद्विद्विस्थावश्विनाविदमादिकेनतृचेनस्तूयेवे हेअश्विना अश्ववन्तौ व्याप-
नशीलौवादेवौ दस्त्राशत्रूणामुपक्षयितारौ अस्मदस्मार्कवर्तिः वर्तनहेतुभूतंगृहं आसमन्ताद्गो-
मद बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तंचयथाभवति तथासमनसासमानमन-

स्कौसन्तौ युवांयुष्मदीधरथंअर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमग्निमुखंनियच्छतं आवर्तयतम् ॥
अश्विना मुपांसुदुगित्याकारः । वर्तिः वर्ततेस्मिन्निति वर्तिर्गृहं औणादिकइसिमत्ययः । अस्म-
व मुपांसुदुगितिषष्ठ्यालुक् । समनसा समानंमनोययोस्तौ समानस्यच्छन्दसीतिसंभावः ॥१६॥

सप्तदशीष्टकमाह—

यावित्थाश्लोकमादिवोज्योतिर्जनायचक्रथुः ।

आनऊर्जवहतमश्विनायुवम् ॥१७॥

यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।
आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

हेअश्विनौ यौयुवां दिवोद्युलोकावश्लोकं उपश्लोकनीयंमशंसनीयंज्योतिस्तेजः इत्याइ-
त्थंभूतमस्माभिरनुभूयमानेनप्रकारेणचक्रथुः कृतवन्तौ केषांचिन्मत्वेन सूर्याचन्द्रमसौअश्वि-
नावुच्येते तदुक्तंयास्केन—तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावि-
त्येकइति । तथाचप्रकाशकत्वंतयोरुपपन्नं तौयुवंयुवानोऽस्मभ्यं ऊर्जंवलप्रदमन्नं आवह-
तं आनयतम् प्रयच्छतम् ॥ श्लोकं श्लोक्तसंघाते अयंस्तुत्यर्थोऽपि कर्मणिषञ्ज् जित्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १७॥

अष्टादशीष्टकमाह—

इहदेवामयोभुवांदस्त्राहिरण्यवर्तनी ।

उपबुधोवहन्तुसोमंपीतये ॥१८॥२७॥

आ । इह । देवा । मयःइभुवां । दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति
हिरण्यइवर्तनी । उपःइबुधः । वहन्तु । सोमंइपीतये ॥ १८ ॥२७ ॥

उपबुधः उपसिप्रबुद्धाअश्वाः इह अस्मिन्यागेसोमपीतयेसोमपानायदसाशत्रूणामुपक्षयि-
तारौअश्विनौआवहन्तुआनयन्तु कीदृशी देवा देवनशीलौदानादिगुणयुक्तौवा मयोभुवा मयसः
आरोग्यप्रदस्वस्त्युत्पन्नस्यभावयितारौ अश्विनौविदेवानांभिपजावितिश्रुतेः । हिरण्यवर्तनी वर्तते-

नेनेतिव्युत्पत्त्यावर्तनिश देनरथठच्यते सुवर्णमयोवर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिपुत्रिपु सुपांसुलु-
गित्याकारः । सोमपीतये पापाने भावेकिनिघुमास्थेतीत्यम् । सोमपीतये सोमस्यपीति । सोमपीतिः
दासीभारादित्वात्पूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नीषोमावितिद्वादशार्चनयमंसूक्तम् गोतमस्यार्प आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः नवम्याद्यास्ति-
स्रोगायत्र्यः अष्टमीजगतीत्रिष्टुप्वा शिष्टाःपञ्चत्रिष्टुभः अग्नीषोमौदेवता तथाचानुक्रान्तम्—अग्नी-
षोमौद्वादशामीषोमीयमाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभउपान्त्यास्तिस्रोगायत्र्योऽष्टमीजगतीवेति । अग्नीषो-
मीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांआदितस्तिस्रकचःक्रमेणानुवाक्याः सूत्रितंच—अग्नीषोमाविमं-
सुमेमुवमेतानिदिविरोचनानीतिवृत्तापिति ।

तत्रमथमाष्टचमाह—

अग्नीषोमाविमंसुमेशृणुतंहृपणाहवम् ।

प्रतिसूक्तानिहर्यतंभवतंदाशुपेमयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इममु । मे । शृणुतम् । हृपणा । हवम् । प्रति ।

सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुपे । मयः ॥ १ ॥

वृषणावृषणौकामानांविपितारौ हेअग्नीषोमौ इमंइदानींप्रयुज्यमानं मेमदीयंहवंआह्वानंसु-
शृणुतंसम्यगवगच्छतं सूक्तानिशोभनानिस्तुतिलक्षणानि अस्माभिःरुतानिवचासिप्रतिहर्यतंम-
त्येकंकामयेथां तदनन्तरंदाशुपेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयः मयसःसुखस्वयदातारी
भवतम् ॥ अग्नीषोमौ अग्निश्चसोमश्च द्वन्द्वे ईदग्ने.सोमवरुणयोरितीत्वं अग्ने.स्तुत्तोमसोमाइ-
तिपत्वम् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदमलुतिस्वरेभाषे आमद्वितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । वृषणा सुपांसुलुगि-
त्याकारः वापपूर्वस्मेतिविकल्पनाकुपधयादीर्घाभावः । हवं भावेनुपसर्गस्मेतिह्रयतेरप्संमत्तारणं
च । सूक्तानि सुपूर्वाद्वके.कर्मणिनिष्ठा सूपमानादक्इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हर्यतं हर्यगति-
कान्त्योः भौवादिकः ॥ १ ॥

यदापौर्णमास्यामग्नीषोमावुषांशुयाजस्यदेवता तदानींअग्नीषोमायोअद्येतितस्यानुवाक्या
सूत्रितंचउक्तदेवताइतिखण्डे—अग्नीषोमायोअद्यवामान्यंदिवोमातरिश्वाजभारेति ।

तामेवां द्वितीयाष्टचमाह—

अग्नीपोमायो अद्यवाग्निदंवचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्व्यम् ॥ २ ॥

अग्नीपोमा । यः । अद्य । वाग् । इदम् । वचः । सपर्यति । तस्मै ।

धत्तम् । सुवीर्यम् । गवां । पोषम् । सुऽअश्व्यम् ॥ २ ॥

हे अग्नीपोमौ यो यजमानः अद्यास्मिन्कर्मणि वाग्वाच्यां युष्मदर्थं इदं स्तुति लक्षणं वचोवाक्यं सपर्यति पूजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषं अभिवृद्धिं धत्तं प्रयच्छतं कीदृशं पोषं सुवीर्यं शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्व्यं शोभनेनैरश्वैर्युक्तम् ॥ गवां सावेकाच इति मातृस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्ताववर्णेति प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अग्नीपोमाय आहुतिं योवां दाशां हविष्कृतिम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्रवत् ॥ ३ ॥

अग्नीपोमा । यः । आहुतिम् । यः । वाग् । दाशां । हविः । कृतिम् ।

सः । प्रजया । सुवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीपोमौ यो यजमानः आहुतिं आज्याहुतिं वाग्वाच्यां दाशां दद्यात् अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृत्वामाहुतिं यो यजमानो दद्यात् स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वं आयुर्विन्नं व्यश्रवत् व्याप्नोव ॥ आहुतिं जुहोते किं नितादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दाशां दाशृद्दाने लेट्छाडागमः यद्दत्तयोमादनिघातः । हविष्कृतिं हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुवौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं समासेन उत्तरपदस्य स्थेतिविसर्जनीयस्य पत्वम् । अश्रवत् अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् लेट्छाडागमः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अग्नीपोमा चेति तद्वीर्यं वायदमुष्णीतमवसंपुणिंगाः ।

अवातिरतुं हसं यस्य शोपो विन्दतुं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीपोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् ।
 अवसम् । पणिम् । गाः । अव । अतिरतम् । वृत्सयस्य । शेषः ।
 अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुद्भ्यः ॥ ४ ॥

हेअग्नीपोमौ वांयुवयोः तद्वक्ष्यमाणंवीर्यंसामर्थ्यचेतिअस्माभिर्ज्ञातमभूत् यत् येनवीर्येण
 गाःअवसंगोरूपंअन्नं पणिपणेःविभक्तिव्यत्ययः एतन्नाम्नोऽसुरावदमुष्णीतं अपाहार्ष्टम् तथावृत्स-
 यस्यवृत्तिर्वेष्टनार्थः वृत्सयतिसर्ववेष्टयतीतिवृत्सयोस्तुरःत्वष्टा तस्यासुरस्यशेषःअपत्यं शेषइत्यपत्य-
 नाम शिष्यतेःप्रयतइतियास्कं । त्वष्टुःसक्ताशादुत्पन्नंवृत्तंअवातिरतं अवधिष्टं अवतिरतिर्वधक-
 र्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्तेणावस्थानात्तत्तमरणंमासः तथाचान्नायते—तस्माज्जंजयमानाद-
 ग्नीपोमौनिरक्रामतांप्राणापानौवाएनंतदजहितामिति । ततोवृत्रवधानन्तरंज्योतिर्द्योतमानंसूर्यए-
 कंनभसिगच्छन्तंबहुभ्योजनेभ्यः बहूनामर्थायअविन्दतं अलप्सार्था एतत्सर्वयेनवीर्येणक्रियते त-
 दस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति चितीसंज्ञाने लुङि चिण्भावकर्मणोरितिज्ञेक्षिणादेशः चिणोलुगि-
 तितशब्दस्यलृक् । अमुष्णीतं मुपस्तेये क्रैयादिकः । अवसं अवतेरीणादिकोऽसच् । शेषः सुपां-
 सुलुगितिद्वितीयायाःसुः । एकं इण्गतौ इण्भीकापाशत्पतिमार्चिभ्यःकञितिकञ्प्रत्यत्यः नि-
 त्वादाद्युदात्तम् ॥ ४ ॥

अग्नीपोमीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांयुवमेतानीत्याद्यास्तिस्रःक्रमेणयाज्याः सूत्रं
 तुपूर्वमेयोदाहृतम् पौर्णमासयोगेअग्नीपोमीयस्यपुरोडाशस्ययुवमेतानीत्येपायाज्या उक्तादेवताइति-
 खण्डेस्त्रितम्—युवमेतानिदिविरोचनानीन्द्राग्नीअवसागतमिति ।

तामेतांसूक्तेष्वग्नीष्टवमाह—

युवमेतानिदिविरोचनान्यग्निश्चसोमसर्कतूअधत्तम् ।
 युवंसिन्धूँरमिशंस्तेरवद्यादग्नीपोमावमुञ्चतंगृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सर्कतू
 इति सङ्कर्तू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अग्निश्शस्तेः । अवद्यात् ।
 अग्नीपोमौ । अमुञ्चतम् ॥ गृभीतान् ॥ ५ ॥

हेसोम त्वमग्निश्च सकृत्समानकर्माणौ सन्तौ युवंयुवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि
एतान्यस्माभिर्निशिदृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिविद्युलोके अधचं आधारयतम् उत्तरार्ध-
स्येयमाख्यायिका—इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्यायाभीतः सन् पृथिव्यां वृक्षे पुस्तीप्यप्सु च तं ब्रह्महत्यां
न्यमाक्षीव तासामपां शुद्धिरग्नीपोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यां शेनपापेन गृभीतान् गृहीतानाकान्ता-
न्सिन्धून् दीविशेषान् हेअग्नीपोमौ युवंयुवां अभिशस्तेः अभिशस्यमानादभितः प्रकटितादवद्यात्त-
स्मात्पापादमुञ्चतं मुक्तवन्तौ यद्वा वृत्रः इन्द्रेण हतः सन् नदीपुष्पात् ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः
सर्वादुष्टावभूवुः तथा च तैत्तिरीयकम्—इन्द्रो वृत्रमहन्तो १ पो १ ऋग्मित्रियततासां यन्मेध्यं यज्ञियं स देवमा-
सीत्तदपोदकामदिनि । तेन दोषेण गृहीतान दोस्तस्माद्दोषादग्नीपोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि रुचदीप्तौ
अनुदात्तेतश्च हलादेरितियुच् । सिन्धून् दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकइ-
त्यनुनासिकः । गृभीतान् ह्यग्रहोर्भइति भत्वम् ॥ ५ ॥

अग्नीपोमीयस्योपांशुयाजस्य आन्यं दिव इत्येपायाज्या अग्नीपोमायो अद्ययामित्यत्र सूत्रमु-
दाहृतम् ।

तामेतां पृष्ठीं वृचमाह—

आन्यं दिवो मातरिश्वां जभारामभ्रादन्यं परिश्येनो अद्रेः ।

अग्नीपोमा ब्रह्मणा ववृधानो रुयज्ञाय चक्रधुरुल्लोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमभ्रात् । अन्यम् ।

परि । श्येनः । अद्रेः । अग्नीपोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् ।

यज्ञाय । चक्रयुः । ऊम् इति । लोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेअग्नीपोमौ युवयोर्मध्ये अन्यमेकमग्निं मातरिश्वावापुर्दिवोद्युलोकादाजभार भृगवेयजमा-
नाय आजहार तथा च मन्वान्तरम्—द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रार्त्विमं रद्गवे मातरिश्वेति । श्येनः
शंसनीयगतिमान् पक्षीपक्ष्याकारमायत्री अन्यं सोमं अद्रेः परि मेरोरुपरि अवस्थितात् स्वर्गा-
त्तममभ्रात् बलादाहृतवती एवं महानुभावो युवां ब्रह्मणा सप्तमचरूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनाग्नेन
वा ववृधाना वर्धमानौ युवां यज्ञाय अन्ये पादिवानां यागाय उरुविस्तीर्णलोकं स्थानं चक्रधुः कृतव-

न्तौ उदित्येतत्पदपूरणं आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते तन्मध्ये अन्यदेव-
त्यानिसर्वाणि हवींषि हूयन्ते तन्मध्ये मंस्थानमग्नीषोमकृतं तथा च तैत्तिरीयकम्—राजानौ वा एतौ देव-
तानां यद् अग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ बृधधाना बृधेलिटिकानच् छान्दसम-
भ्यासस्य दीर्घत्वं सुषांसुलुगित्याकारः ॥ ६ ॥

॥ इति मथमस्पपष्टेष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अग्नीषोमाहविपः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुपेथाम् ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविपः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् । वृषणा ।

जुपेथाम् । सुशर्माणा । सुवसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् ।

यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमो प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविपः इदं हविः वीतं भक्षयतं तदनन्तरं च ह-
र्यतं अस्मान्कामयेथां हे वृषणा कामानां वर्पितारौ जुपेथां अस्मदीयं परिचरणं संयेथां तदनन्तरं सु-
शर्माणा शोभनसुरवो स्ववसा हि शोभनरक्षणौ च भूतं अस्माकं भयतं अथानन्तरं हविर्दत्तयते यजमा-
नाय शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं विधत्तं कुरुतं
उक्तं च यास्केन—शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति ॥ हविपः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्येषष्ठी । वीतं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेपुथसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक्
वीतं च हर्यतं चेति चार्थमतीतिश्चादि लोपे विभ्रापेति मथमायास्ति हविभक्तेर्निघातपतिपेधः हर्यतं पादा-
दित्वा निघाताभावः । जुपेथां वृषणेत्यामध्वितस्यामध्वितपूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङ्परत्वा-
निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा उभयत्र नहुनीहौ सोमं नसी अटोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । भूतं लोटि बहुलछन्दसी विशपोलुक् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

यो अग्नीषोमाहविपांसपुर्याद्देवत्रीचामनसा यो धृतेन ।

तस्य मन्तरं रक्षतं पातमंहसो विशेजनाय महि शर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीपोमां । हविषां । सपर्यात् । देवद्रीचां । मनसा । यः ।
घृतेन । तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय ।
महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

योयजमानः अग्नीपोमा अग्नीपोमौ देवद्रीचादेवानश्चतादेवतापरायणेनश्रद्धायुक्तेन
मनसान्तःकरणेनयुक्तःसंहविषा चरुपुरोडाशादिनासपर्यात् सपर्यतिपरिचरति यश्चयजमानो-
घृतेनाज्येनाग्नीपोमौपरिचरति तस्ययजमानस्यव्रतंकर्मरक्षतं अंहसः पापाचंचयजमानं पातरक्ष-
तम् विशेषागेषुप्रविशते तस्मैजनाययजमानाय महिमहत्प्रभूतं शर्मसुखंयच्छतंदत्तम् ॥ अग्नी-
पोमा देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वम् । सपर्यात् सपरपूजायां कण्डादिः लेट्याडागमः ।
देवद्रीचा देवान् अश्चतीतिदेवद्वद् अश्चतेर्कृत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः दिव्-
न्देवयोश्चदेरद्रयश्चतौवप्रत्ययेइति देवशब्दस्यदेरद्रचादेशः तृतीयैकवचने अचइत्यकारलोपेचा-
वितिदीर्घत्वम् छुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेभागे अद्रिसंध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमि-
तिवचनादद्रचादेशोऽन्तोदात्तोनिपातितः । विशे सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

पौर्णमासयागेग्नीपोमीयस्ययागस्यअग्नीपोमेत्येपानुवाक्या तथाचसन्निवृत्तजकादेवता-
इतिखण्डे—अग्नीपोमासवेदसायुवमेतानिदिविरोचनानीति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

अग्नीपोमासवेदसासहृतीवनतंगिरः । सदेवत्रावभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीपोमा । सदेवदसा । सहृती इति सहृती । वनतम् । गिरः ।
सम् । देवदत्रा । वभूवथुः ॥ ९ ॥

हेअग्नीपोमौ युवांसवेदसा समानेनएकेनवेदसाहविलक्षणेनवचनेनयुक्तौसहृतीसमानाहानौ
चसन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं संभजेथां देवत्रा देवेषुसर्वेषु यौयुवासंचभूवथुः संभूतौ
संभावितौप्रशस्तौस्थः राजानौवाएतौदेवतानायदग्नीपोमावितिश्रुतेः ॥ सवेदसा समानवेदोय-
योः समानस्यच्छन्दसीति सभावः । वनतं वनपणसंभक्तौ । देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासमम्यर्थेन्नाप्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीष्टवमाह—

अग्नीपोमावनेनवांयोवांघृतेनदाशंति । तस्मैदीदयतंबृहत् ॥ १० ॥

अग्नीपोमौ । अ॒त्तेन॑ । वा॒म् । यः । वा॒म् । घृ॒तेन॑ । दा॒शंति॑ । तस्मै॑ ।
दी॒दय॒तम् । बृ॒हत् ॥ १० ॥

हेअग्नीपोमौ वांयुवायोःसंबन्धीयोयजमानः अनेनघृतेनउत्पवनादिभिःसंस्कृतेनाज्येनपु-
कंहविः वांयुवाभ्यांदाशतिप्रयच्छति तस्मैयजमानायबृहत्प्रभूतंधनंदीदयतंप्रकाशयतंप्रयच्छतमि-
त्यर्थः ॥ दाशति दाशृदाने शपतिपोःपित्वादनुद्धातत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतम्
दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ १० ॥

एकादशीष्टवमाह—

अग्नीपोमाविमानिनोयुवंहव्याजुजोपतम् । आयातमुपनःसचा ॥ ११ ॥

अग्नीपोमौ । इ॒मानि॑ । नः॒ । यु॒वम् । ह॒व्या । जु॒जो॒प॒तम् । आ ।
या॒तम् । उ॒प॑ । नः॒ । स॒चा ॥ ११ ॥

हेअग्नीपोमौ युवंयुवानोऽस्मदीयानीमानिहव्याहवींषिजुजोपतंसेवेथाम् तदर्थनोऽस्मान्त-
चासह युवामुपायातंउपगच्छतम् ॥ जुजोपतं जुपीप्रीतिसेवनयोः छेदिव्यत्ययेनशप् छान्दसंदि-
र्घचनम् यद्वा विकरणस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः ततोव्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दसीतिषक्त्वमिति
वचनात् नाज्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टवमाह—

अग्नीपोमापिपृतमर्वतोनाप्यायन्तामुस्त्रियाहव्यसूदः ।
अस्मेवलानिमघवत्सुधत्तंरुणुतनोअध्वरंश्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥ २९ ॥

अग्नीपोमा । पि॒पृत॑म् । अ॒र्वतः॑ । नः॒ । आ । प्या॒य॒न्ता॒म् ।
उ॒स्त्रियाः॑ । ह॒व्य॒ऽसू॒दः॑ । अ॒स्मे इति॑ । व॒ला॒नि । म॒घव॑त्सु ।
ध॒त्तम् । रु॒णु॒तम् । नः॒ । अ॒ध्व॒रम् । श्रु॒ष्टि॒ऽमन्त॑म् ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेअग्नीषोमौ नोऽस्माकं अर्वतोऽश्वान्निपृतंपालयतम् हव्यसूदः क्षीरादिहविषां उत्पाद-
यिष्यः उस्त्रिया अस्मदीयागावश्च आप्यायन्तां आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु मघवत्सु हविलक्षण-
धनयुक्तेषु अस्मे अस्मा सुबलानि धत्तं स्थापयतम् तथानोऽस्माकं अध्वरं यागं श्रुष्टि मन्तं धनयुक्तं कृ-
णुतं कुरुतम् ॥ पिपृतं पृषात्तन पूरणयोः पृष्टयेके जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः श्रुः अर्तिपितृयोश्चेत्यश्या-
सस्येत्यम् । हव्यसूदः हव्यंसूदन्तेक्षरन्तीविहव्यसूदः पूदक्षरणे किप्चेति किप् । अस्मे सुपांसुदु-
गितिसप्तम्याः शेआदेशः । श्रुष्टि मन्तं श्रुष्टीति धननाम शुआशु अश्वतो व्याप्य वेद इति श्रुष्टिः पृषोद-
रादिः ह्रस्वनुङ्ग्यामनुबिति मनुप उदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति मथमस्य पष्ठे एकोनविंशो वर्गः ॥ २९ ॥

॥ इति मथमेमण्डले चतुर्दशो नुवाकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि तत्रैवं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् आग्निरसस्य कुत्स-
स्पर्धम् पञ्चदशी षोडश यौत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः अग्निर्देवता पूर्वो देवा भवतु सुन्वतोरथ इति त्रयः
पादा देवदेवत्याः तन्नो मित्र इत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः अथवा तस्याप्यग्निरेव देव-
ता मित्रावरुणादयस्तु निपातभाक्त्वेनाप्रधानाः एतत्सर्वमनुक्रान्तम्—इमं षोडश कुत्स आग्नेयं तद्वि-
त्रिष्टुबन्तं पूर्वो देवास्तयः पादा देवास्तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतोयै देवत्यं वा सूक्तमिति । प्रातरनु-
वाकस्याग्नेयैः क्रतौ जागते छन्दस्ये तत्सूक्तं आश्विनशस्त्रे च तथा च सूत्रितम्—इमं स्तोममर्हते संजायुव-
द्भिरिति । आभिष्विके पष्ठे हनि आग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जाववेदस्य निबिद्धानं सूचितं च—प्रयज्य-
व इमं स्तोममित्याग्निमारुतमिति । एतीयसवने इमं स्तोममित्येताग्नीधः प्रस्थितया ज्या सूचितं च—
इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्य इति ।

तामेतां सूक्ते मथमाश्रचमाह—

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संमहे मामनीपयां ।

अद्राहि नः प्रमत्तिरस्य संसद्यग्नें सख्ये मारिषामावयंत व ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम् इदम् । सम् । महेम् ।
मनीपयां । अद्रा । हि । नः । प्रमत्तिः । अस्य । सम्यसदि । अग्नें ।
सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तवं ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानां उत्पन्नानविदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नये मनीष्यानि-
शितया बुद्ध्या इमं एतत्सूक्तं रूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तत्क्षारथं संस्करोति तथा संहमे सप्तम्यक्पूजितं
कुर्मः अस्याग्नेः संसदि संभजेनेनोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि कल्पाणीति मर्थात्बलु अतस्तया
बुद्ध्यास्तुमदित्यर्थः हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मारिषाम हिंसितान भवाम अ-
स्मान्नक्षेत्यर्थः ॥ अर्हते अर्हं पूजायां अर्हः प्रशंसायामिति लटः शत्रुदेशः शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वम्
शत्रुश्चादुपदेशाद्धसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यत्वे । महेम महपूजायाम् । रिषाम रिपहिंसायां
व्यत्ययेन शः । तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यस्मै त्वमायजसे ससाधत्यनर्वाक्षेति दधते सुवीर्यम् ।

सतूतावनैनमश्रोत्येहतिरग्रे सरख्ये मारिषामावयंतव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आइयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति ।

दधति । सुवीर्यम् । सः । तूताव । न । एनम् । अश्रोति । अंहतिः ।

अग्रे । सरख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वं आयजसे देवानां भिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति स्वाभिलषि-
तं साधयति प्रामोवीत्यर्थः क्रिञ्च यजमानः अनर्वा शत्रुभिरमत्यूवः सन् क्षेति निवसति तथा सुवी-
र्यशो भनवीर्योपेतं धनं दधते धारयति प्रामोवीत्यर्थः धृत्या च स यजमानः तूताव वर्धते एनं यजमानं
अंहतिः अविंशं रिरिभं नाश्रोति न प्रामोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति पिधुसंराद्धो णिचि सिध्यते रपा-
रलौकिके इत्यात्म छन्दस्पृभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । क्षेति क्षिनिवा स-
गत्योः बहुलं उन्दसीति विकरणस्पृष्टम् । दधते दधधारणे भौवादिकः । तूताव तुङ्गतिवृत्त्यर्थः सी-
धो धातुः अस्माच्छान्दसो लिङ् तुजादित्वाद्गत्यासस्पदीर्घत्वम् । अश्रोति व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
अंहतिः हन्तेरंहचेति अनिप्रत्ययः चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

शक्वेमत्वा समिधं साधयस्त्वे देवा हविर्दन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्यो आवहतान्हु ११ मस्य मे सरख्ये मारिषामावयंतव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । समृद्धम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः ।
हविः । अदन्ति । आहुतम् । त्वम् । आदित्यान् । आ । वह ।
तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । त्वं ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वात्वांसमिधंसम्यगिद्धं कर्तुं शकेम शकाभूयास्म त्वंच धियः अस्मदीयानि दर्शपूर्ण-
मासादीनि कर्माणि साधय निष्पादय त्वमाहिसर्वेयागानिष्पाद्यन्ते यस्मात्त्वे त्वय्यग्रावाहुतं कृत्वि-
ग्निः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा अदन्ति भक्षयन्ति तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः अपिच त्वं
आदित्यान् अदिते पुत्रान्तर्वादेवानावह अस्पृद्यज्ञार्थं मानय तान् हि इदानीमेव वयमुश्मसि काम-
यामहे अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम शकृशकौ लिङ्याशिष्यद् अदुषदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे अ-
ह एव स्वरः शिष्यते । समिधं निङ्न्धीदीप्तौ अस्मात्संपदादि लक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे सुपांसुलुगिति
सप्तम्येकवचनस्य शो आदेशः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिष्येत्या-
दिनासंपसारणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

भरामेध्मं कृण्वामाहवीं पिते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतरंसांधया धियोऽग्ने सख्ये मारिपामा वयं त्वं ॥ ४ ॥

भराम । इध्मम् । कृण्वाम । हवीं पि । ते । चितयन्तः ।
पर्वणाऽपर्वणा । वयम् । जीवातवे । प्रतरम् । साधय । धियः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । त्वं ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वद्यागार्थं इध्मं इन्धनसाधनं एकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम संपादयाम-
म तदनन्तरं ते तुभ्यं हवींषि चरुपुरोडाशलक्षणान्यन्नानि वयं कृण्वाम करवाम किं कुर्वन्तः पर्वणा प-
र्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयन्तः त्वांपज्ञापयन्तः सत्त्वं जीवातवे अस्मा-
कं जीवनौपधाय चिरकालावस्थानाय धियः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय नि-
ष्पादय अन्यत्समानम् ॥ चितयन्तः चित्ती संज्ञाने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः ।
पर्वणा पर्वणा नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्य परमाच्चेडितमिति परस्याच्चेडितसंज्ञायां
अनुदात्तचेत्यनुदात्तत्वम् । प्रतरं तरन्तात्पशब्दाक्रियाप्रकर्षवर्तमानादमुचच्छन्दसीत्यमुपत्ययः ॥ ४ ॥

पथमीष्टचमाह—

विशांगोपाअस्यचरन्तिजन्तवोद्विपच्चयदुतचतुष्पदकुभिः ।
चित्रःप्रकेतउपसोमहौअस्यग्रेसरख्येमरिपामावयंतव ॥ ५ ॥ ३० ॥
विशाम् । गोपाः । अस्य ॥ चरन्ति । जन्तवः । द्विष्टपत् । च ।
यत् । उत । चतुःष्टपत् । अक्तुष्टभिः । चित्रः । प्रष्टकेतः । उपसः ।
महान् । असि । अग्रे । सरख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

अस्याग्नेर्जन्तवोजातारमयोविशांसर्वेषांप्राणिनांगोपाः गोपायितारोरक्षकाः सन्तः चर-
न्ति उद्गच्छन्ति तदनन्तरं यच्चद्विपवद्विपान्मनुष्यादिकमस्ति उत अपिच चतुष्पद चतुष्पाव ग-
वादिकंयदस्ति तदुभयंअक्तुभिःअजैः अस्पररिमभिः अक्तमाश्लिष्टमभूत् हेअग्ने चित्रोवि-
चित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतःरात्रावन्धकारावृतानांसर्वेषांप्रज्ञापयितामदर्शयिता उपसः उपोदेवताया-
अपिमहान्गणैरधिकोऽसिभवसि उपास्तुरात्रेश्वरमभागेप्रकाशयति अग्निस्त्वुत्सर्वत्पारात्रौप्रकाश-
यतीतिवस्यगुणाधिक्यम् ॥ गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपविच्छीत्यायमत्ययः अस्माक्तिप् अतोलोपः
वेरपृक्तलोपाद्वल्लोपोबलीयानितिपूर्ववल्लोपः नचातोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तेत्यादिनाय-
लोपंप्रतिनिषेधात् । द्विपव द्वौपादावस्येतिबहुव्रीहौ संख्यास्तुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपः समा-
सान्तः अयस्मयादित्वेनभत्वेनपादःपदितिपद्भावः एकदेशविरुद्धस्यान्यवत्त्वात् द्वित्रिभ्यांपाद-
न्मूर्धस्त्वितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पद पूर्ववत्समासान्तःपद्भावश्च इदुपधस्यचामत्ययस्ये-
तिविसर्जनीयस्यपत्वम् अत्रसंख्यायाइतिचतुरशब्दआद्युदात्तः सपवबहुव्रीहिस्त्वरेणशिष्यते ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपठेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

पथमीष्टचमाह—

त्वमध्वर्युरुतहोतासिपूर्व्यःप्रशास्तापोताजनुपापुरोहितः ।
विश्वाविद्वाँआर्त्विज्याधीरपुण्यस्यग्नेसरख्येमरिपामावयंतव ॥ ६ ॥
त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रष्टशास्ता । पोता ।
जनुपा । पुरःऽर्हितः । विश्वा । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर ।
पुण्यसि । अग्रे । सरख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं अध्वर्युः अध्वरस्ययागस्यनेतादेवान्प्रतिप्रेरयिता यद्वा यागेआध्वर्यवस्वकर्ताभवसि अध्वर्यौमनुष्येजाठरूपेणर्वाग्निद्रियाधिष्ठातृत्वेनवावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि उत-
अपिच पूर्व्यःमुख्योहोतादेवानामाह्वातापूर्ववद्होतार्यवस्थायहैत्रस्यकर्मणःकर्तासिभवसि मा-
नुषोहोताअमुख्यः तदपेक्षयास्यमुख्यत्वम् तथापशास्ताप्रकर्षणशास्तासर्वेषांशिक्षकोऽसि
यद्वा होतार्यजपोतार्यजेल्यादिनाप्रेषेणशास्तीतिमित्रावरुणःप्रशास्ता पूर्ववत्स्मिन्वस्थाययाग-
निष्पादकोऽसि पोता यज्ञस्यपावयिताशोधयितासि यद्वा पोतनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठा-
ययागनिष्पादकोऽसि तथा अनुषाजन्मनास्वाभाव्येनपुरोहितः पुरस्तादागामिनिस्वर्गादौहितः
अनुकूलाचरणोऽसि यद्वा सर्वेषुकर्मसु पूर्वस्यांदिश्याहवनीयेस्थापितोऽसि अथवापुरोहितोब्र-
ह्मा देवपुरोहितस्यबृहस्पतेः प्रतिनिधित्वावतथाचमन्त्रान्तरम्—बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा अहंमनुष्या-
णामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणिपूर्ववदवस्थायतद्रूपःसन्विश्वा सर्वाणि आर्त्विज्या ऋत्विजःक-
र्माण्याध्वर्यवादीनिविद्वान्जानंस्त्वं हेधीर प्राज्ञाग्ने पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येनसंपूर्णानिक-
रोपि अन्यत्समानम् ॥ अनुषा जनेरुसिः । पुरोहितः दधातेः कर्मणिनिष्ठा पूर्वाधरेत्यादिना
असिप्रत्ययान्तःपुरस्तशब्दोऽन्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्ययमितिग-
तित्वाद्वातिरनन्तरइतिपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । आर्त्विज्या ब्राह्मणादित्वादप्यञ्ज् चित्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीश्रुचमाह—

योविश्वतःसुप्रतीकःसदृष्टुसिदूरेचित्सन्तल्लिङ्गित्वातिरोचसे ।
रात्र्यांश्चिदन्धोअतिदेवपश्यस्यग्नेसख्येमारिपामावृणतव ॥७॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृष्टु । अस्मि । दूरे । चित् । सन् ।
तल्लिङ्गित्वेन । अति । रोचसे । रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति ।
देव । पश्यसि । । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् । वृणम् । तव ॥ ७ ॥

हेअग्ने यस्त्वंसुप्रतीकः शोभनाद्ब्रह्मन्विश्वतः सर्वस्मादपिसदृष्टुसि अपूनःसदृशोभव-
सि सत्त्वंदूरेचित्सदूरेऽपिवर्तमानःसन् तल्लिङ्गित्वेन अन्तिकनामैतद् अन्तिकेवर्तमान इव अतिरोचसे

अतिशयेन दीप्यसे तदुक्तं यास्केन—दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यस इति । रात्र्याश्चिद् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनमन्धः बहुलमन्धकारमपि हेदेव द्योतमानाग्रे अतिपश्यसि अतीत्यप्रकाशसे अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकोऽङ्ग्यस्य ऋत्वाद्यश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तद्वत् समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति समानोपपदादृशेः किन् दृग्दृगवतुष्वितिसमानस्य सभावः दृक्स्ववः स्वतवसां छन्दसीति नुम् संयोगान्तलोपः किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वं रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः रात्रेऽथाजसाविति दीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढयः ।

तदा जानीत पुण्यता वचो मे सरव्ये मारिषामा वयंतव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवा । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अग्नि ।

अस्तु । दुः६ध्यः । तत् । आ । जानीत । उत । पुण्यत । वचः ।

अग्ने । सरव्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हे देवाः । अग्नयवयवभूता । सर्वदेवाः सुन्वतः सोमाग्निपर्वकुर्वतो यजमानस्परथः पूर्वः अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुस्थो भवतु अपि चास्माकं शंसः शंसनीयं अग्निशापरूपं पापं दूढयः दुर्धियः पापनुद्धीन् अस्मदनिष्ठाचरणपरान्शत्रून् अभ्यस्तु अग्निभवतु तान्वाधतां तदिदं मद्वाक्यं हे देवाः आजानीत आग्निमुख्येनावगच्छत उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थं चरणेन पुण्यतमवर्धयत हे सर्वदेवात्मकाग्ने सरव्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतं शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः शंस्यते कीर्त्यते इति शंसो भिशापः कर्मणि घञ् गिरादाद्युदात्तत्वम् । दूढयः दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः ध्येचिन्वायामित्यस्मात्किप्चेति किप् दृगि ग्रहणानुवृत्तेः तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्रसारणं श्रुपोदरादिषु ध्येचेति पाठादुरोरेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

वृधैर्दुःशंसो अपर्दूढयो जहि दुर्वाये अन्तिवा केचिं द्विणः ।

अथापि ज्ञायं गृणते मुंगं रुध्यमे सरव्ये मारिषामा वयंतव ॥ ९ ॥

व॒धैः । दुः॑शं॒सान् । अ॒प । दुः॑श॒य्यः । ज॒हि । दू॒रे । वा । ये । अ॒न्ति ।
वा । के । चि॒त् । अ॒न्नि॒णः । अ॒र्थ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒णते । सु॒ष्टम् ।
कृ॒धि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒पाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंवधैः हननसाधनैरायुधैः दुःशंसान् दुःखेनकीर्तनीयान् दूढयःदुर्धिमः पापबु-
द्धीम् अपजहि वधंपापय येकेचिद्येकेचनदूरेविप्रकृष्टदेशेवा अन्ति अन्तिके समीपदेशेवावर्तमा-
नाः अन्निणोच्चारोक्षसादयोविद्यन्ते तान्दुर्धियोपजहीत्यर्थः अथानन्तरं यज्ञाययज्ञपतये गृण-
ते त्वांस्तुवतेयजमानायसुगंशोभनंयामैकधिकुरु अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः हनश्चवधइतिहन्तेः कर-
णेअप् वधादेशश्च सचादन्तोन्तोदात्तः तस्यातोलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम् ।
दुःशंसान् ईपद्दुःसुप्रितिकर्मणिस्त्वल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि लोटिहिः हन्तेर्ज-
इतिजादेशः तस्यासिद्धपदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेलुंगभावः । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपो-
बहुलमितिकलोपः । अन्निणः अदेस्त्रिनिचेतिषिनिप्रत्ययः इकारोन्कारपरित्राणार्थः । गृणते
शतुरनुमइति विभक्तैरुदात्तत्वम् । सुगं सुदुरोरधिकरणेइतिगमेईः । कृधि श्रुशृणुपृकृष्यश्च-
न्दसिइति हेर्धिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीवृचमाह—

य॒दयु॑क्था अ॒रुपा॑ रोहि॒ता र॒थे वा॒तं जू॒ता वृ॒षभ॑स्यै॒व ते र॒वः ।
आदि॑न्व॒सि व॒निनो॑ धूम॒केतु॑नाग्ने॒सख्ये॑ मा रि॒पामा॑ व॒यं तव॑ ॥ १० ॥ ३१ ॥

य॒त् । अ॒युक्थाः । अ॒रुपा । रोहि॒ता । र॒थे । वा॒तं जू॒ता ।
वृ॒षभ॑स्यै॒व । ते । र॒वः । आ॒त् । इ॒न्व॒सि । व॒निनः । धू॒म॒केतु॑ना ।
अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा रि॒पाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ १० ॥ ३१ ॥

हेअग्ने अरुपा रोचमानो रोहिता लोहितवर्णो रोहितइतिअग्नेरश्वस्याख्या रोहितोऽग्नेरि-
तिदर्शनात् रोहितेनत्वाग्निर्देवतांगमयत्वितिमन्त्रवर्णाच्च । एतेवैदेवाश्वइतिहितव्याख्यातम् वात-
जूतावातस्यवायोर्जूतंजवोवेगइन्वेगोमयोस्तौ ईदृशावश्वोरथेयघदा अयुक्थाः अयोजयः तदानीं
वनानिदहतस्तेतव रवःशब्दोवृषभस्येव दस्यमहोक्षस्थशब्दइवगंभीरोभवति आदनन्तरं वनि-

नोवनसंवद्धान् वृक्षान्धूमकेतुनाधूमःकेतुःप्रज्ञापकोयस्यतादृशेनरश्मिनाइन्वसि व्यामोपि अ-
न्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः युजिस्थोगे लुङि झलोझलीतिसकारलोपः । अरुपेत्यादिपुद्विवचनेषु
सुपांसुलुगित्पाकारः । रवः रुशब्दे ऋदोरवितिभावेअप् । इन्वसि इविव्यामौ भौवादिकः इ-
दित्त्वानुम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपष्ठेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अध॑स्त्विनादु॒तवि॑भ्युः प॒त॒त्रिणो॑द्दृप्साय॒त्तैयव॑सादो॒व्यस्थि॑रन् ।
सु॒गंत॑त्तैताव॒केभ्यो॒रथे॑भ्यो॒अग्रे॑स॒ख्येमा॑रि॒पामाव॑यंतव ॥ ११ ॥

अध॑ । स्व॒नात् । उ॒त । वि॑भ्युः । प॒त॒त्रिणः॑ । दृप्साः । यत् । ते ।
य॒वस॑ऽअदः । वि । अस्थि॑रन् । सु॒ङ्गम् । तत् । ते । ता॒व॒केभ्यः॑ ।
रथे॑भ्यः । अ॒ग्रे । स॒ख्ये । मा । रि॒पाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ ११ ॥

हेअग्रे अध दग्धुवनप्रवेशानन्तरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दादुतशब्दोऽप्यर्थः पत-
त्रिणः पक्षिणोऽपिचिभ्युः विभ्यतिभयंप्राप्नुवन्ति उत्पतनेनदेशान्तरंगन्तुंसमर्थाःपक्षिणोऽपि
यदाभयंप्राप्नुवन्ति किमुक्त्व्यमन्येपातव्रतानां वृकादीनां भीतिर्जायतइति अतस्त्वयिवनं प्रविश-
ति सर्वपाणिनोभयंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तादृशस्येतवदृप्साः प्वात्कदेशाः यवसादः यवसा-
नामरण्येवर्तमानानां दृष्टानामाचारः सन्तोषघटाव्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते तत्तदावेतवसर्वमर-
ण्यं सुगंसुखेन गन्तुं शक्यं अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्योरथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति पूर्वमवृत्तै-
ज्जालाग्नेस्तृणादिपुद्गधेषु सत्स्त्वदीयारथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद्दृच्छन्तीति भावः अन्यत्समान-
म् ॥ चिभ्युः जिभीभये छान्दसोलिट् एरनेकाचइतियण् । व्यस्थिरन् समवमविभ्यइतितिष्ठते-
रात्मनेपदम् लुङिव्यत्ययेन झस्थिरन् स्थाप्योरिच्चेतीत्वम् ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । तावकेभ्यः
तवकममकावेकवचनेइतियुष्मदस्तवकादेशः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अ॒यं मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्य॑ धाय॒सेवया॑तां म॒रुता॑ हे॒ळो अ॒द्भुतः॑ ।

मृ॒लासु॒नो मृ॒त्वे॒पांमनः॑ पु॒नर॒ग्रे स॒ख्येमा॑रि॒पामाव॑यंतव ॥ १२ ॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवध्याताम् । मरुताम् ।
हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मर्तः । पुनः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोतामित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य राज्ञ्यभिमानिनश्च संबन्धिने धायसे धारणाप्य अदस्थापनाप्य भवतु मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः अवपातां अवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्थाधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुतां एतत्संज्ञानां देवानां हिळः क्रोधः अद्भुतः महान् भवति अद्भुत इत्येतन्महत्त्वात् तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः अपिच नोऽस्मात् हेअग्ने सुमृळसुपुष्टसुखय एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु पुनरपि सत्त्वं भवतु अन्यत्तमानम् ॥ धायसे वहिहा धाञ्ज्यश्छन्दसीति भावेऽयम् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृत्तोरिति युक् । अवपातां यामापणे अस्मादवपूर्वात्ततः शत्रु शत्रुर्नुप इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मृळ पुष्टसुखने छन्दसु भ्रमयेति शप आर्धधातुकत्वात् गेरनिटीति णिलोपः आचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । भूतु बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

देवो देवानां मसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुर्ध्वरे ।
शर्मन्स्याम तव संप्रथस्तमे अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि ।
चारुः । अर्ध्वरे । शर्मन् । स्याम् । तव । सप्रथः इतमे । अग्ने । सख्ये ।
मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हेअग्ने देवोद्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषां अद्भुतो महान् मित्रोऽसि प्रौढः सत्त्वाभवसि तथा चारुः शोभनस्त्वं अर्ध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि निवासयिता भवसि अतोऽस्माकं वसूनि देही-

त्यर्थः किञ्च सप्रथस्तमेसर्वतःपृथुतमेअतिशयेनविस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनिशर्मनशर्मणियज्ञ-
गृहेस्यामवर्तमानाभवेम अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् सुषांसुदुगितिसप्तम्यादुक् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

तत्तेमद्रयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोजरसेमृळयत्तमः ।
दधासिरत्नंद्रविणंचदाशुपेग्रेसुरव्येमरिपामावयंतव ॥ १४ ॥

तत् । ते । मद्रम् । यत् । समऽइन्द्रः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः ।
जरसे । मृळयत्तमः । दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुपे ।
अग्ने । सुरव्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हेअमे तेत्वत्संबन्धितत्तल्लभद्रंभजनीयंप्रशस्तमित्यर्थः किंपुनस्तव स्वेदमेस्वकीयेउत्तर-
वेदिलक्षणेनिवासस्थाने तस्यैपस्योलंकोयदुत्तरवेदीनाभिरितिश्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यांसमिद्धः
सम्यगिद्धःप्रज्वलितः सोमाहुतोहुवेनसोमरसेनसंतर्पितःसन् जरसेऋत्विग्भिःस्तूपसे इवियदस्ति
तद्भद्रमित्यर्थः एवंप्रशस्तस्त्वमृळयत्तमः अतिशयेनास्माकंसुखयिताभूत्वा रत्नंरमणीयंकर्मफलं
वाद्रविणंधनंच दाशुपेहविर्दत्तवतेयजमानायदधासिप्रयच्छसि अन्यत्तमानम् ॥ समिद्धः जिह-
न्धीदीप्तौ कर्मणिनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितोत्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सो-
माहुतः सोमेनाहुतः तृतीयकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे जरतिःस्तुतिकर्मा व्यत्ययेन
कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्वत्तयोगादनिवातः । दधासि अनुदात्तेचेत्यस्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वमंदितेसर्वताता ।
यंमद्रेणशर्वसाचोदधासिप्रजावंतारार्धंतातेस्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सु॒द्र॒वि॒णः । द॒दो॒शः । अ॒ना॒गाः॒ इ॒त्वम् । अ॒दि॒ते ।
स॒र्व॒इ॒ता॒ता । यम् । अ॒द्रे॒ण । श॒र्व॒सा । चो॒द॒या॒सि । प्र॒जा॒इ॒व॒ता ।
रा॒ध॒सा । ते । स्या॒म् ॥ १५ ॥

हेसुद्रविणः शोभनधन अदिते अखण्डनीयाग्रे सर्वताता सर्वास्तु कर्मवतिपु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु पूर्वत-
मानाय यस्मै यजमानाय अनागास्त्वं अपापत्वं पापराहित्येन कर्माहं तां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यज-
मानः सष्टद्वो भवति यंच यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शवसावलेन चोदयासि संयोजयसि
सोऽपि सष्टद्वो भवति वयंचस्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धने-
न युक्ताः स्याम भवेम ॥ सुद्रविणः शोभनानिद्रविणानि धनानि यस्य द्रुग्तो द्रुदक्षिण्यामिनन्
द्रविणशब्दस्यान्ते सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः दामृदाने लेटचडागमः बहुलं छन्दसीति शपः
श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता सर्वदेवात्ताविलिति स्वार्थे ताविलिप्रत्ययः या-
स्कपक्षेण सर्वास्ततयो येषु यागेषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदमलुति स्वरत्वम् वर्णव्यापस्या आत्वं उभयत्रा-
पि ह्रस्वप्राप्तुर्गुणितिसम्प्रादादेशः । चोदयासि चुदमेरणे लेटचाडागमः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टचमाह—

स॒त्व॒म॒ग्रे॒सौ॒भ॒ग॒त्वं॒स्य॒वि॒द्वान्॒स्मा॒क॒मा॒युः॒प्र॒ति॒रे॒ह॒दे॒व ।
त॒न्नो॒मि॒त्रो॒वरु॑णो॒माम॒हन्ता॒मदि॑तिः॒सिन्धुः॒पृथि॒वी॒उ॒त॒द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अ॒ग्रे । सौ॒भ॒ग॒त्वं॒स्य॒ । वि॒द्वान् । अ॒स्मा॒क॒म् । आ॒युः ।
प्र । ति॒र । इ॒ह । दे॒व । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हन्ता॒म् ।
अ॒दि॒तिः । सिन्धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

हेदेव दानादिगुणयुक्ताग्रे सपूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान्जानन्
इहास्मिन्कर्मणि अस्माकमायुःप्रतिर प्रवर्धय प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः त्वया प्रवर्धितोऽस्माकं तदायुः
मित्रादयः पृथुदेवताः ममहन्ता पूजयन्ता रक्षन्वित्यर्थः मित्रः प्रमीतेसातावरुणः अवशिष्टानां निवा-
रयिता अदितिः अदीना अखण्डनीयावादेवमाता सिन्धुः स्पन्दनशीलोदकात्मा देवता पृथिवीप-

थिताभूदेवता उतेतिसमुच्चये द्यौःप्रकाशमानाद्युलोकात्मादेवता एताश्चसर्वाअग्निनाप्रवर्धितमायुर्म-
महन्तामितिपूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइतिउद्गात्रादिपुपाठात्
भावे अञ् पुनरपिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । ममहन्तां महपूजायां भौवादिकः लोटि बहुलं
छान्दसीतिशपःश्लुः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १६ ॥

॥ इतिमथमस्पपष्ठेद्वाविंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थंस्पमकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थान्श्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थमकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेषष्ठोध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्पनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योस्विलजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमेमण्डलेपञ्चदशेनुवाकेप्रथमसूक्तंन्याख्यातम् द्वेविरूपेइत्येकादशर्चद्वितीयंसूक्तम् तत्रानुक्रम्यते—द्वेएकादशौपसायवाग्रेइति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाकुत्सस्यानुवृत्तेराङ्गिरसःकुत्सऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः उपसिप्तावःकालेहविर्भाग्योग्निरस्ति सदेवता यद्वा आग्नेयंतदितिपूर्वत्रोक्तत्वात् तुसादिपरिभाषयाइदमादीनिपञ्चसूक्तानिकेवलाग्निदेवत्यानि अतोस्यसूक्तस्यऔपसगुणविशिष्टोग्निः शुद्धोग्निर्वादेवतेतिवाशब्दार्थः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौत्रैष्टुभेछन्दसि इदमादिकेद्वेसूक्ते तथाचसूत्रितंअथैतस्याइतिखण्डे—द्वेविरूपेइतिसूक्तेइति । आग्निनशस्त्रेचैतेप्रातरनुवाकन्यायेनतस्यैवसमाधायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

ॐम् द्वेविरूपेचरतःस्वर्थेअन्यान्यावत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यांभवतिस्वधावाञ्छुक्रोअन्यस्यांददृशेसुवर्चाः ॥१॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुइअर्थे ।

अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् ।

भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । दृशे । सुइवर्चाः ॥१॥

स्वर्थेस्वरणेशोभनमनागमने यद्वा अर्थःप्रयोजनंशोभनप्रयोजनोपेते विरूपेविषमरूपे शुक्लकृष्णतयानानारूपेद्वेअहोरात्रेचरतः पुनःपुनःपर्यावर्तेते तेचाहोरात्रेअग्नेःसूर्यस्यचजनन्यौदवरात्रेःपुनःसूर्यःसहिगर्भवद्वात्रावन्तर्हितःसन्तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते अह्नःपुनोग्निः सहितत्रविद्यमानोपिप्रकाशराहित्येनासत्कल्पःसन्तस्मादह्नःसकाशान्निर्मुक्तःप्रकाशमानंस्वात्मानंलभते अनयोरेतयोःपुत्रत्वंचतैत्तिरीयैराम्नायते— तयोरेतौवत्सौ अग्निश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्सःश्वेतआदित्यः अह्नोःस्ताम्रोऽरुण इति । तेचाहोरात्रेयत्संस्वंस्वंपुत्रंअन्यान्यापरस्परव्यतिहारेणोपधापयेते स्वकीयैरसंपाययतः यद्वाऽन्यार्कवर्त्यस्वंपुत्रस्यादित्यस्परसंपादनंतदहःकरोति यद्वाऽन्यार्कवर्त्यं

स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य पायनं तद्वात्रिः करोति एतच्च सायं पातः कालीनाहुत्यभिप्रायम् श्रूयते च—तस्मा-
 अग्नेये सायं हूयते सूर्यापमातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायां
 अग्नेर्जनन्यां हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावानहविल्लक्षणाज्जवान्भवति शुक्रः निर्मलदीप्तिरग्निः
 स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीमियुक्तः सनददृशो दृश्यते ॥ स्वर्थं ऋग-
 तौ उपिकुपिगार्तिभ्यस्थनितिभावे कर्मणि वाथन्यत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् शोभनोर्थो ययोस्ते आ-
 द्युदात्तं छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्भवे तद्व्यतिवक्तव्यं स-
 मासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः बहुलग्रहणात् समासवद्भावाभावे तस्य परमात्रेऽद्वैतमिति परस्यात्रेऽद्वैतसं-
 ज्ञायामनुदात्तं चेत्यात्रेऽद्वैतानुदात्तत्वम् । धापयेते घेऽपाने आदेच इत्यात्वम् ततो हेतुमतिणिच् अ-
 तिह्रीत्यादिना धातोः पुगागमः तत्र हि लक्षणमतिपदोक्तपरिभाषानास्तीति ज्ञापितम् शाळासाह्या-
 व्येति कृतात्वानां निर्देशेन सहिपुक्प्राप्तिग्यापनार्थः यदित्यल्लक्षणमतिपदोक्तपरिभाषया पुक्प्राप्ति-
 मोतिसो नर्थकः स्यात् तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः निगरणचल-
 नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिपुधेटउपसंख्यानमिति मतिपेधादात्मनेपदम् । हरिः हव्यहरणे
 औणादिक इत्यत्ययः त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । भवति एकान्याभ्यां सप्तमार्थाभ्यामिति
 प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातमतिपेधः । ददृशे दृशे छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । सुव-
 र्चाः शोभनं वर्चस्तेजो यस्य सोमं नसीदलोमोपसीदत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १॥

द्वितीयाश्रयमाह—

दशे मंत्वर्जुनयन्तगर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृञ्चम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिपीनयन्ति ॥ २॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतर्यः ।

विभृञ्चम् । तिग्मानीकम् । स्वयंशसम् । जनेषु । विरोचमानम् ।

परि । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः युवतयः
 नित्यतरुण्यः अजगमरणा इत्यर्थः एवम्भूता दश प्राच्याद्या दश सङ्ख्याकादिशः गर्भमे-
 चेपुगर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तान्मध्यमाद्वायोः सकाशाज्जनयन्त वैद्युतमग्निं उत्पादयन्ति यद्वा

दशसङ्ख्याकाअद्भुतयः त्वष्टुर्दशस्यवायोः गर्भस्वकारणभूतेवायौगर्भरूपेणवर्तमानं अग्नेर्हिवा-
युःकारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निंअरण्योःसकाशाञ्जनयन्तउत्पादयन्ति कीदृ-
श्योद्भूतयःअतन्द्रासः पुनःपुनःकर्मकरणेआलस्यरहिताःयुवतयः अपृथक्कृत्यवर्तमानाः एकस्मि-
न्पाणौसंहत्यावस्थिताइत्यर्थः कीदृशमग्निं विष्ट्रं सर्वेषुभूतेषुविहृतंजाठररूपेणविभज्यवर्तमानमि-
त्यर्थः तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखंतीक्ष्णतेजसं अतएवहि वैद्युताग्निदशनेदृष्टिःप्रतिहन्यते स्वयशसंस्वा-
यत्तयशस्कं अतिशयेनयशस्विनमित्यर्थः जनेपुजनपदेपुसर्वेषुदेशेषुविरोचमानंविशेषेणदीप्यमा-
नं बहूनामुपकारकमित्यर्थः एवंभूतंसीं एनमग्निंपरिपरितः सर्वतोअयन्ति स्वस्वोपकारायसर्वेजनाः
स्वकीयदेशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः त्विषदीप्तौ नमृनेष्ट्वष्टुक्षत्तुइत्यादिनाउणादिपुष्टन्तोनिपातितः
अतोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । विभृञ् हञ्हरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा छान्दसोरेफोपजनःगतिरनन्तर-
तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ह्रस्वोर्भइतिभत्वम् यद्वा औणादिकःक्रमत्ययः । तिग्मानीकं तिजनिशा-
न युजिरुजितिजांकुर्वचेतिमक् अनप्राणने अनिहपिभ्यांचेनिकीकन् तिग्मंतीक्ष्णमनीकंस्य
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिपीं पूर्वपदादितिपत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्रीणि॒जाना॑परि॒भूप॑न्त्यस्यसमु॒द्रएकं॑दिव्येकंम॒प्सु ।

पूर्वा॑मनु॒प्रदिशं॑पार्थि॒वानामृ॑तून्प्र॒शास॑द्दि॒धौ॒धावनु॑ष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूपन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि ।

एकम् । अप्सु । पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् ।

प्रशशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्माग्नेस्त्रीणिविमंरत्याकानि जाना जननानिजन्मानिपरिभूपन्ति परितःसर्वतोऽ-
कुर्वन्ति यद्वा परीत्येपसमित्येतस्यस्थाने अस्माग्नेस्त्रीणिजन्मानिसंभवन्ति समुद्रे अग्धोरडधा-
नलक्षणेकंजन्म दिनिद्युलोकंआदित्यात्मनाएकं अप्सुआपदत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षेनेद्युताग्नि-
रूपेणेकं एवमग्निसिधत्मानंविभज्यनिपुस्थानेषुवर्तव्यत्यर्थः तत्रादित्यात्मनावर्तमानःसोमिर्ऋ-
तून्प्रसन्ताद्यान्पृष्टून्प्रशासत्यर्कपेणविभक्तयज्ञाप्रयन् पार्थिवानांपृथिव्याःमन्त्रिधनां स-
र्वेषांप्राणिनांपूर्वापार्चींपदिशंप्रकृष्टांकुभं अनुष्टु इत्येतद्व्ययंसम्यग्गन्तुमनार्थं शुश्रूणि-
था सम्यगनुक्रमेणदिधौरतान स्वतोभेदरहितयोरेतण्डयोर्दिफाटयोः प्राच्यादिभेदोऽसन्ता-

दिभेदश्चसूर्यगत्यानिष्पाद्यते अतःसूर्यएवतयोःकर्तव्यर्थः ॥ जाना जनीपादुर्भावे भावेचञ्
कर्पात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेभावे वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् शेच्छन्दसिचहुलमितिशेलेपः ।
भूपन्ति भूपअलंकारे भौवादिकः यद्वा भवतेलेटिसिचहुलंलेटीतिसिप् आगमानुशासनस्या-
नित्यन्वादिदभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादुणाभावश्च । दिवि अप्सु उभयत्र ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवानां पृथिव्याज्जावितिप्राग्दीप्यतीयोग्प्रत्ययः । प्रशासद शास्तुअ-
नुशिष्टौ अस्माह्लदःशब्द जक्षित्यादयःपडितिअभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमप्रतिषेधः
छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । अनुष्टु अपदुःसुपुस्थइतिविधीयमानःकुप्रत्ययोबहुलवचना-
सिद्धतेरनुपूर्वादपिमवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

कङ्मंवोनिण्यमाचिकेतवत्सोमातृजनयतस्वधाभिः ।

बह्वीनांगर्भोअपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरतिस्वधावान् ॥४॥

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः ।

जनयत । स्वधाभिः । बह्वीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् ।

महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हेक्षतिग्यजमानाः निण्यं निर्णीतांताह्वितनामेतव अरादिपुगर्भरूपेणान्तर्हितं तथाचम-
वान्तरम्—गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथामिति । एवंभूतमिममग्निवोयुष्माकंम-
ध्येकआचिकेतकोजानाति नकोपीत्यर्थः सोयमग्निर्वत्सःमेघस्थानामपार्वद्युताग्निरूपेणपुत्रस्था-
नीयःसन्मातृःतस्यमातृस्थानीयानिवृष्टद्युदकानिस्वधाभिर्हर्विलक्षणैरनैःजनयतउत्पादयति त-
थाचस्मयंते—अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिवृष्टेरन्ततःप्रजाह-
ति । अपिच बह्वीनामेघस्थानामपांगर्भःवैद्युतरूपेणगर्भस्थानीयः सोऽग्निःअपसामुपस्थावसमु-
द्रानिश्चरति औपसाग्निरूपेणादित्यःसन्निर्गच्छति कीदृशः महान् तेजसापौढः कविःक्रान्तदर्शी
स्वधावान्हर्विलक्षणान्बान् एकएवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेनपार्थिवरूपेणवैद्युतात्मनाऔपस-
रूपेणादित्यात्मनाचविभज्यवर्ततइत्यर्थः ॥ चिकेत कितज्ञाने छान्दसोल्दि । जनयत जनीजू-
ष्कसुरजोमन्ताश्चेतिमिच्वाभिर्तांहस्वदतिहस्वत्वम् पूर्ववच्छान्दसोल्ड् । बह्वीनां नित्यंछन्दसी-

तिबहुशब्दावडीप् ह्याच्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् । अपसां आपृव्यासौ आपःकर्माख्या-
यांह्रस्वश्चनुट्चवेतिबहुलवचनादकर्माख्यायामपिआप्तोतेरसिप्रत्ययोह्रस्वश्च । उपस्थाद् उपति-
ष्ठन्त्यापोत्रेत्युपस्थः आतश्चोपसर्गेइतिरुत्पत्युटोबहुलमितिबहुलवचनादधिकरणेकप्रत्ययः मरु-
हृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टव्याह—

आविष्टयोवर्धतेचारुसुजिह्वानामूर्ध्वःस्वयंशाउपस्थे ।

उभेत्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानाप्रतीचीसिंहंप्रतिजोपयेते ॥५॥१॥

आविःस्थः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः ।

स्वयंशाः । उपस्थे । उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् ।

प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोपयेते इति ॥ ५ ॥ १ ॥

आसुमेघस्थास्वप्नु वैद्युतात्मनावर्तमानोग्निः चारुःशोभनदीप्तिःसन् आविष्टयोवर्धतेआ-
विर्भूतः प्रकामानोवृद्धिप्राप्तोति किंकुर्वन् जिह्वानांकुटिलानामिधेपुतिर्यगवस्थितानांतासामपामु-
पस्थेउत्तङ्गेस्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोग्निः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनःसन् अकारणास्वप्नुतिर्यगवस्थि-
तास्वपिस्वयमूर्ध्वज्वलन्तिप्रार्थः तदुक्तंवैशेषिकैः—अग्नेरूर्ध्वज्वलनंवायोस्तिर्यगवपर्वनंअणुमनसो-
राद्यंकर्मतान्यदृष्टकारितानीति । अपिच उभेद्यावापृथिव्यात्वष्टुर्दीप्ताजायमानादुत्पद्यमानात्तस्माद्-
भेर्विभ्यतुः भयंभापतुः तदनन्तरंउत्पन्नंसिंहंसहनशीलंअभिभवनशीलंतममिमतीची मय्यश्चन्यौ
प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येनप्राप्नुवन्त्यौप्रतिजोपयेतेसेवेते यास्कस्त्वाह—आविरोवेदनात्तपोव-
र्धतेचारुसुचारुचरवेर्जिह्वंजिहीतेरूर्ध्वउच्छ्रितोभवतिस्वयंशात्त्वमशाउपस्थउपस्थानेउभे
त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानाप्रतीचीसिंहंप्रतिजोपयेतेद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवारणीइतिवा-
पिचनेमत्युक्तेसिंहंसहनंप्रत्यासेवेवेइति ॥ आविष्टः आविःशब्दाद् छन्दसीतिशेषिकस्त्यप्
ह्रस्वात्तादीतञ्जितइतिपत्वम् । आसु इदमोन्वादेशोऽप्युपस्थादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्तादनुदात्तेति
सर्वानुदात्तत्वम् नचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वंशङ्कनीयम् अन्तोदात्तादिदमशब्दाद्धितद्विधीयते ।
प्रतीची प्रतिपूर्वादन्त्येकैत्वमित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनटोपः अन्त्येधोपसंख्यानमितिङी-

५ अचक्ष्मकारलोपेचावितिदीर्घम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडोपउदात्तत्वम् घाछन्दसीतिपूर्वस्यर्ण-
दीर्घः । जोपयेते जुपीपीतितेवनयोः स्वार्थेणिच् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

पष्ठीष्टचमाह—

उ॒मेम॒द्रेजो॑प॒येते॒नमे॒नेगा॒वो॒नवा॒श्राउ॒पंत॒स्थुरै॑वः ।

सद॒क्षाणां॒दक्ष॑पतिर्व॒भूवा॒अ॒न्ति॒यदं॒क्षिण॒तोह॒विभिः॑ ॥ ६ ॥

उ॒मे इति॑ । अ॒द्रे इति॑ । जो॒प॒येते॒ इति॑ । न । मे॒ने इति॑ । गा॒वः । न ।

वा॒श्राः । उ॒प । त॒स्थुः । ए॒वैः । सः । द॒क्षाणा॑म् । द॒क्षं॑पतिः । व॒भूव॒ ।

अ॒ज्जति॑ । यम् । द॒क्षिण॑तः । ह॒विः॑भिः ॥ ६ ॥

उमेअहश्चरात्रिश्च यद्वा घावापृथिव्यौअरणीवा भद्रेभजनीयेशोभनांग्यौमेनेस्त्रियौजोपये-
तेन सेवेतेइव यथाशोभनेस्त्रियौचमरहस्तेराजानंउभयवःसेवेते एवंघावापृथिव्यौएनममिउभ-
यवःसेवेतेइत्यर्थः अपिच वाश्राः हंभारवंकुर्वन्त्यः गावोन गावोयथा एवैः स्वकीयै-
श्चरित्रैःआदरातिशयेनस्वकीयानवत्सानुपतस्थुः संगच्छन्ते तथेमममिंघावापृथिव्यावुपस्थिते
भवतः पूर्वसेवनमात्रमुक्तं इदानींपुनः गोनिदर्शनेनतत्रैवाद्रातिशयोद्योत्यते अतःसोमिदं-
क्षाणांसर्वेषांबलानांदक्षपतिर्वभूवआसीत् बलानांमध्येयदतिशयितंबलंतस्याधिपतिर्वभूवेत्यर्थः
यममिंदक्षिणतः आहवनीयस्यदक्षिणभागेवस्थितान्कृत्विजः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः
अज्जति आर्द्रांकुर्वन्तिनिरपयन्ति सोमिरितिपूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्या-
दिनारक् । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्फ्यांवन् इतिभावेवन्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

उ॒द्यं॒यमी॒तिस॒विते॒ववा॒हूउ॒मेसि॒चौय॒तते॒भीम॑ऋ॒जन् ।

उ॒च्छु॒क्रम॒त्कं॒भज॑ते॒सिम॒स्मा॒न्नवा॑मा॒तृभ्यो॑व॒संना॑जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यं॒यमी॒ति । स॒वि॒ताइ॒दं॒व । वा॒हू इति॑ । उ॒मे इति॑ । सि॒चौ ।

य॒तते॒ । भी॒मः । ऋ॒जन् । उत् । शु॒क्रम् । अ॒त्कम् । अ॒ज॒ते ।

सि॒मस्मा॑त् । नवा॑ । मा॒तृभ्यः॑ । व॒संना॑ । ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

मः । देवताता देवेनततादेवताता तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः
न्यत्पयेनात्वम् हृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उरुतेज्यःपर्येतिबुधंविरोचमानंमहिपस्यधाम ।

विश्वेभिरग्रेस्वयंशोभिरिद्धोदब्धेभिःपायुभिःपाद्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । ज्यः । परि । एति । बुधम् । वि०रोचमानम् । महिपस्य ।

धाम । विश्वेभिः । अग्रे । स्वयंशः । ऽभिः । इद्धः । अदब्धेभिः ।

पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिपस्यमहतः ते तव ज्यःराक्षसादीनामभिभावुकंविरोचमानंविशेषेणदीप्यमानं उरुवि-
स्तीर्णधामतेजःबुधमपामूलभूतंअन्तरिक्षंपर्येतिपरितोव्याप्नोति हेअग्रे इद्धः अस्माभिःप्रज्वलितः
सन् विश्वेभिःसर्वैःस्वयंशोभिःस्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहिरक्ष कीदृशैःअदब्धेभिःराक्षसा-
दिभिरर्हिसितैः पायुभिःपालनशक्तैः ॥ ज्यः जिजिअभिभवे असुम् । अदब्धेभिः दम्भुदम्भे नि-
ष्ठायां यस्यविभापेतीदृमतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सपस्तथोर्धोर्ध्वतिथत्वम् नञ्समासेव्यय-
पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसरेसभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

धन्वन्तस्त्रोतःकृणुतेगातुमूर्मिशुकैर्मिर्मिरभिनक्षतिक्षाम् ।

विश्वान्नानिजठरेषुधत्तेन्तर्नवासुचरतिप्रसृपु ॥ १० ॥

धन्वन् । त्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुकैः । ऊर्मिः ।

अभि । नक्षति । क्षाम् । विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः ।

नवासु । चरति । प्र०सृपु ॥ १० ॥

धन्वन्तस्त्रोतःगातुंगमनशीलमूर्मिमुदकसंघंअयमग्निःस्रोतःकृणुते स्रोतसामवाहरूपेणमुक्तंक-
रोति शुकैर्निर्मलेर्त्त्वमभिः तैर्जलसंघैःक्षाभूमिअभिनक्षति अभिव्याप्नोति स्वतेजोभिरन्तरिक्षज-
लसंघमुत्पाद्यतेनसर्वोभूमिमभिवर्षतीत्यर्थः पश्चादविश्वान्सर्वानिअन्तर्नपैतवसर्वाण्यन्ता-

निजठरेषुधत्ते अवस्थापयति तदर्धनवासुवृष्ट्यनन्तरमुन्मत्तासु प्रसृपुसर्वेषामन्नानांप्रसवित्रीष्वो-
षधीषु पाकार्थमन्तश्चरतिमध्येवर्तते अन्तरवस्थितेनभौमाग्निनासर्वाओषधयःपच्यन्ते ॥ धन्व-
न् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सुपांस्तुलुगितिसम्भ्यालुक्
धन्वान्तरिक्षंधन्वन्तस्मादापइतियास्कः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । गातुं भाङ्गतौ कमिमनिज-
नीत्यादिनातुप्रत्ययः । ऊर्मिम् अर्तेरूच्चेतिसिप्रत्ययः । नक्षति नक्षगतौ ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

ए॒वानो॑अ॒ग्नेस॒मिधा॑वृ॒धानो॑रेव॒त्पाव॑क॒श्रव॑सेवि॒भाहि॑ ।
तन्नो॑मि॒त्रोवरु॑णोमाम॒हन्ता॑म॒र्दिति॑ःसिन्धुः॒पृथि॒वीउ॒तद्यौः॥११॥२
ए॒व । नः । अ॒ग्ने । स॒म्भ॒र्द्धा । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क । श्र॒व॒से । वि ।
भा॒हि । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अ॒र्दितिः ।
सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥ २ ॥

हेपावक शोधकामे समिधाअस्माभिर्दत्तेनसमिदादिव्रव्येण एव एवमुक्तप्रकारेणवृधानोवर्ध-
मानःसन् रेवद रयिमतेधनयुक्तायनोस्मार्कश्रवसेन्नामविभाहि विशेषेणदीप्यस्वअस्माकंतादृशम-
न्प्रयच्छेत्यर्थः नोस्मार्कतदन्मिश्रादयोममहन्तांपूजयन्तारक्षन्वित्यर्थः उतशब्दःसमुच्चये पृ-
थिवीचद्यौश्चेत्यर्थः ॥ एव निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । वृधानः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छी-
लिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चानशःसर्वधातुकत्वेनडित्वाङ्धूपधगुणाभावः लसा-
र्धधातुकत्वाभावेनअनुदात्तत्वाभावेचित्त्वरएवशिष्यते । रेवद रयिशब्दान्तुप् रयेर्मतौबहुल-
मितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमत्तुपोवत्वम् रेशब्दाच्चेतिमत्तुपउदात्तत्वम् सुपांस्तुलुगितिचतु-
र्ध्पालुक् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सप्तम्येतिनवर्चद्वितीयंस्कं कुत्सस्यार्षैष्टुभं द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वादेव-
ता तथाचानुक्रान्तम्—सप्तम्यथानवर्चद्रविणोदसइति । पातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहो-

कः सूक्तविनियोगः व्यूढस्य दशरात्रस्य षष्ठे हन्याग्निमास्ते इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानं व्यूढ-
 भेदितस्वण्डे सूत्रितम्—सप्रत्नथासहसा जायमान इति जातवेदस्यं स-
 मानोदर्कमित्यादिब्राह्मणम् । महापितृयज्ञेऽस्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य सप्रत्नथेत्येपायाज्या
 दक्षिणाग्निरिति स्वण्डे सूत्रितम्—सप्रत्नथासहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत् कव्यवाहन इति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

सप्रत्नथासहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वळधत्तु विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिपणा च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणो दाम् ॥ १ ॥

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वळ् ।

अधत्तु । विश्वा । आपः । च । मित्रम् । धिपणा । च । साधन् ।

देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । दाम् ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीं उत्पत्त्यनन्तरमेव
 प्रत्नथाप्रत्नइव चिरन्तनइव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रान्तदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्मा-
 णि बद्धं सत्यं अधत्त अधारयत् पूर्वविद्यमानइव अग्निरुत्पत्तेः समकान्तमेव स्वकीयं हविषं हनादिकं
 सर्वकार्यमकरोदित्यर्थः इममग्निं वेद्युतरूपेण वर्तमानमेघेष्ववस्थिता आपश्च धिपणा च या मा-
 ध्यमिकावाक् सा च मित्रं सति भूतं साधनं साधयन्ति कुर्वन्ति तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य ध-
 नस्य दातारमग्निं देवाः क्रत्विजो धारयन् गार्हपत्यादि रूपेण धारयन्ति यद्वा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं
 द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा इत्ये धारयन् धारयन्ति ॥ प्रत्नथा प्रत्नपूर्वविश्वे-
 मात्थालु छन्दसीति इवार्थे आत्प्रत्ययः । काव्यानि कवेः कर्मकाव्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति
 प्यञ् मिच्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् पिधुसंराज्यौ णिचि सिध्यते रपारलौकिके इत्यात्वम् ऐट्य-
 हागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः छन्दस्युभयथेति शप आर्धाधनु कत्वात् णेरनिटीतिलोपः । द्रवि-
 णोदां द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः द्रुग्तौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् छान्दसपूर्वपदस्य लुक् अन्ये-
 ष्योपिष्टयन्त इति ददातेर्विच् सकारान्तं तु असुनिष्ठेति निष्पद्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सपूर्वयानि विदां कव्यता यो रिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।
विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निधारयन्द्रविणोदाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निःविदां । कव्यतां । आयोः । इमाः । प्रजाः ।
अजनयत् । मनूनाम् । विवस्वता । चक्षसा । द्याम् । अपः । च ।
देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । दाम् ॥ २ ॥

सोमिः पूर्वयामथमया अग्निदेवेज्जइत्यादिकयानि विदा कव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणास्तुतिः कुर्वता आयोर्मनोः सम्बन्धिना उक्थेन चस्तूयमानः सोमिर्मनूनां सम्बन्धिनी रिमाः प्रजा-अजनयत् उदपादयत् मनुनास्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः तथा विवस्वता विधासनयता विशेयेणाच्छादयता चक्षसा आत्मीयेन तेजसा द्यां द्युलोकं अपश्चान्तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः अन्यत्समानम् ॥ कव्यता कुशब्दे अचोयदिति भावे यत् कव्यं कवनं स्तुतिं करोति तत्करोतीति णिच् तदन्तादक्लिप् बहुलमन्यत्रापि संज्ञा छन्दसोरिति णिलृक् ततस्तुक् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयोः इण्गतौ छन्दसीण इत्युण्प्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तमीळतप्रथमं यज्ञसाधं विश आरी राहुंतमृजसानम् ।
ऊर्जः पुत्रं भरतं सप्रदानं देवा अग्निधारयन्द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञसाधम् । विशः । आरीः । आहुंतम् ।
अजसानम् । ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सप्रदानम् । देवाः ।
अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । दाम् ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वमनुष्याः आरीः अग्निस्वामिनां गच्छन्त्यो यूयंतं अग्निमीळतस्तु ध्वम् कीदृशं प्रथमं सर्वपदेवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भिस्तापितं

ऋअसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोऽस्य पुत्रं भुक्तेनाज्जेन जाठराग्नेर्वर्धनात् अमेरन् पुत्रत्वम् भ-
रतं हविषो भर्तारं यद्वा माणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं श्रूयते च—स्वदेहघाएषमाणो भूत्वा मजा-
विभर्तितस्मादेव भरत इति । सृपदानुं सर्पणशीलदानयुक्तं अविच्छेदेन धनानि मयच्छन्तमित्य-
र्थः ॥ देवा इत्यादि गतम् । ईळत ईडस्तुतौ लोटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपोलुग-
भावः । यज्ञसाधं यज्ञसाधयतीत्यज्ञसाध् साधयतेः क्प् णेरनिटीति णिलोपः । धारीः ऋगतौ
सूचिसूचीत्यादिनायङ् यटोचिचेति च शब्देन बहुलग्रहणादनेमिचिकोलुक् प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भा-
वेऽरदत्वह्लादिशेषौ रुग्णिकौचलुकीतिरुक् यङ्लुगन्तादौणादिकः क्प्रत्ययः यणादेशे री-
तिरेफलोपः द्रूलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वम् छदिकारादफिनिइति डीप् जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ऋअसानं ऋअतिः प्रसाधनकर्मा ऋजिवृद्धिमन्दिसहिभ्यः
क्विप् इतिकर्मण्यसानच् । भरतं भृञ्भरणे भृष्टदृशीत्यादिना अतच् । सृपदानुं सृपूगतौ स्फायि-
तञ्चीत्यादिनायङ् सृपोदानुर्दान्यस्य बहुमीहोपूर्वपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

समा॒तरि॒श्वा॒पुरु॒वार॑पु॒ष्टिर्वि॒दद्वा॒तु॒तन॑यायस्व॒र्वित् ।

वि॒शां॒गो॒पाज॑नि॒तारो॑द॒स्योर्दे॒वाअ॒ग्निं धा॑रयन् द्र॒विणो॒दाम् ॥ ४ ॥

सः । मा॒तरि॒श्वा । पुरु॒वार॑पु॒ष्टिः । वि॒दत् । गा॒तुम् । तन॑याय ।

स्व॒ इति॒ । वि॒शाम् । गो॒पाः । ज॒नि॒ता । रो॑द॒स्योः । दे॒वाः । अ॒ग्निम् ।

धा॒रय॑न् । द्र॒वि॒णः । द॒दाम् ॥ ४ ॥

सोमिस्तनयाय अस्मदीयाय पुत्राय गातुं अनुष्ठानमार्गं विद्व लभयतु कीदृशः मातरिश्वा
मातरिर्मवस्य जगतो निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः पुरुरारपुष्टिः पुरुभिर्बहुभिर्वा रावरणीयापु-
ष्टिरभिबृद्धिर्यस्य सतथोकः स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लभयिता विशां सर्वासां प्रजानां गो-
पागोपापितारक्षिता रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता जनयिता उत्पादयिता ॥ देवा इत्यादि गतम् ।
मातरिश्वा श्वन्नुक्षन्त्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वसप्राणनेइत्यस्मात् कनिप्रत्ययान्तो निपात्य-
ते । विद्व विद्वलभे अस्मादन्तर्भावितव्यथाव छान्दसोऽनुङ् सृदित्वा च त्रैरङ्गादेशः पादादित्वा-
न्निपाताभारः । जनिता जनितामधेइति वृचिणि लोपो निपात्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

नक्तोपासावर्णमा॒मेम्यानि॑धा॒पये॑ते॒ शिशु॑मेकं॒ समी॑ची ।

द्यावा॒क्षामा॑रुक्मो॒अ॒न्तार्वि॑भा॒तिदे॒वाअ॒ग्नि॑धा॒रय॑न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥५॥३॥

नक्तोपसा॑ । वर्णम् । अ॒मेम्यानि॑ इत्या॒मेम्यानि॑ । धा॒पये॑ते इति ।

शिशु॑म् । एकंम् । समी॑ची इति॒ सम॒ईची॑ । द्यावा॒क्षामा॑ । रुक्मः ।

अ॒न्तः । वि । भा॒ति । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒रय॑न् । द्रवि॒णः॒दाम् ॥५॥३॥

नक्तोपसा रात्रिरहश्च वर्णस्वकीयंरूपं आमिम्यानेपरस्परं पुनः पुनर्हितनयो समीची सन्नते संश्लिष्टे एवम्भूते अहस्त्रियामे एकंशिशुं अहःपुत्रमग्निधापयेते हवींषिषापयेते रुक्मोरोचमानः सोमिः द्यावाक्षामाद्यावापृथिव्योरन्तर्यंध्येविभातिविशेषेणप्रकाशते अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोपसा नक्तेतिरात्रिनाम नक्ताउपाश्वनक्तोपसा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः अन्येषामपीतिसाहितिकमुपधादीर्घत्वम् देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्यकृतिस्वरत्वम् । आमिम्याने मीडर्हिंसायां अस्माद्यद्गुगन्ताद्वात्ययेनशानच् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् एरनेकाचइतियण् अज्यस्ता-नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् लुटुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । धापयेते धेद्वपाने अस्माज्ज्यन्तान्निगण-चलनेतिमास्रस्यपरस्मैपदस्यपादिपुधेटउपसंख्यानमिति वचनात्तत्पादम्याडयमेतिप्रतिषेधः अद्रुप-देशाहसार्वाधानुक्तानुदात्तत्वेणचएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । समीची सम्पूर्वा-दञ्चतेर्कृत्वित्यादिनाकिम् अनिदितामिति नटोपः समःसमीतिसम्यादेशः अञ्चतेश्चोपसंख्या-नमितिडीप् अचइत्यकारटोपः चावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडीपउदात्तत्वम् पदकार-स्यत्वयमभिप्रायः उदैर्दिति विधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्याप्यञ्चतेर्व्यत्ययेनभवतीति बाछन्द्सी-तिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावाक्षामा दिवोद्यावेतिद्यावादेशः सुपांसुलुगितिपठचाडादेशः देवता-द्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्यकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

रा॒योवृ॒धःस॒ङ्गम॑नो॒वसू॑नां॒यज्ञ॑स्य॒केतु॑र्ग॒न्मसा॑र्धनो॒वेः ।

अ॒मृत॑त्त्वंरक्ष॑माणासए॒नंदे॒वाअ॒ग्नि॑धा॒रय॑न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥६॥

रायः । बुध्नः । समुद्गमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मत्साधनः ।
 वेरिति॒वेः । अ॒मृत॒त्वम् । रक्ष॑माणासः । ए॒नम् । दे॒वाः । अ॒ग्निम् ।
 धा॒र॒यन् । द्र॒विणः॑ऽदाम् ॥ ६ ॥

योमिः रायोधनस्यबुध्नोमूलभूवः आहुतिद्वारासर्वेषांधनानांकारणत्वावसूनांनिवासहेतू-
 नांधनानांसद्गमनः सद्गमयितास्तोतृणांप्रापयिता यज्ञस्यदर्शपूर्णमासादेःकेतुःकेतयिताज्ञापयि-
 ता वेःआत्मानमभिगच्छतःपुरुषस्यमन्मसाधनःमननीयस्याभिलषितस्यसाधयिता अमृतत्वंस्व-
 कीयामरणत्वरक्षमाणासःपालयन्तोदेवाः एनंधनस्यदातारमग्निंधारयन्ति ॥ रायः ऊडिदमिति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्गमनः नन्दादिःक्षणोत्पुः । वेः वीगत्यादिषु अस्मादौणादिकइमत्पयः
 टिलोपश्च ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टषमाह

नूच॑पुरा॒च॒सद॑न॒र॒यीणां॑जा॒तस्य॑च॒जाय॑मानस्यच॒क्षाम् ।
 स॒तश्च॑गोपा॒भव॑तश्च॒भूरे॑दे॒वाअ॒ग्निंधा॑रयन्द्र॒विणो॑दाम् ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सद॑नम् । र॒यी॒णाम् । जा॒तस्य॑ । च ।
 जाय॑मानस्य । च । क्षाम् । स॒तः । च । गो॒पाम् । भव॑तः । च । भूरेः ।
 दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒यन् । द्र॒विणः॑ऽदाम् ॥ ७ ॥

नूचेतिनिपातसमुदायः अद्येत्यस्यार्थे नूचिदिनिपातः पुराणनवयोर्नूचेतिचेतिपास्कः ।
 नूच अद्यास्मिन्कालेपुराच रयीणांसर्वेषांधनानांसदनमावासस्थानंजातस्योत्पन्नस्यकार्यजात-
 स्यचजायमानस्योत्पद्यमानस्यच क्षां निवासयितारंसतश्चसर्वव्यद्यमानस्वभावस्यनित्यस्यचा-
 काशादिर्भवतश्चसद्भावंप्राप्नुवतोभूरेः असंख्यातस्यान्यस्यचभूतजावस्यगोपांगोपायितारंरक्षितारं
 द्रविणोदां धनमदमेवंगुणविशिष्टमग्निदेवाधारयन्हविवोद्धत्वेनधारयन्ति ॥ नूच ऋचितुनुषेतिदीर्घः ।
 रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । क्षां क्षिनिवासगत्योः अस्माणिणच् वृद्ध्यायादेशौ
 ण्यन्तात्किप् णेरनिटीतिणिटोपः येरपृक्लोपाद्विलोपोबलीयानितिपूर्वलोपोव्योर्वलीतियलोपः
 नचणिटोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तद्विवचनवरेयटोपेतिप्रतिषेधात् यद्वा क्षेजक्षये अस्मात्किप्
 आदेशइत्यात्वम् । सतः अस्वेःशतरिअदादित्वाच्छपोलृक् असोरलोपइत्यकारलोपः शतुरनुम-
 इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत् ।
द्रविणोदावीरवतीमिपनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः६दाः । द्रविणसः । तुरस्यं । द्रविणः६दाः । सनरस्य । प्र ।
यंसत् । द्रविणः६दाः । वीरवतीम् । इपम् । नः । द्रविणः६दाः ।
रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः द्रविणस्यधनस्यबलस्यवादाताग्निःतुरस्यत्वरमाणस्य चलतो जङ्गमस्यद्रविण-
सोधनस्यबलस्यवाएकदेशंप्रयंसत् अस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदाः सनरस्यसननीयस्यसंभ-
जनीयस्यस्थावररूपस्यधनस्यैकदेशंप्रयच्छतु अपिचद्रविणोदाः वीरवतीदीरैःपुत्रादिभिर्पुंकांइप-
मन्ननोस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदादीर्घमायुःअस्मभ्यंरासतेप्रयच्छतु ॥ तुरस्य तुरत्वरणे इगुप-
धलक्षणःकः । सनरस्य वनपणसंभक्तौ रुद्रादयश्चेत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् यमउपरमे छेदचङ्गागमः
सिङ्गहुलंटेटीतिसिप् । रासते रादाने पूर्ववछेदितिसिप् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

एवानोअग्नेसमिधावृधानोरेवत्पावकश्रवसेविभाहि ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदिति सिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ९ ॥ ४ ॥

एव । नः । अग्ने । सम६इधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे ।
वि । भाहि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ४ ॥

व्याख्यातेयंपूर्वसूक्ते अक्षरार्थस्तु हेशोधकाग्ने एवमस्माभिर्दत्तेनसमिदादिद्रव्येणवृधानोव-
र्धमानःसनोस्माकंधनयुक्तायान्नायविशेषेणप्रकाशस्व अस्माकंवदन्मित्रादयोममहन्तांपूजय-
न्तां रक्षन्वित्यर्थः तथासिन्धुः अन्धेवताद्यावापृथिव्यौचममहन्ताम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अपनइत्यष्टर्चचतुर्थस्तूक्तंकुत्तस्यार्पणमत्रं शुचिगुणकोशिः शुद्धोऽग्निर्वादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अपनोऽग्नौ शुचये गायत्रमिति । विनियोगोलैङ्गिकः अत्रेदमाख्यानम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीसर्वान्यज्ञान्वधाधे ताहन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतंकुत्तमब्रवीत् एषात्वया हन्तव्येति सचावधीत् तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति तद्वर्षिशोकः प्रामोत्सक्रपिरनेन सक्तेन अग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् तथाच तां ङकम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीयज्ञानवलिहन्त्यचरत् तामिन्द्रः कया च भायया हर्तुं नाशंसत् अथ हस्तमित्रः कुत्तः कल्याणआसत्तमब्रवीदिति । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं अतएव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेह्निकर्तव्येशान्ति कर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते—नवचस्रुवाहुतीरपनः शोशुचदधमिति ।

तत्रमथमाष्टचमाह—

अपनः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् । अपनः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ १ ॥

हे अग्ने नोस्माकमघं पापमपशोशुचत् अस्मत्तो निगंत्य अस्मदीयशत्रुं शोचयतु यद्वा अस्मदीयपार्पशोशुचत् शोकग्रस्तं सत्त्वं विनश्यतु अपि चास्माकं रयिधनं आसमन्तात् शुशुग्धिप्रकाशय उक्तार्थमपि वाक्यं आदरातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् शुचशोके अस्माद्यद्दुग्न्तात् देहचडागमः अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् अज्यस्तानामादित्वाद्युदात्तत्वम् । अघं शोशुचच्चरयि शुशुग्ध्वेति चार्थप्रतीतेर्यादितोऽपे विभापेति निचातपतिपेधः । शुशुग्धि शुचदीप्तौ टोऽटि बहुलच्छन्दसीति शापः । लुः हुस्तस्योर्होर्धिः चोः कुरितिकृत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सुक्षेत्रिया सुगानुयावसूया च यजामहे । अपनः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगानुया । वसूया । च । यजामहे । अप । नः ।

शोशुचत् । अघम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूयाचधनेच्छयानिमित्तभूत-
याच यजामहे अग्निहविर्भिः पूजयामः यद्वा सुक्षेत्रियादेवयजनलक्षणशोभनदेशसम्बन्धनाहवि-
षा अग्निं यजामहे नोस्माकमघं अपशोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रं सुक्षेत्रं तद्विषयाद्-
च्छासुक्षेत्रिया सुपआत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः व्यत्ययेनेत्वम् क्यजन्ता-
दप्रत्ययादिति भावे अकारप्रत्ययः तदष्टाप् सुपांसुलुगितृतीयायालुक् एवमुत्तरत्रापि यद्वा शो-
भनक्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रिया इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति तृतीयायाडियाजादेशः
॥ २ ॥

तृतीयाध्वचाह—

प्रयद्भन्दिष्ठ एपां प्रास्माकांसश्चसूरयः । अपंनः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एपाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अपं ।
नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ३ ॥

यद्यथा एषांस्तोत्राणामध्ये अयंकुत्सः प्रभन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोत्रतमः एवमस्माकांसः आस्माकीनाः
सूरयः स्तोत्रारश्च प्रकर्षेण स्तोत्रतमाभवन्ति अन्यत्समानम् ॥ भन्दिष्ठः भन्दिष्ठिः स्तुतिकर्मा भदिक-
ल्याणे सुखे चेति तु धातुः आस्मात्तृजन्तात्तुच्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठे मेयः स्वि तितृलोपः । अस्माकांसः
अस्माकंसम्बन्धिन आस्माकाः तस्मिन्निष्पन्नं येषां आस्माकाविति अस्माकादेशः छान्दसो नक्प-
त्ययस्त्वलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बद्धचभावः आज्ञासेरसुक् स्थानिवदादेशेऽपि कारा-
त्परस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वा षष्ठीबहुवचने अस्माकं शब्दस्य मध्योदात्तस्य ह्रस्वत्वात् स एवाचा-
र्येणातिदिश्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीध्वचाह—

प्रयत्ते अग्रे सूरयो जायेमहि प्रतेवयम् । अपंनः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्रे । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अपं ।
नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यद्यस्मात्तेतवसूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधाभवन्ति ततोवयं
च ते तवस्तोतारः सन्तः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेताभवेम ॥ जायेमहि मार्यनार्यालिङ् १५-
नि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

प्रयदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अर्पनः शोशुचदघम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अर्प ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शबूनभिभवतोमेर्भानवोदीक्षयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपिप्रदेशात्
प्रयन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति यद्यस्मादेवंतस्मात्तेनाग्निवेजसा अस्मदीयं अधनश्यतु ॥ यन्ति
इणोयणितियणादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टवमाह—

त्वं हि विश्वतो मुख विश्वतः परिभूरसि । अर्पनः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः । मुख । विश्वतः । परिभूः । असि । अर्प ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं हि त्वंखलु विश्वतो मुख सर्वतो ज्वाल तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां नकुत्रापिप्रति-
हतिरस्ति अतो हे विश्वतो मुखाग्ने विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपदवजातात्परिभूरसि अस्माकं प-
रिमहीतासि परिमहीताभ्य रक्षको भवेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टवमाह—

द्विपेनो विश्वतो मुखार्तिना वेवंपारय । अर्पनः शोशुचदघम् ॥ ७ ॥

द्विपः । नः । विश्वतः । मुख । अर्ति । न्वा इदं । पारय । अर्प ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ७ ॥

हेविश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्रे नावेव नावानदीमिव द्विपः शत्रून् नोऽस्मानतिपारय अतिक्रमय्य
शत्रुरहितं प्रदेशं पापय ॥ नावा इव सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय पारतीरकर्मसमा-
प्तौ ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

सनः सिन्धुमिव नावयाति पर्पाः स्वस्तये । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

सः । नः । सिन्धुम इव । नावया । अति । पर्प । स्वस्तये । अपं ।

नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तपदार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थयते हेअग्रे सत्त्वं नोऽस्मान्नावयानावासिन्धुमिव नदीमिव
स्वस्तयेक्षेमार्थं अतिपर्ष शत्रून् अतिक्रमय्यपालय शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्नापयेत्यर्थः त्वत्प्र-
सादान्नोऽस्माकं अधर्पापंच अपशोशुचत् अस्मत्तोपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकमुक्तो भवतु ॥ नावया
आङ्ग्याजयारामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः उपोत्तमं रितीत्यकारस्योदात्तत्वम् । पर्प पृ-
पालनपूरणयोः लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः सिद्धदुल्लेटीति बहुलवचनात्सिद् गुणः
द्व्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमेऽध्यायवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति तृचपञ्चमसूक्तम् कुत्सस्यार्षे त्रेष्टुभं वैश्वानरगुणकोप्तिः शुद्धोऽग्निर्वादेवता
तथा चानुक्रान्तम्—वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । व्यूहस्य चतुर्थे हन्यामि मारुते इदं सूक्तं वै-
श्वानरीयनिविद्धानम् व्यूहश्चेदिति खण्डे सूत्रितम्—वैश्वानरस्य सुमती कर्ष्व्यका इति ।

तत्रमथमाशृचमाह—

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवना नाम भिः श्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो र्यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुदमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् ।

अभिः श्रीः । इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः ।

यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्यविश्वेषांनराणांलोकान्तरनेतृत्वेनस्वामित्वेनवासम्बन्धिनोग्नेः सुमतौशोभनायाम-
नुग्रहात्मिकायांनुद्वास्याम अनुग्राहत्वेनवर्तमानाभवेम हिकमित्येतद्विशद्दार्थे सहिवैश्वानरःअ-
भिःश्रीःअभिःश्रयणीयः आभिमुख्येनसेवितव्यःसन् भुवनानांसर्वेषांभूतजातानाराजास्वामीभवति
योवैश्वानरोग्निः इतोस्मादरणिद्वयाज्जातः जातमात्रएव विश्वंइदंसर्वजगद्विचष्टे विशेषेणपश्यति
प्रातरुद्यतासूर्येणचयततेसंयततेसंगच्छते उद्यन्तंवावादित्यमग्निरनुसमारोहतीतिर्त्तैर्त्तरीयकम् । य-
द्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांसिउद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखंप्रसरन्ति तयोःसङ्गमनंदृष्टुंवैश्वानरो-
यततेसूर्येणेतृपृषिर्नृते तथाचयास्कः—अमुतोमुख्यरश्मयःप्रादुर्भवन्तीतोस्पार्चिपस्तयोर्भासोः सं-
सङ्गदृष्टैवमवदक्ष्यदिति । एवंभूतस्यमहानुभावस्यवैश्वानरस्यसुमतौस्यामेतिसम्बन्धः ॥ वैश्वानर-
स्य विश्वेषांनराणांसम्बन्धी नरेरांज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् तस्येदमित्यण् । सुमतौ शोभनाम-
तिःसुमतिः तादौचेतिगते.प्रकृतिस्वरेप्राप्ते मन्त्रकिन्तित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु तत्रकार-
कादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्यकिन्नोत्तरप्राप्तेति एवंतर्हि मतिर्मननं भावेक्तिञ् शोभनंमननंयस्यांबुद्धौ
सासुमतिः नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिह्व्यक्तायांवाचि अयंपश्यतिकर्माच
अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः । यतवे यतीपयत्वे ॥ १ ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीयावैश्वानरपार्जन्या तस्यवैश्वानरस्यहविषःपृष्ठोदिवीतिपाज्या चा-
तुर्मास्यानीतित्वण्डेस्तृषितम्—पृष्ठोदिविपृष्ठोअग्निःपृथिव्यांपर्जन्यायमगायतेति ।

तामेवांक्षितीपाष्टचमाह—

पृष्ठोदिविपृष्ठोअग्निःपृथिव्यांपृष्ठोविश्वाओपंधीराविवेश ।
वैश्वानरःसहंसापृष्ठोअग्निःसन्नोदिवासरिपःपातुनक्तम् ॥ २ ॥

पृष्ठः । दिवि । पृष्ठः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्ठः । विश्वाः ।
ओपंधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः । सहंसा । पृष्ठः । अग्निः । सः ।
नः । दिवा । सः । रिपः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निः दिविद्युलोके आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिको निहितो वर्तते
तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः सं-
स्पृष्टः सोऽग्निः आविवेश पाकार्थं मन्त्रः प्रविष्टवान् अन्तः प्रविष्टेन पार्थिवान्निहासि सर्वा ओषधयः
पच्यन्ते सहसारेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः नोऽस्मान् दिवा अद्विरिषोर्हि सतः श-
नोः पातुरक्षतु तथा स वैश्वानरो न कंरात्राप्यस्मान् हिंसका वपातु ॥ पृष्टः स्पृश संस्पृशने छान्दसः
सकारलोपः यद्वा पृष्टुत्सेचने निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशतिषेधः । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । पृथिव्याम् उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । रिपः रिपर्हि सायां क्तिप्चेति क्तिप् सावे-
काच इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मात्त्रायो मघवानः सचन्ताम् ॥
तन्नो मित्रो वरुणो भामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । त्रयः ।
मघवानः । सचन्ताम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

हैश्वानर तव तत्त्वदीर्यतत् अस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु अवितथफलं भवतु ततो-
स्मान्मघवानो यनवन्तो रायो धनवदतिमियाः पुत्राः सचन्तां सेवन्ताम् एवंपदस्माभिः पार्थितनो-
स्मदीर्यतव मित्रो हरभिमानो देवो वरुणो रात्र्यभिमानो अदितिः अदीना देवमाता सिन्धुः स्पन्द-
नशीलो दकाभिमानो देवः उतशब्दः समुच्चये एते सर्वे मित्रादयो ममहन्तां पूजयन्तां पालयन्तामि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पद्योवर्गः ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकं षष्ठं सूक्तम् मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यापित्रैष्टुभं जातवेदो गुणको मिः शु-
द्धोऽग्निर्विदेवता तथा चानुक्रान्तम्—जातवेदस एका जातवेदस्यं एषदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस-
मेतनु कश्यपार्थमिति । अहर्गणे पुद्वितीयादिष्वहस्तु आग्निमारुते जातवेदसनि विज्ञानात्पूर्वमेवा
शंसनोया सूत्रितं च—जातवेदसेऽनुवामसो मेमित्याग्निमारुते जातवेदस्यानामिति ।

तामेतांप्रथमाष्टचमाह—

जा॒तवे॑दसे॒सुन॒वाम॒सोमं॑मराती॒यतो॑निदं॒हाति॒वेदः॑ ।

सनः॑प॒र्पद॑ति॒दुर्गा॑णि॒विश्वा॑ना॒वेव॒सिन्धु॑दु॒रिता॒त्यग्निः॑ ॥ १ ॥ ७ ॥

जा॒तवे॑दसे । सु॒न॒वाम॒ । सोमं॑ । अ॒रा॒ति॒इ॒यतः॑ । नि । द॒हा॒ति॒ ।

वेदः॑ । सः । नः । प॒र्पत् । अ॒ति॒ । दुः॒ऽगानि॑ । वि॒श्वा॑ । ना॒वा॒इ॒व ।

सिन्धु॑म् । दुः॒ऽदु॒ता । अ॒ति॒ । अ॒ग्निः॑ ॥ १ ॥ ७ ॥

जातवेदसे जातानां उत्पत्तिमत्तांसर्वेषां वेदिने यद्वा जातेः सवैः प्राणिभिः ज्ञायमानाय जात-
धनाय जातप्रज्ञाय वाग्नेये लतारूपं सोमं सुनवाम अभिपुणवाम जातवेदो गुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिय-
षं करवामेत्यर्थः सोमिः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदोधनं निदहाति नितरां
दहतुभस्मीकरोतु अपि च सोमिर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्या-
नि दुःखानि अतिपर्वत् अतिपारयतु अतिक्रमय्य दुःस्वरहितं सुखं प्रापयतु तत्र दृष्टान्तः— नावेव सि-
न्धुं यथा कश्चित्कर्णधारः ब्राह्मदिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितान् दीनां वा वारयति तद्वत् तथा दुरितादु-
रितानि दुःस्वहेतुभूतानि पापानि अस्मान् गिरतिपारयतु दुःस्वनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्ता-
रयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तम्— जातवेदाः कस्माज्जातानि वेदजातानि वै न विदुर्जाते जाते निधतश्च-
ति वा जातविज्ञो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यच्च जातः पशून् विन्दते तितज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि ॥ जातवेदरो जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकमोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वाद्धेतेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातीयतः न विद्य-
तेरातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः तमिवास्मानाचरति उपमानादाचारे इत्युपमानभूतात् कर्म-
णः क्यच् क्यजन्ताल्लटः शठ शत्रुरनुमद्विशिशस उदात्तत्वम् । दहाति दहभस्मीकरणे लेट्याडागमः ।
वेदः विद्यते लभ्यते इति वेदोधनं विद्वलाभे औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्वत् पृषात्तनपूरणयोः
अस्मान्तर्भावितण्यर्थाल्लेट्याडागमः सिद्धहुल्लेट्ठीति सिप् । दुर्गाणि दुःस्वेन गम्यते ऽध्विति सुदु-
रोरधिकरणे इति गमेर्हः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमसप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सयोवृषेत्येकोनविंशत्युचंसप्तमंसूक्तम् तत्रानुक्रम्यते—सयोवृषैकोनावर्षागिराऋज्याश्वाम्बरीपसहदेवभयमानसुराधसइति । वृषागिरोमहाराजस्यपुत्रभूताः ऋज्याश्वदयःपञ्चराजर्षयः सहदेवंसूक्तंददशुः अतस्तेअस्यसूक्तस्यऋषयः उक्तंवापानुक्रमण्याम्—सूक्तंसयोवृषेत्येतत्पञ्चवर्षागिराविदुः । नियुक्तानामधेयैःस्वैरपिचैतत्पदित्यूचीति । अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् इन्द्रोदेवता दशरात्रस्यपद्मेहनिमरुत्वतीयेइदंसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यत्वंरथमिन्द्रसयोवृषेन्द्रमरुत्वइतितिसइतिमरुत्वतीयइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

सयोवृषावृष्ण्येभिःसमोकामहोदिवपृथिव्याश्वसम्राट् ।
सतीनसत्वाहव्योभरेपुमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । समः६औकाः । मृहः । दिवः ।
पृथिव्याः । च । समः६राट् । सतीनः६सत्वा । हव्यः । भरेपु ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

यइन्द्रोवृषाकामानांवर्षिता वृष्ण्येभिर्वृष्णिर्भवेर्वीर्यैःसमोकाःसम्यक्समवेतःसङ्गतःमहोमह-
तोदिवोद्युलोकस्यपृथिव्याःप्रथितायाभूमेश्चसम्राडीश्वरःसतीनसत्वासतीनमित्युदकनाम उदक-
स्यसत्वासादयितागमयिता भरेपुसङ्ग्रामेपुहव्यःसर्वैःस्तोतृभिराह्लातव्यःएवंभूतामरुत्वान् मरुद्भिर्मु-
क्तःसइन्द्रेनोस्माकंऊतीऊतयेरक्षणायभवतु॥ वृष्ण्येभिः वृषनशब्दावभवेछन्दसीतियद् अल्लोपो-
नइत्यकारलोपःयेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावास्तुव्यत्ययेननभवति । महःमहपूजायां किप् यद्वा
महच्छब्देअच्छब्दलोपः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सम्राट् भोराजि समःकावितिराजतौ
क्विवन्तेउत्तरपदेसमोमकारस्यमकारादेशः मकारस्यचमकारवचनमनुस्वारवाधनार्थम् । सतीन-
सत्वा षड्विशरणगत्यवसादनेषु भेषेषुनिषीदतीतिसतीनंवृष्ट्युदकं औणादिकईनप्रत्ययस्सकारा-
न्तादेशश्च यद्वा सतीमाध्यमिकावाक्साइनार्हश्वरायस्यतत्सतीनं व्यत्ययेनपुंवद्भावाभावः तत्सत्वा
सदेरन्तर्भावितण्यर्थोत्पईरसद्योस्तुट्चेत्यौणादिकोवनिपतुडागमश्च मरुद्धादिस्वात्पूर्वपदान्तोदा-
त्तत्वम् । मरुत्वान् सप्तइतिमनुषोवत्वम् । ऊती ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् सुपांसुलुगि-
सिचतुर्थ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टवमाह—

यस्यानामः सूर्यस्येव यामो भरे भरे ह त्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनामः । सूर्यस्य इव । यामः । भरे भरे । त्रहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्तमः । सखिभिः । स्वेभिः । एवैः ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिः अनामः परैरामः सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैर्नामांशक्यते तद्व-
दस्वेभिः रात्रीर्यैरेवैर्मनशीलेः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्पिता भरे-
भरे सर्वेषु संग्रामेषु ब्रह्माशत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोपकः एवं भूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते समरु-
त्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः यामापणे अस्ति स्तुतिर्यथादिना भावे मन्त्रतययः निष्वादा-
द्युदात्तत्वम् । शुष्मः शुष्यशोपणे अविपिविशुषिष्यः किदिति मन्त्रतययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
अस्ति यद्वत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः वृषन् शब्दादुत्तरस्य वमपोनाद्धस्येति नुट् । एवैः इण्गतौ
इण्शीङ्स्वावन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टवमाह—

दिवोनयस्परेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवस्तापरीताः ।

तुरद्वेपाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पन्थासः । यन्ति । शवस्ता ।

अपरीताः । तुरद्वेपाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पन्थासोरभ्ययः रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति
द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवोन यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणावृष्टिं कुर्वन्तो-
नभःस्थलान् निर्गच्छन्ति तद्वत् कीदृशारभ्ययः शवसावलेन सहिवाः अपरीताः परैरनभिगताः दु-
ष्प्रापा इत्यर्थः सोयमिन्द्रस्तरद्वेपाः द्वेपांसि शत्रून् तत्र न जितशत्रुक इत्यर्थः पौंस्येभिर्लैः सासहिः
शत्रूणामभिभविता एवं भूतो मरुत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः रेत इत्युदकनाम री-

यतेगच्छतीतिरेतः रीगतिरेषणयोः स्रुतिग्यातुद्वेतिअसुन तुडागमश्च शसोव्यत्ययेनइसादेशः ।
दुघानाः दुहप्रपूरणे कर्वरिलट् शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् व्यत्ययेनघत्वम् वृषादेराकृतिगणत्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । पन्थासः पतन्तीतिपन्थानोरभ्ययः पतेस्थचेतिइनिप्रत्ययः थकारान्तादेशश्च ज-
सिपथिमध्यभुक्षामादितिव्यत्ययेनात्वम् आजसेरसुक् यद्वा पन्थानइत्यत्रवर्णव्यापत्त्यानकार-
स्यसकारः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । सासहिः पहअभिभवे उत्तर्गच्छन्वसी-
तिवचनात् आदगमहनइतिकिप्रत्ययः लिङ्गद्वावाद्धिर्वचनम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

सोअङ्गिरोभिर्अङ्गिरस्तमोभूहृषावृषभिःसरिवभिःसखासन् ।
ऋग्मिभिर्ऋग्मीगातुभिर्ज्येष्ठोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरःइभिः । अङ्गिरःइतमः । भूत् । हृषा । वृषइभिः ।
सरिवइभिः । सखा । सन् । ऋग्मिइभिः । ऋग्मी । गातुइभिः ।
उयेष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

सइन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गन्तिगच्छन्तीत्यङ्गिरसोगन्तारः तेभ्योऽप्यङ्गिरस्तमोभूत् अति-
शयेनगन्ताभवति वृषभिवृषा वर्षितृज्योप्यतिशयेनवर्षिता सखिभिः समानख्यानेभ्योमित्रभूते-
भ्योपिसखाअतिशयेनहितकारी एवंभूतःसन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योपिऋग्मी अर्चनीयोभवति
गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योपिज्येष्ठः अतिशयेनस्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टोमरुत्वानिन्द्रो-
क्षणायभवतु ॥ अङ्गिरोभिः अगिरगिलगित्यर्थाः अङ्गिराअप्सराइत्योणादिकोऽसुनप्रत्य-
योनिपात्यते इदमादिपुसर्वत्रपञ्चम्यर्थेतृतीया । ऋग्मिभिः ऋचस्तुतौ संपदादिलक्षणोभावे
किप् मत्वर्थीयोमिनिः षदत्वात्कुत्वम् जस्त्वं च । गातुभिः गास्तुतौ कमिमनिजनीत्यादिनाकर्म-
णिनुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

ससूनुभिर्नरुद्रेभिर्ऋग्भानृषाह्येसासह्यैअमित्रान् ।
सनीळेभिःश्रवस्यानितूर्वन्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सः । स॒नु॒ऽभिः । न । रु॒द्रेभिः । ऋ॒श्वः । नृ॒ऽस॒क्षे । स॒स॒हान् ।
अ॒मि॒त्रान् । स॒ऽनी॒लेभिः । श्र॒व॒स्यानि । तूर्व॒न् । म॒रु॒त्वान् । नः ।
भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥ ८ ॥

स॒नु॒भिर्न पुत्रैरिव रु॒द्रेभिः रु॒द्रपुत्रैर्मरु॒द्भिर्यु॒क्तः ऋ॒श्वाम॒हान् एवंभूतः स॒इन्द्रः नृ॒पाहो॒नृभिः
पुरु॒षैः सो॒ढव्ये स॒ङ्ग्रामे अ॒मित्रान् शत्रून्स॒सहान्भिभू॒तवान् अपिच स॒नीलेभिः स॒मान॒निलैर्मरु॒द्भिः
सह श्र॒वस्यानिश्र॒वइत्य॒जना॒म तद्धेतु॒भूतान्यु॒दकानि॒तूर्वन्से॒धात्म॒च्यावयन्मरु॒त्वानिन्द्रो॒स्माकं॒रक्ष॒णाय॒भवतु ॥ नृ॒पहे॒ प॒हम॒र्पणे श॒क्तिस॒हो॒श्रेतिक॒र्मणि॒यत् अन्ये॒षाम॒पि॒दृश्य॒तइति॒संहिताया॑धा॒त्वका॒र॒स्यदी॒र्घत्व॒म्यतो॒नाव॒इत्याद्यु॒दात्त॒त्वेरु॒दत्तर॒पद॒मरु॒तित्स्वर॒त्वम् । स॒सहान् प॒हअ॒भिभवे॒ ल्पिः क॒मुः
अ॒भ्यास॒दी॒र्घत्वंछान्द॒सम् । अ॒मि॒त्रान् मि॒त्राण्ये॒षुन॒सन्तीत्य॒मित्राः न॒जो॒जर॒मर॒मि॒त्रमृ॒ताइत्यु॒त्तर॒प॒दाद्यु॒दात्त॒त्वम् । स॒मानं॒नीले॒षेपा॒न्तेस॒नीलाः स॒मान॒स्य॒च्छन्द्सी॒तिस॒भावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठोऽष्टमाह—

स॒म॒न्यु॒मीः स॒म॒द॒नस्य॒क॒र्ता॒स्माके॑भिर्नृ॒भिः सूर्य॑सनत् ।
अ॒स्मि॒न्न॒हन्त॑स॒त्पतिः॒पुरु॒हूतो॒म॒रु॒त्वान्जो॒भव॒त्विन्द्र॑ऊ॒ती ॥ ६ ॥
सः । म॒न्यु॒ऽमीः । स॒म॒द॒नस्य । क॒र्ता । अ॒स्माके॑भिः । नृ॒ऽभिः ।
सूर्य॑म् । स॒न॒त् । अ॒स्मिन् । अ॒हन् । स॒त्स॒प॒तिः । पुरु॑ऽहूतः ।
म॒रु॒त्वान् । नः । भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रु॒भिर॒प॒हता॒सुगो॒पु तेःस॒हयु॒द्धार्थं॒विनिर्ग॑ताऋ॒श्वः आ॒द्योये॒नसू॒क्तेने॒न्द्रम॑स्तु॒वन् स॒इन्द्रः
म॒न्यु॒मीः म॒न्योःको॒पस्य॒निर्मा॑ता यद्वा अ॒भिम॒न्य॒मान॒स्यग॒त्रोर्हि॑सकः अपिच स॒म॒द॒नस्य॒सङ्ग्राम॑स्य
क॒र्तास॒त्पतिः स॒तां॒पाल॒यिता॒पुरु॒हूतः बहु॑भिर्ग॒जमा॑नैः आ॒हूतः ए॒वंगु॒णवि॒शिष्टः सः अ॒स्मि॒न्न॒हन्
अ॒स्मि॒न्दि॒वसे॒अस्मा॑केभिः अ॒स्मा॑कैः अ॒स्मदी॑यैः नृ॒भिःपुरु॑षैः सूर्य॑सूर्य॒मकाशं॑सनत् संभ॒क्तं॒करो॒तु
शत्रु॒पुरु॑षैस्तु॒दृष्टि॒निरोध॑कमन्ध॒कारं॒संयोज॑यतु स॒चम॑रु॒त्वानिन्द्रो॒स्माकं॒रक्ष॒णाय॒भवतु ॥ म॒न्यु॒मीः
म॒न्युं॒मिना॑तीति॒मन्यु॒मीः मी॒र्ज॒हिंसायां॑ कि॒म् । स॒म॒द॒नस्य स॒हमा॑द्यन्त्य॒स्मि॒न्निति॒सम॑द॒नः स॒ङ्ग्रामः
मदी॒हर्षे अधिक॑रणे॒त्युद् स॒हस्य॑सः॒संज्ञा॒यामि॒ति॒स॒भावः । अ॒स्माके॑भिः त॒स्मि॒न्न॒णिच॑मु॒ष्माका॒-

स्माकावित्यणिअस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्ध्यभावः बहुलंछन्द-
सीतिभिसप्तैसभावः स्वरस्तुप्रास्माकासश्चस्वरयइत्यत्रोक्तः। सनव वनपणसंभक्तौ लेटचडागमः।
अहन सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सत्यविः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

तमूतयोरणयञ्छूरंसातौतक्षेमस्यक्षितयःकृण्वत्त्राम् ।
सविश्वस्यककृणंस्येशएकोमरुत्वान्नोमवत्विन्द्रंऊती ॥ ७ ॥

तम् । ऊतयः । रणयन् । शूरंसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः ।
कृण्वत् । त्राम् । सः । विश्वस्य । ककृणंस्य । ईशे । एकः ।
मरुत्वान् । नः । अवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिन्द्रंशूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैःसम्भजनीयेसङ्ग्रामे ऊतयोगन्तारोमरुतः रणयन्त्रमयन्ति
यद्वा प्रहरभगयोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपंशब्दमिन्द्रमुद्दिश्यकुर्वन्ति अपिच क्षितयोमनुष्याः तमि-
न्द्रक्षेमस्यरक्षणीयस्यसर्वस्यधनस्य प्रां प्रातारंरुणवत् कुर्वन्ति देवतान्तरादस्पकोतिशयइतिचे-
दुच्यते सइन्द्रोविश्वस्यसर्वस्यककृणंस्यअभिमतफलनिष्पादनरूपस्यकर्मणएकोऽसहायएवई-
शेईष्टेअन्यत्पूर्वपद ॥ ऊतयः अवतेर्गत्यर्थाल्लत्यल्पुदोबहुलमितिकर्तरिक्किन् तितुषेतीदृप्ततिषेधः
अन्यत्वेत्यादिनायकारस्योपधायाश्चऊट् ऊतिपूतोत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् यद्वा कर्तरिक्किच् ।
रणयन् रमतेर्हेतुमणिजन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् अन्यविकारंछान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः अ-
स्माणिजन्तात्पूर्वपदलङ् । त्राम् भेइपालने प्रायतेइतित्रां किप्रचेतिचशब्देनदशिमहणानुकर्षणा-
न्निरुपपदादपिक्किप् । ककृणंस्य डुकृञ्करणे कृवृवृदारिभ्यजननिभावेउनन् व्यत्ययेनप्रत्य-
याद्युदात्तत्वम् । ईशे ईशेश्वर्ये लोपस्तआत्मनपदेज्विबिलोपः ॥७॥

अष्टमीष्टकमाह—

तमंप्सन्तशर्वसउत्सवेपुनरोनरमवसेतंधनाय ।
सोअन्धेचित्तमंसिज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नोमवत्विन्द्रंऊती ॥ ८ ॥

तम् । अ॒प्स॒न्त॒ । शर्व॑सः । उ॒त्स॒वेपु॑ । नरः । नर॑म् । अव॑से । तम् ।
 धना॑य । सः । अ॒न्धे । चि॒त् । तम॑सि । ज्योतिः । वि॒दत् ।
 म॒रु॒त्वा॑न् । नः । भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ८ ॥

मरोनेतारःस्तोतारः शयसोबलस्यसंवन्धिपुजत्तवेपुसङ्ग्रामेपुनरं जयस्यनेतारंतमिन्द्रंअप्सन्त
 आपुवन्ति किमर्थं अवसे अन्नाथैरक्षणार्थेवा तथाधनायधनार्थंचतमिन्द्रंमापुवन्ति तस्मात्सइन्द्रः
 तमसिदृष्टिप्रतिबन्धकेअन्धेचित्वाध्यानरहितेचित्तव्यामोहकरेपिसङ्ग्रामे ज्योतिःविजयलक्षणंम-
 काशंविदत् लंभयति तस्मात्तमेवमापुवन्तीत्यर्थः अन्यत्तमानम्॥अप्सन्त आपूव्यान्तौ लडिव्य-
 त्ययेनात्मनेपदम् व्यत्ययेनक्सप्रत्ययः व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् विदृष्टाभे छन्दसिलुङ्ल-
 ङ्लिटिइतिवर्तमानेछान्दसोलुङ् लदित्वात् ष्रेढादेशः बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः ॥८॥

नवमीष्टचमाह—

स॒स॒व्ये॒न॒य॒म॒ति॒ब्रा॒ध॒त॒श्चि॒त्स॒द॒क्षि॒णे॒सं॒गृ॒भी॒ता॒कृ॒ता॒नि॒ ।
 स॒की॒रि॒णा॒चि॒त्स॒नि॒ता॒ध॒ना॒नि॒म॒रु॒त्वा॑न्म॒व॒त्वि॒न्द्र॑ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सः । स॒व्ये॒न॒ । य॒म॒ति॒ । ब्रा॒ध॒तः । चि॒त् । सः । द॒क्षि॒णे॒ ।
 स॒म॒गृ॒भी॒ता॒ । कृ॒ता॒नि॒ । सः । की॒रि॒णा॒ । चि॒त् । स॒नि॒ता॒ । ध॒ना॒नि॒ ।
 म॒रु॒त्वा॑न् । नः । भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सइन्द्रः सव्येनवामहस्तेनैकहस्तेनब्राधतश्चिद्वर्हिसतोमहतः शत्रून्पियमतिनियमयति तथा-
 सइन्द्रः दक्षिणेनदक्षिणपार्श्वस्थेनहस्तेनैकेन यजमानैःकृतानिहवींषिसंगृभीतासगृहीतासंगृह्णाति
 अपिचसइन्द्रः कीरिणाचिद कीर्तयित्रास्तोत्राचस्तुतःसन् धनानिसनिता प्रदानशीलोभवति ह-
 विःमदावृणामिवस्तोवृणामपिधनंप्रयच्छतीत्यर्थः शिष्टंस्पष्टम् । यमवि यमउपरमे णिचि अमन्त-
 त्वान्मित्वे ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिगोपः ।
 ब्राधतः बृधुवृद्धौ अस्मादतिप्रत्ययऔणादिकआमागमश्च वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता
 ग्रहउपादाने लिङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लिङःसलोपइतिसलोपः ग्रहिज्यादि-
 नासंप्रसारणम् ह्यहोर्भइतिभ्रत्वम् अचोवस्तिडइतिदीर्घः । सनिता पणुदाने ताच्छीलिक-
 स्त्वम् । धनानि नलोकाव्ययेतिपष्ठीप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

दशमीष्टवमाह—

सग्रामेभिः सनिता सरथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नर्वय ।

सपौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्ओमवत्विन्द्र ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः ।

कृष्टिभिः । नु । अय । सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः ।

मरुत्वान् । नः । अवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

सइन्द्रः ग्रामेभिः मरुतसंधैः सह सनिताफलानां पदावाभवति सचाद्यास्मिन्नहनि मुक्तिर्पंवि-
श्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैरथेभिरिन्द्रसंवन्धिभीरथैः करणभूतैर्विदेविज्ञायते अपिचसइ-
न्द्रः पौंस्येभिः स्वर्कापैर्बलैः अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन्वर्तते मरुत्वा-
न्सइन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ग्रामेभिः बहुलं छन्दसीति भित्तपे सभावः ग्रामादीनां चेत्पापुदा-
त्तत्वम् । विदे विदज्ञाने कर्मणि लट् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लोपस्त आत्मनेपदे धि-
वितलोपः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेन वमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टवमाह—

सजामिभिर्पत्समजातिमीह्मेजामिभिर्वापुरुहूत एवैः ।

अपांतो कस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान्ओमवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिभिः । यत् । सप्त अजाति । मीह्मे । अजामिभिः ।

षा । पुरुहूतः । एवैः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेपे ।

मरुत्वान् । नः । अवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्पंजमानैराहूतः सइन्द्रः मीह्मे सद्रूपे मीह्मपि विचननाम् तन्नेनुवात्सङ्गामोपिमी-
ह्मशब्देनोप्यते जामिभिः नन्धुभिः अजामिभिर्वापान्धवरहितैर्वा एवैर्पुंक्षार्थमरुद्भिः सह पदास म-

जातिसप्तच्छते तेषामुभयविधानामपांइन्द्रं प्रामुखां पुरुषाणां लोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेपे
 जयमाप्तये स इन्द्रो भवति किमु वक्तव्यं अस्माकं स्तोतृमानां जयो भवतीति अन्यत्समानम् ॥ समजा-
 ति अजगति क्षेपणयोः सेट्याहागमः । जेपे जिजये औणादिकः सप्तत्ययः चतुर्थ्यर्थे सप्तमी यद्वा-
 जेपुणेपुमेपुगतौ किरचेति किर सायेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सर्वञ्च भृदस्युहाभीमउग्रः सहस्रचेताः शतनीथः क्रन्वा ।
 चन्नीपो न शर्वसा पाञ्चजन्यो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ १२ ॥

सः । वृज्जः भृत् । दस्युः हा । भीमः । उग्रः । सहस्रं चेताः ।
 शतनीथः । क्रन्वा । चन्नीपः । न । शर्वसा । पाञ्चजन्यः ।
 मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुं मशक्यस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितुं नाम सुराणां ह-
 न्ता भीमः सर्वपांभयहेतुः उग्रः उद्वर्णतेजाः सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः शतनीथः ब-
 हुस्तुतिर्वहुविधमापणोवा ऋज्वाज रुभासमानो महान्वा चन्नीपो न चन्वां च मसेरसात्मना अवस्थितः
 सोम इव शर्वसा वलेन पाञ्चजन्यः गन्धर्वा अप्सरसो देवा अशुरारक्षांसि पञ्चजनाः निपादपञ्चमाध-
 त्वारो यणांवा तेषु पक्षकत्वेन भवः एवं भूतः समरुत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा बहु-
 लं छन्दसोपि हन्तेः किर । भीमः जिभीभये भीमादयोषादानेभ्यः पुगेति मक् । शतनीथः णीज्
 मापणे हनिकुपिनीरमिकाशिष्यः कथ्यन्ति कथ्यन्प्रत्ययः । चन्नीपः इपगतौ चन्वां इष्यति गच्छ-
 तीति चन्नीपः इगुपधलक्षणः कः वर्णव्यापत्त्यारेफो दीर्घश्च यद्वा चमेरौणादिकर्षवत्प्रत्ययः पूर्व-
 पदेफः । पाञ्चजन्यः भवार्थे महिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः निस्वादाद्युदा-
 त्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्पादिवो न त्वेपोस्वयः शिर्मावान् ।
 तंसं चन्ते स न प्रस्तं धना निमरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वर्जः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः ।
रवथः । शिमीध्वान् । तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्यवज्रः कुलिशः स्पतशृङ्गक्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः यद्वज्रः स्वर्षाः
शोभनस्योदकस्यदाता दिवोन दिवःसम्बन्धीसूर्यइव त्वेषः त्विपदीशौ रवथः शब्दस्यगर्जनल-
क्षणस्यकर्ता शिमीध्वान् शिमीतिकर्मनाम लोकानुग्राहकेणकर्मणायुक्तस्तमिन्द्रसनयोधनस्यदा-
नानिसचन्तेसेवन्ते तथातंधनानिचसेवन्ते समरुत्वानिन्द्रो नोस्माकरक्षणायभवतु ॥ क्रन्दति क-
दिक्क्रदिक्दिवाह्वानेरोदमेच छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः । स्वर्षाः
सुपूर्वादन्तेर्विच् सुधुआर्तिगच्छतीतिस्वरुदकं तत्सनोतीतिस्वर्षाः णणुदाने णमसनत्वनक्रमगमो-
विद् विद्वनोरनुमासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिपत्वम् । त्वेषः त्विपदीशौ पचाद्यच् । रवथः
रुशब्दे शीङ्ग्यापिरुगमिवविजीविप्राणिभ्योथइत्यथप्रत्ययः गुणावादेशौ । सनयः सनोतेर्भा-
वेऔणादिकइप्रत्ययः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टवमाह—

यस्याजस्रंशर्वसामानमुक्थंपरिभुजद्रोदसीविश्वतःसीम् ।
सपारिपृक्तुंभिर्मन्दसानोमरुत्वान्जोभवत्विन्द्रऊती ॥ १४ ॥
यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजत् ।
रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिपृत् । क्रतुंऽभिः ।
मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

तस्येन्द्रस्यउक्थंशशस्यं शवसा मानं बलेनसर्वस्यपरिच्छेदकंसर्वेषांचलस्योपमानभूत्वा
रोदसी घावापृथिव्यौ विश्वतःसींअजस्रमनवरतं परिभुजव परितःसर्वतोभुनक्ति पालयति सइ-
न्द्रः क्रतुभिरस्माभिःकृतेयोगैर्मन्दसानोमोदमानःसन् पारिपृवअस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं
वचपरिभाषणे पातुतुदिवचीत्यादिनाकर्मणिथक् वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । परिभुजव भु-
जपालनाभ्यवहारयोः छेट्यडागमः व्यत्ययेनराः । परिपृत् पारतीरकर्मसमाप्तौ छेट्यडागमः
सिद्धहुलंटेटीतिसिप् तस्पर्धधातुकत्वादिद् व्यत्ययेनणिलोपः । मन्दसानः यदिस्तुतिमोदमदस्व-
मकान्तिगतपि कञिभूमिन्दिसहिभ्यःक्रिदित्यसानच्प्रत्ययः ॥ १४ ॥

षष्ठदशीशृचमाह—

नयस्यदेवादेवतानमर्ता आपश्चनशर्वसो अन्तमापुः ।

सप्ररिक्ता त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्भो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । च । न । शर्वसः ।

अन्तम् । आपुः । सः । प्ररिक्ता । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

देवतादेवस्पदानादिगुणयुक्तस्यस्येन्द्रस्यशर्वसो बलस्यान्तमवसानं देवाः वस्वाद्यादेव-
गणाः नापुः नानशिवे तथामर्ताः मनुष्या आपश्चन आपोपिनमापुः सतादृशा इन्द्रः त्वक्षसा शत्रू-
णां तनूकर्त्रा आत्मीयेन बलेन क्षमः पृथिव्याः दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्तापकर्षणरेचको भवति लोक-
द्वयादप्यस्य बलं अतिरिच्यत इत्यर्थः मरुद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नोस्माकमूती ऊतयेरक्षणा य भवतु ॥
देवता देव एव देवता देवात्तलित्वार्थे तल् सुपांस्तुलुगिति पष्ठ्यालुक् । मर्ताः मृद्माणात्यागे अ-
सिहसीत्यादिना तन्मत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिक्ता रिचिर्विरेचने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इ-
ति कनिष् अन्त्यविकारश्छान्दसः । त्वक्षसा तक्षत्वक्षतनूकरणे असुन निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
क्षमः क्षेतिपृथिवीनाम् आतोधातो रित्यत्र आत इति योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ङसि-
भसंतायामाकारलोपः यद्वा क्षमायीविधूनने अस्मात् किप्चेति किप् वरपृक्तलोपात्पूर्ववडिलो-
पः अन्यत्समानम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

षोडशीशृचमाह—

रोहिच्छया वासुमदं शुल्लामीर्युक्षाराय ऋज्वाश्वस्य ।

वर्षण्वन्तं विभ्रती धूर्परथं मन्द्राचिकेतुना हुं पीपु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् । अश्वः । ललामीः । युक्षा । राये ।

ऋज्वाश्वस्य । वर्षण्वन्तम् । विभ्रती । धूः । रथम् । मन्द्रा ।

चिकेतु । नाहुं पीपु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहिं रोहितवर्णाश्यावाश्यामवर्णाश्याभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तैत्यर्थः सुमदंशुः सुम-
वस्वतः प्रांशुः उक्तं च यास्केन—सुमवस्वयमित्यर्थः अतिदीर्घावियवा ललामीः पुंस्त्वेवती अश्वभूष-
णयुक्ता वा द्युक्षा दिविद्युलोके कृतनिवासा ऋज्जाश्वस्य एतत्संज्ञस्य राजर्षेः शयधनार्थं वृषण्वन्तं
वृष्णासे क्रेन्द्रेण युक्तं रथं धूर्पुयुगसम्बन्धिषु वहनप्रदेशेषु चिभ्रती वहन्ती मन्दासर्वे पामाह्लादकरी
अश्वपंक्तिः नाहुषीषु नहुषामनुष्याः तत्संबन्धिनीषु विशुतेनालक्षणास्तु मजासु चिकेतज्ञायते
इन्द्राश्वपंक्त्या युक्तः इन्द्रः संग्रामेषु अनुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः ललामशब्दात्
छन्दसीवनिपावितमित्यर्थः यईकारः अडचन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा क्षिनिवासगत्योः औणा-
दिकोऽहप्रत्ययः ततटाप् । ऋज्जाश्वस्य ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेन्द्रेत्यादिनारकप्रत्यया-
न्तो निपातितः ऋज्जागतिमन्तोऽवायस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तं अनोनुडिति
मत्सुपोनुद् । चिकेत कितज्ञाने छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् व्यत्ययेन तिप् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

एनस्यत्तं इन्द्रं वृष्णा उक्थं वापार्गिरा अभिगृणन्ति राधः ।

ऋज्जाश्वः प्रष्टिभिरम्बरीपः सह देवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वापार्गिराः । अभि ।

गृणन्ति । राधः । ऋज्जश्च अश्वः । प्रष्टिभिरम्बरीपः । सह देवः ।

भयमानः । सुराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णाः कामानां वार्षितुस्तेन वत्यत वेदत उक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वापार्गि-
रावृषागिरोराज्ञः पुत्रा ऋज्जाश्वदयः अभिगृणन्ति आभिमुख्येन वदन्ति वापार्गिरा इत्येतद्विवृणो-
ति ऋज्जाश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्कपिभिः सह इन्द्रमस्तीव्रकेते पार्श्वस्थाः
अम्बरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वापार्गिराः तस्यापत्यमित्यणप्रत्ययः । गृणन्ति गृह्णादौ प्लादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । राधः राधसाधसंसिद्धौ राधोतिसमृद्धौ भवत्यनेनेति राधः करणे असुन् । ऋ-
ज्जाश्वः ऋज्जागतिमन्तोऽवायस्य सतथोक्तः । अम्बरीषः अविरादे औणादिक ईषप्रत्ययः । सह दे-
वः देवैः सह वर्तत इति वोपसर्जनस्येति विकल्पनात्संभावाभावः । भयमानः जिभीभये अस्मादन्त-

भोवितण्यथाभ्यत्ययेनशानच् बहुलंछन्दसीविशपःश्लोरभावः अदुपदेशाछसार्वधातुकानुदात्त-
त्वेधातुस्वरएवशिष्यते । सुराधाः राधइतिघननाम शोभनंराधोयस्य सोमनसीअलोमोपसीइत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टममाह—

दस्यूञ्छिम्पूँश्चपुरुहूतएवैर्हत्वापृथिव्यांशर्वानिर्वर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रंसार्वभिःश्विद्व्येभिःसनत्सूर्यसनदपःसुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्पून् । च । पुरुहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्याम् ।

शर्वा । नि । वर्हीत् । सनत् । क्षेत्रम् । सार्वभिः । श्विद्व्येभिः । सनत् ।

सूर्यम् । सनत् । अपः । सुवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतः बहुभियंजमानैराहूतइन्द्रः एवैर्गमनशीलेर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौवर्तमा-
नान्दस्यून्उपक्षपयितुंशत्रून् शिम्पूँश्चशमयितुंवधकारिणोराक्षसादींश्चहत्वामहत्य तदनन्तरंश-
र्वाहंसकेनवज्रेणनिर्वर्हीत् अपधीत् निवर्हयतिर्वधकर्मा एवंशत्रून्निरस्यश्विद्व्येभिः श्वेतवर्णैः
अलङ्कारेणदीप्ताङ्गैः सत्त्वभिर्मित्रभूतेर्मरुद्भिःसह क्षेत्रंशत्रूणांस्वभूतांभूमिसनदसमभाक्षीव तथावृ-
त्रेणनिरोहितंसूर्यतस्यवृत्रस्यहननेनसमव अभजत प्राप्तवानित्यर्थः तथासुवज्रः शोभनवज्रयुक्त-
इन्द्रः वृत्रेणनिरुद्धाआपोवृष्ट्युदकानिसनदसमभजव ॥ दस्यून्दसुउपक्षये यजिमनिशुन्धिदसि-
णनिष्प्योयुः वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । शिम्पून् शमउपशमे शमयति सर्वेतिरस्करोतीतिराक्षसा-
दिःशिम्पूः औणादिकीयुन्मत्तयः वर्णव्यापत्याअकारस्येत्यम् । शर्वा शूहिंसायाम् अन्येभ्यो-
पिदशपन्तइतिवनिष् सुपांसुत्तुगितिहवीषायाहादेशः । सनद्वनपणसंभक्तौ लडिबहुलंछन्दस्पमा-
हधोगेपीन्यइभावः । श्विद्व्येभिः श्वितावर्णे औणादिकोनकप्रत्ययः श्वित्रंरुक्वर्णमर्हतीति
श्वित्र्याः छन्दसिचेतिवः । सुवज्रः आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टममाह—

विश्वाहेन्द्रोअधिवृत्तानोअस्त्वपग्निदताःसनुयामवाजंम् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तार्मादितिःसिन्धुःपृथिवीउत्तयोः॥१९॥११॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिवक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः ।
सनुयाम् । वार्जम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥ ११ ॥

विश्वाहासर्वकालनोस्माकमिन्द्रः अधिवक्तास्तु अधिवचनपक्षपातेनवचनं यथोक्तं ब्राह्मणा-
याधिब्रूयादिति सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु वयंच अपरिहृताः अकुटिलगतयः संतो-
वार्जं हविलक्षणमन्नं सनुयाम् संभजामहे यदनेन सूक्तेनास्माभिः पार्थितं तन्मित्रादयो ममहन्तां
पूजितं कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा विश्वान्यहानि विश्वाहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया शोचन्दसि बहुलमि-
ति शैलोपः उपधादीर्घत्वम् नलोपः मरुद्वादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिहृताः ह्यकौटि-
ल्ये निष्ठायां अपरिहृताश्चेति निष्ठातत्वाद्बहुभावाभावः अन्यपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम्
पणुदाने लिङितनादित्वाद्भुत्ययः वनपणसंभक्तावित्यस्माद्व्यत्ययेन उग्रत्ययः ॥ १९ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे एकादशोऽयं ॥ ११ ॥

प्रमन्दिन इति एकादशार्चमष्टमसूक्तम् आह्निरसस्य कुत्सस्यार्चं अष्टम्याद्याश्च तत्सत्त्विदुभः शि-
ष्टाः सप्तजगत्यः इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्—प्रमन्दिन एकादशकुत्स आद्यागर्भत्वा विष्णुपनिपद
चतुस्त्रिदुषन्तमिति । दशरात्रस्य नवमेहनिमरुत्वतीये एतत्सूक्तं विश्वजित इति खण्डे सूचितम्—प्र-
मन्दिन इमा उर्वे विमरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रमन्दिनैः पितुर्मर्चता वचो यः कृष्णगर्भानिरहन् ऋजिर्ध्वना ।
अवस्य वो वृषणं वज्रं दक्षिणं मरुत्वं न्तं सख्यायं हवामहे ॥ १ ॥
प्र । मन्दिनैः । पितु इमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णगर्भाः ।
निः अहन् । ऋजिर्ध्वना । अवस्यवः । वृषणम् । वज्रं दक्षिणम् ।
मरुत्वं न्तम् । सख्यायं । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋज्विजः मन्दिनेस्तुतिमतेस्तोत्रव्यायेन्द्राय पितुमवहविलक्षणेनानेनोपेतं वचःस्तुतिलक्षणं
वचनं मार्चतप्रकर्षणोच्चारयत य इन्द्रः ऋजिर्ध्वना एतत्संज्ञकेन रात्रा सख्या सहितः स न कृष्णगर्भाः कृ-
ष्णोनामकश्चिदसुरः तेन निषिक्तगर्भाः तदीयाः भार्याः निरहन् अवधीत् कृष्णपसुरंहत्वा पुत्राणाम-

प्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि अवधीदित्यर्थः । अवस्यवोरक्षणेच्छवोवयंवृषणंकामानां
वर्धितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुकेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वं तं इन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आ-
ह्वयामहे ॥ मन्दिने मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्विगतिषु औणादिक इति प्रत्ययः तदुक्तं यास्केन—म-
न्दीमन्दतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमव हस्वनुङ्ख्यामनुचितमितुप उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भाः कृष्णेन
निषिकागर्भायास्तुतास्तथोक्ताः परादिच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्यवः अ-
वेरौणादिको भावे असुन् अवइच्छत्यवस्यति सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वृषणं
वाप पूर्वस्य निगमे इति विकल्पनादीर्घाभावः । सख्याय सख्युः कर्मसख्यं सख्युर्ध इति यप्रत्ययः ।
हवामहे हे जोलटि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् ॥ १ ॥

द्वितीयाध्वमाह—

धोव्यंसं जाहृपाणेन म॒न्युना॒यः श॒म्वरं॒ यो अ॒ह॒न्पि॒मुं म॒व्र॒तम् ।
इन्द्रो॒यः शु॒ष्णं म॒शु॒प॒न्या॒हृण॒ङ्ग॒रु॒त्वं न्तं स॒ख्याय॒हवाम॑हे ॥ २ ॥

यः । वि॒॒ऽअँसम् । ज॒हृपा॒णेन॑ । म॒न्युना॑ । यः । श॒म्वरं॑ । यः ।
अ॒ह॒न् । पि॒मुम् । अ॒व्र॒तम् । इन्द्रः॑ । यः । शु॒ष्णम् । अ॒शु॒पम् । नि ।
अ॒हृण॑क् । म॒रुत्वं॑ न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वाम॑हे ॥ २ ॥

यइन्द्रः जहृपाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रं अहन्नवधीत् अपि च
यइन्द्रः शंवरं एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् तया अवतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिमुं एतत्संज्ञं
चासुरं यइन्द्रः अवधीत् किञ्च यइन्द्रः असुरं शोपकरहितं शुष्णं सरस्वजगतः शोपकं एतत्सं-
ज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् समूहं हतवानित्यर्थः तं मरुत्वं तं इन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यंसं
विगतोत्तोरस्मात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणि उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्यानुदात्त-
स्वरितत्वम् । जहृपाणेन हपतुष्टौ अवबृद्ध्यर्थः छन्दसि लिट् लिटः कान्तेति तस्य कान-
जादेशः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् चित्वादनोदात्तत्वम् । अ-
सुरं शुपरोपणे इगुपधत्तक्षणः कः शुपाः शोपकानसन्त्यस्येत्यसुरः परादिच्छन्दसि बहुलमि-
ति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् वृजोवर्जने रौघादिकः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य ब्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।
यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्र्वति ब्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥
यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । ब्रते । वरुणः ।
यस्य । सूर्यः । यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्र्वति । ब्रतम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महत् विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते यस्येन्द्रस्य ब्रते नियमरूपे कर्मणिवरुणो वर्तते वरुणो पीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः अपिच सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य ब्रते वर्तते तथा यस्येन्द्रस्य ब्रतं कर्मसिन्धवो नद्यः सश्र्वति वचनव्यत्ययः गच्छन्ति सश्र्वतिर्गतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ दिवोद्यावेति द्यावादेशः सचाद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः देवताद्वेचेत्युभयपदमलुतिस्वरत्वम् बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यो अश्वानां योगवांगोपतिर्वशीय आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।
वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥
यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः ।
कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः । वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः ।
वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

यइन्द्रः अश्वानां पतिरधिपतिः तथा यइन्द्रो गोपतिः न केवलमेकस्पागोः किन्तु सर्वांसाभिर्याह गवामिति सर्वासां गवामधिपतिर्भवति वशी अपराधीनः स्वतन्त्र इत्यर्थः अपिच यइन्द्रः कर्म-

णिकर्मणिसर्वेषु कर्मसु स्थितो नैश्वस्येनावतिष्ठमानः आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः प्राप्तो न भवति आरितः प्रत्यृतः स्तोमानिति निरुक्तम् । यइन्द्रः असुन्वतः सुन्वतां भगवानुष्ठातृणां विरोधिनो वीळोश्चिद्वदस्यापिशत्रोः वधः हन्ता तं मरुत्वन्तं इन्द्रं सख्याया हवामहे ॥ गवां नगोऽश्वन्त्साववर्णे-
ति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः पत्या वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः ऋ-
गतौ अस्मात्प्रत्ययान्तिष्ठानागमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुण्यभावः यद्वा सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्थं शू-
णोतीनामिति विहितस्य यडः यडोचिचेत्यत्र च शब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकिप्रत्य-
यलक्षणेन सन्पडोरितिक्रइत्येतस्य द्विवचने उरदत्वहलादिशेषयोः सतोः रुमिकौचलुकीतिरुक्-
ततो निष्ठायां छान्दसइहाममः ऋकारस्य यणादेशः रोरीत्यभ्यासरेफलोपः दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोणइ-
ति दीर्घः । वधः कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वधइति कर्तव्यं पूर्वधादेशश्च सचादन्तः
अवोलोपे उदात्तनिवृत्तित्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

यो विश्वं स्पृजगंतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।
इन्द्रो यो दस्यूरधरां अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगंतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः ।
गाः । अविन्दत् । इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरात् । अवऽअतिरत् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

यइन्द्रः विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रभवसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यश्च ब्रह्मणे
प्राणजातिभ्यो द्विरोच्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वाभावी सन् प्राणिभिरपहतागाः अविन्दत्
अलभत अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवैरसुरैर्युद्धागाः स्वयमलभतेत्यर्थः अपिच यइन्द्रो दस्युनुप-
पत्तितुन् असुरानधरान्छिद्यन्तुत्वा अवातिरव अवधीव अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं
सख्याया हवामहे । जगतः गच्छत्पृथगतौ वर्तमाने पृथग्दहन्महम्मगच्छत्वच्चेति अतिप्रत्ययान्तो-
निपात्यते जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः श्वसमाणेन अनच अस्मात्पुटः शत अदादित्वाच्छपो-
ट् शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पञ्चाः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ५ ॥

पष्ठीमृचमाह—

यः शूरेभिर्हृद्योयश्च भीरुभिर्योधावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः
इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभिसं दधुर्मरुत्वन्तं सखायं हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यः । शूरेभिः । हृद्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावद्भिः ।
हूयते । यः । च । जिग्युभिः । इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना ।
अभि । समुद्रधुः । मरुत्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यइन्द्रः शूरेभिः शौर्योपैतैः पुरुषैः हव्यः योद्धुमाहातव्यः यश्च भीरुभिः भयशीलैः कावैरैः पु-
रुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः अपिच यइन्द्रोधावद्भिः पराजयेन पलायमानैः हूयते रक्षार्थमाहूयते
यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते यंचेन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि त्वेषु कार्येषु अभिसन्दधुः
आभिमुख्येन स्थापयन्ति तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सखायाह्वयापहे ॥ शूरेभिः बहुलं छन्दसीति भिस-
ऐसभावः । हव्यः हूयते रचोयदित्यव हूयत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् गुणः धातोस्त-
न्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः भियः कृक्कु कनावितिकुप्रत्ययः । धावद्भिः सुगतौ सतेर्वेगितायां
शपि पाघेत्यादिना धावादेशः शपः पिच्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुस्वरणधातुस्वरः शिष्य-
ते । जिग्युभिः जिजये लिटः कसुः द्विर्वचने सन्लिटोर्जेरिति अग्न्यासादुच्चरस्यजकारस्यकृत्वम् भि-
सि अयस्मयादिस्वेन भवत्वात् पसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् छान्दसोन्यलोपः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशोऽवर्गः ॥ १२ ॥

सप्तमीमृचमाह—

रुद्राणामिति प्रदिशां विचक्षणो रुद्रेभिर्योपांतनुते पृथुज्वयः ।
इन्द्रं मनीषा अर्चयति श्रुतं मरुत्वन्तं सखायं हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशां । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योपां ।
तनुते । पृथु । ज्वयः । इन्द्रम् । मनीषा । अग्नि । अर्चति । श्रुतम् ।
मरुत्वन्तम् । सखायम् । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मनामकाशमानइन्द्रः रुद्रपुत्राणां अध्यात्मप्राणरूपेणवर्तमानानामरुतां यद्वा रोदयितृणांप्राणानां प्राणाहिशरीराभिर्गताः सन्तोवन्धुजनानुरोदयन्ति प्रदिशाप्रदेशेनेनम-
मुष्येभ्यःप्रदानेनसहस्रत्यन्तरिक्षेगच्छति तथाचान्नायते—योसौवपनुदेति ससर्वेषांभूतानांप्रा-
णानादायोदेतीति'। अपिच रुदेभिः अधिभूतंवर्तमानैरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योपामाध्यमिकावाकपृथुवि-
स्तीर्णं ज्योतिर्वेगंतनुतेविस्तारयति प्रसङ्गादवमरुतांस्तुतिः तैर्मरुद्भिःसहवर्तमानं श्रुतंप्रख्यातं सू-
र्यात्मानमिन्द्रंमनीषास्तुतिःलक्षणावाक्अभ्यर्चतिआभिमुख्येनस्तौति तंमरुत्वन्तमिन्द्रंवयंसख्या-
याह्वयामहे॥प्रदिशा दिशअतिसर्जने सम्पदादिलक्षणोभावेकिम्। जयः जिज्जिअभिभवे जीयते
अभिभूयतेनेनेतिज्योतिर्वेगः करणेअसुन्। मनीषा ईपाअक्षादित्वात्यकृतिभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीवृचमाह—

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वा वमे वृजने मादयासे ।

अत आयासध्वरं नो अच्छात्वा याह विश्वं रुमासत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे ।

वृजने । मादयासे । अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छे ।

त्वाध्या । हविः । चक्रम । सत्यराधः ॥ ८ ॥

हेमरुत्वः मरुद्भिर्गुकेन्द्र परमेउत्कृष्टेसधस्थेसहस्थानेगृहे यद्वा यदिवा मादयासे वृजने-
र्गते यद्वा यदिवा अवमेअर्वाचीने वृजने वृज्यतेरिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनेगृहं त-
स्मिन्मादयासे अतोस्मादुभयविधावस्थानान्तोस्माकमध्वरंयत्तमच्छाभिमुख्येनायाहि आगच्छ
हेसत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चक्रमकृतवन्तः ॥मरुत्वः मनुवसोरुरितिसं-
वृद्धौनकारस्यरुत्वम् । सधस्थे सुप्रस्थइतिकप्रत्ययः सधमादस्थयोश्चन्द्रसीनिसहस्यसधा-
देशः । मादयासे मदवृत्तियोगे बुरादिरात्मनेपदी सेट्चाडागमः । त्वाया त्वामात्मनइच्छति सु-
पआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनदकारस्यात्वम् अपत्यया-
दितिअकारप्रत्ययः सुपांसुष्टुगिवितृवीयायालुक् ॥ ८॥

नवमीष्टकमाह—

त्वायेन्द्रसोमसुपुमासुदक्षत्वायाहविश्वरुमाब्रह्मवाहः ।

अधानियुत्वःसगणोमरुद्भिरस्मिन्यज्ञेवर्हिषिमादयस्व ॥ ९ ॥

त्वा॒द्या । इन्द्र । सोमम् । सु॒सुम् । सु॒दक्ष । त्वा॒द्या । ह॒विः ।

च॒रुम् । ब्र॒ह्म॒वा॒हः । अ॒ध । नि॒यु॒त्वः । स॒ग॒णः । म॒रु॒द्भिः ।

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । व॒र्हि॒षि । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हेसुदक्ष शोभनचलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयासोमसुपुम अभिपुतवन्तोवयं हेब्रह्मवाहःब्रह्म-
णामन्नरूपेणस्तोत्रेणोसमानप्राप्यमाणइन्द्र त्वायात्वत्कामनया सवनीयेपुरोडाशलक्षणंहविश्वरु-
मरुतवन्तः हेनियुत्वः नियुतोश्वाः तद्वजिन्द्र अध अथानन्तरं मरुद्भिःसगणरूपैः एतत्संज्ञैर्देवैः
सगणःगणसहितःसन् अस्मिन्वर्तमानेयज्ञेवर्हिषिमास्तीर्णेदर्भेऽपविश्यमादयस्व त्वमोभव ॥
सुपुम पुञ्जअभियवे लिङिकादिनियमप्राप्त्येदः अनित्यमागमशासनमितिवचनादभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मादयस्वहरिभिर्धेनेन्द्रविष्यस्वशिमेविसृजस्वधेने ।

आत्वासुशिप्रहरयोवहन्तूशान्हव्यानिप्रतिनोजुपस्व ॥ १० ॥

मा॒दय॑स्व । हरि॑भिः । धे॒ । ते॒ । इन्द्र । वि॒ । स्य॑स्व । शिमे॑ इति ।

वि । सृ॒ज॑स्व । धेने॑ इति । आ । त्वा॒ । सु॒शि॒प्र॒ । हर॑यः । व॒ह॒न्तु॒ ।

उ॒शान् । ह॒व्यानि॑ । प्र॒ति॒ । नः॒ । जु॒प॑स्व ॥ १० ॥

हेन्द्र हरिभिरश्वैःसहमादयस्वत्वमोभव येतेवस्वभूतास्तदर्थंशिमेहनुसंहते विष्यस्व सो-
मपानार्थंविष्टेकुरु तथाधेनेपानसाधनभूतेगिह्नेप्रजिह्विकेविसृजस्व सोमपानार्थंविष्टेकुरु हे
सुशिप्र शिमेहनुनासिकेवा । शोभनशिमेन्द्र त्वात्वां हरयोश्वाआवहन्तु अस्मदीयंयज्ञंमापयन्तु
त्वं च उशान् अस्मान्कामयमानोनोस्माकं हव्यानिहवींषि प्रतिजुपस्व प्रत्येकंसेवस्व माउदासिष्टाः॥

विध्यस्व पोन्तकर्मणि व्यत्ययेनात्मनेपदं दिवादित्वात्स्थान् ओतःशयनीत्योकारलोपः उपसर्गा-
त्तुनोवीतिपत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमार्ह—

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपावयमिन्द्रेण सनुयामवार्जम् ।
तन्नो मित्रोवरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ १३ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम् ।
वार्जम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १३ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमुरिन्द्रस्य तं ब-
न्धिनो गोपाः गोपायनीयाः रक्षणीया वयं तेनेन्द्रेण वाजमर्भं सनुयाम लभेमहि यदेतदस्माभिः प्रा-
थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो दद्यावा पृथिव्यौ च ममहन्ता पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य वृजीवर्जने ऊपवृ-
जिमन्दिनिधाञ्छूयः क्षुरितिक्युप्रत्ययः ॥ ११ ॥

॥ इति पथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

इमांते इत्येकादशार्चनवमं सूक्तं कृतस्यार्पणमैन्द्रं अन्त्याविष्टुष शिष्टादशजगत्पः तथा चानु-
क्रान्तम्—इमांते न्याविष्टुषिति विनियोगोऽतिद्विकः ।

तत्र पथमाष्टचमार्ह—

इमांते धियं भभरि मृहो मृही मस्य स्तोत्रे धिपणा यत्त आनजे ।
तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवांसः शर्वं सामदन्नन्तु ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । मृहः । मृहीम् । अस्य । स्तोत्रे ।
धिपणा । यत् । ते । आनजे । तम् । उत्सवे । च । प्रसवे ।
च । ससहिम् । इन्द्रम् । देवातः । शर्वसा । अमदन् । अन्तु ॥ १ ॥

हेइन्द्र महोमहतस्तेतव इमांइदानींक्रियमाणान्महींमहतीं अत्यन्तोत्कृष्टांधियंस्तुतिंभरे
प्रकर्षेणसंपादयामि तेतव धिपणात्वदीयानुद्धिः अस्यममस्तोतुः स्तोत्रेस्तुतौयद्यस्मादानजे अस-
क्तासंश्लिष्टासीत् तस्मात्तवमियांस्तुतिकरोमीत्यर्थः उत्तरोर्ध्वःपरोक्षरुतः सप्तहिं शत्रूणामभि-
भवितारंपूर्वोक्तंमिन्द्रंदेवासः कर्मसुदीव्यन्तःकृत्विजः शवसास्तुतिभिःकीर्तनेनबलेन अन्वमदन्
अनुक्रमेणहर्षप्रापयन् किमर्थं उत्सवेच उत्सवार्थंअभिवृद्धयर्थं प्रसवेचधनानांवृष्ट्युदकानां वा-
उत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे अञ्ज्वक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु अस्मात्कर्मणिस्त्रिद्विर्वचनह्लादिशेषौ
अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् तस्मान्नुद्द्विहलङ्घितुं व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे प्र-
सवे पूमेरणे ऋदोरवितिभावेअप् निमित्तात्कर्मयोगेइतिसप्तमी थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सप्तहिं पहअभिभवे आहृगमहनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः लिङ्गुद्गावाह्विर्वच-
नं अन्येषामपीतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् । अमदन् मदीहर्षे हेतुमतिणिच् मदीहर्षग्ले-
पनयोरितिषटादिपुषाठान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयधेशिषआर्धधातुकत्वाणोर-
निटीतिणिलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्यश्रवोऽन्यःसप्तविभ्रतिद्यावाक्षामापृथिवीदर्शनं वपुः ।

अस्मेसूर्याचन्द्रमसाभिचक्षेत्रद्वेकमिन्द्रचरतोवितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । अन्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी ।

दर्शनम् । वपुः । अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिचक्षे । श्रद्धे ।

कम् । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य श्रवोयशः कीर्तिं सप्त इमंमेगदेइत्यस्यामृचिप्राधान्येनप्रतिपादितागद्गाद्याःसप्त-
सइत्याकानघोविभ्रतिधारयन्ति वृत्रहनेनइन्द्रस्ययदृष्टेःप्रदातृत्वंतत्प्रभूतजलोपेतानघः प्रक-
टयन्तीत्यर्थः अपिच द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षं च अस्यसूर्या-
त्मनावर्तमानस्येन्द्रस्पदर्शनं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयंवपुः रूपनामैव प्रकाशात्मकंरूपंधारयन्ति कि-
ञ्च हेइन्द्र अस्मे अस्माकं अभिचक्षेद्रष्टव्यानांपदार्थानामाभिमुख्येनप्रकाशनार्थंश्रद्धेकंश्रद्धार्थं
चक्षुषादृष्टेहिबस्तुनि इदंसत्यमितिअज्ञोत्पद्यते कमित्येतत्पदपूर्णं तदुभयार्थंसूर्याचन्द्रमसौवितर्तुरं
परस्परव्यतिहारेणतरणपुनःपुनर्गमनंयथाभवति तथाचरतोर्वर्तते त्वमेवतद्रूपःसन्वर्तसइत्यर्थः ॥
अस्य ऊढिमितिभिन्नैरुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामाच दिवोद्यावेतिद्यावादेशः सुपां-

सुलुगितिविभक्तेर्द्वादशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतंष्टमृदशीत्यादिना अतच् ।
 सूर्याचन्द्रमसा सूर्यश्चन्द्रमाश्च देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः
 चन्द्रमस्तृन्दोदासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरणमध्योदात्तः अतोदेवताद्वन्द्वेचेतिपासस्य
 उभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीतिप्रतिषेधः । अभिचक्षे चक्षेःप्रकाशानार्था-
 त्संपदादित्क्षणोभावेकिप् तादर्थ्यचतुर्थी । अद्वे दृशिग्रहणादधातेभाविविच् चतुर्थ्येकवचने
 आतोधातोरित्याकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुं तरतेर्यङ्लुगन्तादौ-
 णादिकः कुरच् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

तस्मात्स्थमघवन्प्रावन्सातयेजैत्र्यंतेअनुमदामसंगमे ।

आजानंइन्द्रमनसापुरुषुतत्वायज्योमघवन्छर्मयच्छनः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् ।

यम् । ते । अनुमदाम । समङ्गमे । आज्ञा । नः । इन्द्र । मनसा ।

पुरुषस्तुत । त्वायत्हर्म्यः । मघवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र सातये अस्माकंधनलाभायतस्म तमेवरथंपाव मेरय वर्तय नोस्मा-
 कंमनसाबुद्ध्यापुरुषुत बहुशः स्तुतेन्द्रतेसव स्वभूतजैत्रंजयशीलंयंरथंसङ्गमे शत्रुभिःसहसङ्गमेआ-
 जायुद्धेसतिअनुमदाम वयमनुक्रमेणस्तुमः अपिच हेमघवन् त्वायज्यः त्वांकामयमानेभ्योनोस्म-
 न्यंशर्मस्तुत्वंप्रयच्छदेहि ॥ अव अवरक्षणगतिकान्तीत्युक्तत्वादवतिरत्रगत्यर्थः । सङ्गमे महबृह-
 निश्चिपमथैति कर्मण्यण् धाधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आज्ञा सुपांसुलुगितिसङ्ख्यादेशः ।
 त्वायज्यः सुपआमनक्वच् प्रत्ययोनोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनङ्कारस्यात्वं
 क्यजन्ताल्लटःशब्द अट्पदेशाल्लसावन्वातुकानुदात्तत्वेसति क्यवासहैकादेशउदात्तेनेतितस्यो-
 दात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टमाह—

यप्यंजयेमत्वयायुजावृत्तमस्माकमंशमुदवागरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्रपरिवःसुगंरुधिप्रशश्रूणामघवन्टप्ण्यारुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम् । त्वया । युजा । वृत्तम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् ।
अव । भरेऽभरे । अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुहृगम् । रुधि ।
प्र । शत्रूणाम् । मघद्वन् । वृण्ण्या । रुज ॥ ४ ॥

हेइन्द्र युजा अस्माभिर्युक्तेनसहायभूतेनत्वयावृत्तंआवृण्वन्तंशत्रुंवयंस्तोतारोजयेम अ-
भिभवेम अपिच भरेभरे सद्गुमेसद्गुमे अस्माकमंशमस्मदीयंभागमुदव शत्रुकृतपीडापरिहारेणो-
त्कर्षरक्ष तथा हेइन्द्र वरिवोधनं अस्मभ्यंसुगंसुगमंसुमापंकुधिकुरु तथा हेमघवन् शत्रूणां अ-
स्मदुपद्रवकारिणांवृण्ण्यावृण्ण्यानिवीर्याणि प्ररुजमभ्रइधि बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृत्तं वृज्वरणे क्लिप्-
चेतिक्रिप् तुगागमः । सुगं सुदुरोरधिकरणेइतिगमेईमत्ययः । रुधि श्रुशृणुपूकृवृक्ष्यइतिहेधिः ।
रुज रुजोभक्ते तौदादिकः ॥ ॥ ॥

पञ्चमीष्टकाह—

नानाहित्वाहवमानाजनाइमेधनानांधर्तर्वसाविपन्यवः ।
अस्माकंस्मारथमातिष्ठसातयेजैत्रंहीन्द्रनिभृतंमनस्तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् ।
धर्तः । अर्वसा । विपन्यवः । अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ ।
सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निभृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेधनानांधर्तः गोहिरण्यादिरूपाणांद्रव्याणांधारयितःइन्द्र विपन्यवः स्तोदनामैतव
स्तोतारइमेजनाः अवसारक्षणेनहेतुनात्वाहवमानाःत्वामाह्वयन्तः नानाहि विभिन्नाःत्वत्तेपांमध्ये
अस्माकंस्म अस्माकमेवसातयेधनदानायरथमातिष्ठ आरोह हेइन्द्र निभृतं अव्याकुलंतवमन-
श्चित्तंजैत्रंहि जयशीलंत्वत् शत्रुनजित्वाअस्मभ्यंधनंदातुंसमर्थमित्यर्थः ॥ सातये पशुदाने कि-
निजनसनखनांसनज्ञलोरित्यात्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिपथमस्यसप्तमेचतुर्योर्वर्गः ॥ १४ ॥

षष्ठीष्टकाह—

गोजितावाहूअमितक्रतुःसिमःकर्मन्कर्मच्छतमूतिःखजंकरः ।
अकल्पइन्द्रःप्रतिमानमोजसाथाजनविह्वयन्तेसिपासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अमितऋक्तुः । सिमः । कर्मन्ऋकर्मन् ।
 शतम्ऋऊतिः । खजम्ऋकुरः । अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिऋमानम् ।
 ओजसा । अर्थ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिंसासवः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तवबाहूहस्तौ गोजिता जयेनगवांलम्भयितारौ त्वंच अमितऋक्तुः अपरिच्छिन्न-
 ज्ञानः सिमःश्रेष्ठः तथाचशाटचायनकम्—सिमइतिवैश्रेष्ठमाचक्षतइति । यद्वा सिमःशत्रूणांबन्ध-
 कः कर्मन्ऋकर्मन् स्तोतृणां कर्मणिकर्मणि उपस्थिते शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः खजङ्करः ख-
 जतिमश्नातिपुरुषानितित्वजःसद्गुणः तस्यकर्ता अकल्पः कल्पेनान्येनरहितः स्वतन्त्रइत्यर्थः
 ओजसा सर्वेषांमाणिनांयदोजोबलमस्ति तेनसर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेनमीयमानः यस्मा-
 देवंगुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतःकारणात् सिंसासवोर्धनंलब्धुकामाः जनाविह्वयन्ते विविधमा-
 ह्वयन्ति ॥ गोजिता गाःजयतइतिगोजितौ सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः । सिमः पित्र्वन्धने
 अस्मादौणादिकोमक् । खजङ्करः खजमन्थे पचाद्यच् क्षेमप्रियमद्रेणचेतिचशब्दस्यानुक्तसमुच्च-
 यार्थत्वात्खजशब्दोपपदादपिकरोतेःखच् अरुर्द्विपदजन्तस्येतिमुम् कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्व-
 म् । अकल्पः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिंसासवः वनपणसंभक्ती सनि सनी-
 यन्तर्धेतिविकल्पनादिङ्भावः जनसनस्रनांसनस्रलोरित्यात्वम् द्विर्वचनादि सनाशंसभिक्षउरि-
 त्युपस्ययः सतिशिष्टत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

उत्तेशतान्मघवन्नुच्चभूयसउत्सहस्रादिरिचिरेकृष्टिपुश्रवः ।
 अमात्रंत्वाधिपणानित्विपेमस्रधावृत्राणिजिघ्रसेपुरन्दर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघवन् । उत् । च । भूयसः । उत् । सहस्रात् ।
 रि । रिचे । कृष्टिपु । श्रवः । अमात्रम् । त्वा । धिपणा । तित्विपे ।
 मही । अर्थ । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरम्ऽदर ॥ ७ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र कृष्टिपु स्तोतृपुमनुष्येषु ते त्वयादीयमानंश्रवोयदन्मस्ति तव शतात्
 शतसंख्याकात् धनात् उदिरिचे उदिकमधिकंभवति अपिच भूयसः शतसङ्ख्याकादपिबहुत-

राद्धनात् उद्विरिचे अधिकंभवति किंचहुना सहस्रात् सहस्रसङ्ख्याकादप्युद्विरिचे त्वयादत्त-
दन्मक्षयमित्यर्थः अपिच अमात्रं मात्रया इत्यतयारहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वा
त्वां महीमहतीधिषणा अस्मदीमास्तुतिलक्षणावाक् तित्विपे दीपयति त्वत्संवन्धिनेगुणान्प्रका-
शयति हेपुरन्दर शत्रूणांपुरां दारयितरिन्द्र अध स्तुत्यनन्तरं वृत्राणि आवरकान्शत्रून् जिघ्र-
से हंसिबिनाशयसि ॥ रिरिचे रिचिर्विरेचने कर्मणिङ् । तित्विपे त्विपदीनौ । जिघ्रसे हन्ते-
ल्लेष्टि व्यत्ययेनात्मनेपदम् लेटोडाटावित्यङागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोप-
धालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विवचनादि बहुलंछन्दसीत्यस्यासस्येत्यम् । पुरन्दरः पूःसर्वयोर्दासि-
होरितिखच् त्वचिह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् वाचंयमपुरन्दरौचेतिनिपातनादम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमान्मोजसस्तिस्त्रोभूमीर्नृपतेत्रीणिरोचना ।
अतीदंविश्वंभुवनंववक्षिथाशत्रुरिन्द्रजनुपासनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिधातुं । प्रतिमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृपते ।
त्रीणि । रोचना । अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ ।
अशत्रुः । इन्द्र । जनुपा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हेनृपते नृणांपालयितरिन्द्र त्वं ओजसःसर्वेषाम्राणिनावलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरसि की-
दृशंप्रतिमानं त्रिविष्टिधातु धातुशब्दोरञ्जुभागवचनः यथा त्रिधातुपञ्चधातुवाशुल्यंकरोतीति ।
यथात्रिविष्टिः त्रिगुणितारज्जुर्दंटीमसी एवमिन्द्रोपिदृढवरइत्यर्थः किञ्च त्वं तिस्रोभूमीः त्रीन्
लोकान्त्रीणिरोचना त्रीणितेजांसि दिव्यादित्याख्यं अन्तरिक्षवैद्युतरूपआग्नि पृथिव्यामाहवनी-
यादिरूपेणवर्तमानं पार्थिवमग्निं एवंत्रीनलोकान्त्रीणितेजासिच अतिववक्षिथ अतिश-
येनबोद्धुमिच्छसि अपिच इदंविश्वंसर्वभुवनंभूतजातंच अतिबोद्धुमिच्छसि सर्वस्यजगतःपाल-
नेनत्वमेवसर्वेषांनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः यस्माद्धेइन्द्र त्वंसनाच्चिरकालादारभ्य जनुपाजन्मना
जन्ममभूति अशत्रुः सप्तनरहितोसि ॥ त्रिविष्टिधातु त्रिधात्रिपकारेणविष्टिधामवेशनेनविधीय-

तेक्रियतइतिनिविष्टिधातु त्रिगुणितारब्धुः विशेषावेक्तिन् धात्रःसितनिगमिसीत्यादिनाकर्म-
णितुनप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् अत्रदृढरन्नुवाचकःशब्दस्तद्वर्तदाढर्थलक्षयित्वात-
द्वतिप्रतिमानेवर्तते यथामाणवकेसिशब्दः तिस्रःशसि त्रिचतुरोःस्त्रियामितितिसादेशोन्तोदात्तः
अचिरकृतइतिरेफादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तकेरुदात्तत्वम् । ववक्षिथ वहमापणेइत्यस्मा-
दिच्छासनि ढत्वकत्वषत्वानि सन्त्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः छान्दसेलिटि अमवेइतिनिषेधादाम्प्र-
त्ययाभावः । अनुषा जनेरुसिः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

त्वादेवेपुप्रथमंहवामहेत्वंबभूथपृतनासुसासहिः ।

सेमन्नःकारुमुपमन्यमुद्भिदमिन्द्रःकृणोतुप्रसवेरथंपुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेपुं । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु ।

ससहिः । सः । इमम् । नः । कारुम् । उपमन्युम् । उद्भिदम् ।

इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र देवेपुप्रथमंश्रेष्ठंत्वांहवामहे यागार्थमाह्वयामहे तथा त्वं पृतनासुसंग्रामेषुसासहिर्बभू-
थ शत्रूणामभिभवितासि उत्तरार्धःपरोक्षकृतः सइन्द्रोऽनोस्पाकंकारुंस्तुतीर्णाकर्तारंउपमन्युं
उपमन्तारं सर्वज्ञं उद्भिदंशत्रूणामुद्भेत्तारं इममेवंगुणविशिष्टंपुत्रंकृणोतुकरोतु अपिच प्रसवे
युद्धोत्तौ अस्मदीयंरथंपुरः अन्येभ्योरथेभ्यःपुरतोवर्तमानंकरोतु यद्वा कारुमित्यादीनिरथवि-
शेषणानि कारुंयुद्धस्यकर्तारंउपमन्युं उपगतेनप्राप्तेनमन्युनाक्रोधेनयुक्तं उद्भिदं मार्गेवस्थितानां
वृक्षादीनांउद्भेत्तारं अतिशयेनभंकारम् ॥ बभूथ बभूयाततन्थजगृमववर्धेतिनिगमेइतिनिपात-
मादिहभावः । सःइमं सोचित्पेपेचेत्वादपूरणमितिसुलोपः । प्रसवे पूहप्राणिप्रसवे ऋदोरप् थाथा-
दिनोत्तरपदान्त्वोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

त्वंजिगेधनधनारुरोधिथार्मेष्वाजामघवन्महत्सुच ।

त्वामुग्रमवसेसंशिशीमस्पर्थानइन्द्रहवनेपुचोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । धना । रुरोधिय । अर्भेपु । आजा ।
मघश्चवन् । महत्सु । च । त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् ।
शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेपु । चोदय ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंजिगेथ शत्रून्जयसि तथा धनशत्रुभ्योपहतानिधनानिनरुरोधिय नावरुणस्ति
स्तोत्रभ्यःप्रयच्छसीत्यर्थः हेमघवन् धनवन्निन्द्र अर्भेष्वप्येपु आजा आजिपुसंग्रामेषुमहत्सुचमौ-
ष्ठेषुसंग्रामेषुअवसे अस्माकंरक्षणार्थं उग्रंउदूर्णं अविकचलंत्वांसंशिशीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः
अथानन्तरं हेइन्द्र त्वंहवनेपुयुद्धार्थमाह्वानेषुसत्सु आगत्यनोस्मान्चोदयसंग्रामेषुमेरय जयं प्रापये-
त्यर्थः ॥ जिगेथ जिजये लिटिथलि क्रादिनियमात्प्राप्त्येष्टः अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यमिति
प्रतिषेधः सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् । रुरोधिय क्रादिनियमादिद् । आजा
सुपांसुलुगितिसप्तमीचहुवचनस्यडादेशः । शिशीमसि शेतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरण-
स्यभ्लुः आदेचइत्यात्वम् द्विर्बचनेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहत्यघोरितीकारान्तादेशः
इदन्तोमसिः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

विश्वाहेन्द्रोऽधिवृक्तानोऽस्तुवपरिहृताः सनुयाम्वाजम् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीउतद्यौः ॥ ११ ॥ १५ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिश्चक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः ।
सनुयाम् । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १५ ॥

व्याख्यातेयंरोहिच्युत्पावेतिवर्गे इन्द्रःसर्वेष्वहस्तु अस्माकंपक्षापातेनवक्ताभवतु वयंचाकु-
टिलगतयःसन्तः इन्द्रेणदत्तमनंलभापहे यदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयःपूजितं-
कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेष्वदशोरगः ॥ १५ ॥

तत्तत्तत्पृष्ठं दशमं सूक्तं कुत्तस्यार्पणमैन्द्रं वैष्टुभम् तथा चानुक्रान्तम्—तत्तेष्टाविति । तृतीये छन्दो-
मेनिष्के वल्ये इदं सूक्तं निविद्धानं विश्वजित इति खण्डे सूत्रितम्—तत्तद् इन्द्रियमिति निष्के वल्यमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

तत्तद् इन्द्रियं परं परं गचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विष्यन्न्यदेस्यसमीपृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परम् । पराचैः । आधारयन्त । कवयः ।

पुरा । इदम् । क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य ।

सम् । ईमिति । पृच्यते । समना इव । केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्राप्तिसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं न तं पुरा पूर्वं स्मिन्काले कवयः क्रान्त-
गणिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं यद्वा पराचैः पराश्वनैः परागमनैर्युक्तं युद्धाभिमुखमेव
अधारयन्त धृतवन्तः अपि चास्येन्द्रस्य अन्यदेकं इदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमाक्षमायां भूमौ वर्तते अ-
न्यदेकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके ईमत् तदिदमुभयनिधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते परस्परं संयुज्यते राज्ञा-
द्यादित्यो मिना संयुक्तो भवति अग्निं चादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्इराक्षकं ददृशे इति श्रुतेः ।
अह्नित्यग्निः सूर्येण संगच्छते उद्यन्तं वा वादित्यमग्निमनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवादृशो-
ति श्रुतेः । अनयोः परस्परं सङ्गमने दृष्टान्तः—समनेव केतुः समनशब्दः संगमवाची यथा समने सं-
ग्रामे युद्धयमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् । इन्द्रियं इन्द्रस्य लिङ्गं च लं इन्द्रिय-
मिन्द्रलिङ्गमिति घञ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पराचैः अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरित्यथा यास्कस्त्वा-
ह—पराचैः पराश्वनैरिति । क्षमा सुपां सुलुगितिसप्तम्या लुक् ईमो मलोपः सांहितिकश्छान्दसः ।
समना इव प्रथममवैकल्ये अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति युच् सुपां सुलुगितिसप्तम्या आकारः इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सधारयत्पृथिवीं प्रप्रथञ्च वज्रं गृह्णन्ति नृपः संसर्ज ।

अहन्नहिमग्निं न द्रौहिणं न्यहन्व्यं संमघवा शर्चीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । वज्रेण । हृत्वा । निः ।
अपः । ससर्ज । अहन् । अहिम् । अजिनत् । रौहिणम् । वि ।
अहन् । विऽअंसम् । मघश्वा । शर्चीभिः ॥ २ ॥

सइन्द्रः पृथिवीं असुरैःपीडितांभूमिंधारयत् धृतवान् पीडाराहित्येनस्थितामकरोदित्यर्थः
तदनन्तरं पप्रथच्च तांभूमिंविस्तीर्णामकरोत् अपिचवज्रेणायुधेनहन्तव्यान्वृत्रादीन्हत्वा अपोवृष्ट्यु-
दकानि निःससर्जमेघान्निर्गमयामास एतदेवस्पष्टीक्रियते—अहिमन्तरिक्षेवर्तमानमेघं अहन्यज्रेण
वर्षणार्थमताडयत् रौहिणंरौहिणोनामकश्चिदसुरः तंव्यभिन्नतल्पदारयत् अपिच मघवाधनवामि-
न्द्रः शर्चीभिःआत्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यसंविगतभुजंवृत्रासुरं अहन् अवधीत् ॥ पप्रथत् पृथुंकरोतिप्र-
थयति तत्करोतीतिणिच् णाविष्ठवत्पातिपदिकस्यकार्यमितिवचनात्वरक्ततोहलादेर्लघोरितिकका-
रत्परत्वम् टेरितिटिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्दृढ्यभावः प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः द्विवचनं
चङश्चन्यतरस्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनास्वर-
विधिप्रतिपत्तिपेधात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सजातूभर्माश्रद्धधानुओजःपुरोविभिन्दन्नचरद्दिदासीः ।
विद्वान्वज्जिन्द्रस्यवेहेतिमस्यार्यसहोवर्धयाद्युभ्रमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूभर्मा । श्रद्धधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् ।
अचरत् । वि । दासीः । विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिम् ।
अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । युभ्रम् । इन्द्र । ३ ॥

जातूभर्मा जातृइत्यशनिमाचक्षते भर्मायुधंअशनिरूपमायुधंयस्यसतथोक्तः यद्वा जातृ-
नांप्रजानांभर्ता ओजःओजसावलेननिष्पाद्यंकार्यंश्रद्धाधानःआदरातिशयेनकामयमानः एवंभूतः
सइन्द्रःदासीःदस्युसंबन्धीनिपुरः पुराणित्रिभिन्दन् विनाशयन्व्यचरत्विविधमगच्छत्हेवज्जिन्द्र-
ज्ज्वज्जिन्द्र विद्वान्स्तुतीर्विज्ञानंस्त्वं अस्पस्तोतुर्दस्यवे उपसयकारिणेशत्रेहेतिमायुधंविस्तृजतिशे-
पःअपिच हेइन्द्र आर्यसहःआर्याविद्वांसःस्तोतारस्तदीयंवलंबधेयं अतिवृद्धंकुरु तथाद्युभ्रंतदीयं-
शब्धमवर्धय ॥ जातूभर्मा जनीपादुभावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृगिगमहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-

त्वात्केवलादपिडप्रत्ययः जास्तूर्वतीतिआतुः तुर्वाहिंसार्थः क्विपि राहोपइतिवलोपः ध्रियतइति
भर्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् जातुभर्मयस्य छान्दसोरेफलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
पक्षान्तरेतु-जेनेर्निष्ठा जनसनखनामित्यात्वम् जातंसर्वभर्मभर्तव्ययेन बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् वर्णव्यापत्त्याअकारस्यऊकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तदुचुपेमानुपेमायुगानिर्कीर्तिर्न्यमघवानामविभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्यायवज्जीयद्धसूनुःश्रवसेनामदधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुपे । मानुपा । इमा । युगानि । कीर्तिर्न्यम् । मघवा ।

नाम । विभ्रत् । उपप्रयन् । दस्युहत्याय । वज्जी । यत् । ह ।

सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिन्द्रस्य यलं ऊचुपे उक्तवत्तेस्तुवतेयजमानाय कीर्तिर्न्यं कीर्तनीयंस्तुत्यं ना-
मकं तद्वलं विभ्रत् धारयन् मघवाधनवानिन्द्रः मानुषामनुष्माणामसंबन्धीनि इमा इमानि दृश्यमानानि
युगानि अहोरात्रसंधनिष्पाद्यानि कृतवेत्तादीनि सूर्यात्मनानिष्पादयतीतिशेषः किंपुनस्तन्नाम दस्यु-
हत्याय दस्यूनांबृत्रादीनांहननाय उपमयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्जीवज्जवान् सूनुः शत्रूणां मेरयि-
तेन्द्रः यद्ध यत्तवत्तु नाम शत्रूणां नामकं श्रवसे जयलक्षणाय मशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुपे ब्रूव्य-
क्तायां वाचि ब्रुवो वाचिः लिटः कस्युः वचित्स्वपीत्यादिना संप्रसारणं चतुर्थ्येकवचने भक्तं ज्ञायां वसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिधसीनां चेतियत्वम् कस्युप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । कीर्तिर्न्यं कृतसं-
शब्दने कृत्यार्थतयैकेनितिकेन्यप्रत्ययः । मघवामघशब्दात् छन्दसीव निपाविति मत्वर्थो यो वनिष् ।
विभ्रत् दृष्टृभूधारणपोषणयोः शतरि जुहोत्यादित्वात् शपःभुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् ना-
भ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमपतिपेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तदस्पेदं पश्यता भूरिपुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तनवीर्याय ।

सगाअविन्दत्सोअविन्ददश्वान्सओपधीः सोअपः सवनानि ॥ ५ ॥ १६ ॥

तत् । अ॒स्य । इ॒दम् । प॒श्य॒त । भूरि॑ । पु॒ष्टम् । श्र॒त् । इन्द्र॑स्य ।
ध॒त्त॒न । वी॒र्या॑य । सः । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् । सः । अ॒वि॒न्द॒त् । अ॒श्वान् ।
सः । ओ॒र्ष॒धीः । सः । अ॒पः । सः । व॒नानि॑ ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेऋत्विग्यजमानलक्षणजनाः अस्येन्द्रस्य तदिदंवीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं अतएव भूरिविस्तीर्णं पश्य-
त आलोकयत तस्मै च वीर्याय श्रवधत्तन बहुमानं कुरुत किंपुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते—स इन्द्रः
पणिभिरपहतागाः येन वीर्येणाविन्दत् अलभत तथा तैरपहवानश्वान् स इन्द्रो येनाविन्दत् अपि-
च स इन्द्रः ओषधीः ओषध्युपलक्षितां सर्वाभूमिं येन वीर्येणालभत तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युद-
कानि स इन्द्रो येनालभत तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येणामोद ॥
धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्य तनादेशः । अविन्दत् विदूलाभे श्रेमुचादीनामिति नुम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

पृथीष्टचमाह—

भूरि॑कर्मणे वृ॒षभाय॑ वृ॒ष्णे स॒त्यशु॑ष्माय सु॒नवाम॑ सोम॒म् ।
य आ॒दृत्या॑ परि॒प॒न्थी॒व शू॒रो य॒ज्वनो॑ वि॒भज॑न्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरि॑कर्मणे । वृ॒षभाय॑ । वृ॒ष्णे । स॒त्यशु॑ष्माय । सु॒नवाम॑ ।
सोम॒म् । यः । आ॒दृत्या॑ । परि॒प॒न्थी॒व । शू॒रः । अ॒य॒ज्वनः॑ ।
वि॒भज॑न् । एति॑ । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृ-
ष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अवितथ वलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम होमार्थं रसरूपं करवाम
शूरः शौर्योपेतो य इन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वा अयज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन्
तस्मादयजमाना द्विभक्तं कुर्वन् अपहरन् एति यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति तत्र दद्यान्तः—परिप-
न्थीव यथामार्गं निरोधकश्चोरः गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं वलात्कारेणापहत्य गच्छति तद्वत् ॥
आदृत्य इदं आदरे समासेन नृपूर्वे क्तोत्पद्यते तस्य स्थानिवद्भावेन रुच्चे सति ह्रस्वस्य पितृत्वात् ति
गुक् । परिपन्थीव छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणीपर्यवस्थावरीतीति मत्स्यान्यो निपात्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तदिन्द्रमेववीर्यचकर्थयत्ससन्तंवज्रेणावोधयोहिम् ।

अनुत्वापत्नीहृपितंवयश्चविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रइइव । वीर्यम् । चकर्थ । यत् । ससन्तम् । वज्रेण ।

अवोधयः । अहिम् । अनु । त्वा । पत्नीः । हृपितम् । वयः ।

च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तद्वीर्यवीरकर्म मेवचकर्थ प्रख्यातमिवाकार्षीः किंपुनस्तद्वीर्यं ससन्तंस्वपन्तं मदी-
न्मत्तमहिंवृत्रंवज्रेणकुल्लिशेनयद्येनवीर्येणत्वमवोधयः प्रबुद्धःसन्प्रयासहयुद्धंकरोत्वितिजागरित-
वानसि हृपितं तादृशस्यवृत्रस्यहननेनप्राप्तहर्षत्वात्वाअनुपश्चात्पत्नीर्देवपत्न्यः अमदन्हर्षमाप्ताः
अपिच वयश्चगमनशीलाः मरुतोपि तथाविश्वेदेवासः अन्येषसर्वेदेवाः त्वात्वामनुपश्चादमदन्
अमाद्यन् ॥ ससन्तं यसस्वमे अदादित्वाच्छपोलुक् । पत्नीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
अमदन् मदीहर्षे व्यत्ययेनशास्त्र ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

शुष्णं पिप्पुंकुयवं वृत्रमिन्द्रयदावंधीर्दिपुरःशंवरस्य ।

तन्नो मित्रोवरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीउतद्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

शुष्णम् । पिप्पुम् । कुयवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवंधीः ।

वि । पुरः । शंवरस्य । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंशुष्णादीन्वज्रोसुराण यदावंधीः हतवानसि तदानींशंवरस्यासुरस्यपुरः नगराणि
विदारितवानसि असुराणांमुख्येपुहतेषुअन्यान्यपिअसुरपुराणिविदीर्णान्यासन्नित्यर्थः यदने-
नसत्केनपार्थितंअस्मदीयंतन्मित्रादभ्योममहन्तां पूजितंकुर्यान्तु ॥ शुष्णं शुषशोपणे अन्तर्भाषित-
प्यथांश्च वृषिरुपरिसिन्धुःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्पुं पृषाटनपूरण-
योः षष्ठ्येक औणादिकःकृत्प्रत्ययः छन्दस्युभययेनितस्यसार्वाधातुकत्वेशाश् जुहोत्यादित्वात्श्लुः

अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येतम् । कुयवं यवोयवनंमिश्रणं कुत्सितंयवनमस्य बहुव्रीहौपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् । शम्बरस्य शमयतीतिशम्बरःआयुधम् शमेर्वन् ततोमत्वर्थीयोरप्रत्ययः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

योनिरितिनवर्चमेकादशंस्तृकंकुत्सस्यापैत्रैष्टुभमैन्द्रं योनिर्नवेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगो
लेखिकः ॥

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

योनिर्द्विन्द्रनिपदेअकारितमानिपीदस्वानोनार्वा ।

विमुच्यावयोवसायाश्वान्दोपावस्तोवर्हीयसःप्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निःसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद् ।

स्वानः । न । अर्वा । विमुच्य । वयः । अवसाय । अश्वान् ।

दोपा । वस्तोः । वर्हीयसः । प्रपित्वे ॥ १ ॥

हेइन्द्र योनिः वेद्याल्यंस्थानं तेतवनिपदेनिपदनापोपवेशनायअकारिकृतं अस्माभिःप्र-
कल्पितमभूत् संयोनिंआनिपीद शीघ्रमागत्यतत्रोपविश शीघ्रागमनेदृष्टान्तः—स्थानोनार्वा अर्वे-
त्यश्वनाम् यथाअश्वः स्वानः हेपाशब्दकुर्वन्स्वकीयंस्थानंशीघ्रमागच्छति तद्वत् किञ्चित्वावयः
अश्वबन्धनार्थानरश्मीन् विमुच्यरथाद्विभ्रिष्ट्य तथाअश्वान्रथेयोजितांश्चतुरगानवसायविमु-
च्य अन्ननिरुक्तम्—अवसायाश्वानितिस्वतिरुपसृष्टोविमोचनेइति । कीदृशानश्वान् प्रपित्वेया-
गकालेप्राप्ते प्रपित्वेप्राप्तेभौकेभ्यंकइतिपास्कः । दोपारात्रोवस्तोरहनिच वहीयसः आदरातिश-
येनबोद्धुम् ॥ निपदे सदेःसंपदादिलक्षणोभावेकिप् । स्वानः स्पमुस्वनध्वनराध्ने बहुलवचना-
त्कर्तरिघञ् कर्पात्वतश्च्यन्तोदात्तत्वम् । वयः वियन्ति रथेनसहसंगच्छन्तइतिविशब्देनरश्म-
यउच्यन्ते वीगत्यादिषु औणादिकइत्ययः टिलोपश्च द्वितीयार्थेप्रथमा । अवसाय पोत्तकर्म-
णि आदेचइत्यात्वम् समासेनअपूर्वेकत्वोत्पचितिकत्वोत्पत्त्यादेशः । वहीयसः वहमापणे तृजन्ता-
द्दोद्दशब्दाचुञ्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्ववितृलोपेकर्तव्येदत्वधत्वद्वुत्वदलोपानामसिद्धत्वा-
त्तदाश्रितस्पोत्वस्याप्यभावेदृलोपपृक्प्रियते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

ओत्पेनरइन्द्रभूतयेगुर्नूचित्तान्तसद्योअध्वनोजगम्यात् ।

देवासोमन्युंदासस्यश्वशन्तेनआवक्षन्तसुवितायवर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् ।

सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् । देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्वशन् ।

ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥ २ ॥

त्येतेनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ऊतयेरक्षणाय इन्द्रं ओ आउइतिनिपातद्वयसमुदायआकारार्थः आगुः आगच्छन्ति सचेन्द्रः आगतास्तान्नूचिदक्षिप्रसद्यस्तदानीमेवअध्वनौनुष्ठानमार्गान् जगम्यादगमयतुपापयतु देवासः सर्वदेवाः दासस्यउपक्षपयितुरसुरस्यमन्युंकोपध्वन्न भक्षयन्तु हिंसन्वित्यर्थः अपिच तेदेवानोस्माकंसुवितायसुपुत्राभ्याययज्ञाय वर्णंअनिष्टनिवारकमिन्द्रं आवक्षन्आवहन्तुआमंयन्तु ॥ जगम्याद गमेरन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः । श्वशन् चमुअदने लेटिष्यत्येनश्चा शकारोपजनश्छान्दसः यद्वाश्वन्नातिःप्रकृत्यन्तरंहिंसार्थंनष्टप्यम् । वक्षन् बहुपापणे लेटिसिबहुलंलेटीतिसिप् ढत्वकल्पत्वानि । सुविताय सुपूर्वादेतेः कर्मेणिनिष्ठा तन्वादित्वादुबड् सूपमानावक्तव्यत्पुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् वृज्वरणेअस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कृवृणृतिप्रुपन्यनिस्वपिभ्योनिञ्चेतिनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

अवत्मनामरतेकेतवेदाअवत्मनामरतेफेनमुदन् ।

क्षीरेणस्नातःकुर्यवस्ययोपेहृतेतेस्यातांप्रवणेशिफायाः ॥ ३ ॥

अवं । त्मना । मरते । केतवेदाः । अवं । त्मना । मरते । फेनम् ।

उदन् । क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योपे इति । हृते इति । ते इति ।

स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतंज्ञातं वेदःपरेपांधनयेनसतादृशः कुयवनामासुरः त्वना आत्मना स्वयमे-
वावभरते ज्ञातंपरेपांधनंचअपहरति अपिचसोसुरः उदन्नुदके अन्तर्वर्तमानःसन् फेनं फेनयु-
क्तमुदकं त्वना आत्मनास्वयमेवावभरते अपहरति क्षीरेणक्षरणशीलेनतेनापत्तेनोदकेन
कुयवस्यासुरस्ययोषेभार्यै स्नातःस्नानंकुर्वाते ते चादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः शिफानामनदी त-
स्याःप्रवणेनिम्नेप्रवेष्टुमशक्येअगाधप्रदेशे हतेनष्टे स्यातां भवेतां हेइन्द्र त्वंपरेपांधनमपत्तस्य
अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्यमध्येवर्तमानंकुयवं सकुटुम्बं अवधीरित्यर्थः ॥ त्वना मध्येप्वाड्यादेशा-
त्मनइतिआकारलोपः । भरते तद्वज्रहरणे इग्रहोर्भइतिभत्वम् । केतवेदाः कितज्ञाने कर्मणि
घञ् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदक् पद्वनित्यादिनाउदकशब्दस्यउदनादेशः सुपांसुलु-
गिविसप्तम्यालुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

युयोपनाभिरुपरस्यायोःप्रपूर्वाभिस्तिरतेराष्टिशूरः ।

अअसीकुलिशीवीरपत्नीपर्योहिन्वानाउदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयो । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राटि ।

शूरः । अअसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पर्यः । हिन्वानाः ।

उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

उपरस्य उदकस्यमध्येस्तस्यावस्थितस्य आयोः परेपामुपद्रवार्थ इतस्ततो गच्छ-
तः कुयवस्यासुरस्य नाभिः सन्नद्धमावसनस्थानं युयोपगूढमासीत् यथा अन्यैर्नदृश्यतेसो-
सुरस्तथाअकरोदित्यर्थः अपिच पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनाअपत्तताभिरद्भिः मतिरते सोसुरः
प्रवर्धते सचशूरः शौर्येपितोराष्टि राजतेच आत्मीयेन शौर्येणलोकेप्रख्यातोभवतीत्यर्थः तं इ-
ममसुरं अअसीआअस्योपेवा कुलिशी कूलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्सं-
ज्ञिकास्तिस्नोतद्यः पयः पयसातत्संबन्धिनासारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभि-
रात्मोपैरुदकेभरन्ते धारयन्ति ॥ युयोप युपविमोहने । नाभिः नहोभधेतीज्जम्पयः । रा-
ष्टि राजृदोतौ बहुलंछन्दसीविशपोलुक् मन्वादिनापत्तेष्टत्वम् । पयः सुपांसुलुगिवितृतीया-
यालुक् । हिन्वानाः हिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वानुम् अस्मात्ताच्छीटिरुश्चानश् आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः चानशोलसार्वधातुक्त्वाभावाच्चत्स्वराभावेचित्स्वरएवशिष्यते॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रतियत्स्यानीथादर्शिदस्योरोकोनाच्छासदनंजानतीगात् ।

अधस्मानोमघवश्चर्चतादिन्मानोमघेवनिष्पपीपरादाः ॥ ५॥१८॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओर्कः । न । अच्छ ।

सदनम् । जानती । गात् । अध । स्म । नः । मघवन् । चर्चतात् ।

इत् । मा । नः । मघाश्च । निष्पपी । परा । दाः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्यदानीथानयनहेतुभूता या सापदवीप्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् साचपदवीदस्योः उप-
क्षपयितुः कुपवस्यासुरस्यसदनं गृहमच्छाभिमुख्येनगावगताप्राप्ता तत्रदृष्टान्तः—जानतीस्वकी-
यंयत्समभिजानतीगौः ओकोन निवासस्थानंस्वकीयंगोष्ठंयथारजुप्रामोति तद्वन्मार्गोपिअसुर-
गृहंप्राप्तइत्यर्थः अधस्म अथानन्तरमेव हेमयवन् धनवन्निन्द्र चर्चतात् पुनःपुनस्तेनासुरेणरुता-
दुपद्रवानोस्मान्द्रक्षेतिशेषः इदित्यवधारणे अस्मान्द्रक्षेव नोस्मान्मापरादाः मापरित्याक्षीः अ-
स्माभिर्ज्ञातिनमार्गेणगत्वाअस्मदुपद्रवकारिणंअसुरंजहीतितात्पर्यार्थः तत्रव्यतिरेकेदृष्टान्तोभिधी-
यते—मघेवनिःपपी यथाविनिर्गतपसोविनिर्गतशेषोयथेष्टचारीदासीपतिः मघाश्च यथाधना-
निअस्थानेपरित्यजतितथाअस्मान्मापरित्याक्षीरित्यर्थः अन्ननिरुक्तम्—निष्पपीस्त्रीकामोभव-
ति विनिर्गतपसाः पसःसपतेःस्पृशतिकर्मणोमानोमघेवनिष्पपीपरादाः सयथाधनानिविभजति
मानस्त्वंतथापरादाइति ॥ नीथाणीञ्जुप्रापणे हनिकुपिनीरमिकाशिष्यःकथञ्चित्करणेकथन्य-
त्ययः । गाव एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिचित्तोल्क बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपी-
त्यङ्भावः । चर्चतात् करोतेर्यङ्गुगन्तात् निष्ठेतिक्प्रत्ययः । मघाश्चशेच्छन्दसीतिशेर्लोपः ।
निष्पपी पपसमवाये सपतिसमवेतियोन्यासद्वच्छतइतिसपःशेषः पचाद्यच् निर्गतोनित्योद्धृतः
सपःशेषोयस्यसस्त्रीव्यसनीनिष्पपः वर्णव्यापत्पार्श्वकारः । दाः हुदाञ्दाने लुङि गातिस्थेतिचित्तोल्क
नमाङ्चोगइत्यङ्भावः ॥ ५ ॥

॥ इतिपथमस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

१ छचित्निरुक्तपुस्तके “ विनिर्गतसपः , सपःसपतेःस्पृशतिकर्मणः ” इतिपाठः ‘ अ-
यमेवयुक्तइतिभाति ’ । निरुक्तवृत्तोत् “ विनिर्गतपसाः , स्पशः स्पशतेःस्पृशतिकर्मणः ,
इत्यपिपाठः । २ नि० ५ २६ ।

पठिष्वमाह—

सत्वंन॑इन्द्र॒सूर्य॑सोअ॒प्स्वनागा॒स्त्वआभ॑जजीव॒शंसे ।
मान्तरा॑भुज॒मारी॑रिपो॒नःश्रद्धि॑तंतेमह॒तइन्द्रि॒यार्थ ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः स्वे । आ ।
भज । जीवश्शंसे । मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिरिपः । नः ।
श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियार्थ ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सत्वंनोस्मान्सूर्येत्सर्वस्वपेरकेआदित्येआभजआभाजय आभिमुख्येनभक्तान्संभ-
क्तान्कुरु तथा सत्वंनोअप्सुअन्वेवतासुअस्मानाभाजय अपिचजीवशंसे जीवैःमाणिभिःशंसनीये
कामयितव्येअनागास्त्वेअपापत्वेपापराहित्येअस्मानाभाजय अपिचनोस्माकं अन्तरांगभक्त-
प्रेणान्तर्वर्तमानांभुजंपालयित्रींप्रजांआसमन्तात्मारिरिपः माहिंसीः तेतवमहतेमभूतायइन्द्रियार्थ
बलायश्रद्धितंअस्माभिःश्रद्धानंरुतं त्वदीपंयत्नंयहुमानपूर्वकंस्तुमइत्यर्थः तस्मात्तादृशबलयुक्त-
स्त्वंमारिरिपइतिपूर्वेणसंचन्धः ॥ अनागास्त्वेनविद्यतेआगः पापंयस्यसोनागाः तस्यभावस्तत्त्व-
म् छान्दसउपधादीर्घः । जीवशंसं शंसुतौ कर्मणिषब् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुज
भुनक्तिपालयतीतिभुज्प्रजा किप् । रिरिपः रिपहिंसायां स्वार्थेण्यन्तादस्माद्धुडिचडिणिलोपेउपधा-
ह्रस्वत्वादीनि छान्दसंपदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम् । श्रद्धितम् अच्युदस्य ऊर्पादित्येनगति-
त्वाद्भित्तिरनन्तरइतिपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

अधाम॑न्ये॒श्रत्ते॑अस्माअ॒धायि॒रपा॑चोदस्वमह॒तेधना॑य ।
मानो॑अ॒रुते॑पुरु॒हूत॒योना॒विन्द्र॒क्षुर्ध्व॒ज्योव॑र्यआसु॒तिदाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । श्रत् । ते । अस्मै । अधायि । रपा । चोदस्व ।
महते । धनाय । मा । नः । अरुते । पुरुहुत । योनौ । इन्द्र ।
क्षुर्ध्वत्क्षुभ्यः । वर्यः । आसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र अध अधानन्तरमन्ये त्वामनसाजानामि तेतवास्मैबलायश्रद्धायि अस्माभिःश्रद्धाकृता त्वदीयबलविषयमादरातिशयेनस्तोत्रं कृतमित्यर्थः वृषा कामानां वार्षिता सत्त्वं हते मौढ्याय धनाय चोदयस्व अस्मान् पेरय हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र अकृते अनिष्पादिते धनशून्ये योनौ गृहनामैतत् गृहे नोस्मान्माधाः मानिधेहि धनधान्यपूर्णे गृहेस्मान्वासयेत्यर्थः अपिच हेइन्द्र क्षुध्यन्त्योऽनुभुक्षितेभ्यो न्येभ्योऽपि स्तोत्रं यः वयोर्न आस्तुतिर्पेयं क्षीरादिकंच दादेहि ॥ अधायि दधातेः कर्मणि लुङि ज्ञेयिष् आतोयुक्चिणूक्तोरिति युक् क्षुध्यद्भ्यः क्षुधबुभुक्षायाम् दिवादिवाच्यम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

मानोवधीरिन्द्रमापरादामानः प्रियाभोजनानि प्रमोपीः ।

आण्डामानोमघवञ्छक्रनिर्भेन्मानः पात्राभेत्सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया ।

भोजनानि । प्र । मोपीः । आण्डा । मा । नः । मघवन् । शक्र ।

निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोस्मान्मावधीः माहिंसीः सर्वदारक्षेत्यर्थः अपिचमापरादाः मापरित्याक्षीः परादानं परित्यागः अस्मत्कृतां पूजांसदागृहाणेत्यर्थः अपिचनोस्माकं प्रिया प्रियाणि ईप्सितानि भोजनानि उपभोग्यानि धनानि माप्रमोपीः माप्रहार्षीः अस्मात्स्वेव धनानि यथास्युः तथा कुर्वित्यर्थः तथा हेमघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेण निष्कान्य पत्यानि मानिर्भेत् माभिनः गर्भरूपेणावस्थितवानस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः माचनः पात्रा पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि तानि च माभेत् माभिदः सहजानुपाणि जानुभ्यां यानि भूमिं सन्ति गच्छन्तीत्यर्थः तानि जानुपाणि तेः सहितानि भाविनी नशः यद्वा नोस्माकंसहजानुपाणि आधामेसहोत्पन्नानि पात्रापात्राणि सुखादीनि मानिर्भेत् माभिनः ॥ वधीः हन्ते पांडिलुङि चेतियधादेशः सचादन्तः सिच् अतोऽलोप इत्यकारलोपः तस्य स्थानि वद्भावादतो हल्दादेरिति वृद्धयभावः इट् ईटीति सिचोऽलोपः । मोपीः मुपस्तेये लुङि सिचइद् नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् भिदिर्विदारणे लङिसिचि बहुलं छन्दसो विविकरणस्य टुक् लघुपधगुणः हल्ङ्या न्यमदिति सिचोऽलोपः ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनेसवनेर्वाडेहीत्येषापोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—अर्वाडेहिसोमकामंत्वाहु-
स्तवायंसोमस्त्वमेहर्वाडिति ।

तामेवांसूक्तेनवभीष्टचमाह—

अर्वाडेहिसोमकामंत्वाहुर्ग्र्यंसुतस्तस्यपिबामदाय ।

उरुव्यचाजठरआहुपस्वपितेर्वनःशृणुहिहूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमंस्कामम् । त्वा । आहुः । अयम् ।

सुतः । तस्य । पिब । मदाय । उरुव्यचाः । जठर । आ । वृषस्व ।

पिताइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

हेइन्द्र त्वंअर्वाङ् अस्मदभिमुखःसन् एहि आगच्छ किंकारणमितिचेदयस्मात्त्वात्वासोम-
विपयाभिलाषमाहुः पुराविदःकथयन्ति अयमस्मदीयःसोमःसुतःऋत्विग्भिरभिपुतः अतआ-
गच्छेत्यर्थः आगत्यचमदायहर्षार्थतस्यतमस्मदीयमभिपुतंसोमंपिब एतदेवस्पष्टीक्रियते उरु-
व्यचाः उरुविस्तीर्णव्यचोव्यापनंयस्य तादृशोमहावयवोभूत्वाजठरेआत्मीयेउदरेआवृपस्य सोम-
मासिञ्च आसमन्तात्पूरयेत्यर्थः एवंभूतस्त्वंहूयमानः स्तुतिभिराहूयमानःसन् पितेवपुत्राणां
वाक्यानिशृणोति तथानोस्माकंवाक्यानिशृणुहिशृणु ॥ सोमकामं सोमविषयःकामोभिलाषो-
यस्य बहुवीहोपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः ध्रुवःपञ्चानामादितआहोबुधइतिसेरुसादेशोधा-
तोराहादेशश्च तस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठ्यते । मदाय म-
दीहर्षं मदानुपसर्गइतिभावेअप् । उरुव्यचाः व्यचव्याजीकरणे औणादिकोत्तिप्रत्ययः व्यचेः
कुटादित्वमनसीतिवचनात् डित्वाभावेनसंप्रसारणाभावात् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् यद्वा उरुविचतिव्याप्नोतीति उरुव्यचाः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्य वृषसे-
चने व्यत्ययेनात्मनेपदप्रत्ययौ । शृणुहि श्रुशृणुपृरुवृष्यइतिसोहिः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

१ कर्मणायमभिप्रेति (पा० १ ४. ३२) इतिस्त्वे क्रिययायमभिप्रेतीतिव्याख्यानात्
तमित्यस्य संप्रदानत्वं संप्रदानत्वाच्चतुर्थो चतुर्थ्यर्थेपठ्यते तस्य तस्मै तमित्यर्थः ।

हेइन्द्र अध अथानन्तरंगन्ये त्वामनसाजानामि तेववास्मैवलायश्रदधायि अस्माभिःश्र-
द्धाकृता त्वदीयचलविषयमादरातिशयेनस्तोत्रं कृतमित्यर्थः वृषा कामानां वार्षिता सत्त्वं हते प्रौ-
ढायधनाय चोदयस्य अस्मान् प्रेरय हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र अकृते अनिष्पा-
दिते धनशून्ये योनौ गृहनामैतत् गृहे नोस्मान्माधाः मानिधेहि धनधान्यपूर्णे गृहे स्मान्वासयेत्यर्थः
अपिच हेइन्द्र क्षुध्यद्योबुभुक्षितेभ्यो न्येभ्योऽपिस्तोत्रं भयः वयोचं आसुतिपेयं क्षीरादिकंच दा-
देहि ॥ अधायि दधतेः कर्मणि लुङि च्छेधिष् आतोयुक्चिणूतोरितियुक् क्षुध्यद्वाः क्षुध-
बुभुक्षायाम् दिवादित्वात्स्थान् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

मानोवधीरिन्द्रमापरादामानः प्रियाभोजनानि प्रमोपीः ।

आण्डामानौमघवच्छक्रनिर्भेन्मानः पात्राभेत्सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया ।

भोजनानि । प्र । मोपीः । आण्डा । मा । नः । मघवन् । शक्र ।

निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोस्मान्मावधीः माहिंसीः सर्वदारक्षेत्यर्थः अपिचमापरादाः मापरित्याक्षीः परादानं
परित्यागः अस्मत्कृतां पूजां सदा गृहाणेत्यर्थः अपिचनोस्माकं प्रिया प्रियाणि ईप्सितानि भोजना-
नि उपभोग्यानि धनानि माप्रमोपीः मापहर्षीः अस्मात्स्वेव धनानि यथास्युः तथा कुर्वित्यर्थः त-
था हेमघवन् धनयन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेण निपि-
कान्यपत्यानि मार्तिर्भेत् माभिनः गर्भरूपेणावस्थितान् समत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः माचनः पात्रा पतन्ति
गच्छन्ति गमनसमर्थानि मानि तान्यपत्यानि पात्राणि तानि च माभेत् माभिदः सहजानुपाणि जा-
मुण्यां यानि भूमिसनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः तानि जानुपाणि तेः सहितानि माविनीनशः यद्वा नोस्मा
कंसहजानुपाणि आधाने सहोत्पन्नानि पात्रापात्राणि सुग्रादीनि मानिर्भेत् माभिनः ॥ वधीः
हन्ते मां डिलुङि चेतिसंज्ञादेशः सचादन्तः सिच् अतोत्पन्न इत्यकारलोपः तस्य स्थानि च द्रापादतो-
हलादेरिति वृद्धचमायः इट् ईटीति सिचोलोपः । मोपीः मुपस्तेये लुङि सिचइह नेटीति वृद्धिप्रतिषे-
धः । भेत् भिदिर्बिदारणे लुङि सिचि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् लघुपञ्चगुणः हल्ङ् चान्य-
दिति सिचोलोपः ॥ ८ ॥

अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अन्तर्मध्ये वर्तमानः क्षुपणः शोभनपतनः यद्वा
क्षुपण इति रश्मिनाम सुपुन्नाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः दिवि द्युलोके आधावते आह मर्यादायां
एकेनैव प्रकारेण धायते शीघ्रं गच्छति वादशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसह-
शपर्यन्ताः यद्वा हितरमणीयमान्ताः विद्युतो विद्योतमाना रश्मयः वोयुष्माकं पदं पादस्थानीयममं
न विन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वा न लभन्ते अत इदमनुचितम् तस्मात्कूपान्मा मुच्चारय-
तेत्यर्थः अपि च हेरोदसीद्यावापृथिव्यौ मेमदीयं अस्य इदं स्तोत्रं वित्तं जानीतं यद्वा मदीयं कूपपत-
नरूपं यद्विदुः स्वं तदवगच्छतं मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा अस्मात्कूपान्मा मुच्चारय तमि-
त्यर्थः ॥ चन्द्रमाः चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मितीति इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोहिदित्यस्य दा-
सीभारादिपुपाठात्पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । धावते स्रगतौ पाभेत्यादिनावेगितायां धावादेशः व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् । वित्तं विदज्ञाने स्तोत्रिअदादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वाच्चिङ्गतिङ् इति निघाता-
भावः । अस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊढिदमिति विभ-
केरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अर्थमिहा उ अर्थिन आज्ञायुवते पतिम् ।

तु जाते वृष्ण्यं पर्यः परिदायरसं दुहे वित्तं मे अस्परौ दसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊम् इति । अर्थिनः । आ । ज्ञाया । युवते ।

पतिम् । तु जाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परिदायरसं । दुहे ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वे अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव नाहं मामोपि उद्यते-
तत्पदपूरणम् अपि च ज्ञायाम्यदीयाभार्यापतिं स्वपतिं आयुवते आभिमुख्येन मामोति मदीया तुम-
द्विरहाद्वतासीत् अपि च संयुक्तीवो ज्ञायामपती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तु जाते मजननायान्यो-
न्यसंघटनेन प्रेरयतः तदनन्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनाशायगर्भरूपेण
धृत्वा दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति ममतु पुत्रोपिनोत्पद्यते अत इदं मदीयं दुःखं हेद्यावापृथिव्यौ
जानीतम् ॥ ३ उ उग्र इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् प्रुतमगृह्या अचीति मरुतिभावः । युवते यु-

चन्द्रमाइत्येकोनविंशत्यृचंसूक्तंद्वादशम् अपांपुत्रस्यत्रितस्यकूपेपतितस्यकुत्सस्यवार्पम्, तथाचोभयोःकूपपातआध्रायते त्रितःकूपेवहितः । कार्तेर्निवाह्मकपरिहृद्भूतयइतिच । त्रितस्यचापांपुत्रत्वंतैत्तिरीयाःस्पष्टमामनन्ति—तैत्तएकतोजायत सद्द्वितीयमभ्यपातयत ततोद्वितो-
जायत सत्तृतीयमभ्यपातयत ततस्त्रितोजायत यदध्योजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वमिति । तमे-
तमाप्यंत्रितस्तद्वेदास्यइतितकारोपजनेनवयमधीमहेइति । अन्त्यात्रिष्टुप् संमातपन्तीत्येपायवम-
भ्यामहाबृहती आद्यौद्वावष्टाक्षरौपादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयः ततोद्वावष्टाक्षरौसायवमध्या महाबृह-
तीचत्वारोष्टकाजागतश्चमहाबृहतीत्युक्त्वामध्येचेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् शिष्टाःपङ्क्तयः
विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—चन्द्रमाएकोनास्यस्त्रितोवाविश्वदेवंहिपाङ्क्तमन्त्यात्रिष्टुबृष्टमीम-
हाबृहतीयवमध्येति । होत्यभिधानादिदमादीनित्रीणिसूक्तानिवैश्वदेवानि विनियोगः अत्रशा-
ट्थायनिनइतिहासमाचक्षते—एकतोद्वितस्त्रितइतिपुरात्रयऋषयोवभूवुः तेकदाचिन्मरुभूमावरण्ये
वर्तमानाः पिपासयासन्तमगात्राःसन्तः एकंकूपमविन्दन् तत्रत्रिवाख्यएकोजलपानायकूपमा-
विशत् स्वयंपीत्वाइतरयोश्चकूपादुदकमुद्धृत्यमादाय तौउदकंपीत्वात्रितंकूपेपातयित्वातदीयंध-
मंसर्वमपहत्यकूपंचरथचक्रेणपिधायमास्थिपातां ततःकूपेपतितःसजितः कूपादुत्तरीतुंअशक्नु-
यन्सर्वेदेवामामुन्दरन्वितिमनसासस्मार ततस्तेपांस्त्वावकमिदंसूक्तंददर्श तत्ररात्रौकूपस्यान्त-
श्चन्द्रमसोरभीन् पश्यन्परिदेवयते ।

तत्रमथमांशुचमाह—

चन्द्रमांअप्स्व१न्तरासु१पुर्णो१धावतेदिवि ।

नवो१हिरण्यनेमयःपदं१विन्दन्तिविद्युतो१वित्तं१मेअस्यरोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अ॒प्स्व । अ॒न्तः । आ । सु॒ष्टु॒र्णः । धा॒वते । दि॒वि ।

न । वः । हि॒र॒ण्य॒ऽने॒मयः । प॒दम् । वि॒न्द॒न्ति । वि॒द्युतः । वि॒त्तम् ।

मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥ १ ॥

य॒ज्ञम् । पृ॒च्छा॒मि । अ॒व॒मम् । सः । तत् । दू॒तः । वि । वो॒च॒ति ।
 कं । ऋ॒तम् । पू॒र्व्यम् । ग॒तम् । कः । तत् । वि॒भ॒र्ति । नू॒तनः ।
 वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयं अवमंसर्वेषां देवानामादिभूतं अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वैदे-
 वानामवमइति ब्राह्मणाच्च । तमाग्निं पृच्छामि यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति विविच्य कथ-
 यतु किंपुनस्तत् पृच्छयत इति तदुच्यते हे अग्ने त्वदीयं पूर्व्यं पूर्वकां लीनं ऋतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः
 कृतं कुत्रेदानीं वर्तते नूतनो न वतरस्त्वत्तोभ्यः कः पुरुषः तद्भद्रं विभर्ति धारयति यदित्यव्यवर्ति-
 ष्यतमेन्द्रशीदशापिनाभविष्यत् अतस्तत्कृतमिति कथय ॥ वोचति वचपरिभाषणे स्तेच-
 हागमः वचउमिति व्यत्ययेन धावोरुमागमः । क किमोदितिसप्तमर्थे अद् क्वातीति किमः क्वा-
 देशः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् परेण सहस्रत्यकइति मरुतिभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमोष्टकमाह—

अ॒मी॒दे॒वा॒स्थ॒नं॒ त्रि॒प॒वारो॑ च॒ने॒ दि॒वः ।
 क॒र्त॒व्यं॒ क॒र्त॒व्यं॒ कं॒ म॒न्त्रा॒व॒ आ॒हु॒तिर्वि॒त्त॒मे॒ अ॒स्य॒ रो॒द॒सी ॥ ५ ॥ २० ॥
 अ॒मी इति । ये । दे॒वाः । स्थ॒नं । त्रि॒षु । आ । रो॒च॒ने । दि॒वः ।
 क॒त् । वः । ऋ॒तम् । क॒त् । अ॒र्त॒व्यम् । कं । म॒न्त्रा । वः । आ॒हु॒तिः ।
 वि॒त्तम् । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी इति ॥ ५ ॥ २० ॥

हे देवाः त्रिपृथिव्यादिषु त्रिपुस्थानेषु येमीयूयं स्थनवर्तमाना भवथ यानि स्थानानि दिवो-
 द्योतमानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते सूर्यप्रकाशयेषु तेषु स्थानेष्वित्यर्थः तेषां वोयुष्माकं
 संबन्धिस्तोतृविषयमृतं सत्यं कवकस्मिन्देवो वर्तते अनृतं द्वेष्टुविषयमसत्यं च कवकुत्रगतं अपि च म-
 न्त्राचिरकालीना वोयुष्माकं संबन्धिना आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः ककुत्रासीत् ईदृशं भूतदुःखा-
 नुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् नमामोदित्यनुमिमे अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन तप्तनप्तन-
 थनाश्चेति शब्दस्पर्धनादेशः । कव कशब्दस्पर्धनापत्याकद्भावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमो विंशोऽवर्गः ॥ २० ॥

मिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदं शब्दुकिप्राप्तेव्यत्ययेनशः । तुआवे तुजिपिजिहिंसावत्तदाननिकेत-
नेषु इदिच्चानुम् व्यत्ययेनभ्रम् श्रान्नलोपः । दुहे दुह्मपूरणे लोपस्तआत्मनेपदेव्यतित-
लोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

मोपुदेवाअदःस्वःश्रवंपादिदिवस्परि ।

मासोम्यस्यशंभुवःशूनेभूमकदाचनवित्तमेअस्यरोदसी ॥३॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अवं । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शम्भुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हेदेवाः स्वःस्वर्गेवर्तमानंअदः तदस्मदीयंपितृपितामहप्रपितामहात्मकंसन्तानं दिवस्परिदि-
वश्चोपरियर्तमानं मोपुमैवावपादि अवपन्नंविपन्नंप्रभ्रंमाभूत् ममपुत्राभावात् पुत्रेलोकान्जयति ना-
पुत्रास्पलोकोस्तोतिश्रुतेः । अतोवयंसोम्यस्यसोमपानार्हस्यपितृगणस्यशंभुवः सुखस्यभावयितुः
पुत्रस्यशूनेअपगमनेकदाचनकदाचिदपिमाभूम युष्मत्पसादावममपुत्राजायन्ताम् अतोमामस्मा
दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः हेद्यावापृथिव्यौ युवांचमदीर्यविज्ञापनंजानीतम्मोमाउइतिनिपातद्वयसमुदा-
योमैवेत्यस्यार्थे सुइत्येतदवधारणे सुअइतिपत्वम् । पादि पदगतौ चण्तेपदइनिकर्तरिलुङित्ते-
धिणादेशः । दिवः ऊडिमितिबिभेकरुदात्तत्वम् पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिथिसर्जनीयस्यसत्त्वम्
सोम्यस्य सोममर्हतिइतियमत्ययः । शंभुवः भवतेरन्तर्भावितव्ययार्थावक्ति । शूने दुओश्विग-
तिवृद्धयोःभावेनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितोत्पतिषेवः वचिस्वपीत्यादिनासंभसारणम् ओदित-
श्चेतिनिष्ठानत्वं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाङ्मष्टव्यः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यज्ञंष्टच्छाम्यवमंसतद्वृतोविवौचति ।

कञ्जतंपूर्व्यगतंकस्तद्विभर्तिनूतनोवित्तमेअस्यरोदसी ॥४॥

हेदेवाः पुरापूर्वस्मिन्कालेसुते युष्मद्यागार्थं सोमेअभिपुते कानिचिद् कतिपयानिस्तो-
त्राणि योहंवदामिउक्तवानस्मि सएवाहमस्मि नत्वन्यःकश्चिद् तस्मात्किमर्थमांपरित्यजथ तंता-
दृशंमामांआध्यः अभिलषितपुत्राद्यमास्या जनितामानस्योव्यथाः व्यन्तिभक्षयन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—तृष्णजं जाततृष्णं पिपासन्तं उदकंप्रतिगच्छन्तंमृगंवृकोन यथारण्यश्वामध्येमार्गेगच्छन्तं
भक्षयति तद्वद् अन्यद्रुतम् ॥ व्यन्ति वीगत्यादिषु अदादित्वाच्छपोलुक् तन्वादीनांछन्द-
सिबहुलमुपसंत्यानमितिवहुलवचनाद्यणू । आध्यः आधीयतेमनसिस्थाप्यतइत्याधिः उपस-
र्गोचोःकिः आतोऽलोपइतिचेत्याकारलोपः जसादिषु छन्दसिवावचनमितिजसिचेतिगुणस्य-
विकल्पनाद्भावेयणादेशः । तृष्णजम् तृपपिशासायाम् स्वपितृपोर्नजिडितिनजिड् पद-
कारस्त्वैवमन्यते अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिमहणस्य सर्वोपाविध्यभिचारार्थत्वाद् केवलादपि-
जनेईप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

‘संमातपन्त्यभितःसपत्नीरिवपर्शवः ।

मूपोनशिश्नाव्यदन्तिमाध्यःस्तोतारंतेशतक्रतोवित्तमेअस्यरोदसी ॥८

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःइद्व । पर्शवः । मूपः ।

न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आध्यः । स्तोतारम् । ते ।

शतक्रतो इति शतशतक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रेषा हेइन्द्र पर्शवःपार्श्वस्थीनिअवसामध्यावपथुस्थानीयाःकूपभित्तयः मापांअभितः
सर्वतः सन्तपन्ति सम्यक्पीडयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सपत्नीरिव समानःएकःपतिर्यासांताः सपत्न्योय-
थाएकं पतिंअभितःपीडयन्ति परस्परंवा पीडयन्ते हेरावक्रतो बहुविधमज्जवेन्द्र तेनवस्तोतारंमा-
मांआध्यः असंपाद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिताः मानस्यःपीडाःव्यदन्ति विनिर्धंभक्षयन्ति तत्र
दृष्टान्तः—मूपोन यथामूपिकाः शिश्नाशिश्नानि कुविन्देनवायितानि अन्नरसेनादिमानिसूत्राणिभ-
क्षयन्ति यदाशिश्नश्चेनमृगजननमेवोच्यते तच्चोपचारात्पुच्छेवर्तते तथास्वकीयानिपुच्छानिघृतै-
लादिभाण्डैरपिपि कर्ध्वमुत्कृष्यव्यदन्तिहिहन्वीत्यर्थः एवंमांआधयोभक्षयन्ति नचैतद् हेइन्द्र तव-
स्तोतुन्याप्यम् तस्मात्कूपान्मापुत्तारय अन्यत्समानम् अन्ननिरुक्तम्—सन्तपन्तिमामभितःसपत्नयः

पठोमृचमाह—

कहंक्रतस्यधर्णसिकहरुणस्यचक्षणम् ।

कदर्यम्णोमहस्पथातिक्रामेमदूढयोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ ६॥

कत् । वः । क्रतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम् । दूः६ध्यः । वित्तम् ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हेदेपाः योयुष्माकंसंबन्धिनः क्रतस्यसत्यस्याभिमतफलप्रापणस्यधर्णसि धारणंकवकु-
षगतम् वरुणस्यानिष्टनिवारकस्यदेवस्यचक्षणंअनुग्रहदृष्ट्यादर्शनंकवक्कगतम्, महोमहतोमहा-
नुभावस्य अर्यम्णाःअरीणानिन्यन्तुरेतत्संज्ञकस्यदेवस्यसंबन्धना पथाशोभनमार्गेणइष्टदेश-
प्रापणंकवक्कगतम् एतत्सर्वयुष्मास्वेववर्तते नकुत्रापिगतम्, अतोवयंदूढयः दार्ध्यः पापबुद्धीन्
अस्मदनिष्ठाचरणपरान्शत्रून् अतिक्रामेम अतितरेम वैःकृतादस्मात्कूपपातलक्षणाहुःखाद्वय-
मुत्तीर्णाभवेम हेद्यावापृथिव्यौ मदीयमिदंजानीतम् ॥ धर्णसि धृञ्धारणे स्नानसिधर्णसिपर्णसी-
त्यादिनाअसिचूमत्ययान्तोनिपात्यते । अर्यम्णः पृष्ठचेकवचने अलोपोनइत्यकारलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महः महतोच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महपूजायाम्, किप् उभ-
यथापिसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दूढयः षृपोदरादिः ध्येचेतितत्रपाठादुरोरेफस्योत्वम्
उत्तरपदादेःपुत्वंच उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अहंसोअस्मिन् यःपुरासुतेवदामिकानिचित् ।

तंमाव्यन्त्याध्योइदकोनतृणजमृगंवित्तमेअस्यरोदसी ॥ ७॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आ६ध्यः । इकः । न । तृणजम् । मृगम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः ।
 दिवः । देवश्चा । नु । प्रध्वाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः ।
 वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥ २१ ॥

उक्षणः सेकारः कामाभिवर्षकाः पञ्च तर्जन् इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निरित्यर्धेन प्रतिपादिताः
 पञ्चसंख्याका देवाः यद्वा अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमाविद्युदित्येव पञ्चसंख्याकाः तथा च शाट्वायनम्—
 एतान्येव पञ्चगोतीं पियान्ये पुलोके पुदीप्यन्ते अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे आदित्यो दिवि चन्द्र-
 मानक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेष्वेव माम्नातम्—अ-
 ग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्यो दिवि चन्द्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येमी पञ्चसंख्याका दे-
 वाः महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य द्युलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रादेवेषु नु क्षिप्तं मया ध्यं
 प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवाः मदीयं प-
 रिचरणं स्वीकुर्वन्ति तदनन्तरं निववृतुः तृप्ताः सन्तो निवर्तन्ते च अन्यत्समानम् ॥ उक्षणः वायुपूर्वं
 स्पनिगमे इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे वा प्रत्ययः । प्रवाच्यम् वा-
 च्यमतेरचो यदि तियव णेर निटीति णिलोपः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे लुङ् सप्तम्यर्थे तत्स्वरत्वम् ।
 सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तीति सध्म्यञ्चः त एव सध्रीचीनाः सहपूर्वाद् अत्वे कृत्वि गित्यादिना कृिन् अ-
 निदितामिति नलोपः सहस्य सप्रितिसिद्ध्यदेशः विभाषाञ्चरदिकृत्स्त्रियामिति स्वार्थे त्वप्रत्ययः ।
 ववृतुः वृतुवर्तने छन्दसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्तमाने लिट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् अन्येषामपि दृश्य-
 त इति संहितायाम्पासस्पदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे एकविंशोऽङ्कः ॥ २१ ॥

एकादशीमृचमाह—

सुपर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।
 ते संधन्ति पृथो हन्त रन्तं प्रहृताः । ते वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

इवेमाःपर्शवःकूपपर्शवोमूपिकाइवास्नातानिसूत्राणिव्यदन्तिस्वाद्वाभिधानंवास्याच्छिन्नानिव्यद-
न्तीतिवेति ॥ सपत्नीः नित्यंसपत्न्यादिप्रतिपतिशब्दस्यनकारान्तादेशः ङीप् वाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । मूपः मुपस्तेये क्तिपिछान्दसोदीर्घः तथाचयास्कः—मूपोमूपिकाइत्यर्थोमूपिका-
पुनर्मुष्णातेर्मूपोप्येतस्मादेवेति । शिश्ना ष्णाशौचे घञर्थेकविधानमितिकः स्थास्नागापाव्यधि-
हनियुद्धचर्थमितिकः वर्णव्यापत्त्यासकारस्यशकारः लृञादीनांकेद्वेभवतइतिवक्तव्यमितिद्विव-
चनम् बहुलंछन्दसीत्यस्यासस्येत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टवमाह—

अमीयेसुस्रश्मयस्तत्रामेनाभिरातता ।

त्रितस्तद्देदास्यःसजामित्वायरेभतिवित्तमेअस्यरोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सुस्र । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आहतता ।

त्रितः । तत् । वेद् । आस्यः । सः । जामित्वाय । रेभति ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येमीधुलोकेवर्तमानाः सप्तमरस्याकारश्मयःसूर्यस्यकिरणाःसन्ति तत्रतेपुसूर्यरश्मिपुअ-
ध्यात्मंसप्तमाणरूपेणवर्तमानेषु येमदीयानाभिरातवासंबद्धा ऋषिरात्मानमेवपरोक्षतयानिर्दिशति
त्रितस्तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानआस्यः अपांपुत्रऋषिः तत्पूर्वोक्तंघृत्तान्तंवेद् विजानातिनान्यः स-
जानरश्मयः जामित्वायकूपानिर्गन्तुत्वायरेभति तान्तरश्मीनस्तौति अन्यत्समानम् ॥ आतवा
तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेश्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जामित्वाय जमतिर्गतिर्कर्म । जमतिगच्छतीतिजाभिः औणादिकइण्प्रत्ययः तस्यभाव-
स्तत्त्वम् । रेभति रेभ्शब्दे प्रौवादिकः ॥ ९ ॥

दशमीष्टवमाह—

अमीयेपञ्चोक्षणोमध्येतस्थुर्महोदिवः ।

देवत्रानुप्रवाच्यंसध्रीचीनानिवांस्तुर्वित्तमेअस्यरोदसी ॥ १० ॥ २१

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः ।
दिवः । देवइत्रा । नु । प्रध्वाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥ २१ ॥

उक्षणः सेकारः कामाभिर्वर्षकाः पञ्च तर्जइन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निरित्यर्धेर्चनप्रतिपादिताः
पञ्चसंख्याकादेवाः यद्वा अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमाविद्युदित्येवंपञ्चसंख्याकाः तथाचशाट्यायनम्—
एतान्येवपञ्चज्योतीर्पियान्येपुलोकेपुदीप्यन्ते अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे आदित्योदिवि चन्द्र-
मानक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रेनक्षत्रलोके अप्सुमेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेष्वेवमान्नातम्—अ-
ग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्योदिविचन्द्रमादिक्षुनक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येमीपञ्चसंख्याकादे-
वाः महोदिवो महतो विस्तीर्णस्यद्युलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रादेवेषु नुक्षिप्रमवाच्यं
प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रतिसध्रीचीनाः सहाञ्चन्तो युगपदामच्छन्तस्ते देवाः मदीयं प-
रिचरणं स्वीकुर्वन्ति तदनन्तरं निववृतुः वृष्टाः सन्तो निवर्तन्ते च अन्यत्समानम् ॥ उक्षणः वायुपूर्वं
स्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे वा प्रत्ययः । मवाच्यम् वा-
चपतेरचोयदितियद् णेरनिटीति णिलोपः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वे रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् ।
सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तीति सध्यञ्चः तएव सध्रीचीनाः सहपूर्वादञ्चत्वेर्कृत्वित्पित्यादिना क्तिन् अ-
निदितामिति नलोपः सहस्य सधिरिति सः ण्यदेशः विभाषाञ्चरेदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खप्रत्ययः ।
ववृतुः वृतुवर्तने छन्दसिलुइलइलिटइति वर्तमाने लिट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् अन्येषामपि दृश्य-
त इति संहितायामन्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे एकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

एकादशीमृचमाह—

सुपुर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।
ते सैधन्ति पृथो वृत्तं नन्तं यद्द्वर्ती । तैवित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुष्टपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आश्रोधने । दिवः । ते ।
 सेधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यह्वतीः । अपः । वित्तम् ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः रश्मिनामैतत् शोभनपतनाएतेसूर्यरश्मयः आश्रोधनेसर्वस्यावरके व्याप्तेदिवोन्त-
 रिक्षस्यमध्येआसतेवर्तन्ते तेसूर्यरश्मयः पथोमार्गाववृकमरण्यश्वानंसेधन्तिनिषेधन्ति निवारय-
 न्ति कीदृशं यह्वतीर्महतीरपः तरन्तंअतिक्रामन्तंकूपतनात्पूर्वत्रितंदृष्ट्वाएनंभक्षयितुंकश्चिदरण्य-
 श्वा महतीनदीतितीर्पुराजगाम सचसूर्यरश्मीन्दृष्ट्वाअयमवसरोनभवतीतिनिववृते अतोरश्मयोवृ-
 कंनिषेधन्तीत्युच्यते यास्कपक्षेतुआपइत्यन्तरिक्षनाम यह्वतीरपोमहदन्तरिक्षंपथः पथाद्वादश-
 रश्म्यात्मनामार्गेणतरन्तंवृकंचन्द्रमसंसूर्यरश्मयोनिषेधन्ति अहनिस्सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चन्द्रमाः
 निष्पन्नोदश्यते अतोनिष्पन्नंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आश्रोधने आरुध्यते आध्रियतेनेनेत्यारोधनं करणे-
 ल्युद् । सेधन्ति पिधुगत्याम् अयंकेवलोपिनिपूर्वार्थेदृष्टव्यः । पथः पञ्चम्येकवचनेभस्पटेर्लोपः
 इतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् यास्कपक्षेतुतृतीयार्थेव्यत्ययेनपञ्चमी । यह्वतीः
 यह्वइतिमहन्नाम अस्मादाचारार्थेसर्वमातिपदिकेभ्यइतिकिप् ततोऽलटःशत उगितश्चेतिङीप् आ-
 गमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः शतुरनुमइतिनदीस्वरोव्यत्ययेननपवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नव्यंतदुक्थ्यंहितं देवासः सुप्रवाचनम् ।
 ऋतमर्पन्ति सिन्धवः सत्यं तां तानसूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥
 नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुप्रवाचनम् ।
 ऋतम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । तान् । सूर्यः । वित्तम् ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हेदेवासोदेवाः नव्यंनवतरंउक्थ्यंप्रशस्यंस्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठुऋत्विग्भिर्वाचयितुंशक्यं
 एवंभूतंवद्भपदीपंचलंहितंयुष्मासुनिहितं अतोयुष्मदीयेनचलेनमिन्धवः स्पन्दनशीलानघः ऋत-
 मुदकंअर्पन्ति आलस्यराहित्येनसर्वदापेरयन्ति अशोष्याःसत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः तथासूर्यः स-
 त्यंसर्वदाविद्यमानंस्वकीयंतेजः सनानआतनोति निस्तारयति अन्यत्तमानम् ॥ सुप्रवाचनं वच-

परिभाषणे अस्माण्यन्तात् अन्येभ्योपिदृश्यतइतिस्वलर्थेयुच् । अर्पन्ति अर्तेर्लेटिसिद्धुल्ले-
टीतिसिप् गुणः । ततान अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

अग्नेतवत्यदुक्थ्यदेवेष्वस्त्याप्यम् ।

सनःसत्तोमनुष्वदादेवान्यक्षिविदुष्टरोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःष्टरः ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

हेअग्ने तवउक्थ्यमशस्यं त्यत् श्रुतिपुपसिद्धम् आप्यं आपिर्यन्धुः तस्यभावः बाधवम्
देवेषुदानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु अस्तिविद्यते तस्मात्सत्तादृशोविदुष्टरोविद्वत्तरस्त्वं नोस्माकंयज्ञो
सत्तोनिपण्णःसन् देवांस्तानिन्द्रादीन्आशास्तमयादयापक्षि यज हविर्भिःपूजय तत्रदृष्टा-
न्तः—मनुष्वत् यथा मनुनांयज्ञेतद्वत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं आपृव्याप्तौ अस्माण्यन्तादृचइ-
रितिइमत्ययः ब्राह्मणादित्वादप्यञ् । सत्तः नसत्तनिपत्तेतिनिपातनादनिष्ठानत्वाभावः छान्द-
सोतिशब्दलोपोद्वष्टव्यः । मनुष्वत् मनेरीणादिकउत्तिपत्ययः तत्रतस्येवेतिपष्ठचर्धेवतिः नभो-
क्षिरेमनुषावत्युपसंख्यानमितिभत्वेसतिपदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । यक्षि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
षष्ठेतिपत्वम् कुत्वपत्वे । विदुष्टरः विद्वत्शब्दात्तरपिअयस्मयादित्त्वेनभत्वाद्वसोःसंप्रसारण
मितिसंप्रसारणम् शासिबसिघसीनांचेतिपत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

सत्तोहोतामनुष्वदादेवाँअच्छाविदुष्टरः ।

अग्निर्हव्यासुपूदतिदेवोदेवेषुमेधिरोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःष्टरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकंयज्ञेसचोनिषण्णोहोवादेवानामाह्वाता विदुष्टरोविद्वत्तरः देवोदाना-
दिगुणयुक्तः देवेषुसर्वेष्विन्द्रादिषुमध्येमेधिरमेधावी एवंभूतोमिः तान्देवान्अच्छाभिमुख्येनह-
व्या हव्यान्यस्मदीयानिहवींषि मर्यादायामाकारः शास्त्रमर्यादयायथाशास्त्रं सुषुदति मेरयतु
अन्यत्समानम् ॥ सुषुदति षुदक्षरणे षेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःभृशुः । मेधिरः मेधार-
थास्यामिरनीरचोवक्तव्याइतिमत्वर्थीयइरन् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

ब्रह्माकृणोतिवरुणोगातुविदुतमीमहे ।

व्यूर्णोतिहृदामृतिनव्योजायतामृतंविन्तमेअस्यरोदसी ॥ १५ ॥ २२ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुविदम् । तम् । वृमहे । वि ।

ऊर्णोति । हृदा । मृतिम् । नव्यः । जायताम् । ऋतम् ।

विन्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥ २२ ॥

योवरुणः अनिष्टस्यनिवारयितादेवः ब्रह्मपरिवृढतद्रक्षणरूपैकमैकृणोतिकरोति तंता-
इशं गातुविदंगतोमार्गस्यदुःखान्निवारकस्यलंभयितारंवरुणंइमहे अभिमतफलंपाचामहे इमह-
इतिपाञ्चाकर्मा तस्मैवरुणायअयमस्मदीयस्तोवा हृदाहृदयेनमर्तिमननोयांस्तुतिंव्यूर्णोति विवृ-
णोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः सोयंनव्यस्तुत्योवरुणः अस्माकमृतंजायतां स-
त्यभूतोस्तु ॥ ब्रह्म अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । गातुविदम् विद्वत्ताभे अन्तर्भाषित-
प्यर्थावकिप् । इमहे इङ्गत्तौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्पष्टम् । हृदा षड्निपादिनाहृदम-
शन्दस्पहृदादेशः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्पष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षोडशीष्टचमाह—

असौय.पन्थाआदित्योदिविप्रवार्च्यकृनः ।

नसदेवाअतिक्रमेतंमर्तासोनर्पग्ययवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रश्वाच्यम् । कृतः ।
न । सः । देवाः । अतिःक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी यद्वा ब्रह्मलोकंगच्छतामुपासकानां मार्गभूतः सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्तीति श्रुतेः । एवं भूतो यो सावादित्यो दिवि द्युलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भव-
ति तथा कृतः निर्मितः यथा सर्वैः प्राणिभिर्हस्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः हे देवाः सोयमादित्यो-
युष्माभिरपि न अतिक्रमे अतिक्रमि तुं न शक्यः युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् सति हि सूर्ये व-
सन्तादयः कालानिष्पद्यन्ते काले पुचयागाः क्रियन्ते यागे पुचसस्तु भवतां जीवनं अतो युष्मा-
भिरपि असौ नातिक्रमितव्यः एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्य-
थ सूर्यं न जानीथ एतच्च कूपेषातयित्वानिर्गतवेकतद्वितौ प्रतिनिन्दनं अहमेव मन्त्रद्वष्टा तं सूर्यं जा-
नामि पापकृतौ युवान् जानीथ इति ॥ पन्थाः पतृगवौ पतेस्थ च इति इति प्रत्ययः पथि-
मथ्युभुक्षामादित्यात्वम् इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं इकारस्पर्लोपः थोन्थः पथिमथोः सर्वनाम-
स्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् वकेर्ष्यन्तादचोपदिति भावे यत् यतो नाव इत्याद्युदात्त-
त्वम् । अतिक्रमे क्रमुपादविक्षेपे कृत्यार्थे तवैकेनितिकेन प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टकमाह—

त्रितः कूपे अवहितो देवान् हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन् अंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये । तत् ।

शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपे अवहितः पावितस्त्रितः एतत्संज्ञकः कृतयेरक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराका-
रयति यदेतत् त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिर्बृहतां महतः देवानां रक्षक एतत्संज्ञको देवः तदाह्वा-
नं शुश्राव श्रुतवान् किं कुर्वन् अंहूरणात् अंहसः अन्तरूपादस्मात् कृपणतादुत्तीयं उरु-
विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते ह्ययतेर्लटिबहुलं उन्दसीति संप्रसारणम् शष्पगुणा-

वादेशाः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्यो-
रितिपारस्करादिपुपाठास्तदुत्तलोपौ उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्रकृतिस्वरत्वम् ।
अंहूरणाव अहिगतौ इदित्वानुम् खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचावितिभावेऊरप्रत्ययः दुःखमा-
सिहेतुभावागतिरस्यास्तीतिपायादिलक्षणोमत्वर्थीयोनः आहूँपूर्वाद्धन्तेर्वारूपमुन्नेयम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टमाह—

अरुणोमांसरुद्रकः पृथायन्तंददर्शहि ।

उज्जिहीते निचाप्या तष्टेव पृष्टचामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सरुद्र । रुद्रकः । पृथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाप्य । तष्टा इव । पृष्टि आ मयी ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणः अरुणवर्णालोहितवर्णः वृकोरण्यःश्वा सरुदेकवारंपृथायन्तं मार्गेण गच्छन्तं मा-
मांददर्शहि दृष्टवान् हिः पादपूरणः निचाप्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते उद्धच्छतिस्म तप्रह-
ष्टान्तः—तष्टेव पृष्टचामयी यथा तक्षणजनितपृष्ठकेशः तष्टावर्धकिः तदपनोदनाय ऊर्ध्वाभिमुखो भ-
वति तद्बृहद्देवावापृथिव्यौ मदीयंदुःखं वित्तं जानीतम् यद्वा वृक इति विवृतज्योतिष्कोऽन्धमा उच्यते
अरुणः आरोचमानः रुद्रस्य जगतः प्रकाशकः मां सरुद्रमासां चार्धमासत्वं यनसंबत्तरादीन् कालवि-
शेषान् कुर्वन् तिथिविभागज्ञानस्य चन्द्रगत्यधीनत्वात् स चन्द्रमा आकाशमार्गे यन्तं गच्छन्तं नक्षत्रगणं
बददर्शं हिरवधारणे नक्षत्रगणमेव बददर्शं नक्षत्रपवितं मामित्यनादरो व्यज्यते यदि मां पश्येद उद्धरेदू-
पात् निचाप्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा च उज्जिहीते येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्धच्छति न मामभिगच्छ-
तीत्यर्थः—अन्यत्पूर्ववत् अत्र भास रुद्र इति यास्कः एकं पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयं तस्मिन् नक्षत्रे अय-
मर्थः—दक्षमजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अभिग्न्याद्यास्तारकाः पुनः पुनर्ददर्शं मां सरुदेव पश्यतीति स-
रुद्रमा उच्यते उज्जिहीते ताराभिः सह ऊर्ध्वमेव गच्छति न मां कूपादुत्तारयति अत इदमनुचितम् हेघा-
वापृथिव्यौ मदीयमिदं वृत्तान्तं जानीतम् अत्र निरुक्तम्—वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा वि-
वृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा अरुण आरोचनो मां सरुद्रमासां चार्धमासानां च कर्ता भ-
वति चन्द्रमा वृकः पृथायन्तंददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीते निचाप्य येन येन यो दयमाणो भवति चन्द्रमा-

स्तक्ष्णुवन्निवपृष्ठरोमीति^१ । सक्तु एकस्यसक्तुचेतिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेनिपातितः । वृकः वृज्-
वरणे सृवृभूशुपिपुपिभ्यःकिदितिकप्रत्ययः । जिहीते ओहाङ्गतौ जौहोत्यादिकः भृआमिदि-
त्यभ्यासस्येत्वम् । निचाय्य चायूपूजानिशामनयोः अत्रदर्शनार्थः धातुनामनेकार्थत्वावसमासे-
नञ्पूर्वकोल्यप् । पृष्ठचामयी स्पृशसंस्पर्शने पृष्टिःपृष्ठं स्पृश्यतेअनेनेतिपृष्टिः छान्दसोवर्णलोपः
पृष्ठौआमयः पृष्ठचामयः तद्धान्पृष्ठचामयी ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

एनाङ्गुपेणवयमिन्द्रवन्तोभिष्यामहजनेसर्ववीराः ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥१९॥२३॥

एना । आङ्गुपेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अभि । स्याम । हजने ।

सर्वेश्वीराः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥ २३ ॥

एनाअनेनाङ्गुपेणआघोषणयोग्येनस्तोत्रेणहेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणैवैणयुक्ताः
सर्ववीराः सर्वैर्वीरैः पुत्रैःपौत्रादिभिश्चोपेताःसन्तोवयं वृजनेसंग्रामेअभिष्याम शत्रूनाभिभवेम त-
दिदमस्मदीयंवचनम् मित्रादयोममहन्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः उतशब्दोदेवतासमुच्चयेअत्र-
धास्कः—आङ्गुपेणआघोषः अनेनस्तोमेनवयमिन्द्रवन्तइति^१ । एना द्वितीयादौस्येनइतिदृष्टी-
पायाइदमएनादेशः सुषांसुलुगितिविभक्तेराजादेशः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गुपेण आ-
ङ्गुपूर्वावधुपेःकर्मणिचञ् आङोङकारस्यलोपाभावश्छान्दसः घोषशब्दस्यगूपावश्चपृषोद्-
दरादित्वाद् थाथादिनोक्तपदान्तोदात्तत्वम् । स्याम अस्तेऽप्रार्थनायांलिङि भ्रतोरलोपइत्यका-
रलोपः उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरइतिषत्वम् ॥ १९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेवयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चदशोनुवाकः ॥ १५ ॥

कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः अतो गुणे इति परपूर्वरूपत्वे एकादेश उदात्तेनेति एकादेश उदात्तः । क्षय-
न्तो वीरायस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

बृहस्पते सदमित्रः सुगं रुधि शं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।
रथं न दुर्गाहंसव सुदानवो विश्वस्माञ्चो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥
बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सु॒ऽगम् । रु॒धि । शम् । योः ।
यत् । ते । मनुः॑ऽहितम् । तत् । ई॒महे । रथम् । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः ।
सु॒ऽदान॒वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित्रः सदेवनोस्माकं सुगं सुखनामेतत् सुखं रुधिकुरु अपि च देतवस्वभूतं शं
शमनीयानारोगाणां उपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्म-
णा हितं त्वय्यवस्थापितम् यद्वा मनुष्याणामनुकूलं एवं विधिशमनयावनं च यदस्ति तदीमहे याचाम-
हे ॥ सुगं सुदुग्म्यते स्मिति सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनैवं
व्याख्यातम्—‘शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति’ । मनुर्हितम् मनेरोणादिक उन्तिन्त्ययः वृ-
त्तीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

पष्ठीशृचमाह—

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाह्नुः ऋषिरह्नुदूतये ।
रथं न दुर्गाहंसव सुदानवो विश्वस्माञ्चो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥
इन्द्र॑म् । कुत्सः॑ । वृ॒त्र॒ह॒र्न॒म् । श॒ची॒ ऽप॒ति॒म् । का॒टे । नि॒वा॒ह्नुः ।
ऋ॒षिः । अ॒ह्नुत् । ऊ॒न॒ये । रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः ।
सु॒ऽदान॒वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम तस्मिन् निवाहो निषत्तितः कुत्सः ऋषिः ऊषयेरक्षणा य इन्द्रं अह्नु आहूय-
तिस्म कीदृशं वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं शचीपतिम् शचीतिकर्मनाम सर्वेषां कर्मणां पालयि-

तारम् यद्वा शच्यादेव्याभर्तारम् ॥ शचीपतिम् वनस्पत्यादिपुषाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् श-
चीशब्दः शार्ङ्गैरवादिङीनन्तआद्युदात्तः । निब्राह्मः ब्राह्मयज्ञे नीत्युपसर्गवशात्पतनेवर्तते नि-
ष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः दत्वधत्वादीनि यद्वा क्षुब्धस्वान्तेत्यादौ भृशार्थे ह्रस्वभावो नि-
पात्यते अत्र च वाढशब्दो भृशत्वेपेतेपतने सामर्थ्याद्बर्तते गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
ह्वं लिपिसिचिह्नश्चेति लुङि च्चेरडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह

देवैर्नोदेव्यदिति निर्पातु देवच्चात्तात्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तयौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चात्ता । त्रायताम् ।

अप्रयुच्छन् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत्त । यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवीदानादिगुणयुक्तादिविरखण्डनीया अदीनावादेवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः स्वकी-
यैः पुत्रैः सह नोस्मान्पातुनितरारंक्षतु देवो दीप्यमानस्ताता सर्वे पारंक्षकः सविता अप्रयुच्छन् अप-
माद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन्त्रापतामस्मान्पालयतु यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोस्मदीयं त-
न्मित्रादयः पददेवताः समहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायतां वैदपालने भौवादिकः । अप्रयुच्छन् युच्छप्र-
मादे अस्माहृतः शत्रु नः समासे व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं वैश्वदेवं यज्ञस्तृचमित्यनुक्रान्तम् विनि-
योगोऽद्वैतः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्या सोमवतामृत्यन्तः ।

आवोर्वाची सुमतिर्वदत्या दंहोश्चिद्याव्रिवो वित्तरासंत् ॥ १ ॥

पोहशेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रेन्द्रमितिसप्तचर्मथमसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते इन्द्रं मित्रं सप्तवि-
ष्टुवन्तमिति अनुवर्तमानत्वात्कुत्सक्रपिः त्रितस्तुवाविशिष्टत्वात् तत्रैवविकल्पितो नानुवर्तते अ-
न्याविष्टुश्च शिष्टास्त्रिष्टुवन्तपरिभाषयाजगत्यः विश्वेदेवादेवतेत्युक्तम् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रमथमामृचमाह—

इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निमूतये मारुतं शर्धो अर्दिति हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहंसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । ऊतये । मारुतम् । शर्धः ।

अर्दितिम् । हवामहे । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः । सु६दानवः ।

विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्तपूहत्पुं बलं च हवामहे आह्वयामहे वसवो-
निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयः विश्वस्मात्सर्वस्मादंहंसः पापान्नोस्मान्निष्पिपर्त-
न निर्गम्यपालयत तत्र दृष्टान्तः—रथं न दुर्गात् गन्तुमशक्यात् निजोन्नत्वात् स्थानात् सारथयो य-
थार्थं पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तनं पृथग्येके लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तत्स्यवनमादेशः पितृवेन हि-
त्वाभावाद्गुणः आर्तिपितृयोश्चेत्यन्यासस्येत्यम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त आदित्या आगता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहंसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गतुः । सर्वतातये । भूत । देवाः ।

वृत्रतूर्येषु । शम्भुवः । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः ।

सु६दानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ते यूर्यसर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तनाय विस्तारिता यमुद्धाय मु-
क्षे अस्माकं साहाय्यं कर्तुमिच्छथः आगत आगच्छत अपि च वृत्रतूर्येषु संग्रामनामेतत् संग्रामेषु शंभु-
वः सुतस्य भावयितारो भूत भवत ॥ गत गमेर्लोटि वहुलं छन्दसीति शपोऽङ्क ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे कृता वृधा ।
 रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥
 अवन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।
 देवपुत्रे इति देवपुत्रे । कृतवृधा । रथम् । न । दुः६गात् ।
 वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोस्मान् पितरोऽग्निष्वात्तादयो वन्तुरक्षन्तु कीदृशाः सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया योस्ते कृता वृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्तेद्यावापृथिव्यौ अस्मान् रक्षताम् अन्यत्समानम् ॥ देवी वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कृता वृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थावक्तिर्युषां सुदुर्मिति विभक्तेराकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्दीरं पूषणं सुमैरिमहे ।
 रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥
 नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत् दीरम् । पूषणम् ।
 सुमैः । इमहे । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः । सुदानवः ।
 विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनं अजबन्तमग्निं वाजयन् उपह्वयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्कासे स्तोमीति शेषः तथा क्षयद्दीरम् अतिवलिनम् यस्मिन् सर्वे वीरा क्षीयन्ते एवं रूपं पूषणं पोषकं देवं सुमैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैः इमहे याचामहे अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं उभे वनस्पत्यादिष्वित्युगपदुभयपदमलतिस्वरत्वम् नराशब्दः ऋदोरित्यन्त आद्युदात्तः निपातनादीर्घः शंसशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । वाजयन् वज्रजगती अस्माग्निञ् । क्षयद्दीरम् क्षिप्तये छदः शट् शपिप्तात्तेत्यप्ययेनशः तस्य छन्दसुभयथेत्यार्धधातुत्वेन डिच्वाभावाद्गुणावादेशो अद्गुपदेशात् सप्तार्धधातु-

कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः अतो गुणे इति परपूर्वरूपत्वे एकादेश उदात्तेनेति एकादेश उदात्तः । क्षय-
न्तो बोरायस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

वृहस्पते सदमित्रः सुगं रुधिशं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।
रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । रुधि । शम् । योः ।
यत् । ते । मनुः । इहितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुः । ऽगात् । वसवः ।
सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते सदमित्रः सदैवनोस्माकं सुगं सुखनामेतव सुखं रुधिकुरु अपिच तेतवस्वभूतं शं
शमनीयानारोगाणां उपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना बल-
णाहितं त्वय्यवस्थापितम् यद्वा मनुष्याणामनुकूलं एवं विधिशमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे याचाम-
हे ॥ सुगं सुदुग्म्यते स्मिति सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्दः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनेवं
ध्याख्यातम्—शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति । मनुर्हितम् मनरोणादिक उतिन्प्रत्ययः दृ-
तीयार्कर्मणीति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाह्नुः ऋषिरह्नुतथे ।
रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रहणम् । शची । ऽपतिम् । काटे । निऽवाह्नुः ।
ऋषिः । अह्नुत् । ऊतथे । रथम् । न । दुः । ऽगात् । वसवः ।
सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति रूपनाम तस्मिन् निवाहो निपतितः कुत्सऋषिः ऊतयेरक्षणा य इन्द्रं अह्नुत् आह्वय-
न्तिस्म कीदृशं वृत्रहणं वृत्राणां गानूणां हन्तारं शचीपतिम् शचीतिकर्मनाम सर्वेषां कर्मणां पालयि-

तारम् यद्वा शय्यादेव्याभर्तारम् ॥ शचीपतिम् वनस्पत्यादिपुषाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् श-
चीशब्दः शार्ङ्गरवादिडीनन्तआद्युदात्तः । निबाहूः बाह्वयत्ने नीत्युपसर्गवशात्पतनेवर्तते नि-
ष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः दत्वधत्वादीनि यद्वा शुब्धत्वान्तेत्यादौ भूशार्थेऽङ्गभावोनि-
पात्यते अवचवाङ्गशब्दो भूशत्वोपेतेपतने सामर्थ्याद्भवेति गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
ह्व लिपिसिचिह्नश्चेतिलुङि च्चेरडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमोष्टकमाह

देवैर्नोदेव्यदिति निर्निपातुदेवस्त्रातात्रायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् ।
अप्रयुच्छन् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवीदानादिगुणयुक्तादितिरत्नण्डनीया अदीनावादेवमावा देवैर्दानादिगुणयुक्तैः स्वकी-
यैः पुत्रैः सह नोस्मान्निपातुनितरांरक्षतु देवोदीप्यमानस्त्रातासर्वेपारक्षकः सविता अमयुच्छन् अप्र-
माद्यन् अस्मद्गुणैर्जागत्तुः सन्त्रापतामस्मान्पालयतु यदनेन सूक्तेनास्मान्निःप्रार्थितं नोस्मदीयं त-
न्मित्रादयः पददेवताः ममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायतां त्रैलोक्यालने भौवादिकः । अप्रयुच्छन् युच्छम-
मादे अस्माह्वरः शतृ नः समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

यज्ञोदेवानामिति तृचं द्वितीयसूक्तं कुत्सस्यापैत्र्यैष्टुभं वैश्वदेवं यज्ञस्तृचमित्यनुक्रान्तम् विनि-
योगोऽद्विजिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवतामृच्छन्तः ।
आवोर्वाची सुमतिर्वहत्या दंहोश्चिद्यावर्षिवो वित्तरासन् ॥ १ ॥

हेइन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वायुवयोःसंबन्धीयोरथः विश्वानिभुवनानिभूतजातानि अभिचष्टे अभिमुख्येनपश्यति सुवर्णमयत्वात् रत्नस्वचितत्वाच्चस्वप्नभाभिःकृत्स्नजगद्भासयतीत्यर्थः तेनरथेनायातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् तर्हि पर्यायेणेनेत्याह सरथं समानमेकरथं तस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौयुवामागच्छतं नपर्यायेणेत्यर्थः अथागमनानन्तरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमंस्वांशलक्षणंतदेकदेशंवापितम् ॥ वां युष्मदस्मदोःपृथीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यादिनाद्विवचनस्यवामादेशः सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिह्व्यकार्यावाचि अवप्रकाशनार्थः अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुका नुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सरथम समानश्चात्तौरथश्चसरथः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा द्यागतिनिवृत्तौ छिद्यःकसुः द्विवचनम् शपूर्वाःखयः वत्सेकाजाद्वृत्तामितीहागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सुपांसुलुगित्याकारः । सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणःसंपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपृथी ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यावदिदंभुवन्नविश्वमस्त्युरुव्यचावरिमतांगभीरम् ।

तावाँअयंपातवेसोमोअस्त्वरमिन्द्राग्नीमनसेयुवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुव्यचा । वरिमता ।

गभीरम् । तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।

इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदंभुवनंजगत् यावदस्ति यावत्प्रमाणंभवति कीदृशं उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः तथावरिमता वरिष्णाउरुव्येनआत्मोयेनगौरवेणगभीरं गांभीर्येपेतं हेइन्द्राग्नी पातवेयुवाङ्मांषानुं अयंसोमस्तावानस्तु तावत्प्रमाणोभवतु तथा मनसेयुवयोरन्तःकरणायअरं सोमः पर्याप्तोभवतु ॥ उरुव्यचा व्यचव्याजीकरणे असुन व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्तद्विच्वाभावेनसंप्रसारणाभावः स्वमोनपुंसकादितिसोऽर्त्तक्रियातेसुपांसुलुगितिब्यत्ययेनडादेशः । वरिमता पृथ्वादिभ्यश्चपनिज्वेतितुरुशब्दात्तस्यभावइत्यर्थेदमनिच् मियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः पुनरपिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् यद्वा द्वितीया-

याश्छान्दसस्तुङ्गागमः । तावान्न तत्परिमाणस्ययत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुष् आसर्वेनाज्ञइत्यात्वम् ।
पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्मत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरं वाल्मूललघ्वलमंगुलीनांवा-
सोरत्त्वमापद्यतइतिवक्तव्यमितिलत्वविकल्पः । युवज्याम् व्यत्ययेनात्वाभावेशेषेलोपइतिदकार-
लोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

च॒क्राथेहि॒स॒ध्य॑ ३ द्वा॒म॒म॒द्रं॒सं॒धी॒ची॒ना॒वृ॒त्र॒ह॒णा॒उ॒त॒स्थः॑ ।
ता॒वि॒न्द्रा॒ग्नी॒स॒ध्य॑श्चा॒नि॒प॒द्या॒वृ॒ष्णः॒सोम॑स्य॒वृ॒प॒णा॒वृ॒पे॒थाम् ॥ ३ ॥

च॒क्राथे॑ इति । हि । स॒ध्य॑क् । ना॒म॒ । अ॒द्रम् । स॒धी॒ची॒ना ।
वृ॒त्र॒ह॒नौ । उ॒त । स्थः । तौ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति । स॒ध्य॑श्चा । नि॒ऽस्य॑ ।
वृ॒ष्णः । सोम॑स्य । वृ॒प॒णा । आ । वृ॒पे॒थाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नाम धेयं सध्यक् सहगर्तं इन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं चक्राथे
हि युवांस्तव नौ उत अपि च हेवृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य हन्ताराविन्द्राग्नी सधीचीनासहाश्चनौवृ-
त्रवधार्थं सङ्गवौस्थोभवधः हियस्मादेवं तस्मात् हेवृषणाकामानां वर्पितारा इन्द्राग्नी तौ युवांसध्य-
श्चासंहितावेव सन्तौ निपद्येद्यामुपविश्य वृष्णसेतुः सोमस्य आत्मीयं भागं आवृषेथां स्वकीयेऽदरे
आसिञ्चेथाम् ॥ सध्यक् सहशब्दोपपदादश्चेत्केत्विगित्यादिना किञ्च अनिदितामितिनलोपः
सहस्यसप्रिः अद्रिसध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनात् सध्यदेशोन्तोदात्तः
यणादेशोऽदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वम् । सधीचीना विभापाश्चेरदिकृत्स्त्रियामिति स्वाथेत्तः
सुपांसुलुगिति विभक्तेराजादेशः । वृत्रहणौ संहितायामावादेशो लोपः शाकल्यस्येति वलोपः ।
वृषेथाम् वृषसेचने व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

स॒मि॒द्धे॒ष्प॒ग्नि॒प्या॒न॒जा॒ना॒प॒त॒सु॒चा॒वृ॒र्हि॒र॒ति॒स्ति॒रा॒णा ।
तौ॒त्रैः॒सोमैः॒परि॑पि॒क्तेभि॒र्व॒गि॒न्द्रा॒ग्नी॒सौम॑न॒साय॑धातम् ॥ ४ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नाम् । आदित्यासः । भवत ।
 मृळयन्तः । आ । वः । अर्वाची । सुम्नतिः । वृष्ट्यात् । अंहोः ।
 चित् । या । वरिवो वित् इतरा । असन् ॥ १ ॥

अस्मदापोयज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुभ्रंसुखं पत्येति प्रामोतु अपिच हे आदित्यासः आदि-
 त्याः मृडयन्तोऽस्मान्मुखयन्तो भवत तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभनामतिः भक्तानुग्रहपरा बुद्धिः अ-
 र्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्त्याव आवर्तताम् यामतिः अंहोश्चिद् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरि-
 षो विचरा वरिव इति धननाम अतिशयेन धनस्य लंभयित्री असत् भवेत् सैषामतिरस्मान्नरक्षितुं वर्त-
 तामित्यर्थः ॥ भवत आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति आदित्यास इति पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रित-
 स्याविद्यमानवत्त्वेन अस्यापादादित्वाद्वादादिति पर्युदात्तान्निधाताभावः । मृळयन्तः मृडय-
 त्वेन ण्यन्ताल्लटः शतृ छन्दस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वा-
 भावेशतुः स्वरः शिष्यते । वृष्ट्याव वृत्तवर्तने लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपः-
 श्लुः । अंहोः अहिमती इदित्वानुम् औणादिक उपत्ययः । वरिवो विचरा विद्वलाभे अस्माद-
 न्तर्भावितण्यर्थाद्वकिप् तत आतिशायनिकस्तरप् । असत् अस्त्रभुवि छेटचडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह—

उपनो देवा अवसागमन्त्वद्विरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मयंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अद्विरसाम् । सामं द्विभिः
 स्तूयमानाः । इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत् द्विभिः । आदित्यैः ।
 नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवादानादिगुणयुक्ताः सर्वदेवाः अवसारक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येनाने नवायुक्ताः नोस्मान्
 स्तोतुम् उपागमन्तु उपागच्छन्तु प्रामुक्त्वा कथं भूताः अंगिरसां एव तत्संज्ञकानां मृषीणां संबन्धिभिः
 सामभिः प्रगीतेर्मदैः स्तूयमानाः अपिचेन्द्रः इन्द्रियैः धननामैतत् स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दा-
 तव्येर्धने सहास्मानागच्छतु तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याका ईदृच्चा न्याहृद्-
 चेत्येवमादिनामानो देवाः मरुद्भिः स्वावयवभूते प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सह अस्मा-
 नागच्छन्तु अधादितिः अतएव ण्नीया अदीनावा देवमावा आदित्यैः स्वर्कायैः पुत्रैः सह नोस्म-

यं शर्मस्तुतयंसत् यच्छतु ॥ गमन्तु लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभयथेति शैराधधा-
तुकत्वेन डित्वाभावाद्गमनेत्यादिना उपधालोपाभावः । यंसत् यमउपरमे सेट्यडागमः सिबहुलं-
लेटीतिसिप् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त॒न्त्र॒इन्द्र॒स्तद्व॒रुण॒स्तद॒ग्निस्तद॒र्य॒मात॒स्त॒वि॒ता॒चनो॒धात् ।
त॒न्नो॒मि॒त्रो॒वरु॒णो॒माम॒हन्ता॒मदि॒निः॒सिन्धुः॒पृथि॒वी॒उ॒त॒द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

तत् । नुः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा ।
तत् । सविता । चनः । धात् । तत् । नुः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति चन इत्यन्नामैतत् तादृशंचनोचं नः अस्मत्पुं इन्द्रो धाव
दधातुददातु एवंतद्वरुण इत्यादावपियोज्यम् अदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयोममह-
न्तां पूजयन्तु पालयन्तिवत्यर्थः ॥ चनः चामृपूजानि शामनयोः चायतेरन्नेह स्वधेत्यसुत् नुडागम-
श्च धातोर्हस्वत्वं च बलिलोपः निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । धाव छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति प्रार्थनायां लुङ्
गातिस्थेति सिचो लुक् ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेष्टकविंशोऽवर्गः ॥ २५ ॥

यइन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चतृतीयं सूक्तम् कुत्सस्पर्षवैद्वभूमैन्द्राग्रम् तथा चानुकान्तम्—यइ-
न्द्राग्नी सधेनैन्द्राग्रं त्विति विनियोगोलेङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

यइ॒न्द्राग्नी॒चि॒त्रत॑मो॒रथो॒वाम॒ग्निवि॒श्वानि॒भुव॑नानि॒चष्टे॑ ।
तेना॒यात॑ंस॒रथं॑ त॒स्थि॒वांसा॒थ॒सोम॑स्य पि॒बत॑सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अग्नि । विश्वानि ।
भुवनानि । चष्टे । तेन । आ । यातम् । सरथम् । तस्थिवांसा ।
अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १ ॥

हेइन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वांयुवयोःसंबन्धीयोरथः विश्वानिभुवनानिभूतजातानि अभिचष्टे आभिमुख्येनपश्यति सुवर्णमयत्वात् रत्नस्वचित्वाच्चस्वप्नभाभिःकृत्स्नजगद्भासयतीत्यर्थः तेनरथेनायातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् तर्हि पर्यायेणेनेत्याह सरथं समानमेकरथंतस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौयुवामागच्छतं नपर्यायेणेत्यर्थः अथागमनानन्तरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमंस्वांशलक्षणंतदेकदेशंवापिवतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःपृथीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यादिनाद्विवचनस्यवामादेशः सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिइव्यक्तायांवाचि अश्रमकाशनार्थः अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वाचान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सरथम समानश्चासौरथश्चसरथः समानस्यच्छन्दसीविसंभावः परादिच्छन्दसिवहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा षागतिनिवृत्तौ छिटःकसुः द्विवचनम् शर्पूर्वाःखयः वस्वेकाजादृसा-मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सुपांसुलुगित्याकारः । सोमस्य क्रियाग्रहणकर्तव्यमितिकर्मणःसंपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपृथी ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रमाह—

यावदिदंभुवनंविश्वमस्त्युरुव्यचावरिमतांगभीरम् ।
तावाँअयंपातवेसोमोअस्वरमिन्द्राग्नीमनसेयुवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुव्यचा । वरिमता ।
गभीरम् । तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।
इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वंसर्वमिदंभुवनंजगद् यावदस्ति यावत्प्रमाणंभवति कीदृशं उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः तथावरिमता वरिमणाउरुत्वेनआत्मीयेनगौरवेणगभीरं गांभीर्योपेतं हेइन्द्राग्नी पातवेयुवाभ्यांपातुं अयंसोमस्तावानस्तु तावत्प्रमाणोभवतु तथा मनसेयुवयोरन्तःकरणायअरं सोमः पर्याप्तोभवतु ॥ उरुव्यचा व्यचव्याजीकरणे अस्तु व्यचेःकुटादित्वमनसीविवचनाद्वित्वाभावेनसंपसारणाभावः स्वमोनंपुंसकादितिसोर्लुकिपाप्मेसुपांसुलुगितिव्यत्ययेनदादेशः । वरिमता पृथ्वादिभ्यश्मनिज्वेनिउरुशब्दानस्यभावइत्यर्थेइमनिच् मियस्थितरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवशादेशः पुनरभिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी सुपांसुलुगितिवृत्तीयायालुक् यद्वा वृत्तीया-

याश्छान्दसस्तुङ्गायमः । तावान् तत्परिमाणस्ययत्तदेवेत्यःपरिमाणेवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ।
पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनितिवेन्मत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरं वासूललध्वलमंगुलीनांवा-
लोत्त्वमापद्यतइतिवक्तव्यमिविलत्वविकल्पः । युवज्याम् व्यत्ययेनात्वाभावशेषेलोपइतिदकार-
लोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

चक्राथेहिसध्यं१ङ्गामभद्रंसध्रीचीनाहृहणाउतस्थः ।
ताविन्द्राग्रीसध्यश्चानिपद्याहृष्णःसोमस्यहृपणाहृपेथाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्यंक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना ।
हृचहृनौ । उत । स्थः । तौ । इन्द्राग्री इति । सध्यश्च । निःसर्ग्य ।
हृष्णः । सोमस्य । हृपणा । आ । हृपेथाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्री भद्रंक्ल्याणंनामस्वकीयंनामभेयंसध्यक्संहगतंइन्द्राग्रीइत्येवंसंपुक्तंचक्राथे
हि युवांकृतवन्तौ उतअपिच हेवृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्पहन्ताराविन्द्राग्री सध्रीचीनासहाश्चन्तौवृ-
त्रवधार्थंसङ्गतौस्थोभवथः हियस्मादेवंतस्मात् हेवृषणाकामानांवर्षिताराविन्द्राग्री तौयुवांसध्य-
श्चासहितावेवसन्तौ निपद्यवेद्यामुपविश्य वृष्णःसेकुःसोमस्यआत्मीयंभागंआवृपेथां स्वकीयेउदरे
आसिञ्चेथाम् ॥ सध्यक् सहशब्दोपपदादञ्चेत्किंत्वित्यादिनाकिञ्च अनदितामितिनलोपः
सहस्यसन्निः अद्रिसध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृतस्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनावसध्यदेशोन्तोदात्तः
यणादेशोउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । सध्रीचीना विभाषाश्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेस्तः
मुपांमुलुगितिविभक्तेराजदेशः । वृत्रहणौ संहितायामावादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवल्लोपः ।
वृपेथाम् वृपसेचने व्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

समिद्धेष्वग्निष्पानजानायुतसुचावृहिरुतिस्तिरुणा ।
तीव्रैःसोमैःपरिपिक्तेमिर्वाग्निन्द्राग्रीसौमनसार्पयातम् ॥ ४ ॥

समृद्धेऽप्यु । अग्निषु । आनजाना । यतश्चुचा । बर्हिः ।

ऊम् इति । तिस्तिराणा । तीव्रैः । सोमैः । परिंसित्तेभिः ।

अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥ ४ ॥

अग्निगुणार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिनासमिद्धेषुसम्यगिद्धेषुदीप्तेषुसुतसु आनजाना हवींषि आज्येनाञ्जनौ यतसुचा तदनन्तरयागार्थगृहीतसुचौ बर्हिःउ वेद्यांबर्हिरपितिस्तिराणाआस्तीर्णकृतवन्तौ अध्वर्युरप्रतिप्रस्थातारौएवंभूतावभूताम् तथासति हेइन्द्राग्नी तीव्रैःक्षिप्रमदकरैः परिपित्तेभिःपरितःसर्वैर्महचमसादिषुआसक्तैःसोमैःहेतुभूतैःअर्वाक् अस्मदभिमुखमायातमागच्छतम् किमर्थं सौमनसाय सौमनस्यायअस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः॥ आनजाना अञ्ज्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु लिटःकानच् अनिदितामितिनलोपः द्विर्भावेअतआदेरित्यभ्यासस्पदीर्घः तस्मान्नुद्द्विहलुइति अद्विहलोपिव्यत्ययेननुद् । तिस्तिराणा स्तृञ्आच्छादने पूर्ववत्कानच् ऋतइद्धातोरीतीत्वम् द्विर्वचनेशपूर्वाःस्वयः सुपांसुलुगितिसर्वप्रविभक्तेराकारः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रवमाह—

यानीन्द्राग्नीचक्रथुर्वीर्याणि यानिरूपाण्युतवृष्ण्यानि ।

यावां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि ।

उत । वृष्ण्यानि । या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि ।

तेभिः । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेइन्द्राग्नी यानिवीर्याणिवृत्रवधादिरूपाणिचक्रथुः कृतवन्तौ युवांयानिचरूपाणिनिरूप्यमाणानिगवाश्वादीनिभूतजातानिरुतवन्तौ इन्द्राग्निष्पांसिहिसर्वेजगत्सृज्यते इन्द्रःसूर्यात्मनावृष्टिसृजति धाराद्वारावृष्ट्युत्पादकः वृष्टेःसकाशात्सर्वेमाणिनउत्पद्यन्ते उवअपिच यानिवृष्ण्यानि वृष्णिभवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणिकर्माणिरुतवन्तौ तथा वांयुवयोःसंबन्धीनि प्रत्नानिचिरन्तनानि शिवानिशोभनानि यायानिसख्यासखित्वानिसन्ति तेभिःवैःसर्वैःसहितौयुवांसुतस्यसोमस्याभिपुतंसोमपिपतम् ॥ सख्या सख्युर्भावःसख्यम् सख्युर्यदित्यप्रत्ययः शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । तेभिः बहुलंउन्दसीतिभिःसपेसाभावः सावेकाचइतिमास्यप्रिभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्ताववर्णेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेपाद्विशोऽर्गः ॥ २६ ॥

पठनीयमाह—

यदब्रवंप्रथमंवावृणानोईयंसोमोअसुरैर्नोविह्व्यः ।

तांसत्यांश्रद्धामभ्याहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणांनः । अयम् । सोमः । असुरैः ।

नः । विह्व्यः । ताम् । सुत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रमएववांयुवांवृणानः संभजमानः यदब्रवं सोमेनमीणयिष्यामी-
तियदब्रवं सत्यांयथार्थांतांश्रद्धां श्रद्धयाआदरातिशयेनकृतामुक्तिंअभिअभिलक्ष्य आहि
यातं आगच्छतमेव नोदासाधाम् अथागमनान्तरंअभिपुर्तसोमंपिवतम् तथासति असुरैःह-
विषांप्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयंनोस्माकंसोमोविह्व्योविशेषेणहोतव्योभवति इतरथाव्यर्थःस्यात् त-
स्मादिन्द्राग्नीभागच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः बृहत्संभक्तौ लटःशानच् भ्राज्यस्तयोरान्वयत्वाकार-
लोपः । असुरैः असुक्षेपणे असेरुरनित्युरनप्रत्ययः । विह्व्यः हुदानादनयोः अचोयत् गुणः
धावोस्त्वन्निमित्तस्वेत्यपादेशः यतोनावत्पाद्युदात्तत्वं छदुत्तरपदपठतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीपठ्यमाह—

यदिन्द्राग्नीमदयःस्वेदुरोणेयद्ब्रह्मणिराजनिवायजत्रा ।

अतःपरिहृषणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदयः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि ।

राजनि । वा । यजत्रा । अतः । परि । हृषणौ । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रापट्यौ हेइन्द्राग्नी स्वेदुरोणेस्वकीयेगृहेनिवासस्थानेयवयदिमदयःहव्ययः यद्य-
दिमलणिब्राह्मणेअन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायआगत्यहव्ययः यदिवाराजनित्तत्रिये
मुद्देसाहाय्यंकर्तुंआगत्यहव्ययः अतःपरि परिवोस्मात्संस्मात् स्थानात् हेवृषणौ कामानाव-

पिताराविन्द्राग्नीआयातंहि आगच्छतमेव औदासीन्यमाकर्धे अन्यत्पूर्ववत् ॥ मद्यः मदीहर्षे
व्यत्ययेनशर् । यजत्रा अभिनक्षीत्यादिनायजतेःकर्मण्यन्नरु सुषांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥७॥

अष्टमीश्रुचमाह—

यदिन्द्राग्नीयदुपुतुर्वशेषुयद्बुधुष्वनुपुपूरुपुस्थः ।

अतःपरिरूपणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी दति । यदुपु । तुर्वशेषु । यत् । बुधुषु ।

अनुपु । पूरुषु । स्थः । अतः । परि । रूपणौ । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अथयदुष्विरयादीनिपञ्चमनुष्यनामानि हेन्द्राग्नी यद्यदिपदुपुनियतेपुपरेषामहिंसकेषु
मनुष्येषुस्थोभवथोवर्तये यदिवा तुर्वशेषुहिंसकेषुमनुष्येषुवर्तये यद्यदिवाबुधुषुपुदोहंपरेषामुपद्रव-
मिच्छत्सुमनुष्येषुवर्तये यदिवाअनुपुप्राणत्सुसफलैःप्राणैर्युक्तेषुज्ञातृष्वनुष्ठातृषुमनुष्येषु अन्येषां
हिमाणानिष्फलाः ज्ञानहीनत्वात् अनुष्ठानाभावाच्च तेषुयदिभवथः तथापूरुषुकामैःपूरयितव्ये-
ष्वन्येषुस्तोतृजनेषुयदिभवथः अतःसर्वस्मावस्थानावहेकामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम्
अनन्तरमभिपुतंसोमपिवतम् ॥ यदुपु यमउपरमे नियम्यन्तेइन्द्रियाण्येभिरितियदवः यमेर्दुक्-
चेतिकुप्रत्ययोदुगागमश्च अनुदातोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु तुर्वीहिसार्थः औ-
णादिकःअश्रुप्रत्ययः । बुधुषु ब्रह्मजिघांसायां संपदादिब्रह्मणोभावेकिप् ब्रह्मंपरेषामिच्छन्ति छ-
न्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच्क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अनुपु अनप्राणने अनश्चेतिविधीयमानउप-
त्यमोचहुलवचनादस्मादपिभवति निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु पूरीआप्यायने पूर्यन्तइ-
तिपूरवः औणादिकउप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

यदिन्द्राग्नीअवमस्यांपृथिव्यामंध्यमस्यांपरमस्यामुतस्यः ।

अतःपरिरूपणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
परमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् ।
अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हेन्द्राग्नी अवमस्यापृथिव्यां सन्निलुष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदिस्थोवर्तमानोभवथः य-
दिवामध्यमस्यापृथिव्या अन्तरिक्षलोके अत्रपृथिवीशब्दसिन्धुपिण्डोकेपुवर्तते यथा योद्विती-
यस्यातृतीयस्यापृथिव्यामस्यायुषानाग्नेति उतअपिच परमस्याउत्कृष्टायांदूरेवर्तमानायापृथि-
व्याद्युलोकेपदिवावर्तते अतः सर्वस्मात्स्थानात् हेवृषणावागच्छतं आगमनानन्तरं सुतंसोमपिब-
तम् । अवमस्या अवमशब्दादुत्तरस्य डेव्यत्ययेन स्यादागमः एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

यदिन्द्राग्नीपरमस्यापृथिव्यामध्यमस्यामवमस्यासुतस्थः ।
अतः परि वृषणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
अवमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।
यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्भाष्येयं एतावांस्तुविशेषः पूर्वभूम्यादिपुत्रिपुण्डोकेपुष्याविन्द्राग्नीतावागच्छतमित्युक्तम् इन्द्रा-
ग्नीतुषुप्रभृतिषुअवरोहक्रमेणवर्तमानेषुत्रिपुण्डोकेपुष्याविन्द्राग्नीवर्तते सावागच्छतमितिमाध्यते ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

यदिन्द्राग्नीदिविष्टोयत्पृथिव्यांयत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।
अतः परि वृषणावाहियातमथासोमस्यपिवतंसुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् ।
पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । अतः । परि । वृषणा ।
आ । हि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

हेन्द्राग्नी दिविद्युलोकेयद्यदिस्थोभवथः यदिवापृथिव्यांभूलोके यदिवापर्वतेषुमेवादिषुमे-
घेषुवा तथा ओषधीषु तिलमाषव्रीहादिषु अप्सुउदकेषुचअनुग्राहकतयायदिवास्थः हेकामा-
भिवर्षकौ युवां अतःसर्वस्मात्स्थानादागच्छतम् आगत्यचाभिपुर्वसोमंपिबतम् ॥ पृथिव्याम्
उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओष.पाकः आसुधीयतइतिओषधयः कर्मण्य-
धिकरणेचेतिकप्रत्ययः दासोभारादिवात्पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् तच्चघञन्तमाद्युदात्तम् ओषधे-
भविभक्तावमथमायामितिदीर्घः ॥ ११ ॥

द्वादशीपृथमाह—

यदिन्द्राग्नीउदितासूर्यस्यमध्येदिवःस्वधर्यामादयेथे ।

अतःपरिहृपणावाहियातमयासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्इता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधर्या ।
मादयेथे इति । अतः । परि । हृपणौ । आ । हि । यातम् । अथ ।
सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हेन्द्राग्नी उदिता उदितस्यउदयंभातस्यसूर्यस्यादित्यस्यसंरन्धिनोदिवोद्योतमानस्या-
न्तरिक्षस्यमध्येमध्यभागे स्वधया आत्मीयेनतेजसाहविर्दक्षणेनाग्नेनवा यद्यस्मात्कारणात् मा-
दयेथे द्यौर्भवथः वस्मात्कारणादतःसर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हेकामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आच्छ-
तम् आगमनानन्तरमभिपुर्वसोमंपिबतम् ॥ उदिता सुषांसुद्युगितिषष्ठ्याद्देशः । दिवः ऊर्ध्व-
मितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे मददृष्टियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीपृथमाह—

एवेन्द्राग्नीपपिवांसासुतस्यविश्वास्मभ्यंसंजयतंधनानि ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामर्दितिःसिन्धुःपृथिवीउत द्यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् ।

सम् । जयतम् । धनानि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

हेइन्द्राग्नी सुतस्याभिपुतंसोर्मण्वएवंपपिवांसापीतवन्तौयुवांसस्मभ्यं विश्वास्तर्वाणिधनानि
संजयतंपयच्छतम् यदनेनसूक्तेनप्रार्थितं तन्मित्रादयोममहन्तां पूजयन्तु ॥ पपिवांसा पापाने
लिटःकसुः वस्वेकाजाद्धसामितीहागमः ॥ १३ ॥ -

इतिप्रथमस्यसप्तमसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

विहीत्यष्टर्चचतुर्थसूक्तम् अनुक्रान्तञ्च-विहृष्टाविति । ऋष्याद्याःपूर्ववत् सूक्तविनियो-
गोलेद्विकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह-

विह्वरव्यंमनसावस्यइच्छन्निन्द्राग्नीज्ञासउतवासजातान् ।

नान्यायुवत्प्रमतिरस्तिमह्यंसवांधिर्यवाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति ।

ज्ञासः । उत । वा । सृज्जातान् । न । अन्या । युवत् । प्रमतिः ।

अस्ति । मह्यम् । सः । वाम् । धिर्यम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥१॥

हेइन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनं इच्छन् कामयमानो हं ज्ञासो ज्ञावीन् उत वा अपि वा सजातान्
समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्तान् चान्धवांस्तांश्च मनसा युवा विह्वरव्यं युवामेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपे-
ण च व्यज्ञासिषम् ते हि धनस्य दातारो भवन्ति अपि च युवतयुवाण्यां अन्या अन्येन केन चिद् मह्यं
दत्ताममति-प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति मदीयायेषामप्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता सतादृशमायुष्यायुको-
हं वा युवयोः संबन्धिनीं वाजयन्तीं अन्नमस्मभ्यमिच्छन्ती धिर्यं ध्यानेन निष्पन्नांस्तुतिं अतक्षं अ-
कार्पम् ॥ अल्पम् लुडि अस्यति वक्तव्यातिशयोदिति चैरुदादेशः । वस्यः वसुशब्दादीप-
सुत्रं देखिदिष्टोः छान्दस्यङ्कारलोः । ज्ञासः सुवद्-स्वाङ्कितं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः
ज्ञा अवबोधने औणादिक-असुन् व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् अर्थोभिधायकत्वात् युवावौ द्विवचन इति युष्मदस्मदोर्मण्यन्तस्य युवादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह-

अश्रवं हि भूरिदावत्तरावां विजामातुरुतवां पास्याल्लात् ।

अथासोर्मस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नीस्तोर्मं जनधामिन् व्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तृतरा । वाम् । विदजामातुः । उत ।
वा । घ । स्यालात् । अथ । सोमस्य । प्रदर्यती । युवदभ्याम् ।
इन्द्राग्नी इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्राग्नी वांयुवांभूरिदावत्तरा अतिशयेनबहुधनस्यदातारावित्यश्रवंहि अश्रोपंतलु कस्मा-
त्पुरुषाव विजामातुः श्रुताभिरुप्यादिभिर्गुणैर्विहीनोजामावायथाकन्यावतेबहुधनंप्रयच्छति
कन्यालाभार्थंततोप्यतिशयेनदाताराविन्द्राग्नीइत्यर्थः उतवाअपिच स्यालाव स्यंशूर्पं तस्माज्जा-
नावपतिविवाहकालइतिस्थालःकन्याप्राप्ता सपथाभग्निनीमीत्यर्थंबहुधनंप्रयच्छति ततोप्य-
तिशयेनदाताराविन्द्राग्नी घेतिपदपूरणः तथाचसति अथानन्तरहेइन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां
सोमस्यमयत्री अभिपुतस्यसोमस्यमदानेनसहनव्यंनवतरंप्रत्यग्रंस्तोमंस्तोत्रंजनयामि निष्पाद-
यामि अन्ननिरुक्तम्—अश्रोपंहिबहुदावत्तरौवांविजामातुरसुसमाप्ताजामातुर्विजामातेतिशब्दा-
क्षिणाजाःक्रीतापतिमाचक्षतेसुसमाप्तववरोभिपेतोजामावाजाअपत्यंतनिर्मातोतयाघास्यालाद-
पिचस्यालात्स्यालआसन्नःसंयोगेनेतिनेदाना.स्यालजानावपवीविवात्स्यालाजने.स्यंशूर्पस्यतेः-
शूर्पमशनपवनंशृणाते.शत्रातेवांथसोमस्यमदानेनयुवाभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं नवतर-
मिति ॥ अश्रवं श्रुश्रवणे लडिउत्तमपुत्पैकवचनेबहुलंछन्दसीतिविकरणस्पलुक् । भूरिदा-
वत्तरा हुदावदानेआतोमनिजितिवनिष् अतिशयेनभूरिदावाभूरिदावत्तरः भूरिदावस्तुइवक्तव्य-
वितरपस्तुद् पदसंज्ञापानलोपः सुषांसुलुगितिविभक्तेराकारः । घ ऋचिवुनुघेत्यादिनासंहितायां
दीर्घत्वम् । अथ निपातस्यचेवि । प्रयती यमउपरमे किनिअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलो-
पः तादौचेतिगते.प्रकृतिस्वरत्वम् । युवभ्याम् सर्वविधयश्छन्दसिविकल्पन्तइतियुष्मदस्यदो-
रनादेशेत्यात्वाभावेशेपेलोपइतिदकारस्यलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टवमाह—

माच्छेद्भरश्मीरितिनाथमाना.पितृणांशक्तीरनुपच्छमानाः ।
इन्द्राग्निभ्यांकंक्षणीमदन्तिनाह्यद्रीधिपणांयाउपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्य । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः ।
अनुद्ध्यच्छमानाः । इन्द्राग्निदभ्याम् । कम् । हर्षणः । मदन्ति ।
ता । हि । अद्री इति । धिपणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् रश्मिशब्दोरज्जुवाची यथारश्मयोदीर्घावविच्छिन्नाभवन्ति एवमविच्छिन्नान्नुव-
पौत्रादीन्माच्छेद्य माविच्छिन्नान्कुर्मः इतिबुद्ध्या नाधमानाःइन्द्राग्न्योःसकाशावत्तथाविधान्
पुत्रादीन्याचमानाः तदनन्तरंपितृणांशक्तीः शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीन्अनुय-
च्छमानाः अनुक्रमेणनियतान्कुर्वन्तः वृषणःसेत्कारःपुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीकाइत्यर्थः एवं-
भूतायजमानाःइन्द्राग्निभ्यांकंसुखंयथाभवतितथामदन्तिस्तुवन्ति हियस्मात् अद्रीशब्दनावृण-
न्तौहिंसन्तौविदारयन्तौताविन्द्राग्नी धिपणायाःस्तुत्याउपस्थेउपस्थानेसमीपेभवतः तस्मात्तत्ता-
न्निध्यापस्तुवन्तीतिभावः यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्तद्विशब्दोपदेत्यर्थं यदाताविन्द्राग्नीउदि-
श्यअद्रीअभिषवसाधनभूताग्रावाणः धिपणायाउपस्थे धिपणाअधिषवणचर्म तस्योपरिष्ठात्
इन्द्राग्न्यर्थंसोममभिषुण्वन्ति तदातद्रायजमानाः स्तुवन्तीतिव्योजनीयम्॥छेद्य छिदिरद्वैधीकरणे
सडिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलृक् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुत्वेनडिस्वाभावात्तद्रूपधगुणः
नमाङ्योगइत्यङभावः । रश्मीन् दीर्घादितिसमानपादइतिसंहितायानकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासि-
कःपूर्वस्यतुवेतिईकारःसानुनासिकः । नाधमानाः नाध्याज्यायाम् । पितृणाम् नामन्यतरस्यामि-
तिनामउदात्तत्वम् । मदन्ति मदिस्तुतौ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम्॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रवमाह—

युवाभ्यांदेवीधिपणामदायेन्द्राग्नीसोममुशन्तीसुनोति ।
तार्वाश्विनामद्रहस्तासुपाणीआधावतंमधुनापृङ्गमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । देवी । धिपणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् ।
उशती । सुनोति । तौ । अश्विना । मद्रहस्ता । सुपाणी इति
सुपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृङ्गम् । अप्सु ॥ ४ ॥

हेइन्द्राग्नी युवाभ्यामदाययुवयोःहर्षाय देवीद्योतमानाउशतीयुवांकामयमानाधिपणा
मध्वरूपावाक्सोमंसुनोतिअभिषुणोति यद्वा धिपणाअधिषवणचर्म द्योतमानं तदयुवयोर्मदंका-

मयमानंसत्वसोमं अभिपुणोति । आबभिः स्वस्मिन् अभिषवात् तस्याभिषवकर्तृत्वम् । अश्विना अश्व-
वन्तौ भद्रहस्ताशोभनदोर्दण्डौ । सुपाणी मणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः शोभनपाणी । एवं भूतौ हेइन्द्राग्नी
तौ युवां आधावन्तं शीघ्रमागच्छतम् । आगत्य च अप्सु उदके पुनर्वर्तमानेन मधुना माधुर्येपितेन सारांशेन पृ-
क्तं अस्मदीयं सोमं संयोजयतम् । यद्वा अप्सु वसती वरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतम् । विभक्तिव्यत्ययः ॥
युवाभ्याम् । पृथग्रथे चतुर्थी । उवाती वशकान्तौ । अदादित्वाच्छपोलुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुमदिति नद्या उदात्तत्वम् । पृक्तम् । पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटिथ्यस्तम् । भ-
सोरङोऽः । अनुस्वारपरसवर्णौ । नवाञ्चः । परस्मिन्नित्यलोपस्थस्थानिवत्त्वम् । नपदान्तेत्यादिनानि-
वेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृचमाह—

युवामिन्द्राग्नीवसुनो विभागे तु वस्तमा शुश्रव वृत्रहृत्ये ।
तावत्सद्या बर्हिर्पियज्ञे अस्मिन् चर्पणीमादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥ २८ ॥
युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विद्भागे । तुवः इतमा ।
शुश्रव । वृत्रहृत्ये । तौ । आदस्य । बर्हिर्पि । यज्ञे । अस्मिन् ।
प्र । चर्पणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोत्रं यो दातुं विभजेतात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृत्रहृत्ये वृत्र-
स्यासुरस्य हनने तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा शुश्रव अश्रौषम् हेचर्पणी सर्वस्य द्रष्टा-
शविन्द्राग्नी तौ युवान् अस्मदीये स्मिन् यज्ञे बर्हिर्पि वेद्यामास्तीर्णेर्धे आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुत-
स्य सोमस्य पानेन प्रमादयेथां प्रकर्षेण तप्तौ भवतम् । विभागे भजसेवायाम् भावेऽप्य च जोः कु-
षिण्यतोरितिकृत्वम् । थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा तव इति चलनात् । दुष्प्रमत्यर्थी-
यादेव तस्मादातिशायनिकस्तमम् । यद्वा तवतिवृद्धार्थः सौवोधातुः । तस्मादौणादिकः कर्तारसिप-
त्ययः । सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहृत्ये हनस्तचेति हन्तेर्भावेऽप्य । तत्सन्नि-
योगेन तत्कारान्तादेशश्च छद्गुत्तरपदमलुतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति पथ्यमस्य सप्तमेष्टाविंशोऽवर्गः ॥ २८ ॥

येन्द्राग्रस्य पशोर्हविषः प्रचर्पणिष्यद्वेषायाज्या । प्रदानानामिति सप्तमेऽवर्गः । प्रचर्पणि-
ष्यमाश्रुतनाहवेऽप्यदेवो यावुत्सवित्वासुरत्न इति ।

तामेवांसूक्तेष्वमीष्टवमाह—

प्रचर्पणिभ्यः पृतनाहवेपुमपृथिव्यारिरिचाथेदिवश्च ।

प्रसिन्धुभ्यः प्रगिरिभ्यो महित्वाग्नेन्द्राग्नीविश्वाभुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्पणिभ्यः । पृतनाहवेपु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे

इति । दिवः । च । प्र । सिन्धुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा ।

प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेपु पृतनासुसद्भाषेपुरक्षणाथआहानेपुसत्सु हेइन्द्राग्नीआगतवन्तौयुवांचर्पणिभ्यः सर्वेभ्योपिमनुष्येभ्यः महित्वामहत्वेनपरिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौभवयद्वाप्यर्थः अत्रोपसर्गं दशाद्धातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति तथापृथिव्याः सर्वस्याभूमे-
अपरिरिचाथे एवंदिवः द्युमभूतिभ्योपिसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः गिरयः पर्वताः अपिच हेइन्द्रा-
ग्नी विश्वाभुवना सर्वाणिभूतजातानिअन्याउक्तव्यतिरिक्तानिन्यानि सन्ति तांमतीत्यपरिरिचा-
थे अधिकौभवथः ॥ पृतनाहवेपु पृतनासुहवः पृतनाहवः हेओभावेनुपसर्गस्येत्यप् संपसारण-
च व्यत्ययेनथाधादिस्वराभावेरुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाथे रिरिचिरेचने छन्दसि-
लुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेलिट् यद्वा लट्चेवयहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्रुः । महित्वा महपूजाया-
म् औणादिकङ्प्रत्ययः तस्यभावोमहित्वम् सुषांसुलुगितितृतीयायाद्वादेशः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तेष्वप्यग्नीआभरतमित्येपापुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच—आभरतंशिक्षतंवज्रवा-
हूजभावामिन्द्राग्नीआहुवध्याहतीति ।

तामेवांससमीष्टवमाह—

आभरतंशिक्षतंवज्रवाहूअस्मौइन्द्राग्नीअवतंशर्चीभिः ।

इमेनुतेरश्मयः सूर्यस्ययेभिः सप्तित्वंपितरौनआसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रवाहू इति वज्रश्वाहू । अस्मान् ।

इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शर्चीभिः । इमे । नु । ते । रश्मयः ।

सूर्यस्य । येभिः । सप्तित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हेवज्रवाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं अस्मदर्थं धनमाहरतम् आहत्यचशिक्षतं
 अस्मभ्यंदत्तं शिक्षतिर्दानकर्मा अपिचास्माननुष्ठातृन् शचीभिः कर्मनामैतत् आत्मीयैः क-
 र्मभिरवतं रक्षतं किञ्चसूर्यात्मनइन्द्रस्य येभिरग्निभिः यैरर्चिभिर्नास्माकंपितरः पूर्वपुरुषाः
 सपितृसहपातव्यंस्थानं आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् अर्चिरादिमार्गेणहिब्रह्मलोकमुपासकाग-
 च्छन्ति तथाचश्रूयते—तेर्विषमभिसंभवन्पार्चिषोहरिति । यद्वा येभीरग्निभिः सपितृसमवेत-
 त्वमध्यगच्छन् तेरश्मयः इमेनुइदानीमस्माभिर्दृश्यमानातएवखलु सूर्यस्य सूर्यात्मनइन्द्रस्य
 येरश्मयस्तएवमेरपि तथाचश्रूयते—अग्निंवावादित्यः सार्यंमविशतितस्मादग्निर्दूरान्कंददृशो-
 इति । तस्मात्सूर्यरश्मीनां स्तवनेन इन्द्रान्योरुभयोरपिस्तुतिःसिद्धा ॥ भरतम् हमहोर्भद-
 तिभत्वम् । शिक्षतम् शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशःपित्वादनुदात्तत्वम्
 धातुस्वरःशिष्यते तिङःपरत्वान्निघाताभावः । सपितृम् आपृष्यामौ अस्मात्तशब्दोपपदात्
 कृत्यार्थं तवैकेनितित्वनप्रत्ययः पृषोदरादित्वाद्धातोःपिभावः यद्वा षपसमवाये इन्सर्वधातुभ्य-
 इतीन् सपेर्भावःसपितृम् । आसन् असंगतिदीप्त्यादानेषु लङि आहामउदात्तः यद्वाचि-
 त्यमितिनिघाताभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीसूचमाह—

पुरन्दराशिक्षतंवज्रहस्तास्मोइन्द्राग्नीअवतंभरेपु ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥८॥२९॥

पुरंन्द्ररा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति ।

अवतम् । भरेपु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥ २९ ॥

हेवज्रहस्ता हस्तेनगृहीतवज्रौ पुरन्दरा असुरपुराणांदारमिताराविन्द्राग्नी शिक्षतम् अ-
 स्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं अपिच भरेपुसंग्रामेषु अस्मानवतरंरक्षतं यदनेनसूक्तेन प्रार्थितं त-
 दस्मदीपमित्रादयोममहन्तां पूजयन्तु ॥ पुरन्दरा पूःसर्वयोर्दारिसहोरितितत्त्वं वाचंममपुरंदरौ-
 चेतिनिघाननादम् सुषांसुलुगितिभिभकेराकारः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमैककोनविंशोवर्गः ॥२९॥

तत्तमइतिनवर्चपञ्चमसूक्तम् कुत्तस्यार्पकभुदेवताकम् पञ्चमीनवम्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त-
जगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—तत्तनवार्भवन्तुपञ्चम्यन्येत्रिष्टुभौइति । अभिष्टवपत्तहस्यचतुर्थेह-
निधैश्वदेवशस्तेइदमार्भवनिविद्धानम् सूत्रितंचतृतीयस्येतिखण्डे—तत्तमेअपइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

तत्तमेअपस्तदुतायतेपुनःस्वादिष्टाधीतिरुचथायशस्यते ।

अयंसमुद्रइहविश्वदेव्यःस्वाहाकृतस्यसमुत्पणुतऋभवः ॥ १ ॥

तत्तम् । मे । अपः । तत् । ऊम् इति । ता॒य॒ते । पुन॑रिति । स्वादिष्टा ।
धी॒तिः । उ॒च॒था॒य । श॒स्य॒ते । अ॒यम् । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्व॒दे॒व्यः ।
स्वाहा॑कृतस्य । सम् । ऊम् इति । तु॒प्णु॒त । ऋ॒भ॒वः ॥ १ ॥

हेऋभवः मेमयाअपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म तत्तं विस्तारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् तदुत देव
पुनस्तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयत इत्यर्थः तत्र स्वादिष्टा स्वादुतमा अतिशयेन मीतिकरी धीतिः स्तु-
तिश्च उचथायस्तुत्याय शस्यते पठ्यते अपिच इहास्मिन्यागे संपुद्रः समुन्दनशीलो यस्य सोमरसः वि-
श्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथाभवति तथा संपादितः तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ म-
क्षितस्य सोमस्य पानेन समुत्पणुत सम्मगे वृत्ता भवत ॥ ततश्च तनुविस्तारे निष्ठायां यस्य विभाषेती-
दृप्रतिषेधः अनुदातोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अपः आपृव्यासौ आपः कर्माख्यायां ह-
स्वोनुदृचवा इत्यस्य धातोर्ह्रस्वश्च । तायते तनोतेर्यकीत्यात्वम् । स्वादिष्टा स्वादुशब्दादा-
तिशायनिक इष्टम्, टेरिति टिलोपः । उचथाय वचपरिभाषणे औणादिकः अथक्प्रत्ययः वचि-
स्वपीत्यादिना संप्रसारणम् । समुद्रः उन्दीक्रेदने स्फापितञ्चीत्यादिनारक् अनिदितामिति नलो-
पः । विश्वदेव्यः देवार्हो भागो देव्यः छन्दसिचेति यः विश्वे सर्वे देव्यायस्मिन् सोमे बहुवीही-
विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान् नोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्य ऊर्या-
दित्वेन गतिवाद्भितिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुप्णुत तुपमीणने स्वादिभ्यः भुः
ऋभवइत्यनेन संहितायाष्टक्यकइति प्रकृतिभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आभोगयं प्रयदिच्छन्त एतन्नापांकाः प्राश्चोममकेचिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनार्गच्छत सवितुर्दाशुपो गृहम् ॥ २ ॥

तिं ॥ विष्ठी विषूच्यामौ सात्त्वाद्यथैवित्कामत्ययस्यईकारान्तादेशः । शमी, सुपांसुदुग्नि-
विशसोदुग् । आनसुः अशूच्यामौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अत्रोतेभ्येपश्मासादुत्तरपदस्वनुङागमः ।
अपृच्यन्त पृचीसंपर्कं कर्मणि लङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

क्षेत्रमिव विमं मुस्तेर्जनेनैकं पात्रं भवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवंहच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

क्षेत्रम् । इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः ।

इच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्कपिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानं होमक्रियां प्रतिमयतमानं एकमसहायं
पार्श्वपानसाधनं त्वद्गानिर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन वीक्षणेन शस्त्रेण चमसच-
तुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः किमिच्छन्तम् उपमंसर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोम-
लक्षणमर्चं नाधमानाः याचमानाः एतदेव विवृणोति अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो-
हविलक्षणमर्चं इच्छमानाः इच्छन्तो देवे सह सोमपानं कामयमानाः तस्मात्तत्र तुरध्वमसान् अका-
र्तुरित्यर्थः ॥ ममुः माङ्मानेशब्दे च व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तेजनेन अणो मगृहस्यानुनासिक-
इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यम् ईषा अक्षादित्वात्पृकृतिभावः । जेहमानम् वेहजेह-
याहमयाने औषादिकः अनुदात्तोच्चादात्मनेपदम् । उपस्तुताः गतिरनन्तर इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्
उपमम् माङ्माने आतथ्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमसप्तमेष्विंशो वर्गः ॥ ३० ॥

पञ्चीष्टचमाह—

आमनीपामन्तरिक्षं स्पृष्टुभ्यं सुचेवं धृतं जुहवामविद्वानां ।

तरणित्वाये पितुरस्य सश्चिरं भवो वाजं मरुद्दन्दि वोरजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृद्भ्यः । सुचाइव । घृतम् ।
जुह्वाम् । विद्वानां । तरणित्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे ।
ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृभ्यः यज्ञस्यनेतृभ्यः ऋभु-
भ्यः ऋभवो हि यज्ञस्यनेतारः तेन हि देवत्वं प्राप्ताः यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्यनेतृभ्यः मध्यमेस्था-
ने ह्येते पठन्त्येतादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीला ज्योतिर्हविः आजुह्वाम मर्मादा-
यामाकारः यथा शास्त्रं मयच्छाम एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वानावेदनेन ज्ञानेन कुर्मइति शेषः अपि च
ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्वि-
रे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः तदुक्तम्—आदित्यरश्मयोऽप्यभवत्तच्छन्ते इति । ते ऋभवः दिवोरजः रजः
शब्दोलोकवाची द्योतमानस्य स्वर्गात्त्यस्य लोकस्य संबन्धिर्नवाजं सोमलक्षणमजं अरुहन् याग-
दानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च वेदोक्तैश्च मस्य चतुष्टयकरणादिकैः प्रामुबन् ॥ सुचा इव सादेकाच इति-
विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वाम हुदानादनयोः लोटि आडुत्तमस्य पिबेति आडागमः । विद्वानां वि-
द्वज्ज्ञाने औणादिकोमनिः न संयोगाद्गमन्दावइत्यलोपाभावः । तरणित्वा तृष्वनतरणयोः अर्तिस्तृभू-
धृधम्यश्च वितृभ्यो निरितिकर्तरिनिप्रत्ययः तस्य भावस्तरणित्वम् शेषे छन्दसि बहुलमिति शैलोपः ।
सश्विरे ग्लुभ्युपस्त्रजगतावित्यत्र सश्विमप्येके पठन्ति व्यत्ययेनात्मनेपदम् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि-
वेति वक्तव्यमिति वचनात् द्विर्वचनाभावः इरेचश्चित्त्वाद्न्तोदात्तत्वम् यद्वा चानित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । अरुहन् रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लुङि लृष्टृहृह्रिभ्यश्छन्दसीति च्चैरडादेशः । दिवः
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः रजरागे रजन्यस्मिन्निति रजोलोकः तदुक्तम्—लोका-
रजांस्तुप्यन्त्येते इति । औणादिकोधिकरणे सुन् रजकरजनरजस्तूपसंख्यानमिति नलोपः सुपांस्तुलु-
गिति षष्ठ्या लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीप्रचमाह—

ऋमुर्नइन्द्रः शर्वसानवीयानृमुर्वाजोभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनिप्रिये ईमिति ष्टेमपृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

आभोग्यम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राञ्चः ।
मर्म । के । चित् । आपयः । सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना ।
अगच्छत । सवितुः । दाशुपः । गृहम् ॥ २ ॥

हेक्रभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राञ्चः पूर्वकालीनाममआपयः प्रापयितारोमदीया-
ज्ञातयः केचिद् एवंभूतायेकेचनयूयंआभोग्यंउपभोग्यंसोमं इच्छन्तः यद्यदापैतन तपश्चरितुमर-
ण्यंगतवन्तः ऋभवोहिसुधन्वनआङ्गिरसस्यपुत्राः तदुक्तंयास्केन—ऋभुर्विशवावाजइतिसुधन्वन-
आङ्गिरसस्यवयःपुत्राचभूवुरिति । कुत्सोप्याङ्गिरसः अतस्तेनमदीयाज्ञातयइत्युक्तम् हेसौधन्वनासः
सुधन्वनःपुत्राः तदानींचरितस्यसमुपार्जितस्यतपसः भूमनाभून्नाबहुत्वेनदाशुपः हवींषिदत्तवा-
सवितुःसोमाभिपर्वकुर्वतोयजमानस्यसंवन्धियज्ञगृहमगच्छत तपसालब्धसोमाःसन्तः कृत्वा
नायूयंगतवन्तः यद्वा दाशुपः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यऋभुभ्यः सोमपानंदत्त-
तः सवितुर्गृहंनिवासस्थानं तृतीयसवनाख्यंअगच्छतमावाः एतत्सर्वमाभवंशंसर्वोत्पादोविस्फ-
ष्टमाज्ञातयं॥ आभोग्यम् आसमन्तात् भोगआभोगः तदर्हंआभोगयः छन्दसिचेतियः यस्मेवि-
लोपाभावश्छान्दसः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदाचत्वम् यद्वा आङ्पूर्वाद्भुजैरोणादिकःकर्मणिइम-
त्ययः कुत्वंच अमिव्यत्ययेनगुणः । ऐतन इण्गत्वौ लङ्मध्यमबहुवचनस्यथस्यतादेशः तन्न-
मनथनाश्चेतितस्यतनवादेशः आडागमोवृद्धिश्च । आपयः आमोतेरौणादिकइमत्ययः । भूमना
बहुशब्दावपृष्ठादिलक्षणइमनिच् बहोरितीकारलोपोबहोर्भूभावश्च संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यता-
दलोपाभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तत्संवित्तावोमृतत्वमासुवदगोस्यच्छवयन्तऐतन ।

त्यंचिचमसमसुरस्यभक्षणमेकंसन्तमकृणुताचतुर्वयम् ॥ ३ ॥

तत् । संविता । वः । अमृतत्वम् । आ । असुवत् । अगोस्यम् ।
यत् । श्रवयन्तः । ऐतन । त्यम् । चित् । चमसम् । असुरस्य ।
भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुत् । चतुःश्वयम् ॥ ३ ॥

हे ऋभवः तव हृदानीं सविता सर्वस्य मेरको देवो वोयुष्माकं अमृतत्वं देवत्वं आसुवत आभिमृ-
त्येन मेरितवान् दत्तवानित्यर्थः यद्यदायूर्यं अगोक्षं गूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं श्रवयन्तः
अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन् आगच्छत तदानीमिति पूर्वेषां न्वयः यस्माद्यूपे देवैराज्ञा-
पिताः सन्तः असुरस्य तद्वदुः संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः भक्षणं सोमपानसाधनं त्वयं चमसं एकं
चित्तु असहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यूहं अरुणत कृतवन्तः सृष्ट्या दौत्वैराकृतं चमसं होतृचमसादि-
मुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवत पूषेरणे तौ दादिकः । श्रवयन्तः श्रु-
श्रवणे छान्दसो वृद्धचभावः । ऐतन् लङ्मध्यमबहुवचनस्य तादेशे तन्न तन्न धनाश्चेति तन्न वादेशः
भक्षणम् करणे ल्युट् । अरुणत रुविर्हिसाकरणयोश्च लङ्मध्यमबहुवचने धिन्वि कृण्वोरचे-
त्युप्रत्ययः । चतुर्वयम् यथा अवयवाः चत्वारः अवयवा यस्य स तथोक्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विष्टी शमी तरणि त्वेन वाधत मर्तासः सन्तो अमृत त्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणि त्वेन । वाधतः । मर्तासः । सन्तो । अमृत त्वम् ।

अनशुः । सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे । सम ।

अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

वाधतः कृत्विङ्नामैतत् अवचसामर्थ्यात्तद्वन्तोलक्ष्यन्ते ऋत्विग्नरूपेणा ऋभवः शमी कर्म-
नामैतत् यागदानादीनिकर्माणि अन्यान्यपि एकं चमसं चतुरः कृणोत तेत्यादिर्न देवैरुक्तानि कर्मा-
णितरणि त्वेन तरणिरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रत्वेन शैश्येण विष्टी यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं
व्याप्यकृत्वेत्यर्थः एवं कर्माणि कृत्वामर्तासोमनुप्या अपिसन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः आनशिरे
कृतैः कर्मभिर्लभिते देवत्वाप्यचसौधन्वनाः सुधन्वनाः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्य-
सदृशज्ञानावा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूतेव सन्तादिकाले अनुष्ठेयैर्धीतिभिरग्निष्टोमादिक-
र्मभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागाहर्षावभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—कृत्वा कर्माणि क्षि-
प्रत्वेन बोद्धारो मेधाविनो वामर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरस्यानावा सूरपुत्रा-
वासंवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्कृत्वा विभवावाज इति सुधन्वना आक्षिरसस्य त्रयः पुत्रावभूवुरि-

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुधभिः ।
 वसुः । ददिः । युष्मार्कम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अग्नि ।
 तिष्ठेम् । पृत्सुतोः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुर्भिन्वावाजइतिवयःसुधन्वनःपुत्राः तत्रशवसानत्तेननवीयाननवतरः प्रशस्ततरःऋभु-
 नोस्मार्कइन्द्रपरमेश्वरः अस्माकंरक्षकइत्यर्थः यद्वेन्द्रएवप्रसङ्गादुरुभातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्याऋभु-
 रितिस्तूपते अपिच वाजेभिः वाजैःअस्मभ्यंदातव्यैरजैःवसुभिःनिवासहेतुभिः धनेश्वऋभुर्व-
 सुस्मार्कनिवासयिता अतएवददितेपामन्नानांवनानांचदाताभवतु परोर्धर्चःप्रत्यक्षकृतः हेदेवाः
 दानादिगुणयुक्ताःऋभुप्रभृतयः युष्माकंसंवन्धिनावसत्तारक्षणेनयुक्तेप्रियेअस्माकमनुकूलेअह-
 निदिवसेवर्तमानावयं असुन्वतांसुन्वद्यजमानविरोधिनांशत्रूणांपृत्सुतीसेनाःअभितिष्ठेम् ॥ नवी-
 यान्नवशब्दादातिशायनिकर्हयसुम् । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसप्रेसभावः । वसु वसनिवासे
 अस्मादन्तर्भावितव्यार्थादशृष्टृस्तिहीत्यादिनाउपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः इदा-
 ऋदने आहगमहनइतिक्रिप्रत्ययः लिङ्बद्भावावद्विर्भावादि आतोलोपद्विचेत्याकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीवृचमाह—

निश्चर्मणऋक्षत्रजोगार्मपिशतसंवत्सेनांसृजतामातरं पुनः ।

सौधन्वनासःस्वप्स्ययानरोजिह्वीयुवानापितरांरुणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभुवः । गाम् । अपिशत । सम् । वत्सेन । असृजत ।
 मातरम् । पुनरिति । सौधन्वनासः । सुप्तस्वप्स्यया । नरः । जिह्वी इति ।
 युवाना । पितरा । अरुणोतन ॥ ८ ॥

पुराकस्यचिद्वेषेननुर्धता सकृपिस्तस्याधेनोर्वत्संदृष्ट्वाऋभुवस्तुष्टाव ऋभवस्तत्सदृशीमन्या
 धेमुंछत्वा तदीयेनचर्मणासंवीय तेनवत्सेनसमयोजयन्निति अयमर्थः पूर्वधिन्मतिपाद्यते हेऋभवः
 यूयं चर्मणःचर्मणात्वचा तृतीयार्थेपक्षी गधेनुरितरपिशत नि शेषेणाभिलष्टासयुक्तामकुरुत तदन-
 न्तरमातरंतामापुनर्वत्सेनसमसृजत सन्निष्ठष्टामकुरुत समगमयतेतियावत् अपिच हेसौधन्वनासः
 सुधन्वनःआङ्गिरसस्यपुत्राः नरोयत्तस्यनेवारऋभवः स्वप्स्ययाशोभनकर्मच्छया यागदानाद्या-

चरणेनेतिमावत् जित्रीजीर्णोर्वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवानापुनर्मौवनोपेतौ अरुणोतन यूयम-
रुद्धम् ॥ अपिंशत पिशवयवे तौदादिकः शेमुचादीनामित्तिनुम् । सौधन्वनासः सुधन्वनः पु-
त्राः सौधन्वनाः अन्त्रितिप्रकृतिभावः आज्ञसेरसुकृ आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्य-
या शोभनमपःस्वपः सदिच्छास्वपस्या सुपआत्मनःअप्यच् अप्रत्ययादितिभावेअकारप्रत्ययः ।
जित्री जृप्त्वयोहानो जृशूसृजागृभ्यःक्तिन् ऋतइद्धातोःरितीत्वम् रेफवकारयोःस्थानविपर्य-
यः बहुलवचनाद्धलिचेतिदीर्घाभावः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । युवाना सुपांसुलुगितिविभक्तेराका-
रः । पितरा पिताचमाताचपितरौ पितामात्रेतिपिताशिष्यते पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अरुणोतन
रुविहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् धिन्विरुण्वोरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः
अतोलोपेसतितस्यस्थानिवद्वावाल्गुपधगुणाभावः लङ्भ्यमबहुवचनस्यतशब्दस्यतप्तनप्तनथना-
भ्येतितनबादेशः तस्यपित्वेनङित्वाभावादुणः ॥ ८ ॥

नवमीध्वचमाह—

वाजैभिर्नोवाजसातावविड्भृमौइन्द्रचित्रमादर्पिरार्धः ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामर्दितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥ ९॥३१॥

वाजैभिः । नः । वाजसातौ । अविडि । ऋभृश्मान् । इन्द्र । चित्रम् ।

आ । दर्पि । रार्धः । तत् । नः । । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

हेइन्द्र ऋभृमान्ऋभृर्विज्यावाजइतित्रयोप्यृभृशब्देनोपचारादभोच्यन्ते तैर्युक्तस्त्वंवाजसा-
तौ वाजस्यान्त्यसंभजेनेनिमित्तभूतेसनि वाजेभिरनैरविडिअस्मान्ब्रह्मापुहि यद्वा वाजसातावि-
तिसद्वापनाम वाजसातौसंग्रामे वाजेभिर्जनयुक्तेरभ्यैः अविडिअस्मान्तरक्ष अपिच चित्रंचाय-
नीपराधोधनंआदर्पि अस्मभ्यंदातुमादियस्य तृतीयसवनेऋभृभिःसहेन्द्रस्यावस्थानात् मत्त-
द्वादेवेन्द्रस्तुतिः यदेतदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतदमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ वाजसा-
तौ धनपणसंग्रहौ भावेकिन् जनसनसनांसन्स्रोटोरित्यात्वम् वाजानां सातिपंस्मिन् बहुमी-
होपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविडु विपृव्यामौ स्रोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपोलृक् हुसर्ध्मोहेभिः

दुत्वजश्वे छन्दस्पिदशथतेइतिदशिशग्रहणात् लेट्यहागमः यद्वा अवतेलेटि सिद्धहुल्लेटीति-
बहुलवचनाविकरणःसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिद् आदेशप्रत्यययोरितिपत्वम् धित्वादिपूर्ववत् ।
ऋभुमान् ह्रस्वन्इष्पांमनुवितिमनुपउदात्तत्वम् । दर्षि दृङ्आदेरे टोति व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ब-
हुल्लेछन्दसीविविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

॥ इतिमथमस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

तक्षजितिपञ्चैपष्ठसूक्तम् कुत्तस्यापमार्भवम् पञ्चमीत्रिष्टुप् शिष्टाश्चतस्रोऽजगत्यः त-
थाचानुक्रान्तम्—तक्षन्पञ्चान्यात्रिष्टुप् । अग्निष्टोमैवैश्वदेवशसेइदंसूक्तमार्भवंनिविज्जानम् सू-
चितं च—तक्षत्रथमपयेनयोदयत्पृथिगर्भाइति ।

तत्रमथमाशुचमाह—

तक्षन् रथं सुवर्तं विज्जानापसस्नक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन् पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन् वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवर्तम् । विज्जानाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति ।

इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । तक्षन् । पितृभ्याम् ।

ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाभुवम् ॥ १ ॥

विज्जानापसः उत्कृष्टेनज्ञानेननिष्पाद्यकर्माणोलाभवत्कर्माणोवाकभवः रथंअश्विनोरातो-
हणार्थं सुवृत्तं शोभनवर्तनं सुचक्रंयातक्षन्अकुर्वन् तथाइन्द्रवाहाइन्द्रस्य वाहनभूवौ हरीहरण-
शीलौ एतत्संज्ञकावश्वौ तक्षन्छतवन्तः कीदृशौ वृषण्वसू सेचनसमर्थेनदृढतरेणधनेनबलेनवायु-
कौअपिचपितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यामृन्दाभ्यांयुवद्वौवनोपेतंवयः आयुःऋभवस्तक्षन्
छतवन्तः तथावत्सायमातरं सचाभुवंसहभुवंसहवर्तमानावक्षन्अकुर्वन् ॥ तक्षन् तक्षत्पक्षत्तनूक-
रणेऽडि बहुल्लेछन्दस्यमाडचोगेपीत्यडभावः । सुवृत्तं शोभनवर्तनइतिसुवृत्तं वृत्तवर्तने क्रिप्चेति
क्रिप् । विज्जानापसःविदज्ञाने अन्येभ्योपिट्यन्तइतिदशिशग्रहणात् भावेमनिन् संज्ञापूर्वकस्यविधे-
रनित्यत्वाद्गुणाभावः बहुलवचनाद्विभक्त्यलुक् परादिछन्दसीतिस्वरः यद्वा विद्वलाभे औणा-
दिकोभावमक् ततः पाप्मादिलक्षणोभप्रत्ययः विज्जनं लाभवदपःकर्मयेपाम् बहुव्रीहौपूर्वपदमल-
तिस्वरत्वम् छान्दसंपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । इन्द्रवाहा इन्द्रं वहतइतीन्द्रवाहौ वहथेतिपिप्रत्ययः

अतउपधायाइतिवृद्धिः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वृषण्वसू वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिनाकनिन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानमितिवसुशब्देऽन्तरपदेवृषण्-
भावः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । युवत् अत्रयुवनशब्दः सामर्थ्यात्मवृत्तिनिमित्तयुवत्वमात्र-
माचष्टे तदस्मिन्नस्तीतियुवत् छान्दसोवर्णलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रचमाह—

आनोयज्ञायतक्षतक्रभुमद्वयः क्रत्वेदक्षायसुप्रजावतीमिपम् ।
यथाक्षयामसर्ववीरयाविशातन्नः शर्धायधासथास्विन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । क्रभुम् । मत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय ।
सुप्रजावतीम् । इपम् । यथा । क्षयाम् । सर्ववीरया । विशा । तत् ।
नः । शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

हेक्रभवः नोस्माकंयज्ञाययज्ञार्थक्रभुमद्वयः उरुभासमानयुक्तं वयोहविलक्षणमन्नं आतक्षत आ-
समन्तादुत्पादयत एतदेव विप्रियते—क्रत्वे क्रतवे अस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय यलाय च तादर्थ्ये चतुर्थी
एतदुभयार्थसुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिपं अन्नं आतक्षतेति-
शेषः अपिच सर्ववीरया सर्वैर्वा रैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथायेन प्रकारेण क्षयाम सु-
खेन निवृत्ताम् दत्तादृशमिन्द्रियं धननामैतत् धनं नोस्मभ्यं शर्धाय यलार्थं सुधासथ सुदुधत्तं प्रयच्छ-
तेत्यर्थः ॥ क्रभुमत् उरुभावीतिनेरुक्तव्युत्पत्त्या क्रभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची ह्रस्वमुङ्ङ्फांमनु-
वितिमतुषउदात्तत्वम् । क्रत्वे जसादिपुछन्दसिवाचनमितिघेर्हितीतिगुणाभावेयणादेशः । क्षयाम
सिनिवासगत्योः व्यत्ययेन शप् । धासथ धाञोलेटचडागमः सिद्धहुल्लेटीतिसिप् अन्येषा-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

आतक्षतसातिमुस्मभ्यंमृभवः सातिरथायसातिमवतेनरः ।
सातिनोजैर्त्रीसंमहेतविश्वहाजामिमजामिपृतनानुसुक्षणिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभुवः । सातिम् । रथाय ।
 सातिम् । अर्वते । नरः । सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत ।
 विश्वहां । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हेनरोयज्ञस्यनेतारऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिसंभजनीयंधनं आतक्षत आसम-
 न्नातकुरुत तथा अस्मदीयाय रथाय परंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव सातिं संभजनीयंधनं आतक्ष-
 त तथा अर्वते अश्वाय सातिं संभजनीयमनंधनं वा अश्वयोग्यं आतक्षतेत्येव किञ्च विश्वहास-
 र्वेध्वहस्तुनोस्माकं जैत्रीजयशीलां अपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिसंभजनीयंधनं संमहेत सर्वो ज-
 नः सम्पक्पूजयतु वयंच पृतनासुसंग्रामेषु जामिसहजातं अजामिसहाजातं सहानुत्पन्नमशत्रुं-
 वा सक्षणिं अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं कृतियूतिजृत्तिसातीत्या-
 दिनाकिन उदात्तत्वम् । महेत महपूजायाम् । सक्षणिं सहअभिभवे औणादिकः सनिप्रत्ययः
 ब्रह्मकत्वपदानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

ऋभुक्षणं मिन्द्रमाहुर्वक्तृथं ऋभून्वाजांन्मरुतः सोमं पीतये ।
 उष्मा मित्रावरुणानूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिपे ॥ ४ ॥
 ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । उतये । ऋभून् । वाजान् ।
 मरुतः । सोमं पीतये । उष्मा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना ।
 ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं महन्नामेतत् महांतमिन्द्रमाहुवे आह्वयामि किमर्थम् उतये रक्षणार्थम् तथा ऋभून्
 वाजान् ऋभुभिश्चावाज इति वयः सुधन्वनपुत्राः तत्र पथमोत्तमवाचरुशब्दाभ्यां पथमोऽपि लक्ष्यते
 ततः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते तदुक्तं यास्केन—पथमोत्तमाभ्यां वहुवज्जिगमाभ्ररतिनमभ्यमेनेति ।
 एवं विधानं भून्मरुतश्च सोमप्रीतये सोमपानाय आह्वयामि तथा उष्मा युगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ मि-
 त्रावरुणौ अश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानाय आह्वयामीति शेषः अपिच आह्वतास्ते इन्द्रादयो नोऽस्मान्
 हिन्वन्तु भेरयतु गमयन्त्वित्यर्थः किमर्थं सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय रुमं जेजिपे

नेतृशत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणम् उरुभासमानेस्थानेक्षयति निवसतीत्यृभुक्षाः उरुपूर्वाद् भाते-
भृगव्यादयश्चेतिकुप्रत्ययः आतोऽलोपइति चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च ऋभुशब्दोपपदात्
क्षिनिवासगत्योरित्यस्मात् पतेस्थचेति विधीयमान इति प्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति टिलोपः इ-
तोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वमिकारस्य वापपूर्वस्य निगमे इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः यद्वा अर्ते-
भुक्षिन्क् किच्चादुणाभावः अतएव नावगृह्यते । सोमपीतये पापाने स्थाणापापचोभाव इति भावे कि-
न् घुमास्येतीत्वम् दासोभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु हिगवौ वृद्धौ च अस्माद-
न्तर्भावित्पण्यर्थात् णोऽदिस्वादित्वावभ्रुः । जिषे जिजये तुमर्थे ससे निविक्षे प्रत्ययः ॥ ५ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ऋभुर्भराय संशिश्रातु सा तिसमर्यं जिह्वाजो अस्मौ अविष्टु ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

ऋभुः । भराय । सम । शिश्रातु । सातिम् । समर्यं जिह्वाजः ।
अस्मान् । अविष्टु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सार्तिसंभजनीयं धनं भराय सङ्ग्रामार्थं शिश्रातु सम्यक् वीक्षणीकरोतु
सङ्ग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः तथा समर्यं जिह्वा मर्यामनुप्यास्तेः सहवर्तत इति समर्यः
सङ्ग्रामः तत्र शत्रूणां जिता वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयश्च अस्मान् स्तोतृन् अविष्टु अवतु । सङ्ग्रामाद्भक्षत्वित्य-
र्थः यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं अस्मदीयं तन्मित्रादयो ममहन्ता पूजयन्तु ॥ शिश्रातु शीतनूकरणे ब-
हुलं छन्दसीति विकरणस्य भ्रुः आदेश इत्यात्वम् द्विभावं ह्रस्वत्वेन बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्व-
म् । अविष्टु अवतरेणोऽदि सिन्धुल्लेटीति बहुलग्रहणात् सिष् इडाममः पत्वष्ट्वे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमसप्तमे द्वाविंशोऽष्टकः ॥ ३२ ॥

ईळ इति पञ्चविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् आगिरसस्य कुत्सस्यापं चतुर्विंशी पञ्चविंशौ त्रिष्टुभौ
शिष्टास्योर्विशतिजं गत्यः आद्यः पादोद्यावापृथिव्यः द्वितीय आग्नेयः शिष्टं सूक्तमाश्विनम् त-
था चानुक्तान्तम्—ईळेपश्चादिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्त्ये त्रिष्टुभाविनि । प्रवर्ग्येभिष्ट-
वेप्येतसूक्तम् सूत्रितं च—प्रावाणे वेळेद्यावापृथिवी इतीति । पावरनुवाके चाश्विने कतौ जागते छन्दस्ये-

तत्सूक्तं सूत्रितं च—अग्नमहावारिण्येलेद्यावापृथिवीइतिजागवमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत् प्रातर-
नुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । तथाभोर्यामिसन्तिचत्वार्यंतिरिक्तोकथानि तत्राच्छावाकातिरिक्तोकथे-
पतसूक्तं यस्यपशवइतित्वण्डेसूत्रितम्—ईलेद्यावापृथिवीउभाजनूनमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ईलेद्यावापृथिवीपूर्वचित्तयेग्निधर्मसुरुचंयामन्निष्ठये ।

याभिर्भरेकारमंशांयजिन्वथस्ताभिर्मुपुतिभिर्अश्विनागंतम् ॥ १ ॥

ईले । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । धर्मम् । सुरुचम् ।

यामन् । निष्ठये । याभिः । भरे । कारम् । अंशांय । जिन्वथः । ताभिः ।

ऊम् इति । सु । उतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १ ॥

हेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ ईलेस्तौमि किमर्थंपूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोऽप्रज्ञापनाय
तर्ह्यश्विनोऽप्रज्ञापनाय यद्वा द्यावापृथिवीअश्विनौस्तौमि पूर्वचित्तयेअन्यदीयादस्तौवात्पूर्वमेवास्म-
दीयस्यस्तोत्रस्यप्रबोधनाय तथाचोक्तम्—तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकइति । अपिच
यामन्यामनिअश्विनोरागमनेसति इष्टयेतदीयमागार्थं आहवनीयत्वेणस्थापितमग्निस्तौमीतिशेषः
कीदृशमग्निं धर्ममवृजनेनदीर्घं सुरुचंअतएवशोभनकान्तियुक्तम् हेअश्विनाअश्विनौभरे सं-
भ्रामनमैतत् संभ्रामेअंशांयज्ज्मदीयभागायजयमात्यर्थंयाभिर्भरतिभिः पालनेःतहागत्य कारं
कारशब्दः शतवाची तेनसंश्रियुक्ताः संगिरन्ते कारंशब्दकारिणंशंखंजिन्वथःमुत्तेनापुरयथः ता-
भिःतादृशैःऊतिभिः पालनेःसह उइतिसमुच्चये अस्मानपिसुमुआगतमागच्छतम् ॥ ईले ईहस्तुतौ
उत्तमैकवचनमिह अदादित्वाच्छपोत्कृ अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । द्यावापृ-
थिवी द्यौअपृथिवीच द्वयोर्द्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दोडीपन्तोन्तोदात्तः दे-
वताद्वेदेत्युभयपदप्रकृतिस्यरत्वम् अपृथिवीतिषयुंदासात् नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधाभावः
वाछन्दसीतिपूर्वसर्वणदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये चितीसंज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थोदभावेकिन् म-
रुदधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुरुचम् रुचदीप्तावभिभीतीच संपदादित्क्षणोभायेकिप् शो-
भनारुक् यस्य नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् यामापणे आतोमनिनिविष्टत्यस्यु-
द्योबहुत्वमितिबहुत्ववचनादभावेमनिन् । कारं क्रियतेनेनेनिकारः करणेघञ् कर्पात्ववत्यतो-

दात्तत्वम् । जिवन्धः जिविप्रीणनार्थः अवप्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते धनेनापूरितो हि पु-
रुषः प्रीतो भवति इदित्त्वानुम् भौवादिकः शप.पित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङोऽनुपदेशाल्लसार्वधातुकस्व-
रेण धातुस्वरः शिष्यते यद्वृत्तान्तिमित्यमिति निघातप्रतिषेधः तत्र हि व्यवहितेपिकार्यमिष्यत इत्युक्त-
म् । ऊपु इकः सुजीविदीर्घत्वम् सुजइति पत्वम् ईपा अक्षादित्वात् सुजउकारस्य मलुतिभावः ।
ऊतिभिः अवतेर्भावे किन् ज्वरत्वेरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्च ऊह ऊतिभूतीत्यादिनानि पात-
नावकिन उदात्तत्वम् । गतं गभेर्लोठि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तोपदेशे त्या-
दिनानुनासिकलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

युवोर्दानाय सुभरां असुश्चतोरथमातंस्थुर्वचसं नमन्तवे ।
याभिर्धियोर्वधः कर्मन्निष्टयेताभिर्लुपुः कृतिर्मिरश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असुश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः ।
वचसम् । न । मन्तवे । याभिः । धियः । अवधः । कर्मन् । इष्टये ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । कृतिर्दक्षिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः अतश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारः हे अश्विनौ युवोर्युवयोः
रथमातस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति किमर्थं दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं धनलाभायेत्यर्थः तत्र-
दृष्टान्तः—वचसं यथान्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मन्तवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तो-
तारः प्राप्नुवन्ति तद्वद अपि च कर्मन्कर्मणि इष्टये यागार्थं प्रवृत्तान् धियः ध्यातृवविशिष्टज्ञानोपेतान्
याभिर्लुपुः पालनैः अवधः युवारक्षयः ताभिरित्यादिपूर्ववत् ॥ वचसं अर्शआदित्वात् म-
त्वर्थीयोच् । मन्तये मनज्ञाने कर्मिनिजनीत्यादिना तु प्रत्ययः । धियः ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः
भ्येचिन्तायाम् क्तिप्चेति क्तिप् चशब्देन दृशिग्रहणानुर्कषणावसंप्तारणम् । कर्मन् सुपांस्तु-
गितिसप्तम्यादुक् नदिसंनुभोरिति नटोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

युवंतासां दिव्यस्य प्रशासने विशांसं यथो अमृतं स्यमुज्जना । याभि-
र्धेनुमुखं पिबन्धोनरातामिर्लुपुः कृतिर्मिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥

युवम् । तासांम् । दिव्यस्य । प्रशशासने । विशाम् । क्षयथः ।
 अमृतस्य । मज्मना । याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा ।
 ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिदभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ दिव्यस्यदिविभवस्यस्वर्गसमुत्पन्नस्यअमृतस्यसोमस्यपानेनोत्पन्नेन मज्म-
 नाबलेनयुक्तौयुवंयुवां तासांयास्त्रिपुलोकेपूर्वन्ते तासांसर्वासांविशां प्रजानांप्रशासनेमरुटानुशास-
 नेशिक्षणक्षयथः ऐश्वर्यकर्मायम् ईशाधेसमर्थोभवथः यद्वा मज्मना अन्येषामसाधारणेनबले-
 नविशाम्प्रजानांदिविभवस्यअमृतस्यबृष्टचुदकस्यप्रशासनेप्रदानेनक्षयथः ईश्वरौभवथः अपिच
 याभिरूतिभीरक्षाभिः अस्वंप्रसवाप्तमर्था धेनुं गां शंयुनाज्ञे ऋषयेपिन्वयःसिद्धयः पयसा
 पूरितवन्तावित्यर्थः ताभिरूतिभिरित्यादिपूर्ववत् ॥ अस्वम् पूङ्गपाणिगर्भविमोचने सवनंस्तुः संप-
 दादिलक्षणोभावेक्लिप् नास्तिस्तुःअस्यामित्यस्तुः नञ्स्तुस्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अमि
 ओःशुपीतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्पणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । पिन्वथः पिवित्सेच-
 ने भीवादिकः इदित्वानुम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीसूचमाह—

याभिःपरिज्मातनयस्यमज्मनाहिमातातुर्पुत्रणिर्विश्रूपति ।
 याभिस्त्रिमन्तुरभंवद्विचक्षणस्ताभिरूपुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विमाता । तूर्पु । त्रणिः ।
 विश्भूपति । याभिः । त्रिमन्तुः । अभंवत् । विश्चक्षणः । ताभिः ।
 ऊम् इति । सु । ऊतिदभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ४ ॥

परिज्मा परितोगन्तावायुः तनयस्यआत्मीयस्यपुत्रस्याग्नेः अशिर्हिव्यानवृत्त्यात्मनावर्त-
 मानेन वापुनामष्टपमानःमन् जायते तथाचश्रूयते—अद्यमप्राणपानयोःसन्धिःसव्यानः ।
 अतोमान्यन्यानिदीर्घवन्तिकर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणं दृढस्यधनुषआयमनमप्राणननपा-
 मंस्तानिकरोतीति । यद्वा सृष्ट्यादीवायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेर्वायुपुत्रत्वम् आप्रापतेच—

त्रायोरग्निरिति । एवंस्वपुत्रस्याग्नेर्मज्जनावलेनयुक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकमोर्निर्माताग्निः पृथि-
वीस्थानवायुरन्तरिक्षस्थानजयोर्मण्डितयोरुभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् यद्वा द्विमातेतितनयस्य
विशेषणम् सुपांसुलुगितिपठ्याः सुः द्विमातृकस्यद्वाभ्यामरणिभ्यांजातस्यएवंभूतोवायुः हेअ-
श्विनौ याभिःऊतिभिर्हेतुभूतैःपालनैः तृप्तिपुधावत्सुमयैतरणिः अतिशयेनतरीता शीघ्रगा-
मीविभूषणविविधवतिन्मातोभवति यद्वा विशेषणसर्वमलंकारोति अपिचत्रिमन्तुः त्रयाणामन्तात्रि-
विधेषुपाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेषुआसादितज्ञानः कक्षीवान्स्याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्विज्ञ-
णः विशिष्टज्ञानयुक्तोभवत् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा परिपूर्वादज-
गत्तिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वन्नुक्षन्तित्यादौनिपात्यते । तृप्तिं तृष्वन्तरणयोः बहुलंछन्दसीत्युत्वम्
हलिचेतिदीर्घः यद्वा त्वरतेः क्तिप् ज्वरत्वेत्यादिनावकारोपधयोक्तृ सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । विभूषति भवतेल्लेचडागमः सिद्धहुल्लेटीतिसिप् यद्वा भूषअलंकारे भौवादिकः ।
विचक्षणः अनुदात्तेतश्चहलादेरितिमुच् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

याभिरिभंनिवृत्तंसितमज्जउद्वन्दनमैरपतत्स्वदृशे ।

याभिःकण्वंप्रसिपासन्तमावतन्ताभिरूपुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥

याभिः । रेभम् । निवृत्तम् । सितम् । अतःभ्यः । उत् । वन्दनम् ।

ऐरयतम् । स्वः । दृशे । याभिः । कण्वम् । प्र । सिसांसन्तम् ।

आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेअश्विनौ याभिरूतिभिः रेभंपतत्संज्ञंरपि निवृत्तं अहुरैः कूपेन्नुनिवारितं सितं-
दीपैःपार्श्वेवन्दम् एवंभूतमपिअद्भ्यःसकाशावउदैरयतं उदगमयतम् तथावन्दनंएतत्संज्ञंरपिचत-
थाभूतमुदैरयतम् किमर्थं स्वः स्वरादित्यंष्टोदृष्टं अपिच कण्वंअहुरैरन्वकारेप्रक्षिप्तंसिपासन्तं आ-
लोकं संभक्तुमालोकमिच्छन्त्याभिरूतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ताभिरित्यादिसमानम् ॥

रेभम् रेभशब्दे रेभतेस्त्वौतीतिरेभः पचायच् । निवृतं वृज्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्म-
णिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् पिञ्चवन्ने । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । वन्दनं वदिअभिवादनस्तुत्योः वन्दतेस्त्वौतीतिवन्दनः नन्द्यादिलक्षणोत्युः
ल्लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतवदिवश्चादित्यस्यचसाधारणनामधेयम् तदुक्तंमा-
स्केन—स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणइति । स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वात्सुपोलुक् ।
दृशे दृशेविरव्येचेतिदृशिस्तुमर्थेकेप्रत्ययान्तोनिपात्यते । सिपासन्तम् वनपणसंभक्तौ सनि
सनीवन्तर्धेत्यादिनाविकल्पनादिदृग्भावः जनसनखनांसन्नक्षलोक्तित्वात् । द्विर्भावेभ्यासस्पह-
स्वत्वम् सन्यतइतीत्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेत्रयस्तिशोवर्गेः ॥ ३३ ॥

पठिष्वचमाह—

याभिःरन्तर्कंजसमानमारणेभुज्युंयाभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।
याभिःकर्कन्धुंव्यं च जिन्वथस्ताभिरुपुडुतिभिरश्विनागंतम् ॥ ६ ॥

याभिः । अन्तर्कम् । जसमानम् । आइअरणे । भुज्युम् । याभिः ।
अव्यथिभिः । जिजिन्वथुः । याभिः । कर्कन्धुम् । व्यंम् । च ।
जिन्वथः । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ६ ॥

आरणमगाधंकूपादि तत्रासुरैःप्रक्षिप्तंजसमानतैर्हिंस्यमानंअन्तर्कंशत्रूणामन्तर्करंएतत्संज्ञंरा-
जापि हेअश्विनौ याभिरुतिभिःअवधोरक्षथः तथा भुज्युंसर्वस्यपातकमेतत्संज्ञंसमुद्रमध्येनिम-
ग्नं तुष्टपंतुप्रस्पपुत्रंराजापि याभिरुतिभिरक्षणहेतुभूताभिः अव्यथिभिः व्यथारहिताभिः नौभिः
जिजिन्वथुः युवामतपर्यतम् एतच्चमद्यान्तरे—तुष्टोर्हभुज्युमश्विनोदमेघइत्यादिकेविस्पष्टयिष्यते
अपिच कर्कन्धुं व्यं चएतत्संज्ञकौचासुरैः पीड्यमानौयाभिरुतिभिः जिन्वथःपीणयथः ग-
तमन्यत् ॥ जसमानम् जसिर्हिंसायाम् यकिमात्रेन्यत्ययेनशष । आरणे आइपूर्वादेर्तेल्युद् ।
जिजिन्वथुः जिमिपीणनार्थः ल्पिष्ट्युतिरूपम् ॥ ६ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
चक्षसे । एतवे । रुथः । याभिः । वर्तिकाम् । यस्मिताम् । अर्मुञ्चतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिदभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हेवृषणाकामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजं एतन्नामकमृषिप-
बुंसन्तमपद्रुमकुरुतम् तथा अन्धं दृष्टिरहितं सन्तधृज्जान्धमृषिचक्षसेमकाशायसम्यक्चक्षुपादर्शना-
य याभिरुतिभिः प्रकथः प्रकर्षेण कुरुथः याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषिप एतवे गन्तुं प्रकथः
प्रकर्षेण कुरुतवन्तौ अपि च याभिरुतिभिः वर्तिकांचटकसदृशस्पपक्षिणः स्त्रियं प्रसितां वृकेण प्र-
स्तां अर्मुञ्चतं वृकास्यानिर्मुक्तमकुरुतम् यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्मणयाभिर्ग्रस्तां
वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपसंतस्मादमोचयतमितियोज्यम् ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्याग-
च्छतम् ॥ वृषणा वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिना कनिम् । परावृजम् वृजीवर्जने परावृणक्ति प-
सापापं विनाशयतीति परावृक् किप्चेति किप् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे तुमर्थसेसेनिति प-
तेस्तवेत्ययः । रुथः बुरुज्करणे बहुलं छन्दसीविविकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

याभिः सिन्धुं मधुं मन्तमसंश्चतुर्वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।
याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावर्तुं ताभिरूपुऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुं मन्तम् । असंश्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः ।
अजरो । अजिन्वतम् । याभिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नर्यम् । आवर्तम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिदभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ सिन्धुस्यन्दनशीलांनदीं मधुमन्तमधुसदृशेनोदकेनपूर्णां याभिरूतिभिः अस-
श्वतं अगमयतं प्रवाहयतमित्यर्थः हेअजरीजरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिः अ-
जिन्वतं अपीणयतम् याभिश्चक्रुत्सादींसीतृपीनावतमरक्षतं ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानपि-
सुष्टुआगच्छतम् ॥ मधुमन्तम् मधुशब्दावभूजिमनुषं लिङ्गव्यत्ययः । असश्वतम् सश्वतिर्गतिक-
र्मा अस्मादन्तर्भावितव्यथाह ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

याभिःविश्वलां धनसामथर्व्यसहस्रमीह्मआजावजिन्वतम् ।
याभिर्वशमश्व्यं प्रेणिमावतंताभिरूपुतिभिरश्विनागतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

याभिः । विश्वलां । धनसाम् । अथर्व्यम् । सहस्रंमीह्मे । आजौ ।
अजिन्वतम् । याभिः । वशम् । अश्व्यम् । प्रेणिम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

हेअश्विनौ धनसां धनसंभजमानां अथर्व्यं अमच्छन्तींछिन्नजह्मत्वेनगन्तुमसमर्थां थ-
र्वतिर्गतिकर्मा विश्वलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्यत्वेत्ससंबन्धिनींसहस्रमीह्मे मीह्मितिध-
ननाम बहुधनोपेतेआजौसद्भामे याभिरूतिभिः अजिन्वतं गन्तुं समर्थामकुरुतम् एतद् चरिषं
हिवेरिवाच्छेदिर्पणमित्यत्रविस्पष्टयिष्यते याभिश्चअश्व्यंअश्वस्वस्यपुत्रं प्रेणिं स्तुतेःप्रेरयि-
तारं वशंप्रतसंज्ञमृषिंआवतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ प्रेणि-
म् प्रेणृगतिप्रेरणश्लेषणेषु औणादिकउपत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्त्तिशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

याभिःसुदानूऔशिजायंवणिजेदीर्घश्रवसेमधुकोशोअक्षरत् ।
कक्षीवन्तस्तोतारंयाभिरावतंताभिरूपुतिभिरश्विनागतम् ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुदानू । औशिजाय । वृणिजे । दीर्घश्चरसे ।
मधु । कोशः । अक्षरत् । कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ११ ॥

उशिकस्तंज्ञादीर्घतमसःपत्नी तस्याः पुत्रोदीर्घश्रवानामकश्चिदपिः अनावृष्ट्यां जीवना-
र्थमकरोद्वाणिज्यम् सचवर्णार्थमश्विनौतुष्टाव तौचाश्विनौमेघंमेरितवन्तौ अयमर्थःपूर्वार्धे
प्रतिपाद्यते हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ औशिजायउशिकपुत्रायवणिजे वाणिज्यंकुर्वते दीर्घश्र-
वसे एतत्संज्ञायुक्तपयेयाभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः हेतुभूताभिः कोशोमेघोमधुमाधुर्योपेतं वृष्टिज-
संअक्षरत् अस्तिश्चत् युष्मत्पसादादपेक्षितावृष्टिर्जातेत्यर्थः अपिचउशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षी-
वन्तंपतसंज्ञमर्थियाभिरुतिभिरावतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरुतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥
कक्षीवन्तम् कक्ष्यारजुरश्वस्य तयायुक्तः कक्षीवान् आसन्दीवदधीवच्चक्रीयत्कक्षीवद्भुमण्व-
दितिनिपातनान्मनुष्यत्वम् संमसारणम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टमाह—

याभीरसांक्षोदसोद्गःपिपिन्वथुरनश्वंयाभीरथमावतंजिपे ।
याभिश्चिशोकंउलियाउदार्जतंताभिर्हपुऊतिभिरश्विनार्गतम् ॥ १२ ॥

याभिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनश्वम् । याभिः ।
रथम् । आवतम् । जिपे । याभिः । त्रिशोकः । उलियाः । उद्गः । अर्जत ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

रसानदीभवतिरसते राब्दकर्मणइतियास्कः । हेअश्विनौ याभिरुतिभिः हेतुभूताभिःरसांनदीं
अनावृष्ट्याजलरहितांक्षोदसाकुलानिसंपिपताउद्गः उदकेनपिपिन्वथुः युवाभूरितवन्तौ तथाअनश्वं
अश्वैर्वियुक्तंआत्मीयंरथजियेजेतुंयाभिरुतिभिरावतमवगमयतम् अपिच याभिरुतिभिःकण्यपु-

वस्त्रिशोकऋषिः उल्लियाः अपहतागाः उदाजत उदगमयत् असुरसकाशाहोमे वाभिः सर्वाभिरू-
तिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ क्षोदसा क्षुद्रिसपेपणे औणादिकोमुत् । उद्गः तृतीयैकवच-
नस्पसुपांस्तुपोभवन्तीति शसादेशः षड्गन्त्यादिना उदकशब्दस्योदगभावः भर्तृतायां अलोपो-
नइत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः पिवित्सेचने इदित्वाच्नुम् । जिपे जिजये तुमर्थे सेसेनितिवेसेप्रत्य-
यः । उदाजत अजगतिक्षेपणयोः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टवमाह—

याभिः सूर्यपरियाथ परावतिमन्धातारं क्षैत्रपत्येष्वावतम् ।

याभिर्विभ्रंभ्ररहाजमावतंतामिरूपुञ्जतिमिरश्विनार्गतम् ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यम् । परिद्याथः । परावति । मन्धातारम् । क्षैत्रपत्येषु ।

आवतम् । याभिः । विभ्रम् । भ्र । भरतृष्वाजम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशे स्थितं सूर्यतमोरूपेण स्वर्भानुनावृवमादित्यं वस्मात्तमसोमोचयितुं
याभिरूतिभिः परियाथ युवांपरितोगच्छयः तथामन्धातारशर्षिं क्षैत्रपत्येषु क्षेत्राणां पतिः अधि-
पतिः क्षेत्रपतिस्तसंबन्धिपुक्कर्मस्तु आवतमरक्षतम् अपिचयाभिरूतिभिर्विभ्रंभ्रविभ्रंभ्ररहाजमा-
पिंअजगदानेनप्रावतंप्रकर्षेणरक्षतम् वाभिःसर्वाभिरूतिभिःसहरक्षेणार्थमस्मानप्यागच्छतम् ॥
क्षैत्रपत्येषु प्राज्ञादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थेप्यञ् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टवमाह—

यामिर्महामतिथिग्वंकशोजुवदिवोदासं शम्बरहृत्य आवतम् ।

यामिर्पुमिद्ये त्रसदस्युमावतंतामिरूपुञ्जतिमिरश्विनार्गतम् ॥ १४ ॥

यामिः । महाम् । अतिथिग्वम् । कशः । जुवम् । दिवः । दासम् ।

शम्बरहृत्ये । आवतम् । यामिः । पुमिद्ये । त्रसदस्युम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १४ ॥

हेअश्विनौ महामहान्तंअतिथिग्वंअधिभिर्गन्तव्यंकशोजुवंअसुरभीत्याउदकंप्रवेष्टुंगन्ता-
 रम् एवंभूतंदिवोदासंप्रतत्संज्ञकराजपिंशंवरहृत्येशंरआयुधंतद्युक्तःशंबरोसुरः तस्यहननेविषय-
 भूतेसति याभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अपिच याभिरूतिभिः पूर्भिद्ये पुराणिनगराणिभिद्यन्तेस्मि-
 नितिपूर्भिद्यःसद्भ्यामः तस्मिन्त्रसदस्युंप्रतत्संज्ञकघृषिपुरुकुत्सपुत्रंआवतमरक्षतं ताभिरित्यादिपूर्व-
 वम् ॥ महामहान्तमित्यस्यछान्दसोवर्णलोपः । कशोजुवम् कशइत्युदकनाम कशगतिशासनयोः
 असुम् कशांस्पुदकानिजवतइतिकशोजूः जुइतिसौत्रोधातुर्गेत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिप्दीर्घौ ।
 दिवोदासम् दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुग्वकव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वप-
 दाद्युदात्तत्वम् । शंवरहृत्ये हनस्त्वचेतिहन्तेर्भावव्यप् तत्तान्नियोगेनतकारान्तादेशश्च छुत्तरपद-
 मकृतिस्वरत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

याभिर्वृक्षंविपिपानमुपस्तुतंकलियाभिर्वित्तजानिदुवस्यथः ।
 याभिर्व्यश्वमुतपृथिमावतंतभिर्हृपुऊतिभिर्श्विनागंतम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

याभिः । वृक्षम् । विऽपिपानम् । उपऽस्तुतम् । कलिम् । याभिः ।
 वित्तजानिम् । दुवस्यथः । याभिः । विऽअश्वम् । उत । पृथिम् ।
 आवतम् । तभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।
 आ । गतम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

हेअश्विनौ वध्रंविखनस.पुत्रंप्रतत्संज्ञपिं विपिपानंविशेषेणपार्थिवंसंपिबतम् याभिरूति-
 भिररक्षतम् कीदृशंपुस्तुतंसमीपस्थैः सम्यक्स्तुतमितिस्तूपमानं तथा वित्तजानिलब्धभार्य
 कर्त्तृप्रतत्संज्ञकघृषिपामिरूतिभिः दुवस्यथःरक्षथः उतअपिच व्यश्वं विगताभ्यंपृथिंप्रतत्सं-
 क्षेपेनंराजपिंयाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अन्यत्पूर्ववम् ॥ विपिपानम् पापाने ताच्छीलिकश्वा-
 नम् बहुलंछन्दसीतिशप.शुः बहुलंछन्दसीत्यस्यासस्येत्यम् । उपस्तुतम् स्तौतेः कर्मणिनिष्ठा प्र-
 वृद्धादित्वाङुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वित्तजानिम् वित्तालंभाजायायेनसतथोक्तः जायायानिद्
 इविसमासात्तोनिङादेशः छोपोव्योर्वन्नीतिपलोपः बहुवीहोपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । व्यश्वम् विग-

तोऽव्ययस्मात्सतथोक्तः बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वे उदात्तस्वरिव योर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेषश्च त्रिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

याभिर्नराशयवेयाभिरत्रयेयाभिः पुरामनवेगातुमीपथुः ।

याभिः शारीराजतंस्यूमरश्मयेताभिर्ऋपुऋतिभिर्ऋश्विना गतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे ।

गातुम् । ईपथुः । याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमरश्मये ।

ताभिः । ऋ इति । ऋ । ऋतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हेनरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयवे एतत्संज्ञकाय ऋपये गातुं दुःस्वान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरूतिभिः ईपथुः युवांवाच्छितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः किं तत्तामथ्यात् शयवे चिन्तासत्याशचौभिरित्यस्याश्चिपतिपादितम् तथा अत्रये ऋपये शतद्वारेष्वगृहे असुरैः षोडशमानायसन्तापकारिणोभेः शीवेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःस्वान्निर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरूतिभिः युवामिष्टवन्तौ एतच्च हिमेनाभिर्घंसमवारयेथांमित्यादौ मत्सिद्धम् । तथामनवे एतन्नाम्ने राजर्षये याभिरूतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं युवां कृतवन्तौ तथा च मघ्नान्तरम्—यवं वृकेणाश्विनावपन्तेति । अपि च स्यूमरश्मये स्यूतः संबद्धोरश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै तत्संज्ञकाय ऋपये याभिरूतिभिः शारीः शरीरानामवेणुविशेषः तद्विकारभूता इषूः आजतं शत्रून् प्रतिपैरयतम् ताभिरूतिभिरित्यादिसमानम् ॥ नरा नूनये ऋदोरः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे शीङ्स्वमे भृष्टदृशीवृचरीत्यादिना उभयपत्यः । ईपथुः इष इच्छायाम् लिट्यधुसि असवर्णे इति पर्युदात्तादङ्गासस्येपडादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः विकारार्थे शरशब्दात् अनुदात्तादेशे त्यञ् लिट्याजिति ङीप् । स्यूमरश्मये पिवुतन्नुसन्ताने सिबेरीणादिको मनपत्ययः द्योः शूडित्यूट् बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदिक्षित इद्धो अज्मना ।

याभिः शर्यातमवयोमहाधने ताभिः कृपुतिभि रश्विना गतम् ॥१७॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदित् ।

क्षितः । इद्धः । अज्मन् । आ । याभिः । शर्यातम् । अवयः ।

महाधने । ताभिः । कृम् इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनो जठरस्य जठरं भवति जग्धमस्मिन् भयत इति यास्कः । जठरोपलक्षितस्य शरी-
रस्य मज्जनाय लेनयुक्तः सन् पठर्वा एतत्संज्ञो राजर्षिः अज्मना संग्रामनामैतत् अज्मनिसंग्रामे युष्म-
दीयाभिरुतिभिरासमन्ताददीदेव अदीप्यत तनदृष्टान्तः—क्षितः कठैरभिचित इद्धः यज्ञगृहे
भक्तिभिः प्रज्वालितः अग्निर्न यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः अपिच शर्यातमानव इन्द्रेण सह-
स्पर्धमानं महाधने संग्रामनामैतत् महाधने नोपेते संग्रामे याभिरुतिभिरवथोरक्षयः ताभिरित्या-
दि गतम् ॥ अदीदेव दीदिति श्रान्दसोदीविकर्मा । अज्मन् अजगद्विक्षेपणयोः अजन्ति क्षिपन्त्य-
स्मिन्वाणानिति अधिकरणे औणादिकोमनिन् वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचना-
द्वीभाषाभाषः सुपांस्तुलुगितिसप्तम्यालुक् । महाधने आम्नहव इत्यात्मम् ॥१७॥

अष्टादशीष्टचमाह—

याभिरङ्गिरोमनसानि रण्यथो गच्छथो विवरे गो अर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिपासमावतं ताभिः कृपुतिभि रश्विना गतम् ॥१८॥

याभिः । अङ्गिरः । मनसा । निर्यथः । अयम् । गच्छथः ।

विवरे । गो अर्णसः । याभिः । मनुम् । शूरम् । इपा । सम आवतम् ।

ताभिः । कृम् इति । सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१८॥

अद्विरइयेतदामद्वितवाक्याद्वहिर्भूतं तेनचात्मानं संबोध्यस्तुतावृषिपरयति हेअद्विरःअद्वि
रसांगोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि हेअश्विना मनसामननीयेनस्तोत्रेणप्रीतौसन्तौ युवांयाभिरूतिभिः
निरण्यथःस्तोत्रंनितरांरमयथः यद्वा मनसैवकरणभूतेनरमयथः तथागोअर्णसोगोरूपस्य
अरणीयस्यधनस्यपणिभिर्गुहायांनिहितस्यविवरेविवरणेगुहाद्वारस्योद्घाटनेनप्रकाशनेनप्रकाशने
विषयभूतेसति याभिरूतिभिःसहयुवामग्रं सर्वेभ्योदेवेभ्यः.पुरस्ताद्वच्छथः अपिचशूरवीर्यवन्तं
मनुंइषापृथिव्यामुक्तेनयवादिधान्यरूपेणाग्नेनयाभिरूतिभिः समावृतंसम्यगरक्षतम् ताभिः सवां-
भिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥ निरण्यथः निरमयथइत्यस्यवर्णव्यापत्त्याएतद्रूपम् ।
विवरे ब्रह्मवृहनिश्चिगमश्चेतिभावेअप् थाथादिनोचरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

याभिःपत्नीर्विमदायन्यूहथुरायवायाभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिःसुदासंऊहथुःसुदेव्यं१ताभिरूपु३तिभिरश्विनार्गतम्॥१९॥

याभिः । पत्नीः । वि॒म॒दाय॑ । नि॒ह॒थुः । आ । घ॒ । वा । याभिः ।

अ॒रु॒णीः । अ॒शिक्ष॑तम् । याभिः । सु॒दा॒से । ऊ॒हथुः । सु॒दे॒व्यम् ।

ताभिः । ऊ॒म् इति॑ । सु । ऊ॒ति॒भिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥ १९ ॥

हेअश्विनौ विमदायएतन्नाम्नेकपये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः.पत्नी.भायाःपुरुमित्रस्यदु-
हितरंन्यूहथुः नितरावावांयुवांप्रापितवन्तौ धेतिपदपूरणः तथायाभिरूतिभिररुणीःअरुणव-
र्णाआरोचमानाः गाःआभिमुख्येनाशिक्षतंअदत्तम् तथा पिजयनपुत्रायसुदासेकल्पाणदानायरा-
हेसुदेव्यंमशस्तंधनंयाभिरूतिभिरूहथु.प्रापितवन्तौ ताभिरित्यादिगतम्.॥ पत्नीः अमोव्यत्यये-
नशसादेशः । न्यूहथुः वहमापणे अयुसि यजादिवात्संपसारणम् द्विवचनादि । सुदासे शोभनंद-
दातीविसुदाः असुम् । सुदेव्यम् दिमादित्वाघव तित्स्वरितमिवित्स्वरितत्वम् ॥ १९ ॥

विशीष्टकमाह—

याभिःशान्तातीभवंथोददाशुपेभुज्यंयाभिरवंथोयाभिरधिगुम् ॥

ओ॒म्याव॑तींसु॒मरा॑मृ॒तस्तु॑म॒न्ताभि॑रूपु३तिभिरश्विनार्गतम्॥२०॥३६॥

याभिः । शन्ताती इति शम्यताती । भवथः । ददाशुपे । भुज्युम् ।
 याभिः । अवथः । याभिः । अधिगुम् । ओम्याध्वतीम् ।
 सुधभराम् । ऋतुस्तुभम् । तभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिधभिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

हेअश्विनौ ददाशुपेहवींषिदत्तवतेयजमानाययाभिरूतिभिः शन्ताती सुखस्यकर्तारोभवथः
 याभिश्चोतिभिः भुज्युन्तुमस्यपुत्रमवथः याभिश्चाधिगुं अधिगुर्देवानांशमिता अधिगुश्चापश्च उ-
 भौदेवानांशमिताराविति श्रुतेः । अपिच ऋतुस्तुभं ऋतंसत्यंस्तोभत्युच्चारयतीत्युतस्तुप् एतत्संज्ञ-
 ष्टर्षिओम्यावतीं ओम्येति सुखनाम तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिपं याभिरूतिभिः प्रापयथः
 ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शन्ताती शिवशमरिषस्यकरे इति ताविलूपत्ययः
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुपे दाश्वदाने लिटः कसुः वसोः संप्रसारणमिति स-
 मसारणम् शासि वसिषसीनांचिति पत्वम् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽपदत्रिंशोऽवर्गः ॥ ३६ ॥

एकविंशीष्टवमाह—

याभिः । कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तुमावतम् ।
 मधुप्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरुपुऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः ।
 अर्वन्तम् । आवतम् । मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरड्भ्यः ।
 तभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिधभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिपुसोमपाळेपुमप्येकशानुरेकः सोमपालः तथा च तैत्तिरीयकम्—हस्तसुहस्तकृशा-
 नवेतेवः सोमकयणा इति । तं कृशानुं असने इषवः अस्यन्ते स्मिति असनः संग्रामः तस्मिन् संग्रामे
 हेअश्विनौ याभिरूतिभिर्दुवस्यथोरक्षयः तथा याभिश्च जवे वेगे मवृत्तं यूनस्वरुणस्य पुरुकुत्सस्य अ-

वैतमश्वंआवतमरक्षतम् अपिचयन्मधुक्षौद्रंमियंसर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरहस्यः मधुमक्षिकाभ्यःपा-
भिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने असु-
क्षेपणे करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युद् । सरहस्यः सृगतौ सत्तेरतिः ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टकमाह—

याभिर्नरंगोपुपुधंनृपाद्येक्षेत्रस्यसातातनयस्यजिन्वथः ।

याभीरथाँअवथोयाभिरर्वतस्ताभिरूपुऊतिभिर्अश्विनागंतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोपुपुधम् । नृसस्ये । क्षेत्रस्य । साता ।

तनयस्य । जिन्वथः । याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ गोपुपुधंनोविषयं युद्धं कुर्वन्तनरंयज्ञस्यनेवारं यजमानंयाभिरूतिभिः नृपासे
नृभिः सौढव्येसंग्रामे जिन्वथः प्रीणयथोरक्षथइत्यर्थः तथा क्षेत्रस्यगृहादिरूपस्य तनयशब्दो-
धनवाची तनयस्यधनस्यचसाता सातयेसंभजनार्थं याभिरूतिभिर्यजमानंरक्षथः याभिर्भयज-
मानानारथान्रक्षथः तदीयानर्वतोश्वाँश्च याभिरवथस्ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्या-
गच्छतम् ॥ गोपुपुधम् युधसंपहारे गोपुपुधवतिगोपुपुधं तत्पुरुषेष्टतिबहुलमित्यलुक् ।
नृपाद्ये पदमर्पणे शक्तिसहोश्चेतिव अन्येषामपिदृश्यतइतिसाँहिकोदीर्घः रुद्रुत्तरपदमकृति-
स्वरत्वम् । साता वनपणसंभक्ती भावेकिन् जनसनखनांसनज्ञलोरित्यात्वम् ऊतियुतीत्यादिना
किनउदात्तत्वंनिपातितम् सुपांसुलुगितचित्तुध्याँडादेशः । जिन्वथः जिविमीणनार्थः भौवादि-
कः इदित्वानुम् । रथान् दीर्घाँददिसमानपादेहविनकारस्यरुत्वम् आतोडिनित्यमितिसानुना-
सिकभाकारः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीष्टकमाह—

याभिःकुत्संमार्जुनेयंशतक्रनूप्रनुर्वीतिंप्रचदंभीतिमावतम् ।

यामिँध्वंसन्तिपुरुषन्तिमावतंताभिरूपुऊतिभिर्अश्विनागंतम् ॥ २३ ॥

यार्जिः । कुत्सम् । अर्जुनेयम् । शतक्रतू इति शत६क्रतू । प्र ।
 तुर्वीतिम् । प्र । च । । दभीतिम् । आवतम् । यार्जिः । ध्वसन्तिम् ।
 पुरु६सन्तिम् । आवतम् । तार्जिः । ऊम् इति । सु । ऊति६र्जिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हेशतक्रतूषहुविधकर्माणौअश्विनौ अर्जुनेयं अर्जुनइतीन्द्रस्यनाम तथाचवाजसनेयक-
 म-एतद्वाइन्द्रस्यगुत्थंनामयदर्जुनइति । तस्यपुत्रंकुत्संयाभिरुतिभिः प्रावतंप्रकर्षेणारक्षतम् त-
 थातुर्वीतिदभीतिचयाभिरुतिभिः प्रावतम् अपिचयाभिर्ध्वसन्तिएतत्संज्ञंपुरुषन्तिएतन्नामानंचक्र-
 षिंआवतंअरक्षतम् तार्जि.सर्वाभिरुतिभिः.सहास्मानपिसुष्टुआगच्छतम्॥अर्जुनेयम् शुभ्रादिभ्य-
 ध्वेतिचश=दोनुकसमुच्चयार्थइत्युक्तत्वावढक् । तुर्वीति तुर्वीहिंसार्थः शत्रूंस्तुर्वीतितुर्वीतिः औणा-
 दिकइतिप्रत्ययः । दभीतिम् दंभुदंभे औणादिक.कीतिप्रत्ययः।ध्वसन्तिम् ध्वंसुगतौच औणादि-
 कोसिह्प्रत्ययः अनिदितामितिनलोपःश्लोन्तः । पुरुषन्तिम् पुरुषनोतिददातीतिपुरुषन्तिः किच्-
 कौचसंज्ञायामितिकिच् नकिचिदीर्घध्वेतिअनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निपेधः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीष्टचमाह—

अम्रस्वतीमश्विनावाचंमस्मेकृतंनोदसावृणामनीपाम् ।
 अयूत्येवसेनिह्वयेवावृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ २४ ॥

अम्रस्वतीम् । अश्विना । वाचंम् । अस्मे इति । कृतम् । नृ ।
 दसा । वृणाम् । मनीपाम् । अयूत्ये । अवसे । नि । ह्वये ।
 वाम् । वृधे । च । नृः । भवतम् । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हेअश्विनौ अस्मेअस्माकंवाचंअम्रस्वतीम् अम्रइतिकर्मनाम विहितै.कर्मभिः.संयुक्तांरुतं
 कुरुतम् तथानोस्माकमनीपांबुद्धिहेवृषणाकामानांवर्षकौ दसाशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदा-
 र्थज्ञानसमर्थाकुरुतम् अपिच यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मादवांभुवाववसेरक्षणापनिह्वये
 निवरामाह्वये कदा अयूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रे.पश्चिमेषामे तस्मिन्काले

हिमातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोतिर्दसृक्तं पठ्यते आहूतौ च युवां वांजसातौ वाजस्यान्त्यसंभजने यद्वा
सङ्ग्रामनामैव सङ्ग्रामेनोष्माकं वृधेवर्धनाय भवतम् ॥ अमस्वतोम् आपः कर्मख्यायां हस्योनुच्च
वेति असृन्नुडागमश्च तदस्यास्तीति मतुष मादुपधाया इति मतुषोवत्वम् तसौ मतवर्थे इति भवे-
नपदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । अस्मे सुपांसुलुगिति पष्ठ्याः शोआदेशः । रुतम् करोते लोटि बहुलं
छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अद्युत्ये द्युतदीप्तौ ऋहलोर्ण्यदिति भावेण्यत् वर्णव्यापत्या लकारः
द्युत्पंकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । निहये निसमुपविभ्यो ह्येत्या-
त्मनेपदम् । वृधम् वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेकिप् सत्वेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीष्टकमाह—

द्युभिर्ऋक्षुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः ।

तन्नो मित्रोवरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीउतद्यौ ॥ २५ ॥ ३७ ॥

द्युभिः । अर्क्षुभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः ।

अश्विना । सौभगेभिः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥ ३७ ॥

हेअश्विनौ द्युभिर्दिवसेः अकुभीरात्रिभिश्च अस्मान्स्तोतृन्परिपातम् परिवोरक्षतम् सर्व-
दांस्मान् रक्षतमित्यर्थः तथा अरिष्टेभिः अहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैः धनै-
रस्मान् रक्षतम् यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः पश्येवताममहन्तां पूजयन्तु उतश-
ब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः दिवउदित्युत्वम् दिवोऽल्लितिसावेकाच इति पातस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः रिपाहिंसायाम् निष्टेति कः नञ्समासे व्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् बहुलं
छन्दसीति भित्तप्रेतभावः । अश्विना सुपांसुलुगिति विभक्तेरालकारः आपद्वितस्य चेतिसर्वानुदात्त-
त्वम् । सौभगेभिः शोभनोभगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः तस्य भावः सौभगम् सुभगान्मघेः इत्युद्वा-
धादिपुषाठादञ्प्रत्ययः हन्तृगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वविधयश्छ-
न्दसि विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् पूर्ववदेतभावः अत्रिणादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ॥ २५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमसप्तविंशोऽर्गः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादनिवारयन् । पुमर्थोऽधुनो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरजुह्वलभूषाष्टसाम्राज्यधुरन्धरेण साय-
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्स्वीराय । प्र । भरामहे ।
मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विपदे । चतुःपदे । विश्वम् ।
पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

१३

रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रः यद्वा रुतंसाराख्यंदुःखंतवद्वावयति अपगमयति
विनाशयतीतिरुद्रः यद्वा रुतः शब्दरूपाउपनिषदः ताभिर्द्रूयतेगम्यतेप्रतिपाद्यतइतिरुद्रः यद्वा
रुशब्दात्मिकावाणीतत्प्रतिपाद्यात्मविद्यावा तामुपासकेभ्योराविददातीतिरुद्रः यद्वा रुण-
द्धिआवृणोतीतिरुद्ध अन्धकारादि संदृष्ट्यातिविदारयतीतिरुद्रः यद्वा कदाचिदेवासुरसंग्रामे अ-
द्यात्मकोरुद्रदेवैर्निक्षिप्तं धनमपहत्यनिर्गताम् असुरान्जित्वा देवा एनमन्विष्यदृष्ट्वा धनमहरन् तदा-
नीमरुद्वत् तस्माद्गुद्रइत्याख्यायते तथाचैतन्निरीयकम्—सोरोदीद्यदोदीत्तद्वद्रुद्रस्यरुद्रत्वमिति । त-
स्मैरुद्रायमतीः मननीयाइमास्तुतीप्रभरामहे प्रकर्षेणनिष्पादयामः कीदृशाय तवसेप्रवृद्धाय क-
पर्दिनेजटिलाय क्षयद्वीरायक्षयन्तोविनश्यन्तोवीरायस्मिन्तादृशाय यद्वा क्षयतिरेश्वर्यकर्मा क्ष-
यन्तः प्राप्तैश्वर्यावीरामरुद्राणां पुत्रायस्य तस्मै यथायेनप्रकारेण शंशमनीयानारोगाणांउपशम-
नं द्विपदे अस्मदीयायमनुष्याय चतुष्पदेगवाश्वपश्वभृतयेचअसत्प्रवेद तेनप्रकारेणस्तुतीकुर्मह-
त्यर्थः अतोस्मिन्नास्मदीयेग्रामेवर्तमानं विश्वंसर्वप्राणिजातंअनातुरंआतुराःरुग्णाः तैरहितंसत् पुष्टं
प्रवृद्धंभवतु ॥ रुद्राय रोदोर्णिलुक्चेतिरक् । तवसे तवतिर्बृद्धचर्थःसौत्रोधातुः औणादिकोऽसि-
प्रत्ययः । क्षयद्वीराय क्षिक्षये लटःशतृ छन्दस्युभयथेतिशतुरार्धधातुकत्वेनअदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तात्प्राप्तस्यैवस्वरःशिष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् अस्भुवि सेदचङानमः
इतश्चलोपइतीकारलोपः । द्विपदे द्वीपादावस्य संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमाप्ता-
न्तः चतुर्थ्येकवचनेभसंज्ञायांपादपदितिपद्भावः एकदेशविरुतस्यानन्यत्वाद्विभ्रिभ्यांपादभूष-
सुबहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे स्वरवर्जपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्व-
पदंच न्र.संख्यायाइत्याद्युदात्तम् ॥ १ ॥

रुद्रदेयत्येपशौवपापुरोडाशपोर्ध्वानोरुद्रेत्यादिकेद्वेअनुवाक्ये तथाचसज्वितम्—धृष्टानो-
रुद्रोतनोमयस्कधीतिद्वेआतेपितृमरुतांसुअमेतिनि ।

तयोराद्यांस्तुकेद्वितीयाष्टचमाह—

मृळानोरुद्रोतनोमयंस्कृधिक्षयद्दीरायुनमंसाविधेमते ।

यच्छंचयोश्चमनुरायेजेपितातदश्यामतवरुद्रप्रणीतिपु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत् । दीराय । नमंसा ।
विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आशयेजे । पिता ।
तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रहनीतिपु ॥ २ ॥

हेरुद्र नोस्मभ्यं अस्मदर्थं मृळ त्वंसुखयिताभव उत अपि च तदनन्तरं नोस्माकं मयः सुखं कृधि
कुरु वयं च क्षयद्दीराय क्षयितसर्ववीरं प्रमैश्वर्यैर्मरुद्भिर्मुक्तं वा वेत्तानमसाहविलक्षणेनान्नेन नमस्का-
रेण वा विधेम परिचरेम विधतिः परिचरणकर्मा अपि च पिता उत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः
शंरोमाणां शमनं योश्च भयानां यावनश्च यदेतद्वयं आयेजे देवेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हेरुद्र त-
व प्रणीतिपु मरुद्वनयने पु सत्सु तद्वयं अभ्याम व्यामुयाभ ॥ मृळ मृडसुखने तौदादिकः इत्येतस्तिष्ठ-
इति संहितायादीर्थः । कृधि करोते लोति बहलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृक्षवृष्यच्छन्द-
सीति हेर्धिः अतः रुकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वम् । क्षयद्दीराय क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम विधिविधाने तौदादिकः । आयेजे यजदेवपूजासंगतिकरण-
दानेषु लितिसंज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभावेऽप्यस्यासलोपौ । अभ्याम अशूच्यात्तौ
व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अश्यामते सुभ्रातिं देवयज्ययाक्षयद्दीरस्य तवरुद्रमीदुः ।

सुभ्रायं निदिशो अस्माकमाचरारिष्टवीरा जुह्वामते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुभ्रमतिम् । देवयज्यया । क्षयत् । दीरस्य । तव ।
रुद्र । मीदुः । सुभ्रायन् । उत । विशां । अस्माकम् । आ । चर ।
अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हेमीदृः सेक्तः कामाभिवर्षकनित्यतरुणवारुद्ध क्षयद्वीरस्यक्षयितप्रतिपक्षस्यमरुद्भिर्युक्त-
 स्पवा तवसुमतिशोभनांकल्याणीं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन
 त्वदेवत्येन यज्ञेन अश्यामव्यामवाम त्वंचास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्य आचर आगच्छ किं कुर्वन् सु-
 न्नायन्ति व सुम्रमिति सुखनाम तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव भवेत्पर्यः ततो वयं अरि-
 ष्टवीरा धीर्यां जायन्त इति वीराः प्रजाः अरिष्टा आर्हसिता वीरायेषां तथाभूताः सन्तः ते तु ज्यं हविः
 चरुपुरोडाशादिकं जुहवाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं मतिर्मननं शोभनं मननं यस्यां
 बुद्धौ सा सुमतिः नञ्स्तुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया छन्दसि निष्ठकुर्येत्यादी यजेर्य-
 मत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गताच्च । मीदृः मिहसेचने दाश्वान्साह्वान्सीद्वानिति क्तसु प्रत्ययान्तो-
 निपातितः संयुद्धौ मतुवसोरुरितिरुत्वम् । सुन्नायन् सुन्नपरेषामिच्छति छन्दसि परेच्छायामपी-
 तिक्यप् नञ्छन्दस्य पुप्रत्ययेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः देवसुन्नयोर्यं जुषिकाठके इति विधीयमानमात्वं व्य-
 त्ययेनात्रापि दृष्टव्यम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कृविमवसे निह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्त्यनु सुमतिमिह्वयमस्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेपम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वंकुम् । कृविम् । अवसे ।

नि । ह्वयामहे । आरे । अस्त्यत् । दैव्यम् । हेळः । अस्त्यनु ।

सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्त्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे नितरामाह्वयामः कीदृशं त्वेपं दीम यज्ञसाधं य-
 क्षस्यसाधयितारं एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति तथा च वै तिरियके देवाभ्ये ज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्त्यु-
 पक्रम्यान्नातम—स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं श्रावयिष्याम इति तव स्विष्टतः स्विष्टरुच्यमिति ।
 वंकुंकुटिलगन्तारं कविं क्रान्तदर्शनम् सच रुद्रः दैव्यदेवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रो-
 धं अस्मदारे अस्मत्तोदूरदेशे अस्त्यनुषेरयनु अस्त्यमहादेवस्य सुमतिमिव शोभनामनुग्रहरूपां बु-
 द्धिमेव वयमावृणीमहे आभिमुख्येन संसंजामहे ॥ यज्ञसाधं यज्ञसाधयतीति यज्ञसात्र पिबुसंरा-
 दौ सिध्यते रारत्नैकिके इत्यात्वम् यद्वा राघमाधसंसिद्धौ अस्माण्यन्तावकिम् । वंकुं वकि-

कौटिल्ये औणादिकलप्रत्ययः । निहयामहे निसमुपविम्योहृइत्यात्मनेपदम् । दैव्यं देवाद्य-
अजावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । अस्यतु असुक्षेपणे दैवादिकः । वृणीमहे वृड्संभक्तौ क्रैयादि-
कः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

दिवोवराहमरूपंकपर्दिनत्वेपरूपंनमसा निहयामहे ।

हस्तेविभ्रंज्रेपजावार्याणि शर्मवर्मच्छर्दिस्मभ्यंयंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरूपम् । कपर्दिनम् । त्वेपम् । रूपम् । नमसा ।

नि । हयामहे । हस्ते । विभ्रत् । ज्रेपजा । वार्याणि । शर्म । वर्म ।

छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं यदा वराहवदहदाङ्गं अरूपम् आरोचमानं कपर्दिनं जटा-
भिर्युक्तं त्वेपं तेजसादीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्य एवंभूतं रुद्रं नमसा हविलं-
क्षणेनात्मेन नमस्कारेण वा दिवोद्युलोकसकाशाच्चिह्नयामहे नितरामाह्वयामः स आहूतोरुद्रः
हस्तेत्यकीये बाह्वीवीर्याणिसर्वैर्वरणीयानि भ्रेपजा भ्रेपज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रत् धारय-
न् अस्पृश्यस्तोदृश्यः शर्म आरोग्यलक्षणं सुखं वर्म आयुधानां निवारकं कवचं छर्दिः गृह्णामैतत्
गृहंसत्प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् दुभ्रञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः नटः शव् भ्रामिदित्यभ्यास-
स्येत्वम् । भ्रेपजा भिपजचिकित्सायाम् कण्ठादिः पचाद्यच् अतो लोपयलोपी सुमङ्गलभ्रेपजाच्चे-
ति निपातनाद्रूपसिद्धिः शोच्छन्दसि बहुलमिति शेषः । वार्याणि वृड्संभक्तौ ऋहलोऽप्यं ईड्य-
न्तेत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः उच्छर्दिर्दोषि देवनयोः दृष्टते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते इति छ-
र्दिर्गृहं अर्चिर्गृहिर्गृहस्य पिच्छादि छर्दिर्मय इत् । यंसत् यम उपरमे सेट्यहागमः सिद्धहुल्लटेटीति सिप्
इतश्च लोपद्वीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इति मथमस्याष्टमेषञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

इदं पित्रे मरुतां मुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्त्राचनो अमृतमर्तमोर्जनं त्मनेतो कायतनं यायमृच्छ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय ।
वर्धनम् । रास्व । च । नः । अमृत । मर्तृभोजनम् । त्मने ।
तोकार्य । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदंस्तुतिलक्षणंवचः मरुतां एकोनपञ्चाशत्संख्यानां देवविशेषाणां पित्रे जनकायरु-
द्रायेश्वराय उच्यते उच्चारयति कीदृशं स्वादोः स्वादीयः रसवतोमधुघृतादेरपि स्वादुतरं अतिश-
येन हर्षजनकमित्यर्थः वर्धनंस्तुत्यस्य प्रवर्धकं स्तोत्रेण हि देवताहृष्टासती वर्धते रुद्रस्य च मरुतां
पितृत्वमेव मान्नायते—पुराकदाचिदिन्द्रो असुरान् जिगाय तदानीं दिविरसुरमाता इन्द्रहननसम-
र्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद् भूलेभे इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्म-
रूपेण भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं समधाविभेद पुनरप्येकैकं सप्त खण्डमकरोत् ते सर्वे गर्भैकदेशाः
योनेर्निर्गत्या रुद्रन् एतस्मिन् नवसरेत्सीता र्थं गच्छन्तौ पार्वती परमेश्वरौ इमान् रुद्रशतः महेशं प्रति
पार्वत्येवमवोचत् इमे मां सत्खण्डाः यथा मत्प्रेकं पुत्राः संपद्यन्तां एवं त्वया कार्यं मयि चेत्पीतिरस्तीति
स च महेश्वरस्तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यैः प्रददौ तवे मे पुत्राः
सन्ति विति अतः सर्वे पुमारुते पुसूक्ते पुमरुते रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्वे रौद्रे पुचमरुतां पितारुद्र इति अपि च हे
अमृतमरणरहितरुद्र मर्तृभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोस्मभ्यं रास्य मयच्छ तथा त्मने
आत्मने द्वितीयार्थे चतुर्थी मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च मृळ सुखम् ॥ पित्रे उदात्तपण-
इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । रास्व रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने मधेष्वाहचादेरात्मन इत्यत्रा-
हो न्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यते इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

मानो महान्तं मुतमानो अर्भकं मान उक्षन्त मुतमान उक्षितम् ।
मानो वधीः पितरं मोतमातरं मानं प्रियास्तन्वो रुद्ररीरिपः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः ।
उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् । मा । नः । वधीः । पितरम् ।
मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिपः ॥ ७ ॥

हेरुद्र नोस्माकंमध्येमहान्तंवृद्धंभावधीः माहिंसीः उतअपिच नोस्माकंअर्भकंवालंमाहिंसीः
 तथानोस्माकंमध्येउक्षन्तंसेत्कारंमध्यवयस्कंयुवानंभावधीः उतअपिचनोस्माकमुक्षितंगर्भरूपे-
 णस्त्रीपुनिषिक्तमपत्यंभावधीः तथानोस्माकंपितरंजनकंभावधीः उतअपिचमातरंजननींभावधीः
 तथानोस्माकंप्रियाःस्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूपुत्रवाःप्रजावा हेरुद्र मारीरिपःमाहिंसीः ॥
 वधीः हन्तेमांदि लुडिचेतिवधादेशः सचदन्तः सिचइद् अतोलोपस्यस्थानिवद्भावात्तृच्यभा-
 वः । रीरिपः रिपहिंसायाम् ण्यन्तालुडिचडिणिलोपोषधाह्रस्वत्वादीनि छान्तःपदकालीनो-
 ण्यास्तह्रस्वः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

मानंस्तोकेतनयेमानंआयौमानोगोपुमानोअश्वेपुरीरिपः ।

वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मन्तःसदमिस्त्वाह्वामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोपु । मा । नः ।

अश्वेषु । रिपिः । वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः ।

हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । ह्वामहे ॥ ८ ॥

हेरुद्र नोस्माकंतोकादिविषयेमारीरिपः माहिंसीः लोकशब्दःपुत्रवाची तनयस्तत्पुत्रः आयु-
 रित्यन्तोदात्तमनुष्यनाम पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तोयोस्मदीयोमनुष्यस्तस्मिन्निहंसाःमाकृथाः तथा हेरुद्र
 वीरान्विक्रान्तान्शौर्योपेतान्अस्मदीयान्भामितःक्रुद्धःसन्भावधीः माहिंसीः वधंचहविष्म-
 न्नोहविर्भिर्युक्ताःसन्तःसदमिदसर्पदेव त्वाह्वामहेआह्वयामहे ॥ आयौ इण्गतौ छन्दसीणशयु-
 ण्मत्ययः । भामितः भामक्रोधे क्रोधिकरणेचेतिकर्त्तरिकः । ह्वामहे हेजोऽटिचहुलंछन्दसी-
 निसंसारणम् ॥ ८ ॥

देवसुवांहविष्पुरुद्रस्यपशुपतेर्यागेउपतेस्तोमानित्यादिकेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—उपते-
 स्तोमान्पशुपाइवाकरमितिद्वेदिति ।

तयोराद्यांसूकेनवमीशृचमाह—

उपतिस्तोमान्पशुपाइवाकरंरास्वापितर्मरुतांसुध्रमुस्मे ।

अद्राहितंसुमतिर्मृल्यत्तमाथावयमवइत्तेष्टणीमहे ॥ ९ ॥

मार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वापरिवृढः स्वामी सत्वं नोऽस्मभ्यं शर्मसुखं यच्छदेहि ॥ गोघ्नं हनहिंसागत्योः
अस्मात्पञ्चार्थैकविधानमिति भावे करणे वाक्यमत्ययः गमहन्त्युपधा लोपः होहन्तेरिति चत्वम् ।
दिवर्हाः इहिवृहिवृद्धौ द्वयोः स्थानयोः बर्हते मवर्धते इति दिवर्हाः असुन् कदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वं-
रत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीयचगाह—

अवोचाम॒नमो॑ अस्मा॒ अव॒स्यवः॑ शृ॒णोतु॑ नो॒ हव॑रु॒द्रो म॒रुत्वान् ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महन्ता॒मदि॑तिः सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवम् ।
रुद्रः । मरुत्वान् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवस्यवः अवोचरक्षणं वा इच्छन्तो वर्यं अवोचाम एतत्सूक्तं रूपं स्तोत्रं अवादिष्य अस्मै रुद्रा-
य नमोनमस्कारोस्तु मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्ते रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु स्वीकरो-
तु यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तत्सर्वं मित्रादयः पश्येदेवताः ममहन्ता पूजयन्तु उत्तशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवो-
चाम ब्रूयन्त्युक्तायां वाचि लुङि वृषोवचिः अस्मति वक्तिष्यातीत्यादिना च्छेरङ्यदेशः वचउमित्यु-
पागमः । अवस्यवः अवरक्षणे भावे असुन् सुपभात्मनः क्यच् कया च्छन्दसीत्युपत्ययः । हवम्
भावेन उपसर्गस्थेत्पप्रसंसारणञ्च । मरुत्वान् क्षयइति मनुषोचत्वं तसौपत्यर्थे इति भत्वेन पदत्वा-
भावात्तज्ज्ञाभावः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पद्यो वर्गः ॥ ६ ॥

चित्रमिति पङ्क्तं सूक्तं कुत्सस्यार्पणैष्टुभंसूर्यदेवताकं तथा चानुक्रान्तं—चित्रं पट्सौर्यमिति
आश्विनसत्ते सूर्योदयादूर्ध्वसौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रितं च—चि-
त्रं देवानां नमो मित्रस्येति । आदितस्तिस्ररुचः सौर्यस्य पशोर्वषापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः
ततो द्वेषापुरोडाशयोर्वाग्ये तथा च सूत्रितं—चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्चशो भवचक्षसाश-
नो अह्नेति । अविमूर्तिना ह्येकाहेरुना सीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येपायाग्या सूत्रि-
तं च—वरणिर्दिव्यदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याग्यानुवाक्या ।

दशमीसूत्रमाह—

क्रियात्यायत्समयाभवातिाव्युप्युर्नूनंन्युच्छान् ।

अनुपूर्वाःरूपतेवावशानाप्रदीध्यानाजोर्षमन्याभिरेति ॥ १० ॥ २ ॥

क्रियंति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽउपुः । याः ।
च । नूनम् । विऽउच्छान् । अनु । पूर्वाः । रूपते । वावशाना ।
प्रऽदीध्याना । जोर्षम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥ २ ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनम् उपाःसमयाभवति समीपस्थाभवति इति यदेतत् तत्क्रियविका-
लेप्रवृत्तं परिसमाप्तं चेत्याकारः प्रश्नार्थः एतदुक्तं भवति उपाः येन कालेन संयुक्ता सकालः क्रियान् तस्य
कालस्य किं परिमाणमिति अनेनोपसोनन्तत्त्वमुक्तम् तदेव स्पष्टीकरोति पुराया उपसोव्युपुः व्युष्टाः
स आताः नूनं च अवश्यं इतः परं याश्चोपसोव्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति तत्र पूर्वाः व्युष्टा अ-
तीता उपसः वावशानाः कामयमाना इदानीं वर्तमानोपाः अनुरूपते अनुकल्पते समर्था भवति अती-
ता उपसो यथाप्रकाशमकुर्वन् तद्वदेवापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमानो-
पाः अन्याभिरागामिनीभिरुपोभिर्जोषंसह एति संगच्छते आगामिन्योप्येतदीयं प्रकाशं अनुकुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ क्रियति किं परिमाणमस्य किमिदं भावो दृष्टिष्वविधानसामर्थ्यात्किमृशन्दादपि
परिमाणार्थं वतुष्वकारस्य घत्वम् इदं किमोरीशूकीति किमः को आदेशः घस्येयादेशो यस्येति लो-
पः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसः सांहितिको दीर्घः । भवाति लेट्याडागमः । व्युपुः विपूर्वो वसतिः
व्युच्छन्नेवर्तते लिट्युसिकित्वेयजादित्वावसंसारणम् द्विवचनादि । व्युच्छान् उच्छो विवासे
विवासोवर्जनम् लेट्याडागमः संयोगान्तस्य लोपः । रूपते रूपसामर्थ्ये व्यत्ययेन शः । वावशाना
वशकान्तौ अस्माद्यद्गुणान्ताच्छीलिकश्चानश् । प्रदीध्याना दीवीद्दीप्तिदेवनयोः लटः शा-
नच् अदादित्वाच्छपोलूक् जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
गतिसमासेरुदुत्तरपदप्ररुतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इविप्रथमस्याष्टमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

धारयन्ती हेउपः श्रेष्ठतमाउक्तेनप्रकारेणअतिप्रशस्तात्वं इहअस्मिन्देवयजनदेशे अद्यअ-
स्मिन्यागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्वेपाः युमिश्रणामिश्रणयोः अस्माण्यन्ताल्लटशवृ
तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावाद् प्रत्ययस्वर-
एवशिण्यते पुनर्बहुव्रीहौसएवस्वरः छान्दसःपदकालीनोह्रस्वः । ऋतपाः ऋतपातिरक्षती-
त्यृतपाः पारक्षणे विच् । ऋतेजाः ऋतेनिमित्तभूतेजायतइत्यृतेजाः जनीपादुर्भावे जनसनत्वनक-
मगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् तत्पुरुषेष्टविबहुलमिविसप्तम्याअलुक् । सुन्नावरी छ-
न्दसीवनिपावितमत्वर्थोयोनिप् वनोरचेतिडीप् नकारस्यरेफादेशश्च अन्येपामपिदृश्यतइतिदी-
र्घः व्यत्ययेनप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । सुमंगलीः सुमंगलावसंज्ञायामितिगौरादिपुषाठावडीप् सर्वे-
विधयश्छन्दसिर्विकल्प्यन्तइतिह्रस्वच्चाग्न्यइतिसुलोपस्यविकल्पितत्वाद्भावेरुत्वविसर्गौ । देव-
वीतिं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेपु देवैर्वीपतेकाम्यतइतिदेववीतिर्यज्ञः कर्मणिक्किन् दा-
सीभारादित्वात्पूर्वपदमलृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

शश्वत्पुरोपाव्युवासदेव्यथोअद्येदंव्यावोमघोनी ।

अथोव्युच्छादुत्तराँअनुद्यूनजरामृतांचरतिस्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उपाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य ।

इदम् । वि । आव । मघोनी । अथो इति । वि । उच्छात् ।

उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवीदेवनशीलोपाः पुरापूर्वस्मिन्कालेशश्वत् नित्यंसततंव्युवास व्युच्छत् अथोअनन्तरं
अथास्मिन्कालेमघोनीधनवतीउपाः तमसातिरोहितमिदंसर्वजमज्ञावः विवासितंप्रकाशनेनतम-
सावियुक्तमकरोत् अथोअनन्तरंउत्तरान्कूर्ध्वतरान् भाविनः द्यून्दिवसान् अनुलक्ष्यआगामिष्व-
पिदिवसेप्युच्छाव व्युच्छति विवासति अतःकालत्रयव्यापिनीसोषाः अजराजरारहितासर्वदेक-
रूपाअमृतामरणरहिताचसती स्वधाभिः आत्मोपेस्तेजोभिःसहचरनिवर्तते ॥ उवास वमनिवासे
लिटिचक्ष्मासस्योभयेपामित्यग्न्यासस्यसंप्रसारणम् । आवः वस्मादेवधातोर्लटिबहुलंछन्दसीति
विकरणस्यलुक् ह्रस्वच्चाग्न्यइतिविलोपः छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः । उच्छात् लटिचाडाग-
मः । उत्तरान् दीर्घादृतिमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् आनोटिनिन्यमिनिसानुनासिकआकारः ।

अनु अनुलक्षणेइतिअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता नजाबहुमीहौनजोजरमरमित्रमृ-
ताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

व्यं१ अजिभिर्दिवआतांस्वद्यौदपंकृष्णांनिर्णिजदेव्यावः ।
प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोपायातिसुयुजारथेन ॥ १४ ॥

वि । अजिभिः । दिवः । आतांसु । अद्यौत् । अपं । कृष्णाम् ।
निःनिजम् । देवी । आवरित्यावः । प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः ।
अश्वैः । आ । उपाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

दिवोनभसः संबन्धिनीपुआतासु दिङ्मात्रैतव आतवासुविस्तीर्णांसुदिक्षु उपाः अजिभिः
व्यञ्जकैः प्रकाशकैस्तेजोभिः व्यद्योव विद्योतते प्रकाशते सोपादेवीदेवनशीलाकृष्णांनिर्णिजम्
निर्णिगितिरूपनाम रात्रिरुतंकृष्णरूपं अपावःअपावृणोव प्रकाशेनविरस्कृतवती अपिच अरुणे-
भिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अश्वैर्व्यापिनशीलैस्वकीयैःकिरणैः तुरगैर्वा सुयुजासम्पक्व्युकेनरथेन
उपायाति आगच्छति किंकुर्वती प्रबोधयन्ती सुमान्पाणिनःप्रबुद्धान्कुर्वती ॥ अद्यौव द्युतदीप्तौ
लुङ् द्युज्योत्सुङीतिपरस्मैपदम् व्यत्ययेनच्लेङ्क् गुणेप्राप्तेवृद्धिश्छान्दसी यद्वा द्युअभिगमने आ-
दादिकः उत्तोवृद्धिर्लुङिहलीतिवृद्धिः ॥ १४ ॥

देवीनांहविष्पुआवहन्त्येपोपसोयाज्या स्रष्टितंच—आद्यांतनेपिरश्मिभिरावहन्तीपोप्यावा-
पाणिनताअवरिणुककाटोअश्रुतइति ।

पञ्चदशीमृचमाह—

आवहन्तीपोप्यावार्याणिचित्रंकेतुंरुणुनेचेकिनाना ।
ईयुपीणामुपमाशश्वन्तीनांविमातीनांप्रथमोपाव्यश्वेत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवहन्ती । पोप्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् । रुणुने ।
चेकिनाना । ईयुपीणाम् । उपमा । शश्वन्तीनाम् । विश्वातीनाम् ।
प्रथमा । उपाः । वि । अश्वेत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

पोष्यायावज्जीवोपोषणसमर्थानि वार्याणिवरणियानिधनानि आवहन्ती अस्मभ्यंआन-
यन्ती चेकितानासर्वजनप्रज्ञापयन्तीउपाःचित्रंविचित्रंआश्चर्यभूतंचायनीयंवाकेतुंप्रज्ञापकंरश्मि
कृत्स्नंजगत्प्रकाशनसमर्थंरुणुते स्वात्मनःप्रकाशादकुरुते सैषाईयुषीणांगमनवतीनांपूर्वनिष्पन्नानां
शश्वतीनांबह्वीनांउपसांउपमाउपसमीपेनिर्मिताउपमानभूतावा विभातीनांविशेषेणप्रकाशमा-
नानांआगामिनीनांउपसांप्रथमाआद्या एवंभूतोपाःव्यश्चैव तेजसाप्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या
पुपुष्यौ पोषणंपोषःभावेधञ् तत्रभवानि भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं शेषछन्दसि
बहुलमितिशेर्लोपः । वार्याणि बृह्संभक्तौ ऋहलोर्णय ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ।
चेकिताना कितज्ञाने अस्माद्यछन्ताहटःशानच् छन्दस्युभयथेतिवत्स्यार्धधातुक्त्वादलोपयलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणाम् इण्णतौ लिटःकसुः द्विर्भावादि उगितश्चेतिङीप्
यसोःसंप्रसारणम् इणोयणितियणादेशः दीर्घंइणःकितीत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् शासिवसिधत्ती-
नांचेतिपत्वम् ङीप्सुपौपित्वादनृदात्तौ । विभातीनाम् भादीप्तौ अस्माच्छन्नतावपूर्ववत्ङीप् ङ्या-
छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् । अश्चैव दुओश्चिगतिवृद्धयोः लङि बहुलंछन्दसीविविकर-
णस्यलुक् गुणेकृतेव्यत्ययेनैत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

पोडशीमृचमाह—

उदीर्ध्वज्जीवोअसुर्नआगादप्रागात्तमआज्योतिरेति ।

आरैक्पन्थांयातविसूर्यायागन्मयत्रंप्रतिरन्तुआयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अपं । प्र ।

अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति । आरैक् । पन्थांम् । यातवे ।

सूर्याय । अगन्म । यत्रं । प्रतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हेमनुष्याः उदीर्ध्वंशयनंपरित्यज्यउद्धृच्छत नोस्माकंअसुःशरीरस्यमेरयिताजीवोजीवा-
त्साआगादआगतवान् तमःअपप्रागादपपन्नान्तं उपसःप्रकाशेत्तिसर्वजीवव्यापारयोगः त-
स्मात्परमात्मरूपतयासचजीवस्तदेवज्योतिरेतिआगच्छति सूर्यायसूर्यस्यपन्थांमार्गंआरैक्वि-
विकीकरोति यातवेगमनायतस्मिन्देशेगच्छामः अत्रयस्मिन्देशेआयुः अचनमेतत् अचंपतिरन्ते
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः उदारादानेनप्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वम् ईरगवो आदादिकोनृदात्तेत् । आरैक्

रिचिर्विरेचने लडि बहुलं छन्दसीतिविकरणस्पलुक् गुणेव्यत्ययेनैत्वम् । पन्थाम् द्विती-
यापामपिपथिमथ्यृभुक्षामातडितिव्यत्ययेनात्वम् । अगन्म् गमेलडिबहुलं छन्दसीतिविकरणस्पलुक्
म्बोद्धेतिमकारस्पनकारः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

स्पूमनावाचउदियर्तिवद्विस्तवानोरेमउपसोविभातीः ।

अद्यातदुच्छगृणतेमघोन्यस्मेआयुर्निदिदीहिप्रजावत् ॥ १७ ॥

स्पूमना । वाचः । उत् । इयर्ति । वद्विः । स्तवान् । रेभः । उपसः ।

विद्भातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति ।

आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

बद्धिः स्तोत्राणांबोढा रेभः स्तोतृनामैतत् स्तोताउपसोविभातीः तमसोपनोदनेनप्रका-
शमानाउपोदेवतास्तवान् स्तुवन् वाचोवेदरूपायाः संबन्धीनिस्पूमनास्पूमानिअनुस्यूतानिसंत-
तान्पुक्थानिउदियर्तिउद्गमयतिउच्चारयति अतोहेमघोनिमघवत्पुपः अद्यास्मिन्समये गृणते
स्तुवते तस्मैपुरुषायतदुच्छवृष्टिनिरोधकतयाप्रसिद्धं नैशंतमोविवासयवर्जय अस्मेअस्मभ्यंचम-
जावत्प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं आयुरन्नं निदिदीहि नितरां प्रकाशय दीदेति श्रृङ्गान्दसोदीप्तिकर्मा
प्रपच्छेत्पर्यः ॥ स्पूमना पिवुतन्नुसन्ताने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिइशिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थत्वात्कर्मणिमनिन् छो शुडितिरुह आडचाजयाराचोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः
यद्वा औणादिकोभावेभक् पामादिलक्षणोमत्वर्थमिोनः बन्धनयुक्तानीत्यर्थः शे श्रृङ्गान्दसिबहुल-
मिति शैलोपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः सावेकाचइतिडसउदात्तत्वम् । इयर्ति ऋग्वै जौ-
होत्यादिकः श्लुः आर्तिपिपत्योद्धेतिअग्यासत्येत्यम् । स्तवानः हुञ्स्तुतौ शानचिभदादित्वा-
च्छपोलुक् तस्म छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनडित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
विभातीः शतुरनुमोनघजादीइतिडीपउदात्तत्वम् । गृणते गृशब्दे कैयादिकः प्वादीनांह्रस्व-
पूर्वोक्तेनसूत्रेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मे सुषांसुष्टुमितिचतुर्थ्या शेआदेशः ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

यागोमंतीरुपसः सर्ववीराव्युच्छन्तिवाशुपेमर्त्याय ।

वायोरिवसून्तानामुदकेताअंशुदाअं नवत्सोमसृत्वा ॥ १८ ॥

याः । गो॒ह॒म॒तीः । उ॒प॒सः । स॒र्व॒ह॒वी॒राः । वि॒ह॒उ॒च्छ॒न्ति । दा॒शु॒ये ।
म॒र्त्या॒य । वा॒योः॒ह॒व । सू॒नृ॒ता॒नाम् । उ॒त्॒ह॒अ॒र्के । ताः । अ॒श्व॒ह॒दाः ।
अ॒श्र॒व॒त् । सो॒म॒ह॒सु॒त्वा ॥ १८ ॥

दाशुपेहवीं पिदत्तवतेमर्त्यायमनुष्याययजमानाय गोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युक्ताः
सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्थैः वीरैः शूरैर्युक्ताः याउपसो व्युच्छन्ति तमोवर्जयन्ति वायोरिव वायुव-
च्छीघ्रं वर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदकें समाग्री अश्वदा अश्वानां दात्रीस्ताउषसः
सोमसुत्वासोमानामभिपोता यजमानः अभवद्भ्यामोतु ॥ दाशुपे दाशुदाने दाश्वान्ताहानिति
कसुमत्ययान्तो निपात्यते चतुर्थ्यैकवचनेवसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिबसिषसीना-
चेति पत्वम् । अभवत् अशू व्याग्री व्यत्ययेन परस्मैपदम् लेट्यडागमः इवश्चलोपस्तीकारलोपः ।
सोमसुत्वा पुञ् अभिषवे अन्येष्योऽपि दृश्यन्त इति क्निप् ह्रस्वस्यपितीति तुक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽष्टकमाह—

मा॒ता॒दे॒वाना॒मा॒दि॒ते॒र॒नी॒कं॒य॒ज्ञ॒स्प॒के॒तुर्बृ॒ह॒ती॒वि॒भा॒हि ।
प्र॒श॒स्ति॒रु॒द्र॒ह्म॒णे॒नो॒व्यु॒१॒च्छा॒नो॒जने॒जन॒य॒वि॒श्व॒वारे ॥ १९ ॥

मा॒ता । दे॒वाना॒म् । अ॒दि॒तेः । अ॒नी॒कम् । य॒ज्ञ॒स्प॒कः । के॒तुः । बृ॒ह॒ती ।
वि । भा॒हि । प्र॒श॒स्ति॒रु॒द्र॒ह्म॒णे । नः । वि । उ॒च्छ॒ । आ ।
नः । जने॑ । ज॒न॒य॒ । वि॒श्व॒वारे ॥ १९ ॥

हेउपः त्वं देवानां माता जननी उपसि सर्वदेवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते अतः सातञ्जननवतीत्युच्य-
ते अतएव अदितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनीत्वमित्यर्थः यद्वा दीप्यन्तीति देवारमयः
तेषां निमात्री अदितेरत्तण्डनीयाया भूमेरनीकं मुखं यथा इन्द्रियाभयत्वात् मुखं प्रकाशकं एवमुपाः
भूमेः प्रकाशपित्रित्यर्थः यज्ञस्पकेतुः यज्ञस्पकेतुपित्रो ज्ञापयित्री बृहवीपहती सवी विभाहि प्रका-
शस्य अपि च प्रशस्तिरुद्र सम्प्रकृस्तुनमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मधस्त्वाय स्तोत्राय व्यु-
च्छविवाप्तय तदनन्तरं हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीयेऽपः नोऽस्मान् जने जनपदे आजनय आभिमुख्येन
मादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती बृहन्महतोरुपसंस्त्यानमिति डीपञ्चात्तत्त्वम् । प्रशस्तिरुद्र
शंसुस्तुतो भावे किन् तितुवेवीट्प्रतिषेधः अनिदित्वामिनिनलोपः वस्मिन्नुपपदेकरोवेः किरचेति-

किम् । जनय जनीमादुभावे णिच्युपधावृद्धिः जनीजृप्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वे मितांहस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

यच्चित्रमम्रउपसोवहन्तीजानायशशमानायभद्रम् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥२०॥४॥

यत् । चित्रम् । अम्रः । उपसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

वित्रंचायनीयंअमः आपव्ययद्धनंउपसोवहन्तिआनयन्ति ततईजानायहविर्भिरिष्टवते श-
शमानायस्तुतिभिःसंभजमानायपुरुषायभद्रं भजनीयंतद्भवतीतिशेषः यदनेनसूक्तेनास्माभिः
मार्थितंतन्मित्रादयःपइदेवताममहन्तां पूजितंकुर्वन्तु ॥ अमः आपव्याप्तौ आपःकर्मारब्धा-
यांह्रस्वोनुद्धवेतिबहुलग्रहणादकर्मारब्धायामपिअसुन् धातोर्ह्रस्वोनुडागमश्च । ईजानाय य-
जतेश्छन्दसिलिट् लिटःकानज्वा वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणद्विर्वचनादि । शशमानाय शश-
प्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश्च तत्पलसार्वाधातुकत्वाभावादुपदेशाल्लसार्वाधातुकस्वरभावेचित्स्व-
रणवशिष्यते ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

इमारुद्रायेत्येकादशर्चनवमंसूक्तम् कुत्तस्यार्पं दशम्येकादशयोविष्टुभौ शिष्टानवजगत्पः
रुद्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—इमाएकादशरोद्रंद्विविष्टुवन्तमिति । शल्लगवादिपुरुद्रदेवत्येपुक्-
भंसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थेया तथाचसूत्रितम्—रुद्रायेमारुद्रायातेपितरिमारुद्रायस्थिरधन्व-
नइति सर्वेपुरुद्रयज्ञेपुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रमथमाष्टचमाह—

इमारुद्रार्पंतुवसेकपर्दिनेस्तयर्हीरायप्रभरामहेमतीः ।

यथाशमसंहिपदेचतुप्पदेविश्वंपुष्टग्रामेअस्मिर्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । त्वसे । कपर्दिने । क्षयत्स्वीराय । प्र । भ्रामहे ।
मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विपदे । चतुःपदे । विश्वम् ।
पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रः यद्वा रुतंसाराख्यदुःखंतद्वावयति अपगमयति
विनाशयतीतिरुद्रः यद्वा रुतः शब्दरूपाजपिपदः ताभिर्द्रूयवेगम्पतेप्रतिपाद्यतइतिरुद्रः यद्वा
रुतशब्दात्मिकावाणीतत्प्रतिपाद्यात्मविद्यावा तामुपासकेष्योरासिददातीतिरुद्रः यद्वा रुण-
द्धिआवृणोतीतिरुद्रः अन्धकारादि तदृणातिविदारयतीतिरुद्रः यद्वा कदाचिद्देवासुरसंग्रामे अ-
द्यात्मकोरुद्रःदेवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्यनिरगात् असुरान्जित्वादेवाएनमन्विष्यद्दृष्ट्वाधनमहरन् तदा-
नीमरुदत् तस्माद्गुद्रइत्याख्यायते तथाचैतत्तिरीयकम्—सोरोदीद्यदोदीत्तद्गुद्रस्यरुद्रत्वमिति । त-
स्मैरुद्रायमतीः मननीयाइमाःस्तुतीःप्रभ्रामहे प्रकर्षेणनिष्पादयामः कीदृशाय त्वसेप्रवृद्धाय क-
पर्दिनेजटिलाय क्षयद्वीरायक्षयन्तोविनश्यन्तोवीरायस्मिन्तादृशाय यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा क्ष-
यन्तः मापैश्वर्यावीरारुद्राणाःपुत्रायस्य तस्मै यथायेनप्रकारेण शंशमनीयान्तरागाणांजपशम-
नं द्विपदे अस्मदीयामनुष्णाय चतुष्पदेमवाश्वप्रभृतयेचअसत्भवेत् सेनप्रकारेणस्तुतीःकुर्मइ-
त्यर्थः अतोस्मिन्स्मदीयेग्रामेवतंमानंविश्वंसर्वप्राणिजातंअनातुरंआतुराःरुग्णाः सैरहितंसत् पुष्टं
प्रवृद्धंभवतु ॥ रुद्राय रोदेर्णिष्टुक्चेतिरक् । त्वसे त्वतिर्वृद्धचर्थःसौत्रोधातुः औणादिकोऽस्ति-
प्रत्ययः । क्षयद्वीराय क्षिक्षये लटःशत् छन्दस्युभयथेतिशतुरार्यधातुकत्वेनअदुषदेशालसार्वधातु-
कानुदात्तत्वात्तस्येयस्वरःशिष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । असत् असत्भुवि सेदद्यद्भाग्यः
इतश्चलोपइतीकारलोपः । द्विपदे द्वोपादावस्य संख्यातुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमासा-
न्तः चतुर्थ्येकवचनेभसंज्ञायांषादःपदितिपद्भावः एकदेशविरुतस्यान्यत्वाद्द्वित्रिज्यांषादन्मूर्ध-
सुचबहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे स्वरवर्जपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् पूर्व-
पदंच न्र.संख्यायाइत्याद्युदात्तम् ॥ १ ॥

रुद्रदेवत्येपशौवपापुरोडाशपोष्टलानोरुद्रेत्यादिकेद्वेअनुवाक्ये तथाचसन्निवृत्तम्—पृष्ठानो-
रुद्रोतनोमयस्त्वधीतिद्वेआदेपितर्भर्त्तामुग्रमेन्विति ।

तयोराद्यांसूक्तेद्वितीयाश्रुचमाह—

मृळानोरुद्रोतनोमयस्कृधिक्षयद्दीरायनमंसाविधेमते ।

यच्छंचयोश्चमनुरायेजेपितातदश्यामतवरुद्रप्रणीतिपु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्स्वीराय । नमंसा ।

विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आयेजे । पिता ।

तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रश्नीतिपु ॥ २ ॥

हेरुद्र नोस्मभ्यंअस्मदर्थंमृळ त्वंसुखयिताभव उतअपिचूतदनन्तरंनोस्माकंमयःसुखंकृधि कुरु वयंचक्षयद्दीरायक्षयितसर्ववीरंमौषैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तंवा तेत्वानमसाहविलक्षणेनानेननमस्कारेणवाविधेम परिचरेम विधति.परिचरणकर्मा अपिच पिताउत्पादकोमनुः स्वकीयाभ्यःप्रजाभ्यः शरोगाणांशमनंयोश्चभयानांयावनञ्च यदेतद्वयंआयेजे देवेभ्यः.सकाशात्प्राप्यवत्तवान् हेरुद्र तवमणीतिपुमृकृष्टनयनेपुसत्सुतद्वयंअभ्यामव्यामुयाम ॥ मृळ मृदसुखने तौदादिकः इत्येतस्तिष्ठ-इतिसंहितायांदीर्घः । कृधि करोतेर्नेदिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शुश्रूणुपृकृवृष्यच्छन्द-सीतिहेधिः अत.कृकभीतिमयसोविसर्जनीयस्यसत्वम् । क्षयद्दीराय क्रियाघहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम विधविधाने तौदादिकः । आयेजे यजदेवपूजासंगतिकरण-दानेषु लितिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभावेऽत्वाभ्यासलोपौ । अभ्याम अशूभ्यासौभ्यस्येनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

अभ्यामनेसुमुतिदेवयज्ययाक्षयद्दीरस्यतवरुद्रभीदुः ।

सुभ्रायंनिद्विशोअस्माकमाचरारिष्टवीराजुह्वामतेहविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुष्टमतिम् । देवयज्यया । क्षयत्स्वीरस्य । तव ।

रुद्र । भीदुः । सुभ्रायन् । इत् । विशाः । अस्माकम् । आ । चर ।

अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हेमीदुः सेकः कामाभिवर्षकनित्यतरुणवारुद्ध क्षयद्वीरस्यक्षयितप्रतिपक्षस्यमरुद्भिर्युक्त-
स्यवा तवसुमतिशोभनांकल्याणीं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन
त्वद्देवत्येन यज्ञेन अभ्यामव्यामवाम त्वंचास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्य आचर आगच्छ किं कुर्वन् सु-
न्नायन्निदं सुन्नमिति सुखनाम तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखपद एव भवेत्यर्थः ततो वयं अरि-
ष्टवीरा वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः अरिष्टा आर्हसिता वीरायेषां तथाभूताः सन्तः ते तु श्र्यंहविः
चरुपुरोडाशादिकं जुहवाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं मतिर्मननं शोभनं मननं यस्यां
बुद्धौ सा सुमतिः नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया छन्दसि निष्ठक्येत्यादौ यजेर्य-
प्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गताच्च । मीदुः मिहसेचने दाश्वान्साह्वान्सीद्वानि तिकुसुमप्रत्ययान्तो-
निपातितः संबुद्धौ मतुवसोरुरितिरुत्वम् । सुन्नायन् सुन्नंपरेषामिच्छति छन्दसि परे च्छायामपी-
ति क्यप् नञ्छन्दस्मपुत्रस्थेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः देवसुन्नयो र्यं जुपिकाठके इति विधीयमानमात्वं व्य-
त्ययेनात्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

त्वेपंवयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कृविमवसे निहंयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्पतु सुमतिमिद्वयमस्याष्टणीमहे ॥ १ ॥

त्वेपम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वंकुम् । कृविम् । अवसे ।

नि । ह्वयामहे । आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्पतु ।

सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । ष्टणीमहे ॥ १ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे नितरामाह्वयामः क्रीडशंत्वेपंदीप्तम् यज्ञसाधं-
शस्त्रसाधयितारं एष हियज्ञं स्विष्टं करोति तथा च वैतिरीषके देवविपत्ताद्गुदमन्तरायन्निपु-
पक्रम्यान्नातम्—स्विष्टवैनदं भविष्यति यदि मन्त्राधयिष्याम इति तत्र स्विष्टरुतः स्विष्टरुत्यमिति ।
वंकुं कुटिलगन्तारं कर्विन् क्रान्तदर्शनम् सच रुद्रः दैव्यदेवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्री-
धं अस्मदारे अस्मत्तोदूरदेशे अस्पतुपेरयतु अस्पमहादेवस्य सुमतिमिदं शोभनामनुग्रहरूपां बु-
द्धिमेव वपमावृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं यज्ञं साधयतीत्यज्ञसाधं विधुसंरा-
द्धौ सिध्यते रारटौ किके इत्यात्वम् यदा राधसाधसंतिद्धौ अस्मात्पण्यन्तावक्रिप् । वंकुं वक्रि-

कौटिल्ये औणादिकउग्रत्ययः । निह्वयामहे निसमुपविम्बोहृत्स्यात्मनेपदम् । दैव्यं देवाद्य-
अजावितिपादीव्यतीयोयञ् । अस्यतु असुक्षेपणे दैवादिकः । वृणीमहे वृड्संभक्तौ कैयादि-
कः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

दिवोवराहमरूपंकपर्दिनंत्वेपरूपंनमसा निह्वयामहे ।

हस्तेविभ्रन्नेपजावार्याणिशर्मवर्मच्छूर्दिस्मभ्यंयंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरूपम् । कपर्दिनम् । त्वेपम् । रूपम् । नमसा ।

नि । ह्वयामहे । हस्ते । विभ्रत् । भेपजा । वार्याणि । शर्म । वर्म ।

छूर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं यद्वा वराहवद्वराहं अरूपम्आरोचमानं कपर्दिनंजटा-
भिर्युक्तं त्वेपं तेजसादीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्य एवंभूतं रुद्रंनमसा हविल-
क्षणेनान्नेन नमस्कारेणवा दिवोद्युक्तोक्तकाशान्निह्वयामहे नितरामाह्वयामः सआहूतोरुद्रः
हस्तेस्वकीये बाहौवीर्याणिसर्वैर्वरणीयानि भेपजा भेपज्यानिरोगशमनहेतुभूतानिभिन्नं धारय-
न्अस्मज्यन्तोवृज्यः शर्म आरोग्यलक्षणंसुखं वर्मआयुधानानिनिवारकंकवचं छूर्दिः गृहनामैतत्
गृहसत्प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् हुभृज्धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः नट.शट् भृजामिदित्यभ्यास-
स्त्वेत्वम् । भेपजा भिपजचिकित्सायाम् कण्ठादिः पचाद्यच् अतोलोपयलोपी सुमङ्गलभेपजाच्चे-
तिनिपातनाद्रूपसिद्धिः शोऽछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । वार्याणि वृड्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडव-
न्देत्याद्युदात्तत्वम् । छूर्दिः उछूर्दिर्दीप्तिदेवनयोः छृद्यतेदीप्यतेसुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते इतिछ-
र्दिर्गृहं अर्चिशुचिहुसृषिलादिछूर्दिज्यइस् । यंसत् यमउपरमे छेटचडागमः सिद्धहुललेटीतिसिप्
इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

इदंपित्रेमरुतामुच्यतेवचं स्वादो.स्वादीयोर्द्वयवर्धनम् ।

रासाचनोअमृतमर्तुसोर्जनंन्तमर्नेतोकायतनंयायमृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वर्चः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय ।
वर्धनम् । रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनम् । त्मने ।
तोकाय । तनूयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदंस्तुतिलक्षणवचः मरुतां एकोनपञ्चाशत्संख्यानां देवविशेषाणां पित्रे जनकायरु-
द्रायेश्वराय उच्यते उच्चारयति कीदृशं स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं अतिश-
येन हर्षजनकमित्यर्थः वर्धनंस्तुत्यस्य मवर्धकं स्तोत्रेण हि देवताहृष्टासती वर्धते रुद्रस्य च मरुतां
पितृत्वमेव मान्नायते—पुराकदाचिदिन्द्रो असुरान् जिगाय तदानीं दितिरसुरमाता इन्द्रहननसम-
र्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद् भैलेभे इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्म-
रूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं समधाविभेदं पुनरप्येकैकं सप्त खण्डमकरोत् तैस्सर्वैर्गर्भैकदेशाः
योनेर्निर्गत्या रुद्रन् एतस्मिन् नवसरेलीलां र्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् दृष्ट्वा तुः महेशं प्रति
पार्वत्येवमवोचत् इमे मां सत्खण्डाः यथा मत्प्रेकं पुत्राः संपद्यन्तां एवं त्वया कार्यमपि चेत्प्रीतिरस्तीति
सच महेश्वरस्तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यैर्मददौ तवेमे पुत्राः
सन्तिवति अतः सर्वे पुमारुते पुस्तके पुमरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते रौद्रे पुत्रमरुतां पितारुद्र इति अपि च हे
अमृतमरणरहितरुद्र मर्तभोजनमर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मिन् रास्व मयच्छ तथा त्मने
आत्माने द्वितीयार्थे चतुर्थी मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च मृळं सुखय ॥ पित्रे उदात्तयण-
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रास्व सादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने मध्येष्यादयादेरात्मन इत्यत्रा-
डोऽन्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

मानो महान्तं मुतमानो अर्भकं मान उक्षन्तं मुतमानं उक्षितम् ।
मानो बधीः पितरं मोतमातरं मानं प्रियास्तन्वो रुद्रीरपिः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः ।
उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् । मा । नः । बधीः । पितरम् ।
मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरपिः ॥ ७ ॥

हेरुद्र नोस्माकंमध्येग्रहान्तं वृद्धं मावधीः माहिंसीः उतअपिच नोस्माकंअर्भकं बालं माहिंसीः
 तथा नोस्माकंमध्ये उक्षन्तं सेकारं मध्यवयस्कं युवानं मावधीः उतअपिच नोस्माकमुक्षितं गर्भरूपे-
 ण स्त्रीपुनिपिक्तमपत्यं मावधीः तथानोस्माकं पितरं जनकं मावधीः उतअपिच मातरं जननीं मावधीः
 तथानोस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुपुत्रावा प्रजावा हेरुद्र मारीरिपः माहिंसीः ॥
 वधीः हन्तेर्माडि लुडिचेतिवधादेशः सचादन्तः सिचइट् अतो लोपस्य स्थानिव द्वावा वृद्धभा-
 वः । रीरिपः रिपहिंसायाम् ण्यन्ता लुडिचडि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि छान्दस्य पदकालीनो-
 ऽयमासह्रस्वः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

मानंस्तोकेतनयेमानं आयौमानो गोपुमानो अश्वेपुरीरिपः ।

वीरान्मानोरुद्रभामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमिस्त्वाहवामहे ॥ ८ ॥

मा । नुः । तोके । तनये । मा । नुः । आयौ । मा । नुः । गोपु । मा । नुः ।
 अश्वेपु । रि । रिपः । वीरान् । मा । नुः । रुद्र । भामितः । वधीः ।
 हविष्मन्तः । सर्वम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हेरुद्र नोस्माकं तोकादिविषये मारीरिपः माहिंसीः तोकशब्द-पुत्रवाची तनयस्तपुत्रः आयु-
 रित्यन्तोदात्तमनुष्यनाम पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् ग्रहतां माह्वथाः तथा हेरुद्र
 वीरान् विक्रान्तान् शौर्येपितान् अस्मदीयान् भामितः क्रुद्ध-सन् मावधीः माहिंसीः वयंच हविष्म-
 न्तो हविर्भिर्मुक्ताः सन्त-सदमिव सर्वदेव त्वाहवामहे आह्वयामहे ॥ आयौ इण्गताौ छन्दसीणा इत्यु-
 ण्प्रत्ययः । भामितः भ्रामक्रोधे क्रोधिकरणेचेति कर्त्तरिकः । हवामहे हेजो लटि वहुलं छन्दसी-
 विसंप्रसारणम् ॥ ८ ॥

देवसुवांहविष्पुरुद्रस्य पशुपतेर्यागेऽपतेस्तोमानित्यादिकेयाज्यानुवाक्ये सूत्रितं व—उपते-
 स्तोमान् पशुपाइवाकरमिति द्वेइति ।

तयोराद्यांसूक्तेन वमीश्रुचमाह—

उपतेस्तोमान् पशुपाइवाकर्ं रास्वापितर्मरुतांसुभ्रमस्मे ।

अद्राहिते सुमतिर्मल्यत्तमायां वयमवइत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः इव । आ । अकरम् । रास्व । पितुः ।
मरुताम् । सुम्नम् । अस्मे इति । अद्रा । हि । ते । सुष्टमतिः ।
मृळयत् इतमा । अर्थ । वयम् । अवः । इत् । ते । दृणीमहे ॥ ९ ॥

हेरुद् स्तोमानस्तुतिरूपान्मन्त्रान्स्तेतुभ्यंउपाकरम् उपकरोमिसमर्पयामि तन्नदृष्टान्तः—
यया पशूनांपालयितागोपः प्रातःकालेस्वस्मैसमर्पितान्पशून्सायंकालेस्वामिभ्यःप्रत्यर्पयति ए-
वंत्वत्सकाशाह्वानस्तुतिरूपान्मन्त्रान्स्तेतुसिद्धाधनतयातुभ्यंप्रत्यर्पयामीत्यर्थः हेमरुतांपितः
मरुत्संज्ञानादिवानामुत्पादकरुद् नोस्मभ्यंसुष्टं सुखं रास्वदेहि अपिच तेत्वदीयास्तुमतिः कल्याणी
बुद्धिः मृळयत्तमाअतिशयेनसुखयितृत्तमा अतएवभद्राभजनीया हियस्मादेवंतस्मात् अधान-
न्तरं वयंतेत्वदीयमवोरक्षणंवृणीमहेसंभजामहे ॥ अकरं छन्दसिलुङ्लड्लिटइतिवर्तमानेलङ्
कृष्टहरुहिभ्यइतित्रैरडादेशः ऋटशोडिगुणः । पितर्मरुतां परमपिछन्दसीतिपरस्याःपष्ठ्याःपूर्वाम-
धितानुप्रवेशेत्सात्यामधितस्यचेतिपदद्वयमनुदात्तम् । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थी बहुवचनस्यशे-
आदेशः । मृळयत्तमा मृष्टसुखेने अस्माण्यन्ताल्लट्शट् तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धातुक्त्वाह-
सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेप्रत्ययस्वरःशिष्यते॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आरेतेगोघ्नमुत्पूरुपघ्नंक्षयंक्षीरसुघ्नमस्मेतैअस्तु ।
मृळार्चनोअधिचब्रूहिदेवाधाचनःशर्मयच्छद्विहर्हाः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोघ्नम् । उत् । पुरुपघ्नम् । क्षयंक्षीर । सुघ्नम् ।
अस्मे इति । ते । अस्तु । मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ।
अर्थ । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विहर्हाः ॥ १० ॥

हेक्षपदीर क्षयितसर्वशत्रुजनरुद् तेत्वदीयं गोघ्नंयगोहननं यद्वा गोहननसाधनमा-
युधं उतअपिच पुरुपघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधंवातदुभयं आरेद्रेअस्मत्तोविप्रकष्टदेशेभ-
षत् अस्मेअस्मास्तुतेत्वदीयंसुष्टं सुखंअस्तुभवत् अपिचनोस्माकंमृळसुखसिष्यर्थमसन्नोभव हे
देवद्योतमानरुद् नोस्मान् अधिब्रूहिच अधिवचनंपक्षपातेनवचनं ब्रासणायामिब्रूयादितिपया
अपच अथानन्तरश्च द्विहर्हाः द्वयोःस्थानयोःपृथिव्यांअन्तरिक्षेचपरिवृट् यद्वा द्वयोर्दक्षिणोत्तर-

मार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वापरिवृढः स्वामी सत्त्वं नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छदेहि ॥ गोघ्नं हनहिंसागत्योः
अस्मात्पञ्चार्थकविधानमिति भावे करणे वाक्यप्रत्ययः गमहनेत्युपधात्तोपः होहन्तेरिति घत्वम् ।
द्विघर्हाः दहिवृहिवृद्धौ द्वयोः स्थानयोः बहन्ते पवर्धन्ते इति द्विघर्हाः असुन् कदुत्तरपदमरुतिस्व-
रत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अवोचाम नमो अस्मा अवस्य वः शृणोतु नो हव रूद्रो मरुत्वान् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्य वः । शृणोतु । नः । हवम् ।
रूद्रः । मरुत्वान् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवस्य वः अवोचाम अवरक्षणं वा इच्छन्तो वर्यं अवोचाम एतत्सूक्तं रूपं स्तोत्रं अवादिष्य अस्मै रूद्रा-
य नमो नमस्कारोऽस्तु मरुत्वान् मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो रूद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु स्वीकरो-
तु यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तत्सर्वं मित्रादयः पश्य देवता ममहन्तां पूजयन्तु उत शब्दोप्यर्थे ॥ अवो-
चाम ब्रूयन्त्यायां वाचि लुङि ब्रुवोत्रचिः अस्यति वक्तिख्यावीत्यादिनाञ्जेरढादेशः वचउमित्यु-
मागमः । अवस्य वः अवरक्षणे भावे असुन् सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपप्रत्ययः । हवम्
भावेन उपसर्गस्येत्युपसंसारणं च । मरुत्वान् क्षयइति मतुपोऽत्वं तसौ मत्वर्थे इति भवेन पदत्वा-
भावाच्च ज्ञात्वा भावः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

चित्रमिति पङ्क्तं सुक्तं कुत्सस्यार्पणं वेष्टुभंसूर्यदेवताकं तथा चानुक्रान्तं—चित्रं पदसौर्यमिति
आश्विनराशेः सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शसनीयानि तत्रेदं सुक्तं शंसनीयं सूत्रितं च—चि-
त्रं देवानां नमो मित्रस्येति । आदितस्ति सूर्यः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः
ततो द्वे पपापुरोडाशयोर्पाग्ये तथा च सूत्रितं—चित्रं देवानामुदगादनीरुमिति पश्चग्नो भवचक्षसाशं-
नो अद्वेति । अतिमूर्तिनाऽप्येको ह्येनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रदेवानामित्येपायाग्या सूत्रि-
तं च—तरणिर्दिव्यदशैतश्चित्रदेवानामुदगादनीरुमिति पाग्यानुवाक्या ।

तामेतांप्रथमाष्टकमाह—

चित्रं देवानां मुदंगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुर्पञ्च ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य ।
वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् ।
सूर्यः । आत्मा । जगत् । तस्थुर्पञ्च ॥ १ ॥

देवानां दीव्यन्तीति देवारश्मयः तेषां देवजनानामेव वा अनीकं तेजःसमूहरूपं चित्रं आ-
श्चर्यकरं सूर्यमण्डलं उदगात् उदयाचलं प्राप्तासीत् कीदृशं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च उपलक्षणमेतत्
एतदुपलक्षितानां जगतां चक्षुःप्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं च उदयं प्राप्य द्यावापृथिवी दिवं पृ-
थिवीं अन्तरिक्षं च आप्राः स्वकीयेन तेजसा आसमन्तादपूरयत् ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्पा-
मितया सर्वस्य मेरकः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः सहित सर्वस्य
स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं कारणाच्च कार्यनातिरिच्यते तथा च पारमर्षसूत्रम्—त-
दनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा उदि-
ते हि सूर्ये दृष्टप्रत्यक्षं सर्वजगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते तथा च श्रूयते—यो सौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायो देवता इति ॥ आप्राः प्रापूरणे लङि पुरुषव्यत्ययः अदादित्वाच्छपो लुक् । जगत्तः गमे-
र्द्वेचित्किप् द्विर्वचनम् गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुः तिष्ठतेर्लिटः क्लृप् द्विर्वचने शर्पूर्वाः-
खयः पष्ठयेकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं आतो लोप इति चेत्माकारलोपः शासिव-
सिधसीनां चैविषत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सूर्यो देवीमुपसंरोचमानां मर्यादोपां मभ्येति पञ्चात् ।
यत्रानरो दिव्यन्तो युगानि वितन्वते प्रतिभद्राय सद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उपसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् ।
 अग्नि । एति । पृश्वात् । यत्र । नरः । देवइयन्तः । युगानि ।
 विद्वन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्येदेवीदानादिगुणयुक्तांरोचमानां दीप्यमानामुपसंपश्वाद्भ्येति उपसः प्रादुर्भावानन्तरं
 तां अभिलक्ष्य गच्छति तत्र दृष्टान्तः—मर्यो न योषां यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवांगच्छन्तीं यु-
 वतिं स्त्रियं सततं अनुगच्छति तद्वत् यत्र यस्यां उपसि जातायां देवयन्तो देवं द्योतमानं सूर्यं यद्गमिच्छ-
 न्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि युगशब्दः कालवाची तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्य-
 न्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति यद्वा देवयन्तो दे-
 वयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषाः युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारय-
 न्ति तामुपसं अनुगच्छन्तीत्यर्थः एवं विधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तु-
 मइति शेषः यद्वा देवकामाय जमानाः युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणं
 अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रतिप्रयेकं यस्यां उपसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः
 षड्भाषात्यागे छन्दसि निष्ठकथं त्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि
 युजेः कर्मणि घञ् युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेत्युञ्छादिपृषाठात् गुणाभायोन्तोदात्तत्वं
 च । वितन्वते तनुविस्तारे तनादिरुञ्ज्यबः सहेतियोगविभागात् विडोपसर्गस्य समासे सति
 समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

भद्रा अश्वाहरितः सूर्यस्य चित्रा एतं ग्वा अनुमाद्यासः ।
 नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परिद्यावा पृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥
 भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतं ग्वाः ।
 अनुमाद्यासः । नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि ।
 द्यावा पृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणा अश्वा एतं ग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं अश्वाः तु-
 रगाः व्यापनशीला वा हरितो हत्तारः चित्रानि चित्रानयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्यामा-
 दनीयाः एवं भूताः सूर्यं स्पृशन् ग्वा अश्वाः यद्वा एतं एतव्यं गन्तव्यं मार्गगन्तारो वाः एतं रावत्त्वर्जनी-

लवर्णवाप्राप्नुवन्तोऽश्वाः नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः दिवोन्तरिक्षस्य पृष्ठं उपरिप्रदेशं-
पूर्वभागलक्षणं आस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति यद्वा हरितोरसहरणशीलरश्मयः भद्रादिविशे-
षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं भस्त्वन्तं आतिष्ठन्ति आस्थाय च घावापृथिवीघावापृथिव्यौ सद्यस्तदानी-
मेव एकेनाह्वापरियन्ति परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः अशूष्यासौ अशूष्मपीत्यादिना
कृन् । एतच्चाः इण्गत्तौ असिहसोत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः गमेरौणादिको भावेऽङ्गप्रत्ययः एत-
व्यप्रति ग्वोगमनयेपातितथोकाः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यात्सः मदित्तुतौ अ-
स्माप्ण्यान्तादचोयत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः नमोवरिवइति पूजार्थे क्यच् व्यत्य-
येन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः । अस्थुः तिष्ठते छान्दसो वर्तमाने लुङ् गातिस्थेति तिसिचो लुक् आतइति से-
णुं ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिषं मध्याकर्तो विवर्तत संजभार ।

यदेदयुक्तहरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मे ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वम् । तत् । महिषत्वम् । मध्या । कर्तो ।

विवर्ततम् । सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः ।

सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मे ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वम् स्वातंत्र्यमिति यावत् महित्वं महत्त्वम् माहात्म्यं
च तदेव तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यत्कर्तोः कर्मनामैतत् प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृप्यादिल-
क्षणस्य कर्मणो मध्यामध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन्कर्मणिवितर्तविस्तीर्णस्वकीयं रश्मिजालं अस्तंग-
च्छन् सूर्यः संजभार अस्माहोकात्स्वात्मनि उपसंहरति कर्मकरश्चमवृत्तं अपरिसमाप्तमेव विसृ-
जति अस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति न कस्यापि सू-
र्यएवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते अपि च इदित्यवधारणे यदेव यस्मिन्नेव काले हरितोर-
सहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरितवर्णान् श्वान् वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवालोकादादा-
यअयुक्तअन्यत्र संयुक्तान्करोति यद्वा युजि. केवलोपिविपूर्वोदृष्टव्यः यदैवासौ स्वरश्मीन् अ-
श्वान् वा सधस्थात् सहतिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थोरथः तस्मादयुक्तअमुश्च आत्अनन्तर-
मेव रात्रीनिशा वासः आच्छादयितुं तमः सिमस्मे सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः सप्तम्यर्थे चतु-
र्थी सर्वस्मिन्लोके तनुते विस्तारयति यद्वा वासो वासरमहस्तत्सर्वस्मादस्माहोकादानीयरात्री

तमस्तनुते अत्रनिरुक्तम्—तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते—
यदा सा वयुङ्ग हरणानादित्यरश्मीनहरितोऽश्वानिति वाथरात्री वा सस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती-
सर्वस्मादिति ॥ महित्वम् महपूजायाम् औष्णादिक इत्यप्रत्ययः तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या
मध्यशब्दात्ताम्रम्येकवचनस्य सुषोमुलुगिति हादेशः । कर्तोः करोते रौणादिकस्तोऽनुम्-
त्ययः । विततं विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा उदित्वेन क्त्वाप्रत्ययेऽटो विकल्पनात् यस्य विभाषेतीद्
प्रतिषेधः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार ह्यहोर्भञ्छन्दसीति भ्रत्वम् । अयुक्त
युजेर्लुङि झलोझलीतिसिचोऽलोपः । सधस्थाव घञर्थे कविधानमिति अधिकरणेकप्रत्ययः सध-
मादस्थयोऽञ्छन्दसीतिसधादेशः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री रात्रेश्चाज-
साविति ङीप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्योऽरुपं कृणुते द्यौरुपस्थे ॥

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः संभरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते ।

द्योः । उपस्थे । अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः ।

कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीं उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतद्गुह्योपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे आभि-
मुख्येन द्योर्भक्त उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं
तेजः कृणुते करोति अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीलारश्मयः हरिद्वर्णा अश्वावा अनन्तं
अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीप्यमानं श्वेतवर्णम् पाजः बलनमितव अतिबल-
स्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थं अन्यत्तमसो विचक्षणतेजः संभरन्ति अहनि स्वकीयगमने-
न निष्पादयन्ति तथा कृष्णं कृष्णवर्णं अन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री अस्परश्मयोऽप्येवं कु-
र्वन्ति किमुक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे संपदादिलक्षणो भावे किप् रु-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः ङसिङसोऽथेति पूर्वरूपता । उपस्थे घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः

मरुद्वादिवात्पूर्वपदान्नोदात्तत्वम् । पाजः पातिरक्षवीतिपाजोबलम् पातेर्बलेजुच्चेत्यसुन् जुडा-
गमश्च छान्दसोमत्वर्थयिष्यविनोलोपः ॥ ५ ॥

पृथीमृचमाह—

अद्यादेवाउदितासूर्यस्यनिरंहंसःपिपृतानिरवद्यात् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥६॥७॥

अद्य । देवाः । उतःइंता । सूर्यस्य । निः । अंहंसः । पिपृत । निः ।

अवद्यात् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥ ७ ॥

हेदेवाः द्योतमानाःसूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यआदित्यस्यउदिताउदितौउदये
सतिइतस्ततःप्रसरन्तौयूर्यंअस्मादअंहंसःपापावनिष्पृत्त निष्कृज्यपालयत यदिदमस्माभिरु-
क्तंनोस्मदीयंतन्मित्रादयःपइदेवताःममहन्तांपूजयन्तु अनुमन्यन्तां रक्षन्त्वितियावत् मित्रःप्रमीते-
स्त्रायकःअहरभिमानीदेवः वरुणोनिष्ठानानिधारयितारार्थभिमानी अदितिरत्नवण्डनीयाअदी-
नावादेवमाता सिन्धुःस्यन्दनशीलोदकाभिमानीनीदेवता पृथिवीभूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौःद्यु-
लोकस्य उतशब्दःसमुच्चये ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । उदिता उपपूर्वादेतेर्भावे
किन् सुपांसुलुगितिडादेशः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृत पूपालनपूरणयोः पृइत्येके
लोडिजुहोत्यादिवाच्छपःलुः द्विवचनोरदत्वह्लादिशेषाः अतिपिपृत्योर्भ्येत्यभ्यासस्येत्यम् सा-
र्वधातुकमपिदिवितशब्दस्यडिच्चेसतिक्लचितुनुधेत्यादिनासंहितायांदीर्घः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेषोडशोनुवाकः ॥ १६ ॥

सप्तदशेनुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रनासत्याभ्यामिविपञ्चाविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तम् उशिकृत्संज्ञा-
यामङ्गराजस्यमहिष्यांदास्यांदीर्घत्वमसाउत्पादितःकक्षीवानस्यसूक्तस्यऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अ-
श्विनौदेवता तथाचानुक्तान्तम—नासत्याभ्यांपञ्चाधिकाकक्षीवान्देर्घत्वमसउशिकप्रसूतआश्विनं
वाइति । तुद्यादिपरिभाषया इदमादीनिपञ्चसूक्तानि अश्विदेवत्यानि प्रातरनुवाकस्याश्विने-
कृतौत्रेष्टुभेछन्दसिइदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथाश्विनइतिस्रण्डेसूत्रितम्—ग्रावाणेवनासत्या-
भ्यामिवित्रीणीति । आश्विनशस्त्रेचैवानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नासत्याभ्यां वृहिरिव प्रवृज्जे स्तोमो ह्यम्यं भ्रिये वृवातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायासेना जुवां न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । वृहिः ऽडव । प्र । वृज्जे । स्तोमान् । इयमि ।

अभियाः ऽडव । वातः । यौ । अर्भगाय । विमदाय । जायाम् ।

सेनाऽजुवा । निऽजुहतुः । रथेन ॥ १ ॥

वृहिरिव यथा कश्चिजमानो यागार्थं वृहिः प्रवृज्जे प्रकर्षेण अन्यूनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्ते छिनत्ति संपादयतीति यावत् एवमहं नासत्याभ्यां अश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीः इयमि संपादयामि एतदेव विशदीक्रियते अभ्रियेव यथा अभ्रियाणि अभ्रेषु मेघेषु अवस्थितानि उदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहं अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयमि बहुशः प्रेरयामि कीदृशावभिनौ अर्भगायवालाय स्वयं वरलब्धभार्याय विमदाय एतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गं स्वयं वरार्थमायते स्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह यो न्दुमशकुवते पितृभ्यो सेना जुवां शत्रु सेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यावद्विनौ जायां भार्यापरैरनाक्रान्तां न्यूहतुः शत्रून् निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां सत्सु भवौ सत्यौ न सत्यौ असत्यौ नासत्यौ न भ्राणनपादित्यादि नानञः प्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृज्जे वृजीवर्जने आदादिकः इदिच्चानुम् लोपस्त आत्मनेपदेष्वितिलोपः । इयमि ऋगतौ जीहोत्यादिकः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । अभ्रियाडव समुद्राभ्राद्वदिति भवार्थेण घस्येयादेशः छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । अर्भगाय अतिगृह्यां भनइत्यर्त्तं भन् अर्भेवार्भकः संज्ञायां कन् छान्दसोगकारः अपर आह अर्भमलंगायतीत्यर्भकः कैशे शब्दे गापो ष्टक् आतो लोप इति चेत्पाकारलोपः तदेतत्पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम् । सेना जुवा पुश्वितसौ बोधातुर्मत्वर्थः अस्मादन्तर्भावितव्यर्थो व किञ्चि मच्छीत्यादिना किप्दीर्घौ तन्वादित्वाद्बुवङ् । न्यूहतुः यहमापणे लिट्यतसि यजादित्वात्संप्रसारणम् यद्वृत्तान्त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

वीलुपत्मं भिराशु हेमं भिर्वादेवानां वाजूतिभिः शाशं दाना ।

तद्रासं भो नासत्यासहस्रं माजायमस्यं प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिऽभिः ।
शाशदाना । तत् । रासभिः । नासत्या सहस्रम् । आज्ञा । यमस्य ।
प्रऽधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः वीळुइतिचलनाम बलवदुत्पत्तयैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः वाशब्दः समुच्चये
हेनासत्याअश्विनौ एवंभूतेरश्वैश्चदेवानां इन्द्रादीनां जूतिभिः भेरणैश्च शाशदानाशाशद्यमानयोः
अत्यर्थं परिपूर्णयोग्योर्वयोः बाहनभूतो योरासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य पीतिकरेम-
धने प्रकीर्णधनोपेते आज्ञा आजौ संघ्राते तत्तशत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् वैवस्वतो हि बहूनां मर-
णहेतुना संघ्रातेण तुष्टो भवति यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिनानिहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभः
जिगाय जयेनालभत अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्ववैवाजिं प्राप्य युवांजयं प्रापयामास तथा चास्मिन्नर्थे-
प्रजापतिर्वै सोमापराहे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ वीळुपत्मभिः वीळुचल-
यत्पतन्तीति वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः आशुशीघ्रं हि न्वन्ति गच्छन्तीत्याशुहेमानस्तेः हि गतौ ब्र-
ह्मैव अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः कतिपूतिजूतीत्यादि-
ना किन उदात्तत्वम् । शाशदाना शशशातने अत्र गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् अस्माद्यङन्तात्तदः
शानच् तस्य छन्दस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वावश्यनभावः अतो लोपयलोपौ अग्न्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वम् सुपांस्तु गितिषष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा वेनैव सूत्रेण द्वादेशः । जिगाय
जिजये सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्मकृत्यं गकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकाह—

तुष्टो ह भुज्युमश्विनोदमेधेरयिनकाश्चिन्ममूर्वाँ अवांहाः ।
तमूहथुनौ मिरात्मन्वती मिरन्तरिक्षमुद्गिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुष्टः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेधे । रयिम् । न । कः । चित् ।
ममूर्वान् । अर्वा । अहाः । तम् । उहथुः । नौभिः । आत्मन्स्वतीभिः ।
अन्तरिक्षमुद्गभिः । अपर्ण उदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमारव्यायिका तुष्टोनाम अश्विनोऽपि यः कश्चिदाजर्षिः स च दीपान्तरवर्तिभिः शत्रु-
भिरत्यन्तमुपद्रुतः स ततोपाजयाय स्वपुत्रं भुज्युसेनया सह नावायाहीषीत् सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदू-

रंगतावायुवशेनभिन्नासीत् तदानींसंभुज्युः शीघ्रमश्विनौबुध्वाव स्तुतौचतौसेनयासहितंआत्मी-
यास्तुनौपुआरोप्यपितुस्तुमस्यसमीपंत्रिभिरहोरात्रैःपापयामासतुरिति । अयमर्थइदमादिकेनवृ-
त्तेनप्रतिपाद्यते हराब्दःप्रसिद्धौ तुमःखलुपूर्वशत्रुभिःपीडितःसन्तज्जयार्थंउदमेघे उदकैर्मिहतेसि-
ध्यतइत्युदमेघःसमुद्रः तस्मिन् भुज्युएतत्संज्ञमियंपुत्रंअवाहाः नावागन्तुंपर्यत्यासीत् तत्रदृष्टा-
न्तः—ममृवान्प्रियमाणःसन्धनलोभीकश्चिन्मनुष्यः रथिन यथाधनंपरित्यजतितद्वत् हेअश्विनौ
संचभुज्युंमध्येसमुद्रंनिमग्नौभिःपितृसमीपंऊहथुः युवांपापितवन्तौ कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः
आत्मीयाभिः युवयोःस्वभूताभिरित्यर्थः यद्वा धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः अन्तरिक्षमुद्भिः
अतिस्वच्छत्वात्अन्तरिक्षेजलस्योपरिष्टादेवगच्छीभिःअपोदकाभिः सुमिलितत्वादिपगतोदकाभिः
अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे मिहसेचने कर्मणिघञ् न्यंकादीनांचेतिकृत्वम् उदकस्योदः
संज्ञायाम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् दृष्टमाणत्यागे लिटःकसुः कादिनिम-
मात्माप्रस्येष्टोवस्वेकाजाद्वसाभितिनियमादभावः । अहाः ओहाकृत्यागे लुङितिपि च्चेःसिच्
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगितौनक्रियेते बहुलंछन्दसीतिईडभावः हलङ्ग्यान्पइतिति-
लोपः रुत्वविसर्गौ यद्वा मन्त्रेघसेतिचेलुक् चेलुगत्वादिणूनक्रियते । नौभिः सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः आत्मनोमतुष मादुपधायाइवित्वम् अनेनानुडितिनुद् नलो-
पः ह्रस्वनुङ्स्फामतुषितिमतुषउदात्तत्वम् । अन्तरिक्षमुद्भिः पुद्गतो क्षिपचेतिक्षिप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

तिस्रःक्षपस्त्रिरहान्तिवज्रंनिर्नासत्याभुज्युर्मूहथुःपतद्भैः ।

समुद्रस्यधन्वन्आर्द्रस्यपारेत्रिभिरथैःशतपद्भिःपळश्वैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहां । अतिवज्रंत्क्षिभिः । नासत्या । भुज्युम् ।

ऊहथुः । पतद्भैः । समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिःक्षिभिः ।

रथैः । शतपद्भिः । पट्टश्वैः ॥ ४ ॥

हेनासत्यानासत्यौ सेनयासहोदकेनिमग्नंभुज्युंतिस्त्रःक्षपःत्रिसंख्याकारात्री । त्रिरहान्तिवारमा-
वृत्तानिअहानिचअतिवज्रंभिः अतिक्रम्यगच्छद्भिः । एतावन्तकालंअतिव्याप्यवर्तमानैःपतद्भैः
पतद्भिःत्रिभिःत्रिसंख्याकैःरथैःऊहथुः युवांऊहवन्तौ केतिचेदुच्यते समुद्रस्य अंतुराशेर्मध्येधन्वन्
धन्वनिजलधर्जितप्रदेशो आर्द्रस्यउदकेनआर्दीभूतस्यसमुद्रस्यपारेतीरदेशेच कथंभूतैःरथैःशतपद्भिः

शतसंख्याकैश्चकृतक्षणेः पादैरुपेतैः षडश्वैः षडभिरश्वैर्युक्तैः॥ तिस्रः विचतुरोः स्त्रियामिति विशब्दस्य
तिस्रः आदेशः स चान्तोदात्तः अचिरकृतइतिरेफादेशे उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
क्षपः विभक्तयन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वं यद्वा शसि आवइवियोगविभागादधातो रप्याकारलोपः । अहा
शेच्छन्दसि बहलमिति शेलोपः । पतंगैः पतूगवौ पतेरंगच् । धन्वन् धविर्गत्यर्थः इदि चान्नुम् क-
नित्यवृषीत्यादिना कनिन् सुपांसुनुगितिसमभ्यालुक् । शतपद्भिः शतं पादायेपति संख्यासु पूर्वस्ये-
ति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः पदिति पद्भावं यद्वा पादसमा-
नार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी सूचमाह—

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदंश्विना ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने ।

अग्रभणे । समुद्रे । यत् । अश्विनौ । ऊहयुः । भुज्युम् । अस्तम् ।

शतः अत्रिणाम् । नावम् । आतस्थिः वांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अनारंभणे आलंबनरहिते समुदे तत्कर्म अवीरयेथां विक्रान्तं कृतव-
न्तौ युवां अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति अनास्थाने आस्थीयते स्मिति आस्थानो भूमदेशः
तद्गृहिते स्थानुमशक्ये जले इत्यर्थः अग्रभणे अग्रहणे हस्तेन ग्राहंशाखादिकमपियत्र नास्ति तस्मि-
न् नित्यर्थः किंपुनस्तत्कर्म भुज्युंसमुद्रे मग्नं शतारित्रां बह्वरिणां पैः कौष्ठैः पार्श्वतो बद्धैः जलालोडने स-
तिनौः शीर्षगच्छति तान्मरित्राणि ईदृशानां नावमातस्थिवांसं आस्थितवन्तं आरूढवन्तं कृत्वा अस्तं
गृह्णामैतत् पितुस्तुमस्य गृहं मयि दूहयुः तत्पापणमन्येष्टुः शक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्ता-
वित्यर्थः ॥ अनारंभणे आरभ्यत इत्यारंभणम् कृत्यल्युटो बहलमिति कर्मणि ल्युट् नञ्सुख्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथां शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः
पूर्ववत् ल्युट् स्वरोऽयं तु विशेषः ह्यहोर्भइति भत्वम् । अस्तं अस्पृते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम्
असिहसीत्यादिना तन्मत्ययः । शतारिवां क्रगवौ अर्तिस्तु पूसुखनसहइति करणे इवमत्ययः
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेष्टमोऽष्टकः ॥ ८ ॥

पठीष्टचमाह—

यमंश्विनाददथुःश्वेतमश्वमपाश्वायशश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वादात्रमहिर्कीर्तेन्यमूत्पैद्वोवाजीसदमिद्व्योअर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघः अश्वाय । शश्वत् ।

इत् । स्वस्ति । तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । मूत् ।

पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—कक्षीवान्ऋषिः पुरातमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौतुष्टा-
व तस्मै अश्विनौपभूताधिपदत्तवन्तावितितदाह—हेनरा नेतारावश्विनौ युवंयुवांपज्जियाय पज्जाइ-
त्यद्विरसामाख्या पज्जावाअद्विरसइत्याघ्रातत्वात् । तेषांकुलेजातायकक्षीवते कक्ष्यारज्जुरश्वस्य
तद्वतेतत्संज्ञायस्तुवतेयुवयोःस्तुर्विकुर्वतेमहंपुराविमभूताधिपं बुद्धिं अरदतंव्यलिखतम् यथासर्वाध-
गोचराभवति तथारूतवन्तावित्यर्थः अपिचकारोतरात् कारोतरोनामवैदलधर्मवेष्टितोभाजनवि-
शेषः यस्मिन्सुरायाःस्नावणंक्रियते लुप्तोपममेतत् कारोतरात् यथासुरायाःसंपादकाः तांस्ना-
वयन्ति एवमेवयुवांवृष्णःसेचनसमर्थस्ययुष्मदीयस्याश्वस्यशफात् खुरात्सुरायाः शतंकुम्भान्
असंख्यातान् सुराघटान्असिञ्चतम् अक्षारयतम् यद्वा सिञ्चतिः पूरणार्थः कारोतरस्थानीयात्
युष्मदीयाश्वखुराद्यासुराप्रबहवितयाअसंख्यातान् घटान्असिञ्चतंअपूरयतम् येजनाः सौवाम-
एदिकर्मणि युष्मद्यागायसुरायांचन्तेपामित्यर्थः ॥ स्तुवते स्तौतेर्लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक्
नमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पज्जियाय पज्जशब्दात् शैपिकोषच् । कक्षीवते आसन्दीवदष्टी-
यदा कक्षीवदितिनिपातनात्कक्ष्यशब्दस्यसंप्रसारणंवत्त्वं च । अरदतम् रदविलेखने । पुर-
आनाग्निधर्वहुधीरितियास्कं । प्रपोदरादित्वात्पुरन्धिभावः यद्वा पुरंपूरयितव्यं सर्वविषयजा-
अपुत्रेयतेअवस्थाप्यतइतिपुरन्धिर्बुद्धिः कर्मण्यधिकरणेचेत्तिदधातेःकिःप्रत्ययः तत्पुरुषेक-
त्नहुलमितिबचनादलुक् इदंतुव्युत्पत्तिमात्रम् वस्तुतःप्रपोदरादिरेव । असिञ्चतम् पिचिरक्षर-
णे तौदादिकः शेमुचादीनामितिनृम् ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

हिमेनाग्निंघंसमवारयेथांपितुमतीमूर्जमस्माअधत्तम् ।

ऋवीसेअत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुःसर्वगणंस्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । घंसम् । अवारयेथाम् । पितुमतीम् । ऊर्जम् ।

अस्मै । अधत्तम् । ऋवीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवन्नीतम् ।

उत् । निन्यथुः । सर्वगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—अत्रिक्रपिमसुराः शतद्वारेपीडायध्वगृहेमवेश्यतुपाग्निनाअवाधिपत तदा-
नीतिनऋषिणास्तुतौअश्विनौअग्निमुदकेनोपशमय्यतस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गसत्तनिरगम-
यतामिति तदेतत्प्रतिपाद्यते—अश्विनाहेअश्विनौ हिमेनहिमवतशीतोदकेनघ्नंसंदीप्यमानंअ-
त्रेर्वाधनार्थंअसुरैःप्रक्षिप्तंतुपाग्निअवारयेथांयुवांनिवारितवन्तौ शीवीरुतवन्तावित्यर्थः अपिचा-
स्मैअसुरपीडयाकार्थ्यपाप्मायात्रये पितुमतीं पितुरित्यन्नाम अन्नयुक्तंऊर्जबलमंदरसात्मकंक्षी-
रादिकंअधत्तंपुष्ट्यर्थमायच्छतम् ऋषीसे अपगतपकाशेपीडायध्वगृहेअवनीतंअवाहुरवतयाअ-
सुरैःप्रापितंअग्निसर्वगणं गणःसमूहः सर्वेषांइन्द्रियाणापुत्रादीनांवागणेनोपेतं स्वस्तिअविनाशो-
यथाभवतितथाउन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुदगम्ययुवांस्वगृहंप्रापितवन्तौ यद्वा हिमेनशीतिनवृष्ट्युद-
केन अग्निंअग्निवत्तीक्ष्णं घ्नंसअहर्नामेतत् सामर्थ्याद्विनाशकालीनंअहः अवारयेथां तत्पाह्ण-
स्तैक्ष्ण्यंनिवारितवन्तौ अपिचास्मैअग्नयेपितुमतींचरुपुरोडाशादिलक्षणाजोपेतंऊर्जबलकरं रसा-
त्मकंउपस्तरणाभिधारणात्मकंघृतंअधत्तम् वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्पागार्थंहवीपिनिष्पादितवन्ता-
वित्यर्थः ऋषीसे अपगततेजस्केपृथिवीद्रव्येअवनीतंओषधीनांउत्पादनायअवस्तानीतंपार्थि-
वाग्निनापरिपक्वाउदकेनक्लिन्नाद्योषधिवनस्पतयोविरोहन्ति अत्रिहविषांअन्तारंओषधिवनस्प-
त्यादीनांवाएवविधं अग्निंसर्वगणघ्नीत्याद्योषधिगणोपेतं हेअश्विनौयुवांस्वस्तिअविनाशोयथाभ-
वतितथाउन्निन्यथुः घ्नीत्याद्योषधिवनस्पतिरूपेणभूमेरुपरिष्ठात्नीतवन्तौ कारणात्मनापार्थिवा-
ग्नौवर्तमानंसर्वमोषधिवनस्पत्यादिकंअश्विनौप्रवर्षणेनव्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः अयपक्षोपास्के-
नहिमेनोदकेनेत्यादिनोकः ॥ पितुमतीम् ह्रस्वनुङ्स्फांपितुविदिमतुपउदात्तत्वम् । ऋषीसे अ-
त्रयास्कः—ऋषीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासमनन्तर्हितभासंगतभासविति । पृषोदरा-
दित्वादभिमतत्पस्वरसिद्धिः । आग्निं अदभक्षणे अवेस्तिनिश्चेतिचशब्दावग्रहः । अवनीतम्
८८४
कत्वादस्तेभूभावाभावः ॥ ८ ॥

नयमीष्टचमाह—

परावृत्तनांसत्यानुदेशामुच्चारुमंचकथुर्जिह्वधारम् ।

सरन्नापोनपायनायरायेसहसाधृतृप्यतेगोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेयाम् । उच्चाद्वुध्रम् । चक्रथुः ।
जिल्लवारम् । क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहलाय ।
तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अवेदमाख्यानम्—कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं
कूपं उत्खानामाश्विनौ प्रापयेताम् प्राप्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलं अधो विलं अव-
स्थापयतामिति । तदेतदाह—हेनासत्यासत्यस्वभावौ सत्यस्य नेवारो नासिकामभवौ वा एतत्संज्ञा-
वश्विनौ युवां अवतम् कूपनामैतत् अवस्तात्तत् कूपं परानुदेयां गोतमस्य ऋषेः समीपे रेषायां तद-
नन्तरं तं कूपं उच्चावुध्रं उच्चैरुपरिष्ठात् कुभ्रमूलं यस्य स तथोक्तः जिल्लवारं जिल्लं अधस्ताद्वर्तमानं तथा
वक्रं नारद्वारं यस्य स तथोक्तः एवं गुणविशिष्टं चक्रथुः युवामरुपायां तस्मात्कूपात् तृष्यते पिपासतो गो-
तमस्य पायनाय पानार्थं आपो न आपश्च अयं न शब्दश्चार्थे क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् कीदृश-
स्य राये हवीं पिदत्तवते सहलाय सहनशीलाय यद्वा सहस्रसंख्याधराये धनाय एतत्संख्यधन-
लाभार्थं वा क्षरन् ॥ अनुदेयाम् गुहमेरणे तौदादिकः । जिल्लवारम् द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्
वारादेशः । क्षरन् क्षरसञ्चलने बहुलं छन्दस्य माड्योगे पीत्यडभावः शपः पिप्वादानुदात्तत्वम्
तिडोलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय हेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेति युक् भावेऽप्युद् ।
राये रादाने रातिददातीतिराः रातेर्ङः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते जिह्वापिपा-
सायाम् श्यन् लटः शट् श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् पठ्यर्थे चतुर्थीव कव्येति चतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

जुजुरुपोनासत्योतवामिप्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।
भ्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादित्यतिमरुणुतं कनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

जुजुरुपः । नासत्या । उत । वमिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिमुद् ईव ।
च्यवानात् । प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् ।
इत् । पतिम् । अरुणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

अवेदमाख्यानम्—यलीपल्लवादिभिरूपेतो जीर्णावः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋ-
षिः अश्विनौ तुष्टाव स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगम्य पुनर्यौ वर्नं अकुरुतामिति तदेतदाह—

हेनासत्यावश्विनौ जुजुरुपोजीर्णावच्यवनावच्यावपेःसकाशावचन्निर्कृत्स्नशरीरं आवृत्त्याव-
स्थितांजरांमामुञ्चतं प्रकर्षेणअमोचयतम् तत्रदृष्टान्तः—द्रापिमिव द्रापिरितिकवचस्यास्या मथाक-
थित्वकवचं दृष्टस्त्रशरीरव्यापकंवृत्तापश्चादशरीरावपृथक्करोति तद्वत् उतअपिचहेदसाएतत्संज्ञौदर्श-
नीयौवाश्विनौ जहितस्पुत्रादिभिःपरित्यक्तस्य ऋषेःआयुर्जीविनं पातिस्त्वम प्रावर्धयतम् प्रपूर्वस्ति-
रतिवर्धनायः आदिदअनन्तरमेवयुवानंसन्तंकनीनांकन्यानांपविर्भर्तारंअकृणुतंअकुरुतम् ॥
जुजुरुपः जृष्वयोहानौ लिटःकयुः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् द्विर्भावः पञ्चम्येकवचनेवसोःसंप्रसार-
णमितिसंप्रसारणम् शासिबसिघसीनांचेतिपत्वम् । वन्निं बृज्वरणे आदृगमहनइतिप्रत्ययः ।
जहितस्य ओहाकृत्यागे कर्मणिनिष्ठा तस्यछन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्यक् तस्यबहुलंछ-
न्दसीतिश्लुः जहातेश्चेतीत्वम् । कनीनाम् रयेर्मतौबहुलमितिबहुलवचनात्कन्याभन्दस्यावसं-
प्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टमहाह—

तद्वाँनराशंस्यंराध्यंचाभिष्टिमन्नांसत्यावरूथम् ।

यद्विद्वांसांनिधिमिवापंगूह्ममुद्देशंतादूपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वा । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिमत् ।

नासत्या । वरूथम् । यत् । विद्वांसां । निधिमइद्व । अपंगूह्मम् ।

उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—वन्दनोनामकश्चिदपिः सचासुरैःकूपेनिरायाउत्तरीतुमशक्नुवन्नश्वि-
नावस्तौव तमश्विनौकूपावउजिन्यतुरितितदाह—नराआरोग्यस्यनेतारोहेनासत्यावश्विनौ वांयु-
वयोःसंबन्धिअभिष्टिमवअप्येपणयुक्तं आभिमुख्येनप्राप्तव्यम् तथावरूथंवरणीयंकामपितव्यंत-
त्कर्मशंस्यंअस्माभिःप्रशंसनीयंराध्यंआराधनीयंच किंपुनस्तत्कर्म विद्वांसाजानन्तौयुवांनिधिमि-
वनिक्षिप्तंघनमिवअपंगूह्मंअरण्येनिर्जनेदेशे असुरैर्निगूह्यं वन्दनायवन्दनंक्रापिंदर्शतावअध्वगैः
पिपासुभिःद्रष्टव्यात्कूपावउदूपथुः उदहार्यं एवंयदेतत्कूपादुद्धरणंतदित्यर्थः ॥ शंस्यं शंसुस्तुतौ
अस्माण्यन्तादचोयदित्यय यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमव अभिपूर्वादिपगतावित्यस्मा-
द्भवेकिन्न मध्वेवृषेतिकिन्न उदात्तत्वम् कुरुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेनसएवशिष्येवे शकन्धादित्वात्पर-

रूपत्वम् तादौचेदितुगविस्वरस्यसर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादप्रवृत्तिः ततोमनुष्यं अन्तोदा-
त्तादुत्तरस्यतत्पहस्वनुद्भूयामित्युदात्तत्वम् । वरूथम् जृवृजृभ्यामूथन् । विद्वांसां सुपांसुलुगिति वि-
भक्तेराकारः । अपगूह्णम् गूहसंवरणे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृशतिषेधः ढत्वधत्वद्वुत्वद्वूलो-
पदीर्घाः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतावद्भृष्टदृशीत्यादिना अतच् । ऊपथुः दुवप्रची-
जतन्तुसन्ताने लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । वन्दनाय क्रियाग्रहणकर्तृ-
व्यपितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्यी ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

तद्वाँनरासुनयेदंसंउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नदृष्टिम् ।

वृध्यद्हृयन्मध्वाथर्वणोवाँमश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वाँम् । नरा । सुनये । दंसं । उग्रम् । आविः । कृणोमि ।

तन्यतुः । न । दृष्टिम् । वृध्यद् । हृ । यत् । मधु । आथर्वणः ।

वाँम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यापिका—इन्द्रोदधीचेप्रवर्ग्यविद्यामधुविद्यांचोपदिश्यदिहमामन्यस्मैवक्ष्यसि
शिरस्तेछेतस्यामीत्युवाच ततोऽश्विनावश्वस्यशिरश्छित्त्वादधीचः शिरःप्रच्छिद्यान्यत्रनिधायतत्रा-
श्वस्यशिरःप्रत्यधत्ताम् तेनचदध्यद् ऋचःसामानियजुंषिचप्रवर्ग्यविषयाणिमधुविद्यामतिपादकं ब्रा-
ह्मणांचाश्विनावध्यापयामास तदिन्द्रोऽज्ञात्वावज्रेणतच्छिरोच्छिनत् अथाश्विनौतस्यस्वकीयंमा-
नुषंशिरः प्रत्यधत्तामितिशाट्यायनवाजसनेययोःप्रश्नेनोक्तम्—तदेतत्प्रतिपाद्यते—नराहेनरौअ-
श्विनौवाँयुवयोःसंबन्धियजुंषिचदूर्णंअन्यैर्दुःशकंदंसः कर्मनामैतत् युवाभ्यांपुराकृतंतत्कर्मसनयेध-
मलाभार्थंआविष्कृणोमिप्रकटीकरोमितत्रदृष्टान्तः—तन्यतुर्न यथामेषस्थःशब्दोवृष्टिमेवान्तर्भवमा-
नमुदकंप्रवर्षणेनसर्वत्रप्रकटयतितद्दत्तं किंतत्कर्मअथर्वणःपुत्रोदध्यद् एतत्संज्ञकपिःअश्वस्यशी-
र्ष्णापुष्पत्सामध्येनप्रतिहितेशिरसावाँयुवाभ्यांईदमांमधु मधुविद्यांयद्धयदात्खलुप्रोवाचमोक्तवान्
तदानींअश्वस्यशिरसःसन्धानलक्षणंपुनर्मानुषस्यशिरसःप्रतिसन्धानलक्षणंचयद्भवदीयंकर्मतत्
आविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये षण्णुदाने स्वनिकप्यञ्ज्यसि वसिध्वनिस्तनिवनिस्तनिग्रन्थिचरिष्यथे-
तिइत्ययः । तन्यतुः तनुविस्तारे कृतन्यजीत्यादिनायतुच् यद्वा स्तनशब्दे बाहुलकाद्यतुच् छान्द-
सःसलोपः । वृष्टिं वृष्यतेसिच्यतेअनेनेतिवृष्टिः मध्वेवृषेत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । आथर्वणः अप-

त्यार्थेऽणिभन्नितिप्रकृतिभावात् टितोपाभावः । शीष्णां शीर्षंछन्दसीतिगिरःशब्दपर्यायःशी-
र्षंशब्दोन्तोदात्तोनिपात्यते अलोपेसविउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अजोहवीन्नासत्याकरावांमहेयामन्पुरुभुजापुरन्धिः ।

श्रुतंतच्छासुरिववधिमत्याहिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा ।

पुरंमधिः । श्रुतम् । तत् । शासुःइव । वध्निमत्याः । हिरण्यहस्तम् ।

अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

वधिमतीनामकस्यचिद्राजर्षेःपुत्रीनपुंसकभट्टका सापुत्रलाभार्थंअश्विनायाणुहाव तदाह्वा-
नंश्रुत्वाअश्विनावागत्यतस्यैहिरण्यहस्तारूपंपुत्रंददतुः तदेतदाह—पुरुभुजा बहूनांपालकौ मभूत-
हस्तीवा हेनासत्यावश्विनौ महेमहनीयेपूजनीये यामन्यामनियानिगच्छतीतियामःस्तोत्रंत्वस्मिन्स-
ति कराअभिमतफलस्यकर्तारौवांमुवांपुरन्धिर्वहुधीः वधिमतीवधिःपुत्रोत्पादनाशक्तःपण्डकःत-
द्वतीएतत्संस्ताराजपुत्रीअजोहवीव पुनःपुनः स्तुत्यापुत्रलाभार्थंआहूतवती मुवांचव धिमत्यास्तदा-
ह्वानंश्रुतंशृणुतम् तत्रदृष्टान्तः—शासुरिव यथाशासुराचार्यस्यवचनंशिष्योवहितःसन्नैकाग्र्येणशृ-
णोतितद्वद्वश्रुत्वाचहेअश्विनौतस्यैहिरण्यहस्तंमुवर्णमयपाणिंहितरमणीयपाणिंवाएतत्संतंपुत्रंअदत्तं
प्राप्यच्छतम् ॥ अजोहवीव ह्वयतेर्यइलुगन्तालङ् मडोवेवितिपर्ईडामगः । करा करोते.पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितिविभक्तेराकारः । यामन् आतोमनिनृक्कनिप्वनिपश्चेतिमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालु-
क् । श्रुतम् लङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः । शासुः
शासुः शासुअनुशिष्टौ शंसिशसिशसीत्यादिनासंज्ञायांवुन् इडभावश्छान्दसस्तलोपश्च ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

आस्रोतकंस्यवर्तिकामभोकेयुवंनरानासत्यामुमुक्तम् ।

उत्तोकविंपुरुभुजायुवंहरूपमाणमरुणुतंविचक्षे ॥ १४ ॥

आ॒स्रः । व॒र्त॒क॒स्य । व॒र्त॒काम् । अ॒भी॒कै । यु॒वम् । न॒रा । ना॒स॒त्या ।

अ॒मु॒मु॒क्तम् । उ॒तो इति । क॒विम् । पु॒रु॒ष॒भु॒जा । यु॒वम् । ह ।

क॒र्प॒माणम् । अ॒क॒णु॒तम् । वि॒च॒क्षे ॥ १४ ॥

वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणः स्त्री तां अरण्येवर्तमानेन शुनाग्रस्तांपुराकिलाश्विनौ अमोचयत-
म् तदेतदाह—हेनरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवां अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः सद्गुमे वृक-
स्य विकर्तकस्य शुनः आस्रः आस्यावर्तिकां चटकसदृशीं अमुमुक्तं अमोचयतम् यास्कस्त्वा-
ह—पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति । वर्तिका उपाः तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छाद-
यि प्रासूर्येण ग्रस्ताम् उतो अपि चक विवृषिम् हे पुरुभुजा बहूपालकौ युवं ह युवां एव कृपमाणं सन्त वि-
चक्षे विविधं द्रष्टुं अकणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्रः पद्विनित्यादिना आस्पस्यासन्नादेशः अलोपोमइत्य-
कारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङि व-
हुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम् कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिपुद्गल्यः विकरणस्वरे प्राप्ते
वृषादीनां चित्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे तुमर्थे सेसेनिति सेन्त्ययः स्कोः संयोगाद्योरितिसंज्ञोपः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

च॒रि॒त्रं हि॒वे रि॒वा॒च्छे॒दि॒प॒र्ण॒मा॒जा॒खे॒ल॒स्य॒परि॒त॒क्म्या॒याम् ।

स॒द्यो जं॒घा॒माय॑सीं वि॒स्प॒ला॒यि॒धने॑ हि॒ते॒सर्त॑वे प्र॒त्य॑धत्तम् ॥ १५ ॥ १० ॥

च॒रि॒त्रम् । हि । वेः इ॒व । अ॒च्छे॒दि । प॒र्ण॒म् । आ॒जा । खे॒ल॒स्य॑ ।

परि॒त॒क्म्या॒याम् । स॒द्य । जं॒घा॒म् । आ॒य॑सीम् । वि॒स्प॒ला॒यै । धने॑ ।

हि॒ते । सर्त॑वे । प्र॒ति । अ॒ध॒त्त॒म् ॥ १५ ॥ १० ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलोनामराजा तस्य संबन्धिनी विस्पलानामस्त्री सद्गुमे शत्रुभिश्छि-
न्नापादासीत् पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतौ अश्विनौ राजावागत्य अयोमयंपादं समधत्ताम् तदेतदा-
ह—आजा आजो सद्गुमे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या विस्पलाख्यायाश्चरित्रं चरणं
वेरिव वे पक्षिणः पर्णं पत्रमिव अच्छेदि हि पुराछिन्नमभूत्स्वष्टु हे अश्विनौ युवां अगस्त्येन स्तुतौ

सन्तोपरितक्म्यायाम् परितक्म्याराविः परितेनांतकतीतियास्कः । एतामुभयतः सूर्यो गच्छतीति
तस्यार्थः रात्राणागत्यसद्यस्तदानीमेव हितेश्वपुनिहिते घने जेत-ये विषय भूते सतिसतं वेत्तुं गन्तुं वि-
प्लवाद्यैः आयसीं अयो मयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यघ्नन् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
चरित्रम् अतिलूधूसूखनसहचर इव इति करणे इवः । आज्ञा सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डांदेशः । आय-
सीम् अयःशब्दाद्विकारार्थं माणिरजतादिभ्योञ् टिड्ढाणजिति डीप् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पोडशीष्टचमाह—

शतमेपांश्चक्यैश्चक्षदानम् अश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मां अक्षीनां सत्याविचक्ष आधत्तं दत्ताभिपजावन्वन् ॥ १६ ॥

शतम् । मेपांश्च । चक्यैश्च । चक्षदानम् । ऋज्जः अश्वम् । तम् । पिता ।

अन्धम् । चकार । तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विचक्षे । आ ।

अधत्तम् । दत्ता । अभिपजौ । अन्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरिः पुनोऽक्रज्जाश्वो नाम राजर्षिः तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे
सचतस्य आहारार्थं एकोत्तरशतसंख्यान् पौरजनानां स्वभूतान् मेपांश्च शकलीकृत्य प्रददौ ऋज्जः
शतमेकं च मेपानि तिमिन्तान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिताशापेन नेत्रहीनमकरोत् तेन स्तूय-
मानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्वताजातेति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेत-
दाह—अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यक्रज्जाश्वः शतं शतसंख्याकान् मेपांश्च वृक्यैः आत्म-
नैवैवृकसिपैश्च शकलीकृत्य पादौ तंचक्षदानं क्षदतिरक्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः श-
कलीकृत्य दत्तवन्तं ऋज्जः अश्वं पिताशापेन अन्धं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् हेनासत्यासत्यस्य भावौ सत्य-
स्य नेतारौ वाभिपजौ देवानां वैद्यभूवो अश्विनौ वैदेवानां अभिपजाविति श्रुतेः । दत्तादर्शनीयो एतत्सं-
ज्ञो वा हे अश्विनौ अन्वन् अन्वन्णी द्रष्टव्यं प्रतिपितृशापात् गमनरहिते अक्षीचक्षुषी विचक्षे विविधं द्र-
ष्टुं समर्थं तस्मै ऋज्जाश्वाय आधत्तं व्यधत्तं अकुरुतम् ॥ वृक्ये वृकोरण्यश्वावस्य स्त्री वृकी जातेरस्त्री-
विषमादिति डीप् जसादिपुछन्दसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याऽऽभावे यणादेशोऽदात्तस्वरित-

योऽयं इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् क्षदोर्लटः कानच् चित्त्वरः । अक्षी ईच-
द्विचने इति परत्वादक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः तस्मिन् ऋते सरुद्रतौ विप्रतिषेध इति परि-
भाषया पुनर्नुब्रूयते । विचक्षे चक्षेः सपदादिलक्षणो भ्रावेक्तिप् । अनर्बन् ऋगतौ अस्मादन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भ्रावेति निष् । अर्बगमनं विषयं प्रत्यनयो-
नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्चोदात्तत्वम् शुषां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् छान्दसो न-
लोपाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टकमाह—

आवां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्पमेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समुश्रियानां सत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वा॒म् । रथं॑म् । दु॒हि॒ता । सूर्य॑स्य । का॒र्प॑म् इ॒द्व । अ॒ति॒ष्ठ॒त् ।

अ॒र्व॒ता । ज॒य॒न्ती । वि॒श्वे॑ । दे॒वाः । अ॒नु॒ । अ॒म॒न्य॒न्त॒ । हृ॒द्भ्यः॑ ।

स॒म् । ऊ॒म् इति॑ । श्रि॒या । ना॒स॒त्या । स॒चे॒थे इति॑ ॥ १७ ॥

सविता दुहितरं सूर्याख्यां सोमाय रात्रौ प्रदातुमैच्छत् वात्सर्गसर्वे देवा वरयामासुः ते अन्योन्य-
मूचुः आदित्यमवधिं कृत्वा आजिधावाम योऽस्माकमध्ये उज्जेप्यति तस्येयं भविष्यतीति तत्राश्विना-
बुदजयताम् सा च सूर्या जितवतोस्तयोरथमारुरोह अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रौ दुहितरमायच्छदि-
त्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् । इदं चाख्यानां सूर्यां विवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तभिता भूमिरिति सू-
क्तेन स्पष्टयिष्यते हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्पमेव कार्पशब्दः काष्ठवाची यथा काष्ठं आजिधावन-
स्य अवधितयानिर्दिष्टं लक्ष्य आशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावन्न पूर्वप्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पू-
र्वं अर्वताशीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य सवितुः
दुहिता अतिष्ठत् आरुढवती विश्वे सर्वे इतरे देवाः एतदारोहणं स्थानहृद्भिः हृदयैः अन्वमन्यन्त
अन्वजानन् तदानीं हेना सत्या अश्विनौ श्रिया कृत्सहसला भरूपया संपदा कान्त्या वा युवांसं सचेथे
सन्न च्छेथे ॥ जयन्ती व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः षड्भित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भा-
वः । सचेथे पञ्चसमवाये स्वरितेच्चादात्मनेपदम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

यदयातुं दिवो दासाय वर्ति भूरत्वाजाया श्विना ह्यन्ता ।

रेव दुवाह स च नोरथो वां वृषभश्च शिशुमारं अयुक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवः ऽ दासाय । वर्तिः । भूरत्वाजाय । अश्विना ।

ह्यन्ता । रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च ।

शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हेअश्विना ह्यन्तास्तुतिभिराह्वयमानौ युवांभरद्वाजायसंश्रियमाणहविलक्षणाभ्यायय-
जमानायदिवोदासायएतत्संज्ञायराजर्पये अभीष्टफलंदातुंवर्तिस्तदीयंगृहंयद्यदाआयातंआगच्छ-
तम् तदानीरेव धनयुक्तमन्त्रंवांपुषयोः सचन.सेवनोरथःउवाह तस्मैदिवोदासायप्रापयामास
अपिच तस्मिनरथेवृषभोऽनङ्गान्शिशुमारोऽग्राहश्चपरस्परविरुद्धावपिस्वसामर्थ्यप्रकटनाययुक्तावा-
हनतयासंयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुगवकव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसंग्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय भृञ्भरणे अस्माद्व्यन्ययेनकर्मणिशतृप्रत्य-
यः शतुछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकवेनलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् बहुव्री-
हौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । ह्यन्ता द्वेअ.कर्मणिलटोव्यत्ययेनशतृ बहुलंछन्दसीतिसंप्तसारणम्
शपिगुणेछान्दसीमादेशः। रेवत् रयिशब्दावमनुष्येयैर्मतौबहुलमितिसंप्तसारणम् छन्दसीरइतिम-
नुषोवत्वम् रयिशब्दाच्चेतिमनुषठदात्तत्वम् । सचनः पचसेवने अनुवात्तेवश्चहलादेरितिमुच् । यु-
क्ता सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टचमाह—

रयिमुक्षत्रंस्वपत्यमायुःसुवीर्यनासत्यावहन्ता ।

आजह्वावींसमनसोपवाजैस्त्रिरहोभागंदधेतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुक्षत्रम् । सुअपत्यम् । आयुः । सुवीर्यम् । नासत्या ।

वहन्ता । आ । जह्वावीम् । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः ।

भागम् । दधेतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हेनासत्यासुक्षत्रं शोभनबलं रयिधनं स्वपत्यशोभनैःपुत्रादिभिरूपेतम् सुवीर्यशोभनवीर्यो-
पेतम् आयुः अन्ननामैतत् एवंगुणविशिष्टंअन्नंचवहन्ताधारयन्तौयुवां समनसासमानमनस्कौस-
न्तौजह्वावीं जह्मोर्महर्षेःसंबन्धिनींमजांआयातंआभिमुख्येनागच्छतम् कीदृशीं वाजैर्हविलक्षणे-
रन्नैरुपेताम् अह्नः अत्राहःशब्देनतत्रानुष्ठेयःसोमयामोलक्ष्यते तस्यपातःसवनादिरूपेणविधावि-
भक्तंभागंअंशंदधतींविभ्रतीम् अनुसवनंहविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् बहुवीहौनञ्-
सुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्वा-
वीं जह्मशब्दात्तस्येदमित्यण् द्विहाणजिविडीए जाह्वी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयःपृषोदरादित्वा-
त् उत्कंच-वर्णांगमोवर्णविपर्ययश्चेति अतएवमध्योदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीष्टवमाह—

परिविष्टंजाहुपंविश्वतःसींसुगेभिर्नक्तमूहथूरजोभिः ।

विभिन्दुनानासत्यारथेनविपर्वतौअजरयूअयातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

परि॑विष्टम् । जा॒हुपम् । विश्व॑तः । सी॒म् । सु॒गेभिः । नक्त॑म् ।

ऊ॒हथुः । रजः॑भिः । वि॒भिन्दु॑ना । ना॒सत्या॑ । रथे॑न । वि ।

पर्व॑तान् । अ॒जरयू॑ इति । अ॒यात॑म् ॥ २० ॥ ११ ॥

जाहुपोनामकश्चित्रराजा विश्वतःसर्वतः परिविष्टंशत्रुभिःपरिवृतंवंराजानं हेनासत्यापम्बि-
नौ अजरयूजराहितौनित्यतरुणौयुवां विभिन्दुनाविशेषेणसर्वस्वभेदकेनात्मीयेनरथेननक्तंरात्रौ
सुगेभिः सुष्टुगन्तुशक्यैः रजोभिःरजैर्कैर्मार्गैः ऊहथुः तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम् सीमित्ये-
तत्पदपादपूरणम् निर्गतेनतेनसहपर्वतान्शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्दृष्यावंविशेषेणग-
च्छतम् ॥ परिविष्टम् विशपवेशने कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः
सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डः । विभिन्दुना भिदिर्बिदारणे औणादिकउपत्ययोनुमागमश्च । अ-
जरयू नजराअजरा तामात्मनवच्छतः सुपआमनःत्रयच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतौत्वदीर्घयोर्निषेधः
क्याच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

एकस्यावस्तोरावतरणांयवशमश्विनासनयेसहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्तापृथुश्रवसोवृषणावरांतीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणांय । वशम् । अश्विना ।

सनये । सहस्रा । निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता ।

पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरांतीः ॥ २१ ॥

हेअश्विनौवशमेतत्तंज्ञार्षि एकस्यावस्तोरेकस्याहः रणायरमणीयाम सहस्रा सहस्र-
संख्यामसनयेधनलाभायआवतंअरक्षतं सक्रपिः प्रत्यहंयथासहस्रसंख्यधनंलभतेवथारक्षितव-
न्तावित्यर्थः अपिच हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौ इन्द्रवन्ताइन्द्रेणसंयुक्तौयुवां दुच्छुनाः
दुष्टसुखान्दुःखस्यकर्तृन्पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरांतीः शत्रून्निरहतं निःशेषेणावधिष्टम्
यद्वा कानीनस्यपृथुश्रवससंज्ञकस्पर्शः शत्रूनिवियोज्यम् ॥ सहस्रा सुपांसुलुगितिचतुर्ध्या-
डादेशः । अहतम् लङिधसस्तम् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शुनमि-
तिस्तुत्वनाम दुष्टसुखंयासांवास्तथोक्ताः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टचमाह—

शरस्यचिदार्चत्कस्यावतादानीचादुच्चाचक्रथुःपातवेवाः ।

शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जमुंरयेस्तर्यपिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् ।

उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वा । शयवे । चित् । नासत्या ।

शचीभिः । जमुंरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्यक्रचत्कपुत्रस्यशरस्यचित्एतत्तंज्ञस्यापिस्तोत्रुः पिपासितस्यपातवेपानार्थनी-
चावनीचीनात् अवतात्कूपात् उच्चाच्चैरुपरिष्ठात् वाः उदकं हेअश्विनौयुवांआचक्रथुः आ-
भिमुख्येनकृतवन्तौ तथा हेनासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैःकर्मभिः परिचरणैःजमुंरयेआ-
न्तायशयेचिद शयुनाभेकपयेस्तर्यनिवृत्तपसवांगांअग्निहोत्रार्थस्यपयसोदोग्भीपिप्यथुः पय-

सायुवां आपूरितवन्तौ ॥ पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनिवितेवेन्प्रत्ययः । जसुरये जसुर्हिंसायाम् ज-
सुसहोरुरिन । स्तर्यम् स्तीर्यते आच्छाद्यते प्रसवे सामर्थ्याभावेने विस्तरः । अविट्स्त्वृत्तत्त्वित्त्वि-
रितोकारप्रत्ययः । दाछन्दसोत्यमिपूर्वस्य विकल्पितत्वाद्भावेयणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यणइतिप-
रस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्पथुः प्याथोवृद्धौ छिद्वित्ययेन परस्मैपदम् लिङ्यङोश्चेतिपी-
भावः ॥ २२ ॥

अथोविंशीष्टकमाह—

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजुयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णा प्वददधुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजुयते । नासत्या ।
शचीभिः । पशुम् । न । नष्टम् इव । दर्शनाय । विष्णा प्वम् ।
ददधुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते अवमरक्षणमात्मनश्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णो नाम कश्चिद् तस्य
पुत्राय ऋजुयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय ऋपये हेनासत्यौ युवांशचीभिरात्मीयैः क-
र्मभिः विष्णा प्वं विष्णा प्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददधुः दत्तवन्तौ तत्र दृष्टान्तः—पशुं न नष्ट-
मिव एक उपमार्थीयः पूरकः यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते अवस्
शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय कृष्णशब्दादपत्यार्थं
छान्दसोद्यच् ॥ २३ ॥

अथोविंशीष्टकमाह—

दशरात्रीरशिवेन नवयूनवन्तं श्रथितमप्स्रन्तः ।
विप्रुतरिभमुदनिप्रवृत्तमुजिन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । यून् । अवन्तम् । श्रथितम् ।
अप्स्रन्तः । अन्तरिति । विप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृत्तम् ।
उत् । निन्यथुः । सोमम् इव । स्रुवेण ॥ २४ ॥

पुराखलुरेभमृपिपाशैर्बन्धाअसुराःकूपेकस्यचिद्विवसस्यसायंकालेप्रचिक्षिपुःसचाश्विनौस्तु-
 वन्दशरात्रीर्नवाहानिचकूपमध्येतथैवावतस्थे दशमेहनिप्रातरश्विनौतंकूपादुदतारयन्तामितित-
 दाह—अप्सुकूपान्तर्वर्तमानासुअन्तर्मध्येअसुरैःपातितं अशिवेनदुःस्वहेतुनादाप्राअवनद्धंवद्धम्
 श्रथितंशत्रुभिर्हंसितम् दशरात्रीःदशसंख्याकानिशाः नवद्यूनलवसंत्याकान्यहानिच अत्यन्तसं-
 योगेद्वितीया एतावन्तकालंतत्रैवकूपेवस्थितम् अतएवउदन्मुदके विमुतंविद्रुतम् व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं
 प्रवृक्तम् लुप्तोपममेतत् प्रवृजनेनसंततंधर्ममिवव्यथयासन्तप्यमानम् एवंभूतरेभं हेअश्विनौ
 युवांउज्जिन्यधुः तस्मात्कूपावज्जीतंउज्जीणंरुतवन्तौ तत्रदृष्टान्तः—सोममिव यथाअग्निहोत्र-
 होमार्थंअभिपूतंसोमरसंकूपसदृशेअग्निहोत्रस्थालीमध्येवर्तमानंसुवेणाध्वर्युरुन्नयतितद्वत् ॥ अ-
 वनद्धम् णहपन्धने कर्मणिनिष्ठा नहोषः क्षपस्तपोर्धोषइतिनिष्ठातकारस्पधत्तम् गतिरन-
 न्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्नम् । अथितम् अथाहिसार्थः निष्ठा विपुतम् पुद्गलौ अवनद्धवत्प्रत्य-
 यस्वरो कपिलकादित्वाल्लवविकल्पः । उदनि पद्भित्यादिनाउदकशब्दस्योदन्भावः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीष्टचमाह—

प्रवा॑दंसांस्यश्वि॒नावो॑चम॒स्यपा॑तिः॒स्यांसु॑गवः॒सुवी॑रः ।

उ॒तप॑श्य॒न्नश्रु॑वन्दी॒र्घमा॑युरस्त॒मिवे॑ज्ज॒रिमा॑णंजग॒म्याम् ॥ २५ ॥ १२

प्र । वा॒म् । दंसा॑ंसि । अ॒श्विनौ । अ॒वोच॑म् । अ॒स्य । पा॑तिः । स्या॒म् ।

सु॒द॒गवः॑ । सु॒द॒वीरः॑ । उ॒त । प॑श्यन् । अ॒श्रुवन् । दी॒र्घम् । आ॒र्युः ।

अस्त॑म्इव । इत् । ज॒रिमा॑णम् । ज॒ग॒म्याम् ॥ २५ ॥ १२ ॥

एवमनेनसक्तेनाश्विनोर्महिमानंप्रशस्याधुनामन्त्रदृष्टास्वाभीष्टमार्थयते हेअश्विनो वांयुव-
 योःदंसांसिपुरु कृतानिकर्माणिप्रावोचं इत्थमुक्तवानस्मि सोहंसुगवः शोभनगोयुक्तःसुवीरःशोभ-
 नवीरश्चभूत्वाअस्यराष्ट्रस्यपतिरधिपतिःस्यांभवेयं उतअपिच पश्यन्अक्षिभ्यांपश्यन्उपलक्षणमेतत्
 सर्वैरिन्द्रियैःस्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घवर्षशतरूपेणाप्यतंआयुर्जीवितंचाश्रुवन्प्राप्तुमन्नहम् अस्त-
 मिवेत् यथागृहंस्वामीनिष्कण्टकंप्रविशति एवंजरिमाणंजरांजगम्यां कण्टकराहित्येनप्राप्तुमां वृद्धः
 संश्रिरकालंनिवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् अस्तेःप्रार्थनायांलिङ् यासुद् असोरलोपइत्यकारलोपः ।
 अश्रुवन् अश्रुव्यामौ व्यत्ययेनशतृ । जरिमाणम् जृष्वयोहानौ अस्मादौणादिकइमनिचूपत्ययः ।
 जगम्याम् गमेःप्रार्थनायांलिङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यन्तुः ॥ २५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

मध्वइतिपञ्चविंशत्यृचद्वितीयं सूक्तम् औशिजस्यकक्षीवतआर्षम् वैष्टुभमाश्विनम् मध्य-
इत्यनुक्रान्तम् । पातरनुवाकाश्विनयोः पूर्वसूक्तेन सहोकोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवा सते वाम् ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिपाया तं नासत्यो पवाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ ।

विवा सते । वाम् । बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा ।

यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ मध्वो मधुमाधुर्येपितेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नश्चिरंतनो-
होता होमनिष्पादको यजमानः वांयुवां आ विवा सते विवासतिः परिचरणकर्मा आ इमयां दायाम्
यथाशास्त्रं परिचरति अपिचरातिर्दातव्यं हविः बर्हिष्मती आस्तीर्णं न बर्हिषायुक्तं युष्मदर्थं बर्हिष्मा-
सादितमित्यर्थः तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक्च विश्रिता ऋत्विक्षुसमवेता तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्य-
र्थः अतो हे नासत्या अश्विनौ इषा अस्मभ्यं दातव्येनानेन वाजैर्बलैश्च सह युवां उपयातं अस्मत्समीपं
माप्नुतम् ॥ मध्वः क्षुपां हुषो भवन्तीति तृतीयार्थे षष्ठी जसादिपुण्ड्रसिवावचनमिति षेडितीति गु-
णाभावे षण्णदेशः । मदाय मदीहपे मदीनुपसर्गे इत्यप् । रातिः रादाने कर्मणि क्तिन् मध्वे बृपेत्या-
दिना तस्योदात्तत्वम् । विश्रिता अत्रासेवाम् कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यो वामश्विना मनसो जवीयान् त्रयः स्वश्वो विशां आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरावर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । त्रयः । सुश्च श्वः ।

विशः । आजिगाति । येन । गच्छथः । सुकृतः । दुरोणम् ।

तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःस्वभूतः मनसोजवीयान् मनसोप्यतिशयेनवेगवान् स्वश्वः शोभ-
नाश्वः एवंभूतोयोरथः विशः आज्ञाः आजिगाति आभिमुख्येनगच्छति येनरथेनसुकृतः शो-
भनंयागंकुर्वतोयजमानस्य दुरोणंदिवयजनलक्षणंगृहंगच्छथः हेनरानेतारावश्विनौ तेनरथे-
नअस्मभ्यंअस्माकंवर्तिः वर्तनाधिकरणंगृहंयातंआगच्छतम् ॥ जवीयान् जवोस्यास्तीति
जववान् तदस्यास्तीतिमतुष ततआतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । जिगाति
मास्तुतौ जौहोत्यादिकः गतिकर्मसुपाठाद्वगच्छत्यर्थः बहलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

ऋषिनरावंहंसःपाञ्चजन्यमृवीसादत्रिमुञ्चथोगणेन ।

मिनन्तादस्योरशिंवस्यमायाअनुपूर्वदृपणाचोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरौ । अंहंसः । पाञ्चजन्यम् । ऋवीसात् । अत्रिम् ।

मुञ्चथः । गणेन । मिनन्ता । दस्योः । अशिंवस्य । मायाः ।

अनुपूर्वम् । दृपणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

हिमेनामिमित्यनयोक्तृएवार्थः पुनःप्रकारान्तरेणानयाप्रतिपाद्यते अतस्तत्रोक्तंसर्वमत्रा-
पिदृष्टव्यम् अक्षरार्थस्तु हेनरौनेतारौवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौपाञ्चजन्यंनिषादपञ्चमा-
श्वत्वारोवर्णाःपञ्चजनास्तेपुत्रवर्षस्वर्भानुनागृहीतममुंस्वर्गमोचयन्नत्रिःसर्वेषांहिताचरणात् तत्रभव-
इत्युच्यते तादृशमृषिंहंसःपापरूपादवीसात् शतद्वारेयस्यगृहेअवेपीडार्थंअसुरैःमक्षिमात् तु-
पाद्मेःसकाशात् गणेनेन्द्रियवर्गेणपुत्रपौत्रादिगणेनवासहमुञ्चथः अमोचयतम् किंकुर्वन्तौ मिन-
न्ताशत्रून्अंहंसन्तौ दस्योः उपक्षपयितुः अशिंवस्यदुःखकारिणोसुरस्यसंवन्धिनीतस्मिन्नत्रैषमु-
क्तमायाश्चअनुपूर्वआनुपूर्व्येणचोदयन्तौप्रेरयन्तौनिवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यं बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च-
वक्तव्यमितिभावार्थेन्यः । मिनन्ता भीरूंहिसायाम् क्रैयादिकः छटःशतं भीनोर्निर्गमेइतिहस्व-
त्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

अश्वनगूळमश्विनादुरैर्वैर्ऋषिनरादृपणारेममप्सु ।

सन्तर्निणोथोविभुतंदसोभिर्नवांजूर्यन्तिपूर्व्याकृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गृह्णम् । अश्विना । दुः६एवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा ।
रेजम् । अप्सु । सम । तम् । रिणीथः । विष्टुतम् । दंसः६भिः ।
न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरनेतारौ वृषणाकामानां वर्षकौ हे अश्विनौ दुरवैर्दुष्पापैरसुरैः अप्सुकूपस्थेषु दकेषु गूढनिगू-
हं निखातरेभं ऋषिं कूपादुन्नीय विमुक्तं विशिष्टावयववन्तं अश्वं नव्याधिनमश्वमिव दंसोभिरात्मोपैः
भैषज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीथः समधत्तम् सर्वैरवयवैरुपेतमकुस्तमित्यर्थः बांयुवयोः संबन्धी-
नि पूर्याचिरन्तनानि कृतानि कर्माणि न जूर्यन्ति न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरवैः दुरुपसृष्टादेतेः इषद्दुः
सुपुष्टित्वत् । रिणीथः रीगतिरेपणयोः कैयादिकः प्यादीनां ह्रस्वः । जूर्यन्ति जूप्रयोहानौ
देवादिवावश्यम् बहुलछन्दसोत्प्लवम् हलित्वेति दीर्घः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽष्टकमाह—

सुसुप्वांसं न निर्कृते रूपस्थे सूर्ये न दर्शनात् तमसि क्षियन्तम् ।
शुभेरुक्मनदर्शनात् निखातमुदृपथुरश्विनावन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥
सुसुप्वांसम् । न । निः६कृतेः । उप६स्थे । सूर्यम् । न । दत्ता ।
तमसि । क्षियन्तम् । शुभे । रुक्मम् । न । दर्शितम् ।
निः६खातम् । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥

निर्कृतिरिति भूनाम निर्कृतेः पृथिव्याः उपस्थे उत्तमोऽसुसुप्वांसं सुमवन्तं पुरुषमिव कूपमभ्येश-
यानं सूर्येन सूर्यमिव तममि कूपांतर्गतान्धकारे क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव तेजस्विनमित्यर्थः शुभे
शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शितं दर्शनीयं एवं गुणविशिष्टं कूपे असुरै-
र्निखातं वन्दनापवन्दनं ऋषिं हे दत्ता दर्शनीयावश्विनौ मुवां उदृपथुः उद्धृतवन्तौ ॥ सुसुप्वांसम्, त्रिप्य-
पशये लिट्ः कसुः पचिस्वपीत्यादिना संस्पारणम् द्विवचनादि । उपस्थे उपपूर्वात्तिष्ठतेर्ध्वार्थे-
कविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः मरुद्भूतत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय क्रियामहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोदशोऽष्टकः ॥ १३ ॥

पद्योष्टचमाह—

तद्द्वानराशंस्यंपज्जियेणकक्षीवतानासत्यापरिज्मन् ।

शफादश्वस्यवाजिनोजनायशतंकुम्भाँअसिञ्चतमधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या ।

परिज्मन् । शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् ।

कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

हेनरानेतारीनासत्यावश्विनौ परिज्मन्परिगमनेअभीष्टस्यप्रापणेनिमित्तभूतेसति पज्जिये-
णपञ्चाणांअङ्गिरसांकुलेजातेनकक्षीवतामया वांयुवयोःसंरन्धि तत्कर्मशंस्यमकर्षेणशरानीयं
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यजनायअपेक्षमाणायपूरुषायवाजिनेवेगवतस्वदीयाश्वस्यशफात्
निर्गतैर्मधूनांमधुभिःशतंशतसंख्याकान्कुम्भान्असिञ्चतंअपूरयतम् सिञ्चतिरत्नपूरणार्थः यदेत-
न्मधुनापूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तप्तमीष्टचमाह—

युवंनरास्तुवतेकृष्णिषायविष्णाप्वंददधुर्विश्वकाय ।

घोपायैचिन्पितृपदेदुरोणेपतिंजूर्यन्त्याअश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । तुवते । कृष्णिषाय । विष्णाप्वम् । ददधुः ।

विश्वकाय । घोपायै । चित् । पितृपदे । दुरोणे । पतिम् ।

जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ ७ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवंयुवांस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते कृष्णिषाय कृष्णाख्यस्यपुत्रायविश्वका-
यविष्णाप्वंददधुः विष्णाप्वंनामविनष्टपुत्रंदत्तवन्तौ घोपानामब्रह्मवादिनीकक्षीवतोदुहिता सा-
कुक्षिनीसतीकस्यैचिद्रायादत्तापितृगृहेनिषण्णाजीर्णासीत् साश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्ठसतीप-
विलम्बे तदेतदाह—हेअश्विनौ पितृपदेपित्रासंबन्धेदुरोणेस्वकीयेजनकगृहेकुष्ठरोगेणभर्तारममाप्य-
पितृपदेपितृसमीपेनिषण्णायैजूर्यन्त्यै जरांप्राप्नुवत्यैघोपायैचिन्पितृपदेतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यैअपिरो-
गोपशमनेनपतिंभर्तारंअदत्तम् युवांदत्तवन्तौ ॥ पितृपदे षड्विशरणादिषु क्षिप्पेतिक्षिप् । जूर्यन्त्यै

जृप्त्वयोहानौ लटः शट् दिवादित्वावश्यम् बहुलं छन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदोषः अदुपदेशाह-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

युवंश्यावाप्यरुशंतीमदत्तमहःक्षोणस्याश्विनाकण्वाय ।

प्रवाच्यंतदृषणाकृतंवायन्नार्पदायश्रवोअध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशंतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य ।

अश्विना । कण्वाय । प्रवाच्यम् । तत् । दृषणा । कृतम् ।

वाम् । यत् । नार्पदाय । श्रवः । अधिऽअध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांश्यावायकृद्रोगेणश्यामवर्णायऋषयेरुशंतीदीप्तत्वचंसिर्यदत्तम्
प्रायच्छतम् अपिचक्षोणस्यक्षोणायदृष्टिरहित्येनगन्तुमशक्तःसन्नएकस्मिन्नेवावस्थानेनिवस-
ति तस्मैनिवसतेकण्वायऋषयेमहस्तेजः वैजसंक्षुरिन्द्रियंअदत्तमितिशेषः तथाहेवृषणा
कामानांवर्षितारौ वायुवयोस्तत्कृतंकर्मप्रवाच्यंमकर्षेणवाचनीयंशंसनीयम् नार्पदायनृष-
दपुत्रायवधिरायऋषये श्रवःश्रवणेन्द्रियंयदध्यधत्तंदत्तवन्तौस्थइतियदत्तित्यर्थः अपरआ-
ह—ब्राह्मणस्पपरीक्षार्थंअतुराःकण्वंऋषिर्गृहेतमसिनिदधुः अत्रैवस्थितःसन्व्युष्टांउपसंविजा-
नीहि यदित्वंब्राह्मणोसीति तमश्विनावगत्यऊचतुः व्युष्टायांहर्म्यंस्योपरिवीणांवाद्यन्तावावाभा-
गमिष्यायः तंशब्दंश्रुत्वाव्युष्टामुपसंब्रूहि तदेतत्प्रतिपाद्यते—हेवृषणाकामानांवर्षितारौअश्विनौ वां
युवयोस्तत्कृतंकर्मप्रवाच्यंप्रशंसनीयं यत्नार्पदायनृषदपुत्रायमकण्वायक्षोणस्य क्षोणः शब्दकारीवी-
णाविशेषः महोमहतः क्षोणस्यश्रवः शब्दंअध्यधत्तम् उपसोविज्ञानार्थंअधिकंअकुरुतम् ॥ म-
हः महपूजायाम् अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः पक्षान्तरेतुमहच्छ्रद्धां पष्ठधेकवचनेछान्दसोऽ-
होपः बृहन्महत्तरुपसंख्यानमितिभिभक्तेरुदात्तत्वम् यदा क्विबन्तावपठयेकवचनम् । क्षोणस्य
क्षिनिवासागत्योः कृत्यत्युटोबहुत्वमितिर्नित्युट् पृषोदरादित्वावक्षोणभावः तदुक्तंयास्केन—
क्षोणस्पक्षयणस्य । पक्षान्तरेतु—तुसुगन्देइत्यस्मादौणादिकोनप्रत्ययः । नार्पदाय ऋष्यन्धके-
त्यण् ॥ ८ ॥

नवमीसूचमाह—

पुरुवर्पास्वश्विनादधानानिपेदवऊहथुराशुमश्वम् ।
सहस्रसांवाजिनमप्रतीतमहिहर्नश्रवस्यं तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः ।
आशुम् । अश्वम् । सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिदत्तम् ।
अहिहर्नम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ पुरुपुरुणिबहूनिवर्षासि रूपनामैतव आत्मीये.कर्मभिः कृतानिरूपाणिदधाना
धारयन्तीयुवांआशुंशीघ्रगामिनंअश्वं पेदवेपेदुनाग्रेस्तुवतेन्यूहथुः नितरांप्रापितवन्तौ दत्तवन्तावि-
त्यर्थः कीदृशमश्वं सहस्रसांसहस्रसंख्याकस्यधनस्यसन्निवारंदुतारंवाजिनंवल्वन्तंअतएवअप्रती-
तंशत्रुभिरप्रतिगवम् अहिहर्नंअहीनामागत्यहन्तृणांशत्रूणांशत्रून्वाहन्तारंश्रवस्यं श्रव.श्रवणीयं
स्वोर्जतत्रभवस्तुतिविषयमित्यर्थः तरुत्रं तरितारं ॥ वर्षासि वृश्चरणे वृश्शीङ्ग्यांरूपस्वाद्वयोः
पृथ्चेत्यनुपडागमश्च । दधाना दधातेऽटःशानच् अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सहस्रसा-
म् षण्णुदाने जनसनखनेतिविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । श्रवस्यम् श्रवसशब्दाद् भ-
वेच्छन्दसीतिपय तित्त्वरितः । तरुत्रम् वृष्वनतरणयोः अशिवादिङ्यङ्नोत्रावित्युत्रप्रत्ययः व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वम् यद्वा अस्तितस्कभितेत्यादौनिपातनात्तृअन्तात्तरुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्यविधेर-
नित्यत्वाद्गुणाभावेयण् तित्त्वेरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

एतानिवांश्रवस्यांसुदानूब्रह्मांगुपंसदंनरोदस्योः ।
यद्वापञ्चासौअश्विनाहर्वन्तेयातमिपाचविदुषेचवाजम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एतानि । वाम् । श्रवस्यां । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगुपम् ।
सदंनम् । रोदस्योः । यत् । वाम् । पञ्चासं । अश्विना । हर्वन्ते ।
यातम् । इपा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ वांयुवयोः संवन्धीनि एतानि समनन्तरोक्तानि वीर्याणि श्रव-
स्याश्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति तदर्थं रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मनावर्तमानयोर्युवयोः
उक्तंचयास्केन—तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकइति । तथा च तैत्तिरीयकम्—इमे अश्विना-
संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरइति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोत्रसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा आङ्गं आ-
घोषणीयम् ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः यद्यदापञ्चासः अंगिरसांगोत्रोत्पन्ना यजमा-
नाः हेअश्विनौ वांयुवां हवन्ते स्तुतिभिरात्मरक्षार्थं आह्वयन्ति सदा नीं इषादातव्येनान्नेन सह-
यातं आगच्छतंच विदुषे युष्मद्विषयस्तोत्रं जानते मन्त्रं च वाजमन्त्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ या-
तम् च वायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे विदज्ञाने विदेः शतुर्वसुः वसोः संप्रसारणमि-
तिसंप्रसारणम् शास्तिवसिष्ठसीनांचेति पत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सूनोर्मनेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणारदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वा वृधानां स विश्पलां नासत्या रिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा ।

रदन्ता । अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वृधाना । सम् । विश्पलाम् ।

नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

हेभुरणाभर्तारोपोपकौ नासत्यासत्यस्वभावा हेअश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसूतस्य अगस्त्य-
स्य खेलपुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणानास्तूयमानौ विप्राय मेधा-
विनेभरद्वाजाय ऋषये वाजमन्त्ररदन्ताविच्छिन्नतौ निष्पादयन्तौ युवां विश्पलांसं ग्रामेऽग्निजंघां खे-
लस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतम् पुनरस्याजंघया समयोजयतम् तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तौ-
र्थो विनियते अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण वृधानां प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना गृशब्दे
व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः प्वादीनां ह्रस्वः । भुरणा भुरणधारणपोषणयोः कण्डूादिः पचाद्यच्
अतोऽलोपयलोपो सुधांसुलुगिति विभक्तेराकारः आपद्वितनिघातः विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेनासा-
मर्थ्यान्पराद्भवद्भावत्वम् । वृधाना वृधेर्लिटः कानच् संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् तु-

आदित्वेहितुजानइतिवत्पदकालेपि स्यात् । अरिणीतम् रीगतिरेषणयोः क्रेयादिकः प्वादी-
नाहस्वः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

कुहयान्तांसुष्टुतिकाव्यस्यदिवोनपातावृषणाशयुत्रा ।

हिरण्यस्येवकलशंनिखातमुदूपथुर्दशमेअश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यान्ता । सुष्टुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता ।

वृषणा । शयुश्चा । हिरण्यस्यइव । कलशम् । निदस्वातम् ।

उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुराखलुउशनसःस्तुतिं गच्छन्तावश्विनौमार्गमध्ये कूपेपतिर्वेभंदृष्ट्वा तंकूपादुदतारयतां
तदानींअश्विभ्यांगन्तव्यंकाव्यस्यनिवासस्थानमजानन्ऋषिः अश्विनौष्टुतिं हेदिवोनपाता
द्योतमानस्यसूर्यस्यपुत्री वृषणाकामाभिवर्षकावश्विनौ कुहकुशशयुत्राशयनेनिवासस्थाने
वर्तमानस्यकाव्यस्यभागंवस्यसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंभ्रोतुंयान्तागच्छन्तौ यद्वा शयुनेत्येतदश्विनो-
र्विशेषणम् शयुनाम्रस्त्रायकौयुवांहिरण्यस्येवकलशं यथाहिरण्यपुरितंकलशंभूम्यानिक्षिप्तं सर्व-
दुर्ज्ञातंकश्चिदभिज्ञउद्धरति एवमसुरैःकूपेनिखातंदशरात्रीर्नवाहानिचतस्रैवनिवसन्तरेभमवगत्यदश-
मेहन्अहनितुदूपथुः कूपादुन्नीतवन्तौ किंतज्जिवासस्थानमितिप्रश्नोरेभस्यानुक्तावपिदशरात्री-
रश्विनेनेतिमद्यान्तरेसामर्थ्यात्पतीतिः यद्वा काव्यस्यस्तुतिंप्रतिगच्छन्तौयुवांकुहकस्मिन्स्थाने
रेभ्युवामुज्जिन्थपुरितिप्रश्नः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिसप्तम्यर्थेहप्रत्ययः । दिवोनपाता सुबाम-
श्वितेपरात्रयत्स्वरेइतिपराङ्मवद्भावेनपष्ठयन्तस्यामधितानुमवेशादामध्वितस्यचेतिपदद्वयसमुदाय-
स्यपाठिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः नपादित्यपत्यनाम नपातयतीति
नपात् नभ्रान्नपादितिनञःप्रकृतिभावः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । शयुत्रा अशिवादि-
भ्यइवोव्रतिशीङउच्चः यद्यन्तोदात्ततानस्यात् तत्त्वेवंशयुत्रायेतेइतिशयुत्रौ वैष्पाकनेआदे-
चइत्यात्वम् आतीनुपसर्गेकःअतएवव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातम् खनुअवदारणे अ-
स्मात्कर्मेणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृश्रतिषेधः जनसनखनांसनज्ञालोरित्यात्वम् गतिरनन्तरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिसंनुद्धयोरितिचिन्लोपमतिषेधः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

युवंच्यवानमश्विनाजरन्तपुनर्युवानंचक्रथुःशचीभिः ।
युवोरथंदुहितासूर्यस्यसहश्रियानासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् ।
चक्रथुः । शचीभिः । युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह
श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांश्चीभिः आत्मोपैर्भैपज्यलक्षणेःकर्मभिः जरन्तं जीपेन्तं च्यवानंस्तु-
तीनां व्यावयितारं एतत्संज्ञं ऋषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतंचक्रथुः कृतवन्तौ अपिच हेनासत्यावश्वि-
नौ युवोः युययोः रथंसूर्यस्य दुहितासूर्याख्याश्रियासहस्रक्षसहस्ररूपयासंपदाकान्त्यावासह
अवृणीतसमभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः आंवारं रथंदुहितेत्यत्र लिखितमाख्यातमश्रापिद्वष्टव्यम् ॥
जरन्तम् जूषवयोहानौ व्यत्ययेन शर् । युवोः युष्मदशब्दावपष्टीद्विवचने व्यत्ययेन योचीति यत्वाभा-
वे सति शेषेलोप इति दकारलोपः अतो गुणे इति पररूपत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत वृक्ष-
संभक्तौ कैमादिकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

युवंतुग्रायपूर्यैभिरेवैःपुनर्मन्यावभवतंयुवाना ।
युवंभुज्युमर्णसोनिःसमुद्राद्विमिरुहथुर्कृजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राय । पूर्यैभिः । ऐवैः । पुनः समन्यो । अभवतम् ।
युवाना । युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विभ्रिभिः ।
रुहथुः । कृजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हेयुवाना दुःखानां यावयितारावश्विनौ युवंयुवांपूर्व्येभिः पुराणनामैतत् पूर्वकालीनैश्चिरन्त-
नैः एवैः स्तुत्यंप्रतिगन्तुभिः स्तोत्रैस्तुमायभुज्योर्जनकस्य संवन्धिभिः पुनर्मन्यो यथायुवंयुवांभु-
ज्योः समुद्रगमनात्पूर्व्युवांस्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यौ अभवत् यदायुवंसमुद्रमध्ये
सेनया सह निमग्नं भुज्युं तु ग्रस्य पुत्रं अर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तावत्समुद्रावाम्बुराशेः सका-
शाद्विभिर्गन्तुभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतिर्युक्तेरश्वैश्च निरूह्युः निर्गम्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ तदानीं
पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः तुमोर्हं भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ ९-
वैः इण्गत्तौ इण्शीङ् स्थां वन् । पुनर्मन्यौ मनज्ञाने अत्र स्तुत्यर्थः मन्यते स्तौतीति मनास्तुतिः
पचाद्यच् छन्दसि चेत्मर्हार्थेयः । युवाना युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् सु-
पांस्तुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः अर्णस्राब्दावृत्तपक्षस्य मतवर्था यस्य बहुलं छन्दसीति बहुल-
ग्रहणाद्धोपः सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । ऋजेभिः
ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेन्द्रेत्यादिनारन्ययान्तो निपातितः बहुलं छन्दसीति भिस्ते-
सभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टमाह—

अजो हवीव श्विनौ तौ द्यौवां प्रोहः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसावृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

अजो हवीत् । अश्विना । तौ द्यौः । वाम् । प्रऽऊहः । समुद्रम् ।

अव्यथिः । जगन्वान् । निः । तम् । ऊहयुः । सुयुजा । रथेन ।

मनः । जवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वांयुवांतौ द्यौःतुग्रपुत्रः प्रोहः पित्रा प्रापितः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् भुज्युः उदके निम-
ग्नोऽपि अव्यथिः व्यथां पीडां अपातय वसन् अजो हवीव स्तुतिभिराह्वयत् तमाह्वातारं हे मनोजव-
सामनो वद्वेगयुक्तो वृषणा कामाभिवर्षको अश्विनौ सुयुजा सुप्तुः अश्वैर्युक्तेन रथेन स्वस्तिक्षेमं यथा-
भवति तथानिरूहयुः जलान्निर्गम्य युवांपितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् भूमिर्लिटः कसुः वि-
भाषागमहनविदविशामिति विकल्पनादिभावः भ्वोश्चेति मकारस्य नकारः । निष्टम् युष्मत्तत्तत्तसु-

ध्वन्तःपादमितिमूर्धन्यः । मनोजवसा मनसोजवद्वजवोययोस्तौतथोकौ सुपांसुलुगितिविभक्ते-
राकारः पादादित्वादामध्वितनिघावाभावेपाठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टचमाह—

अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्त्रोयत्सीममुञ्चतृकस्य ।
विजयुपाययथुःसान्वद्रेर्जातं विप्वार्चो अहतं विपेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्त्रः । यत् । सीम् ।
अमुञ्चतम् । तृकस्य । वि । जयुपा । ययथुः । सानुं । अद्रेः ।
जातम् । विप्वार्चः । अहतम् । विपेण ॥ १६ ॥

आस्त्रोऽष्टकस्येव्यर्धर्चनयदुक्तं दत्तपूर्वार्धनमतिपाद्यते वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणः स्त्रीवृ-
केणारण्यशुनाग्रस्तासती हेअश्विनी वांयुवांवदाअजोहवीत् आहूतवती यत्सीं यदाखलुवृकस्य
आस्त्रः आस्याव अमुञ्चतवर्तिकावामोचयतम् अपिच युवांजयुपा जयशीलेनरथेनअद्रेः प-
र्वतस्यसानुसमुच्छ्रितपदेशंविषययथुःशत्रुभिरावेष्टितंजाहुपास्त्रंस्तोतारंशत्रुसमूहाजिगमम्य तेनसह
अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रगतवन्तावित्यर्थः तदुक्तंपरिविष्टंजाहुपमित्यत्र । तथाविप्वार्चोविविध-
गतियुक्तस्यएतत्तंज्ञस्यासुरस्यजातमुत्पन्नमपत्यंविपेणक्ष्वेलेनअहतंयुवांहतवन्तौ यद्वा वर्ततेप-
तिदिवसमावर्ततइतिवर्तिकाउपाः वृकइतिविवृतज्योतिष्कःसूर्यउच्यते तेनग्रस्तासतीसा हेअ-
श्विनी युवामजोहवीत् आहूयत् यदाखलुयुवांवृकस्यसूर्यस्यआस्त्रःआस्यस्थानीयात्पण्ड-
लात्अमुञ्चतंअमोचयतम् सूर्येणैकीभूतामुपसंष्टयकृत्यउदयात्पूर्वरात्रेरपरभागेस्थापितवन्तावि-
त्यर्थः । तथाचपास्कः—आदित्योपिबृकउच्यतेयदावृक्रेआहूयदुपाअश्विनावादित्येनाभिग्र-
स्तातामश्विनौप्रमुमुचतुरित्याख्यातमिति । अपिच जमुपाजयशीलेनरथेनअद्रेर्मध्यस्यसानु-
समुच्छ्रितपदेशंवृष्टिचिकीर्षयाविशेषेणययथुः युवांगतवन्तौ गत्वाचविप्वार्चोविविधगतियुक्तस्य
मेघस्यसंमन्थिनाविशेषेणोदकेनजातमुत्पन्नंसर्वभूतजातमहतमगमयतं वृष्टिरुतवन्तावित्यर्थः ॥

अजोहवोऽ ह्यपतेर्षं दुर्लुगन्ताल्लडितिपियडोवेतीडागमः अज्यस्तस्यचेतिद्विर्पचनात्पूर्वमेवह्यप-
तेःसंपसारणम् । आसः षड्भित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः अहोपोनइत्यकारलोपः ।
अयुषा जिजये औणादिकउपिपत्ययः । विष्वाचः विपुनाआभिमुख्येनअश्वतीतिविग्रहः ऋ-
त्विगित्यादिनाकिन् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वेमा-
प्तेचावित्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् हनर्हिसागत्योः लडिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तोपदेशे-
त्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

श॒तंमे॒षान्बृ॒क्ष्ये॒माम॒हान॑न्त॒मःप्र॒णीत॑म॒शि॒वेन॑पि॒त्रा ।

आ॒क्षी॒ऋ॒ज्ज्वा॒श्वेअ॒श्विना॑व॒धत्तं॒ज्योति॑र॒न्धाय॑ च॒क्रधु॑र्वि॒चक्षे॑ ॥ १७ ॥

श॒तम् । मे॒षान् । बृ॒क्ष्ये । म॒म॒हान॑न्त॒मः । तमः । प्र॒क्ष्णी॑तम् । अ॒शि॒वेन॑ ।
पि॒त्रा । आ । अ॒क्षी इति॑ । ऋ॒ज्ज्वा॒श्वे । अ॒श्विनौ । अ॒ध॒त्तम् ।
ज्योतिः॑ । अ॒न्धाय॑ । च॒क्रधुः॑ । वि॒चक्षे॑ ॥ १७ ॥

शतमेषान्बृक्ष्येचक्षदानमित्यत्रयदाख्यानमवादिष्य तदत्राप्यनुसन्धेयम् । शतंशतसंख्या-
कान्मेषान्बृक्ष्ये बृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनायरासभाय ममहानं पूजितवन्तं आहारा-
र्थसमर्पितवन्तं अशिवेनअसुखकारिणापित्रास्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येनप्रणीतं कृतम् ।
अन्धमापितं ऋज्वाश्वं चक्षुष्मन्तंअश्विनावकुरुतामितिशेषः एतदेवविशदयति हेअश्विनौअक्षी
पित्राशापनष्टेचक्षुषी ऋज्वाश्वेएतत्संज्ञकेराजर्षौआधत्तं पुनर्दर्शं नसमर्थेअकुरुतम्—तदेवाह अ-
न्धाय दृष्टिहीनायज्योतिःप्रकाशकंचक्षुः विचक्षे विविधंजगद्गृष्टं चक्रधुः युवां कृतवन्तौ ॥ मम-
हानं महपूज्यामाम् लोटःकानच् संहितायांछान्दसमभ्यासस्यदीर्घत्वम् । प्रणीतम् प्रपूर्वा-
न्नयतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । अक्षी अक्षिशब्दाद्विचक्षे नुमागमश्चपामोति ईचद्विवचनेइतीकारान्तादेशश्च परत्वादीका-
रादेशः तस्मिन्लुक्तेसलुद्रवपरिभाषयापुनर्नुब्रुवन्ति उदात्तइत्यनुवृत्तेरीकारस्योदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टकमाह—

शुनमन्धायभरमहयत्सावृकीरश्विनावृषणानरेति ।

जारःकनीनइवचक्षदानःक्रज्जश्वःशतमेकंचमेपान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्वयत् । सा । वृकीः । अश्विना ।

वृषणा । नरा । इति । जारः । कनीनःइव । चक्षदानः । क्रज्जःअश्वः ।

शतम् । एकम् । च । मेपान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम मरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं शुनं सुखं अन्धायदृष्टिही-
नाय तस्मै क्रज्जश्वाय इच्छन्ती सा वृकी हे अश्विनो अश्वयुक्तौ कृत्स्नजगद्भ्यामुबन्तौ वा वृषणा
हे वृषणौ कामानां वर्धितारौ इति एवं संबोध्य नराने तारावश्विनौ अह्वयत् आहूतवती आह्वय-
न्त्यास्तस्याः कोभिप्राय इति चेत्तदुच्यते—कनीन इव यथा मातृपौवनः कामुको जारः पारदारिकः
सन् परस्त्रियैः सर्वधनं प्रयच्छति एवमृज्जश्वो महांशतमेकंच एकोत्तरशतसंख्याकान् मेपान् पौरजना-
नां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् वेनेदर्शी दुर्दर्शां प्राप्नोति ॥ कनीनः युवशब्दा-
दिष्ठनि युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवशब्दस्य कनादेशः व्यत्ययेन इष्टनः तदादेशः यद्वा कनी-
दीप्तिकान्तिगतिपु औणादिक ईनमत्ययः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

महीवांमूतिरश्विनामयोभूरुतस्त्रामंधिष्ण्यासंरिणीथः ।

अथायुवामिदंहयत्पुरंन्द्रिरागच्छतंसांवृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयःइभूः । उत । त्रामम् । धिष्ण्या ।

सम् । रिणीथः । अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरंइधिः । आ ।

अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अवःइभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनो वां युवयो महीमहतीकृतिपालनं मयोभू मयसः सुखस्य भावपित्री उत अपि
च हे धिष्ण्या धिष्ण्यास्तु वितक्षणावाकृतयास्तोतव्यौ सामं व्याधितं पुस्तं विशिष्टांगमन्यादिकंसं-
रिणीथ सप्ततावपर्वकुरुषः अथ अपि च युवामिदं युवामेव पुरंधीर्बहुधीर्घोषाविश्रलावा आह्वयत्

रोगोपशमनार्थं आहूतवती हेवृषणौ कामानां वर्धितारौ अश्विनौ अवोभिः रक्षणेः सह आगच्छतम् ।
आभिमुख्येन सीमेनां मातवन्तौ ॥ मही महती छान्दसो वर्णलोपः यद्वा महेरोणादिक इन् रुदि-
कारादकिन इति डीप् । मयोभूः भवतेरन्तर्भावित्वात्पठ्यथा वक्तिप् । रिणीथः रोगतिरेपणयोः क्रैपा-
दिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीष्टवमाह

अधेनं दस्त्रा स्तूर्यं विपक्तामपि न्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायान्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

अधेनुम् । दस्त्रा । स्तूर्यम् । विहसंक्ताम् । अपि न्वतम् । शयवे ।

अश्विना । गाम् । युवम् । शचींजिः । विहमदाय । जायाम् । नि ।

ऊहथुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयायां अश्विनौ विपक्तां विशेषेण सत्कावयवां रुशावयवामित्यर्थः अतएव स्तूर्यं नि-
वृत्तमसवां अतएवाधेनुं अदोग्धीं एवं भूतांगां शयवे एतत्संज्ञाय क्रपये अपि न्वतं एयसा अपूरयत्
अपि च पुरुमित्रस्य पुरुमित्रो नाम कश्चिदाजातस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदाय
एवत्संज्ञाय क्रपये शत्रुभिः सह योद्धुमशकाय युवं युवां जायान्यूहथुः विमदस्य गृहं मापितवन्तौ ॥ स्त-
ूर्यम् स्तुञ्ज आच्छादने अवितृस्तुतस्त्रिभ्य ईरिति ईकारप्रत्ययः वा छान्दसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पाद्-
भावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्षण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विपक्ताम् पञ्जसक्ते कर्म-
णि निष्ठा अनिदितामिति नलोपः गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपि न्वतम् पि विसेचने इ-
दित्वाचुम् भौवादिकः । पुरुमित्रस्य पुरुमित्राणि यस्य संज्ञायां मित्राजिनयोरिति बहुव्री-
ह्यावुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

एकविंशीष्टवमाह—

यवं रुकेणाश्विनावपन्ते पदुहन्तामनुपायदस्त्रा ।

अभिदस्युवकुं रेणाधर्मन्तो रुज्योतिश्चक्रथुरायपि ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय ।
दत्ता । अग्नि । दस्युम् । बकुरेण । धर्मन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः ।
आर्याय ॥ २१ ॥

आर्यायविदुषेमनुषशब्दोमनुशब्दपर्यायः मनुषायमनवेमनोरथं हेदस्मादर्शनीयावश्विनौ
वृकेणलाङ्गलेनकर्पकैः रुष्टदेशेयवंगवाद्युपलक्षितंसर्वधान्यजातंवपन्तावापयन्तौ तथा इषंअन्नना-
मेतत्सत्कारणभूतंवृष्ट्युदकंचदुहन्तामेधात्क्षारयन्तौ तथा दस्युंउपक्षयकारिणंअसुरपिशाचादिकं
बकुरेण बकुरोनामभासमानोवज्रः तेनअग्निधमन्ता धमतिर्वधकर्मा अग्निघ्नन्तौ एवंत्रिविधकर्म-
कुर्वन्तौयुवा उरुविस्तीर्णज्योतिःस्वकीयतेजः माहात्म्यंचक्रथुः कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः
यद्वा त्रिविधकर्माचरणेनआर्यायविदुषेमनवेविस्तीर्णसूर्याख्यंज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ जीवन्हि-
सूर्यपश्यति तद्धेतुभूतानित्रीणिकर्माणि युवाभ्यांकृतानीतिभावः अत्रनिरुक्तम्—बकुरोभास्करो-
भयङ्करोभासमानोद्भवतीतिवाक्यमिववृकेणाश्विनौनिवपन्तौवृकोलाङ्गलंभवतिदिकर्तृमाद।इत्या-
दिकमनुसन्धेयम् ॥ मनुषाय मनोरौणादिकउपपत्त्ययः ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टकमाह—

आथर्वणायाश्विनादधीचेऽश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतम् ।
सवांमधुप्रवोचदृतायन्वाष्ट्रंयदस्मावपिकृक्ष्यंवाम् ॥ २२ ॥
आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यंवम् । शिरः । प्रति ।
ऐरयतम् । सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । ऋतुश्चन्द्र । त्वाष्ट्रम् ।
यत् । दत्तौ । अपिष्टकृक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

तद्वांनरांसनयइत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसन्धेयम् हेअश्विनौ आथर्वणायअथर्वणः पुत्रा-
यदधीचेदभ्यङ्गान्नेमहर्षयेअश्व्यंअश्वस्यसंवन्धिशिरः प्रत्यैरयतम् प्रत्ययसप्तम्यत्तदीयमानुपंशि-
रःप्रच्छिद्यान्यत्रविधायाम्येनशिरसावष्ट्रंविंशमयोजयवमित्यर्थः सचवांमुवाभ्यांपवर्गयंविद्याम-
धुविद्यांचवदपामीतिपुराकृतांप्रतिज्ञांस्त्रतायन्सत्यामात्मानइच्छन्मधुमधुविद्यांत्वाष्ट्रंत्वदुरिन्द्राह-
न्धंमवोचत्मेकवान् हेदस्मादर्शनीयौअश्विनौ वांयुवयोःसंवन्धितदपिकृक्ष्यंछिन्नस्यपञ्चशिरसः

कक्षप्रदेशेन पुनः सन्धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वांयुवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे अ-
श्वतेऋत्विगित्पादिना किन् अनिदिवा मिति नलोपः चतुर्थ्यैकवचने अच इत्यकारलोपे चाविति दी-
र्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे माधेतस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं-
प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः अश्वे छन्दस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीष्टचमाह—

सदा कवी सुमतिमा च केवां विश्वाधियो अश्विना प्रावतं मे ।
अस्मे रयिनां सत्या बृहन्तं मपत्यसा चं श्रुत्य रराथाम् ॥ २३ ॥
सदा । कवी इति । सुमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः ।
धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे । अस्मे इति । रयिम् ।
नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यः सा चम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

हे कवी कान्तदर्शिनौ मेघाविनावश्विनौ वांयुवयोः सुमतिकल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं स-
दा सर्वदा आचके आभिमुख्येन प्रार्थये मेमदीयानि विश्वाधियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं प्रकर्षे-
ण रक्षतम् अपि चास्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनौ बृहन्तं महान्तं अपत्यसा चं अपत्यैः पुत्रादि-
भिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयं उत्कृष्टं रयिधनं रराथां प्रयच्छतम् ॥ चके कैशे शब्दे व्यत्ययेनात्मने-
पदम् लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । अस्मे सुपांसु लुगिति चतुर्थी बहुवचनस्य शोआदेशः । अपत्यसा चं
अपत्यैः सह सेवते संगच्छत इत्यपत्यसाच् छान्दसोऽपि । श्रुत्यम् श्रुतिः स्तुतिः तत्र भवं श्रुत्यम्
भवे छन्दसीति यद् यतो नावहत्यायुदात्तत्वम् । रराथाम् रादाने लोटिव्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं-
छन्दसीति शपः लुः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीष्टचमाह—

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरावधिमत्या अदत्तम् ।
त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्त्रमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥
हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वध्निः मत्याः ।
अदत्तम् । त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्त्रम् । उत् ।
जीवसे । ऐरयतम् । सुदानू इति सुदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौदातारौवानरानेतारौ हेअश्विनौ हिरण्यहस्त्वंनामपुत्रं वधिमत्याः एतत्तंज्ञायै
ब्रह्मवादिन्यैअदत्तंमायच्छतम् अपिच हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ त्रिधात्रेधाविकस्तंविच्छि-
न्नंश्वावात्स्यष्टर्षिजीवसेजीवितुंउदैरयवम् असुरैस्त्रेधास्त्रिण्डितंशरीरं पुनरेकीकृत्यउदगमयतमित्य-
र्थः ॥ रराणा रमतेःशानचि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः व्यत्ययेनमकारस्यात्वम् रातेर्वाव्यत्ययेन
शानच् पूर्ववत्श्लुः । वधिमत्याः चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसीतिषष्ठी । जीवसे जीवमाणधारणे तुम-
र्थेस्तेनेतिअसेप्रत्ययः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीश्रुचमाह—

एतानि वामश्विनावीर्याणि प्रपूर्व्याण्यायवोवोचन् ।

ब्रह्मं कृण्वन्तो ह्यपणायुवभ्यां सुवीरांसो विदथमावदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्व्याणि । आयवः ।

अवोचन् । ब्रह्मं । कृण्वन्तः । ह्यपणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः ।

विदथम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

अश्विमाहेअश्विनौ वायुवयो.संवन्धीनिपूर्व्याणिमत्नानि एतानिइदानीमयोक्तानि वीर्या-
णिवीरकर्माणिआयवोमनुष्याः मदीयाःपित्रादय.पावोचन्उक्तवन्तः वयं च हेवृषणाकामाभिव-
र्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्ममद्यात्मकंस्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैःवीरैःपु-
त्रादिभिरुपेता.सन्तः विदथंयज्ञंआवदेमआभिमुरत्येनस्तुतीरुच्चारयाम यद्वा विदथंवेद्यन्तम-
तिथितदपेक्षितप्रदानेनआवदेमआभिमुरत्येनमियपूर्विकावाचंउच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः कृविहिंसा-
करणयोश्च इदित्थानुम् लट्.शतृ धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च अतोलोपेसति
स्थानिवद्भावाहघूपधगुणाभावः । सुवीरांसः शोभनावीरायेपातेतथोक्तः आज्ञसेरसुक् वीरवी-
र्यैचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निदथम् विदज्ञाने रुविदिश्याकिदित्यथप्रत्ययः ॥ २५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

आवामित्येकादशचर्तृवीर्यं सूक्तं कक्षीवत आपर्ष्वैष्टुभमाश्विनम् तथा चानुक्तान्तम्—आवा-
मेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यांसहमातरनुवाकाश्विनशसयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

आवा॒र॒थो॒अ॒श्वि॒ना॒श्वे॒न॒प॒त्वा॒सु॒मृ॒ळी॒कः॒स्व॒वा॒या॒त्वा॒त्वा॒ङ् ।

यो॒म॒र्त्य॒स्य॒म॒न॒सो॒ज॒वी॒या॒त्रि॒व॒न्धु॒रो॒त्प॒णा॒वा॒त॒र॒हाः ॥ १ ॥

आ । वा॒म् । रथः । अ॒श्वि॒ना । श्वे॒न॒प॒त्वा । सु॒मृ॒ळी॒कः ।

स्व॒वा॒न् । या॒तु । अ॒वा॒ङ् । यः । म॒र्त्य॒स्य । म॒न॒सः । ज॒वी॒या॒न् ।

त्रि॒व॒न्धु॒रः । उ॒प॒णा॒ । वा॒त॒र॒हाः ॥ १ ॥

हेअश्विनौ वायुदयोःस्वभूतोरथः अर्वाङ्अस्मदभिमुखंआयातुआगच्छतु कीदृशोरथः श्वेनपत्वा श्वेनइत्यश्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैःपतनगच्छन् यद्वा श्वेनःपक्षी सइवशीघ्रपतन् सुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः स्ववान्धनवान् हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौयःपुष्पदीपोरथःमर्त्यस्यमनुष्यस्यमनसोजवीयान् अतिशयेनवेगवान् तद्यथावेगेनकृत्स्नंजगद्ग्रामोति ततोप्यतिशयेनक्षणमात्रादेवसर्वजगत्पर्यटतीत्यर्थः ॥ त्रिवन्धुरः बन्धुरंवेदितंसारथेःस्थानं त्रिप्रकारेणवंधुरेणयुक्तः । वातरंहाः वातस्यवायोःरंहोवेगइववेगोयस्यसतथोक्तः अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यतेसरथइतिपूर्वब्रान्वयः । श्वेनपत्वा पत्लगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिष् दासीभारादिः यद्वा दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थत्वात्भावेवनिष् ततोबहुवीहीर्ष्वपदमकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् जवोस्यास्तीतिजयवान् अतिशयेनजयवान्इतिजवीयान् आतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

त्रि॒व॒न्धु॒रेण॑त्रि॒वृ॒ता॒रथे॑नत्रि॒च॒क्रेण॑सु॒वृ॒ता॒या॒त॒म॒र्वाक् ।

पि॒न्व॒तं॒गा॒जि॒न्व॒त॒म॒र्व॒त॒नो॒व॒र्ध॒य॑तमश्वि॒ना॒वी॒र॒म॒स्मे ॥ २ ॥

त्रि॒व॒न्धु॒रेण॑ । त्रि॒वृ॒ता॒ । रथे॑न । त्रि॒च॒क्रेण॑ । सु॒वृ॒ता॒ । आ ।

या॒त॒म् । अ॒र्वाक् । पि॒न्व॒त॒म् । गाः । जि॒न्व॒त॒म् । अ॒र्व॒तः । नः ।

व॒र्ध॒य॑तम् । अ॒श्वि॒ना । वी॒र॒म् । अ॒स्मे इति॑ ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण बन्धुरंसारथिस्थानंत्रिप्रकारयन्धुरोपेतेन त्रिवृतात्रिधावर्तमानेन त्रिचक्रेणचक्रयोपेतेन सुवृताशोभनंगच्छतारथेनअर्वाक्अस्मदभिमुखंआयातुआगच्छतम् आगत्यचा-

स्मदीयागाः पितृवत्पयसापूरयतम् नोस्माकं अर्वातोश्वाञ्जिन्वतंप्रीणयतम् अपिच हेअश्विनौ
अस्मेअस्माकंवीरंपुत्रादिकंवर्धयतं प्रवृद्धंकुरुतम् ॥ त्रिचक्रेण त्रीणिचक्राण्यस्यसतथोकः त्रि-
चक्रादीनांछन्दस्युपसङ्ख्यानमितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रचमाह—

प्रवद्यामनासुवृतारथेनदत्ताविमंशृणुतंश्लोकमद्रेः ।

किमद्गवांप्रत्यवर्तिगमिष्ठाद्भुविप्रासोअश्विनापुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् ।

श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अद्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा ।

आद्भुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हेदसौदर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामनाप्रलुप्तगमनेनशीघ्रगामिना सुवृताशोभनवर्तनेनरथे-
नागत्यअद्रेः आदरंकुर्वतःस्तोतुः इमंश्लोकंस्तुतिलक्षणाभिमांवाचंशृणुतम् अद्गाश्विना हेअ-
श्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरन्तनाः विप्रासोमेधाविनः वांपुत्रांअवर्तिस्तोतृणांदारिद्र्यंप्रतितप-
रिहर्तुंगमिष्ठागन्तवमावाहुः कथयन्ति किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रभेवर्तते किंनकथयन्ति कथयन्त्ये-
वसर्वे तथासत्यागन्तव्यमिति ॥ प्रवद्यामना तोपसृष्टेधात्वर्थेवर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसि-
धात्वर्थेइतिवतिः यामापणे आवोमनिनिविवहुलवचनाद्भावेमनिन् ततोयहुम्रीहौपूर्वपदमरुति-
स्वरत्वम् । अद्रेः दृङ्आदरे आङ्पूर्वादस्मादौणादिकःकिमत्ययः आङोह्रस्वश्च । गमिष्ठा
गन्तृशब्दात्तुच्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृन्तोपः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । आहुः प्र-
त्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रचमाह—

आवांश्येनासोअश्विनावहन्तुरथेयुक्तासंआशर्वःपतद्गाः ।

येअसुरोदिव्यासो नगृध्रांअग्निप्रयोनासत्यावर्हन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासं । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः ।

आशर्वः । पतद्गाः । ये । अप्सुतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः ।

अग्नि । प्रयः । नासत्या । वर्हन्ति ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ रथेयुक्तासः युक्ताः सारथिनावहनप्रदेशेयोजिताः आशवः व्याभ्रुवन्तः पतद्वाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः वांयुवांआवहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु येअश्वाः अमुरः आपद्भवत्तरोपेताः दिव्यासोनगृध्राः अन्तरिक्षेवर्तमानागृध्राख्याःपक्षिण-
हवशीमंगच्छन्तः हेनासत्यौ युवां प्रयोहविलक्षणमन्त्रं अभिलक्ष्य वहन्तिप्रापयन्ति तादृशाद-
तिपूर्वव्रसंवन्धः ॥ असुरः तुरत्वरणे अपशब्दोपपदादस्मादकिप्चेतिकिप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

आवांरथंयुवतिस्तिष्ठदन्नजुष्टीनरादुहितासूर्यस्य ।

परिवामश्वावपुपःपतद्वावयौवहन्त्वरुपाअभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अन्नं । जुष्टी । नरा । दुहिता ।

सूर्यस्य । परि । वाम् । अश्वाः । वपुपः । पतद्वाः । वयः । वहन्तु ।

अरुपाः । अभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवतिस्त्वरुणीसूर्यस्यदुहिताजुष्टीपीतासवी वांयुवयोः अन्नदम्
रथंआतिष्ठत् आरुढवती तयासहितौवांयुवांअश्वाः अभीकेगृहसमीपेत्वरथंपरिवहन्तुपरिप्रापय-
न्तु कीदृशाअश्वाः वपुपः वपुरितिरूपस्यशरीरस्त्वानामधेयम् तद्वन्तः छान्दसोमत्वर्थमि-
त्यलोपः पतद्वाः पतंगाः उत्पतनसमर्थाः वयोगच्छन्तः अरुपाः आरोचमानाः हिंसकरहितावा ॥
अत्र इतरागोपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणाद्भवदाद्यमोगेपिदृश्यंशब्दात् विभक्त्यर्थेनलुप्तपयः । जुष्टी
जुष्टीपीतसेवनयोः औणादिकः कुप्रत्ययः दोतोगुणवचनादितिडीप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

उद्वन्दनमैरतंदंसनाभिःरुद्रेभंदस्त्रावपणाशर्चीभिः ।

निष्टौर्यंपारयथ.समुद्रात्पुनश्च्यवानंचक्रथुर्धुवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरत्तम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्त्रा । वृपणा ।

शर्चीभिः । निः । तौर्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् ।

चक्रथुः । धुवानम् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ वन्दनधेतत्संज्ञं कर्षिदंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कृपादुदैरतम् उदैरयतम् उदग-
मयतम् हेदस्मादर्शनीयौ वृषणाकामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभिः रेभं एतत्संज्ञं कर्षिदंश-
रात्रीर्नवाहानिचकूपे निवसन्तं तस्मादुदैरयतं उदतारयतम् तथा तौ ध्यंतु ग्रस्य पुत्रं भुज्यं स पुद्गे निमग्नं
आत्मीयाभिर्नोभिरश्वैश्च स मुद्राभिष्पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ तथा च्यवानं च्यवनं कर्षिजी-
र्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् ईरगतौ कम्पने च ण्यन्ताह्रडिह्रड्यभय-
धेति शप आर्धधातुकत्वाणोरनिटीति णिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽष्टकमाह—

युवमत्रयेव नीताय तत्समूर्जमोमानं मश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुःप्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुपाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवधनीताय । तत्सम् । ऊर्जम् । ओमानम् ।

अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपि रिप्ताय । चक्षुः ।

प्रति । अधत्तम् । सुष्टुतिम् । जुजुपाणा ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ युवं युवां अवनीताय शतद्वारेपीडापघ्नगृहे अवस्तास्नीताया प्रये तर्पणीद्वार्थं
प्रक्षिप्तं तु पार्थिवी शीतोदके नावारयेथाम् अपि चास्मै अत्रये ओमानं सुखकरं ऊर्जरसवदन्नं अधत्तं प्राय-
च्छतम् तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुपाणा सेवमानौ युवां अपिरिप्ताय असुरैर्वाहण्यपरीक्षार्थं इ-
हासीनः समष्ट्युष्टामुपसंजानीहीति अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वाय कपये चक्षुः व्युष्टाया उप-
सः प्रकाशं कधीणाशब्दं प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ यद्वा अपिरिप्ताय अपिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टये एवं वि-
धाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् अवतरोणादिको मतिः ज्वर-
त्परेत्यादिनावकारस्योपधायाश्च ऊर्ध्वं गुणः । अपिरिप्ताय लिप उपदेहे अस्मात्कर्मणि निष्ठा कपिल-
कादित्वाहृत्य विकल्पः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुपाणा जुषीमीति सेवनयोः छा-
न्दसो लिट् लिटः कानज्वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टकमाह—

युवं धेनुं शयवेनाधितायापि न्वतमश्विनापूर्वार्थम् ।

अमुञ्चतं वर्तिकां मंहसोनिः प्रतिजंघां विश्पलां या अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना ।
 पूर्याय । अमुञ्चतम् । वर्तिकाय । अंहसः । निः । प्रति । जंघाम् ।
 विशपलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवंयुवां पूर्यायपुरातनाय नाधिताययाचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय
 ऋषयेधेनुंनिवृत्तप्रसवामदोग्धीं अपिन्वतंपयसाअसिञ्चतम् सर्वदापयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः अ-
 पिच वर्तिकांवृकेणग्रस्तांचटकसदृशींशकुर्निअंहसःवृकास्यलक्षणात्पापावनिरमुञ्चतम् निरमो-
 चयतम् यद्वा पुनःपुनर्वर्ततइतिवर्तिकाउपाः तामाद्रित्येनाभिग्रस्तांयुवाममोचयतम् तथाविशपला-
 यैसंग्रामेछिन्नजंघायैअगस्त्यपुरोहितस्यत्वेष्टस्यसंबन्धिन्यै एतत्संज्ञायैस्त्रियैआयसीजंघामत्य-
 धत्तम्प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

युवंश्वेतंपेदवइन्द्रजूतमहिह्नमश्विनादत्तमश्वम् ।
 जोहूत्रमर्योअभिभूतिमुग्रंसहस्रसांरूपणंवीङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रजुतम् । अहिह्नम् । अश्विना ।
 अदत्तम् । अश्वम् । जोहूत्रम् । अर्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ।
 सहस्रसाम् । रूपणम् । वीङ्गम् ॥ ९ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदवेपेदुनाम्रेतातेयुवंयुवांश्वेतंश्वेतवर्णकश्चिदश्वंअदत्तमायच्छत-
 म् कीदृशइन्द्रजुतं इन्द्रेणयुवाभ्यांगमितदत्तमित्यर्थः अहिह्नंशत्रूणांहन्तारम् जोहूत्रंअतिश-
 येनसङ्ग्रामेष्वाहातारम् अर्यः अरेःशत्रोःअभिभूतिंअभिभावकंउग्रंउर्ध्ववीर्यवन्तमित्यर्थः स-
 हस्रसां सहस्रसंख्याकस्यधनस्यसंभकारंदातारंवा वृपणंसेकारंयुवानमित्यर्थः वीङ्गम् दृढाङ्ग-
 मित्यर्थः ॥ इन्द्रजुतम् जुडतिसौनोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्तर्भावितवर्णार्थायकर्मणिनिष्ठा तृतीया-
 कर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् ह्यतेर्यह्लुगन्तादौणादिकःवृष्यत्ययः प्रत्ययस्यपि-
 स्वादनुदात्तत्वेधागुस्वरःशिष्यते । अर्यः अरिशब्दात्पष्ठचेकवचनेजसादिपुछन्दसिवाचनमिति
 घेर्द्वितीतिगुणस्यविकल्पितत्वादभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तैरुदात्तत्वम् । अभिभू-
 तिम अभिभूयनेनेत्यभिभूतिः करणेकिन् तादौवेविगतैःप्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् सानो-
 वेःसनतेर्वाजनसनसनेतिविट् विह्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् ॥ ९ ॥

दशमीधृचमाह—

तावाँनराखर्वसेसुजाताह्वामहेअश्विनानार्धमानाः ।

आनउपवसुमतरथेनगिरोजुपाणासुविताययातम् ॥ १० ॥

ता । वा॒म् । न॒रा । सु । अ॒र्व॒से । सु॒ज॒जा॒ता । ह॒वा॒म॒हे । अ॒श्वि॒ना ।

ना॒र्ध॒मा॒नाः । आ । नः । उ॒प॒ । व॒सु॒म॒ता । र॒थे॒न । गि॒रः । जु॒पा॒णा ।

सु॒वि॒ता॒य॒ । या॒त॒म् ॥ १० ॥

नरानेतारौहेअश्विनौ सुजाताशोभनजन्मानौ तावाँतौपुवाँनाधमानाःधनंयाचमानाः वयंस्तो-
सारःअवसेरक्षणार्थंसुहवामहे शोभनमाह्वयामहे गिरःस्तुवीःजुपाणासेवमानौयुवाँवसुमताधनयु-
केनरथेननोस्मानुपायातम् उपागच्छतम् किमर्थं सुवितायसुपुत्राव्यायधनायसुखायवा ॥ सु-
जाता शोभनंजातंजन्मययोस्तीसुजावौ सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । नाधमानाः नापृथाज्जायाम् । जुपाणा जुषीषीतिसेवनयोः ताच्छीलिकश्चानश्च नृदा-
दित्वाच्छः पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय सुपूर्वादेतेःकर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुबह् स्तूपमा-
नावक्तृइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीधृचमाह—

आश्वेनस्यजर्वसा नूतनेनास्मेयातं नासत्यासजोपाः ।

हवेहिवाँमश्विनारातहव्यःशश्वत्तमायाउपसोव्युष्टौ ॥ ११ ॥ ११ ॥

आ । श्वे॒न॒स्य॒ । ज॒र्व॒सा । नू॒त॒ने॒न । अ॒स्मे॒ । द॒र्ति॒ । या॒त॒म् ।

ना॒स॒त्या॒ । स॒जो॒पाः । ह॒वे॒ । हि॒ । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना । रा॒त॒ह॒व्यः ।

श॒श्व॒त्त॒मा॒याः । उ॒प॒सः । वि॒ड॒ष्टौ ॥ ११ ॥ ११ ॥

हेनासत्यावश्विनौ सजोपाः सजोपसौसमानप्रीतियुक्तौ श्वेनस्यशंसनीयंगच्छतोश्वस्यनू-
तनेननवतरेणप्रत्यमेणजवसोवेगेनसहितौयुवामस्मेअस्मान् आयातंआगच्छतम् अश्विना हेअ-
श्विनौ रातहव्योवाँपुवाँयातंरातहव्येनहविषायुक्तःसन् शश्वत्तमायाः कालात्मकदयानित्यायाउ-
पसः व्युष्टौविवासनसमयेवाँपुवाँहवेआह्वया मि हिर्हेतौ हियस्मादेवंतस्मादायातमित्यर्थः ॥ अस्मे

सुपांसुलुगितिशतःशेआदेशः । सजोपाः तेनैवद्विवचनस्यसुआदेशः । हवे ह्वेओल्लुत्तमैकवचने बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपगुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्छादि-
पुषाठान्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९॥

आवारयमितिदशर्चचतुर्थसूक्तं दैर्घतमसस्यकक्षीवतआर्षजागतमाश्विनम् तथाचानुक्रा-
न्तम्—आवारंधंशजागतमिति । प्रातरनुवाकस्याश्विनेकवौजागतेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनशस्त्रे
ष तथाचसूत्रितम्—आवारथमभूदिदयोवांपरिज्मेतिवीणीति ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

आवारथंपुरुमायमनोजुवंजीराश्वंप्रज्ञियंजीवसेहुवे ।
सहस्रंकेतुंवनिनंशतद्वसुंश्रुष्टीवानंवरिवोधामञ्जिप्रयः ॥ १ ॥

आ । वा॒म् । रथ॑म् । पुरु॑ऽमा॒यम् । म॒नः॑ऽजु॒वम् । जी॒र॑ऽअ॒श्वम् ।
य॒ज्ञि॒यम् । जी॒व॒से॒ । हु॒वे॒ । स॒ह॒स्रं॑ऽके॒तुम् । व॒नि॒नम् । श॒त॒त॒व॒सुम् ।
श्रु॒ष्टी॑ऽवा॒नम् । व॒रि॒वः॑ऽधा॒म् । अ॒ञ्जि॒ । प्र॒यः॑ ॥ १ ॥

हेअश्विनौवांपुत्रयोः संयन्विनंरथंजीवसेजीवनार्थं प्रयोहवित्तक्षणमन्त्रंअभिलक्ष्यआहुये
आहुयामि कीदृशंपुरुमायं बहुविधाश्व्यं बहुविधकर्माणं वा मनोजुवंषमनइषशीर्षमच्छन्तं जीराश्वं
जपवदश्वोपेतम् यज्ञियंयेप्तेप्ताह्नातुमर्हं सहस्रंकेतुंअनेकध्वजं सहस्रस्यधनस्यकेतयितारं ज्ञाप-
यितारं वा वनिनं वनमित्युदकनाम तद्वन्तं शतद्वसुंशतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीचानम् श्रुष्टीतिक्षि-
प्रनाम क्षिप्रंसंभजमानम् यद्वा सुखवन्तम् वरिवोधां वरिवइतिवचनाय वरिवसोधनस्यदातारम् ॥
पुरुमायम् बहुवीहीन्विचित्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वा तत्पूर्वादर्शआदित्वाद् । जीराश्वम् जुह-
विगत्यर्थःसौत्रोधातुः षोरीचेनिरर्द्धकारान्तादेशश्च बहुवीहोपूर्वपदमलविस्तरत्वम् । यज्ञियम्
यमतिगम्यांपत्त्रजाविनिअर्हार्थंचप्रत्ययः । हुवे ह्वेओल्लुत्तमैकवचने बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् लुगि-
त्यनुसृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोल्लुक् अवङ् । शतद्वसुं शतवसुं छान्दसस्तकरोपजनः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऊर्ध्वाधीतिः प्रत्यस्य प्रथामन्यधा यिशस्मन्त्समयन्त आदिशः ।
स्वदामि घर्म प्रति यन्त्यूतय आवांमूर्जानी रथं मश्विना रुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रथामनि । अधायि । शस्मन् ।
सम् । अयन्ते । आ । दिशः । स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति ।
ऊतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रथामनि प्रयाणे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्ववने धीतिः अस्मदीया बुद्धिः
ऊर्ध्वाङ्मुखा प्रत्यधायि प्रत्यस्थायि तदनन्तरं दिशः देष्टव्याः स्तुतयोपि समयन्ते अश्विन्यां सङ्ग-
च्छन्ते आकारः समुच्चये अहंचस्तोता घर्ममहाधीरस्थं यद्वा क्षरणशीलान्यादिकं हविः स्वदामि
स्यादूकरोमि ऊतयः अपितारो रक्षकाः कृत्विजश्च प्रतियन्ति घर्मप्रतिगच्छन्ति संस्कारार्थं अपि च
हे अश्विनौ वांयुवयोः रथं ऊर्जानी सूर्यस्य दुहिता आरुह्य आरुढवती ॥ प्रथामनि याप्रापणे आ-
तोमनि निजितिकृत्य लुपुटो वहुलमिति वहुलवचनाद्भावेमनिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदमकृतिस्वर-
त्वम् । शस्मन् शंसुस्तुतौ अन्ये ज्योतिषिदृश्यन्त इति मनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थ-
त्वादुपधानकारलोपः सुषांसुगितिसप्तम्याल्लुक् । अयन्ते अयपयगतौ भौवादिको नुदाचेव । ऊ-
तयः किञ्चकौ च संज्ञायामिति अवतेः कर्तरि किञ्च ज्वरत्वेत्यादिनावकारोपधयोक्तृ । अरुह्य
कृष्टरुहिष्य इति चुरादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मंयन्मिथः पस्पृधानासो अगर्मत शुभे मखा अमिता जायवोरणे ।
युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमावरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगर्मत । शुभे । मखाः ।
अमिताः । जायवः । रणे । युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः ।
यत् । अश्विना । वहथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

मखाःमखवन्तोयज्ञोपेताः अमिताःअपरिमिताःजायवोजयशीलाःमनुष्याः रणेसंग्राभेशुभे
शोभनायधनायतदर्थमिथःपस्पृधानासःअन्योन्यंस्पर्धमानाःयद्यदासमगमतसङ्गच्छन्ते तदानींअ-
श्विनहेअश्विनौ युवोरहयुवयोरेवरथःप्रवणेप्रकर्षेणसंभजनीयेभूतलेचेकितेज्ञायते देवेषुमध्येयु-
वामेवरक्षणार्थंशीघ्रंरथेनागच्छथइत्यर्थः यद्येनरथेनसूरिंस्तोतारंमवि वरंश्रेष्ठंधनंआवहथः प्राप-
यथः सरथइत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः स्पर्धसंधर्षे छान्दसोलिट् तस्यलिट् कानजादेशः छान्दसंरेफस्य
संपसारणं अकारलोपः । अगमत गमेच्छान्दसोलङ् सयोगम्यृच्छीत्यादिनात्मनेपदम् बहुलं-
छन्दसीतिशपोलुक् झस्यादादेशः गमहनेत्युपधालोपः । मखाः मखोयज्ञः अर्शआदित्वादच् । जा-
यवः जिजये छवापाजीत्यादिनाउण् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्छान्दसोवर्तमानेलिट्
अतोलोपयलोपौ । यव सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

युवंभुज्युंभुरमाणंविभिर्गतंस्वयुंक्तिभिर्निवहन्तापितृभ्यआ ।
यासिष्टवर्तिर्दृपणाविजेन्यं१दिवोदासायमहिचेतिवामवः ॥ ४ ॥

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विभिः । गतम् । स्वयुक्तिभिः ।
निवहन्ता । पितृभ्यः । आ । यासिष्टम् । वर्तिः । दृपणा ।
विजेन्यम् । दिवः । दासाय । महि । चेति । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

दृपणा कामानांविपितराहेअश्विनौ युवंयुवांभुरमाणंविभिःअश्वैःध्रियमाणंगतंसमुदेनि-
ममंभुज्युंनुम्रपुत्रंस्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैः नौविशेषश्च निवहन्ता नितरांनवहन्तौ पि-
तृभ्यआ आङ्मयांदायाम् यत्रपितरस्तुग्रादयआसतेतावत्पर्यन्तमित्यर्थः विजेन्यमितिदूर-
स्थंदूरेवर्तमानंवर्तिःतुग्रस्यगृहंमतियासिष्टंअगच्छत्वम् अपिच दिवोदासापराक्तेरुतंवांपुत्रयोःतंब-
न्धिअपोरक्षणंशंवरहननरूपंमहिमहद्गभीरंचेतिअस्माभिर्ज्ञायते ॥भुरमाणं दुभृजधारणपोषणयोः
कर्मणिष्टिःशानच्प्यत्ययेनशः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् । पितृभ्यआ मयांदायामाङ्कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा पञ्चम्याडापरिभिरितिपञ्चमी । यासिष्टं यापापणे यमरमनमातांसकृचेतिसगागमः सिच-
इडाममः । विजेन्यं विजनोदूरदेशः तत्रभवविजेन्यं भवेछन्दसीतिवद नित्स्वरितइतिस्वरित-
त्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

युवोरश्विनावपुपेयुवायुजंरथंवाणीयेमतुरस्यशर्ध्वम् ।

आवापतित्वंसख्यायंजग्मुपीयोपावृणीतजेन्यायुवांपती॥५॥२०॥

युवोः । अश्विना । वपुपे । युवायुजम् । रथम् । वाणी इति ।

येमतुः । अस्य । शर्ध्वम् । आ । वाम् । पतित्वम् । सख्यायं ।

जग्मुपी । योपां । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति॥५॥२०॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवोः युवयोर्वाणीवननीयौप्रशस्यौअश्वौयुवायुजंयुवाभ्यांयुज्यमानं
रथंआजिघावनसमयेअस्यरथस्ययत्नशर्ध्वंप्राप्यंआदित्याख्यंअवविभूतंलक्ष्यंवपुपेशोभनार्धत-
द्येतु, सर्वेभ्योदेवेभ्यःपूर्वंप्रापयामासतुः तदनन्तरंचआजग्मुपीआगतवती जेन्याआजिघावने-
नजीयमानायोपासूर्यां सख्यायसखित्वाययुवांयुवयोः पतित्वंअवृणीत कथमिति ममयुवामेवप-
तीभर्तारविति॥ युवोः पृथीद्विवचनेयोचीतियत्वस्यसर्वविधीनांछन्दसिचिकित्पतत्वादभावे शेषे-
लोपइतिदकारलोपः अतोमुणेइतिपररूपत्वम् । युवायुजम् युवावौद्विवचनेइतिद्वार्थाभिधायकस्य
युप्पच्छब्दस्यअविभक्तावपिष्यत्ययेनयुवादेशः । शर्ध्वं शृधुपसहने अस्मादण्यन्तादचोयदिति
यद् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुपी गमेर्लिट्.कसुः उगितश्चेतिङीप् वसोःसंप्रसारणमिति
संप्रसारणम् गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या जिजये औणादिकण्यप्रत्ययद्विलोपश्च ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

पृथीष्टकमाह—

युवैरेभंपरिपूतेरुरुप्ययोहिमेनघर्मपरितप्तमत्रये ।

युवंशयोरवसंपिप्ययुर्गविप्रदीर्घेणवन्दनस्तार्यायुपा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिपूतेः । उरुप्यथः । हिमेन । घर्मम् । परितप्तम् ।

अत्रये । युवम् । गयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण ।

वन्दनः । तारि । आर्युपा ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवारेभंऋषिपरिपूतेः परितःमेरकादुपद्रवात् उपपत्तनाद्वाउरुष्यथःअरक्षथः
 उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियार्स्कः । तथा अत्रयेऋषयेपरितःपरितस्तसंघर्मअसुरैःपीडार्थप्रक्षिप्तदीप्य-
 मानंतुषामिहिमेनशीतोदकेनअवारयेथाम् यद्वा हविषामत्रयेभक्षयित्रेअग्नयेपरितःसंख्यंकिरणैःसं-
 तसंघर्म अहर्नामैतत् अहः हिमेनवृष्ट्युदकेनहविःसंपादकम्रीहाद्युत्पत्त्यर्थंअवारयेथाम् अपिच
 शयोः एतत्तत्तस्यऋषेः गविनिवृत्तमसवायांधेनौअवसारक्षकंपयः युवंयुवांपिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ
 तथा जीर्णांगोवन्दनऋषिः दीर्घेणायुषामप्रवारियुवाभ्यांप्रवर्धितः प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं
 अवतरोणादिकः असत् । पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् लिङ्यङोश्चेतिपीभावः ॥६॥

तप्तमीष्टमाह—

युवंवन्दनंनिर्ऋतंजरण्ययारथंनदंस्त्राकरणासमिन्वथः ।

क्षेत्रादाविप्रंजनथोविपन्ययाप्रवामत्रंविधतेदंसनांभुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःऋतम् । जरण्यया । रथम् । न । दंस्त्रा ।

करणा । सम् । इन्वथः । क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया ।

प्र । वाम् । अत्रं । विधते । दंसनां । भुवत् ॥ ७ ॥

हेदंस्त्राअश्विनौ युवंयुवांजरण्ययाजरयानिर्ऋतंनिःशेषेणप्राप्तंवन्दनंऋषिकरणाकर्मणांक-
 तारौशिल्पकुशलौयुवांसमिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुरुते तत्रदृष्टान्तः—रथंन यथाकश्चि-
 त्शिल्पीजीर्णरथंपुनरप्यभिनयंकरोतितद्वत् अपिच विपन्ययास्तुत्यागर्भस्थितेनवामदेवेनस्तु-
 तौसन्तौ क्षेत्रादवा आकारःसमुच्चये मातुरुदरलक्षणाजन्मस्थानात् विप्रमेधाविनंतृष्टिं
 जनथः जनयथश्च तथा वांयुवयोः दंसनारक्षणात्मकं कर्म अत्रास्मैविधतेपरिचरतेयजमानाय
 प्रभुवत्प्रभवतु रक्षितंसमर्थंभवतु ॥ निर्ऋतं ऋगतौ कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । जरण्यया जरणक्रियाहंजरण्याअन्यावस्था छन्दसिचेतिषः । करणा करोतेरन्येभ्यो-
 पिदृश्यतइतियुच् । इन्वथः इविष्यामौ इदित्त्वानुम् भौवादिकः । जनथःजनीमादुर्भावे णिच्यु-
 पधावृद्धिः जनीजृपृक्रसुरअइविमिच्चान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वं छन्दस्युभययेतिरापआर्धधातु-
 कत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः । विपन्यया पनस्तुतौ अघ्यादयश्चेतिभावेयत् व्यत्ययेनान्तोदात्त-
 त्वम् । विधते विधविधाने तौदादिकः लटःशतृ गतुरुनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् भवत-
 ट्ठेदचडागमः बहुलछन्दसीतिशपोलृ भूसुवोस्तिङीतिगुणमतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

अगच्छतं कृपमाणं परावर्तिपितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । परावर्ति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा ।

निवाधितम् । स्वः स्वती । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः ।

अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुः पुत्रस्य त्यजसा त्यागेन निवाधितं पीडितं भुज्यं कृपमाणं युवांस्तु वन्तं अगच्छतम् युवारंक्षणार्थं गतवन्तौ यस्मादेवं तस्मात् हेअश्विनौ स्वर्वतीः स्वस्य त्यः शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुत्वात् चित्राश्चायनीया युवोरहयुवयोरेव कृतीः ऊतयो-
रक्षाः अभीके समीपे अभिष्टयः सर्वैः प्राणिभिः अश्वेषणीया अभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणं कृप-
तिः स्तुतिकर्मा अयंचतुर्दादिर्दृष्टव्यः । स्वर्वतीः सुपूर्वादर्ते भावे विच वतो मनुष्ये छन्दसीर इति म-
नुषोक्तम् । अभिष्टयः इषदृष्टायाम् भावे किन् शकन्वादि त्वात्परत्वरूपत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

उत स्यावां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौ शिजो हुवन्त्यति ।

युवंदधीचो मन आ विवास्तथोथा शिरः प्रति वामश्च वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वाम् । मधुमन् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य ।

औशिजः । हुवन्त्यति । युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवास्तथः ।

अयं । शिरः । प्रति । वाम् । अश्च्यम् । वदत् ॥ ९ ॥

उतअपिच हेअश्विनौ मधुमन्मधुमन्तौ वांयुवांस्यासामक्षिकारपन्मदसोमस्यौ शिजो हुवन्त्यति
वअस्तौव तथा औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्यपानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति
हुवन्त्यति युवामाह्वयति युवंयुवांच तस्येमक्षिकापेमधुदानुमधुविद्याधिनी सन्तौ दधीच आधर्वणस्य
ऋषेर्मन्त्रित्तं सुश्रूयया आविवास्तथः पर्यचरतम अथानन्तरं तस्मिन् प्राप्ते सति अश्च्यं वांयुवास्यां
मनिहितं अश्वस्य संविधयश्च शिरः नत्रपुवां सति मधुविद्यां अवदत् सकृपिराश्वेन शिरसा उपदिष्ट-

वानित्यर्थः ॥ मधुमदं सुषांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । अरपत्वरपत्पव्यकायांवाचि । मदे मदीहर्षे
मदोनुपसर्गेइतिभावेअप् । दुवन्यति द्वेनृसर्पायांशब्देच त्पुट्चेनिभापेत्युद् बहुलंछन्दसीतिसं-
प्रसारणम् । हुवन्यति हुवनमात्मनश्छति सुषाआत्मनःक्यच् अन्यलोपश्छान्दसः वर्णव्याप-
र्याजत्वम् । अश्व्यं अश्वेभवमश्व्यम् भवेछन्दसीतियत् ॥ ९ ॥

दशमोष्ठचमाह—

युवंपेदेवंपुरुषारंमश्विनास्पृधांश्चेतंतंरुतारंदुवस्यथः ।

शौर्यैरभियुं पृतनासुदुष्टरंचर्क्यमिन्द्रमिवचर्पणीसहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

युवम् । पेदेवै । पुरुषारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् ।

दुवस्यथः । शौर्यैः । अभियुम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्क्यम् ।

इन्द्रम्इव । चर्पणिंसहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदेवेपेदुनाज्जेराज्ञेपुरुषारंयहुभिर्वरणीयंस्पृधांसंग्रामेस्पर्धमानानांशत्रू-
णांतरुतारंतराकं श्वेतंशुभ्रवर्णइन्द्राङ्गधमश्वंयुवंयुवांदुवस्यथः दत्तयन्तौ पुनरपिकीदृशंशौर्यैः
शौर्यैतइतिशर्याः योच्चारःतैःपृतनासुसंग्रामेपुदुस्तरंतरीतुमशक्यंअभियुंअभिगतदीर्घि चर्क्यंसं-
वैपुकार्येषुपुनःपुनःप्रयोग्यइन्द्रमिवचर्पणीसहंइन्द्रोयथाशत्रून्अभिभवति एवंशत्रुजनानामभिभ-
वितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां स्पर्धसङ्घर्षे किप्चेतिकिप् चशब्देनदशिमहणानुकर्पणात्तस्यचविध्यन्त-
रोपसंग्रहार्थत्वादकारस्पलोपेरेफस्पर्धसंप्रसारणम् सायेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तरुतारं तृ-
ह्वनतरणयोः अस्मानृचिमसितस्कभितस्वभितेत्यादौनिपातनाद्गुप्तसिद्धिः । चर्क्यम् करोते-
र्यंहलुगन्ताद्विभाषाकृद्वृपोरितिक्यप् ततस्तुक् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

काराधदितिद्वादशार्चपञ्चमसूक्तम्अत्रानुक्रम्यते—काराधवद्वादशान्त्यादुःस्वमनाशिनी आ-
द्यागायत्री द्वितीयाककुप् तृतीयाचतुर्थी काविराण्णनष्टरूप्यौ पञ्चमीतनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिक्
विष्टारबृहदो रुतिर्विराट्तिस्त्रोगायत्र्यइति । अस्यायमर्थः—अनुवृत्तेरोरिशिजौदैर्घतमसःकक्षीवानृ-
पिः आद्यागायत्रीविद्वांसाविदित्येपाककुप् मध्यमपादस्पद्वादशाक्षरत्वात् मध्यमश्वेत्ककुविति
हितलक्षणम् तृतीया साविद्वांसित्येपा काविराट् नवकयोर्मध्येजागत.काविराडित्युक्तलक्षणोपे-

तत्वात् चतुर्थीविपृच्छामीत्येपानष्टरूपी नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् मयाघो-
पइत्येपापञ्चमोतनुशिरा एकादशिनोःपरःषट्कस्तनुशिरेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् श्रुतंगायत्रमित्ये-
पापघी यद्यपि पादसंख्ययाउष्णिक्नभवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् युवंहीतिसप्तमीविष्टारबृह-
ती अष्टिनोर्मध्येदशकौविष्टारबृहतीति तल्लक्षणापेतेत्वात् माकस्मादित्यष्टमीकृतिः जागतावष्टकश्च-
कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् दुहीयन्तिनवमीविराट् दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आश्विनं वै इति
वैशब्दमयोगात्तुसादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमाश्विनम् अधःस्वमस्येत्यन्त्ययादुःस्वमनाशनं प्रति
पाद्यते असोयातेनोप्यतेसादेवतेतिन्यायेन तदेव देवता सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः घर्माभिष्टवे आदि-
सौनवर्चा विनियुक्ताः सूत्र्यते हि—काराध्वोत्राश्विनावामिति नवाभात्यग्निरिति । काराध्वोत्रा-
श्विनावामिति नवविच्छन्दस इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

काराध्वोत्राश्विनावांकोवांजोपञ्भयोः । कथाविधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोपे ।

उभयोः । कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ वांयुवांकाहोत्रा वाङ्मामेवत् कीदृशीस्तुतिलक्षणावाक्राधत् आराध-
यति प्रीतीकरोति युवयोर्माहात्म्यानुत्पास्तुतिर्नास्तीत्यर्थः किञ्च वांयुवयोरुभयोर्योपेजोवणे
सेवने प्रीणने वासमर्थः कः स्तोता विधते युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः अप्रचेताः युवयोर्मा-
हात्म्यमजानंश्चकथकेन प्रकारेण विधाति गुवांपरिचरति युष्मद्विपर्ययपरिचरणमपिनकर्तुं शक्यत इ-
त्यर्थः ॥ राधत् राधसाधसंसिद्धौ षेट्यडागमः । जोपे जुपीमीनिसेवनयोः भावे चञ् अच्चादा-
द्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसीति किञ्चान्दात्यकारवचनेथाप्रत्ययः किमः क इति कादेशः ।
विधाति विधविधाने तौदादिकः षेट्याडागमः । अप्रचेताः प्रकृष्टचेतोयस्यासौ प्रचेताः नञ्समासे-
व्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

विद्वांसाविदुर्ःपृच्छेदविद्वानित्यापरोअचेताः नूचिन्नुमन्त्रैर्अर्कैः ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः ।
अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इथा इत्थमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अविद्वान् अज्ञः स्तोत्राविद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेव दुरोद्वा-
राणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति अपरः अश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः य-
स्मात् चेतसा ज्ञानेन रहितः तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः सौचाक्रौ शत्रुभिरनाक्रान्तौ अश्विनौ नूचित-
क्षिप्रमेवमर्ते मनुष्ये स्तोत्रिभक्तानुग्राहकतया सन्निधत्त इति वाक्यशेषः ॥ इथा था हेतौ चच्छन्दसी-
ति था प्रत्ययः इदमइश एतेतोरथोरिति इद्भावः यदि था हेतौ चेत्पत्र इदमशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीं
इदमस्थमुः एतदन्तात्परस्याविभक्तेर्व्यत्ययेन सुपांसुलुगिति डादेशः । अक्रौ क्रमुपादविक्षे-
पे अस्मान्मुपपदेकृत्य ल्युटोचहुलमिति चहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनस्वनक्रमगमो विडिति विड्
विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् नञ्समासे व्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टवमाह—

ताविद्वांसाहवामहेवांतानोविद्वांसा मन्मवोचेतमद्य ।
प्रार्चय्यमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा । मन्म ।
वोचेतम् । अद्य । प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनो विद्वांसा सर्वज्ञौ तावांतौ युवांहवामहे आह्वयामहे तावौ आहूतौ विद्वांसा अभिज्ञौ
युवानोऽस्मभ्यमन्ममननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रं अद्यास्मिन्काले वोचेतं ब्रुवाणौ भूयास्तं सचाहं युवाकुर्यां
कामयमानः स्तुत्यासंयोजयन्वा दयमानः युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चय प्रार्थय प्रार्थय प्रार्थय प्रार्थय
सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतम् नृञ्प्रत्ययायां वाचि ब्रुवोवचिः लिङ्चाशिष्यद् वचउभि-
त्युमागमः । आर्चत् अर्चं पूजयाम् भौवादिकः तिडांतिडो भवन्तीति मिपस्तिडादेशः । दयमानः
दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः
शिष्यते । युवाकुः युवांकामयत इति युवाकुः मितद्वादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्रत्ययः अविभक्ता-
वपिव्यत्ययेन युवावौ द्विवचने इति युवादेशः आत्वं च यद्वा युमिश्रणे औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

विपृच्छामिपाक्या॒नदेवान्वपट्कृतस्याद्भुतस्यदत्ता ।

पातंचसहसोयुवंचरभ्यसोनः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वपट्कृतस्य । अद्भुतस्य ।

दत्ता । पातम् । च । सहसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांविपृच्छामिविशेषेणमष्टमिच्छामि पाक्यान् पक्वव्यपज्ञानान् परिपक्वमतीन-
न्यान्देवान् नपृच्छामि किन्तु युवामेवसर्वज्ञौपृच्छामीत्यर्थः हेदत्तादर्शनीयौतौ युवयुवांवपट्कृ-
तस्यवपट्कारेणामौद्भुतस्यअद्भुतस्यआश्चर्यभूतस्यमहतः सहसः अतिशयेनबलवतः बलोत्पा-
दकस्यसोमस्यस्वांशलक्षणमेकदेशंपातंच नोस्मांश्चरभ्यसः अतिशयेनरभस्विनः प्रौढोद्यमान् कु-
रुतम् ॥ पाक्या पचेर्नहलोण्यं चजोःकुषिण्यतोरितिकुत्वम् तित्स्वरः सुषांसुलुगितिबिभक्ते-
र्डादेशः । वपट्कृतस्य वपट्शब्दस्योर्यादित्वेनगतित्वाद्भितिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पातं
पापाने बहुलंछन्दसीविशपोलुक् । सहसः सहतेअभिभवत्यनेनेतिसहोबलम्अहुन् तदस्यास्ती-
तिसहस्यी मत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनिकईयसुन् विन्बोर्लुक् छान्दसईकारलोपः । र-
भ्यसः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः पूर्ववत्प्रक्रियाज्ञेया ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

प्रयाघोपेभृगवाणेनशोभेययावाचायजतिपञ्चियोवाम् ।

प्रेपयुर्नविद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

प्र । या । घोपे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति ।

पञ्चियः । वाम् । प्र । इपयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ प्रभवतिसमर्थाभवतिसावाक् यावाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोपेघोपाख्यायाःपुत्रे
सुहृत्स्याख्येकपौ भृगवाणेन भृगौच गोभेशोभते ययाचस्तुतिलक्षणयावाचा पञ्चियः पञ्चाअग्नि-
रसः तेषांकुलोत्पन्नः कक्षीवान् युवांपजतिपूजयतिस्तीति सापिशोभतइत्यर्थः इपयुर्न इपमर्जंआ-
त्मनःकामयमानश्चविद्वान् स्तुन्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्रभवतु युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामोभ-

वत्तित्यर्थः ॥ घोषे घोषानामकाचिद्वलवादिनीकक्षीवतःपुत्री अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रेवर्तते । भृगव्राणे चिरन्तनोभृगुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति किप् धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् शचादि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः वृषादिः । शोभे शुभदीप्तौ लोपस्त-
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इषयुः इषगवौ इष्यति गच्छतीति इषमन्त्रं इषुषधलक्षणः कः यद्वा इष-
इच्छायाम् इष्यते सर्वैः प्राणिभिरिति इषमन्त्रम् व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्रशब्देन संहितायां
माद्रहोढोढ्येपेप्येपुवृद्धिर्वक्येति वृद्धिः ॥ ५ ॥

॥ इति मथ्यमस्याष्टमे द्वाविंशो वगः ॥ २२ ॥

पठौ च माह—

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्विरिरेभाश्विनावाम् ।

अक्षीशुभस्पतीदन् ॥ ६ ॥

श्रुतम् । गायत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चित् । हि । विरेभ ।

अश्विना । वाम् । आ । अक्षी इति । शुभः । पुती इति । दन् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीपुक्तं गायत्रसाध्ना निष्पाद्यं निष्पन्नं वास्तोत्रं तर्कवानस्य स्वलद्वते-
रन्धस्य ऋज्जाश्वस्य संवन्धि श्रुतं शृणुतम् अहं चिद अहमि च वां युवांसहि विरेभस्तुतवान् किं कुर्वन्
हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वास्वामिनौ अक्षीयुवाग्यां दत्ते च क्षुपी आदन् आ-
ददानः तस्मै इव मसमपि अभिमत फलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतम् श्रुतवणे लङि बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लुक् । तर्कवानस्य तर्कगतौ अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मन्दगतितर्कस्य ते
औणादिक उभयप्रत्ययः । भृगवर्णस्येति वत्समि योजेया । विरेभ रेभशब्दे । अक्षी ईषद्विवचने इत्य-
क्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः । शुभस्पती सुचामन्त्रिते पराङ्मत्स्वरे इति पष्ठचन्तस्य पराङ्म-
वद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् आङ्पूर्वाद्दातेराडोदोनास्य विह-
रणे इत्यात्मनेपदम् व्यत्ययेन शतृ जुहोत्यादित्वात् श्लुः द्विवचनप्रकरणे छन्दसि चेति वक्तव्यमिति व-
चनात् द्विवचनाभावः छन्दस्युभययत्सुभयथाश्रयणात् शतृ सार्वधातुकत्वेन डित्वम् आर्धधा-
तुकत्वादात्तोलोप इति चेत्पाकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

युवंस्यास्तंमहोरन्युवंवायन्निरतंतंसतम् ।

तानौवसूसुगोपास्यातंपातंतोदकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् ।

निः६ अतंतंसतम् । ता । नः । वसू इति । सु६गोपा । स्यातम् । पातम् ।

नः । दकात् । अघयोः ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ महोमहतोधनस्यरन्रातारौदातारौयुवंयुवांकश्चनास्तम्यवनिरतंतंसतंधना-
निनिरगमयतम् रक्षकौविनाशकावपियुवाभेवेत्यर्थः हेवसूवासयितारावश्विनौ ता तादृशौयुवं
युवानोस्माकंसुगोपा सुगुगोपायितारौरक्षितारौस्यातंभवतम् अपिचनोस्मान्अघायोः अघंपाप-
फलंनोस्माकमिच्छतोदकात् स्तेनात्पातंरक्षतम् ॥ महः महत्श्रान्दसोऽच्छन्दोपः । रन्
दन्इतिवत्प्रक्रियोन्नेया व्यत्ययेनैकवचनम् । निरतंतंसतम् तसिअलङ्कारे अस्माण्यन्ताहु-
दि णिभिद्गुल्यइतित्रेभ्यश्च द्विर्वचनादिच गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाःबाधितत्वात् सन्वद्धावाभावः ।
सुगोपा सुपांसुगुगितिबिभ्रकेलुक् । अघायोः अघंपरेपामिच्छति छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच्
अश्वाघःस्यादित्यात्यम् क्वाच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

माकस्मैधातमभ्यमित्रिणैनोमाकुत्रानोगृहेभ्योधेनवोगुः ।

सनाभुजोअशिंश्वीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातम् । अमि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र ।

नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः । स्तन६भुजः । अशिंश्वीः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ अमित्रिणेअमित्रंमित्रराहित्यंतद्वत्कस्मैचिदपिशत्रवेनोस्मान्माभिधातम् आ-
भिमुख्येनमावस्थापयतम् अपिचनोस्माकंगृहेभ्यः सराशाव स्वनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्चपा-

लयन्त्योधेनवोगावः अशिन्धीः शिशुनावत्तेनविरहिताः अस्मदीयेगृहेअशयानावास्तव्यः अकु-
 व्रचिव् अस्माभिरगम्येपदेगेमागुः मागच्छन्तु॥ धानम् धाओमाडिलुडि गातिस्थेतिसिचोलुकृन्-
 माडयोगेइत्यडभावः । अकुत्र परादिच्छन्दसिवहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गुः इण्गतो इणो-
 गालुङीतिगादेशः गानिस्थेतिसिचोलुकृ आतइतिशेर्जुस् । स्तनाभुजः भुजपाटनाभ्यवहार-
 योः स्तनेभुञ्जन्तिपालयन्तीतिस्तनाभुजः क्विप् अन्येपामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । अ-
 शिन्धीः सत्प्यशिन्धीतिभाषायामितिछन्दस्पिच्यत्ययेननिपातनंदष्टव्यम् यद्वा शिशुरस्या-
 स्तोतिशिन्धी छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वा-
 छन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः अथवा शीड्स्वप्ने उत्तर्गच्छन्दसीतिकिमत्ययः द्विर्वचनह्रस्वत्वे पर-
 नेकाचइतियण् छान्दसोवकारः पूर्ववत्समासस्वरौ ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

दुहीयन्मिन्नधितयेयुवाकुंरायेचनोमिमीतंवाजंवत्यै ।
 इपेचनोमिमीतंधेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिन्नधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतम् ।
 वाजंश्चत्यै । इपे । च । नः । मिमीतम् । धेनुश्चत्यै ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ युवाकुयुवांकामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारोवास्तोदारः
 मिन्नधितयेमित्राणांवन्युजनानांधारणार्थं दुहीयन्सुध्मत्तकाशावधनानिदुहन्तिप्रामुबन्ति अदोनो-
 स्मानपिवाजवत्यैवाजयुक्तायचरायेधनायमिमीतकुरुतम् तथा धेनुमत्यैधेनुभिर्युक्तायेपेन्यायचनो-
 स्मान् मिमीतंकुरुतम् अस्मज्यंस्तोतृभ्यः वल्युकधनगोयुकम नचमयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन्
 दुहमपूरणे दुहिर्दोहः इगुपधान्कदितिभावेइत्ययम् । दुहिमात्मनइच्छतिदुहीयति सुषआत्मन,क्य-
 च् दुहीयतेर्लेट्यडागमः इत्यथलोपइतीकारलोपः यद्वा दुहेर्लिङिअस्परजितिन्यत्ययेनरन्नादे-
 शाभावेरूपमेतत् छान्दसोन्त्यलोपः यद्वा रन्नादेशेरुत्तेछान्दसोरेफस्ययकारः अतएवव्युत्पत्य-
 नवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु सुषांस्तुलुगितिजसोलुकृ । मिमीतम् माद्मानेशब्देच जौहोत्या-
 दिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृजामिदित्यस्यासत्येत्वम् चवायोगेप्रथमेतिनिघातमतिषेधः ॥ ९ ॥

दशमोष्टकमाह—

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरिचाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्वम् । वाजिनीवतोः ।

तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः वाजोर्नबलं वातद्वयक्रियावतोरश्विनोः अनश्वं अश्वरहितं अश्वराहित्ये-
पित्तमध्यातिशयेन गच्छन्तं रथं असनं अहंस्तोतासमभजम् तेन चरथेन भूरिमभूतं श्रेयश्चाकन
कामये ॥ असनम् वनपणसंभक्तौ लट् । चाकन कनोदीप्तिकान्तिगतपु छान्दसोलिट् णलुत्तमो-
वेति णित्वस्य विकल्पनाद्बद्धभावः । तुजादित्वादप्यासदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

अयं समहमातनुह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखोरथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । ऊहाते । जनाम् । अनु । सोमपेयम् ।

सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहितहे रथ अयं पुरोवर्तीत्वम् मामातनुविस्तारय पुत्रपौत्रधनादिभिः सद्यः कु-
रु यद्वा अयं अयमानं त्वामाप्नुवन्तं मामितियोग्यं सच्चसुखः शोभनावकाशः सुखहेतुरारथः जनान्
अनुस्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रति ऊहाते ऊहाते अश्विभ्यामीयते अतो भविष्यामिदीयते तत्सर्वं
रथपवददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं इदो यं पुंसि यद्वा अयपयगतौ पचाद्यच् । समह मघ-
मिति धननाम मघेन सह वर्तत इति समघः छान्दसो वर्णनिकारः यद्वा महपूजयाम् महयति पूजय-
तीति महोधनम् पचाद्यच् । ऊहाते बहुपापणे कर्मणि लट् च्याडागमः यजादित्वात्संसारणम्
तस्य छान्दसो दीर्घः अट्पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकण्वस्वरः शिष्यते । सोमपेयम् पापा-
ने अचोषदिति भावे यन् ईद्यतीति ईकागदेशः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् रुदुचरपदमकृति-
स्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

अधस्वर्मस्य निर्विदेभुः अतश्चरेवतः । उभातावस्मिन् शपतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अध । स्वमस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः । उजा ।
ता । बलि । नृश्यतः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अधइदानीमभातसमये स्वमस्यस्वमंप्रतिनिर्विदेनिर्विण्णोस्मि तथाअभुञ्जतः परान् रक्षतः^{३५}
रेवतोधनवतश्च पुरुषस्यएवंभूतंपुरुषंपत्यपिनिर्विण्णोस्मि यतःआउभात्तावुभौ वसि क्षिपंनश्यतोना-
शांप्राप्नुवतः स्वमदृष्टपदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येवधनंअभुक्तंअदत्तंसदक्षिणभेयनश्मति त-
दुभयविषयोनिर्वेदोमांराधतइत्यर्थः अत्रस्वममात्रस्यअसत्त्वमविपादनेनदुःस्वमस्यापिअसद्भावः
प्रतिपादितः अतएवापादुःस्वमनाशिनीतिपुज्यते । स्वमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमतिकर्मणःसंपदा-
नत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठ्यते । विदे विद्वत्भागे आगमानुरासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । रेवतः रयिशब्दा-
न्मतुष रयेर्मतौबहुलमिति संपसारणम् छन्दसीरइतिमतुषोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुषउदात्तत्वमितित-
स्योदात्तत्वम् । उभा ता उभयवस्तुषांसुलुगित्पाकारः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेत्रयोर्विशोयर्गः ॥ २३ ॥

॥ इतिदशतप्पाप्रथमेमण्डलेसप्तदशोनुपाकः ॥ १७ ॥

अष्टादशोनुवाकेषुसूक्तानि तत्रकदित्येतिषड्दशर्चमथर्मस्त्कम् अत्रानुब्रूयते—कदि-
त्यापञ्चोनावैश्वदेववेति । अनुवर्तमानकक्षीवानृपिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् विश्वेदेवाहन्द्रो-
वादेवता विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टुचमाह—

कदि॒त्यानूँःपात्रं॑दे॒वय॒तांश्रव॑द्वि॒रोअर्द्धि॑रसा॒न्तुर॑ण्यन् ।
प्र॒यदा॑न॒द्विरा॑आ॒हर्म्य॑स्यो॒रुर्क॑सतेअ॒ध्वरे॑यज॒त्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नून् । पात्रम् । देव॒व्य॒ताम् । श्रवन् । गिरः ।
अर्द्धिरसाम् । तुर॒ण्यन् । प्र । यत् । आर्न॑ट् । विशः । आ । ह॒र्म्यस्य॑ ।
उ॒रु । क॒स॒ते । अ॒ध्व॒रे । यज॑त्रः ॥ १ ॥

नृः पात्रं नृन्पातानृणांस्तुतेनैतृणांपुरुषाणां रक्षणशीलइन्द्रः तुरण्यन् गौरुपधनं प्रेरयन् देव-
यतादेवंद्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वाइन्द्रं आत्मनइच्छतां अद्विरसाष्टपीणां अस्माकं हत्थाइत्यं-
युज्यमानागिरःस्तुतीः कवकदाकस्मिन्काले श्रवत् शृणुयात् यद्यदासइन्द्रः हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षि-
तेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनो विशाः ऋत्विग्लक्षणान्मनुष्यान् आभिमुख्येन प्रानृप्तामो-
ति तदानीं अध्वरे अस्मदीये यज्ञे यज्ञो यष्टव्यः सन्न उरुबहुलं कंसते क्रमं ते स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥
कव कदा अन्त्यलोपश्छान्दसः । नृः पात्रं नृन्पेद्वित्संहितायां नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पू-
र्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पात्रम् पारक्षणे ताच्छीलिकस्तन् व्यत्ययेन सौरमादेशः
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां सुप्रआत्मनः क्यच् ततो लटः शट् शतुरनुमह-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्य-
न् तुरणत्वरायाम् कण्ठादिः । आनट् अश्रोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् औपाते व्यत्ययेन भ्रम्
विकरणाः ब्रश्वादिष्वत्वे जभवम् आडागमः । हर्म्यस्य हर्म्यशब्दादर्शादित्वाद्दच् । कंसते क्रमु-
पाद्विक्षेपे वृत्तिसर्गतायनेपुक्रमइत्यात्मनेपदम् लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । यजत्रः अ-
मिनक्षीत्यादिनायजेरत्रप्रत्ययः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकाह—

स्तंभीद्वांसधरुणं प्रुपायद्भुवाजाध्रविणं नरोगोः ।

अनुत्स्वजांमहिषश्चक्षुतवामेनामश्वस्यपरिमातरंगोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्याम् । सः । धरुणम् । प्रुपायत् । ऋभुः । वाजाय ।
द्रविणम् । नरः । गोः । अनु । स्वऽजांम् । महिषः । चक्षुत् । वाम् ।
मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

सइन्द्रः द्यां दुर्लोकं स्तंभीद् स्तम्भातिखलु तथागोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वजस्यो-
दकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेवा सइन्द्रः ऋभुः सूर्यात्मना उरुविस्तीर्णं भासमानं सन् द्रविणं सर्वैः
पणिभिः अभिद्रवणीयं धरुणं उदकनाभैवत् सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजाय अचार्यं वलार्थं वा प्रु-
पायत् पुष्पांति सिस्रति प्रवर्षतीत्यर्थः अपिच महिषः महन्नाभैवत् महान् सूर्यं रूपी इन्द्रः स्वजांस्वः
सकाशात् उत्पन्नां द्वां वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वारात्रिः यद्वा मकारेण वृणोतीति वारा उपा-
सामनुचक्षत चटिः पश्यतिकर्मा अनुपश्चात्पश्यति प्रकाशते स्वयं यौगमकारो विस्वगत्यानिष्पादित-

पारावेरुपसश्चपश्चादुदेतीत्यर्थः अपिचेदमपरमाश्चर्यम् यद्यमश्वस्यमेनां स्त्रीनामैतव सिष्यंवड-
वांगोर्मातरं जननीं परिवर्षरीत्येविपरीतामकरोत् कदाचिद्वद्भोलीत्याश्वामांगामुत्पादयामास
तदप्रमतिपाद्यते मच्चान्तरेचेन्द्रवाक्यरूपेणतद्विस्पष्टमवगम्यते॥ धरुणं धारोर्णिदुक्चेत्युनप्रत्ययः ।
पुषायत् पुषष्टुपस्तेहनस्तेचनपूरणेषु क्रैयादिकः लेट्यडागमः छन्दसिशायजपीत्यहावपिश्रामत्यय-
स्य शायजादेशः । नरः नूनये बहुलवचनावक्रदोरितिकर्तव्यम् । चक्षत चक्षिड्व्यकायांवा-
चि छान्दसोलङ् बहुलंछन्दसोविशपोलुगभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

नक्षद्वर्भमरुणीःपूर्वराट्पुरोविशामर्द्धिरसामनुद्युन् ।
तक्षद्वर्भनियुतंस्तम्भान्चतुष्पदेनर्यायद्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्वम् । राट् । तुरः । विशाम् ।
अर्द्धिरसाम् । अनु । द्युन् । तक्षत् । वज्रम् । निद्युतम् । तस्तम्भत् ।
याम् । चतुःषपदे । नर्याय । द्विषादे ॥ ३ ॥

अरुणी, अरुणवर्णा आरोचमाना वा उपसः राट् राजन्यप्रकाशयन् सूर्यात्मा इन्द्र, पूर्वपूर्वर्क-
पिभि, मयुक्तम् हवम् इदानीं अस्माभिः क्रियमाणे आह्वानेन क्षवत् क्षतुशृणोतु कीदृश अनुद्युन्
अनुदिवत् विशांमनुष्याणां अद्विरसाष्टप्रीणांस्तोतृणां तुर, धनस्य मेरयिता अपिच स इन्द्रः व-
ज्रस्वकीयं आयुधं नियुतं हन्तव्येन सह निवरां युक्तं तक्षदकरोत् तथा द्यां द्युलोकं तस्तं भव अस्तं-
भयच्च यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः किमर्थं नर्याय नृशयोहिताय चतुष्पदे गवाश्वा-
दये द्विषादे मनुष्याय च एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् नक्षगती लेट्यडागमः । पूर्वम् पूर्व, कृत-
मिनिषौचेति प्रत्ययः । राट् राजदृष्टी अस्मादन्तर्भावितव्यार्थावक्ति । तुरः तुरत्वरणे इगुप-
धलक्षणः कः । तक्षत् तक्षत् क्षतनूकरणे बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । तस्तं भव दृग्भि-
स्कृतिगतिप्रतिबन्धे अस्माक्यन्तास्तुडिचडिरूपम् चडचन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्योदात्तत्वम्
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वाज्जिघाताभावः । चतुष्पदे चत्वार, पादा अस्य संख्यासु पूर्वस्येति पाद-
शब्दस्यान्यलोप, समासान्तः चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पाद, पदिति पद्भावः । द्विषादे पूर्ववत्प्रक्रिया
अयं तु विशेषः अयस्म्यदित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभ्यावेपद्भावाभावः द्वित्रिष्यां पादं पूर्वसुबहु-
व्रीहौ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्य मदे स्वयं दाऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकम् ।

यध्दं प्रसर्गे त्रिककुस्त्रिवर्तदद्रुहोमानुषस्यदुरोवः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयम् । दाः । ऋताय । अपिष्वृतम् । उस्त्रियाणाम् ।

अनीकम् । यत् । ह । प्रसर्गे । त्रिककुप् । निष्वर्तत् । अपि । द्रुहः ।

मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अस्यसोमस्यपानेनमदेर्हसति ऋताययज्ञार्थस्वयंस्तुत्यमपीवृतपणिभिर्गुहासुनिगूढमु-
स्त्रियाणांगवामनीकंसंघं दाः अङ्गिरोभ्योदत्तवानसि उत्तरोर्ध्वं परोक्षकृत यद्ध यदाखलु प्रसर्गे-
युद्धे त्रिककुप् त्रिपुलोके पुञ्चिह्न इन्द्र निर्वर्तत् नितरावर्तेत तदानीं सङ्द्रोद्गुहोद्गोधुः मानुषस्य मनो-
संघं निधनोसुरस्यपणे संघं धीनिदुरोद्वाराणि गवामनिर्गमनाय सिहितानि अपवः अपवृणोति उद्धाटयति ॥
स्वयम् स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यत् संज्ञापूर्वकस्य विधेरेनित्यत्वाद्बद्धभावः । अपीवृतम् अपि-
पूर्वावृणोते कर्मणि निष्ठा निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः गतिरन्तरङ्गतिगते प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसर्गे
प्रकर्षेण सज्यन्ते विमुच्यन्ते स्मिन्निपवदिति प्रसर्गः अधिकरणे षञ् रुद्धतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् छान्दस-
स्थापादिस्वराभावः । निर्वर्तत् वृत्तवर्तने लट्यङागम व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ष वृञ्वरणे छान्द-
सेल्लुब्धिमन्नेवसेति षुर्लुङ् गुणे हलङ्चादिलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतांगधःसुरेतस्तुरणैर्भुरण्यू ।

शुचियत्तरेक्कायं जन्तसवर्दुर्घायाः पर्युस्त्रियायाः ॥ ५ ॥ २४ ॥

तुभ्यम् । पर्यः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुरेतः । तुरणैः ।

भुरण्यू इति । शुचिं । यत् । ते । रेक्काः । आ । अयं जन्तः ।

सवः श्दुर्घायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्र तुरणेष्विप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यूः रुद्धं प्रगत्योपयन्त्यौ पितरौ उत्पादयन्त्यौ घात्रावृषिज्यौ-
यथापयः साक्षात्पल्लवगन्धविः अनीतांगोऽप्यनयता न्यधिपातामित्यर्थः कीदृशापयः राधः
राधकं समृद्धिकरं सुरेत शोभनरेतस्कं कृत्स्नमगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः हविः सक्ताशादिम
गदुत्पद्यते अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्पन्नादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायै नृष्टिर्वृष्टेरप्रततः प्रनाशति ॥

यद्यदाचद्यावाप्रथिवीभ्यां गोध्वानीतं शुचिशुद्धं सर्वदुष्टायाः क्षीरस्य दोग्ध्या उल्लियायाः गोः पयः रेवणः
धननामैतत् धनवदतिप्रियं यद्वा अतिरिक्तं प्रवृद्धमेवं विधं हविः ते तुभ्यमायन्त आभिमुख्येन य-
जमानाः प्रायच्छन् तदानीं दुरोमानुषस्य द्दाराणि अपवृणोतीति पूर्व्यासंबन्धः । अनीताम् णीन् प्राप्णे
लडि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । सुरेतः सोमं सीमलो गोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरणे तुरण-
स्वरायाम् कण्ठादिः यक् क्विप्चेति क्विप् अतो लोपयलोपौ । मुरण्यु मुरणधारणपोषणयोः अयमपि-
कण्ठादिः यक् औणादिक उपत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

पष्ठीमृचमाह—

अधुप्रजं ज्ञेतरणिर्ममत्तुप्ररोच्यस्या उपसोनसूरः ।

इन्दुर्येभिराष्टस्वेदुहव्यैः स्तुवेणसिञ्चज्रणाभिधाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः ।

न । सूरः । इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वेदुहव्यैः । स्तुवेण ।

सिञ्चन् । ज्रणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अथ इदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव सतरणिः शत्रूणां तार-
कः अस्मात्प्रमत्तुमादयतु सच प्ररोचि प्रकृष्टं रोचते तत्र दृष्टान्तः—अस्याः अस्माभिः प्रदृश्यमानायाः उपस-
समीपे वर्तमानः सूर्य इव ज्रणा ज्रणीयः स्तोतव्यः इन्दुः सोमः धाम आहवनीयलक्षणं स्थानम-
मिलक्ष्य स्तुवेण सिञ्चन् सिञ्च्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैर्येभि र्यस्माभिः आष्ट आंशितः
आसीत् तान् स्मान्मादयति त्वर्थः ॥ जज्ञे जनी प्रादुर्भावे लिटि गमहनेत्युपचालोपः । ममत्तु मदी-
हर्षे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । रोचि रचं दीप्तिं छान्दसो वर्तमाने लुक् व्यत्ययेन । ज्ञे श्रिणादेशः ।
आष्ट अशमो नने कर्मणि लडि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । ब्रथादिपत्वेष्टत्वम् 'आडागमः' यदृत्ता-
सित्यमिति निपातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः शदिप्रमैश्वर्यं औणादिक उपत्ययः अनित्यमागमशासन-
मिति नुममावः इदूनि प्रमृता निचतानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषाम् यद्वा जिह्वीदीप्तौ स्वायत्ता-
नि इदूनि इद्वानि हव्यानि येषाम् अथवा स्वभूतमिदं पुरो गतिहव्यं हविर्येपांतेतथोक्ताः एषोदरादित्वाद-
भिमतरूपसिद्धिः । सिञ्चन् पिचि र्हरणे व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः शेषु चादीनामिति नुम् । ज्रणा
ज्रतिः स्तुतिर्कर्म अस्मात्कर्मणि ल्युट् सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः व्यत्येन लिट्स्वराभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह-

स्विध्माय ह्ननधितिरपस्यात्सूरौ अध्वरेपरिरोधनागोः ।

यद्धप्रभासिकृत्व्यानुद्यूननर्विशेषश्चिपेतुराय ॥ ७ ॥

सुहृध्मा । यत् । वनधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि ।

रोधना । गोः । यत् । ह । प्रभासि । कृत्व्यान् । अनु । द्यून ।

अनर्विशे । पशुक्षिपे । तुराय ॥ ७ ॥

यद्यदिस्विध्मासुदीक्षास्यावनाधिति वनेछेत्तज्येवृक्षसमूहे निषात-याशस्त्रीअपस्यात् अप
विशसनात्मकस्वकीयकर्मकर्तुमिच्छेत् तदानीं सूर प्रेरकोध्वर्यु अध्वरेयज्ञेगो पशो रोधनारो-
धनाययूपेनियोजनायपरिभवति समर्थोभवति यद्वा स्विध्मासूर्यकिरणै सुदीक्षावनाधिति वनमुदकम-
स्याधीयतइतिवनधितिर्मेघमाला सायद्यदाअपस्यात् अपप्रवर्षणलक्षण कर्मकरोति तदानीं सूर
प्रेरकइदं अध्वरेयज्ञस्थनिमित्तभूतेअध्वर्तव्येअहिंसितज्येन्तरिक्षे वर्तमान सन् गोर्वृष्ट्युदकस्यरो-
धनारोधनान्यावरणानिपरिपरितोनिवारयतीतिशेष उत्तरार्धे च प्रत्यक्षकृत हेइदं सूर्यात्मनावर्त
मानस्त्व कृत्व्यान् कृत्वीतिकर्मनाम कर्मसुसाधून् द्यून दिवसान्अनुलक्ष्य यद्ययदाखलुप्रभासिप्रक
र्षणदीप्यसे तदानींअनर्विशेअनसाशकटेनइध्वनाद्याहरणायअरण्यप्रविशते यद्वा गतज्यस्थलप्रतिगन्तु
मशक्तायपुरुषायपश्चिपेशून् प्रेरयते तुराय त्वरमाणायगोधनपालायचसिद्धचेदमिममितिवाक्य-
शेष ॥ स्विध्मा शोभनमिध्मदीप्तमाश्रयदीप्तिर्वायस्या सातथोक्ता नन्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् ।
अपस्यात् अप शब्दास्तुपआत्मन क्यच् रेण्याडागम । रोधना रुविर्आवरणे ह्युच्चेतिमावेत्युद्
शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लप । अनर्विशे अनसाविशतिप्रामोतीत्यनर्विद् विशते क्विप् अहरादी-
नापत्यादिपूषस्त्वानमितिसकारस्यरेफादेश यद्वा अर्ते कर्मणिक्विप् अरगतकथप्रति विशतिप्रामो-
तीतिअर्विद् नअर्विद्अनर्विद् अज्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतएवज्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रह ।
पश्चिपे इषगतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेतिक्विप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह-

अष्टामहोदिवआदोहरीइहयन्नासाहंमभियोधानउत्सं ।

हरियन्तेमन्दिनंदुक्षन्वृधेगोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आर्दः । हरी इति । इह । धुम्नस्तर्हम् ।
अभि । योधानः । ऊत्सम् । हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् ।
धुक्षन् । वृधे । गोर्भसम् । अर्द्रिभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हेन्द्र महोमहतोदिवोमदकरस्य सोमस्याष्टाभोक्तारौ हरीस्वकीयावधौ इह अस्मिन्कर्म-
णिआदः पीतशेषसोमेपायय तथा धुम्नासाहं धुम्नस्यास्मदीयस्यघनस्याभिषवितारम् उभयमुत्पाव-
यितारम् शत्रुंपोधानः योधनशीलस्त्वमभिषव यत्पदातेतववृधेवर्धनाय हरिमनोहरं मन्दिनमदकर-
गोरमसम् अत्रगोशब्दःपयसिर्वर्तते पयोबलंतद्वेगवन्तंवीर्यवन्तमित्यर्थःवाताप्यंवातेनप्राप्तयं वात-
तुल्येनशीघ्रकारिणात्पयापातन्यमित्यर्थः एवंविधंसोममद्रिभिःप्रावभिः धुक्षन्तुहन्तिप्रकृतिजोमिपु-
ष्वन्ति तदानीम् अष्टतिपूर्वत्रसंघः ॥ अष्टां अशभोजने तृच् आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिङभावः ।
धुक्षन् पदकालीनोमप्रावच्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

त्वमायसंप्रतिवर्तयोगोर्दिवोअश्मानमुपनीतमृभ्वा ।
कुत्साययत्रंपुरुहूतवन्वच्छुष्णमनन्तैःपरियासिवधैः ॥ ९ ॥
त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् ।
उपंशनीतम् । ऋभ्वा । कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वन्वन् ।
शुष्णम् । अनन्तैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हेन्द्र त्वंगो गन्तुः शुष्णस्यासुरस्यवधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रतिवर्तयः आभिमुख्ये-
नन्यसृज क्रीडशंषज्जदिवोद्युलोकात्ऋभ्वादीसेनत्वष्टाउपनीतम् आनीतमश्मानंशीघ्रंशत्रोर्व्यापकं यत्र-
पदा हेपुरुहूतपुरुषिर्बहुभिःस्तोतृभिराहूतेन्द्र कुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेऽशुष्णंशोपकमसुरमनन्तैर्निर्व-
धिकैर्वधैर्हननमायनैः आयुधैर्वन्वन् हिंसन्परियासि परितो गच्छसि तदानींतद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय-
इत्यर्थः ॥ अश्मानम् अशूयासौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमानिन् । ऋभ्वा जसादिपुच्छदसिवावचन-
मितिनाभावस्यविकल्पितत्वादमावेयणविशः । वन्वन् वनुयाचने अत्रहिंसार्थं तथाचयास्कः—
वनुष्यतिहन्तिकर्मानवगतसंस्कारोभवतीति । वधैः हन्ध्ववधइतिहन्तेःकरणेअप् तत्सन्नियोगेनवधा-
देशश्च सचादन्तोन्तोदात्तः तस्यातोलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

पुरायत्सूरस्तमसोऽर्पितेस्तमद्रिवः फलिगंहेतिमस्य ।

शुष्णस्यचित्परिहितं यदोजोदिवस्परिसुग्रंथितं तदादः १० ॥ २५ ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिष्टतेः । तम् । अद्रिष्ट्वः । फलिङ्गम् ।

हेतिम् । अस्य । शुष्णस्य । चित् । परिहितम् । यत् । ओजः ।

दिवः । परि । सुग्रंथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुरायत्यदासूरः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः सङ्गामातमुक्तोभवदिति शेषः तदानीं हेअदिवः आद्रिणात्यनेनेत्याद्रिर्वज्रः तद्वन्निद्रं तं फलिगं मेपनामैतत् मेषरूपेणावृण्वन्तहेतिहन्तारं शुष्णं असुरमस्यनिरसितवानसि यद्वा अस्यशुष्णस्यासुरस्यहेतिहन्तसाधनम् आयुधं फलिगं मेषलक्षणं प्राभाङ्गीरिति शेषः तथाशुष्णस्यचित्शोषयितुरसुरस्यचयदोन आच्छादकं बलं दिवस्परिद्योतमानस्यसूर्यस्योपरिपरिहितमाच्छादितं सुप्तसूर्यसक्तं तदोन तस्मात्सूर्यादादः आदृणाः विश्लिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अदिवः छन्दसीरतिमतुपोवत्वम् मतुवसोरुतिनकारस्यरुत्वम् । हेतिम् कृत्यत्युयोबहुलमिति बहुलवचनाद्धन्तेः कर्तरि क्तिन् उतियुतीत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य असुक्षेपणे छटःसिप् तस्यव्यत्ययेन ह्यादेशः अतोहेरितिहेल्क् । दिवस्परि पद्यग्या परावध्यर्थे इति विसर्गनैनीयस्यसत्वम् । अदः द्विविदारणे छडिसिपिवहुलं छन्दसीति विकरणस्यलुक् गुणेहलन्त्याभ्यङ्गितिसिलोपः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २६ ॥

एकादशीमृचमाह—

अनुत्वामृहीपाजंसीअचक्रेद्यावाक्षामांमदतामिन्द्रकर्मन् ।

त्वंवृत्रमशश्यानंसिरासुमहोवज्रेणसिष्वपोवराहुम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मृही इति । पाजंसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामां ।

मदताम् । इन्द्र । कर्मन् । त्वम् । वृत्रम् । आशश्यानम् । सिरासु ।

महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुम् ॥ ११ ॥

हेइन्द्र महीमहौमहस्यौपाजसीबलरथ्यौअचक्रेअचङ्क्रमणेसर्वत्रज्याप्पवर्तमानेद्यावाक्षामाद्यावापथियौकर्मन्वृत्राद्यादिलक्षणेकर्मणिप्रवृत्तत्वात्कामनुमदतांह्यमकुस्ताम् अन्वपन्येतांवा तथाचनै-

तिरीयकम्—सआभ्यामेवप्रसूतइन्द्रोवृत्रमहभिति । तदनन्तरंत्वमाशयानमासमन्ताद्याप्यवर्तमानं-
 वराहुंवराहारंवृत्रममुरंसिरामुसरणशीलामुअप्सुमहोमहतावज्रेणहत्वासिष्णवःअस्वापयः वज्रेणहत्वा-
 पातितवानित्यर्थः ॥ महीसुपांसुलुगिति विभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घः । पानसी पाजःशब्दोबलवाचको-
 लक्षणयात्रतद्वतिवर्तते इयाडियार्नाकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । थावाक्षामा द्यौश्च-
 क्षामाच दिवोद्यावेतिद्यावादेशः देवताहन्नेषेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
 मदतां मदीर्हपे व्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दस्यमाउच्योगेपीत्यहमावः । महः महतः करणेशेषत्वेनवि-
 धक्षितेपष्टी अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सिष्णवः जिष्ण्वप्राये अस्मात्प्यन्ताल्लुङिचडिसंज्ञापूर्वकस्य-
 विधेरनित्यत्वात्स्वापेश्चडीतिसम्प्रसारणंनञ्ज्यते ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वमिन्द्रनयोपाँअवोनृन्ति(नृन्ति)ष्ठावातंस्यसुयुजोवहिष्ठान् ।

यंतैकाव्यउशनामन्दिनंदाहृत्रहणंपार्यंततक्षवज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नयः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य ।

सुयुजः । वहिष्ठान् । यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् ।

दात् । वृत्रहणम् । पार्यम् । ततक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥

हेइन्द्र नयोऽनृयोहितस्त्वंयाननृन्नेतृन् अश्वान् अवः अवसिरक्षसितान्वातस्यतुल्यानृतदत्तं
 शीघ्रंगच्छतः सुयुजः शोभनंरथेनयुज्यमानान्वहिष्ठान् आतिशयेनवोङ् न्अश्वान्तिष्ठ आतिष्ठ आरोहे-
 त्यर्थः काव्यः कवेःपुत्रउशनामन्दिनंमदकरंयंवज्रंततुभ्यंदात्तुत्तवान् तंवज्रंवृत्रहणंवृत्रस्यासुरस्य-
 वातकंपार्यंशत्रूणांपारणेअतिक्रमणेसमर्थं च ततक्षतनृकृतवानसि ॥ अवःअवतेर्देव्यङागमः इतश्च-
 लोपइतीकारलोपः । वहिष्ठान् वोङ्शब्दात्तुच्छन्दसीतिष्ठन् तुरिष्टमेयःस्वितितृष्टोपः । पार्यं पारती-
 रकर्मसमासौ अस्मात्प्यन्तादचोयदित्यत् । ततक्ष तक्षत्वक्षतनृकरणे पुरुषव्यत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वंसूरोहृरितोरामयोन्मभरंक्वमेतंशोनायमिन्द्र ।

प्रास्यंप्रारंनवृत्तिंनाव्यानामपिकर्तमवर्तयोयंयून् ॥ १३ ॥

त्वम् । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रम् । एतशः ।
न । अयम् । इन्द्र । प्रहस्य । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् ।
अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्यून ॥ १३ ॥

हेइन्द्र सूर सूर्यात्मनावर्तमानस्त्व हरितोहरिद्वर्णानृन्नेतृन् नृन् यद्वा रसहरणशीलान्-
रश्मीन्रामय उपरमय अयमेतशेनएतशइतिसूर्याश्वस्याख्या तथाचश्रूयते-एतशेनसूर्योदेवताग-
मयत्विति । नशब्दश्चार्थे एतशश्चरयस्यचक्र भरत्प्रावहत् अपिच त्वंनाव्यानानावातापानानादीना
नवर्तिनवतिसंख्याम् अतीत्यवर्तमानंपारतीरदेशंसप्तम्यर्थेद्वितीया तीरदेशेअयज्यूनअयजमानान् यज्ञ
विधिहीनान् असुरादीन्प्राप्त्य प्रक्षिप्य तत्रकर्तमवर्तय कर्तव्यमपिकृत्वातानयनमानानवर्तय
प्रापय ॥ रमय लडि बहुलछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभाव अन्येषामपिटश्यतइतिसाहितिकोदीर्घ ।
प्राप्त्य असुक्षेपणे अस्मात्स्वपिरूपम् । नाव्यानाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत् तित्स्वरितमिति
स्वरितत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह-

त्वंनोअस्याइन्द्रदुर्हणायाःपाहि वज्रिवोदुरितादभीके ।
प्रनोवाजान्न्योअश्वबुध्यानिपेयन्धि श्रवसेसूनृतायै ॥ १४ ॥
त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिह्वः ।
दुःहृतात् । अभीके । प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वबुध्यान् ।
इपे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हेवज्रिव वज्रवज्रिद्र त्वदुर्हणाया दु खेनहन्तव्याया अस्या अवृतेर्दुरिद्यात् नोस्मा
न्याहिरश्च तथा दुरितात्पापात् अभीकेअग्निप्राप्तेसमीपवर्तिनिसङ्ग्रामे अस्मान्रक्ष अपिच नोस्मभ्य
रथ्योरथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानाबोधकान् अश्वापावज्रिलेभ्यन्तेतावदित्यर्थ यद्वा अश्वबु-
धान् छान्दसोवर्णविकार अश्वमूलान् अश्वप्रमुखाभित्यर्थ सर्वहिनम् अश्वमूलदासापवर्गं यपोक्त
दासप्रवर्गेरयिमश्वबुध्यामिति । एवविधान्वाजान्धनानि प्रयन्धिप्रयच्छ किमर्थमिषेअन्नार्थ
श्रवसेकीर्त्यै सूनृतायै सूनृताम्रियसत्यात्मिकानावृत्तदर्थच ॥ दुर्हणाया ईषु सुधितिहते कर्म-
णिखलू । पाहि पादादित्वाभिषाताभाव । वज्रिव वज्रोस्यास्तीतिवज्री हस्त तद्वान्वज्रिवान्

छन्दसीरइतिमनुषोवत्वम् संवुदौमनुषोसुरितिनकारस्यत्वम् । एष्यः छन्दसीविनिपाधितिरयशब्दा-
न्मत्वर्थोयईकारः । यन्धि यमउपरमे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीतिहेःपित्त्वेनङित्वा-
भावादवित्थेतिहेर्षिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह-

मासातेअस्मत्सुमृतिर्विदसद्वार्जप्रमहःसमिषौवरन्त ।

आनौभजमधवन्गोष्वर्योमंहिष्ठास्तेसधुमादःस्यामा ॥ १५ ॥ २६ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुष्मृतिः । वि । दसत् । वार्जप्रमहः ।

सम् । इष्यः । वरन्त । आ । नः । भज । मधवन् । गोषु । अर्यः ।

मंहिष्ठाः । ते । सधुमादः । स्याम ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजप्रमहः वार्जैर्धनैःप्रमहनीयेन्द्र तेत्वर्श्यासासुमतिःशोभनानुग्रहत्वावुद्धिः अस्मत्

अस्मासुमाविदसत् माविशुष्यतु तथाइषोन्नान्यस्मान्संवर्ततसंवृतान्कुर्वन्तु हेमववन्धनवन्निन्द्रमर्यो-

धनपतिस्त्वनोस्मान् गोषुआमज्जप्रापय तेतवमंहिष्ठाः अतिशयेनस्तुतिभिः प्रवर्षयितारोवर्षसधमादः-

स्याम पुत्रपौत्रादिभिःसहमाद्यन्तोमवेम ॥ अस्मत् सुषांसुलुगितिसप्त्यालुक् । दसत् दसुलपक्षये-

माडिडुडिपुषादित्वादङ् । वाजप्रमहः वार्जैर्धनैःप्रकृष्टमहस्तेनोयस्यसतयोक्तः पादादित्वादाष्टमिक

निपाताभावः पाष्टिकमामभिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त वृत्रवरणे व्यत्ययेनशप् । गोषु सावेकाचइ-

तिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नगोश्चन्सावर्णेतिप्रतिषेधः । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपात्यते

अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । मंहिष्ठाः महिवृद्धौ इदित्त्वानुम् अस्मादन्तर्मावितत्यर्थात्तृच्

तुछन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । सधमादः मदतृतियोगे चौरादिकः सहमादयन्तेतृमा-

यवन्तातिसधमादः किप्चेतिकिप् जन् सधमादस्ययोश्छन्सीति सहस्यसधादेशः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेपडिशोवर्गः ॥ २६ ॥

॥ इत्यष्टादशोनुवाकः ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दानिवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमद्राजाधिरानपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कम्पालसाम्राज्यधुरन्धरेणसायणाचार्ये-

णविरचितेमाधवायेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमाष्टकं समाप्तम् ॥ १ ॥